RESİMLİ - HARİTALI

MUFASSAL
OSMANLI TARİHİ

★

BİR HEYET TARAFINDAN HAZIRLANMIŞTIR

Cilt : III

Tan Matbaası (İstanbul)

1959

BU ESER İÇİN
SALÂHİYETLİ BİR HEYETLE ÇALIŞANLAR:

METİN VE İLÂVELER : MUSTAFA CEZAR
(TARİH ÖĞRETMENİ)

REDAKSİYON: SERVER R. İSKİT VE ZARİF ORGUN (TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ESKİ MÜTEHASSISLARINDAN) VE NAİL İNAL

★

RESİMLER HAKKINDA İZAH :

Padişahların portreleri: İkinci Sultan Mahmud'a kadar olan klâsik oval seri: Üçüncü Sultan Selim zamanında ressam Kapıdağlı Kostantin'e yaptırılmış ve bunun için mevcut vesikalara göre Üçüncü Ahmed zamanında Avrupalı bir ressama yaptırılan toplu secere resminden faydalanılmıştır. Diğer portrelerin ekserisi Topkapı sarayı müzesi resim galerisindeki tablolardan alınmıştır. İkinci Sultan Mustafa'ya kadar olan daire şeklindeki küçük tire resimler ise İngiliz diplomatı Ricaut'nun iki cilt olarak almancaya çevrilip 1694 ve 1701 de basılan meshur tarihinden nakledilmiştir. Bu seriler dışındaki portrelerle vaka resimleri muhtelif müze, arşiv, albüm ve kitaplardan alınmış olup, bâzı vakaların canlandırılması ve tetkikinin kolaylaştırılması için de ressamlarımızla haritacımızın fırça ve kalemlerinden faydalanılmıştır.

Resimlerden, icabedenlerin altına nereden alındığı veya kime aid olduğu yazılmıştır.

★

Orijinal yazı ve resimlerimizin her hakkı mahfuzdur.

Osmanlı Devletinin "Kuruluş Devri" itibar edilen 1299 - 1453 senelerine ait vekayı birinci ciltte verilmiş ve yine aynı ciltte "Yükselme Devri" kabul edilen 1453 - 1579 senelerinin de Fatih'in ölümüne kadar olan kısmı nakledilmiştir.

İkinci ciltte de "Yükselme Devri" nin Kanuni Süleymanın ölümüne kadarki bölümü yazılmıştı.

Bu üçüncü ciltte ise "Yükselme Devri" nin sonu olan Sokullunun ölümü ve ondan sonra da "Duraklama Devri" addedilen 1579 - 1683 yılları olaylarına devam edilecektir.

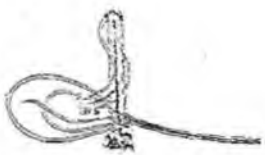

İkinci Selim'in Tuğrası

İKİNCİ SELİM

★

Sultan Selim'in cülûsu — Basra ve Yemen isyanları — Osmanlı Hind donanması — Kıbrıs'ın fethi — İnebahtı deniz harbi — Tunus'un kat'î zaptı — Süveyş ve Don-Volga kanalları teşebbüsü

★

İKİNCİ SELİM

Babası: Kanunî Süleyman
Annesi: Hürrem Sultan
Doğduğu tarih: 1524
Padişah olduğu tarih: 29 eylûl 1566
Bilinen zevceleri: Nur - Bânu Sultan
Çocukları: Esmahan Sultan (Sokullu Mehmed Paşa zevcesi), Osman, Gevher Han Sultan (Piyâle Paşa zevcesi), Şah Sultan (Zal Mahmud Paşa zevcesi), Fatma Sultan (Siyavuş Paşa zevcesi). Mustafa, Murad, Süleyman, Cihangir, Mehmed, Abdullah.
Veziriâzamları: Sokullu Mehmed Paşa.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölüm haberini ihtivâ eden mektubu götüren Hasan Çavuş Sigetvar ile İstanbul arasındaki mesafeyi sekiz günde, oradan ilerisini de dört günde katederek Kütahya civarındaki Sıçanlı yaylağına ulaştı (19 eylûl 1566). Hasan Çavuş Sokullunun yazdığı mektubu Şehzâde Selim'e verirken, ayrıca veziriâzamın ağızdan yaptığı tenbihatı da kendisine nakletti. Sultan Selim mektubu okuyunca babasının ölümünden haberdar oldu. Mektubu getiren ulağın adını sorup öğrendikten sonra kendisine yol harçlığı vererek gideceği yere doğru yoluna devamını bildirdi.

Selimin tahta geçişi

Kanunî'nin hayatta kalan yegâne şehzâdesi olan Selim, veziriâzamdan gelen haber üzerine yol tedarikâtına girişti.

Sultan Selim'in, bu sırada pek aceleci davranmadığı müşahede edilmektedir. İhtimal, rakibi olmaması dolayısiyle mevkiinden endişe hissetmediği için bir an önce İstanbul'a ulaşmaya çalışmadığı; belki de mutantan bir merasimle İstanbul'a girmeyi arzuladığından, böyle bir merasim'in hazırlanabilmesi için zaman kazandırmayı gözettiği düşünülebilir. Selânikî Mustafa Efendi ve sair Osmanlı müverrihleri bu hususta bir açıklamada bulunmamakla beraber, Sultan Selim'in Kadıköy'e vasıl olunca, hükûm süren sessizlik karşısında maiyeti erkânına söylediği sözler, böyle bir ihtimale hak verdirecek gibidir. Zaten Osmanlı müverrihlerinin eserlerinde, onun,

Sıçanlı yaylağından ayın kaçında hareket ettiğine dair sarahat mevcut olmadığı gibi, Kütahya ve İstanbul'a ulaşma günlerinin isimlerinde de yanlışlıklar vardır.

Selim, Sıçanlı'dan hareket ederken hocası Atâullah Efendi, lalası Hüseyin Paşa, mirâhuru Hüsrev Ağa ve maiyet erkânından daha bazı kimseleri yanına almıştı. Kütahya'ya bir cuma günü varan (bu cumanın 5 rebi'ülevvel - 20 eylûle rastlaması icap eder) Selim, burada Hisarbey câmi'i hatibine hutbenin kendi namına okunmasını emretti. Selânikî'nin bildirdiğine nazaran, Kütahya'da kalıp vakit geçirmeyen Sultan Selim yoluna devamla 14 rebi'ülevvel (19 eylûl) de Kadıköy'e vasıl oldu.

İkinci Selim
(Topkapı sarayı müzesinden)

Sultan Selim Kadıköy'e gelince etrafta sükûnet hüküm sürdüğünü, kendisine karşılayıcı çıkmadığını görmüştü. Bundan üzülen Selim, maiyetinden bir şahsı İstanbul muhafızı İskender Paşaya göndererek: "Kadıköy'e kadar geldiği halde onlardan bir haber çıkmamasının sebebinin ne olduğunu öğrenmek" istedi. Yeni padişahın sözleri İstanbul muhafızına nakledilince, İskender Paşa: "Niçin böyle buyururlar? Bizim bir şeyden haberimiz yoktur" tarzında konuşmuştur. Bu sözden anlaşıldığı veçhile: İskender Paşanın, ne Kanunî'nin ölümünden, ne de oğlu Selim'in cülûs etmek üzere İstanbul'a gelmekte olduğundan o dakikaya kadar haberi yoktu. Maamafih bu vesile ile herşeyi öğrenince derhal Selim'in karşılanması için tertibat aldı. İskender Paşa hazırlıklar yaparken Selim de Kadıköy'den Üsküdar'a geçmiş bulunuyordu.

Selim, Üsküdar kıyısına gelen saltanat kayıklarına en yakın maiyet erkânı ile birlikte bindi. Yavaş yavaş ilerlemeğe başladığı sırada önce Kızkulesinden, onu takiben de Tophaneden selâm topları atılmaya başladı. İstanbul halkı, selâm topları ve münâdilerin bağırmalarından yeni padişahın cülûsunu öğrenirken Selim karaya ayak bastı. Sahilde hazır bekliyen ata binerken saray âdeti gereğince Bostancıbaşı koltuğuna girince, bu şerefi başkasına kaptırmak istemeyen Selim'in mirâhuru buna muhalefet etti. Bu vaziyet karşısında Selim, Bostancıbaşı'ya: "Ağa sen onun sözüne bakma, o sarayda yetişmemiştir, usûlü bilmez, sen öne geç bize yol göster" diyerek münakaşaya mahal bırakmadı. Sarayın kapısına varılınca Kapıcıbaşı padişahı attan inmesine yardım etti; oradan doğruca has odaya gidildi. Selim tahta cülûs etti (14 rebi'ülevvel - 23 eylûl 1566).

Selim tahta cülûs ederken müftü Ebussuud Efendi, İstanbul muhafazasına bırakılan İskender Paşa İstanbul kadısı Kadızâde Ahmed Efendi, Defterdar Hasan Çelebi, Balık zâde Ali Çelebi ve medrese müderrisleri biat eyledi.

Sultan Selim saraya dahil olunca kendisini ilk karşılıyan hemşiresi Mihrimah Sultan olmuştu. Kardeşinin boynuna sarılan Mihrimah Sultan babasının ölümünden duyduğu üzüntü ile kardeşinin padişahlığından duyduğu sevinci gözyaşlariyle müştereken ifade etmişti. O aralık Selim hemence hazineyi açürmak istemediğinden Mihrimah Sultan kendisine elli bin altın ikrazatta bulunmuştu.

Sultan Selim'in Belgrad'a hareketi

Sultan Selim tahta cülûsundan sonra evvelâ Hazreti Eyyub'un Türbesini, onu arkasından Fatih, Bayezid ve Yavuz Se-

lim'in türbelerini ziyaret etti. İstanbul'da üç gün kalan Sultan Selim, dördüncü günü Belgrad'a müteveccihen yola koyuldu.

İstanbul'dan ayrıldıktan on beş gün sonra Belgrad'a vasıl olan Sultan Selim, orada durmayarak orduya kavuşmak üzere Sirem (Sirmi) arazisindeki Vukovar kalesine kadar ilerledi. O sırada, orduya kavuşmak üzere gelmekte olduğunu vezirâzama bildiren Sultan Selim, Kanunî devri hâdiseleri arasında anlatıldığı veçhile Sokullu'dan, orduyu Belgrad'da beklemesi lüzumunu bildiren bir arîza aldığından, geriye Belgrad'a dönerek Bayram Beyin evinde Sokullu'yu beklemeye koyuldu.

Sokullu'nun arîzası ve Sultan Selim'in davranışı

Kanunî'nin ölümünü muvaffakiyetle gizliyen ve Belgrad'a dört menzil kaldığı sırada ölüm hâdisesini açıkladığı hâlde asker arasında bir sızıltıya meydan vermeyen Sokullu Mehmed Paşa, Selim'in ordu ile karşılaşmasının da aynî düzen dahilinde cereyanını gözetmekteydi. Bunun için, ordu ile Metrovica'ya vardığı sırada yeni padişah Sultan Selim'e bir arîza gönderdi. Sultan Selim'e Belgrad'da ikinci defa cülûs tavsiyesinde bulunan Sokullu Mehmed Paşa, müverrih Selânikî'nin kaydı veçhile padişaha şunları arzediyordu:

"Merhumu mağfurun cenazesiyle vardığımızda Otağ-ı humâyun önünde cardak sâyeban kurulsun. İstanbul'dan gelen yeni taht-ı devlet tuğlar arasına konulsun ki merhum:

— Belki Sultan Selim Han'ıma müyesser ola!

Demiş idi. Devlet-i ikbal ile cülûs-u humâyun buyurup, erkân-ı devlet bendeleriniz yollu yolunca pâye-i serîr-i saltanata yüz sürdüğü vakit, kul tâifesi bahşiş ve terakkilerini ecdadımız kanunu üzere verileceğini lisan-ı humâyunumuzdan işitmeleri âdet-i mukarrerleridir.

— Cümlesi verilsin, makbûl - ü humâyunumdur.

Demenizi isterler. Yeniçeri tâifesi arasında Ricalüllah vardır. Kadim kanunları mucibince çavuşları ellerini kaldırıp ocaktan geçen yoldaşlarına ve Âl-i Osman padişahlarına dua edip, cümlesi âmîn demek mûtadlarıdır. Hayır ve bereket de bundadır. Bâdehu cenâze namazı kılınıp ta'ziyet ifa olunur. Ertesi gün Divan içeride kurularak erkân-ı devlet tehniyet için yüz sürdükte hil'atler verile".

Yumuşak huylu bir şahsiyet olan Sultan Selim'in, vezirâzamın bu tavsiyeleri karşısında infiale kapılmamakla beraber, ilk günden itibaren onun sözü ile hareket eder duruma düşmek istemediği anlaşılıyor. Mamafih, buna rağmen yakınlarından üç kişinin fikrine müracaattan geri kalmadığı da görülmektedir. Vezirâzamın arîzası hakkında fikrini sorduğu hocası Birgi'li Ataullah Efendi: "İstanbul'da cülûs edilmiş olduğu için tekrara hâcet yoktur. Maksatları hâkimi mahkûm etmektir" demiş; Lala Hüseyin Paşa ise: "İstanbul'da oturup buraya gelmese idik ne derlerdi?" diye fikrini beyan etmiş; Selim'in çok kıymet verdiği musâhibi Celâl Bey de: "Evvel zamandan bir söz işitilirdi; (Âl-i Osman saltanat tahtına geçmez, madem ki kul kılıcı altından geçmeye) derlerdi; vâki imiş. Vâris-i saltanat hazır olunca böyle şeyler dağdağadır".

Sultan Selim bu mütalealar dolayısiyle vezirâzamın tavsiyelerine ehemmiyet vermedi. Padişahtan cevap gelince Sokullu Mehmed Paşa mütecessir oldu. Sır kâtibi Feridun Beye:

"— Vezir-i müşir memleket işlerine ait ahvali arzeder, padişah başkalarının re'yi ile hareket eder, ihtilâl böyle olur. Zira başkalarına sırra mahrem olamaz, hatâ bundadır. Padişahımız ise mustağni; kimseye söz söyletmez ve söylemek dahi istemez. Kul tâifesi ise bunun gibi cülûs-ı saltanatta bizzat kendi kelâmından işide gelmişlerdir; bu ortalıkta Mehmed Lala (kendisini kastediyor) nice müdârâ etsin".

Dedi. Feridun Bey ise, ilk maruzatın tekrarlanmasını, bunun için ikinci bir tezkere yazılmasını ileri sürdü. Fakat Sokullu :

"— Bizim vezir idüğümüz neden malûm? Caiz ki istediğün istihdam eyliye. Hatâ eylediniz demek olur".

Sözleriyle ikinci bir arîza yazdırtmadı. Sultan Selim'in yerleşik âdetlere aldırmıyarak vezirâzamın tavsiyelerine kıymet vermemesi bir hatâ idi. Bu hatâ gayet kısa zaman zarfında kendisini belli etti.

Yeniçerilerin serkeşliği

İkinci Sultan Selim otağ-ı humâyunu Belgrad civarındaki "Hünkâr tepesi" ne kurdurmuştu. Ordu Belgrad'a gireceği gün mâ-

Sultan İkinci Selim tahta cülûsunu müteakib, Sofyadan, cephede bulunan Sokullu'ya mektup yazarken (Feridun Beyin "Nüzhet-i Esrar-el-ahbâr der seferi Sigetvar" adlı eserinden)

tem ilân olunduğundan, vezirler ve sair devlet erkânı mâtem elbisesi giyip başlarına şemle yâni siyah sarık sardılar. Solaklar ve peykler de sorguçlarını çıkararak börklerinin üzerine peştemallar sararken Çavuşlar, çaşnigirler ve sair ağalar da üstlerine siyah elbiseler giydiler. Belgrad halkı da mâtem kıyafeti olarak kaba elbiseler giyerek köprüyü geçip cenazeyi karşıladılar. Bu sırada Sultan Selim de Otağ-ı humâyundan mâtem elbisesi ile çıkıp etrafına selâm vererek, babasının cenaze arabasına doğru ilerledi. Arabanın yakınına gelince ellerini kaldırarak yaşlı gözlerle dua etti. O aralık koltuğuna giren veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa ile bir miktar yürüdü.

Kanuni Sultan Süleyman'ın gizlice çadır içinde kılınan cenaze namazından sonra ikincisi Belgrad'da kılınmaktaydı. Büyük bir kalabalığın mevcut olduğu bu namazı Ataullah Efendi kıldırdı. Sultan Selim de namazda bizzat hazır bulunuyordu.

Sultan Selim, cenaze namazından sonra cülûs bahşişi ve terakki vaadında bulunmaksızın devlet erkânı ve askeri selâmlıyarak doğruca çadırına girdi. Padişahın böyle sessiz sedasız şekilde çekilmesi üzerine kapıkulu askerinin derhal sesini yükseltiği görüldü. Yeniçeriler :

"— Bi'z'm kanun-u kadimimize riayet olunmadı, terakki ve bahşişlerimiz söylenmedi, ne olacaktır?"

Diye bağrışmaya başladılar, yeniçerilerin serkeşlikleri bu şekilde şahıs ayırdetmeden söylenmekle de kalmadı. Bir kısmı vezirlerin yanına giderek:

"— Niçin böyle yaptınız? Amma sonra zahmet çekersiz, yine suçlu biz oluruz! Fakat orta kapusunda veya saray kapusunda siz bizimsiz, haber ola!"

Dedikten başka, serkeşçe sözlerle padişahı bile muhatap tutmaktan geri kalmıyarak:

"— Biz seni avlıyacak zamanı biliriz!"

Diye bağrıştılar.

Yeniçeriler böyle patırtı çıkarırken acaba bir tahrikçi mevcut muydu? O sırada or-

Sultan İkinci Selim'in yola çıkarak Belgrad'da babasının cenazesini karşılayışı (aynı eserden)

Kanuni'nin vefatı ve Sultan ikinci Selim'in saltanatı başında Avrupa tarafında Osmanlıların sahib olduğu arâzi

cuda hazır bulunan müverrih Selânikî herhangi bir tahrikçiden bahsetmiyor. Esasen, vaziyetin umumî olarak tetkik ve mütalaası da, mühim erkândan birinin tahrikine dair bir ip ucu vermemektedir. Gerçi bazı tarihciler, tekliflerinin kabul edilmemesinden müteessir olan vezirâzam Sokullu'nun tahrikine ihtimal vermekte iseler de, İstanbul'a girilirken çıkan ikinci patırdının bastırılması için onun, padişah nezdindeki tavas-

Kanuni'nin Ölümü ve Sultan Ikinci Selim'in cülûsunda Asya ve Afrika kıtalarındaki Osmanlı toprakları

sutu göz önüne getirilince, böyle bir ihtimal ortadan kalkarcasına zayıflamaktadır. Askeri tahrik eden bir kimsenin veziriâzamlıkta tutulmıyacağı da ayrı bir meseledir. Netice olarak: yeniçerileri Sultan Selim'e karşı tahrik eden mühim bir şahsiyet ortada görünmediği gibi, şayet varsa, bu kimsenin Sokullu olmaması lâzım gelir. Ancak, askerler, vezirlere ve padişaha saygısızca sözler sarfettiği sırada Sokullu'nun peşinen seyirci gibi sessiz kalmış olduğu da bir hakikattir.

Yeniçerilerin münasebetsiz şekilde bağrışmaları ve ileri geri söylenmeleri, saman alevi gibi birdenbire parlayıp çabucak sönen nevinden değildi. İstekleri tahakkuk edinceye kadar bu serkeşliğin uzayacağı anlaşılıyordu. Bu noktayı en iyi teşhis eden adam ise, veziriâzamın bizzat kendisi olmalıydı. İhtimal, yeniçerilerin saygısız sözlerinin merhum padişaha kadar sirayetinden endişe edilmiş olmalı ki, Kanuni'nin nâşının İstanbul'a yollanmasında acele edildi. Dördüncü vezir Ahmed Paşa, eski Mısır Valisi Sofu Ali Paşa, merhumun emiriâhûru (mirâhûr) Ferhad Ağa ve Sigetvar seferinde ordunun mâneviyatını yükseltmek üzere beraber getirilmiş olan mutasavvıf ve âlim Nureddin zâde Muslihiddin Mustafa'dan mürekkep heyetin yanına dört yüz muhafız asker de katılarak cenaze İstanbul'a gönderildi.

Bekledikleri cülûs bahşişi ile terakki yâni zamma kavuşamıyan yeniçerilerin yaptıkları küstahlık sırasında, Anadolu halkına karşı besledikleri gizli husumet de tezahür eder gibiydi. Zira, Belgrad'da beş gün kalınacağı ilân edildiği zaman, yeniçerilerin, Sultan Selim'in maiyetinde Anadolu'dan gelen Timarlı sipahilere çarşıda pazarda sataştıkları görülmekteydi. Hattâ: "Sultan Selim Han ile maan gelen bi edeb tâife içimizde durmasın, yoksa it gibi kılıç koyup kıranız" diyen bir çok kimseye rastlanıyordu. Bunu daha da ileri götürerek Belgrad sokaklarında: "Bre ur Urumlu'yu" diye bağıranlar mevcuttu. Yeniçerilerin "Urumlu" dedikleri Türklerden müteşekkil "Anadolu askeri"nden başkası değildi.

Kapıkulu'nun, Anadolulu Türklerden ibaret askere husumet ifade etmesi, bir bakıma, cülûs bahşişi uğruna küstahlaşmalarından daha mühimdi. Maamafih, gerek bahşiş uğruna takındıkları serkeslik, gerekse Anadolu askerine karşı gösterdikleri husumet sıkıca birbirine bağlı şeylerdi. Şayet Sultan Selim, Anadolu askerine esaslı şekilde istinat ile kapıkulu'nun isteklerini red işinde sebatkâr davransaydı kapıkulunun beklediği paranın tahsili tamamen imkânsızlaşabilirdi. Zâten onlar böyle bir ihtimali düşünmüş olmalılar ki, padişaha "Biz seni avlıyacak zamanı biliriz" sözleriyle, seferin nihayetinde Anadolu askerinin terhis edileceğini, böylece padişahın, kapıkulu topluluğunun karşısında yalnız kalacağını ima eder tarzda konuşmuş oluyorlardı.

Kapıkulu askeri ile Anadolu halkını temsil eden Anadolu sipahilerinin durumları birbiriyle karşılaştırıldığı takdirde, kıskançlık duygusuna kapılması ve bu duygunun tesiriyle karşısındakine husumet beslemesi icap eden tarafın, Anadolu halkından toplanan Timarlı sipahiler olması neticesine varılır. Zira, maaş alan, aynı zamanda gerek padişahın yakini olmaları, gerekse merkezi hükûmette bulunmaları dolayısiyle imtiyazlı manzara arzeden taraf kapıkulu sınıfıdır. İktisadi krizlerden en geç ve en az müteessir olan onlardır. Kapıkulu sınıfı bu halleri ile, bilhassa iktisadi sıkıntıların hüküm sürdüğü devrelerde Timar erbabının kıskançlığını üzerine çekebilirdi. Nitekim Kanuni'nin oğullarından şehzâde Bayezid meselesinde bu hal açıkça tezahür etmiştir.

İşte, yeniçeriler Belgrad'da Anadolu sipahisine dil uzatırken, onlara nazaran imtiyazlı durumlarını muhafazaya çalışmakta; yine onların, cülûs bahşişleri için bir tehdit vasıtası halinde kullanılma ihtimalini peşinen önlemek ister görünmekte idiler.

İkinci Sultan Selim, kapıkulunun küstahlığının ve Anadolu askerine dil uzatışının daha ileri dereceye varacağını hesaplamış olmalı ki, Lala Hüseyin Paşayı, bunları ayrı parti halinde önden İstanbul'a götürmeye memur etti.

Kapıkuluna verilen para

Kapıkulu askerinin nümayiş ve küstahlığı bir türlü sükûnet bulmadığı için Sultan Selim üç gün üst üste ordu erkânını huzuruna kabul ile bu mevzu üzerinde durdu. Neticede ordu hazinesinin verdiği imkân nisbetinde bahşişin dağıtılmasına karar verdi.

Böylece yeni padişah ilk fikrinde ısrardan vazgeçmiş oluyordu. Selânikî'nin kaydettiğine nazaran Sultan Selim, daha Belgrad'a gelmeden önce bile aynı neviden ta-

leple karşılaşmıştı. Kütahya'dan hareketinin ertesi sabahı sabah namazını kıldığı mahalde, eski ağalar toplanarak, terakki yani zam talebinde bulunmak istemişler, ağaların isteğini mirâhûr Husrev Ağa önlemeye çalışmakla beraber onlar bir dilekçe hazırlıyarak Sultan Selim'e sunmuşlardı. Bu istek karşısında Sultan Selim: "Biz tahta cülûs ettik mi? Devlet erkânı ile görüştük mü Âl-i Osman şimdiye kadar kimsenin hizmetini zayi etmemiştir" diye Husrev Ağaya çıkışınca, o, bu isteğe mâni olmaya çalıştığını anlatmış, neticede dilekçe yırtılmış, fakat ağalar en ufak bir sızıltı sayılacak konuşmada bulunmamışlardı. Fakat Belgrad'daki vaziyet buna benzemiyordu. Sultan Selim artık tahta cülûs etmişti. Üstelik karşısındaki kütle de piyade ve süvarisi ile kapıkulunun tamamı idi. Ayrıca devşirmeden yetişen devlet erkânı da sessiz sedasız kapıkulunun isteklerine rıza gösterilmesi taraftarıydı: Binaenaleyh, saltanatının başında hâdise yaratmak istemeyen Sultan Selim, ilk fikrinden dönüyordu. Selânikî'nin bildirdiğine nazaran; 12.300 nefer tutan yeniçerilerin her birine ikişer bin; 5885 kişi olarak hesaplanan kapıkulu süvarisinin beherine ibiner akçe dağıtıldı. Lâkin kul tâifesi bu miktarı az bularak: "kanunumuz üçer bindir, bin akçe dahi sefer in'âmı mukarrerdür" diye bağırmaktan geri kalmadılar. Nihayet veziriâzamın; hazinede daha fazlasını vermek için para bulunmadığından üst tarafının münasip bir zamanda doldurulacağını ve terakkilerin de nazarı itibara alınacağını padişah nâmına bildirmesi üzerine itirazlar durdu. Kapıkuluna kaydedilen terakki, yani zamlar şöyleydi: yeniçeri neferlerinden üçer akçe alanlar beş, beşerliler sekiz, sekizerliler de dokuz akçe: atlı bölük halkından sipah ve silâhdarlar beşer, sağ ve sol ulûfeciler üçer, sağ ve sol garipler dörder, mutbak ve ahır hizmetine bakanlar ile cebeci, topçular birer; hazine halkı, aylık alan hoca ve mesâhire beşer akçe verildi.

İstanbul'da yeniçerilerin ikinci patırtısı

Beş günlük duraklamayı müteakip 31 ekimde Belgrad'dan harekete geçildiği zaman kapıkulu askerleri tam mânasiyle memnun edilmiş değildi. Buna rağmen otuz beş gün süren yolculuk esnasında pek sesleri çıkmadı. Fakat İstanbul'a girilmek üzereyken vaziyet değişti. Belgrad'da iken padişaha: "Biz seni avlıyacak yeri biliriz" diyen yeniçeriler, bu sözlerinin mânasının ne olduğunu göstermek ister gibiydiler.

İstanbul'a merasimle dahil olunacağı cihetle, Sultan Selim, merasime ait hazırlıklara fırsat vermek üzere Halkalı köyünde veziriâzama ait bir çiftliğe indi. Padişah o geceyi Halkalı'da geçirirken yeniçeriler o civardaki Litroz (Litreva) köyünde meş'aleler yakarak şarap fıçıları etrafında toplanıp ertesi gün yapacakları şeyleri görüşmeye başlamışlardı. Yeniçerilerin ihtilâl hazırlıklarına ait sözlerini duyan müverrih Selâniki Mustafa Efendi ile divan kâtiplerinden Ginâyî Çelebi derhal vaziyeti reisülküttab Mehmed Çelebi ile sır kâtibi Feridun Beye haber verdiler. Onlar da durumu veziriâzam Sokullu Mehmed Paşaya bildirdiler. Fakat askerin bu hazırlığı karşısında mukabil bir tedbire tevessül edilmedi. Müverrih Selâniki'nin: "emma ne faide, sabah karib olmağın varup veziriâzam hazretlerin dahi agâh eylediler, emma hiçbir vechile tedarüke mecâl olmadı" dediği gibi, hakikaten sabah olup ortalığın aydınlanması bir tedbir ittihazına mâni mi teşkil etti? Burası belli değil. Hâdisatın cereyan seklinden çıkarılacak neticeye göre: Sokullu'nun bu ihbar karşısında hassasiyet göstermeyişi muhakkak olup, böyle passif kalışının sebebinin izahı ise hayli müşkildir.

5 aralık 1566 günü sabahleyin erkenden İstanbul muhafızı İskender Paşa, şeyhülislâm Ebussuud Efendi, Kaptan-ı derya Pivale Paşa, ulemâ ve bir kısım erkân surlar dışında padişahı karşıladılar. O sırada yeni hükümdarın, Ebussuud Efendiye fazlaca iltifatı nazarı dikkati celbetti.

Sultan Selim, Edirnekapı'dan İstanbul'a dahil olacağı sırada yollar bir sel halinde insan kalabalığı ile dolmuştu. Hükümdar yaklaşırken etraftan alkış ve "padişahım çok yaşa!" sesleri yükseliyordu. Bu minval üzere ilerlenirken yeniçerilerin saflarını sıklaştırdıkları, ilerlemek isteyenleri düşürmeye başladıkları görülüyordu. Alayın ucu Sehzâde Camiinin önüne gelince yeniçeriler "Dur a! dur a!" şeklinde bağırarak durdurdular. Onların neden durduklarını öğrenmek istevenlere ve:

"— Nedir aslı? yürüyün yoldaşlar!"

Diyenlere verdikleri cevap, hoşnutsuzluk ifade eden şu tarihi tâbirle:

"— Otluk arabası var!" cümlesini tekrarlamaktan ibaret idi. Burada bir saat kadar kaldıktan sonra gayet ağır şekilde yürümek suretiyle Bayezid hamamının önüne geldikleri sırada kendilerine nasihat etmek isteyen vezir Pertev Paşa:

"— Lâyık değil yoldaşlar!"

Cümlesi ile söze başlarken:

"— Bre vastak (kısa boylu mânasına) fitne, bunlar senin kölen midir, sen serdar musun ki böyle söylersin?" diyerek birisi harbesi ile itti. Bereket versin ki öldüresiye vurmadığı için sadece atından düşüp, başından mücevvezesi fırladı. Bunu gören Kaptan-ı derya Piyâle Paşa ileri çıkarak:

"— Ne yapıyorsunuz yoldaşlar? Ayıp değil midir? Yol mudur böyle etmek?"

Diye söze başlayınca:

"— Sen bir gemici azab ağasısın; bize söz söylemek ne yolundur".

Diyerek onu da atından yıktılar. Piyâle Paşa kendini kurtarmak için kaçarken üçüncü vezir Ferhad Paşanın atına ve kendisine tüfek kundağı ile vurdular. Vaziyet artık iyiden iyiye karışmaya yüz tutmuşken İkinci vezir Ahmed Paşa ile veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa etraflarına avuç avuç altun saçarak:

"— Lûtfedin yoldaşlar!" sözleriyle onları teskine teşebbüs eylediler. Etrafını alan bir kaç yüz yeniçeri ile konuşarak saray kapısına kadar geldiler. O sırada endişeye kapılan yeniçeri ağası Müezzin zâde Ali Ağa boynuna mendilini sarıp yaya olarak askerin arasına ilerledi. Yeniçeri ağasının böyle yapmasının mânası: "Şu anda elinizdeyim, isterseniz bu mendil ile beni boğabilirsiniz, fakat bir defa beni dinleyin" demekti. Asker arasına girince onlara:

"— Hay meded yoldaşlar! Bana kıydınız! Niçin böyle yaparsınız? Lûtfedin, ihsanedin!"

Diye hitab edince yeniçeriler:

"— Sen bize gerçi sefer yolunda şekerli peksimetler yedirdin; ama yeni padişaha ve sadrıâzama hazine arttırmak istersen olmaz! Sen de kurtulamazsın, katları göresin!" diye cevap verdiler.

Münakaşa kızışmaya başladığı sırada ileri giden yenicerilerden bir kısmı saray avlusuna girmişler, kapıyı da kapamışlardı. Bu yüzden vezirler dışarda kalmışlardı. Sultan Selim, Ayasofya'daki Haseki hamamı önüne geldiği sırada yeniçeriler vezirleri atlarından indirip önlerine katarak padişahın yanına kadar getirdiler ve hükümdardan eski kanun üzere söz istediler. Vaziyetin arzettiği ciddiyet karşısında Sokullu ve vezirler:

"—Şevketlû hünkârım, bunlar mübarek lisanımızdan vergilerini işitmedikçe müteselli olmazlar. İnayet ediniz, fitne defolsun" dediler.

O zaman padişah:

"— İçlerinde Türkçe bilen varsa gelsin söyliyelim!"

Deyince, yeniçerilerden hiç biri padişahın huzuruna çıkmaya cesaret edemediler. Neticede Sultan Selim:

"— Cümle bahşiş ve terakkileri verilsin!"

Cümlesi ile askerin arzusunu kabul mecburiyetini hissetti. Bunun üzerine vezirler atlarına binip saray kapısına ilerlediler ve içeriye:

"Elhamdülillâh! her iş bitti, hünkâr askerin istediğini muvafakat eyledi, kapıları açın!"

Diye seslendiler. İçerdeki askerler kısa bir tereddüdü müteakip Bab-ı humâyunu açtılar. Neticede, Ayasofya minarelerinde ikindi ezanı okunurken Sultan Selim saraya dahil olabildi.

Belgrad'da ve İstanbul'a girilirken cereyan eden bu hâdiseler padişahın otoritesini bir hayli sarsıp zedeleyen hareketlerdi. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünde, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinde yeniçerilerin itaatsizliğe teşebbüsleri görülmüşse de alınan sıkı tedbirler sayesinde, hükümdarların otoritesine zarar verilmemişti. Bu defa ise; başlangıçtan itibaren veziriâzamın kapıkulunun arzularını tervic edercesine sessiz davranması, padişahın da meselenin hallini tamamen vezirlerden beklercesine müdahalede bulunmaması, buna rağmen, son kerteye kadar cülûs bahşişi âdetini tam mânasiyle tatbike yanaşmaması hâdiseye müessif bir şekil verdi. Bu hâdise yalnızca ikinci Selim'in otoritesine tesir etmekle kalmıyarak, bundan böyle padişahların kapıkulunun elinde oyuncak hâline gelmelerine yol açtı. Kırkını geçkin vaziyette tahta geçen, bu bakımdan mevcut kanun ve an'aneyi iyi bilmesi gereken Selim'in, hocası Atâullah, musahibi Celâl ve lalası Hüseyin Paşanın fikirlerine uyarak, daha başlangıçta, askerin arzusunu gözet-

memeye karar verirken buna göre tedbir alıp metin davranmaması ayrı bir hata idi.

Ulemâya Cülûs bahşişi

İkinci Sultan Selim Topkapı sarayına dahil oluşunun üçüncü günü, kapıkulu askerinin istediği cülûs bahşişinin üst kısmını tevzi ettirtti. Böylece yeniçeriler evvelce aldıkları iki bin akçeye ilâveten birer akçe daha almış oldular.

Müverrih Selânikî'nin bahsettiğine nazaran; İlmiye sınıfına dahil olan kimselere de bu arada cülûs bahşişi verildi. Ortada zorlayıcı bir sebep bulunmadığı halde ilmiye sınıfına bahşiş verilmesini, Hammer, Sultan Selim'in, şeyhülislâm Ebussuud Efendiye hoş görünmek arzusuna hamleder.

Bu bahşişler şöyle tevzi edilmişti: Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine otuz bin akçe ve sırmalı birer hil'at, evvelce bu makamları işgal etmiş iki kişiye bunların yarısı kadar para ile birer sof hil'at; İstanbul kadısına on bin, mazûlüne dokuz bin, Bağdad kadısı mazûllerine sekizer bin, günde yüz akçe tahsisatı olan medrese müderrislerine yedişer bin, Sahn-ı Seman medresesi müderrislerine üçer bin akçe ve hepsine birer sof hil'at verildi.

Tâyin ve azîller

Hemen hemen ekseri padişahların yaptığı gibi İkinci Selim de cülûsunu takip eden aylardan itibaren, devlet erkânı arasında birtakım değişiklikler yaptı. Bunların bazıları âzil ve onların yerine başkalarının tâyini, veyahut ta terfi ettirilmesi gibi şeylerdi.

İkinci Selim, devlet erkânı arasında ilk değişikliği Belgrad'dan dönüşü sırasında yaptı. Semendre'ye yaklaşılırken padişaha: "Şarabı babanız merhum kaldırmıştı, sizin zaman-ı serifinizde de memnuniyeti temenni olunur" diyen Rumeli kazaskeri Hâmid ve Anadolu kazaskeri Perviz Efendiler azle maruz kaldılar. Onlardan boşalan yerlerden Rumeli kazaskerliğine İstanbul kadısı Kadı zâde Ahmed Efendi, Anadolu kazaskerliğine de Bursa kadısı Muallim zâde Efendi tayin edildi. İstanbul kadılığı Mısır'dan mazûl Mevlâna Hasan Beye Bursa kadılığı da Kütahya kadısı Kapıcıbaşı Abdullah Ağa zâde Molla Çelebi Efendiye tevcih edildi.

Sultan Selim'in terfien taltif eylediği ilk şahıs Piyâle Paşadır. Kanuni Süleyman Sigetvar seferine çıkarken Kaptan-ı derya sıfatiyle 60 - 70 gemilik bir filo ile Sakız üzerine yürüyen, Sakız adasının zaptını müteakip Pulya (Apulya) kıyılarına kadar uzanan Piyâle Paşa, Sultan Selim'in Belgrad'dan dönüşünden bir kaç gün önce İstanbul'a ulaşmış bulunuyordu. Sakız adasının zaptında gösterdiği muvaffakiyet dolayısiyle kendisi kubbe vezirliğine terfi ettirildi. Ondan açılan Kaptan-ı deryalığa da Yeniçeri Ağası Müezzin zâde Ali Ağa getirildi. Piyâle Paşa gibi vezaret tevcih edilenlerden bir diğer şahıs da Anadolu beylerbeyi Zal Mahmud Paşa idi. Kanuni'nin büyük oğlu Mustafa'nın öldürülmesi sırasında idam hareketine iştirak suretiyle meş'um bir rol oynamış olan Mahmud Paşa o zamandan beri kendi namına yıldızı parlamış bir şahsiyetti.

Zal Mahmud Paşadan boşalan Anadolu beylerbeyliğine Lala Hüseyin Paşa tayin edildi. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, padişahın Kütahyadan beraberinde getirmiş olduğu yakın adamı Lala Hüseyin Paşayı istememekte idi. Bu bakımdan Lala Hüseyin Paşanın Anadolu beylerbeyliğine tayini, veziriâzamın, onu, İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesinin bir neticesiydi.

Selim tarafından tutulan şahıslar arasında hocası Ataullah Efendi'nin mühim bir mevkii vardı. Selim, hocasına karşı duyduğu alâka sebebiyle, onun iki yüz akçe tutan yevmiyesine ilâveten "arpalık" nâmı ile yetmiş bin akçelik terakki kaydettirdi. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin tahsisatı da bu arada yüz akçe daha artırılarak günde yedi yüz akçeye çıkarıldı. Sultan Selim'in, hoca ve lalası gibi Kütahya'dan getirdiği ve kendisine yakınlık duyduğu üçüncü şahıs musahibi Celâl Bey'di. Padişah, ötekileri taltif ederken bunu da ayırt etmedi, onun için Celâl Beyin yüz on bin akçelik zeametine ilâveten şair Hayâlî Beyin yüz bin akçelik zeametini de ona verdirdi. Padişahın pek sevdiği bu adam, bilâhara, hurûfîliği dolayısiyle ve bilhassa Şeyhülislâm Ebussud Efendi'nin nüfuzu ile saraydan uzaklaştırılacaktır.

Padişaha yakınlığı olan bu şahıslar terfi ve terakkilerle taltif edilirken saray hizmetine bakan erkân arasında da bazı terfiler kaydedildi. Bu cümleden olarak: Kapıcıbaşı Ferhad Ağa mîrâhûrluğa, eski mi-

Bâkî

(**Ilâve : 98**)

★

Türk ordularının Mohaç ovasında büyük bir zafer kazanarak Macar kıralığını yıktığı yıl içinde dünyaya gelip 1600 senesine kadar uzun bir ömür süren şair Bâki, yalnızca çocukluğunu geçirip şöhretinin temelini attığı Kanunî devrinin değil, on altıncı asır Türk şiirinin en büyük üstadlarındandır. Fatih Camii müezzinlerinden Mehmed isminde fakir bir kimsenin oğlu olarak dünyaya gelen Mahmud Abdülbâki, zekâsı ve doğuştan mevcut kabiliyetlerini hayattaki gayretleriyle devamlı sekilde mezcetmesi sayesinde, büyük bir şair hüviyeti kazanıp ölmezlerin arasına karışmıştır. Çocukluğunda bir aralık saraç çıraklığı yapmakla beraber bilâhare medreseye giren Abdülbâki'ye, buraya dahil olduğu ilk yıllardan itibaren talihin gülmeye başladığı görülmektedir. Zira, kendisi gibi şiire istidatlı gençlerle birlikte kıymetli müderrislerden ders alarak yetişen Abdülbâkî, genç yaşta istidadının tabii mecrasına girmiş oldu. Zamanının istidatlı gençleri ile birlikte hocalarından aldığı dersler kadar, Bâki'nin kabiliyetlerinin gelişmesinde, Zâti'nin Bayezid camii avlusundaki dükkânına devamı da müessir oldu. Ondaki yüksek kabiliyetleri sezen ihtiyar şair Zâti, genç istidadı takdir ve teşvik suretiyle şöhretinin artmasına yardım etti. Devrin en tanınmış müderrislerinden Kadı zâde Ahmed Şemseddin Efendiden ders alması ise, Bâki'nin ilim tarafını kuvvetlendirdi. Hocası tarafından devamlı şekilde himaye edilen Bâki, ona bağlılığı sebebiyle bir aralık Halep kadılığına tâyin edilen Ahmed Semseddin Efendi ile birlikte Halep'e gitti. Dört sene kadar kaldıkları Halep'ten 1560 yılında yine hocası ile beraberce İstanbul'a dönünce, artık sahsiyetini iyice kazanmakla kalmıyarak, kendisine parlak ufuklar açacak tedbirler ittihazı yoluna girmiş bulunuyordu.

Gençliğine rağmen iyi bir şöhret temin eden Bâki, şeyhülislâm Ebussuûd Efendiye, Vezirâzam Semiz Ali Paşaya ve nihayet, mirahûr Ferhad Ağa vasıtasiyle Kanunî Sultan Süleyman'a tanıtılma imkânlarını elde etti. Devrin erkân ve büyükleriyle tanışırken kaside ve medhiye-

→

lerini onların gönül kapılarını açmak için bir anahtar gibi kullanan Bâki, bu tip şiirlerinde bile divan şiirinin en güzel örneklerini yaratmakta devam etti. Onu devrin en büyük şairi olarak tavsif eden Kanunî Süleyman, yazdığı şiirleri Bâki'ye gönderir ve bunlara nazireler yazmasını da emrederdi. Tabii bu aralık ihsan ve iltifatlarını da eksik etmezdi. Bu sebeplerdir ki, Kanunî Süleyman ölünce en büyük hâmisini kaybeden Bâkî, babasından daha çok acıdığı büyük hükümdara meşhur mersiyesini yazdı.

Bâki Halep'ten döndükten sonra müthiş bir yükselme ve mevki hırsına kapılmıştı. Ömrü boyunca da bu ihtirastan kurtulamadı. Onun için zaman zaman bu yolda manevralı gayretler sarfettiği ve isbaşına geçen devlet büyüklerine hoş görünmeye çalıştığı olurdu. Gerek onun bu huyu, gerekse erkenden parlayan büyük şöhreti bir takım hasımlar kazanmasına da yol açmaktaydı. Bâki'deki mevki hırsı, en eski mektep arkadaşı Hoca Saadeddin Efendi ile bile arasının açılmasına sebep olmuştu. Halbuki Hoca Saadeddin Efendi onu bir hayli himaye etmiş bir kimseydi.

Medrese müderrisliklerinden sonra Mekke ve İstanbul kadılıklarında bulunup, 1586 da Anadolu kazaskeri, 1592 de Rumeli kazaskeri olan Bâki'nin bütün gözü Şeyhülislâmlık makamındaydı. Şeyhülislâmlığa pek yaklaştığı, hatta hakkında vezirâzam tarafından telhis yazıldığı halde bu mevkie bir türlü nail olamadı. Şeyhülislâmlık için son defa ümidleri kabardığı sırada Sun'ullah Efendinin bu makama getirilmesi ihtiyar şairi büsbütün sarstı. Üzüntü ve asabiyetler onu günün birinde yatağa düşürdü. Büyük şair 7 kasım 1600 de zevkine ve yüksek mevkilerine doyamadığı hayata gözlerini kapadı. Son defa şeyhülislâmlığı elinden almış olan Sun'ullah Efendi cenaze namazını kıldırırken onun:

Kadrini seng-i musalada bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân saf saf

→

→

beytini okumak suretiyle, şairin mânevî tarafını kavramış bir insan olarak, Bâkî'yi musalla taşında âdeta dile getirdiği gibi, gelecek nesillerin de bunu hemen aynı üzüntü ile tekrarlamalarına vesile teşkil etti.

Osmanlı şiirinin gelişmesinde büyük bir merhale olan Bâkî, gazel ve kaside tarzının üstadıdır. Zaten kendisi de:

Bu devre içinde benim padişahı mülkü sühan
Bana sunuldu kaside, bana verildi gazel

mısraı ile şahsını methetmekte, başka bir manzumesinde de:

Meddah olalı çeşmi gazalânına Bâkî
Öğrendi gazel tarzını Rûmon şuarâsı

sözleriyle gazel tarzındaki üstadlığını ileri sürmektedir.

Şen, şuh ve lâubali tabiatlı olan Bâkî, bu hususiyetini şiirlerinde de ortaya koymaktadır. Maamafih gerek hususî hayatında, gerekse şiirlerinde bunun dozunu kaçırmadığı görülmektedir. Bâkînin tabiatları arasında genç erkek çocuklara karşı duyduğu alâka, zaman zaman ona hücum ve tenkidlere vesile teşkil etmiştir. Hayatta hocasının oğlu için söylediği:

Seni Yusufla güzellikte sorarlarsa bana
Yusufu görmedim ama seni râhâ bilirim

sözlerini onun aleyhine bir silâh gibi kullananlar vardır.

Geniş bir kültüre ve ince bir zevke sahip olan Bâkî, sağlığında fazlaca takdir edilmek ve "Sultan-us suârâ" ünvaniyle anılmak mazhariyetine ermiş bir kimsedir. Nazım diline yeni ve kuvvetli bir ahenk getiren Bâkî, kendisinden sonra yetişen birçok şairler üzerinde tesirler icra etmiştir. Edebiyat tarihçisi Fuad Köprülü onun hakkında: "Eşsiz ve ilâhi san'atkâr Fuzulî bir tarafa bırakılacak, olursa, edebiyat tarihimizde Bâkî'yi, Nef'î ve Nedim gibi, en büyük Osmanlı şairlerinden daha aşağı bir seviyede addetmeğe asla imkân yoktur" hükmüyle Osmanlı divan şiirindeki mevkiini tayin etmektedir.

Arapçadan tercümeleri ve bir takım dinî ve hukukî eserlerinin yanında en meş-

→

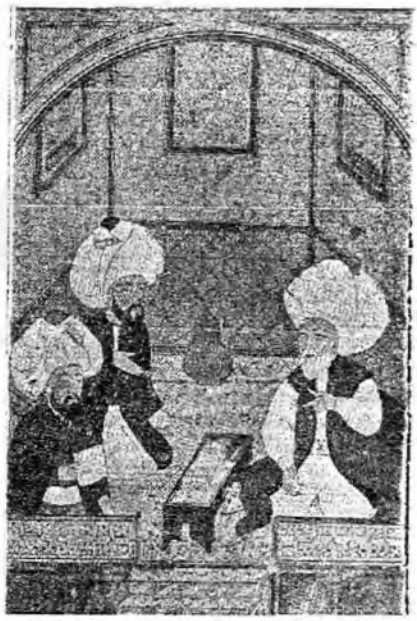

Bâkî'yi Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Şair Nev'î ile bir arada gösteren bir minyatür (Bâkî solda ve elinde kitap olan zattır)

hurû "Divan" ıdır. İlk defa Kanunî'nin emir ve arzusu üzerine şiirlerini bir Divan halinde toplayan Bâkî, sonradan daha birçok şiirler yazdığından divanına ilâveler yapılmıştır. Bu sebeple Bâkî divanının birbirinden farklı nüshaları mevcuttur. Bâkî'nin basılmış divanlarında 4508 beyit mevcutsa da, basılmış nüshalara girmeyen başka şiirlerinin bulunması da mümkündür.

Bibliyografya : Fuad Köprülü; İslâm Ansiklopedisi "Bakî" maddesi. Köprülü zâde Mehmed Fuad; Divan edebiyatı antolojisi. Fuad Köprülü; Bakî, hayatı ve tabiatı, Yeni Mecmua sayı 42, 43). Sâdeddin Nüzhet; Türk Şairleri.

râhûr Husrev Ağa Malatya sancak beyliğine, Çuhadar Mustafa Ağa da Çaşnigir başılığa tayin edildi.

Padişahların tahta geçişleri halk ve askerin şenlik yapmalarına vesile teşkil ederdi. Halbuki Sultan Selim'in Belgrad dönü-

şü Topkapı sarayına girişi hâdiseli olmuş, şenlik yapılması şurada dursun, bilhassa ilk günler hayli üzüntü ile geçmişti. İşte gerek cülûsu, gerekse Sigetvar seferinde elde edilen başarı dolayısiyle şenlik yapılmamış oluşunu nazarı itibara alan Sultan Selim 1567 nisanının birinci haftasına rastlıyan Ramazan bayramından faydalanarak halkın cülûs ve zafer şenliğini de beraber kutlamasını istedi. Buna ait emrini veziriâzama bildirdiği vakit Sokullu Mehmed Paşa bundan pek memnun olmadı. Veziriâzamı memnuniyetsizliğe sevkeden şey, son hâdiseler dolayısiyle şımarmış olan askerin, şenliklerden faydalanarak karışıklık çıkaracağı endişesi idi. Onun için sır kâtibi (meşhur münşeat sahibi) Feridun Beye; şenliklerden vazgeçilmesi hususunda padişaha bir arîza yazmasını emretti. Fakat Feridun Bey: "halkın kendilerini idare eden adamların şiddet hareketlerinden nefret duyacağı, halkın içindeki neş'eyi dışarı vurmasına imkân vermenin de bir siyasî maharet olduğu, bu bakımdan padişahın iradesine muhalefet edilmemesi gerektiği, askerin bir şey yapacağından çekiniliyorsa peşinen buna mâni olacak şekilde sıkı tedbir alınabileceği" yolunda cevap verdi. Neticede şenlikler yapıldı. Bundan faydalanan şairler Sultan Selim'in cülûsuna medhiyeler yazdı. Yeni padişaha medhiye yazanlardan birisi de meşhur şair Bâkî idi.

Bu terfi ve taltifler sırasında bir kişi de kendiliğinden tekaüdlüğünü istedi. Bu şahıs Malta seferinde kara kuvvetleri'nin serdarı bulunan Kızıl Ahmedli (İsfendiyar oğlu) vezir Mustafa Paşa idi. Hasları ile birlikte üç yüz bin akçe ile tekaüd olan Mustafa Paşa, gayrı menkullerini de satarak temin ettiği para ile Hicaz'a gitti. Hac farizasını ifayı müteakip dönüşü esnasında öldü.

Sultan Selim yumuşak huylu bir hükümdar olmakla beraber veziriâzamın tesiri ile hazinedarbaşı Yusuf Ağayı idam ettirdi (31 mayıs 1568). Sokullu ile Kapıcıbaşı Mahmud Ağanın düşmanı olan ve her ikisini de padişahın gözünden düşürmeye çalışan Yusuf Ağa nihayet veziriâzama mağlûp oldu. Müverrih Selânikî'nin anlattığına göre; bir Divan toplantısının sonunda Sokullu bunun idam emrini padişaha imzalatmaya muvaffak olunca, divandan çıkan vezirleri Arz odası önünde selâmlamakta olan Yusuf Ağanın kaftanın ucundan yakalıyarak, kapıcılar kethüdası Gülâbi Ağaya "tut" diye emir verdi. Gülâbi ağa adamı yakaladığı gibi doğruca kapıcılar odasına götürdü. Hazinedar başı oracıkta derhal boğulmak suretiyle öldürüldü.

AVUSTURYA İLE SULH MUAHEDESİ

Kanunî Süleyman'ın Sigetvar seferi Avusturyalıların yeni mağlûbiyetler ile toprak kaybına uğramalarına vesile teşkil etmişti. 1562 sulhunun bozulması yüzünden icra edilen bu sefer sırasında çarpışmalar yalnızca Sigetvar etrafında da cereyan etmiş değildi. Kanunî Sultan Süleyman Sigetvar'ı kuşatırken İmparator Maksimilyan büyük bir ordu ile Győr (Almancası Raab, Türkçesi Yanık) de karargâh kurmuş olduğu halde, Kanunî ile karşılaşmaktan korktuğundan burada hareketsiz kalmaktan başka bir şey yapamamıştı. Sigetvar muhasarası bölümünde bahsedildiği veçhile: bu sefer sırasında çarpışmalar yalnızca meşhur Sigetvar kalesi etrafında cereyan etmemiş: Pertev Paşa Gyula, Jenoe (Yeno), Vilagosvar (Vilagoş) kalelerini almış; Erdel Beyine yardıma memur edilen on beş bin kişilik Kırım kuvveti Tisza ırmağının Avusturya idaresindeki bölümünde cevelânlar yaparak on binlerce esir almış; beşinci vezir Kızıl Ahmedli Mustafa Paşa ile kardeşi Semsi Paşa emrindeki kuvvetler tarafından da Babocza, Berzentz, Belevar, Laak, Zapanyi, Chorgoe, Vizvar ve Szekesd kaleleri elde edilmişti. Esas itibariyle Türkler lehine cereyan eden bu çarpışmalar arasında, aleyhde kaydedilecek hâdiseler meyanında, sadece Kırım süvarilerinin Debreçin civarında ufak bir mağlûbiyeti ile: Hırvatistan sınırında meşhur iki kumandan idaresindeki Avusturya kuvvetlerinin Una nehrini aşarak Novi (Novigrad) ya kadar uzanışları esnasında, karşılarına çıkan Türk kuvvetlerini yenip, bir Türk sancak beyini esir ederek imparator Maksimilyan'a göndermeleri zikrolunabilir. Maamafih, Novigrad'a uzanan Avusturyalılar o arada bir hayli hırpalandı ve kumandanlarından Kristof Apfalterer esir edilerek İstanbul'a gönderildi.

Kanunî'nin son seferi Avusturya karşısında Türk üstünlüğünün bir defa daha tezahürüne vesile teşkil etmişti. Padişahın ö-

ümü vuku bulmasaydı bu üstünlük daha geniş çapta tezahür edebilirdi. Maamafih, Avusturyalılar son sefer dolayısıyle Türkler karşısında bir defa daha boyun eğmenin lüzumuna inanmışlardı. Onun için, sulhun tesisine çalışılırken, bir taraf daha fazla şey kaptırmamak gayretiyle, öteki taraf da kudret üstünlüğünün verdiği nefse itimad ve gurur havası içinde çalışmalara koyulmuştu.

Bundan önceki Osmanlı - Avusturya sulh muahedesinde olduğu gibi, bunda da sulhün tesisi teşebbüsleri Avusturya tarafından geldi.

Kanuni Süleyman, Sigetvar seferine çıkarken Avusturyanın İstanbuldaki elçisi Albert de Weiss (Alber Dövis) ile onun arkasından yollanan Hosszúthoty göz hapsine alınmışlardır. Sultan Selim'in Kütahya'dan İstanbul'a gelişini müteakip serbest bırakılan Avusturya diplomatları siyasî faaliyetlerine yeniden koyuldular. Bu arada yeni hükümdarın tebriki ve elçilerin hükümetlerinden talimat almaları meselesi ön plânda geliyordu. Viyana'ya gitmek üzere yola çıkan elçi Hosszúthoty, Osmanlı devlet adamlarının bazı görüşlerini de imparatora nakledecekti. Onun için; Avusturya elçilerinin serbest bırakılmasından itibaren, Osmanlı - Avusturya sulhunun tesisine ait faaliyet başlamış kabul edilebilir.

Avusturya elçisine bildirilen Osmanlı hükümetinin görüşü şöyle idi:

a) Harbin çıkmasına Avusturyalılar sebep olmuşlardır.

b) Palota'yı kuşatmış olan Arslan Paşa bir hatasını başı kesilmek suretiyle ödemiştir.

c) Avusturya hükümetinin Tata ve Vesprem kalelerini yıkması lâzımdır.

d) Şayet Avusturya hükümeti sulh istiyorsa hediyeleri kâmil bir elçi göndermelidir.

Osmanlı hükümetinin bu görüşü daha önceden İmparatora bildirilmiş gibiydi. Zira, Sigetvar'ın zaptından sonra Zrinyi Miklós'un başı İmparatora gönderilirken Budin Valisi Sokullu Mustafa Paşa tarafından veziriâzamın talimatı dairesinde İmparator Maksimilyan ile baş kumandanı Eck Von Salm'e ayni mealde Almanca, Macarca ve Lâtince mektuplar yazılmıştı. Hattâ Venedik'teki Osmanlı elçisi İbrahim bile bu görüşten haberdar edilmiş, o da İmparatora bu hususta bir mektup yollamıştı.

Hammer'in tafsilen bildirdiği veçhile, Hosszúthoty'nin Avusturya'ya dönmesini müteakip, Maksimilyan'ın sulh için çalışmaları ciddî bir safhaya döküldü. Maksimilyan, Sultan Selim'den, cülûsunu tebrik ve sulh konuşmalarında bulunmak üzere göndereceği elçilere yol ruhsatı rica etti. Sultan Selim, Maksimilyan'a gönderdiği iki mektupta bu müracaatı müsbet karşıladığını bildirirken, hudutta muhasamata son vermesi için Tamışvar valisine emir vermiş olduğunu da ilâve ediyordu. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa da bu arada gönderdiği mektupta; Avusturya hükümetinin sulh arzusu karşısında, kırk bin Kırım tatarının hareketlerinin tehiri hususunda emir vermiş olduğunu bildiriyordu.

İki devletin hükümdarları arasında mektuplaşmaların cereyan ettiği 1567 yılının ilk ayları zarfında, Macaristan ve Erdel hududunda bazı ufak hâdiseler cereyan etmekle beraber, bunlar sulhe açılan kapıyı kapıyacak ehemmiyette şeyler değildi. Nitekim 1 mayıs 1567 de Maksimilyan, göndereceği sefir için İstanbul'dan talep ettiği ruhsatnameyi aldığı cihetle, o senenin yazına girilirken sulh çalışmaları daha esaslı bir mecraya girmiş oluyordu. Maksimilyan, göndereceği elçilerine yol ruhsatı alınca, İstanbul'daki elçisi Albert de Weiss'e de Presburg (Pojon) şehrinden talimat yolladı. Albert de Weiss'e iltihak etmek üzere gelen şahsiyetler ise; Eğri baş piskoposu "Antoine Verantius" ile geniş malûmat sahibi kuvvetli bir diplomat olan Dalmaçyalı "Christophe Theuffenbach" idi.

Avusturya Heyeti sulh müzakerelerinde veziriâzamdan iyi kabul görmek ve kolaylığa mazhar olmak için, ona 4 bin duka, dört gümüş kupa ve bir saat hediye getirmişti. Bu heyet Avusturyadan hareket ederken sulh müzakerelerinde neleri müzakere edeceklerine, arazi ve vergi meselelerinde nereleri ve ne miktar vergiyi Türklere bırakmaya salâhiyetli olduklarına dair talimat alırken, kendilerine, Türk devlet ve erkânına sunulacak hedivelerin miktar ve nevileri de bildirilmişti. Buna nazaran Avusturya heyeti; ikinci vezir Pertev Paşaya iki bin duka ve iki altunlu kupa ile bir saat, üçüncü vezir Ferhad Paşaya bin duka ve iki gümüş kupa, diğer iki vezire sekizer birer duka, baş tercüman İbrahime beşyüz, ikin-

ci tercüman Mahmud'a üç yüz, siyasi işlerde rol oynayan Yahudi Yasef Nasi'ye iki bin duka vermeye memur idiler.

Sulh muahedesini müzakereye memur Avusturya heyetini 1 eylül 1567 de Sultan Selim kabul etti. Bu kabulü takip eden günlerde müzakerelere başlandı. Yedi ay zarfında yapılan 14 müzakere neticesinde muahedenin esasları hazırlandı. Müzakerelerin iki tanesi padişahın huzurunda cereyan etti. Konuşmaları Türk hükümeti adına idare eden veziriâzam Sokullu Mehmed Paşanın bizzat kendisi idi. Sokullu bu sırada diplomaside usta bir şahsiyet olduğunu gösterdi. İmparatorun elçisi Veranlius'tan başka Venedik elçileri M. Cavalli ve M. Barbaro bu münasebetle onun siyasi görüş ve kabiliyetinden, hattâ sulhseverliğinden sitayişle bahsetmişlerdir.

Sokullu Mehmed Paşa Osmanlı devletinin menfaatları üzerinde hassasiyetle durmakta en çetin ve çetrefil meselelerde bile tafsilâta dalarak hal için ısrar göstermekteydi. Müzakerelerde bazı noktalarda iki tarafın da ısrarlı davranışı karşısında, bir aralık, sulh konuşmaları kesilme tehlikesi geçirdi. Konuşmaların kesilmesi tehlikesini yaratan bu meseleler: Türklerin Tata ve Veszprem'in, Avusturyalıların da Babocsa ve Berencz (Berenc) in istihkâmlarının yıkılmalarını istemeleri; ayrıca Sokullu'nun hudut meselesi üzerinde hassasiyetle durması idi. Sokullu Mehmed Paşa, Eğri dağlarından itibaren Szolnok, Hatvan, Fülek, Vigles, Levence, Gran'dan inerek Esztergom civarındaki Rinya ırmağına kadar olan sahada yaşıyan bütün ahalinin İmparatora vergi vermekten muâf bulunmaları ve sadece Osmanlılara vergi vermelerinde ısrar etti.

Muahede esasları kararlaştırıldığı sırada Sokullu üç teklif daha ileri sürdü. Bunlar:

1 — Fransa, Venedik ve Polonyanın muahedeye idhali,

2 — Maksimilyan'ın padişahın dostlarına dost, düşmanlarına düşman olduğunun bir madde halinde tasrihi,

3 — İki tarafa tâbi köylülerin taksimi meselesinin vaktiyle defterdar Halil'in tanzim eylediği vergi tahrir defterlerine göre tespiti.

Avusturya heyeti, Sokullu'nun tekliflerinden ilk iki tanesinin kabulüne yanaşmadı. Üçüncüsü için bir muhtelit komisyon kurulması yolunda bir hal şekli bulundu. Avusturyalıların serdettikleri itirazlar karşısında Osmanlı veziriâzamı da vaktiyle Kefe'ye nefyedilmiş olan Avusturyalı bir tercümanın iadesini reddetti.

Hemen hemen tamamen Edirne'de cereyan etmiş olan bu yedi aylık müzakere sonunda 17 şubat 1568 de muahede imza edildi. Muahede esaslarının ikmal edildiği günlerde Veziriâzamı ziyarete gelen Erdel elçileri onun şahsında kuvvetli bir hâmi bulmuşlardı. Erdel elçilerinden Békés Gáspar (Kornyati) güvenilir bir siyaset takip ettiğinden Sokullu'nun hayli, iltifatına mazhar olmuştu. Erdel heyetinin de imzasına şahit oldukları bu muahede, heyetin imzalamasından bir ay sonra İmparator Maksimilyan'ın tasdikinden geçtiğinden kesinleşti. Sekiz senelik akdi tazammun eden, hemen hemen 1562 muahedesinin şartlarına uyan bu 25 maddelik muahede hulâsaten şu esasları ihtiva etmekteydi:

1 — Avusturya imparatoru her sene Osmanlılara otuz bin Macar altını vergi verecek ve bunu bir sefaret heyeti ile yollıyacaktır.

2 — Yıllık vergiyi getiren heyetler padişaha yirmi altınlı kupa, iki veya üç saat, veziriâzama da iki bin duka hediye takdim edecektir.

3 — Osmanlılar, İmparatorun Macaristan, Dalmaçya, Hırvatistan ve Isklavonya'daki topraklarına, Avusturyalılar da Osmanlı idaresindeki arazi ile ona tabi Efiak, Boğdan ve Erdel prensliklerinin toprağına dokunmayıp sınırlarına riayet edecektir.

4 — Her iki hükümdar da voyvoda, prens vesairenin sulhü bozmalarına imkân vermiyecektir.

5 — Her iki hükümet de hudutlarda haydut, eşkiya ve bu neviden kimseleri şiddetle takip ile faaliyetlerine imkân bırakmıyacaktır.

6 — Eşkiya, hırsız, haydut ve firariler yakalanınca karşılıklı olarak iade edilecektir.

7 — Hudutların sükûnunu bozan münferit çarpışmalara cevaz verilmiyecektir.

8 — İki devlet arasında meydana gelecek anlaşmazlıkları Osmanlı hükümetinin Budin valisi ile Avusturyanın Macaristan valisi arasında görüşülüp hal olunacak. İcap ederse iki hükümetin mümessilleri tara-

fından meydana getirilecek muhtelit komisyonlarda tetkik edilip karara bağlanacak.

9 — Avusturya hükûmeti de başka devletler gibi İstanbul'da elçi bulunduracak.

10 — Avusturya elçilerinin İstanbul ve Galata'da ikametlerine müsaade edilecek.

11 — İki devlet arasında harp çıktığı takdirde elçiler hapsedilmeyip memleketlerine gitmelerine müsaade olunacak.

12 — Hudut mıntıkasında, taksiminde anlaşmazlık bulunan köylü ve arazi meselesi muhtelit bir komisyonda karara bağlanacak.

İRAN ELÇİSİNİN TEBRİK ZİYARETİ

Osmanlı - Avusturya muahedesinin karara bağlandığı günlerde, Sultan Selim'in cülûsunu tebrik için Edirne'ye, İran'dan bir elçilik heyeti geldi. Tahta yeni geçen bir hükümdarın tebriki, devletler arasında cari usûlden olduğu, İran heyeti de esas itibariyle bu nezaket kaidesine uyarak padişahı ziyaret ettiği, bu neviden ziyareti başka devletlerin temsilcileri de yaptığı halde, İran heyetininkini tafsilen anlatacağız. Zira, İran elçilik heyeti hiç bir devletin siyasî temsilcisinde görülmeyen bir kalabalık ve tantana ile Osmanlı devlet merkezine gelmiş bulunuyordu. Hâdise tafsilen ele alındığı takdirde, bu tantananın belirtilmesi mümkün olabileceği gibi, o devirde Doğu memleketlerinin zenginliği, ondan daha mühim olarak, devrin İran hükûmetinin gösteriş merakı iyice anlaşılmış olacaktır.

İran elçilik heyeti Sultan Selim'in cülûsunu tebrik için harekete geçtiği sırada iki devlet arasında sulh ve sükûn hüküm sürmekteydi. Osmanlılarla İranlılar arasındaki yarım asırlık mücadele devresi 1555 Amasya muahedesi ile kapanmış olduğundan, elçilik heyeti dost bir memleketten gelmiş sayılırdı. Bu bakımdan İran heyetine Türk hududuna dahil olduğu andan itibaren fazla itibar gösterildi.

Sultan Selim'i tebrike gelen İran sefaretinin reisi Revan valisi Şah Kuli Han'dı. Şah Kuli Han'ın sınırdan geçerek Osmanlı arazisine dahil olusu öğrenilince, Erzurum valisi sekiz bin kişilik bir kuvvetle istikbaline çıktı. İran elçisi Erzurum'da bir kaç gün istirahattan sonra İstanbul'a gitmek üzere yola konuldu. Şah Kuli Han 720 kişilik bir toplulukla yoluna devam etmekteydi. Bunların 120 tanesi altun işlemeli ve elmaslarla süslü elbiseler giymiş İran beyleri, 200 kisisi altun sırma elbiseleri ile gözleri kamaştıran Türkmen süvarisi, 400 tanesi de İran tüccarından ibaretti. Bu gösterişli topluluğun bindiği ve hediyeler ile heyetteki adamların ağırlığını taşıyan at, katır ve deveden mürekkep 1700 hayvan mevcuttu. Sefaret heyetinin beş davul, sekiz boru, beş ney, bir nefir, bir tanbur ayrıca çalpârezil, kudüm vesaireden mürekkep bir müzika takımı vardı. Bu takımda hânende ve muganniyeler bile mevcuttu.

Kalabalık maiyetli İran sefiri Şah Kuli Han İstanbul'a vardığı zaman Piyale Paşa tarafından tantana ile karşılandı ve yine aynı şekilde uğurlandı. Zira Sultan Selim o sırada Edirne'de bulunduğundan, Şah Kuli Han da Edirne'ye gitmekteydi.

İran elçisi, Osmanlı - Avusturya muahedesinin imzalanmasından bir gün önce, yani 16 şubat 1568 de Edirne'ye vasıl oldu. O sırada Avusturya, Fransa, Polonya, Venedik, Ragüze hükûmetleri ile Osmanlılara tâbi prensliklerden Eflâk, Boğdan ve Erdel'in elçileri de Edirne'de idi. Sultan Selim ise yedi buçuk aydan beri Edirne'de bulunuyordu.

Şah Kuli Han'ın Edirne'ye girişi pek debdebeli oldu. Doğuluların zenginlik ve debdebesini görmeleri için olmalı ki, Türk devlet adamlarının isteği üzerine, Avrupa hükûmetlerinin elçileri de, onların geçeceği yollara çıkarılmıştı. İranlıların gösterişine karşılık Osmanlı hükûmeti de kudret ve zenginliğini göstermekte hâli kalmadı. Bunun için kapıkulu piyade ve süvarileri ile bir miktar timar sipahisi merasim kıyafeti ile tensip edilen yerde mevki almıştı.

Şah Kuli Han malûmatlı ve nükteden bir adam olarak tanındığından, onun bu tarafı ile denk gelmek üzere Şemsi Ahmed Paşa İran elçisinin teşrifatına memur edilmişti.

Maiyetindeki kimselerin gösterişinden gurur duyduğu, başka memleketlerde İrandaki kadar hasmet ve debdebe bulunmadığı kanaatında olduğu anlaşılan Şah Kuli Han, Edirne'ye girerken kendisini karşılayan Türk askerinin üzerinden hasmet ve debdebe taşan kıyafet ve silâhlarını görün-

Sultan İkinci Selim
(Juannin'den)

ce yarı taaccüp yarı alayla :

"— Bu askerin kıyafet ve gösterişi bir düğün alayına benzer".

Demiş, buna karşı Şemsi Ahmed Paşa :

"— Evet, Çaldıran'dan Taclu Hanım'ı gelin getiren bu askerdir".

Cevabını vermişti. İran elçisi ile Şemsi Ahmed Paşa arasında buna benzer daha başka nüktell konuşmalar da cereyan etti. Osmanlı paşası, gereken yerde Şah Kuli Han'a lüzumlu izahatı da verdi. İran heyeti geçmekteyken yola çıkmış bulunan Avrupalı elçiler şapkalarını başlarından çıkararak kendisini selâmlamışlardı. Bunun mânasını anlamayan Şah Kuli Han, hareketin sebebini Şemsi Ahmed Paşadan sormuş, o da:

"— Âdetleridir; birbirini gördükçe merhaba yerine böyle yaparlar" demişti.

Şah Kuli Han, kendisine gösterilen hürmet ve itibardan pek memnun olmuş, bu sebeple:

"— Bize çok hürmet ve izzet gösterdiler, padişahın nimeti helâl olsun".

Sözüne karşılık Şemsi Ahmed Paşa, bunun, misafirlere gösterilmesi icap eden bir vazife olduğu şeklinde cevap vermiştir.

Kendisine bu kadar iltifat edilen İran elçisinin ziyareti sırasında bir de müessif hâdise cereyan eyledi. Şah Kuli Han, Edirne'ye varışından iki gün sonra veziriâzamı ziyarete gitmekteyken mutaassıp bir şahıs tüfeğini ona çevirerek ateş etti. Bereket versin ki elçiye isabet olmayıp adamlarında birisi yaralandı. Suikastçı derhal yakalanarak bir katırın kuyruğuna bağlandı ve İran heyetinin geçmekte olduğu yolda sürüklenerek öldürüldü.

Şah Kuli Han, veziriâzamla mülâkatı esnasında Sigetvar seferi ve bilhassa Kanuni'nin ölümünü ustalıkla gizlemesi dolayısiyle Sokullu'ya, gerek Şah'ın gerekse kendisinin takdirlerini bildirdi. Bu arada veziriâzama: "Şah hazretleri selâm ve dualar ederler. Buyururlar ki: onlar atabek olmuşlardır; saltanat sahibine teslim olununcaya kadar müstakilen hükümdarlık etmişlerdir. Bunun içindir ki; biz de kendilerine ihtiram ile selâm ve dua ediyoruz. Düşman toprağı içinde şu hal zuhur eylemiş iken din ve devleti hüsnü muhafaza ettiler. Hizmetleri ahirette dahi takdir olunacaktır" dedi. Sokullu ise, Şaha bu münasebetle hürmetlerini beyandan sonra. Kanuni için: "Sultan Süleyman Han hem gazi, hem şehid olarak Sultan-ül-şehid unvanına hak kazanmıştır", demiş, Şah Kuli Han da Sokullu'nun şahsı için: "Böyle büyük bir vezirin nâmı bütün kıt'a-i-Rum üleması ve müelliflerinin eserlerinin başında dercolunmaya lâyıktır. Hattâ İran ulemâsı bile eserlerinde onun fiil ve hareketlerini beyandan geri kalmamaktadır" sözlerini sarfetmek suretiyle, Sokullu'ya ne kadar değer verdiğini göstermiştir. Şah Kuli Han, Sokullu Mehmed Paşayı ziyareti sırasında ekserisi çeşitli İran kumaşlarından müteşekkil hediyelerini sundu.

Veziriâzamı ziyaretinden üç gün sonra İran elçisi padişah tarafından kabul olundu. Şah Kuli Han'ın ikamet ettiği Kıyık mahallesinden kalkıp padişahın ikamet ettiği Tunca kenarındaki saraya kadar gelişi yine gösterişli merasimlere vesile teşkil etti. Şah Kuli Han bu kabul sırasında İran'dan getirmiş olduğu hediyelerini de sundu. İran elçisinin takdim ettiği hediyelere dair Selâniki'de biraz malûmat bulunmakla beraber, Hammer bunu Avusturya elçilerinin raporlarına istinaden daha tafsilâtlı şekilde

bildirir. Paraya taallûk eden kısmı hayli mubalâğalı gibi görünen hediyeler şunlardır: Yazısı Hazreti Ali'ye izafe edilen bir Kur'anı Kerim, murassa ve tezhipli bir şahnâme, Bedehşan yakutları ile süslü bir çekmece, kırk dirhem ağırlığında iki inci, içlerine zehirli bir şey konulunca derhal çatlayıp kırılan sekiz mâvi kâse, üzeri resimlerle süslü iki muhteşem çadır, küçük bir armut büyüklüğünde bir Bedehşan yakutu, 164 bin duka altını kıymetinde irili ufaklı ipekli, yünlü halı ve kumaşlar, altın ve gümüş işlemeli dokuz eğer takımı, İranlılarda cihangirlik alâmeti olarak kullanılan yedi gümüş yüzük, kılıfları işlemeli yedi kılıç, yün, ipek, deve yününden yapılmış üzerleri işlemeli kalîca yâni küçük halılar, kırk av şahini idi. Şah Kuli Han bu hediyelerin bir kısmını kendi nâmına, bir kısmını da Şah Tahmasp nâmına takdim ediyordu. Şa'nın hediyelerini kırk üç, elçinin hediyelerini de on deve taşımıştı. Sultan Selim'e takdim edilen şeyler arasında İran'da öldürülen kardeşi Bayezid'e ait at, silâh ve sair eşya da mevcuttu.

İran elçisi, Sultan Selimi ziyareti sırasında Şah Tahmasp'ın bir mektubunu da sundu. Sarı Abdullah Efendi'nin "Mecmua-i münşeat" ında dercedilmiş olan ve büyük kıtada kırk dokuz varak tutan bu mektup için Hammer: "Doğu saraylarının diplomatik evrakı arasında biricik âbidedir" demektedir.

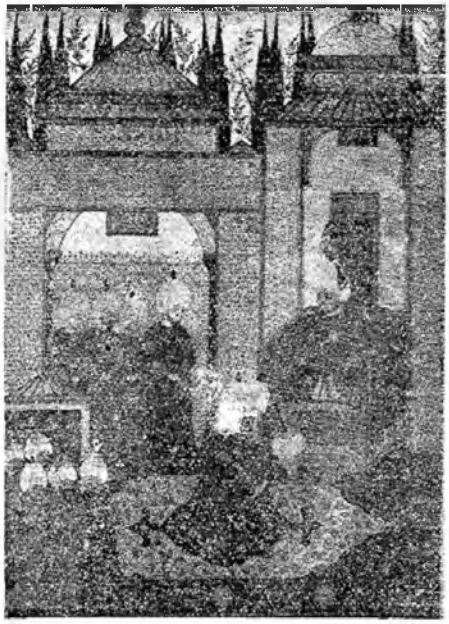

İkinci Selim'in İran elçisini huzuruna kabulü (Feridun Beyin eserinden)

BASRA, YEMEN İSYANLARI VE KIZILDENİZ DONANMASI

Araplarla meskûn topraklardan olan Irak'ın güneyindeki Basra ile Arap yarımadasının güney batısındaki Yemen arazisi Kanunî Süleyman zamanında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine alınmıştı. Her iki Arap ülkesinde de yerli sülâleler ortadan kaldırılmadığı ve bunların nüfuzları iyice kırılmadığı için, İkinci Sultan Selim zamanında buralarda isyanlar oldu. Bilhassa Yemen isyanı Osmanlı hükûmetini bir hayli uğraştırdı.

Basra isyanı

Basra ve çevresinin Osmanlı devletine bağlanışı, kitabımızın ikinci cildinin 880 ve 910 uncu sayfalarında anlatıldığı veçhile, buranın emiri Megamez oğlu Raşid'in oğlu Mani'nin başkanlığında bir heyetin 1538 de padişaha itaatını sunmasiyle tahakkuk etmişti. Basra ve çevresi, harpsiz elde edilmiş olduğundan, emir Raşid buraya sancak beyi tayin edilmiş, gerek kendisinin, gerekse civarda sözü geçen kimselerin nüfuzlarının kırılması yolunda bir tedbir alınmamıştı. Hattâ emir Raşid'in nüfuzunun kırılması şurada dursun, para ve hutbenin padişah nâmına olmasiyle iktifa olunarak Basra ve çevresinin idaresi ona bırakılmıştı. Emir Raşid önce itaatta kusur etmemiş, lâkin, bilâhara ahdini bozduğundan 1546 da Bağdad valisi Ayas Paşanın tedibine maruz kalarak Basra'dan firar etmiştir. Raşid'in ahdini bozuşu, Basranın Bağdad'dan ayrı şekilde idaresi usulünün zaman zaman terkedilmesine yol açmıştır. Meselâ 1549 da Temerrüd Ali Paşa Bağdad valisi iken Basra da Bağdad'a bağlı olarak yönetilmiştir. Maamafih Basra umumiyetle Bağdad'dan ayrı bir beylerbeyilik şeklinde idare olunmuştur.

On altıncı asrın ikinci yarısına bakıldığı sırada Basra'nın yine beylerbeyilik merkezi olduğu görülmektedir. 1553 te Basra beylerbeyi tayin edilen Kubad Paşanın zamanında Pirî (Reis) Paşanın Hind denizi harekâtı vuku bulmuştu. Kubad Paşadan sonra Derviş Ali Paşa (1563), onu takiben de Özdemir oğlu Osman Paşa Basra beylerbeyi tayin edilmiştir.

Basra ve civarı 1538 de Osmanlı idaresine girmesine, 1555 Amasya muahedesi ile buradaki Osmanlı hakimiyeti hukukî bir mahiyet almasına rağmen, İranlılar, Irak'ın diğer yerlerine olduğu gibi Basra'ya da uzaktan uzağa alâka göstermekte devam etmişlerdir. İran'ın bu alâkasına karşı, Irak halkı arasında da mukabil alâka eksik olmamıştır. Iraklıların, İran'a karşı sempati ile bakmasının en büyük sebebi; halkın mühim kısmının şi'ilerden ibaret bulunması idi.

İşte Irak'ın şahsiyetlerinin, İran'a ümitle bakmaları dolayısiyledir ki, zaman zaman bu topraklarda isyan hâdiseleri vuku buldu. 1568 yılında Basra'da isyan çıkaran adam, Oleyyan zâde diye tanınan birisi idi. Sultan Selim, Oleyyan zâde'nin isyanını Edirne'de bulunduğu sırada, İran elçisi Şah Kuli Han'ı kabulünden bir kaç gün sonra haber aldı. Padişah, Yemen'deki isyanı da aynı günlerde öğrendi.

Oleyyan zâde baş kaldırınca Bağdad ve Basra beylerbeyleri kendiliklerinden isyanı bastırmak üzere faaliyete geçerken, padişah da esasında bu işi Bağdad beylerbeyi İskender Paşaya havale etmişti. İskender Paşa şiddetli ve siddetli davranmış. Oleyyan zâde ise İranlılardan beklediği yardıma kavuşamadığından, fazla tehlike yaratmadan mahvedilmesi mümkün oldu.

Yemen isyanı

Arabistan'ın en bereketli toprağı olan Yemen'in zaptı hakkında ikinci cildimizde 1001 inci ve müteakip sayfalarda lüzumu kadar bilgi verilmişti. Yemen'in zaptına, evvelâ Zübeyd (Zebid) mıntıkasından başlanmış, burada ilk defa sancak teşkilâtı kurulmuş, fethedilen saha genişletilince, sancak beyliği teşkilâtı beylerbeyliğine tahvil olunmuştur. Yemen'in ilk beylerbeyi Mustafa Beyden sonra Kanuni Süleyman zamanında sırası ile Üveys Paşa, Ferhad Paşa, Ferhad Paşanın İstanbul'a çağrılması üzerine ona vekâleten kısa bir müddet Özdemir Paşa, Neşşar Mustafa Paşa, Neşşar Mustafa'ya vekâleten kısa bir müddet Yusuf Paşa, Kara Şahin Mustafa Paşa, Mahmud Paşa, Rıdvan (Kara Şahin Mustafa Paşanın oğlu) Paşa Yemen'de beylerbeylik etmişlerdir.

Bu valilerden Mahmud Paşa Yemen'de bulunduğu kısa müddet zarfında halka zulmetmiş, ayrıca ufak bir kaleyi muhasara ile zaptedince kalenin hâkimini idam ettirmiştir. Yemen halkı tarafından iyi karşılanmayan bu hareketleri kendisinden sonraki beylerbeyi Rıdvan Paşa tarafından İstanbul'a rapor edilince (Şubat 1565), Mahmud Paşa, Yemen'deki halefinin valilik sahasını küçülttürmeye çalışmak suretiyle ondan intikam almak arzusuna kapılmıştır. Yemen'den İstanbul'a dönünce bir hayli uğraşmak, hattâ para dökmek suretiyle Mısır beylerbeyliğini elde eden Mahmud Paşa Yemen toprağının büyüklüğü dolayısiyle bir beylerbeylikle idaresinin müşkül olduğunu, ikiye ayrıldığı takdirde idaresinin kolaylaşacağını bildirmiştir. Netice itibariyle, onun uğraşmalarının da tesiriyle, Yemen topraklarının dağlık kısmı, merkezi San'a, ovalık kısmı ise, merkezi Zübeyd olmak üzere iki beylerbeyliğe ayrılmıştır. Dağlık kısım "San'a beylerbeyliği", merkezi Zübeyd olan ovalık taraf ise "Yemen beylerbeyliği" diye anılmıya başlamış, dağlık kısma ilk vali olarak da Murad Paşa tayin edilmiştir.

Yemen'in iki beylerbeyliğe ayrılması, muhafaza kuvvetlerinin de ikiye bölünmesini icap ettirdiğinden bu hal hiç te iyi netice vermemiştir. Zira, Osmanlı kuvvetlerinin ikiye ayrılışını fırsat sayan yerli reisler isyan için cesaret bulmuşlardır.

İşte, İkinci Selim'in saltanatının ilk yıllarında göze çarpan Yemen isyanı bu şartlar altında meydana gelen bir hâdisedir. Murad Paşa, Zübeyd'e geldiği zaman çarpışır halde bulmuştur. Yemen isyanı ufak tefek bir hâdise hâlinde kalmayıp, hemen hemen Yemen'in mühim parçasını içine alan bir ayaklanma şeklini iktisap etmiştir. Birbirinin hasmı olan Zeydiler ile İsmaililer (Karmati) Osmanlılara karşı ittifak ederek mücadeleye atılmışlardır. Rıdvan Paşa, birleşen Arap kuvvetleri karşısında başarı sağlıyamıyacağını anlayınca, Zübeyd'e yeni gelen beylerbeyi Murad Paşadan yardım istemiş, o da bu isteği müsbet karşılamıştır. Fakat, pek kısa bir müddet sonra iki eyale-

tin sınırları meselesinden dolayı beylerbeyleri arasında anlaşmazlık çıktığından isyanın birlikte bastırılması işi tahakkuk edemez hâle düştü. Bunun üzerine Rıdvan Paşa azledilerek yerine Rus aslından olan Hasan Paşa tayin edildi.

Rıdvan Paşanın azli Yemen Araplarına daha fazla cesaret verdi. Önce Murad Paşaya itaatkâr görünen İmam Mutahhar, mevcut zâfiyetten istifade ile isyan bayrağını kaldırdı ve vakit kaybetmeden, evvelâ Murad Paşanın üzerine yürüdü. Âni denecek şekilde sür'atli bir hücuma maruz kalan Murad Paşa mağlûp oldu. Emrindeki Türk kuvvetleriyle geri çekilirken arkasını bırakmıyan Araplar tarafından şehid edildi. Murad Paşanın ölümü San'anın düşmesi neticesini verdi. İmam Mutahharın kuvvetleri San'aya girdikleri zaman şehri yağma ettiler (9 ağustos 1567). Ayrıca bin dört yüz kişiden ibaret bulunan Türk kuvvetlerini esir ederek, bir kısmını şehrin mahzenlerine, bir kısmını da dağlardaki kalelere hapsettiler.

San'anın düşmesi Yemen isyanının daha fazla büyümesine yol açtı. Beylerbeylik merkezinin başına böyle bir hâl gelince, San'aya bağlı sancak ve kalelerdeki muhafızların cesaretleri bir hayli kırıldı. Zaten kalelerde fazla kuvvet de mevcut değildi. İmam Mutahhar bunu pek iyi bildiği için San'anın arkasından başkaca şehir ve kasabaları zapta koyuldu.

Rıdvan Paşanın yerine Yemenin ovalık kısmına, yâni Zübeyd ve Hudeyde'yi içine alan sahil bölümüne tayin edilmiş olan Hasan Paşa Zübeyd'e vasıl olduğu sırada, Zeydi İmamı Mutahhar Taaz'ı muhasara etmekteydi. Taaz kumandanı, kuvvetlerinin kifayetsizliği dolayısiyle yeni beylerbeyi Hasan Paşadan kuvvet istediyse de, bu kuvvete nail olamadan Taaz düştü (7 ekim 1567). San'a ve Taaz'ı müteakip Aden, Hab, Muha (Mokha) da İmam Mutahhar'ın eline geçti.

Böylece, Yemen'in tamamına yakın denecek derecede büyük parçası elden çıktı. Buraları zapteden Zeydîye imamı Topal Mutahhar'ın soyu halife Hazreti Ali'ye kadar dayanmakta idi. Zeydi'ye hanedanının kurucusu Semseddin bin Ahmed, Hazreti Ali'nin torunu Zeynelâbidin'in oğlu Zeyd'in kolundan geliyordu. Bunlara "San'a imamları" da denirdi.

İşte Türklere karşı isyan edip, Yemen'e tek başına hâkim olmaya çalışan imam Mutahhar, böyle köklü bir soya mensubiyeti dolayısiyle, Yemen halkını ayaklandırmakta kolaylığa sahipti. Cebel, yâni dağlık mıntıkayı ele geçirince, Zübeyd üzerine de yürüdü. Fakat Hasan Paşanın şiddetli müdafaası sayesinde muvaffakiyet temin edemedi. Hasan Paşa ise, Zübeyd'i müdafaa sırasında kuvvetleri azaldığı, bu kadar kuvvetle, elden çıkan yerlerin istirdadı mümkün olmadığından, İstanbul'dan yardım talep etti.

Özdemir oğlu Osman Paşanın Yemen beylerbeyliği

Yemen'de cereyan eden hâdiseler İstanbul'da endişeyi mucip olmuştu. Zira, meseleye esaslı şekilde el atılmadığı takdirde Yemen tamamen kaybedilme tehlikesine maruzdu. Bunun için mühim şahsiyetlerin Yemen'e gönderilmesine karar verilerek sabık Habeş beylerbeyi Özdemir oğlu Osman Paşa Yemen beylerbeyliğine tayin olundu (Haziran 1568). Osman Paşa buraya gönderilirken, evvelce San'a ve Yemen diye ikiye ayrılmış bulunan beylerbeylik de birleştirildi. Osman Paşa, babası gibi kabiliyetli bir kumandan olduğunu ispat etmiş bir kimse idi. Babası Özdemir Paşa, Yemen'in bir çok yerleri ile birlikte San'anın zaptını sağlamış, Yemen'de beylerbeyliği etmiş, ondan sonra da Habeş fütuhatı ile tanınmıştı. Kanuni Süleyman'ın itimat ve iltifatına mazhar olan Özdemir Paşa İstanbul'dan bin nefer tüfenkendaz alarak Mısır'a gelmiş, oradan da üç bin piyade, bir miktar da sipâri alarak Kızıldeniz'in batı kıyılarında fetihlere girişmişti. Süveys'ten gemilere binerek Savakin (Suakin) e çıkan Özdemir Paşa buravı ele geçirdikten sonra fetihlerine devamla Musavva'ya kadar kıyı boyunu zaptetmişti. Musavva'yı bundan sonraki fütuhatı için bir üs haline getiren Özdemir Paşa, buradan hareketle Debarca'yı, onun arkasından Bundiye'yi almıştı. Elindeki mahdut kuvvetle bu kadar yer zaptederek Osmanlı hükûmetince "Habeş eyaleti" diye anılan sahanın kazanılmasını sağlıyan Özdemir Paşaya, sayet daha fazla asker verilseydi, belki de bütün Habeşistanın fethi mümkün olabilirdi.

Özdemir Paşa, Habeş eyaletine merkez olarak seçtiği Bundiye şehrinde Câmi ve mescitler yaptırmıştır. Ölümü de 967 (1559/1560) da bu şehirde vuku bulmuştur. Onun

Sinan Paşa
(Topkapı sarayı müzesindeki eski bir eserden)

ölümü üzerine oğlu Osman Paşa Habeş beylerbeyliğinde kendine halef olmuştur.

Merhum Abdurrahman Şeref Bey'ın "Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası" nın 22 - 25 numaralarındaki tetkikinde belirtildiğine göre; Özdemir oğlu Osman Pasanın Habeş beylerbeyliği 7 yıl sürmüştür. Özdemir oğlu Osman Paşa Habeş beylerbeyliği sırasında, hem eyaleti kabilelerin hücumlarından korumuş, hem de teşkilât yaparak buranın hüsnü idaresini sağlamıştır. Habeş eyaletinin Mısır ile muntazaman irtibatını da temin eden Özdemir oğlu Osman Paşa 22 ağustos 1567 de azledilmiştir. Habeş eyaletinden bahseden pek mahdut kaynaklarda Osman Paşanın azil sebebine dair bir bilgi mevcut bulunmamaktadır. Abdurrahman Şeref Beyin tahmin ettiği gibi bu azlin saltanat değişikliğinden ileri gelmesi mümkündür.

İşte Yemen'deki isyan tehlikeli bir hâl alınca Habeş eyaletinde muvaffakiyetleri görülen bir kimse Yemen beylerbeyliğine getirilmek suretiyle vaziyetin düzeltilmesi hesaplanmıştır.

Lala Mustafa ve Sinan Paşaların Yemen serdarlığına tayini

Yemen isyanının bastırılması ve elden çıkan yerlerin, istirdadı için alınan tedbir meyanında, yalnızca Özdemir oğlu Osman Paşanın buraya beylerbeyi tayini ile de iktifa olunmıyarak, Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa vezirlik tevcihi suretiyle Yemen serdarlığına memur edilmiştir.

Lala Mustafa Paşa Yemen serdarlığına tayin olununca; para ve malzeme gibi şeyleri Mısır'dan temin etmesi bildirilmiş, Mısır beylerbeyi Sinan Paşaya da bu yolda gereken talimat gönderilmiştir. Lâkin her iki Paşanın arası açık olduğundan, yekdiğeriyle anlaşamamışlar, Lala Mustafa da Mısırdan yardım temin edemeyince yeni vazifesine hareket etmemiştir. Selâniki'nin ifadesiyle, Lala Mustafa Paşanın: "Vilâyet-i Yemen fethi cedide muhtaç olup elden gitti. Nâm-ı nâmûs-ı devlete bundan özge nice eksiklik ola" diyerek, devlet erkânını uyandırmak istediği halde, serdarlığa tâyin edilince, aradan dokuz ay geçmesine rağmen, yeni memuriyetine gitmemesi elbette hoş bir şey değildi. Bu sebeple, İstanbul'dan yazılan 14 ağustos 1568 tarihli hüküm ile azledilerek Yemen serdarlığı Mısır valisi Sinan Paşaya verildi. Sinan Paşa bu vazifeye tayin edilirken, Lala Mustafa Paşaya yapıldığı gibi kendisine vezâret de tevcih olundu.

Şehzâde Bayezid'in İran'a kaçmasını kolaylaştırdığı iddiasiyle idam olunan Erzurum valisi Ayas Paşa, Sinan Paşanın kardeşi idi. Sinan Paşanın, Lala Mustafa Paşaya düşmanlığı da bu idam meselesinden ileri gelmekteydi. Arnavut asıllı bir şahsiyet olan Sinan Paşa hodbin ve inatçı bir kimseydi. Lala Mustafa Paşa İstanbuldan aldığı emirler dolayısiyle Sinan Paşadan dört bin asker istediği halde, o sadece dört yüz kisi vermek istiyor, para ve malzeme tedariki isinde de müşkilât çıkarıyordu. Bunun için Şam'dan kalkıp Mısır'a gelmiş olduğu halde bir türlü müsbet netice elde edemiyor, Sinan Paşa ise, İstanbul'a Lala Mustafa'yı suçlu düşürecek raporlar yazıyordu. İki Paşanın anlaşmazlığı yüzünden Yemen'e hareket işi sürüncemede kalmakta devam ederken, nihayet Lala Mustafanın azli ve yerine Sinan Paşanın tayin emrinin gelmesi dâvayı halletti. Lala Mustafa ile Sinan Paşanın anlaşmazlığı devam ettiği sırada Özdemir oğlu Osman Paşa da Mısır'da idi. Bereket versin ki, Lala Mustafa'nın azil emrinin gelmesinden bir müddet önce Özdemir oğlu Osman Paşa Yemen'e hareket etmişti. Özdemir oğlu Osman Paşa, şayet daha önce Yemen'e hareket etmemiş olsaydı, bu kıymetli şahsiyet için devlete hizmet kapısının kapanması muhtemeldi. Sinan Paşa, Özdemir oğlu Osman Paşayı da

sevmezdi. Buna karşı iyi niyet beslemeyişi, Özdemir oğlunun Lala Mustafa ile dostluğundan ileri gelmekteydi. Evvelâ ikisinin arasını açmaya çalışan Sinan Paşa, bilâhara İstanbul'a ikisini de kötüleyici yazılar yazmıştı. Lala Mustafa'yı ithamları arasında, onun, Şam'da eski Kölemen sultanı Kansu Gavri'nin oğlu Mehmed Beyin kızı ile evlenmiş olmasını, Kölemen döküntülerinden istifade ile Mısır sultanlığını kurmak istediği şeklinde yorumlamıştı. Lala Mustafa Paşa, şayet padişahın tuttuğu bir kimse olmasaydı, bu ithamlar karşısında mahva sürüklenebilirdi. Sinan Paşa ise, böyle ithamlara teşebbüs ederken Sokullu Mehmed Pasanın kendisini tutmasından cesaret almaktaydı.

Özdemir oğlu Osman ve Sinan Paşaların Yemen harekâtı

Sinan Pasadan önce Mısır'dan ayrılan Özdemir oğlu Osman Paşa hareketi sırasında 3 - 4 bin asker ile Kızıldeniz donanması kaptanı Kurdoğlu Hızır Reis'i de yanına almış bulunuyordu. On yedi gemi ile Süveyş'ten hareket eden Özdemir oğlu Osman Pasa Cidde'ye uğrayarak süvarileri karaya çıkardı ve bunların karadan güney istikametinde ilerlemelerini emretti. Kendisi de piyadelerle birlikte denizden yoluna devamla Hudeyde'de karaya ayak bastı. Buradan doğruca Taaz üzerine yürüdü. Yemen'in en namlı yerlerinden biri olan Taaz'ı Zeydilerden kurtardı.

Özdemir oğlu Osman Paşa Yemen'e çıktığı sırada ahali, Hasan Paşanın zulmünden şikâyet ettiler. Rıdvan Paşa azledildiği zaman beylerbeylikle Yemene gönderilmiş olan Hasan Paşa, bilâhara Yemen ve San'a beylerbeylikleri birleştirilerek Özdemir oğlu Osman Paşa bu vazifeye yollanırken Zübeyd muhafızlığiyle Yemen'de ipka olunmuştu. İşte o zamandan beri Zübeyd bölgesinde bulunan Hasan Paşa, bu sikâyet üzerine Özdemir oğlu tarafından azledildi. Hasan Paşa ise doğruca Mısır'a Sinan Paşanın yanına gitti.

Özdemir oğlu Osman Paşa Taaz'ı istirdattan sonra Kahire (veya Kahre) kalesi üzerine yürüdü. Hayli müstahkem bir yer olan Kahire, Osman Paşanın kusatmasına şiddetle mukavemet ederken İmam Mutahhar büyük sayıda kuvvetlerle Kahire'nin imdadına geldi. Kudretli bir kumandan olan Osman Paşa iki ateş arasında kalmasına rağmen mücadelesine devam etti. Açlık ve susuzluk sıkıntıları bile gözünü yıldırmadı. Erzak ve cephane bitercesine azaldığı sırada Sinan Paşanın yetişmesi, Osman Paşa kuvvetlerinin kurtulmasını sağladı. Zira, Sinan Paşanın geldiğini gören İmam Mutahhar sür'atle Kahire önünden uzaklaştı (3 mayıs 1569).

Özdemir oğlu Osman Paşanın Yemen beylerbeyliğinden azli

Mısır valisi iken kendisine Yemen serdarlığı tevcih edilen ve tarihte "Koca" unvanı ile anılan Sinan Paşanın, Lala Mustafa Paşa ile olduğu gibi Özdemir oğlu Osman Paşa ile de arası iyi değildi. 5 ocak 1569 da Kahire'den harekete geçerek karadan Hicaz üzerinden Yemen'e geldiği ve Taaz'dan geçtikten sonra Kahire kalesi üzerine yürüyerek Osman Paşayı iki ateş arasında kalmaktan kurtardığı halde, bu iki Paşa arasındaki eski anlaşmazlık derhal tepreşiverdi.

Koca Sinan Paşa ile Özdemir oğlu Osman Pasa arasındaki geçimsizlikte, peşinen kabahatin hangisinde olduğunu söylemek bir hayli müşküldür. Sinan Paşanın, Özdemir oğlu'na karşı halâskâr tavrı takındığı, bu hâlin Osman Pasanın gururuna dokunmuş olduğu; hattâ Kahire kalesinin istirdadını müteakip ileriki harekât için tekmil kuvvetleri bir araya getirmek istediği halde, Osman Paşanın bu davete icabet etmediği kaydedilir. Evvelden beri geçinemiyen bu iki kumandanın arasının, Zübeyd muhafızlığından azledilen Rus Hasan Paşanın, Sinan Pasayı tahriki yüzünden daha da açıldığına inanmak lâzımdır. Sinan Paşaya itimad etmeyen Özdemiroğlu, serdarın iki defa davetine rağmen onun karargâhına gitmemiştir. Serdarın bir suikastına maruz kalacağını hesaplıyan Özdemiroğlu, onun davetine icabet etmemekle kalmıyarak yerli araplar ve serdarın ordusundan kacanlarla maiyetindeki askerin miktarını çoğaltmaya çalışmıştır.

Bunun üzerine serasker koca Sinan Paşa Yemen'e hareket ederken İstanbuldan aldığı fevkalâde selâhiyete istinaden Özdemir oğlu Osman Pasayı beylerbeylikten azlederek yerine Rus Hasan Paşayı tayin eyledi. Bu azil üzerine hayatından endişe eden Özdemir oğlu ise, acele olarak karadan İstan-

Toul yolunu tuttu. Meşakkatli bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaştı. Özdemir oğlu Yemen'den ayrılırken Sinan Paşa boş durmadı İstanbul'a gönderdiği mektuplar, onun İstanbul'a varışından daha önce veziriâzamın eline geçmiş bulunuyordu. Sinan Paşayı himaye eden Sokullu Mehmed Paşa ise, bu mektuplar üzerine Özdemir oğlu'nu mahvetmek istedi. Daha evvel azledilen Lala Mustafa Paşayı İstanbul'a geldiği zaman hapsettiren Sokullu Mehmed Paşa, ona benzer muameleyi Özdemir oğlu'na da tatbik arzusundaydı Fakat Lala Mustafa, nasıl padişah sayesinde hapisten kurtulduysa, Özdemir oğlu da ayni şekilde selâmete ulaştı.

Özdemir oğlu kış ortasında İstanbula gelince, veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, şehrin asayişinin bozulmamasını bahane ederek onu şehre sokmamış, surlar dışında çadırlı ordugâh yapmasını emretmişti. Günlerce kar ve yağmur altında çadırda kalan Özdemir oğlu Osman Paşa, o aralık Edirne'den dönmekte olan padişah sayesinde nikbetten kurtuldu. Sultan Selim İstanbula girmek üzereyken yanında bulunan Lala Mustafa Paşa çadırları padişaha göstererek: "Bu çadırlarda oturan Osman Paşa kulunuzdur ki; babası, babanız merhum Sultan Süleyman zamanında devleti Yemen ve Habeş gibi iki vilâyetin fethiyle büyültmüştür. Osman da Yemen'de mesleğine gittiği halde her hizmetinden mahrum olarak böyle şiddetli bir mevsimde yağmur ve kar altında kalmıştır" demiştir. Lala Mustafa paşadan bu sözleri dinleyen Sultan Selim, ertesi gün Özdemir oğlu Osman Paşayı Basra beylerbeyliğine tayin ettiğini bildirmiştir. Hattâ bu tayin vesilesiyle veziriâzama "sakın azletme!" şeklinde bir de tenbihatta bulunmuştur. Sokullu Mehmed Paşa bu tenbihata rağmen, Özdemir oğlu'nu Basra yerine, onun biraz daha güneyine isabet eden ve Arabistanın kuzeydoğusunu teşkil eden Lahsa bölgesinde tutmak arzusunu göstermiştir.

Koca Sinan Paşanın Yemen harekâtı

Özdemir oğlu Osman Paşanın Yemen'den ayrılmasından sonra Sinan Paşa evvelâ Aden'i istirdat etmek istedi. Yemen'in güney kapısı sayılan Aden ilk defa 1538 de Hadım Süleyman Paşa tarafından zaptedilmişti. Bu ilk fetihten sonra bir iki defa elden çıkmışsa da yine geriye alınmıştı. Son olarak da bir buçuk seneden beri Zeydi imamı Mutahhar'ın elinde bulunuyordu.

Sinan Paşa, askeri ve ticari önem taşıyan Aden'in zaptı için denizden Kurdoğlu Hızır Reis'i, karadan da Memi Bey kumandasında bir miktar piyade ve süvari sevketti. Şehir hem karadan hem denizden sıkıştırılınca Aden'in Zeydî muhafızı Kasım İbn-ül Şuvay'azla mukavemet göstermeden teslim oldu (15 mayıs 1569). Aden alınınca Hüseyin Bey buraya sancak beyi tayin olundu.

Aden'in zaptını müteakip Sinan Paşa Yemen'in en önemli şehri ve merkezi San'ayı almak istedi. San'aya doğru ilerlerken yol üzerindeki mevkilerde ufak tefek çarpışmalarla ele geçirildi. Zeydîler, Sinan Paşanın emrindeki kuvvetlere mukavemet edemiyeceklerini anlamış ve şehirden askerlerini çekmişlerdi. Onun için San'anın zaptı kolay oldu (26 temmuz 1569).

San'anın fethi, başka kalelerin zaptını da kolaylaştırmış oldu. Nitekim Memi Bey, San'anın arkasından, Zeydilerin en kuvvetli reislerinin elinde bulunan Holan kalesini ele geçirdi. Bunun arkasından Kevkeban kalesi kuşatıldı. Dik bir kaya üzerinde bulunan Kevkeban Yemen'in en müstahkem yeriydi. İmam Mutahhar ve kaledeki kuvvetlerin başında bulunan Mehmed bin Şemseddin, Kevkeban'ın bu durumuna fazlaca güvenmekteydi.

Koca Sinan Paşa 17 ağustos 1569 da Kevkeban'ı muhasaraya başladığı sırada maiyetinde yerli Araplardan bir miktar kuvvet de mevcuttu. Kevkeban muhasarasına katılan Arapların başında Emir Abdullah-ül-Hamdanî isminde birisi bulunmaktaydı. Bu adam, Hasan Paşanın emrinde muhasaraya bizzat iştirakten önce, Kevkeban civarındaki küçük dağ kabileleri ile geçitlerin zaptında faal rol oynadı.

Kevkeban sıkıştırılırken imam Mutahhar, El Hâdi ve Lûtfullah adındaki iki oğlu ile birlikte civarda üslenecek Türk kuvvetlerine tâciz hücumları yapmaktaydı. El Hâdi bu hücumlardan birisindeki çarpışmalarda öldü.

Kevkeban'ın muhasarası uzadıkça uzadı. Müdafilerin kumandanı, fazla sıkıştığı bir günde, evvelce esir ettiği yedi Türkü salıverdi. Müverrih Âli'ye göre bunlar; eski Yemen defterdarı Mehmed Bey, Şeyh Ali Bey, Hasan Bey, Faik Bey, Karagöz Bey,

Nesimi Çavuşun kardeşi ve Kızılbaş Mehmed Bey ismindeki kimselerdi.

Sıkıştığı zaman esirleri salıvererek karşı tarafı yumuşatmaya çalışır bir vaziyet takınan kale kumandanı türlü hilelerle Türk kuvvetlerini aldatmaya ve kendisine yardımcı teminine gayret göstermekteydi. Nitekim onun bu yoldaki uğraşmaları neticesinde, bir defasında bin süvari ve sekiz bin piyade Türk muhasara kuvvetlerine hücum ettiler. On iki bin kişiden ibaret bulunan Türk kuvvetleri iki ateş arasında kalmakla beraber bunları püskürtüp yenerek uzaklaştırdılar.

Kevkeban muhasarası tam dokuz ay sürdü. Kalenin nihayet düşeceğini anlıyan kumandan teslim oldu. (18 mayıs 1570). Kevkeban'ın hücumla zaptına mahal bırakmadan teslim olan kale kumandanı, Türklere itaat ve bağlılık göstermesi şartiyle kaleyi idaresine müsaade edildi.

Yemen'in en müstahkem kalesi Kevkeban da düşünce İmam Mutahhar Türklere boyun eğip anlaşmaya mecbur kaldı. Aradaki anlaşmaya göre; para ve hutbe tekmil Yemen'de padişah namına olacak, ancak Mutahhar'ın elinde bulunan yerler, Türklere bağlı olmak, yâni Padişahın yüksek hâkimiyetini tanımak şartiyle kendisi tarafından idare edilecekti.

Mutahhar ile bu anlaşma yapılınca, Sinan Paşa lâzım gelen ıslahatı da icra eyledikten sonra Yemen beylerbeyliğini Behram Paşaya verdi. Eski Yemen beylerbeylerinden Kara Şahin Mustafa Paşanın küçük oğlu olan Behram Paşa, beylerbeyliği sırasında Sinan Paşanın harekâtı zamanında zaptedilmemiş yerleri de ele geçirerek Yemen'deki Türk hâkimiyetini kuvvetlendirdi.

Serdar Koca Sinan Paşa ise, idari işleri yoluna koyunca 1 mart 1571 de Muha'da gemiye binmek suretiyle Yemen'den ayrıldı. Cidde'de karaya çıkıp Mekke ve Medineye gidip haccettikten sonra Mısır'a geldi. Oradan da İstanbul'a çağrılarak Divan-ı hümayuna yedinci vezir tayin edildi.

Sumatra adasındaki Açe hükümetine yardım

Mısır'ın zaptından sonra Kızıldenizde bir donanma meydana getirildiğinden; Osmanlı Kızıldeniz donanmasının Arabistanın güney kıyılarının zaptında mühim rol oynadığından; bu donanma sayesinde Portekizlilerin Kızıldeniz ve Basra körfezi kıyılarına yerleşmelerinin önlenmiş bulunduğundan, kitabımızın ikinci cildinin 995 ve müteakip sayfalarında bahsedilmişti. Kızıldeniz donanması başında bulunan meşhur kaptanlardan Hadım Süleyman Paşa (esasında Mısır valisi) Pirî Reis, Murad Reis ve Seydî Ali Reisin Kızıldeniz, Hind denizi ve Basra körfezindeki faaliyetleri bu arada gözden geçirilmişti.

İşte bu kaptanlardan Seydî Ali Reis'in 1556 da İstanbul'a dönmesinden sonra Kızıldeniz donanması Kurdoğlu Hızır Reis'in emrine verildi.

Osmanlı Kızıldeniz donanması bilhassa Murad ve Seydi Ali Reislerin kaptanlıkları zamanında Portekizlilerle mücadele ve fırtınalar yüzünden bir hayli zayiata uğramıştı. Bu bakımdan, donanmanın bir varlık olarak kendisini gösterebilmesi için Süveyş tersanesinde yeni gemiler inşası gerekmiş bulunuyordu. Başvekâlet arşiv dairesindeki 3 numaralı mühimme defterinin 195 inci sayfasında Mısır beylerbeyine yazılmış 967 rebiülevvel (aralık 1559) tarihli bir hükümden öğrendiğimize göre; Süveys tersanesinde inşa edilmekte olan gemilerin tamamlanması için acele edilmesi bildirilmektedir. Mısır beylerbeyine hitap eden bu hüküm kısaca şöyledir:

"Mektup gönderip kefere-i Portukal (Portekiz) ın dervada hareketi olduğuna Mekke-i Mükerreme kadısı ile Cidde emini arzettikleri ecilden Süveys'te yapılması ferman olunan gemilere acele olunup itmama erişmek üzere olup ve Hürmüz'den gelen iki kıt'a bastardeve Yemen'e yazılması ferman olunan kuldan üçyüz kul yazılıp ulûfeleri de verilip zikrolunan bastardeve tahmil olunup ağaları ile irsal olunduğun bildirmissin. İmdi Süveys'te bina olunacak gemilerin itmama erişmesi lâzımdır. Buyurdum ki, zikrolunan gemilerin levazım ve mühimmatını tedarik ve ihzar edip itmama eristirip hazır ve müheyya edesin ki lâzım oldukta bu hususa tevakkuf etmek lâzım gelmeye."

İstanbul'dan gönderilen bu emirler mucibince Süveyş tersanesinde gemiler inşa olunmakla beraber, itiraf etmek lâzımdır ki, Osmanlı Kızıldeniz donanması, Hadım Süleyman Paşanın Mısır valiliği sırasındaki kudretini bir daha gösterememiştir.

Kızıldeniz donanmasının meşhur kaptanlarının sonuncusu Kurdoğlu Hızır Reis'tir.

Zâten 1580 aralık ayında Süveyş kaptanlığına tayin edilen Harem-i humayun ağalarından Piyâle'den sonra, Süveyş donanmasının faaliyetine pek rastlanmıyacaktır.

Kızıldeniz donanması kaptanları arasında son mühim şahsiyet olan Kurdoğlu Hızır Reis, Kanuni Süleyman'ın Rodos seferinde deniz harekâtını muvaffakiyetle idare etmiş olan Kurdoğlu Muslihiddin Reis'in oğludur. Kurdoğlu Hızır Reis, Özdemir oğlu Osman Paşanın Yemen beylerbeyliği ve Koca Sinan Paşanın serdarlığı sırasında Aden şehri kara ve denizden sıkıştırılırken donanmanın başında bulunuyordu. Aden'in istirdadında hizmetine şahit olduğumuz Kurdoğlu Hızır Reis, Sumatra'daki Açe hükûmetine yardım meselesine de ismi karışan bir şahsiyettir.

Müslüman Açe hükûmetine yapılan yardım, kemiyet ve mahalline tesiri yönünden mühim görünmezse de, mahiyeti bakımından ehemmiyetlidir. Zira bu mesele, Osmanlı İmparatorluğunun islâm âlemindeki nüfuzunun ne olduğunu göstermeye yarar kıstaslardan biri olduğu kadar, Osmanlı padişahlarının cihanşümul hâkimiyet telâkkilerinde bir safhayı aydınlatması bakımından da ehemmiyet arzeder.

Sumatra adasındaki müslüman Açe hükûmetinin yardım talebine ve bu talebin tahakkuk şekline dair Osmanlı kroniklerinde fazla malûmat yoktur. Maamafih arşivlerimizdeki mühimme defterlerinin tetkiki neticesinde kroniklerdeki bilgiyi biraz daha genişletmek mümkün olmaktadır.

Sumatra adasının kuzey batısına hâkim bulunan Açe devleti, Malakka boğazının bir tarafını kontrol edecek bir mevkie sahip bulunduğundan, Hind Okyanusu kıyılarında yerleşmeye ve ticaret sahalarını ele geçirmeye çalışan Portekizlilerin nazarı dikkatini çekmişti. Hind Okyanusuna kuvvetli filolar gönderen Portekizliler bu bölgenin ticarî zenginliklerine konmak ve kilit noktalarını zaptetmek için bütün gayretlerini harcıyorlardı. Faaliyet sahalarını Malakka yarımadası önlerine kadar uzattıkları sırada yalnızca, Açe'lilerin gemilerine zarar vermekle kalmıyarak bu devletin hâkimiyetini de tehdit eder bir hâl almışlardı.

İşte bunun içindir ki, Açe hükümdarı Alâaddin (1537 - 1568), zamanın en kudretli hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a elçi göndererek yardım istedi. Açe hükümdarı Sultan Alâaddin, İslamların halifesi olan Osmanlı padişahından top, topçu ustası, tüfek, mühendis nevinden mütehassıs eleman ve asker talebetmekteydi. Sultan Alâaddin'den bir mektup getiren Hüseyin adındaki elçinin İstanbul'a gelişi, Kanuni'nin Sigetvar seferine çıktığı sıraya rastlamıştı. Bunun için, Açe hükümdarının dileği birdenbire ele alınamayıp seferin sonuna bırakıldı. Sigetvar seferinde Kanuni'nin ölümü, onun arkasından Selimin cülûsuna bağlı hâdiseler Açe'ye yardım işini biraz daha geciktirdi. Zaten veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa da bu mesele ile ancak Sigetvar seferinden dönüşünde meşgul olabilmiştir. Gerçi, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ve Asya tarafındeki hâkimiyet sahalarının geliştirilmesi, bunun için tatbik edilecek siyasete dair hakikaten esaslı görüşlere sahip bulunan Sokullu Mehmed Paşa, daha sadarete ilk geldiği sırada bile, Portekizlilerin Hind denizindeki faaliyetleri üzerinde durmuştu. Portekiz kıralına gönderdiği 23 muharrem ve 6 rebiülevvel 973 (20 ağustos ve 1 ekim 1565) tarihli mektuplarda, Hindistan tarafının emniyette kalmasını, savet bu bölgeye müdahale edilirse gerekli tedbirlerin alınacağını bildirmişti. Bu bakımdan, Sokullu Mehmed Paşanın Açe'ye yardım meselesine bîgâne kalması zâten beklenemezdi. Ancak onun bu yardım işini biraz geç ele aldığına şahit olmakta, bu hususdaki fikirlerini ise, 16 rebiülevvel 975 (20 evlûl 1567) tarihli mektubundan öğrenmekteyiz. Padişah Sultan Selim gibi Açe'ye yardımı tervic eden Sokullu Mehmed Paşa, bu meseleyi Divân-ı humayundan geçirerek, Kızıldeniz donanması kaptanı Kurdoğlu Hızır Reis kumandasında Açe sultanına 19 kadırga ile Mısır kuvvetlerinden bir senelik maaş ve zahireleri ile kâfi derecede asker, top, tüfek ve çeşitli harp vasıtası göndermeğe teşebbüs etti.

Bu teşebbüsü müteakip Yemen isyanı çıkınca yardımın tehiri zarureti hasıl oldu. Basvekâlet arşivi 7 numaralı mühimme defterinin 225 inci sayfasındaki kayıtlardan öğrendiğimize göre: yardımın tehiri, Açe hükümdarının İstanbula gelen elçisine şu ifadeyle bildirilmişti: "Haliyâ Yemen canibinde fitne zuhur edip def' ve refi'leri ehemm-i mühimmâttan olmağın vilâyet-i Hind'e irsal olunacak donanma-i humâyun bu sene tehir olunmuştur. Buyurdum ki, inşallahü taalâ inâyet-i hak celle ve alâ ile

ol canibin fitne ve fesadı def' ve ref' olduktan sonra zikrolunan donanma-i humâyun muahede olunduğu üzere mükemmel ve bi-kusur irsal ve isal olunur".

Müslüman Açe hükûmetine vaadolunan yardımın 976 (1568/1569) yılında yapıldığı malûm olmakla beraber, bunun miktar ve neticesine dair sarih bilgiler mevcut değildir. Merhum Saffet Beyin, Tarihi Osmani Encümeni mecmuasındaki "Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi" başlıklı tetkik yazısında kaydettiği netice de tatmin edici sayılamaz. Esasen yardım kuvveti ve malzemenin hangi kaptanın idaresinde Açe'ye gittiği kesin şekilde belli değildir. O senelerdeki hâdisatın cereyan tarzına bakılırsa yardım malzemesi ve askerin Kurdoğlu Hızır Reis tarafından Açe'ye kadar götürülmüş olabileceği hayli şüphelidir. Bunların, başlangıçta alınan karar veçhile 19 veya bazı tarihçilerin dediği gibi 22 gemi ile değil, bil'akis 2 gemi ile sevkedildikleri anlaşılmaktadır. Şayet 19 gemilik malzeme ve asker gitmiş olsaydı, bunun Osmanlı kaynaklarına aksi de onun kadar hacımlı olabilecekti. Zâten giden usta ve san'atkârların orada yerleşmiş olmalarından da anlaşılmaktadır ki, bunların miktarı 19 veya 22 gemiyi dolduracak kadar kabarık değildir.

İKİNCİ SELİM ZAMANINDA OSMANLI DONANMASI

İkinci Selim zamanında Osmanlı donanması kudretli durumunu muhafazada devam etmiştir. Donanmanın kudretini muhafazaya, ehliyetli denizcilerin işbaşında bulunması kadar, deniz kuvvetlerinin chemmiyetini pek iyi takdir eden Sokuluoğlu Mehmed Paşa gibi dirayetli bir kimsenin hükûmet başkanlığını işgali de ayrıca müessir olmuştur. Denizcilikle ilgili sanayi şubesi de çok iyi işlemiştir. İşte bu âmillerin bir araya gelmesi neticesi, İkinci Selim zamanında, Osmanlı donanması kendisinden korkulup titrenilen bir kuvvet halinde, imparatorluğun birbirlerinden uzak sahalarında Türk kudretini hissettirmek ve irtibatı kolayca sağlamak bakımından haşmetini muhafaza eylemiştir.

Barbaros Hayreddin'in yetiştirdiği kimseler donanmanın en mühim mevkilerini işgal edince başarılar kazanılmış, bunun aksi olunca, mağlûbiyet acısı dahi tadılmışsa da, temelin sağlamlığı sayesinde bu acıları kolaylıkla savuşturmak mümkün olmuştur.

Sultan Selim tahta çıktığı sırada Kaptan-ı deryalık makamını işgal eden Piyâle Paşa, Kanuni Süleyman Sigetvar seferine çıkarken Sakız fethi için İstanbul'dan ayrılmıştı. Sakız fethini muvaffakiyetli bir neticeye bağladıktan sonra İtalya'nın Apulia (Pulya) kıyılarına kadar uzanan Piyale Paşa, Sigetvar'dan avdet eden ordunun İstanbul'a muvasalatından kısa bir müddet önce merkezi hükûmete dönmüş bulunuyordu. İstanbul'a girilirken yeniçerilerin çıkardıkları patırtıda onların hakaretine maruz kalan erkândan biri Piyâle Paşa idi. Osmanlı tarihinde Kaptan-ı deryalıktan kubbe vezirliğine yükseltilen ilk şahsiyet olan Piyâle Paşa ehliyetli bir denizci idi.

Piyâle Paşanın yerine Kaptan-ı derya tayin edilen Müezzin zâde Ali Paşa yeniçeri ağalığından gelmiş, denizciliğe yabancı bir kimseydi. Maamafih onun Kaptan-ı deryalığı sırasında donanma personeli arasında kıymetli şahsiyetler eksik değildi. Bunların en değerlisi Trablusgarb beylerbeyi iken 27 haziran 1568 (mühimme defteri 5, sayfa 478) de Cezayir beylerbeyliğine tayin edilmiş olan Uluç (Kılıç) Ali Paşa idi.

Uluç (Kılıç) Ali Paşa ve Endülüs müslümanları

On altıncı asırda Osmanlı İmparatorluğu en kuvvetli devrini yaşadığından, hıristiyanlar karşısında sıkışan İslâmlar Osmanlılara müracaat etmekteydi. Hindistan ve Sumatra'dan nasıl müracaatlar vuku bulmuşsa, İspanya'dan da bu neviden müracaatlar vaki olmaktaydı.

Endülüs müslümanlarının durumu Hind ve Sumatra müslümanlarınınkine benzemeyip, onlarla kıyaslanamıyacak derecede feci idi. İspanyadaki son müslüman devleti olan Beni Ahmer'in 1492 de yıkılması üzerine, Endülüs müslümanları korkunç bir tazyik karşısında kalmışlardı. İkinci cildimizin 661 ve müteakip sayfalarında anlatıldığı veçhile, Endülüs müslümanları ilk müracaatı İkinci Bayezid'e yapmışlar, o da meşhur denizci Kemal Reis'i İspanya sularına göndermişti. Lâkin Kemal Reis'in İspanya sularına gitmesiyle buradaki müslümanların

dertleri tamamiyle halledilmiş, İspanya'yı terke çalışan müslümanların sonu alınmış değildi. Bu bakımdan İkinci Bayezid'den sonra da Osmanlı padişahlarına müracaatlar devam etti. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı donanması bir kaç defa Fransa ve İspanya sularına kadar uzandığı halde Endülüs müslümanlariyle lâyıkı veçhiyle ilgilenilmedi.

İkinci Selim zamanında ise, uzun müddetten beri koyu bir taassupla hareket eden hıristiyanların zulmüne dayanamayan Endülüs müslümanları, bir isyan çıkarmak üzere hazırlıklara girişmiş bulunuyorlardı. Bunun için dışarıdan silâh ve asker yardımına da ihtiyaçları vardı. Daha önce İspanya'dan çıkıp Cezayir'e yerleşmiş Endülüs göçmenleri gizli gizli İspanya'ya bir miktar silâh taşımışlardı. Lâkin bunlar, muazzam hıristiyan kütlesine karşı muvaffakiyet teminine yeter sayıda şeyler değildi.

İşte Endülüs müslümanları böyle silâh teminine ve kendi aralarında gizliden teşkilâtlanmaya çalışırken bir taraftan da Osmanlıların Cezayir beylerbeyliğine ve İstanbul'a bizzat başvurdular (1568). Bu talep karşısında Cezayir beylerbeyi (Uluç), (Kılıç) Ali Paşa, Cezayirdeki Endülüs göçmenlerinin İspanya'ya silâh ve cephane götürmelerine müsaade ettiği gibi, kendisi de yardıma hazırlandı.

Endülüs müslümanları İstanbula yazdıkları istirhamnâmede: yirmi bin kişi kadar silâhlı adam hazırlamış olduklarını, silâhsız yüzbin kişi çıkarabileceklerini bildiriyorlardı. Ayrıca Uluç (Kılıç) Ali Paşa da İstanbul'a yazdığı bir yazıda Endülüslülerin şikâyetlerini ve yardım taleplerini haklı bulduğunu arzetmekteydi.

İspanya Araplarının ilk isyanını takip eden sene içinde Osmanlı hükümeti, Kıbrıslıların tüccar ve hacı gemilerine verdikleri zararların önüne geçilmesi meselesini ön plâna aldı ve Kıbrıs'ın zaptından sonra yardım yapılmasına, o zamana kadar da bu işin Cezayir beylerbeyi tarafından asker ve silâh yollanmak suretiyle idare edilmesi ne karar verdi. Hükümetin bu kararı 10 zilkade 977 (16 mayıs 1570) tarihli birer yazı ile Endülüs müslümanlarına ve Uluç (Kılıç) Ali Paşaya bildirildi.

Kıbrıs'ın zaptından sonra, donanmanın başına İnebahtı bozgunluğu hâdisesi gelmiş, bunun yaraları acele sarıldığı sırada da Tunus seferi ortaya çıkmıştı. Bu sebeple Osmanlı hükümeti geniş çapta Endülüs müslümanlarına yardım edemedi; ancak hükümetin tensibi ile muayyen bir nisbet ve imkân dahilinde Cezayir beylerbeyi Uluç (Kılıç) Ali Paşa yardıma çalıştı.

Uluç (Kılıç) Ali Paşa, Endülüs müslümanlarına yapacağı yardımın müessir olabilmesi için, aynı zamanda harekete geçmek üzere sözleşmişti. İspanya müslümanları Muhammed Mansur'un idaresinde gizliden hazırlanıp teşkilâtlanmakta idi. İspanyada hazırlıklar devam ederken Uluç Ali (Kılıç) Paşa İspanyolların dikkatlerini başka taraflara çekmeyi, hesaplıyor, bu arada Oran'a hücum ve İspanya sahillerine çıkarma yapmayı tasarlıyordu. İspanya Araplarının maruz kaldığı muamele dolayısiyle Cezayir yerlileri galeyanda olup elde mevcut bütün kuvvetlerle yardım edilmesini istiyorlardı. Bütün kuvvetlerle yardıma koşmanın Cezayir'i muhtemel tecavüzlere karşı boş bırakmak olacağını hesaplıyan Uluç (Kılıç) Ali Paşa ise, halkı bir hayli teskin etti. Mamafih 10 bin kişiyi silahlı hale getirip, sevkedilecek barut vesaireyi hazırlattı. İspanyanın Almeria limanı açıklarında bekleyen 40 kadar gemi isyanı himayeye hazır haldeydi. Lâkin, kararlaşan ayaklanma günü gelmeden, hazırlık yapan reislerin birinin tedbirsizliği yüzünden gizli silâh depolarından birinin bulunduğu yer öğrenildi. Bunun üzerine İspanyollar derhal sıkı tertibat aldılar. Onun için isyan vaktinden evvel ve ayrı ayrı çıktı. İslâmlar şiddetle dövüşmek ve bazı yerde galip gelmekle beraber, her tarafta umumi bir üstünlük temin edemediler. Zaten onlar isyana başlayınca Cezayir donanması da asker çıkarıp fiili yardıma geçemedi.

Muhammed Mansur'un hazırlamış olduğu bu isyan bir kaç ay sürdü. Isyan patlak verdiği zaman İspanya kıyılarında bulunan, fakat asker çıkaramadığı için geri çekilen Cezayir donanması, Ocak ayı içinde İspanya kıyılarına tekrar geldiyse de, o sırada çıkan müthiş bir fırtına yüzünden iş göremedi. Otuz gemiden mürekkep bu filodan yalnız 6 gemi kıyıya yanaşıp barut, silâh, gönüllü ve top çıkarabildi. Netice itibariyle dışarıdan gelecek yardıma fazlaca bel bağlamış olan İspanya Araplarının 1569 yılındaki isyanları muvaffak olamadı.

İspanyadaki müslümanlar 1570 te ikinci

defa isyan ettiler. İsyan başlamadan bir müddet önce Cezayir beylerbeyi Uluç (Kılıç) Ali Paşa, Endülüs Araplarına 4 bin tüfek, ihtilâlcilere subaylık etmek üzere Cezayirdeki Türk askeri erkânından bir kaç yüz kişi ve bir miktar mühimmat göndermişti. Daha bir yıl önce bile isyana geniş çapta yardımı arzulamış olan Uluç (Kılıç) Ali Paşa, o sırada cereyan eden mühim hâdiseler sebebiyle yine tasarladığı derecede yardım imkânını bulamadı.

Endülüs müslümanlarının isyanlarında, kendilerine yardım edemeyen Osmanlı hükûmeti, bilâhara buradan göçmen olarak ayrılan müslümanların bir çoğunu Adana, Tarsus, Üzeyr, Sis, Trablusşam ve Dulkadir (Zülkadriye) Kasabına yerleştirerek, kendilerinden beş sene müddetle vergi almadı.

KIBRIS'IN ZAPTI

Anadolu'nun güney kıyıları yakınında bulunan Kıbrıs adası, on altıncı asrın başlarından beri Osmanlıların fazlaca nazarı dikkatini celbetmekte idi. Kıbrıs'ın, Anadolunun güneyini ve Suriye sahillerini kontrol edecek bir mevkide bulunması, tarih boyunca Anadolu ve Suriye'ye sahip devletlerin daima Kıbrıs'a alâka göstermelerini icap ettirmiştir. Bunların her ikisine sahip Osmanlı devleti ise, evvelâ, coğrafî âmillerin tesiriyle Kıbrıs adasını imparatorluk sınırları içinde görmek istemiştir.

Osmanlıların Kıbrıs'a karşı alâkalarının arttığı devrede, burasının, Venedikilerin elinde bulunması, Türkleri harekete sevkedecek sebeplerin belki en mühimmi idi. Zira, Akdeniz kıyılarındaki Türk ilerleyişini engellemeye çalışan devletlerin başında Venedikiler bulunuyordu. Akdenizde Türklerin kuvvetlenmesinden en fazla endişe duyan devlet yine onlardı. Bu sebeple, her fırsatta Türklere zararlı olmaya bakıyorlardı. Kıbrıs adası, zâten, doğu Akdenizdeki nakliyatı tehdide mesnedlik edecek bir mevkii haizdi. 1489 tarihinden beri Kıbrıs'a hâkim olan Venedikliler ise, bu fırsatı yerliyerinde kullanmaktan geri durmuyorlardı. Kıbrıs'ta üslenen korsanlar veya Venediklilerin filoları, ticarî eşya taşıyan gemilerle hacı nakleden deniz vasıtalarına zarar veriyor, bilhassa iki devletin arası açıldığı devrelerde bir tehlike kaynağı hâline geliyorlardı.

Esasen Kıbrısta Venedik hâkimiyeti tesis etmeden önce de burası müslüman devletler için huzursuzluk mevzuu idi. Venediklilerden önce Kıbrıs'ta bir Frenk krallığı mevcuttu, Başında Lusignan ailesinden gelen kırallar bulunan bu krallık 1192 de tesis etmişti. Haçlı seferleri sırasında 1191 yılında İngiltere kıralı Arslan Yürekli Riçar (Richard) tarafından Bizanslılardan alınan Kıbrıs adası Templier şövalyelerine satılmış, onlar da ertesi sene Guy (Guido) de Lusignan'a devretmişlerdi. Böylece tesis eden Lusignan krallığı adada üç asır müddetle hâkim olmuştur.

Kıbrıs'taki Frenk hükûmeti hıristiyanlar için Doğu Akdenizde bir istinat sahası teşkil ettiğinden, daha kurulduğu yıllardan itibaren Suriye ve Mısır'daki İslâm devletlerine zararlı olmaktaydı. Kıbrıs krallığı deniz kuvvetlerinin yarattığı tehdidi gözönünde bulunduran Memlûk hükümdarı Baybars 1270 de buraya bir donanma göndermişse de muvaffakiyet temin edememişti. Buna rağmen Memlûklerin Kıbrıs üzerindeki alâkaları nihayet bulmadı. Kıbrıslılar ise Suriye ve Mısır kıyılarına tecavüz ile, doğu Akdenizde işleyen müslüman gemilerine tecavüzlerden geri kalmadılar.

On beşinci asra girildiği sırada Mısır Memlûkleri Kıbrıs adası ile çok daha fazla alâkalandılar. 1423 te Kıbrıs'a gelen bir Memlûk donanması Limasol'un bir kısmını işgal etti. Ertesi sene daha büyük bir Memlûk kuvveti Larnaka civarında yaptığı bir çarpışmayı müteakip Limasol kalesini tahrip eyledi. 1246 da tekrarlanan bir Memlûk hücumunda ise Kıbrıs kıralı Janus esir düştü. Bunu takiben Lefkoşe işgale uğradı.

Memlûkler bu muvaffakiyetlerine rağmen adada yerleşmeyi gözetmediklerinden, Kıbrıs krallığını vergiye bağlamakla iktifa ettiler. Kıbrıs krallığının vergiye bağlanması, bundan böyle sadece bir para ödeme mevzuu halinde kalmıyarak, Memlûklerin sık sık buraya müdahalelerine yol açtı.

Lusignan kıralları, Memlûklerin tazyiklerini fazlaca hissetmeye başladıkları devrelerde, tecavüz istikametlerini Mısır'dan Anadolu tarafına tevcih ettiler. Ayrıca, gerek Anadolu'daki Osmanlılara, karşı, gerekse Mısırdaki Memlûklere karşı hıristiyan hükûmetleri safında yer almaktan geri kalmadılar.

Osmanlı devleti Anadolu ve Balkanlarda

Eski ve Ortaçağda Kıbrıs

(İlâve: 99)

★

Akdenizin beyaz köpüklü dalgalarının binlerce yıldanberi kâh hırçın, kâh nazlı sakilde kıyılarını okşamakta devam ettiği Kıbrıs adası, tıpkı Anadolu gibi doğu - batı doğrultusunda uzanan bir toprak parçasıdır. Anadolu gibi, doğu - batı istikametine boyunu; kuzey - güney istikametine enini vermiş bulunan Kıbrıs adasının jeolojik bünyesi Anadolu'ya nasıl benzerlik ve bağlılık arzederse, tarih de, onun mukadderatını Anadolu'ya bağlamaya dikkat etmiş gibidir.

Mısır, Suriye, Anadolu gibi dünyanın en eski medeniyet merkezleri yakınında bulunan Kıbrıs adası, buralar gibi çok eskiden iskân edilmiş sahalardan biridir. Gerek arkeolojik tetkikler, gerekse eski tarihler bize, Kıbrısın uzak mazisi hakkında bazı bilgiler vermektedir.

Kıbrıs adası birinci derecede Anadolu'ya, ikinci derecede Suriye'ye yakın olduğundan en eski sekene hâkimiyetinden Anadolu ve Suriye'ye bağlı kalmıştır. Anadolu ve Suriye sahillerinde yaşıyan halktan Kıbrıs'a gidip yerleşenler olmuştur. Suriye sahillerinde Fenike gemiciliği gelişme kaydedince, Fenikeliler burayı hegemonyaları altına alarak adada koloniler kurmuşlardır. Kıbrıs'taki bakır madenlerini işletmek için Fenikeliler ada üzerinde dikkatlerini teksif ettiklerinden burada Fenikeli unsurlardan pek çok yerleşen olmuştur.

Zayıf bir ihtimale göre: "Aka" lardan bazı küçük gruplar da Kıbrıs kıyılarına kadar uzanıp adaya çıkmışlardır. Miladdan Önce 1230 yılında Mısırda Nil deltasında Mısır kıralı Merneptah tarafından yenilip durdurulan kuzeyden gelen "Deniz kavimleri" arasında "Akayivaşa" lar da vardı. Akayivaşa'ların, Aka veya Akhiyava'ların diğer bir adı olduğu sanılmaktadır. Yine aynı şekildeki ihtimaller arasında: Yunan yarımadası ve Ege adalarının bir kısmına M. E. 1200 senesinde vaki Dor göçleri sırasında münferit bazı Dor kabilelerinin Antalya yöresi ile Kıbrıs'a kadar uzandığını, bazı eski çağ tarihçileri kabul etmektedir.

M. E. 750 ile 550 seneleri arasında Yunan tarihinin meşhur kolonizasyon devresinde, Yunanlılar güney Anadolu, Karadeniz, İtalya ve İspanya kıyılarında koloniler kurarken, aynı gayeyi tahakkuk ettirmek için Kıbrıs'a yanaşamamışlardır. Zira bu devrede Kıbrıs'ta Fenike kolonileri mevcuttur. Gerçi M. E. IX. asırdan itibaren Yunan gemicileri ticaret için Kıbrıs, Suriye ve Mısır kıyılarına kadar uzanmışlarsa da, bu devrede Kıbrıs'ta Hellen unsurlarının yerleşmesi mümkün olmamıştır. Kıbrıs adası Asur, İran, Mısır, Roma hâkimiyeti altında bulunduğu devirlerde de, istilâcı kavimlerin halkı tarafından pek de yerleşme sahası haline getirilememiştir. İstilâcı kavimler burayı hâkimiyetleri altında ve vergi almakla iktifa etmişlerdir.

Kıbrıs'ta M. E. II. binin başlarında medeni seviyenin bir hayli yükseldiği, şehir hayatının başlayarak devlet teşkilâtı için ilk organizasyonun kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu ilk teşekkül, ya ayrı ayrı şehir devletleri şeklinde, veyahutta bunların birleşmesinden ibaret basit bir birlik halinde olmalıdır.

Burasının bir ada oluşu, ilk siyasi organizasyonu kuran halkın da denizciliğe önem vermesini icap ettirmiştir. Fenike gemiciliği gelişme kaydedince, Fenikeliler Kıbrıs'ta koloniler kurup hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Mısır kıralı Üçüncü Tutmosis (M.E. 1504-1450) Suriyeyi istilâ ettiği sırada, kendisine Kıbrıs'tan bakır, kalay ve lâcivert taşından ibaret hediyeler gelmiştir. Bu hâdiseyi Kıbrıs'ın, Mısır'ın siyasi nüfuzu altına girmiş olduğu şeklinde telâkki eyleyen tarihçiler vardır. Mısır kıralı Üçüncü Amenofis (M. E. 1405-1370) ve Dördüncü Amenofis (M. E. 1370 - 1352) devrine ait, o zamanın Mısır devlet arşivini teşkil eden Tel-el-Amarna'daki tabletler arasında Mitanni, Hitit, Babil Asur ve Kıbrıs kralları ile muhabere mektupları bulunmaktadır. Bu mektuplardan, o sırada, Kıbrıs'ın müstakil bir krallık olduğu neticesine varılmaktadır.

Mısır firaunlarının Suriyeye hâkim oldukları devrede, Kıbrıs ile Mısır arasındaki ticarî ve iktisadî münasebetler çok artmıştır. Mısır donanmasının fazla kuvvetlendiği zamanlarda bu münasebetlerin si-

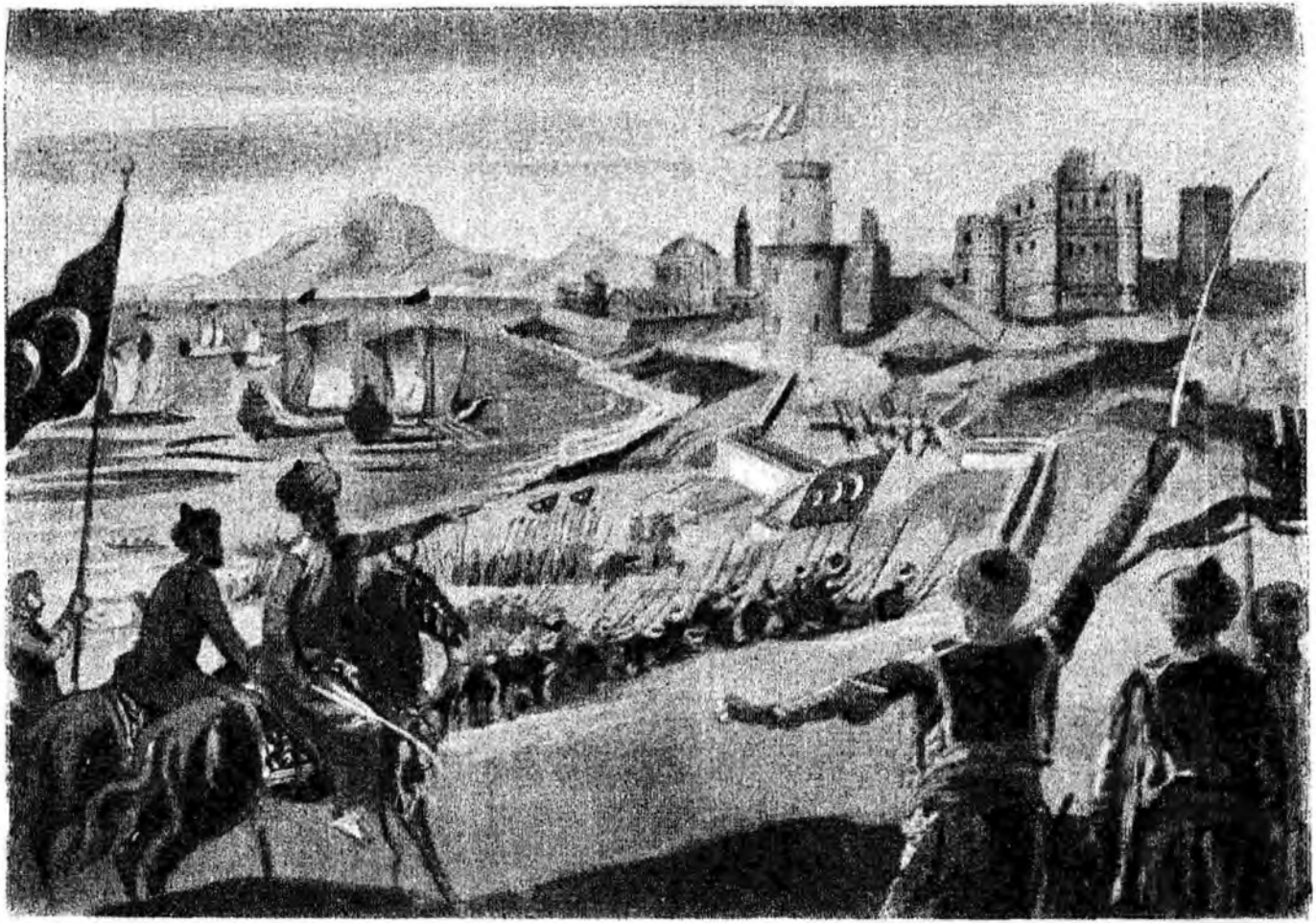

Osmanlıların Kıbrıs'a çıkışı
(Mufassal Osmanlı tarihi Tablosu. No. 23)

yasi manada tabiiyet şekline büründüğü de olmuştur.

Asur devleti kuvvetlenerek büyük bir imparatorluk haline gelince Kıbrıs adasını da hâkimiyetleri altına almak istemişlerdir. Bir çok fetihlerde bulunan kırallardan İkinci Sargon M. E. 709 da Kıbrıs'ı zaptetmiştir. Yine Asur hükümdarlarından Senahrib (M. E. 705 - 681) ve halefi Asarhaddon (M. E. 680 - 669) da bir çok yerler arasında Kıbrıs'a da seferler yaparak, ada üzerindeki Asur hâkimiyetini kuvvetlendirmeğe çalışmıştır.

Yedinci asrın sonlarında Asur devleti zayıflayınca, Kıbrıs yeniden müstakil bir kıralık haline gelmiş, fakat bu istiklâl devresi yarım asırdan fazla sürmemiş ve eski hâkim devlet olan Mısırlılar ada üzerinde dikkatlerini toplamışlardır. M.E. 588 de başa geçen Mısır kıralı Apries Kıbrıs'a bir donanma göndermiş. Kıbrıslıları mağlûb eden bu donanma Mısır'a ganimetlerle dönmüştür. Apries'den sonraki Mısır kıralı Amasis M. E. 547 de Kıbrıs'ı zaptetmiştir. Fakat Mısır'ın bu hükümdarı derecesinde Pers imparatoru Kambis idaresindeki İran orduları Mısır'a yürümüştür, O sırada Amasis teessüründen ölmüş, yerine geçen Üçüncü Psammetik zamanında Mısır İranlıların eline geçerken, Kıbrıslılar İranlılarla ittifak etmişlerdir. Lâkin Persler, Mısır'dan başka hemen bütün doğu Akdeniz kıyılarına hâkim olunca Kıbrıs da Perslere tâbi olmuştur. Meşhur Pers kıralı Darius (M. E. 521 - 486) zamanında İran İmparatorluğu idari teşkilât yönünden 23 satraplık teşkil ettiği sırada Kıbrıs adası da Kilikya ile birlikte "Deniz halkları satraplığı" nı meydana getirmekteydi. İranlılar, Kıbrıs ve Fenikelileri kendileri için donanma yaptırdıklarından buralardan az vergi almışlardır. İranlılar, Kıbrıs'ın gemiciliğinden çok faydalanmıştır. Artemision ve Salamis deniz harplerinde Kıbrıs gemileri de İran donanması arasında Yunanlılara karşı çarpışmıştır.

İranlılarla Yunanlılar arasında cereyan eden muharebelerde, Yunanlılar taarruz safhasına girdikleri zaman Kıbrıs'ı İranlılardan ayırmağa ehemmiyet vermişlerdir. Kıbrıslılar ise kolay kolay İranlılardan ayrılmadıklarından Atinalılar M. E. 459 da 200 gemilik bir donanma ile Kıbrıs'a hücum etmişlerdir. Atinalılar, Kıbrıs'ın doğu Akdeniz'de işgal ettiği askeri ve ticarî ehemmiyeti gözönünde bulundurarak adaya sahip olmak için hayli emek sarfetmişlerse de müsbet bir netice elde edememişlerdir. Atinalı kumandan Kimon idaresinde gönderilen 200 gemilik Yunan donanması da Kıbrıs'a karşı hücuma geçmiş, bazı mevzii muvaffakiyetleri mütakip adanın merkezi Salamis şehrini kuşatmış (M. E. 449), fakat o arada Kimon'un ölümü Yunan teşebbüsünü büsbütün yarım bırakmıştır. Ertesi yıl Perslerle imzalanan Kallias barışı ile Yunanlılar Kıbrıs'la uğraşmamayı kabul etmişler, böylece Yunanlıların Kıbrıs üzerinde hegemonya kurma dâvaları suya düşmüştür.

Kıbrıs, Pers hâkimiyeti devrinde onlara itaat edip vergi veren bir kıralık durumunda idi. Bu devrede Kıbrıs'ın başında bulunan kırallardan Evagoras, İranlılara karşı yaptığı mücadele ile de meşhurdur. Pers İmparatoru İkinci Erdeşir (Artaxerxes) in muasırı olan Kıbrıs kıralı Evagoras, kuvvetli donanmasına güvenerek İran hâkimiyetinden sıyrılmaya çalışmıştır. Kıbrıs'ı Helenleştirmeğe uğraşmasiyle de dikkati çeken Evagoras M. E. 391 de İranlılara isyan etmiş ve bu arada Mısır ve Atinalılarla da ittifak eylemiştir. Mısır da onunla beraber isyan ettiği halde, İran hükümdarı Kıbrıs'ı daha mühim görerek evvelâ onu bastırmaya çalışmıştır. Zira, Kıbrıs'a hâkim olanın Anadolu, Suriye hatta Mısır kıyılarını kontrol edebileceğini takdir etmişti.

Pers İmparatoru muazzam bir kara ordusu hazırlamış ve 300 gemilik büyük bir donanmayı da Kıbrıs'a sevketmiştir. Başkalarından ele geçirdikleriyle birlikte 90 gemiye sahip olan Evagoras, önce Perslere karşı korsan harbi yaparak muvaffakiyet kazanmış, fakat bilâhare donanmasının tamamı ile çarpışmak hatasında bulunduğundan mağlûp olmuş, Persler de Citium (Larnaka) şehrini zaptettikten sonra Kıbrıs'ın merkezi Salamis üzerine yüklenmişlerdir. Evagoras burada yıllarca mücadeleye devamdan sonra., yine eskisi gibi İranlılara vergi vermek suretiyle tâbi olmaktan başka çare bulamamıştır (M. E. 376).

Kıbrıslılar Evagoras'tan sonra da Perslere isyan etmekten geri durmamışlardır. Pers İmparatoru Okos zamanında vuku bulan Kıbrıs isyanının bastırılması, bunlara en yakın yer olan Karya satraplığına havale edilmiştir. Karya satrapı İdriyos ise, Atinalı Fekiyon'un kumandasında bulunan ve yağma hırsiyle kıvranan sekiz bin ücretli Yunan askeri ile adaya çıkmıştır. Kıbrıslılar üstün kuvvetler karşısında yenilirken

→

Yunan askerleri de Kıbrıs'ta arzuladıkları yağmaya bol bol kavuşmuşlardır.

Kıbrıs'ta isyanlar vuku bulurken umumiyetle Suriye kıyılarındaki Fenike şehirlerinde de isyanlar cereyan etmekteydi. Pers kıralı Ohos zamanındaki isyanda Fenike şehirlerinin müthiş tahribe uğraması Kıbrıs'ın da sarsılmasına vesile teşkil etmiştir. Zira aynı ırktan olan bu iki memleketin en mühim geçim kaynakları gemicilikleri idi. Fenike gemiciliği gibi Kıbrıs gemiciliğinin de zarara uğraması, ada sakinlerini bundan sonraki istilalara mukavemet edemiyecek duruma düşürmüştür.

Eski çağ ve dünya tarihinin en mühim şahsiyetlerinden olan Makedonya kıralı İskender (M. E. 336 - 323) kısa zamanda büyük bir imparatorluk kurmuştur. İskender M. E. 333 te Pers kıralı ile İssos harbini yaptıktan sonra Suriyeye geçmiş, Suriye şehirleri ses çıkarmadan Makedonyalı fatihe itaat etmişler halde yalnızca Tir (Sur) şehri dayatmıştır. Yedi aylık kuşatmayı müteakip Tir şehri düşüp te tahribe uğradığı zaman Fenike ve Kıbrıs gemilerinden ibaret Pers donanması İskender tarafına geçmiştir. Fenike ve Kıbrıslıların en büyük geçim ve kuvvet kaynağı olan donanmanın Makedonyalılara itaatı, Kıbrıs'ın da tahribe uğramadan Makedonya hâkimiyetini kabul etmesi demekti.

İskenderin ölümünden sonra, muazzam imparatorluğu onun generalleri arasında kavgalara mevzu olarak parçalara ayrılmak üzere mücadeleler yapıldığı sırada, Kıbrıs adası da bir iki defa sahip değiştirmiş, fakat M.E. 301 den M.E. 59 yılına kadar Mısırdaki Ptoleme devletine bağlı kalmıştır. Ptoleme kıralları Kıbrısa hâkim bulundukları devre zarfında Kıbrıs'ın meşhur donanmasından faydalandıkları gibi, adadaki bakır madenlerinden de para basmak üzere faydalanmışlardır.

Kıbrıs adası M. E. 59 yılından itibaren bir Roma eyaleti olmuştur. Konsül Pardius ve genç Caton tarafından alınan Kıbrıs, Romalıların Kilikya eyaletine bağlanmışsa da kısa bir müddet sonra statüsünde bir değişiklik yapılmıştır. Yulius Çesar, Kıbrıs'ın idaresini Mısır hükümdarı Kleopatra'nın kardeşine bırakmış, daha sonra Antonius (Antoine) da adayı bizzat kıralîçenin kendisine vermiştir. Maamafih bu hal uzun müddet devam etmemiş ve Kıbrıs adası yine doğrudan doğruya bir Roma eyâleti şekline çevrilmiştir. Kıbrıs'ın merkezi evvelce doğu sahilinde Salamis

→

→

iken Roma devrinde batıda Paphos (Baf) a nakledilmiştir.

Roma imparatorluğu 395 te ikiye ayrılınca Doğu Romanın hissesine düşen Kıbrıs yedinci asra kadar nisbî bir sükûn devresi yaşamıştır.

İslâm dini Arap yarımadasının dışına taşarak bir İslâm İmparatorluğunun temelleri atıldığı sırada Kıbrıs Bizans İmparatorluğuna vergi veren bir yerdi. Hazreti Ömer zamanında Suriye, Mısır ve Irak zaptedildiği sırada Arapların bir donanması yoktu. Donanma Halife Osman zamanında kuruldu. İslâm donanmasının ilk sefer yaptığı yer de Kıbrıs adası oldu. Miladî 649 da yapılan bu sefer esnasında Kıbrıs'ın bir kaç sahil şehri kuşatıldı. Salamin (Salamis) de bu arada tahrip edildi. Suriye valisi Muaviye'nin ısrarı neticesinde icra edilen Kıbrıs sefer ve kuşatmasında adanın fethi müyesser olmadıysa da vergiye bağlanması temin edildi. Arapların bu ilk Kıbrıs harekâtında ensardan Ümm Haram da Larnaka civarında öldü. Hicrî 33 (M. 653/654) adaya müslümanların yerleşmesi mümkün oldu, Fakat Arapların Kıbrıs'ta söz sahibi olmaları pek uzun sürmedi; Halife Yezid zamanında Araplar Kıbrıs'ı tahliye etmiştir. Emevî halifelerinden Abdülmelik (685 - 705) zamanında Araplarla Bizanslılar arasında cereyan eden muharebe neticesinde Araplar yeniden Kıbrıs üzerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu harbde Emevî ordusuna Halifenin kardeşi, Bizans ordusuna da bizzat İmparator İkinci Justinien (Justinianus) kumanda etmiştir. Bu harbde, daha önce Bizanslılar tarafından Kilikya'ya yerleştirilmiş bulunan İslâvenler Bizans ordusundan kaçtıkları için mağlûbiyet kesin olmuştu. Bizanslılar harbi müteakip bunun intikamını almak için İslâvenlerin çocuklarını toplayarak İzmit körfezinde bir kaya üzerinden denize dökmüşler; Araplar ise, kendilerine yardımları dokunan İslavenlerden yedi bin kişiyi Antakya ve Kıbrıs adasına yerleştirmişlerdir. İşte böyle hadiselere sebep olan Arap-Bizans harbi sonunda hicrî 69 (688/689) yılında aktedilen anlaşma sonunda Kıbrıs'tan alınan vergi iki devlet arasında eşit şekilde bölünmüştür.

Abbasîler zamanında da Araplar Kıbrıs'a sahip olmak için çalışmaktan geri durmamışlardır. Harun Reşid zamanında İslâm donanması Kıbrıs'ı muhasara etmiş ve Kıbrıslılar İslâmlara vergi vermek zorunda kalmıştır. İmparator Nicephoros Phokas

→

(963 - 969) zamanından itibaren Kıbrıs'ın Bizans hâkimiyeti daha kesin bir şekil almıştır. Bu kesin hâkimiyet On ikinci asrın sonlarına kadar devam etmiştir.

Haçlı seferleri sırasında Kıbrıs adası hareketli günler yaşamış ve bu seferler, Kıbrıs'ın Bizans'ın elinden tamamiyle çıkması neticesini vermiştir. 1191 yılı Bizanslıların Kıbrıs'a veda ettikleri tarih sayılır. Zira bu yıl içinde İngiltere kralı Arslan Yürekli Rişar Kıbrıs'ı almış, ondan sonra Templier şövalyelerine satmış, onlardan da 1193 te Lusignan hanedanına intikal etmiş, 1489 senesinde de Kıbrıs Venediklilerin eline geçmiştir.

Bibliyoğrafya : Hammer (M. Atâ); Devlet-i Osmaniye tarihi c. 6. Arif Müfid Mansel: Ege ve Yunan tarihi. Alexandre Moret: Histoire Ancienne. M. Şemsettin Günaltay: Yakın Şark. M. Semsettin Günaltay: İran tarihi c. I. Mas - Latrie; Histoire de l'île de Chypre nous le règne des princes de la maison Lusignan. W. H. Engel; Kypros. René Delaporte; L'île de Chypre. Fikret Alasya: Kıbrıs tarihi.

büyüdükçe, Kıbrıslılar, bu hâlin kendileri için, Memlüklerden daha fazla tehlike yaratacağını sezdiler. Bu sebeple, Osmanlılar aleyhindeki faaliyetlerine hız verdiler. Fırsat buldukları zaman Anadolu kıyılarına bizzat tecavüz ettiler, hattâ Osmanlılar aleyhindeki ittifaklara girdiler. Nitekim 1473 yılında Osmanlılar Akkoyunlu'lar ile çarpışırken Karaman - Akkoyunlu ittifakına Kıbrıs kralları da dahil oldular ve ittifaklarının bir neticesi halinde Antalya ve İzmir kıyılarına bizzat tecavüz ettiler.

Osmanlıların büyümesinden zarara uğrayan devletlerden olan Venedikliler, Ege denizinde sahip bulundukları bazı yerleri Türklere kaptırınca, Kıbrıs üzerinde daha fazla dikkatlerini topladıklarından, ada kıyılarına donanma göndermeğe başladılar. Daha önce ada kıyılarında yerleşmiş Venedik ve Cenevizliler bulunduğundan, Kıbrıs'a müdahale ederken bu zümreden istifadeyi de ihmal etmediler. O sırada, Caterina Cornaro adında Venedikli bir kadınla evlenmiş olan kıral İkinci Jacques (Giacomo) ın ölümü Venediklilerin işine yaradı. Jacques'ın ölümünden sonra Kıbrıs Caterina'nın idaresine kaldıysa da bu tarz idare pek fazla devam etmeyip Kıbrıs'ın idaresi Venediklilerin eline geçti (1489).

Osmanlıların Kıbrıs için vergi almaları

Kıbrıs adası Venediklilere geçince, Lusignan kralları zamanında Memlüklere ödenen vergi işi tamamen unutulup gitmedi. Kısa bir müddet sonra Venediklilere tarafından ödenmeye başlandı. Venedik hükümeti, kuvvetine güvenerek vergi tediyesi işini muntazam yürütmemekte ise de, bu mükelleflyetten sıyrılmış da değildi.

Osmanlıların büyümesini endişe ile takip eden, umumiyetle, hem Avrupa devletlerinin durumunu, hem de Osmanlıların vaziyetini gözeten Venediklller, iki taraflı kollaycı bir siyaset takip ediyorlardı. Kıbrıs'ta üslenen korsanlar Türk gemilerine zarar verince, bunların, kendi malûmatları dışında faaliyette bulunduğunu beyan etmekte,

Venedikli Caterina Cornaro

fakat korsanların zararlarını önleyici bir tedbir de almamakta idiler. Osmanlıların Kıbrıs'a ait şikâyetlerini çok defa yumuşak bir tavırla karşılayan Venedikliler, Kıbrıs'la ilgili başka müracaat vaki olursa, onu da aynı tavırla karşılamakta, fakat Türk müracaatını ustalıkla savuşturmakta idiler. Nitekim 1485 - 1490 Osmanlı - Memlûk harbi sırasında, Türklerin, Magosa limanında muvakkat bir deniz üssü talebini, bitaraflık bahanesiyle reddettiler. Böylece iki tarafı da gözeten Venedikliler, emniyet mülâhazasiyle Kıbrıs'ta tedbir almaktan da geri kalmadılar. Bu cümleden bir hareket olarak, Kıbrıs'a Francesco Priuli kumandasında kuvvet sevkettiler.

Caterina Cornaro'nun kocası ölünce Kıbrıs tacını Venedik Devletine terk ve takdim edişi
(İtalyanca eski bir albümde)

Yavuz Sultan Selim'in Memlûk devletini ortadan kaldırması, Osmanlıların Kıbrıs adası ile fiilî alâkasının ilk defa kurulmasına yol açtı. Yavuz Selim Mısır'da bulunduğu sırada silâhdarlar kethüdası Ali Ağayı Kıbrıs'a yollıyarak, Memlûklere ödenmekte olan Kıbrıs haracını istedi. Osmanlı padişahından gelen bu talepten daha çok, Memlûk devletinin birdenbire ortadan kaldırılması Venediklilerin gözünü korkutmuştu. Onun için, padişahı tebrik niyetiyle gönderdikleri elçi, Memlûklere ödenen 8 bin altın verginin bundan böyle Osmanlılara ödenecceğini bildirdi. Bu suretle Osmanlıların Kıbrıs ile ilk fiilî ilişkileri kurulmuş oldu.

Yavuz Selim İstanbul tersanesini büyülterek gemilerin sayısını çoğaltmaya çalıştığı sırada, bundan ilk kuşkulanan devlet Venedikliler olmuştu. Bu arada Kıbrıs haracının iki seneliğinin birden tediye edilmesi için yollanan Osmanlı elçisi Mustafa Çavuş'a Venedikliler fevkalâde itibar gösterdiler. Kanunî Süleymanın saltanatının birinci yılında padişahı tebrike gelen Venedik elçisi 1 aralık 1521 de bir anlaşma imzaladığı zaman bu vergi yılda on bin altın olarak tespit edildi.

Kıbrıs'ın fethine karar verilmesi

İçkiye düşkünlüğü dolayısiyle bazı tarihciler tarafından "Sarhoş Selim" diye anılan İkinci Sultan Selim'in icraatı arasında en başta geleni, Kıbrıs'ın fethini tervic ile karar vermesidir. Batılı tarihciler, Selim'in bu icraatını, Onun, Kıbrıs şaraplarına kavuşma arzusuna bağlamak gibi basit ve garip bir izah tarzı tuttururlarsa da, hakikat hiç te öyle değildir. Sultan Selim içkiye düşkün olmakla beraber geniş kültür sahibidir ve o devirde gerek başında bulunduğu büyük devletin, gerekse Avrupa hükûmetlerinin durumunu kavramış bir kimsedir. Bilhassa Kıbrıs adasının yabancı bir elde bulunuşunun doğurduğu çeşitli mahzurları daha şehzâdeliği devrinde bile bilmektedir. Zâten Kıbrıs'ın Osmanlı devleti için taşıdığı ehemmiyet, elle tutulacak derecede açık ve basit bir takdir işi idi. Asıl mesele; adanın zaptına teşebbüs edilince hıristiyan devletlerinin göstereceksleri reaksiyon ile fetih uğrunda harcanacak kuvvet ve gayretin miktar ve derecesinin tayini idi. İkinci Selim'e bu hususta müzahir olan Lala Mustafa ve Piyâle Paşalar ile şeyhülislâm Ebussuud Efendi, muhakkak ki padişaha, Kıbrıs'ı fethe teşebbüsün doğuracağı askerî ve manevî kuvvet meselelerini izah etmiş olmalılardı.

Hıristiyan korsanlara melce teşkil eden Kıbrıs adası Venediklilerin elinde bulundukça zaman zaman Anadolu ve Suriye kıyılarına yapılan sarkıntılık şeklindeki tecavüzler, tüccar ve hacı gemilerine tatbik edilen vurgunlar devam edecekti.

İkinci Selim'in şehzâdeliği devrinde böyle bir tecavüz olmuş, şehzâdeye Mısır'dan gön-

derilen şeker ve pirinç gibi hediyelerle kıymetli arap atları Kıbrıs korsanları tarafından zaptedilmişti. Bu tecavüz münasebetiyle Venediklilerle yapılan müracaatta: "Şehzâdeye ait olduğu nereden malûm?" şeklinde bir cevabı müteakip istirdat olunan şeyler Venediklilerle tarafından güçlükle iade olunmuştu. Eski Osmanlı kronikle-rinin bazılarının ifadelerinden anlaşıldığına nazaran, Sultan Selim Kıbrıs fethini daha o zaman tasarlamıştır.

Netice olarak Kıbrıs'ın fethine karar verilmesinin esas sebebi: Doğu Akdeniz ticaretini kontrol edecek bir mevkie sahip ve Osmanlı ülkesi arasında bulunan Kıbrıs adasının yabancı ellerde oluşuna nihayet verilmek istenmesidir.

Lala Mustafa Paşa ile Piyâle Paşa Sultan Selim'i bu fethe teşvik etmişlerdir. Şehzâdeliğinden beri Selim'e intisab edip, kuvvetli bir nüfuza malikiyetinde şüphe bulunmayan Yahudi Yasef Nasi (Joseph Nassi, eski ismi Don Juan Miquez) nin telkin ve teşvikleri de Lala Mustafa ve Piyâle Paşaların teşvikine kuvvet kazandırmıştır. Ancak Hammer dahil bir çok Batı tarihcilerinin iddia ettiği şekilde, fetih sebebi arasında, Sultan Selim'e Kıbrıs şaraplarını metheden yahudi Yasef Nasi'ye fetihten sonra Kıbrıs kıralllığının vâdedilmesi bir efsâneden ibarettir. Yine aynı tarihcilere göre, Sokullu Mehmed Paşanın Kıbrıs seferine muhalefeti Yasef Nasi'ye Kıbrıs kıralllığını verdirmek istemeyişiyle izaha çalışılır. Halbuki Veziriâzamın buna muhalefeti daha başka sebeplere istinat etmektedir.

Sokullu Mehmed Paşa:

a) Kıbrıs fethi için Venediklilerle sulhün bozulmasını istemedi. Venediklilerle harbe tutuşulduğu takdirde Batı devletlerinin Osmanlılar aleyhine ittifak yapabileceğini tahmin etti.

Bu mühim noktadan başka:

b) İki yıldan beri İspanya müslümanları yardım istemekte devam ettikleri cihetle, o işin esaslı şekilde ele alınmasını, böylece Tunus fethinin de kesin şekilde hallolunacağını düşündüğü,

c) Süveyş kanalının açılabileceğini tasarladığı için başka işe girişilmeden bunun da neticeye bağlanmasını arzuladığı,

d) Kıbrıs fethini isteyenlerden Lala Mustafa Paşa Sokullu'nun hasmı olduğu cihetle, bu fetihte kazanması muhtemel muvaffakiyetin ona veziriâzamlık yolunu açabileceğini hesapladığı tahmin olunabilir.

1570 senesinde Mısır'dan şeker ve pirinç getiren tüccar gemisinin Kıbrıs limanlarında barınan korsanlar tarafından zaptedilmesi üzerine, yukarıda izah edilen esas sebepler muvacehesinde sefere karar verilince, peşinen muhalif durumda olan veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa harbin muvaffakiyetle neticelendirilmesi bakımından üzerine düşen işleri yapmaktan da geri kalmadı.

Ebussuud Efendi'nin fetvâsı

Kıbrıs'ın fethi için padişah ile fikir birliği edenlerden şeyhülislâm Ebussuud Efendi, adanın fethi lüzumuna dair fetvâ vermek suretiyle bu işe dinî cepheden meşruiyet kazandırdı. Ebussuud Efendi bu fetvasında: bir zamanlar islâm ülkesi olan Kıbrıs'ta *mescid ve medreselerin haraboldığından*; hali hazırda ise, islâmlara zarar verildiğinden bahsetmekte idi. Devrin meşhur şeyhülislâmı bu suretle; Emevî ve Abbasîler devrinde 255 yıl islâm idaresinde kalmış olan Kıbrıs'ın hıristiyanlar eline geçmesiyle harabolan islâm müesseselerinin ihyasının, o devirde islâm âleminin lideri bulunan Türklere düştüğüne ve islâmların zararlardan korunmasının da yine Türklere aidiyetine işaretle, sulhün naksına şer'an cevaz vermiş oluyordu.

Peçevî tarihinde kaydedilmiş olan bu fetvânın ehemmiyet arzeden baş tarafı aynen şöyledir:

"Sâbıka bir vilâyet-i dâr-ı İslâmdan olup ba'deku küffâr-ı-hâkisâr müstevli olup medâris ve mesâcidin harab ve muattal ve menâbir-ü-mahâfilin küfr-ü dalâlet ile mâlâmâl ve nice dürlü ef'al-i-hâbise ile din-i İslâma ihanet kasdeyleyüp ve etrâf-ı-âleme evzâ'-ı-kalûhalarını işaat eylesiler, padişah-ı din-penâh hazretleri hamiyyet-i-islâm muktezâsınca diyâr-ı mezkûru küffâr-ı hâkisâr elinden alup Dar-ül-islâm'a ilhak eylemeğe azimet ve himmet buyursalar, sâbıka mezkûr keferenin tasarruflarında olan âhar vilâyetler müsâlâha olundukta ellerine verilen ahidnâmede mezkûr vilâyet dahil olmağla Şeriât-i mutahhare mucibince mezkûr ahidnâme nakzına azimet buyurmalarına mâni' olur mu? Beyan buyurula.

El - Cevâb — Allâhu-â'lem aslâ mâni olmak ihtimali yoktur."

Yasef Nasi

(İlâve: 100)

☆

İkinci Sultan Selim zamanında siyasî ve mali bazı meselelere temas karışmış bir kimse olan Yasef Nasi (Joseph Nasi), aslen bir Portekiz yahudisi idi. Portekiz'de iken hıristiyanlığı kabul eden, fakat oradan ayrılınca tekrar yahudiliğe dönen Yasef Nasinin eski adı "Don Juan Miquez" di. "Marrane" denilen zâhiren hıristiyan görünen yahudilerden olan Yasef Nasi, Kanunî Süleyman zamanında 1554 yılında kardeşi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve kısa zamanda saraya nüfuz etmiştir.

Yasef Nasi'nin, saraya nüfuz şekli ve sebepleri izah edilirken, kuvetli delillere istinat etmemekle beraber, onun, Türkiye'ye gelirken Fransız vekillerinden Osmanlı vezirlerine birtakım tavsiye mektupları getirmiş olduğundan; Salomon adını taşıyan babasının ondan daha önce İstanbul'a gelerek kendisini saraya tanıtmış bulunduğundan bahisle, Yasef Nasinin bu halden faydalandığına işaret edilir. Şurası muhakkaktır ki; Yasef Nasi, irkına has kurnazlığı ile şahsî hilekârlığını ustaca birleştirmesi sayesinde Osmanlı sarayına hulûl ve daha şehzâdeliği sırasında Sultan Selim'e kendisini sevdirmiştir. Zâten bazı tarihlerde onun sevimli bir şahsiyete sahip bulunduğuna dair ifadelere rastlanır.

İşte bu kurnaz, sevimli ve çok sokulgan adam, Osmanlı sarayına ve bilhassa Sultan Selim'e hulûl etmekle; hem çok zengin bir hayat yaşamış, hem de vezirler kadar sözü geçecek derecede nüfuz tesis eylemiştir.

Yasef Nasi kendisini tanıttığı sırada Osmanlı sarayında yahudi nüfuzunun mühim bir yer tuttuğuna şahit olunur. Aslen bir yahudi olan İkinci Selim'in zevcesi Nûr-Bânu Sultan'dan bunlar kolaylık ve hattâ himaye görmüşlerdir. Oğlu Üçüncü Murad'ın saltanatı sırasında vâlide sultan sıfatiyle kuvvetli bir nüfuza sahip olan Nur-Bânu Sultan, kocası zamanındakilerden daha fazla yahudileri korumuştur. Onun için, İkinci Selim zamanında göze çarpan yahudi nüfuzu daha geniş çapta olmak üzere Üçüncü Murad zamanında da devam etmiştir.

Bu yahudilerin en nüfuzlusu Yasef Na-

→

si'dir. İkinci Selim Belgrad'dan dönerken Yasef Nasi padişahın ayaklarına kapanmış. Selim ise, Kütahya'da bulunduğu günlerden beri kendisine iltifatını esirgemediği Nasi'yi yerden kaldırmış; Hammer'e göre, o sırada boynuna bile sarılmıştır. Sultan Selim, padişahlığının ilk ayları zarfında Yasef Nasi'ye Naksos (Nakşa) adasının dükalığını tevcih etmiştir. Şehzâdeliği sırasında Selim'e bir defa 80 bin duka altını takdim etmiş ve fırsat buldukça Selim'in tekiye düşkünlüğünü tahrik ve istismar eylemiş olan Yasef Nasi, Nakşa dükalığına konmakla, evvelce takdim eylemiş olduğu hediyelerinin bedelini misliyle çıkaracak bir kaynağa kavuşmuş demekti. Yasef Nasi'nin dükalık sahasına yalnızca Naksos adası değil Kiklatlardan on iki tane ada dahil bulunuyordu. Yasef Nasi Nakşa dükası olunca; Kiklatların (Siklat) 1537 tarihinde fetihden beri Osmanlı hâkimiyeti altında Nakşa dükalığına devam eden Grispa hanedanı bu adalardan çıkarılmıştır. Yasef Nasi, Naksos'a bizzat gitmemiş yerine bir vekil göndermek suretiyle işi idare etmiştir.

Yasef Nasi, Naksos dükalığından devlete verzi ödemekle beraber, buradan kendi servetini artırmak bakımından da çok istifade etmiştir. Aslında zengin bir adam olan bu eski Portekiz yahudisi, kendisinden bir sene önce, yânî 1553 te İstanbul'a gelmiş bulunan halası Dona Grasia Mendes'in kızı ile evlendikten sonra, serveti daha fazla kabarmağa başlamıştır. Kayın validesi Dona Grasia ile birlikte bankamsı bir kredi müessesesi kurmak Batı Avrupa devletleriyle ticarî münasebette bulunan tüccarlara kolaylık göstermiş, bu sayede de Peleponez kıyılarından başlıyarak İstanbul'a kadar olan limanlarda büyük bir itibar tesisine muvaffak olmuştur. Muazzam sermaye yığarak iş gören bu yahudi müessesesi Üçüncü Murad zamanında daha müessir rol oynamış ve bir çok devlet mukataa ve iltizamları bu kumpanyanın eline geçmiştir.

Yasef Nasi'nin ticarî faaliyeti yalnız

→

bununla da kalmamış, Lehistan ile Osmanlı memleketleri arasındaki balmumu ticareti ile Girit adasından alınıp Eflak ve Boğdan'a satılan şarabın inhisarını elde etmiştir. Bu kazançlı işten de devlete hiç bir rüsûm ödememiştir.

Kurnazlığı sayesinde saraya hulûl edip. Sultan Selim'den gördüğü yakınlığı, servetini arttırmak için istismar eyleyen Yasef Nasi, yalnız malî ve ticarî sahada değil siyasî sahada da faal olmak istemiştir. Avrupa siyasetini iyi bildiğine şüphe bulunmayan bu yahudi, Sultan Selim'i Kıbrıs'ın fethine teşvik etmiştir. Fakat, Sultan Selim'in, Kıbrıs seferini, Yasef Nasi'nin, Kıbrıs'ın şaraplarını methedişi vesilesiyle açmış olduğu, bu arada Sultan Selim'in de ona Kıbrıs kırallığını vadetmiş bulunduğu hakkındaki iddianın doğru olmaması icap etmektedir. Ancak, Yasef Nasi'nin, Kıbrıs kırallığına kavuşma arzusu beslemesi ve padişah nezdindeki nüfuzuna güvenerek bunun kendisine tevcih edileceğini umması mümkündür. Yasef Nasi, Kıbrıs'a kıral olma arzusu beslerken adayı bir yahudi yurdu hâline getirmeyi düşünmüş olabilir. Zâten o devrin hâdiseleri dikkatle takip edilince, Yasef Nasi'nin Kıbrıs kırallığı (1) meselesinin, daha ziyade bu yahudinin duyduğu arzudan ileri geçemediği, padişahın ona bu yolda bir vaadda bulunmadığı anlaşılmaktadır. Batılı tarihciler, Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşanın, Kıbrıs kırallığının Yasef Nasi'ye verilmemesi uğrunda mücadele ettiğini yazarlarsa da eski kaynaklarımızda bu iddiayı doğrulayacak bir kayıt bulunmamaktadır. Mamaafih Veziriâzam Sokullu'nun Yasef Nasi ile mücadele ettiği doğrudur. Tabiî bu mücadele onun siyasî nüfuzunu kırmağa ve malî hilelerini önlemeğe müteveccihtir.

Kanunî Süleyman zamanında Türkiye'ye gelip, İkinci Selim zamanında servet ve siyasî nüfuzunun zirvesine ulaşan, Üçüncü Murad devrinde de servet tahtında oturmakta devam eden Yasef Nasi, 1588 de ölmüştür.

Bibliyografya: Hammer (M. Atâ); Devleti Osmaniye tarihi c. 6. A. Galantê; Histoire des juifs d'Istanbul. Saffet; Yusuf Nâsi, Tarihi Osmanî Encümeni mecmuası no: 16. Saffet: Nakşe dukalığı ve Kikiad adaları. Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası sene 1329. A. Galantî: Türkler ve Yahudiler, tarihi siyasî tetkik. İstanbul 1928. Selânikî: Tarih.

Ebussuud Efendi, fetvâsının bundan sonraki kısmında, Hazreti peygamber zamanında müslümanların menfaati uğruna bozulan ahidlere ait misaller vermekte idi.

Kıbrıs seferi arifesinde Osmanlıların komşuları

Osmanlı hükûmeti Kıbrıs'ın fethine karar verirken, veziriâzam Sokullu Mehmed Paşayı düşündüren en mühim nokta; Batı Avrupa devletlerinin müttefikan Türklerin karşısına çıkmasıydı. Fakat, bu sırada, gerek Osmanlı hükûmetinin tedbirleri dolayısiyle; gerekse Avrupa devletlerinin çeşitli meselelerle meşguliyeti yüzünden, Sokullu'nun çekindiği ittifak kısa zamanda ve sür'atle tahakkuk edemedi.

Venedik hükûmeti Osmanlıların bir sefer için hazırlık yaptıklarının farkına varmıştı. Bu arada bir takım emârelerden de seferin kendi üzerlerine olacağını tahmin etmişlerdi.

Osmanlı hükûmeti, Sigetvar'ın zaptından sonra Avusturya ile sekiz seneliğine bir muahede aktetmişti. Bu bakımdan, Avusturya sınırları sükûnet içinde olup, yeni bir harbe alâmet teşkil edecek faaliyet göze çarpmıyordu. Sultan Selim'in cülûsu münasebetiyle Edirne'ye gelen İran elçisine gösterilen itibarla da tezahür ettiği veçhile, iki devlet arasında samimi bir dostluk mevcuttu. Rusya'ya karşı şimdiye kadar bir sefer ihtiyacı duyulmadığı gibi, bu sırada da böyle bir lüzum ve ihtiyaçtan bahsedilemezdi. Binaanaleyh, hazırlıkların diğer bir komşu bulunan Venedik'e müteveccih olması lâzımdı. Zâten hazırlıklar daha ziyade donanma sahasında göze çarpıyordu. Venedikliler de daha çok bunlardan şüphelenmekteydi. Hammer dahil birtakım Batılı tarihcilerin iddiasına göre; Venedik şehrinde cereyan eden bâzı hâdiselerin Türk casus teşkilâtının eseri olduğuna ihtimal verilmişti. 13 ekim 1569 gecesi Venedik'teki barut deposu infilâk etmiş, patlamanın şiddetinden bazı binalar hasar görmüş, ilk anda baskına uğradıklarını tahmin eden bir kısım asilzâdeler derhal silâha sarılmış, infilâktan

çıkan ateş tersaneye sirayet ederek müthiş hasar meydana getirmişti.

Venediklilerin ittifak tesisi için çalışmaları

Türklerin hazırlıklarının kendilerine müteveccih bulunduğunu sezen Venediklîler, derhal müttefik bulma faaliyetine koyuldular. Türk hücumunu yalnız başlarına defedemiyecekleri gibi, küçük devletlerle birleşmenin de maksada elvermiyeceğini bildiklerinden, işi hıristiyanlık yönünden ele almaya ve daha ziyâde büyük devletlerle birleşmeye çalıştılar. Bunun için önce Papa'ya başvurdular. Diğer devletlerle birleşmek hususunda da papayı vasıta kıldılar. Venediklilere hem denizde hem karada en büyük destek olabilecek devletin hükümdarı olan İmparator Maksimilyan Papanın müracaatına aldırmadı. Maksimilyan'ın, Papaya müsbet cevap vermemesindeki esas âmil, Avusturya hükümetinin Türklerle sekiz senelığine bir muahede imzalamış olmasıydı. Ayrıca Alman İmparatoru, Papanın Floransa dukasına "Büyük Duka" unvanını vermesinden dolayı da gücenikti. Alman İmparatorundan sonra Akdeniz bölgesinde Venediklilere faydalı olabilecek ikinci derecede kuvvetli devletler Fransa ve İspanya idi. Bu iki devletten Fransızlar, Türklerle hasım vaziyete geçmeğe hiç yanaşmadılar. Osmanlı İmparatorluğu limanlarındaki ticarî menfaatlarını ve Osmanlı hükümeti nezdindeki siyasî itibarlarını altüst etmek istemediler. Hattâ bu noktalara verdikleri ehemmiyetten dolayı, Venediklilerin, Avrupada çevirdikleri manevralardan Türkleri haberdar ettikleri gibi, Alman prenslerinin Venedik ittifakına girmesini önleyici hareketlerde dahi bulundular. Nitekim, bu cümleden bir faaliyet olarak: Papanın müracaatını red ile Türk dostluğuna sadık kalacağını bir mektupla İkinci Selim'e bildiren Dokuzuncu Şarl (Charles), bundan bir müddet sonra Papanın kardeşinin tahriklerine de aldırmadı. Papa, Almanya ve Fransa'ya yaptığı müracaattan bir netice çıkaramayınca, bir kardinal olan kardeşi, aynı gayeyi tahakkuk ettirmek üzere faaliyete koyulmuştu. Beşyüz atlı ile, önce Fransa'ya giden kardinal Fransa kıralını Venediklilerle ittifaka yanaştıramayınca Almanya'ya geçmiştir. İmparatora yaptığı müracaatta, Maksimilyan, Alman prensleri ittifaka sokulabildiği takdirde kendisinin Papa - Venedik - İspanya ittifakına dahil olacağını söylemiştir. İmparatordan aldığı cevap üzerine, bu defa, Alman prensleriyle anlaşmaya çalışan kardinali muvaffakiyetsizliğe uğratan şahıs, Fransız kıralının bizzat kendisi idi. Zira, o, Alman prenslerini kandırmaya çalışırken, Fransız kıralı prensleri perde arkasından elde etmişti.

Papa Beşinci Pi (Pius) Türkler aleyhine ittifak tesisine çalışırken, Venediklîler yanında yer alan en mühim devlet İspanyollar idi. Ayrıca Malta kuşatmasından dolayı Türklerden intikam almak istiyen Malta şövalyeleri de Venediklilerle birleştiler. Böylece Venedik, Papa, Malta şövalyeleri ve İspanya'dan müteşekkil bir ittifak grupu meydana geldi. Türklerin bu defaki hedefinin, Kıbrıs olduğu, hayli zamandan beri sezildiğinden, müttefiklerin esas gayesi; donanma kuvvetlerini biraraya getirmek oldu.

Dubrovnik (Ragüza) cumhuriyeti, İspanya kıralı Filip'in, Venediklilerin müttefiki sıfatiyle yüz kadırga ile harbe katılacağını Osmanlı hükümetine bildirmesi üzerine, Bosna'nın güney batısındaki Klis ve Hersek sancakları hududu tahkim edildiği gibi, donanmadaki gemi miktarının arttırılması hususunda Kaptanpaşa'ya emirler yazıldı.

Venedik'e gönderilen elçi

Osmanlı hükûmet merkezinde hazırlıklar olgun hâle gelince evvelâ Tercüman Mahmud, ondan sonra da divan çavuşlarından Kubad Venedik'e gönderildi. İlk giden elçi, Dalmaçya kıyılarında ve Kıbrıs sularında vuku bulan tecavüzlerden dolayı Osmanlı hükûmetinin şikâyetini bildirdi. İkinci giden elçi Kubad ise; bu şikâyetleri daha geniş çapta tekrarladıktan sonra, Venedik hükûmetinin, sulhun devamını arzuladığı takdirde Kıbrıs'ı Türklere terketmesi lüzumunu açıkladı. Venedik senatosu, Osmanlı hükûmetinin bu talebini müzakereye dahi vazetmeden reddeyledi. Bu hal, iki devlet arasında sulhün bozulması ve bir nevi harp ilânı addedilebilirdi.

İki tarafın kuvvetleri

Donanmanın takviyesi, Anadolu iskelelerinde zahire depo edilmesi işleri tamamlandığı sırada Sultan Selim, Kıbrıs'a gidecek seferî kuvvetin kumandanlarını tayin eyledi. Kumandanları Kıbrıs'ın fethini şiddetle arzulayanlardan seçti. Beşinci vezir Lala Mustafa Paşayı serdar, Üçüncü vezir Piyâle Paşayı donanmaya kumandan nasbetti.

Kaptan-ı derya Müezzin zâde Ali Paşa, Piyâle Paşanın emrinde çalışacaktır. Ayrıca Anadolu beylerbeyi İskender Paşa, Karaman beylerbeyi Hasan Paşa, Sivas valisi Behram Paşa, Maraş valisi Mustafa Paşa, Halep beylerbeyi Dervis Paşa, Şehrizor'dan mazûl Muzaffer Paşa, Rumeli'deki sancaklardan da Tırhala, Yanya, Mora, İlbasan, Prizren sancak beyleri askerleri ile birlikte seraskerin emrine girecekti. Timar askerinden başka kapıkulundan 5 bin yeniçeri ve kethüdası Yahya Ağa idaresinde Cebeci, topçu ve bir miktar kapıkulu süvarisi de Kıbrıs'a gidecek sefer kuvvete dahil edilmis bulunuyordu. Böylece Türk sefer kuvvetinin asker miktarı 50 bin piyade; yeniçeri, topçu, cebeci, istihkâmcı ve kapıkulu süvarileri gibi daha ziyade teknik sınıfı teşkil eden 10 bin civarındaki efradın da ilâvesiyle 60 bin kişiyi bulmaktaydı. Tabii bu kuvvetler, adaya yapılacak çıkarma askerini teşkil ediyordu. Kıbrıs'ta çarpışmalar başladıktan sonra Anadolu kıyılarından bir miktar asker nakledildiğinden bu sayı biraz daha kabaracaktır.

Kıbrıs seferine iştirak eden Türk deniz kuvvetlerinin gemi sayısı hakkında yerli ve yabancı kaynaklarda birbirinden farklı rakamlar görülür. Bu rakamlar; 208 den başlayıp 360 hattâ 400 e kadar çıkar. Kâtib Çelebi bunu 180 kadırga, 10 mavna ve onlardan daha küçük deniz vasıtalarından 170 parça ve karamürsel ki, cem'an yekûn 360 parça olarak kaydeder. Gemilerin nevilerini belirtirken daha ziyade Batı kaynaklarına itimat eden Hammer'in, gemi çeşitlerine ait verdiği rakamlar yekûnu 256 yı ancak bulduğu halde, cümlesinin sonunu "Osmanlı donanmasının yekûnu 360 gemiden mürekkepti" şeklinde bağladığı görülür.

Çıkarma kuvvetlerinin miktarının kabarıklığına bakarak Kıbrıs seferine katılan Osmanlı donanmasının gemi sayısını Kâtib Çelebi'nin bildirdiği şekilde 360 olarak kabulde isabet vardır. Ancak, bunların bir kısmının nakliye gemisi olabileceğini düşünmek te gerekmektedir. Zâten Hammer de Türk donanmasındaki 80 geminin insan ve hayvan nakline mahsus tekneler olduğu belirtilmektedir.

Kâtip Çelebi, donanmanın 977 zilhiccesinde (Mayıs 1570) İstanbul'da Beşiktaş önünden hareket ettiğini; Sultan Selim'in de kayıkla Yedikule önüne çıkarak donanmayı uğurladığını kaydeder. Daha ziyade Venedik kaynaklarını esas tutan Hammer ise; Osmanlı donanmasının üç parti halinde harekete geçmiş olduğunu; ilk partide, Mart ayında Murad Reis'in 25 kadırga ile denize açılıp Rodos'a teveccüh ettiğini; nisanda Piyâle Paşanın 65 kadırga 30 kalyon ile onu takip eylediğini; Mayısta da Müezzin zâde Ali Paşanın 36 kadırga, 12 çektiri, 8 mavna, hayvan nakline mahsus 40, insan ve mühimmat nakline mahsus 40 gemi ile harekete geçmiş olduğunu kaydeder. Kâtib Çelebi'nin, donanmanın esas hareketinden bahsederken, Kaptan-ı derya Ali Paşanın ismini zikrederek Piyâle Paşanın adını o cümlesinde anmayışına bakılırsa; Venedik hâkimiyetindeki Girit sularını istiksaf için, esas kuvvetlerden önce keşif filolarının sevkedilmiş olacağını tabi'i görmek icap eder.

Lala Mustafa Paşa
(Topkapı sarayındaki eski bir eserden)

Kıbrıs seferi kuvvetleri kumandanlarının tespitinde isabetli davranıldığında şüphe yoktur. Denizcilikte tecrübe sahibi Piyâle Paşanın donanma başkumandanlığına getirilmesi, bu isabetin derecesini göstermektedir. Ayrıca, Piyâle Paşa da, Lala Mustafa Paşa da Kıbrıs fethini teşvik ve bu harekâtta vazife almak isteyen kimselerdir. Rütbe farkı gözetmeden her iki kumandanın da birbiriyle iyi anlaştığı görülmektedir. Nitekim bu noktaya temas eden Kâtib Çelebi; "Piyâle Paşa hem damad-ı padişahî ve hem Üçüncü vezir iken serdara tâbi olup

asla muhalefet etmedi; emri mucibince evvelâ adaya çıkıp serdarın otağını kurdu; sair paşalar ve beyler dahi çıkıp şevket ve dârâtla serdarı bindirip otağına götürdüler ve Piyâle Paşa donanma gemilerine varıp karar etti" demek suretiyle, Üçüncü vezir Piyâle'nin Beşinci vezir Lala Mustafa'ya rahatça tâbi oluşuna parmak basmaktadır.

Venedik ve müttefiklerinin kuvvetlerine gelince: Türklerin teşebbüslerini peşinen önlemeğe çalışan Venedikliler bir hayli gayret sarfetmelerine rağmen büyük bir müttefikler topluluğu meydana getirememiş, sadece Papa, Malta ve İspanya'dan mürekkep bir ittifak kurabilmişlerdi. Onun için, Kıbrıs'a çıkarma yapacak Türk donanmasıyle çarpışmaya hazırlanan filo ve askerler, bu devletlerin kuvvetlerinden ibaretti. Maamafih, ittifak kuranların hepsi de denizci devletler olması bakımından hatırı sayılı bir müttefikler donanması meydana geliverdi. Müttefikler donanmasının gemi sayısı 206 idi. Bu gemilerde 16 bin savaşçı asker, 36 bin gemici ve kürekçi, 1300 top mevcuttu.

Müttefik donanması; miktar bakımından azımsanamıyacak, kalite bakımından seçme sayılacak durumda olmakla beraber, zamanında doğu Akdenize yetişemediği için, hareketsiz kalmaktan başka bir şey yapamadı. Müttefiklerin gecikişleri ise, Türklerin işine yaradı. Deniz muharebesine kuvvet ayırmaya ve dikkatin mühim kısmını deniz harbine teksife ihtiyaç hissetmeden, adadaki kalelerin muhasara ve zaptı ile meşgul oldu.

Türk donanmasının İstanbul'dan hareketini iyi takip edemediği anlaşılan ve birarâya gelmekte geciken müttefik donanması Girit'in Suda limanında toplandı. 1570 senesi evâilûnün 13 ünde Suda limanından kalkarak 22 eylülde Meis adası önüne geldi. İleriye gönderilen keşif gemileri, Türk kuvvetlerinin Kıbrıs'ın merkezi Lefkoşe şehrini zaptetmiş olduğu haberini getirdiler.

Bu haber karşısında, mevsimin ilerlemiş olmasını da nazarı itibara alan müttefikler, artık bir şey yapılamıyacağına hükmettiler. Fırtınadan da hasar gördüklerinden muharebeye cesaret edemediler ve çarpışmayı ertesi yıla bırakarak geri döndüler. Bu dönüş esnasında Rodos sularına ilerleyip, bu adanın Knavve burnunda Ayaluki köyünden 25 esir aldıktan sonra Girit'in Suda limanına avdet ettiler. Bu arada donanmanın başkumandanı vaziyetinde bulunan Giovanni Andrea Doria Sicilya'ya çekilmekle beraber Venedik gemileri Girit'te kaldılar.

Türk casus ve haber alma teşkilâtı gayet iyi işlediğinden müttefiklerin durum ve hareketleri gayet iyi takip edilmekte idi. Bu bakımdan, müttefiklerin Meis önüne geldikten sonra Girit'e geri dönmüş oldukları zamanında haber alınmıştı. Ayrıca, Cezayir reislerinden Pirî Reis birtakım esirler almış, bunlardan, müttefiklerin Rodos'un Ayaluki köyünden 25 esir aldıklarını öğrenmiş ve İstanbul'u bundan haberdar etmişti.

Kıbrıs'a çıkış

Türk donanması İstanbul'dan ayrıldıktan bir buçuk ay sonra Kıbrıs sularına ulaştı. Yolda ayrılan gemilerin bir kısmı Finike'ye yanaşarak buraya gelmiş olan Anadolu timar askerlerini aldı. Bir temmuzda Limasol koyunda demirleyen Türk donanması ertesi gün, yâni 2 temmuz 1570 de bu koya asker çıkardı. Limasol koyundaki Lefteri kalesi kolaylıkla ele geçirildi. Serdar Mustafa Paşa, Lefteri'nin mukavemetsiz teslim oluşu karşısında halkın can ve malına kimseyi dokundurtmadı.

Türk çıkarma harekatının muvaffakiyetle tatbiki ve Lefteri'nin zahmetsizce alınışını, Batılı tarihçiler, adanın Venedik valisi Nicolo Dandolo'nun idaresiz ve liyakatsizliğiyle izaha çalışırlar. Hattâ Magosa valisi Astor Baglione'ye mukavemet etmemesi hususunda emir vermiş olduğundan, sahilleri korumakla vazifelendirilmiş askerlerin arasında bulunan milis kuvvetlerinin evlerine gitmelerine müsaade edilmesinin bu kolaylığı yarattığından bahsedilir. Şurası muhakkaktır ki, Türk kumandanlığı çıkarma'yı gayet iyi idare etmiş, donanmanın bir kısım gemileri çıkarmayı desteklerken, bir kısmı da Girit sularından gelebilecek düşman donanmasını gözetlemek üzere karakol gezmiştir.

Lefteri kalesinin mukavemetsiz teslim oluşunu, diğer şehirler halkına emsal teşkil etmesini önlemek endişesine kapılan Venedikliler, birkaç gün sonra Lefteri'ye âni bir gece hücumu yaparak ahalisinin ekserisini öldürdüler, çocukları ile kadınları dağlara çıkardılar.

Lefkoşa'nın zaptı

Lefteri'nin alınmasından sonra Kıbrıs'ın

başka şehirleri de yavaş yavaş elde edilmeye başlandı. Adaya ayak basılışının ikinci haftası başında, Kıbrıs'ın kuzey kıyısındaki kalelerden Girne (Kyrenia) teslim oldu (9 temmuz).

Kıbrıs'ın fethi uğrundaki çarpışmaların en mühimmi Lefkoşa'nın etrafında cereyan etti. Kıbrıs'a ayak basılışının üçüncü günü, yâni 4 temmuzda Larnaka iskelesine ağır toplar da çıkarılınca, artık adanın en müstahkem mevkilerinin zaptı için faaliyete geçilebilirdi. Bu işleri görüşmek üzere toplanan mecliste, serdar Lala Mustafa Paşa Lefkoşa'yı, donanmaya kumanda eden vezir Piyâle Paşa da Kıbrıs'ın doğu sahilindeki Magosa (Famagusta) şehrinin kuşatılmasını ileri sürdü. Serdarın fikri galip geldiğinden adanın iç kısmında bulunan Lefkoşa'nın kuşatılmasına karar verildi.

Kıbrıs'ın merkezi ve en mühim şehri olan Lefkoşa eskidenberi mamur ve müstahkem bir yerdi. Hammer'in kabul ettiğine göre, şehirde 365 kilise mevcuttu. Sultan Selim'in tahta geçtiği yıl, Venedikliler, Lefkoşa'nın eski kalesi ile bir kısım kiliselerini yıkarak, bunlardan elde edilen taş ve sair malzeme ile inşaata girişmişler. Lefkoşa'yı on bir tabya ve üç kapıyı ihtiva eden üç millik bir sur içine almışlardı. Hammer, yıkılan kiliseler ve yapılan istihkâmların hususiyetlerini şöyle anlatır: "O zaman seksen kilise ile Kudüs kıraliarının, Lusignan'ların, Antakya prenslerinin, hakimlerin, amirallerin, kumandanların, Kudüs ve Kıbrıs kıralları maheyincilerinin, kont ve baronlarla Taberiye, Sur, Sayda, Beyrut, Sezarya, Jope, Nikopoli şehirlerine mensup diğer asilzadelerin ve papazlardan, piskoposlardan on altısının mezarlarını ihtiva eden büyük kilise yıkılmış idi. Seksen rahip hademesi olan bu manastırda ara sıra gelip ziyaret eden kıral ve kıraliçe için daireler tahsis olunmuştu."

Daha sonra yeni istihkâmların hususiyetine ve içindeki kuvvetlere temas eden Hammer: "Bu istihkâmlar iki yüz elli top ile müdafaa edilirdi. Her tabya, iki cihetinden otuz kadem uzunluğunda olarak ferah ferah iki bin kişi ve dört top alabilirdi. Muhafaza kuvvetleri on bin kişiye baliğ olup şöyle terekküp etmekteydi: bin beş yüz İtalya askeri, üç bin Venedik kara askeri, iki bin beş yüz serbest milisler, iki yüz elli arnavut, bin Lefkoşa asilzâdesi".

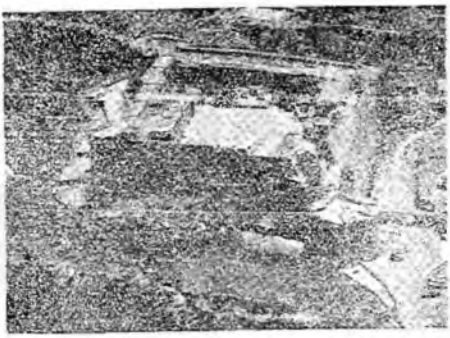

Girne kalesinin havadan görünüşü

Aynı limandan bir görünüş daha

Bu noktada Batı kaynaklarını esas tutan Hammer'e göre, 22 temmuzda; Kâtib Çelebi ve bu harekât sırasında Lala Mustafa Paşanın maiyetinde divan efendisi olan bir şahsın tuttuğu "Ruznâme" de kaydedildiğine nazaran 15 temmuzda Lefkoşa muhasarası başladı. Daha muhasaraya girişilmeden önce, şehrin civarındaki arazi Türkler tarafından zaptedilmiş olduğundan, Lala Mustafa Paşa bu arazide askere bir resmigeçit yaptırdı.

Lefkoşa'nın muhasarasına geçileceği sırada Lala Mustafa Paşa şöyle bir emniyet tedbiri almıştı: Sivas valisi Behram Paşayı, zahire ve cephane gemilerini muhafaza için Larnaka koyunda bırakmış; Piyâle Paşayı da denizden imdada gelecek düşman kuvvetlerini önlemek; ayrıca Halep ve Şam askerinin adaya naklini temin etmek vazifesiyle mükellef kılmıştı. Müezzin zâde Ali Paşanın kara harplerindeki tecrübesini gözönünde bulundurduğundan muhasara işlerinde vazife'endirmiş bulunuyordu. Denizde bu tedbirler alınırken, Maraş beylerbeyi

Mustafa Paşa kumandasında bir kuvvet de Magosa'yı tecride memur edildi.

Kâtib Çelebi'nin "Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar" ında kaydedildiğine nazaran, Lefkoşa muhasarası başlamadan önce Kırşehir ve Akşehir sancakbeyleri kalenin önüne yaklaştığı sırada, içerdeki kuvvetler derhal bir çıkış yaparak, bunların üzerine hücum etmişlerdir. O sırada Karaman beylerbeyi Hasan Paşa yetişerek harbe tutuşunca, Lefkoşalılar selâmeti surlar içine çekilmekte bulmuşlardır.

Türk ve yabancı kaynakların müştereken belirttiğine göre; Lala Mustafa paşa Lefkoşe'yi muhasaraya başlarken askerini yedi kısma ayırarak, herbir bölümü Lefkoşe'nin bir tabyası karşısına yerleştirmiştir. Po dö Kataro, Kostanza, Davila, Tripoli, Ruka, Mola, Kerino, Barbaro, Loredano, Abra, Karafa isminde onbir taneyi bulan bu tabyalardan Kostanza tabyasının batısına serdarın bizzat kendisi ordugâh kurdu. Po dö Kataro tabyasının karşısına Anadolu beylerbeyi İskender Paşa, Tripoli (Trablus) tabyasının karşısına Halep beylerbeyi Derviş Paşa, diğer tabyalardan dört tanesinin karşısına da Kaptan-ı derya Müezzin zâde Ali Paşa, Karaman beylerbeyi Hasan Paşa, Rumeli ümerası ile birlikte eski beylerbeylerinden (Şehrizol veya Şehrizor'dan mazûl) Muzaffer Paşa, diğer bir tabyanın karşısına da yeniçeriler yerleşerek metrisler hazırladılar.

Kuşatma tedbirleri tamamlanınca Lefkoşa surları dövülmeye başlandı. Şehir şiddetle dövülürken müdafiler de gayet iyi dayanmakta, hattâ fırsat bulunca, kaleden çıkış yaparak Türk ordusunda zayiat meydana getirmeye çalışmakta idiler. Nitekim muhasaranın otuz birinci günü, Karaman askerinin bulunduğu mıntıkada bir çıkış hareketine tevessül eyleyen müdafilerle Karaman askeri arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Neticede Venedikliler zayiata uğrayaark kale dahiline çekildiler. Yine ayni gün, Cezayir beylerbeyi Uluç (Kılıç) Ali Paşadan "Kara Hoca" namında bir kaptan geldi. Bu kaptan, Uluç Ali Paşanın, Tunus şehrini İspanyol hakimiyetindeki "Beni Hafs" hanedanından fethetmiş olduğunu, bundan başka bir Malta filosunu da yenerek dört kadırga zaptetmiş bulunduğunu, denizde bu başarıyı kazandıktan sonra gemilerini tamir etmek üzere Tunus'a dönmüş olduğunu bildirdi. Ayrıca Uluç Ali'nin iğtinam ettiği Malta bayraklarını teslim etti. Bu bayraklar Lefkoşa surları önünde teşhir edildiğinden müdafilerin maneviyatları bir hayli sarsıldı.

Çok kuvvetli surlara malik olan Lefkoşa'nın muhasarası bir hayli uzadı. Muhasaranın devamı müddetince kaleye üç defa umumi hücum yapıldı. Bilhassa bunların üçüncüsünde müdafiler epeyce zayiata uğradılar; subaylarından bir kısmını bu hücum sırasında kaybettiler.

Lefkoşa surlarının çok kuvvetli ve sağlam bulunması dolayısiyle bunların toplarla tahribi kolay olmuyordu. Selâniki ve Solakzâde'ye göre; top mermileri ile surlarda gedik açılamadığı için lâğım faaliyetine ehemmiyet verilmiş ve surların altına doğru lâğımlar kazılıp içine doldurulan barut infilâk ettirilmek suretiyle gedik açılmasına çalışılmıştır.

Muhasara devam etmekteyken, bir aralık, Rodos sularına kadar uzanmak suretiyle denizde karakol gezen Piyâle Paşa, Kıbrıs'a döndüğü sırada, serdar Lala Mustafa Paşa son hücumun kat'î netice olacak şekilde müessir olabilmesi için donanmadan 20 bin asker aldı. 49 gündenberi kusatılan Lefkoşa'ya ertesi gün için umumi hücum yapılacaktı. Fakat Po dö Kataro "Pot dö Catpol", Kostanza ve Tripoli tabyaları güneş doğmadan zaptolundu. Bu tabyaların muhafızları intizamsız şekilde daha içerilere çekilirken Anadolu ve Karaman askeri Lefkoşa'ya girdi, onları ordunun diğer kısımlarının şehre dahil olması takip etti (9 eylül 1570).

Vali Nicolo Dandolo, başpiskopos ve bir kısım ileri gelen şahsiyetler maiyetlerindeki askerlerle vilâyet konağında mukavemete devam ederken, Derviş Paşa 4 top ile binayı dövmeğe başladı. Kıbrıs'ın umumi valisi Nicolo Dandolo bu arada maktûl düştü, yanındaki kimselerin bazıları da ele geçirilip katledildi. Böylece Lefkoşa şehri, muhasaranın ellinci günü Türklerin eline geçti.

Lefkoşa'nın fethini müteakip şehrin kiliselerinin bazıları camiye tahvil edildi. Serdar Lala Mustafa Paşa fethi takip eden ilk cuma namazını, Lefkoşa'nın en büyük kilisesi iken camiye çevrilen Ayasofya'da kıldı (15 eylül 1571). Üç gün sonra Muzaffer Paşayı iki üç bin askerle Lefkoşa'da bırakarak muhasarasına riyaset etmek üzere Magosa'ya gitti.

Lefkoşa'nın düşmesi diğer bazı kalelerin düşmesini de kolaylaştırdığından, Baf ve Limasol, Lefkoşa'yı müteakip teslim oldu. Kıbrıs'ın eski çağdaki merkezlerinden olup Osmanlı tarihlerinde Tuzla (Memlaha) diye zikredilen Larnaka da alındı (Halife Hazreti Osman zamanında Şam valisi Muaviye'nin Kıbrıs'a sevkettiği islâm seferi kuvvetiyle beraber gelerek adada ölen ensarilerden Ümmü Haram'ın kabri Larnaka civarında bulunmaktadır).

Lefkoşa'nın zaptından sonra elde edilen ganimet malı ile bin kadar esir, o aralık adaya zahire getirmiş olan veziriâzam Mehmed Paşanın kalyonuna yüklenmişti. Gemi hareket etmek üzereyken, Batı tarihcilerine göre; bir esir kadın tarafından kalyondaki barut deposu ateşlenmiştir. Vukua gelen infilâk neticesinde yalnız bu kalyon yanıp batmakla kalmamış, iki tarafında iki büyük barçanın mahvolmasına da sebep olmuştur. İnfilâk neticesinde bir miktar asker ve tüccardan başka sekiz yüz genç esir de yanarak veya boğularak ölmüşlerdir.

Magosa muhasarası

Lefkoşa'nın zaptından sonra serdar Lala Mustafa Paşa Magosa önüne geldi. Lefkoşa kuşatması sırasında, Maraş beylerbeyi Mustafa Paşanın emrindeki kuvvetlerle tecrit edilmiş olan Magosa (Famagusta) nın muhasarası, serdarın gelmesiyle 18 eylûlde başladı.

Lala Mustafa Paşa Magosa'ya vasıl olunca, şehrin surlarını ve hattâ limanını döğecek şekilde bir istihkâm yaptırdı. Serdarın bu hazırlığından ziyade; şehrin tahkimatının kuvvetliliği, bir tarafın denize açıklığı sebebiyle Lefkoşa derecesinde sıkıştırılamayışı, Magosa muhasarasının uzun süreceğine delildi.

Magosa muhasarasının başlamasından on sekiz gün sonra donanma Kıbrıs sularından ayrılarak İstanbul yolunu tuttu. Üçüncü vezir Piyâle Paşa ile Kaptan-ı derya Müezzin zâde Ali Paşa donanma ile İstanbula dönerken, Rodos sancak beyi Arap Ahmed Bey (Kâtib Çelebi'nin, Arap Ahmed diye kaydettiği bu isim Hammer'de Hamza Bey diye zikredilir) kumandasında kırk kadırga Kıbrıs sularında bırakıldı.

Magosa kuşatması başlarken mevsim ilerlediği için sıkıştırma pek şiddetli sayılamaz-

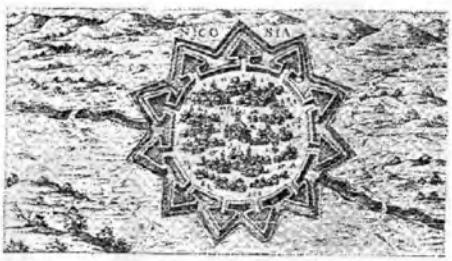

Lefkoşe'nin istihkâmlarını gösteren bu resim Onaltıncı asırda yazılmış İtalyanca bir tarihten alınmıştır.

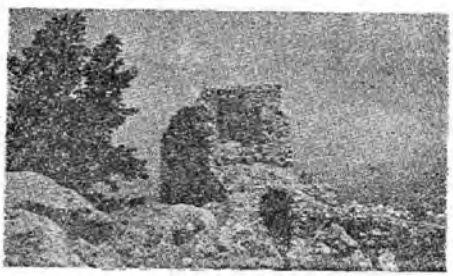

Lefkoşe civarında eski kale harabeleri

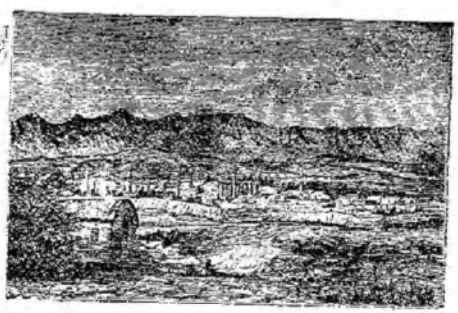

Lefkoşe'nin Ondokuzuncu asırdaki hali

dı. Serdar Mustafa Paşa esas şiddetli çarpışmalara geçmek üzere baharı beklemekte ve daha ziyade Magosa müdafilerinin yardım almamasını gözetmekteydi. Buna rağmen, Mark Antuvan Kirini kumandasındaki 12 gemilik bir Venedik filosu Magosa'ya bin altı yüz kişilik asker ile mühimmat çıkarmağa muvaffak oldu (23 ocak). Hammer'in kaydettiğine göre; Venedik gemileri yalnızca Magosa'ya asker ve malzeme çı-

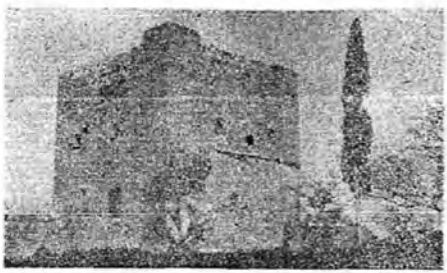

Limasol kalesinden bugüne kalan burç

karmakla kalmıyarak bir kaç Türk gemisini batırmış, hattâ İstanbul'dan askere aylık getirmiş olan gemiyi de ele geçirmişlerdir. Düşmanın bu muvaffakiyetinden Sakız ve Rodos sancak beyleri mes'ul tutulduğundan, birincisinin başı kesilmek, ikincisi de bahriye feneri taşımak hakkından mahrum edilmek suretiyle cezalandırıldı.

Bahar mevsiminin gelmesiyle Lala Mustafa Paşa muhasarayı şiddetlendirmek üzere faaliyete geçti. 16 nisandan askere bir resmigeçit yaptırdı. Ondan sonra siper kazılması, tabya yapılması gibi işlere girişildi. Hummalı bir çalışma ile hendekler kazıldı. Üç milden fazla tutan hendekler, içerisinde bir atlı hiç görünmeden rahatça yürüyebilecek kadar geniş ve derindi. Bir çok yerlerde kayalar yarılarak meydana getirilmiş olan bu hendeğin arkasına inşa olunan kuleye avcılar yerleştirildi. Magosa'nın her tabyasının karşısına dörder toplu bataryalardan mürekep 74 top konuldu. Toplardan dört tanesi İstanbul, Belgrad, İşkodra ve Rodos muhasaralarında görülen neviden "şahî" denilen büyük toplardı. Türklerin siper ve hendek kazmak, kule inşa etmek üzere vaki çalışmaları, mahsurlar tarafından herhangi bir şekilde önlenemedi. Bu çeşit faaliyet sona erince 15 mayısta Magosa surları şiddetle dövülmeye başlandı.

Magosadaki müdafa kuvvetlerinin kumandanı Marco - Antonio (Marcantanio) Bragadino idi. Topçu ateşleri topçu generali Martinengo tarafından idare edilmekte, başkumandanın kardeşi Giovanni de ağabeysinin emri altında çalışmaktaydı. Hector Baglioni umumi serdarlıkta. Giovanni Antonio Kirini de muhafız kuvvetlerinin idaresinde vazife almış bulunuyordu.

Şehrin baş kumandanı Marco - Antonio Bragadino, daha ziyade müstehlik vaziyetinde bulunan ve müdafaa işlerinde vazife alamıyan sekiz bin kişiyi surlardan dışarı çıkardı. Onlar Magosa'dan çıkarken gayet insanî davranan Türk başkumandanlığı kadın, çocuk, ihtiyar vesaireden ibaret bu topluluğa en ufak bir rahatsızlık verdirmedi ve civardaki köylere dağılıp oturmalarını temin etti. Onların ayrılmasından sonra Magosa'da kalan tam müsellâh kuvvetlerin yekûnu yedi bin kişi idi.

Magosa kumandanı hakikaten ehliyetli ve gayretli bir kimse idi. Ehliyeti ile çalışkanlığı birleştiren bu adam, kaledeki müdafilerin gayret ve fedakârlığını da harekete getirmesini bildi. Böylece, zâten çok kuvvetli istihkâmlara malik olan Magosa'nın uzun müddet dayanması mümkün oldu.

Magosa surlarını döven Türk topları bir takım tahribat yapmakla beraber içeri girilecek derecede gedikler meydana getirilemiyordu. Bnun için lâğım açma faaliyetine önem verildi. Mayıs ayı içinde Magosalılar bir sabah müthiş gürültülerle sarsıldılar. Müdafileri korkutan gürültü Türklerin patlattığı bir lâğımdan geliyordu. Lâğımın surlarda meydana getirdiği tahribat ve müda-

Sokullu'nun kalyonunda barut deposunun ateşlenmesi
(İtalyanca albümden)

Türkler hendekler içinde yürüyerek duvarların dibine kadar geldiler. Fakat merdivenler kurup surlardan aşmağa muvaffak olamadılar.

Bundan sonra lâğım açma işine ehemmiyet verildi. Türkler lâğım kazarken Venedikliler de mukabil lâğımlar açıyor, Türk lâğımlarını tahribe uğraşıyordu.. 1571 mayısının 28 (3 muharrem 979) inci günü Klis sancak beyi Canbolat Bey deniz tarafındaki kulenin altına açtırdığı lâğımı patlattı. Infilâk pek müthiş oldu ve Magosa surlarında yıkıntılar meydana geldi. Lâğım patlamasından meydana gelen şaşkınlık durulmadan Türk kuvvetleri hücuma kalktı. Güneşin doğmasından gece yarısına kadar devam eden çarpışmalarda iki taraf da çok iyi döğüştü. Kâtib Çelebi "Tuhfet-ül kibar fi esfar-ül bihar" ında kaydettiğine göre; o gün Arap Ahmed Bey 40 kadırga ile Magosa'nın deniz tarafını tutmakta idi. Haziranın 30 unda (6 safer) Muzaffer Paşanın mıntıkasında patlatılan lâğımdan meydana gelen gedikten içeri girmek için Türk kuvvetleri bir hücuma daha kalktı. Çok şiddetli çarpışmalar cereyan ettiği halde içeriye girmek mümkün olmadı.

Aylardan beri devam eden muhasara esnasında gerek top mermileriyle dövülmek, gerekse lâğım patlatmak suretiyle Magosa'nın sur ve tabyaları bir hayli tahrip edilmiş, bir kaç defa tekrarlanan hücuma, şehir içinde yangınlar meydana getirmek üzere başvurulan tedbirlere rağmen Magosa'ya girilememişti.

Serdar Lala Mustafa Paşa Magosa'nın bu durumunu nazarı itibara alarak umumi bir hücum için hazırlıklar yaptırdı. Surların dibinde bulunan hendeklerin bir kısmı toprakla dolduruldu. Yine bazı yerlerde lâğımlar patlatıldı. Mustafa Paşanın bizzat idare ettiği umumi hücum esnasında çok şiddetli çarpışmalar vuku buldu. Gözünü budaktan sakınmadan vuruşan Türk kuvvetleri hemen her noktada ric'at ettirildiği halde yarım ay biçimindeki bir istihkamdan ilerlemeğe muvaffak oldular. Üstünlük temin edilen bu istihkâm mıntıkasında, şehre dahil olunurken, müdafiler tarafından istihkâmın altına kazılmış olan lâğım patlatılarak Türklerin girişi önlenmeğe çalışıldı. Bu patlama neticesinde o mıntıkada çarpışan hıristiyan, Türk bütün savaşçılar ölüp gittiler. İstihkâmın tahribi sırasında şehid düşen Türklerin miktarı 3 bin kişiyi bulmaktaydı. Şehidlere Malatya sancak beyi Ferhad Bey ile Ayıntab (Antep), Kars, Divriği sancak beyleri ve daha birtakım mühim şahsiyetler dahildi.

Umumi hücum ve bilhassa yarım ay biçimindeki istihkâm mıntıkasında bir hayli zayiata uğranılmakla beraber Lala Mustafa Paşa, gayretlerini eksiltmedi. Temmuzun 21 (27 safer) inde bir umumi hücum daha yap-

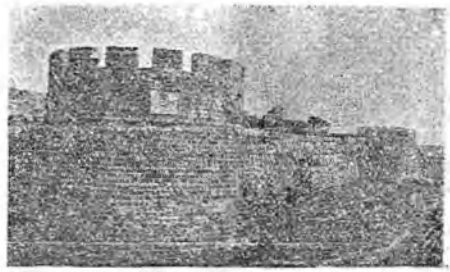

Magosa kalesinin Otello burcu

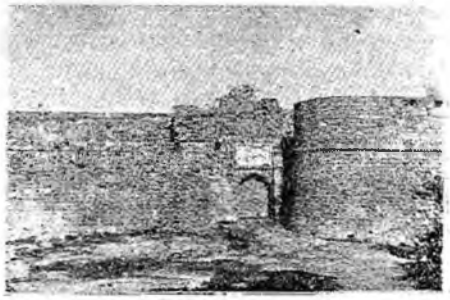

Aynı kale ve burctan diğer görünüş

Magosa kalesinin deniz kapısı ve Desdamona bahçesi civarı
(Not: Shakespears meşhur Otello eserinde, macerayı buralarda geçirtir)

tırdı. Anadolu askerinin hücum ettiği mıntıkada bir miktar asker önlerinde bulunan tabyaya girmeğe ve buradaki sekiz adet topu dışarı çıkarmağa dahi muvaffak oldular. Lâkin müdafilerin fevkalâde gayreti neticesinde bu defa da Magosa'ya girilemedi.

Toplarla dövülen, lâğımlarla sarsılan Magosa surları artık iyice tahribata uğramış bulunuyordu. Muhasaranın pek uzun sürmesine rağmen Türk kuvvetlerinin gayretlerinde bir gevşeme olmadığı gibi erzak ve cephane sıkıntısı başgösteren Magosa müdafilerine Venedik donanması da esaslı bir yardım yapamamıştı. Şiddetli bir topçu bombardımanı ve yeni lâğım açma faaliyetini müteakip yeni bir umumi hücuma kalkılmak üzereyken Magosa surları üzerinde bir beyaz bayrağın dalgalandığı görüldü (1 ağustos 1571).

Magosa'nın zaptının artık gün değil bir saat meselesi haline geldiğini sezen Venedik kumandanı, şehir hücumla alındığı takdirde başlarına geleceği bildiğinden, anlaşma yoluyle kendini ve müdafileri ölüm ve esaretten kurtarmaya karar vermiş bulunuyordu.

Magosa surları üzerinde beyaz bayrak görününce, serasker kethüdası ile yeniçeri kethüdası şehre girdiler. Buna mukabil mahsurlar da iki Venedik asilzâdesini Türk ordugâhına gönderdiler. Venedik asilzâdeleri *Lala Mustafa Paşanın* oğlu tarafından karşılanıp yeniçeri kethüdasının çadırına misafir edilerek sırmalı hil'atler giydirildi.

Magosa muhasarasında muhasırların müdafaalarını gösteren bu resim de İtalyanca albümden alınmıştır.

Ayni gün şu şartlarla anlaşmaya varıldı:

a) Muhafızlar silâhları, eşyaları, beş parça top ve kumandanlarına ait üç at ile şehirden çıkacak ve derhal Girit adasına nakledileceklerdir.

b) Şehrin ahalisi Magosa'yı bütün malları ile terk etmekte serbest olacak.

c) Şehirde kalanların malların a canlarına dokunulmıyacaktır.

d) Venediklilerin almış oldukları 50 Türk esiri iade edilecektir.

Böylece. Venediklilerin son tutunma noktası olan ve on bir aydan beri muhasara edilen Magosa'nın zaptı ile Kıbrıs fethi tamamlanıyordu.

Anlaşmanın imzalanması ile Venedikli leri Girit'e nakledecek olan on dört Türk gemisi limana girerken, diğer Türk kuvvetleri de üç mil geriye çekildiler. Üç gün zarfında Magosa muhafızlarının tamamı gemiye bindi. Şehirde yalnızca kumandanlar kaldı. Bunlar gemiye binmeden önce Magosa müdafilerinin kumandanı Marco - Antonio Bragadino, şehrin anahtarlarını bizzat tesilm etmek arzusunda bulunduğunu bildirmek üzere topçu kumandanı Martinengo ile yeğenini Türk ordugâhına gönderdi. Lala Mustafa Paşa bu hareket karşısında şehrin kumandanı ile görüşmekten haz duyacağını bildirdiğinden, Marco - Antonio Bragadino mühim erkânını yanına alarak kırk muhafızla birlikte Türk ordugâhına geldi. Kendileri kemali ihtiramla karşılanıp Türk kumandanları ile muhasara hakkında bir miktar konuştular.

Türklerin insani ve insaflı davranmış oldukları açık bir hakikattı. Son bir hamle ile zaptedilebilecek hâle gelen şehrin müdafilerinin hayatlarını kurtarmalarına müsaade eden bir anlaşmaya yanaşmaları bile, bu insani davranışa kâfi bir delildi. Ayrıca, muhafızların Türk gemileri ile Girit'e nakillerinin kabulü, gemilere rahat bir şekilde binişleri ve en nihayet kumandanlara gösterilen itibar da, sadece insani duyguların değil, on bir ay dayanma kudreti gösteren kimselere karşı duyulan takdirin ifadesiydi. Fakat umumî hava böyle olduğu

Lepanto (bataille) d'après Vasari

halde, Marco-Antonio Bragadino'nun Lala Mustafa Paşa'nın sözlerine ters cevaplar vermesi, vaziyetin birdenbire değişmesine sebep olmuştur.

Lala Mustafa Paşa, evvelâ Venedik kumandanı ile muhasara meselesine dair konuştu. İltifatkâr ve tatlı konuşması arasında, Venedikli leri Girit'e nakledecek Türk gemilerinin orada zaptedilmemelerini ve dönüş sırasında da bir taarruza maruz kalmamalarını teminat altına almak gayesiyle kumandanlardan birinin rehin bırakılmasını istedi. Galip Türk kumandanının bu teklifine karşı Marco-Antonio Bragadino, anlaşmada buna dair bir madde bulunmadığını beyandan sonra, Osmanlı müverrihlerinin kaydına göre:

«— Bey değil, bir kelb alıkoyamazsın»

cevabını verdi. Venedik kumandanının cevabı hakikaten ağır ve hakaretâmizdi. Buna fena halde içerleyen Lala Mustafa Paşa, sözü daha fazla uzatmıyarak Venediklilerin elinde bulunan elli müslüman esirinin teslimini istedi. Esirlerin, teslim mukavelenâmesi gereğince iadesi lâzımdı. Fakat Marco-Antonio Bragadino'nun buna karşı:

«— Onların cümlesi benim değildi. Herbiri beylerden ve asker halkından birinin idi; vire gecesi katletmişler» şeklinde verdiği cevap ve açıklama Lala Mustafa Paşa'yı müthiş kızdırdı. Galip Türk kumandanı bu asabiyet anında ona şu son suali de sordu:

«— Ya sende olanı neyledin?» Bragadino'nun buna mukabelesi de ayni derecede küstahça idi.

«— Onlar katledince ben de katlettim.»

O zaman Lala Mustafa Paşa:

«— Bu takdirde vireyi sen bozmuşsun»

diyerek, elli Türk esirinin kanına mukabil Venedik kumandanlarından on kişinin idamını emretti. Gözünün önünde arkadaşları öldürülen Bragadino, birdenbire aynı âkıbete uğratılmayarak, işkenceye tâbi

Magosa'nın Onaltıncı asır sonlarında yapılmış bir resmi (Almanca eski bir tarihten)

tutuldu. Önce burun ve kulakları kesildi, sonra Türk esirlerine reva görmüş olduğu eziyetler ona da aynen tatbik edilerek bir kaç gün kendisine küfe ile toprak taşıtıldı. En nihayetinde de derisi yüzülerek öldürüldü. Cesedinin teşhirini müteakip başı İstanbul'a gönderildi.

Venedik kumandanının peşinen anlaşmayı ihlâlinden ve serdara karşı verdiği ağır cevaplardan doğan zarar yalnızca kendisinin ve diğer kumandanların idamı ile kalmadı. Lala Mustafa Paşa, Girit'e gönderilecek Venediklileri de esir ittihaz ederek mallarını ganimet hesabına geçirdi.

Hiddete kapılan Lala Mustafa Pa-

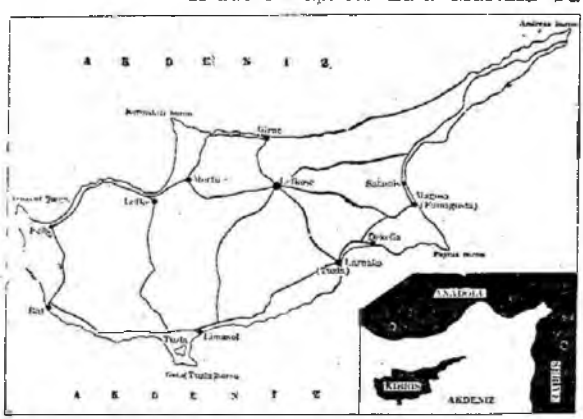

Kıbrıs'ın önemli mevkilerini gösteren harita.

şa'nın son icraatı hakikaten doğru ve alkışlanacak neviden değildi. Fakat böyle bir icraatın müsebbibi Venedik kumandanının bizzat kendisiydi. Hakikat bu merkezde olduğu halde Batılı tarihçiler ve bu arada Hammer, Lala Mustafa ve Türkler aleyhine hayli ağır kelimeler kullanırlar. Maamafih, o devir Avrupasının işkence ile adam öldürmekte Türklerle kıyaslanamıyacak derecede ileri olduğunu hatırlayan Hammer, Lala Mustafa Paşa'yı mâzur göstermek istercesine şöyle der: «İkinci Selim, Dokuzuncu Charles ve Korkunç İvan ile muasır idi. Saint-Barthélemy katliâmının Avrupa kavimlerine dehşet vermesinden beri henüz bir sene geçmemiş olduğu gibi, yeni bir senenin hitamından evvel Vitanstayn istihkâmının zaptında bütün muhafızların idam olunduğu ve kumandanın ateşte kızdırılmak üzere mızrağa geçirildiği görülmüştür..»

Magosa'nın muhasarası on bir ay kadar devam etmekle beraber, şehrin zaptı uğrundaki çarpışmalar daha ziyade son iki buçuk aya inhisar etmiş, bundan önceki devre ise daha ziyade sıkı bir abluka manzarası arzeylemiştir. Magosa'nın zaptiyle Venediklilerin elinde başka yer kalmadığından Kıbrıs fethi de böylece tamamlanmıştır. Hammer'e göre fetih muharebeleri sırasında Türkler 50 bin kişilik zayiat vermiştir.

Magosa'nın zaptını müteakip Kıbrıs'ta bir buçuk ay kalan Lala Mustafa Paşa adanın idarî işlerini de tanzim etti. Bunları da bitirince 15 eylûl 1571 de Kıbrıs'tan ayrılan Lala Mustafa Paşa, Anadolu sahiline çıkarak karadan İstanbul yolunu tuttu. Şehre zafer alayı ile girip parlak bir merasimle karşılandı.

Kıbrıs'ta ilk idarî teşkilât

Kıbrıs'ın fethi tamamlanınca Lefkoşa merkez olmak üzere bir beylerbeyilik teşkil edildi. İlk beylerbeyliğe de Muzaffer Paşa tâyin olundu. Baf, Magosa ve Girne'ye ayrıca sancakbeyleri tâyin edildi. Adanın mevkiinin ehemmiyeti gözönünde bulundurularak Anadolu'dan Alâiye, İçel, Tarsus; Suriye'den de Trablusşam sancakları Kıbrıs beylerbeyliğine bağlandı. Anadolu'dan eklenen sancakların Kıbrıs'a bağlılığı epeyce devam etmekle beraber, Trablusşam sancağı 1573 te Kıbrıs'tan ayrılarak Şam beylerbeyiliğine verildi.

Fetihten sonra adaya, Konya, Karaman, Niğde, Kayseri, Antalya, Manavgat, Alâiye, İçel, Bozok ve Darende'den Türk nüfusu nakledildi. Buna mukabil Kıbrıs'ta devlete ihanet eden yerli hıristiyanlardan kadın erkek üç yüz nüfus Antalya'ya iskân edildi. Kıbrıs'a Anadolu'dan nüfus nakli bir defalıkla kalmadı. Daha sonra Anadolu eyaleti ile Adana ve Sis (Kozan) den de nüfus sevkedildi. Harp, dolayısiyle adanın bazı yerleri harap olduğu ve iktisadî durumu da bozulduğundan bir müddet vergiden muaf tutuldu.

Lala Mustafa Paşa Kıbrıs'tan ayrılırken bin kişisi yeniçeri olmak üzere adada 10 bin kişilik kuvvet bırakmıştı. Ayrıca adanın mühim mevkilerinin tahkimine de ehemmiyet verildi. Bu cümleden olarak 1572 de Magosa kalesi tamir, 1573 te de Baf kalesi inşa edildi.

Türklerin her yerde yaptığı gibi burada da yerli hıristiyanlara tam bir din serbestisi tanındı. Lala Mustafa Paşa Kıbrıs'tan ayrılmadan önce, Venedikliler zamanında bir köye sürülmüş olan ortodoks başpiskoposunu menfasından getirterek despothaneyi kendisine verdi. Kıbrıs başpiskoposunun kırmızı mürekkeple Türkçe imza atmak, âsâ taşımak, hattâ gerekirse silâh bulundurmak selâhiyetleri vardı. Veziriâzamın huzuruna çıkarak müracaat ve ricada bulunabilirdi. Onun içindir ki, bir çok başpiskopos İstanbul'a kadar seyahatlar yapacaklardır.

Kıbrıs zaptedildiği sırada adanın en mühim gelir kaynakları arasında bağ ve şarapçılığının yanında bilhassa şeker sanayii ile tuz ve kühercile istihsalini zikretmek gerekir. Şekerhâneler: Baf, Limasol, Koloş, Peskopu, Kukla ve Hırısofu'da idiler. Şahıslara ait şekerhânelerden başka mirîye maledilen şekerhâneler de vardı. Kıbrıs'ın ihtiyacının dışında kalan şeker hükümdar mutfağına sevkolunurdu. Kıbrıs'taki şeker sanayiine ehemmiyet verilmekteydi. Bu husus, 1572 tarihli Kıbrıs kanunnamesinde mirî şekerhânelerde çalışacaklardan bahsedilmesinden de bellidir. Bu kanunnâmede şekerhânelerle ilgili olarak şu iba-

reye rastlanmaktadır: «... Cezire-i mezbure reayası hakkında mezîd-i inayetim mukarrin olmağın, zikrolunan parikoz târifesi her haftada bir gün mirî sükkerhânelere ve ekinliklere ve sâyir lâzım gelen hidemât-ı humayunuma hizmet etmek...».

Şekerde olduğu gibi tuzun da bir kısmı hükümdar mutfağına gönderilirdi.

İNEBAHTI MUHAREBESİ

Osmanlı devletinin Kıbrıs'a asker çıkarması üzerine, Papa ve Venediklilerin uğraşmalariyle bir hıristiyan ittifakı meydana geldiğinden, denizlerde bunlarla çarpışılmak zarureti hasıl oldu. Osmanlı donanması, müttefiklerle İnebahtı (Lepanto) önlerinde karşılaştı. Türk donanması acı bir mağlûbiyete uğradığından, bu harb; eski Osmanlı tarihlerine «Sıngın donanma harbi» şeklinde geçti. Mağlûbiyet, bozgun mânasına gelen «sıngın» veya «sıngun» sıfatı, âdeta muharebeye isim olarak kullanıldı.

Hıristiyan devletler ittifakının kuruluşu

Kıbrıs fethine teşebbüs edilince, Papa Beşinci Pius hıristiyanlık âlemini Türklere karşı bir haçlı seferi tertibine dâvet etti. Türk düşmanlığiyle meşhur olan Beşinci Pius, papalık makamına geçtiği 1560 tarihinden beri Türkler aleyhine uğraşan bir kimseydi. Kıbrıs hâdisesi üzerine ise, bu yoldaki gayretlerini fevkalâde ciddileştirip şümûllendirdi.

Kıbrıs fethine dair hâdiseler arasında kaydedildiği veçhile ,kendi başına Kıbrıs işgalini önliyemiyeceğini bilen Venedik hükûmeti, papaya müracaatla bir hıristiyan ittifakının kurulmasını isterken, kendisi de yine onun vasıtasiyle büyük devletlere müracaat etmişti. Venediklilerin en fazla ittifaka almayı arzuladığı devletin reisi olan Alman imparatoru Maksimilyen, Türklerle yakında bir muahede imzalamış oluşunu nazarı itibara alarak yapılan teklifi reddettiği gibi; doğudaki ticarî menfaatlarını gözönünde bulunduran Fransızlar ise, ittifaka girmedikten başka harbi de önlemeye çalıştılar. Nitekim Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Dax piskoposu M. Noailles muharebesinin önlenmesi gayesiyle Venedik cumhuriyetini Osmanlılarla barıştırmağa gayret etti. Gerek Alman imparatoru ile Alman prenslerinin ittifaka yanaşmaması, gerekse Fransızların aracılığı, hıristiyan devletler ittifakının bir an önce tahakkuk edememesine tesir eyledi. Mamafih papa, papanın kardeşi olan kardinal ve Venedik hükûmetinin ısrarlı çalışmalarına rağmen hıristiyan devletlerin çabucak bir araya gelememelerinin esas sebebi, aralarındaki menfaat ayrılıkları ile Türkler karşısında duyulan korku idi. Fakat Papa ile Venediklîler işi asla gevşetmedikleri, Kıbrıs muharebeleri de uzadığı için nihayet hıristiyan ittifakı tahakkuk etti.

Venedik, Papalık ve İspanya hükûmetleri arasında 25 mayıs 1571 de aktedilen bir muahede ile tahakkuk safhasına giren ittifaka «Mukaddes İttifak» adı verilerek, istiyen devletlerin girebilmesi için kapısı açık bırakıldı. Türkleri Avrupa'dan atmak gayesiyle meydana getirilen bu ittifak muahedesinin birinci maddesinde: «İspanya kıralı İkinci Philippe ile Venedik cumhuriyeti, Papa Beşinci Pius ile beraber Türklere karşı tedafüî ve tecavüzî harb ilân edip onların hıristiyanlardan gasbetmiş oldukları yerlerin hepsini ve hattâ Tunus, Cezayir-i garb ve Trablusgarb kalelerini istirdat edeceklerdir» denmekteydi.

Hıristiyan ittifakı üç devlet arasında imzalanmış olmakla beraber Malta şövalyeleri ile İtalyan hükûmetçiklerinden Toskana, Ceneviz, Savua, Parma ve Ferrara da onları desteklemekteydi.

Papanın gayreti, Venedik'in ısrarı neticesinde meydana gelen ittifakı müteakip sefer tedarikine girişildi. Teşkil edilecek kuvvetlerin başına Beşinci Karl (Charles - Quint) ın gayrı meşru oğlu Don Juan d'Autriche (Don Juan de Austria) getirildi. Evvelâ, acele hazırlanan bir filo, Marcantonio Colonna kumandasında Ege denizinde boşuna bir nümâyiş hareketinde bulundu.

Osmanlıların durumu

Hıristiyan Avrupa'nın ittifakından endişelendiği için Kıbrıs seferine muhalefet etmiş olan Sokullu Mehmed Paşanın bu endişesinin pek boş olmadığı meydana çıkmış bulunuyordu. Kıbrıs seferine girişilirken böyle bir ittifaktan çekinildiğinden, Osmanlı hükûmeti, Cezayir-i garb beylerbeyi, Dubrovnik beyleri ve casus teşkilâtiyle hıristiyan devletlerin faaliyetinden haberdar olmaya çalışıyordu.

1570 yaz mevsiminde hıristiyan ittifakı tahakkuk edemediği, Venedikliler de yalnız başlarına Türklerle çarpışmak cesaretini gösteremediğinden, Kıbrıs'a çıkarma yapan donanma, o senenin kışını geçirmek üzere İstanbul'a dönmüştü. Osmanlı donanması, İstanbul'a döndüğü sırada Venedikliler, bir taraftan yanlarına müttefik bulmaya uğraşırken, öte yandan da hummalı hazırlıklar yapıyorlardı. O arada Magosa muhasarası devam etmekteydi. Osmanlı hükûmetinin en büyük endişesi Magosa'ya yardım vuku bulması ve hıristiyan devletlerin tecavüz niyetiyle faaliyete geçmesiydi.

İşte bu endişeden dolayı donanma, cenkci ve kürekçileri tamamlanmadan İstanbul'dan hareket etti (muhtemelen 23 mart 1571). Donanmanın bu vaziyette sefere çıkışı büyük bir hata idi. İkinci büyük hata, kumanda mevkiinde yapılan değişiklikle işlenmekteydi. Kıymetli bir denizci olan Piyâle Paşa bu defa İstanbul'da alıkonulmuştu. Donanmanın başında bulunan Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa cesur bir kimse olmakla beraber denizciliğe yabancı olup, bu makama yeniçeri ağalığından gelmişti. İkinci vezir Pertev Paşa da donanmadaki kuvvetlerin serdarı idi.

Osmanlı donanması İstanbul'dan hareket ettiği sırada Âli ve Peçevî'ye göre irili ufaklı 300 den fazla, Kâtib Çelebi'ye nazaran ise 250 parça gemiden mürekkepti. Bunlara levend gemileri de iltihak edince gemi sayısı biraz daha kabardı.

Mutaddan önce İstanbul'dan ayrılan donanma önce Kıbrıs'a gitti. Magosa'ya toplar ve lüzumlu mühimmat çıkardıktan sonra, orada beklenilmediği gibi, eksiklerin tamamlanması yolunda da bir harekette bulunulmadı. Kıbrıs'a yardımı müteakip harekâta girişildi.

Bu gaye ile evvelâ Rodos sularına ilerlendi, oradan da Ağriboz'a gidildi. Pertev Paşa burada gemileri yağlayıp erzak aldı. Müteakiben yeniden denize açıldı. Venedik donanmasının Girit'te bulunduğuna dair bir haber alındığı cihetle Girit'e doğru ilerlendi. O sırada Venedik donanması hakikaten Girit'te bulunuyordu. Fakat bu, Venedik donanmasının tamamı olmayıp Marco Quirini idaresinde bir kısmı idi. Diğer kısmı Sebastiano Veniero idaresinde Korfu'daydı. Venediklilerin muhtemel bir hareketini önlemek için serdara Venedik donanmasını vurmak üzere sıkı emir verilmiş olduğundan, Osmanlı donanması Girit'e ilerledi. Fakat Venedik kumandanı Marco Quirini gemilerini emniyete aldığından onlara bir şey yapılamadı. O aralık Cezayir-i garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa 20 gemi ile esas kuvvetlere iltihak eyledi.

Osmanlı donanmasına yalnız Venedik donanmasını değil, Venedik idaresindeki adalar ile, Arnavutluk ve Dalmaçya sahillerini vurmak emri verilmiş olduğundan Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa ve Serdar Pertev Paşa bu emri sıkı sıkıya tatbike çalışmaktaydı.

Onun için evvelâ Girit'in Suda limanı civarına bir miktar asker çıkarıldı. buraların vurulmasını müteakip Hanya'ya taarruz edildi. Ondan sonra Girit önünden ayrılan Osmanlı donanması Çuha (Çuka, Cerigo) adasını, onun arkasından Yunanistan'ın batısına doğru dolanarak Zanta ve Kefalonya adaları kıyılarını vurdu. Buradan da Adriyatik'e ilerledi.

Türk donanması Adriyatik'e yürürken, Venedik donanmasının bir kısmı ile Korfu'da bulunan Sebastiano Veniero, burada kalmanın kendisi için tehlike yaratacağını hesaplıyarak emrindeki 60 kadırga ile Messina'ya kaçtı (23 temmuz). Veniero'nun kaçışı Venedik müdafaasında mühim bir boşluk meydana gelmesi demekti. Onun Korfu'dan uzaklaşmasiyle, Osmanlı donanması Adriyatik'te iyice serbest kalmış sayılabilirdi. Bunun için Dalmaçya kıyılarında harekâta girişilerek Lesina, Antivari, Ülgün

(Dulcino), Sopoto kaleleri zaptedildi. Bu şehirlerin zaptı sırasında Ahmed Paşa kuvvetleri karadan yardım ve işbirliğinde bulundu. O aralık Uluç Ali Paşa, Zara'ya kadar uzandı. Tersane reislerinden Kara Hoca Venedik şehrine doğru ilerledi. Bir nümayiş yürüyüşünden ibaret olan bu hareket karşısında Venedik şehri sâkinleri müthiş bir korkuya kapıldı. Bir taraftan eski gemiler silâhlandırılırken, öte yandan sahillere bataryalar yerleştiriliyordu. Venedik halkı korkulu anlar geçirdiği sırada Kaptan-ı derya da Cattaro'yu kuşatıyordu.

Osmanlı donanmasının kısımlara ayrılmış şekilde harekâtta bulunması, şüphesiz, pek doğru bir şey değildi. Bunun tehlike yaratacağına işaret eden Uluç Ali Paşa, o aralık, müttefiklerin İtalya'da büyük kuvvetler topladığını öğrendi. Müttefiklerin hazırlıklarına dair daha fazla bilgiyi balıkçı kıyafetine girerek casusluk eden Kara Hoca edindi. Kaptan-ı derya Ali Paşa Cattaro muhasarasını kaldırmak ihtiyacını hissederek Castel - Nuova'ya çekildi. Orada daha fazla kalmıyarak 16 ağustosta Castel - Nuova'dan hareketle Korfu'ya taarruz etti. Korfu'da epeyce hasar meydana getirildi. Korfu'ya karşı girişilen taarruz sırasında, kalenin müdafileri çıkış hareketlerinde bulunduklarından, Kaptan-ı deryanın emrindeki Türk kuvvetleri de epeyce zayiata uğradı.

Bu sırada Magosa'nın zaptı ve böylece Kıbrıs fethinin tamamlandığı haberi geldi. Bu haberle birlikte, düşman donanmasını bulduğu yerde vurması hakkındaki emir de Kaptan-ı deryaya ulaşmış bulunuyordu. Onun için, Ali Paşa, donanmaya bir çeki düzen vermek üzere İnebahtı'ya gitti. İnebahtı'ya varılınca, Ağirboz beyi Salih Paşazâde Mehmed Bey, Mora'dan cenkçi ve kürekçi toplamaya memur edildi. Onun dönüşüne kadar da donanmanın İnebahtı önünde kalması uygun görüldü.

Müttefik'lerin faaliyetleri

Osmanlı donanması, Ege sularından başlıyarak Adriyatik'e ilerleyip geniş bir sahada harekâtta bulunduğu sırada, müttefikler, yavaş yavaş da olsa biraraya gelmekteydi. Bir defa, Venedik donanmasının Girit'te bulunan parçasının buradan uzaklaşması, Osmanlılar için nasıl büyük bir fırsatın kaçırılması ise, bu işi gören Venedik amirali Marco-Quirini ve Agostino Barbarigo için o derece mühim bir muvaffakiyetti.

Mukaddes ittifak donanması başkumandanı Don Juan d'Autriche.

Venediklilerin ısrarı ve Papanın gayretleri neticesinde kurulmuş olan birlik, «mukaddes ittifak» diye isimlendirilmekle beraber, başlangıçta İtalyan askerleri arasında bile candan bir dayanışma mevcut değildi. Müttefik kuvvetlerin başkumandanlığına tâyin edilen Beşinci Şarl'ın gayrı meşru oğlu Don Juan d'Autriche (Don Juan de Austria), 23 ağustosta Messina'ya geldiği sırada müttefikler arasında tereddüt ve korkunun hâkim olduğunu görmüştü. Müttefikler böyle bir hâleti ruhiye içindey-

Venedik Amirali Sebastiano Veniero

ken Osmanlı donanmasının bir kısmı Cattaro'yu muhasara etmekteydi. İhtimal, biraz da bu korku yüzünden İtalyan askerleri arasında bile geçimsizlikler vardı. Bu geçimsizliğe, bir aralık, başkumandanın bizzat kendisi bile maruz kaldı; Venedik kuvvetleri kumandanı Sebastiano Veniero'ya kızarak Messina'yı terkedip dönüp gitmek istedi. Müteredditi hava devam etmekteyken müttefik kumandanları arasında yapılan görüşmede muhtelif fikirler ileri sürülmekte ve kesin bir karara varılabilmesi için hayli zahmet çekilmekteydi. Nitekim, kıral İkinci Filip (Philippe) adına konuşan İspanyol amirali Don Luis de Requesens, müttefiklerin muharebeye girmelerini, kendilerini göz göre göre tehlikeye atmaları şeklinde telâkki etmekte; bu sebeple, papanın gücenmesinin, Venediklilerin de yalnız bırakıldıkları kanaatinin önlenebilmesi için, Yunanistan sahillerine doğru bir gösteriş hareketiyle yetinilmesi fikrini ileri sürmekteydi. Don Juan d'Autrich'e gelince; o, Yunanistan'ın batı sularında bulunan Türk donanmasına hücum değil doğrudan doğruya Tunus veya Kıbrıs üzerine gidilmesi arzusunda bulunmaktaydı. Buna mukabil, Venedikliler ise, şiddetle harp taraftarı bulunmaktaydı. Zira, Kıbrıs'ı kaybeden onlar olduğu gibi, Türk donanmasının Adriyatik'e girerek Venedik şehri yakınlarına kadar ilerlemesi bakımından ön plânda tehlikeye maruz kalanlar da yine onlardı. Bunun için, müttefiklerin harbetmek istemediklerini sezen Venedik donanması kumandanı Sebastiano Veniero, gayretinin mühim kısmını onların tereddütlerini izaleye hasretti. Buna rağmen müttefik donanması Korfu'ya gelinceye kadar ayni müteredditi hava devam etti. Bu havanın dağılmasında, papalık kuvvetleri kumandanı Colonna'nın mütaleasının fazlaca rolü oldu. Müttefik kumandanlar arasında aktedilen harp meclisinde, Colonna'nın; bütün mevsim boyunca harekâtta bulunan Türk donanmasının yıpranmış ve harp takatini kaybetmiş bulunduğu fikrini savunması, aynı zamanda Venediklilerin çarpışmakta ısrar etmeleri, müttefiklerin harp kararına varmaları neticesini doğurdu.

Osmanlı ordugâhında toplanan harp meclisi

Osmanlı donanması İnebahtı'ya geldikten sonra düşmanın durumu hakkında keşifler yapıldı. Türkler keşif hareketleriyle hasmın vaziyetini öğrenmeye uğraşırken karşı taraf da boş durmuyor, onlar da ayni şeyi yapmaya çalışıyordu. Keşif ve casusluk işlerinde vazife alan Kara Hoca ve Kara Ali ismindeki denizciler gayet cür'etkârane sayılacak keşiflerde bulundular. Buna rağmen her iki tarafın da yekdiğeri hakkında sağlam bilgi edinemediği ve bazı noktalarda yanıldığı anlaşılmaktadır.

Müttefik kuvvetlerinin pek yakına geldikleri ve muharebeye hazır oldukları öğrenilince, Türk ordugâhında bir harp meclisi toplandı. O sırada Salih Paşazâde Mehmed Bey de 60 kadırgası ile Mora'dan dönmüştü. Harp meclisinde; Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa, İkinci vezir Pertev Paşa, Cezayir-i garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa, Trablusgarb beylerbeyi Câfer Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa oğlu Hasan Paşa, onbeş sancak beyi ve ordunun ileri gelen daha bir kaç elemanı hazır bulunuyordu. Tecrübeli ve usta bir denizci olan Uluç Ali Paşa, donanmanın atlı aydan beri denizlerde gezip harekâtta bulunması sebebiyle askerin yorgun, gemilerin tamir ve bakıma muhtaç bulunduğunu, ayrıca cenkçi ve kürekçilerin de noksan olduğunu beyanla, bu vaziyette harbi kabul etmenin doğru olmıyacağını ileri sürdü. Onun için donanmanın İnebahtı boğazının gerisine çekilmesinin isabetli olacağını bildirdi. Korint körfezinin en dar yerini teşkil eden İnebahtı boğazı müstahkem olduğundan düşmanın buradan içeriye geçebilmesi mümkün değildi. Uluç Ali Paşa'nın fikrine Serdar Pertev Paşa da iştirak etti. Donanmanın cenkci ve kürekcilerinden bir kısmının izinli, izinsiz şekilde ayrılmış bulunduğu, bunun da donanmayı zayıf düşürdüğü yine Uluç Ali Paşa tarafından ortaya kondu. Ayrıca, sefer mevsiminin geçmesi dolayisiyle levend gemilerinin dönmek için izin istemiş oldukları da bu arada hatırlatıldı. Lâkin Kaptan-ı derya Ali Paşa bu fikrin tamamiyle zıddına muharebe e-

dilmesi taraftarıydı. Kendisi cesur bir kimse olmakla beraber denizcilikten yetişmediğinden, ileri sürülen mahzurların ne gibi kötü neticeler doğuracağını tahmin edebilecek durumda değildi. Üstelik mütehevvir bir tabiata sahip bulunuşu da serdedilen mütalealarι enine boyuna tartarak karar vermesine mâni olduğu gibi, bilhassa düşman ile mutlaka muharebe edilmesi hususunda merkezden emir almış bulunması da, tecrübeli denizcilerin görüşlerine hak vermesine mâni teşkil ediyordu. Bunun için: «gayret-i islâm ve ırz-ı padişahî yok mudur, her sefineden beşer onar adam nâkıs olmakla ne lâzım gelir» demekten kendini alamadı. Bu vaziyet karşısında Uluç Ali Paşa, şayet muharebe edilecekse sahile yakın yerde değil, açık denizde çarpışılmasını bildirdi. Ve Kâtib Çelebi'nin kaydı gereğince bu hususta şöyle söyledi: «Hani, Hayreddin Paşa ile düşman ve Turgudca ile cenk görenler niçin söylemezler? Bir gemiye top dokunduğu gibi gark olmak ihtimalinden karaya meyletse gerek; sairlere bâis-i inhizam olur». Uluç Ali Paşa, bu sözlerinin de kaale alınmadığını görünce, kumandan gemilerinin düşman tarafından farkolunmaması için gemilerden fânus, bayrak ve flâmaların kaldırılmasını teklif etti. Müezzinzâde bunu da istihza ile karşıladı.

Serdar Pertev Paşa, peşinen Uluç Ali Paşa'nın fikrine iştirak etmişken, Kaptan-ı derya'nın muharebe sözünde israr etmesi üzerine, bu tecrübeli ve ihtiyatkâr vezir de, korkak ve evhamlı diye adı çıkmış olduğundan, bu vesileyle hakkında daha da mânasız şeyler söylenmemesi için en sonunda sesini çıkarmadı. Böylece Müezzinzâde'nin harp fikri herşeye hâkim oldu.

Müverrih Selânikî'nin kaydına nazaran, harp kararının alınmasını müteakip, donanmadaki noksanlar, kale cenkcileri, hisar erleri ve azabları gemilere alınmak suretiyle giderilmeğe çalışıldı. Bunlar, miktar bakımından, mevcut noksanlığı dolduracak kadar olmadığı gibi, alelacele gemilere alınan bu efrat zaten denizciliğe de yabancı idi.

İki tarafın son hazırlıkları

Osmanlı kudretini kırmaya niyetlenmiş olmaları ve Messina'da toplandıktan sonra Yunanistan'ın batı kıyılarına ilerlemeleri bakımından, mütearrız taraf, müttefiklerdi. Bunun için gemi ve personel bakımından seçme addedilecek durumda olan müttefikler, daha ziyade, Türk donanmasını, kendileri için, müsait bir pozisyonda yakalamaya ehemmiyet vermekte ve hareketlerini buna göre ayarlamakta idiler. Başkumandan Don Juan D'Autriche Korfu'dan hareket etmeden önce Korfu kalesindeki askerin büyük kısmını donanmaya aldı. Bu faaliyeti sırasında Türk donanmasının İnebahtı'da olduğunu öğrendiğinden, orada daha fazla vakit kaybetmeyerek 30 eylülde Korfu'dan hareket ederek Hulumiç (veya Holomiç) koyuna girdi. 3 ekimde de buradan halkıp Korint körfezinin ağzına doğru ilerlemeğe başladı. Burası, Zanta, Kefalonya ve İthake adaları ile çevrili olduğu, ayni zamanda bu adalarla sahil arasın-

Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Paşa (Deniz müzesindeki eski bir portresinden)

da daha bir takım küçük dağlar bulunduğundan, açık deniz sahası sayılamazdı. Müttefik donanması Echinae (Echinades Curzolari) adacıkları arasından, yâni Korint körfezine girilmeden önceki kısmın kuzey bölümünden ilerledi. Müttefikler, Oxia adası ile sahil arasından geçerken, önce, keşfe çıkmış iki Türk gemisini, sonra da Osmanlı donanmasının tamamını gördüler.

Müttefikler Korfu'dan kalkarak Korint körfezine doğru yürürken, Osmanlı donanması kumandanı Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa, ileriye keşif kolları çıkararak düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmaktayken donanma henüz İnebahtı'nın boğazının iç tarafında bulunuyordu. Lâkin, müdebbirâne hareketten daha çok cesur görünmeyi tercih eden Ali Paşa, İnebahtı boğazının iç kısmında kalmıyarak, donanmayı buradan biraz batıya ve İnebahtı gibi Korint körfezinin kuzey kıyısında, Evenos suyu mansabının batısında Calydon önüne getirmişti. Calydon (Gatala) da bir gece yattıktan sonra ertesi gün (7 ekim 1571) erken saatlerde denize açıldı.

İşte bu sıradadır ki, iki tarafın keşif gemileri yekdiğerini görerek, durumu kumandanlarına bildirmişlerdir. Müttefiklerin keşif birliğinin başında bulunan Cecco Pisano Türk gemilerinin hepsini sayacak kadar müsait bir sahadan keşif yaptığı halde, Kara Hoca'nın emrindeki Türk keşif gemileri, hıristiyan donanmasının, adacıkların bulunduğu taraftan gelmesi ve bu yüzden birtakım kayalıkların gemilerin bir kısmının görünmesine mâni olması yüzünden esaslı bir keşif yapamamıştır.

Osmanlı donanması görününce başkumandan Don Juan d'Autriche hemen harp işareti verdi. O arada bazı İspanyol generalleri harbin hıristiyan donanması için felâket getireceğine dair mütalealarda bulundularsa da bunları dinlemedi.

Kıymetli denizci Uluç Ali Paşa, düşman donanması göründüğü sırada harp saatının yaklaştığını anlayınca, Kaptan-ı derya'ya ikaz edici bir teklifte bulunmaktan kendini alamadı. Kâtib Çelebi'nin ifadesiyle: «Ali Paşa kapudane haber gönderip, küffarın barça ve mavunası kale ve metrisler önünden savılıp, dönüp ya ardından ya böğründen girelim» dedi. Fakat, Uluç Ali'nin, bir manevrayı müteakip düşmanın yan veya gerisine hücum edilmesinden ibaret bu makul teklifine karşı Müezzinzâde: «padişahın donanmasına kaçtı nâmın komazam» cevabını verip, düşman donanmasının arkasına düşmek için yapılacak manevrayı mertliğe uygun görmedi. Neticede *Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali* Paşa donanmayı, Yunanistan sahillerine muvazi ve Skropha burnuna dik bir nizâma soktu. Müttefikler de Echinae adaları boğazından çıkıp Türk donanmasının karşısında vaziyet aldı.

Türk donanması için çok acı bir mağlûbiyetle neticelenen İnebahtı deniz harbi işte bu sahada, yâni Korint körfezinin en dar yerini teşkil eden İnebahtı boğazının batı tarafında, bu boğazın aşağı yukarı üç misli genişliğindeki Korint körfezi medhalinde cereyan etti.

Kitabımızın ikinci cildinde 679 ncu sayfada anlatıldığı veçhile, İnebahtı liman ve kalesi 1499 senesi ağustosunda alınmıştı. Frenklerin Lepant veya Lepanto dedikleri bu şehir, Türk donanmasının, Sapienza adası civarında cereyan eden muvaffakiyetli bir deniz harbini müteakip alınmıştı. İnebahtı'nın zaptından sonra İkinci Sultan Bayezid İnebahtı boğazının iki yakasına müstahkem kaleler yaptırarak Korint körfezinin gerisini emniyet altına almıştı. Bu istihkâmlar yine mevcuttu. Şayet Kaptan-ı derya Müezzinzâde tecrübeli denizcilerin sözlerine kulak verip de Korint körfezinin iç kısmına çekilerek, buna göre bir mücadele şekli tuttursaydı, İnebahtı deniz harbi, eski Osmanlı tarihine mağlûbiyet ve bozgun ifade eden «Sınğın donanma harbi» diye geçmezdi. Hâlen yerinde Epahta isimli küçük bir şehir bulunan İnebahtı ismini tarihlerimizde okurken, İmparatorluğun en kuvvetli devresinde bir deniz mağlûbiyetinin hüznünü takip etmezdik.

İki tarafın kuvvetleri

İnebahtı muharebelerine katılan Türk ve müttefik gemileri ile içindeki askerin miktarı hakkında, gerek Türk, gerekse yabancı kaynaklarda birbirin-

den farklı rakamlar kaydedilmiştir. Türk donanmasının İstanbul'dan hareket tarihi ile İnebahtı harbinin cereyan ettiği tarih arasında altı aya yakın zaman farkı olduğundan, İstanbul'dan ayrılışı sırasındaki gemi miktarı ile harbe katılan gemi sayısının birbirini tutmaması gayet tabiîdir. İnebahtı harbini anlatan yabancı kaynaklar, Osmanlı donanması için, umumiyetle, Türk esirlerinin ifadelerine istinat eder görünmekle beraber; hıristiyan zaferini, olduğundan daha fazla büyültebilmek endişesiyle mubalâğaya kaçmaktan kurtulamamışlardır. Türk esirlerinin ifadelerini eserlerine esas tuttuklarını söyliyen Batılı müellifler amiral J. de la Graviere ile Gratiani'dir. Ayrıca Chevalier de Romages de bizzat muharebeye katılmış bir kimsedir. Bunlar arasında amiral J. de la Gravière, Türk donanmasındaki kadırga sayısını 275 kabul etmekle beraber, muharebede faâl rol oynıyanları 208 adet gösterir. Batılı müelliflerin birbirinden farklı ifadelerini gözden geçiren Hammer, Türk donanmasını 240 kadırga, 40 kalita, 20 küçük gemi olmak üzere 300 parça kabul eder.

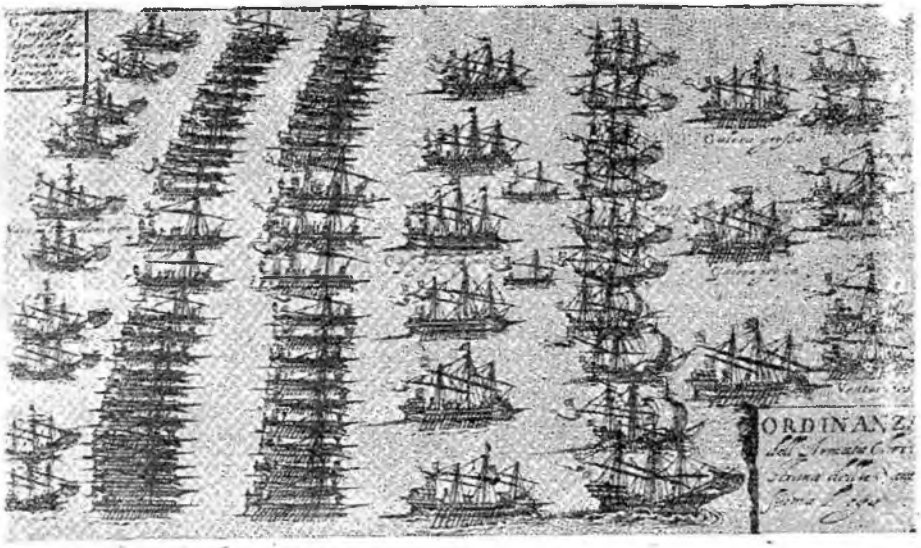

★

Yukarıki resim:
Müttefik filosunun harp safına, geçişini

Sağdaki resim:
Korint körfezi ağzındaki İnebahtı (Lepanto) boğazı önünde her iki donanmanın karşılıklı vaziyetini göstermektedir.

(Resimler 16 ncı asırda yazılmış İtalyanca bir kitaptan alınmıştır)

★

Hıristiyan kaynakların verdiği rakamlar birbirini tutmadığı gibi, Türk kaynaklarının ifadelerinde de farklar vardır. Nitekim, Kâtib Çelebi, «der - i devletten vezir-i sâni Pertev Paşa donanmayı humâyun serdarı olup 978 zilkadesi evasıtında (1571 nisan) iki yüz elli pâre kadırga ve mavna ile çıkıp» şeklindeki ifadesiyle, İstanbul'dan hareket sırasında, 250 parçadan mürekkep bulunduğunu söylediği halde, müverrih Âli, Kaptan-ı derya Ali Paşa'nın 300 parça kadırga, mavna ve kalite ile İstanbul'dan ayrıldığını kaydeder; Peçevî ise: İstanbul'dan 300 gemi ile yola çıkıldığını, bilâhare levend gemilerinin iştirakiyle bu miktarın 300 ün üstüne çıktığını bildirir. Solakzâde tarihinde de İstanbul'dan 250 gemi ile hareket edildiği zikrolunur.

İstanbul'dan hareket sırasında mevcut gemilerin hepsinin harbe katılamıyacağı hakikati muvacehesinde, bu değişik rakamlardan, çıkaracağımız netice; muharebeye giren gemilerin en fazla 250 raddesinde olabileceği merkezindedir. Zamanımız Fransız tarihcilerinden F. Braudel ise, «La Méditérrannée et le monde méditérrannéen â l'epoque de Philippe II.» isimli eserinde, harpte rol oynayan Türk gemilerini 230 olarak kabul eyler.

Donanmadaki asker meselesine gelince; Türk kaynaklarının hemen hepsinde cenkci ve kürekci sayısının noksanlığına işaret olunduğu halde, Batılı tarihçilerin esas bu noktada mubalâğaya kaçtıkları görülür. Meselâ Fransız müelliflerinden A. Farochon: «Chypre et Lépante» isimli eserinde Osmanlı cenkcilerini 85 bine kadar çıkarır. Halbuki Onyedinci asırda yaşamış bir kimse olan Antoine Maria Gratiani, «Histoire de la guerre de Chypre» adlı kitabında, Türk cenkcilerinin 2500 ü yeniçeri olmak üzere 25 bin kişiden ibaret bulunduğunu söyler. Zâten son tetkiklerde de cenkciler 25 ile 30 bin arası kabul edilir.

Türk donanması için zikredilenler derecesinde olmamakla beraber hıristiyan donanması hakkında da değişik rakamlara rastlanır. Bu fark 208, ile 291 arasında oynar. Hammer, 114 Venedik, 12 Papa, 70 İspanyol, 10 Malta ve 3 Savua olmak üzere 209 gemi, Gratiani 243, Romages 285, Kâtib Çelebi 231 kadırga 6 büyük mavna der. İtalya'dan hareketi sırasında bu miktardan bir haylı fazla olan hıristiyan gemilerinin hepsinin

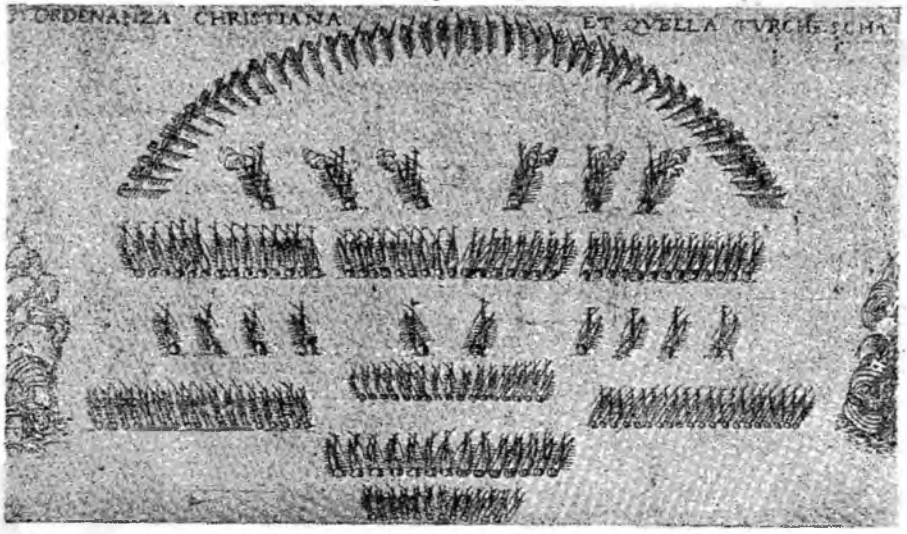

Her iki filonun harbe giriş vaziyetleri (Aynı eserden)

muharebeye katılmadığı, bilhassa harp kudreti zayıf olan küçük gemilerin geride bırakıldığı anlaşılıyor. Maamafih, harbe bizzat katılan Chevalier de Romages'e daha fazla itimat caiz olduğuna göre, müttefik filosunu 285 gemi kabul etmek daha doğru olur.

Gemilere ait bu farklı sayıların, muharip kuvvetler için de varit olduğunu görmekteyiz. Nitekim müttefiklerin muharip miktarı 29 bin, 37 bin ve 46 bin gibi epey farklı rakamlarla ifade edilmektedir. 30 binden aşağı olmayan hıristiyan muhariplerin dikkate değer tarafı dinç ve seçme askerden ibaret bulunuşudur. Ayrıca müttefiklerin kürekcileri de gemilerine göre tamamdır. Halbuki Türk donanmasında cenkci ve kürekci noksan olduğu gibi bunların bir kısmı deniz cengine yabancı kimselerdir. Zâten müttefik başkumandanlığı Türk donanmasının bu hâlini pek iyi bildiğinden İtalya sularından kalkıp gelerek Korint körfezi ağzına kadar ilerlemek cesaretini bulmuştur. Merhum Saffet Bey'in, Tarihi Osmani Encümeni mecmuasında mevcut tetkik yazısı arasında neşrettiği bir arşiv vesikasından öğrendiğimize göre; Mora'daki Patras şehri piskoposu Yermanos, yeğeni Dimitraki vasıtasiyle hıristiyan donanması kumandanlarından Giovanni Andrea Doria'ya mektup yazarak «Türk donanmasındaki noksanlıları haber vermiş ve zaman kaybetmeden gelmelerini» bildirmiştir.

Savaşın cereyan şekli

İnebahtı deniz savaşı 7 ekim 1571

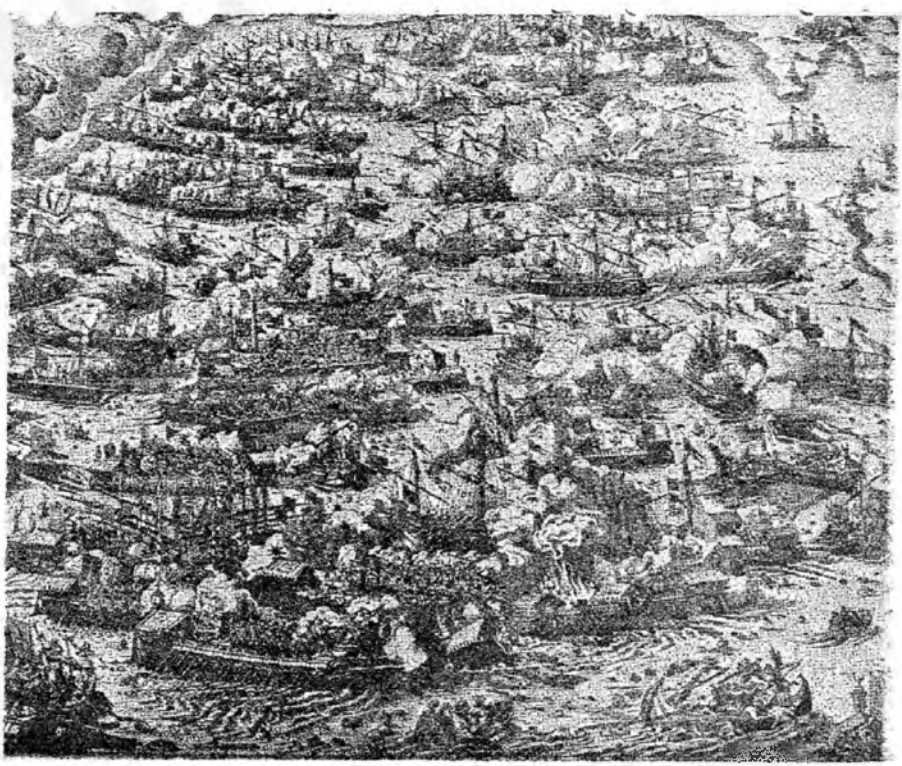

İnebahtı (Lepanto) deniz savaşını tasvir eden bu tablo Titien'in eseridir

(17 cemaziyülevvel 979) pazar günü oldu. Türk donanması, (İslâm Ansiklopedisinin «Lepanto» maddesinde de kabul edildiği veçhile en son tetkiklere göre) müttefik donanması karşısında şöyle bir tertip aldı: Merkezde Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa ve Serdar Pertev Paşa; sağ cenahta İskenderiye Beyi Şuluk (Batı kaynaklarında bu lâkabı ayni mânaya gelen ve güney rüzgârı demek olan Scirocco şeklinde zikrolunur) Mehmed Bey, sol cenahta Cezayir-i garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa, geride de küçük bir ihtiyat filosu vardır.

Müttefik donanması ise: Hayli takviyeli vaziyette olan merkezde bizzat başkumandan Don Juan d'Autriche, sağ cenahta Gian (Giovanni) Andrea Doria, sol cenahta da Venedikli Agostino Barbarigo ile Marco Quirini vardı. Curzolari boğazından geçmekte olan ve merkez kesiminin gerisinde yer alan ihtiyat filosu ise İspanyol kumandanı Santa - Cruz Markisi Don Alvaro'nun kumandasındaydı. Papalık kumandanı Colonna, Venedik kumandanı Sebastiano Veniero gibi şöhretli kimseler de merkez kesiminde yer almış bulunuyordu. Barbaros Hayreddin'in mağlûp ettiği Andrea Doria'nın yeğeni olan Cenovalı amiral Giovanni Andrea Doria o devrin en usta amirali diye tanınmaktaydı.

Türk donanmasının sahile muvazi olan muharebe tertibinin karşısında müttefikler yarım ay biçiminde bir tertip almışlardı. Daha ziyade, takviyeli merkez kesiminin önüne isabet edecek şekilde yerleştirilen ve o devirde yüzer kalelere benzetilen 30 ar topluk büyük mavna (galeazza) lar ilerlemekteydi. Muharebe hattının boyu aşağı yukarı dört mil uzunluğundaydı. Sabahleyin müsait esen rüzgâr saat 11 de durmuş, bu yüzden Türk donanması kürek kullanarak ilerlemeğe başlamıştı. Hammer, muharebe başlamadan önceki durumu

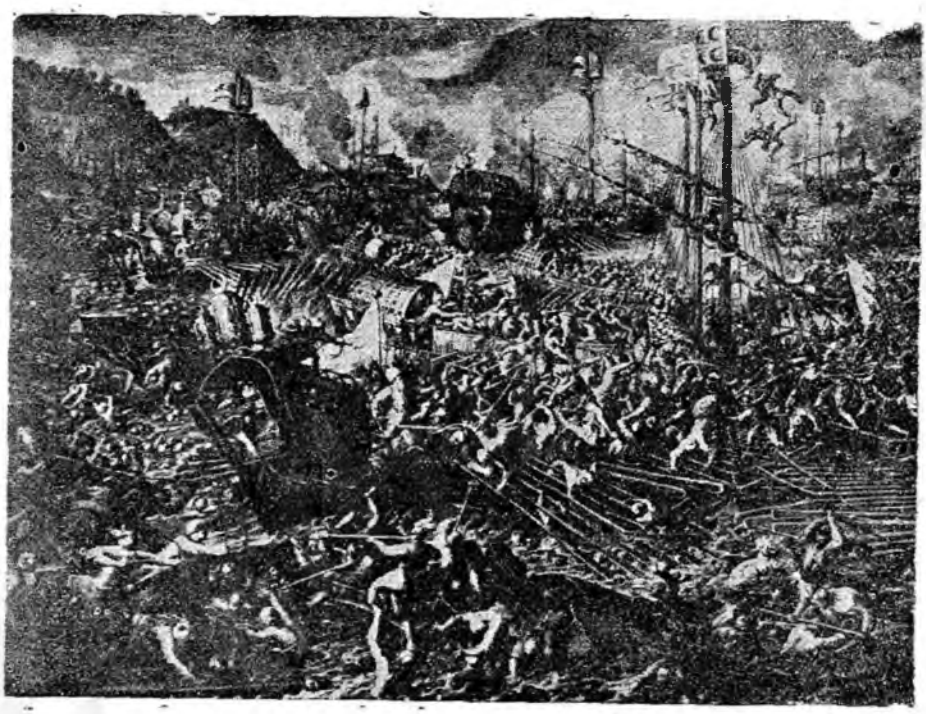

İnebahtı = Lepanto deniz savaşını tasvir eden bir tablo (yarısı karşı sayfada)

şöyle tasvir etmektedir: «Güneş bütün şaşaasiyle parlıyordu; müttefiklerin miğferleri, zırhları, kalkanları Türklerin gözlerini kamaştırmış olduğu halde bunlar da gemilerin ve Türk tayfaların koyu ve mütenevvi renklerine, altun fenerlerine; altundan, gümüşten kitâbeleri havi kırmızı sancaklarına, Osmanlı amiral gemilerinin zülfikar, ay, yıldızlar, padişahın ismini gösteren girift yazılarla müzeyyen sancaklarına mütehayyir idiler. Bu sükût, Osmanlı amiral gemisinin selâm işaretini ve hıristiyan amiralini o suretle kendisini tanıtmağa daveti mutazammın olmak üzere attığı barut dolu top sadasiyle fasıla buldu; Don Juan'ın cevabı büyük çapta bir gülle sesi oldu».

Osmanlı amiral gemisinin bütün işaretleri üzerinde olup kolayca teşhis edilebilmekteydi. Hammer'in de işaret ettiği veçhile, muharebe, merkez kesiminde top ateşine geçilmesiyle başladı. Ön sıradaki mavnalar bu ateşten biraz sarsılmakla beraber yavaş yavaş ilerlemekten geri kalmadılar. Muharebe, Osmanlı sağ cenahının hıristiyan sol cenahına hücumu ile şiddetlendi. Müttefiklerin sol cenahı, Türklerin bir çevirme hareketine mâni olmakla vazifelendirilmiş ve tertibatını da buna göre düzenlemişti. Türk sağ cenahı, hücumunu, çevirme hareketi ile birlikte yapmak istemiş, hattâ başlangıçta bir kısım küçük Türk gemileri sâhil boyunca düşmanın gerisini çevirmeğe muvaffak olduğundan müttefikler için bu tarafta tehlike belirmişti. Muharebenin en kritik anları yaşandığı sırada müttefik sol cenah kumandanlarından Venedikli Agostino Barbarigo yaralanmıştı, gemisi Türklerin eline geçerken bu tarafta beliren tehlikeyi sezen müttefik kumandanlığı sol cenaha takviyeler gönderdi. Zayiatın ağırlığına aldırmayan müttefikler vaziyeti lehlerine çevirebilmek için bütün gay-

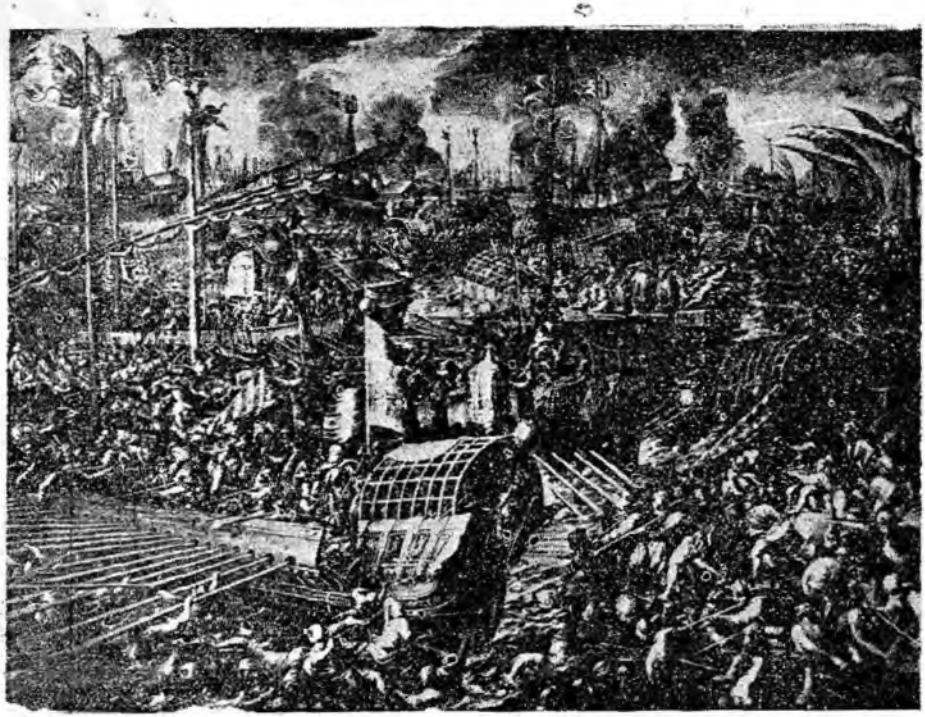

Tablo Venedik'te Doclar sarayındadır (Ressamı: Andrea Vencentino)

retlerini sarfetmekteydi. İşte bu arada Osmanlı sağ cenahı kumandanı Şuluk Mehmed Bey'in şehit düşmesi, müttefik sol cenahında muharebenin onların lehine dönmesine sebep oldu. Osmanlı sağ cenahı üzerinde düşman fazlaca ağır basarken, deniz harbine alışık bulunmayan Türk kara askerleri canlarının derdine düştü. Gemiler top ateşleriyle sarsıldığı sırada kimisi denize dökülüp boğuluyor, kimisi de düşman gülle, kurşun ve sair silâhlarına hedef olarak ölüyordu. Askerin can derdine düşmesi, bu cenahta bozgunluğu şiddetlendirmekteyken, bir kısım asker de karaya çıkmak suretiyle kendilerini kurtaracağını ummakta idi. Lâkin muharebe lehlerine dönmek üzereyken müttefiklerin kıyıya çıkarmış olduğu askerler bunları karşılıyor, böylece denizde boğulmaktan kurtulacaklarını zannedenler perişan şekilde karaya çıkarken yine onların silâhlarına hedef oluyor ve feci şekilde ölümü boyluyordu.

Osmanlı kaynaklarında ve bu arada Kâtib Çelebi'nin «Tuhfet-ül kibar fi esfar-ül bihar» ında, Türk donanmasının mağlûbiyetine başlangıç teşkil eden nokta şöyle anlatılır: «Kâfirin elli pâre gemisi seçilüp Kanlı-burun'dan taşra gelüp, bâki gemileri burun ardında saklanup görünmezdi. Ehli İslâm gemileri ol elli gemiye çatup tamam ellisini dahi söyündürmek ile mukayyed iken sair gemileri burun ardından çukub donanmayı ihata eyleyüp topa tuttular». Halbuki, hezimete yol açan şeyi; Kâtib Çelebi'nin dediği gibi Kanlı-burun arkasından elli geminin çıkmasında değil, müttefik donanmasının kumandanlarının ehliyetinde, seçkin personelinde ve muharebenin umumî tertip ve idaresinde aramak lâzımdır. Bir burun arkasında gizlenen 50 geminin varlığından haberdar olamamak da, keşif noksanlığına delil olup, suçu hafifletici bir mazeret şeklinde telâkki edilemez.

Muharebenin en şiddetli sahneleri aynı zamanda merkez kesiminde de cereyan eyledi. Osmanlı sağ cenahında muharebe kızıştığı sırada Kaptan-ı derya Ali Paşa, gemilerin birbirine yaklaşarak çarpışmasını denedi. O sırada Kaptan-ı derya baştardesinin düşman başkumandanı Don Juan'ın kadırgasına rampa ettiği, Pertev Paşa'nın bindiği kadırganın da Venicro'nun gemisine yaklaşarak harbe tutuştuğu görüldü. Türk amiral gemisinde üçyüz yeniçeri ile yüz okçu, Don Juan'ın gemisinde bulunan sardunyalı dörtyüz okçuya karşı şiddetle savaştılar. İki gemi arasındaki müthiş boğuşma bir saattan fazla sürdü. Kaptanpaşa baştardesinin güvertesinin yarısı iki defa düşmanın istilâsına maruz kaldıysa da ikisinde de püskürtüldü. Fakat düşman askerleri zırhlı olduğundan Türk okçuları onlara karşı öldürücü tesirde bulunamıyordu. Muharebe bütün şiddetiyle devam ederken Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa bir kurşun isabetiyle ölüm derecesinde ağır yaralanarak yere yıkıldı veya gemisinin dümen yekesinin bulunduğu yere kadar çekilerek çarpışa çarpışa şehit düştü. Kaptan-ı derya'nın şehâdeti, Kaptanpaşa baştardesinin tamamen istilâsiyle neticelendi. Ali Paşa çarpışarak öldüğü veya ağır yaralı şekilde yerde henüz nefes almaktayken bir İspanyol neferi Kaptan-ı derya'nın başını kesti ve Don Juan'a götürdü. Sonra bu baş

İnebahtı = Lepanto savaşı (Ricaut'nun Almanca nushasından)

bir mızrağa geçirilerek geminin direğine asıldı.

Kaptanpaşa baştardesi elden gitmek üzereyken Avlonya sancak beyi Karagöz, Midilli sancak beyi Mahmud Bey ve diğer dört gemi imdada gelerek şiddetli bir çarpışmaya tutuştular. Müttefik başkumandanı ile diğer üç mühim kumandanın tehlikeye maruz bulunduğunu gören Santa-Cruz markisi emrindeki ihtiyat filosu ile bunların imdadına koştu. Venedikli kaptanlardan Loredano ve Malpieri, başkumandan Don Juan'ı kurtarmak için Türk kadırgalarının arasına ilerledikleri sırada cereyan eden şiddetli çarpışmada öldüler. İşte İşte bu hengâmede Serdar Pertev Paşa'nın kadırgası etrafında da kanlı bir boğuşma cereyan ediyordu. Neticede onun bindiği gemi de mağlûp oldu. Pertev Paşa yaralı olarak atladığı denizden Hasan Paşazâde Mahmud Bey tarafından kurtarıldı. Pertev Paşa'nın gemisi zaptedilirken Avlonya sancak beyinin kadırgası da ayni âkıbete uğramış bulunuyordu. Düşman, ele geçirdiği bu üç Türk kumandanının gemilerini kendi gemilerine bağladı. Gerek sağ cenahta, gerekse merkezde çok şiddetli çarpışmalar olmasına ve müttefikler ağır zayiata uğramalarına rağmen neticede vaziyete hâkim oldular. Merkez kesiminde Kara Yusuf'un dillere destan şecaati ve buna yakın derecede daha bazılarının vuruşması ve düşmana çok fazla telefat verdirmesi muharebenin lehimize dönmesini temin edemedi.

İnebahtı = Lepanto savaşı (İngilizce bir tarihten)

Müttefiklerin zaferi (Ressamı: V. de Keyser)

Çok usta bir denizci olan Cenevizli Giovanni Andrea Doria muharebenin başından beri çarpışmalara birdenbire dalmıyarak seyyal bir durum muhafaza ediyor ve esas donanmadan açılıp uzaklaşıyordu. Doria'nın karşısında Müezzinzâde veya Pertev Paşa gibi bir kara askeri değil, en az onun kadar usta bir denizci olan Uluç Ali Paşa vardı. Doria açılırken bütün dikkatini onun üzerinde toplamış bulunan Uluç Ali Paşa, müttefiklerin merkezi ile sağ cenahları arasında kâfi bir gedik açıldığını görünce, derhal bir dönüş manevrası yaparak bu gedikten içeri daldı. Giriştiği taarruz sırasında Malta şövalyelerinin kaptan gemisini zaptetti, kumandanının başını kendi eliyle kesti. Zaptedilen Malta gemisinden başka bir Papalık, bir

Savua, iki Venedik gemisi, Türk kadırgaları tarafından kuşatıldı. Bunların bir kaçı işe yaramaz hâle getirildi. Müttefik sağ cenahının maruz kaldığı muhatarayı gören ve aradaki gediği kapatmaya koşan Don Juan de Cardova'nın maiyetindeki gemiler şiddetli bir çarpışmaya giriştiler. Fakat bu hıristiyan amiralinin gemisindeki 500 kişiden ancak 50 kişi kurtulabildi. Osmanlıların merkez ve sağ cenahının iyice ezilmek üzere olduğu, yâni muharebenin mukadderatının taayyün ettiği bir sırada, müttefik sağ cenahında böyle bir durumun hâsıl olması başkumandan Don Juan d'Autriche'i bir hayli şaşırttı. Zira Uluç Ali Paşa'nın başında bulunduğu sol cenah grupu esas itibariyle müttefik filosunun merkez bölümünün gerisi hizasına gelmiş ve bu yüzden müttefikler için tehlikeli bir durum hâsıl olmuş bulunuyordu. Onun için başkumandanın bizzat kendisi, Santa - Cruz markisi ve diğer gemiler Uluç Ali Paşa'dan tarafa yönelldiler. Uluç Ali Paşa ise, bu kadar düşman gemisi ile başa çıkamıyacağını anlıyarak, kendisinin de mahvına sebep olabilecek bir çarpışmayı kabul etmedi; ustaca manevralar neticesi 30 kadar gemi ile düşmanın arasından sıyrıldı. Harp sahasını terkederken kendisine katılanlarla kurtulan gemi sayısı 42 yi buldu. Uluç Ali Paşa mağlûp Osmanlı donanmasının feci manzarasını geride bırakarak Aya - Mavra adası istikametinde ilerledi, harp sahası yakınlarında durup vakit geçirmiyerek Modon'a gitti. Oradan da İstanbul'a gitmek üzere yola koyuldu. Harbin başlangıcında fenerlerini kaldırarak tanınmasına imkân vermeyen, ustaca manevralarla hem düşmana zayiat verdirip, hem de kurtulabilen Uluç Ali Paşa'nın bu hareketi, hezimet ortasında bir zafer hususiyeti taşımaktaydı.

Muharebedeki zayiat

Sabahleyin başlayıp güneş batıncaya kadar devam eden İnebahtı deniz harbinde Osmanlı donanmasının mağlûbiyeti bir hezimet şeklini almıştı. O zamana kadar Osmanlı donanmasının böyle bir yenilişi görülmemişti. Mağlûbiyetin kesinliği derecesinde zayiat da korkunçtu. Türk zayiatı hakkında Batı kaynakları birbirinden bir hayli farklıdır. Batan, yanan ve karaya oturan gemiler 15, 30, 40 ve 44 olarak, müttefiklerin eline geçenler de 60, 90, 117, 130, 140, hattâ 190 olarak gösterilir. Bu rakamların birisi üzerinde kesin bir hükme varmak mümkün değilse de, Uluç Ali Paşa'nın kurtardıkları ile civardaki Türk limanlarına kaçabilen beş on gemi hariç, Osmanlı donanmasının İnebahtı sularında mahvolduğu bir hakikattir. Yalnız şurasını ehemmiyetle belirtmek lâzımdır ki, Türk donanmasının düşman eline geçen gemileri batan ve karaya vuranlarından çok olduğu halde, esir miktarı bununla ters orantılıdır. Bu da göstermektedir ki; donanma, ehliyetli bir başkumandanın elinde bulunmadığı, gemiler tamire muhtaç, efrat yorgun bulunduğu halde Türk askerleri sıkıştıkları sırada şerefsizce esarete boyun eğme yerine, çarpışarak şerefleriyle ölmeyi tercih etmişlerdir. Onun içindir ki şehidlerin miktarı pek fazladır. Bu miktar 20 bin kişiden az değildi. 3 bin kişi de esir düşmüştü. Hammer'e göre; müttefikler, zaptettikleri Türk gemileri sayesinde büyük çapta 117, küçük çapta 156 topa sahip olmuşlardı.

Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa, İskenderiye beyi Şuluk Mehmed Bey, tersane emini Mustafa Bey, İnebahtı beyi Firdevs Bey, Çorum sancak beyi Gülâbi, Şarkîkarahisar beyi Ahmed, Ankara beyi Muammerzâde, Niğbolu beyi Ahmed Bey, Sakız beyi Abdülcebbar, Midilli beyi Hızır, Biga beyi Ali Bey ve daha iki kişi ile birlikte ölen sancak beylerinin sayısı on bir taneyi bulmaktaydı.

Esirler arasında Câfer Paşa ile Müezzinzâde Ali Paşa'nın oğullarından 18 yaşındaki Ahmed ile 13 yaşındaki Mehmed Beyler bilhassa zikre değen şahsiyetlerdir. Onsekiz yaşındaki Ahmed Bey götürülmüş olduğu Napoli'de kahrından ölmüştür. 13 yaşındaki Mehmed Bey hıristiyan edilmek için Papaya verilmek üzere Don Juan tarafından alıkonulmuştur. Yaşının küçüklüğüne ve önüne serilen parlak imkânlara rağmen, dinini değiştirmediğini, S. Angelo şatosunda hürriyetten başka her şeye sahip olarak yaşadığını bildiğimiz Mehmed Beyin a-

kıbetinin ne olduğundan malûmattar değiliz.

Uğranılan mağlûbiyet neticesi gemilerin büyük kısmı esir düşünce, donanmada kürekçi olarak istihdam edilen 14 ilâ 15 bin kadar hıristiyan esir de hürriyetlerine kavuşmuş oldu.

Müttefikler İnebahtı'da mühim ve kesin bir zafer kazanmakla beraber, bilhassa insan bakımından ağır zayiata uğramışlardır. Batılı müellifler müttefiklerin ölü miktarını 8 bin, yaralılarını da 21 bin olarak gösterirler, 60 Malta şövalyesi ile, İspanyol ve İtalyan asilzadelerinden bir çoğu ölmüştür. Venedik kumandanlarından Barbarigo, Trisino, Cornaro, Contarini, Loredano gibi şahsiyetler de ölenlere dahildi. Meşhur "Don Quichotte" muharriri Cervantes de sol kolunu kaybetmiştir. Müttefikler insan bakımından bu derece ağır zayiata uğramakla beraber gemi yönünden kayıpları çok az olup, ancak 15 kadırgadan ibaretti. Lâkin bir kaç kadırga hariç gemilerinin hemen hepsi az çok hasar görmüştü.

Müttefiklerin harpten sonraki durumu

Müttefik donanması, kazandığı zaferden sonra hemence İnebahtı sularını terk etmediği gibi, kalabalık hıristiyan gemileri arasından sıyrılan Uluç Ali Paşa'yı da takip etmedi. Muharebeyi takip eden gece fırtına çıktığından başkumandan Don Juan d'Autriche müttefik donanmasını Petala limanına çekti. Böylece muharebede hasara uğrayan gemiler batmaktan kurtulmuş oldu. Ertesi gün harp sahasını dolaşan Don Juan iki üç gün kadar burada kaldıktan sonra Aya-Mavra adasına gitti. Burada bir meclis toplıyarak yapılacak işleri görüştü. Lâkin bu mecliste İnebahtı zaferinin meyvalarını toplıyacak bir karara varılamadı. Zâten, müttefiklerin durumu da daha başka şeyler yapmıya müsait değildi. İnsan bakımından pek fazla za-

İtalyanca eski bir albümden alınan bu resimde savaşta maktul düşen Kaptan-ı derya Müezzinzade Ali Paşa'nın mızrağa takılan başı görülmektedir.

yiata uğradıkları cihetle bunların yerini doldurmadan bir şey yapamazlardı. Gemilerde de hayli hasar vardı. Onun için Korint körfezinin içine girip İnebahtı'yı muhasara cesaretini kendilerinde bulamadıkları gibi, o aralık Mora'da göze çarpan hükûmete karşı kımıldanma hareketlerini, Rum halkını kışkırtarak geniş bir isyan hâline çevirebilmek üzere Mora sularında kalmaya da durumları elvermemekteydi. Mora sularında uzun müddet kalınabilmesi, bu kıyılarda bir veya birkaç limana sahip olmalarına mütevakkıftı. Tabii, müttefiklerin elinde böyle bir yer yoktu. Esasen İspanya kıralı İkinci Philippe, Mora'da emniyetli bir liman zaptedilmediği takdirde, kendi donanmasına İtalya'ya dönülmesi için emir vermişti. Don Juan, Mora kıyılarında herhangi bir yeri zaptetmeyi gözüne kestiremediği gibi, Aya-Mavra adasında bile herhangi bir kaleyi fethetme kudretini kendisinde bulamadı. Onun için 23 ekim 1571 de Korfu'ya çekildi. Venedik ve Papalık kumandanlarının yeni bir harekât için kendisine ısrarda bulunmalarına rağmen, Korfu'da bile fazla kalmıyarak Messina'ya gitti (1 kasım 1571). Bunun üzerine Venedik kumandanı Veniero Venedik'e, Papalık kumandanı Colonna da Ancôna'ya döndü.

İnebahtı muvaffakiyetinin hıristiyan dünyası üzerindeki tesirine gelince; bunu coşkun bir sevinç ve ümit vesilesi saydıklarını söylemek kâfidir. Bütün hıristiyanlık, bu zaferden o kadar memnuniyet duymuş, Osmanlı donanmasının hezimeti dolayısiyle o derece kendilerini kuvvetli hisseder olmuşlardır ki, artık Türkleri Avrupa'dan atacak zamanın geldiğine dair hayallere kapılanlar görülmüştür. Avrupalıları, bu kadar sevinmelerinde haklı görmek lâzımdır. Zira iki asırdan beri Türkler karşısında mağlûbiyetlere uğrıyarak mütemadiyen gerileyen Avrupa devletlerinin, ilk defa bir Türk seferî kuvvetini tamamen denecek derecede ezdikleri görülmektedir.

İnebahtı harbine iştirak edenlerden Papalık donanması kumandanı Marco Antonio Colonna Roma'ya zafer alayı ile girdi. Roma'da Colonna'nın bir heykeli dikildi. Papa Beşinci Pius, isimdeki ayniyetten istifade ile İncil'deki «Bu, Yahya *nâmında, Allah tarafından gönderilmiş* bir adam idi» cümlesini, İnebahtı harbinin galip başkumandanı Don Juan'a tatbik etti.

Bu sevinci herkesten daha fazla hisseden Venedikliler, şehirlerine İnebahtı zaferini tes'id için başkalarından çok daha fazla heykel vesaire gibi âbideler diktiler. Kiliseleri heykel ve resimlerle süslemekle kalmıyarak tersanenin önüne de bununla ilgili bir heykel yaptılar. Ayrıca İnebahtı muharebesi gününe rastlıyan 7 ekimi dinî ve millî bir bayram günü kabul eylediler.

Roma ve Venedik'te, hattâ İtalya'nın daha başka şehirlerinde zafer şerefine onu hatırlatıcı heykel, resim, plâka, sütun, bina ve saire gibi şeyler yapıp sevinirken, Türkler üzüntü duymakla beraber bunun yarasını sür'atle sarmasını bildiler.

KILIÇ (ULUÇ) ALİ PAŞA'NIN KAPTAN-I DERYALIĞI

Cezayir beylerbeyi Uluç Ali Paşa, İnebahtı muharebesinden kurtardığı gemilerle Modon'a geldikten sonra İstanbul'a birini göndererek muharebe durumundan hükûmeti haberdar etti. İkinci Selim bu acı haberi Edirne'de aldı. Herkes gibi o da derin bir teessüre kapıldı. Hattâ bu yüzden yemekten içmekten kesilerek, teselliyi ibadette aramaya başladı.

Donanma ile birlikte birçok kıymetli eleman da mahvolup gitmiş, Kaptan-ı derya da ölmüştü. Daha önceki deniz harplerinde muvaffakiyetleri görülen Uluç Ali Paşa, İnebahtı felâketinden kendi emri altındaki gemileri sağlam kurtardığı cihetle, bir defa daha ehliyetini isbat etmiş demekti. Bu bakımdan Kaptan-ı deryalık makamına onun getirilmesi uygun görüldü. Başvekâlet arşivinde 16 numaralı Mühimme defterinin 319 uncu sayfasında mevcut şu hükümden öğrendiğimize göre; Uluç Ali Paşa Yunanistan sularında bulunduğu

sırada kendisine Kaptan-ı deryalık tevcih edildi.

«Cezayir-i garb beylerbeyine hüküm:

Elhaletü hâzihi senin hakkında mezid-i inayet-i padişâhânem zuhûra getürüp işbu 979 cemaziyülâhırının sekizinci gününde (28 ekim 1571) kapudanlığımla Cezayir beylerbeyliğini sana tevfiz edüp buyurdum ki, vüsul buldukta asla ve kat'a tehir ve terahi etmeyip adamın gönderip hasların zaptettirip dahi sen bizzat yanında olan gemilerle gelip vezirim Pertev Paşa'ya mülâki olup perakende olan gemileri cem edip Ağriboz'la Sakız arasında muhafaza hizmetinde olasın».

Böylece Kaptan-ı deryalığa tâyin edilen Uluç Ali Paşa perakende olarak bulduğu başka gemileri de yanına aldı. 1571 aralık ayında İstanbul'a geldiği zaman Hammer'e göre; yanında 87 gemi vardı. O devrin bütün kaynaklarının kaydettiği veçhile İstanbul'a gelince onun «Uluç» lâkabı «Kılıç» a çevrildi.

Yeni bir donanma hazırlanması

İnebahtı'da donanmanın mahvolması; Balkan kıyılarının düşman tehdidine açık hâle gelmesi ve buralarla irtibatın güçleşmesi demekti. Tabii, vakit kaybedilmeden bu duruma bir çâre bulunması, işin ciddiyetle ele alınması için en büyük garanti idi. Ayrıca donanmanın başına da ehliyet ve değeri sabit olmuş bir kimse getirilmiş bulunuyordu. Zâten esas mesele; donanmanın yokluk derecesindeki zayıflığının, imparatorluğun hayatî menfaatlarını ne dereceye kadar tehlikeye koyduğunun takdiri ile, bunun telâfisi hususunda bütün imkânların seferber edilmesi idi.

İşte, Kılıç Ali Paşa Kaptan-ı derya olduğu sırada böyle mühim bir mesele ile karşı karşıya bulunuyordu. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, bu hususta Kaptan-ı deryaya en büyük yardımcı oldu. Kıymetli bir âlim olan ve kendisini daha ziyade bu sıfatla ve bir din adamı olarak tanıdığımız Ebussuud Efendi de, işgal ettiği mevkiin icaplarını aşarak her iki devlet adamını mânen ve fikren destekledi.

Böylece, Kılıç Ali Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle işe girişildi. Haliç'te tersanede padişaha ait hasbahçeden, gemi yapılacak yer ifraz edilerek, mevcut kızakların sayısı artırıldı. İstanbul tersanesinde bunu mâlı faaliyet mevcutken Karadeniz'de Sinop, Amasra, Midye, Varna, Ahyolu, Süzebolu, Bur - gaz'da; Marmarada İzmit, Gemlik, Biga, Gelibolu; Akdeniz'de de Edremit, Rodos, Antalya, ve Alâiye'de ve gemi inşası için çalışılmaktaydı.

Ressamlarımıza göre Kılıç Ali Paşa

Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa donanmayı yeniden kurmak için canla başla çalışmakla beraber, işin azameti karşısında irkilmekte, bilhassa gemileri donatacak malzemenin yetiştirilemiyeceğini zannetmekteydi. Onun için, bahara kadar 200 geminin hazırlanmasını isteyen veziriâzam Sokullu Mehmed Paşaya: ,

«— Gemilerin teknesinin yapılması mümkündür; lâkin iki yüz gemiye beş altı yüz lenger (gemi demiri), ona göre âlât ve yelken ve sair levazımını tekmil muhal görünür».

Demesi, veziriâzamın şu meşhur sözü ona söylemesine vesile teşkil etmiştir.

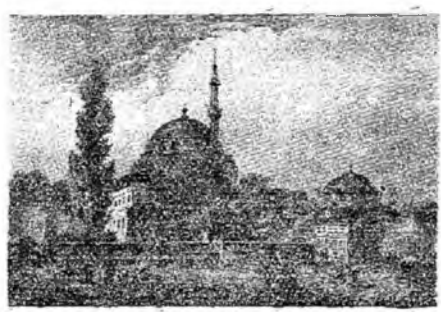

Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki camii

«— Paşa hazretleri, bu devlet-i âliyenin kuvvet ve kudreti ol mertebedür ki, cümle donanma lengerleri gümüşten, resenleri (ipleri) ibrişimden, yelkenleri atlastan etmek ferman olunsa, müyesserdir. Hangi geminin mühimmatı yetişmezse, bu minval üzere benden al».

İmparatorluğun kudret ve imkân derecesini en iyi bilen şahıs olan Sokullu'nun bu sözü üzerine Kılıç Ali Paşa kalkıp veziriâzamın elini öpmüş ve:

« —Hakikaten bildim ki, bu donanmayı siz tekmil edersiniz» demiştir.

Netice itibariyle, bu büyük gayretin sonunda bütün kış çalışılarak yeniden bir donanma meydana getirilmiştir. 120 gün içinde yapılan gemilerin Selânikî ve Âlî'de 200, Kâtib Çelebi'de ise 150 kadırga, 8 mavna olduğu yazılı ise de, Başvekâlet arşivindeki 19 numaralı Mühimme defterinin 89 uncu sayfasında mevcut 29 muharrem 980 (11 haziran 1572) tarihli bir hükümde; «tersane-i âmiremde iki yüz elli pâre mürettep ve mükemmel kadırga tedarik ve izhar olunup» ibaresine rastlandığı cihetle, o kış yapılan gemilerin 200 den aşağı olmadığı anlaşılmaktadır.

Kâtib Çelebi ve Peçevî'nin ifade tarzından, bu gemilerin yapılışı sırasında zenginlere müracaat edilmiş olduğu şeklinde bir mâna çıkarılmak mümkünse de; Âlî'nin ifadesiyle, hazinenin o sırada para sıkıntısı çekmeyişi gözönüne getirilince, zenginlere müracaat lüzumunun hissedilmiyeceği sonucuna varmak gerekir.

Tersanede gemiler yapılırken kereste, demir, kürek, halat, yelkenbezi ve sair levazımın hazırlanması için memleketin gereken yerlerine emirler gönderildiği gibi, gemilere kürekçi ve tüfekendaz efrat da hazırlandı. Eski tarihlerimizin kayıtlarından öğrendiğimize göre donanma için hazırlanan ve tedarik olunan asker ve tayfanın miktarı 40 bin kişiyi buluyordu.

Sokullu Mehmed Paşa ve Venedik elçisi

Venedikliler uzun yıllardan beri hasret kaldıkları zafere kavuşmanın sevinciyle coşar; kilise, meydan ve hattâ tersanelerine bile zaferi tes'iden heykeller dikerken, Türk hükûmeti, mağlûbiyetin acısıyle şaşırıp kalmıyor, bil'akis bütün enerjisiyle yeni bir donanma meydana getirmeye çalışıyordu. Venedik hükûmeti halkın sevincine katılmakla beraber, İnebahtı zaferinin hıristiyan dünyasında meydana getirdiği müsait hava ile, Türkiye'de tevlit ettiği teessürden faydalanmak istiyordu. Tabii bu arada Venedik için esas dâva; İnebahtı zaferinin Avrupa'da yarattığı müsait havadan istifade ile daha fazla kuvvetlerle Türklere yüklenmekti. Bunda muvaffak olamayınca, Türklerle müsait şartlı bir muahede aktetmenin yollarını araştırmaya başladı. İnebahtı'da bir hıristiyan zaferi kazanılmakla beraber, ondan evvel, Venedik Cumhuriyetine ait Kıbrıs adası elden gitmiş bulunuyordu. İnebahtı'da kazanılan kat'î muvaffakiyetin arkasından ve Türk donanması mahvolmuş durumdayken sulh aktedilirse Venedik lehine bazı şartlar temin edilebilirdi.

İşte böyle bir mülâhaza yürüten Venedik hükûmeti diplomasi makinesini harekete geçirdi. Aradaki harbe rağmen İstanbul'da kalmış olan Venedik elçisi Marc-Antonio Barbaro bu niyetle Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'yı ziyaret etti. Venedik elçisinin ilk anlamak istediği şey, İnebahtı muharebesi dolayısiyle Osmanlı hükûmetinin sulhe taraftar olup olmadığını öğrenmekti. Sokullu Mehmed Paşa, Venedik elçisinin kendisini ziyaretindeki maksadı sezdiği için ona şöyle söyledi:

«— Son hâdiseden sonra, cesaretimizin ne kadar kuvvetli bulunduğunu, şüphesiz ki, görüyorsun; lâkin sizin zayiatınızla bizimkinin arasında büyük bir farkı vardır. Sizden bir kırallık yer almakla, bir kolunuzu kesmiş olduk; siz ise, donanmamızı mağlûp etmekle sakalımızı traş etmiş oldunuz. Kesilmiş bir kol yerine gelmez ama, traş edilmiş sakal evvelkinden daha gür çıkar».

Yeni donanmanın İstanbul'dan hareketi

Veziriâzam Sokullu'nun Venedik elçisine söylediği sözler, hakikaten yerinde sarfedilmiş olup, boş bir tefahur cümlesi değildi. Nitekim, traş edilen saka-

lın eskisinden daha gür olarak çıkışı, 1572 haziranında (980 safer) ikiyüz elli parça gemiden mürekkep mükemmel bir donanmanın İstanbul'dan Akdeniz'e açılmasiyle ispat edilmiş oldu.

O senenin baharında donanmanın Akdeniz'e açılışı halkın maneviyatına da düzeltici tesirde bulundu. Zira, İnebahtı mağlûbiyeti, hükûmet erkânını olduğu kadar halkı da üzmüştü. Yeni inşa edilen gemilerden müteşekkil donanma İstanbul'dan hareket ederken o meş'um mağlûbiyetin intikamının alınacağı ümitleri, memleket ufkunda dalgalandı. Şair Edirne'li Bâli'nin üç tane kasidesinde; Kılıç Ali Paşa'nın, Don Juan'a, Kızıl-Elma'ya ve İspanya'ya nasıl gemi alınacağını göstereceğinden, onlara gereken dersi vereceğinden bahsedilmiş olması, halkta uyanan ümit, gurur ve intikam hissinin, Şair Bâli'nin kaleminde kavuştuğu ifadeye delildir.

İnebahtı'da Osmanlı donanmasını mahveden hıristiyan müttefikler, daha başka muvaffakiyetler kazanacaklarını zannetmekte, bunun için rahat rahat harbe devam edebileceklerini hesaplamakta idiler. Halbuki 1572 baharında taze bir Türk donanmasının Akdeniz'e açılışına şahit olunca, tahmin ve hesaplarında yanıldıklarını anladılar.

İstanbul'dan hareket eden Türk donanmasının başında Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa vardı. Donanmadaki cenkçi askerin serdarlığı da onun üzerindeydi. Böylece, daha evvelki seferlerde yapılanın aksine, kaptanlık ile serdarlık ayni şahsın uhdesinde birleştirilmiş oluyordu.

Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa Mora sularına yaklaşınca, önden gönderdiği 60 tane pişdar gemisine, Mora'nın güneyinde Venediklilerin elinde bulunan adaları vurmakla vazifelendirdi. O sırada Osmanlıların büyük bir donanma hazırlayarak denize açıldığını, donanmaya mensup 60 geminin, kendilerine ait kolonileri vurmaya başladığını öğrenen Venedikliler, İspanyolları Korfu'ya çağırdılar. Fakat Venediklilerin bu çağırısına İspanyollar lâyıkı veçhile kulak asmadılar. O zaman Korfu'dan kalkarak Messina'ya giden Venediklîler, orada buldukları 52 İspanyol kadırgasını beraberine alarak Çuha adası civarına geldiler. Lâkin Çuha önlerinde rastladıkları Osmanlı gemileriyle çarpışmadan geriye döndüler. Bu sırada, İnebahtı'nın galip başkumandanı Don Juan Korfu'ya geldiği ve müttefikleri kendi etrafında toplanmaya dâvet ettiği cihetle, Venedikliler yeniden cesaretlendiler.

Türklerle çarpışmak üzere bir araya gelen müttefik donanması hayli kabarık sayıda olup 249 gemiden mürekkepti. Bu donanma Navarin'e taarruz ettiği sırada Türk donanması yetişti. Güneşin batmasına yakın iki taraf arasında top atışı başladıysa da, bu düello kısa sürdü. Bir müddet sonra ortalık kararduğından müttefik donanması bundan istifade ederek Navarin önlerinden uzaklaştı. Bu sırada kaptanlardan Kara Ali Bey düşmanın takibini teklif etti. Lâkin Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa, donanmaya yeni alınmış olan askerin, gemilerde harbe alışık olmadığını gözönünde bulundurarak, ayni zamanda «karanın göründüğü yerde cenk olmaz» kanaatini de muhafaza ettiği cihetle, Kara Ali Bey'in düşmanı takip ile harbe tutuşma teklifini kabul etmeyerek Koron'a çekildi.

1572 yazında Türklerle müttefikler arasında bu basit karşılaşmalar dışında ne karşılaşma, ne de çatışma olmadı. 1571 ekiminde Türk donanmasını yenmiş oldukları halde, bir defa daha karşılaşma cesaretini kendilerinde bulamadılar. Müttefiklerin cesaretsiz davranmalarına, Türklerin tâze kuvvetlerle enerjilerini göstermeye hazır oluşlarının yarattığı ürperti kadar, İspanyolların bu sularda daha uzun müddet kalmak istemeyişlerinin de rolü oldu. Müttefiklerin, Mora kıyılarında bir veya bir kaç limana sahip olmadan hıristiyan donanmasının Yunan ve Ege denizi sularında uzun müddet kalmasına taraftar olmayan İspanya kıralı İkinci Philippe, o sırada Flandres'daki muharebe ile, İspanya'nın Fransa ve İngiltere karşısındaki mevkiini ve siyasî münasebetlerini hesaba katmak zorundaydı. Donanması doğu Akdenizde bulunurken kendisini bu devletler karşısında kâfi derecede kuvvetli göremiyordu. Onun için İspanyol donanmasının memlekete dönmesini emretmişti. Donanmaya İspanyaya dönüş emri vermeden önce, Osmanlı satvetini kır-

manın mümkün olup olmadığı hakkında müşavirlerinin fikrini almış, onlar da bunun kolay olmıyacağını beyan etmişlerdi. Osmanlı kudretinin neler yapmaya muktedir olduğu, bir kış içinde yeniden muazzam bir donanma meydana getirilmesiyle meydana çıktıktan başka; 1574 te Tunus'un zaptiyle de, Türk donanmasının istilâ gücünden bir şey kaybetmediği açıkça belirmektedir. Binaenaleyh, İnebahtı galibiyeti müttefikler için peşinen büyük ümidlere sebep olmakla beraber, Türklerin yine bütün kudret ve haşmetiyle onların karşısına dikilmesi, bu ümitlerin boşluğunu göstermiştir. Maamafih, İnebahtı galibiyeti, hıristiyan Batı âleminin Türklere karşı duyduğu aciz hissini birazcık olsun hafifletebilmiştir.

Venedikliler ile Sulh

Türk haşmetini kırmanın mümkün olmadığını anlıyan İspanyollar, Venedikli leri kendi kaderleri ile başbaşa bırakarak donanmalarını doğu Akdeniz sularından çekince, Venedikliler Türklerle anlaşmak istediler.

Onlar bu arzuyu hissetmekteyken Osmanlı hükûmetinin başında bulunan Sokullu Mehmed Paşa da mücadelenin devamını pek tervic etmemekteydi. İspanya'nın fiilî desteğinden mahrum kalan Venedik hükûmeti, Türklerle kendi başına mücadeleyi devam ettirecek kudrette olmadıktan başka, harp hâli nihayete ermediği müddetçe ticarî faaliyeti de mühim mikyasta sektedar olmaktaydı. Binaenaleyh Venedik için en iyi çıkar yol, sulhun teminiydi.

Venedikliler, sulh arzusu duydukları sırada, Fransa'nın İstanbul'daki elçisi M. de Noailles'in tavassutunu temin ettiler. Fransız elçisinin de sulh lehine gayret sarfetmesi sayesinde Osmanlı hükûmeti müzakereye yanaştı. Venediklilerin İstanbul'daki elçisi Marc-Antonio Barbaro ve Aloisio Mocenigo, hükûmetleri tarafından müzakereye memur edildiler. Sokullu ise, vaktiyle İstanbul'a gelerek tercüman Yunus Bey tarafından kendisine takdim olunan ve o zamandan beri hususî hekimliğini yapan Salamon Natan Eskenazi'yi müzakereye memur eyledi. Sulhun esas şartları taayyün edince, Nişancı Feridun Bey vasıtasiyle gerekli bilgiyi alan Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, yine onun vasıtasiyle muahededc bazı tadiller yaptırdı. Bu tadillerle anlaşmaya son ve kat'î şekil verildi.

Hammer, muahedenin imza tarihine ait Batılı kaynakların verdikleri değişik rakamlar arasında 7 martı kitabına dercetmiş olduğundan, bizde de bir çok eserlere Hammer'den naklen bu tarih işlenmişse de, Başbakanlık arşivinde 21 numaralı Mühimme defterinin 165 nci sayfasında bu muahedenin bir sureti mevcut olup, tarihinin 14 zilkade 980, yâni milâdi tarihle 18 nisan 1573 olduğu görülmektedir. Muahede yedi madde üzerine tanzim edilmiş olup, esasları şöyledir:

1 — Venedik hükûmeti Kıbrıs seferinin tazminatı olarak Osmanlı hazinesine üç senede üç yüz bin flori ödiyecek, bu paranın ödenmesi hususunda eski ahidnâmelerdeki usule riayet olunacak;

2 — Kıbrıs seferi sırasında Venedikliler tarafından işgal edilmiş olan Dalmaçya'daki Sopoto (Sobut) kalesi bütün topları ile Türklere iade edilecek;

3 — Zanta adasının temellüküne mukabil Venediklilerin son harbe kadar ödemeye devam ettikleri yıllık 500 florilik vergi 1500 floriye çıkarılmıştır.

4 — Kıbrıs adası Türklere geçtiği cihetle, evvelden beri Venediklilerin ödedikleri yıllık 8 bin altunluk vergi bundan böyle ödenmiyecektir.

5 — Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarındaki Osmanlı hududu son harpten önceki şekline irca edilecek, Bar ve Ülgün kaleleri Türkiye'de kalmak şartiyle daha vâzıh bir hudut tahdidi yapılacaktır.

6 — Kanunî Süleyman zamanında Venediklilere tanınan ticarî haklar Sultan Selim devrinde de devam edecektir.

7 — Harp sırasında müsadere edilmiş olan tüccar malları ve gemiler karşılıklı şekilde iade olunacak, zayi olan eşyalar da ayni tarzda tazmin edilecektir.

Muahedenin tamamı gözden geçirilince, tam mânasiyle Türkler lehine şartlar ihtiva ettiği görülmektedir. İnebahtı

muharebesinde müttefiklerin galip gelmesine rağmen Venediklilerin bu şartları kabulleri, Türk kudreti karşısında boyun eğişlerinin en güzel delilidir. Onun içindir ki, Batılı müttefikler umumiyetle bu muahedeye hayret nazarlariyle bakmışlardır. Nitekim tarihçi Hammer, bu muahede münasebetiyle : «İnebahtı muharebesini Türkler kazanmış zan olunur», Fransız mütefekkiri Voltaire de «Essai sur les Moeurs» isimli eserinde: «Türkler Lepanto muharebesini sanki kaybetmemiş de kazanmış gibiydiler» demektedir.

Donanmanın 1573 harekâtı

İnebahtı (Lepanto) mağlûbiyetini tâkip eden ilk sefer mevsiminde Türk kudretini göstermek üzere Akdenize açılmış olan Türk donanması, ayni şeyi ertesi yıl, yani 1573 baharında da tekrarladı. Donanmanın 1572 harekâtı Osmanlı - Venedik sulhünün imzalanmasını temin etmişti. Bu defaki ise, İnebahtı harbine katılmış diğer hıristiyan devletler için en mühim gözdağı yerine geçecek, Kâtib Çelebi'nin tâbiriyle, gerekirse «ahz-ı intikam için» lüzumlu şey yapılacaktı.

Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında 3 haziran 1573 (2 safer 981) te İstanbul'dan hareket eden donanma 208 kadırga ve 12 mavnadan mürekkep olup içleri asker ile doluydu. Ordu serdarlığına tâyin edilen vezir Piyâle Paşa da donanmadaydı.

Kudretli Osmanlı donanması doğruca Avlonya sahiline gitti. Osmanlı donanmasının Akdenize açılışından hıristiyan devletler haberdar olduysa da mukabele için hiç bir hareket görülmedi. Bunun üzerine Osmanlı donanması, eski kaynaklarda Pulya (Apulya) diye anılan, İtalya'nın güneyindeki Puglia sahillerine ilerledi. O sırada İtalya'nın güneyi İspanya hâkimiyetini tanıyan iki Sicilya kırallığının elindeydi.

Kâtib Çelebi'nin «Tuhfet-ül kibar fi esfar-ül bihar» ında: Kılıç Ali Paşa Pulya sahillerine vardığı zaman, Venedik hâkimiyetindeki sahillere dokunulmaması için emir geldiği bildirilmekteyse de, bu emrin çok daha önce verilmiş olması iktizâ eder. Zira, donanma İstanbul'dan hareket etmeden önce Venediklilerle sulh imzalanmış bulunuyordu.

Pulya kıyılarında bazı yerler vurularak bir miktar ganimet alındı. Bundan sonra Kaptan-ı derya ve Serdarın müşterek fikriyle Napoli ve Sicilya kıyılarına kadar uzanılmak istendiyse de, o aralık çıkan şiddetli fırtınalar yüzünden bir kaç geminin kaybedilmesi üzerine bu fikirden vazgeçildi. Papalık, Malta ve bilhassa İspanya donanması ortalarda görünmediğinden geriye dönüldü.

TUNUS'UN ZAPTI

Batı Akdenizin en stratejik mevkii olan Tunus'un, Türkler tarafından ilk defa 1534 te Barbaros Hayreddin Paşanın gayretiyle zaptedilmiş olduğundan, ikinci cildimizde 925 ve müteakip sayfalarda bahsedilmişti. Tunus'taki bu ilk Türk hâkimiyeti 1534 senesi sonlarından 1535 senesi ağustosunun başına kadar sürmüştür.

Çok kısa süren bu ilk hâkimiyet devresinden sonra Türklerin Tunus'a karşı alâkaları eksik olmadı. Cezayir-i garb, Trablusgarb beylerbeyileri vasıtasiyle Tunus hakkında bilgi edinildiği gibi; gerekli ve fırsat zuhur ettiği zamanlarda da,

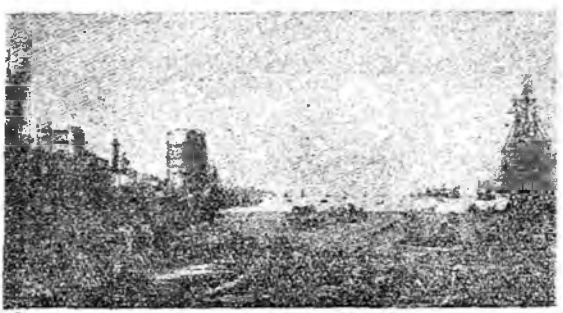

Onyedinci asırda Tunus limanı

yine bu beylerbeyiler vasıtasiyle Tunus'un manevî tazyik altında tutulmasına dikkat edildi.

Tunus arazisinin en müstahkem kaleleri, nefsi Tunus şehri ile Halkulvad (Goulette, Goletta) idi. Burada, bilhassa İspanyollar tarafından tahkim edilmiş olup, yerli Beni Hafs sülâlesinden gelen hükümdarlar ise, gerek onlarla imzaladıkları muahede dolayısiyle, gerekse bu iki şehirde hıristiyan kuvvetlerinin eksik olmaması yüzünden İspanyolların kölesi gibiydiler. Zâten Beni Hafs sülâlesinden gelen Tunus hâkimi Mevlay Hasan 1535 de Charles Quint ile anlaşıp Türklere hiyanette bulunmasaydı, ilk zaptından sonra Tunus kolay kolay Türklerin elinden çıkmazdı.

Osmanlı hükûmetinin Tunus'a karşı alâkası, yalnızca Cezayir ve Trablusgarb beylerbeyleri vasıtasiyle yürütülüyor da sayılmazdı. Nitekim Kaptan-ı derya Piyâle Paşa'nın 1557 senesinde Tunus'un kuzey kıyısındaki Bizerte limanını zaptetmiş olması, merkezi hükûmetin, Tunus işine önem verişinin bir delilidir.

Tunus'un ikinci defa zaptı

Kıbrıs'ın fethi arifesinde Osmanlı donanmasının umumî durumundan ve bilhassa Cezayir-i garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa'dan bahsedilirken, Tunus'un fethine kısaca temasla yetinilmişti. Tunus'un ikinci defa fethini teşkil eden bu hâdise şöyle cereyan etmişti:

Tunus, Charles-Quint'in sevkettiği kuvvetler marifetiyle 1535 te Türklerden alındıktan sonra uzun yıllar boyunca huzura kavuşamamıştı. Gaddar ve hain ruhlu bir kimse olan Tunus hükümdarı Mevlay Hasan'ı halk sevmiyordu, hıristiyan himayesine girdikten sonra ise, daha fazla sevilmez olmuştu. Bu hâl, Tunus'taki huzursuzluğu artırmakta idi.

Mevlay Hasan'ın oğlu Hamid, bundan istifade ile gayrı memnunların başına geçerek, kendisine taraftar olanların sayısını çoğaltmak isterken, ayrıca ulemâdan bir zat da isyan etmişti.

Memlekетteki bu huzursuzluk sebebiyle ipin ucunu tamamen kaçırmak üzere olan Mevlay Hasan, mütemadiyen Charles - Quint'den yardım istiyordu. Tunus hükümdarının üst üste yardım talebi karşısında, Charles - Quint'in adamlarından birisi, ona: «Böyle herkesin nefret ettiği kudretsiz bir adamı hükûmette zorla tutmağa uğraşmaktan ise doğrudan doğruya Tunus'u zaptetmek müreccahtır» demişti.

Mevlay Hasan'ın oğlu, zamanla kendisini kuvvetli hissedince, babasına karşı hücuma geçerek Tunus'u zaptetti ve babasını Halkulvad (Goulette) a kaçırdı (1544). Lâkin saltanat dâvasından vazgeçmeyen Mevlay Hasan Halkulvad'daki İspanyol kumandanına istinat ile Sicilya'ya geçip, bir takım uğraşmalar neticesi temin ettiği 2 bin İtalyan askeri ile Tunus toprağına ayak bastı. Oğlu Hamid ile mücadelesinde mağlûp oldu. Mevlay Hasan'ın oğlu da pek insaflı bir kimse değildi. Nitekim esir ettiği babasının gözlerini oydurdu. Mevlay Hasan ise bu haline rağmen yine bir kolayını bularak memleketinin sınırlarının dışına çıkarak Roma'ya kadar gitti. Bu arada Charles - Quint'e, oğlu ve Halkulvad'daki İspanyol kumandanı hakkında bir takım şikâyetlerde bulundu. Mevlay Hasan, Tunus dışında bile böyle rahat durmazken, oğlu Hamid de halk üzerinde gittikçe artan bir memnuniyetsizlik uyandırmaktaydı.

Tunus'un her iki tarafında Türkler elindeki topraklarda mevcut huzur ve rahatlık, Tunus halkı için cidden imrenilecek bir mevzu idi. Kendi hükümdarlarından iyilik görmeyen Tunus halkı, bu vaziyet karşısında Türkleri bir kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardı. Nihayet 1563 yılında bir Tunus heyeti İstanbul'a kadar gelerek Halkulvad'ın istirdadını Kanunî Süleyman'dan rica etti. Kanunî, o yıllarda Şehzâde Bayezid hâdisesi dolayısiyle mânen bir hayli sarsılmamış, yaşı bir hayli ilerlememiş olsaydı; muhakkak ki, Tunusluların bu talebi üzerine fazlaca dururdu.

Tunus'taki dahilî karışıklıklardan da faydalanarak, burasının yeniden Türk idaresi altına alınması işiyle, Cezayir beylerbeyi Uluç Ali Paşa meşgul oldu. Cezayir'de bir takım emniyet tedbirleri aldıktan ve muavini Memi (veya Mami) Reis'i Ceyazir'de yerine vekil bırakarak, 1569 eylülünde 5 bin tüfekli ve

6 bin yerli Arap askeri ile Tunus üzerine yürüdü. Ceyazir beylerbeyinin emrindeki askerle Tunus hükümdarı Mevlay Hamid'in 30 bin kişilik kuvveti Beja'da karşılaştı. Hamid, askerleri arasında bazı kumandanların Türklere taraftarlık ettiğini biliyordu. Buna rağmen, mevkiini muhafaza edebilmek endişesiyle mücadeleye hazırlanmaktan geri durmamıştı. İki taraf arasında çarpışma başlayınca Tunus askerlerinin bir kısmı karşı tarafa geçti. Böylece Kılıç Ali Paşa zahmetsizce ve sür'atle zafere koşarken Mevlay Hamid son sür'atle kaçmaktan başka çare bulamadı. Lâkin Tunus şehri kapılarının yüzüne kapandığını görünce Halkulvad'daki İspanyol istihkâmlarına sığındı. Türk askeri ise kolaylıklar ve mukavemet görmeden Tunus'a girdi (1569 sonları).

Uluç Ali Paşa Tunus'u ele geçirince buraya Ramazan Bey kumandasında 3 bin kişilik muhafız kuvvet bıraktı. bir taraftan da Tunus'un iç ve sahildeki bir kısım şehirlerini de Türk idaresine soktu. Uluç Ali Paşa'nın dört aylık uğraşması sonunda Tunus'ta yıllardanberi mevcut olmayan huzur ve âsâyiş teessüs etti (1570).

Uluç Ali Paşa bunları başarmaya uğraşırken bir taraftan da hıristiyan devletlerin Akdenizdeki faaliyetlerini tetkik ettiriyordu. Bu tetkikleri neticesinde Akdenizde İspanya, Venedik, Papa arasında bir ittifak meydana geldiğini ve bu devletlerin hummalı şekilde mücadeleye hazırlandıklarını öğrendi. Bu vaziyeti bir taraftan İstanbul'a bildirirken bir taraftan da bu devletlerin Cezayir-i garbe hücum etmeleri ihtimalini gözönünde bulundurarak Cezayir'e dönmek ihtiyacını hissetti. Halbuki o, Tunus'a iyice hâkim olabilmek için Halkulvad'ın elde edilmesi lüzumuna kani idi. Bu durumu İstanbul'a yazarak merkezden yardım isterken, emrindeki Cezayir filosunu uyanık ve faaliyette tutmaya chemmiyet vermekteydi. Zira, müttefiklerin birdenbire Ceyazir'e hücum ihtimallerini de hesaplıyordu. Uluç Ali Paşa, Tunus zaptının tamamlanıp kesinleşmesini sağlıyabilmek üzere Halkulvad fethi için İstanbul'a yazdığı arizasına cevap beklerken, Cezayir filosu ile birlikte, Kıbrıs seferine çıkmış olan donanmayı hümayûne iltihakı emrini aldı.

İspanyolların Tunus'u istirdadı

Cezayir beylerbeyi Uluç Ali Paşa, donanmayı humayûna iltihak etmek üzere ayrılınca, Cezayir ve yeni zaptedilen Tunus'un idaresini kaymakam sıfatiyle Ramazan Bey'e bırakmıştı.

Tunus şehriyle dahildeki Tunus kasabaları zaptedilince, buranın idaresi bir sancak halinde Cezayir-i garb'a bağlanmıştı. Kayruvan, Sus, Manastır, Mehdiye daha önce Trablusgarb'la beraber zaptedilmiş olduğundan, Trablusgarb beylerbeyi Câfer Paşa buraların kendi beylerbeyliğine bağlanması çarelerini araştırmaya başlamıştı. Bunun için, Kayruvan ve daha bazı yerlerin Trablusgarb'e yakınlığından bahisle buraların Trablusgarb'e bağlanması hususunda padişaha müracaatta bulunmuştu. Fakat Tunus halkı Trablusgarb'e bağlanmayı istemediklerinden Tunus'un yine Cezayir'le birlikte idaresine devam edileceği hususu Câfer Paşa'ya tebliğ edilmiştir (Haziran 1571).

Avrupalı ressamlara göre Tunus korsanları

Uluç Ali Paşa, Kıbrıs'ta Magosa muhasarası devam etmekteyken, Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa ile Serdar Pertev Paşa'nın donanma ile Rodos, kısa bir müddet sonra da Girit sularına doğru geldikleri günlerde 20 Cezayir gemisi ile donanmaya iltihak etmişti. Bu sırada hıristiyan müttefikler donanmasının taarruz niyetleri hakkında çeşitli bilgiler alınmaktaydı. Başbakanlık arşivi 10 numaralı Mühimme defterinin 16 ncı sayfasında görülen 27 haziran 1571 (3 safer 979) tarihiyle Kaptanpaşaya yazılan hükümde: «Cezayir ve Tunus cihetlerine İspanya'nın hücum etmek üzere olduğunu Dubrovnik beyleri haber vermekle, ol taraflarında nazarı dikkate alınması mühimmatı umurdandır. Cezayir beylerbeyine kâfi donanma mı göndermeli? Yoksa kendileri mi gitmeli? Vezirim Pertev Paşa ile müşavere ederek karar veresiniz» denmekteydi.

Müttefiklerin, Cezayir ve Tunus'a hücum edeceklerine dair bu şekilde haberler alınmakla beraber, onlar böyle bir şeye teşebbüs yerine, evvelâ Osmanlı donanmasını mahvedip, ondan sonra diğer işlere girişmeyi tercih eylediklerinden, İnebahtı'daki malûm muharebe oldu.

İnebahtı harbini müteakip Kılıç Ali Paşa Kaptan-ı deryalığa getirildiğinden Cezayir beylerbeyiliğine Barbaros'un oğlu Hasan Paşa tâyin olunduysa da, onun İstanbul'da vefatı üzerine, Cezayir beylerbeyiliği, Kocaeli sancak beyi Arap Ahmed Paşa'ya tevcih edildi (16 mart 1572).

Bir Türk baba ile İskenderiyeli bir anneden dünyaya gelen ve gençliğinde Kılıç Ali Paşa'nın yanında yetişen, bilahâre Sokullu'nun da nazarı dikkatini çekmiş bir kimse olan Arap Ahmed Paşa, Cezayir'e geldiği zaman, İnebahtı felâketinden dolayı şehri keder içinde buldu. Yerli Araplar İnebahtı harbinin yarattığı havadan istifade ile vergi vermekten kaçınmaya başlamışlardı. Fakat Arap Ahmed Paşa şiddetli davranarak itaatsızlığa teşebbüs hareketlerini önlediği gibi kale ve burçları tamir ettirdi. Ayrıca daha başka müdafaa tedbirleri de aldı. Hendekler kazdırdı, liman tahkimâtını da ziyadeleştirdi.

Arap Ahmed Paşa'nın Cezayir'in müdafaa sistemini kuvvetlendirmesinin sebebi; İspanyolların Portekizlilerle birleşerek Cezayir'e taarruz niyetinde olduklarının haber alınmasıydı.

Cezayir'de yapılan hazırlıkların pek de yersiz olmadığı ertesi sene belli oldu. Zâten İspanyolların Tunus veya Cezayir'e hücum edeceklerine dair haberler daha sonra da alınmakta devam etti. Biraz da bunun için, Osmanlı donanması 1573 yaz mevsiminde Pulya kıyılarına kadar uzandıysa da buralarda bir faaliyet görülmediğinden Kılıç Ali Paşa geriye döndü. Kaptan-ı derya'nın dönüşünü fırsat sayan İspanyollar 138 parça gemi ile Tunus'a taarruz ettiler. Tunus'a hücum eden ve Don Juan d'Autriche'in idaresinde bulunan donanmada 27 bin asker vardı. Bu kadar kuvvete dayanamıyan Tunus sancak beyi Ramazan Paşa Kayruvan'a çekildi. Bu suretle Tunus yeniden İspanyolların eline geçmiş oldu (Ekim 1573).

İnebahtı zaferinden dolayı kendisini pek büyük gören ve ziyadesiyle gurura kapılan Don Juan, Tunus'ta ucuz bir muvaffakiyet elde edince burada bir Tunus kırallığı kurmak hevesine kapıldı. Halbuki İspanyol kıralı Philippe, kendisine Tunus'ta Beni Hafs hanedanını ihyayı emretmişti. Don Juan'ın bu fikrini duyunca onu şiddetli emirlerle geriye çağırdı.

Don Juan, Tunus'tan ayrılmadan önce buranın hükümdarlığı, Türklerin fethinden evvel hükümdar bulunan Hamid'e vermeyerek, kardeşi Mevlay Mehmed'e tevcih etti. Hamid'i de ailesiyle birlikte Napoli'ye nakletti. Bu arada biraz tahkimat da yapan Don Juan, Tunus'ta 8 bin kişilik muhafız kuvveti yerleştirdikten sonra döndü.

Tunus'un son ve kat'î zaptı

Cezayir beylerbeyi iken Tunus'un stratejik değerini takdir ile, Barbaros Hayreddin'in ilk fethinden otuz altı sene sonra, Tunus'un ikinci defa Türk idaresine girmesini sağlamış olan Kılıç Ali Paşa, Kaptan-ı deryalığı sırasında aynı mevzu üzerinde daha selâhiyetle durmak imkânına malikti. Başında Sokullu'nun bulunduğu Osmanlı hükûmet erkânı Sicilya, Malta, Goletta (Halkul-

vad) şehirlerinin Akdenizin doğusu ile batısını birbirinden ayırmakta ve mıntıkayı kontroldeki rolünü kavramış kimselerdi. Bu üç noktadan Malta ile Halkulvad'ın zaptına evvelce teşebbüs edilmişti. Kılıç Ali Paşa Cezayir Beylerbeyi iken Tunus'u zaptetmiş, fakat Halkulvad elde edilmediğinden Tunus'un İspanyollar tarafından istirdadı kolay olmuştu. Tunus topraklarının tamamı ele geçirildiği takdirde, kuzey Afrika'daki Türk hâkimiyet sahası zinciri de aralıksız hale gelecekti.

Bunun için Tunus'un zaptına karar verildiği zaman esaslı hazırlıklar yapıldı. Sefere çıkan donanma, İkinci Selim devrinin en büyük deniz kuvveti idi. Kâtib Çelebi'ye göre, sefere çıkan gemiler: 268 kadırga ve kalita, 15 mavna, 15 kalyondan mürekkepti. Bunlara 7 bin yeniçeri, 7 bin sipahi, 6 bin Suriye neferi ile Anadolu, Maraş ve Karaman askerlerinden mürekkep cem'an yekûn 40

Tunus muhasarası hazırlıkları esnasında fazla kürekci temini için Kılıç Ali Paşa'nın, padişaha yazdığı bir arz tezkeresi ve padişahın hattı

Tunus limanı medhalinde Halkulvad'ın muhasarası

bin kişilik kuvvet yüklendi. Donanma, Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında olup seferî kuvvetlerin serdarlığına da Yemen fatihi vezir Koca Sinan Paşa tâyin edildi.

Bu muazzam kuvvet, Beşiktaş'ta Barbaros türbesi önünde yapılan bir merasimi müteakip 15 mayıs 1574 (23 muharrem 982) te İstanbul'dan hareket etti. Ege'yi geçip Navarin üzerinden Sicilya sularına teveccüh eden Türk donanması, o sırada İspanyol hâkimiyetinde bulunan Messina civarını vurduktan sonra Tunus istikametini tuttu.

Osmanlı donanması 22 temmuz (2 rebiülâhır) da Halkulvad civarına çıkarma yaptı. Halkulvad, Tunus'un en müstahkem yeri olduğu, burânın zaptı diğer tarafların kolaylıkla fethini mümkün kılacağı için, seferi kuvvetler yıpranmadan burânın zaptına çalışıldı. Avrupalıların Goletta veya Goulette dedikleri Halkulvad, senelerden beri İspanyollar tarafından tahkim edilen bir yerdi. Don Juan'ın son olarak inşa ettirdiği bir istihkâm ise, burânın tahkimatına biraz daha metanet kazandırmıştı. Yerli

Arapların İspanyollardan tahrif ile «El Bastiyûn» dedikleri, Osmanlı müelliflerinin de buna bakarak «Bastiyon kal'ası» diye andıkları bu kale Tunus gölü ile şehir arasındaydı. Ayrıca İspanyolların elinde bulunan Tunus gölündeki Şekli (Chekli, Saint - Jacque) adası da az çok tahkimli yerlere dahildi.

Karaya asker ihracını müteakip Serdar Sinan Paşa, Trablusgarb beylerbeyi Mustafa Paşa ile eski Tunus beylerbeyi Haydar Paşa'ya muhasara hazırlıklarına geçilmesi için emir verdi. Halkulvad etrafına toplar yerleştirilip metrisler hazırlanırken Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa, denizden gelebilecek bir hücum veya yardımı önliyebilmek üzere donanmanın başında bulundu.

Tunus'un bu en müstahkem kalesi 33 günlük muhasara harbini müteakip zaptedildi (24 ağustos 1574 - 6 cemaziyülevvel 982). Kalenin İspanyol kumandanı Don Pietro ile Beni Hafs sülâlesinden son Tunus hükümdarı Mevlay Mehmed iki bin kişilik muhafız askeri ile birlikte esir edildi. Halkulvad'ın zaptı için cereyan eden savaşta ölen 5 bin kişi arasında iki tane de yeniçeri kethüdası bulunuyordu. Halkulvad'ın zaptiyle ele geçen çeşitli ganimetler arasında, Batılı tarihçilere istinat eden Hammer'e göre, 200 top 30 bayrak da vardı. Kâtib Çelebi'nin beş yüz kadar dediği toplar, yine onun bildirdiğine göre, seferin nihayetinde gemilere yüklenerek İstanbul'a naklolundu.

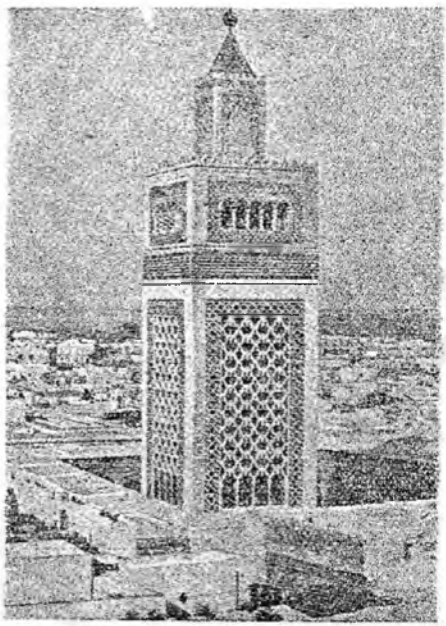

Tunus şehri ve Zeytun camii minaresi

Serdar Koca Sinan Paşa, Halkulvad'ın zaptından sonra, burada, ileride her hangi bir şekilde İspanyolların tutunmalarına imkân bırakmamak için kalesini tahrip ettirdi. Kalenin otuz yerine lâğımlar kazdırdı; askeri kale etrafından, donanmayı da limandan geriye aldıktan sonra, bunları ateşletti. Lâğımlar müthiş gürültü ve zelzeleye benzer sarsıntılar yaratarak patladı. Böylece meşhur ve metin Halkulvad kalesi yerle bir oldu.

Halkulvad'dan sonra, Don Juan'ın son olarak yaptırdığı Bastiyon (El-Bastiyûn, Bab ül-bahir) kalesinin muhasarasına geçildi. Türkler karaya çıkınca Tunus'taki İspanyol askeri buraya çekilmişti. Esasen Don Juan Tunus'tan ayrılırken Bastiyon'a 8 bin kişilik muhafız kuvveti bırakmış olduğundan, burasının müdafilerinin sayısı epeyce kabarık sayılabilirdi. Onun için her taraftan birden geçilen üç hücuma mukavemet ettiyse de dördüncü hücumda zaptolundu. Kale düşünce buradaki İspanyol kuvvetleri kumandanı Gabrio Serbellino'yu huzuruna kabul eden Serdar Koca Sinan Paşa, Halkulvad'ın zaptını müteakip niçin teslim olmadığına dair kendisi ile görüştü.

Bastiyon'dan sonra İspanyolların elinde yalnız Tunus gölündeki ada üzerinde inşa edilmiş ikinci derecede bir kale kalmıştı. Bastiyon düşerken bir miktar İspanyol askeri ile kumandanlardan Pagano Doria ve Giovanni Sinoke de kaçıp ayni istihkâma girmeye muvaffak olmuşlardı.

En mühim yerler düştüğü halde teslim olmıyarak, pek kuvvetli olmayan bir kaleye çekilip müdafaaya hazırlanan kimselerin cesaretlerine hayran olan Serdar Koca Sinan ve Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'lar, buradakilere bir kurtuluş imkânı hazırlamak istediler. Onun

için mukavemete teşebbüs etmedikleri takdirde kaleden serbestce çıkıp gitmelerine müsaade edileceğini bildirdiler. Bu haber karşısında kumandanlardan Pagano Doria Türkler yerine yerli Araplara itimad ederek, hayatını kurtardıkları takdirde kendilerine bin altun vaadedip dört Araba teslim oldu. Araplar ise, Pagano'yu kurtaracakları yerde başını kesip seraskere getirdiler. Öteki kumandan daha akıllıca davranarak Türklere itimad etti. Kalede bulunan tekmil İspanyolları hürriyete kavuşturabilmek gayesiyle Sinan Paşa'nın huzuruna çıktı. Bu arada İspanya kıralığı hazinesinden verilmiş olan 15 bin duka altununu da teslim etti. Sinan Paşa ile görüşmesi sırasında, Bastiyon kuşatmasında buraya kaçmış olanların da serbest bırakılmasına çalıştı. Lâkin Serdar bunu kabul etmedi. Böylece etraftan kaçıp gelenler hariç, kalenin esas muhafızları istedikleri yere çekilip gitmek üzere serbest bırakıldı, diğerleri ise esirlere dahil edildi.

Tunus gölü adasındaki kalenin de elde edilmesiyle İspanyolların tutunduğu bir yer kalmadığından Tunus fethi de ikmal edilmiş oldu. Karada muharebeler cereyan ederken İspanyol donanması ortalarda görünmediğinden deniz harbi olmadı.

Tunus fethedilince burası da bir Osmanlı vilâyeti haline getirildi. Beylerbeyiliğe, Kılıç Ali Paşa'nın Cezayir-i garb kaymakamı olan Ramazan Paşa getirildi.

Tunus fethini tamamlayan donanma 30 kasım 1574 te İstanbul'a döndü. Ertesi gün huzura kabul edilen Koca Sinan ve Kılıç Ali Paşa'lar padişahın iltifat ve ihsanlarına nâil oldular. Padişah İkinci Selim'in Kılıç Ali Paşa'ya verdiği hediyeler arasında üç bin duka altın kıymetinde murassa bir kılıç da vardı.

SÜVEYŞ VE DON - VOLGA KANALLARI MESELESİ

Osmanlı devleti Mısır'a ve İslâmın mukaddes makamları olan Mekke ve Medine'ye sahip olduktan; padişahlar, halife ünvanını da ihraz eyledikten sonra, Osmanlı hükümdarları islâm âlemi üzerinde umumî bir nüfus tesis etmişlerdir. Osmanlı devleti, mevcut islâm hükûmetlerinin en büyüğü ve kuvvetlisi olduğu için, hıristiyanlar karşısında sıkışıp acze düşen sair islâm hükûmetleri daima gözlerini Osmanlı padişahlarına dikmişler, ondan yardım ve medet ummuşlardır.

Başında bulundukları devletin kudretli durumunu nazarı itibare alan Osmanlı padişahları ise; hem nüfuz ve hâkimiyet sahalarını genişletmek, hem de islâm hükûmetlerinin yardım taleplerini müsbet bir neticeye bağlıyabilmek üzere projeler hazırlayıp bazı teşebbüslere girişmekten hâli kalmamışlardır. Gayet tabii olarak bu neviden proje ve teşebbüslerde Osmanlı devletinin menfaatları ön plânda bulundurulmuştur.

Osmanlı devleti, kudretinin en yüksek noktasına Onaltıncı asır içinde ulaşmış olduğundan, İslâm hükûmetlerinin yardım talepleri ile Osmanlı devletinin daha geniş sahalar üzerinde nüfuz tesisi hadiselerine daha ziyade bu asır içinde rastlanır.

İşte, Onaltıncı asır hâdiseleri meyanında tarihimize geçen Süveyş kanalı projesi ile Don - Volga kanalı teşebbüsü, bu neviden meselelerdendir. Her iki meselede de, bunun tahakkukunu arzulayan veya teşebbüsü ele alan Osmanlı devlet adamlarının, dünya hâdiselerini gayet içi kavramış, devletin istikbaline ait kuvvetli görüşlere sahip kimseler oldukları tezahür eder. Zâten, Süveyş projesi ve Don - Volga kanalı teşebbüsü esas bu bakımdan ehemmiyet arzeder.

Süveyş Kanalı işi

Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır zaptedildiği sırada Portekizliler de Hind ve Umman denizi kıyılarında sömürgeler kurmaya başlamışlardı. Portekizliler bu bölgede faaliyetlerini arttırdıkça, bilhassa Hindistan'ın kuzey batısındaki islâm topluluğu üzerinde korku yaratır hâle gelmişlerdi. Portekizlilerin Hind ve Umman denizi kıyılarında yer-

leşmeğe çalışmaları, Osmanlılar için, Hind ticaret yolu üzerinde mühim bir rakip ve hasım devletin ortaya çıkması demekti. Onun içindir ki, Osmanlılar Hind denizinde dolaşan Portekizlilere karşı ilk plânda bu bakımdan alâka duyuyorlardı. Bu alâka, Portekizlilerle mücadele meselesinden başka bir şey değildi. Mücadele de denizlerde olacaktı. Binaenaleyh, Osmanlıların, Kızıldenizde kuvvetli bir donanma meydana getirmeleri veyahut ta Akdeniz donanmasının Kızıldenize geçirilmesi imkânlarının bulunması lâzımdı. Kızıldenizde dolaşacak kuvvetli bir donanma sayesinde hem Portekizlilerle esaslı bir mücadele yapılması, hem de Osmanlı hâkimiyet sahasının bu taraflarda kolaylıkla tevsi'i mümkün olabilecekti.

İşte bu mühim noktalar, Mısır fatihi Yavuz Sultan Selim'in bile zihnini işgal eden bir mesele idi. İkinci cildin 768 nci sayfasında kısaca temas edildiği veçhile, Yavuz Sultan Selim Mısır'da bulunduğu sırada Süveyş kanalının açılması işi düşünülmüş, fakat bu bir tasavvurdan ileri gidememiştir.

Kanuni Süleyman zamanında Portekizlilerin Hind denizindeki faaliyeti arttığından, Osmanlıların Kızıldeniz donanması ile Portekizlilerin Hind donanması arasında mücadeleler olmuş, fakat, Kanuni devri hâdiseleri meyanında izah edildiği veçhile Portekizlilerin Hindistan kıyılarında yerleşmeleri önlenememiştir. Hind Okyanusuna kuvvetli bir donanma gönderen Portekiz hükûmeti, bu okyanus etrafındaki karaların en stratejik noktalarını tutmaya çalışmakta, bunun için faaliyet sahalarını Malaka yarımadası önlerine kadar uzatmakta idiler. Portekizlilerin, Hind denizinde kendilerini kuvvetle hissettirmeleri İkinci Selim zamanında da devam ettiği ve Sumatra'daki Açe hükümdarı Sultan Alâüddin'in yardım talebi de bu arada vuku bulduğundan, Süveyş kaptanı Kurdoğlu Hızır Bey emrinde on beş gemilik bir filo ile Açe'ye asker ve malzeme yardımı yapılmak istendi. Fakat Yemen hâdiseleri yüzünden, Açe'ye ilk tasarlandığı şekilde yardım yapılamayıp, bir miktar malzeme ve usta göndermekle iktifa olundu.

Kanuni Süleyman devrinde ve İkinci Selim'in saltanatının başlarında Kızıldeniz, Basra körfezi ve Hind denizinde cereyan eden hâdiseler göstermişti ki:

a) Hind denizinde üstünlük Portekizlilerdedir.

b) Bu üstünlük dolayısiyle Hind denizindeki ticaret Portekizlilerin tehdidi altındadır. Hind tarafından ticaret ve hac için Osmanlı memleketlerine gelip gidenler Portekizlilerin taarruzlarına maruz kalmaktadır.

c) *Osmanlı İmparatorluğunun Yemen ve Habeş eyâletlerinin denizden gelebilecek taarruzlardan korunması lâzımdır.*

Kızıldenizde kuvvetli bir Osmanlı donanmasına ihtiyaç hissettiren bu noktalara ilâveten, şunu da belirtmek gerekir ki; Osmanlı İmparatorluğunun istilâ hızı kesilmediği cihetle, bu taraflarda daha fazla genişliyebilmek işi de Kızıldenizde kuvvetli bir donanmanın mevcudiyetine bağlıdır. Kuvvetli bir donanma ile hem müslümanlara yardım, hem de gerekirse fütuhat işi tahakkuk edebilir.

İşte bu sebep ve âmiller dolayısiyle İkinci Selim zamanında Süveyş'te bir kanal açılması mevzuubahis edilmiştir. Eski Osmanlı kroniklerinde bu hususta bir bilgi mevcut olmamakla beraber, Başbakanlık arşivinde 7 numaralı Mühimme defterinin 258 nci sayfasında mevcut bir hükümden, İkinci Selim zamanında Süleyş kanalı meselesiyle meşgul olunduğu görülmektedir. Mısır beylerbeyine yazılmış 12 receb 975 (12 ocak 1568) tarihli bu hükümde, Süveyş'te kanal açılmaya neden lüzum hissedildiğini ve teşebbüsün mahiyetini öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Mezkûr hükmün mühim noktaları aynen şöyledir:

«... Hindistan'ın küffar-ı hâkisar elinden istihlâsına ve Haremeyn-i şerîfeynin dahi etraf ve eknafında bazı karye-i dâlle olup, anların dahi ol cevanibden izâleleri lâzım olmağın inan-ı azimet-i husrevânem ol taraflara kılınmağa niyyet ve azimet olunmuştur; öyle olsa ol husus için küllî donanma-î humâyunun izhar olunmak tedarik olunup donanma-i humâyunum denizden Süveyş

deryasına geçmek için bir hark kesilmek sezâvardır.

Buyurdum ki: vüsûl buldukta asla tehir ve terahi etmeyip ol yerin tamam ehli vukuf mimarların ve mühendislerin cemedip dahi yarar adamlar koşup irsal eyliyesin ki, varup Akdeniz ile Süveyş deryasının mabeyinlerin tetebbû edip, ol yer mahallinden hark olmağa kabul midir? Tamam malûm edinip arzeyliyesin ki ona göre tedariki görülüp kestirilip inşallah-ül-aziz tamam oldukta, inayet-i hak celle ve alâ ile ol diyara cihad, fi sebilillâhi teâlâ müyesser olup, eğer Haremeyn-i şerifeynin etrafını karye-i dalleden tathîr, eğer diyar-ı Hindistan'ın küffar-ı Portukal'dan feth ve teshiri müyesser olup divan-ı âmâlimizde mestûr ola».

Ne yazık ki Süveyş kanalı işi böyle sadece bir proje halinde kalmış; ihtimal, ayni devirde mevzuubahs olan Don - Volga kanalı işi ön plâna alındığı için Süveyş kanalı meselesi daha sonraya bırakılmış. Don - Volga kanalında muvaffakiyet temin edilemeyince Süveyş kanalı meselesi de unutulup gitmiştir.

Don - Volga kanalı teşebbüsü

Osmanlı hükûmeti, İkinci Selim zamanında Don ile Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmek istedi. Bu iş, yarım kalmış bir teşebbüsten ileri gidememekle beraber, Osmanlı devletinin kuzey siyasetinin Onaltıncı asrın sonlarında aldığı istikameti belirtmesi, ve bilhassa, İmparatorluğun istikbali ile ilgili bir meselenin teşrihine imkân vermesi bakımından mühimdir. Karadeniz kuzeyinde ve aşağı Volga havzasında cereyan eden hâdiselerin Onaltıncı asırdaki durumuna kısaca göz atılması, Don - Volga kanalı işinin ehemmiyetinin kavranmasına yardım edecektir.

Karadeniz'in kuzeyi ile aşağı Volga havzasında bin seneye yakın zamandan beri çeşitli Türk kavimlerinin gelip yerleştiği malûmdur. Onbeş ve Onaltıncı asırlarda bu topraklarda oturan halkın ekseriyeti yine Türk - Mogol aslından idi. Timur darbesinden sonra zayıflayan Altınordu hanlığı yıkılışa doğru giderken bu hanlığın bir kolundan meydana gelen Kırım hanlığı Fatih Mehmed zamanında Osmanlı himayesine alınmıştı.

Altınordu'nun son kalıntıları taht kavgaları ile parçalanıp çökmekteyken kuzeyde Moskova knezliği bir büyük devlet olma yoluna girmişti. Bu gelişme Moskova knezi Dördüncü İvan'ın 1547 de Çarlığını ilânından sonra daha fazla hızlanmıştı. Volga nehrinin akış yönü istikametinde güneye doğru ilerleyen Ruslar 1552 de Kazan, 1556 da da Astrahan hanlıklarına nihayet vermişlerdi.

Ruslar böyle güneye doğru Türk dünyası aleyhine hızlı adımlarla ilerlerken, Altınordu'nun mirasına konmak istiyen Kırım hanları ne yazık ki Rusların işine yarıyan bir siyaset takip ediyor ve hattâ bu hususta onlarla birlikte davranıyorlardı. Esasen Altınordu hanlığına 1502 de son öldürücü darbeyi vuran, Altınordu'nun hükûmet merkezini yerle bir eden Kırım hanları idi. Altınordu devleti iç kavgalarla yıpranmasa, Kırım hanları da onlara darbeler indirmeseydi, Moskova knezliği batıdan Litvanya - Lehistan, doğudan da Altınordu'nun tazyikine güç dayanırdı. Osmanlı himayesine girmesi sayesinde mevcudiyetini uzun müddet devam ettirebilen Kırım hanları Yavuz Sultan Selim zamanında Rusların aleyhine dönmekle beraber, bu aleyhdarlık daha bir müddet umumî bir prensip haline gelmemiştir. Yineşurası da muhakkaktır ki, şayet Kırım hanlığı Osmanlı himayesine girmeseydi, Altınordu'da olduğu gibi Kırım da evvelâ aile geçimsizliklerinden çöker ve ötekiler gibi Rus idaresi altına düşerdi.

Ruslar, Astrahan hanlığını işgal ile Hazar denizi kıyılarına inmesi, hattâ kuzey Kafkasya'ya sokulmakla asırlardan beri Türklerle meskûn sahalar Rusların idaresine girerken, bu bölgenin tarihinde yeni bir devir başlıyor demekti. Slavlar için ikbal, buna mukabil Karadeniz kuzeyi, kuzey Kafkasya ve orta ve aşağı Volga bölgesindeki Türk - Mogol topluluğu için idbar devri başlamış oluyordu. Buralarda teessüs eden Moskof üstünlüğü, olduğu yerde kalmıyacak, zamanla iç Asya'ya doğru uzanacak ve hattâ günün birinde Osmanlı devletine bağlı Kırım hanlığını da kendi sınırları içine alacaktır.

İşte Kazan ve Astrahan hanlıklarının işgaline kadar Ruslara ehemmiyet vermiyen Osmanlı devleti, bundan sonra dır ki, kuzeyden ilerliyen bir devletin Osmanlı menfaatlarını haleldar ettiğinin farkına varmıştır. Fakat şu noktaya işaret etmek lâzımdır ki; on altıncı asrın ikinci yarısında Osmanlı tahtını işgal eden Kanuni Süleyman da, mes'ul mevkide bulunan devlet adamları da Avrupa ve yakın doğu siyasetini gayet iyi kavramış kimseler oldukları halde, Rus ilerleyişi karşısında sür'atli bir reaksiyon göstermemişlerdir. Bunun sebebi, esas itibariyle, Osmanlıların, doğuda İran, batıda Avusturya gibi iki kuvvetli devletle meşgul olmasındandır. Ayrıca, Rusların Osmanlılara karşı yumuşak ve pek aşağıdan alıcı siyaset takip ediş-lerinin, ayni zamanda istilâya uğrayan sahadaki Altınordu bakiyesi arasında kabile kavgaları eksik olmadığı, Altınordu'nun yıkılmasiyle buradaki halkta birlik şuuru da yıkıldığı için onlara güvenemeyişlerinin de rolü olmuştur. Nitekim Ruslar daha bu bölgeye geldikleri yıllar zarfında Kazak, Nogay ve bilhassa Çerkezlerden kendilerine bir çok taraftarlar bulmuşlardır. Hattâ Kazak reisi Dimitraş maiyetindeki Kazak ve bir miktar Çerkezle 1559 baharında Azak kalesine taarruz etmiştir. Aynı sene içinde D. Adaşef kumandasında başka bir Rus kuvveti Dnieper'i sallarla inerek Kırım'ın batı kıyılarını yağma ve tahrip eylemiştir. Bu taarruzlar, Rus ve Ruslara bağlı toplulukların Osmanlı topraklarına yaptığı ilk hücumlardır.

İlk Rus taarruzu karşısında Osmanlılardaki reaksiyon

Azak'a vaki ilk Rus taarruzu onlar lehine bir netice alınmasını sağlıyamamakla beraber, gerek Kefe'deki Osmanlı idarecilerinin gerekse merkezî hükûmetin nazarı dikkatini celbetmekten hâli kalmadı. Birkaç sene önce Kazan ve Astrahan'a inen Ruslar, demek ki bundan sonra bizzat Osmanlı toprağına bile el uzatmağa cesaret edebileceklerdi.

Buna benzer taarruz hâdiseleri Avusturya sınırında vuku bulduğu zaman Osmanlı hükûmeti hassasiyet gösterir, onlara daha fazlasiyle mukabele edilirdi. Gerçi Kırım süvarileri Rus arazisine akında bulununca, Avusturya sınırındaki akıncılardan daha fazla düşman arazisi içinde ilerler ve daha çok tahribat yapardı. Lâkin Azak'a vaki tecavüzün akabinde Kırım süvarilerinin akını dışında buna mukabele edilmedi. Fakat Rus taarruzunun tekerrür edeceğine dair haberler alındığından Azak ve Özü (Özi) kalesi civarında taarruzu karşılamaya matûf bazı tedbirlere tevessül olundu. Ahmed Refik tarafından Türk Tarih Encümeni Mecmuasının 17 (94) nci sayısında neşredilen vesikalardan öğrendiğimize göre: Kefe sancak beyi taarruzu tekrarlıyacaklarını öğrendiği Kazak ve Çerkezlerin birleşmelerine imkân vermeden Çerkezlere bir baskın yaparak bozguna uğrattı. İstanbul'dan Azak'ı muhafaza için derhal gemiler gönderildi. Kefe sancak Bey'i bir taraftan emniyeti temin gayesiyle sahillerde dolaşırken bir taraftan da, yeni gemiler inşası için tersanelerin eksiklerini tamamlamaya çalıştı. Azak'a İstanbul'dan nöbetçi yeniçeriler tâyin olunduktan başka yeniden yedi gemi gönderildi.

Türklerin bu tedbirlerinden Rus kazaklarının ve yine onlara tâbi Çerkezlerin haberdar olmaları muhtemel bulunmakla beraber, bir kısım Çerkez beyilerinin Taman yarımadasına taarruz ile soygunlarda bulundukları görüldü. Kazak ve Çerkezlerin hücumları cereyan ettiği sırada bir kısım Kırım ümerası da güven verici durumda değildi. Nitekim Kırım hanı, Moskova'ya gitmeleri muhtemel olan kimselerden Canpulat ve Cantemir sultanları yakalayıp hapsetti. Bunlar Kırım hanları ailesinden olduğuna göre, demekki Osmanlı hükûmeti Kırım hanları ailesi topluluğuna da tam mânasiyle güvenemezdi.

Ayni sene içinde hem Azak'a, hem de ondan hayli uzaklarda kalan batı Kırım'a taarruz vuku bulduğuna göre, Ruslar'ın faaliyet sahalarının çok geniş olduğu görülmektedir. Zâten Osmanlı hükûmeti yalnızca Azak çevresinde değil Özü (Dnieper) suyu bölgesinde de bazı tedbirler aldı. Yine Ahmed Refik (Altınay) in ayni mecmuada neşrettiği vesikalardan, Kırım hanına yazılan bir hükümde: «bundan evvel memleketimize tâbi olan İslâm - Kerman kalesi mamur

iken Özü suyundan kâfirler taarruz etmezlerdi. Şimdi her sene gelip taarruz ettikleri için Özü kalesinin acele tamirini emrediyorum» denmektedir.

Bu hazırlıklar, sadece 1559 hâdisesi üzerine girişilen şeyler de değildi. Osmanlı hükûmeti casusları vasıtasiyle Rusların niyetlerine dair yeni bazı şeyler öğrendi. Alınan haberler: Moskof beyinin, Nogay reisi İsmail Mirza ile birleşerek 1560 baharında Özü nehri cihetinden Kırım'a taarruz edecekleri, o arada Kazak reisi Dimitraş'ın da 80 bin kişi ile Don nehri üzerinden harekete geçeceği merkezindeydi.

Alınan haberlere göre taarruza geçeceklerin miktarı bir hayli fazla olduğundan Osmanlı hükûmeti telâşa kapıldı. Bu sebeple Kırım hanına sıkı emirler gönderilerek hazırlıklar yapması istendi; bir taraftan da gemilerle asker yollanacağı belirtildi. Padişahın sıkı sıkıya takip ettiği bu hâdiseler karşısında, hazırlık emri yalnızca Kırım hanına değil Rumeli'deki birçok sancak beylerine de gönderilerek askerleriyle Silistre sancak beyinin emrinde toplanmaları bildirilmişti.

Kırım hanı, Kefe sancak beyi ve Rumeli'deki birçok sancak beylerine böyle hazırlık emirleri yazılınca, Kırım hanı Rusya'ya yapılacak taarruz vesilesiyle Osmanlı askerinin Kırım'a gelmesini kendi zâviyesinden doğru bulmadığından, hâdisatın bu yoldaki inkişafını bazı tedbir ve bahanelerle önlemeğe çalıştı. Han, ancak bir miktar asker gönderilmesine, bilhassa malzeme yardımı yapılmasına taraftardı. Kırım hanının düşünceleri Osmanlı hükûmetince de sezilmiş olmalı ki kendisine 1559 tarihli bir emir yazılıp Kırım kuvvetleriyle bir akın hareketinde bulunması, Kırım süvarileri akına çıktıkları zaman Kırım topraklarını civardaki Osmanlı askerinin muhafaza edeceği bildirildi.

Rusya hakkında alınan haberler hakikaten boş çıkmadı. 1560 yazında Kazak reisi Dimitraş ve Çerkezler Azak'a ve sonra da Adakale'ye taarruza yeltendilerse de Kefe sancak beyinin gemilerle yetişmesi üzerine çekilip gitmek zorunda kaldılar.

Nogay, Çerkez ve Kazaklar böyle taarruzda bulunurken, Rus Çarı kurnaz

Sultan İkinci Selim
(Topkapı Sarayı resim galerisindeki bir portresinden)

davranmakla beraber Osmanlılardan bir hayli korktuğu için, Dimitraş'ın 1560 da hücuma geçeceğini daha önceden Osmanlı hükûmetine haber veriyor; böylece kendisini mesuliyetten kurtarmak ve Osmanlı mukabelesini dâvet etmemek gayesini güdüyordu.

Don - Volga kanalı fikrinin başlangıcı

Karadeniz'in kuzey bölgesi ile Volga havzasında cereyan eden Rus tehdidi ile ilgili hâdiseler, Osmanlı hükûmetinin nazarı dikkatinin bu saha üzerinde toplanması neticesini verdi. Hazar denizinin kuzey ve doğusunda geniş bir müslüman ve Türk kütlesi bulunduğu cihetle, buralarla kolay yoldan irtibat tesisi çareleri araştırıldı. Bu iş Don ve Volga nehirlerinin birbiriyle birleştirilip Osmanlı donanmasının Volga nehri ve Hazar denizine geçirilmesiyle temin edilebilirdi. Osmanlı hükûmeti 1562 de Avusturya ile sulh imzalayarak Orta Av-

rupa tarafından emin vaziyete gelince; Kırım hanına, gelecek yılın baharında Astrahan'a bir sefer yapılacağı, Don - Volga nehirleri arasında bir kanal açılacağı, bu sefere katılmak üzere kendisinin de hazırlıklı bulunması bildirildi.

İstanbul'dan Kırım'a bu yolda emir ve talimat gidince, Han, bizzat Moskova'ya adam göndererek, padişahın niyetinden Çar'ı haberdar etti. Kırım'daki Rus elçisi de aynı şekilde bundan haberdar oldu. Rus tarihçisi Solovyev'in «İstoriya Rossii» isimli eserinin ikinci kitabının altıncı cildinde derecedilmiş olan Kırım'daki Rus elçisi Nagoy'un şu raporu, hem Osmanlı hükûmetinin bu kararının mahiyetini, hem de Kırım hanının takındığı tavrı açıkça belirtmesi bakımından calibi dikkattir:

«1563 senesi eylülünde Türk hünkârı, Devlet Giray'a gönderdiği bir çavuş vasıtasiyle, ilk baharda Astrahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyat kuvvetleri hazırlamasını emretmiştir. Türk sultanı, Han ile beraber kendi şehzadelerini de yollıyacak; onların da emrinde külli miktarda asker ve yeniçeri olacaktır. Türk sultanı bin araba hazırlanmasını emrediyor. Türkler, büyük bir kuvvetle gemilerle Don ırmağı üzerinden İlavlya çayına kadar çıkacak, İlavlya'nın ağzında arabaları küçük gemilere yükliyerek küçük Çerepahop çayına kadar yedi verst mesafeyi kat'ettikten sonra bugünkü Kaçalinski mevkiinden itibaren Çerepahop çayının ötesinden, Volga ırmağına doğru inceklerdi. Astrahan'a kuvvet göndermek için Türklere, Çerkezlerden, Nogaylardan ve Kazan halkından heyetler gönderilmişti ve bütün bunlar Türklerle hareket etmeğe hazır bulunuyorlardı. Astrahan Tatarları şehri zaptetmek için Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Kuzey Kafkasya ahalisinin, Hacca giderken Astrahan'a uğramalarına Rus Çarı'nın mâni olması Türk sultanını çok kızdırmıştı. Devlet Giray, Çavuşu geri gönderdi ve Moskof Çarı'nın kendisiyle sulh halinde yaşadığını bildirdi ve gönderdiği hususî bir adam vasıtasiyle Türk sultanına, Astrahan'a kuvvet göndermemesini rica etti ve dedi ki : Bugün Astrahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, Büyük Knez onu yine geri alacak, arayerde boş yere adam kaybedeceksin».

Kanalın açılma sebepleri

Don - Volga arasında kanal açılmasının sebeplerini şöylece sıralamak mümkündür:

A) Don ile Volga nehirleri arasında bir kanal açılmakla, Türk kuvvetlerinin kolaylıkla Volga bölgesine ve Hazar denizine nakli mümkün olacak, bu suretle, ayni kolaylıkla Rus ilerleyişinin önlenmesi de imkân dahiline girecek.

B) Osmanlıların doğudaki büyük ve kuvvetli hasmı İranlıların kuzey, hattâ batıdan çevrilmesi mümkün olacak. Esasen doğuda hemsınır olan İran hükûmeti, kuzey ve batıdan da Osmanlı tazyik ve tehdidine maruz kalınca, Osmanlılara tecavüz cesaretini bulamıyacağı gibi, İstanbul hükûmetinin arzularına daha kolaylıkla boyun eğecek.

C) Don - Volga kanalı sayesinde Tatar ve Türklerle meskûn sahalarla irtibat tesis edileceği cihetle, Osmanlı bayrağı altına giren Türklerin sayısı artacak.

D) Rusların Hazar kıyılarına inmesini müteakip Volga ve Hazar bölgesindeki müslüman hacılar Rus tecavüzleri yüzünden bu vazifelerini yapamadıklarından buralarda Osmanlı nüfuz ve hâkimiyeti teessüs etmekle, geniş bir mıntıkanın müslümanları dinî farizalarını yerine getirebilecek, Osmanlı padişahları da Orta Asya müslümanları nazarında «Halife-i rûy-i zemin» sıfatiyle haiz oldukları dinî nüfuzlarının icabını yerine getirmiş olacak.

E) Don - Volga kanalının açılışı siyasî olduğu kadar iktisadî bakımdan da ehemmiyet arzetmekteydi. Volga havzası asırlardan beri siyasî bakımdan olduğu kadar, iktisadî bakımdan da Harezm (Hive bölgesi) kıt'asına bağlı idi. Harezm'li tüccarlar Volga havzası ile ticaret yaparlar ve bilhassa gerek İç Asya'nın, gerekse Volga bölgesinin Tüccarları mallarını Karadeniz kıyısında Azak ve Kefe limanlarına indirirlerdi. Bunun içindir ki, Kefe gümrüğü devlet hazinesine mühim bir varidat temin ederdi. Rusların Astrahan'a kadar ilerlemesiyle bu bölgenin iktisadiyatının kontrolü de

onların eline geçti. Astrahan düşünce, Harezm hanının, Çar'a elçi ve hediyeler göndererek Harezmli tüccarlar için ticaret imtiyazı istediğini Rus tarihçisi Karamzin yazıyor.

Ruslar geniş bir mıntıkanın iktisadiyatına el atar, tüccar ve hacıların Osmanlı ülkesiyle münasebetini önlerken, şi'i İranlılar da sünnî hacılara yol vermemekte idiler. Onun için, Harezm hükümdarı Hacı Mehmed Han, esas müracaatını *İslâm halifesi* ve en kuvvetli İslâm hükümdarı olan Osmanlı padişahına yaptı. 1567 de Harezm hükümdarından gelen bir mektupta Orta Asya hacı ve tüccarlarına yol vermeyen devletlerden şikâyet edilmekte, padişahın buna bir çâre bulması temenni olunmaktaydı. Başbakanlık arşivinde 7 numaralı Mühimme defterinin 948 nci sayfasında, Kırım hanına yazılan bir mektupta hulâsaten : «Semerkand ve Buhara cânîlerinden hususa vilâyet-i Harezm hanı Hacı Mehmed Han'dan nâme gelip, *mealinde* Ejderhan zapt olunup ol taraflardan Hacca niyet ve teveccüh eyleyen hacılarla tüccara yol açılıp emniyet içinde gelip gitmeleri temenni olunmuştur. İmdi, Vilâyet-i Kazan ve Ejderhan evvelden Nogayelinde idi; hâlen küffar eline girmesi neden oldu? İçinde ve etrafında kalan Tatar mirzalarından kim vardır? Ve ne zamanda ve *ne sebeple* elden gitmiştir? Mufassal yazılıp ol vilâyetin fetholunması takarrür etmiştir... Alâ vech it - tafsil ilâm eyliyesiz ki vakti ile tedariki görülüp feth ve teshiri müyesser ola» denmektedir. Böylece Osmanlı hükûmetince, Kazan ve Astrahan'a ulaşma işinin, siyasî ve iktisadî cepheleriyle birlikte mütalâa edildiği müşahede olunmakta; Hacı Mehmed Han'a yazılan bu mektuptan da anlaşıldığı üzere; Osmanlı hükûmetinin kanal açmayı tasarladığı saha hakkında Harzem hükümdarından bazı şeyler öğrenmeye çalıştığı görülmektedir.

Karar ve hazırlıklar

İlk defa 1563 yılında Kanunî Süleyman zamanında Semiz Ali Paşa sadrıazamken mevzuubahs edilen Don - Volga kanalı meselesi üzerinde, İkinci Selim'in saltanatının ferdası yılında, yani 1567 de tekrar düşünülmeğe başlandı. Bunun üzerinde esas duran adam veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa idi. 1568 yılı başlarında divanda görüşülen kanal işi, daha ziyade «Ejderhan seferi» adı altında ele alındı. Geniş ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Sokullu Mehmed Paşa, kanal projesi aleyhinde bulunan erkânın görüşlerine galip gelerek kendi fikrine uygun bir karar alınmasını sağladı.

Ejderhan Seferine karar verilirken, Avrupa ve Asya tarafında sulhun emniyet altına alınmasına çalışılmıştı. Bu cümleden tedbirler meyanında: 1568 şubatında Avusturya ile sekiz seneliğine bir sulh muahedesinin imzalanmış olması; Lehistan ile sulhun yenilenmesi, Kırım Hanı'na verilen emirlerde, Lehistan arazisine akın yapılmamasının istenmesi, İranlılarla da sulhun tazelenmesi hâdiseleri zikredilebilir.

Sokullu Mehmed Paşa, bu emniyet tedbirlerini, padişahı kendi fikrine uydurması ve divan kararını, müteakip hazırlıklara girişti. Kefe sancak beyliğine yazdığı emirde, Kırım Hanı ile görüşerek Astrahan'ın fethi için neler yapmak lâzım geldiğini görüşmesini ve bu iş için nelere ihtiyaç olduğunu tespit ile İstanbul'a yazmasını bildirdi. Bu yolda en önemli hazırlık olarak, aslen Çerkez olup, o tarafları iyi bilen Şıkk-ı sâni defterdarı Kasım Bey'i Kefe sancak beyli-

Eski devirlerde bir Nogay karargâhı

İkinci Selim
(Ressam Kapıdağlı serisinden)

ğine tâyin etti. Kasım Bey, kanal açılacak saha hakkında malûmat topladıktan başka hususî surette gönderdiği adamlar da mıntıkayı tetkik ettiler ve kanal kazılacak yeri 6 deniz mili olarak hesapladılar.

Sokullu, hazırlık işini epeyce geniş tuttuğundan etrafa sıkı emirler gönderdi. Evvelâ, yeni gemiler inşası için Kefe'ye iki gemi mühendisi yolladı. Kefe'de inşa edilecek gemiler için hassa reislerinden Hızır Reis kaptanlıkla görevlendirildi. Kefe kadısına asker için 500 kantar peksimet hazırlamasını emretti. Kasım Bey, Kefe'de kâfi miktarda erzak bulunmadığını bildirmiş olduğundan, Anadolu'da Çorum sancak beyi zahire temin etmekle vazifelendirildi. Sekiz gemi ile Kefe'ye gönderilen zahire oradan Azak'a sevkolundu. Aynı yerde mühimmat da depo edildi.

Azak kalesinde mühimmat ve erzak depo edilmeye çalışılırken bir taraftan da işin askerî ve teknik tarafı organize edilmeye başlandı. Kefe sancak Bey'i Kasım Bey'e beylerbeyilik verilerek Astrahan seferine çıkacak orduya kumandan tâyin olundu. Kasım Paşa, kanalın hazırlanması ve bununla ilgili askerî harekâtı idare edecekti.

Asker ve amele tedariki hususunda da: Niğbolu, Silistre, Amasya ve Canik sancaklarınındaki tımar ve zeamet askerinin sancakbeyleri kumandasında, Çorum ve Köstendil sancakları askerlerinin de alaybeyleri kumandasında Kasım Paşa'nın emrinde toplanmak üzere gereken hazırlıkları yapmaları için buraların sancak beylerine emirler gönderildi. Bu sancakların askerleri on bin civarındaydı. Ayrıca Kasım Paşa'ya, kendi idaresindeki mıntıkanın kale muhafazalarında bulunan askerlerinden istediği kadarını alması tebliğ olunduğu cihetle, Kasım Paşa bunlardan bin kişi aldı. Askerler toplanırken Kefe'ye donanma ile, muhasara topları, kazma, kürek çapa, külünk gibi pek çok kazı malzemesi yollandı. Kefe, Tat-ili, Balıklava, Mengûp ve Taman halkından çok miktarda Cerahor, yânî ücretli amele yazıldı. Eflak ve Boğdan halkından da bir hayli asker ve amele yollandı. Türk hâkimiyetindeki Çerkez beyleri ile Terek hâkimine padişah tarafından emirler gönderilerek Kasım Paşa'nın emrinde toplanmaları bildirildi.

Hazırlıklar tamamlanınca 1569 ilkbaharında donanma, Anadolu ve Rumeli'den toplanan asker ile İstanbul'dan sevkedilen malzemeyi Kefe sahillerine çıkardı. Bu iş de bitince harekete geçildi. Toplar beş yüz kişilik bir kuvvetin himayesinde gemilerle Azak'tan Don nehrini takiben sevkedilmekteydi. Harekâta katılan askere 40 günlük erzak almaları emredilmiş, erzak ve mühimmatın büyük kısmı Azak'ta depo edilmişti. Rus kazaklarının ve onlara tâbi başka toplulukların pusu ve taarruzlarından çekinildiğinden ihtiyatla ilerlemekte idi. Beş haftalık bir yürüyüşten sonra ordu ve amele grupları 1569 ağustosu başlarında evvelce tespit olunan Perevolok mevkiine geldi.

Ejderhan seferine katılan Osmanlı askerlerinin miktarı hakkında yerli ve yabancı kaynakların verdiği rakamlar birbirinden hayli farklı olup biri diğerini tutmamaktadır. Maamafih son tetkiklerde, kanalın kazılması işinde çalı-

şacak amele ve usta taburları hariç, 15 bin sipahi 3 bin yeniçeri rakamı üzerinde durulmakta, Kırım Hanı'nın ise 30 bin kişilik kuvvetle sefere katıldığı anlaşılmaktadır.

Kanalın kazılması ve Ejderhan'a yürüyüş

Kasım Paşa, Don ve Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştıkları yere vâsıl olunca, derhal kazı işine başlattı. Kanaldaki kazı faaliyeti ve bununla ilgili harekât üç ay kadar sürdü.

Vezirâzam Sokullu Mehmed Paşa ehemmiyet verdiği bu işin muvaffakiyetle sonuçlanması için gayretlerini gevşetmedi. Türklerin Ejderhan seferi, birinci derecede Rusları, ondan sonra da İranlıları alâkadar ediyordu. Zira Türkler Ejderhan'a girdikleri takdirde Ruslara ait bir yeri almış olacaklardı. Buna rağmen Ruslar Osmanlılarla açıkça savaşmayı göze alamıyorlardı. Onun içindir ki, Rus Çarı, Osmanlıların teşebbüsünden haberdar olur olmaz İran'a bir elçi göndererek Şah'ı Osmanlılara karşı tahrik ile İranlılarla bir ittifak yapmaya çalıştı. Rusların tahrik ve tavsiyelerine kulak veren İranlılar hazırlıklara başlayınca, İranlıların muhtemel bir hareketini önlemeyi hedef tutan Sokullu Mehmed Paşa, Anadolu beylerbeyinin emrine 24 sancak beyi ve 4 bin yeniçeri vererek Van'a sevketti. İran batıdan böyle baskı altında tutulmaya çalışılırken, doğudan da ayni şey yapılır gibiydi. Zira, padişahı Ejderhan Seferine teşvik etmiş olan Türkistan Han'ı, daha sonra, İran Şahı'nın girişeceği herhangi bir harekâtı önleyeceğini bildirmişti. Bu bakımdan, iki taraflı tazyik altında görünen İran hükûmeti her hangi bir şekilde kımıldanmaya teşebbüs etmedi. Osmanlı kuvveti, kanal kazılan sahada toplu bulunduğu müddetçe Rusların da herhangi bir tecavüzüne şahit olunmadı. Maamafih Ruslar bir hayli hazırlık yapıyorlardı.

İşe başlıyalı epeyce zaman geçtiği halde kanalın ancak üçte biri kazılmıştı. Halbuki günler kısalmağa, şiddetli soğuklar kendisini hissettirmeğe başlamıştı. Başlangıçtan beri bu işe muhalif

İkinci Selim'in bir resmi
(Aslı Pariste Bibliothèque Nationale dedir)

olan Kırım Han'ı Tatar askerleri vasıtasiyle kışın burada barınılamıyacağını orduda yayıyor, kendisi de mütemadiyen geri dönülmesini tavsiye ediyordu. Ejderhan'a mutlaka inmek istiyen Kasım Paşa ise, bir aralık gemileri kızak uzerinde kaydırarak Volga'ya geçirmek istedi. Fakat Ejderhan'dan gelen murahhaslar onu böyle bir ameliyeden vazgeçirerek sür'atle Ejderhan üzerine yürümeğe ikna ettiler. Böyle yaptığı takdirde Nogayların da kendisine yardıma geleceğini bildirdiler.

Neticede Kasım Paşa Ejderhan üzerine yürüdü. Ejderhan'lı Türkler çoluk çocuklariyle birlikte Osmanlı ordusunu sevinçle karşıladıktan sonra Kasım Paşa'yı kalenin zaptına teşvik eylediler. Ruslar Ejderhan'ı alınca müslümanların ikamet ettikleri kısmı bırakarak 12 kilometre güneyde bir ada üzerinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım Paşa'nın alması icap eden yer burası idi.

Ejderhan'dan dönüş

Türk ve Rus kaynaklarında, burada bir harbin vukuuna dair vâzıh ve kifayetli

malûmat bulunmamakla beraber, Ruslarla Türkler arasında ufak tefek çarpışmalar cereyan ettiği, bu çarpışmaların da baskın ve çapul mahiyetinde şeyler olduğu anlaşılıyor. Çapul mahiyetindeki hareketleri ise, Rusların yaptıklarından şüphe etmemek gerekiyor. Zira, kaynakların ekserisinin belirtitğine nazaran; bazı Rus askerleri Türklerden ele geçirdikleri silâh, kazma, kürek vesaire gibi şeyleri denize dökerek yine kalelerine girmişlerdir.

Rusların oturdukları kale, yeniliği nisbetinde muhkem bir yerdi. Halbuki Kasım Paşa Ejderhan önüne büyük muhasara topu getirmediği gibi, mevsim de açıkta böyle bir şey yapmıya müsait değildi. Onun için eski Ejderhan (Astrahan) harabeleri üzerine bir kale yapıp kışı burada geçirdikten sonra baharda Rusların sığındıkları yeri muhasara ile zaptetmek istedi. Kendisi Ejderhan'da kışlarken Kırım kuvvetleri geriye dönüp kış mevsimini Kırım'da geçireceklerdi. Lâkin Kasım Paşa'nın bu kararı öğrenilince orduda umumî bir galeyan başgösterdi. Tâ başlangıçtan beri el altından askeri kışkırtan Kırım Han'ı, artık uğraşmalarının neticesini almaya başlamıştı. Askerlerden bir çok kimseler Kasım Paşa'nın huzuruna çıkarak : «Burada kışlıyamayız, açlıktan ölürüz. padişahımız bize üç yıllık erzak verdirmişti; fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük erzak aldırdınız. Astrahanlılar bizi doyuramaz» dediler. İsyan hâline geçen yeniçeriler ise: «Biz Kırım Hanı ile beraber döneceğiz; sen padişahı aldattın, senin yüzünden padişahımız Devlet Giray'ı dinlemedi. Halbuki, Han'ın padişaha yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı» diye Kasım Paşa'ya çattılar.

İkinci Selim'in bir minyatür'ü (Şemailnâme'den)

Asker, kumandana böyle söylenir çatarken ordugâhta ayrıca cesaret kırıcı bir takım haberler de dolaşmağa başlamıştı. Askerin maneviyatını bozan bu haberler Rus Çarı'nın İran Şah'ı ile ittifak ettiği; Çar'ın iki voyvoda kumandasında Astrahan'a bir imdat ordusu sevkettiği haberi gibi önemli şeylerdi. Ayrıca Nogaylar'ın da gizliden Ruslarla anlaştığı şayiası ortalıkta dolaşıyordu.

Netice itibariyle; Kırım Han'ının uğraşmaları, ordugâha gelen haberler, ortalıkta dolaşan şayialar askerin maneviyatını altüst etmiş ve kumandana karşı gösterilmesi gereken itaat ortadan kalkarcasına sarsılmıştı. Askerler, Kasım Paşa'nın arzusu hilâfına bölük bölük göçetmeğe başlamışlardı. Bu vaziyet karşısında Kasım Paşa da mecburen ricat kararı verdi. Ordunun Ejderhan'dan gayrı muntazam şekilde ayrılışı yüzünden nakline imkân görmediği ağırlıkları çukurlar kazdırarak gömdürdü.

Ejderhan'dan elli altmış kilometre kadar uzaklaştığı sırada, padişahın, Ejderhan'da kışlamasına dair fermanını aldı. Padişahın fermanında; ilk baharda kendisine yardım için kuvvetli bir ordu gönderileceği; ayrıca Kırım Han'ı ile iş-

birliği yapacak başka kuvvetlerin de Rusya üzerine sevkedileceği kaydedilmekteydi.

Ejderhan'dan pek fazla uzaklaşılmadığı halde, padişahtan gelen talimata rağmen asker durdurulamadı. Bozguna benzer ricat devam etti. Ejderhan ile Azak arasındaki mesafeyi bir ay kadar süren bir zaman zarfında kateden ordu çok zahmet çekti. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin «Ravzat-ül ebrar» isimli eserindeki kayda nazaran, bu yolculuk sırasında çorak ve susuz topraklarda askerin yarısı zayi olmuştur.

Azak'a perişan bir vaziyette dönülmekle beraber belki de baharda yeni bir sefer düşünülüyordu. Lâkin Kasım Paşa'nın dönüşünden kısa bir zaman sonra Azak'taki depoların büyük bir yangında yanıp kül olması son ümitleri de altüst etti. Bir bozgun şeklindeki dönüşün üzerine bu yangın da tuz biber ekti. E. Charrière'in «Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatique» isimli eserinin üçüncü cildinde mevcut olan Fransız elçisinin 16 ekim 1569 tarihli yazısına göre, Azak yangınında 2000 kental barut patlayıp kalede bin kişi ölmüş. Oradaki bütün mühimmatla beraber geri getirilebilmiş olan malzeme de mahvolmuştu.

Bu suretle bir hayli masraf ve zahmetlerle icra edilen Ejderhan seferi sona ermiş, bunca emek ve masrafların heba olmasından gayrı netice istihsal edilememişti. Ejderhan seferinin bu şekilde bir neticeye bağlanmasında birinci derecede menfî rol oynıyan şahıs Kırım Han'ı idi. Gerek Kırım Han'ının sözlerinin tesiri altında kalan, gerekse aklı ermediği ve veziriâzamı çekemediği için bu seferin aleyhinde bulunan bazı erkân, Sokullu'yu padişah nezdinde kötülemekten geri kalmadılar. Halbuki büyük devlet adamı Sokullu'nun bu teşebbüsü; Osmanlı İmparatorluğunu cihanşümul hegemonya siyasetinde büyük terakkiler kaydettirecek, dünyanın en önemli ticarî ve stratejik sahası olan Hazar denizi kuzeyinde hâkimiyet tesisine götürecek bir plândı. Bu plân muvaffak olsaydı, ilerde Osmanlı İmparatorluğunun başlıca hasmı vaziyetine geçecek olan Rusya hızlıca büyüyemiyecek, Türk ırkından olan kimseleri, Türklüğü ezmeğe çalışan ordularında kullanamıyacaktı.

Mimar Sinan'ın Türk ressamları tarafından yapılmış iki portresi

Ejderhan seferi muvaffakiyetsizliğinde Kırım Hanının hissesi

Ejderhan seferinin ve bu seferin ihtiva ettiği mühim plânın tam bir muvaffakiyetsizlikle neticelemesinde esas âmil Kırım Hanıdır. Don - Volga ara-

Mimar Sinan

(İlâve 101)

★

Dehasının şahidi olan muhteşem eserler binâ eden Mimar Sinan bu memleketin yetiştirdiği en büyük kıymetlerden biridir. İmparatorluğun en parlak devrinde yaşaması, ona, yüksek kabiliyetlerini göstermesine fırsat veren bir talihlilik olmuştur. Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren kendi hüviyetini bulma yolunda yavaş yavaş gelişen, İkinci Bayezid devrinde esas hüviyetini iktisap eden Osmanlı - Türk mimarisi, Mimar Sinan ile kemaline ulaşmıştır.

Osmanlı - Türk mimarisinin şaheserlerinin yaratıcısı ve bu durumu ile mimarimizde klâsik çağın en değerli mümessili olan Sinan'ın çocukluk ve gençliğine ait maalesef fazla bir şey bilmiyoruz. Sinan'ın çocukluğuna ve dolayısiyle aslına ait kısa ve kifayetsiz bilgiyi, onunla ayni asırda yaşamış olan şair Sai'ye nisbet edilen «Tezkiretülbünyan», «Tezkiretülebniye» ile yine ayni şahsın olan «Risale-i tuhfet-ül mimariye» den öğrenmekteyiz. Bu eserlere göre Sinan'ın babasının adı Abdülmennan olup, Yavuz Selim zamanında Kayseri sancağından devşirilmiş ve böylece yeniçerilikten yetişmiştir. Büyük mimarın künyesi bu eserlerde «Sinan İbn-i Abdülmennan», onun eseri olan Büyükçekmece köprüsü kitabesinde ise «yusuf İbn-i Abdullah» şeklinde kaydedilmiştir. Demekki dâhi mimarın adı «Yusuf Sinan» dır. Abdullah ve Abdülmennan gibi isimler İslâmiyeti kabul eden kimselerin babaları için kullanıldığından; gerek bu yönden, gerekse kendisinin devşirmeliğine dair mevcut bilgi muvacehesinde babasının hıristiyanlığında şüphe yoktur.

İbrahim Hakkı Konyalı'nın «Mimar Koca Sinan» adlı eserinde neşretmiş olduğu Sinan'a ait ikinci vakfiyeden öğrendiğimize göre; Sinan'ın hıristiyan kardeşi vardır ve hattâ kardeşinin iki oğlundan birini Kayseri'den İstanbul'a getirterek müslüman etmiş, diğeri de müslüman olarak Süleyman adını almıştır. Bundan da Sinan'ın anası, babası ve kardeşinin hıristiyan olarak öldükleri anlaşılmaktadır.

İbrahim Hakkı Konyalı'nın ayni eserinde neşredilmiş birinci vakfiyede mevcut «vâkıf-ı merkumun efendisi ve müti- →

→ ki olan merhum İbrahim Paşa'nın» şeklindeki ibareden, eser sahibi, Sinan'ın Maktül İbrahim Paşa'nın azadlı kölesi olabileceği neticesine varmaktadır. Fakat azadlı kölelikle devşirmeliğin aynı şahıs üzerinde birleşmesi pek mümkün olamıyacağına göre, bu noktayı izah hayli güçtür.

Sinan'ın Kayserili olduğu, şair Sai'nin eserleri ile vakfiyesinden anlaşıldığı gibi, mühimme defterlerindeki bazı kayıtlarla da teeyyüt etmektedir. Başbakanlık arşivindeki 23 numaralı Mühimme defterinin 238 inci sayfasında İkinci Selim zamanında yazılmış bir hükümden; Sinan'ın evvelce Kayseri'nin Ağırnas köyünde oturmuş olduğunu, bunun civarındaki köylerde Kiçibürüngüz'de Sarı oğlu Düğenci, Üskübi köyünde de Ülise ve Kudnişan adında hıristiyan akrabalarının bulunduğunu, Ağırnas köyü halkı ile diğer iki köydeki akrabalarının Sinan tarafında himaye edildiğini öğreniyoruz. Burada mimarımızın akrabaları arasındaki Türkçe isim dikkati çekmekte, Anadolu'da hıristiyan Türklere de rastlanabildiği cihetle, onun da ırkan Türk olabileceği ihtimali hatıra gelmektedir.

Devşirmeliği muhakkak olan Sinan, hangi ırktan olursa olsun Türk ve İslâm kültürü potasında eriyerek yetişmiş, memlekete hizmet duygusunu bu kültürle yoğrularak edinmiş, ilmi ve san'at kabiliyeti de yine bu topraklarda gelişip kemaline ermiştir. Binaenaleyh Sinan, Türk milletinin öz malıdır.

Yavuz Selim zamanında kapıkulu ocağında, hayatının istikametini tâyin edecek ilk yetişme günlerini geçirdiği; bu yetişme çağını da neccarlık, yâni dülgerliğe intisap suretiyle doldurduğu anlaşılan Sinan, Kanuni'nin seferlerinde bulunmuş, böylece hem Doğu ve Batı'nın mimarî eserlerini incelemek fırsatını bulmuş, hem de orduda inşaat işlerinde vazife almak suretiyle bilgisinin pratik ve tatbiki tarafını geliştirmek imkânını elde etmiştir.

Sinan, ilk defa, mühim devlet erkânından Lütfü Paşa'nın nazarı dikkatini celbetmiştir. Kanuni devrindeki ilk İran seferinde, Van kalesini zapta memur e- →

→

dilen Lütfi Paşa, Sinan'a Van gölü kıyısında gemiler inşa ettirmiştir. İran seferinden dönüldükten sonra Sinan, subaşı olmuş ve mimarlık mesleğinde iyice ilerlemek imkânına kavuşmuştur. Sinan'a artık Mimar Hasekisi demeye başlanmıştır. Sinan, yüksek kabiliyetlerini sezen Lütfi Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında, başmimar Acem Alisinin ölümü üzerine «Ser mimaranı hassa» yâni başmimar rütbesini ihraz etmiştir. İşte bundan sonradır ki Sinan'ın önünde dehâsının meyvalarını verme imkân ve yolu açılmıştır.

Sinan bundan sonra ölümüne kadar mimarbaşılık etmiş, cami, mescit, köprü, su yolu, hamam vesaire gibi pek çok eser meydana getirmiştir.

Sinan'ın yaptığı abidevî eserlerin ilki İstanbul'daki Şehzâde camiidir. Bunun inşasına 1543 te başlanmış, eser 1548 de tamamlanmıştır. İkincisi yine İstanbul'da Süleymaniye camiidir. Süleymaniye'nin inşasına 1549 da başlanmış, inşaat yedi senede tamamlanmıştır. Süleymaniyedeki büyük direklerden biri İskenderiye'den, biri Baalbek'ten getirilmiş, iki tanesi de İstanbul'dan eski Bizans eserlerinden temin olunmuştur. Bu muhteşem eser tamamlandığı zaman Kanuni Süleyman:

«— Bu bina eylediğin Beytullahı sitku safa ve dua file sen açmak evlâdır.»

Diyerek, eserin açılışını Sinan'a yaptırmıştır. Türk mimarisinin şaheserlerinden olan ve İstanbul'un meşhur yedi tepesinden biri üzerine oturtulan Süleymaniye camii, binanın bütünü itibariyle güzellik ve azametin bir örneğidir.

Sinan'ın üçüncü büyük eseri Edirnedeki Selimiye camii olup, dâhi mimar bunu diğerlerinden üstün görmekte ve bu caminin Bizans eseri Ayasofya'dan üstünlüğünü şöyle izah eylemektedir: «Bunun mimarisi hem nazik, hem üçer yolları olmak gayet müşkül olduğu ukalâyı halk-ı cihan daire-i imkândan hariç dediklerin bir sebebi, Ayasofya kubbesi gibi bir kubbe devlet-i islâmiyede bina olunmamıştır deyu, kefere-i fecerenin mimar geçinenleri müslümanlara galebemiz var dirler imiş. Ol kadar kubbe durdurmak gayet müşküldür bu hakirin kalbinde kalmıştır. Mezbur cami binasında himmet edüp blavnillâh: taalâ saye-i Sultan Selim Han'da izhar-ı kudret idüp bu kubbenin Ayasofya kubbesinden altı zirâ kaddin ve dört zirâ derinliğin ziyade eyledim» demektedir.

→

→

Şehzâde, Süleymaniye ve Selimiye'den mürekkep üç büyük eseri hakkında da şöyle demektedir: «Kalfalığımı İstanbuldaki Şehzâde camiinde icra ettim. Üstadlığımı da Süleymaniye camiinde tekmil ettim. Amma cümle makdurumu bu Selim Han camiine sarfedip yedi tülâmi eyan ve beyan eyledim. Bildiğimiz cihanın mimar ve mühendisleri var, makdurların sarfetseler böyle bir eseri azim binasından âciz olacaklardır. Hiç bir padişah da bu kadar malı firavan bezletmeğe cür'et edemiyecektir».

Mimar Sinan, yarım asırlık mimar başılığı esnasında, en çoğu İstanbul'da olmak üzere pek çok eser meydana getirmiştir. Sinan'ın eserlerinin bir listesi, ilk defa İkdam kütüphanesi tarafından rûmi 1315 yılında neşredilmiştir. Lâkin bunda Sinan'a ait olmayan bazı eserlerin de ona nisbet edildiği görülmektedir.

Baş tarafında Sinan'ın künyesi bulunan Büyükçekmece'deki köprü, Mimar Sinan'ın camiler dışındaki mühim eserlerinden biridir. İstanbul'a şehir dışından su getirten padişah Fatih Mehmed'di. Kâğıthane'den İstanbul'a su nakleden suyolunun mimarı da Sinan'dır. Bu suyolu Kanuni zamanında, padişahın bizzat emir ve alâkasiyle yapılmıştır.

Elli iki yıl mimarbaşılık eden Sinan 83 cami, 51 mescit, 57 imaret, 3 darüşşifa, 5 kârgir suyolu, 19 kervansaray, 3 hamam ve ayrıca birçok türbe, mahzen, mutbak, kiler gibi şeyler yapmıştır. Sinan'ın cami ve mescit olarak İstanbul'daki eserlerinin önemlileri şunlardır:

Zindankapı'da Ahi Çelebi Camii, Topkapı'da Ahmed Paşa Camii, Topkapı'da Ahmed Paşa türbesi, Azapkapı'da Sokullu Mehmet Paşa Camii, Fatih'te Hacı Üveys mahallesinde Bâli Paşa Camii, bu camiin yanıbaşındaki Neccar Mehmed Efendi türbesi, Edirnekapı'da Acı Çeşme Camii, Cihangir'de Cihangir Camii, Sütlüce'de Çavuşbaşı Camii, Beyoğlu Çukurcuma'da Çukurcuma (Muhiddin Çelebi) Camii, Tophane'de Defterdar (Ebûl Fazıl) Camii, Cibali'de Üsküplü (Defterdar Süleyman Çelebi) Camii, Fethiye civarında Dağman Camii, Edirnekapı dışında Emir Buhari Camii (bugün yıkılmıştır), Üsküdar Toptaşı'nda Eski Valide Camii, Balat'ta Ferruh Kethüda Camii, Samatya'da Hacı Evhad Camii, Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii, Samatya Sulu Manastır'da Hammami Hatun Camii, Aksaray Haseki'de Haseki Sultan Camii,

→

sında bir kanal açılması tasavvurunu duyduğu zaman şaşkınlığa uğrayan Kırım Hanı, Osmanlı devletini böyle bir plândan vazgeçirmek için peşinen elinden geleni yapmış; seferin icrasına mâni olamayınca da sefer müddetince bunu sabote etmeğe çalışmış; uğraşmalarında da muvaffak olmuştur. Kırım Hanını böyle bir plânın aleyhinde bulunmağa götüren sebep; Osmanlıların Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don - Volga havzasında da yerleşmeleri takdirinde, Kırım'ın bir Osmanlı eyâleti haline düşmesinden korkmasından ibarettir. Bu arada, kanal açma faaliyetine mâni olmak suretiyle Moskova nezdinde kendi itibarını artırmayı da gözetmiştir. Onun içindir ki; türtü bahanelerle padişahı Ejderhan seferinden vazgeçirmeğe uğraşırken bir taraftan da Moskova ile bu hususta muhabereye girişti. Rus tarihçisi Solovyev'in «İstoriya Rossi'i» isimli eserinde kaydettiğine göre; Kırım Hanı Ejderhan seferi dönüşünde Rus heyeti ile yaptığı konuşmalarda Kont Şuleş,e şöyle demişti: «Astrahan'ın önüne gelince ben ırmağı geçerek şehre taarruz etmedim. Bunu Moskof Çarı'nın hatırı için ve kendim için yapıyordum. Ben Astrahan'ın Türklerin eline geçmesini istemiyordum. Böylece kendime hizmet ettim ve Kırım'ı Türklerin eline bırakmak istemedim».

Padişahtan aldığı emir dolayısiyle sefere çıkmak üzereyken Rus elçisi Nagoy'a: «Müslüman yurtlarını zapteden Çar'a karşı Sultan, bütün müslümanları birleştirip harekete getirmiştir ve Astrahan'ı zaptederek beni buranın da Hanı ilân edecektir, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astrahan'ı bana teslim edin» diyen Kırım Hanı, seferden dönüşünde de Moskova'ya bir mektup göndererek Astrahan ve Kazan'ı istedi. Hem padişahın seferini sabote eden, hem de bu seferden faydalanarak kendi hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışan Kırım Hanına karşı Rus Çar'ı kurnaz ve yumuşakça bir cevap verdi. Zira Rus Çar'ı ilkbaharda Osmanlıların ikinci bir seferini bekliyordu.

Hanlığını muhafazayı Osmanlılarla Ruslar arasında bir muvazene siyaseti gütmekte aramış olan Kırım Hanı, kendi hasis menfaatleri uğruna Türk dünyasına kötülük etmiş oldu. Osmanlıların Don - Volga bölgesine yerleşmeleriyle Kırım'ın bir Osmanlı vilâyeti haline geleceğinden korkan Kırım Hanı esasında o mevkiini Osmanlılara medyundu. Zira Osmanlı himayesi olmasaydı Kırım Hanlığının da Kazan ve Ejderhan han-

→

Yenibahçe'de Hurrem Çavuş Camii, Kanlıca'da İskender Paşa Camii, Kasımpaşa'da Kasımpaşa Camii, Ahırkapı'da Kapuağası Mahmud Ağa Camii, Çapa'da Kazasker Abdurrahman Paşa Camii, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii, Kadırga'da Mehmed Paşa (Sokullu) Camii, İstanbul surlarının Mevlevihanekapısı dışında Merkezefendi Camii, Edirnekapı'da Mihrimah Camii, Üsküdar iskelesinde Mihrimah Camii, Üsküdar Şemsipaşa'da Şemsi Paşa Camii, Şehzâdebaşı'nda Şehzade Camii ve Süleymaniye'de Süleymaniye Camii.. Bu camilerin ekserisinin civarında bânilerinin türbeleri, çeşmeler, bazılarında mevcut mektep ve medreseler de Sinan'ın elinden çıkmıştır. Mimar Sinan İstanbul dışında da birtakım eserler meydana getirmiştir; bu arada Kayseri'de kendi köyü olan Ağırnas'ta da bir çeşme yaptırmıştır.

Mimar Sinan'ın doğum tarihi belli →

→

değildir. Câfer Çelebi «Risale-i mimariye» sinde onun yüz yıldan fazla yaşadığını yazar. Evliya Çelebi Sinan'ı 170 yıl yaşamıştır diyerek fazla hatalı bir mübalâğada bulunur. Matbu «Tezkiretülbünyan» ın mukaddimesinde 110 ve 91 sene diye iki rakam verilir. Son tetkiklerde Sinan'ın en fazla 110 sene kadar yaşamış olabileceği kabul edilmektedir. 1587 yılında ölen Mimar Sinan'ın türbesi İstanbul'daki şaheserinin bulunduğu Süleymaniye semtindedir.

Bibliyografya: Ahmed Refik; Türk Mimarları. Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye Tarihi. Sâi; Tezkiret-ül-bünyan (İkdam matbaası neşri); Risale-i Mimariye (Tahsin Öz neşri). İbrahim Hakkı Konyalı; Mimar Koca Sinan. Ahmed Refik; Mimar Sinan. Ahmet Refik; Âlimler ve san'atkârlar. Fuat Köprülü - Albert Gabriel: Sinan, hayatı, eserleri. Hadikat-ül-cevami.

lıklarının arkasından Rusların işgaline uğraması muhakkaktı.

Evvelâ padişahı seferden vazgeçirmeğe çalışan, sefer sırasında ordunun mâneviyatını bozan, hattâ kendisinden istenen şeyi yapmayan Kırım Hanının, ordunun dönüşü sırasında Osmanlı askerini kötü yollardan getirerek yarı yarıya zayiata sebep olmakta da methaldar bulunduğu Osmanlı tarihçilerinin ifadeleri ve arşiv vesikaları ile sabittir.

Rusların dostluk siyaseti

Osmanlıların Ejderhan seferi muvaffakiyetsizlikle bitmekle beraber, azimkâr idarecilerin elinde tekrarlanabilirdi. Zira, gerek kanalın kazılışı sırasında gerekse Ejderhan önünde Osmanlı ordusu mühim bir çarpışma yapmamıştı. Fakat Ruslar Osmanlılarla mühim bir çarpışmayı göze alacak derecede kudretli bir devlet değildi. Bunun için Rus Çar'ı Korkunç İvan Osmanlılara dost görünmeyi en doğru yol seçti. Zâten başında bulunduğu devletin menfaatı da bunu icap ettirmekteydi. Türklerle bozuşarak bir mücadeleye atıldığı takdirde, galip gelmesi muhal olduğundan, yeni kurulan Rus imparatorluğu birdenbire çökebilirdi. Onun için Ejderhan seferi münasebetiyle Türklerin Rus arazisine tecavüzde bulunmuş olmasına rağmen, Osmanlı hükûmetiyle anlaşmaya gayret etti. Kudretinin en yüksek noktasında olan Osmanlı hükûmeti ise, ilk denemedeki muvaffakiyetsizliği müteakip seferi tekrarlamamakla en büyük hatayı işledi. Böylece, doğu Avrupa tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden bu yıllar, Osmanlıların passif kalması yüzünden, Rusların lehine işledi. Hâdiselerin Rusların lehine bir yön takip etmesi, ilerisi için, Türklerin aleyhine gelişme istidadı göstermesi demekti. Bu hakikati Sokullu Mehmed Paşa kavramış olmakla beraber, Kırım Hanının Ejderhan seferini sabote etmesi, Padişahın da Sokullu derecesinde ileriyi görememesi Rusların kazançlı çıkmalarına sebep oldu. Buna karşılık Korkunç İvan Rus menfaatlarını Türklerle anlaşmakta bularak, bu hususta en isabetli yolu seçti.

Osmanlı hükûmetiyle anlaşabilmek için İkinci Selim'in cülûsunu tebrik bahanesiyle, 1570 baharında İstanbul'a Novosiltsev adında bir elçi gönderdi. İstanbul ile anlaşmak vazifesiyle mükellef olan Rus elçisi bir de Çar'dan mektup getirmekteydi. Dördüncü İvan'ın

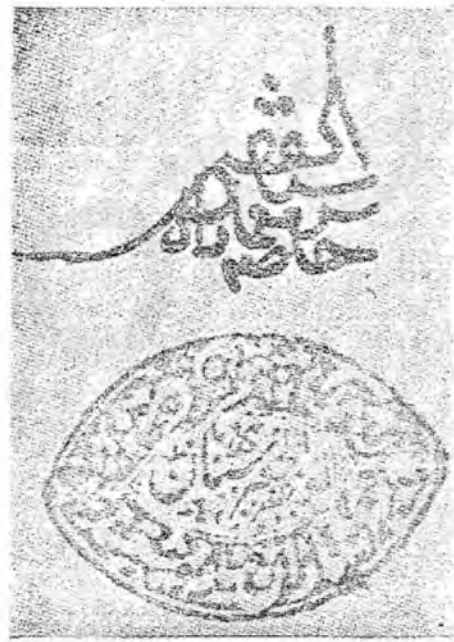

Mimar Sinan'ın «Elfakir Sinan Ser Mimârânı Hassa» yazılı imzası ve altında ayrıca ismi ile beraber yine vazifesini de belirten mührü

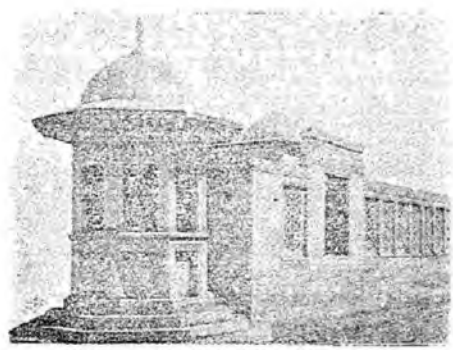

Sinan'ın Süleymaniye'deki türbesi

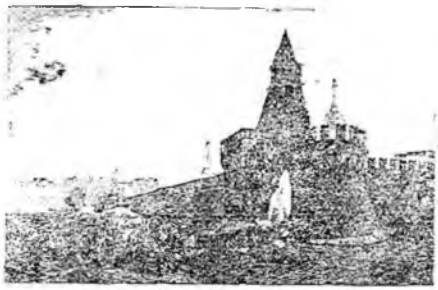

Eski devirlerde Moskova kalesi

mektubu çok yumuşak bir ifade taşıyor, Osmanlı tecavüzüne rağmen sulh arzusu şöyle belirtiliyordu: «Sizin askerinizin Kefe ve Azak tarafından bizim Astrahan kalemiz üzerine geldiklerini haber verdiler. Buna çok hayret ettik. Şayet şimdi arada bir düşmanlık sebebi varsa sizinle dostluğu nasıl iade edebileceğimizi bildiriniz. Bu iş herhalde, arada fırsatcı kimselerin dedikodusuyla olmuştur».

Çar'ın dostane mektubuna rağmen elçiye iyi bir kabul gösterilmedi. İkinci Selim 1570 temmuzunda kendisini kabul ettiği sırada kasten Çar'ın sıhhatını sormadı; bundan başka elçilere verilmesi mutad olan ziyafet de Novosiltsev'e verilmedi.

Büyük bir otoriteye sahip olduğu halde, 1569 muvaffakiyetsizliğini müteakip, vezirlerin huzurunda «bütün masraflar ve zayiat hesap edilip sana ödetilmek lâzımdır» sözleriyle padişah tarafından azarlanan Sokullu Mehmed Paşa da seferi tekrarlamak üzere cesaret kalmamıştı. Zâten bu yıl içinde Kıbrıs'ın fethi için Venediklilerle harbe girişildiği, Venedik harbi de bazı devletlerin ittifakına yol açtığından Osmanlı hükûmetinin dikkati kuzeyden güneye çevrilmişti. Ayrıca Yemen hâdiseleri de devleti epeyce meşgul ediyordu. Bunun için Osmanlı hükûmeti Rusların sulh arzusunu, bazı şartlarla müsait karşıladı. Padişahın Çar'a yolladığı mektup yüksekten, fakat yumuşak bir ifade ile yazılmıştı.

Ejderhan seferi tekrarlanmayınca, Rusların Volga havzasına yerleşmelerine göz yumuluyor demekti. Bu sebeple anlaşmazlık kendiliğinden ortadan kalkmış sayılabilirdi. Maamafih Rusların Kafkaslara ve Karadenize ilerlemesine de müsaade edilemezdi. Bu da Kırım Tatarlarının akınlariyle önlenebilecek bir şeydi. Nitekim Kırım Hanı 1570 de Çar'ın kayınpederi Çerkez Temruk Bey'in üzerine yürüyüp, Çerkez kuvvetlerini şiddetle ezdi. Ertesi yıl da Moskova üzerine yürüdü. Evvelâ Oka nehri boyundaki Rus müdafaa hattını bozan Kırım Hanı Devlet Giray Moskova'ya doğru ilerleyince Çar korkusundan Aleksandrovski'ye kaçtı. Kırım kuvvetleri Moskova'nın dış mahallelerini yaktı. Ateş rüzgârın tesiriyle şehre de yayıldığından bir hayli de adam öldü.

Çar böyle bir dehşetle karşılaşınca padişahın ileri sürdüğü şartları kabul etti. Padişaha yazdığı mektupta, Terek üzerindeki kalelerin yıkılması, buradaki askerlerin Astrahan'a çekilmesi ve Astrahan yolunun açık bulundurulması için emir verdiğini bildirdi (Mart 1571). Lâkin Kırım Hanının muvaffakiyetini gözönünde bulunduran Osmanlı hükûmeti, bu defa, Çar'ın ittifak teklifine cevap vermedikten başka, İstanbul'a gelen Rus elçisine Kazan ve Astrahan'ın geri verilmesi, hattâ Çar'ın Osmanlılara itaat etmesi lüzumundan bahsedildi.

Rus Çar'ı çok müşkül bir duruma olup, âdeta ne yapacağını şaşırmıştı. Bu şaşkınlığı devam ederken 1572 yazında Kırım Hanının Moskova istikametinde bir defa daha ilerlediği görüldü. Fakat bu defa Kırım kuvvetleri Moskova yakınında Molodi'de mağlûp oldu. Han'ın mağlûbiyetini Kırım'da kıtlık ve açlık yılları takip etti. Bu yüzden Kırım kuvvetleri vasıtasiyle mühim işler yürütülme plânından vazgeçilerek, hâdiselerin tabiî mecrasında inkişafına intizaren Ruslarla anlaşıldı.

SELİM ZAMANINDA EFLAK, BOĞDAN VE ERDEL

Osmanlı İmparatorluğuna tâbi prensliklerin Eflak, Boğdan ve Erdel'de Kanuni Süleyman devrinin idarî sistem ve otoritesi İkinci Selim zamanında da değişmeden devam etti.

Eflak

Tâbi beyliklerden olan Eflak'da zikre değer mühim bir hâdise olmadı. İkinci Selim tahta geçtiği zaman Eflak voyvodası Topal Petru idi. Ertesi yıl yâni 1567 de Topal Petru'nun yerine voyvoda yapılan Aleksandru, mevkinde iyi tutunabilmek için rakiplerini temizlemeye dikkat etti. Eflak voyvodaları arasında Üçüncü Alçksandru olarak tanınan bu adam zamanında her yıl İstanbul'a 80 bin duka gönderilirdi. Bunun yarısı vergi olup yarısı da hediye idi. Eflak'taki mevki düşkünleri arasında hediyeyi fazla göndermek suretiyle makam elde edeceklerini hesaplıyanlar da görülüyordu. Bu neviden adamların uğraşmaları neticesinde bir yılda merkezi hükûmete gönderilen para miktarının 130 bin dukayı bulduğu oluyordu.

Boğdan

İkinci Selim padişah olduğu zaman Boğdan voyvodalığında Aleksandru bulunuyordu. 1564 de yeniden bu makama getirilmiş olan Aleksandru dört sene sonra ölünce yerine oğlu Boğdan buraya voyvoda oldu. Boğdan voyvodaları arasında Dördüncü Boğdan olarak yer alan bu şahsın voyvodalığa tâyini, Başbakanlık arşivi 7 numaralı Mühimme defterinin 400 ncü sayfasında mevcut bir hükme göre civar sancak beylerine şöyle tebliğ olunmuştu:

«Niğbolu beyi Mehmed Han'a hüküm ki:

Hâlâ vilâyet-i Boğdan voyvodası olan Aleksandr voyvoda mürd olup voyvodalığa oğlu Boğdan tefviz olunup sancağ-ı humâyunum gönderilmiştir. İmdi vilâyet-i Boğdan sair memalik-i mahrusam gibi reayası dahi haracgüzarlarım olduğu, ecilden onun gibi âda tarafından bir hareket olursa muavenet için cenab-ı emaret-meab han dâme maalihu'ya nâme-i humâyunum ve Eflak voyvodasına ve Silistre ve Vidin sancakları beylerine ahkâm-ı şerife yazılıp irsal olunmuştur - Sene 975 ramazan» (Şubat - Mart 1568).

Bu sırada Osmanlı hükûmetinin otoritesi Boğdan'da pek fazla hissedilmekte olduğu halde, voyvoda Boğdan, el altından Lehistan'a taraftarlık etmekteydi. Leh kıralının hükmü altına girmeğe niyetli olduğu anlaşılan bu adam Lehlilerle gizli bir anlaşma da yapmıştı. Leh kıralı ile gizliden anlaşınca harekete geçmek üzere kendinde cesaret bulduğundan 1572 yılı başında isyanımsı bir harekete girişmişti. Fakat Osmanlı hükûmeti uyanık davrandığı cihetle, Boğdan'ın isyanı bir gaile halini almadan kendisi azledilmiş ve yerine boyarlar tarafından İoan Cel Cumplit (1572 - 1574) seçilmiştir. Boğdan'ın isyan hareketinin büyümemesinde buradaki boyarların büyük kısmının İoan'a taraftarlık edip Osmanlı hükûmetine bağlılık göstermesinin tesiri olmuştur.

Bir Leh kasabasında dünyaya gelmiş olduğu halde, eski voyvodalardan Stefan Cel Mare'nin oğlu olduğunu iddia eden İoan (Yuvan) ın voyvodalığı merkezî hükûmetce tasdik edilip, Bender Beyi vasıtasiyle desteklenince, kendisinden önceki voyvoda Boğdan'dan sür'atle çekilmek zorunda kalmıştır. Lâkin, voyvodalığa seçilişi, hükûmetçe derhal desteklenen, bu bakımdan voyvodalık makamına oturuşu fiiliyatta merkezin bir tâyininden başka bir şey olmayan İoan da, iki senelik voyvodalığı müteakip selefi Boğdan gibi bir isyan macerasına atıldı.

Romen tarihçilerinin yiğit ve cesur diye tanıttıkları İoan voyvoda olunca Boğdan'ın vergisini altmış bin dukava çıkardı. İoan, voyvodalık makamına yeni oturduğu sırada bazı Leh beyleri eski voyvoda Boğdan'a kuvvetce yardımda bulundularsa da müsbet bir netice elde edemediler. O aralık Leh kıralı da Boğdan'ın affı için padişaha müracaat etmiş bulunuyordu. Kıralın ricası üzerine sabık voyvoda Boğdan'ın kardeşi ile birlikte İstanbul'a gelmesi bildirildi. Fakat bu sırada Leh kıralı Zigismund Ogüst'ün ölümü, eski voyvoda Boğdan ile ilgili meselenin biraz daha karışmasına sebep olmuştur. Zira eski voyvoda Boğdan İstanbul'a geleceğine Erdel'e geçmiş, Erdel kıralı kendisini yakaladığı halde, Avusturya'nın Sokman kalesi kumandanı bu adamı Erdel kıralının elinden almıştır. Osmanlı hükûmeti Boğdan'ın arkasını yine de bırakmamış ve iki devlet arasındaki muahededen bahis-

le Boğdan'ın teslimini istemiştir.

Zâlim bir kimse olan İoan, kendisini mevkiinde kuvvetli hissetmeğe başlayınca bir takım maceralara atılmaktan geri kalmadı. Mevcut olduğu rivayet edilen hazineleri söyletmek için papazları diri diri toprağa gömdürecek kadar zâlim davranan İoan, fazla para temin edebilmek için halkı pek fazla tazyik eyledi. Lâkin Boğdan vergisinin 80 bin altına çıkarılmasını kabul etmediği gibi, bunu bahane suretiyle isyan bayrağını kaldırdı.

Yalnızca kendi kuvvetiyle bir şey yapamıyacağını kestirerek Kazak hatmanı ile Leh kıralından yardım istedi. O sırada Lehistan kırallığına yeni seçilmiş olan Henri de Valois (Hanri dö Valva), Lehistan'ın Rusya'ya karşı yeni bir muharebeye gireceğini hesaplıyarak, Boğdan voyvodasının yardım talebine müsbet cevap vermedi. Türklerle olan ahidnâmeye sadık kalacağını ifade suretiyle voyvodanın teklifini reddetti. Fakat Kazan hatmanı fiili yardımda bulundu.

Evvelâ Lehistan Kralı sonra Fransa Kralı olan Henri de Valois

Kazak yardımı sayesinde kuvveti artan İoan fiilen faaliyete geçerek evvelâ İbrail üzerine yürüdü. Voyvoda İoan'ın rakibi olan Petru burada idi. İoan, İbrail kumandanından bu adamın kendisine teslimini istedi. İbrail kumandanı ise buna cevaben dört adamı ile on gülle ve iki ok yolladı. Zâlim İoan bu zavallıların önce kulak ve dudaklarını kestirdi, sonra da kale duvarları önüne ayaklarından başaşağı astırdı. Bilâhare İbrail'i hücumla ele geçirip şehirde dört gün katliam yaptı.

İoan'ın kazaklardan da yardım görmek suretiyle açıkça isyan etmesi ve ilk hamlede kendi muhitinde bir tedhiş havası yaratması, Osmanlı hükûmetini telaşa düşürdü. Bu bakımdan İoan'ın tenkili işi hayli ehemmiyetli şekilde ele alındı. Bu gaye ile Kırım hanı, Rumeli beylerbeyi, Bender, Akkirman, Silistre, Vidin, Köstendil, Niğbolu, Alacahisar, Vuçitrin ve Çirmen sancak beyleri ile Eflak ve Erdel voyvodaları isyanın bastırılmasına memur olundular. Bu kadar mühim kuvvete dayanamıyacağı bilinen İoan'ın, Boğdan gibi Lehistan'a kaçması ihtimali de hesaplanarak, âsi voyvodanın elde edilmesi takdirinde iadesi hususu peşinen bu hükûmete bildirildi.

Âsi voyvoda İoan, bu kadar kuvvet karşısında pek fazla dayanamadı. Seret suyu kenarında Silistre sancak beyi Davud Bey ile Vuçitrin sancak Beyi Hızır Bey'e taarruz etmek üzereyken yakalanarak başı kesildi (1574). İoan'ın isyanı bu şekilde bastırılınca Boğdan voyvodalığına Eflak voyvodasının kardeşi Petru Schiopul (Topal Petro) tâyin edildi.

İkinci Selim zamanında Boğdan üzerinde Leh tesiri açıkca belli oluyordu. Bilhassa Erdel beyi iken Leh kırallığına getirilmiş olan Stefan Batori (Bathory Istvan) zamanında bu hal daha belirli şekle girmişti. Bunun içindir ki Osmanlı hükûmeti iki defa Leh kırallığının nazarı dikkatini celbetmek ihtiyacını hissetmiştir.

Erdel

Kanuni Süleyman zamanında devleti epeyce meşgul etmiş olan Erdel, mezkûr padişahın son yıllarında bir hayli sükû-

İkinci Selim'in içkiye düşkünlüğü

(İlâve : 102)

★

Onaltıncı asır sonuna kadar gelip geçen padişahlar arasında içki kullananlara rastlanmakla beraber, bunların hiç birisi İkinci Selim derecesinde içkiye düşkünlük göstermedikleri gibi Osmanlı hükümdarlarının tamamı hesaba katıldığı takdirde bile onun kadar içki âlemi tertip edene rastlanmaz. Bu yüzdendir ki bazı tarihçiler ondan «Sarhoş Selim» diye bahsetmişlerdir.

Sarışınlığı dolayısiyle «Sarı Selim» diye de anılan bu padişahtaki içki iptilâsı şehzadeliği sırasında başlamış ve kendisi sık sık içki âlemleri tertip etmiştir. Kanuni'nin büyük oğlu Mustafa, ayni zamanda kendisinden küçük olan kardeşi Bayezid'de saltanatı elde etme temayülü başgösterdiği, bu şehzadelerin gerisinde birer parti gibi taraftarlar topluluğu teşekkül etmeğe başladığı sırada bile, Selim içki âlemlerinden başını kaldırmamıştır. İşte bu devrede bir gün musahibi Celâl Beye:

«— Halk arasında bizim için ne derler, saltanatı kime tahmin ederler?»

Diye bir sual sorunca, Celâl Bey'in, Şehzade Mustafa'yı askerin, Bayezid'i de anne ve babası ile, Rüstem Paşa'nın istediklerini söylemesi üzerine:

«— Sultan Mustafa'yı en kuvvetlisi istesin, Bayezid Han'ı ana ve babası talep etsin, Selim fakire de mevlâsı rağbet etsin; biz safamızı sürelim, yarının sahibi var» deyişi ve elindeki kadehi dudaklarına götürerek içki meclisini bozmayışı meşhurdur.

Müverrih Selâniki Mustafa, Solakzâde, Karaçelebizâde Abdülâziz ve Âli eserlerinde Selim'in içkiciliği için en az bir kaç satır ayırmışlardır. Bilhassa Âli bu hususta gayet serbestce fikirlerini beyan etmiştir.

Selim'in içki meclisinde zamanın bir çok şairleri de hazır bulunmuştur. Fazlı, Sami, Ferdi, Ulvi, Rai, Firaki, Nigâri, Mekali, Hatemi gibi şairler, musikişinaslardan Nihani, Durak Bey, sancakbeylerinden musikişinas Gülâbi Bey, hanendelerden Mirek Çelebi, Kasabzâde Nâbi gibi şahsiyetler, Selim'in meclisini şiir, nükte ve saz ve sesleri ile süslemekte idiler.

→

Onun, şehzâdeliği sırasında içkiye gösterdiği rağbet, babasının kulağına gittiği zaman, Kanuni Süleyman oğluna bu yüzden tekdir edici mektuplar yazmıştır. Kardeşi Bayezid'le mücadelesi sırasında, Bayezid, onun sarhoşluğunu ele alarak babasının gözünden düşürmeğe çalışmış, hattâ bu meseleyi asker ve Anadolu halkı arasında yaymaya bile gayret etmiştir. Selim, bu kritik devrede içkiyi bıraktığına dair babasına mektup yazmak ihtiyacını hissetmesine rağmen, rakibi ortadan kalkıp da sükûnet avdet edince, eski âlemlerine devam eylemiştir.

Selim, padişahlık tahtına oturunca da bu alışkanlığından vazgeçmemiş, bilâkis daha rahat ve serbest şekilde içkisine devam etmiştir. Sultan Selim'in, padişahlığının ilk günlerinde azil ve tâyine ait ilk icraatı da içki meselesiyle ilgilidir. Ordu ile Belgrad'dan dönerken Semendre'ye yaklaşıldığı sırada kendisi ile atbaşı beraber giden Rumeli kazaskeri Hamid ve Anadolu kazaskeri Perviz Efendiler, yeni padişahın içkiye düşkünlüğünü, ya bilmedikleri için, veyahut da bilmemezlikten gelerek:

«— Sarabı babanız merhum kaldırmışlar idi, temennî olunur ki sizin zamanı serifinizde de memnu olalı»

Diyerek içki yasağının devamını arzuladıklarını belli edince, Sultan Selim Semendre konağında bunların ikisini de azletmiştir. Bu hareketiyle içkinin serbestliğini zımnen ifade etmiş olduğundan, perhiz devri nihayete ermiştir. Maamafih Kanuni'nin son zamanına rastlıyan içki yasağı karşısında bazı şairler beyitleriyle, sair kimselerden de nesirleriyle mevcut vaziyeti iyi bularak veya hayıflanarak tavsife çalışanlar vardı. Meselâ meşhur şâir Baki:

"Şarâb-ı nâbdan humlar tehi meyhâneler tenha
Aceb hâlilliğin buldu riyâ ehli bu meydanûn„

yine o devirde yaşıyan başka bir şâir olan Nev'i ise:

"Kalb-i âşık gibi viran ettiler meyhâneyi
Bivefâlar ahdine dönderdiler peymâneyi„

→

na kavuşmuş gibiydi. Son olarak Erdel prensliğine getirilen Janos Sigismund (Szigmond, Yanoş Jikmon, Etiyen Sigismund, İstefan, İstepan Kral, Kralzade) bu mevkiini tam mânasiyle Türk hükûmetine medyundu. Janos Sigismund kıral ünvanı ile Erdel'in başına geçirildiği sırada Avusturyalılar, Türk kudretinin üstünlüğünü muhtelif vesilelerle bizzat görüp tatmışlardı. Onun için hodbehod Erdel işlerine müdahale cesaretini kendilerinde bulamamakla beraber, alttan alta ve fırsat düştükçe Erdel ile alâkalanmaktan da geri kalmıyorlardı. Bu alâka daha ziyade Erdel'de kendilerine taraftarlar bulmak ve hattâ Erdel idarecilerini kendilerine meylettirmek noktasında toplanmaktaydı. Avusturya'nın bu neviden çalışmaları nihayet bekledikleri neticeyi verebildi. Türk hükûmeti sayesinde mevki edinmiş olan Janos Sigismund gizliden gizliye Avusturya ile anlaştı.

Osmanlı hükûmeti Janos Sigismund'un gizli faaliyetini haber almakta gecikmedi. İstanbul'dan gönderilen bir memur vasıtasiyle, Janos Sigismund'un elçilerinin neden uzun müddet Prag'da kaldıkları kendisinden soruldu. J. Sigismund bu suali bir takım yalan ve bahanelerle geçiştirmek istediyse de, merkezî hükûmetin şüphesi onun üzerinde toplandı. Avusturya ile yapılan gizli görüşme neticesinde imparator Maksimilyen yeğenini Janos Sigismund'a vermeyi vaadetmiş, J. Sigismund ise Macar kıralliği tâcını Alman İmparatoruna terketmişti. Ayni zamanda iki taraf arasında tedafüi ve tecavüzi bir muahede de aktedilmiş bulunuyordu.

Padişahların nâmelerinde kendisine «Erdel hâkimi» veya «Voyvoda» diye hitab edilen, mektup metni arasında bazan «Macar kıralı ve Erdel hâkimi» diye zikredilen Erdel kıralı Janos Sigismund'un yaptığı anlaşma hükümsüz bir metin halinde kalmaktan başka bir işe yaramadı. Zira anlaşmanın ferdası yılı olan

→

Demişti. Ramazanzâde Nişancı Mehmed Bey ise:

«Bu ruzgâr-ı nâsâzkârda sagar-ı şarab mânend-i lâle-i sirâb taşa çalındı, hamr ne satıldı, ne alındı... Surâhilerin boyunları uruldu, kopuzların kulakları buruldu» sözleriyle şair Nev'înin hissiyatına yakın bir ifade kullanmıştı. Halbuki Sultan Selim devrinde bizzat padişahın içkiye devamı yüzünden devlet erkânı arasında bile serbestçe içki içenler vardı. Bunun için halk arasında «Bugün şarabımızı nerede içeceğiz? Müftüde mi kadıda mı?» diye baştakilere tarizlerde bulunanlara rastlanıyordu.

Zamanın meşhur âlimi Şeyhülislâm Ebussuud Efendi içki kullanılmasını tecviz eden bir kimse olmamak, hattâ oğlu Semseddin Ahmed Çelebi'ye yanındaki sefihleri kovarak zühd ve takva içinde yaşamasını bildirdiği malûm olmakla beraber, kendisine pek fazla saygı gösteren padişaha içkiyi terkettirmek üzere bir faaliyette bulunup bulunmadığına dair tarihler bir şey kaydetmemektedir. Maamafih, devrine göre müsamahakâr bir zihniyete mâlik olduğu görülen Ebussuud Efendinin; evvelâ kahvenin haram olduğuna hükmettiği halde, halk buna alışıp

→

→

da İstanbul'da kahvehâne açılınca, kahve aleyhine fetvâ vermekten imtina eyledi; ibret gözü ile seyretmek şartı ile hayal-i zıll (karagöz) oyununa cevaz verdiği görülmektedir. Binaenaleyh devrin bu büyük âlimi, evvelâ karşısındakinin bir padişah olması dolayısiyle; ayrıca insanların şahsiyetlerini ve cemiyet hâdiselerini iyi tahlil edebildiğinden; belki de kendisine yapacağı bir tavsiyenin müsbet bir tesir yaratamıyacağını hesapladığından Sultan Selim'e bu mevzuda hiç bir şey söylememiş olabilir. Zâten Kanuni devrindeki yasağın, içki içilmesini önliyemediğini, Selim'in padişahlığının ilk günlerinde cülûs bahşişi meselesinden çıkan yeniçeri patırtısında, hâdiseye elebaşılık eden yeniçerilerin Litroz köyünde şarap fıçıları etrafında toplanarak ertesi gün yapılacak işleri görüştüklerini, Ebussuud Efendi pek iyi biliyordu.

Kanuni gibi bir padişahın yasağına rağmen, askerin bile içki içmesi önlenemediğinden, Sultan Selim'in içkiye düşkünlüğünün zararı yalnız kendisine değil cemiyete de dokunmuştur.

Bibliyografya: Âlî; Künh-ül ahbar. Peçevî; Tarih. Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye Tarihi C. 6. Solakzâde Tarihi. Selâniki Mustafa; Tarih.

1571 martında Janos Sigismund'un ölümü, anlaşmanın tatbik edilememesinin yegâne âmili oldu. Janos Sigismund çocuk bırakmadan öldüğü cihetle, Osmanlı hükûmeti Erdel işlerine müdahale ihtiyacını hissetti. Avusturya ise, bu değişiklikleri sessiz sedasız seyretmekten başka bir şey yapamadı.

Janos Sigismund ölünce Osmanlı hükûmeti, buradaki beylerin istediği bir kimse olan Bathory İstvan (Stefan Batori) ı Erdel krallığına tâyin etti. Erdel asilzâdelerinden olan Bathory İstvan-a krallık alâmeti olarak Ahmed Çavuş vasıtasiyle berat, sancak, tuğ, topuz ve kuka denilen serpuş gönderildi.

Feridun Bey münşeatının ikinci cildinin 461 inci sayfasında mevcut hüküm suretinden öğrendiğimize göre; Bathory İstvan'ın Erdel krallığına tayinine dair İkinci Selim'in yazısında, Erdel krallığının Bathory'ye nasıl intikal ettiği anlatıldıktan sonra; Erdel halkının sadakati, Bathory'nin idaresinde olan yerlerin nereler olduğu, Bathory İstvan ailesinin voyvodalık hakkı ile ilgi derecesi, lüzumu halinde Erdel'e yapılacak yardım mevzuunda şöyle denilmektedir: «İstefan kıral südde-i saadetimize izhâr-ı sadakat ve istikamet itdüğü ecilden ahidnâme-i hümayunun ihsan edip reaya ve beraya sâye-i himmetimde âsûde olmuşlardı. Hâlen dahi vilâyet-i mezbûre voyvodası ve beyleri sadakat ve ubûdiyette sabitkadem oldukları ecilden işbu ahidnâme-i şerifi verdim ve buyurdum ki: Vilâyet-i Temeşvar ve ona tâbi memaliki, ümera kullarından Halil Bey sâbıka tahrir eyledüğü defterinde mevcut olan kura ve nevahi ki, vilâyet-i Budin ve Temeşvar mülhakatından olan kura ve nevahiye dahi olunmayıp mâadası vilâyet-i Erdel voyvodası Batori İstvan voyvoda, kıral-ı sâbık mutasarrıf olduğu üzre tasarruf edip kendinden sonra eğer evlâd ve karındaşından ve sair akrabasından bilcümle içlerinden voyvodalığa yarar olanı ve sair beyleri ve sair âyanı kabul edip âsitane-i saadetime ihlas ve ubudiyette sabitkadem olduğun ilâm ideler, olvakit voyvodalık umuru ona tefviz olunup ... bir taraftan düşman hareket edip muavenet lâzım geldikte serhadde olan beylerbeğiler ve beyler kullarım haber aldıkları gibi kendüler bizzat ve bilvasıta yardım ideler».

Erdel beyi iken, Lehistan kıralı Henri de Valvoi'nın Fransa'yı tercih edip oraya gitmesi üzerine, Osmanlıların yardımı ile Lehistan kıralı olan Bathory İstvan

Yeni Erdel kıralı Bathory İstvan da bir müddet sonra selefi Janos Sigismund-un son günlerindeki durumunu taklide başladı. Bir taraftan padişaha sâdık olduğunu söylerken, öte yandan da İmparatora hoş görünmeğe gayret etti.

Avusturya sınırında bulunuşu ve bu devletin daimi alâkası onu böyle davranmağa âdeta zorlar gibiydi. Esasen o, yıllık vergi ve hediyelerini muntazaman gönderirken Erdel tahtını ele geçirmeğe çalışanları vardı. Erdel kıralığını elde etmeye uğraşan Bekes adında bir Eflaklı, İstanbul ve Viyana'da bir takım dalavereler çevirme peşindeydi. Sabık Boğdan voyvodası Boğdan'ın işini görüşmek üzere Sokullu tarafından Viyana'ya gönderilmiş olan Mustafa Çavuş burada mezkûr Eflaklı'ya rastlamıştı. Ayni şahıs İstanbul'daki adamları vasıtasiyle Erdel voyvodalığına tayin edildiği taktirde Erdel vergisini iki misline çıkara-

Ağabeyisinin Lehistan kıralı olması üzerine Erdel beyi yapılan Bathory Kristof

cağını, ayrıca da Vezirîâzam Sokullu'ya 40 bin duka para ile 10 bin duka kıymetinde altun zencir hediye edeceğini bildirmeye uğraşıyordu. Tabii Osmanlı hükûmeti böyle bir şeye yanaşmadığından Eflâklı da arzusuna nail olamadı.

Osmanlı hükûmeti Bathory Istvan'ın lehinde bulunduğu halde o perde arkasından Avusturya İmparatoruna yakınlık göstererek İmparatorla Speyer anlaşmasını imzalayıp Maksimilyen'i Macar kıralı olarak tanıdı. Bir taraftan da hem kendisinden şüphelenilmemesi, hem de Eflâklının tekliflerini önliyebilmek için Erdel vergisinin beş bin flori artırılarak onbeş bin altına çıkarılmasını kabul etti.

Bathory Istvan Erdel kıralığında beş sene bulundu. Leh kıralı Hanri (Henri de Valois) nin Fransa kıralığını kabul etmesi üzerine Lehistan tahtı inhilâl edince Hanri'nin yerine Leh kıralığına seçildi (1576). Bathory Istvan'ın ayrılmasiyle de Erdel kıralığına onun kardeşi Bathory Kristof getirildi. Bathory Kristof 1581 de ölümüne kadar Erdel'in başında bulundu.

Sultan Selim'in ölümü

Saltanatı sırasında Kıbrıs ve Tunus fetihleri ile İnebahtı harbi ve Don-Volga kanalı teşebbüsü gibi mühim hâdiseler cereyan etmiş olan İkinci Sultan Selim, 1574 yılının son ayı içinde öldü. Onun ölümü İstanbul'da vukubulduğu, bu arada tarihcileri şaşırtacak bir hâdise de cereyan etmediği halde Osmanlı müverrihlerinin eserlerinde İkinci Selim'in ölüm gününe ait tarihler birbirini tutmamakta ve 3, 12, 13, 15 aralık tarihleri ölüm günü olarak verilmektedir. Âli, Peçevî ve Solakzâde 3 aralık (18 şaban 982), Selanikî ise 15 aralık demekte, Hammer ise 12 aralığı kabul eylemektedir. Bu değişik rakamlar karşısında Selânikî'nin muasır bir müverrih oluşu ve hükûmet mehafiline yakınlığı gözönüne getirilince, bununkini esas almanın isabetine hükmedilebilir.

Saltanatı 8 sene iki buçuk ay sürmüş olan İkinci Selim'in ölümü için iki ayrı sebep zikredilir. Bunlardan birincisine göre: Sarayda yeni yaptırdığı bir hamamı gezerken ayağı kayıp düşmüş, bu düşüşten mütevellit vücudunun bir tarafı ezildiğinden şiddetli bir humma başlıyarak hâdiseden on bir gün sonra vefat eylemiştir. İkincisine göre de: Ölümünden iki ay önce içkiye tövbe ettiği cihetle alkole alışık olan vücudunun muvazenesi bozulmuş ve bu yüzden hastalanmış, bu hastalık da onu ölüme götürmüştür. Zamanımız tarihcileri tarafından bu iki sebepten birincisi kabul edilmekte, esasen bu sebep daha mâkul de görünmektedir.

Sultan Selim'in ölümü babasınınki gibi gizli tutuldu. Hattâ asker, padişahın hastalığından bile haberdar olmadı. Halk ve asker padişahın ölümünü, oğlu Murad'ın Manisa'dan İstanbul'a gelmesini müteakip öğrendi. Bu müddet zarfında Sultan Selim'in cesedi karısı Nûr-Bânu Sultan'ın emriyle sarayın buzluğunda hıfzolundu.

İkinci Selim'in öldüğü sene içinde birtakım hâdiseler cereyan etmiş, bunların bazıları gerek halk gerekse padişahın heyecanını; bazıları da teessürünü mucip olmuştu. Heyecan yaratan hâdiseler: İstanbul'da dörtyüz evin yıkılmasına sebep olan bir zelzele, Mekke'de Kâbenin içine sular dolacak derecede bir sel gelmesi, üçüncüsü de İstanbul'da sarayın mutbak ve kilerlerini mahveden bir yangının vukuudur. İstanbul halkı-

nı ve bilhassa padişahı ziyadesiyle müteessir edip, sarsılmasına sebep olan hâdise ise; şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin ölümüdür. Osmanlı müverrihleri, Sultan Selim'in, Ebussuud'un ölümüne, iki sene önce vuku bulan oğlunun ölümünden daha fazla acıdığını kaydederler.

Veziriâzam Makbul (Maktül, Damad) İbrahim Paşa'nın 1524 te Kanuni'nin kızkardeşi Hatice Sultan ile düğünü sırasında dünyaya gelmiş olan Sultan Selim, sarışın, mavi gözlü ve kumral sakallı idi. Rengi bakımından annesi Hurrem Sultan'a benzemekteydi. Belinden aşağısı uzun ve mehib görünüşlü olan Sultan Selim'in lisanında hafif bir tutukluk vardı. Avcılıkta usta bir kimse olup yay çekmekte de ziyadesiyle mahirdi.

Kırk dört yaş gibi olgun bir çağda hükümdar olan Sultan Selim, zevk ve sefaya ziyadesiyle düşkün bir kimseydi. Padişahlık ettiği yıllar, Osmanlı imparatorluğunun yükselme devri arasında hayli hareketli seneler olduğu halde, Sultan Selim hiç bir sefere iştirak etmemiştir. Osmanlı hükümdarlarının ordu başında sefere gitme âdetini yerine getirmeyen ilk padişah budur. Sefer zahmetlerine katlanma yerine sarayda zevk ve sefayı tercih eden Sultan Selim, devlet işlerini daha ziyade veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'ya bırakmıştı. Sokullu'nun kudretli şahsiyeti sayesinde Sultan Selim'in içki ve sefa âlemlerine dalışı devletin idaresi bakımından mühim bir mesele halinde sırıtmamıştır. Maamafih İkinci Selim devlet işlerini tamamen ihmal edip, herşeyi veziriâzamın eline bırakmış da değildir. Kıbrıs fethine, veziriâzamın muhalefetine rağmen karar verdirmesi; sefer başlayınca da buna ait hâdiseleri takip edişi bunun açık bir delilidir. Tunus fethini de Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa kadar Sultan Selim de arzulamıştır. Fethedilen her iki toprak parçasının stratejik durumları gözönüne getirilirse, Sultan Selim'in, başında bulunduğu imparatorluğun durumunu iyi kavradığı ve bu imparatorluk için stratejik değer taşıyan yerlerin nereler olduğunu takdirde hassas bulunduğu anlaşılmaktadır. İkinci Selim esasen Kanuni'nin bütün şehzâdeleri gibi iyi bir tahsil görmüş, geniş kültür sahibi bir kimseydi. Şehzâdeliğinde etrafına devrin şair ve musikişinaslarını toplayan İkinci Selim, bunlarla yalnızca san'at zevkini tatmin

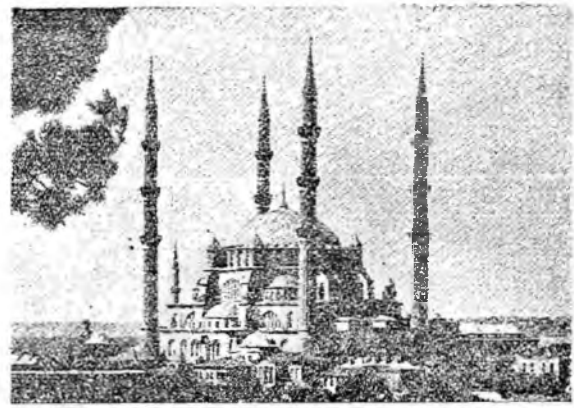

İkinci Selim'in Mimar Sinan'a Edirne'de yaptırdığı cami

Selimiye camiinin umumi heyetini gösteren diğer bir resim

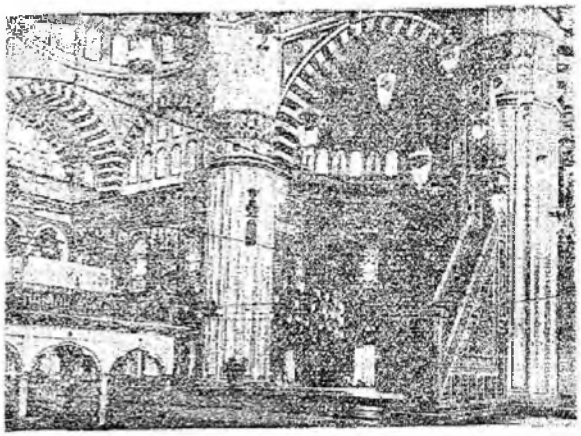

Edirne'deki Selimiye'nin bir iç görünüşü

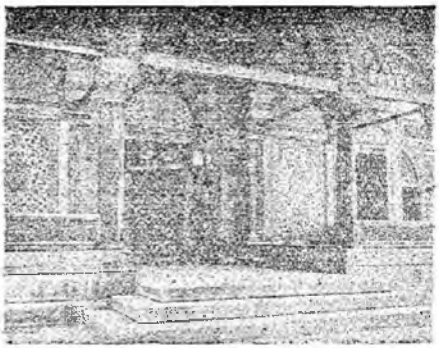

İkinci Selim'in Ayasofya camii avlusundaki türbesinin kapısı

etmiş olmayıp, umumî kültürünü de devamlı şekilde beslemişti. Bilhassa edebî kültürü hayli kuvvetli olan İkinci Selim'in kendisi de şairdi. Fatih Millet Kütüphanesindeki «Emiri» kolleksiyonunda Sultan Selim'in bir divanı vardır. Sultan Selim, şiirlerinde yaşadığı sefa âlemlerinin havasını bir hayli terennüm etmiştir. Müverrih Peçevî onun bu meclislerini ve nasıl vakit geçirdiğini şöyle anlatır:

«Daima erbab-ı dilden olan nüdemâya mail ve ruz-u şeb anlar ile müvâneset-u sohbete kaail idi. Yâni ashab-ı dilden bir sahib-i dil ve şuarâdan sâhib-i nam-ı mahlas yirmiden ziyade şâir-i ahass ile âstânesi şâir şehzâdelerden mümtâz idi ve kendûleri dahî gâhî âzmâyiş-i tab'-ı şerifleri içün şiir dimek vaki' olur idi ve hoş elhân-u hoş âvâz bir nice üstâd-ı suhân-sâz ve avvad kişi ve tanbûr-nevâz daima meclis-i şâhâncleri mülâzemetin iderler idi ve bezl-i gûy-u-şirinkârlığa iştihar bulan nakkaş Haydar emsali bir nice bedây'ı-berle ki letâyif ve şirinkârlıkları mevtayı güldürür ve istima' iden giran-can sukalâyı güle güle öldürür; dahî bunlara muadil mudhik ve maskaralar meclis-i şeriflerin daima neşât-u sürûr ile mesrûr-u pürhubûr iderler idi ve bilcümle bunlara el viren eshâb-ı

İkinci Selim (1566-1574) zamanındaki hükümdarlar

(İlâve : 103)

★

İran : Şah Tahmasp → — →.

Fransa : Dokuzuncu Charles → — 1574, Üçüncü Henri 1574 — →.

İngiltere : Birinci Elisabeth → — →.

İspanya : İkinci Philippe → — →.

Portekiz : Sébastien → — →.

Alman (Avusturya) İmparatorluğu : İkinci Maksimilien → — →

Lehistan : Zigismund Ogüst → — →

→

1572, Henri 1572 - 1574 (bilâhare Fransa kralı Üçüncü Henri).

İsveç : Ondördüncü Eric (Erik) → — 1568, Üçüncü Jan 1568 — →.

Rusya : Müthiş (Korkunç) İvan → — →.

Papalar : Beşinci Pius 1566 - 1572, Onüçüncü Greguvar 1572 — →.

uyş-u işret ve levâzım-ı zevk-u sohbet malûm değüldür ki Cem-ü Cemşid'e dahi müyesser olmuş ola".

Selim'in şairliğinin kuvvetini gösteren pek çok manzumeleri vardır, bilhassa:

Biz bülbül-i muhrik-dem-i şekvây-ı firakız
Ateş kesilur geçse sebâ gülşenimizden

beyti bunu pek güzel ifade edecek kudrette olanlarındandır.

İkinci Selim bazı kabiliyetli kimseleri de maiyetine alarak yetişmelerini sağlamıştır. Bunlardan biri daha şehzadeliğinde himayesini esirgemediği ve sonraları pek iltifat ettiği Gelibolulu Mustafa Âli Efendidir. Bilâhare yazdığı eserlerle pek meşhur bir müverrih olarak tanınan bu zatın da Selim'in himayesine girmesi edebî yoldan olmuştur. Bizzat Âli Efendinin nakline göre; Hicrî 965 (M. 1558) yılında «Mihr-ü-mah» manzumesini kaleme alarak bulunduğu sancağa gidip şehzade Selim'e takdim etmiş ve şehzade bundan pek memnun kalarak Âli Efendiye mülâzimet almıştır. Sonraları medrese yolunun müşkülâtından bahsederek Âli Efendinin daha ziyade kalem hizmetinde yetişmesine delâlet etmiştir. İşte bu suretledir ki İkinci Selim'in şahsiyetini ve hususiyetini, devrinin olayları hakkında pek çok bilgiyi Âli Efendinin eserlerinden öğrenmek imkânına sahip olabiliyoruz.

İkinci Selim'in türbesi, Ayasofya camii yanına. Hassa mimarı Koca Sinan tarafından yapılmıştır. Bu türbe onaltıncı asır ikinci yarısının eserlerinden ve inşa tarzı ve tezyinatı klâsik Osmanlı san'atının en güzel örneklerindendir. Türbenin dış kısmı tekmil beyaz mermerden yapılmış ve giriş yerinde küçük bir revakı vardır. Bu kısmın duvarları zarif çini levhalarla kaplıdır. Türbenin içinde, zarafet, renk, güzellik itibariyle tekâmülünün son safhasında olan Türk çiniciliğinin fevkalâde nefis örneklerini ihtiva eden parçalarla ve çeşitli renkte mermerlerle tezyin edilmiştir.

Türbedeki çini kitabe Hicrî 984 (M. 1576) tarihini göstermektedir. Burada Selim'den başka zevcesi Nûr-Bânû, Sokullu Mehmed Paşa'nın eşi olan kızı İsmihan, diğer bir kızı ve Üçüncü Murad'ın padişah olunca katlettirdiği kardeşleri ve onların çocukları gömülüdür.

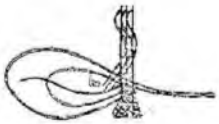

Üçüncü Murad'ın tuğrası

ÜÇÜNCÜ MURAD

★

Üçüncü Murad'ın tahta geçişi — Fas'ta Osmanlı nüfuzu — Lehistan'da kıral seçimi meselesi — Sokullu'nun ölümü — İran harbi — Ferhad Paşa muahedesi — Avusturya harbi.

★

ÜÇÜNCÜ MURAD

Babası : İkinci Selim

Annesi : Nûr-Bânû Sultan

Doğduğu tarih : 1546

Padişah olduğu tarih : 22 aralık 1574

Ölümü : 16 ocak 1595

Zevceleri : Safiye Sultan (ayrıca kırk kadar haseki ve cariye)

Çocukları : Mehmed, Mustafa, Abdullah, Bayezid, Osman, Korkud, Yakup, Hasan, Ömer, Ali, Cihangir, Alâaddin, Abdurrahman, Murad, Selim, Davud, İshak, Hüseyin, Alemşah, Yusuf, Mihrimah Sultan (Mirahor Ahmed Paşa zevcesi), Fahriye Sultan (Ağa Ahmed Paşa zevcesi), Fatma Sultan, Ayşe Sultan (Sultan Murad'ın büyük oğlu Üçüncü Mehmed tahta çıkınca 19 erkek 21 kız kardeşi vardı, 62 erkek ve kız kardeşi babasının sağlığında ölmüştü).

★

Veziriâzamları : Sokullu Mehmed Paşa (→ — 12 ekim 1579 şehit olur). Semiz Ahmed Paşa (13 ekim 1579 — 28 nisan 1580), Lala Mustafa Paşa (28 nisan 1580 — 7 ağustos 1580), Koca Sinan Paşa (ilk defa) (25 ağustos 1580 — 6 aralık 1582), Kanijeli Siyavüş Paşa (ilk defa) (24 aralık 1582 — 25 temmuz 1584), Özdemiroğlu Osman Paşa (28 temmuz 1584 — 30 ekim 1585), Hadım Mesih Paşa (1 aralık 1585 — 14 nisan 1586), Kanijeli Siyavüş Paşa (ikinci defa) (15 nisan 1586 — 2 nisan 1589). Koca Sinan Paşa (ikinci defa) (2 nisan 1589 — 1 ağustos 1591), Ferhad Paşa (ilk defa) (1 ağustos 1591 — 4 nisan 1592), Kanijeli Siyavüş Paşa (üçüncü defa) (4 nisan 1592 — 28 ocak 1593), Koca Sinan Paşa (üçüncü defa) (28 ocak 1593 — →).

Babası İkinci Selim'in ölümünü, Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın yolladığı Hasan Çavuş'tan öğrenen şehzâde Murad derhal Manisa'dan yola çıktı. Kanunî Süleyman'ın sağlığında 1562 yılında Manisa sancağına gönderilmiş olduğu cihetle, onüç seneden beri sancak beyliği ettiği yerden ayrılırken en yakın maiyet erkânını yanına almış bulunuyordu.

Tarihe «Üçüncü Murad» diye geçen, İkinci Selim'in bu en büyük şehzâdesi Mudanya'ya geldiği sırada, «Münşeat» sahibi Feridun Bey'in buz veya zahire gemisinden başka deniz vasıtası bulamadı. Yeni padişahı almak üzere İstanbul'dan Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın baştardesi gönderilmişse de, her nasılsa bununla karşılaşılmamıştı. Sultan Murad, İstanbul'da kardeşlerinin mevcudiyetini gözönünde tutmuş olduğu için bir an önce merkezi hükûmete yetişmek istemekteydi. Bu sebeple Feridun Beye ait gemiye binerek İstanbul yolunu tuttu. O sırada Rodos fırtınası mevcut olduğundan, Hammer'in on sekiz kürekçinin çektiğini söylediği bu küçük gemide bir hayli sallanarak yedi saatlik bir yolculuğu müteakip 21/22 aralık gecesi İstanbula geldi. Gemi - nin sahibi Feridun Beyin:

Bu tefâhür yeter Feridûn'a
Ki gemisinden oldu tahta vüsûl

Diye iftihar et - tiği, yeni padişahı İstanbul'a getiren gemi Ahırkapı ön - lerine ulaştığı sırada civarda bek - letilen gözcüler veziriâzamı haberdar ettiler. Fenerlerle sahile inen Sokollu Mehmed Paşa yeni padişahı karşıladı. Sultan Murad, İstan-

bul'da kardeşleri bulunduğu halde, veziriâzam Sokullu'nun tahtı onlara kaptırmadığını anlayınca teşekkür makamında eğilerek Sokullu Mehmed Paşanın elini öpmek istedi. Fakat veziriâzam buna mâni olup kendisi eğilerek Padişahın eteğini öptü.

Bahçe kapısı açılıp atlar gelinceye kadar yere serilen bir seccadeye oturan Sultan Murad'a bir kâse şerbet ikram edildi. Peçevî'nin kaydettiğine göre, şerbetin zehirli olmadığını göstermek için eski bir âdete uyan Sokollu, şerbetten evvelâ bizzat kendisi içtikten sonra padişaha sundu.

Üçüncü Murad
(Avrupalı bir ressamındır. Aslı Topkapı Sarayı Müzesindedir)

Atlara binilip fenerler çekilerek saraya girildiği zaman, Üçüncü Murad'ın padişah olarak verdiği ilk emir erkek kardeşlerinin ortadan kaldırılmasına aitti.

22 aralık 1574 çarşamba günü Üçüncü Murad'ın resmen cülûs merasimi yapıldı. İkinci Selim'in vefatı dolayısile siyah matem elbiseleri giyen vezirler ve devlet erkânı Ayasofya camiinde toplanarak burada sabah namazını edadan sonra saraya giderek Padişah dışarı çıkıncaya kadar beklediler.

Müverrih Selâniki'nin bildirdiğine göre: mor atlastan bir dolama giyip, başında siyah bir kavuk bulunan Üçüncü Murad, Bab-ı hümâyun önüne kurulan tahta oturmak üzere ilerlerken vezirleri ve devlet erkânını selâmladı. Tahta çıkıp oturunca evvelâ Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa tahtın önüne doğru ilerledi, padişahı selâmladıktan sonra eğilip eteğini öpüp ayakta ihtiram vaziyetinde durdu. Veziriâzamdan sonra İkinci vezir Piyâle Paşa, Üçüncü vezir Ahmed Paşa, Dördüncü vezir Zal Mahmud Paşa, Beşinci vezir Lala Mustafa Paşa, Altıncı vezir Koca Sinan Paşa ayni şekilde etek öperek biat eylediler.

Vezirlerden sonra Rumeli beylerbeyi Siyavuş Paşa, Kaptın-ı derya Kılıç Ali Paşa, Rumeli kazaskeri Abdurrahman ve Anadolu kazaskeri Mehmed efendiler, Lala Câfer Bey, Defterdar Lâlezâr (Lâ'li zâde) Mehmed Çelebi, Şıkk-ı Sâni defterdarı Sümbül Efendi, Şehremini, Reis efendi ve Cebecibaşının biatını müteakip ulemânın başı sayılan Şeyhülislâm Hamid Efendi'yi İstanbul kadısı, onu da hazır bulunan diğer üçüncü takip etti. Ulemadan sonra ise Kapıkulu askerlerinin piyade ve süvari sınıflarının subayları rütbe sırasiyle ayni şeyi tekrarladılar.

Bu merasimi müteakip Sultan Murad harem dairesine çekildi. Bir müddet sonra merhum hükümdar İkinci Selim'in cenaze namazı Sultan Murad'ın da iştirakiyle Şeyhülislâm Hamid Efendi tarafından kaldırıldı. Sultan Selim'in Cenazesi Ayasofya avlusunda hazırlanan türbesine konulmak üzere vezirler ve sair erkân tarafından defin yerine kadar teşyi edildi. Sultan Murad ise cenaze namazını müteakip tekrar hareme dönmüştür.

Beş şehzadenin boğdurulması

Üçüncü Murad'ın topkapı sarayına dahil olduğu gece ilk icraatı beş erkek kardeşinin öldürülmesini emretmek oldu. Kanuni'nin erkek kardeşi mevcut olmadığı, İkinci Selim tahta çıkmadan önce rakip şehzâdeler dâvası daha önce halledilmiş olduğundan, Fatih kanunnamesinin kardeş katline dair mahût mad-

desi bir zaman için unutulmuş gibiydi.

Kanunî'nin oğlu Bayezid meselesi, onun, İran'da öldürülmek suretiyle hallinden sonra şehzâdelerin sancağa çıkma usullerinde değişiklik yapılmış, yalnızca en büyük şehzâde Manisa sancağına çıkarılarak, diğerleri İstanbul'da alıkonulmuştu. Bu bakımdan büyük şehzâdenin sancağa çıkarılmasiyle tahta geçecek namzed açıkca belli edilmiş demekti. İstanbulda bulunan şehzâdelerden birisi asker tarafından açıkca tutulmadıktan sonra, sancağa çıkan büyük şehzâdeden gayrısının tahta geçmesi ilk plânda vârit görünmez gibiydi. Şehzâdeler sarayda ikamet ettikleri cihetle, Kanunî'nin oğlu Bayezid'in yaptığı gibi kendi gayretiyle asker de toplıyamazdı.

Vaziyet böyle olduğu halde, herhangi bir şekilde tahtına rakip çıkması ihtimalini hesaplıyan Üçüncü Murad, ilk geceden itibaren bu meseleyi kökünden halletmek istedi. İki sene önce ölen Mehmed adındaki kardeşinden başka hayatta bulunan Mustafa, Süleyman, Osman, Cihangir, Abdullah ismindeki beş erkek kardeşini boğdurdu.

Sultan Selim'in cenazesi Ayasofya'ya götürüldüğü zaman kapucular kethüdası gelerek devlet erkânını saraya dâvet etti. Bu defa beş şehzâdenin tabutu birden çıkarıldı. Nizâm-ı âlem uğruna kurban edilmiş olan bu beş şehzâdenin tabutları çıkarılırken, sarayın bilhassa harem kısmından ağlama ve hıçkırıklar yayılıyordu. O gün İstanbul halkı için büyük bir mâtem günü olmuş, eski tarihcilerin ifadesiyle «İstanbul halkı ah ve feryadını melâike-i Arş-ı âzime dinletmiştir».

İstanbul halkı masum şehzâdeler için gözyaşı dökerken, cenazeleri babasının yanına götürülmüş, üç tanesi bir tarafına, iki tanesi de diğer yanına olmak üzere Sultan Selim'in türbesine defnedilmişlerdir.

Cülûs bahşişi

Sultan Murad, tahta geçtikten üç gün sonra, yani 25 aralık 1574 te cülûs bahşişinin dağıtılması için defterlerin tanzimini emretti. Bu emir üzerine, Fatih Sultan Mehmed zamanında ortaya konmuş ve kanun kuvvetini kazanmış olan bu âdet de yerine getirilmiş oldu. Cülûs bahşişi vesilesiyle hazineden çıkarılıp dağıtılan para bir hayli olup, cem'an yekûn bir milyon yüz bin altundu. Cülûs bahşişlerinde en mühim hisseyi yeniçeriler alırlardı ki, bu tevziatta her yeniçeri neferine 50 altun verilmişti. Osmanlı devletindeki bozukluk sebeplerini izah eden risalesi ile meşhur olan Koçu Bey'e göre, Üçüncü Murad'ın saltanatının başında yeniçerilerin mevcudu 13,599, cülûs bahşişi alan ulûfeli asker ve saray hademe ve muhafızlarının yekûnu 36153 kişidir.

İkinci Selim'in ölümü münasebetiyle tutulan matem beş gün sürdü. Sultan Murad'ın cülûsunun altıncı günü saray ve hükûmet erkânı tebrik için huzur-u şâhâneye girdiklerinde, kendilerine matem elbiselerini değiştirmeleri için hil'atler giydirilip ihsanlarda bulunuldu. Bu cümleden olarak: Veziriâzamın hassına altı bin altun ilâve edilip, beyaz atlas kaplı bir samur kürk ile seraser kaplı iki kürk ve kıymetli taşlarla süslü bir kılıç, diğer beş vezirin herbirine de dörtbin yetmiş altun ve ikişer hil'at verildi. Nişancı ile defterdara yalnızca beşer yüz altun ihsan edildi. Bu arada saray erkânından bazıları da ihsan ve terfie nail oldular.

Türbeleri ziyaret ve kılıç alayı

Sultan Murad, 1574 yılının son günü olan 31 aralıkta cuma namazını Ayasofya'da kıldı. 5 ocak 1575 günü ise kalabalık bir maiyetle saraydan çıktı. Deniz yoluyle Eyüb'e giderek Hazreti Peygamberin meşhur ashabının türbesini ziyaretten sonra kılıç kuşandı. Oradan büyük bir alayla hareket ederek Yavuz Selim, Fatih Mehmed, Şehzâde Mehmed, İkinci Bayezid, Kanunî Süleyman ve babası İkinci Selim ile iki hafta önce boğdurmuş olduğu kardeşlerinin türbelerini ziyaret etti.

Osmanlı padişahlarının, evvelâ Hazreti Eyüb, ondan sonra da ecdatları olan merhum sultanların türbelerini ziyaretleri arasında yavaş yavaş doğmuş olan «Kılıç alayı», Üçüncü Murad'ın Ebu Eyyub-ül Ensârî türbesini ziyaretini müteakip kalabalık bir alay muvacehe-

sinde kılıç kuşanmasiyle daha belirli hal aldı.

Asker arasındaki mırıldanmalar

O senenin Ramazanının 27 inci gününe rastlıyan 10 ocakta kapıkulu askerinin piyade ve süvari sınıfının üçer aylık maaşları dağıtılırken, süvari sınıfının yeniçerilerden bir gün sonra maaş alması icap ettiğini ileri sürerek huzursuzluk yaratmaya çalışanlar olduysa da, «bayram münasebetiyle böyle lûtfe verilir» denerek o gün iş tatlıya bağlandı. Fakat ertesi günkü divan toplantısı esnasında asker arasında açıkça huzursuzluk ifade eden seslerin yükseldiği görüldü. Gürültüyü duyan Veziriâzam Mehmed Paşa divan toplantısından çıktığında; kapıkulu süvarisinden en son itibar edilen dört bölük halkının, padişahın cülûsu dolayısiyle kaydedilen terakki yâni zammın eksik verildiği iddiasında bulunduklarını gördü. Müdebbir bir kimse olan Sokullu, gürültünün büyüyerek mühim bir hâdise haline gelmesini önlemek üzere gürültü çıkaran askere doğru ilerledi. Müverrih Selâniki'nin bildirdiğine göre, o sırada asker:

«— Bizim, bahşişi diğer bölüklerle beraber alıp da terakkiyi noksan almamıza sebep nedir?» diye bağırdı. Sokullu Mehmed Paşa, telâş eseri göstermeden:

«— İki baş bölük beşer, diğer ikisi dörder, son iki bölük üçer akçe alır. Sultan Mehmed Gazi'nin defterlerine bakınız» cevabı ile askeri sükûnete kavuşturdu.

Sultan Murad'ın cülûsunun üzerinden fazla zaman geçmeden cülûs bahşişi, terakki ve maaşların muntazam dağıtıldığı halde göze çarpan huzursuzluk ifade edici mırıldanma ve gürültüler bilhassa Sokullu'nun zamanında müdahale ve müessir cevapları sayesinde büyümeden önlenmiş oldu.

Feridun Bey'in «Münşeat-üs-Selâtin» isimli eserini padişaha takdimi

Osmanlı tarihinin en büyük münşilerinden olan nişancı Feridun Bey, uzun bir uğraşma sonunda meydana getirmiş olduğu «Münşeat-üs-Selâtin» isimli eserini 1575 yılı ocak ayında Ramazan bayramını müteakip Sultan Murad'a takdim etti.

Kanunî devri baş defterdarlarından Çivi zâde Abdullah Çelebi'nin yetiştirmelerinden olup, 1553 senesinde Sokullu Mehmed Paşaya kâtip sıfatiyle intisab edip, uzun müddet onun sır kâtipliğini yapan Feridun Bey, çalışma ve gayreti sayesinde adım adım yükselmiş ve 1573 aralık ayında nişancı olmuştu. Sokullu Mehmed Paşa'nın kendisine derin bir itimadı vardı. O da bu itimada lâyık olduğunu muhtelif vesilelerle göstermiş, sadece verilen emirleri yerine getiren nevinden otomat bir memur değil, isabetli seziş ve görüşleriyle veziriâzama yardımcı bulunduğunu isbat etmiş bir kimseydi.

İşte böyle iyi bir idare ve devlet adamı olan Feridun Bey resmî mesaisinin dışında sarfettiği gayret neticesinde meydana getirmiş olduğu eserini, Sokullu Mehmed Paşa vasıtasiyle padişaha takdim ettiği zaman, umduğu iltifat ve takdire nail olamadı.

Şehzâdeliği sırasında iyi yetişmesine çalışıldığı cihetle, bilgili bir hükümdar olması iktiza eden Üçüncü Murad'ın bir ilim ve fikir mahsulüne kıymet vermemesi hakikaten acı ve ayıplanacak bir hâdisedir. Selâniki Mustafa Efendi'nin, padişahın bu şekilde davranışı karşısında; aklı eren kimselerle ulemanın hayrette kaldığını kaydetmesi; bundan mütevellid duyulan esef ve üzüntünün devrin müverrihinin kaleminde aldığı ifadeden başka bir şey değildir.

Feridun Beyin bu meşhur eseri Osman Gazi devrinden başlıyarak Üçüncü Murad'a kadar gelip geçen padişahlar devrinde cereyan etmiş askeri, siyasi, idarî mubaberatın, padişahların mühim mektuplarının suretleri ile Osmanlı ordularının bazı seferlerine ait menzilnamelerden müteşekkildir. Feridun Bey, Osmanlı tarihinin en mühim kaynaklarından biri olan bu eserini her padişaha bir cilt tahsis etmek üzere onbir cilt üzerine tertip etmiştir. Feridun Bey'in «Münşeat-üs-Selâtin»i 1265 (1848/1849) ve 1274 (1857/1858) de olmak üzere iki defa basılmıştır.

Defterdar hakkında tahkikat

Sultan Murad'ın şehzâdeliğinden beri adamlarından olan ve kadılıktan, defter-

darlık vererek İstanbul'a getirdiği Kara Üveys ve küçük mirahor Veli hakkında bir ihbarı müteakip tahkikat icra edildi. Mirahor Veli haksız aldığı 150 bin akçeyi iade eyledi. Kara Üveys ise, kazaskerler ile veziriâzam tarafından sorguya çekildiği zaman, padişahın eski bir adamı olmasına güvenerek tahkik heyetine karşı epeyce sert konuştu. Kara Üveys'e isnat edilen suç: Şehzâdenin sancağından gelirken, şehzâde lalasının mührü ile mühürlü sandıkları açarak içinden bazı şeyleri ve bir miktar parayı izinsiz almış olması merkezindeydi.

Müverrih Selânikî'nin bildirdiğine göre bu itham karşısında defterdar Kara Üveys: «— Ben defterdarım; hazine-i hümâyun benim marifetimle açılıp kapanır. Açtım, *ne ise mesalih-i mühimme* lâzım olduğu üzere gördüm. Zayi olmuş nesne var ise beyan olunsun, yerine bin vereyim» demiştir.

Defterdarın bu şekildeki cevabı karşısında Sokullu Mehmed Paşa, Çavuşbaşıyı tahkikata devam için yardımını temin etmek üzere Hoca Sadeddin Efendi'ye gönderdi. Bir müddet sonra Sokullu'nun muarızları arasında yer alacak olan Hoca Sadeddin Efendi:

«— Cülûs-u hümâyun haberi gelince bizim vazifemiz kalmadı. Defterdara ve sairlerine hükmümüz sâkıttır; vekâlet-i ammeye memur olan sadrâzam hazretlerinin reyleri olmayınca bir iş yapılmaz, diye tenbih ettim. Sandıkların açılmasına lüzum yoktu; bundan sonrası da kendilerinin iradelerine bağlıdır» diye haber göndererek işe karışmamağa dikkat etti.

Kara Üveys hakkındaki tahkikat bir netice vermeden kalırken, gerek bu durum, gerekse defterdarın sert konuşması ve Hoca Sadeddin'in yan çizmesi karşısında veziriâzamın bir şey yapamaması onun kudret ve nüfuzunun sarsılmaya başladığının delili idi.

FAS'TA OSMANLI NÜFUZU

Kuzey Afrika'nın batı ucuna isabet eden Fas toprakları, Avrupa'ya en fazla yaklaşan toprak parçası olması bakımından stratejik bir değer taşımaktadır. Fas'a en yakın Avrupa arazisinde yaşıyan İspanyol ve Portekizliler Tunus ve Cezayir'e karşı duydukları alâka kadar Fas ile de ilgilenmişlerdir.

Portekizliler İspanyollardan çok daha önce Fas'a karşı ilgi duydular. İspanyollar Endülüs islâmlarını ortadan kaldırmaya uğraşırken, Portekizliler gittikçe kuvvetlenmekte, coğrafya ve denizciliğe ait bilgiler burada gittikçe gelişmekte idi. Portekiz denizciliğinin gelişme yoluna girmesi ve hükûmetin kendisini kuvvetli hissetmesi neticesinde, bu devletin, Afrika kıyılarına sıçramağa ve Portekiz arazisi dışında bazı toprak parçaları ele geçirmeğe çalıştığı görüldü. İşte bu arada Portekizlilerin dikkatlerini ilk çevirdikleri yer Fas oldu. Portekizde kalkınma ile beraber böyle bir heves uyanırken Fas kötü idarecilerin elindeydi. İşte bu durumdan da faydalanan Portekizliler 1415 te Septe'yi, 1465 te El Kasr-ül-Sagir'i, 1471 de Tanca'yı zaptettiler. Ayrıca Asila ve Kazablanka (Casablanca) yı zaptederek hâkimiyet sahalarını Atlas okyanusu kıyılarına uzattılar. Daha bazı yerleri alan Portekizliler Merakeş önlerine kadar yağma ve çapul hareketlerinde bulunmakta idiler.

Portekizlilerin bu muvaffakıyetleri Fas müslümanlarının Portekiz nüfûzuna tâbi olması neticesini vermekteydi. Bunların nüfûzu gittikçe kuvvetlenirken İspanyollar da Endülüs müslüman hükûmetini tamamen yıkmışlar ve bu arada gelişen gemiciliklerinden de kuvvet alarak Tunus ve Cezayir kıyılarında arazi elde etme faaliyetine girişmişlerdir.

Fas'ta Sa'diye Sülâlesi

Fas'ta Portekizliler nüfuz tesirine çalışırken burada Merinîler denilen Berberî ırkından bir aile hâkimdi. Fakat onbeşinci asırdan itibaren zayıflamış olduklarından Portekiz istilâsını önliyemiyorlardı. Portekizliler Fas'ta adım adım ilerledikçe, İslâmî hisler halkı müstevliye karşı birleştirici bir rol oynamaya başladı. Portekiz istilâsı Fas halkında uyandırıcı bir tesir yapar gibi olurken, aslen Arap olan bir aile parla-

maya başladı. Bu aile, Hazreti Peygamber'in kızı Fatma'nın soyundan geldiklerini iddia eden Sa'diye ailesi idi. Peygamberin soyuna mensubiyetleri dolayısiyle «Şerif» diye anılıyorlardı.

Sa'di Şerifleri ondördüncü asrın sonlarında Arabistan'dan gelmişler, bir kısmı Draa vâdisinde, Hazreti Peygamberin torunu Hasan bin Ali'nin soyundan geldiklerini söyliyenler ise Tafilat'ta yerleşmişti. İşte, Tafilat'ta yerleşen bu koldur ki zamanla önem kazanmış ve nihayet bunlardan Ebu Abdullah Mehmed Kaim Biemrillah 1511 de ilk defa hükümdar oldu. Fas Sa'dileri hükümdarlık makamına oturunca Sultan unvanını almışlardı. Bunlardan Muhammed el-Mehdi 1550 de Fas şehrini zaptedince daha da kuvvetlendi. Dört sene sonra yâni 1554 te ise Merinî ailesinin Fas'taki nüfuzuna iyice son verdi.

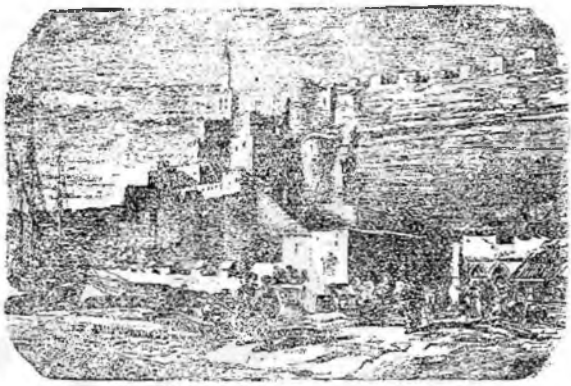

Eski Tanca'dan bir görünüş

Fas halkını gösteren bir resim

Türklerin Fas ile ilgilenmeleri

Türklerin Fas ile ilgilenmeğe başlamaları Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı devrine rastlar. Bu ilgilenme, peşinen, Fas'a en yakın Osmanlı eyâleti olan Cezayir-i garb beylerbeyliği vasıtasiyle vuku bulmuştur. Sa'di şeriflerinden Muhammed el-Mehdi Fas'ta hâkimiyetini tevsi etmek üzere Merinî'lerle mücadele ederken Merinî'lerin maiyetinde, Türklerden de askerler vardı. Bu Türk askerlerinin Cezayir-i garb beylerbeyleri vasıtasiyle Merinî'lere yardım gayesiyle intikal ettirilmiş olması muhtemeldir. Zaten Muhammed el-Mehdi'nin Merinîlerle mücadelesi sırasında Merinî'lerin Osmanlı padişahına müracaatta bulunmuş olmaları, böyle bir ihtimali takviye eder görünmektedir.

Merinî'lerden Mevlây Ahmed, Sa'di'lerden Muhammed el-Mehdi ile mücadele ederken mağlûp olup oğlu Ebubekir ile birlikte onlara esir düşünce (1544), Mevlây Ahmed'in annesi, diğer oğulları ve Merinî'lerin devlet erkânı bir meclis aktederek Kanunî Süleyman'a müracaata karar vermişlerdi. Bunlar esir sultan ile oğlunun esaretten kurtarılmasını Osmanlı padişahından istirham ediyorlardı.

Merinî'ler Türk hükümdarına böyle bir müracaatta bulundukları sırada Barbaros Hayreddin'in oğlu Hasan Paşa Cezayir-i garb beylerbeyi idi. Barbaros zâde Hasan Paşa Cezayir-i garb beylerbeyliğine Mevlay Ahmed'in esir düştü-

ğü yılda tayin edilmişti. Onun bu vazifeye resmen tayininden önce Cezayir'in idaresini Barbaros Hayreddin Paşaya vekâleten Hadım Hasan Paşa deruhte etmekteydi. Aslen Sardunya'lı olan Hasan, Barbaros'un pek fazla itimadını celbetmiş, bu yüzden büyük Türk denizcisi Hadım Hasan'ı kendisine evlât edinmişti. Barbaros'un vekil ve kaymakamı sıfatiyle Cezayir'de bulunduğu sırada, iktidarını göstermiş, imparator Charles - Quinte'in 1541 deki taarruzunu defettikten sonra kendisine paşalık verilmişti.

İşte, Fas'da cereyan eden hâdiselerle ilk ilgilenen Osmanlı memurunun, bu, Hadım Hasan Paşa olduğu anlaşılıyor.

Hadım Hasan Paşa da, Barbaros'un Fas'lı bir kadınla izdivacından dünyaya gelen oğlu Hasan Paşa da, Fas'ta saltanat değişikliğini istihdaf eden mücadeleye dikkatlerini çevirmekten hâli kalmamışlardır.

Meriniler Osmanlı padişahına müracaata karar verdikleri sırada Cezayir-i garb beylerbeyi ve oradaki Türkler, Fas'ın da Osmanlı idaresine geçmesini arzuluyorlardı. Zira, Cezayir'de Türklere aleyhdarlık edenler sıkışınca Fas'a kaçtıkları gibi, Fas korsanlarının da Türklere zararı dokunuyordu. Ayrıca Sa'di şerifleri Peygamber neslinden geldiklerini iddia ettikleri cihetle, halifeliğin kendi hakları olduğunu bile söylüyorlardı.

Merinî'lerin müracaatı vuku bulduğu zaman Kanunî Süleyman, Muhammed el-Mehdi'ye bir mektup yazdı, padişahın mektubu bir elçi vasıtasiyle 1548 de Merakeş'te Muhammed el-Mehdi'ye sunuldu. Fransız tarihcilerinden August Cour'un «L'etabilissement des dynasties de chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger» isimli eserinde kaydettiğine göre; Kanunî Süleyman bu mektubunda Muhammed el-Mehdi'ye: «Şeyh-lü Arap Muhammed-ül şerife» diye hitap etmekte ve âmirane bir lisan kullanarak, Mevlây Muhammed ve oğlunun derhal tahliyesi ile zarar ve ziyanlarının tazminini istemekteydi.

Kanunî bu mektubu yazdığı sırada, Muhammed el-Mehdi'nin Fas'ta haiz olduğu mevki ile kuvvetinin hakikî durumunun kendisine iyi aksettirilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim kudretine güvenen Muhammed el-Mehdi'nin padişahın sözlerine aldırmadığı, huzuruna giren Türk elçisinin kendisine ehemmiyet vermediğini belirten hürmetsiz hareketlerine de pek fazla kızdığı görülmektedir.

Kanunî Süleyman'ın âmirane ifade taşıyan mektubuna rağmen Merinî'lere fi'illî bir Türk yardımı vuku bulmadığından, Meriniler, Meknase (Meknez) şehrini Sa'di şeriflerine vermeye razı olmak suretiyle sözlerinin geçtiği sahanın biraz daha küçülmesine boyun eğdiler (1549).

Fas'lılarla çarpışma

Sa'dilerden Muhammed el-Mehdi 1550 yılında Fas şehrini Merinîlerden aldı. Meriniler Sus, Draa ve Tafilat taraflarında sıkışıp kaldılar. Fas'ta Sa'diler gittikçe kuvvetlenip hâkimiyet sahalarını genişlettikçe nefislerine karşı güvenleri de artıyordu. Bu yüzden, Türklerin elinde bulunan yerlere bile el uzatmak için kendilerinde cesaret buldular. Sa'dilerin o sırada almak istedikleri yer, Türk hâkimiyet sahası içinde bulunan Tlemsan idi. Tlemsan'ın zengin ve büyüklerinin bir kısmı Fas'ta otururlardı. Ayrıca Fas'ta Tlemsanlılardan mühim mevkiler işgal eden kimseler mevcuttu. Sa'di şerifleri zaptetmek istedikleri yerin halkını el altından peşinen elde etmeye çalışırlardı. Tlemsan'ın bu hususiyeti dolayısiyle Sa'dilerin taraftar temin etmeleri bir hayli kolay oldu.

Sa'di şerifleri Fas'ta hâkimiyet tesisi için uğraşırlarken her vasıtadan istifade fırsatını gözettiklerinden, Cezayir'deki Türk idarecileri ile şeriflerin arası iyi değildi. Günün birinde iki tarafın yekdiğeriyle muharebeyi göze alacağı belli oluyordu.

İşte durum böyleyken, Tlemsan halkından müzaheret görerek şehri kolaylıkla zaptedeceğini tahmin eden Sa'di şerifleri hazırlıklara giriştiler. Sa'di şeriflerinden sultan Muhammed el-Mehdi bu işe oğlu Abdullah ile Harran'ı memur etti. İki kardeşin idaresinde bulunan 30 bin kişilik Fas ordusu Tlemsan üzerine yürüdü. Tlemsan'ı müdafaa edecek kuvvetlerin başında bulunan Mevlay Ahmed kaçtığından şehir teslim oldu (1551).

Tlemsan'a giren Harran şehire mu-

hafızlar tayin ettikten sonra fethini daha ilerilere götürmek üzere harekâta devam etmek istedi. O, Tlemsan'ı zaptetmekten mütevellit kabaran gururunun tesiri altında kalırken, babası ve maiyetindeki kumandanlar daha ileri gidilmesine taraftar değildi.

Harran, kazandığı muvaffakiyetin verdiği nefse itimad hissi ve biraz da Tlemsan'lıların teşviki neticesi Şelif vadisini ve Mostagnem'i zapta teşebbüs etti. Fakat bu harekât esnasında hastalandığından kumandayı kardeşi Abdülkadir'e bırakarak Fas'a gitti ve orada öldü. Abdülkadir ise kuzey istikametinde ilerliyerek Beni Amr kabilesinin arazisini yağma ve tahrib eyledi.

Eyaletinin batı hududunda böyle hadiseler cereyan ettiğini öğrenen Cezayir-i garb beylerbeyi Barbaros zâde Hasan Paşa derhal faaliyete geçti. Beş bin tüfekli, bin sipahi ve sekiz bin kabili (yani kabile kuvveti) den mürekkep bir ordu meydana getirerek harekete geçti. Yeniçeriler Hasan Corso (Korso), kabililer de Beni Abbas (Labes) sultanının kumandasındaydı.

Cezayir-i garb beylerbeyinin teşkil ettiği ordu önce Mostagnem'e geldi. Burada kabililerden iltihaklar vuku bulduğundan Cezayir kuvvetlerinin asker sayısı biraz daha fazlalaştı. Nihayet iki taraf Oran - Tlemsan yolu üzerindeki Rio Salado mevkiinde karşılaştı.

Fas ve Cezayir kuvvetleri karşı karşıya gelince her ikisi de iki gün müddetle hücuma geçmeden birbirinin vaziyetlerini incelediler. Üçüncü gün Fas kuvvetlerinin başında bulunan Abdülkadir 20 bin süvarisini birden hücuma kaldırdı. Fakat bunlar Cezayir askerinin bir kısmını teşkil eden tüfekli ve yeniçerilerin ateşiyle karşılaşınca birbirine girdiler. Abdülkadir bu arada bir kurşun isabetiyle yere yıkıldı. O sırada bir yeniçeri yetişip başını keserek bir mızrağın ucuna takıp etrafa teşhir edince Faslıların mağlubiyeti kat'ileşti. Muharebe sahasından sağ kurtulan Fas askerleri ta Fas'a kadar kaçtılar (1552).

Fas kuvvetleri bozguna uğrayınca Tlemsan'da bulunan Abdullah ile kardeşi Abdurrahman Fas'a kaçtılar. Faslılar kaçarken Cezayir kuvvetlerinin başında bulunan Hasan Corso ve Beni Abbas (Labes) sultanı Abdulaziz onları Muluya'ya kadar takip ederek Tlemsan'ı tekrar ele geçirdiler (1552).

Sa'di şeriflerinden Muhammed el-Mehdi bu mağlûbiyet sebebiyle oğullarına pek fena muamele etti. Hatta Abdulkadir'e yardım etmediği için diğer oğlu Abdullah'ı zehirliyerek öldürttü. Ayrıca mağlûbiyetin hıncını Merinî'lerden çıkarmak ister gibi onların hepsini öldürttü.

Faslılarla yapılan bu ilk çarpışmadan sonra Cezayir-i garb beylerbeyi Barbaros zâde Hasan Paşa bir müddet Cezayir'in imarı ile meşgul oldu. Bu cümleden olarak kaleleri tamir ettirdikten başka Kudyat el-Sabun üzerinde Mevlay Hasan kalesini yaptırdı. Umuma mahsus büyük hamamlar ve yeniçeriler için bir hastane inşa ettirdi. Hasan Paşa inşaat işleriyle meşgulken, Fransızların Osmanlıların dostluk siyasetine cephe almış olduğu iddiasiyle İstanbul'a çağrıldı.

Salih Paşa'nın Cezayir-i garb beylerbeyliği zamanında Fas ile münasebet

Hasan Paşa İstanbul'a çağrılınca Cezayir-i garb beylerbeyliği sekiz ay kadar açık kaldı. Bu müddet zarfında Cezayir'in idarî işlerine Tlemsan Bey'i vekâlet etti. Cezayir-i garb gibi ehemmiyetli bir eyalet daha fazla vekâletle idare edilemezdi. Denizcilikte kendisini göstermiş birinin burada vazifelendirilmesi gerekirdi. Nihayet Barbaros'un yetiştirmelerinden olan Salih Paşa (Reis)

Fas şehrinde bir kapı

Cezayir-i garb beylerbeyi tayin olundu.

Salih Paşa beylerbeylik vazifesine yeni başladığı sırada Cezayir'in güney beldelerinden Tugurt ve Vargle'nin itaatsizliğiyle karşılaştı. Bu şehirlerin reisleri, mevkilerinin beylerbeylik merkezine uzaklığına güvenerek yirmi beş seneden beri vermekte oldukları vergiyi vermemeğe kalkmışlardı. Bu vaziyet karşısında Salih Paşa yanına Beni Abbas (Labes) reisi Abdülaziz'i de alarak, on bin kişiyi aşan kuvvetle bu şehirler üzerine yürüdü. Neticede, her iki şehir de itaat altına alındıktan başka, sefer heyeti külliyetli altın ve beşbin esirle avdet etti. Lâkin ganimetin taksimi meselesinde aralarında anlaşmazlık çıktığından Abdülaziz isyan etti. Salih Paşa bununla epeyce uğraşmak zorunda kaldı. Zira Abdüllâziz'in üzerine sevkedilen beylerbeyinin kuvvetleri bir kaç defa mağlûp oldular.

1553 senesi içinde Fransızlar tarafından vaki istek üzerine Salih Paşa İspanyolları tâcize memur edildiğinden, Salih Paşa (Reis) kırk gemi ile Mayorka adalarına yaptığı akın esnasında 6 tane Portekiz gemisini zaptetti. Bu gemilerden birinde Fas'taki Merinî hanedanının son hükümdarı Mevlay Ahmed'in kardeşi Mevlay Bu Hasun (Ebu Hasan Ali bin Muhammed Şeyh Vattas) da vardı.

Merinîlerden bir şahsın ele geçmesi, Salih Paşa'nın Fas'a doğru genişleme emeline vasıta olabilirdi. Nitekim onunla bu mevzuda kolaylıkla anlaştı.

Salih Paşa yerlilerden de mühim miktarda kuvvet toplıyarak 1553 ekiminde Cezayir'den harekete geçti. O sırada Beni Abbas reisi Abdülâziz meselesi tamamen halledilmiş olmadığından, her hangi bir tehlike ihtimaline karşı Türklerden müteşekkil seçme birlikleri Sinan Reis kumandasında Cezayir'de bıraktı.

Salih Paşa batı istikametinde yürüyüşe geçtiği sırada Şerif Muhammed el-Mehdi Atlas dağlarındaki âsilerle uğraşmaktaydı. Türklerin geldiğini duyunca 30 bin süvari, 10 bin piyade 20 sahra topu ile Fas'tan çıkarak Taza'ya doğru yürüyüşe geçti. Merinîlerden bir şahsın Salih Paşa'nın yanında bulunuşu Şerif Muhammed el-Mehdi ve maiyeti erkânını bir hayli düşündürmekteydi. Zira Fas topraklarında hâlâ Merinîlerin epeyce taraftarı mevcuttu.

Salih Paşa Tlemsan'a varınca bir müddet bekledi. Bilahara Şerif'in Taza'da bulunduğunu öğrendiğinden oraya doğru ilerledi. Taza'da yapılan muharebede sayısının çokluğuna rağmen Şerif Muhammed el - Mehdi'nin kuvvetleri mağlûp oldu ve kendisine galip süsü vererek hızla Fas'a döndü. Yolda giderlerken Salih Paşa'nın istifade edebileceği her şeyi tahribe çalışmayı da ihmal etmedi.

Türk kuvvetleri 3 ocak 1554 te Fas'ın bir kaç kilometre yakınına kadar geldi. Ertesi gün yapılan harpte Şerif'in kuvvetleri başarısızlığa uğradığından Fas şehrinin Eski Fas kısmı kapılarını Türklere açtı. Muhammed el-Mehdi yeni Fas'ta da tutunamıyacağını anladığından oradan da çekildi, böylece 6 ocak 1554 te Türk kuvvetleri yeni Fas'a girdi.

Salih Paşa'nın Fas'ta kaldığı dört aylık müddet zarfında bütün muamelât Osmanlı padişahı namına cereyan eyledi. Türkler sayesinde Merinî hanedanı yeniden ihya edilmiş oluyordu. Bunun ihyasındaki rol tamamen Türklere ait bulunduğundan Merinî hanedanına taraftarlık edenlerin bulundukları sahada Türk nüfuzu yürüyor demekti.

Salih Paşa çekilince Şerif Muhammed el-Mehdi yine faaliyete geçti ve ayni senenin Eylûl ayında Fas'a girdi. Türklerin Fas tahtına oturttukları şahıs öldürüldü. Bu Hasun'un oğulları da kaçarken öldürüldüğünden Merinî hanedanı söndü. Hanedanın sönmesine rağmen Muhammed el-Mehdi onların taraftarları ile Cezayir'deki Türklerden çekindiğinden, Türklere düşman İspanyollarla anlaşmak istedi. Yapılan anlaşmaya göre İspanyollar Şerif'e onbin asker vereceklerdi.

Salih Paşa, Şerif ile İspanyollar arasındaki anlaşmayı haber aldığından onların birleşmesinden önce herbirini ayrı ayrı vurmak istedi. Bunun için evvelâ İspanyolların elindeki Bougie (Becaye) üzerine yürüdü ve şehri 1555 eylûlünün 28 inde zaptetti. Bundan sonra İspanyolların elindeki diğer mühim bir mevki olan Oran'ı da almak isteyen Salih Paşa İspanyollarla Faslılar arasın-

da cereyan eden hâdiselerden padişahı haberdar etmek üzere oğlu Mehmed Bey'i hediyelerle İstanbul'a yolladı. Salih Paşa'nın başarılarından memnun kalan padişah Cezayir-i garb beylerbeyi emrine 40 kadırga ile 6 bin asker yolladı. Lâkin bu askerler daha gelmeden önce Cezayir'de müthiş bir veba salgını çıkmıştı. Aylarca devam eden bu salgın sırasında Salih Paşa da ölenler arasına karıştı (haziran 1556).

Hasan Paşa'nın ikinci defa Cezayir-i garb beylerbeyliği

Oran'ın zaptı için hazırlanan sefer heyeti Salih Paşa'nın ölümüne rağmen geri bırakılmadı. Hasan Korso (Corso) kumandasında faaliyete geçen bu kuvvetler Oran'ın Azizler tabyasını zaptettiği sırada İstanbul'dan gelen emir üzerine Oran'ı denizden sıkıştıran 40 kadırga geri alındığından Hasan Korso kara harekâtına da nihayet verdi.

Salih Paşa'nın ölümü üzerine Cezayir-i garb beylerbeyliğine İstanbul'dan Mehmed Paşa tayin edildi. Hasan Korso, Cezayir'de yeniçeriler ve halk tarafından sevilmiş bir kimseydi. Buna güvenerek «Tekelerli» namiyle anılan Mehmed Paşa'yı Cezayir'e sokmamak için silâha sarıldı. Mehmed Paşa ise, bir müddet uğraşmayı mütcakip denizcilerle anlaşarak mücadeleye katıldı. Neticede Hasan Korso ve onun en mühim adamlarından Bougie kumandanı Ali Sardo öldürüldü. Daha birtakım idamlarla sükûnet avdet eder gibi olduğu sırada bu defa Hasan Korso'yu sevenlerden eski Tlemsan kaidi Yusuf adında birisi Hasan Korso'nun intikamını almak üzere isyan etti. Bu isyan sırasında Cezayir-i garb beylerbeyi Mehmed Paşa öldürüldü.

İşte bu hâdiseler dolayısiyledir ki Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Paşa ikinci defa Cezayir-i garb beylerbeyliğine tayin edildi (1557).

Fas hükümdarı Muhammed el-Mehdi Cezayir'deki karışıklıklardan istifade ederek Tlemsan'ı zapta kalkışmıştı. Faslıların bir hayli kuvvetle şehri sarmalarına rağmen buradaki beşyüz Türk muhafızının fevkalâde gayretleri sayesinde Tlemsan'ın iç kalesini alamadılar.

Sultan Üçüncü Murad
(Kapıdağlı serisinden)

Hasan Paşa Cezayir'e gelince ilk iş olarak Tlemsan'ın imdadına koştu. Şehrin dış mahallelerini almış olan Faslıları buradan kovduktan sonra, onları Türklere tecavüz ettiren adamı, yani Şerif Muhammed el-Mehdi'yi ortadan kaldırmaya karar verdi. Bu işi de hile yoluyle başarmayı plânlaştırdı. Salih Kâhya ismindeki cesur şahsın emrine Türklerden müteşekkil bir süvari müfrezesi verdi. Bunlar Hasan Paşa'nın zulmünden bahisle Cezayir ordusundan kaçıp Şerif'e sığınacaklar, sonra da bir fırsat düşürerek Şerif Muhammed el-Mehdi'yi öldüreceklerdi.

Salih Kâhya'nın emrindeki müfreze plân gereğince kaçıp Şerif'e sığınınca, hiç bir şeyden haberi olmayan Muhammed el-Mehdi bunları kendi muhafızları arasına aldı. Türklerin çok iyi muharipler olması bakımından Arap emirleri indinde zâten büyük bir değerleri vardı. Onun için Şerif Muhammed el-Mehdi bu kıymetli muharipler den şahsı namına istifade etmek istemişti.

Şerif'e karşı iyi bir itimad telkinine muvaffak olan Salih Kâhya kısa bir

müddet sonra bütün muhafızların reisi oldu.

Salih Kâhya'nın beklediği fırsat, Şerif Muhammed el-Mehdi bir isyanı bastırmak üzere Sus'a gittiği sırada zuhur eyledi. Büyük Sahra'nın kuzey batı bölümünde Atlas dağları ile Anti-atlaslar arasında bulunan «Sus» vadisi Cezayir'e çok uzak bir yer olduğu halde, Salih Kâhya, plânın en nazik kısmını tatbikte tereddüt etmedi.

Şerif Muhammed el-Mehdi bir sabah erkenden talime çıkmış olan Türk süvari kıtasının manevrasını seyretmekteydi. Bir aralık süvariler Şerif'i ortalarına almış oldular. O sırada Şerif çadırına girerken ayağı ipe dolaşıp yere düştü bu anda sür'atle çadıra yaklaşan Salih Kâhya 71 yaşında bir ihtiyar olan Şerif Muhammed el-Mehdi'nin başını kesip bir torbaya koydu (23 ekim 1557). Çadırın içi yağma edildiği gibi daha başka kimseler de öldürüldü. Bunun üzerine derhal vak'a mahallinden uzaklaşan Türk süvari müfrezesi Agadir cihetine ilerledi. Burada bir gemi bulunarak denize açılmak istendiyse de, bu mümkün olmayınca, civardaki kasabalardan «Tarudan» zaptedilerek kalesine girildi.

Muhammed el-Mehdi'nin âniden öldürülüşü Fas'ın fazlaca karışmasına sebep olmuş, bu arada Abdullah el-Galip hükümdar ilân edilmişti.

Yeni hükümdarın ilk işi «Tarudan»ı zaptetmek üzere asker göndermek oldu. Faslılar Tarudan'ı sıkıştırırken Türk müfrezesi arasında bulunan Yahudiden dönme birisinin birliğine ihanetle kale kapısını açması üzerine Faslılar Tarudan'a girmeğe muvaffak oldular. Buna rağmen Türk süvari kıtası Tarudan'dan sağ salim çıkıp kaçabildi. Fakat yollarda yaptıkları mücadele yüzünden müfrezenin bir kısmı telef oldu. Sağ kalanlar Dar'a - Sicilmase üzerinden geçerek Tlemsan'a gelebildiler.

Salih Kâhya'nın romanlara mevzu teşkil edecek bu inanılmayacak derecedeki cür'etkârane macerasını anlatan Arap, İspanyol ve Fransız tarihcileri, Salih Kâhya'nın, Şerif'in başını da Tlemsan'a kadar getirmiş olduğunu ve bunun İstanbul'a kadar gönderilmiş bulunduğunu kaydederler.

Hasan Paşa, Muhammed el-Mehdi'nin ölümünün yarattığı sarsıntıdan istifade fırsatını kaçırmak istemediğinden Faslılara karşı taarruza geçti. Umumiyetle İspanyollarla birlik olan Faslılar bu defa da yine onlarla müttefik idiler. Vadilebend mevkiinde Hasan Paşa ile karşılaşan Fas - İspanyol kuvvetleri çok kalabalık olduğundan Hasan Paşa bir günlük muharebeyi müteakip, askerini zayiata uğratmadan ustalıkla muharebe sahasından çekti (1557).

İspanyolların kalabalık kuvvetlerle Faslılara yardım etmesi, Hasan Paşa'nın üzerine hassasiyetle durduğu bir mevzu idi. Oran limanı İspanyolların elinde bulundukça, İspanyolların Faslılarla daima beraber hareket edecekleri besbelliydi. Onun için Hasan Paşa İspanyolların kuvvetle tutunma yerleri olan Oran'ı zapta karar verdi. Oran zaptedilirse Faslıların daha kolaylıkla yola getirilmesi mümkün olabilecekti.

Hasan Paşa bu gaye ile hazırlıklar yaparken Oran'daki İspanyol kuvvetleri kumandanı Kont Alcodette (Alkodet) de Türkler elindeki Mostagnem kalesini zaptetmeyi tasarlıyor ve bunun için İspanyadan taze kuvvetler celbediyordu.

Takviye kuvvetleri gelince Kont Alcodette Faslılarla müştereken iyi bir harp plânı hazırladı. Plân gereğince İspanyollar Mostagnem'i almaya çalışırken Fas ordusu Cezayir istikametinde taarruz ederek Türk kuvvetlerini arkadan çevirecekti.

Külliyetli miktarda yerli asker ve kuvvetli topçu ile takviye edilmiş olan İspanyol kuvvetleri Oran'dan harekete geçtikleri sırada, denizden de erzak ve cephane dolu dört büyük galyot ilerliyordu.

Düşmanın hazırlıklarını haber almış bulunan Hasan Paşa vaziyetten haberdar olmak için bazı yerlere gözcü ve haberciler bırakmıştı. İspanyol gemilerinin hareketi hepsinden önce haber alındığından Hasan Paşa'nın sevkettiği kadırgalar bunları zaptetti. Gemilerin elden gitmesiyle İspanyollar erzak ve cephanelerinin en mühim kısmını kaybetmiş oldular. Kont Alcodette buna rağmen Mostagnem'e taarruz'dan geri kalmadı. Şehri müthiş bir top ateşine tuttu. Ge-

cenin karanlığından istifade ederek İspanyol askerleri surlara kadar yaklaşıp sabahleyin erkenden hücuma geçtiler. Az miktardaki Türk kuvvetleriyle sıkı bir işbirliği yapan Mostagnem halkı şehirlerini inatla müdafaa ediyorlardı.

Hasan Paşa, Mostagnem'e hücum edildiğini haber alınca beş bin tüfekli ve bin sipahiyi cebri yürüyüşle imdada gönderdi. Yolda bunlara onbinden fazla yerli de katıldı. İmdat kuvveti Mostagnem'e umumî hücuma geçildiği gün öğle üzeri buraya yetişti. Yol yorgunluğuna bakmadan taarruza kalkan bu kuvvetlerle İspanyol - Fas kuvvetleri arasında akşamın geç vakitlerine kadar süren kanlı bir çarpışma vuku buldu. Ertesi gün ise İspanyol ve Faslılar çok müşkül bir duruma düştüklerini gördüler. Zira, Cezayir'den gelen imdat kuvvetlerinden başka, Tlemsan garnizonundaki Türk kuvvetleri ve Cezayir donanmasından karaya çıkan askerler tarafından etraflarının çevrilmiş olduğunu anladılar. Bu arada Kont Alcodette ile işbirliği eden Faslılardan İbni Boganî süvarileri ile muharebe sahasından kaçıp uzaklaşınca İspanyollar iyice yalnız kaldılar. Her taraftan taarruza uğrayan İspanyollar tam bir hezimete uğradı. Kumandan Alcodette ölenlere, oğlu Don Martin ise esirlere dahildi. İspanyol ordusunun tek bir ferdi kurtulamadı. Muharebeye girenler ya ölmüş veya esir düşmüştü. 26 ağustos 1558 günü cereyan eden bu muharebe Oran'ı iki asır ellerinde tutan İspanyolların bu bölgede uğradıkları en büyük mağlûbiyetti. Bu mağlûbiyet üzerinedir ki, İspanyollar artık Türkler için bir tehlike olmaktan çıkıp Oran'a kapanmak zorunda kaldılar.

İspanyol ve Faslılara karşı böyle muvaffakiyet kazanan Hasan Paşa, Cezayir dahilinde mevkiini kuvvetlendirmek için bazı tedbirler aldı. Bu cümleden olarak İspanyol muhtedilerinden yeni bir asker sınıfı teşkil etti. Bu askerleri yeniçerilere karşı bir muvazene unsuru olarak kullanmak niyetindeydi. Yerlilere hoş görünmek için de Kuko sultanının kızını aldı. Böylece kabili zümrenin yani yerli kabile halkının bir kısmının yardımını temin etmiş oldu.

Bu tedbirleri müteakip Beni Abbas kabilesinin reisi üzerine yürüyerek onu bir muharebede öldürdü. Beni Abbas kabilesi reisinin kardeşi mücadeleye devam ettiyse de nihayet Türklere vergi vererek boyun eğmeye mecbur kaldı (1559).

Osmanlı donanmasının yapmış olduğu büyük deniz harplerinden biri olan Cerbe muharebesi sırasında, Hasan Paşa da bütün dikkatini bu mücadele üzerine toplamıştı. Cerbe harbi sırasında Fas hükümdarı Cezayir'e hücum etmek üzere bir ordu hazırlamış, fakat harbin zaferle neticelendiğini görünce bundan vazgeçmişti. Hasan Paşa ise Fas hükümdarının kötü niyetini lâyık olduğu şekilde cezalandırmak için sefer hazırlıklarına başladı. Yeniçerilere pek güvenemediğinden yerli ve muhtedilerden bir alay daha teşkil ettiği sırada yeniçeriler sarayı basarak Hasan Paşa ve adamlarını yakalayıp (Haziran 1561) bir gemiye koyarak İstanbul'a sevkettiler.

Hasan Paşa'yı İstanbul'a gönderen yeniçeriler, onu, muhtedi ve kabililerden askerî kıtalar teşkil edip, bunlara istinat suretiyle Cezayir'de ayrı bir devlet kurmakla itham ettiler. Fakat Hasan Paşa Divan-ı hümâyun nezdinde bu ithamlardan çabucak beraat etti. Hasan Paşa'nın gaybubeti sırasında Cezayir'e gönderilen Ahmed Paşa isyankâr yeniçeri elebaşılarını idam ettirdi. Cezayir'de sükûnet azçok teessüs ettiği sırada Hasan Paşa üçüncü defa olarak Cezayir-i garb beylerbeyiliğine gönderildi.

Hasan Paşa üçüncü Cezayir-i garb beylerbeyliği sırasında İspanya meselesini tam halletmek için bu hükûmetin elinde bulunan Oran ve Merselkebir'i almak istedi. Bunun için 30 bin kişiye yakın bir kuvvetin başında bizzat harekete geçti. 1563 nisanında başlıyan ve iki ay süren muhasara muharebeleri sırasında, çok kanlı çarpışmalar oldu. Bazı burçlara Türk bayrağı bile dikildi. Bu şehirler son takatlerini sarfettikleri sırada bir İspanyol donanması imdada geldiğinden Hasan Paşa muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı.

Bu hâdiseden sonra Malta muhasarası gibi mühim bir mesele ile meşgul olunduğundan, Hasan Paşa gerek İspanyollardan gerekse onlarla beraber ha-

reket eden Fasılardan intikamını alamadan 1567 de Cezayir'den ayrıldı.

Kılıç Ali Paşa'nın Cezayir-i garb beylerbeyiliği

Hasan Paşa'dan sonra Cezayir-i garb beylerbeyliğine tâyin edilmiş olan Salih Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'nın Cezayir-i garb beylerbeyliği onbeş ay kadar sürdü. Mehmed Paşa daha ziyade Cezayir'in kendi iç işleriyle meşgul oldu. 27 haziran 1568 de Cezayir-i garb beylerbeyliğine getirilen Uluç (Kılıç) Ali Paşa'nın beylerbeyliği devri gerek Cezayir, gerekse Osmanlı imparatorluğunun donanması ile ilgili işler bakımından çok hareketli geçti. Kılıç Ali Paşa, seleflerinden Barbaros zâde Hasan Paşa'nın Fas işleriyle uğraşmasına mukabil, o, Tunus'un zaptını daha ehemmiyetli gördü. Daha sonra da Kıbrıs seferi ve İnebahtı harbi gibi devleti geniş çapta meşgul eden hâdiseler ortaya çıktığından, Kılıç Ali Paşa, Cezayir'in doğu veya batısında daha fazla toprak kazancı temin edebilmek için uğraşmağa vakit bulamadı.

Sa'di şeriflerin soyundan Türklere sığınanlar

Abdullah el-Galip 1557 de Fas hükümdarı olduğu zaman önce amcası el-Ar'rec ve ailesi efradını, sonra da diğer amcası Ebu Said Osman ve üç oğlunu öldürdü. Bu kat'liamdan yakalarını sıyıramıyacaklarını anlıyan kardeşleri Abdülmümin ve Abdülmelik ise Fas'tan kaçarak Cezayir'e sığınmışlardı (1558). Türkler tarafından gayet iyi karşılanan Fas hükümdarının kardeşleri, bir takım tavassutlar neticesi Abdullah el-Galip ile araları bulunduğundan, Hasan Paşa'nın Cezayir-i garb beylerbeyliği sırasında memleketlerine dönmüşlerdi.

İspanyollarla anlaşmaktan ve Türkler aleyhine çalışmaktan geri kalmayan Abdullah el-Galip, Cezayir-i garb beylerbeyinin Tunus'un zaptıyle meşguliyetinden istifadeyi gözetmişti. Yine ayni hükümdarın kardeşlerine verdiği sözde durmıyacağı da açıkça belli oluyordu. Onun için Abdülmelik ile Abdülmümin ikinci defa Cezayir'e sığınmışlardı. Bu iki kardeşten Abdülmelik 1568 de İstanbul'a kadar giderek Osmanlı hükümetine arz-ı ubûdiyet etmiş, Fas'a dönmesinin temini yolunda ricada bulunmuştu.

Abdülmümin ve Abdülmelik'e iyi kabul gösterilirken, bir taraftan da İstanbul'dan Cezayir-i garb beylerbeyine hüküm yazılarak Fas halkının bu iki kardeşten hangisine taraftar olduğunun tahkiki emredilmişti.

Fas hükümdarı Abdullah el-Galip'in kardeşleri Türkler nezdinde bir hayli kaldı. Bunlardan Abdülmelik Cezayir'de, Abdülmümin ise Tlemsan'da oturmakta idi. Abdülmelik ve Abdülmümin Türklerin yanında oldukça Abdullah el-Galip bir türlü huzur duymuyordu. Tabiî her ikisi de Türk hükûmetini Fas hükümdarı aleyhine kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı.

Fas'ın Osmanlı nüfuzu altına girmesi

Kılıç Ali Paşa'dan sonra Cezayir-i garb beylerbeyi olan Arap Ahmed Paşa bu makamda pek uzun müddet kalmamış, onun azlini müteakip eski Tunus sancak Bey'i Ramazan Paşa Cezayir - i garb beylerbeyliğine tayin edilmiştir (27 mart 1574). Ramazan Paşa'nın Cezayir-i garb beyliği devri, Fas'a karşı senelerden beri devam eden uğraşmaların Türkler lehine netice verdiği ve bu memleketin Türk nüfuzuna girdiği devirdi. Ramazan Paşa'nın Cezayir-i garb beylerbeyi olmasından önce Fas hükümdarı Abdullah el-Galip Tlemsan'da oturan kardeşi Abdülmümin'i ele geçirip öldürmüş, böylece, Türklerin yanında kendisi aleyhine çalışan yalnız bir kardeşi kalmıştı.

Ramazan Paşa'nın Cezayir'e tayin edildiği yıl içinde Fas hükümdarı Abdullah el-Galip ölmüş ve Mevlay Muhammed Mütevekkil Alellah hükümdar olmuştu. Fas'ın yeni hükümdarı, selefinin İspanyollarla işbirliği siyaseti gütmesine mukabil Portekizlilerle işbirliği siyasetine başlamıştı. Zira o sırada İspanyanın zayıflamasına karşılık Portekizliler kuvvetlenmiş bulunuyordu. Aslında Akdenizde Türklere rakip olan bu iki hıristiyan devleti, şimdi de Fas'ta Türklerin

karşısına çıkmış oluyorlardı. Yeni Fas hükümdarı Portekizlilerle işbirliği etmekle beraber İspanyollar kuzey Afrika kıyılarından alâkalarını kesmiş değillerdi. Türklere sığınmış olan Abdülmelik'in padişahtan Fas tahtına geçirilmesi hususunda ricada bulunması meselesi, Tunus'un fethinin iyice tamamlanmasından sonra, artık üzerinde durulması gereken bir mevzu idi. Bu bakımdan, Osmanlı hükûmeti Abdülmelik'i Fas tahtına geçirmeğe karar vererek Cezayir-i garb beylerbeyine emir yazıldı.

Ramazan Paşa İstanbul'dan gelen emir üzerine yanına Abdülmelik'i de alarak 15 bin asker ve yardımcı kuvvetlerle Fas'a doğru yürüdü. Ebu Abdullah Muhammed Mütevekkil Alellah'ın 60 bin kişilik ordusuyla el-Raken mevkiinde karşılaştı. Fas ordusunda bulunan Endülüslüler daha önce gizlice kazanılmış olduğundan muharebe başlarken Osmanlılar tarafına geçtiler. Bu sayede Fas ordusu mağlûp oldu ve Abdülmelik ileri hareketine devamla Fas şehrine girerek hükümdarlığı ilân etti (1576). Eski hükümdar Mütevekkil Alellah ise Merakeş'e çekildi.

Hükümdarlığını ilândan sonra ismine Ebu Mervan künyesini lâve edip Gazi unvanını da alan Abdülmelik, Türk hükûmetine bağlılığını devam ettirdi. Zâten oğlu İsmail'i karısı ile birlikte İstanbul'da bırakmış olduğundan, siyaseten İstanbul'a bağlı kalmasında bunun da az çok tesiri oluyordu.

Abdülmelik'e Fas hükümdarlığını temin eden Ramazan Paşa, Ebu Abdullah Muhammed Mütevekkil Alellah'ı Merakeş'e kadar takip etmeyi doğru bulmuştu. Zira Merakeş'e uzandığı takdirde, beylerbeylik merkezinden çok uzaklaşmış ve memleketini tehlikelere karşı açık bırakmış olacaktı. Maamafih Ramazan Paşa Abdülmelik'ten ayrılırken onun yanına bir miktar kuvvet bırakmaktan geri kalmadı.

Osmanlı nüfuzunun Fas'a girmesinde rol oynayan Ramazan Paşa kumandanlık bakımından ehliyetli bir kimse olmakla beraber, Cezayir halkına karşı çok şiddetli davranmakta ve haksız mal toplama yoluna da sapmış bulunmakta idi. Başbakanlık arşivinde 30 numaralı Mühimme defterinin 179, 180, 182 nci sayfalarında mevcut hükümlerden de anlaşıldığı veçhile, onun bu kusurları İstanbul'a aksetmiş olduğundan yerine Selânik sancak beyi Hasan Paşa tayin edildi. Çok küçük yaşta Venedik kıyılarından esir alınıp Turgud Reis ve Kılıç Ali Paşa tarafından yetiştirilmiş olan Hasan Paşa 27 haziran 1577 de Cezayir-i garb beylerbeyliği vazifesine başladı.

Vâdi's-Sebil muharebesi

Fas hükümdarı Abdülmelik, mevkiinde kendisini tam emniyette hissedebilmek için eski hükümdar Ebu Abdullah Muhammed Mütevekkil'in ortadan kaldırılması lüzumuna inanıyordu. Bunun için Merakeş üzerine yürüyerek onu kaçırdı. Saltanat hırsından bir türlü vazgeçmeyen Muhammed Mütevekkil Portekiz kıralına bir mektup yazarak, sahildeki bazı kaleleri vermek mukabilinde ondan yardım istedi. Eski hükümdarın bu mektubu Abdülmelik'in adamları tarafından ele geçirildiğinden niyetleri açıkça öğrenildi. Zaten herhangi bir ihtimale karşı hazırlıklı olmaya bakan Abdülmelik ile onun istinat ettiği Osmanlı kuvvetleri kara ve denizde bazı tedbirler alıyorlardı.

Cezayir-i garb'ın yeni beylerbeyi Hasan Paşa vazifesine başladıktan bir müddet sonra Cezayir reislerinin başına geçerek Balear adalarına bir akın yapmış, bu akında birtakım ganimetler elde ettiği gibi İspanyol ve Portekizlilerin hazırlıklarına dair de yeni bilgiler edinmişti. Zâten hıristiyan devletlerden haber almaya ehemmiyet verdiği cihetle, bu yeni öğrendiklerini de eskilerine ilâveten İstanbul'a arzetmişti. Bu haberlerden sonra Divan-ı hümâyundan 2 recep 986 4 eylûl 1578) tarihi ile yazılmış olan hükümde (bu hüküm 35 numaralı Mühimme defterinin 189 uncu sayfasındadır). İspanyol ve Portekizlilerin Fas'a karşı hazırlıklarının tafsilâtını bulmaktayız. Mezkûr hükmün mevzuubahis nokta ile ilgili tarafı aynen şöyledir: «Cezayir-i garb beylerbeyi Hasan Paşa mektup gönderip; üç ay miktarı var ki asker cemetmek üzre olup papa ve duka Frınçe dört beş pâre barçaya cenkci ve zahire tahmil edip Portakal'a (Por-

Portekiz kıralı Birinci Sebastian

Vadi's-Sebil savaşında Sebastian'ın öldürülmesi

düp Arap yakasına geçirmek için 60 kıt'a kadırga vereceği olmuştur deyu istima olundu. Zira Portakal kıralının sekiz kıt'a kadırgadan gayri gemisi yoktur. Amma fikri fasitleri ne tarafa olduğu malûm değildir. Bazıların cevapları böyledir ki, İspanya kıralı bu kış Elandr üzerine gitmeği vardır. Lâkin kendisi Flandr cânibine giderse bu cânipte kendi vilâyeti hâli kalır. Kendi memleketi havfından süddei saadetmedarımla barışma tedarikinde olduğu ve Portakal kıralı, Mevlây Abdülmelik üzerine gelmek, ihtimali vardır. Zira kardeşi oğlu Mevlây Mehmed küffar elinde olan Septe nam kaleye varup ve Portakal kıralı ile haberleşip birkaç defa mektupla adamları varup geldikten sonra fikri fasitleri zuhura getirilmek için Portakal kıralına üç yarar beylerin gönderüp deryada giderken Abdülmelik fırkatası rastgelüp mezburları tutup götürüp ahvalleri malûm olduktan sonra ikisini katl ve birisini hapsedüp kendisi dahi sefer tedarikinde olup kardeşi Mevlây Ahmed'i onbin miktarı askerle mukaddem irsal eylediği ve kendisi dahi kırk elli bin askerle taşra çıkup vilâyetin etraf ve eknafına göz ve kulak tutup külli tedarikte olduğu ve hâlen cezayir askerlerinden binbeşyüz neferatla iki yarar bey tayin olunup serhat cânibine gönderildiği ve sen dahi yirmi pâre gemi donatup derya üzerine çıkmak üzere olduğun ve ol canipte olan asker kendi hallerinde olup herbiri gaza ve cihada hazır bulunduklarını bildirmişsin...».

Uluç Hasan diye de anılan Cezayir-i garb beylerbeyinin edindiği malûmatın ve bu arada tahminlerinin büyük kısmı hakikaten doğru idi. Önce İspanya kıralı İkinci Philippe'e başvurup ondan yüz bulamayan sabık Fas hükümdarı Ebu Abdullah Muhammed, daha sonra Portekiz kıralına müracaat edince, onun şahsında ateşli bir müttefik bulmuştu. Bir zamanlar Üçüncü Joan'ın Magrib'i fethetmek sevdasına, yirmi yaşındaki bu kıral da kapılmıştı. Fas'ta sal-

tekiz) muavenet için göndermiştir. Portakal kıralı İspanya kıralının serhaddine varıp birbiriyle mülâki olup amma tedarik ve müşavereleri ne idüğü malûm olmayup ve ol esnada İspanya kıralı Portakal kıralına kızını verdiği mukarrer olup ve Portakal kıralına muavenet için onbin miktarı asker cem'i i-

tanat iddia eden bir kimse de kendisine müracaatla birtakım vaadlerde bulunduğuna göre, işi daha kolaylaşacak demekti. Portekiz kıralı Sebastian, Magrib'de fetihlerde bulunmak için pek fazla arzu beslediği halde, bu işi başarabilmek yönünden kendi kuvvetine de tam güvenemedi. Onun için İspanya kıralına müracaatta bulundu. İkinci Philippe bazı şartlar dermeyanı ile 5600 asker, 50 gemi vermeyi, masrafın üçte birine iştiraki kabul etti. Sabık hükümdar Ebu Abdullah Muhammed Fas'ta kendisine pek çok taraftar bulacağını söylediğinden, kıral Sebastian onu önceden Arzila'ya gönderdi.

Portekiz kıralı Sebastian, 18 bin kişilik Portekiz kuvvetine İspanyanın verdiklerini de ilâve suretiyle haziran ayında askerini gemilere yükleyip İspanya'dan ayrıldı. Evvelâ Tanca'ya, sonra Arzila'ya çıktı. Daha önce buraya gelmiş olan Ebu Abdullah Muhammed Faslılardan kuvvet toplıyamamıştı. Hemen hemen tek başına olan sabık Fas hükümdarı da onlara iltihak etti. Kıral Sebastian'ın emrindeki kuvvetler, Arzila'dan sonra kara yolu ile el-Ara'iş'e doğru ilerledi.

Portekiz kıralının emrindeki hıristiyan kuvvetleri Afrika kıyılarına ayak bastığı zaman Fas kuvvetleri hazırlıklarını ikmal etmişti. İki tarafın orduları Mehazin vâdisinde Vadi's-Sebil (Kasr-ülkebir) mevkiinde karşılaştı. Muharebe sahasına gelinirken çok hasta olan Fas hükümdarı Abdülmelik sedye ile taşınıyor ve Fas ordusuna kardeşi Ahmed kumanda ediyordu.

Gerek Fas, gerekse Portekizliler bakımından büyük ehemmiyet arzeden Vadi's-Sebil muharebesi 14 ağustos 1578 günü cereyan etti. Fas ordusu yarım ay şeklinde tertiplenmişti. Muharebe Faslıların hücuma geçmeleriyle başladı ve tahminen üç saat sürdü. Müslümanların hücumuna dayanamıyan Portekizliler Mehazin köprüsünden geçerek geriye kaçmak istediler. Lâkin buraya ilerledikleri zaman köprünün Fas süvarileri tarafından tutulmuş olduğunu gördüler. Neticede hıristiyan ordusu mağlûp olup kılıçtan geçirildi. Bir kısmı da Mehazin nehrinde boğuldu. Portekiz kıralı Sebastian muharebe sırasında ölenlere, eski Fas hükümdarı Ebu Abdullah Muhammed de suda boğulanlara dahildi. Fas hükümdarı Abdülmelik ise muharebenin cereyanı sırasında hasta yatağında can vermişti. Böylece mücadelenin önderi olan üç hükümdar da bu muharebede ölmüş bulunuyorlardı.

Abdülmelik'in ölümü üzerine kardeşi Ahmed, isminin yanına el-Mansur künyesini ilâve suretiyle hükümdarlığını ilân etti. Ahmed, Abdülmümin ve Abdülmelik ile Fas'tan kaçarak Türklere sığındığı sırada daha çocuk idi. Abdülmümin öldürüldüğü zaman Ahmed kendisinden epeyce büyük olan ağabeyi Abdülmelik'e intisab etmişti. Abdülmelik, 1576 da Ramazan Paşa'nın ordusu ile Fas'a girdiği zaman, Ahmed de onun yanında idi.

Kıral Sebastian'ın Vadi's-Sebil muharebesinde ölümü Portekiz için bir felâket oldu. Evlâdı olmıyan genç kıral Sebastian'dan sonra iki sene kadar müddetle Portekiz'in idaresi, bir kardinal olan amcası Hanri tarafından deruhte edildi. Bilahara İspanya kıralı İkinci Philippe Portekiz kırallığına da getirildiğinden, Portekiz İspanya ile birleşmiş oldu (1580).

Türkler sayesinde Fas tahtına oturmuş olan Abdülmelik ile Fas, Türk nüfuzu altına girmişti. Bu nüfuz onun halefi Ahmed el-Mansur zamanında da devam etti. Gözü pek, kudret sahibi, kısa zamanda kendisini halka sevdirmiş, Türkiye'de gördüğü yenilikleri, biraz da aşırı şekilde kendi memleketinde tatbike başlamış bir hükümdarın yerine geçen Ahmed el-Mansur da Fas tarihinde iyi nam bırakmış bir hükümdardır. Devlet adamlığı tarafı kumandanlığından ileri olan el-Mansur, Türk kudretinin neler yapmıya muktedir olduğunu pek iyi bildiğinden gayet kurnaz davrandı. Osmanlı nüfuzuna birdenbire dirsek, çevirmekle beraber, bunun daha fazlalaşmasını önleyici siyasî faaliyetlerde bulunmaktan da geri durmadı. Bu cümleden olarak İspanya-Portekiz, Fransa kıral-larına, hattâ Toskana büyük dukasına başvurarak iyi münasebet tesisine çalıştı. İspanya'ya karşı gösterdiği dostluk gösterisi üzerine Osmanlı hükûmeti bundan hoşlanmadı. Ünlü denizci Kılıç Ali Paşa bir harp açılması için tekmil nüfu-

zunu kullanırken, Ahmed el-Mansur yine kurnaz davranarak 1581 de İstanbul'a hediyelerle yüklü bir elçilik heyeti gönderdi. İstanbul'a muntazaman hediyeler takdimi Kılıç Ali Paşa'nın 1587 de ölümüne kadar kesintisiz devam ederek, bilahara tavsadı. Bu hediyelere Osmanlı hükûmeti bir vergi gözü ile bakıyordu. Başbakanlık arşivindeki 42, 48, 52 numaralı Mühimme defterlerinde mevcut Fas'tan bahseden hükümlerden, Kılıç Ali Paşa'nın Kaptan-ı derya olduğu yıllarda, Fas üzerindeki Osmanlı nüfuzunun hayli kuvvetli olduğu, hattâ bu nüfuzun himayeye benzer derecede ileri bulunduğu görülmektedir.

LEHİSTAN'DA KIRAL SEÇİMİ MESELESİ

Lehistan'da Yagellon hanedanından gelen sonuncu kıral olan Zigismund Ogüst'ün 1572 yılında ölümü, bu memlekete dışardan bir kıral getirilmesi meselesini ortaya çıkarmıştı. Lehistan, Osmanlı imparatorluğuyle Kırım hanlığı, Boğdan ve Erdel voyvodalıkları arazisinden komşu olduğu; ayrıca, o devrin mühim devletleri, fırsattan istifade ile Lehistan üzerinde nüfuz tesisi yarışına hazırlandıklarından Osmanlı hükûmeti, Lehistan'a kıral seçimi işinin kendisini pek fazla ilgilendirdiğini gördü. Lehistan'a Osmanlıların arzuladığı bir namzedin kıral olması devletin ne kadar menafatına ise, bunun aksi de o derece aleyhine idi. Bunun için, Osmanlı hükûmetinin işine gelen şahsın Leh kırallığına getirilmesi yolunda siyasî gayret sarfedildi.

Lehistan'a kıral seçimi hâdisesi, Osmanlı imparatorluğunun, doğu ve orta Avrupa siyasetinde gözettiği hedefleri ortaya koyması ve bu mesele mevzuubahis olduğu sırada Osmanlı devletinin haricî politikasını idare eden kimselerin ileriyi gören siyasiler olduğunu öğrenmemize imkân vermesi bakımından da ehemmiyet arzeder.

Henri de Valois'nın Leh kıralı seçilmesi

Leh kıralı Zigismund Ogüst ölünce, o devrin Avrupa'sının mühim devletlerinin ve bilhassa bu memleketin komşularının dikkatleri Lehistan üzerinde toplandı. Lehistan ile en çok ilgilenen hıristiyan hükûmetler Avusturya ve Rusya idi. Avusturya, Lehistan'da kuvvetli bir nüfuza sahip olduğu takdirde, sadece geniş topraklarda sözünü geçirmekle kalmıyacak, ayni zamanda Osmanlı imparatorluğu ile daha kolay ve emin şekilde mücadele edebilecekti. Aynı hal, ufak tefek farklarla Rusya için de varidi. Binaenaleyh, Osmanlı imparatorluğunun menfaatı bakımından Lehistan'ın, ne Avusturya'nın, ne de Rusya'nın nüfuz sahasına girmemesi gerekirdi. Buna mukabil Lehistan'da Türklerin işine gelen bir kimsenin kırallığa getirilmesi, Rus ve Avusturya'nın Osmanlılar aleyhine bu yönde genişlemesine mâni olabileceği gibi, icabında Türkler, Lehistan cihetinden bu iki devleti tehdit edebilirdi. Maamafih Lehistan meselesinin ön plânda gelen tarafı burada Rus ve Avusturya namzetlerinin kıral olmaması idi.

Kıral Zigismund Ogüst'ün ölümü üzerine Leh Diyet Meclisi toplanarak memleket dışından bir prensin Leh tahtına geçirilmesine karar verdiği zaman, pek çok namzet ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu namzedlerin içerisinde en önemlileri Avusturya, Rusya, Fransa ve İsveç'in namzedleriydi. Avusturyanınki İmparatorun oğlu Arşidük Ernest, Rusya'nınki Çar Müthiş (Korkunç) İvan; İsveçinki kıral Üçüncü Jean, Fransa'nınki ise kıral Dokuzuncu Charles'ın kardeşi Henri de Valois idi. Bu önemli dört namzed arasında Osmanlı devletinin işine geleninin Fransız namzed Henri de Valois olması lâzımdı.

Leh tahtı inhilâl edince, Lehistan'a ilk fi'lî müdahalenin Rusya tarafından geldiği görüldü. Kuvvet gösterisi yaparak kendi lehine netice almayı gözeten Ruslar, Lehistan'a bir miktar kuvvet sevketmişlerdi. Rusların bu tavırları karşısında Osmanlı hükûmeti de kendi üzerine düsen reaksiyonu ifadeden geri kalmadı. Kırım hanına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına, Silistre, Niğbolu, Vidin

ve Akkerman sancak beylerine emirler yazılarak; Lehistan'da cereyan eden hâdiselere göz kulak olmaları, devlete düşmanlık edenlerden bazılarının kendilerini Polonya kıralı seçtirmek istedikleri, buna muvaffak olduktan sonra Erdel, Boğdan ve Eflak'a tecavüz emelleri taşıdıklarını binaenaleyh, buna her suretle mâni olunması icap ettiği bildirildi.

Osmanlı hükûmetinin, uyanık davranarak, Lehistan yakınında bulunan han, voyvoda ve sancak beylerine böyle emirler yazarken, kendisinin de bazı namzedler ileri sürdüğü görülmektedir. Lâkin, Osmanlı hükûmetinin arzuladığı namzedin, kuvvetli ve meşhur olmadığı gibi, sayısının da birden fazla bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu namzedler «Gniezen» başpiskoposu ile «Firley» ve «Bazloçki» den ibaret olup, üçü de Lehlidir. Ahmed Refik merhumun 35 numaralı Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasında neşretmiş olduğu «Sokullu Mehmed paşa ve Lehistan intibahatı» isimli tetkikinde mevcut olan Mühimme defterlerinden alınmış vesika suretlerinden anlaşıldığına göre; bu namzedler arasında «Bazloçki» üzerinde durulmuştur.

Zira, Kırım hanı, Eflak, Boğdan voyvodaları, Silistre, Niğbolu, Vidin ve Akkerman sancak beylerine yazılan 11 mart 1573 tarihli yazıda: Bir defa İstanbul'a elçilikle gelmiş olan Bazloçki'nin, Osmanlılara muvafık bir siyaset takip edebileceğine işaret olunarak, Bunun münasip görüldüğü belirtilmekteydi. Yine bu arada Leh boyarları kendi aralarından birini seçtikleri taktirde Osmanlıların ona gereken yardımı yapacakları da anlaşılıyordu.

Osmanlı hükûmeti Leh asıllı bir kimsenin kıralığını arzular ve bu yolda Lehlilere tesir etmeye çalışırken, bir taraftan da Rus ve Avusturyalıların askerî müdahalesini önlemek üzere tedbirler alıyordu. Rus ve Avusturya'yı Lehistan'a karıştırmak istemeyen Osmanlı hükûmeti, Lehistan meselesini silâhlı bir müdahale ile halletmeyi bile göze almıştı. Rus kuvvetleri Leh hududundan içeri girdiği zaman Lehlilerin şikâyeti ve Kırım hanının karşılarına dikilmesi üzerine Çar ordusu istediğini elde edememişti.

İşte bu arada Fransa kıralının annesi Katherine de Medici (Katerin dö Mediçi) nin Lehistan'a gönderdiği Manlok adındaki piskopos, ustaca çalışmış ve Fransız namzedinin Lehlilerce kabulünü temin etmişti. Fakat asıl mesele buna Osmanlıların rıza gösterip kabul etmesiydi. Bu bakımdan Fransız hükûmeti, namzedinin kabulü için Lehistandan daha çok Osmanlı hükûmeti nezdinde gayret sarfetti. Fransız sefirinin İstanbul'daki uğraşmaları, Fransız namzedi Henri de Valois'nın Osmanlılarca uygun görülmesi neticesini verdi. Osmanlı hükûmeti böyle bir karara varırken, Henri de Valois'nın şahsında bilhassa onun mensup olduğu Fransız milletini hesaba katıyor ve Fransızların «öteden beri Bâb-ı humâyuna sadakat ve ihlâsla dostluk üzere» oldukları mütaleasiyle Fransız namzedin kıralığını uygun buluyordu. O sırada Osmanlı siyasetini idare eden Sokullu hataya düşmüş sayılmazdı. Zira, Henri de Valois (Hanri dö Valva) Leh kıralı olduğu takdirde, Lehistan, Osmanlı devleti için zararlı bir hâle gelmekten ziyade, bilâkis faydalı olabilecek bir kimsenin idaresi altında bulunacaktı. Avusturya'nın batıdaki hasmı olan Fransa, Osmanlı devletinin dostu olduğuna göre, Fransız asıllı bir kıralın idare ettiği bir Lehistan, siyaseten Fransa ve Osmanlı devletiyle ayni safta olacaktı.

Henri de Valois'nın Leh kıralı olmasında Osmanlıların rollerini küçük göstermeye çalışan Fransız tarihcilerini tekzip eden kuvvetli vesikalar Başbakanlık arşivimizde mevcuttur. Divan-ı hümâyun Mühimme defterlerindeki hükümler, Osmanlıların bu hususdaki rollerini kesin hatlarla belirtmektedir. 21 numaralı Mühimme defterinin 670 inci, 22 numaralı Mühimme defterinin 100, 111 - 115, 119 uncu sayfalarında mevcut Leh boyarlarına, Fransız ve Leh kıral'arına yazılan hükümlerde, Henri de Valois'nın Osmanlılarca nasbolunur tarzda kıral yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu hükümlerin Lehistan'a yazılanlarında görülen şu ifade gayet sarihtir: «Fransa padişahının karındaşı vilâyet-i mezkûreye kıral nasbolunmak evlâ ve münasip görülmüştür. Buyurdum ki, vardukta mâbeynünüzde vukubulan tefessüd-ü-teallülü

def'eyleyüp Ferman-ı şerîfim muktezasınca müşarünileyhin karındaşın kıralliğa kabul edip ta'zim-u-iktiran ve tefhim-i ihtiramı bâbında bezl-i makdûr eyleyüp basiret-ü intibah üzere olasız».

Henri de Valois'ya yazılan nâmede ise: «... Atebe-i âlem-penah ve südde-i saadet-dest-gâhımıza kadîmden sadakat ve ihlâs ile dostluk üzre olan karındaşınız Françe padişahının muteber ve mütemedün alcyh elçileri geldikte astân-ı devlet-âşiyânımız kıbeline izhâr-ı ubudiyyet ve istikamet edenlerden vilâyet-i Leh kıralı mürd olduğu iş'ar olunup vilâyet-i mezkûreye kıral olmağa münasib ve evlâ kimse olmamağın sizi kıral nasbetmek bâbında istida ve temenna eyledügin takrir eylemişsin» ifadesiyle, Hanri'nin müracaatı ele alındıktan sonra «... yeri ve göğü halkeden Hazret-i Perverdigâr'ın ulüvvü inayet-i bî gayetleri mukarenetiyle sizi ol diyara kıral nasb ve tayin eyledik» denmektedir. Bu yazı Henri de Valois'ya gönderilirken, Fransa kıralına da, kardeşinin Leh kıralı nasb ve tâyin edildiğine dair nâme yazıldı.

Henri de Valois'nın Leh kırallığına getirilmesi takarrür ettiği zaman, Rusların herhangi bir müdahalesinin önlenmesi ve böylece Lehistan'ın korunması için Kırım hanına emir yazıldı. Böylece Fransa kıralının kardeşi korkusuzca Fransa'dan hareketle 1574 yılı ocak ayında Lehistan topraklarına ayak bastı. Osmanlıların istediği bir kimsenin Lehistan'a kıral olmasiyle, İmparatorluğun kuzey sınırı emniyete alınmış, hem de Lehistan, Osmanlı-Fransız siyasetine bağlı bir devlet vaziyetine girmişti.

Henri de Valois'nın Leh kırallığına getirilmesi Osmanlı-Fransız dostluğunu da takviye etmiş oldu. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa Fransız dostluğunun devamını terviç eylemekteydi. Daha Lehistan meselesi ortaya çıkmadan önce bu dostluğu arzuladığını göstermişti. 1569 senesinde tercüman Mahmud Bey'i Fransa kıralı Dokuzuncu Charles'a göndererek, kıralın hemşiresi Marguerite de Valois'yı Erdel voyvodası Janos Zigismund için istemişti. Meşhur Alman tarihcisi Hammer'in, Avusturya elçisi Albert de Wysse'in raporuna istinaden bildirdiğine göre; Sokullu, Erdel voyvodası Janos Zigismund'u günün birinde Leh tahtına geçirmeyi düşünmüştü.

Erdel kıralı Bathory İstvan'ın Leh kıralı seçilmesi

Henri de Valois'nın Leh kırallığ beş ay sürdü. Fransa kıralı Dokuzuncu Charles'ın vefatı üzerine Hanri Lehistan'ı bırakarak Fransa'ya gitti ve Üçüncü Hanri namı ile Fransa tahtına geçti. Hanri'yi Leh halkı, bırakmak istememişse de, o 18/19 haziran gecesi Krakovi şatosundan kaçmıştı.

Hanri'nin gitmesiyle Lehistan yine kıralsız kalmış bulunuyordu. Bunun için Osmanlı hükûmetinin dikkati ayni sebeplerle bir defa daha Lehistan üzerinde toplandı. Osmanlı devleti gibi Rus ve Avusturyalılar da bir defa daha Lehistan'a dikkatlerini çevirip, bu gaye ile aralarında gizli bir ittifak bile kurdular. Maamafih Osmanlı hükûmeti, enerjik davranarak işin kısa zamanda halledilmesini sağladı.

Üçüncü Murad, Hanri'nin Leh tahtını bırakarak Fransa'ya gitmesini hoş karşılamamıştı. Veziriâzam Sokullu, Mehmed Paşa ise, Fransanın İstanbul'daki elçisi olan Dax piskoposu ile pek imtizaç edememişti. Bu yüzden piskopos İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Fransa ile soğukluk yaratan ayrı bir hâdise cereyan etmemekle beraber, Osmanlı devleti Hanri'nin yerine yine bir Fransızın getirilmesini hesaba bile katmadı.

Ahmed Refik merhumun Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasındeki «Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabatı» başlıklı tetkikinden öğrendiğimize göre; bir kısım Leh asilzâdeleri Osmanlı hükûmetinin tavsiye edeceği bir şahsı kırallığa getirmek üzere müracaat ettikleri zaman, veziriâzam Sokullu İsveç kıralını veya Erdel voyvodasını seçmelerini tavsiye etmişti. Bu ilk tavsiyeden sonra, bir taraftan, Erdel voyvodası üzerinde karara varılırken, bir taraftan da dış müdahaleyi önleyici tedbirlere tevessül olundu. Bu cümleden olarak; Avusturya imparatoruna, kendisini Leh kıralı seçtirmeğe teşebbüs etmemesi ih-

tar olunduğu gibi Leh elçisi Tarnowsky'ye de Rus Çarı aleyhinde vaziyet almaları bildirildi. Erdel voyvodası Bathory Istvan (Etien) üzerinde karara varılması da birdenbire vuku bulmadı. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, bir müddet Bathory ile Bekés'ten birini tercih hususunda biraz tereddüt geçirdi. Bathory'nin yerine Erdel voyvodası olmak isteyen Bekés, bu hâdise çıkmadan önce İstanbul'da elçileri Antalfy İmre ve Tinody Sandor vasıtasiyle Sokullu ile müzakereye girişmişti. Maamafih bu tereddütlere rağmen esas namzedin tespiti gayet kısa zamana sığdırıldı.

Osmanlı hükûmeti Avusturya imparatoru ve Rus Çarı'nın oğullarını Leh kıralı yapmak istediklerini, Leh azilzâdelerinin gerisine toplanan grupların herbirinin de ayrı ayrı kimseleri arzuladıklarını duyunca; bir taraftan kendi namzedi lehine propoganda yaparken bir taraftan da Lehlerin gözünü korkutmaya ve Osmanlıların istediklerine boyun eğmek mecburiyetinde olduklarını onlara hissettirmeye çalıştı. 22 numaralı Mühimme defterinin 194 üncü sayfasındaki hükümden öğrendiğimize göre; «mucibi ibret olup daima bu cânibe müracaattan hâli kalmıyorlar» mütaleasiyle, Macaristan'ın kuzey sınırındaki sancak beyine Lehistan'a akın yapmasını bile emredildi. Bu sancak beyi, Lehlilerin, Rus Çarı'nın oğlunu kıral seçtiklerini ve böylece ahdi bozduklarını duyduğu için akın yaptığını etrafa yayacaktı.

Netice itibariyle, Osmanlı hükûmetinin gayret ve faaliyeti beklenen neticeyi verdi. Bathory Lehlilerce uygun görülerek Diyet meclisi tarafından kıralliğa seçildi.

Böylece, evlât bırakmadan ölen Erdel kıralı Janos Zigismund'un yerine 1571 de Erdel kıralı olan Bathory İstvan bu defa Lehistan kıralı olup, 1575 senesi ocak ayında Leh tahtına oturdu.

Evvelâ kendisine tâbi bir şahsın Leh kırallığına getirilmesi, Osmanlı devletinin, en mühim hasmı olan Avusturya'ya karşı bu mevzuda yüksekten konuşmasına imkân verdi. Hammer tarihinin VII inci cildinin 28 inci sayfasında kaydedildiğine göre, Üçüncü Murad, Avusturya imparatoruna yazdığı bir mektupta: «tarafımdan Lehistan kırallığına getirilen Bathory'yi rahatsız etmemelisin; Lehlilerin diğer tebaam gibi muamele görmeklerini arzu ederim» ve yine «Lehistan Osmanlı devletinin himayesindedir. Manyatlara (Leh asilzâdeleri), Bathory'yi kıral seçmelerini emreyledim; bunun içindir ki, Lehistan, Kırım hanlarına henüz bir vergi vermektedir» demekteydi.

Bathory'nin Leh kıralı olmasiyle Avusturya ve Rusya'nın gayretleri bir defa daha boşa çıkmış ve Lehistan'da Osmanlı nüfuzu mühim bir yer işgal etmeğe başlamıştı. Henri de Volois'dan daha muktedir bir şahıs olan Bathory, Rusların almış oldukları Leh topraklarını istirdat kudretini de göstermiştir. Bu bakımdan, Osmanlı devleti 1569 da Don - Volga kanalı meselesinde başarısızlığa uğramışsa da, Batı siyasetinde muvaffakiyet sağlıyarak, Rusların Lehistan sınırında bir müddet meşgul olmalarına sebep olmuştur.

Bathory, Lehistan'da idareyi ele aldıktan sonra İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi (14 aralık 1576). Bu heyetle 24 maddelik bir ahidnâme imzalandı. Muahede maddeleri arasında, Lehistan'ın Kırım hanı ile oğluna vergi vermekte devam edecekleri, karşılıklı tecavüzlerin yapılmıyacağı ve tecavüz vukuunda zararların karşılıklı olarak tazmin edileceği zikrolunmuştu.

Bu muahedenin imzasının üzerinden bir sene geçmeden, Kırım tatarlarının tecavüzünden şikâyet eden Leh elçisine Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa hayli sert sözler sarfetti. Leh elçisi, sert muameleye maruz kalmaya bizzat kendisi sebep olmuştu. Zira, Veziriâzamın huzurundan çıkarken, işinin çabuk görülmesini, efendisi kırala iki at hediye edilmesini, kendisine refakat eden çavuşa bir tımar verilmesini rica eylemişti. Leh haydutlarının tecavüzünden şikâyetinin üstüne bir de böyle münasebetsiz şekilde konuşması Sokullu'yu iyice kızdırmıştı. Bunun içindir ki Sokullu : «Padişahın cevabı tamamen hazırdır, sen çavuş ile gidebilirsin; kıralına ne at hediye edilecektir, ne de eşek. Çünkü padişahın iltifatına karşı Boğdan hududunda haydutluk etmek şeklinde, küfrân-ı nimet eylemiştir. İsterdim ki Kırım hanının yüzü şu saat kömür gibi ka-

Lehistan kıralı Üçüncü Zigismund (Vasa)

ra olsun; çünkü o kadar güzel bir fırsatı kaçırarak kıralı da, bütün manyatları da esir etmemiştir. Bütün Lehistan'ın istilâsı Dniyester nehrinde alınan atlar, ve Baraki kardeşlerin yaptığı hasarlar için tazmin kâfi değildir. Lânet olsun senin kıralına ki, padişaha böyle şükrangüzarlık gösteriyor. Bize bu haydutları çabuk teslim etsin, yahut başlarını göndersin; olmadığı takdirde mutbağınızı hazırlayın ki misafirler gelecektir».

Leh kıralı Kırım tatarlarının tecavüzlerinden şikâyette pek haklı değildi; zira, Steplerdeki kazaklar zaman zaman Boğdan'a giriyor bir çok hasarlar yaptıktan başka koyun sürülerini çevirip götürüyordu. Bu mevzuda karşılıklı şikâyetler bir iki defa daha vuku bulduysa da iki devletin arası bu yüzden bozulmadı.

Zigismund Vasa'nın Leh kıralı seçilmesi

Bathory Istvan on bir sene saltanattan sonra evlât bırakmadan ölünce (1586) Lehistan yine kıralsız kaldı. Bu vesile ile yine birtakım devletlerin dikkat nazarları Lehistan üzerine çevrildi. Lehistan meselesiyle ilgilenen devletlerin başında Osmanlı imparatorluğu geliyordu. Kıral Bathory'nin vefatını ihbar için İstanbul'a gelen Leh elçisi, veziriâzamın huzuruna mâtem elbisesiyle ve hediyesiz olarak girmişti. Leh elçisi memleketinin asilzâdeleri namına Erdel, Boğdan ve Eflak voyvodalarından hiç birinin kıral seçilmiyeceğini bildirdiği zaman veziriâzam buna içerlemekle beraber, asabiyetini açıkça dışarı vurmadı. Maamafih, Leh asilzâdelerinin memleket büyüklerinden birini, yahut ölen kıralın akrabasından bir kimseyi seçebileceklerini; ancak, evvelemirde padişahın muvafakatını almaları gerektiğini, böyle yapılmadığı takdirde padişahın gazabını ve kılıcını davet etmiş olacaklarını ifade etti.

Lehistan'a kıral seçimi işi Divan-ı hümâyunda müzakere edildi. Bu defa, evvelkilerden daha fazla sayıda devlet Lehistan meselesine alâka duyuyordu. Arzu edilmeyen bir devletten gelecek namzedin seçiminin önlenmesi için, evvelce yapıldığı gibi, Leh asilzâdelerin tehdit ve propoganda yoluyle Osmanlı devletinin görüşüne intibak ettirilmeye çalışıldı. Bu gaye ile Leh boyarlarına ferman yollandı. Bu fermanda: «icazet-i hümâyunum olmadan bizimle zâhiren dost ve düşman zannettiğiniz Leh ve Nemçe ve İspanya ve Françe ve İngiltere ve Moskova arasından tayin olunanı nasbederseniz rızây-ı humâyunum yoktur; astâne-i saadetimize olan ihlâs ve ihtisası terk edip sulha muhalif vaz'etmiş olursunuz» deniliyordu.

Lehistan kırallığına tâlip olan namzedler arasında İsveç prensi Zigismund'un, hem diğerlerinden daha fazla çalışması, hem de Osmanlı devletinin buna itirazı olmaması sebebiple kırallığa seçildi (1587).

Bathory İstvan'nın seçiminden önce de İsveç namzedi. Osmanlı devletinin işine gelmişti. Zira İsveç'ten gelecek bir kıral, Osmanlıların hasmı olan Avusturya ve Rusya ile birleşmezdi.

Yeni Lehistan kıralının, esasında eski Leh kırallık hanedanı ile alâkası da

mevcuttu. Yeni kıral Zigismund Vasa'nın annesi Katerina, Yagellon hanedanından Birinci Zigismund'un kızı idi. Katerina'nın İsvçe kıralı Jan Vasa ile evlenmesinden Zigismund Vasa dünyaya gelmişti. İsveç kıralının oğlu Lehistan kıralı seçilince Üçüncü Zigismund ünvanını aldı.

Zigismund Vasa Leh kıralı seçilince kâtibi Jan Zamoyeski (joanem Zamoisky) yi Danzig'ten İstanbul'a göndererek, Lehistan'a kıral seçildiğini ihbar ve Osmanlı devleti ile selefleri arasında mevcut dostane münasebetin devamı, muahedelerin yenilenmesi ve Lehistan hududuna riayet olunması için Kırım hanına emir verilmesi ricasında bulundu. Zigismund'un bu ricaları padişah tarafından müsait karşılandı.

Zigismund, taç giyme merasimini haber vermek için Zamoyeski'yi ikinci defa İstanbul'a yolladı. Kıralın taç giyme merasiminde Turgud Çavuş isminde bir Osmanlı elçisi hazır bulundu.

Kıral Üçüncü Zigismund, Leh tahtına geçişinin ferdası yılında kız kardeşini Avusturya imparatorunun oğlu Arşidük Maksimilyen'e vermek istediğini bir elçi ve Boğdan voyvodası vasıtasiyle padişaha bildirdi. Bunun üzerine Mustafa Çavuş Lehistan'a gönderilerek, bu kızın evvelce Erdel kıralına verileceği Zigismund tarafından vadedilmiş bulunduğundan başkasına verilemiyeceği, Osmanlılara dost olmayan Avusturya hükümdarının hiçbir zaman Lehistan'a da dost olamıyacağı bildirildi. Bu arada Kırım hanına ödenen verginin kalan kısmının tediyesinin geciktirilmemesi ve kazakların tecavüz ve soygunculuklarının önlenmesi de bu arada ihtar edildi (Haziran 1588).

Avusturya İmparatoru Rudolf, kendi namzedlerinin seçilmemesini iyi karşılamadı. Evvelâ Maksimilyan'ı Leh tahtına geçirebilmek için siyasî manevralara başvurdu. Bu arada Osmanlı padişahına da müracaatla ricasını arzetti. İmparatorun ricası is'af olunamayınca Maksimilyen, işi bir emrivaki şekline dökmek istedi ve bir ordunun başında Lehistan üzerine yürüdü. Lâkin zor kullanmak suretiyle de Leh kırallığına nail olamadı. Zira kendisi Zamoyeski'nin emrindeki kuvvetlere mağlup olup Lehlerin eline esir düştü (26 haziran 1588). Kıral Üçüncü Zigismund, Maksimilyan'ın esaretini hemence padişaha bildirince. Leh kıralına padişahın memnuniyetini ihtiva eden 14 ağustos 1588 tarihli mektup yollandı.

Sokullu Mehmed Paşa
(Avusturya'lı Arşidük Ferdinand'ın koleksiyonundan)

SOKULLU MEHMED PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

Üçüncü Murad tahta geçtiği zaman sadaret mevkiinde Sokullu Mehmed Paşa bulunuyordu. Üç padişah devrinde fasılasız şekilde veziriâzamlık eden Sokullu Mehmed Paşa Osmanlı tarihinin en dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. İkinci Selim, veziriâzamının iktidarını teslim eylediği ve kendisi de zevke meyyal tabiatta olduğundan devlet işlerini daha ziyade Sokullu'nun eline bırakmış ve onun icraatına müdahalede bulunmamıştı. İkinci Selim, onun iyi i-

Sokullu'nun Kadırga'daki camii (Bir camii de Azapkapıda'dır)

Sokullu'nun miğferi (Macarca bir tarihten)

daresi sayesinde rahat ettiğini açığa vurmaktan çekinmemişti. Sokullu'nun hasımlarından olan musahip İsfendiyar oğlu Şemsi Ahmed Paşa bir gün İkinci Selim ile birlikte gezerken, veziriazamın Eyüp'te yaptırmış olduğu türbeyi gören padişah, ölümünden önce türbe hazırlattığını söylemesi üzerine; fırsatı ganimet sayan Şemsi Paşa, bunun pek kolay olduğunu ifade eylemiştir. Muhatabının maksadını pek iyi anlıyan İkinci Selim, Sokullu'nun iyi hizmet ve idaresi sayesinde rahat ettiğini açıkça beyan eylemişti.

Mühim mevki işgal eden bir çok kimselerde olduğu gibi, Sokullu'nun da bir takım hasımları mevcuttu. Fakat bunlar İkinci Selim'in veziriâzamı tutması yüzünden seslerini çıkaramıyorlar; Sokullu da otoritesi sarsılmadan devlet idaresini yürütmekte devam ediyordu. Lâkin Üçüncü Murad'ın tahta geçmesinden itibaren vaziyet değişerek, her geçen gün Sokullu'nun aleyhine biraz daha gelişme kaydetti.

Üçüncü Murad'ın kararsız ve tesir altında kalabilen şahsiyetinden Sokullu'nun düşmanları veziriâzamın aleyhine faydalanmağa çalışarak padişahı zaman zaman Sokullu aleyhine tahrik eylemekten geri durmadılar. Üçüncü Murad'ın bizzat kendisi veziriâzamına samimi bir yakınlık hissedemiyordu. Zira o devrin müverrihlerinin işaret ettiği veçhile, Sultan Murad tahta geçmek üzere İstanbul'a geldiği zaman Sokullu'nun elini öpmek için yaptığı hareketten bilâhara nedamet duymuş ve Sokullu'nun ölümüne kadar bu hissin tesirinden kurtulamamıştır. Sultan Murad'ın tesir altında kalabilen bir tabiata malikiyeti, sadece veziriâzamın otoritesinin zayıflamasına değil, Osmanlı sarayında kadınlar saltanatının kurulmasına da yol açmıştır. Valide Nûr-Bânû Sultan, başhaseki Safiye Sultan, harem-i hümâyun kethüdası Canfeda kadının padişahı fazlaca tesir altında bırakmaları Sokullu'nun otoritesinin kırılmasında hayli rol oynamıştır. Saray dahilindeki şahsiyetlerden Canfeda kadın ile musahibelerden

Piyale Paşanın Kasımpaşa'daki cami ve türbesi

Sokullu Mehmed Paşa
(İlâve : 104)

★

Osmanlı devletinin meşhur sadrıâzamlarından biri olan Sokullu Mehmed Paşa aslen Bosnalı bir devşirmedir. Kesin olmamakla beraber 1505 te dünyaya geldiği kabul edilen Mehmed Paşa, Bosna'nın Višegrad kazasının Rudo nahiyesinin Sokoloviç köyündendir. Müverrih Peçevi'ye göre; «Sokoloviç» kelimesi «Şahin oğlu» manasına gelir. Doğum yeri dolayısiyle, yaşadığı devirde «Sokullu» namı ile anıldığı gibi, tarihe de aynı nam ile geçmiştir.

Kanuni Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, yeşilce Mehmed Bey denilen, sonradan nişancılığa kadar yükseliş «Nişancı Tarihi» ni yazan Ramazan zâde Mehmed Çelebi'nin devşirme memurluğu zamanında devşirilmiştir. Devşirildiği sırada 15 - 16 yaşlarında olduğu anlaşılan bu çocuğun hıristiyan adı «Bayo» dur. Devşirilmesini müteakip Bosna'dan toplanan 40 çocuk ile birlikte Edirne'ye getirilmiş, o sırada Edirne'de bulunan padişah kendisini görmüş ve Edirne sarayında tahsil ve terbiye görmesini emretmiştir. Bu sırada İslâmiyeti kabul ile Mehmed adını alan bu çocuk daha sonra Edirne'den İstanbul'da saray-ı âmireye alınıp «Küçük odalar» da saray hizmetine başlamıştır. Gerek küçük odalarda; gerekse ondan sonra «İç hazine» de vazife gördüğü sırada Kanuni'nin nazarı dikkatini celbettiğinden saray hizmetlerinde derece derece yükselmiştir. Evvelce Rikâbdar, sonra Çuhadar, bunun arkasından da Silâhdar, Çaşnigirbaşı, en nihayet Kapucubaşı olmuştur.

Saray hizmetlerinde bulunduğu sırada zekâ ve kabiliyetleri takdir edilen Mehmed Ağa, bilhassa silâhdar olduktan sonra sık sık huzura kabul edilmekteydi. Saraydaki itibarı yükselince Bosna'daki köyünden aile efradını İstanbul'a getirtmeye başladı. Bu arada babasını, annesini, ortanca kardeşini, amcasının oğlunu İstanbul'a getirtti. Babası İslâmiyeti kabul ettikten sonra Cemalüddin Sinan Bey adını aldı. Öteki çocuklar da Galatasarayında terbiye görerek yetiştiler.

Sokullu Mehmed Ağa 1546 da Barbaros Hayreddin Paşanın ölümü üzerine, sancak beyliği payesi ile Kaptan-ı deryalığa tayin edildi; böylece ilk defa taşra →

hizmetine çıkmış oldu, Denizcilikle hiç alâkası olmıyan Sokullu'nun donanmanın başına geçirilmesi, padişahın ona karşı gösterdiği alâkanın bir işareti ise de, denizcilikte pişmiş ehliyetler mevcutken, bilhassa Barbaros gibi bir değerin arkasından onun Kaptan-ı derya yapılması hatalı bir icraattı.

Kaptan-ı deryalıktan sonra Rumeli beylerbeyliğine tayin edilen Sokullu Mehmed Paşa, bu vazifede iken Erdel harekâtına memur edildi (1551). Bu harekât sırasında Sokullunun emrinde toplanan kuvvetlerin yekûnu 80 bin kişiyi bulmakta, Hadım Ali Paşa, Ulama Paşa, Mihaloğlu Ali Bey gibi kıymetli kumandanlar da onun emrinde harekâta iştirak etmekteydi. Sokullu Mehmed Paşa bu harekât sırasında Erdel'de bazı şehirleri zaptetmekle beraber Temişvar muhasarasını çözmek zorunda kaldı ve emrindeki kuvvetlerin miktarı ile mütenasip sür'atli ve kesin başarılar temin edemedi. Onun için ertesi yıl Erdel harekâtı serdarlığına tayin edilen İkinci vezir Ahmed Paşanın emrinde Rumeli beylerbeyliği kuvvetlerinin başında bulundu.

Kanuni'nin Nahçivan seferi sırasında Rumeli beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa, 1552/1553 kışını Rumeli askeri ile birlikte Tokat'ta geçirdi. 1553 yazındaki sefer sırasında Sokullu'nun herhangi bir başarılı hareketine şahit olunamadı. Seferin hitamında Amasya'ya gelindiği sırada, Üçüncü vezirlikle Divan-ı humâyûna alındı. Kanuni Süleyman Nahçivan seferinden dönerken Rumeli'de Düzme Mustafa hadisesinin çıktığını duyunca Sokullu'yu önden Rumeli'ye gönderdi.

Sokullu Mehmed Paşanın Kanuni Süleyman üzerinde iyi bir tesir bıraktığı ve onun itimadına mazhar olduğu muhakkaktı. Bu itimad, Bayezid ile Selim arasındaki veliahdlık kavgası sırasında padişahın tuttuğu şehzâde olan Selim nezdine nasihatçı namı altında gönderilişiyle de tezahür eyledi. Sokullu, ihtimal ki İkinci Selim'e ilk esaslı itimadı bu vesile ile telkin etmiştir. Sokullu'nun Şehzâde Selim'in kızı İsmihan Sultanla evlenmesi de bu arada kararlaştırılmıştır. Şehzâdeler davası halledilinceye kadar →

→.

Sokullu Mehmed Paşa şehzâde Selim'in en mühim yardımcısı olmuştur.

Şehzâdeler hâdisesinde, meselenin Selim lehine neticelenmesine müessir olmak suretiyle, Kanunî ve oğlu Selim nezdinde itibarı daha da fazlalaşan Sokullu Mehmed Paşa, Semiz Ali Paşanın vezîriâzam olması üzerine onun yerine İkinci vezirliğe yükseldi (1561). Onun 27 haziran 1565 te vefatı üzerine de vezîriâzam oldu.

Kanunî'nin son yıllarında sadaret mevkiine yükselen Sokullu Mehmed Paşanın bu arada en mühim icraatı İhtiyar padişahın sefere çıkmasına müessir olmasıdır. Sigetvar seferi diye isimlendirilen bu harekâta 1 mayıs 1566 da padişah ile birlikte İstanbul'dan hareket suretiyle bizzat katıldı. Sigetvar muhasarasının son günlerinde padişahın ölümü vukubulduğundan, bunu yeni hükümdar Belgrad'a gelinceye kadar askerden gizlemeye muvaffak oldu.

İkinci Selim, Sokullu'ya derin bir itimad beslediğinden devlet işlerini ekseriya ona bıraktı. Sokullu, Kıbrıs'ın zaptı için girişilen bir seferin hıristiyan Avrupa devletlerinin ittifakını celbedeceği fikrinde olduğundan buna muhalefet etti. İkinci Selim ise vezîriâzamın muhalefetine rağmen seferi açtırdı. Adanın zaptından sonra cereyan eden İnebahtı deniz harbi, Sokullu'nun endişesinin bir dereceye kadar yerinde olduğunu gösterir. Maamafih, Piyâle Paşa gibi bir denizci ortada dururken, donanmanın Müezzinzâde Ali Paşa gibi denizcilikten anlamayan bir kimsenin kumandasına teslîminde Sokullu'nun niyet ve hissesinin ne olduğu araştırılmağa değer bir meseledir.

Sokullu Mehmed Paşanın, devrin siyasî hâdiselerini iyi kavramış, Osmanlı İmparatorluğunun menfaatlerinin hangi siyasî kombinezonlara bağlı olduğunu iyi sezmiş bir kimse olduğundan şüphe yoktur. Zâten onun hayatı tetkik edildiği zaman, askerî tarafından ziyade siyasî hüviyetinin üstün bulunduğu müşahede olunmaktadır. Sokullu'nun siyasî görüşünün değerliliğine örnek teşkil edecek en iyi misaller, İkinci Selim zamanındaki Don - Volga kanalı teşebbüsü ile İkinci Selim ve Üçüncü Murad zamanında Lehistan'a karşı gösterilen alakadır. Bu vesile ile şunu esefle kaydetmek gerekir ki, Don - Volga kanalının Osmanlılara kazandıracağı menfaatleri takdir eden Sokullu Mehmed Paşa, «Ejderhan seferi» diye anılan bu harekâtı bizzat kendi idâ-

→

→

resinde tahakkuk ettirmeye çalışmıyarak bir defterdarın eline bırakmış ve Kırım hanının buna muhalefeti karşısında müessir bir tedbir ittihazına da tevessül eylememiştir.

Sokullu Mehmed Paşa, Lehistan'a yeni bir kıral seçilmesi meselesinde, Don-Volga kanalı işinden daha tedbirli ve takipçi davranmıştır. Lehistan'a Osmanlı devletinin görüşüne uygun bir kıral seçilmesinde Sokollu'nun takip ettiği siyasetin bir hayli hissesi mevcuttur.

Üçüncü Murad zamanında, Sokullu'nun nüfuz ve otoritesi gittikçe zayıfladı. Saray kadınlarının ve bazı şahsiyetlerin istediklerini Padişaha yaptırmaları sebebiyle Sokullu, vezîriâzamlık makamında bir gölge haline gelmeye başladı. Nihayet hasımları tarafından tertiplendiği tahmin edilen bir suikastın kurbanı oldu (12 ekim 1579).

Yerli ve yabancı tarihçiler umumiyetle Sokullu'nun lehinde kalem kullanmışlardır. Sokullu'nun zamanında yaşıyan tarih yazarlarından "Münşeat" sahibi Feridun Bey ve Peçevî onu methetmişlerdir. Birincisi uzun müddet onun sır kâtipliğinde bulunduğu, ikincisi de anne tarafından akrabası olduğundan, lehinde kalem kullanışlarını bu hususiyetlerine hamledenler varsa da mezkûr tarihçilerin anlattıkları hadise ve vardıkları neticeler mesnetsiz şeyler değildir. Onun lehinde kesin hükme varılmasında, Hammer'in mütaleasının hayli rolü olsa gerektir.

Sokullu Mehmed Paşa, parlak bir asker değilse de, devlet ve siyaset adamı olarak kıymetli inkâr edilemez.

Uzun boylu olduğu için eski Osmanlı tarihlerinde "Tavil Mehmed Paşa" diye anılan Sokullu sağlam bünyeli, güzel beyaz sakallı ve ciddî tavırlı idi. Kuvvetli bir hafızaya malik olan Sokullu Mehmed Paşa'nın konuşması da selis ve cazibeli idi. Padişahın huzuruna girdiği zaman güzel ve ikna edici konuşması sayesinde her hangi bir mesele için hükümdarın kolaylıkla karara varmasına âmil olurdu. Yine bu güzel konuşması sayesinde hakkındaki ithamlardan zahmet çekmeden sıyrılabilirdi.

Osmanlı İmparatorluğunun zengin bir çok devlet adamı gibi Sokullu Mehmed Paşa da epeyce hayrat meydana getirmiştir. Kadırga'daki Sokullu Mehmed Paşa Camii, İstanbuldaki hayratından biridir. Bu cami, esas itibariyle kiliseden çevrilme olup, zevcesi İsmihan Sultan tarafından 1572 de yaptırılmış, Sokullu'-

→

Râziye Hatun'un, saray dışından da padişahın musahibi Şemsi Ahmed Paşa, Murad'ın kadılıktan defterdarlık vererek beraberinde İstanbul'a getirdiği Kara Üveys Paşa, padişahın hocası Sadeddin Efendi Sokullu'nun aleyhdarları idi. Bu aleyhdar zümresine Lala Mustafa Paşa ile Koca Sinan Paşa'nın katıldığı da oluyordu. Bilhassa Şemsi Ahmed Paşa aleyhde çalışmakta çok ileri gidiyor ve «Veziriâzama inanmayın; size arzeylediği ahvali doğru sanmayın, halkın işleriyle bizzat mukayyed olmanız lâzımdır» diyordu. Sokullu'nun sevdiği kimselerden vezir Piyâle Paşa ile müfti Hâmid Efendi'nin ölümü veziriâzamın iki mühim desteğinin yokolması demekti. Bilhassa senelerden beri yanında bulunan pek sevdiği adamı nişancı Feridun Bey'in, veziriâzamın hasımları ta-

Sokullu'nun şehid edilmesini gösteren bu resim Ricaut'dan alınmıştır.

→

nun kendisi de camiin yanına medrese, şadırvan, odalar ve önüne bir zâviye ilâve ettirmiştir. İstanbul'daki ikinci hayratı Azapkapı'da semtin adı veya veziriâzamın kendi ismi ile anılan camidir.

Sokullu Mehmed Paşa İstanbul'da bu iki câmiinden başka imparatorluğun daha bazı şehir ve kasabalarında da birtakım eserler bina ettirmiştir. Bunlar: Lüleburgaz'da bir câmi ve medrese; Edirne'de Çavuş Bey mahallesinde hamam, dükkânlar ve odalar; Višegrad'da Mimar Sinan'a yaptırttığı güzel bir köprü; Erdel'de Beçkerek şehrinde câmi, imâret, han, çeşme köprü ve darülkurra, Bosna-Saray yakınında bir kervansaray gibi şeylerdir.

Bibliyoğrafya: Hammer (M. Âta); Devlet-i Osmaniye Tarihi C. 6 ve 7. Ah-

→

med Refik; XVI. asırda İstanbul hayatı. Peçevî; Tarih. Âlî; Künh-ül-ahbar. Cevahir-ül-menakıb; (Millet kütüphanesi No: 1031). Abdurrahman Şeref; Sokullu Mehmed Paşanın evail-i ahvali ve ailesi hakkında (Tarihi Osmani Encümeni mecmuası no: 29). E. Charriére; Negociations de la France dans le Levant. Azebi Mansur Çelebi; Fetihnâme-i kale-i Zigetvar (Üniversite kütüphanesi no: E. 12356). Kâtib Çelebi; Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar. A. Galanti; Türkler ve yahudiler, tarihi, siyasi tetkik. Ahmed Refik; Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabatı (Tarihi Osmani Encümeni mecmuası no: 35). Âlî; Nusretnâme (Topkapı sarayı Revan kütüphanesi no: 1298). Baron de Testa; Recueil des traités de la porte Ottomane. Zinkeisen; Geschichte des Osmanischen reichs in Europa. Rifat; Devhat-ül-meşayih.

rafından azlettirilerek Belgrad beyliğine gönderilmesi, kethüdası Husrev ile kapıcıbaşısı Sinan Ağanın aynı şekilde azlettirilmesi veziriâzamı en yakınlarından bile mahrum etti. Sokullu'nun hasımları çok geniş şekilde çalışıyorlardı. 1578 senesinde Budin sarayı ve barut mahzenine yıldırım isabeti neticesi tahribat görmesi, veziriâzamın amcazâdesi Budin valisi Mustafa Paşa'nın ithamına kâfi geldi. Zâhiren teftiş vazifesi ile Budin'e gönderilen mirahor Ferhad Ağa vasıtasiyle, veziriâzamın bu yakın akrabası katlettirildi.

Hamid Efendi'nin ölümünden sonra şeyhülislâm olan Kadızâde Şemseddin Ahmed Efendi, padişahın huzuruna girdikçe veziriâzama itimad etmemesini hükümdara telkin etmekle kalmaz, Sokullu'yu işgal ettiği makamın selâhiyetleri bakımından da zedelemeye çalışırdı. Nitekim, daha kazaskerlikte iken, yüksek derecedeki kadılıklar tevcihatını arzetmek suretiyle sadrazamlık vazifelerinin bir kısmını gaspetmişti. Hele defterdar Üveys Paşa bu bakımdan çok ileri gitmiş bulunuyordu. Bazı memuriyetler başdefterdarın arziyle verilir olmuştu. Şeyhülislâmın arzı beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi büyük memuriyetlerin verilmesine vesile teşkil ediyordu.

Sokullu Mehmed Paşa aleyhindeki bu tertiplere, makamının selâhiyetlerinin elinden alınır şekle dökülmesine ses çıkaramıyor, üstelik istifa da etmiyordu. İhtimal, istifa ettiği takdirde kolaylıkla öldürüleceğinden korkuyordu. Sokullu'nun bu hâle gelmesinde ve bilhassa veziriâzamlık makamının selâhiyetlerinin zedelenip çiğnenmesinde esas kabahat padişahın kendisinde idi. Zira, tesir altında kalan zayıf şahsiyeti yüzünden, veziriâzam hakkında yapılan ithamların doğruluk derecesini tespit ve buna göre enerjik tedbirler alma yerine, takındığı tavrı ile kanun ve nizamların zedelenmesine sebep oluyordu.

Sokullu Mehmed Paşa bilhassa son iki seneden beri fevkalâde sarsılan otoritesinden dolayı çok üzüntülü bir hayat geçirmekteydi. Buna rağmen, devlet işlerini görme bakımından çalışma tarzında bir gevşeme yoktu. Veziriâzamlar Divan-ı hümayundaki mûtad müzakerelerden başka kendi saraylarında da divan kurarlar, Divan-ı hümayûna gelmeyecek şeylerle oradan artan işleri görüşüp karara bağlarlardı. Öğleden sonra yapıldığı için «İkinci divanı» denilen bu divanı Sokullu da haftada bir kaç gün toplardı.

Sokullu Mehmed Paşa bir pazar günü sarayında İkinci divanı yaparken, derviş kıyafetinde birisi içeri girdi, bir dilekçe verecekmiş gibi yaparak veziriâzama yaklaşınca kolunun içine saklamış olduğu hançerini veziriâzamın kalbine sapladı. O sırada koşuşan çavuşlar adamı yakalıyarak hapse götürürken, Sokullu odasına alındı. Celbedilen cerrah yarayı tedavi için gereken tedbirleri aldıysa da Mehmed Paşa hâdiseden iki saat kadar sonra öldü (12 ekim 1579 - 20 şâban 987).

Sokullu'yu öldüren şahsı anlatan Osmanlı kaynaklarının bir kısmı, onun, dilekçe verir gibi yaparken bu cinayeti işlediğini, kendisinin tımarının azaltılmasından muğber bir boşnak olduğunu söylemelerine mukabil; bazıları da katilin bir meczub olduğunu; ara sıra veziriâzamdan sadaka istediğini; divan odasına girdiği zaman da Sokullu'nun yine para istemeye geldiği düşüncesiyle elini cebine attığı sırada bu meczubun hançeri saplamış olduğunu kaydederler.

Hâdisenin cereyan tarzına bakılınca, bunun mürettep bir suikast olduğu anlaşılıyor. Zâten zamanında da bunun mürettep olduğuna bir çok kimseler inanmış vaziyetteydi. Sokullu'nun hasımlarının, derviş kıyafetli veya meczub diye tarif edilen kimseyi bir âlet hâlinde kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Sokullu'nun kaatili, paşanın hayata gözlerini yummasının ferdası günü dört parçaya ayrılmak suretiyle öldürülmüş ve her parçası ibreti âlem için İstanbul kapılarına asılmıştır.

Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümü İstanbul'da umumî bir teessür yarattı. Sokullu'yu bir hayli methederek, anlatan müverrih Peçevî, İran seferinde bulunan orduda onun şehâdeti duyulduğu zaman gözyaşı dökmedik kimse kalmadığını kaydeder.

Sokullu Mehmed Paşa'nın şehid olduğunda, müftü Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi müstesna, diğer bütün u-

Sokullu (Tavil) Mehmed Paşa (Arşidük Ferdinand'ın koleksiyonundan)

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu No. 25)

lema ittifak ettiğinden gasledilmeden Eyub'daki türbesine defnedildi.

Peçevî'nin kaydettiğine nazaran; tarihe meraklı olan Sokullu Mehmed Paşa, ölümünden bir gece evvel Tavâşi Hasan Ağaya Tevarih-i âl-i Osman'dan Murad Hüdavendigâri okutmuş, onun Kosova'da şehid düştüğü kısım okunurken gözlerinden yaşlar boşanarak: «Yarab, bana da böyle bir şehâdet nasip eyle!» diye dua etmiş.

Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümü ile mühim bir devlet adamı kaybolmuş oldu. Onun ölümü, zamanımız tarihcileri tarafından, Osmanlı İmparatorluğunda «Yükselme devri» nin sonu ve «Duraklama devri» nin başlangıcı olarak kabul edilir.

İRAN HARBİ

Üçüncü Murad tahta geçtiği zaman, 1555 Amasya muahedesi ile kurulmuş olan Osmanlı-İran sulhü devam ediyordu. Kanuni'nin seferleri esnasında Osmanlıların kudret derecesi hakkında fikir sahibi olan İran idarecileri, Anadolu halkını tahrik siyasetlerini, muahedenin aktinden beri bırakmış gibiydiler. Kanuni'nin saltanatı sırasında teessüs eden sâkin hava İkinci Selim devrinde de berdevamdı. Hattâ, Sultan Selim'i tantanalı maiyetli bir İran elçilik heyetinin ziyaret etmiş olması, mevcut sükûneti biraz da samimiyetle takviye etmiş görünüyordu. Ayni manzara Üçüncü Murad'ın cülûsu vesilesiyle bir defa daha göze çarptı. Lâkin buna rağmen iki devletin arasındaki münasebetler bir harbe çevriliverdi ve açılan mücadele devri fasılalı şekilde yarım asırdan fazla sürdü. Bu mücadelenin ilk safhasını teşkil eden ve Üçüncü Murad'ın zamanına rastlıyan oniki yıllık harp, aşağıda izah edildiği şekilde başlayıp Türklerin lehine bir neticeyle kapandı.

İstanbul'a gelen İran elçisi

Sultan Üçüncü Murad'ın cülûsunu tebrik ile selefleri zamanında kurulmuş olan Türk-İran dostluğunu yenilemek için 1576 mayısında bir İran elçilik heyeti İstanbul'a geldi. İran heyetinin reisi, İkinci Selim'i ziyaretle Türk-İran dostluk münasebetlerinin tezahürüne fırsat vermiş olan Şah Kuli Han'ın oğlu ve İran'ın Revan valisi Tokmak Han'dı. Şah Kuli Han'ın 1568 yılındaki ziyareti nasıl muazzam tantana ve gösterişlere vesile teşkil etmişse, onun oğlunun Sultan Murad'ı ziyareti de o neviden gösterişlerin tezahürüne fırsat verdi. Tokmak hanın maiyeti babasınınki kadar çok değil de, yine de bir elçilik heyeti için hayli kalabalık sayılacak miktarda idi. İkiyüz elli kişilik maiyet ve 500 develik bir ağırlıkla Üsküdar'a vasıl olduğu zaman Rumeli beylerbeyi Siyavüş Paşa 2500 kişilik muhteşem bir alayla İran heyetini karşıladı. Siyavüş Paşa'nın emrindeki askerler kıymetli ve süslü merasim elbiselerini giymişti. İran heyetini karşılayanlar yalnız bunlar da değildi. Kaptanpaşa da 30 kadırga ile Üsküdar kıyılarına gelmişti. Tokmak Han karşıya geçmek için bu gemilerden birine bindiği ve gemide hazırlanmış altun işlemeli örtülerle süslü sofranın başına oturduğu zaman kadırgalardan ve Kızkulesinden selâm topları atılmaya başladı. Karşı sahilde yeniçeri ağası tarafından karşılanan Tokmak Han her adımında fevkalâde bir itibarla misafir ediliyordu. Şah Kuli Han'ın ziyareti sırasında olduğu gibi bu defa da asıl gösteriş merakı İranlılardan geliyordu. İran'dan böyle gösterişli bir heyet gelince Osmanlı hükûmeti de ister istemez aynı arzuyu duyuyordu. Bu yüzdendir ki, devrin tantanasını bizzat yaşıyan Osmanlı tarihcileri böyle sahneleri tafsilâtlı şekilde nakletmektedirler. Hammer gibi bir Avrupalı tarihçi ise, gerek o devirde iki Doğu hükûmetinin kudret ve mali imkânlarını belirtebilmek, aynı zamanda Doğuluların gösteriş merakına işaret etmek gayesiyle mutantan sahnelerin tafsilâtını vermekten kendini alamamıştır. Nitekim İran heyetini anlatırken şöyle demektedir: «Şimdiye kadar hiç bir Asya hükümdarının elçisine, bu türlü ihtiram yapılmadığı gibi, Avrupalı sefirler de buna müzahir olmuş değildi. Alayın önünde kıymettar gaşiyeler örülmüş dokuz at ye-

dekte götürülmekte ve üzerlerinde - İnsan ve arslan, kaplan ve at resimleri resmedilmiş elbiseler giymiş - yirmi dört zenci bunları takip etmekte idi. Bu ise, canlı mahlûk tasvirleri şer'an memnu olduğu cihetle sünniler nazarında pek fena görülüyordu. Elli piyade hizmetçi ile kuşaklarına çıngıraklar asılmış üç süvari sefirin önünde gidiyorlardı. Tokmak Han, altunlar içinde bir cins ata binmişti; kırmızı kadifeden mamûl kaftanının eteklerinin güzel işlemeleri arasında sırmalı yapraklar görünüyordu; alt elbisesi her türlü resimlerle işlenmiş, kavuğu sırmalı ve kıymettar taşlarla murassa idi. Arkasında bulunan üç seyisten biri kılıcını, ikincisi yayını, üçüncüsü altunlu murassa ok mahfazasını taşıyordu.»

İşte bu derece süslü bir topluluklu İstanbul'a gelen İran elçisine Osmanlı imparatorluğunun haşmet ve zenginliğini göstermek için bir takım fırsatlar ihdas edildi. Bu sebeple, elçinin yüsulü sırasında avda bulunan Sultan Murad 12 bin kişilik muazzam bir kalabalıkla şehre dahil oldu.

İran elçisi Tokmak Han İstanbul'a varışının dokuzuncu günü olan 13 mayıs 1576 da padişah tarafından kabul edildi. Kabul sırasında hediyelerini de sundu. Hediyeler arasında fevkalâde kıymetli bir Kur'an-ı Kerim, İran şairlerinin eserlerinden 60 cilt kitap, orta direği altun ve elmas kakmalı ve ipek işlemeli bir çadır, kırk kaliça, elmas, inci, zümrüt, firuze ve zümrüt ile dolu kırk çekmece ve bunların yanında bir takım ipekli kumaşlar vardı. Tokmak Han, bu kabulden sonra her gün bir vezir tarafından ziyafete davet edildi. Bu ziyafetler sırasında vezirler kendisine kıymetli hediyeler verdiler. Tokmak Han İran'a dönmek üzere 21 mayısta İstanbul'dan ayrıldı.

İran'da saltanat değişiklikleri

Tokmak Han Türkiye'de bulunduğu sırada İran Şahı Tahmasp vefat etti. Elli dört seneden beri İran tahtını işgal eden Şah Tahmasp, zevcelerinden, Haydar Mirza'nın annesi olan kadın tarafından hamamda zehirlenerek öldürülmüştü (14 mayıs 1576). Şah Tahmasp'ın son zamanlarında hükûmet otoritesi Türkmen, Çerkez, Gürcü ve Kürt beylerinin ellerinde bulunuyordu. Şah Tahmasp'ın yaş sırasiyle Mehmed Hüdabende, İsmail, Murad, Süleyman, Haydar, Behram, Mustafa, Mahmud, Ali, İmamkulu, Ahmed Zeynelâbidin, Musa isimlerindeki on iki oğlu muhtelif kadınlardan dünyaya gelmişti. Bu kadınların arasında Çerkez ve Gürcü aslından olanlar vardı. Gürcü ve Çerkez beyleri, kendi ırklarından olan kadınlardan doğan şehzâdelerin İran tahtına geçmesini istiyorlardı. Şah Tahmasp, tahtı oğullarından Haydar'a bırakmak arzusundaydı. Lâkin kuvvetli bir nüfuza sahip olan Ustaclıoğlu Hüseyin Bey, şehzâdelerden Behram'ı şah yapmak istemekte idi. İşte buna mâni olmak ve tahtı bir an önce oğluna temin etmeyi gözeten Haydar'ın annesi olan Gürcü kadın kocasını zehirlemişti.

Tahmasp'ın ölümü vuku bulunca Haydar derhal hükümdarlığını ilân etti. Şah Tahmasp, oğullarından Haydar'ı fazlaca sevdiğinden, rivayete göre, Tokmak Han'ı İstanbul'a gönderirken bunun hükümdar olacağına dair Sultan Murad'a ihbarda bulunması için elçisine talimat vermişti.

Haydar Mirza hükümdarlığını ilân eder etmez, Şah Tahmasp'ın Çerkez bir kadından dünyaya gelen kızı Perihan, dayısı olan Çerkez Prensi Şemhal Han'a müracaatla İran tahtını Gürcü hanlarının tesirinden kurtarmasını istedi. Şemhal Han derhal faaliyete geçerek Çerkez beylerinden başka kendilerine taraftar olan Türkmen beyleriyle birleşip sarayı bastı. Haydar bu patırdı arasında kadın kıyafetine girip kaçmak isterken bizzat Şemhal Han tarafından tanınarak çarşaf yüzünden çekildi ve Şemhal'ın emriyle oracıkta derhal başı kestirildi. Saltanatı yarım gün kadar sürmüş olan Haydar, hayata veda ettiği sırada onu kurtarmak üzere mukabil tedbir ittihaz etmiş olan Ustaçlıoğlu Hüseyin Bey ve Gürcü beylerinin adamları da saraya girmeğe muvaffak oldularsa da Haydar'ın kesik başını görünce cesaretleri kırılıp çekilip gittiler. Maamafih bu sırada Tahmasp'ın oğullarından Mustafa ve İmamkulu'nun dayıları olan Ustaçlıoğlu Hüseyin Bey iki şehzadeyi yanına a-

İarak onları hükümdar ilân etmek niyetiyle Kum ve Keşan taraflarına gitti.

Tahmasp'ın ölümü ile İran'da bir karışıklık devri açılmıştı. Haydar'ın öldürülmesi bu karışıklığı daha da artırdı ve bu hal aylarca devam etti. Bu karışıklar arasında, Haydar'ın öldürülmesine sebep olan prenses Perihan'ın ana bir kardeşi olan İsmail hükümdar ilân edildi. Babası öldüğü zaman 41 yaşında bulunan İsmail 22 ağustos 1576 da Kazvin'de İran tahtına oturdu.

Şah Tahmasp'ın yaş sırası ile ikinci oğlu olan İsmail, zalimliği veyahut da sünniliğe meyli dolayısiyle Alamut kalesine hapsedilmişti. İsmail, yirmi beş senedenberi (bazı kaynaklara göre dokuz buçuk sendenberi Kahkaha kalesinde) hapiste olduğu Alamut kalesinde afyona alışmış ve müthiş bir afyonkeş olmuştu. Afyon iptilâsı, aslında mevcut olan zâlimliğini daha da artırmıştı. Bu yüzden sekiz erkek kardeşi ile onların çocuklarını öldürmüş, sadece gözleri iyi görmeyen ağabeyisi Mehmed Hüdabende ile onun üç oğlunu sağ bırakmıştı. Hamza, Abbas ve Ebu Talip adını taşıyan bu üç çocuktan ikincisi İran tahtına geçerek ve «Büyük Abbas» diye bu memleketin tarihinde yer tutacaktır.

İkinci İsmail o kadar insafsız ve afyon iptilâsı yüzünden sinirleri o derece bozulmuştu ki, hükümdar olunca annesini görmek istemeyen bu adam, günün birinde ağbeyisi ile üç çocuğunun idamını emretti. Buna sebep, o sırada İsmail Şüca adını verdiği bir oğlunun dünyaya gelmesi ve tahtı bu oğluna temin etmek istemesiydi. Lâkin adamlarından Helvacıoğlu Hasan Bey'in evinde bulunduğu sırada fazlaca yuttuğu afyon neticesinde felç olarak ölmesi (kasım 1578) neticesinde bunlar mutlak bir ölümden kurtuldular.

İkinci Şah İsmail zamanında Osmanlılarla İran arasındaki dostluk bozuldu. Şah İsmail seleflerinin takip ettikleri barış siyasetine pek uymadı. Osmanlı idaresindeki bazı Kürt beylerini İran tarafına celbetmeye çalıştı. Osmanlılardan ayrılıp İran tarafına iltihak edenlere yalnızca iltifatkâr davranmakla kalmayarak bunları Osmanlılar aleyhine teşvik de ediyordu. Bu sırada Osmanlı - İran sınırında Kanunî Süleyman zamanındaki hudut hâdiselerine benzer şeyler cereyan ediyordu. İkinci Şah İsmail'in Kürt beylerini teşviki karşısında Osmanlı hükûmeti de bunların tatmin ve ısındırılması için Van beylerbeyine emir göndermekteydi. Türk-İran sınırında böyle bir hava eserken İran'ın Lûristan valisi Osmanlılara sığındı. Lûristan valisi iyi bir şekilde karşılanıp kendisine sancak ve hil'at gönderildi. Bütün bu haller, iki devletin münasebetlerinin gerginleşmesine yol açıyordu.

İkinci Şah İsmail'in ölümü üzerine, İran devlet adamlarının ekserisinin ittifakı neticesinde Mehmed Hüdabende hükümdar ilân edildi (Aralık 1578). Gözleri pek iyi görmediği için bazı tarihciler tarafından «Kör Hüdabende» diye tavsif edilen bu hükümdar zamanında Osmanlı-İran barışı bozularak uzun bir mücadele devresi başladı.

Mehmed Hüdabende vücut özründen başka İktidarsız bir kimseydi de. Onun için devlet İdaresi bir aralık Hamza ile Abbas'ın anneleri olan zevcesinin eline geçti. Bu kadın Maraş Seyyidleri denilen meşhur ve nüfuzlu bir aileye mensuptu. Valide sultan, kendi soyunun nüfuzundan faydalanarak oğullarından Hamza Mirza'yı babasından sonra hükümdar yapmak diğer oğlu Abbas'ı da saraya kapatmak istedi. Herat Valiliği yapan Abbas'ın lalası Ali Kuli Han Valide sultanın niyetini sezdiğinden Abbas Mirza'yı Kazvin'e gönderdi. Bunun üzerine Valide sultan ile Abbas'ın arası açılmakta devam etti. Abbas Mirza'nın lalası becerikli bir kimse olduğu kadar Abbas'ın kendisi de genç yaşında zekâsını göstermeye başladığından etrafındaki taraftar kütlesi hayli büyüdü. Neticede Abbas Mirza lalası Ali Kuli Han tarafından şah ilân edildi.

Şah Mehmed Hüdabende de zevcesi gibi büyük oğlu Hamza Mirza'nın hükümdarlığına taraftardı. Buna ilâveten küçük oğlu hükümdarlığını ilân etmiş vaziyetteydi. Tahtı önce kendi namına İkinci plânda da büyük oğlu Hamza namına kurtarmak için 80 bin kişilik bir ordunun başında Herat'a yürüdü. Ali Kuli Han, Şah ile çarpışmayarak itaatini arzetti. Böylece Hamza'nın babasından sonra hükümdar olması kabul edildi. Mehmed Hüdabende câhil ve bece-

riksiz olduğundan, kendisine geleceğin hükümdarı gözü ile bakılan Hamza Mirza idareyi ele almış bulunuyordu. Hükümdarın âcizliği ve taht yüzünden vukua gelen münazaa ve mücadele yüzünden İran otoritesizlik içinde yüzüyor ve kabile reisleri birbiriyle vuruştuğundan tam bir karışıklık hüküm sürüyordu. İran'ın bu durumu Osmanlıların işine yarıyor, fırsattan istifade eden Osmanlı orduları fazla zahmet çekmeden İran toprağında ilerliyordu. Harbin sonlarına doğru Abbas Mirza İran hükümdarı oldu (1587).

İran'a harp açılması ve Osmanlı devlet erkânı

İran'da geniş çapta karışıklık ve huzursuzluk devam ederken, Osmanlı hükûmetinin Van valisi Husrev Paşa, İran'ın durumu hakkında hükûmete arizalar takdim ediyor, İran hükûmetinin zayıflığı ve gayri memnunların mevcudiyetinden bahisle, bu memlekete harp açıldığı takdirde başarı kazanmanın kolay olacağını belirterek hükûmeti İran'a karşı harbe teşvik ediyordu.

İran hududundan alınan haberler ve bilhassa Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın teşvikleri Osmanlı hükûmet merkezinde akisler uyandırmaktan hâli kalmadı. Osmanlı devlet adamlarından mühim bir kısmı, Hüsrev Paşa'nın dediği gibi, yeni fetihler için fırsatın mevcudiyetine kani olup harp taraftarlığı ediyordu. Buna mukabil veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa, İran'a karşı sefere girişmenin aleyhindeydi. Müverrih Peçevî'nin bildirdiğine göre; Sokullu İran harbine aleyhdarlık ederken makul görünen fikir ve sebepler ileri sürüyordu. Sokullu Mehmed Paşa: «mevacib artar, teb'a azalır, sefer masraflarına karşı varidat yetişmez, İran ülkesi geniştir, halkı itiat altında tutulamaz. Sultan Süleyman İran seferlerinden çok çekmiş, sulhün tesisine kadar çok üzülmüştür» diyerek mahzurları sayıp, geçmiş yıllardan misal verdikten sonra «Acem seferini ilka edenler attan ayrılıp da öküze binmiyenlerdir» şeklinde bir cümle ile fikrini hülâsalandırıyordu.

Sokullu Mehmed Paşa böyle konuştuğu sırada eski nüfuzuna sahip değildi. Buna mukabil harp isteyenlerin başında gelen Lala Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa umumiyetle veziriâzama muhalif olan kimselerdi. Lala Mustafa Paşa Kıbrıs seferini isterken de Sokullu buna muhalefet etmişti. Kıbrıs fethi ile Lala Mustafa haklı çıkmakla beraber, İnebahtı harbi de, hıristiyan ittifakının nisbeten tahakkuk etmiş olduğunu göstermesi bakımından Sokulluya' hak verdirecek bazı noktalar ihtiva ediyordu. Maamafih her şeye rağmen Kıbrıs gibi bir ada Türklerin elinde kalmıştı. İran seferi de Sokullu'nun dediği şekilde güç olmakla beraber Osmanlı devleti yeni toprak lara kavuşabilirdi. Koca Sinan Paşa da Yemen ve Tunus'taki başarılarına daha büyüklerini eklemek arzusunu besliyordu. Onun için O da harp taraftarlarının ön safında gelmekteydi.

Üçüncü Murad zamanındaki İran harbi münasebetiyle şuna işaret etmek icap eder ki, o devrin müverrihleri, harp isteyenlerle istemeyenlerin kimler olduğuna işaret ettikleri ve bu arada Sokullu'nun sözlerini nisbeten naklettikleri halde, harpte varılması hesaplanan hedefi iyice belirtmemektedirler. Buna mukabil harp harekâtı etraflı şekilde incelendiği zaman, esas hedefin Gürcistan, Şirvan ve Dağistan gibi Kafkas memleketlerinin fethi olduğu görülmektedir. Gerçi, harbin sonlarına doğru Tebriz etrafında da çarpışmalar olmuş ve bugün İran Azerbaycanı denilen toprakların bir kısmının da fethine çalışılmışsa da, çarpışmaların esas merkez sikleti Gürcistan ve Şirvan gibi toprakların fethi uğrunda cereyan eylemiştir. Bu bakımdan, 1578-1590 İran harbi, esas İranî-Fars unsurunun meskûn bulunduğu sahanın fethini hedef tutan bir mücadele değildir. Gürcüler gibi hıristiyan bir topluluğun, umumiyetle sünnî Türklerle meskûn Şirvan'ın, yine halkı sünnilerden ibaret Dağıstan'ın Osmanlı sınırları içine alınmasına çalışılması, Sokullu'nun mütaleasının her yönünün isabetli olmadığını göstermektedir. Ancak, İran seferinin çok zahmetli olacağı ve zaptedilen yerlerin elde güç tutulacağı da bir hakikattir.

Bütün güçlüklerine rağmen Kafkas memleketlerinin zaptı, o devir için Osmanlı imparatorluğu bakımından hayati

bir ehemmiyet arzeder görünmektedir. Zira Volga boyundan Hazar sahiline inen Rusların, Kafkasya'ya doğru yavaş yavaş ilerlemek istedikleri belli olmaktadır. Halbuki Kafkas memleketleri elde edildiği takdirde, hem Ruslardan önce buraya yerleşilmiş olacak, hem güney doğudan Kırım hanlığı arazisi ile irtibat kurulacak, hem de İran kuzeyden çevrilmiş olacağı için Safevî hükûmeti daha kolaylıkla tehdit altında tutulacaktı.

İşte bu mühim noktaların izahına o devrin müelliflerinin eserlerinde rastlıyamıyorsak da, harp harekâtının takip ettiği seyir bakımından, Osmanlı hükûmetinin bu hedeflere ulaşmaya çalıştığına şahit oluyoruz.

Don-Volga kanalının açılmasını istemekle, Sokullu'nun, Volga bölgesi ve İç-Asya Türkleriyle irtibat kurmanın lüzum ve ehemmiyetini kavradığı, Rus tehlikesini sezdiği anlaşılmakla beraber ona yakın ehemmiyet arzeden Kafkas memleketlerinin fethini istihdaf eden bir harekâta muhalefetini, Don-Volga kanalı meselesinde uğradığı muvaffakıyetsizlikle izah etmek mümkündür. Fakat kanal işinde Sokullu'nun, Astrahan seferi diye anılan harekâtı bir defterdarın elinde bırakmak suretiyle tedbirde kusur eylediği malûmdur.

Van beylerbeyi Husrev Paşa İran'daki karışıklıklar yüzünden hudutlarımıza bir zarar gelmemesi, bilâkis İran'a sefer açılması için tam fırsat olduğu yolunda İstanbul'a arizalar takdim ederken, Erzurum halkı da şehirlerinin emniyetini temin gayesiyle Erzurum'un etrafına bir sur inşası için merkezin müsaadesini istiyordu.

İşte bütün bu mesele, hâdise ve teşvikler muvacehesinde İran'a harp açılmasına karar verildi.

Lala Mustafa Paşa'nın serdar tayini

Harp açılmasına karar verildiği zaman, harekâtı icra edecek orduya bir serdar tâyin edilmesi lâzımdı. Evvelce harp kararı alınınca, padişah bizzat ordunun başına geçer veya kendisi daha mühim bir mesele ile meşgulsa harekâtı idare edecek kumandanı tâyin ederdi İkinci Selim'den beri padişahlar harbe gitmek âdetini terketmişlerdi. Kanuni Süleyman yaşının hayli geçkin olmasına rağmen 1 mayıs 1566 da İstanbul'dan hareketle Sigetvar seferine çıkmıştı. İkinci Selim, padişahlar içinde sefere çıkmak usulünü ilk terkeden hükümdar olmakla beraber, onun zamanında padişahın katılacağı şekilde bir kara harbi de olmamıştı. Binaenaleyh, Üçüncü Murad ile sefere çıkma âdetinin terki daha belirli bir hâl almış oluyordu. Üçüncü Murad, haremdeki sefalı hayatını bırakarak sefer zahmetine katlanacak karakterde bir hükümdar değildi.

Padişahın sefere çıkmamasına mukabil, hükûmet reisi olan Sokullu Mehmed Paşa da Kanuni'nin ölümünden sonra bizzat sefere çıkmamıştı. İran'a sefer açılmasına karar verilirken kendisi sefere gitmediği gibi, sefere çıkacak ordunun serdarını tayinde de evvelâ, müteredditt davrandığı ve isabetsiz bir tayin muamelesine tevessül eylediği, onun bu isabetsiz muamelesinde, padişahın da dahil bulunduğu anlaşılıyor.

Sokullu'nun sulh taraftarlığına karşılık sefer kararı verilmesinde büyük rol oynıyanlardan Lala Mustafa ve Koca Sinan Paşaların her ikisi de, harpte kazanılacak muvaffakiyeti kendilerine maletmek istediklerinden her ikisi de Serdar olmak istiyordu. Bunun için Lala Mustafa Paşa Erzurum ve havalisinin serdarlığına, Sinan Paşa da Bağdad taraflarının serdarlığına tayin edildi. Halbuki böyle bir tayin, hem kuvvetlerin dağılması, hem her iki paşanın birbiriyle geçinememeleri, hem de seferin gayesini esas hedeften uzaklaştırması bakımından fazlaca mahzurluydu. Neticede iki serdar ile sefere çıkış mahzurlu görülerek, padişahın iradesiyle Sokullu Mehmed Paşa her ikisi ile görüştü. Müverrih Peçevî'nin anlattığına göre, veziriâzam bunlarla görüştüğü zaman Lala Mustafa Paşa: «Allahın inayeti ile gideriz, hududa vüsulümüzde vukufehli ile müşavere ederek muktezasınca hareket ederiz» dedi. Koca Sinan Paşa ise: «birinci sene Tebriz ve Şirvan, ikinci sene Hemedan ve İsfahan taraflarının fethini taahhüt eyledi». Bu cevaplar padişaha arzedilince Sultan Üçüncü Murad Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığını emretti (şevval

975 - aralık 1577/ocak 1578). Böylece İran seferi serdarlığına tayin edilen Lala Mustafa Paşa Gürcistan ve Şirvan'ın istilâsına memur oldu.

Lala Mustafa Paşa'nın İstanbul'dan hareketi

Osmanlı devleti İran'a karşı harp açılmasına karar verdiği sırada Osmanlı - İran sınırında bazı şeyler olmaktaydı. Şah Tahmasp'ın ölümü üzerine İran'ın iç emniyeti bozulduğu, aynı zamanda Tahmasp'tan sonra İran tahtına geçenlerden İkinci Şah İsmail 1555 Amasya muahedesi ile teessüs eden barış şartlarına tam mânasiyle riayet etmediğinden, Osmanlı - İran hududu da sükûnetini kaybetmeye başlamıştı. İşte 1578 senesinin ilk ayları içinde cereyan eden hudut hâdisesi bu neviden bir şeydi. 31 mart 1578 de İstanbul'a ulaşan habere göre: Osmanlıların İran tarafındaki hududuna bir İran tecavüzü olmuş, Şehrizor beylerbeyi mütecavizlerle harbe tutuşmuş, fakat yenilerek askerini kalelere çekmek zorunda kalmıştır. İranlılar Bağdad civarına kadar uzanan bir akın hareketine bile cür'et etmişler ve rastladıkları hayvan sürülerini itlâf etmiş veya sürerek götürmüşlerdir.

İran hududundan böyle bir haber gelince, Serdar Lapa Mustafa Paşa hareketini çabuklaştırmaya gayret etti. Nisanın ilk haftası içinde huzura kabul edilen Lala Mustafa Paşa padişaha veda eyledikten sonra aynı gün merasimle Üsküdar'a geçti (5 nisan 1578).

Lala Mustafa Paşanın Üsküdar'a geçmesinden sonradır ki, sefere çıkacak kuvvetlerin toplanmasına ait ilk hazırlıklar yapıldı. Serdarın İstanbul'dan götürdüğü kuvvetlerin miktarları pek ehemmiyetsizdi. Bunlar: beş bin yeniçeri, bir kaç sipahi bölüğü ve bir miktar top bataryasından ibaretti. Lala Mustafa Paşa harbi bu kadarcık kuvvetle yapacak değildi. Onun maiyetine girecek asker Anadolu'dan toplanacaktı. Nitekim Lala Mustafa Paşa sefere çıkmak üzereyken Karaman (Konya), Sivas, Dulkadir (Maraş), Erzurum, Diyarbakır ve Halep beylerbeylerine askerleri ile birlikte serdara iltihakları hususunda emirler yazıldığı gibi Kırım hanı da yardıma memur edilmiş bulunuyordu. Ayrıca, bir müddet önce Diyarbakır beylerbeyliğinden azledildiğinden beri o havalide bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa da serdarın emrine girecekti. Lala Mustafa Paşa İran seferine çıkarken «Künh-ül - ahbar» isimli eseriyle tanınan müverrih Gelibolulu Âli *de ordu münşisi sıfatiyle* maiyetinde bulunuyordu. Müverrih Âli, bu fırsattan faydalanarak «Nusretnâme» ismi ile İran seferini anlatan bir eser kaleme almış olduğundan, bu harbin tafsilâtını onun eserinden kolaylıkla takip edebiliyoruz.

Serdar Lala Mustafa Paşa Üsküdar'dan hareketinden itibaren doğu Anadolu'ya kadar uzanan uzun yolu pek ağır katediyordu. Daha ziyade beylerbeylerinin askerlerinin hazırlanabilmeleri için böyle davrandığı anlaşılan Lala Mustafa Paşa İzmit'e vardığı zaman yeniçerilerin Bolu üzerinden Erzurum'a gitmelerini emrederken kendisi bir miktar asker ile Konya'ya yöneldi. Konya'da Alâeddin-i Rûmi'nin türbesini ziyaretten sonra yoluna devamla Sivas'a geldi. Sivas'ta bulunduğu sırada Van, Erzurum ve Haleb beylerbeylerinden mektuplar aldı. Van beylerbeyi hudutta İranlılara karşı bazı muvaffakiyetler kazanıldığını haber veriyordu. Yine bu arada Gurül ve Mingreli Çerkez beylerinden itaatlarını arzetmekte olduklarına dair mektuplar geldi.

Ordunun Erzurum'da toplanması

Lala Mustafa Paşa 3 temmuz 1578 de Erzurum'a vasıl olduğu zaman Gürcistan ve Şirvan'a ilerliyecek Osmanlı ordusunun mühim kısmı burada toplanmış bulunuyordu. Serdar Lala Mustafa Paşa, Erzurum'a dahil olmadan bir gün önce Çermik (Ilıca) konağında Diyarbakır beylerbeyi Derviş, Sivas beylerbeyi Mahmud, Erzurum beylerbeyi Behram ve Maraş beylerbeyi Ahmed Paşa'lar tarafından karşılanmıştı. Ondan bir gün önce de Özdemiroğlu Osman Paşa kendisine iltihak etmişti. İyi bir kumandan olduğunu Yemen hâdiseleri sırasında göstermiş ve bu bakımdan üstün kabiliyetlerini asıl bundan sonra ispat edecek olan Özdemiroğlu Osman Paşa, iki sene kadar önce Diyarbakır beylerbeyliğin-

den azledilmişti. Yemen hâdiseleri meyanında izah edildiği veçhile, Arnavut Koca Sinan Paşa, Özdemiroğlu'nun en büyük hasmı olup ikinci büyük hasmı da Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa idi. Yemen hâdiseleri sırasında Sinan Paşa yüzünden, Diyarbakır beylerbeyliği sırasında da Sokullu tarafından mağdur edilen Özdemiroğlu Osman Paşa'nın samimî dostu ise Lala Mustafa Paşa idi. Birinci mağduriyeti esnasında, onun başına daha büyük belâlar gelmesinden koruyan Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu'nun Gürcistan seferine iştiraki için padişahtan emir çıkarttırmakla, kıymetli bir şahsiyetin vücudundan istifadeyi sağlamış oldu.

Özdemiroğlu Osman Paşa Diyarbakır beylerbeyliğinden azledilince, yerine Derviş Paşa tâyin edilmişti. Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa, Dördüncü vezir Sinan Paşa'nın kardeşi idi. Bu bakımdan, Lala Mustafa Paşa'nın iki hasmının yakınları da sefer münasebetiyle onun emrinde biraraya gelmiş oluyorlardı.

İranlıların tedbirleri

Anadolu'daki hazırlıklar üzerine İranlılar Osmanlıların hakikî niyetlerinin ne olduğunu öğrenmişti. Bunun için bir taraftan hududtaki hâdiseler artarken bir taraftan da İranlıların mukabil tedbir ve hazırlıklara tevessül eyledikleri müşahede edildi. Osmanlı tecavüzünün Gürcistan üzerine vuku bulacağını sezen veya istihbar eden İran hükûmeti, buna göre tedbir almaya başladı. Maamafih, yalnızca Gürcistan tarafından kuvvet toplamakla da iktifa etmeyerek Osmanlıların Van beylerbeyliği çevresinde de emniyet tedbirlerine başvurdu. Nitekim bu cümleden birer hazırlık olmak üzere, iki sene önce elçilikle İstanbul'a gitmiş bulunan Revan valisi Tokmak Han, Aras boyunun, Tebriz valisi Emir Han da Van hududu çevresinin muhafızlığına tayin edildi. Tabii her iki kumandanın emrinde de, Osmanlı hücumunu karşılamak üzere kuvvet de biriktirildi.

Ardahan'a hareket

Serdar Lala Mustafa Paşa yirmi gün kaldığı Erzurum'dan ayrılmadan önce bir harp meclisi toplayarak yapılacak işleri görüştü. Bu mecliste evvelâ Gürcistan'ın, ondan sonra da Şirvan ve Dağıstan'ın zaptına karar verildi. Böylece, İran ordusuyle karşılaşılmadan önce Osmanlı ordusu zindeliğini muhafaza etmekteyken esas hedefe ulaşılması derpiş edilmiş bulunuyordu.

Lala Mustafa Paşa Erzurum'dayken Osmanlı - İran harbinin ilk çarpışmaları başlamış gibiydi. Kars sancak beyi Yusuf Bey, İranlılara tâbi Ahılkelek beyi Gürcü muhtedisi Mahmud Han'ı, Çıldır gölünün kuzeyindeki «Canbaz Çukuru» mevkiinde mağlûp ederek esir ve ganimet ele geçirmişti. Serdarı sevindiren bu hâdiseden başka memnuniyet verici başka haberler de alınmaktaydı. Bu haberler, bazı Gürcü beylerinin Osmanlılara itaatlarını arzetmekte olduklarına dairdi. Gürcistan tarafından bu biçimde haberler gelirken Van beylerbeyi Köse Husrev Paşa kendi mıntıkasına birkaç sancakbeyi gönderilmek suretiyle kuvvetlerinin takviyesi lüzumunu arzediyordu.

Serdar Lala Mustafa Paşa Gürcistan'a ilerlenmesi kararını aldıktan sonra 23 temmuzda Erzurum'dan hareket etti. Hasankale'ye varıldığında Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa'yı Erzurum muhafazasına bıraktı. Erzurum beylerbeyi Behram Paşa'yı top arabaları ile Oltu üzerinden ileri sevkederken kendisi esas kuvvetlerle Hasankale - Hopik - Sanamer üzerinden Soğanlı ve Allahuekber dağlarına doğru ilerledi. Dağ mıntıkasından ilerlenirken topların ve ordu ağırlığının nakledilebilmesi için bazı yerlerin tesviyesi ve geçitlerin açılması icap etti. Allahuekber dağları aşılınca Göle üzerinden Ardahan'a ulaşıldı (5 ağustos). Ordu Arhadan'da üç gün kaldı. Bu arada Van beylerbeyi Köse Husrev Paşa'nın İran kumandanı Emir Han ile yaptığı bir muharebeyi kazandığı öğrenildi.

Çıldır Muharebesi

Osmanlı ordusu Ardahan'dan ayrılınca doğu istikametinde yol aldı. O günün gecesi Osmanlı - İran hududu önünde bulunan «Behre Hatun» ovasında

geçirildi. Ertesi sabah harekete devam olunarak o zamanki hudut aşıldı. Osmanlı ordusu Safevîlere tâbi Gürcü beyi Mahmud Han'ın idaresindeki bölgeye girmişti. Öğleye doğru Mahmud Han'ın merkezi Akçakale (Rabat) zaptedildi. Ayni gün akşama doğru, Ardahan'dan hareket sırasında esas kuvvetlerin solundan ilerletilen Ardahan sancak beyi Abdurrahman Bey ile Bayburt alaybeyi Bekir Bey kumandasındaki Türk kuvvetleri de yine Mahmud Han'a tâbi kalelerden Veli (Vale) kalesini almıştır.

Lala Mustafa Paşa Akçakale (Rabat) kalesinin muhasara ve zaptı ile meşgulken ileriye doğru çıkmış olan kırk elli kişilik bir Osmanlı keşif kolu düşman kuvvetleriyle temasa geldi. Serdar bundan haberdar olunca düşman hakkında daha fazla bilgi edinmek için Çarhacı kuvvetleri kumandanı Derviş Paşa'yı gönderdi. Müverrih Peçevî'nin genç ve cesur bir bahadır diye tarif ettiği Derviş Paşa düşmanın azlık ve çokluğunu nazarı itibara almadan maiyetindeki üç dört yüz kişilik kuvvetiyle derhal hücuma geçti. İlk hamlede önüne gelen İranlıları yerlere serdiyse de, düşman askerleri pek kalabalık olduğundan kendilerinden bir kaç misli kuvvetin hücumuna maruz kalıp onlarla vuruşurken atından düştü. Adamları derhal imdadına yetişerek yine ata bindirdiler. Derviş Paşa vuruşmasına devamla yaralanarak ikinci defa atından düştüğü sırada Özdemiroğlu Osman Paşa muharebe sahasına yetişti.

Osmanlı keşif kolu ile vuruşanlar Tokmak Han'ın idaresindeki 30 bin kişilik İran kuvveti idi. Lala Mustafa Paşa Arhadan'dan Gürcistan'a yürürken Tokmak Han, Osmanlı kuvvetlerinin önünü keserek, Gürcistan yolunu kapamak için Çıldır ovasına doğru ilerlemişti. Keşif kıtasının çarpışmasını haber alan serdar o sırada Mahmud Han'ın merkezinin zaptı ile meşgul olduğundan Tokmak Han'a karşı Özdemiroğlu Osman

Çıldır muharebesini gösteren bu resim Ricaut'dan alınmıştır.

Paşa'yı yollamış bulunuyordu.

9 ağustos 1578 günü Özdemiroğlu Osman Paşa ile Tokmak Han arasında cereyan eden Çıldır muharebesi çok kanlı şekilde akşama kadar sürdü. Hava yağmurlu olduğundan ateşli silâhlar çalışmayıp, esas itibariyle kesici silâhlarla vuruşuldu. Akşam karanlığı bastırırken muharebenin neticesi taayyün etmişti. Tokmak Han muharebe sahasında bir çok ölü bırakarak çekilmiş bulunuyordu. Ertesi gün muharebe meydanı tetkik edilince 5 bin İranlı cesedi sayıldı. Beş yüz kişi de esir alınmıştı. Osmanlıların zayiatı İranlılarınkinden bir hayli azdı. Osmanlılardan ölenler arasında en mühim şahsiyet, Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın amcasının oğlu ve müverrih Peçevî'nin dayısı olan Çarhacı kuvvetleri kumandanı Derviş Paşa idi.

Çıldır muharebesinde Derviş Paşa ile eski Maraş beylerbeyi Muytabzâde Ahmed Paşa fedakârca çarpışmışlarsa da zaferin kazanılmasında esas şeref Özdemiroğlu Osman Paşa'ya aitti. Muharebe sahasına sür'atli bir şekilde gelerek derhal harbe girdiği halde başarı temin etmesi; onun, sür'atli tedbir alma bakımından her kumandanda görülmeyen bir istidada sahip bulunduğuna delildir.

Lala Mustafa Paşa, Çıldır muharebesinden sonra Tokmak Han'a bir mektup yazarak, kendisine Osmanlılar tarafına geçmesini teklif etti, Hattâ bunun için hususi bir mülâkata davet eyledi. Kanunî Süleyman zamanında İran ümerasından Osmanlılara geçenlere gösterilen hüsnükabule ve tevcih edilen rütbe ve vazifelere dair misaller verdi. Serdarın, Tokmak Han'a böyle bir mektup yazması onun kumandanlık kabiliyeti ile İran'da sahip olduğu nüfuzun takdir edilişine delildi. Lâkin, Türkmen aslından olan bu İran kumandanı Osmanlı seraskerinin davetine icabet eylemedi.

Osmanlılara itaatını bildiren Gürcü prensleri

Çıldır muharebesinden sonra Gürcistan yolu Osmanlılara açılmıştı. İran kuvvetleri mağlup edildiğinden, fazlaca endişeye kapılmadan Gürcistanda ilerlemek mümkündü. Bazı Gürcü prensleri bu hakikatı sezdikleri için Osmanlılara itaata hazırlanıyorlardı.

Kitabımızın ikinci cildinin 896 ve 906 ncı sayfalarında anlatıldığı veçhile; Osmanlılar ilk defa Kanunî zamanında Gürcülere ait bir kısım toprakları zaptetmişti. Fakat Gürcülerin oturduğu toprakların büyük kısmı bir takım prenslerin idaresinde olup, bunlar da Safevîlerin himayesinde bulunuyorlardı.

Osmanlı ordusu Gürcistan'a yürürken bu memlekette esas itibariyle üç krallık mevcuttu. Bunlar: merkezi Tiflis olan «Karthli» veya «Kartliya», merkezi Zagemi olan «Kakheti» veya «Kahetiya», merkezi Kutayis olan «İmerethi» veya «İmeretiya», ayrıca Samtshe, Cavahetiya, Klarcetiya ve Tao isimlerini taşıyan pek küçük prensliklerdi. Bu küçük prensliklerden Samtshe prensliğinin arazisinin bir kısmı Kanunî zamanında Osmanlı toprakları arasına katılmış olup, prensliğin eski merkezi Ahıska Osmanlı sınırı içine alınmadığından Safevî himayesinde kalmıştı. Lala Mustafa Paşa emrindeki Osmanlı ordusu Gürcistan sınırına dayandığı sırada Samtshe beyliğinin arazisi Ahıska'nın batısında Kobliyan kazasında Adıgon (Altunkale) havalisine münhasırdır. Beyliğin başında Minûçehr adında birisi olup kardeşleri ve annesi ile birlikte memleketini idare ediyordu. Türklerin «Başı açık» veya «Açık baş» dedikleri İmerethi beyliğinin başında İkinci Aleksandr, Karthli beyliğinin başında da David adında bir kıral vardı.

Serdar Lala Mustafa Paşa, Gürcülerle fiilen mücadeleye girişmeden önce, bunları kolay yoldan itaat altına almaya başladı. Çıldır Muharebelerinden bir ay kadar önce en yakın Gürcü hükûmeti olan eski Samtshe beyliğinden artakalmış küçük Altunkale prensi Minûçehr'e mektup yazarak, İranlılara itaattan vazgeçip Türklere bağlanmasını bildirmişti. Osmanlı serdarına müsait cevap veren Minûçehr, Çıldır muharebesinden sonra serdarın huzuruna da kabul olundu, İslâmiyeti kabul ederek Mustafa adını aldı. Kendisine Tiflis yolu üzerinde bulunan «Azgur» sancağı, kardeşi Greguvar (Qwarqwarê) a da Otluk sancağı verildi. Küçük kardeşi «Baka» ile «Dedis - İdedi Debora» adını

Gürcistan ve Gürcüler

(İlâve: 105)

★

Kafkas dağlarının güneyinde Karadeniz'e dökülen Riyon nehrinin yukarı vadisi ve Hazar denizine dökülen Kür (Kura) nehrinin Alazan ismindeki kolu ile birleşme noktasına kadar uzanan saha tarihte Gürcistan diye tanınır. Yunan ve Latin müelliflerinin "İberya" Arapların "Curzan" veya "El-Kurc" diye isimlendirdikleri bu topraklara Türkler ile Acemler "Gürcistan" derler. Bu topraklarda oturan insanlar ise kendilerine "Kartvel" adını verirler.

Milâttan bir kaç asır öncesinden beri Gürcü kavminin bu topraklarda oturduğu muhtelif tarihi delillerle tespit edilmekte, aynı zamanda bunların Kafkasyanın yerli bir kavmi olduğu kabul edilmektedir.

Gürcüler, coğrafi mevkileri icabı çok eskiden beri Yunan, Roma, Fars, Türk ve Arap kavimleriyle temasa gelmişlerdir. Kafkasyanın Eskiçağdaki durumu bir tarafa bırakılırsa, Ortaçağda buraya en fazla nüfuz edip yerleşen insan topluluklarının muhtelif Türk kavimleri olduğu görülür. Hun, Bulgar, Kıpçak ve Hazarları bu arada zikretmek gerekir. Bilhassa Hazarlar Kafkasyanın muhtelif yerlerine dağılıp yerleşmiştir. Gürcülerin Bizans hakimiyetinden kurtulmalarında ve müstakil bir krallık kurmalarında Hazar'ların pek mühim rolü olmuştur. Daha sonraki asırlarda Harzemşahlar (Havarizmşahlar), Selçuklular ve İlhanlılar devrinde de Türkler Kafkasya'ya sokulup yerleşmeye devam etmişler ve bu devrede gelen Türklerle Gürcistan'ın doğusuna isabet eden ve bugün Sovyet Azerbaycan'ı ismi ile anılan sahanın Türkleşmesi kesinleşmiştir.

Gürcüler uzun asırlar boyunca aşiret halinde yaşadılar ve ülkelerine ilerliyen yabancıların hakimiyetini tanıdılar. Dokuzuncu asırdan itibaren burada yerli krallıklar teşekkül etmeye başladı. Gürcistan kralları kendilerine "Abbaz kıralı" unvanını vermekteydi. Gürcistan'da Erment aslından gelen "Bagrat" oğulları krallığı elde edince "Abbaz ve Kartli'lerin kıralı" unvanı ile hüküm sürerek Gürcü krallığının en parlak devrini yaşadılar. Bu soydan gelen kralların →

→

Selçuklularla mücadeleleri ve hıristiyanlaşmış Hazar kütlelerini Alazan ve Yora ırmağı boylarına yerleştirmeleri dikkati çeker. Üçüncü Georgi'nin kızı Tamara (1184 - 1213) zamanında Bagrat oğulları saltanatının hakimiyet sahası doğuda Hazar kıyısına, güneyde Aras boyuna kadar uzanıyordu. Kıraliçe Tamara devri bu hanedanın en parlak devri olmakla beraber,Gürcistan mütecanis bir devlet durumunda değildi.

Tamara'dan sonraki kıralar devrinde, Gürcüler Harzemşahlarla, İlhanlılar'la, Karakoyunlular'la, Timur kuvvetleriyle uğraşmak zorunda kaldılar. Timur İmparatorluğunun sarsılıp Anadolu ve Kafkasyadan elini eteğini çekmesi üzerine Gürcüler Birinci Aleksandr (1412-1442) devrinde milli birliklerini kurar gibi oldularsa da, birlik uzun müddet devam edemedi ve Gürcüler "Kartliya", "Kahetiya" ve "İmeretiya" diye 3 krallığa ayrıca 5 beyliğe ayrıldılar.

Gürcüler hıristiyanlığı Bizans yoluyle almışlardı. Bu sebeple Gürcüler Bizanslılar'ın Kafkasya'daki desteği yerine geçmekteydi. Gürcüler de müslümanlarla mücadelelerinde Bizanslılar'dan faydalanmıya çalışmışlardı. İstanbul'un Türkler tarafından zaptı üzerine Gürcüler doğuda yalnız başına kalan bir hıristiyan devleti vaziyetine düşmüş bulunuyorlardı.

Gürcülerle Osmanlılar arasında ilk temas İkinci Bayezid devrinde görülmeye başlandı. Daha önce Gürcistanda Akkoyunlular'ın nüfuzu mevcut olduğundan İkinci Bayezid devrinde Akkoyunlular'ın çökmesiyle Gürcüler Osmanlıları tanımak ihtiyacını hissettiler. Yavuz Selim devrinde Osmanlı ordusu doğuya yürüyünce Gürcülerde bu alâka daha da belirli ve fi'li bir hâl aldı. Gürcü kıralı Çaldıran seferine giden Yavuz Selim'e kasaplık hayvan göndererek Osmanlılara hoş görünmeye çalıştı.

Kanuni Süleyman zamanında Osmanlı sınırı doğuda biraz daha büyüyünce, Gürcülerle meskûn veya onların elinde bulunan yerler artık yavaş yavaş Osmanlı idaresine sokulmaya başlanmıştı. Kanuni Süleyman 1549 yılındaki ikinci İran seferi esnasında İkinci vezir Kara →

taşıyan annesine de bir kaç köy ikta edildi.

Çıldır muharebesinin akabinde Minûçehr'e bağlı Gürcü beyliği toprakları zahmetsizce Türk sınırı içine alınırken, ona yakın kolaylıkla Mahmud Han'a tâbi topraklar da alındı. Bir gün önce Akça (Ağaç) kale (Rabat) ve Veli (Vale) kaleleri alınmış olan Mahmud Han'ın idaresindeki Ahıska, Ahılkelek, Tümük ve Hırtız kaleleri de ele geçirildi.

Tiflis'in işgali

Lala Mustafa Paşa esas Gürcistan kabul edilen Karthli hâkimi David Han'a da mektup yazmıştı. İran'ın eski hükümdarı Şah Tahmasp'ın kayınbiraderi olan David Han Osmanlı serdarının mektubunu cevapsız bıraktı. Çıldır muharebesinden sonra Türk ordusu ile hareketine devam edince, Gürcistan'ın en mühim şehri olan kendisinin hükûmet merkezi Tiflis'i ateşe vererek kaçtı. Bu arada şehrin halkını da dağlara kırlara çıkarmış bulunuyordu. Osmanlı ordusu harpsiz Tiflis'e girdi ve yangını söndürerek şehrin bir kısmını kurtardı (26 ağustos 1578). Halka da emniyette oldukları bildirilerek şehre dönmeleri temin edildi.

Tiflis işgal edilince şehrin iki kilisesi camiye tahvil edildi. Lala Mustafa Paşa fethi takip eden ilk cuma namazını bu mabedlerden birisinde kıldı.

Tiflis'in işgalinden sonra Karthli kırallığına bağlı toprakların tamamında intizam ve âsâyişin tesisine çalışıldı. Bu mühim şehir yeni ihdas edilen bir beylerbeyliğe merkez yapıldı. Eyaletin idaresi de eski Bağdad beylerbeyi Solak Ferhad Paşa'nın oğlu Kastamonu sancak beyi Mehmed Bey'e Paşalık unvanı ile birlikte tevcih edildi. Şehrin müdafaası için de 2 bin asker ve 100 top tahsis olundu.

Kakheti kıralının itaati

En mühim Gürcü hükûmeti olan Karthli kırallığının doğusundaki Kakheti kıralı Aleksandr ile Riyon nehri çevresindeki İmerethi kıralı Jorj (George) Başıaçık, Serdar Lala Mustafa Paşa'-

→

Ahmed Paşa'yı Gürcistan üzerine gönderdi. Ahmed Paşa bir buçuk aylık harekât neticesinde yirmiden fazla kale elde etti.

Akkoyunlu devleti iyice yıkılınca Safeviler güney Kafkasyayı da hakimiyet ve nüfuzları altına almışlardı. Bugün Sovyet Azerbaycan'ı ve Ermenistan diye anılan toprakları ilhak ile merkezden tayin eyledikleri valilerle idare etmekte, Gürcü kıraliarını da nüfuzları altında tutmakta idiler.

Kanuni Süleyman zamanında Gürcistan'da, merkezi Kutayis olan İmeretiya, merkezi Tiflis olan Kartliya ve merkezi Zagemi olan Kahetiya'dan ibaret üç krallık ile Samtshe, Cavahetiya, Savsetiya, Klarcetiya ve Tao emaretlerini ihtiva eden Samtshe-Saatabago beyliği vardı. Çoruh nehri doğusundaki Gürcüler Kanuni Süleyman zamanında bu tarafın zaptedilmesi üzerine İslâmiyeti kabule başladılar. 1578 senesinde Lala Mustafa Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Gürcistan'ın tamamını Osmanlı idaresi altına soktu. Fakat İranlılarla mücadelenin pek uzun

→

sürmesi, Gürcistan'ın sarsıntısında uzun müddet devamına âmil oldu. İran harpleri dolayısiyle Gürcistan'da Osmanlı hakimiyeti devamlı bir istikrara kavuşamadı. Buna rağmen Kartliya bölgesi Gürcülerinden İslâmiyeti kabul edenler görüldü. 1674 senesinde Gürcistan'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, Tiflis için "ahalisinin ekserisi Osmanlı zamanındanberi sünni olup, hanefi ve şafi'i mezhebindedirler. Uleması çoktur" diyerek, İslâmların ehemmiyetine işaret etmekle beraber Kartli ve Kaheti kırallığı sahasındaki Gürcüler esas itibariyle hıristiyan kalmakta devam ettiler. Osmanlıların ve İranlıların harpleri sırasında da zaman zaman Rusya'ya başvurup yardım istemekten geri kalmadılar. 1768-1774 Osmanlı - Rus harbinde Gürcüler Ruslar'ın tarafını tutup Türklerin aleyhine çalıştılar. 1783 senesinde Ruslarla bir ittifak muahedesi akteden Gürcüler, Daryal geçidi yoluyle Rus kuvvetlerini Gürcistan'a soktular. Böylece Gürcistan'a ayak basan Ruslar ise 1801 de Gürcistan'ı bir vilâyet olarak ilân eylediler.

dan Tiflis'in kendilerine verilmesini istemişlerdi. Lala Mustafa Paşa da İslâmiyeti kabul şartiyle Tiflis'i Aleksandr'a vaadettiyse de, Aleksandr'ın dininden dönmediğini görünce burasını beylerbeylik merkezi yapmayı uygun bulmuştu.

Tiflis'in eski bir resmi

Eski Kafkas halkının kıyafetleri
(İki asır evvelki bir seyahatnameden)

Bu defa Tiflis'in zaptını müteakip Türk ordusunun Kakheti arazisine teveccüh ettiğini gören Lewan oğlu (Osmanlı kaynaklarında Levend oğlu) İkinci Aleksandr üç bin kişilik ordusunu maiyetine alarak istikbale çıkıp itaatını arzetti (1 eylûl 1578). Aleksandr'a itaatından dolayı hil'at giydirildi. Kıralığına ait arazi ilhak edilmekle beraber hafif bir haraç mukabilinde ocaklık yani bir nevi malikâne gibi irsi valilik şeklinde yine kendisine bırakıldı

Sırak bozkırındaki muharebe

Tiflis şehri işgal edilip idareciler de tayin olunduktan sonra Lala Mustafa Paşa burada fazla vakit geçirmedi. Gürcistan'ın doğu taraflarının işgalini tamamlamak, ayni zamanda Şirvan'a doğru yürümek üzere orduyu harekete geçirdi. Tiflis'ten sonra güney doğu istikametinde ilerlenmekteydi. Kür (Kura) nehrinin kollarından olup Osmanlı kaynaklarında Kabur veya Kabır şeklinde kaydedilen Yora (Jora, İora) ırmağı geçildikten sonra ordu yine güney doğu istikametinde yürüyordu. Burası, Kür nehrinin soldan gelen başka bir kolu olan Kanık (Alazan) ırmağı ile Yora ırmağı arasında Balan ve Gürcistan'ın güney doğu bölümü addedilen kısımdı. Kür'ün kolları olan bu iki ırmağın arasında kalan arazinin Şırak bozkırı denilen kısmına girildiği zaman Osmanlı ordusu erzak sıkıntısı çekmeye başladı. Serdar Lala Mustafa Paşa erzak sıkıntısını önlemek üzere ekin biçmek için bir miktar insan ayırdı. Lâkin bunlar İran kuvvetlerinin tuzağına düşerek bir kısmı telef oldu.

O aralık Lala Mustafa Paşa Kanık (Alazan) ırmağının yakınına kadar ilerlemişti. Lâkin ırmağın pek kabarık olması yüzünden bir kaç gün beklemek ihtiyacı belirmiş bulunuyordu. Tiflis'ten buraya gelinceye kadar ormanlık ve bataklık yerlerden geçildiği için asker pek yorgun düşmüştü. Nehrin kabarıklığı sebebiyle beklenilmesi, askerin de dinlenmesine imkân kazandırmış ola-

caktı. Fakat dinlenme imkânı hasıl olmadan İranlılarla çarpışmak icap etti.

İran hükûmeti, Şirvan yolunun Osmanlılara kapanmasına ehemmiyet verdiğinden, Tokmak Han'ın Çıldır mağlûbiyetinden sonra, mühim kumandanlarından bir kaçını birden bu işle vazifelendirmişti. Bu bakımdan, Çıldır muharebesinin mağlûbu Tokmak Han'dan başka Tebriz valisi Emir Han, Nahçivan valisi Şeref Han, Gence valisi İmam Kuli (Kulu) Han, Mogan valisi Murad Sultan, Kür nehrinin «Koyun geçidi» denilen noktasından geçerek Osmanlı ordusunun bulunduğu Şirak bozkırına dahil olmuşlardı.

Osmanlı ordusu serdarı, İran kuvvetlerinin yakınında bulunduğunu öğrenince, onları «Koyun geçidi» denilen yerin yakınında muharebeye mecbur etti. Müverrih Âli'nin «Nusretnâme»sinden anlaşıldığına göre, Çıldır muharebesinde olduğu gibi, bu defa da Lala Mustafa Paşa biraz geride olup çarpışmayı bizzat idare eden Özdemiroğlu Osman Paşa idi.

9 eylûl 1578 tarihinde cereyan eden muharebede İran kuvvetleri mağlûp oldu. Muharebe sahasında üç bin ölü bırakan İranlılardan bir çoğu canlarını kurtarmak için Kanık (Alazan) nehri üzerindeki köprüde birbirlerini sıkıştırdılar. Bu sıkışıklık sırasında köprü de yıkıldığı için bir kaç bin kişi de boğularak öldüler.

Bu muharebenin de kazanılması üzerine Şirvan yolu iyice açılmıştı. Zaten Kanık ırmağı İranlılarca Gürcistan ile Şirvan toprağını birbirinden ayıran sınır olarak kabul ediliyordu. Mağlûp İran valileri Revan ve Nahçivan gibi merkezlere kaçarak Şahtan gelecek emri beklemeğe hazırlanırken muzaffer Osmanlı kuvvetleri de Kanık ırmağını geçip daha doğuya ilerlemek üzereydi.

Osmanlı ordusu Kanık ırmağı önüne gelirken, Lala Mustafa Paşa eski Kakheti kıralı Aleksandr'ı Şeki şehrinin zaptına memur etmişti. İranlılara karşı başarı kazanıldığı günlerde, Kanık ırmağının ilerisinde Kafkas dağlarının güney eteklerinde bulunan Şeki (Nuha) şehrinin de Aleksandr tarafından zaptedildiği öğrenildi. Orduda memnuniyet uyandıran bu fetihten sonra Şeki sancakbeyliği Aleksandr'ın oğlu «Erekle» ye tevcih edildi.

Şirvan'ın işgaline başlanması

Şirvan ülkesinin kapısı sayılan Kanık (Alazan) ırmağı geçileceği sırada yeniçerilerin itaatsizliğe teşebbüs ettikleri görüldü. Yeniçeriler, suları kabarık olan Kanık ırmağını aşmak için canlarını teh-

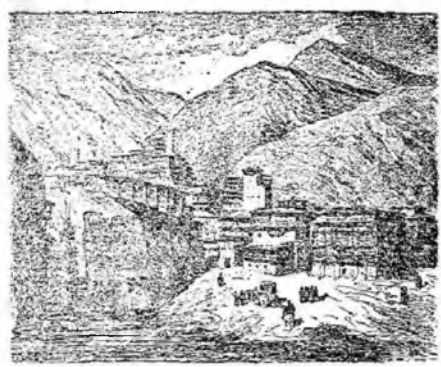

Eski Kafkas kasabalarından tipik bir nümune

Kafkas dağlarından bir görünüş

likeye atmak istemiyorlardı. Bu arada, Dulkadır (Maraş) beylerbeyini kendilerine reis ittihazı suretiyle geriye dönmek niyetlerini açığa vurmuşlardı. Maraş beylerbeyi ise, onların sözlerine uymayıp, bilâkis kendilerini itaat altında tutmaya uğraştı. Bu sırada Serdar Lala Mustafa Paşa'nın hazine ve cephaneyi yanına alarak karşıya geçtiği görüldü. Bunun üzerine yeniçeriler seslerini çıkarmadan onların peşinden nehri geçmek zorunda kaldılar. Bu hâdise üzerine Lala Mustafa Paşa nehri ilk aşanlara bir takım mükâfatlar verdi.

Şirvan arazisine girildikten sonra, bir hafta önce hissedilmeye başlanmış olan zahire buhranı da ortadan kalktı. Zira, Aleksandr tarafından zaptedilen Şeki şehrinde bir hayli zahire ele geçmiş bulunuyordu.

Şirvan arazisinde Şeki şehrinden sonra zaptedilen ikinci önemli yer Ereş (Areş) idi. Kür nehrinin kuzey, onun kolu olan Alazan'ın doğu tarafına isabet eden Ereş'in elde edilmesi kolay oldu. Zira buranın İranlı muhafızları çekilip gitmişlerdi. Eylûlün ortalarına doğru elde edilmiş olan Ereş'te ordu bir ay kadar kaldı. Bu müddetin ilk haftası zarfında şehrin «Bağ-ı Şâhi» yani Şah bahçesi diye tanınan kısmındaki ağaçlar kesilip bir kale inşa edildi. Yüksek duvarlı ve etrafı derin bir hendekle çevrilmiş olan bu kale, Türk kuvvetleri için, Gürcistan'ı doğudan, Şirvan'ı da batıdan tehdit eden bir tutunma yeri vazifesi görecekti. Ereş'te kale inşa edildiği sırada Kanık üzerindeki köprü de yapılıp sağlam hale getirildi. Gerek kale, gerekse köprü inşaatının ikmali toplar atılmak suretiyle memlekete ilân olundu.

Yüz bin kişiye yakın Osmanlı ordusu Şirvan'ın işgaline başlamak üzere Ereş'te bulunduğu sırada İranlıların esaslı bir muharebe yapmak cesareti gösteremedikleri zannedilmekteydi: İranlılar, Kanuni'nin İran seferleri sırasında da aynı şekilde hareket etmişlerdi. Gerçi Çıldır'da ve Şırak bozkırının güney doğu bölümünde iki defa İran kuvvetleri Türklerin karşısına çıkmışsa da bunların miktarı Türk ordusundan az olup en çok otuz bin civarındaydı. Bu kadarcık kuvvetle Türk fütuhatını önleyip durdurmak kolay değildi. Kanunî devrinden farklı olarak bu defa İran'ın merkezî idaresi de kuvvetli görünmüyordu. Bunun için Osmanlı ordusunun Serdarı Lala Mustafa Paşa Ereş'ten ayrılmadan önce fütuhatı kesinleşen, aynı zamanda pek fazla zahmet çekilmeden fethedileceği tahmin olunan sahada ilk idarî teşkilâtı kurmaya çalıştı.

İdarî teşkilâtı kurmaya başlamadan önce bir toplantı aktederek umumî durumu müzakere etti. Ondan sonra icraata girişti. Fethi tamamlanan Gürcistan dört eyalete taksim edildi. Daha önce de işaret edildiği veçhile, Tiflis eyaleti Mehmed Paşa'ya, eski Kakhetiya kıralığının sahası Gürcü prensi Aleksandr'a esas itibariyle Şirvan'ın batısını içine alan Ereş eyaleti Kaytas Paşa'ya verildi. Tiflis eyaleti bir milyon akçe ile, Kakhetiya eyaleti ise ocaklık olarak verilmiş bulunuyordu. Yine bu arada teşkil edilen Gürcistan topraklarından Suhum eyaleti de sekiz yüz bin akçe ile Haydar Paşa'ya tevcih edilmişti.

Yeni teşkil edilen eyaletler arasında en dikkate değer eyalet Şirvan eyaleti idi. Zira, Şirvan'ın Ereş ve Şeki gibi şehirlerinin çevresi zaptedilmekle beraber esas büyük kısmı henüz fethedilmemişti. Bu duruma göre; Şirvan beylerbeyliğine tayin edilecek şahsa, Şirvan'ın diğer taraflarının zaptı işi düşüyordu. Yani Şirvan beylerbeyliğine getirilecek kimseye mevcut bir idarî mekanizmayı işletmekten ziyade fetih yapmak ve fethedilen kısımda ayrıca teşkilât kurmak vazifesi teveccüh ediyordu. Serdar Lala Mustafa Paşa Şirvan'a bu kayıtla bir beylerbeyi tayin ederken, kendisi kışlamak için Erzurum'a dönmek üzereydi. Bu mühim ve güç işin muvaffakiyetle yürütülmesi şüphesiz kolay değildi. Onun için kendisine Şirvan ve Dağıstan beylerbeyliği tevcih olunan Diyarbakır beylerbeyi Derviş Paşa bu kadar ağır yükü kaldıramıyacağını düşünerek vazifeyi kabullenmedi; başka paşalar da aynı çekingenliği gösterince, vaktiyle Yemen'deki muvaffakiyetleriyle nazarı dikkati çekmiş olan Özdemiroğlu Osman Paşa «murâd üzre asâkir ve hazine» verilmek suretiyle bu vazifeyi kabul edeceğini bildirdi. Lala Mustafa Paşa'nın eskiden beri sevdiği bir kimse

olan Özdemiroğlu'nun böyle bir cesaret göstermesi, ona yalnızca rahat nefes aldırmakla kalmıyarak itimad da telkin etmiş oldu. Lala Mustafa Paşa, ihtiyaç vukuunda kullanılmak üzere serdarlara verilen ve «nişanlû evâmir» denilen tuğralı ve yazısız fermanlardan doldurarak Özdemiroğlu Osman Paşa'yı vezâret pâyesi ve serdar unvanı ile Şirvan ve Dağıstan valiliğine tâyin etti. Özdemiroğlu Osman Paşa vezaret pâyesi ve serdar unvanı ile bu vazifeye getirildiğinden, selâhiyetleri de rütbesine göre idi. Yeni zaptedilen yerlere tayin edilen valiler icabında Özdemiroğlu'ndan emir alacaklardı.

Özdemiroğlu, Şirvan ve Dağıstan valiliğine tayin edilirken, Dergâh-ı muallâ mukataacılarından Gümüşzâde Mustafa Çelebi Şirvan defterdarlığı ile, «Şecaatnâme» isimli manzum eserin müellifi Dal Mehmed Âsafî Çelebi de yeni zaptedilen toprakların tahriri işleriyle görevlendirildi.

Kendisine çok güç ve ağır bir vazife tahmil edilen Özdemiroğlu Osman Paşa'nın emrine bırakılan asker miktarı, onun göreceği büyük işle kıyaslanamıyacak derecede azdı. Osman Paşa'ya bırakılan asker bin, veya üç bini yeniçeri olmak üzere 14 bin kişiden ibaretti. Bu askerler birlikte 60 top, 180 sandık cephane ve askerin altı aylık tahsisatı da bırakılmıştı.

Lala Mustafa Paşa ile Özdemiroğlu'nun aralarında bir soğukluk olmadığı halde, bu kadar az miktarda asker bırakılmasının sebebini izah hakikaten güçtür. Ondört bin kişi ile fetihler yapmak şurada dursun, henüz tam itaatı temin edilmemiş bir toprak parçasında tutunmak bile bir meseleydi. Üstelik İran kuvvetleri de iyice ezilmemiş vaziyette durmaktaydı. Lala Mustafa Paşa toy ve tecrübesiz bir kimse değildi, Kıbrıs fethi gibi bir işte hizmeti olan harp tecrübeleri geçirmiş bir kumandandı. Böyle olduğu halde, onun Özdemiroğlu'na bu kadar az asker verişini makul bir sebebe bağlamak mümkün görünmemektedir.

Lala Mustafa Paşa Erzurum'da kışlamak üzere 8 ekim 1578 de Ereş'ten ordu ile hareketinden önce fetihleri ve idarî işlerle ilgili icraatına dair padişaha bir ariza gönderdi. Ordu münşîsi sıfatiyle serdarın maiyetinde bulunan müverrih Âli tarafından kalcme alınan bu arizada (Âli bu hususa dair «Nusretnâme» isimli eserinde tafsilât vermektedir) Şirvan'da sekiz şehrin zaptedildiği bildirilmekteydi. Bu şehirler: Ereş, Şamahı, Kabale, Bakû, Şaburan (Şabran), Derbend, Mahmudâbâd ve Sâliyan (Salyan) idi. Lala Mustafa Paşa Ereş'ten ileri gitmediğine ve onun Erzurum'a müteveccihen Ereş'ten ayrılmasından önce Özdemiroğlu Osman Paşa da henüz ordugâhta bulunduğuna göre; zaptedildiği bildirilen şehirlerin idarecilerinin Osmanlılara itaat edeceklerine dair adamlar geldiği, buna istinaden mezkûr şehirlerin Osmanlılara aidiyetinin kabul edildiği anlaşılıyor. Maamafih Âli'nin kaydından anlaşıldığına göre, Lala Mustafa'nın Ereş'ten ayrılışından bir kaç gün önce Dağıstan beyinin iki bin kişilik gönüllü kuvvetiyle Osmanlı karargâhına gelerek itaatını arzettiği, hattâ bu arada İran'ın Dağıstan'daki valisi «Çırağ Halife» nin de esir olarak bu gönüllüler tarafından Serdar'a teslim olunduğu; Dağıstanlıların itaatından memnun kalan Lala Mustafa Paşa'nın Dağıstan beyi Şemhal'a Şaburan, kardeşine de Ohti (Ahti) sancaklarını ihsan ettiği malûmdur.

Lala Mustafa Paşanın Erzurum'a dönüşü

Serdar Lala Mustafa Paşa bu icraatını müteakip o senenin kışını geçirmek için 8 ekim 1578 de Ereş'ten ayrıldı. Tiflis'in batı tarafındaki Gori konağında iken Gürcü hükûmetlerinden İmerethi (Başı açık, Açıkbaş) kıralının kardeşi Jorj (George, Corci) ile Guria (Guriel) prensinin Mamia ismindeki oğlu serdarı ziyaretle itaatlarını arzettiler. Türklerin Başıaçık dedikleri İmerethi kıralının da itaatini sunmasiyle Gürcü prensliklerinin Osmanlılara itaatı hemen hemen tamamlanmış oldu.

Lala Mustafa Paşa Gori ile Ardahan arasındaki mesafeyi beş günde, oradan ilerisini de on günde katederek 21 kasımda Erzurum'a vasıl oldu. Lala Mustafa Paşa mühim bir şehir olan Gori'yi tahkim ettirerek ümeradan Hüseyin Bey'i

buranın sancak beyliğine tayin etti. Ayrıca Ahıska ve Ardahan gibi şehirlerle Çoruh boyunu içine almak üzere Çıldır ismiyle bir beylerbeylik teşkil edildi. Osmanlı ordusu Ereş'ten Erzurum'a dönerken gittikçe şiddetlenen soğuklardan epeyce müteessir oldu. Gürcü kabilelerinin tâciz hareketleriyle de uğraştığından bir miktar zayiat da verdi. Lala Mustafa Paşa Ardahan'dan hareket edildikten bir kaç gün sonra eski Beyşehir sancak beyi Güllüzâde Mehmed Bey'i seferi anlatan bir arîza ile İstanbul'a yolladı. Bu vazifenin ordu münşîsi tarafından ifası gerekirken, Lala Mustafa Paşa merkez-i hükûmetle muhabereyi idare ettirmek üzere ordu münşîsi müverrih Gelibolulu Âli'yi yanında alıkoydu.

İranlıların hazırlıkları

Osmanlı ordusu Gürcistan'ı zaptedip Şirvan'a girerken İranlılar seyirci gibi durmuyor, birtakım hazırlıklar Osmanlıların karşısına büyük kuvvetlerle çıkma yerine parça parça birliklerle yıpratma muharebeleri vermeyi tercih eden İranlılar, bu defa da ayni şeyi tatbike hazırlanıyorlardı. Nitekim serdar Lala Mustafa Paşa Erzurum'a avdet ettikten on beş gün sonra İran'dan dönen Türk casuslarından bunu teyid edici haberler aldı. İranlılar o sırada dört ordu hazırlamış bulunuyordu. Bu ordulardan bir tanesi Şah Hüdabende'nin cülûsundan beri devleti idare eden ve Safevîler tarafından «Mehd-i Ulya'» diye anılan karısı ve 14 yaşındaki oğlu Hamza Mirza'nın idaresinde olup Şirvan'a sevkedilmişti. Şahın karısı ile oğlunun idaresinde bulunduğu söylenen bu ordunun esas idarecisi Şah Hüdabende'nin baş veziri Mirza Selman'dı. Diğer ordular ise: Revan (Erivan) valisi Tokmak Han idaresindeki ordu, Lala Mustafa Paşanın bulunduğu Erzurum üzerine; Dinaver valisi Solak Hüseyin idaresindeki ordu Bağdad üzerine; Nahcivan valisi Şeref Han idaresindeki ordu Şirvan üzerine yürümeğe memur edilmişlerdi. Hammer, «Devlet-i Osmaniye tarihi» isimli meşhur eserinin 7 nci cildinin zeyl kısmında, o yıllarda Avusturya'nın İstanbuldaki elçisinin, kaydına atfen, İran'ın dört ordusu bulunduğunu, bunlardan Solak Hüseyin kumandasındakinin 40 bin, Tokmak Han kumandasındakinin 20 bin, şahın kardeşinin kumandasında bulunanın 30 bin, bizzat şahın kumandasındakinin de 100 bin kişi olduğunu söyler. Şah Mehmed Hüdabende hükümdarken kardeşlerinin hayatta olmaması, kendisinin de gözlerinin iyi görmemesi yüzünden ordu sevk ve idare edecek durumda bulunmaması sebebiyle, Hammer'in verdiği bu ilâve bilgi, ancak İran ordusunun miktarını belirtmesi bakımından kıymet ifade etmektedir.

Gerek Türk, gerek İran, gerekse Avrupa kaynakları İran'ın 200 bin kişilik ordu çıkarabildiğini teyid etmektedir. Bu kadar insan kaynağına sahip olan İran'ın büyük sayıda kuvvetlerle Türklerin karşısına çıkmadığı da bir hakikattir. Ayni usulü bu defa da tatbik etmekte, Osmanlı ordusunun büyük kısmının Erzurum'a çekilişini fırsat sayarak muhtelif istikamette ordular sevkine hazırlandığı görülmektedir.

Lala Mustafa Paşa bu haberi alınca birtakım mukabil tedbire başvurdu. Bu tedbirler şunlardı:

a) Şirvan'a yürüdüğü haber alınan Şeref Han Bitlis Kürt beyleri soyundandı. Babası Şemsüddin vaktiyle İran'a sığınmış, Şeref Han da İran'da dünyaya gelmişti. Bu adam tekrar Osmanlılar tarafına kazanılabilirse, İranlılar hem bir kumandan kaybetmiş olacaklar, hem de bu yüzden emrindeki Safevî kuvvetleri dağılacaktı. Lala Mustafa Paşa, işte bu adama Bitlis beyliğini vadederek Osmanlılara iltihakını sağlamak istedi.

b) Bağdad beylerbeyi Hüseyin Paşa ile Şehrizor beylerbeyi Şemsüddin Paşazâde Mahmud Paşa'ya emir göndererek; bunları, Bağdad üzerine yürümeye hazırlanan Solak Hüseyin kuvvetlerini İran toprağında ezmeye memur etti. Serdardan emir alan her iki beylerbeyi Kazvin civarına kadar uzanan bir akın hareketinde bulunarak, Solak Hüseyin'i bir tehlike olmaktan çıkardılar.

c) Anadolu beylerbeyi Hadım Câfer Paşa ile Şam beylerbeyi Hasan Paşa (Veziriâzam Sokullu'nun oğlu) yı ordunun takviyesi için eyaleti askerleriyle birlikte kendisine iltihaka devet etti.

Birinci Şamahı Muharebesi

Özdemiroğlu Osman Paşa, şahın vezir-i âzamı Mirza Selman'ın kumandasındaki ordu ile karşılaşmadan önce, Şamahı'da eski Şirvan hanı Orus (Oros) Han ile bir muharebe vermek zorunda kaldı.

Serdar Lala Mustafa Paşa Erzurum yolundayken Özdemiroğlu Osman Paşa da Şirvan'ın mühim şehri ve valilik merkezi Şamahı'ya gitmişti. Bu şehirde bulunduğu sırada İran kuvvetlerinin Şirvan hududundan içeri girdiğini duyan Osman Paşa onları karşılamak istedi. İranlılar, Kür nehrinin mansabına yakın Salyan şehrinden Şirvan'a dahil olmuşlardı. Onun için Osman Paşa da Salyan istikametinde yürüyüşe geçti. Lâkin, bir kaç günlük yolculuğu müteakip iaşe sıkıntısı çektiğinden geriye döndü.

Bu sırada İran kumandanlarından Gence valisi İmam Kuli Han emrindeki 15 bin kişiyle Ereş üzerine yürümüştü. Ereş beylerbeyi Kaytaş Paşa, Özdemiroğlu'ndan yardım istemekle beraber onların gelmesini beklemeden âdeta delice sayılacak bir atılganlık gösterdi. Yeni yapılan müstahkem kaleye çekilip müdafaada bulunması gerekirken maiyetindeki bir kaç yüz kişi ile taarruza geçti. Tabii bu bir avuç kuvvet mağlûp oldu, kendisi de şehidler arasına karıştı. Onlar ezilip mahvolurken yetişen yediyüz kişi de Ereş kalesine girerek müstahkem mevkiin düşman eline geçmesini önliyemedi. Bunların pek azı İranlıların kılıcından kurtulup Şamahı'ya kaçabildiler.

Hâdiselerin cereyan şekline bakılırsa: İmam Kuli Han'ın Ereş'i zaptettiği tarihten on gün farkla Özdemiroğlu Osman Paşa da Oros Han'ın kuvvetleriyle karşılaştı. Müverrih Peçevî'ye göre; Oros Han'ın emrindeki kuvvetler 25 bin kişi olup 9 ramazan 986 (9 kasım 1578) pazar günü Osman Paşa ile muharebeye tutuştu. Osman Paşanın kuvvetleri onun yarısı kadardı.

Şamahı muharebesi üç gün sürdü. Osman Paşa, kuvvetlerinin azlığına rağmen kahramanca vuruştu. Geceleri her evin önünde bir meş'ale yaktırarak düşmanın gece baskınını önlemeye çalıştı. Bu yüzden askerleri nöbetleşerek geceleri de mücadeleye hazır vaziyette kaldı. Düşmanını hayli zayiata uğratmasına rağmen Oros Han çekilip gitmediğinden muharebe hayli çetin şartlar altında devam ediyordu. Harbin ikinci günü Kırım'dan gelen yardım kuvvetlerinin çok yaklaştığı öğrenildiğinden, askerler metanetlerini muhafaza edip canlarını dişlerine takarak vuruştu. Niha-

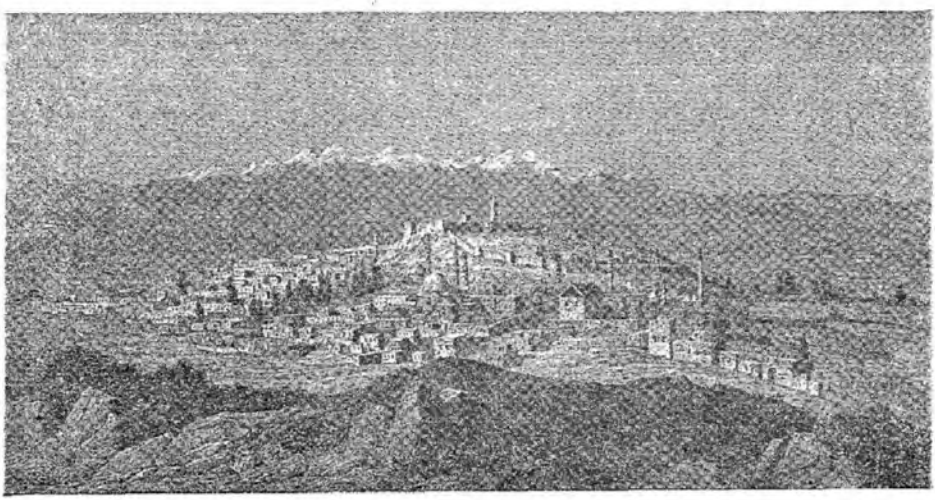

Ondokuzuncu asırda Erzurum'u gösteren bir resim

yet üçüncü gün Kırım kuvvetleri yetişince muharebe kesin şekilde Türklerin galibiyetiyle neticelendi.

Peçevî'nin kaydına nazaran imdada gelen Kırım tatarları 40 - 50 bin raddesindedir. Yine aynı müellife göre, Şamahı muharebesinde İranlılar 7764 ölü vermiş, 10 binden ziyadesi de suda boğulmuştur. Fakat onun, suda boğulduğunu söylediklerinin esir ve yaralılardan ibaret bulunması; bilâhara cereyan eden harekâta bakılınca da, Kırım askerinin onun söylediğinden hayli az sayıda olması iktiza etmektedir.

Şamahı muharebesinde Oros Han oğlu Dede Han ile birlikte esir edildi. Esir kumandanlar Osman Paşanın emri ile idam olundular.

Osman Paşaya yardıma gelen Kırım kuvvetlerinin başında Han'ın kardeşleri Âdil Giray, Gazi Giray, Saadet Giray ile oğlu Mubaret Giray vardı. Kumanda Âdil Giray'ın elindeydi. Şamahı muharebesinde canlarını kurtaran İran askerleri Aras Han'ın aile ve hazinesinin bulunduğu Salyan (Sâliyân) şehrine koşmuşlardı. Bunların derlenip toparlanarak Türklere zararlı hâle gelmemeleri için Âdil Giray kumandasındaki Kırım kuvvetleri arkalarından gönderilmişti. Âdil Giray Salyan'a varınca, perişan vaziyette buraya gelen İran askerleri ile Oros Han'ın karısını, yetişkin güzel kızlarını, bir küçük oğlunu ve elli kadar cariyesini esir etti. Âdil Giray derhal bunlarla keyif âlemine dalarak etrafını unutur gibi olduğu sırada İranlıların baskınına maruz kaldı ve bu halinin cezasını onlara esir düşmek suretiyle ödedi. İranlılar Âdil Giray'ı Kazvin'e sevkettiler.

Şeref Han'ın Osmanlılar tarafına geçmesi

Serdar Lala Mustafa Paşa, Şamahı muzafferiyetini haber alınca, bir taraftan İstanbul'u bundan haberdar etmek üzere padişaha arîza takdim ederken, bir taraftan galiplere tebrik mektubu gönderdi. Müverrih Âli'nin «Nusretnâme» sinden öğrendiğimize göre; Lala Mustafa Paşa bu arada Şeref Han'ın Osmanlılara geçtiğini ve Bitlis tarafındaki Kürtlerin itaat altında tutulması gayesiyle Bitlis sancağının kendisine tevcih edilmiş olduğunu bildiriyordu.

İran'ın Nahçivan valisi olan Şeref Han, «Şeref Hanlar» denilen Bitlis beyleri soyundandı. Yavuz Selim zamanında doğu Anadolunun ilhakı sırasında Bitlis ve civarı Osmanlılara geçerken, şimdiki Şeref Han'ın dedesi olan ve bu soy içinde Dördüncü Şeref Han diye tanınan şahıs da Osmanlı idaresine girmişti. Fakat bunların devlete bağlılıkları samimî olmadığından bir müddet sonra Safevîler tarafına geçtiği görülmüştü. Kanunî'nin meşhur vezirîâzamlarından Makbul İbrahim Paşa onun yerine oğlu Şemsüddin'i tayin etmiş, fakat Şemsüddin de babası Şeref Han gibi kaypak davranıp İranlılara temayül göstermişti. Irakeyn seferi sırasında işi büyütmemek isteyen padişah önce bunun kaypaklığına göz yummuş, lâkin Şemsüddin'in, bu yumuşak muamele karşısında devlete zararlı olmakta devam ettiği görülünce, hudut boyundan uzaklaştırılmak için Bitlis'ten Malatya sancak beyliğine tayin edilmişti. Şemsüddin ise Malatya'ya tayininden hiç memnun olmamış ve daha önce babasının yaptığı gibi İran tarafına geçmişti.

İşte, Osmanlı kuvvetleri Gürcistan'a girdiği sırada İranlıların Nahçivan valisi olan Şeref Han, Kanunî Süleyman zamanında İran tarafına geçen Şemsüddin'in oğlu idi. Lala Mustafa Paşa, 1543 yılında İran'da dünyaya gelip orada yetişmiş bulunan bu adamı Bitlis'e getirtmiş oluyordu.

Şeref Han, Lala Mustafa Paşanın teklifini kabul edince Nahçivan'dan ayrıldı, ailesi ve 400 kişilik maiyetiyle Bitlis'e gitmek üzere 7 aralık 1578 de Van'a gelince, Van beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından merasimle karşılandı. Eski Osmanlı tarihçilerinin «Şeref Han-ı Bitlisî» diye andıkları bu adam, Kürtlerin tarihinden bahseden «Şerefnâme» isimli farsca eserin de müellifidir.

İkinci Şamahı Muharebesi

Özdemiroğlu Osman Paşa, İran'ın Şirvan valisi Oros Han'a karşı kazandığı zaferin tadına varmadan, İranlılarla ikinci defa vuruşmak zorunda kaldı. Bu defa karşısına çıkan kuvvetlerin başında

Şah Hudabende'nin karısı, oğlu Hamza Mirza ve başveziri Mirza Selman vardı. Oros Han'ın kuvvetlerinden çok daha kalabalık olduğu anlaşılan bu ordunun mânevî tesiri de diğerlerinden farklıydı. Zira ordunun başında bulunanlar lâlettayin bir kumandan olmayıp şaha mensup kimselerdi. Nitekim birdenbire Şamahı önünde göründükleri zaman, gerek şehir halkı, gerekse Osman Paşanın kuvvetleri «Şah oğlu geldi!» diye heyecana kapılmıştı.

Mirza Selman'ın kumanda ettiği bu büyük İran ordusu, Kür nehrini aşarak Şirvan toprağına girdiği sırada muhtemelen daha da kalabalıktı. Osmanlıların Ereş'teki Şirvan beylerbeyi Kaytas Paşa'ya hücum eden İmam Kulî Han emrindeki kuvvetler belki de bu ordudan ayrılmış bir parça idi.

İran Ordusu Şamahı'yı birdenbire bastırdığı sırada, Âdil Giray emrindeki Kırım kuvvetleri, ilk Şamahı muharebesinden kurtulup Salyan'a kaçan İran askerinin takibi ile meşguldü. Onun için Özdemiroğlu Osman Paşa kabarık miktardaki İran ordusunu, Oros Han ile yaptığı çarpışmadan yıpranıp eksilerek çıkan kendi kuvvetleriyle karşılamak mecburiyetinde kalmıştı.

Birincisi gibi üç gün devam eden ikinci Şamahı muharebesi 27 kasım 1578 günü başladı. Özdemiroğlu Osman Paşa, şânına lâyık bir cesaret ve metanetle düşmanı karşıladı. Kabarık dalgalar halinde hücuma geçen İranlıları top ateşleriyle püskürttü. Muharebenin üçüncü günü Âdil Giray'a gönderilen bir istimdat mektubu İranlıların eline geçti. Bunun üzerine iki ordunun birleşmesini önlemek isteyen Mirza Selman, Şamahı önünde az bir kuvvet bırakarak Âdil Giray'ı ezmeye koştu. Onun bu şekildeki hareketi neticesi Osman Paşa mahvolmaktan kurtulmuştu. Lâkin, üç gün bütün şiddetiyle devam eden muharebe sonunda da kuvvetlerinin büyük kısmı erimiş, elinde en çok iki bin kişilik asker kalmıştı. Bu çarpışmada İranlıların zayiatı da hayli ağır olup, Osmanlı kaynaklarının bildirdiğine nazaran 20 bin kişiyi bulmaktaydı. İran zayiatını artıran âmil, Osman Paşanın ga yet iyi çalışan topçu kuvvetiydi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Derbend'e çekilmesi

İkinci Şamahı muharebesinden sonra elinde kalan bir avuç kuvvetle burada kışı geçiremiyeceğini anlıyan Özdemiroğlu Osman Paşa Derbend'e çekilmeğe karar verdi. Osman Paşa'yı böyle harekete zorlayan âmiller arasında, maiyetinde bulunan Dağıstanlı «Kazı - Kumuk» ların reisi «Şamhal - Çoban» ın bozgunculuk çıkarmasının rolü vardı.

Kazı - Kumuk (Gazi - Gumuk) ların reisi Şamhal - Çoban, Lala Mustafa Paşanın Ereş'ten Erzuruma hareket ettiği günlerde, maiyetindeki bir miktar askeri ile gelerek Osmanlılara itaatini arzetmişti. Bu iltihak o zaman çok memnuniyet uyandırmışken, Şamahı muharebeleri neticesinde Osman Paşanın fazlaca zayiata uğraması üzerine, bu Dağıstanlı reisin tekrardan İranlılara itaat yollarını araştırdığı anlaşılıyor. Osman Paşanın maiyetinde bulunan vazifelilerden Dal Mehmed Çelebi manzum «Şecaatname» isimli eserinde, Şamhal - Çoban'ın, adamlarını alarak Dağıstan'a gitmek istediğini, kurtuluşu imkânsız gördüğünü, Dağıstana gitmedikleri takdirde İranlıların atlarının ayaklarının altında ezilmeye mahkûm bulunduklarını söylediğini kaydetmektedir. Harpte uğradığı zayiata ilâveten bir de böyle sözlerle askerinin maneviyatının büsbütün alt üst olmasını önlemek isteyen Osman Paşanın Şamhal - Çoban'a karşı zecrî tedbire başvurduğunu, buna rağmen Dağıstanlı Kazı - Kumuklardan bir kısmının kaçtığını, Harimî Çavuş'un «Zafername-i Hazret-i Sultan Murad Han» isimli eserinden öğreniyoruz.

Özdemiroğlu Osman Paşa böyle huzursuzluklarla mücadele ederken bir taraftan da İran kuvvetlerinin ablukası devam ediyordu. Kendisi Şamahı'da daha fazla kaldığı taktirde tamamen mahvolabilirdi. Serdar Lala Mustafa Paşadan ses seda çıkmıyor ve serdarın herhangi bir yardımından eser olmadığı gibi bunun lâfı dahi edilmiyordu. Özdemiroğlu ile serdarın arasının açıldığı muhakkaktı. Bu açıklığın sebebini, serdarın, Özdemiroğlunun emrine çok az kuvvet tahsisinde aramak lâzımdı. Kışın Erzurum ile Şirvan

arasında muvasala temini güç ise de büsbütün imkânsız da değildi. Zâten Lala Mustafa Paşa Ereş'ten hareket ettiği, hattâ Özdemiroğlu birinci Şamahı muharebesini yaptığı sırada kış mevsimi tam mânasiyle girmiş sayılamazdı. Böyle olduğu halde Özdemiroğlu Osman Paşa Lala Mustafa Paşa ile muhabere yerine Kırım üzerinden doğrudan doğruya İstanbul ile muhabere ediyordu. Bu vaziyet, iki kumandanın arasında ciddî bir soğukluğun mevcudiyetine delildi. Peçevî de, Özdemiroğlu'nun birinci Şamahı harbinden sonraki durumunu anlatırken Lala Mustafa Paşa ile arasının açıklığına sarih şekilde işaret eder. Netice itibariyle, serdar Lala Mustafa Paşadan imdat gelmesi de tamamen muhaldi. Bunun için, Özdemiroğlu, kışı atlatıncaya kadar kendi mukadderatını kendisi tayin zorunda bulunuyordu. İşte bütün bu sebep ve hakikatler karşısında mevcut kuvvetlerini topladı. Otuz sekiz günden beri Şamahı'yı abluka eden İran kuvvetlerini yararak şehirden çıktı (7 ocak 1579). Bir haftalık devamlı bir yolculuğu müteakip Dağıstandaki Derbend (Demirkapı) kalesi önüne ulaştı. Derbend'e gelinceye kadar bir müddet İranlı takipçilerden, ayrıca da soğuklardan çok sıkıntı çekti. Askerleri arasında eli, ayağı, burnu, kulağı donanlar vardı.

Derbend'in ondokuzuncu asırdaki vaziyetini gösteren resmi

Özdemiroğlu Osman Paşanın sıkıntısı bitmemiş gibiydi. Zira Derbendliler kalenin kapılarını kapatarak Özdemiroğlu'nu içeriye almadılar. Hattâ Şamhal - Çoban'ın itaatını arzı sırasında Derbend'e gönderilmiş olan yüz kişilik Osmanlı birliğini bile dışarıya attılar. Osman Paşa bu vaziyet karşısında zor kullanarak şehire girmek mecburiyetinde kaldı. Şehire girdikten sonra Derbendliler Osman Paşanın askerine erzak vermediklerinden o da civardaki Dağıstan köylerinden vurgunlar yaparak askerinin nafakasını temin etti.

Derbend, Kafkas dağlarının güney doğu ucu ile Kuma nehri arasında kalan Dağıstan ülkesinin en önemli şehridir. Kafkasyanın kuzey doğu parçası vaziyetinde olan Dağıstan toprakları ; kuzeyde Kuma, Terek ve Sulak nehirlerinin aşağı mecralarını teşkil eden ovalık kısım ile güneyde dağlık bölge olmak üzere ikiye ayrılır. Derbend şehri güneyde Hazar denizi kıyısındadır. Kuzey Dağıstanda Azerî, Kumuk, Nogay, Türkmen, Kırgız ve Kara-papak gibi Türk asıllı insanlar yaşar. Güneydeki dağlık kısımda ise; kuzeydeki Türklerin Tavlu (Dağlı) ve Lezgi adı altında yadettikleri asıl Dağıstanlılar otururlar. Dağıstanlılar muhtelif isimler alan ve çeşitli diller konuşan halk topluluklarıdır. Dağıstanlılar : Avar, Darga, Lezgi, Lak diye esas dört grup teşkil ederler. Bu dört grup da ayrı ayrı diller konuşan bir takım kollara ayrılır. Dağıstan kavimlerinin en kalabalık kolunu teşkil eden Avarlar muhtelif kabileler halinde dağlık kısmın batısında Çeçenistan hududunda otururlar. Dargalar, Avarların doğusunda, kıyı boyundaki Türk bölgesine komşu dağları işgal ederler. İki cemaat halinde olan Darga'lar kendilerine Kara Kaytak ve Kubaçı (Köbeci) adını da verirler. Lezgiler güneyde Samur ırmağı boyunda ve Kafkas dağlarının sırtlarında otururlar. Lezgilerin oturduğu bölgede onların grubu arasında Samurlular da vardır. Samurlular da bir takım kabilelerden mürekkeptir. Aynı zamanda Kazı - Kumuk adı ile de tanınan Lak'lar ise, Avar, Darga ve Lezgiler'in arasında

İç-dağıstanın merkezinde otururlar. Dağıstan adını taşıyan topraklarda İranî asıllı Tat'lar ile Tatca konuşan yahudiler de vardır. Bugün için coğrafî bakımdan Dağıstan denilen ülkenin dışında sayılan, Dağıstan'a kuzey batıdan komşu topraklarda oturan Çeçen, İnguş ve Aset'ler de Dağıstan kavimlerinden addedilir. Dağıstanlıların menşe'i hakkında muhtelif görüşler olmakla beraber ırkiyatcılar son ve kesin sözlerini söylememişlerdir. Kafkasyanın yerli kavimlerinden olduğu iddia edilen Dağıstanlılar, asırlar boyunca en çok Türk ve Mogol, bunlardan sonra gelmek üzere de Fars ve nihayet Araplarla temasta bulunmuşlardır. Lisanlarında bu milletlerin derece derece iz ve tesirleri mevcuttur.

Dağıstan'da büyük şehirler azdır. En önemlileri Mahaç - Kale, Derbend, Buynak, Hasavyurt, Ancı-kale, Semender, Tarki, Demirhan-Şura'dır. Bunların içinde en eski ve önemlileri Derbend'dir. Demirkapı diye de anılan Derbend'i Araplar « Kapılar kapısı » manasına « Bab el - ebvab » diye anarlar. Coğrafî ve stratejik bakımdan çok önemli bir yerde kurulmuş olan Derbendin etrafına surlar yapılmış olduğu gibi, Hazar denizinin batısından geçen sahil yolunun kapatılması için Derbend önünde dağ ile deniz arasında 2 - 3 kilometre uzunluğunda bir sur inşa edilmişti. Sasaniler tarafından yapıldığı zannedilen Derbend surları bir takım tahriplere rağmen tamirler ve yeniden inşa suretiyle mevcudiyetini muhafaza etti. Kâtib Çelebi « Cihannüma » isimli meşhur eserinde Derbend surlarının 10.500 zirâ uzunluğunda, 550 zirâ genişliğinde olduğunu, 70 burcu ihtiva eden Derbend surlarının, İstanbul'un kara cihetindeki surlar kadar yüksek olduğunu söyler.

Özdemiroğlu Osman Paşa işte böyle müstahkem bir şehire girerek, bir avuç askeri ile İran tehlikesini savuşturmak istemişti. 1509 tarihinde Birinci Şah İsmail tarafından zaptedilmiş olan Derbend, o zamandan beri Safevilerin hâkimiyeti altındaydı.

Kars kalesinin inşası

Lala Mustafa Paşanın kışlamak için Erzurum'a gitmek üzere yola çıkmasından kısa bir müddet sonra İranlıların faaliyete geçmesi neticesinde ; Gürcistan ve Şirvan fetihleri ortadan kalkarcasına tehlikeye düşmüş bulunuyordu. Osman Paşanın emrindeki kuvvetler erimiş, kendisi bir avuç askeri ile Derbend'e çekilmek zorunda kalmış, Osmanlıların bu durumundan cesaret bulan Kartli Gürcüleri İranlılarla işbirliği etmek suretiyle Tiflisteki Osmanlı kuvvetlerini ezmek için 30 mart 1579 dan itibaren Tiflis'i muhasaraya başlamışlardı.

Gürcistan ve Şirvanda durum böyleyken kış mevsimini Erzurum'da geçiren Lala Mustafa Paşanın 1579 baharından itibaren bilhassa Şirvan'ı istirdat için herhangi bir faaliyetine şahit olamıyoruz. Lala Mustafa Paşanın böyle hareketsiz kalışının izahını o devrin kaynaklarında da bulamıyoruz. Ancak, hâdiselerin seyrine ve Lala Mustafa Paşanın 1579 yılında meşgul olduğu şeylere bakılınca; gerek serdarın, gerekse merkezi hükûmetin, Gürcistan ve Şirvan harekâtını muvaffakiyete ulaştırabilmek için daha esaslı hazırlıkların lüzumuna inandıkları, Gürcistan hududunda kuvvetli istinat noktalarına ihtiyaç hissettikleri ; bunların ikmalini müteakip Şirvan'a yürümeyi hesapladıkları kanaatina varmak gerekiyor.

İşte böyle müstahkem bir mevkie duyulan ihtiyaç sebebiyle Kars kalesinin inşasına karar verildi. Bu inşaatı yapmak üzere, Lala Mustafa Paşa emrindeki ordunun Temmuzun ikinci haftası içinde Erzurum'dan harekete geçişi ile, Kars'a varışının ferdası günü olan 27 temmuzda kalenin temel atma merasiminin icra edilişine bakılınca ; o yaz için, serdarın bizzat kendisinin geniş çapta bir askerî

Kars ve kalesinin eski bir resmi

harekâta girişmeyi plânlaştırmadığı anlaşılıyor. Zira, Lala Mustafa Paşanın Kars'a hareketinden önce herhangi bir askerî harekâtına şahit olamıyoruz. Onun, bu müddet zarfında, esas itibariyle, emrindeki birliklerin miktarını çoğaltmak ve kale inşaatı için lüzumlu malzemeyi hazırlamakla vakit geçirdiği görülüyor. Nitekim Erzurum'dan ayrılmadan önce Anadolu beylerbeyi Hadım Câfer Paşa ve Veziriâzam Sokullu'nun oğlu olan Şam beylerbeyi Hasan Paşanın askerleri ile gelerek seraskere iltihak ettikleri, bu arada bir taraftan da inşaat malzemesi hazırlıklariyle meşgul olunduğu görülmektedir. Bu inşaat için İstanbul'dan bile malzeme gelmiş ve Trabzon yoluyla Kars'a sevkedilmiştir.

Kale inşaatı için büyük bir gayretle işe girişildi. İlk gün Lala Mustafa Paşa da sırtında birkaç defa taş ve toprak taşıdı. Kalenin yedi burcu ve buna bağlı kısımların her biri bir beylerbeyine havale edildi. İç ve dış kale ile birlikte 27 bin metre tutan sur inşaatı 28 günde bitirildi. Bu kadar muazzam bir inşaatın bu derece kısa zamanda bitirilmesi Türk ordusunun teknik üstünlüğü ve iş başarma gücüne en güzel delildir. İnebahtı harbinden sonra, Osmanlı İmparatorluğunun maddî imkânları ve zamanın devlet adamlarının gayreti sayesinde nasıl kısa zamanda yeni bir donanma meydana getirilmişse, Kars gibi bir hudut şehrinde muazzam bir inşaatın tamamlanması da ayni imkân ve gayretin bir defa daha tezahürü demekti. Rahimî-zâde «Zafername-i Hazret-i Sultan Murad Han» isimli eserinde, bizzat şahidi olduğu bu inşaat için geceleri bile çıraların ışığında çalışıldığını söylemekte ve: «bir ay içinde itmama eriştirmeleri, makdûr-ı beşer değüldür; ve kal'a-i mezkûre bir nefis hısn-ı hasîn olmuştur ki âb-ı rüy-ı serhad olan Erzurum kal'asından muhkem ve mamur olmuştur» demektedir.

Kars'taki kale inşaatı, yalnızca iç ve dış sur inşaatı ile de kalmadı ; dış surun etrafına bir de geniş ve derin bir hendek kazıldı. İşin askerî kısmı bitirildikten sonra şehirde bin kişiyi istiab edebilecek bir kışla, bir beylerbeylik sarayı, üç gözetleme kulesi, bir su kulesi, birisi Sultan Murad adına (bugünkü adı Evliya Camiidir) olmak üzere beş câmi, medrese, hamam, değirmen, hattâ halk için evler, Kars çayı üzerinde biri kârgir biri ahşap olmak üzere iki köprü yapıldı. Şehrin su ihtiyacını temin etmek, ayni zamanda surlar dışına kazılan hendeği su ile doldurmak için Kars çayından bir kol alınarak dış kale içine kadar akıtıldı. Bir ay süren ikinci inşaat ise 22 eylûl 1579 da bitirildi. Miktarı yüz bine yaklaşan Lala Mustafa Paşa emrindeki ordunun tamamı Kars kalesi inşaatiyle meşgul değildi. Büyük kısmı bu işle meşgulken bir kısım askerler de Arpaçay'ın sağ sahilinde ve bu çayın Aras ile birleşme noktasına 40 kilometre mesafede bulunan Ani ve bunun bir kaç kilometre uzağında bulunan Mahazpert (Magazbert), Aras üzerinde bulunan Kağızman, Sarıkamış'ın 25 kilometre kadar doğusuna isabet eden Keçivan kalelerinin inşaatı ve buralarda tahkimat şebekesi meydana getirmek üzere meşgul oldular.

Tiflis'e imdat kuvveti gönderilmesi

Lala Mustafa Paşanın Erzurum'a çekilmesini müteakip, Özdemiroğlu Osman Paşa gibi sıkıntıya maruz kalan Türk kumandanlarından birisi de Tiflis beylerbeyi Mehmed Paşa oldu. Eski Kartliya (Karthli) kıralı David'in kardeşi Simon'u da yanına alan İran'ın Gence valisi İmam Kuli Han on bin kişiyi aşan kuvvetiyle gelerek 30 mart 1579 da Tiflis'i kuşatmaya başlamıştı. Gürcülerden bazıları da İran valisine iltihak ettiğinden muhasara kuvvetlerinin miktarı daha da kabardı.

Evvelce zikredildiği üzere, Tiflis zaptedilip de Solak Ferhad Paşanın oğlu Mehmed Paşa buraya beylerbeyi tayin edilince, şehre muhafız kuvveti olarak 2 bin kişi ile yüz top bırakılmıştı. İşte Mehmed Paşa kalabalık muhasara ordusuna karşı bu kadarcık kuvvetle Tiflis'i müdafaa zorunda kaldı. Muhasara uzayınca erzak tükendi. Zahmet ve sıkıntıya fazlaca katlanmaya yanaşmayan yeniçeriler kaçtılar. Onların kaçması üzerine Mehmed Paşanın yanında sadece 700 kişi kaldı. Tiflis muhasarasının bütün sıkıntı ve fedakârlığını en son demine kadar işte bu 700 kişilik azep ve sipahiler çekti. Erzakın tükenmesi o dereceye geldi ki mü-

dafiler at, eşek, köpek, kedi ve kaplumbağa gibi hayvanların etini yiyerek ölümden kurtulmaya çalıştılar. Bu erzak kıtlığında bir at yedi bin duka altınına, bir eşek iki bin altına, bir köpek iki bin akçaya çıktı. Tiflis muhasarası devam ederken Lala Mustafa Paşanın gönderdiği erzak kafileleri hep düşmanın eline geçtiğinden, bunların hiçbirisi de Tiflis dahiline ulaşmadı. Nihayet serdar tarafından Maraş beylerbeyi Mustafa Paşa emrinde 12 bin kişilik imdat kuvveti sevkedildi. Bunun üzerine iki ateş arasında kalmak istemiyen İranlılar tam dört aydan beri kuşatmakta oldukları Tiflis önünden çekildiler.

Düşmanın savletinden ziyade erzaksızlık yüzünden ölüme mahkûm görünen Tiflis'in kahraman müdafilerini feci âkıbetten kurtaran Mustafa Paşa şehirde bir buçuk ay kaldı. Bu müddet zarfında civardan bir miktar erzak temin edilerek şehire konuldu. Müverrih Âli'nin «Nusretnâme» sinden öğrendiğimize göre; Tiflis müdafilerinin istirahate ihtiyacı olduğunu düşünen Mustafa Paşa bunları yanına alıp, onların yerine kendisile beraber gelen askerlerden beş yüz kişi bırakıp 17 eylûl 1579 da Tiflis'ten Kars'a hareket etti. Bu arada ümerâdan Çerkez Kasım Bey de Tiflis muhafızlığına bırakıldı.

Maraş beylerbeyi Mustafa Paşanın ayrılışından sonra Tiflis'e yeniden erzak ve bir miktar kuvvet sevketmek icap etti. Zira Mustafa Paşanın Tiflis'e bıraktığı askerin büyük kısmı kaçmıştı. Serdar Lala Mustafa Paşa buraya erzak ve asker göndermeye hazırlanırken doğu Anadolunun durumunu iyi bilen Diyarbakır beylerbeyi Behram Paşa ile diğer bazı ümeranın, kürt askerinin bu işi başaramıyacağı ve müstakil bir kumandan olmazsa, bu güç işin ifa edilemiyeceği yolunda mütalea serdetmeleri üzerine; Tiflis'e erzak ve yardımcı kuvvet götürülmesi işine Sokullu'nun oğlu Şam beylerbeyi Hasan Paşa memur edildi. Hasan Paşa, Serdar Lala Mustafa Paşanın Tiflis beylerbeyliğine tayin ettiği Hacı Beyzâde lâkabı ile maruf Ahmed Paşa ve eski Basra beylerbeyi Rıdvan Paşayı da yanına aldı. Ahmed Paşa pişdar, Rıdvan Paşa da dümdar olduğu halde harekete geçen mürettep kuvvetlerin kumandanı Sokulluzâde Hasan Paşa 66 günde Tiflis'e zahîre ve mühimmat götürüp geriye döndü. Müverrih Âli «Künhü'l-ahbar» ında kaydettiğine nazaran; Hasan Paşa bu vazifeye tayin edilmeden önce babası Sokullu Mehmed Paşadan bir mektup almış, babası ona, Tiflis'e mühimmat ve zahîre gönderilmesi işinin kendisine havale olunacağını tahmin ettiğini, bunun için iyi hazırlanması gerektiğini bildirmişti. Bu mektuptan bir garibe şeklinde bahseden Âli, Hasan Paşayı Kars'ta otağının önünde karşılayan Serdar Lala Mustafa Paşanın onu sür'atli muvaffakiyetinden ötürü alnından öperek tebrik ettiğini ilâve eder.

İran Sarayında karışıklık

Kırım hanının oğlu Âdil Giray yüzünden 1579 yılı içinde İran sarayında vuku bulan bazı hâdiseler, şahı ve İran hükûmet erkânını bir müddet meşgul etti. İranlılar tarafından esir edilip Kazvin'e götürülen Âdil, şahın sarayına yakın bir yerde ikamete memur edilmişti. Kırımlı genç şehzâde, esir düşmesine âmil olan gönül macerasına burada da girişmişti. Şahın karısı ve hemşiresi ile âşıkane münasebete başlamış olan Kırım şehzâdesinin bu münasebeti saray muhafızları tarafından sezilmişti. Kıraliçelerinin hareketini bir nâmus meselesi telâkki eden muhafızlar ayaklanarak saraya hücum ettiler. Harem dairesine girerek şahın koltuğu altına sığınan zevcesini çekip alarak öldürdüler. Ondan sonra da şahın kızkardeşinin hayatına son verdiler. Kadınların ortadan kaldırılmasını müteakip Âdil Giray'ın dairesine hücum ettiler. Âdil Giray bu arada kendisini epeyce pahalıya sattı. Hücum edenlerden yedi kişiyi hakladıktan sonra yaralandı. Muhafızlar bu defa Âdil Giray'ı başından tüfekle vurdular.

İran'dan gelen bir esirden öğrendiğini beyanla bu hâdiseyi nakleden müverrih Peçevi, Şah Hudabende'nin kısa bir müddet sonra muhafızlardan intikam almaya niyetlendiğini, bir gün bir bahane ile muhafızları teker teker içeri aldığını; içeri giren muhafızların derhal başlarını vurdurduğunu; böylece bin yediyüz, veyahut da ikibin yediyüz kişiyi idam ettirince geri kalan muhafızların

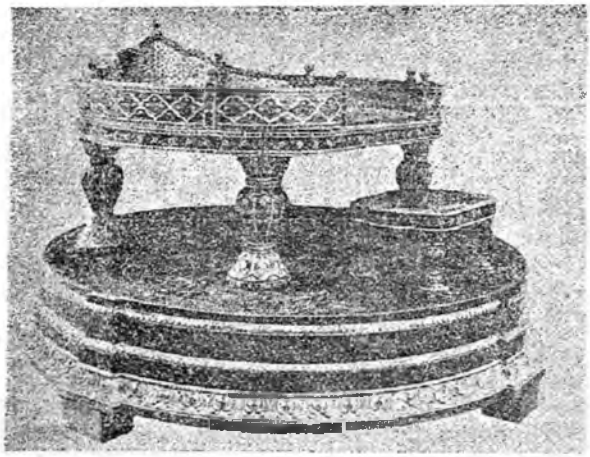

Çaldıran seferinde alındığı rivayet edilen Şah İsmail'in bu tahtı, Hind stilinde olması Şaha atfını şüpheli duruma sokmaktadır (Topkapı asrayındadır).

işin farkına vararak kaçtıklarını hikâye eder.

İran sarayında bu hâdiselerin cereyan ettiği yıl içinde, Derbend'de bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa da, Dağıstan emiri Şamhal - Çoban'ın yeğeni « Tucelav Bey » in güzelliğiyle meşhur kızıyle evlendi. Düğünden önce, bir fesat hazırlamış olan, kayın pederinin başını kestirdi. Osman Paşa bu izdivacından altı sene sonra İstanbul'a geldiği zaman zevcesinin güzelliğinin dillere destan olduğunu Âli ve Peçevî gibi müverrihler hususî şekilde kaydetmektedirler.

Şamahı'nın istirdadı ve Hazar denizinde donanma meydana getirme teşebbüsü

İranlıların mukabil hareketi üzerine elden çıkmış olan Şirvan arazisi olduğu gibi bırakılacak değildi. Bunun için 1579 baharında Kırım hanına Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yardım etmesi hususunda emir verildi. İstanbul'dan gelen emir üzerine Kırım Han'ı İkinci Mehmed Giray Kırım kuvvetlerinin başına geçerek 26 Haziran 1579 da Bahçesaray'dan hareket etti. Azak sancak beyi Mehmed Beyi bir miktar tatar süvarisi ile önden göndermişti. Müverrih Âli «Künhü'l-ahbar» ında kaydettiğine nazaran Kırım kuvvetleri Kefe'den Derbend'e kadar 74 menzil süren yolu şu önemli konaklardan geçerek katediyorlardı : Kefe - Kerç kalesi - Taman kalesi - Kuban nehri - Beştepe - Terek nehri - Sevinç suyu - Koyun suyu - Şamhal - İncesu - Derbend.

Azak sancak beyinin Derbend'e gönderilişinin esas sebebi, Hazar denizinde meydana getirilecek filonun başına geçirilmek içindi. Özdemiroğlu Osman Paşa, seksen bin akça tahsisat ile Hazar kaptanlığına tayin edilmiş olan Mehmed Beyi merasimle karşıladı. Merhum Saffet Beyin, « Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası » nın 14 üncü sayısında neşrettiği « Hazar denizinde Osmanlı sancağı » başlıklı tetkik yazısı ile bunun arasında bulunan dört tane vesika suretinden öğrendiğimize nazaran ; Özdemiroğlu Osman Paşa Derbend'e vardığı zaman buranın

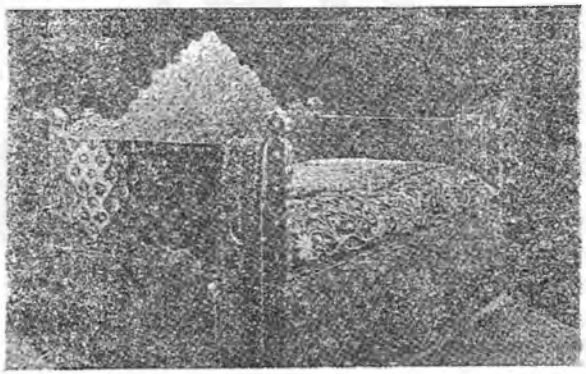

Şüpheli bir rivayetle Üçüncü Murad zamanında Mısır'dan gönderilen altın taht (Son asırlarda bialtarda kullanılan bu taht da Topkapı sarayındadır.)

Mısır'dan hediye gelen taht

(İlâve : 106)

★

Osmanlı ordularının üstü üste kazandığı zaferlerle sınırlar genişleyip imparatorluğun askerî ve iktisadî durumu da o nisbette gelişme kaydettikçe İstanbul'da muazzam servetler birikmeğe başlamıştı. Bu servet harp ganimetleri, muahedelerle alınan vergiler, eiçi hediyeleri vesaire şeklinde saraya ve devlet hazinesine intikal ediyordu. Para olarak toplanan mebâlığ muhtelif hizmetler karşılığı da zamanla harcandıysa da, kıymetli taş ve madenlerle, bunlardan yapılmış eşyaların mühim bir kısmı Osmanlı saray ve hazinesinin zenginlik, süs ve nihayet tarihî yadigârları olarak zamanımıza kadar intikal etmiş bulunmaktadır.

İki asır kadar devam eden istilâ devrinde bir kaç padişah Osmanlı saray ve hazinesinin zenginleşmesinde pek fazla rol oynadı. Bunların en başında Yavuz Selim geliyordu. İç hazineyi, ilk yeri dar geldiğinden sarayın üçüncü yerinde Fatih köşküne naklettiren ve içini altunla dolduran bu hükümdar:

«Benim altunla doldurduğum hazineyi benden sonra gelenlerden her kim mangır ile doldurursa hazine onun mührüyle mühürlensin ve illâ benim mührümle mühürlenmekte devam olunsun» diye vasiyet etmişti. Osmanlı devletine temin ettiği zenginliğe bu vesileyle parmak basan Yavuz Selim zamanında saraya da bir hayli kıymetli eşya girmişti. Onun Çaldıran muharebesini müteakip Tebriz'e girişinde ele geçirdiği tahmin olunan ve Şah İsmail'e atfedilen taht bu meyiden bir şey olup, hâlen Topkapı sarayı müzemizdeki tarihî yadigârlar arasında maddî kıymeti yüksek eşyalardan birini teşkil etmektedir.

Hazine ve sarayın zenginleşmesi ondan sonra da devam ederek saraya bir çok kıymetli eşyalar girdi. Üçüncü Murad zamanında Osmanlı imparatorluğunun kanun ve nizamları zedelenmeye başladığı sırada, hazine ve saraya da normal yollar dışında para ve eşya girdiği oluyordu. Padişahın kendisi paraya düşkün bir kimseydi. Tarihe, maalesef, rüşvet kabul eden bir hükümdar olarak geçen Üçüncü Murad hazinede bir hayli para topladı ama, bunların arasında usulsüz hediyelerin de hissesi olması lâzımdı. Eserini 1632 de yazmış olan Michel

→

Baudier, Üçüncü Murad'ın hazineye karşı alâkası hakkında: «padişah, senede dört defa buraya gelir ve her defasında iki milyondan fazla altın koyardı. Böylelikle, Osmanlı padişahlarından Üçüncü Murad en çok para biriktirmiş ve hazineyi bir kaç sene içinde ağzına kadar altunla doldurmuştur» der ama, onun paraya düşkünlüğü yüzünden zamanındaki bazı devlet erkânının usulsüz servet edinmesine ve böylelerinin mevki kapmak, veya makamında tutunabilmek için saraya da pahada ağır hediyeler sunmasına âmil olduğu zikre değer bir hakikattir.

Onun zamanında saraya sunulan en pahalı hediyenin Mısır'dan getirilen bir taht olduğu görülmektedir. Bunu takdim eden ise Mısır Valisi İbrahim Paşa'dır. Boşnak devşirmelerinden İbrahim Paşa vezir rütbesiyle Mısır valiliğine tayin edildiği sırada padişahın kızı Ayşe Sultan'a nişanlı bulunuyordu. Valiliği sırasında Mısır zenginlerini tazyik ile bir hayli servet edinen İbrahim Paşa, o sırada Suriye'de Dürzi Bey'i Maanoğlu'nun tenkili işinden de faydalanarak servetini biraz daha fazlalaştırmıştı. Maanoğlu'nun sindirilmesini müteakip İstanbul'a dönerken Mısır ve Suriye'de temin ettiği servetten saraya pişkeş sunmuştur. Bu pişkeş altun üzerine murassa bir taht ile 173 bin 300 altun paradır.

Seferden dönen kumandanlar, icabında saraya pişkeş yâni hediye sunarlardı ama, bunlar düşman memleketlerinden elde edilen ganimetlerdi. Halbuki İbrahim Paşa yeni bir ülke fethetmemiş, Mısır gibi zengin bir vilâyette valilik etmiş ve nihayet Suriye'de ufak bir isyanı bastırmıştı. Binaenaleyh onun takdim ettiği pişkeş, meselâ Barbaros Hayreddin ve Hadım Süleyman Paşalarınkine benzememekteydi.

Mısır'dan getirilen tahtın bayram münasebetiyle ilk kuruluşuna şahit olan Selânikî Mustafa, taht hakkında şu izahatı vermektedir: «Seksen bin miskal altından bir taht-ı zümürrüdin ki envâ-ı kıymetlü cevahir ile müzeyyen ve murassa olup üstâd-ı kâmiller kemal-i letâfette tarh-u tarsi itmişler. Meselâ edna cevahir ki zeberced ve fürüzedir, beyza-i kebûterden aşağı olanını komamışlar ve

→

iyi bir deniz üssü olacağını bir tezkere ile veziriâzam Sokullu Mehmed Paşaya arzetmişti. Özdemiroğlu, burada yirmi tane gemi yapıldığı takdirde, Hazar kıyılarında birçok memleketlerin fetholunacağını bildiriyordu.

Osmanlı hâkimiyetinin Hazar kıyılarına kolaylıkla yayılmasına vasıta teşkil edeceği hesaplanan Don - Volga kanal projesinin mürevvici olan Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşanın, bu teklifi gayet iyi karşıladığını, 30 haziran 1579 tarihi ile Özdemiroğlu'na yazdığı tezkireden anlıyoruz. Zira Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşanın : « *yirmi gemiye yetecek kaptan* ve personelin, kadırgaların inşası/ için dülger ve ustaların, topçuların, lüzumlu levazımın Kefe'ye gönderildiğini ; Kefe sancak beyi Mehmed Beyin de bunları Demirkapı'ya ulaştırmak için serdar nasbolunduğunu » bildirdiği görülmektedir.

Veziriâzam Sokullu'nun ayni tezkiresinden anlaşıldığına göre ; Osmanlı kuvvetleri Gürcistan'a yeni girdiği sırada bile suda işleyen nakil vasıtasından faydalanılmak istenmiştir. Zira veziriâzamın yazısında : « geçen sene Ardahan'da dört beş kalite yapılıp Kür suyuna konulduğundan, bunların Koyun geçidine kadar gidecek, orada arkadan gelecek usta ve keresteleri bekliyeceklerinden, kerestelerin bir kısmı yontulduğu halde ustaların bilâhara geri döndüklerinden, ihmal yüzünden daha başka kalite yapılmadığından, bu hâlin de düşman için ehemmiyet arzeden geçitlerin açık kalmasına âmil olduğundan » bahsedilmektedir.

Veziriâzamın bu sözleri, Türk ordusu Gürcistan'a girerken Kür nehrinde, Tuna'da olduğu gibi hafif bir filo meydana getirilmek istendiğini, veyahut da Hazar denizinde tesisi düşünülen donanma için bunun bir başlangıç olduğuna delilse de; Sadrazamın bu tezkiresinde, Kür nehrinin, Ardahan'dan itibaren gemi işletmeğe müsait olup olmadığının tetkik edilip edilmediğine dair bir işaret bulunmamaktadır.

Rahimi-zâde İbrahim Harimi Çavuş'un « Zafername-i Hazret-i Sultan Murad Han » isimli eserinde kaydettiğine nazaran 80 bin kişilik olan Kırım kuvvetleri Özdemiroğlu Osman Paşaya iltihak ettikten bir kaç gün sonra Derbend'den harekete geçildi. Özdemiroğlu Osman Paşa Kırım Hanı ile birlikte Şirvan'a doğru yürüyen ileriye iki kol halinde Kırım süvarisi sevkedildi. Bunlar Bakû'ya kadar ilerleyip geri döndüler. Bu arada Kırım kuvvetlerinin önüne çıkan 15 bin kişilik bir Safevî ordusu mağlûp edildi. Şirvan'da mevcut İran kuvvetleri Kür nehrinin güneyine çekilmek mecburiyetinde kaldıkları için Şamahı önünde harbe lüzum kalmadan şehir istirdat o-

→

frenk pesend yakutun zerd-ü kebûd olanını ve zümürrüdün ef' iyi kör iden gaayet âlâlarını nazara mergub mevâzia vaz' idüp bir vechile zib-ü ziynet virüp kalemkârlıkta ve savadda ol denlü izhâr-ı kemal-i san'at itmüşler ki bu vechile nümûne-i devrân herkiz görülmüş ve işidilmüş değüldür.»

Zümrüd, zeberced ve yakutlarının en küçüğünün güvercin yumurtası büyüklüğünde olduğunu, zümrüdünün engerek yılanının gözünü kör eden neviden bulunduğunu söyleyen Selânikî, tahtın kuruluşu hakkında da : «Ümerâ-ı Mısriyyeden nekkaş ve ressam Derviş ve Dergâh-ı Âli müteferrigânı zümresine ilhak buyrulan kuyumcu İbrahim bey san'atları ile mükemmel olup kuruldu» demektedir.

→

→

Bu taht için Hammer: «Bunun yalnız altunu seksen bin duka kıymetinde olup, Derviş Bey namında Mısırlı , bir san'atkâr ve kuyumcu müteferrika İbrahim Bey tarafından işlenmiş idi» dedikten sonra, gerek bunun gerekse 173.300 duka altununun Mısır beylerinin hediyesi olduğunu söylemekteyse de, ekseri tarihçiler hediyeyi İbrahim Paşa'nın şahsına atfetmektedir. 1585 yılında Topkapı sarayına girmiş olan bu taht padişahların cülûs günlerinde kullanılmıştır.

Bibliyografya : Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye tarihi c. 7. Selânikî; Tarih. Hoca Sadeddin : Tacü't-tevarih Michel Baudier; Histoire générale du serail et de la Cour du Grand Seigneur des Turcs. Abdurrahman Şeref; Topkapı sarayı hümâyûnu (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası 1327).

lundu (23 ekim 1579) . Şamahı'nın istirdat edildiği günlerde Serdar Lala Mustafa Paşa da Kars'tan Erzurum'a hareket etmek üzereydi.

Şamahı'nın zaptından sonra Kırım kuvvetleri Özdemiroğlu'nun teşvik ve istekleriyle Kür nehrini geçerek Gence havalisine akınlar yaptı. Bu bölgede hayli tahribat yapılıp esirler alındı.

Özdemiroğlu Osman Paşa Kırım kuvvetleriyle birlikte Şirvan'da harekâtta bulunduğu sırada Serdar Lala Mustafa Paşa herhangi bir faaliyette bulunmadı. Serdar ile Özdemiroğlu arasında ilk Şamahı muharebesinden beri başlıyan soğukluk artarak devam etmekteydi. Özdemiroğlu, Kür nehri güneyinde daha geniş çapta harekâta taraftardı. Fakat Serdarın Erzurum'da seyirci vaziyetinde bulunuşundan da biraz cesaretlenen Kırım hanı kış mevsiminin gelmekte olduğunu ileri sürerek geri dönmek istedi. Han'ın Dağıstanda kışlaması hususunda Özdemiroğlu'nun ısrarları para etmediği gibi, Kırım hanının bu şekildeki davranışı merkezi hükûmetin görüş ve arzusuna uygun düşmediği halde onu Şirvan'da daha fazla tutmak mümkün olmadı. Şirvan'ın muhafazası için oğlu Saadet Giray ile kardeşi Gazi Giray emrinde bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra kendisi Kırım'a döndü, bir müddet sonra oğlunu da geri çağırdığından Şirvan'da kalan Kırım askerinin sayısı biraz daha azaldı. Bu vaziyet karşısında, Derbend'e çekilmiş olan Osman Paşa kendi askerinden bir kısmını Şirvan'a yollamak mecburiyetinde kaldıysa da, bunların sayısı az olduğundan Şirvan toprakları yine Safevîlerin hücumuna açık bırakılmış demekti.

Yemen, sonra Tunus, daha sonra İran seferlerinin Serdarı Koca Sinan Paşa'nın iki resmi (Yukarıdaki Macar tarihlerinden alınmıştır.)

Koca Sinan Paşa'nın Serdar tayin edilmesi

İran üzerine sevkedilen ordunun Serdarı Lala Mustafa Paşanın 1579 yılı yazını mühim bir muharebe yapmadan geçirmesi, İstanbul'da hakkında bir takım dedikodular yapılmasına sebep teşkil etmekteydi. Lala Mustafa Paşa, seferin ilk senesi zarfında Şirvan'ın ortasına kadar ilerlemiş, bu arada Özdemiroğlu Osman Paşa sayesinde iki tane de muharebe kazanılmıştı. Ertesi sene serdarın daha mühim muharebeler vermesi gerekirken o, 1579 senesinde esas mesaisini Kars kalesini inşa işinde teksif etmiş, inşaatın ikmalini müteakıp Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa kumandasında 30 bin kişilik süvari kuvvetini Revan (Erivan) bölgesine akına göndermekten gayri bir şey yapmamıştı. Câfer Paşa emrindeki kuvvetler per çok esir ve ganimet almakla beraber, bunlar da önemli bir muharebe yap-

mamışlardı. Bu hâl, hakikaten onun aleyhinde bir cereyanın hasıl olmasına müsaitti. Lala Mustafa Paşanın bu pasif durumundan başka, Özdemiroğlu'nun emrine pek az kuvvet tahsis etmesi de iyi tesir bırakmamıştı. Zaten bu mesele yüzünden serdar ile Özdemiroğlu Osman Paşanın arası açılmış bulunuyordu.

Özdemiroğlu'nun doğrudan doğruya İstanbul ile muhabere etmesinden, timar defterdarı Hızır Çelebi'nin raporlarından ve nihayet doğu seferine iştirak etmiş neferler arasında İstanbul'a gelen bazı şahıslardan sızan haberler, Lala Mustafa Paşa aleyhine bir havanın doğmasına yol açarken, Koca Sinan Paşa da bundan istifadeye çalışmaktaydı. Müverrih Selânikî Mustafa Efendinin ifadesine bakılırsa; doğu harekâtını padişaha tersine aksettiriyorlardı. Tabii bu hususta esas havayı bulandıran Sinan Paşa idi. Peçevî'nin, «hodbin, anud ve intikamcı» diye gösterdiği Koca Sinan Paşa açıkça onun yerine serdar olmak için uğraşıyordu. Lala Mustafa Paşanın icraatını tenkid ederek, serdarlığa kendisi tayin edilmiş olsaydı padişahın divanını düşman kellesiyle dolduracağını söylüyordu.

Şöhret hırsiyle yanıp tutuşan Sinan Paşa, İstanbul'da sadece Lala Mustafa'yı çekiştirmekle de kalmadı. Üçüncü Murad'ın, Osmanlı hanedanı için bir yüz karası teşkil eden para tamahından istifadeye çalışmayı da ihmal etmedi. İsfendiyar oğullarından Şemsi Paşa'nın yaptığı gibi o da bizzat padişaha rüşvet verdi. Bütün bu uğraşmaları sonunda Lala Mustafa Paşayı serdarlıktan azlettirip onun yerine kendisini tayîn ettirmeğe muvaffak oldu (Şubat 1580).

Sinan Paşanın son zamanlarda Lala Mustafa Paşa aleyhine faaliyetini artırmasında, Sokullu'nun ölümünün de rolü olmuştu. Sokullu ölünce, ondan boşalan makama geçen Ahmed Paşa zayıf bir şahsiyet olduğu için, Sinan Paşa daha rahat bir şekilde Lala Mustafa'nın aleyhine çalışabilmiştir.

Lala Mustafa Paşa'nın ölümü

Sokullu'dan sonra Ahmed Paşa veziriâzam olunca Lala Mustafa Paşa Üçüncü vezirlikten İkinci vezirliğe, yeni Serdar Koca Sinan Paşa da Dördüncü vezirlikten Üçüncü vezirliğe geçmiş bulunuyordu. Böylece Lala Mustafa Paşa, İkinci Selim zamanından beri beklediği veziriâzamlığın tam kapısına kadar gelmiş vaziyetteydi. Lâkin yeni Veziriâzam Ahmed Paşa bu makama geldikten altı ay sonra öldüğü halde, Lala Mustafa Paşa son arzusuna bir türlü nâil olamadı. Üçüncü Murad'ın çirkin zâfiyeti ile kararsız şahsiyeti bu sırada el ele verdiğinden 3 ay 9 gün müddetle veziriâzamlık makamı açık bırakılmıştır. Peçevî'nin açıkça belirttiğine nazaran, Ahmed Paşa ölünce, Sinan Paşanın İstanbul'daki taraftarları saraya para yedirerek onun rakibi olan Lala Mustafa Paşanın veziriâzamlığına mâni olmuşlardır. Bu sırada veziriâzamlık makamının lâğvedildiği ilân edilerek ikinci vezir Lala Mustafa Paşa sadaret kaymakamı yapılmış ve mühr-ü hümâyun kimseye verilmemiştir. Sinan Paşanın hâtır ve menfaati gözetilerek ihdas olunan bu garip vaziyette, Lala Mustafa Paşa vazife itibariyle, sadaret makamının yükünü taşımakla beraber mühür ve ünvandan mahrum kalmıştır; bunlar olmayınca da veziriâzamlık makamının otoritesini tam mânasiyle kullanamamıştır. Bu noktayı bir tezkere ile padişaha arzettiği zaman da; hâkikî veziriâzamın kendisi olduğu fakat sefere rağbet için mühr-ü hümâyunun Sinan Paşaya gönderildiği cevabını almıştır. Üç ay devam eden son ümidi de bu cevapla birdenbire yıkılınca, aynı gün fücceten, veyahut da zehir içmek suretiyle ölmüştür (7 ağustos 1580).

Sokullu Mehmed Paşa gibi aslen Bosnalı olan Lala Mustafa Paşa imparatorluğun muhtelif şehirlerinde bir hayli hayrat meydana getirmiş idi. Bunlar: Kars'ta cami, Şam yakınında Kantara'da bir cami ve imaret. Kudüs yakınında Cüneyn kalesinde bir cami ve bir imaret, Erzurum'da bir cami, Şam'da üç yüz odalı ve Bursa kaplıcaları biçiminde kaplıcayı ihtiva eden bir kervansaray gibi eserlerdir.

Sinan Paşa'nın Serdarlığı

Lala Mustafa Paşa Erzurum'da kışlamaktayken serdarlıktan azline dair emir Sinan Paşanın selâm çavuşu Kenan

Ağa tarafından getirilmişti. Sultan Murad ayni zamanda kendisinin İstanbul'a gelmesini bildirdiği cihetle, Lala Mustafa Paşa orduyu, Sinan Paşa gelinceye kadar Serdar kaymakamı tensip edilen Köse Husrev Paşaya bırakarak İstanbul yolunu tutmuştu. Lala Mustafa Paşa merkezi hükûmete dönerken yeni serdar yani başkumandan Sinan Paşa da yanına bir miktar asker alarak tantana ile İstanbul'dan hareket edip doğu Anadolu yolunu tutmuş bulunuyordu.

Sinan Paşa ordunun başına geçtikten sonra 1580 yazında Gürcistan'a yürüdü. Serdar olmadan önce, kendisi bu vazife ile tavzif edildiği takdirde büyük işler başaracağını söyliyen bu adamın başkumandan olarak yaptığı şey Gürcistan'da azametle dolaşmaktan ileri gidemedi. Tiflis civarında Tomanes (Tomanı, Tomaniç) karargâhında iken sadarete tayininin işareti olan mühr-ü humâyûnu aldı. Mühr-ü humâyûnu Kapucular kethüdası Yemişçi Hasan Ağa getirmişti.

Sinan Paşa, serdarlıkla veziriâzamlığı nefsinde cemedince azameti daha da arttı. Lâkin, emrindeki büyük orduya rağmen mühimce bir muharebeye giriştiği görülmedi. Gürcistan'da bir müddet dolaştıktan sonra kışın geldiğini gözönünde bulundurarak kışlamak için Erzurum'a gelmek üzere Kars'ta bulunduğu sırada askere bir manevra yaptırdı. Muharebe arzusunu bu şekilde tatmin etmiş gibi görünen Sinan Paşanın manevrasını garip bulan Peçevî bunun için «... kendisi dahi bizzat kılıcın sıyırıp gâh çaldı, gâh urdu, gâh durup gâh atın sürdü ve bilcümle bir nice evza'-ı acibe ızhar idüp durdu. Eğerçi bazılar hiffetine hamlettiler ise bazılar gelen elçilere kemâl-i celâdet-u salâbet itti dediler» sözlerini sarfetmektedir.

Sinan Paşanın serdarlığı sırasında İran hükûmetinin sulh talebinde bulunduğu görülmektedir. Bu gaye ile İran'dan iki defa elçi gelmiştir. Elçilerden biri Sinan Paşa hareket halindeyken, ikincisi de Erzurum'a döndüğü sırada Osmanlı ordugâhını ziyaret etmiştir. İran elçisi harpten önceki sınırlar esas alınmak suretiyle sulh konuşmalarına girişmek istediğinden, kendisine «Türk atının ayak bastığı yerler Türkiye'ye aittir» cevabı verilmiştir.

Sinan Paşa 1580/1581 kışını Erzurum'da geçirdikten sonra ertesi baharda yine kayda değer bir iş görmedi. 1581 yazının ortalarında, Gürcistan'da harbetmekten yorulduğunu beyanla izin almak suretiyle, veyahut ta Sultan Murad'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in ilerde yapılacak sünnet düğününe davet edilmek suretiyle İstanbul'a döndü.

Selefini bol bol tenkit edip, kendisi serdar yapıldığı takdirde, İran şahını bile mahvedeceğini söylemek suretiyle onun makamına, üstelik de sadrâzamlığa konmuş olan Sinan Paşa, Lala Mustafa Paşanın yaptıklarının bir parçası kadar dahi iş yapmadan İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. Bu bakımdan yalan söylemesi ve tembellik etmesi kâfi gelmiyormuş gibi bir de İranlıların sulh istediklerine dair söylediği sözlerin yalan olduğu meydana çıktı. Bunun üzerine veziriâzamlıktan azledildi. (Aralık 1582). Padişah kendisine kızdığı için bu azlinin arkasından Malkara'da ikamete memur eyledi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın savaşları

1578 yılından beri devam eden Osmanlı - İran savaşlarında en fazla canlılık gösteren Osmanlı kumandanı Özdemiroğlu Osman Paşa idi. Lala Mustafa Paşayı takiben üst üste iki serdar değiştiği halde bu hal ayni şekilde yine de devam etti.

Kırım hanı İkinci Mehmed Giray padişahın emriyle Osman Paşaya iltihak etmek üzere Dağıstan'a gelip Şirvan'da kısa bir harekâtı müteakip Kırım'a avdet ederken kardeşi Gazi Giray'ın emrinde bir miktar kuvvet bırakmıştı. İranlılar Şirvan'da kalan Kırım kuvvetleri ile Derbend'deki Osman Paşa kuvvetlerinin azlığından faydalanarak Şirvan'ı istirdat etmek istediler. Bunun için bir takım hazırlıklar da yaptılar. Şah Hudabende'nin eniştesi olan Ustaçlı Selman Han (Şahın başveziri Mirza Selman ile karıştırılmamalıdır) a Şirvan valiliği tevcih etttiler.

Aslen bir Türkmen beyi olan Ustac-

lı Selman Han hükûmetinin talimatı gereğince Şirvan'ı istirdada teşebbüs ederken havaların ısınma zamanını bile beklemedi. 1581 senesinin ilk ayları içinde Şamahı'ya bir akıncı kolu göndererek şehri işgal ettirdi. İranlılar Şamahı'ya hücum ettiği sırada Bakû kalesinin tamiri işleriyle meşgul olan Özdemiroğlu Osman Paşa derhal bir miktar kuvvet sevkederek Şamahı'yı geri aldırdı. Bununla da kalmıyarak İranlıların hazırlıklarını öğrenmeye ve bu hazırlıkların Türkler için bir tehlike mevzuu haline gelmeden lüzumlu tedbirleri almaya çalıştı. Bu gaye ile Kırım'dan acele bir miktar kuvvet celbetti. Kırım'dan gelen dört beş bin tatar süvarisini, Mehmed Giray'ın Kırım'a dönerken Şirvan'da bırakmış olduğu kardeşi Gazi Giray'ın emrine verdi.

Hanın kardeşi Gazi Giray maiyetindeki Kırım askeri ile Ustaclu Selman Han'ın karargâhına yaklaşarak bir gece baskınında onları imha etti. 17-18 bin kişilik İran kuvvetinden sadece 300 kişi sağ kurtulabildi. Ustaclu Selman Han da çıplak bir ata binerek muharebe sahasından güçlükle uzaklaştı.

Bu muvaffakiyet Gazi Giray'ın eseri olmakla beraber, Kür nehri güneyinde toplanmağa çalışan İran askerlerinin sayısı fazlalaşmadan acele tedbir alması bakımından muvaffakiyette Özdemiroğlu Osman Paşa da hissedar demekti. Ayrıca bu kıymetli kumandan silâh arkadaşlarının kadrini tam mânasiyle takdirde kusur etmediğinden durumu olduğu gibi İstanbul'a arzetmiş, Sultan Murad, Osman Paşa ile birlikte Gazi Giray'ı taltif eylemiştir.

Gazi Giray'ın baskın hareketinin acısını Şamahı ve Bakû'yu zaptetmek suretiyle çıkarmak isteyen İranlılar Şamahı'yı almaya, Gazi Giray'ı bozguna uğratmaya muvaffak olmuşlarsa da, Bakû'yu geri alamamışlardır. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Bakû muhafızlığına tayin ettiği Ahmed Bey, İran'ın başveziri Mirza Selman idaresindeki büyük İran ordusuna karşı şehri kahramanca müdafaa etmiş, Bakû'yu alamıyacağını anlıyan Mirza Selman ise kırk günlük muhasaradan sonra ordusunu derleyip toparlıyarak Kür nehri güneyine çekilmiştir. Böylece Koca Sinan Paşa'nın doğu

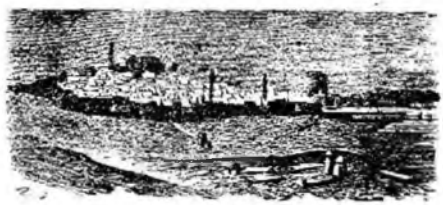

Bakû'nun eski bir resmi

serdarlığı zamanına rastlıyan devrede de yüz ağartacak iş yapan kumandan yine Özdemiroğlu Osman Paşa ve ondan emir alan kimseler olmuştur.

Sinan Paşa'nın İstanbul'a dönüşünden sonra Gürcistan'nın vaziyeti

Gerek Lala Mustafa gerekse Sinan Paşa'nın serdarlığı sırasında İran kuvvetleri ezilmediği gibi Gürcistan ve Şirvan da tam mânasiyle itaat altına alınmamıştı. İran ordularının daha çabuk ve kolaylıkla girdiği Şirvan arazisinde Özdemiroğlu Osman Paşa ve ondan emir alan kimseler ellerindeki mahdut kuvvetlerle bir kaç çarpışma yapmasalardı, Lala Mustafa Paşa'nın Ereş'ten geriye döndüğü günden itibaren Şirvan'da Osmanlı kuvvetinin hissedilmesi diye bir şeyden bahsolunamazdı. Gürcistan toprakları harpten önceki Osmanlı arazisi ile hemsınır olduğu, Osmanlı seferi kuvvetleri buranın oldukça yakınında bulunduğu halde Gürcistan'da da durum iyi değildi. Lala Mustafa Paşa esaslı bir muharebe yapmadığı, Sinan Paşa ise, gösterişli bir gezintiden başka bir iş görmediği, üstelik bir de orduyu serdarsız bırakarak İstanbul'a döndüğü için askerin mücadele duygusu yavaş yavaş gevşemekteydi. Bu halden yalnız İranlılar değil Şirvan ve Gürcistan'ın yerli halkı da cesaretlenmekte, İranlılar hazırlanırken, bilhassa Gürcülerin de Osmanlılara karşı kımıldanmakta oldukları göze çarpmaktaydı.

İranlıların hazırlanmaya fırsat bulmaları ile Gürcülerin kımıldanma cesareti göstermelerinde padişahın da mes'uliyet hissesi büyüktü. Ecdadının ordu başında sefere çıkma âdetine riayet etmeyen Üçüncü Murad, şayet serdarlara

karşı azimkâr davransa, hükümdar olarak üzerine düşeni tam manasiyle yapsaydı, Gürcistan ve Şirvan'daki kararsız durum ile harbin uzamasında onun mes'uliyeti mevzuubahis olmıyabilirdi. Lâkin Sultan Murad, İran sınırındaki yüz binlik Osmanlı ordusunun yapacağı işlerle uğraşmaktan daha çok saray sefaları ile meşguldü. İstanbul'a dönüş sebebini mâkul bir izah tarzına bağlamak mümkün olmayan Sinan Paşa'nın merkezi hükûmete gelişinin üzerinden bir sene geçtiği halde yerine, vezir rütbesinde bir kimsenin gönderilmemesi, padişahın bu hususiaki gevşekliğinin ayrı bir delilidir.

İşte bu sebepler yüzünden, Özdemiroğlu Osman Paşa gibi değerli bir kumandan elindeki bir avuç insanla kudretinden daha çok işler yapmak için didinmeye mecbur olur, buna mukabil muazzam bir ordu âdeta hareketsiz şekilde Kars ile Erzurum arasında vakit geçirirken Gürcistan'da mukavemet hareketleri gelişme kaydetmekteydi.

Daha Lala Mustafa Paşa İstanbul'a dönmeden önce Gürcistan'da Türklere itaat etmeyen grupların faaliyeti yüzünden Tiflis'e zahire ve mühimmat gönderilmesi bir mesele olmuştu. Sinan Paşanın İstanbul'a gidişinden sonra da aynı yerde yine zahire ve mühimmat yollamak icap etti. Bu defa erzak nakli işiyle Diyarbakır beylerbeyi Hadım Hasan Paşa tavzif olundu. İranlılar ve Gürcüler yolları keserek Osmanlı kuvvetlerine baskınlarda bulunduklarından, nakledilecek şeylerin emniyete alınabilmesi için Erzurum beylerbeyi Mehmed ve Çıldır beylerbeyi Mustafa Paşalar da onun emrine verildi.

Aslen «Samtskhe» Gürcü beylerinden olup «Minuçehr» adını taşımaktayken ihtida edip Mustafa adını alan, böyle davranışı karşısında evvelâ sancakbeyi yapılıp sonra da paşalıkla Çıldır beylerbeyi tayin edilen Mustafa Paşa, Gürcistan kıralllığı müddeisi Sinan'ın kızını almıştı. Bu evlenmeyi müteakip onun hıyanet edebileceğinden şüphelenen Diyarbakır beylerbeyi Hadım Hasan Paşa ile Erzurum beylerbeyi Mehmed Paşa kendisini öldürmeye karar vermişlerdi. Fakat onların bu bu niyetlerini Mustafa Paşa (Minuçehr) haber aldı. Erzak götüren bu kafile 1582 ağustosunda Kars

Eski Gürcistan kalelerinden biri

ve Ahılkelek üzerinden Tiflis'e gitmek üzere Erzurum'dan hareket ettikten sonra, Diyarbakır ve Erzurum beylerbeylerinden daha erken davranan Mustafa Paşa (Minuçehr) bir gün fevkalâde cesaret göstererek aklına koyduğunu tatbike, yani kendisini öldürmeye niyetlenenleri ortadan kaldırmaya teşebbüs etti. Bu teşebbüsü sırasında Diyarbakır beylerbeyinin kulağını koparmaya, Erzurum beylerbeyini yaralamaya muvaffak olduysa da ikisini de öldüremedi. Bu hâdise beylerbeylerinin emrindeki askerin düzensizliğe uğramasına sebep olduğundan kafileden ayrılıp kaçanlar görüldü. Osmanlılar Tiflis'e erzak göndermeye çalışırlarken İran kuvvetleriyle işbirliği eden Simon ise Gori tarafında bulunuyordu. İşte iki kumandanın yaralanması ve Mustafa Paşa (Minuçehr) nın da adamlarını alarak kafileden ayrılması üzerine İran ve Gürcü kuvvetlerinin hücumuna maruz kalan bu kafile mağlup oldu, erzak ve mühimmat müteaarrızlar tarafından ele geçirildi. Bu hâdiseden sonra Diyarbakır beylerbeyliği Kubad Paşazâde Süleyman Paşa'ya, Erzurum beylerbeyliği de Solak Ferhad Paşazâde Mehmed Paşa'ya tevcih edildi.

Hammer'in kaydına nazaran; o aralık İstanbul'da bulunan Veziriâzam Sinan Paşa, padişaha sefere çıkması için teklifte bulunmuş, bizzat hududa kadar uzanmasa bile Halep veya Diyarbakır'a hattâ Amasya'ya kadar gitmesinin İranlıların cesaretini kıracağını, Türk askerini ise şevke getireceğini bildirmiştir.

Gazi Giray'ın esir düşmesi

Semiz nâmı ile de tanınan Kırım Han'ı Mehmed Giray'ın kardeşi Gazi Giray, İran veziriâzamı Mirza Selman (Selmas) kumandasındaki büyük orduya mağlûp olup da Derbende Özdemiroğlu'nun yanına çekilince Şirvan topraklarının büyük kısmı bir defa daha Osmanlılar tarafından boşaltılmıştı. Osmanlı askeri Şamahıdan çekilince İran hükûmeti Peyker Han'ı Şirvan valiliğine tayin etmişti.

Bu tayin üzerine Peyker Han on beş bin kişilik bir kuvvetle Şirvan'a girdiği sırada, İranlıların Şirvan'da yerleşmelerine imkân vermek istemeyen Özdemiroğlu Osman Paşa, Gazi Giray'ı iki üç bin kişilik bir kuvvetin başında Şirvan'a sevketti. Özdemiroğlu'nun pek mahdut sayıdaki askerinden ayırdığı insanlarla daha önceki mücadelelerden sağ kalan Kırım süvarilerinin başında bulunan Gazi Giray'ın yapabileceği şey, ancak keşif ve baskın hareketleri olabilirdi. Genç ve atılgan Kırım şehzâdesi Gazi Giray işte bu harekât sırasında İranlılar tarafından kuşatılarak esir edildi (1581). İran harplerini tasvir eden Osmanlı kaynaklarına göre; Gazi Giray'ın esir düşmesine, o sırada maiyetinde bulunan eski Şirvan prenslerinden Ebubekir Mirza'nın ihanetle düşman tarafına geçmesi ve İranlıların takibi sırasında kaçarken bir ağaca çarpıp atından yuvarlanması sebep olmuştur.

İranlılar esir aldıkları Gazi Giray'ı Kazvin'in kuzey doğusundaki meşhur ve müstahkem Alamut kalesine hapsettiler. Kırım şehzâdesini hapse koymadan önce onu Osmanlılara karşı kullanabilmek için bir çok vaitlerle kendi taraflarına çekmeye çalıştılarsa da, Gazi Giray İranlıların her türlü teklifini reddetti. Bu haliyle mükemmel bir karakter sağlamlığı örneği vermiş olan Gazi Giray'dan İranlılar, Kırım Han'ı Mehmed Giray'ın 1583 yılı sonlarında padişaha karşı açıktan açığa itaatsizliğe teşebbüs etmesi üzerine bir defa daha istifadeye çalışacak, fakat yine de kendi namlarına iyi bir netice elde edemiyeceklerdir.

Kırım Şehzâdesi Gazi Giray esir düşünce Özdemiroğlu Osman Paşa bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Kabala kalesini tahkim ettirmek istedi. Bu gaye ile Kabala'ya «Şecaatnâme» müellifi Dal Mehmed Bey kumandasında bir miktar kuvvet sevketti. Bunlar oraya gider gitmez İranlılar kaleyi muhasara ettiler. Kaleyi kolay tarafından fethetmeyi tasarlıyan İranlılar, bir müddet sonra sulh olduğuna dair bir hâvadis çıkararak bunu kalenin müdafilerine duyurdular. Bu havadise kanan askerler Dal Mehmed Beyi dinlemeyip dışarı çıkınca kılıçtan geçirildiler. Neticede Dal Mehmed de İranlılara esir düştü ve Gazi Giray'ın sevkedildiği Alamut kalesine gönderildi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'ya takviye kuvveti gönderilmesi

Son hâdiseler üzerine Özdemiroğlu'nun kuvvetleri iyiden iyiye azalmış, bunu farkeden İranlılar da akınlarını Derbend yakınlarına kadar uzatmaya başlamışlardı. Yeni kuvvetlerle takviye edilmediği takdirde, Şirvan'da İran hâkimiyeti yerleşeceği gibi, Özdemiroğlu'nun kendisi de tehlikeye maruz kalabilirdi. İşte bu noktaları nazarı itibara alan Osman Paşa, uzun bir arîza kaleme alarak «Budak Bey» ismindeki adamı ile Kafkasya ve Kırım üzerinden İstanbul'a gönderdi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın arizâsı üzerinde Rumeli'de Köstendil, Silistre, Niğbolu sancak beylerine emir yazılarak askerlerini alıp Kefe'ye gitmeleri emredildi. Rumeli'den bu kuvvetler sevkedilirken İstanbul'dan da üç bin yeniçeri ile kethüdaları Sinan Ağa kumandasında silâhdar bölükleri, ayrıca askerin masrafını karşılamak için 140 bin altın tutarında 86 yük akçe gönderildi. Devleti Rumeli gibi uzak bir mıntıkadan asker sevkine mecbur eden esas âmil, Kırım Han'ı İkinci Mehmed Giray'ın merkezi hükûmetin arzularına karşı aksi bir tavır takınmasıydı.

Rumeli'den gelen kuvvetler Kefe beyi Câfer Paşa'nın kumandasında toplanarak 1582 sonbaharında Dağıstan'a gitmek üzere yola çıktı. Kuzey Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra 80 günlük bir yolculuğu müteakip Demirkapı (Der-

bend) daki Osmanlı kuvvetleri kumandanı Özdemiroğlu Osman Paşa'ya mülâki oldu (14 kasım 1582).

Niyâzâbâd hâdisesi

Kefe üzerinden gelen takviye kuvvetleri 1582/1583 kışını Demirkapı'da geçirirken, İranlılar da Osman Paşa'yı iyice ezmeyi tasarlıyor ve buna göre bir takım hazırlıklar yapıyorlardı. Bu cümleden bir faaliyet olarak İran'ın Gence valisi İmam Kuli Han emrinde 50 bin kişilik kuvvet toplanmıştı. Gence valiliğine ilâveten Gürcistan ve Şirvan baş kumandanı tayin edilmiş olan İmam Kuli Han 50 bin kişilik ordusu ile Derbend istikametinde ileri harekete geçmiş bulunuyordu. Bu hareket sırasında ümerası kendisine teenni tavsiye etmekteyse de İmam Kuli Han korku duymadan yürüyüşüne devam etmekteydi.

İmam Kuli Han Şirvan'dan kuzeye Dağıstan'a doğru ilerlerken Rüstem Han ismindeki kumandanın emrine 6 veya 10 bin kişilik kuvvet tahsis ederek bunları piştar olarak önden sevketmişti. İran kumandanı Dağıstan'a karşı harekete geçerken Özdemiroğlu Osman Paşa da boş durmayarak bir takım hazırlıklar yapıyordu.

Rüstem Han, Şabran (Şâbûrân) civarındaki Niyâzâbâd ovasına kadar geldiği sırada Osman Paşa'ya tâbi kuvvetlerden Silistre sancak beyi Yakup Bey emrindeki Osmanlı askerine rastladılar. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın keşif ve öncülük hizmetiyle vazifelendirdiği anlaşılan bu askerler, tecrübeli kumandanın ihtiyatlı davranmaları hakkındaki emrini kaale almadılar. Bazı iddialara göre ise; Osman Paşa'nın emir ve arzusu hilâfına Derbend'den çıkıp güneye doğru ilerlediler ve hattâ «Hem kendi korkar kaleden çıkmaz, hem bizi harpten meneder; şimdiye kadar kazandığı şan ve şöhret meğer boş imiş. biz düşmanla vuruşalım da yiğitliğin ne olduğunu uzaktan seyretsin ve öğrensin» demekten de kendilerini alamayarak karşılarındaki düşmana hücum ettiler (24 nisan 1583).

Yakup Bey'in emrindeki Rumeli askerinin çarpıştığı kuvvetlerin büyük kısmı kendileri gibi Türk ırkından cesur ve yiğit kimselerdi. Bu bakımdan tedbirsizce icra edilen hücum bir bozgunla neticelendi. Yakup Bey de dahil olduğu halde bir çok kimseler şehit düştü. Safevî kılıcından kurtulabilenler güçlükle Demirkapı'ya can attılar.

Niyâzâbâd hâdisesi Rumeli askerinin diğer kısmı için bir mahcubiyet vesilesi teşkil etti. Derbend'de bulunanlar, lüzumsuz cesaret gösteren grupun hataya düşmüş olduğunu takdirle kalmıyarak Osman Paşa'ya daha fazla samimiyetle bağlandılar.

Meş'ale Savaşı

Özdemiroğlu Osman Paşa Niyâzâbâd hâdisesinden beş gün sonra, yâni 29 nisan 1583 te ordusunu alarak Derbend'den çıktı. Fakat derhal yürüyüşe geçmiyerek üç veya dört gününü resm-i-geçit ve manevralarla doldurdu. Ondan sonra güney istikametinde ilerlemeye başladı. Samur çayını aştıktan sonra yoluna devamla Kuba (Lâyican) mülhakatından olan Beştepe (Baştepe) ye ulaşıldığı zaman Osmanlı öncüleri İranlılarla temasa geldi. Ertesi gün sabahleyin, yâni 8 mayıs 1583 te iki taraf karşılıklı olarak harp nizamına girdi.

Osmanlı ordusunun kumandanı olan Özdemiroğlu Osman Paşa merkezde bulunuyor, Sivas beylerbeyi Haydar Paşa sağ cenahın, Kefe beylerbeyi Câfer Paşa da sol cenahın kumandasını deruhte ediyordu. Elli bin kişilik İran ordusuna kumanda eden İmam Kuli Han ise, kendisi merkeze geçip sağ cenahının kumandasını Niyâzâbâd muvaffakıyetini temin eden Rüstem Han'a, sol cenahı da Osmanlılara ihanetle İran tarafına geçmiş olan eski Şirvanşahlar sülâlesinden, Ebubekir Mirza'ya vermiş bulunuyordu. Osmanlı ordusunun merkez kesiminin önüne otuz küsûr darbezen topu konmuş, ordu ağırlığı da geriye nehrin yakınlarına yerleştirilmişti.

Şirvan için yapılan mücadelede mühim bir mevki'i olan bu muharebe Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yıllardan beri yanından ayırmadığı meşhur yağız atına binerek gereken emri vermesi üzerine başladı. O gün, daha ziyade iki tarafın piştar kuvvetlerinin şiddetli çarpışması şeklinde doldu. Harbin ikinci

günü çok kanlı şekilde çarpışıldı, akşam karanlığı bastırınca her iki taraf da meş'aleler yakarak mücadeleye devam etti. Onun için bu savaş tarihe «Meş'ale Savaşı» diye geçti. Ertesi gün her iki taraf da çok yorgun düştüğünden muharebe olmadı. Muharebenin döndüncü günü Özdemiroğlu Osman Paşa, sahte bir ricat manevrası yapmak gayesiyle ordu ağırlığını daha geriye aldırırken, İran süvarilerinin Osmanlıların gerisini çevirmek üzere hücuma geçtikleri görüldü. O sırada Osmanlı toplarının ateşe başlaması düşmanı bir hayli sarstı. İranlı kumandan İmam Kuli Han, Câfer Paşa kumandasındaki Osmanlı sol cenahına yüklendi. İranlıların şiddetli saldırışları karşısında sol cenahta sarsıntı hattâ tehlike belirince Özdemiroğlu'nun yetiştirdiği takviye kıtaları ve Köstendil alay beyinin şecaati sayesinde vaziyet düzeldi. Bunu takiben düşman kuvvetleri iyiden iyiye bozulmaya başladı. İmam Kuli Han'ın bozgunu önlemek için yaptığı gayretler fayda vermedi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvandaki en muvaffak muharebesi olan bu çarpışma sonunda düşmandan alınan esir miktarı 3 bin, muharebe sahasında can veren İran askeri ise 7500 kişi idi. Meş'ale savaşında çarpışan iki taraf da Türktü. Zira İmam Kuli Han'ın idaresindeki ordunun en büyük kısmı Türkmenlerden mürekkepti. Belki de Özdemiroğlu Osman Paşa daha fazla Türk kanı dökmemek düşüncesiyle meş'ale savaşının mağlûplarını takip ettirmedi.

Eski Şemahı'dan bir görünüş.

Şamahı'da kale inşa edilmesi

Meş'ale savaşı İranlılar için büyük bir darbe teşkil ettiğinden Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan'ı istirdadı imkân dahiline girmişti. Bu savaş İranlıları iltizam eden Gürcü ve Şirvan rüesası için de büyük bir ihtar mahiyetini haizdi. Meş'ale savaşının galibi Osman Paşa'nın emrindeki kuvvetler eskisi gibi bir avuç da değildi. Binaenaleyh Şirvan'ın istirdadı için cesaretle çalışabilirdi. Zâten mağlûp İmam Kuli Han ile kaçabilenler Kür nehrinin güneyine çekilmiş bulunuyordu. Bu bakımdan artık Osmanlı kuvveti endişeye kapılmadan Şirvan'a girebilirdi.

Özdemiroğlu Osman Paşa Meş'ale savaşından sonra Şaburan şehrine azimetle askeriyle birlikte bir hafta kadar burada dinlendi. Şaburan'dan hareket edildikten sonra, İranlıların boşalttıkları yerler işgal edilmeye başlandı ve Özdemiroğlu'nun emrindeki kuvvetler haziranın ilk haftası içinde Şamahı'ya girdi.

Şamahı'nın muhkem bir kalesi olmadığından dört sene zarfında bir kaç defa el değiştirmişti. Bu el değiştirmeler sırasında eski kalesi de tamamen harap olmuştu. Osmanlıların Şirvan'da tutunabilmeleri için bölgenin merkezini teşkil eden bu şehrin tahkim edilmesi, harpten zarar gören yerlerinin imar olunması lâzımdı. İşte bu sebeplerden dolayı Şamahı'da bir kale inşasına girişildi. Kalın ve yüksek duvarları ihtiva eden Şamahı kalesi kırk beş gün zarfında bitirildi. Kars kalesinde olduğu gibi buranın da etrafına geniş ve derin bir hendek kazılıp, bu hendeğin icabında su ile doldurulabilmesi için civardaki bir çaydan suyolu kazıldı. Osman Paşa buradan ayrılırken Şamahı beylerbeyliğine tayin edilen Amasya sancak beyi Mustafa Bey şehrin idaresini eline aldı.

Özdemiroğlu Osman Paşa, Şamahı şehrinden kalktıktan sonra, «Şecaatnâme» müellifi Dal Mehmed Çelebi'nin:

Nice yüzbin neft olur hâsılları
Nakt on yük akçe var vâsılları

sözleriyle petrolüne ve bundan elde olunan gelirine işaret ettiği; meşhur Alman tarihçisi Hammer'in de «Neft kuyularından dolayı şayanı dikkat olan yer»

dediği Bakû'ya gitti. Burada da bir müddet kalıp ekim ayı içinde Derbend'e döndü.

Ferhad Paşa'nın Serdarlığı

Koca Sinan Paşa İstanbul'a dönerken serdarlığı her hangi bir kimseye devretmemiş olduğundan, İran hududundaki ordunun serdarlığı, yâni başkumandanlığı vekâletle idare edilmekteydi. Sinan Paşa veziriâzamlıktan azledilip de onun yerine Kanijeli Siyavüş Paşa veziriâzam olunca Osmanlı ordusunun serdarlığına da yeni bir tayin yapıldı. Ferhad Paşanın serdarlığa tayininin, Siyavüş Paşa'nın sadrâzamlığa getirilişinden üç ay kadar sonra vuku bulduğu anlaşılıyor. Zira, Siyavüş Paşa'nın Ferhad Paşa'nın da yeniçeri ağalığından Rumeli mak Han'ın Zengisuyu kenarındaki köşbeylerbeyliğine tayin edildiği görülmektedir. Bu vaziyete göre; Ferhad Paşa üç ay gibi kısa bir müddet zarfında sür'atli bir şekilde terfi etmiş ve 1583 martının son günlerinde vezaretle Osmanlı ordusu serdarı olmuştur. Ferhad Paşa serdarlıkla tavzif edilince ondan boşalan Rumeli beylerbeyliğine Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa, Anadolu beylerbeyliğine de Erzurum beylerbeyi Rıdvan Paşa tayin edilmiştir.

Ferhad Paşa'nın İstanbul'dan doğuya hareket ederken bir hayli hazırlıklı şekilde yola çıktığı ve bilhassa doğuda yeni kaleler inşa işini İstanbul'dan hareketinden önce plânlaştırdığı anlaşılmaktadır. Zira Ferhad Paşa muhtelif sınıflardan 60 bin asker, dört yüz çavuş, üç yüz toptan başka yanında 10 bin kişilik inşaat amelesi de bulunduğu halde yola koyulmuştur.

Doğu seferine gönderilen serdarların üçüncüsü olan Ferhad Paşa Anadolu içinden ilerlerken, askerlerinin miktarını 60 binden 100 bine çıkardı. Erzurum'a geldikten sonra Kars üzerinden geçerek Revan'ı fethe yürüdü. Ferhad Paşa daha Erzurum'a varmadan Özdemiroğlu Osman Paşa «Meş'ale savaşı» nı kazanmış olduğundan Şirvan'da İran mukavemeti kırılmıştı. Şirvan'da durum böyleyken bir de yüz binlik Osmanlı ordusu batıdan ilerlemeye başlayınca İranlıların maneviyatı bir hayli sarsılmış oldu. Bu yüzden Revan kalesini boşaltarak çekildikleri görüldü. Türkler de kan dökmeden şehre girdi. Rahimî-zâde Harimî Çavuş'un «Kitâb-ı Gencine-i feth-i Gence» isimli eserindeki ifadesiyle: «Âb-ı rûy-ı memalik-i İrân-u Turan, bab-ı Nahçivan-ı Şirvan, reşk-i mülk-ü Azerbaycan olan kal'a-i Revan üstüne varılup zâbit ve hâkimi olan Tokmak Han ve fırkası kaçınca, mülk-ü mevrûsu tûlen ve arzen zaptolunup nâm-ı padişâhî için hutbe-i padişâhî okunup mülke ilhak olundu».

Aras'ın bir kolu üzerinde bulunan Revan veyahut Erivan şehrinin coğrafî mevkiinin önemini gözönünde bulunduran Ferhad Paşa burada bir kale inşa etmek suretiyle şehri tahkim etmek istedi. Hammer «Devlet-i Osmaniye tarihi» isimli eserinin yedinci cildinin zeylinde, Venediklilerin 1583 teki Halep konsolosunun raporundan bazı notlar nakletmektedir. Bu raporda, o sırada Revan'ın nüfusu az küçük bir kasaba olduğu kaydedilmektedir. Bu duruma göre, Ferhad Paşanın, Revan'a nüfusunu gözönünde bulundurarak değil stratejik değerini kavrıyarak tahkime çalıştığı anlaşılmaktadır.

Revan'da kale inşasına 4 eylûl 1583 te başlandı. İran'ın Revan valisi Tokkü ortaya alınarak etrafına sur çevrildi; sarayın tamire muhtaç kısımları elden geçirilerek beylerbeyi sarayı halinc getirildi. Revan kalesi iç ve dış kale olmak üzere iki kısımdı. İç kalede 8 kule 725 mazgal deliği, dış kalede 43 kule 1726 mazgal deliği yapıldı. Ayrıca kale dahilinde bir de câmi bina edildi. Kaleye 5600 mevcutlu bir muhafız kıtası ve 53 tane de top yerleştirildi. Revan'daki bu derecede geniş inşaat, umumiyetle kabul edildiğine nazaran, 45 günde bitirilmişti.

Serdar Ferhad Paşa Revan'ın muhafazasını o sırada Van beylerbeyi olan Ciğala-zâde (Cicala, Cağaloğlu) Yusuf Sinan Paşa'ya tevdi etti. Kendi eyaleti de uhdesinde kalmak üzere Revan beylerbeyliğine tâyin edilen Ciğala-zâde Sinan Paşa'ya vezaret de tevcih edilmekte ve kendisine geniş selâhiyetler tanınmaktaydı. Sinan Paşa bu vazifede bulunduğu sırada Revan mülhakatının arazi

yazımını yaptırdı ve eyaleti mülki bölümlere ayrırarak teşkilâtlandırdı. Başvekâlet Arşivinde 53 numaralı Mühimme defterinin 5 inci sayfasındaki bir hükümden öğrendiğimize göre; Ciğalazâde'nin Revan'daki çalışmaları merkezi hükûmetçe takdirle karşılanmıştır.

Serdar Ferhad Paşa, Revan kalesinin inşası ve idari işlerinin yoluna konmasından sonra sefer mevsiminin geçmesini gözönünde bulundurarak kışlamak için Erzurum'a çekildi. Kış mevsimini Erzurum'da atlatınca 1584 baharında yeniden faaliyete koyuldu.

Ferhad Paşa 1584 yazını umumiyetle Gürcistan'ı iyi bir şekilde itaat altına almak ve bu itaatı müstahkem noktaların mevcudiyetiyle garantiye bağlamak yolunda gayretler sarfetmekle doldurdu. Bu sebeple çalışmaları daha ziyade Gürcistan'da yeni kaleler inşası işinde toplandı.

Gürcistan'da Osmanlıları en çok meşgul eden şahıs, son Karthli kıralı David (Davud Han) ın kardeşi Simon'du. İranlılarla mütemadi işbirliği yapan Simon, Tiflis'teki Osmanlı garnizonunun iaşesini tehlikeye sokmakta ve buraya erzak gönderme işi hakikaten bir mesele olmaktaydı. Bu adamın esas istinat sahası da Tiflis'in batısındaki Gori şehriydi. Bu bakımdan Gori şehrinin kat'i zaptiyle Simon'un iyice ezilmesi ve o devirde Gürcistan'ın mühim yerlerinden olan Lori ve Tumanis gibi beldelerin de ayrıca tahkimi icap etmekteydi. Anlaşıldığına nazaran Sultan Murad da peşinen buraların tahkimini uygun buluyordu. Evvelâ Nahçivan üzerine yürümek isteyen Ferhad Paşa, merkezi hükûmetin arzusunu ön plâna alarak 1584 baharında Gürcistan'a teveccüh etti.

Gürcistan'a ilerlerken Kars'tan doğuya yöneldiği ve Arpaçay'ını görerek Gürcüler elinde bulunan yerleri almaya başladığı anlaşılan Ferhad Paşa, işte bu arada Lori ve Tumanis'i de işgal etti. Gümrü'nün kuzey doğusunda Borçalı suyunun kaynağına yakın mevkide ve bu suyun sol sahilinde bulunan Lori ile, ondan biraz daha kuzeyde Borçalı ve Kharam sularının arasındaki sahada olan Tumanis halen harap olmuş beldelerdir. Her ikisi de işgal edilince birer kale yapıldı; Lori'ye 2-3 bin muhafızla 22 top, Tumanis'e iki bin kadar muhafızla bir miktar top bırakıldı. Bu arada Gori de işgal olunup kalesi tamir edildi. Gori'de tutunarak Osmanlı askerine zarar veren Simon da ayrıca mağlûp edildi. Bu Gürcü Prensi, Rıdvan Paşa'nın bir hatâsı yüzünden mahvolmaktan kurtuldu. Rıdvan Paşa Simon'u tedibe çalışırken kendisine yardıma gelen Maraş ve Karaman beylerbeyleri emrindeki askeri İran kuvvetleri zannederek o tarafa doğru tertibat almaya başladığı sırada Simon kaçıp kurtuldu.

Bu işlerden sonra Ferhad Paşa Ahıska'ya gelerek orayı da tahkim etmek istediği sırada yeniçeriler gürültü ederek itaatsızlıkta bulundular. Osmanlı kaynaklarının bir kısmının işaretine göre, askerin gösterdiği bu hoşnutsuzluk üzerine Ferhad Paşa padişahın gözünden düşmüş ve netice itibariyle serdarlık vazifesinin üzerinden alınmasına yol açılmıştır.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kefe'de muhasara edilmesi

Gürcistan ve bilhassa Şirvan'da şanlı muharebeler yaparak Osmanlı kudret ve nüfûzunun Şirvan ve Dağıstan'da hâkim olmasını temin eden Özdemiroğlu Osman Paşa 1583 senesi Ekiminin sonlarında Kefe'ye gitmek üzere Derbend'den hareket etti. Derbend'den ayrılırken Kefe beylerbeyi Câfer Paşa'yı Şirvan ve Dağistan serdar kaymakamı sıfatiyle buranın idaresine memur eyledi. Osman Paşa kuzey Kafkasya üzerinden Kefe'ye, oradan da deniz yoluyle İstanbul'a gidecekti. O devrin kaynakları sarih ve kesin bir ifade kullanmamakla beraber, İstanbul'a gelmek için padişahtan izin aldığı söylenen Osman Paşa'nın, merkezi hükûmete gelirken Kırım yolunu seçmesinde muayyen bir gayenin gözetilmiş olması muhtemeldir. Bu gayede; padişahın emirlerine aldırış etmemeğe başlıyan Kırım Han'ı İkinci Mehmed Giray'a bir gözdağı vermek veyahut ta Mehmed Giray'ın düşürülmesini hazırlamak üzere Kırım beyleriyle gizliden ve yakinen anlaşmaya memur edilmek olabilir.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Derbend'den çıkıp kuzey Kafkasya üzerinden Kefe'ye gelmesi de epeyce maceralı

oldu ve onun bu yolculuğu, ufak çapta da olsa, Osmanlı - Rus menfaatlarının kuzey Kafkasya'da çarpışmakta olduğunun tespitine bir vesile teşkil eyledi. Gerçi buradaki hâdise bir soygundan ibaretse de Kırım - Derbend yolu emniyetinin Ruslar tarafından ihlâli manidardı. Osman Paşa, Terek nehrine karışan Sevinç suyunu geçerken civardaki ormanlarda pusu kurmuş olan büyük bir Rus birliğinin taarruzuna maruz kaldı. Buradaki Rus pususu, İstanbul'dan Kırım üzerinden Demirkapı'ya sevkedilmekte olan ordu hazinesini soymak içindi. Ruslar İstanbul'dan gelecek ordu hazinesini beklerken Osman Paşa karşılarına çıktığından bu defa onun ağırlıklarını, zaptetmek için taarruza geçmişlerdi. Ormanlardan çıkıp tüfek ateşiyle hücum eden Ruslar bir miktar ganimet elde ettikten sonra ormfan içinde evvelce hazırladıkları siperlere çekilmeğe muvaffak oldular. Usta bir kumandan olduğu kadar da cesur bir kimse olan Özdemiroğlu Osman Paşa bu âni baskından telâşlanmıyarak Rusların sığındığı sahayı muhasara edip onlarla iki gün muharebe etti. Neticede Osman Paşanın tazyikine dayanamıyacaklarını anlıyan Ruslar gecenin karanlığından istifade ile başka bir ormana kaçtılar.

Osman Paşa'nın Kırım'a giderken çektiği sıkıntı bununla da kalmadı. Ruslar steplerdeki otlukları yakmış olduklarından hayvanlarına ot bulamadı. Osman Paşa zor şartlar altında geçen bir yolculuğu müteakip Taman üzerinden Kerç'e, oradan da Kefe'ye ulaşmak suretiyle kara yolculuğunu bitirdi.

Özdemiroğlu Osman Paşa Kefe'de iken Kırım Han'ı İkinci Mehmed Giray büyük bir ordu ile Kefe'yi muhasara etti. Mehmed Giray'ın emrinde 40 veya 100 bin kişilik bir tatar kuvveti mevcuttu. Osman Paşa muhasaraya uğramadan önce Kırım Han'ına karşı herhangi bir tecavüze yeltenmiş değildi. Zira ne Kırım ne de Osmanlı vesikalarında Osman

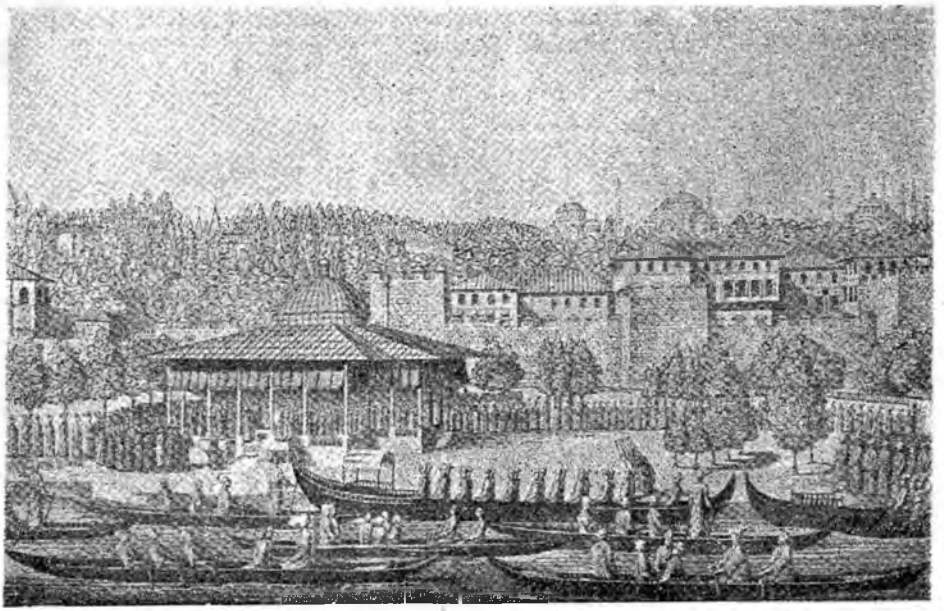

Yalı köşkünde bir karşılama merasimi.
(Bu köşk, şimdiki Sirkeci araba vapuru iskelesinin biraz doğusunda idi. Nitekim. bu iskeleden köprüye doğru giden gümrükler arkasındaki caddenin ismi de Yalı köşkü caddesidir).

Paşa'nın tecavüzüne dair her hangi bir şey mevcut değilse de müverrih Peçevi, itaatsızlığı sabit olan Han'ın azline dair Osman Paşa'ya hatt-ı şerif yollandığından bahsetmektedir. Bu vaziyete göre, padişah tarafından bir cezaya çarptırılacağını bilen Mehmed Giray'ın daha atik davranarak Osman Paşa'yı kuşattığı, böylece kuvvete müsteniden İstanbul'un gözünü yıldırıp hakkındaki kararı değiştirtmek, veyahutta Osman Paşa siyasî manevralarla Kırım'ın aristokrat zümresini elde etmeden onu ortadan kaldırmak istediği anlaşılıyor. Osman Paşa çok değerli bir kumandan olmakla beraber Mehmed Giray aleyhine bir zemin hazırlamadan maiyetindeki üç bin kişilik kuvvetle ona karşı yekten hücuma geçemezdi. Zâten Osman Paşa'nın Kefe'deki faaliyeti de Mehmed Giray aleyhine bir hava yaratmıya inhisar eder görünmekteydi.

«Biz evlâd-ı Çingiz'deniz; cbâ-an ced hükümdar soyundanız. Osmanlı bendesi olmadığımız halde, reva mıdır ki bize böyle kat'i emirler vereler ve kendi âdemleri gibi istihdam eyliyeler» diyerek merkezin emirlerini dinlemeyen Mehmed Giray'ın hakikaten değiştirilmesi icap etmekteyken, şimdi o açıkça silâha sarılmış ve böylece kendi akibetini tayine daha fazla yaklaşmış bulunuyordu.

Özdemiroğlu Osman Paşa, Kırım Han'ının muhasarasına şiddetle mukavemet etti. Bir taraftan durumu İstanbul'a arzederek kuvvet isterken bir taraftan da Kırım beyleri arasında ikilik çıkarmaya çalıştı. Kalgay Alp Giray'a haber göndererek bir gece Kefe dahiline aldı ve onu Kırım Han'ı ilân etti. Bu hal Mehmed Giray'ın biraz sarsılmasına sebep oldu.

Mehmed Giray'ın Kefe'yi kuşattığı öğrenilince, rehine olarak Konya'da oturtulan İslâm Giray acele İstanbul'a getirtildi. Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa yeniçeri ve topçulardan mürekkep 10 bin kişilik bir kuvveti gemilere yükliyerek 25 gemilik filo ile Kırım yolunu tutarken İslâm Giray da bunlarla beraber Kırım'a yollandı. İslâm Giray Kefe'ye çıkıp da hanlık fermanı okununca Mehmed Giray 37 gündenberi devam eden Kefe muhasarasını kaldırarak kaçmaktan başka bir şey yapamadı. Alp Giray ise, İslâm Giray'ın kalgaylığını kabul ile ona biat etti.

Kefe muhasarasını kaldıran Mehmed Giray çok şişman olduğundan araba ile Ur taraflarına kaçmak istemişti. Fakat kendisi rahat bırakılmayarak kardeşi Alp Giray ikiyüz kişi ile takibine gönderildi. Alp Giray ona yetişince:

«— Han'ların yüzü suyun nâmerdlik ile yere döküp Kırım ocağına su kodun, hey kaltaban» diyerek kemendle kendisini boğdu. Böylece Kefe'de muhasaraya maruz kalan Osman Paşa bir tehlikeden kurtulmakla kalmıyarak, itaatsızlığa cür'et eden Kırım Han'ı meselesi de halledilmiş oldu.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Vezirîâzamlığa tâyini

Kırım'da Mehmed Giray hâdisesi halledilip de sükûnet avdet edince Özdemiroğlu Osman Paşa Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa ile birlikte İstanbul'a döndü (28 haziran 1584). Osman Paşa'nın Kafkasya'daki harpleri İstanbul halkı tarafından takdirle karşılanmış olduğundan, karaya ayak bastıktan sonra geçtiği caddelerden «Allah seni padişaha bağışlasın!» sesleri yükseliyordu.

Osman Paşa İstanbul'a vasıl oluşundan kısa bir müddet sonra padişah ta-

Kastamonu ve kalesinin yeni bir resmi.

Kılıç Ali Paşa
(İlâve : 107)

★

Meşhur Türk kaptanlarından olan Kılıç Ali Paşa korsanlıktan yetişmiş bir denizcidir. Hayatının mühim bir kısmında «Uluç» lâkabı ile anılan Kılıç Ali Paşa'nın, İtalya'nın Calabria bölgesinin Licastelli köyünde dünyaya geldiği, ilk gençlik çağlarında balıkçılık yaptığı, bir gemi ile Napoli'ye giderken Cezayir korsanlarından Ali Ahmed Reis tarafından esir edildiği söylenir. Esaretinin bir kısmında forsa olarak çalışması muhtemel bulunan bu İtalyan balıkçısı müslümanlığı kabul ile Ali adını aldıktan sonra uzun yıllar korsanlık etmiştir.

Ali, bazan başkaları ile bazan da kendi hesabına korsanlık ederken, denizcilikte iyice pişmiş ve bu arada cesareti, kaptanlıkta fevkalâde mahareti ile temayüz ettiği gibi, korsanlık yoliyle bir hayli de servet temin eylemiştir. O devirde, Kuzey Afrika'da Arap olmıyan müslüman korsanların bir kısmı «Uluç» nâmı ile anıldığından o grupa giren bu yaman denizci de «Uluç Ali» şeklinde şöhret bulmuştur. Uluç kelimesi onun isminin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş bu yüzden Avrupa tarihlerine, Uluç Ali'den muharref olarak : «Olushaly, Ulucciali, Uchaly» şeklinde geçmiştir.

Uluç Ali epeyce şöhret yaptıktan sonra Turgut Reis'e intisap etmiş ve onunla birlikte çalışmıştır. Turgut Reis, Cerbe vakasında düşmanlarının bile hayret ve hayranlığını mucip olan başarılı kurtuluşu sağladığı sırada Uluç Ali de onun muvaffakiyetinde hissedar olmuştur.

Uluç Ali'nin Osmanlı hükûmetiyle ilk teması Turgut Reis vasıtasiyle vuku bulmuştur. Turgut Reis 1551 de İstanbul'a geldiği zaman, maiyetindeki kıymetli denizciler arasında Uluç Ali de vardı. Turgut Reis'e Karlı-eli sancak beyliği tevcih edildiği sırada, onun maiyetinde İstanbul'a gelen reisler meyanında Uluç Ali'ye de seksen akçe ulûfe bağlanarak gemisinde fener taşıma hakkı tanınmıştır.

Uluç Ali devlet hizmetine girdikten sonra Turgut Reis ile alâkasını sıkıca devam ettirmiştir. Bu bakımdan, Turgud Reis'in katıldığı harekâtta umumiyetle onun da bulunmuş olması muhtemeldir.

→

Uluç Ali, bu arada ehliyetini Osmanlı hükûmet erkânı indinde de tanıtmış olmalı ki, 1560 yılında yerlilerle İspanyolların ittifakı yüzünden Trablusgarb'de bir tehlike belirince İstanbul'dan sevkedilen yardım kuvvetlerinin başında o gönderilmiştir.

Uluç Ali'nin Cerbe harbine bilfi'il iştiraki şüpheli olmakla beraber Malta harbine katılışı kat'î şekilde malûmdur. Malta muhasarasında Turgud Reis şehid düştükten sonra Uluç Ali Cezayir-i garb beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Cezayir-i garb beylerbeyi iken, İspanya müslümanlarına yardım, Osmanlı nüfûzunun Fas'a yayılması gibi mühim işlerle uğraşan Uluç Ali Paşa, ayrıca Tunus'u zaptetmiş, İspanyolları Afrika kıyılarından söküp atmaya çalışmıştır. Bunlarla meşgulken Kıbrıs fethine katılmak üzere, Piyâle Paşa ile birleşmek emrini almıştır. Aldığı emri yerine getirmek için Cezayir filosu ile yola çıktığı zaman yolda bir Malta filosuna rastlamış, onunla yaptığı çarpışmayı kazanarak Maltalılardan zaptettiği bayrakları Kıbrıs'a göndermişti. Bu çarpışmadan sonra gemilerini tamir için Cezayir'e dönen Uluç Ali Paşa, daha sonra 20 parçalık filosu ile Serdar Pertev Paşa ve Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa emrindeki donanmaya katılmıştır. Bu donanma hıristiyan müttefiklerle çarpışmak üzere denize açılmış bulunuyordu.

Müttefiklerle Osmanlı donanması arasında cereyan eden İnebahtı harbinde, Kaptan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa tecrübeli denizci Uluç Ali Paşa'nın tavsiyelerini dinleyip de ona göre davransaydı, Türk donanması, tarihinin en büyük mağlûbiyetine uğramazdı. 7 ekim 1571 tarihinde vuku bulan İnebahtı harbinde sol cenaha kumanda eden Uluç Ali Paşa müşkül şartlara rağmen ehliyetini isbat etmiş ve ustaca manevralarla Cezayirli kumandan Giovanni Andrea Doria'nın gemilerini çevirmeğe muvaffak olup, onu merkezden uzaklaştırmış, böylece kendi emrindeki gemilerin mahvolmasını da önlemiştir.

Cezayir-i garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa İnebahtı muharebesinden kurtardığı gemilerle Modon'a geldikten sonra İs-

→

→ tanbul'a birini göndererek durumdan padişahı haberdar etmiştir. Uğranılan acı mağlûbiyet arasında Uluç Ali'nin kurtuluşu onun denizcilikteki ustalığının bir ifadesi olduğundan 28 ekim 1571 tarihli emirle Kaptan-ı deryalığa tayin edilmiştir. Uluç Ali bu emri yolda almış ve İstanbul'a gelince onun «Uluç» lâkabı «Kılıç» a çevrilmiştir.

İnebahtı mağlûbiyetini takip eden aylar zarfında Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın tekmil gayreti yeni bir donanma meydana getirme işinde toplanmıştır. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'dan bu hususta emir aldığı zaman, 200 geminin inşa ve teçhizi gibi muazzam bir dâva karşısında hayretini gizliyemiyen Kılıç Ali Paşa'nın :

«— Gemilerin teknesinin yapılması mümkündür; lâkin ikiyüz gemiye beş altı yüz lenger, ona göre âlat ve yelken ve sair levazımını tekmil mubâl görünür.»

Demesi üzerine, Veziriâzamın:

«— Paşa hazretleri, bu devlet-i âliyyenin kuvvet ve kudreti ol mertebededir ki, cümle donanma lengerleri gümüşten, resenleri ibrişimden, yelkenleri atlastan etmek ferman olunsa, müyesserdir. Hangi geminin mühimmatı yetişmezse, bu minval üzre benden al».

Diye verdiği cevap pek meşhurdur. Nitekim bu konuşma sözde de kalmamış, veziriâzam tarafından desteklenen Kılıç Ali Paşa'nın gayreti sayesinde 120 günde yeni bir donanma hazırlanmış ve bahar mevsiminin gelmesiyle Kılıç Ali Paşanın emrinde Akdenize açılmıştır.

Kılıç Ali Paşa 28 ekim 1571 den ölüm tarihi olan 21 haziran 1587 ye kadar fasılasız şekilde 15 sene 7 ay 23 gün Kaptan-ı deryalıkta bulunmuştur. Bu müddet Barbaros Hayreddin ve Piyâle Paşaların Kaptan-ı deryalıklarından daha uzun tutmaktadır. Kılıç Ali Paşa'nın Kaptan-ı deryalığı sırasında gördüğü işlerden en mühimmi, 1574 yılında Koca Sinan Paşa ile birlikte Tunus'u kat'i olarak zaptetmesidir. Kılıç Ali Paşa Kaptan-ı derya iken mühim bir deniz harbi olmamakla beraber onun ehil ve kudretli elinde bulunan donanma Akdenize Türk bayrağını serefle dalgalandırmıştır.

1578 - 1590 Osmanlı - İran harpleri sırasında Kaptan-ı deryanın Karadenizde de faaliyeti görülmüş, 1579 yılında 60 gemilik bir filo ile doğu Karadeniz kıyısına gelerek Poti (Faş) kalesinin inşasını temin etmiştir. Ayrıca Kırım Han'ı İkinci Mehmed Giray'ın isyan hâdisesi do- →

→ layısiyle 1584 te Karadenize açılmıştır.

Kılıç Ali Paşa inşaat faaliyetleri ile de nazarı dikkati celbeden bir şahsiyettir. Kaptan-ı deryalığı sırasında İstanbul tersanesinin genişletilmesi ve büyük tipte gemiler yapılması gibi gemiciliğe ait olanlarının yanında, 1586 da Yenisaray'da padişah için bir hamam, ayrıca da kendi adına cami ve hamam yaptırması bu neviden faaliyetine dahildir. Tophane'de kendi adını taşıyan cami ve hamamının mimarı meşhur Koca Sinan'dır. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya'nın küçük bir örneğidir. Beşiktaş'ın Ortaköy'e civar tarafındaki Kılıç Ali mahallesi onun nâmını tatımakta olup, bu isim, oradaki mescid ve iskelesinden ileri gelmektedir. Zevcesi Selime Hatun'un da Fındıklı deresinde bir mescidi vardır.

İnşaat ve hayrâtı ile de memlekete hayırlı olan, fakir fukarayı gözeten Kılıç Ali Paşa'nın melânkolik bir tabiata sahip olduğu, bazan kimseyi görüp konuşmamak için bir köşeye çekilip, sükûnet içinde kendini dinlediği rivayet olunur. Venedik elçisi Morozini ise, onun hiddetlendiği zaman kabalaşıp ifrit kesilen bir tipte olduğunu beyan eder.

Doksan seneyi bulan uzun bir ömür süren Kılıç Ali Paşa'nın en yaşlı devrinde bile kadına düşkün olduğu, hattâ ölümünün bile bu yüzden olduğu söylenir. Onun bu tarafını ve bir gece içinde âni ölümünü ele alan müverrih Selâniki şunları kaydeder : «sinni doksana karib olmağın hırs-u tûl-i emel münis-i tabi isi olmuş idi ve hasnâ cevâri mukarenetinden kaçmayıp onunla üns-ü ülfet mukayyed idi, tabip ise tenbih idüp zinhâr sohbet-i zenândan perhiz itmek vâcibdür, ömr-i nâzenin ele girmez deyu tenbih itmiş iken memnû olmayıp ol gice mülâabe ile bikr câriyeye mubaşeretinde rûhu bedeninden âlem-i ukbâya tayrân olduğu haberi Divân'a geldi.»

Öldüğü zaman altun ve kıymetli taşlardan mürekkep bir hazine ve 60 bin duka bırakmıştı. 500 bin duka tahmin edilen serveti hazineye alındı. Cenazesi sanına lâyık bir törenle kaldırılarak Tophane'deki camiinin avlusuna defnedildi.

Bibliyoğrafya : Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye tarihi c. 6 ve 7. Selaniki; Tarih. Peçevî; Tarih. Kâtib Çelebi; Tuhfet-ül kibar fi esfar — ül binar. Aziz Samih; Şimali Afrika'da Türkler. Ali Rıza Seyfi; Kılıç Ali Paşanın tercüme-i hâline dâir bazı tetkikat (Risâle-i mevkûfe-i bahriye no: 6). Ali Haydar Emir; Kılıç Ali ve Lepanto.

rafından kabul edildi (5 veya 10 temmuz). Yalıköşkü'nde cereyan eden kabul sırasında fevkalâde iltifatlara mazhar oldu. Padişah, Osman Paşa'yı «Hoş geldin Osman» sözüyle karşıladı. Osman Paşa, sultan'ın eteğini öperek ayakta onun emrine muntazır bulunurken Sultan Murad kendisine oturmasını emretti. Osman Paşa saray âdetine uymak için oturduktan sonra tekrar ayağa kalktı. Sultan Murad ayni emri üç defa daha tekrarladı. Dördüncüsünde oturup kaldığı zaman kendisinden Kafkasya'daki harplerini anlatmasını istedi. Osman Paşa dört saat müddetle mücadelelerini nakletti. Sultan Murad onu dinledikçe heyecan duyuyor ve takdirlerini bildiriyordu. Bu meyanda «Aferin Osman» ve «Güzel hareket etmişsin Osman» gibi iltifatkâr sözler sarfeden Sultan Murad evvelâ başındaki murassa sorgucu çıkararak kendi eliyle Osman Paşa'nın başına taktı, biraz sonra da murassa hançerini çıkarıp yine bizzat kendisi onun beline yerleştirdi. Maceralarının en mühim ve heyecanlı taraflarını anlatırken padişahın: «Berhudar ol Osman, berhüdar ol» sözlerini söylediği; daha sonra da «iki cihanda yüzün ak olsun! Allah senden razı olsun, bu dünyada uzun müddet şeref-i iktidar ile yaşa!» dediği görüldü.

Osman Paşa huzurdan ayrıldıktan sonra padişah, kızlar ağasına: «Artık Osman'ın afyona müptelâ olmadığına şüphem kalmadı Zira öyle bir iptilâsı olsaydı dört saat yorulmaksızın konuşmakta devam edemezdi» dedi. Sultan Murad'ın böyle söylemesinin sebebi, Osman Paşayı afyon müptelâsı diye tanıtmalarından ileri geliyordu. Osman Paşa şarap içmekle beraber afyon müptelâsı değildi.

Osman Paşa'nın huzura kabulü ve fevkalâde iltifatlara mazhar olduktan başka, bir de padişah tarafından afyonkeş olmadığının anlaşılması, onun ikbalin son basamağına kadar çıkmasına yol açtı. Kanijeli Siyavüş Paşa'yı azleden Padişah Osman Paşa'yı sadrâzamlığa getirdi (28 temmuz 1584). Özdemiroğlu Osman Paşa'ya mühr-ü hümâyunun teslimi de ona gösterilen hususî alâkanın bir defa daha tezahürüne vesile teşkil etti. O zamana kadar mühr-ü hümâyun yeni sadrâzamların konaklarına gönderilirken Osman Paşa'ya divan toplantısı sırasında yollandı. Osman Paşa mühr-ü hümâyunu öperek başına koyduktan sonra koynuna yerleştirirken diğer vezirler ile divan üyeleri el öperek tebriklerini sundular.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Serdarlığı

Özdemiroğlu Osman Paşa, veziriâzamlık makamına oturuşunun üzerinden üç ay geçmeden, yeniden ordunun başına geçmek ihtiyacını hissetti. Osman Paşa'yı yeni dönmüş olduğu harp sahalarına tekrar gitmeye icbar eden sebep, o aralık Kırım'da bir takım hâdiselerin cereyan etmiş olmasıydı.

İkinci Mehmed Giray öldürüldükten sonra oğulları Saadet, Safa ve Murad Giray'lar babalarının intikamını almak için faaliyete geçmişlerdi. Amcaları İslâm Giray'ı devirmeye çalışan bu grupun esas elebaşı ve idarecisi, Saadet Giray'dı. Saadet Giray, on bin kişilik bir kuvvetle birdenbire İslâm Giray'ın üzerine yürümüştü. Yapılan çarpışmada mağlûp düşen İslâm Giray yaralı olarak Kefe'ye kaçmıştı. Saadet Giray ise onu ortadan kaldırmak azmiyle Kefe'ye kadar gelmişti. Müverrih Selâniki Mustafa Efendi'nin bildirdiğine göre Kefe'deki Osmanlı askeri ile Saadet Giray arasında şiddetli muharebeler başlamıştı.

İşte Kırım'da cereyan eden bu hâdiseler İstanbul'da öğrenilince, mesele divanda görüşülmeğe başlanmıştı. Müverrih Selâniki'nin anlattığına nazaran Sultan Murad Kırım'a kimin gideceğini sormuş, Özdemiroğlu da «Ben giderim» sözleriyle bizzat sefere talip olmuştu.

Böylece Özdemiroğlu Kırım'a sevkedilecek kuvvetlere serdar tayin edildi. Osman Paşa bir taraftan askerî hazırlıklariyle meşgulken bir taraftan da veziriâzam sıfatiyle donanmanın hazırlanmasını emretti. Bu kararlara varıldığı sırada Ekim ayının ortalarıydı. Osman Paşa kış gelirken sefere çıkılmasının uygun olmıyacağına dair dedikodulara kulak asmadı. Karadan Sinop'a kadar gidecek oradan da Kılıç Ali Paşa idaresindeki donanma ile Kırım'a geçecekti. Bu gaye ile 2 kasım 1584 te Üsküdar'dan harekete geçti. O sene kış erken bastır-

dığından yollarda bir hayli zahmet çekildi. Özdemiroğlu Osman Paşa Kastamonu'ya vardığı zaman Kırım'daki hâdisenin halledildiği haberi geldi. Böylece Sinop'a giderek oraya kadar gelmiş olan donanma, gemilerine binip Kırım'a geçmesine lüzum kalmadı. Kırım Han'ı İslâm Giray kardeşi ve veliahdı olan Alp Giray ile birlikte Kefe'deki Osmanlı kuvvetlerinin yardımını da görerek Saadet Giray'ı kaçırınca, Kırım'da hakikaten Osman Paşa'ya düşen bir iş kalmamıştı. O aralık kış mevsiminin de en şiddetli devresine girilmiş olduğundan Osman Paşa kışı Kastamonu'da geçirmeğe karar verdi.

Tebriz'in zaptı

Özdemiroğlu Osman Paşa Kastamonu'da bulunduğu sırada doğudaki ordunun serdarlığına tayin edildiğine dair İstanbul'dan hattı- humâyûn geldi. Bunun üzerine hazırlıklarını genişleten Osman Paşa Anadolu ve Rumeli'deki bir çok sancak beylerine emirler göndererek askerleriyle orduya iltihaklarını istedi. Böylece ordunun asker mevcudu kendisinden önceki serdarların zamanından daha kalabalık hâle geldi. Kaynakların hemen ekserisinin ittifakına göre insan sayısı 200 bin kişiyi bulmaktaydı. Serdar'ın Kastamonu'dan gönderdiği emirler arasında İstanbul'dan sipahi ve silâhdar bölükleriyle 300 çavuşun 400 darbezen topu ile Sivas'ta kendisine iltihakları bildirilmiş olduğundan, ordunun ateş gücünün artırılmasına ehemmiyet verildiği görülmekteydi. Hammer tarihinin 7 inci cildinin 144 üncü sayfasında kaydedildiğine göre, Osman Paşa işe müşkilâtını hesaplıyarak 200 binlik ordunun 40 bin kişisini terhis etmişti.

İran harplerinin tecrübeli ve muvaffak kumandanı Özdemiroğlu Osman Paşa, Kastamonu'dan hareketinden sonra Amasya-Tokat Sivas-Erzincan yolunu takiben Erzurum'a geldi (1 ağustos 1585). Tokat'tan geçtiği sırada kendisinden önceki Serdar Ferhad Paşa ile karşılaştı. Özdemiroğlu'na Serdarlık tevcih edilince doğudaki vazifesinin sona erdiği kendisine bildirilmiş olan Ferhad Paşa İstanbul'a gitmekteydi.

Özdemiroğlu, Erzurum karagâhında on gün kaldı. Bu sırada iki mühim şahsın ordugâha gelişleri bilhassa Osman Paşanın memnuniyetini mucip oldu. Bunlar Şirvan muharebelerinde esir düşmüş olan Gazi Giray ve Dal Mehmet Bey idi. Daha önce temas edildiği veçhile, her ikisi de İran'da Alamut kalesine hapsedilmiş olan bu şahıslardan Gazi Giray, ağabeysi Mehmed Giray isyan ettiği zaman İran şahı tarafından hapisten, çıkarılarak saraya getirilmişti. Şahın niyeti Kırım'daki isyan dolayısiyle Gazi Giray'ın vücudundan faydalanmaktı; muhtemelen onu Kırım'a göndermeyi bile düşünmüştü. Gazi Giray bu vesileyle Alamut kalesinden kurtularak iyi muameleye kavuştu ama İranlıların tasavvurları tahakkuk edemedi. Zira, bir gün yaylaya çıkan şahın yanına gideceğini söyliyerek Tebriz'den kaçmaya muvaffak olan Gazi Giray derviş kıyafetine girerek hududu aştıktan sonra Van'a oradan da Erzurum'a gelerek eski silâh ardaşı ve kıymetli kumandanına kavuştu. «Şecaatnâme» müellifi Dal Mehmed'in kaçışı ise Gazi Giray'ınkinden daha maceralı olmuştu. Gazi Giray'ın tavassutu üzerine zindandan çıkarılan Dal Mehmed Bey Isfahan'a getirildikten sonra kaçmış, fakat doğruca Osmanlı hududuna ilerlemek imkânını bulamadığından evvelâ Şiraz'a gitmiş, oradan Basra'ya geçebilmiştir. İran topraklarından dışarıya çıkıncaya kadar yalınayak dilenmeye mecbur kalacak derecede sefalet çekmiştir. Basra'ya ulaşınca Osman Paşaya iltihak etmek için yolculuğuna ara vermeyen Dal Mehmed Bey, Bağdad ve Diyarbakır üzerinden Erzincan'a gelmiştir.

Özdemiroğlu Osman Paşa gerek ordusunun durumundan Gazi Giray ile Dal Mehmed'in orduya iltihaklarından memnundu ama, Erzurum'dan itibaren sıhhati iyice bozulmuştu. Peçevi'nin ifadesine nazaran, Osman Paşa'nın sıhhati İstanbul'dan ayrıldığı sırada bile iyi değildi. Erzurum'dan sonra ata pek binemediği, umumiyetle araba veya taht-ı-revanla yoluna devam ettiği anlaşılan Osman Paşa, Çaldıran'a veyahut da biraz ilerisindeki Karadere konağına vardığı sırada Van beylerbeyi Ciğala-zâde Yusuf Sinan Paşa kendisine iltihak eyledi. Ciğala-zâde'nin maiyetinde iyi silâh-

landırılmış ve güzel yetiştirilmiş 6 bin kişilik kuvvet vardı. Van beylerbeyi, Osman Paşa'ya iltihak ettiği zaman ordunun öncüsü olmak arzusunu izhar eylediğinden bir konak ileriden yürümekteydi.

Osmanlı ordusu bu defa Lala Mustafa, Koca Sinan ve Ferhad Paşalardan serdarlıkları sırasında olduğu gibi Gürcistan ve Şirvan'ı hedef tutmuyor. İranlıların eski merkezi Tebriz üzerine ilerliyordu. Ciğala-zâde'nin iltihakını müteakip İran hududu geçildiğinden Hoy-Merend üzerinden Sûfiyan'a gelindi.

Osmanlı ordusunun Sûfiyan'a gelişinden Tebriz'in zaptına kadar yaptığı muharebelerin adet ve neticeleri bir hayli karışıktır. Bu karışıklığa, o devrin ana kaynaklarından olan Peçevî ve Selânikî gibi Osmanlı tarihleri ile, Safevî kaynağı olan İskender Bey Münşî'nin « Tarih-i âlem-ârây-ı Abbâsî » sinde lüzumu kadar tafsilât verilmemesinde, hattâ İskender Bey Münşî'nin kaydı ile Peçevî ve Selânikî'nin yazdıkları arasında bazı farklar görülmesindedir. Âli, Selânikî ve Peçevî'ye istinat eden Solakzâde Tebriz'in tek bir muharebe neticesinde zaptedildiğini belirtir tarzda bir ifade kullanmıştır. Meşhur Alman tarihçisi Hammer ise ; Tebriz zaptedilinceye kadar üç şehre girilişi takip eden bir hafta zarfında da iki muharebe yapıldığını ; bunların ilk dördünde İranlıların, beşinci muharebede ise Türklerin galip geldiğini kabul eder ; üçüncü muharebede Türklerin Tebriz'e girerek şehre hâkim olduklarını söylediği, bu harpte bile İranlıları galip göstermekle tezada düşer.

Yukarıda zikrettiğimiz bu kaynaklardan başka Rahimî-zâde İbrahim Harimî Çavuş ile Dal Mehmed Bey gibi İran harplerine bizzat katılmış şahsiyetlerin eserlerini gözönünde bulundurarak bu çarpışmaları tahlil ve tasnife tâbi tutan İsmail Hâmi Danişmend «Osmanlı Tarihi Kronolojisi» isimli eserinde isabetli neticelere varmıştır. Mezkûr müellifin de kabul ettiği veçhile, Özdemiroğlu Osman Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu ile İranlılar arasında ilk çarpışma, Hammer'in dediği gibi Sûfiyan'da değil, onun biraz ilerisindeki Âbvâr konağında cereyan eylemiştir (21 eylûl 1585). Rahimî-zâde İbrahim Harimî Çavuş'un « Gonce-i bağ-ı Murad » isimli manzum eserine göre, Sûfiyan'daki hâdise, Safevî piştarları ile atları otlatan Osmanlı seyisleri arasındaki mücadeleli temastan ibarettir. Maamafih seyislerin bu kavgası 21 eylûle rastlıyan ertesi günkü muharebeye yol açmıştır.

Âbvâr'daki muharebe Osmanlı piştar kumandanı Ciğala-zâde Sinan Paşa ile İran şehzâdesi Hamza Mirza arasında cereyan eylemiştir. Hamza Mirza'nın kuvvetleri gibi Osmanlı askeri de inatla çarpışmış ve her iki taraf da ağır zayiat vermiştir. Ertesi gün Osmanlı ordusu Tebriz'e ilerlediğine göre, Hamza Mirza'nın ric'at zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Hamza Mirza'nın Osmanlı ordusunun kabarık sayısını gözönünde bulundurarak, muharebe kesin neticeye ulaşmadan çekilmiş olması da mümkündür. Zira, Hamza Mirza'nın emrindeki askerin Osmanlı ordusuna denk sayıda bulunmadığı, muhtelif kaynakların ifadesine nazaran 12, 17 veya 30 binden ibaret bulunduğu görülmektedir.

Tebriz'e giriş

Hamza Mirza ile yapılan muharebeden sonra Osmanlı ordusu ileri hareketine devamla 22 eylûl sabahı Tebriz'in yakınından geçip Urmiye gölüne dökülen Acısu (Acıçay) kenarına geldi. Vaktiyle Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman Tebriz'e yaklaştıkları zaman şehir teslim olmuş bulunduğundan bu defa da aynı şey ümit edildi. Lâkin bu defa Şah Hudabende'nin reisliğinde toplanan meşveret meclisi Tebriz'in müdafaasına karar vermiş bulunuyordu. Tebriz'in müdafaa edilip edilmemesi müzakere edilirken bazı kimseler, şehrin harap olmaması için, evvelce tatbik edildiği gibi, halkın bir kısmının tahliyesi suretiyle teslimin uygun olacağını beyan ederken müfritler müdafaada ısrar etmişler ve Tebriz'in 100 bin erkek nüfusunun yarısının mücadeleye iştirak edebileceğini, Osmanlı ordusu bunlarla uğraşırken dışarıdan vuku bulacak hücumlarla iki ateş arasında kalacak Türk kuvvetlerinin yenileceğini ileri sürmüşlerdi. İşte bu ikinci fikrin üstün gelmesi neticesindedir ki, şehir halkı teşkilâtlandırılmış, so-

kak başlarına ve önemli yerlere siperler kazdırılmıştı. Silâhlandırılan halktan başka şehire bir kaç bin [illegible] asker yerleştirilmişti. Tebriz valisi Fethi oğlu Ali Kuli Han Şehzâde Hamza Mirza'nın maiyetindeki kuvvetler arasında bulunduğundan şehirdeki milis ve askerlere valinin kardeşi Hüseyin Kuli Han ile Ustaclu beylerinden Pîr-i Gayb Han kumanda etmekteydi.

Osmanlı ordusunun başkumandanı Özdemiroğlu Osman Paşa, Acısu önündeki kısa duraklama esnasında teslim teklifinin vuku bulmadığını görünce yürüyüşe devam edilmesini emretti. Böylece aynı gün içinde İranlıların eski merkezlerinin önüne ulaşan Osmanlı ordusu, şehrin kuzey doğusundaki iki kapıdan Tebriz'e girdi. Tabii İranlıların vardığı karar dolayısiyle Osmanlı kuvvetleri mukavemetle karşılaştı. O gün (22 eylûl) akşama kadar süren çarpışmalar neticesinde şehrin yarısı işgal edildi. Ortalık kararmağa başladığı zaman Osmanlı askeri ertesi günkü muharebeye hazırlık olmak üzere sokak başlarına ve icap eden yerlere toplar yerleştirdi.

Türk askeri Tebriz'in yarısına hâkim vaziyete geçerken İran şehzâdesi Hamza Mirza şehrin kuzey tarafından Osmanlılara darbe indirme plânında muvaffakıyet sağlıyamamıştı. Bu bakımdan ertesi gün Tebriz'in tamamının zaptı mukadderdi. Zaten ortalık kararıktan sonra Hüseyin Kuli Han ile Pîr-i Gayb Han şaha iltihak etmek üzere şehirden ayrılmışlardı. Bunun üzerinedir ki, Tebriz halkı kendilerinin mümessili sıfatiyle müftü Mevlânâ İnayetullâh oğlu Mevlânâ Muhammed Ali reisliğindeki bir heyeti Özdemiroğlu Osman Paşa'ya göndererek halkın can ve malına dokunulmamak kaydiyle teslim olacaklarını bildirmişlerdir.

Bu durum karşısında; mâmur bir belde olan Tebriz'in harp neticesi tahribe uğramasını istemeyen Osman Paşa, karşısındaki hasmın müslüman oluşunu da hesaba katarak teklifi kabul eyleyip gece yarısı orduya ateş kes emri tebliğ edildi.

Şehrin teslim olduğu gecenin sabahında, yâni 24 eylûlde serdar Veziriâzam Özdemiroğlu Osman Paşa Tebriz dâhil olmak üzere Azerbaycan toprakları-

nın Osmanlı memleketleri arasına katıldığını ilân etti.

Tebriz'e harben girilmekteyken gece ateş-kesilmesi ve Tebriz halkı verilmesi yeniçerilerin hiç hoşun mişti. Zira bu yüzden mâmur v Tebriz şehrini yağma edemiyecek dukları ganimetlere konamıya Bunun için nizamları dinlemey çeriler 24 eylûl günü çapulculuğ dılar. Yeniçerilere bakıp diğer nıflarından da yağmaya karışa rüldü. Bunlar mal yağması halktan da bazı kimseleri esi lardı.

Kapıkulu askerlerinin niza miyerek yaptıkları şeylere çok l man Paşa, hastalığına rağmen mahallinde müdahale suretiyle ç reketleri durdurdu. Esir edilişl biyle feryad eden kimseleri se raktırıp evlerine gönderdi. Osı fevkalâde gayret sarfederek yağ ledi ama, askerlerin bu çirkin leri Tebriz halkı üzerinde çok bıraktı.

Tebriz'in zaptı için çarpışır ladığı sırada Osmanlı ordusun gâhı ile ordu ağırlıkları şehrin rafının biraz ilerisindeki Acısu Şûrâb) mevkiinde iken, yağma nin ferdası günü Tebriz'in gü fındaki Çerendâb mevkiine g riz'in kenar mahallesi addedil dâb'a çadırlar kurulduğu sırada ren askerlerden bazılarının şah deki sarayını yıkmaya teşebbü görüldü. Bereket versin ki sü dahale edilmek suretiyle aske lığı önlendi.

Ordugâhın Çerendab'a na tesi günü Ramazan bayramın ğından Özdemiroğlu Osman Pa tih hem de bayram tebriklerini ledi. Fethi takip eden ilk cu da Sultan Hasan (Uzun Hasan kılındı. Yavuz Sultan Selim önce cuma namazını ayni cami

Tebriz'de kale inşa ed

Tebriz şehri Yavuz Selim Süleyman zamanlarında da fakat, Osmanlıların çekilmes kıp İranlılar derhal istirdat

Tebriz'in İranlılar tarafından istirdadının önlenmesi, ancak burada kuvvetli bir muhafız birliğinin bırakılması ve muhafızların da, imdat kuvvetleri gelinceye kadar kuvvetli istihkâmların gerisinde dayanmasiyle mümkündü. Gürcistan ve Şirvan'da da ayni zihniyetle hareket edildiğinden tahkimata ehemmiyet verilerek bir takım kaleler inşa olunmuştu. Binaenaleyh Osmanlı ordusunun bu defaki Azerbaycan harekâtı geçici bir istilâ addolunmuyor ve bölgenin en önemli şehri olan Tebriz'in elde tutulması isteniyordu.

İşte bu arzunun bir neticesi olarak Tebriz'de kale inşasına girişildi. Özdemiroğlu'nun emriyle başlanan inşaat büyük bir gayretle yürütüldü ve umumiyetle kabul edildiğine nazaran, inşaat 35 günde bitirildi. «Heşt Bihişt» sarayını içine alacak şekilde inşa edilen Tebriz kalesi surlarının çevresi sekizbin altıyüz otuz altı metreyi bulmaktaydı. Bu işler tamamlanınca Tebriz'e 7 - 8 bin kişilik muhafız kuvveti konuldu.

Ciğalazâde Sinan Paşa'nın uğradığı mağlûbiyet

Tebriz'in kaybına tahammül edemiyen İranlılar, Osmanlı ordusunu iz'ac hareketleriyle yıpratmak, bu iz'aclarla kale inşaatını yarıda bıraktırmak, ordunun geri dönüşü sırasında çete harplerini daha da şiddetlendirerek şehri istirdada karar vermişlerdi. Bu kararın tatbikinde ilk merhale olarak cesur İran şehzâdesi Hamza Mirza'nın emrinde toplanan kuvvetler Tebriz'e 20 kilometrelik mesafede bulunan Neheng deresine kadar gelmişlerdi.

Özdemiroğlu Osman Paşa İran şehzâdesinin hazırlığını haber alınca Van beylerbeyi Ciğala-zâde (Cağaloğlu) Sinan Paşa ile Diyarbakır beylerbeyi Mehmed Paşa'yı bir miktar askerle buna karşı gönderdi. Hamza Mirza'nın emrinde Hammer'e göre 20, Müneccimbaşı'ya göre 30 bin kişi mevcuttu. Sinan Paşa, Neheng deresinde düşman kuvvetleriyle muharebeye tutuştu (15 ekim 1585). Hamza Mirza'nın, askerini ustaca idaresi, Ciğala-zâdenin ise, hem düşman hakkında iyi keşif yapmadan muharebeye girmesi, hem de Mehmed Paşa ile anlaşamaması yüzünden Osmanlı askeri mağlûp oldu. Safevîlerin 1629 yılına kadar gelen tarihini yazmış bulunan İskender Bey Münşi'nin «Tarih-i Alem ârâsi» isimli Safevî tarihinde ne göre, Osmanlıların bu ha atı on bin maktuldü.

Tebriz katliam

1578 - 1590 Osmanlı - İ Osmanlılara şeref getirmiyec sif hâdisesi Neheng harbinin cereyan etti. Bu müessif hâ süren katliâmdan ibaretti. duda bulunan İbrahim Hari Dal Mehmed Çelebi'nin, bun müverrih Selâniki'nin ifade ran, Tebriz katliâmı serdarı mayıp, halktan bazı kimsel hissiyle tenhada rastladıklar kerine tecavüzleri neticesin Vâki tecavüz üzerine askerl rının ortalığı velveleye ve silâha sarılmaları bir çok i nın akmasına sebep olmuştu man Paşa askerin emir hil çılgınlığı önlemek için hay buna rağmen ilk nazarda kim olamamış, ancak bazı ki ettirdikten sonradır ki katli bilmiştir. Tebriz katliâmınd len Osman Paşa bunun üze ha kalkamıyacak derecede müştür.

Tebriz etrafında muharebeler

Tebriz'in zaptından son tan kale inşaatiyle uğraşılır dan da İranlıların tecavüzler nulmaya çalışılıyordu. İra bir ordu ile muharebe etmel ça parça kuvvetlerle yıpra tercih ettiklerinden ufak ç ler arasındaki çarpışmalar kip ediyordu. İranlıların t ları üst üste tekrarlayışlar Mirza gibi cesur ve kahra mandana sahip oluşlariyle, değerini pek iyi bildikleri Osman Paşanın hastalığınd bulunuşlarının da hissesi n

Tebriz katliâmından bi

birer ikişer gün ara ile tekrarlanan üç muharebeye Osmanlı ordusunun tamamı katılmamakla beraber, savaşan kuvvetler pek de az sayılmazdı. Bunların birisinde İranlılar, iki tanesinde de Türkler üstün geldi.

Tebriz katliâmından sonra ilk çarpışma 25 ekim günü cereyan etti. Özdemiroğlu Osman Paşa, harbe katılacak hâli olmadığından serdar kaymakamlığına tâyin ettiği Ciğalazâde Sinan Paşa muharebe edecek kuvvetlerin başında idi. Karaman valisi Murad Paşa, yeni Tebriz valisi Hadım Câfer Paşa, Diyarbakır valisi Mehmed Paşa, Trabzon valisi Hüseyin Paşa da serdar kaymakamının maiyetinde bulunuyordu. Tebriz civarında Fahusfene deresinin kenarlarında cereyan eden muharebede İran şehzâdesi Hamza Mirza belirli şekilde zafer temin eyledi. Osmanlı kuvvetlerinin mağlûbiyetine, Ciğalazâde'nin vaktinden önce harp sahasını terkedecek şekilde geriye doğru çekilmesi sebep oldu. Çarpışmalar sırasında Trabzon valisi Hüseyin Paşa şehid düştü. Rivayete göre, Karaman beylerbeyi Murad Paşa kuyu gibi derin bir çukura düşmüş, onun üzerine isabet eden Diyarbakır valisi Mehmed Paşanın sarığının ucu dışarıda kaldığından İranlı takipçiler bunları görerek çukurdan çıkarmışlar, Mehmed Paşa ağır yaralı olduğundan başını kesmişler, Murad Paşa'yı da esir sayarak şahın ordugâhına yollamışlardır. İlerde sadrazamlık mevkiine geçecek, Celâlilerin ortadan kaldırılmasında mühim rol oynıyacak olan ve Osmanlı tarihinde « Kuyucu » nâmı ile tanınan Murad Paşa İranlıların elinde bir müddet esir kaldı.

Hamza Mirza'nın bu muvaffakiyeti üzerine zâten yataktan kalkamıyacak derecede hasta olan Özdemiroğlu Osman Paşa daha da ağırlaştı. Bu sırada sefer mevsimi geçecek derecede kışa yaklaşılmıştı. Ordunun kışlağa çekilmesi icap etmekteydi. Onun için hareket hazırlıkları görüldü. Ordunun hareketini serdar kaymakamı olan Ciğalazâde Sinan Paşa idare edecekti. İranlılar arasında Özdemiroğlu Osman Paşanın öldüğüne dair şayialar dolaşmaktaydı. Bundan da cesarete kapılan Hamza Mirza 30 bin kadar askerle Osmanlı ordusuna karşı bir yıpratma hücumuna geçti. Muharebe Tebriz'in güney taraflarındaki « Şenb-i Gazan » mevkiinde cereyan etti. Hamza Mirza'nın hücumuna sipahiler şiddetli mukavemet edip mukabelede bulununca İran şehzâdesi mağlûben geri çekilmek zorunda kaldı (28 ekim 1585).

Vaktiyle Kanuni Süleyman'ın vezirâzamı Makbul (Maktul) İbrahim Paşa'nın bir kale yaptırmış olduğu Şenb-i Gazan mevkiindeki muharebeden sonra Osmanlı ordusu kışlağa çekilme hareketine devam etti. Tebriz'in kuzey tarafından geçip bilâhara güney batıya kıvrılan Acısu (Acıçay) konağına gelindiği sırada İran şehzâdesi Hamza Mirza'nın bir defa daha hücum ettiği görüldü (30 ekim). Acısu boyunda cereyan eden muharebede İran kuvvetleri bataklık araziye itilerek büyük kısmı mahvedildi. Hamza Mirza kuvvetlerinin çoğunu kaybettiğinden kışlağa çekilmekte olan Osmanlı ordusuna bir daha taarruz cesaretini bulamadı. Maamafih İranlılar Osmanlıların fethettikleri Tebriz civarını istirdat faaliyetinden de geri kalmadılar. Tabii bu arada istirdadı ehemmiyet arzeden mevki Tebriz idi. Osmanlı ordusu çekilirken Tebriz muhafız ve beylerbeyliğine bırakılan Hadım Câfer Paşanın emrine sekiz bin asker, bir miktar erzak ve cephane tahsis edilmişti. Ordunun çekilişinin üzerinden ondört gün geçince İranlılar Tebriz'in kale dışında kalan yerlerini işgal ettiler ve kaleyi de kuşatmaya başladılar.

Acısu boylarında cereyan eden bu son muharebeden bir gece evvel Osmanlı ordusunun serdarı Özdemiroğlu Osman Paşa öldü. Ömrünün büyük kısmını harp meydanlarında geçirerek devlete bu yolda büyük hizmetler ifa eden Özdemiroğlu Osman Paşanın cenazesi Diyarbakır'a götürülerek hazırlanan türbeye defnedildi.

Ferhad Paşa'nın ikinci defa Serdarlığı

Serdar kaymakamı Ciğalazâde Sinan Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine mühr-ü hümâyûnu Niğbolu beyi Ahmed Paşazâde Mehmed Bey vasıtasiyle İstanbul'a gönderdi. Mühr-ü humâyûn İstanbul'a gelince Sultan Murad

onu doksanlık bir ihtiyar olan Hadım Mesih Paşa'ya teslim etti.

Özdemiroğlu'nun ölümü ile yalnız veziriâzamlık değil, doğudaki ordunun serdarlığı da inhilâl etmişti. Mesih Paşanın sadarete tayini sırasında bir de serdarlık işinin halledilmesi gerekmekteydi. Lâkin serasker tayini işi veziriâzam tayini kadar sür'atli ve kestirme şekilde cereyan etmedi. Peçevî, Selânikî, Solakzâde ve Kara Çelebizâde tarihlerinde mevcut birbirinden farklı malûmattan anlaşıldığına göre serdar tayini meselesi, gerek padişah gerekse diğer devlet erkânını bir müddet meşgul etmişti. Kendisinden önce yazılanları gözden geçirip sarih bir netice çıkarmaya çalıştığı anlaşılan Solakzâde'nin kendi namı ile anılan tarihinin 610 uncu sayfasında: «Ciğalazâde'ye evvel baharadek asker-i islâm serhadd-i aceme vâsıl olunca eğer Tebriz ve eğer sair hudut memaliki gereği gibi muhafaza idüp bir yere kızılbaş-ı evbaşdan zarar ihtimali olmıya tenbihiyle seraskerlik beratı yazılıp ulağla irsal olundu» dendiği cihetle, Ciğalazâdenin serdar tayin edildiği görülmektedir. Lâkin Osman Paşanın hastalığı sırasında bir kaç muharebe idare etmiş olan Ciğalazâde'nin parlak neticeler elde edememesi, İstanbulda lehinde bir cereyan yaratmadığından, daha kış çıkmadan serdarlık meselesi yeniden mevzuubahis oldu ve hattâ esaslı şekilde ele alındı. Ciğalazâde'nin iktidarının serdarlığa kifayet edip etmiyeceği düşünüldükten başka; İran hududuna iki serdar gönderilmesi, böyle yapıldığı, yâni cephenin iki serdar arasında bölünmesi halinde doğacak mahzurların neler olabileceği de hesaba katıldı. Birdenbire karar verilemediğinden, mühim devlet erkânının bu hususta düşüncelerini yazılı olarak bildirmeleri istendi. Sadrâzam Mesih Paşa buna ait tezkereleri toplayıp hepsini ayrı ayrı gözden geçirdikten sonra kendi fikrini de derkenar eyliyerek padişaha sundu. Bunları tetkik eden Sultan Murad, Solakzâde'nin ifadesiyle Ferhad Paşa'yı serdar nasbeylediğini şöyle bildirdi: «Ol padişah-ı ba-intibah zikrolan telhis ile tezakiri iki gün iki gece yanında alıkoyub cümlesini gözden geçirüb mütalea eyledikten sonra üçüncü gün divan-ı âli'de destimallere başka başka bağlu iki hatt-ı şerifi kapucular kethüdalığı hizmetinde olan Saturcu Paşa'ya teslim idüb, birini veziriâzam Mesih Paşa'ya ve birini vezir-i ma'zur Ferhad Paşa'ya ferman buyurdu. Merkum Saturcu divanhane-i âliye gelüb hatt-ı şerifin birini veziriâzam ve müdebbir-i cumhur-u ümem olan Mesih Paşa'ya, ve birini mumaileyh Ferhad Paşa'ya teslim eyledi. Açub okuduklarında, veziriâzama olan hatt-ı şerifin ibareti (Vezir Ferhad Paşa'yı şarka memur olan umum askere bilistiklâl serdar eyledim, hemen bugünden sefer tedarikin göre deyu tenbih idesin deyu yazılmış ve Ferhad Paşa'ya olan hatt-ı şerif, umumen seni Acem seferine memur ve askere müstakilen serdar ettim bugünden hemen umur ve sefer ile mukayyed ve hazır olub çıkasın) yazılmış.»

Böylece doğu serdarlığına ikinci defa tayin edilmiş olan Üçüncü vezir Ferhad Paşa derhal hazırlığa girişti, Yanına beşbin yeniçeri, sipahi ve silâhdar bölükleri, bin topçu, bin cebeci, bin top arabacısı ile bir miktar mühimmat aldıktan sonra 1586 nisanında yola çıktı.

Ferhad Paşa'nın Tebriz'e muvasalatı

Özdemiroğlu Osman Paşanın ölümü üzerine Ciğalazâde Sinan Paşa orduyu kışlamak üzere Van'a sevkedince İranlılar Tebriz'i kuşatmaya başladı. Tebriz muhafızlığına bırakılan eski Trablusşam beylerbeyi Hadım Câfer Paşa İranlıların muhasaralarına cesaret ve metanetle karşı koydu. Ferhad Paşanın Tebriz önüne gelişine kadar on ay devam eden muhasara esnasında kırk sekiz defa huruç hareketi yaparak İranlılara zayiat verdirdiği gibi, at ve köpek eti yiyecek kadar gıda sıkıntısı çeken askerine, bu çıkışlarla erzak ve ganimet elde etmeye bile muvaffak oldu. Tebriz'i inatla kuşatmaya devam eden İranlılar bu kadar uzun müddet zarfında kaleye on sekiz defa taarruz, üç defa da umumî hücum yaptılar. Bu derece sıkıştırmaya rağmen Tebriz kalesine girmeyi başaramayınca, Türklerin kale muhasaralarında başvurdukları usule onlar da başvurarak yer altından lâğım açma faaliyetine koyuldular. Bereket versin ki o sırada şeh-

zade Hamza Mirza'nın gözünden düşmüş olan ümeradan Korçubaşı Kuli Beğ ve yeğeni Cebbar Kuli Beğin Osmanlılara sığınarak lâğım faaliyetinden Câfer Paşayı haberdar etmesi, mukabil tedbir alınarak bunun tesirsiz bırakılmasını sağladı.

İşte Tebriz muhafızlarının erzakı iyice tükendiği ve bu bakımdan pek ziyade sıkıntı çekildiği sırada Ferhad Paşanın Tebriz önünde görünmesi, bu sıkıntının atlatılmasını temin etti (Ağustos 1586).

Serdar Ferhad Paşa'nın, Tebriz'e yaklaştığı duyulunca İran şehzâdesi muhasarayı kaldırarak çekilmiş olduğundan Tebriz önünde bir çarpışma olmadı. Seksen bin kişilik kuvvetle Tebriz önüne gelen Ferhad Paşa, Câfer Paşa'ya bin deve yükü zahire, mühimmat ve hazineden başka 12 bin kişilik de kuvvet bıraktı.

Tebriz'i tazyik ve muhasaradan kurtaran Ferhad Paşa bu şehir etrafında daha fazla vakit geçirmedi. Zâten onun ordu ile Tebriz'e gelmesi üzerine, Urmiye gölü ile Gökçe göl çevresinde İran harekâtı gevşeyiverdi. Ferhad Paşa gelmeden önce, İran şehzâdesi Hamza Mirzâ daha çok Tebriz'le meşgul olmakla beraber, o civarda ayrıca harekât icrasından da geri kalmamıştı. Nitekim, Osmanlıların Revan ve Selmas'a bıraktıkları kuvvetlerin kumandanlariyle vuruşmuş ve hattâ Urmiye gölünün kuzey - batı tarafında bulunan Selmas'a girerek şehri yağma etmişti. İşte yeni serdarın Azerbaycan'a kadar girişi sayesinde, Hamza Mirza'nın tazyikine maruz kalmış olan mezkûr şehirler de muhataradan kurtulmuştu.

Ferhad Paşa Tebriz önünden ayrıldıktan sonra kışlağa çekilinceye kadar iki aya yakın bir zaman harekâta devam etti. 1586/1587 kışı bastırmadan cereyan eden en mühim hâdise, Bağdad yakınlarında Turna Çayırı mevkiinde on beş bin kişilik İran kuvvetine karşı Osmanlı kuvvetlerinin kazandığı kesin galibiyettir. Bu galibiyette bir hayli de esir alınmıştır.

Ferhad Paşa Tebriz önüne kadar geldiği sırada İranlıların mukabil faaliyet göstermemesinin en mühim sebebi, İran dâhilinde bir hayli huzursuzluğun mevcut olmasındandı. Cesaret ve kahramanlığı söz götürmez bir şahsiyet olan İran şehzâdesi Hamza Mirzâ'nın Ustaclu beylerinden Feth oğlu Ali Kuli Han'ın sözüne kapılarak onların rakibi olan «Türkmen» oymağının beylerinden Tebriz valisi Emir Han'ı Kahkaha kalesine hapsettirmesi, Türkmen oymaklarının İran hükûmetine karşı kımıldanmasına yol açmıştı. Hapsedilen Emir Han bilâhara idam edilince bu kımıldanma daha belirli hâle geldi. 1586 yılında Türkmen oymaklariyle uğraşmak, bu yüzden onların yardımından mahrum kalmak durumuna düşen İran hükûmeti, o sene, Osmanlılara karşı pek faal olamadı. İrandaki bu huzursuzluğun bir neticesi olarak, Türklerle yapılan harplerde temayüz eden şehzâde Hamza Mirzâ, Karabağ'da kışladığı sırada, Gence civarındaki «Birencird» mevkiinde, Osmanlı tarihlerinde ve Hammer'de Cudi diye kaydedilen Hudaverdi adında birisi tarafından hançerlenerek öldürüldü.

Ciğalazâde Sinan Paşa'nın faaliyeti

Ferhad Paşa serdar olarak İran hududuna gönderildiği zaman Ciğalazâde Sinan Paşa'ya da Bağdad valiliği verilmişti. Vezir rütbesinde bulunan ve Ferhad Paşa gelmeden önce bir müddet serdarlık da etmiş olan Ciğalazâde Sinan Paşa'ya bu durumu ile mütenasip bir selâhiyet tanındı. Kendi eyaletinden başka civardaki beylerbeyiler de askerleriyle ondan emir almakla vazifelendirildiğinden, Sinan Paşa bu kuvvetlerle Irak hududu kesiminde faaliyet gösterdi. Bağdad valiliğinin, ilk senesine rastlayan 1586 da Pilur ve Nevar kalelerini zaptetti. 1587 yılında Huzistan tarafına sefer etmesi emredildiğinden, Sinan Paşa Huzistan topraklarına girerek Dizful'u aldı. Daha sonra Nihavend üzerine yürüyerek burasını da ele geçirdi ve idaresini kethüdası Mehmed Ağa (Paşa) ya tevcih etti. Osmanlıların Bağdad valisinin kazandığı muvaffakıyetler İranlıları düşündürmeğe başlamıştı. Bu arada Ciğalazâde'nin Hemedan fethine de teşebbüs edeceğini zanneden Hemedan valisi Korkmaz Han ile Lûristan valisi Şahverdi Han, bütün kuvvetleriyle Ciğalazâdenin üzerine geldiler. 1598 kasımında cereyan eden muharebede İran valileri bozguna uğradı ve Korkmaz Han esir düştü. Şahverdi Han güçlükle kaçıp kurtulmakla beraber bilâhara itaatini arzetmekten ge-

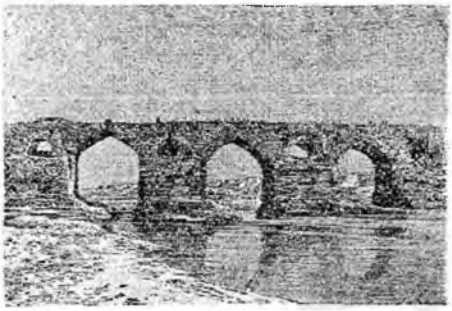

İran'da eski Dizful şehri

ri kalmadı. Ciğalazâde Sinan Paşanın bu muvaffakıyetleri İran harbinin Osmanlılar lehine neticelenmesine bir dereceye kadar tesir etti. Ciğalazâde İranlılarla yaptığı mücadele dışında eyalet merkezi Bağdad ile Hazreti Ali'nin kabrinin bulunduğu Necef'i de imara çalıştı.

Gürcistan'da yapılan harekât

Serdar-ı ekrem Ferhad Paşa kış mevsimini atlatarak 1587 baharına girmek üzereyken İran'dan gelen bir elçilik heyeti Şah'ın sulh istediğini bildirdi. Heyet, İran Şahından bir de mektup getirmişti. Bu mektupta İran hükûmetinin bir İran şehzâdesini rehine olarak İstanbul'a gönderilebileceğine işaret edilmekte, Karaman beylerbeyi Mehmed Paşa geldiği takdirde şehzadenin ona teslim olunacağı bildirilmekteydi.

Sulh talebinin yanı başında peşinen rehineden bile bahsedilmesi karşısında, İranlıların bir oyalamasından şüphelendiği anlaşılan Ferhad Paşa bir taraftan İstanbul'u bundan haberdar ederken bir taraftan da müzakereleri kesici bir faaliyette bulunmamak için doğrudan doğruya İran üzerine yürümiyerek Gürcistan'a ilerlemeyi tercih etti. Böylece hem İranlılarla müzakere kapısı kapanmamış olacak, hem de Osmanlılara itaatları gevşek olan bir kısım Gürcü beylerine gereken ders verilecekti. Osmanlı - İran harpleri devam ettiği sırada, Ruslar da, hem Sibirya'ya doğru ilerlemeye çalışıyor, hem de kuzey Kafkasya'da sezilir derecede faaliyette bulunuyorlardı. Selâniki tarihinin 229 uncu sayfasında mevcut bir kayda göre, 1587 ağustosunda İstanbul'a gelmiş olan Özbek elçisi, Rusların Hazar denizi çevresindeki faaliyetlerine dair padişaha bilgi vermişti. Rusların faaliyet sahalarının nisbeten yakınında bulunan Ferhad Paşanın da, o taraflarda olup bitenlerden haberdar bulunması muhtemeldi. Bu bakımdan, serdarın harekât istikametini Tebriz çevresi yerine Gürcistan'a çevirmesinde, Osmanlı otoritesinin o taraflarda daha kuvvetli hâle gelmesine ihtiyaç hissetmesinin de tesiri bulunabilir.

Gürcistan'da sıkıştırılmak istenen Gürcü prensleri arasında Minûçehr ile Simon en başta gelmekteydi. İşte bütün bu noktaları gözönünde bulunduran Ferhad Paşa 1587 temmuzunun sonunda Erzurum'dan Kars'a hareket etti. Kendisi Gürcistan'a girmeden Kars ve Çıldır beylerini önden gönderdi. Ordu Tumanis önlerine geldiği sırada Barçak kazaklarının reisi itaatini arz ile ihtida ederek Nazar Paşa adını aldı. Borçalı kazakları reisinin itaatini müteakıp Simon'un üzerine yürünmesine karar verildi. Son Kartli kıralı David (Davud Han) in kardeşi olan Simon, Gürcistan'ın Tiflisten sonra en mühim şehirlerinden Gori'de faaliyette bulunmaktaydı. Ordu evvelâ Tiflis'e gidip oradan Gori'ye doğru ilerlemek üzereyken, ihtida etmiş Gürcü beylerinden olup birkaç seneden beri Safeviler namına çalışan eski Akçakale (Rabat) beyi Varaza (Varze) oğlu Mahmud Han osmanlılara itaatini arzetti.

Serdar Ferhad Paşanın idaresindeki ordu 11 eylûl'de Gori'ye girdi. Simon'un tutunduğu bu şehrin, ayni şahsa yine istinatgâh olmaması için Ferhad Paşa bu-

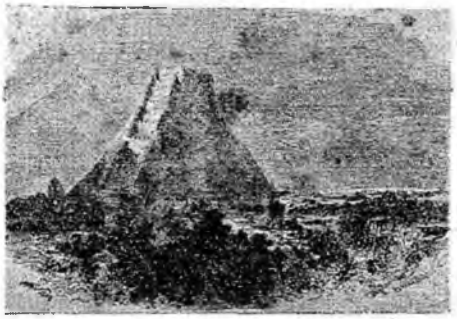

Dağıstan'da eski Gori kalesi

rada bir kale inşasına karar verdiğinden iki gün sonra derhal faaliyete geçildi. Gori kalesi 27 günde bitirilerek içerisine top ve muhafız asker yerleştirildi.

Ferhad Paşanın 1587 yazındaki bu harekâtı sırasında mühim bir çarpışma olmamakla beraber, bazı beylerin itaatlarının temini ve Gori'ye kale yapılmak suretiyle Simon'a emniyetli bir istinatgâh bırakılması Gürcistandaki Osmanlı otoritesini takviye etmiş oldu.

Gence'ye girilmesi ve bir kale yapılması

1587 senesinde İranlıların yaptıkları müracaat üzerine iki devlet arasında epeyce muharebe cereyan ettiyse de müsbet bir netice hasıl olmadı. Bunun üzerine serdarın bizzat İran üzerine yürümesi, hattâ kale inşası yerine harbetmeyi tercih etmesi hususunda İstanbul'dan emirler geldi. Bunun üzerine Ferhad Paşa Gence'ye gitmek üzere 21 temmuz 1568 de Erzurumdan hareket geçti. *Müverrih* Selânikî Mustafa Efendi de silâhtarlar bölüğü kâtibi sıfatiyle bu harekâta bizzat katılmaktaydı.

Şah Abbas

Ordu Kars'a ulaştığı sırada harekâta dair İstanbul'dan yeni emir geldi. Evvelce Gence ve Karabağ'a yürünmesi istenmişken yeni emirde Kazvin'e ilerlenmesi istenmekteydi. Bu değişiklik asker tarafından duyulunca « padişah hazretleri kendileri gelsin, o zaman gidelim » şeklinde memnuniyetsizlik ifade eden bir takım sözler duyulmaya başlandı. Asker böyle söylenmekte haklıydı. Zira Gence'ye ilerleneceği nazarı itibara alınarak ona göre yol hazırlığı yapılmıştı. Kars'tan Kavzin'e gidebilmek için uzun bir mesafenin katedilmesi lâzımdı. Bu kadar yolun yürünmesi ise aylara mütevakkıftı. İşte bu noktalarla birlikte bilhassa askerin memnuniyetsizliğini gözönünde bulunduran Ferhad Paşa « inşallah gelecek yıl Kazvin'e gideriz » diyerek yürüyüş istikametini değiştirmedi.

Gökçe gölün kuzey doğusu ile Kür nehri arasındaki bölgede ve bu nehrin küçük kollarından biri üzerinde bulunan Gence'ye Ferhad Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu girdiği (1 eylûl 1588) zaman, İran'ın Gence valisi Ziyad oğlu Muhammed Han şehrin halkını da tahliye etmek suretiyle kaçmıştı.

Serdar Ferhad Paşa, ordu çekildikten sonra Gence'nin tekrar elden çıkmaması için burada bir kale yapılmasına karar verdi. Şehre girildikten iki gün sonra inşaata başlanarak kırk gün sonra iş bitirildi. Gence surları 6000 zirâ uzunluğu bulmakta idi. Bu surlarda 43 kule 7 demir kapı yapılmış, kulenin etrafı da bir hendek ile çevrilmişti. 1578 den beri devam eden harp münasebetiyle Doğu Anadolu, Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'da inşa edilen kalelere bu suretle bir yenisi daha eklenmiş oluyordu. Osmanlı hükûmeti, ordunun girdiği yerlerde tutunabilmek gayesini güttüğünden, harbin başlangıcından beri bu fikirden dönmemek suretiyle inşaata ehemmiyet verilmekteydi. Gence kalesi bu zincirin son halkasını teşkil etmiş oluyordu. Her kale inşasının sonunda yapıldığı gibi buraya da toplar konup muhafızlar yerleştirildi. Solakzâde tarihinin 614 üncü sayfasındaki kayda nazaran, ilerde veziriâzamlığa kadar yükselecek olan ve o sırada Anadolu eyaletinin mutasarrıfı bulunan Hadım Hasan Paşa vezaret pâyesiyle Gence valiliğine tayin edildi. Ayrıca buranın ipekçiliği gözönünde bulundurularak bir de defterdar tayin edildi. Gence defterdarı her yıl hazineye 150 yük ipek göndermekle vazifeli idi. O sırada orduda bulunan Rahimi-zâde İbrahim Harimî Çavuş « Kitab-ı gencine-i feth-i Gence » adlı manzum eserinde, harekâtın seyrini anlattıktan başka, Gence'nin iklim ve tabi'i güzelliklerini de methetmektedir.

Gence'de bir kalenin inşası o civarda Osmanlı hâkimiyetini kuvvetlendirdiği cihetle, Kartli kırallığı müddeisi Simon, ayni zamanda Karabağ ümerasından bazı kimseler Osmanlılara itaatini arzetti.

Osmanlı - İran sulhü

Osmanlı orduları bir takım muvaffakıyetler kazanarak Gürcistan, Azerbaycan, Şirvan ve Dağıstan'da fetihler yapmışsa da, İranlılar mücadeleden vazgeçmedikleri için, zaptedilen yerlerin birdenbire itaati temin edilmemiş, bu yüzden de harp uzadıkça uzamıştı. Osmanlı devleti, tarihinin ilk uzun harbini yapıyordu. Harbin uzaması gayet tabii olarak büyük masrafların devamına sebep oluyor, ayrıca devlet Avrupa tarafında pek faal politika takip edemiyordu. Yeni toprakların zaptedilmesi, ordunun emek ve masrafını mânen ve maddeten karşılamaktaysa da, fethedilen yerlerin elde tutulabilmesi için masraflı gayretler ihtiyar ediliyordu. Harbin ilk senesinden beri Osmanlı ordularının girdiği yerlerin elde tutulması uğrundaki gayrette inhiraf gösterilmiyordu.

Osmanlıların bu durumuna karşılık İranlılar ise pek çok toprak kayıplarına rağmen mücadeleden geri durmuyor, kayıpları telâfi için gayret sarfediyor, böylece harbin uzamasına âmil oluyorlardı. Bu mücadelede Osmanlılardan Özdemiroğlu Osman Paşanın temayüz etmesine karşılık İranlılardan da şehzâde Haydar Mirzâ fevkalâde gayret ve cesaret gösteriyordu. Haydar Mirzâ ve daha bazı kumandanların canla başla didinmelerine rağmen, hükûmet merkezi İstanbuldan çok uzaklarda muharebe eden Osmanlı ordusunun teknik ve teşkilât üstünlüğü karşısında gerilemekten kurtulamıyorlardı. İranlılar, bundan başka, bazı dahilî huzursuzlukları gidermek üzere mücadele, son yıllarda ise, ayrıca doğu sınırlarında Türkistan'daki Özbek Hanı ile çarpışmak zorunda kalmışlardı. Bu çeşitli sıkıntıların giderilmesi, büyük fe-

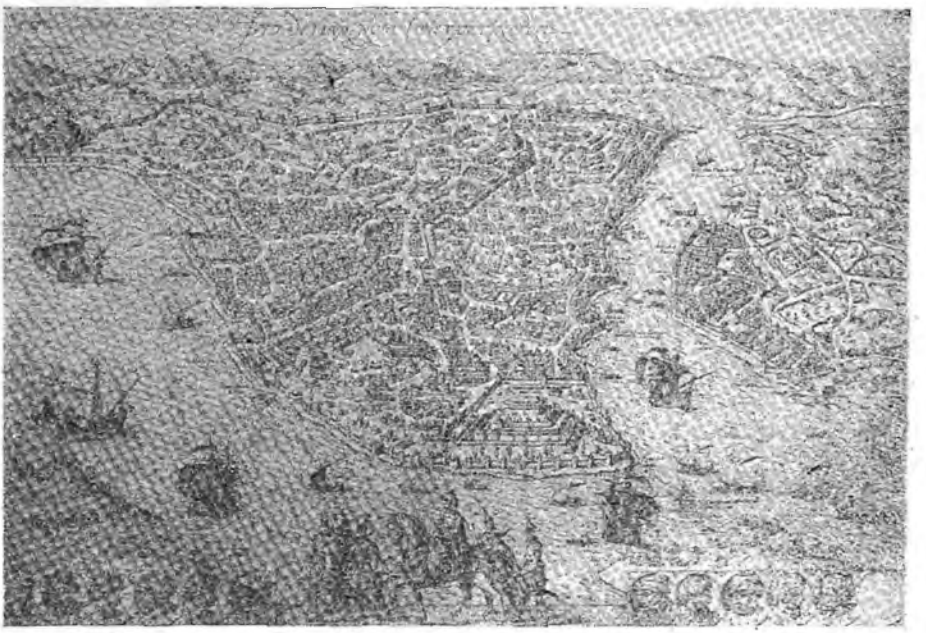

İran elçilik hey'etinin gelmesi ve büyük merasime sahne olması münasebetile konan İstanbul'un bu resmi G. Amyrutzes tarafından yapılmıştır. (Aslı Fatih'in emriyle yaptırılmıştır. Onaltıncı asır ortalarında Venedik'te bastırıldığı bildirilmektedir. Sonraki baskılarından biri olan bu levhada Üçüncü Murad'a kadar on bir padişahın resimleri görülmektedir).

dakârlıklar mukabilinde de olsa ancak Osmanlılarla sulh aktedilmesiyle mümkündü.

Ferhad Paşa

İran hükümdarı Hudabende 1587 yılında ikinci oğlu Abbas lehine kendi arzusuyla taht-tan çekilmiş, Abbas da Kazvin'e gelerek şahlık tahtına oturmuştu. İranlıların sulh teklifleri taht değişikliğinden kısa bir müddet önce vuku bulmuş, bu teklifi bir taraftan padişaha arzeden Ferhad Paşa öte yandan da Çaşnigirbaşı Veli Ağa'yı müzakere için İran hükûmet merkezine göndermişti. Lâkin Veli Ağa Kazvin'e gidince derhal yeni şah tarafından kabul edilmemiş ve bu yüzden hemen hemen iki seneden beri orada bekler halde kalmıştı. Sulh işi böyle sözden ibaret şekilde uyuklarken Osmanlılar Gence ve Karabağ'da durumlarını biraz daha takviye etmişlerdi. Bu hâlde yeni şahı artık müzakerelerin yapılması zaruretine mecbur edince 1589 senesinde sulh konuşmalarına yanaşmışlardı.

İşte bu şartlar altında İran hükûmetinin bizzat sulh teklifinde bulunduğu görüldü. Rehine olarak seçilen Haydar Mirzâ kalabalık bir elçilik heyetiyle yola çıkarıldı. Heyetin reisi Erdebil hâkimi Mehdi Kuli Han'dı. Küçük İran prensinin atabeyi Şah Kuli Halife, şahın eşik ağası Ali Han (Ali Kuli Sultan), hekim Ebu Talib de heyete dâhildi. Elçilik heyeti binden ziyade şahsı ihtiva ediyordu. Kafilede 1500 at ve 360 yük beygiri mevcuttu.

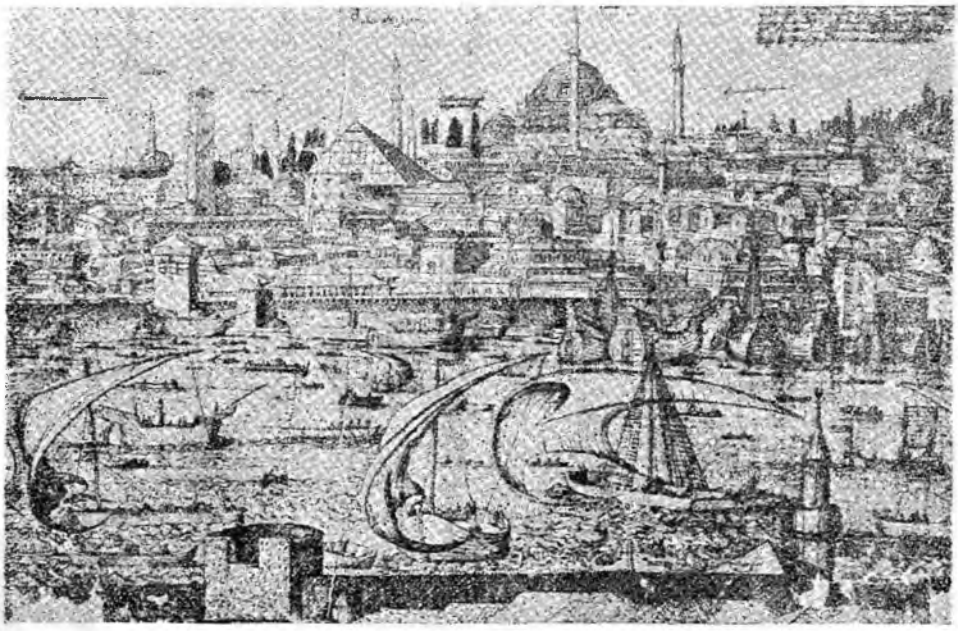

Yine İstanbul'un bu resmi Haliç'ten Süleymaniye camiini ve semtini göstermektedir. 1559 da yapılan bu resim, Melchior Lorichs'in yaptığı umumi İstanbul manzarasının bir kısmıdır.

Serdar Ferhad Paşa bu çok kalabalık heyeti 1589 ekim ayı ortalarında Hasankale'deki Osmanlı ordusu karargâhında merasimle karşıladı. Resmî ziyafetlerde onlara izaz ve ikramda bulunurken durumu sür'atle İstanbul'a bildirmeye çalıştı.

Kışa bakılmadan hareket olunmasına dair hatt-ı humâyûn gelince, heyet yola koyularak 1590 senesi Ocak ayının sonlarında İstanbul'a muvasalat eyledi. İran heyeti ile bundan bir kaç gün önce Ferhad Paşanın İstanbul'a muvasalatları parlak merasimlere vesile teşkil etti.

Müteveffa İran şehzâdesi Hamza Mirzâ'nın oğlu olan Haydar Mirzâ'yı istikbale memur edilen Anadolu beylerbeyi Sokullu'nun oğlu Hasan Paşa, merasim için ayrılan asker sınıflarının başında bulunduğu halde misafirleri Fenerbahçe civarında karşıladı. İran heyetinin oradan Üsküdar'a, Üsküdar'dan da Rumeli yakasına geçişi hayli saatlere sürmüş ve akşam karanlığı bastırmıştı. İstanbul halkı merasimi görebilmek için yollara dökülmüştü. Şehzâdenin mihmandarlığına tayin edildiği cihetle o günkü kalabalığa her adımda şahit olmuş bulunan müverrih Selâniki Mustafa Efendi «bin ayak bir ayak üzre» diye kalabalığın çokluk ve sıklığına işaret etmektedir. Yine aynı müverrihin kaydettiğine nazaran, seyircilerin arasında pek çok da kadın vardır. İran heyetinin gecikmesi yüzünden ortalık kararmış olduğundan kadınlardan bir kısmı karanlıkta evlerine gidememiş ve hattâ beşyüz kişilik bir kadın grupu Bayezid hamamına sığınarak sabahı orada beklemek zorunda kalmıştır. Kocaları o gece evlerine gelmeyen bazı ailelerde geçimsizlik ve hattâ boşanmalar vuku bulduğunu söyleyen müverrih, bu hususu «çok kimse hatunu ile bürûdet üzre ve suizan üzre olduklarından niceleri kabul etmeyüp hatunundan ayrıldı» şeklinde ifadelendirmektedir.

İran heyeti Vefa semtindeki Pertev Paşa konağına misafir edildi. Heyetin padişah tarafından kabulü sırasında küçük İran prensi elçi Mehdi Kuli Han ve prensin lalası tarafından bir iskemleye oturtuldu. İran şahının gönderdiği hediyeler de bu arada takdim edildi. Hediyelerin mühim kısmını güzel ciltli kıymetli kitaplar teşkil ediyordu. Kitaplardan başka halı, seccade, yünlü, ipekli ve kadife kumaşlar önemli bir yekûn tutuyordu.

Heyetin kabulü ve usûlen verilen ziyafetlerden sonra müzakerelere geçildi. İran hükûmeti sulhe bizzat kendisi talip olduğu, bu gaye ile bir prensi rehine verdiği, elçi Mehdi Kuli Han padişah tarafından kabulü sırasında İran hükûmetinin arazi terkine dair görüşünü peşinen açıkladığı için konuşmalar pek uzun sürmedi ve sulh muahedesi 21 mart 1590 da imzalandı.

1555 Amasya muahedesinden sonra İranlılarla ikinci anlaşmayı teşkil eden bu İstanbul muahedesinin, arazi ve dinî meselelere temas eden iki cephesi mevcuttu. Tabiatiyle araziye taallûk eden kısımlar çok daha mühimdi. Muahede gereğince:

1 — İran hükûmeti Tebriz, Karacadağ (Karadağ) ve çevresini, Gence ve Karabağ ve havalisini; Şirvan ve mülhakatını; Gürcistan ve bölümlerini; Nihavend ve civarını; Lûristan çevresini Osmanlılara bırakıyordu.

2 — İran hükûmeti, üç islâm halifesi olan Ebu Bekir, Ömer ve Osman ile Hazreti peygamberin zevcesi Ayşe hakkında söylenen fena sözlerin bundan böyle men edileceğini ve halka bu islâm büyükleri hakkında kötü telkinlerde bulunulmıyacağını taahhüt ediyordu.

İstanbul muahedesiyle, 1578 den beri oniki yıldır devam eden bir harbe son verilirken Osmanlı İmparatorluğu bir hayli toprak kazanmış oluyor, Osmanlı sınırı Şirvan ve Dağıstan kıyılarından ilk defa Hazar denizine dayanmış hale geliyordu.

Solakzâde tarihinde kaydedildiğine göre, rehin olarak İstanbul'a getirilen İran prensi Haydar Mirzâ bir müddet sonra vebadan ölmüş ve Eyüb'de Ebu Eyyüb-ül Ensari türbesi civarına defnedilmiştir. Prensin kabrinin üzerine türbe yapılmış iken bir gün kabrin açılmış olduğu, içerisinde de cesedin bulunmadığı görülmüştür. İranlıların bu cesedi kendi memleketlerine götürdüklerini kaydeden Solakzâde «ol türbe-i refia olan kabir hâlâ boş kalmıştır» demektedir.

ÜÇÜNCÜ MURAD ZAMANINDA AVRUPA VE ASYA DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLER

Üçüncü Murad'ın yirmi bir sene süren saltanatının mühim bir kısmında Osmanlı devleti, bilhassa Avrupa hükûmetlerine karşı pek faal bir politika takip etmedi. Sokullu Mehmed Paşanın ölümünden sonra onun yerini dolduracak kudrette bir siyaset adamı sadaret makamına geçmediği, ayrıca devlet on iki sene devam eden İran harbi üzerine dikkatini teksif eylediğinden, Avrupa hükûmetleriyle münasebetler umumiyetle sâkin bir hava içinde cereyan eyledi. Avrupa devletlerinden İngiltere ve Fransa ticarî sahada gelişme kaydettiklerinden, her iki devlet de daha ziyade ticarî menfaatler saikasiyle: Rusya, Avusturya, İran, Türkistan'da Özbek hükûmetleri ise, askerî ve siyasî meseleler dolayısiyle Osmanlı devletiyle ilgilendiler. Bu devletlerden İran ve Avusturya ile uzun süren harpler oldu. Rusya ile askerî olmaktan ziyade nüfuz çarpışmaları göze çarptı. İspanya ve Portekiz ile olan münasebetler ise, Akdenizin batı kıyılarında askerî ve biraz da ticarî rekabet şeklindeydi. Venedik, Ceneviz, Floransa gibi İtalyan hükûmetleri Osmanlılarla mücadele yerine ticarî menfaatlarını gözeterek mümkün mertebe iyi geçinme yolunu tutmaktaydı.

Üçüncü Murad zamanında Sokullu Mehmed Paşanın ölümünden sonra, umumiyetle kabul edildiğine nazaran, Osmanlı devleti «Duraklama Devri» ne girmekteydi. Osmanlı müesseselerinde bozukluklar başlamıştı. Buna mukabil Avrupa yeni bir devre artık fiilen girmekteydi. Fikir ve sanatın yanında ticarî hayatta, ilmî sahada, devlet müesseselerinde ilerlemeler göze çarpıyordu. Artık batı Avrupalı tüccarlar yalnız yakınlarındaki ülkelerle değil, kendilerinden çok uzakta bulunan yerlerle ilgileniyor, bu uzak ülkelerle ticareti geliştirmeğe çalışıyor, fırsat bulduğu zamanda da buralarda siyasî ve fiilî hâkimiyet kurma yoluna gidiyorlardı.

Onaltıncı asırda Avrupa'da protestanlık ve katolik davasından ibaret bir dinî mücadele mevcuttu. Bu mücadele, asrın sonlarına doğru bir kısım memleketlerde tavsamaya başlamıştı. Protestanlara karşı Almanyada tatbik edilen şiddetli muamele 1555 Augsburg Diyet Meclisi kararıyle tavsamış, bundan on sene kadar sonra ise İngiltere'de Anglikan kilisesi teessüs etmişti. Mezhep kavgalarını halletmekte Almanya ve İngiltereye nazaran daha fazla geciken ve bu gecikmesi de onlar gibi protestan olmak yerine katolikliği hâkim kılmaya çalışan Fransa'da 1572 de Saint - Barthelemy (Sen Bartelmi) katliâmı gibi faciaları müteakip onaltıncı asrın ancak sonlarında 1598 de Nant fermanımının ilânı üzerinedir ki protestanlara vicdan hürriyeti tanındı.

Tabii bu mezhep muharebeleri Avrupa devletlerini bir hayli meşgul etti. Almanya, Fransa, gibi memleketlerdeki mezhep mücadeleleri bu devletlerin Osmanlılarla münasebetlerinde tesirleri görüldü.

Avrupanın mühim bir kısmında protestanlık yayılırken İtalya, İspanya ve Fransa gibi katolik kalan memleketler de, katolik mezhebi içinde bir reform yapmaya çalıştılar. Bu arada kurulan Cezvit (Jesuite) cemiyeti mensupları, protestanlığı kabul edenler yüzünden azalan katoliklerin miktarını artırmak için islâmları hıristiyanlaştırmak, daha sonra da ortodoksları katolikliğe çevirmek üzere faaliyete koyuldular. İşte bazı Avrupa devletlerinin Osmanlılarla münasebetlerinde bu noktaların da izlerine rastlanır.

Venedik Cumhuriyeti

Osmanlıların pek uzun zamandan beri tanıyıp münasebette bulundukları Venediklilerle, Çelebi Sultan Mehmed devrinden başlamak üzere, sadece Yavuz Selim zamanı hariç, her padişahın saltanat yılları zarfında en az birer defa çarpışılmıştı. Bir buçuk asırdan beri mücadele eden bu iki devletin, Sultan Murad'ın 21 senelik saltanatı sırasında harbine rastlanmadı. İki devlet arasındaki münasebetin böyle sâkin geçmesinin âmilleri arasında: Venediklilerin eski kudretlerini

kaybetmeleri; Osmanlı devletinin uzun zaman İranlılarla meşgul olması ve nihayet Osmanlı sarayında Venediklilerle iyi münasebete taraftar kimselerin mevcudiyeti gibi hususlar sıralanabilir.

Hammer'in batı kaynaklarını esas tutarak bildirdiğine göre: Sultan Murad tahta çıktıktan sonra, cülûsunu haber vermek için Venedik'e elçilikle gönderilen Divan-ı humâyûn çavuşlarından Mustafa Çavuş, ellialtı madde tutan eski Osmanlı - Venedik ahidnamesinin bir suretini de hâmil bulunuyordu. Ticarî hususları ihtiva eden bu ahidnamenin yeni bir suretinin Venedik'e yollanması, normal ve dostane münasebetlerin devam ettirileceğinin işaretiydi. Venedik doçu da buna mukabeleten şövalye Jak Sorenzo'yu İstanbul'a göndererek tebriklerini bildirdiği gibi sulh ahidnâmesinin senatodan tasdikli bir nüshasını da takdim ettirdi.

Jak Sorenzo İstanbul'a gelince Osmanlı hazinesine clli bin, veziriâzama da dört bin duka teslim eylemişti. Muahedenin yenilenmesi vazifesini ifadan sonra, Dalmaçya'da Osmanlı - Venedik hududunun tespiti işinde vazife görmek üzere o tarafa gitti. Hududun tespiti gibi nazik bir mesele hâdisesiz halledilirken Jak Sorenzo ve Venedik hükûmetinin İstanbul'daki balyosu Giovanni Corer, aslen Venedikli olan padişahın zevcesi Safiye Sultan ile yahudi asıllı valide Nur-Bânû Sultan ve saraya mensup bir yahudi kadın olan Kira kadının, hattâ yahudi tabip Salamon Natan Eskinazi'nin yardımlarını gördüler.

Sultan Murad üzerinde belirli bir nüfûza malik olan haseki Safiye Sultan'ın mütemadiyen Venedikliler gözetmesi sebebiyle iki devletin münasebetlerinin dostane veçhesi bir hayli kuvvet kazandı. Padişah, oğullarını sünnet ettireceği zaman 26 kasım 1581 tarihiyle bir mektup yazarak Venedik doçunu İstanbul'a davet etti. Padişahın mektubunu Venedik'e götüren Divân-ı humâyûn tercümanlarından Ali Çavuş, doçun bedeli mukabilinde istediği bin okkalık yün kumaşı da beraberinde götürmüştü.

Venediklilerle münasebetler böyle dostane devam ederken 1584 yılında vuku bulan bir hâdise Venedik hükûmetini harbin eşiğine kadar getirdi. Lâkin bu hâdisede de Safiye Sultanın koruyuculuğu Venedik'i bir tehlikeden kurtardı.

Trablusgarb valisi Ramazan Paşa bir isyanda öldürülmüştü. Bu yüzden paşanın ailesi bir gemi ile Trablusgarb'den İstanbul'a geliyordu. Gemide mürettebattan başka paşanın ailesi, oğlu, yüz hıristiyan köle, kırk genç kız ve sekiz yüz bin duka mevcuttu. Gemi Kefalonya adası önlerinden geçerken Venedik donanması kumandanı Emmo'nun taarruzuna uğradı. Emmo ve adamları gemideki servete konmak sevdasındaydı. Taarruz sırasında gemide bulunan ikiyüz elli Türk askeri çarpışa çarpışa şehit düşünce Emmo gemiyi zaptetti. Ramazan Paşa'nın oğlu annesinin göğsü üzerinde öldürüldü. Kızlara taarruz edildikten sonra memeleri kesilip denize atıldı. Bu kızlardan en güzeli Emmo'nun kardeşine na-

Venedik Amirali Emmo'nun Trablusgarb'tan dönen Osmanlı gemisine hücumunu gösteren bu resim İtalyanca bir albümden alınmıştır

musuna dokunulmaması için boşuna yalvarıp yakardı. Genç Venedikli yalvarmalara aldırmayarak hayvanî hislerini tatminden sonra bu kızı da diğerlerinin âkıbetine uğrattı.

Bu çirkin ve vahşiyane hâdise İstanbul'da duyulunca Venedik'e karşı derin bir nefret uyandı. Balyosun hayatı tehlikeye girmek üzereyken Safiye Sultanın himayesi sayesinde kurtuldu. Bundan çok basit hâdiseler yüzünden elçiler Yedikule zindanını boylarken Venedik balyosu bu sıkıntıya bile maruz kalmadı. Maamafih Venedik doçuna hitaben ağır ve tehditkâr bir mektup yazılarak Hasan Çavuş ile gönderildi. Çirkin hâdisenin kahramanı olan kaptanın tecziyesi ve tazminat ödenmesi istendi. Venedik senatosu işin bir harbe gidebileceğinden korkarak Emmo'nun başını kesti. Ramazan Paşa'nın kadırgası ile gaspedilen bütün mallar iade edildi.

Gemi hâdisesi böyle bir hal tarzına bağlanarak kapatılırken Dalmaçya hududunda cereyan eden haydutluk hâdiseleri iki devletin münasebetlerini gölgeler gibi olduysa da Venedikliler bunu da tazminat ödemek ve Safiye Sultanın müzaheretine nail olmak suretiyle atlattılar.

Haydutluğu yapanlar Venedik arazisinde üslenmiş «Uskuk» denilen serseri ve haydut güruhu idi. Dalmaçyalıların kendi tabirlerince «kaçkın» mânasına gelen Uskuklar, Türklerin Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarını işgalleri sırasında oturdukları yerlerden çıkarak evvelâ Bosna'da Klis taraflarına yerleşmişler, oralarında işgali üzerine Adriyatik sahilinde girilmesi güç bir yerde Küarnoro körfezi nihayetindeki Senya limanına yerleşmişlerdi. Burada yerleşmelerini muteakıp bütün meşgaleleri hırsızlık ve haydutluğa inhisar etmekte ve en çok Osmanlı arazisinde faaliyette bulunmaktaydılar. Senya limanı Venedik sınırları içinde bulunduğundan uskukların faaliyet şeklinden Venediklilerin mes'ul olması lâzımdı. Avusturya İmparatoru, deniz ve kara haydutluğu yapan bu grupu himaye etmekteydi.

Uskukların tecavüzü üzerine Venedik'e bir elçi gönderilerek bunun önlenmesi, aksi takdirde Adriyatik denizine donanma sevkedileceği bildirilince, Venedik hükûmeti telaşlandı. İstanbul'a üst üste gönderilen üç elçiye de sulhu muhafaza uğruna hiç bir fedakârlıkdan çekinmemeleri talimatı verilmişti. Elçilerin gayretlerinden başka Safiye Sultan ile aslen bir Venedik dönmesi olan Kaptan-ı derya Hasan Paşa, Uskuklardan Venedik'in değil Avusturyalıların mes'ul olması gerektiği yolunda padişaha telkinlerde bulunarak meseleyi kapatmaya muvaffak oldular.

Venedik, Uskuk meselesinden bu suretle yakasını sıyırmakla beraber onların haydutluğu yine devam etti. Nihayet Bosna valisi Hasan Paşa bu işe Türk kuvvetiyle halletmeğe karar vererek, bunların oturdukları yerin civarını tahrip eyledi.

Floransa Dukalığı

Türklere güler yüz göstererek ticarî faaliyetlerini devam ettirmek isteyen Floransalılar Akdenizdeki mücadelelere de pek karışmıyorlardı. Onun için, ikinci cildimizin 1071 inci sayfasında izah edildiği veçhile, İkinci Bayezid zamanındanberi Osmanlılarla ticaret anlaşmaları yapmaya dikkat ediyorlardı. 1563 te bir Floransa heyeti eski ticarî müsaadeleri yenilemeye muvaffak olmuştu. İkinci Selim zamanına bu anlaşma ile giren Floransa hükûmeti, ayni şartların daha müsait bir hava içinde devam ettirilmesine çalıştı. İkinci Selim'in saltanatının son yılında yapılan bir anlaşma üzerine ayrıca Floransalılara konsolosluk açma müsaadesi de verildi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu müsaadeye bir delil olmak üzere «Osmanlı Tarihi» nin üçüncü cildinin ikinci kısmında, Mühimme defterlerinden aldığı şu vesikayı derceediyor:

«Yevm-el hamis fi 18 şevval-il-mükerrem 981 (10 şubat 1574).

Hâlâ südde-i saadet - mekân ve atebe-i aliyyemize... adamın gönderüp arz-ı dostluk ve ubûdiyyet ve ezhar-ı muhalesat ve rükiyyet edip vilâyet-i mahsusamıza ticaret için gemilerin göndermeğe ve irsal olunacak bazirgânlarımıza konsolosluk etmek için bir mûtemed adamın göndermek hususunda icâzet-i humâyûnumuz rica edip ve min bâad yüce âsitanemizin dostlariyle dost ve düşmanla-

riyle düşman olmak tarikiyle dâvây-ı sadakat ve muhalesat izhar eylemişsin. İmdi hâlâ muradınız üzre adamların süddе-i saâdetime ve bâzirgânlarınız memâlik-i mahrusamıza gelmekte icazet-i âli-nimetimiz mukarrin olmuştur. Buyurdum ki: vüsul buldukta muradın üzre süddе-i saadetimde mektubun ile âdemin ve gemiler ile bâzirgânların gönderip ve bazirgânlarınız konsolosluk edecek âdemi tayin edip, min bâad dahi tacirleriniz memalik-i mahrusamıza gelip gitmek hususunda ruhsat verip ubûdiyet ve ihlasta sâbitkadem olasız.»

Osmanlı tahtında saltanat değişikliği vuku bulunca Floransa hükûmeti yeni padişah ile de anlaşmayı yenilemek istedi. Don Boncianu ismindeki bir şövalyeyi bu gaye ile İstanbul'a gönderdi. Floransa elçisi padişahın mukabili Şemsi Ahmed Paşa ile Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın müzaheretine nâil olmasına rağmen 5 temmuz 1578 de padişah tarafından kabulü sırasında büyük elçilere tatbik edilen teşrifat buna tatbik edilmedi. Hediye olarak parlak renkli güzel kumaşlar takdim eden ve bir orta elçi muamelesi gören Floransa mümessili bu arada bir ticaret anlaşması yapmaya muvaffak oldu. Her iki tarafın gemilerinin serbestçe ticaret yapmalarını tazammun eyliyen bu anlaşmada, Saint-Etienne tarikatine mensup olup İspanya ve Papalık gemilerinin arasına karışarak Akdenizde korsanlık yapan ticaret kadırgaları bundan istisna edildiler. Floransa'nın bu korsan gemilerinin Osmanlı hükûmetinin itimadını sarstığı zamanlar oldu. Floransa dukası 1587 de ticaret ahidnâmesini yenilemek istediği zaman, kendisine eskisi kadar yumuşak muamele yapılmayarak, Floransa gemilerinin Papalık donanmasiyle işbirliği etmemesi şart koşuldu.

Papalık hükûmeti

Türklerin Rumeli'ye ayak basışlarından beri hıristiyanları Türkler aleyhine kışkırtarak haçlı orduları teşkili uğrunda gayret sarfeden Papalar, Onaltıncı asırda çalışmalarının eskisi kadar müsbet netice temin edemediğini görmüşlerdi. Onaltıncı asrın ikinci yarısında vuku bulan İnebahtı savaşı Papalığı kısa bir müddet sevindirmişse de, Türklerin sür'atle yeni bir donanma meydana getirmeleri bu sevinçlerini de yarıda bıraktırmıştı. Osmanlı devletinin mütemadiyen büyümesi ve İnebahtı harbi gibi bir felâketi müteakıp Türk kudretinin Avrupa'nın karşısına dikilmesi, Papaların Türkler aleyhindeki çalışma metodlarında değişiklik yapmalarına yol açtı. Protestanlık hareketiyle katoliklerin miktarı da azalmıştı. Şayet Papalık, Osmanlı imparatorluğu dahilindeki hıristiyanlardan yeni katolikler kazanırsa, hem mezhepdaşların miktarı artar, hem de Osmanlı memleketleri dahilinde Roma'ya taraftar kimselerin mevcudiyeti, Türkler için zaaf, Papalık için de bir kuvvet teşkil ederdi. Bu bakımdan Papalar, Üçüncü Murad devrinden itibaren bir müddet Osmanlı imparatorluğu dahilindeki bir kısım hıristiyanları Roma kilisesine bağlamak üzere çalışmalara koyuldular.

Osmanlı imparatorluğu dahilindeki hıristiyanların Roma lehine kazanılması, gayet tabiî olarak bu maksada hizmet eden kimselerin Osmanlı memleketlerine gönderilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu maksadın açıkça belli edilmemesi de lâ-

Papa Beşinci Sikst

zımdı. İşte böyle bir fikrin mürevvici olan Papa Beşinci Sikst (Sikstus), iaşeleri temennisiyle Boğdan'a Cezvit papazları gönderdi. İaşe işi bir bahane olup bu papasların esas vazifesi, Boğdan'daki sakson ve Macar köylerine dağılarak Roma kilisesine bağlanacak katolik insanlar kazanmaktı.

Beşinci Sikst (1585-1590) bu yoldaki gayretini asıl Asya hıristiyanları üzerine tevcih eyledi. Suriye, İrak, Güneydoğu Anadolu ve Nahçivan tarafında bulunan hıristiyanları kazanmak için papaslar, sefaret heyetleri yolladı. Türkiye dahilindeki Ermeni, Melkî, Keldanî ve Yakubî hıristiyanları kazanmak isteyen Papa Beşinci Sikst'in bu yoldaki çalışmalarına dair malûmat veren Hammer «Devlet-i Osmaniye Tarihi» isimli eserinin yedinci cildinin 137 inci sayfasında, bu hıristiyan zümrelerin dinî âdet ve inanışlarında katoliklikten farklı tarafları da ayrıca belirtmektedir.

Beşinci Sikst bu işi evvelâ Sayda piskoposu vasıtasiyle yapmak istedi. Fakat piskoposun teşebbüsleri umduğu neticeyi vermedi. Ermeni kilisesi birisi Açmiyazin, diğeri Sis'de olmak üzere iki patriğe bağlı idi. Papanın vekili, Ermeni kiliselerinin Floransa ruhanî meclisinin kararlarına uyması ve Roma kilisesiyle birleşmesi hususunda uzun müddet cereyan eden müzakereler, o sırada Sis patriği bulunan zatın katolik itikadlarına uyacağına dair imza vermesine rağmen müsbet bir neticeye ulaşamadı. Papa Beşinci Sikst Ermeniler üzerindeki teşebbüsünde muvaffak olamayınca, doğu hıristiyanlarını kazanma sevdasından vazgeçmedi. Şam civarında bir ovada ikamet eden ve «Melkî» tabir edilen hıristiyanlara, katolik mezhebini ve Floransa ruhanî meclisi kararlarını, ayni zamanda yeni Gregoryen takvimini kabul ettirmek için vaki çalışmaları büsbütün beyhude oldu. Rumların salik oldukları mezhepten olan Melkilerin patriği mezhepdaşlarınca Roma kilisesi ile Floransa ruhanî meclisinin isimlerinin bile bilinmediği cevabını verdi. Katolik mezhebinin kabul edilebilmesinin ancak İstanbul ve İskenderiye patriklerinin kabulüne bağlı bulunduğunu bildirdi.

Halep ile Diyarbakır arasındaki bölgede Fırat boylarında yaşıyan ve bir kısmı daha ziyade ticaretle geçinen «Yakubîlere» de nüfuz etmek isteyen Papa bunlara da başvurdu. Papanın mümessili Yakubîlerin oturdukları sahalara kadar gidemediği için Trablusşam, Hama, Şam, Kudüs, Halep, Urfa'daki Yakubî kiliselerini ziyaret için cezvit papasları gönderdi. Bunlar, Mardin kilisesini baş tanıyan Yakubîler üzerinde de müsbet bir netice elde edemediler.

Diyarbakır ve Siirt tarafında bulunan ve Papa Üçüncü Jül zamanında hıristiyanlığı kabul etmiş hıristiyanlara Roma'da «Asurî, Keldanî» namı ile anılırlardı. Musul civarında bulunan «Nestûriler» ile de alâkadar olan Papa, bunların dinî reisleriyle görüşmek için adam yolladı. Nestûrî patriği Türkler tarafından takibe maruz kalabileceğini beyanla, Papanın mümessili ile görüşmeye dahi yanaşmadı.

Ermeni, Melkî, Yakubî, Nestûrîlerin katolikliğe sokulması uğrundaki çalışma ve teşvikler müessir olamadı. Dominiken papaslarından Bartolemo'nun katolikliğe soktuğu, Nahçivan civarında oniki kazada ikamet eden Ermeniler hariç diğerleri katolikliğe yanaşmadılar. Doğu hıristiyanları arasında yeni katolik kazanmanın mümkün olmadığını anlıyan Papa, hıristiyanlık âkidelerinin bu taraflarda zayıflamadan devam edebilmesi için Roma'daki dinî neşriyatı buralara sokmak, hattâ bu gayeye hizmet üzere doğuda bir matbaa kurmak istedi.

İspanya

Denizci bir devlet olan ve kuzey Afrikada arazileri bulunan İspanyollarla Osmanlı imparatorluğunun menfaatları çarpıştığından iki devletin münasebetleri uzun zamandan beri mücadele şeklinde devam edip gidiyordu. Akdenizdeki mücadelelerde Türklerin karşısına bir çok defalar çıkmış olan İspanyollar, bütün gayretlerine rağmen Kuzey Afrika'da geriliyorlardı. Osmanlı hükûmeti İspanyolları Akdenizdeki daimî hasımları meyanında görüyordu.

1574 te Tunus'un zaptedilmesi üzerine İspanyolların kuzey Afrika'daki hakimiyet ve nüfûz siyasetlerine son büyük

darbe vurulmuştu. İspanyollar Türklerle mücadelelerinde gerilerken ikinci mühim bir hasımla daha karşılaşmış bulunuyorlardı. Bu ikinci hasım İngilizlerdi.

İspanya kıralı Filip bu vaziyetleri gözönüne alarak Türklerle anlaşmak istedi. İstanbul'a bir elçi gönderdi. 15 mart 1577 de İstanbul'a gelen İspanya kıralının mümessili elçi Milan'lı Don Marigliano için yol ruhsatı istedi. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa İspanya ile müzakereyi kabul eylediğinden Marigliano İstanbul'a geldi. Lâkin kolaylıkla kabule mazhar olamadı. İstanbul'a muvasalatından onbir ay sonra Divan-ı hümâyûna bir sulh ahidnamesi takdim edildi (7 şubat 1578). Kabulde bu kadar geciken İspanyol elçisinin ahidnamesi bir takım tadilatla ancak beş sene sonra kabul edildi. Bu da bir sulh muahedesi olmayıp üç seneliğine bir müterakeden ibaretti. Osmanlı hükûmeti İspanyaya itimad edemediğinden muahedeye yanaşmıyordu.

İspanya ile mütarekeye rağmen iki devletin rekabeti durmamıştı. Rekabet sahası da Akdeniz ve kuzey Afrika kıyıları idi. Üçüncü Murad zamanında bu rekabetin fiili örnekleri Fas meselesinde yine tezahür etmişti. Bu devletle münasebetlerin Üçüncü Murad zamanına rastlıyan kısmı daha ziyade «Fas'ta Osmanlı nüfûzu» başlığı altındaki kısımda anlatılmış olduğundan burada tekrarına lüzum görülmedi.

Fransa

Fransız kıralı Birinci François ile Kanuni Süleyman zamanında kurulan Türk-Fransız dostluğu, Kanuni'nin saltanatı müddetince ve ondan sonraki padişahlardan İkinci Selim ve Üçüncü Murad devrinde de devam etti. Kanuni Süleyman zamanındaki «Türk - Fransız münasebetleri» bölümünde izah edildiği veçhile, bir takım kaypaklıklar yapmasına rağmen bu dostluktan asıl istifade eden Fransızlardı. 1768-1784 yılları arasında İstanbul'da Fransa'yı temsil etmiş olan elçi Saint-Priest, «Memoires de M. de Saintpriest» isimli eserinde, Birinci François'nin istikrarsız hareketleri ile Kanuni'nin sağlam karakterine şöyle işaret etmektedir: «uzun ve şanlı saltanatı zarfında hıristiyan devletler hakkındaki politikasının prensiplerinden hiç bir zaman ayrılmayan bu hükümdar daima Fransızların dostu, Avusturya hanedanının düşmanı oldu. Halbuki Birinci François bazan Charles-Qiunt'in en müfrit düşmanı, bazan da dostu hattâ taraftarı oluyordu.»

Dostane bir hava içinde gelişme kaydeden Türk-Fransız münasebetlerinden Fransızlar, Türklerden yardım temin etmek suretiyle âzâmi derecede istifadeye çalıştılar. Bu hal 1559 da imzalanan Cateau-Cambrésis barışına kadar devam etti. Bu muahede imzalandığı zaman artık Fransa dışarıdan gelecek kuvvetlerle parçalanma tehlikesini atlatmıştı. Binaenaleyh, koyu bir hıristiyan taassubunun mevcut olduğu devirde, bir İslâm hükümdarına, kendilerine yardım etmesi hususunda avuç açan Fransızların, artık bundan sonra ayni şekilde ricada bulunmasına lüzum kalmamıştı. Ancak, 1559 senesinden asrın sonlarına kadar Fransız hükümdarlarını meşgul eden bir mesele de mevcuttu. Bu mesele katolik - protestan mücadelesi gibi dahilî bir şey olduğundan, Türklerden yardım talebine lüzum yoktu. Dahili münazaaların devamı sırasında bir devlet harice karşı kuvvetli olamıyacağına göre, her hangi bir tehlike anında mevcut dostluktan bu yolda istifade edilebilmesi için, Türklerle samimî havanın devam ettirmesi de yine Fransızların menfaatına uygun düşmekteydi.

İşte 1559 dan itibaren asrın sonlarına kadar Türk-Fransız münasebetlerine böyle bir hava hâkimdi. Türklerle askerî işbirliğine daha az ihtiyaç hisseden Fransa dostluğu devam ettirmek ihtiyacındaydı. Zira, harici tehlikelerden, artık endişe duyulmasa bile 1536 anlaşması gereğince Fransızlara, Osmanlı limanlarında ticarî müsaadeler tanınmıştı. Artık Fransız diplomasisine, Türk-Fransız dostluğundan harici tehlikelere karşı faydalanmak yerine, daha ziyade, ticarî menfaatları devam ve geliştirme işini idare vazifesi düşünüyordu.

Türk devlet adamları Fransızların kaypak ve sadakatsız davranışlarının farkında olmakla beraber, bir takım menfaat mülâhazaları ile dostluğu yık-

mak istememişler ve iyi münasebetleri devam ettirmişlerdir. Kanunî Süleyman'dan sonra Türk-Fransız münasebetleri Birinci François ve İkinci Henri (Hanri) zamanındaki kadar sıkı işbirliğine dayanmamakla beraber yine de samimî olarak devam etmiştir.

Kanunî'yi takip eden İkinci Selim zamanında, İskenderiye'de borç yüzünden bir takım Fransız gemilerine el konulması münasebetiyle, elçi Claude de Bourg'un İstanbul'da Osmanlı hükûmet erkâniyle yaptığı temaslar müsait bir hava içinde cereyan etmişti. Fransız elçisi, daha ziyade kapitülasyon diye isimlendirilen ticarî meseleler üzerinde durmuştu.

İkinci Selim'in saltanatı sırasında Türk-Fransız münasebetleri Kanunî zamanının 1559 dan sonraki devresinin bir devamından ibaretti. Kitabımızın 1224 üncü sayfasında anlatıldığı veçhile, Kıbrıs hâdiseleri ve İnebahtı harbi arifesinde Fransızlar Türklere muhasım bir vaziyet almadıkları gibi faydalı faaliyette bile bulunmuşlardı. 1574 yılında Fransız tahtında vuku bulan değişiklik münasebetiyle yeni Fransız kıralı Üçüncü Henri'nin cülûsunu bildirmek üzere padişahı ziyaret eden Fransız elçisi, yeni hükümdarın da eskileri gibi dostluğu devam ettirmek istediğini bildirmiş, padişah da Ekim 1574 tarihiyle Fransız kıralına ve annesine dostane ifadeli iki mektup göndermişti.

Üçüncü Hanri'nin validesi Katherin de Medicis

Lehistan kıralığı meselesinin tetkiki sırasında temas edildiği veçhile, Osmanlı hükûmetinin uğraşmaları sonunda Leh kıralı yapılmış olan Henri de Valois'nın bilahara Leh tahtını bırakarak Fransa'ya gitmesi; o arada Fransa'nın İstanbul'daki elçisi olan piskoposla veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın imtizaç edememesi, Osmanlı hükûmetinin Fransa'ya biraz soğuk devranmasına sebep olmuştu.

İşte böyle bir soğukluğun mevcudiyeti sırasında Üçüncü Murad tahta geçtiğinden, yeni padişahın cülûsunu bildirmek üzere Fransa'ya elçi gönderilmedi. O arada Fransa'nın İstanbul'daki elçisi memleketine döndüğünden, İstanbul'daki işler bir maslahatgüzarla tedvir edildi. Maamafih bu soğukluk pek uzun müddet devam etmedi. «Baron de Germales» unvanını taşıyan Fransız elçisi «Sieur de Germigny» nin 1577 de İstanbul'a gelmesinden sonra vaziyet değişti. Eski Fransız elçileri gibi nüfûz tesisine çalışan Germigny 1581 yılında kırk beş sene önce akdedilmiş olan ticaret ahidnâmesini yenilemeye muvaffak oldu ama, eski selefleri derecesinde nüfûz kuramadı. Osmanlı hükûmetinin Venedik, Leh ve İngilizlere de ticarî müsaadeler tanıdığını gören Fransız elçisi, kendilerine bahşedilen müsaadenin daha fazla genişletilmesi için padişaha müracaat ettiği zaman: «şimdiye kadar size ettiğimiz inayetlere sizin tarafımızdan da bilmukabele insaniyet ve mürüvvet gösterilmesi icap eder» cevabını aldı.

Germigny'nin gayretleri neticesinde Sokullu Mehmed Paşa'nın son zamanlarındaki soğukluk zâil oldu. Ticaret ahidnamesi yenilenince Divan-ı hümâyûn tercümanlarından Ali Bey, hem ahidnamenin Türkçe nüshasını götürmek, hem de gelecek sene yapılacak sünnet düğünü için davette bulunmak vazifesiyle Fransa'ya gönderildi. Germigny'nin elçiliği sırasında Osmanlı hükûmeti Galata'daki üç kiliseyi camiye çevirmeyi tasarlamıştı. Fakat elçinin uğraşmaları sonunda bu fikirden vazgeçildi. Elçi Germigny, Fransa hayat tarzını Eflâk'a sokmaya çalışan bir kimse olarak Eflâk tarihinde iz bırakmış olan Petru Cercel'in

Eflak voyvodalığına tayininde de rol oynamıştı. Bu haller, onun İstanbul'da epeyce nüfûz kazandığına delildi. Lâkin 1585 yılında İspanya kıralı İkinci Filip'e karşı kullanılmak üzere hükûmeti nâmına Osmanlılardan istediği deniz yardımını temine muvaffak olamadı. Bu, onun beceriksizliğine işaret olmayıp, Osmanlı hükûmetinin, Kanuni devrindeki gibi Fransa'ya fi'ili yardım taraftarı olmamasından ileri gelmekteydi. Hammer'e göre, Katherine de Medicis bu mesele için kendi el yazısı ile Safiye Sultan'a bir mektup yazmış, Safiye Sultan ise, saraydaki nüfûzlu kadınlardan Yahudî Ester Kira vasıtasiyle bundan Venedik elçisini haberdar etmiştir.

Germigny'den sonraki Fransa elçisi Lanskom (Lenscome, Lancome) koyu bir katolik idi. 1589 da Fransız kıralı Üçüncü Henri (Hanri) nin öldürülmesi üzerine yerine geçen Dördüncü Henri (Hanri) protestan olduğundan, Lanskom bunun kıral olarak tanınmamasını istedi. Lâkin Osmanlı hükûmeti bir hıristiyan memleketindeki mezhep mücadelesinin o memleketin dahili işi olduğundan kendisini alâkadar etmiyeceğini beyan etti. Bu arada cülûsunu evvelâ İngiliz elçisi vasıtasiyle haber veren Dördüncü Henri bilahara François Savary Brèves de Sasy ismini taşıyan bir elçi gönderdi; Lanskom'un da hasım devletlere taraftar olduğunu ilâve ederek iadesini istedi. Bunun üzerine Lanskom İspanyol casusluğuyle itham edilerek Galata'da hapsolundu, sonra serbest bırakılarak 1592 de Malta'ya gönderildi. Yeni Fransız elçisi'nin gelişi Dördüncü Henri'ye cülûs tebriki gayesiyle bir Türk elçisi yollanmasına vesile teşkil etti.

Dördüncü Hanri

İngiltere

Osmanlı devletiyle İngiltere arasında siyasî münasebetler çok geç başladı. Kitabımızın ikinci cildinin 1084 üncü sayfasında temas edildiği veçhile, on altıncı asrın ilk yarısı içinde bazı İngiliz gemileri ticaret için Akdeniz'deki Osmanlı limanlarında dolaşmışlardı. Lâkin Üçüncü Murad zamanına gelinceye kadar, ne İngiliz tüccar gemilerinin Osmanlı limanlarıyle irtibatları devamlılık kazanabilmiş, ne de bu vesile ile siyasî münasebetler başlıyabilmişti. Ancak Üçüncü Murad zamanındadır ki İngiltere ile siyasî münasebet kuruldu. Bir kaç İngiliz tüccarının çalışması ve İngiliz hükûmetinin ticareti geliştirmek yolunda gözettiği gayeler bu münasebetlerin teessüsüne yol açtı.

İngiliz hazinesinin en esaslı gelirini dış ticaretten temin eden Elizabeth, memleketi dahilinde ticareti teşvik ediyor, İngiltere'nin istikbali ticaretin gelişmesine bağlı görünüyordu. Bilgili İngiliz tüccarları da gerek kendileri, gerekse memleketleri için dış ticaretin getireceği zenginliği takdir ediyorlardı. Bunun tahakkuku cesaretli teşebbüslere ve kuvvetli bir ticaret ve harp filosunun varlığına bağlıydı. Hükûmet tarafından desteklenen İngiliz tüccarları onaltıncı asrın ortalarında «Moskova Kumpanyası»nı kurmuşlardı. Bu kumpanyaya dahil tüccarlar zamanla Volga üzerinden Hazar denizine kadar giderek İranlılarla ticari temas teminine çalışıyorlardı. Bu uzun yoldan daha yakın yerlerde, yani

Akdenizde Osmanlı limanları vardı. Fakat kudretli İspanyol donanması yüzünden İngilizler kolay kolay Akdenize giremiyor, girenler de ayrıca kuzey Afrikalı korsanlarla karşılaşıyordu. Akdenizde rahat ticaret edebilmek Türk padişahının dostluğunu kazanmak, imparatorluğun limanlarında alış veriş yapabilmek de, yine padişahın iznini istihsal ile mümkündü. Halbuki Üçüncü Murad zamanına kadar iki devlet arasında henüz siyasi münasebet kurulmamıştı.

İşte bu noktaları hesapladıkları anlaşılan Edward Osborne ve Richard Staper adında iki İngiliz tüccarı, vaziyeti öğrenip teşebbüslerine zemin hazırlamak üzere İstanbul'a iki kişi gönderdiler. John Wiright ve Joseph Clements adındaki bu iki kişi 1575 te Polonya üzerinden geçerek kara yoluyla İstanbul'a geldiler. Bunlar İstanbul'da bir buçuk sene kalıp etraflı bilgi edindikten sonra geriye dönerken Edward Osborne ve Richard Staper'in vekili olan William Harborne adına Türkiye'ye serbestçe girme müsaadesi istihsal ettiler.

Tüccarların vekili William Harborne kendisinden önce gelenler gibi kara yolunu tercih ile Hamburg-Lehistan-Boğdan-Eflâk üzerinden 28 ekim 1579 da İstanbul'a geldi. Harborne, İstanbul'da gayet zekice hareket etmek suretiyle vazifesinde muvaffakıyet sağladı. Onun İstanbul'a gelişini anlatan İngiliz kaynakları kıraliçeden mektup getirdiğine dair bir şey söylemiyerek, gerek kendisi ve gerekse temsil ettiği kimseler için ticarî müsaadeler istihsal ettiğini ve Üçüncü Murad'dan Elizabeth'e yazılmış bir mektupla döndüğünü yazarlar. Halbuki Elizabeth'e yazılan mektup tetkik edildiği zaman, bunun, Elizabeth'in Türk limanlarında serbestçe ticarete müsaade edilmesi hususundaki ricasına cevap teşkil ettiği görülmektedir. Sultan Murad'ın mektubu, bu noktadaki tereddütleri silecek derecede sarih olduğu halde, yine de bu mevzuda tereddüde düşenler mevcuttur. Nitekim İngilizce eserleri esas tutarak «Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi» nin Haziran 1951 sayısında «Türk-İngiliz münasebetlerinin ilk yılları» başlıklı bir etüd neşretmiş olan Orhan Burian'ın tahmin ettiği şekilde, Elizabeth'tin peşinen bir mektup göndermemiş olması ve işin Harborne'un ustaca oyunu ile yürütülmüş olabileceğine dair mütaleası mantıkî görülmemektedir. Aynı mevzuu müstakil bir eser halinde işlemiş bulunan Hamit Dereli ise, Elizabeth'ten peşinen mektup gelip gelmemesi hususunda hiç bir şey söylememektedir. Başvekâlet Arşivi 43 numaralı Mühimme defterinde Cemaziyülevvel 988 (Haziran 1580) tarihli mektup şöyledir:

«İngiltere kıraliçesine nâme-i humâyûn ki:

Atebe-i aliyye-i Osmaniyye ve südde-i seniyye-i hakaniyemize ki melâzı selâtin-i zaman ve melce-i havakinî cihandır, mektup gönderüp bundan akdem saadet aşiyanemizde olan Vaylmoş Harbon (William Harborne) dimekle maruf âdeminiz iki nefer yoldaşlariyle eğer karadan ve eğer deryadan gelüp gitmeğe ve metâların iletüp götürmeğe icazeti hümâyûnumuz virilmek ile Fransa ve Venedik ve Leh kıraliarına virildiği üzre olcanibden memaliki mahruseye metâ alup gitmek için dahi icazeti hümâyûnumuz virilmek reca eylediğünüz ecilden hüsn-ü icazet-i hümâyûnumuz erzanî buyrulup gerektir ki: vusul buldukta Leh ve France ve Venedik bazirgânları gelüp gitdüğü üzre sizin vilâyetinizin bazirgânları dahi memaliki mahrusemize metâ getürüp alup gidüp madam ki ol canibden âsitanc-i saadetimize arz-ı ubudiyyet ve sadakat oluna, beri canibden dahi kimesnenüze dahil olunmayub, yolda ve izde kimesne rencide itmeyüp ne zamanda isterler ise gelüp ticaret üze olalar. Ve siz dahi südde-i saadetime itaat ve inkıyada sabitkadem olup ol caniblerde vâkıf ve muttali olduğunuzu ihbar ve alettevali arz ve ilâm etmekden hâli olmıyasız.»

İngiliz kaynaklarına göre, Sultan Murad'ın mektubundan sonra yazılmış gösterilen Elizabeth'in mektubunda, İngiltere kıraliçesi: «İngiltere'de, başka ülkelerde bulunmayan bol şeyler olduğundan, uzun yolculuklar pahasına da olsa herkesin onları edinmeye çalıştığından: bunların ticareti sayesinde aracı memleketlerin bile zenginleştiğinden; İngiliz tüccarına serbest ticaret için izin verildiği takdirde, her iki tarafın kaybının nihayete ereceğinden; İngilizlerin Türklere sadık bir dost kalacağından» bah-

sediyor ve «tebaasından üç kişiye tanınan serbest ticaret hakkının bütün İngilizlere teşmili» ricasında bulunuyordu.

İngiliz-Türk münasebetlerinin başlamasında, İngiliz tüccarlarının ferdî teşebbüsü muvaffak olmuştu. Hükûmetlerin faaliyeti bu adamların çalışmalarının arkasından gelmişti. Artık siyasi münasebetlerin teessüsü için müsait hava meydana gelmiş bulunuyordu.

Padişahın müsait davranması üzerine İngiltere kıraliçesi bu münasebetlerin başlamasında ilk müteşebbisler olan Edward Osborne ve Richard Staper'in 11 eylûl 1581 de «Türkiye kumpanyası»nı kurmalarına müsaade etti. Bunlar da Türkiye'ye yollıyacakları mümessil olarak William Harborne'u seçtiler. Kıraliçe de onun siyasî vazifesini tasdik etti. Böylece William Harborne ilk İngiliz elçisi olarak 26 şubat 1583 te İstanbul'a geldi.

Türk-İngiliz münasebetleri ticarî meseleler ön plâna alınarak başladığı ve ilk elçi (bu elçi daha ziyade bir ticaret kumpanyasının, mümessili durumunda bulunduğundan, Türkiye'ye gelecek elçileri seçmek hakkı uzun müddet Türkiye kumpanyasında kaldı. Elçi seçildikten sonra resmî tayini hükümdardan çıkardı. İngiliz elçi ve konsoloslarının İngiliz hükûmetince tayini 1805 te, masraflarının da hükûmetçe verilmesi 1825 te başlıyacaktır). İngiliz ticaretini yoluna koyup İngiliz tüccarını idare etmek, gereğince konsolosluklar açmak selâhiyetiyle geldiğinden mesaisini daha ziyade bu noktada teksif eyledi.

İngiliz elçisi 24 nisan da padişah tarafından kabul olundu. Bu arada hediyesini de takdim etti. Hediyeler: oniki top çuha, iki top Hollanda bezi, on parça çifte yaldızlı tabak, büyük bir sandık dolusu şamdan, bir çok gümüş kablar, bir leğen ibrik, üç güzel av köpeği, üç zagar, iki gümüş papağan, iki sırmalı kumaşa sarılmış fino köpeği, beşyüz İngiliz lirası değerinde, bir saattı.

İngiltere ile münasebetler başladığı sırada Türkiye'de dokumacılık ve boyacılık sanayii ileri idi. Bunun için ilk İngiliz elçisinden Türkiye'deki kumaşların boyanmasında kullanılan maddelerin neler olduğunun, boyacılığın ve kumaş dokuma tekniğinin öğrenilmesi, kumaşlardan nümuneler getirtilmesi, hattâ ipekli ve yünlü kumaşları boyamakta usta iki kişinin İngiltere'ye gönderilmesinin temini gibi tamamen ticarî şeyler de istenmekteydi.

İlk İngiliz elçisi İstanbul'a gelince, İngilizlere serbest ticaret müsaadesi tanıyan 18 mayıs 1583 tarihli ahidnâme imzalandı. Artık İngilizler için Osmanlı İmparatorluğunun geniş ülkesindeki limanlarda serbestçe ticaret yapmak imkânı doğmuş bulunuyordu.

İki devlet arasında siyasî münasebetlerin ticarî müsaade ile başlaması Fransızları memnun etmemişti. Türk-Fransız dostluğunun kanadı altına sığınarak Akdeniz ticaretini kendilerine inhisar ettirmek isteyen Fransızlar, İngilizlerin de Türk limanlarına Fransız bayrağı altında girmelerini istiyorlardı. Böylece İngiliz-Türk münasebetleri başlarken Akdeniz ticaretinde de İngiliz-Fransız rekabeti başlıyor demekti. İngiliz-Türk siyasî münasebetleri teessüs ettiği sırada İngilizler, kendilerine en mühim rakip gördükleri İspanyolların Türkler vasıtasiyle ezilmesini arzuluyor, onun için Türkleri İspanyollar aleyhine teşvik ediyorlardı.

Üçüncü Murad zamanında başlıyan Türk-İngiliz siyasî münasebetleri yine onun zamanında gelişmekte devam etti. William Harborne'dan sonra İkinci İngiliz elçisi 1593 ekiminde İstanbul'a geldi. Bu elçinin adı Edward Barton idi. İngiliz elçisinin büyük bir gemi ile İstanbul'a muvasalatına dair Selânikî tarihinde şu satırları görüyoruz:

«Vilâyet-i Cezire-i İngiltere ki üç bin yedi yüz mil bir deryada halic-i Konstantaniyye'den bâiddir, hâkimesi olan avret mülk-ü mevrusuna ve devlet-ü saltanatına kuvvet-i amme ile hükmüdip Luteraniyye milleti üzre ubudiyetnâmesi ve elçisi ve pişkeş, ve hediyesi gelüp çekildi. Ol gün galebe Divanı olup, elçi kanun üzre ziyafet ve ikram olandu. Gemisi gibi turfa gemi İstanbul limanına gelmemiştir. Üç bin yedi yüz mil deryadan sefer eder ve seksenüç pâre heman top kullanır. Sair yaraktan (alet) gayri ateşfeşan hey'eti haricisi şekli hınzir idi. Ucûbe-i devran idi ki tahrir olundu.»

Yeni İngiliz elçisi Edward Barton

padişah Sultan Murad ile karısı Safiye Sultan'a bir takım hediyeler getirmişti. Osmanlı sarayının İngiltere üzerine çekmeye muvaffak olan bu şahıs ertesi yıl Safiye Sultan'ın kıraliçe Elizabeth'e bir mektup göndermesine sebep oldu. Üçüncü Murad ölünce yerine geçen oğlu Üçüncü Mehmed'e de iyi görünmesini becerdi. Padişahın Eğri seferinde İngiliz elçisi Barton da bulundu. Bu seferden dönüldükten sonra çok yaşamayan İngiliz elçisi 1597 de 35 yaşında bulunduğu halde vefat etti ve Heybeliada'daki Rum manastırının kapısı dışına gömüldü.

Rusya

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki münasebetler onaltıncı asrın ortalarına kadar daha ziyade ticarî bir mahiyet taşımaktayken, Rusların Kazan ve Astrahan hanlıklarını istilâ etmesi üzerine işin şekli değişmeye başladı. 1263 ncü sayfada «Don-Volga kanalı teşebbüsü» başlığını taşıyan bölümde izah edildiği veçhile, artık bundan sonra iki devlet arasında siyasî ve askerî yönlerden rekabet başlıyordu. Don-Volga kanalı teşebbüsü sırasında ilk Rus taarruzu vuku buldu. Bu hâdiseler, Osmanlı hükûmetini Rusya'ya karşı uyanık bulunmağa sevkeden sebeplerdi. Don-Volga kanalı işi muvaffakiyetle neticelenemeyince, bilhassa veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretile Rusların Lehistan tarafında genişlemeleri önlenmeye çalışıldı. Lehistan tahtına Rusların nüfûz ve tesirine kapılmıyacak bir şahsın geçirilmesine çalışılması, bu arzunun bir neticesiydi.

Erdel beyi Bathory Istvan Leh kıralığına getirilince, Rusların Lehistan tarafında genişlemeleri önlenmişti. Bu sebeple Ruslar, Kafkasya ve Sibirya'ya doğru genişlemeye daha çok gayret eder oldular.

Ruslar Hazar denizi kıyılarına inince, aradan uzun yıllar geçmesine mahal kalmadan kuzey Kafkasya'daki Çeçen, Çerkez ve Kabartaylar Ruslara temayül göstermeğe başladılar. Hattâ bunlardan bazı kabileler Ruslara bizzat iltihak bile ettiler. Bu hâl, Rus sızmasının Kafkas dağlarının kuzey eteklerine kadar ilerlemesi demekti. 1579 - 1590 İran harplerinde Osmanlı sınırları Şirvan ve Dağıstan'ı içine alacak şekilde genişleyince, bu harpler vesilesiyle, yalnız İranlılara darbe indirilmiş olmıyacak, Don-Volga kanal bölgesi yerine Kafkas dağlarının güneyinden dolaşılarak Hazar kıyılarında Rusların önüne çıkılmış olacaktı.

Osmanlı devletinin Hazar kıyılarına ulaşması, bu denizin doğu tarafındaki sünnî Türk devletlerine yardım yapılmasına da imkân verecekti.

Bu hakikatler Ruslar tarafından bilinmekte, onun için Osmanlıların hareketleri dikkatle takip edilmekteydi. İran harpleri yoluyle Osmanlıların Dağıstan'a yerleşmeleri şüphesiz Rusların işine gelmezdi. Fakat Don-Volga kanalı işinde olduğu gibi açıktan açığa cephe almaktan da çekiniyorlardı. Fakat 1569 yılındaki "Ejderhan seferi" dönüşünde nasıl ki Rusların çapulculuk mahiyetindeki tecavüzlerine rastlanmışsa, İran harpleri sırasında göze çarpan bir çapul hâdisesi, Rusların hazırlıklarına bir delil sayılabilirdi. Bu çapul hâdisesine, İran harpleri bölümünde izah edildiği veçhile, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kuzey Kafkasya yoluyle Dağıstan'dan Kırım'a gelişi sırasında rastlanmıştı. Don-Volga kanalı işi muvaffakıyetsizliğe uğradığı zaman Ruslar, menfaatlarını, nasıl Türklere dost görünmekte bulmuşlarsa, İran harpleri sırasında da ayni şeyi tatbike çalışıyorlardı. Fakat Osmanlı hükûmeti artık Rusların lehinde düşünmüyor ve onlara karşı iyi davranmıyordu. Üçüncü Murad'ın oğullarının sünnet düğününde bir çok devletlerin elçileri arasında Rus elçisinin bulunmaması, Ruslara karşı samimî davranılmadığının bir delili sayılabilirdi. Buna rağmen Rus hükûmeti dost görünme gayretlerine devam ediyordu.

Osmanlıların kendi aleyhlerine harekete geçmelerini diplomasi yoluyle önlemeye çalışan Ruslar, bir takım bahanelerle dostluk hisleri izharına dikkat ediyorlardı. Nitekim Çar Fedor İvanoviç'in tahta geçmesi münasebetiyle İstanbul'a gelen Blagov adındaki Rus elçisi kıymetli kürklerden müteşekkil hediyeler getirdi. 1585 yılı nisanında huzura kabul edilmiş olan bu Rus elçisi efendisinin padişaha karşı iyi niyetler beslediğini isbata çalışır ifadede bulundu. Elçi Blagov, İranlıların, efendisi olan Çar'dan

osmanlılara karşı yardım istediğini, fakat çarın bunu göndermediğini; Terek boyundaki Rus kalelerinin boşaltıldığını Kazan ve Astrahan'daki müslümanların dinlerine riayet olunduğunu bildiriyordu. Alman tarihçisi A. Spukr'in «Europäische diplomaten in Konstantinopel» isimli eserinin 429 uncu sayfasında kaydettiğine nazaran, Rus elçisinin bu şekildeki konuşma ve davranışı üzerine Moskova'ya İbrahim adında bir elçi gönderilerek, Moskova'ya kaçmış olan Kırım şehzâdesi Murad Giray'in teslimi ve Kazak hatmanı «Kişkin»in azli istendi. İstanbul'a gönderdiği elçisine iyi niyet tebliği yaptırmış olan Çar, Murad Giray'ı derhal teslim etmiyerek bunun için görüşmelerde bulunabileceğini, Kazak hatmanını Moskova'ya çağırmış olduğundan artık Osmanlılar için zarar tevlit edemiyeceğini bildirdi.

Daha Fedor İvanoviç tahta geçmeden önce Ruslar Sibir Hanlığını yıkmışlardı (1581). Gerek Sibir hanlığı, gerekse Maveraünnehir bölgesindeki Buhara hanlığı ordusu daha ziyade kesici silâhlarla mücehhezdi. Ruslar Sibir hanlığına ateşli silâhlarla hücuma geçtikleri zaman, karşılarındaki insanlar buna dayanamamıştı. Sibir hanlığı yıkılınca Rus kuvvetleri Maveraünnehire biraz daha yaklaşmış oluyordu. Bunu gören Buhara hanı 1587 yılında Sultan Murad'a bir elçi göndererek, Rusların Astrahan'a yerleşmelerinin önlenmesini istedi:

Ruslar, Osmanlı müdahalesinin kendileri için iyi netice vermiyeceğini bildiklerinden, işlerini kurnazca yürütmeye çalışıyordu. Kırım hanı İkinci Mehmed Giray'ın öldürülmesinden sonra bunun oğulları, İstanbuldan gönderilen İslâm Giray'a karşı cephe alınca, Rus çarı bundan istifade etmek istedi. Mehmed Giray'ın oğullarından Saadet ve Safa Giray step Nogaylarının yanına çekilerek İslâm Giray'a karşı çarpışmaya hazırlanınca, çar da el altından Don Kazaklarını onlara yardımcı ediverdi. Safa ve Saadet Giraylar böyle mücadeleye girişirken, yine bir Kırım şehzâdesi olan Murad Giray bizzat Moskova'ya gitmişti. Bu vaziyet karşısında Ruslar için büyük bir fırsat zuhur etmiş gibiydi. Ruslara taraftarlık eden Çerkez ve Nogaylar bu şehzadelerle işbirliği ederse, icabında Kırım Rus himayesine dahi düşebilirdi. Çar Fedor, fırsattan tam istifade edebilmek için Murad Giray'ı yanına Rus beyleri katarak Astrahan'a yolladı.

Ruslar böyle el altından faaliyette bulunurken, Selâniki'nin ifadesine göre; İstanbul'a gelen Buhara hanının elçisi vaziyetten Osmanlı hükûmetini haberdar etti. Bunun üzerine Osmanlı devlet erkânı bir toplantı yaparak, Kırım hanının 1588 ilkbaharında Astrahan'a bir sefer yapmasına karar verdi. Bunun için Kırım'a gerekli emirler yazıldı.

Osmanlı hükûmeti böyle bir karar verirken Kırımlılar, Astrahan'a sefer etmeyi arzulamıyorlardı. Zira Kırım ordusu Astrahan'a ilerleyince Rusların Kırım'a hücum edebileceklerini hesaplıyorlardı. Bu sebeple Astrahan yerine doğrudan doğruya Rusya üzerine ilerlemeyi doğru buluyorlardı.

Kırım erkânının bu şekildeki düşüncesi dolayısiyle İslâm Giray 1588 ilkbaharında Rusya'ya karşı sefere çıktı. Fakat iki menzil ilerledikten sonra ölmesi, seferin geri kalmasına sebep oldu. İslâm Giray ölünce, kaçak Kırım şehzâdeleri Kırım'a dönmek istediklerinden Rusların tasarladıkları şeyler de tahakkuk edemedi.

Rusların kötü niyetlerinin anlaşılmasına rağmen, Osmanlı devletinin onlarla lâyıkı veçhile uğraşamamasına İran ve Avusturya harpleri bir hayli tesir etti. Osmanlıların bu şekildeki gevşek davranmalarından cesaret alan Ruslar ise, kazakları destekliyerek perde arkasından onları tecavüze kışkırtmaktan geri durmadılar. 1592 de İstanbul'a gelen Rus elçisine Terek boyundaki dört kalenin yıkılması ve tecavüzün durdurulmasına dair Osmanlı isteğine Ruslar yumuşak cevap vererek, bu istekleri tahakkuk ettireceklerini bildirdilerse de, savsaklamalarla bu işi yine de yapmadılar.

Bu arada Ruslar, dinî yönden de faaliyette bulunarak ortodoksların dikkatlerini üzerlerine çekmek istiyorlardı. Bunun için 1588 de İstanbul patriği Jeremie'yi Moskova'ya çağıran Çar, kendisini takdis ettirdi. Bu hareket Rusların ortodosklar üzerinde nüfuz tesisi yolundaki çalışmalarına bir başlangıç teşkil edecekti.

Avusturya

Macar kırallığının yıkılmasından beri Osmanlı imparatorluğunun Avrupada en fazla temasta bulunduğu devlet Avusturya idi. Bu temas daha ziyade mücadele şeklinde cereyan etmekte, iki devlet arasında sulh hüküm sürdüğü zamanlarda bile rekabet eksik olmamakta, bunun için de, sık sık hudut hâdiselerine rastlanmakta, bunlara ait şikâyetlerde bulunmak veya şikâyet mevzularını hallüfasl etmek üzere elçilerin teatilerine şahit olunmaktaydı.

Kanuni Süleyman'ın son Avusturya seferiyle ilgili meseleleri tasfiye eden muahede 17 şubat 1568 de imzalanmıştı. Sekiz senelik akdi tazammun eden bu yirmi beş maddelik muahede, bundan evvelkilerden daha uzun müddetle sulhun devamına yaramıştı. Fakat muahedeye rağmen şikâyet mevzuu olan hudut hâdiseleri eksik olmuyordu. Hammer tarihinin altıncı cildinin 282 nci sayfasında kaydedildiğine göre, 1570 senesinde İstanbul'a gelen bir Avusturya elçisi, imparatorun, hudut hâdiselerinden şikâyetini muhtevi bir mektubunu getirmişti. Bu mektupta : Türklerin Theis ve Samos nehirleri mıntakasında bazı yerleri zaptetmek için birkaç cevelânda bulunmuş olduklarından; Budin valisinin Lips Palatin'liği ahalisini Osmanlı tabiiyetini kabule zorladığından; Neograd sancak beyi İsa Bey'in, Korpona ve Bakabanya köylerini zorla ele geçirmek istediğinden; Segedin Voyvodası Nasuh Bey'in sancak merkezi yakınında imparatora ait köylerin kendisine bırakılmasını istediğinden ; bunlardan başka Hırvatistan hududunda da Türklerin dört tane kale inşasına hazırlandıklarından şikâyet edilmekteydi.

Sulh akdedilmesine rağmen hakikaten hudutlarda tecavüz hâdiseleri eksik olmuyordu. Bunlar tek taraflı da değildi. Her iki taraf da böyle şeylere tevessül eyliyordu. Hudutlardaki tecavüz hâdiseleri biraz da her iki tarafın asker ve kumandanlarında canlı bulunan kahramanlık ruhunun tezahürüyle ilgiliydi.

1571 senesinde Kanije sancak beyi Ali Firuz Bey, Avusturyanın Rayk kalesi kumandanı Jorj Tori'yi hile ile altetmek istemiş, buna da ümerasından Malkoç Bey namında birini memur eylemişti. Malkoç Bey, Rayk kalesi önüne gittikten sonra bir sahte ric'at hareketinde bulunmuş, bunu gören Avusturya kumandanı yüz süvari, ikiyüz piyade ile kaleden çıkınca etrafı çevrilerek iyice mağlûp edilmişti. Ayni sene içinde Budin valisi, Fülek civarındaki Ked kalesini buna benzer bir hareketle ele geçirip kalesini yıkmıştı (10 haziran 1571) . O sene İstanbul'a gelen Avusturya elçisi, gayet tabii olarak Osmanlı hükûmeti nezdinde bu hâdiseleri mevzuu bahis etmişti. 1572 de İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Redit Minkuiz'in yıllık hediyeyi Osmanlı hazinesine takdiminden birkaç gün sonra, Osmanlı sancak beylerinin Avusturya hududundaki muvaffakiyetlerinin işareti olarak, Macaristandan gönderilen bayrak ve davullar divan-ı humayuna takdim edilmişti.

Elçi Redit Minkuiz sadrazamdan başka, padişah nezdinde nüfuz sahibi olduğu bilinen yahudi Yasef Nasi'ye de imparatordan bir mektup getirmişti. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa bundan haberdar olunca, Lefkoşa şaraplarının mültezimi ve balıkçılarla yahudilerden mürekkep Venedik ahalisinin Osmanlı devleti nezdindeki işlerini takip suretiyle biraz nüfuz kazanmış bir yahudiye imparatorun hususî mektup yazması karşısında hayret ifade etmekten kendini alamamıştı.

1573 senesinde yıllık hediyeyi getiren Avusturya elçisi 1568 sulhünü sekiz seneliğine temdit için müzakerelere girişmek üzere hükûmetinden talimat almıştı. Elçi böyle bir iş başarmak istediği halde, Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşanın, Avusturyalıların hudutlardaki tecavüzlerinden şikâyette bulunması, böyle bir müzakereyi önliyecek mahiyeti haizdi. Maamafih Avusturya elçisinin bu yoldaki gayretlerine ara vermemesi, Sokullu'nun da Avusturya ile sulhun devamını tervici, muahedenin sekiz seneliğine yenilenmesi neticesini verdi. Bu yenileme işi de süratle tahakkuk etmedi. Avusturya hükûmetinin yıllık vergiyi muntazaman ödeyişine, vezirlere itası gereken hediyenin yine ayni şekilde muntazam getirilişine şahit olunduktan, altı hafta devam eden müzakerelerde bu hususlar bir defa daha garantiye bağlandıktan sonra muahedeyi yenileme vesi-

Kapıkulu Süvarilerinin Divan-ı Hümâyûn'u basarak kelle istemeleri

(İlâve : 108)

★

2 nisan 1589 pazar günü kapıkulu süvarileri toplu halde Divan-ı Hümâyunu basarak bazı devlet erkânının idamlarını istedi. Bu, Osmanlı devlet mekanizmasının en yüksek makamına karşı girişilen silâhlı isyandan başka bir şey değildi. Padişah, başkaldıranların istediklerini kabul zorunda kalarak bazı kimselerin başını kestirdi.

Kapıkulu askeri ilk defa serkeşlikte ve isyan teşebbüsünde bulunmuyordu. Bu asker sınıfı İkinci Mehmed (Fatih)in ilk saltanatında, ayrıca ölümü üzerine; İkinci Bayezid'in son günlerinde ve Yavuz Selim'in cülusunda, daha sonra da İkinci Selim'in cülusunda bir takım hâdiseler çıkarmıştı. Lâkin onların hiç birisi, başkaldırmaya yol açan sebepler bakımından olduğu kadar isyan sırasında ileri sürülen istekler bakımından da bu yenisine benzemiyorlardı. Evvelki hâdiseler kendilerinden sonraki devirlere kötü miras bırakacak tesirde pek bulunmamışken, bu defaki, ileriye tesir yönünden de ötekilerden çok farklıdır. Bu bakımdan, kapıkulu süvarilerinin Divan-ı hümâyunu basmaları hâdisesinin; sebepleri, cereyan şekli ve tesiri bakımından incelenmesi; Üçüncü Murad devrinin idarî, malî ve askerî cephesini gözler önüne sereceği gibi, bundan sonraki asker isyanlariyle idarî bozuklukların sebeplerinin kolay anlaşılmasına âmil olacaktır.

Hâdisenin o arada göze çarpan sebebi; askere «züyûf akçe» yâni, ayarı bozuk para verilmesidir. Paranın düşük ayarlı çıkarılması ise, tek başına bir vâkıa olmayıp, çeşitli âmillere bağlı bir muameledir. Esas dâvâ, Osmanlı devlet teşkilâtında meydana gelen bozukluktur. Kanuni Süleyman zamanında bazı sahalarda beliren bozukluk alâmetleri Üçüncü Murad devrinde, alâmetlikten çıkarak bir vâkıa haline gelmiştir. Üçüncü Murad'ın bazı hareketleri ise bozulmaya bizzat yol açmıştır. Üçüncü Murad zamanında ortaya çıkan bozukluklar kısaca sıralanırsa, durumun şöyle olduğu görülür :

1 — İdarî sahada bozukluklar: Osmanlı devlet idaresinde padişahtan sonra en yüksek makamı işgal eden veziriâzamlar ve ondan sonra gelen mühim erkân arasında bu devirde rüşvet yerleşmeğe başlamıştır. Gerçi rüşvet hâdiseleri Kanuni zamanında da görülmüşse de yaygın hâle gelmemişti. Kanuni'nin veziriâzamlarından Rüstem Paşa, yüksek mevkilere adam tâyin ederken rüşvet almışsa da, pek aşırı gitmemişti. Rüstem Paşa'nın Erzurum beylerbeyliğine tayin ettiği şahıs, kendisine beş bin altun takdim etmiş, o da Erzurum'un bu kadara tahammülü yoktur diyerek üç binini alıp iki binini iade etmişti. Sokullu'nun sadareti sırasında rüşvet işi epeyce önlenmişse de Onun ölümünden sonra tam mânasiyle meydana çıkmıştır. Yüksek mevkilerde gözü olanlar, işlerini «hediye» nâmı altında rüşvetle yürütmeye çalışmışlardır. İşfendiyar oğulları soyundan Şemsi Ahmed Paşa bu nevi hediyeyi bizzat padişah Üçüncü Murad'a kabul ettirmiş. Yemen ve Tunus'taki harpleriyle şöhret yapan Sinan Paşa da saraya hediye takdimi suretiyle sadareti temin eden bir şahıstır. Silâhtarlıktan Mısır valisi olan ve padişahın kızı Ayşe Sultan'la evlenerek damadlığa yükselen İbrahim Paşa'nın Mısır'dan dönerken getirdiği hediye akılları durduracak kadar muazzamdır. Murassa bir altun taht ve 173300 altun paranın yanında sair şeylerle birlikte getirdiği hediyenin 2 milyon altun duka değerinde olduğunu eski Osmanlı tarihleri yazmaktadır. Yüksek makamlarda bulunanlar böyle davranınca, diğer vazifesahipleri arasında da rüşvet yaygın hâle gelmiştir. Bu yüzden, muhtelif mühim vazifelere işinin ehli olmayan kimseler yeldiği gibi, bu ahlâk tereddisi arasında devletin masrafları da artmıştır. Kanunlar tam tatbik edilmemiş, para ile temin edilen nüfûz devlet işlerinin bozulmasına âmil olmuştur.

2 — Yeniçeri ocağında bozulma: Üçüncü Murad'dan önce yeniçerilerin bazı disiplinsizlikleri görülmüşse de, kanunlarına riayet edildiğinden, bunlar ufak hâdiseler çerçevesini pek aşmamıştı. Kadın ve paraya düşkün olan Üçüncü Murad'ın, oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğününde bir takım marifetler

→

gösteren kimseleri ocak kanununa aykırı olarak yeniçeriliğe kaydettirmesi, hem ocağın disiplininin bozulmasına, hem de nizamların çiğnenmesine sebep olmuştur.

İran harplerinde muvaffakiyetler sağlıyan Özdemiroğlu Osman Paşa bu yönden değerli hizmetlerde bulunmuşsa da, kapıkulu süvarisi ile timarlı sipahilere ait bazı icraatı bu sınıf askerin disiplininin bozulmasına yol açmıştır. Osman Paşa Dağıstan tarafında asker noksanlığı yüzünden müskül şartlar karşısında kaldığı sırada kanuna aykırı olarak süvari bölüklerine dışarıdan adam almıştır. Yine aynı Paşa, mevcut kanunlara aykırı şekilde kendi maiyetindeki kimselere timar tevcihatında bulunmuş, bu da hem timarların, hem de timarlı sipahinin bozulmasına yol açmıştır.

3 — Maliyenin bozulması : İdari ve askeri sahalarda görülen bozukluklar gayet tabii olarak mali sahaya da tesir ve intikal eyledi. Gerçi maliyenin bozulması devletin iktisadi durumu ile ilgili bir şeydi. Pek uzun süren İran harbi devletin masraflarını bir hayli çoğaltmıştı. Üçüncü Murad zamanının bütçesi Kanuni'nin son zamanının bütçesinden bir hayli kabarıktı. 1564 te devletin geliri 1830 yük, gideri de 1896 yük iken 1592 de gelir 2934 yük, gider de 3600 yük olmuştu. Böylece 1564 ün 66 yük olan bütçe açığına mukabil 1592 de 666 yüke çıkmış ve dış hazinenin bu açığı iç hazineden nakil yapmak suretiyle kapatılmıştır.

İşte bu bütçe açıkları zamanla para ayarının bozulmasına âmil olmuştur. Kanuni Süleyman zamanında 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmek kanun iken Üçüncü Murad'ın son zamanlarında aynı miktar gümüşten 800 akçe kesilmeğe başlanmıştır. İşin içine suiistimaller de girince, vaziyet daha kötüleşmiş ve nihayet askerin başkaldırmasına sebep olunmuştur.

Osmanlı sarayında Yusef Nasi ile başlıyan yahudi nüfuzu Üçüncü Murad zamanında da mevcuttu. Para işlerinde yahudilerin büyük rolü oluyordu. Büyük tüccar, bir nevi banker ve sarraf vaziyetinde bulunan yahudiler, gerek zenginlikleri, gerekse suiistimalleriyle bazı devlet işlerine burunlarını sokuyorlardı. İşte 1589 yılında da böyle bir misal göze

→

→

çarptı. Darphâne mültezimi olan bir yahudi, askerin maaşının züyûf akça ile verilmesi mukabilinde başdefterdar Mahmut Efendi'ye ikiyüz bin akçe rüşvet teklif etti. Fakat başdefterdar bunu reddetti. O zaman yahudi, padişahın indinde fazla değer taşıyan Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa'ya başvurdu. Maraşlı bir Ermeni dönmesi olan ve padişahın doğancılık hizmetinde bulunduğu için Doğancı Mehmed Paşa diye tanınan bu adam rüşveti aldıktan sonra işe koyuldu.

Değeri düşük para askere maaş olarak dağıtılmak istenirken, işin içine biraz da Mehmed Paşa'nın hasımlarının Tahriki karışınca bir askeri ayaklanma meydana geldi. Divan- humâyun toplantı halinde iken binanın etrafının sarıldığı görüldü. Osmanlı tarihinde böyle hâdise ilk defa vukua geliyordu. Asker saraya girmiş, üstelik Divan-ı humâyunu sarmıştı.

Böyle bir harekette bulunan asker beylerbeyi Mehmed Paşa ile defterdarın başını istiyordu. Bu arada hâdiseyi basitce savuşturmaya çalışan padişah askerin önüne para döktürdü ise de bunun hiç bir tesiri olmadı. Askerler taleplerinde inatçı davranıyorlardı. İşin uzadığını görünce :

« — Müdebbir-i devlet (veziriazam) beylerbeyini elimize versin, yoksa iyi olmaz, bunu bilmiş olsun. Beylerbeyinin başı elimize geçmedikçe bu divandan dışarı çıkmayız. Netice iyi olmaz. Yerine padişah da buluruz! »

Askerin inatçı davranışı kadar sözlerinde de ileri gittikleri görüldüğü halde Üçüncü Murad metin davranarak, saray hizmetine bakan içoğlanı, bostancı ve baltacıların silâhlanmalarını emretti. Fakat mesele divanda müzakere mevzuu olarak, saray hizmetlileri ile askerin birbiriyle vuruşmasını önliyecek bir karara varıldı. Neticede beylerbeyi Mehmed Paşa ile defterdar Mahmud Efendi askere teslim edildi (3 nisan 1589). Mehmed Paşa lâyık olduğu cezayı çekerken defterdar da onun ateşine yanarak bigünah olarak can vermiş oluyordu.

Bibliyografya : Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye tarihi C. 7. Mustafa Nuri Paşa; Netayic-ül-vukuat. Selânikî Mustafa; Tarih. Peçevî; Tarih, Solakzâde Mehmed Hemdemî; Tarih.

kası imza edildi (Ekim 1574). Keyfiyet tercüman Mahmud ile gönderilen bir Türklere aidiyetini kabul ettiler.

Muahedenin yenilenmesinin üzerinden iki ay geçmeden İkinci Selim'in ölümü vuku bulduğundan, tercüman Mahmud'dan sonra Avusturya'ya gönderilen elçi, yeni padişah Üçüncü Murad'ın cülûsunu haber veriyordu. Avusturyalılar, saltanat değişikliği dolayısiyle, muahedenin temdidinin suya düşeceğinden çekinmektelerdi. Osmanlı hükûmeti cülûs hediyelerinin itası takdirinde böyle bir çekinmenin mevzuu bahs olamıyacağını ima etmişti. Nitekim 1575 temmuzunun altısında İstanbul'a gelen elçi Baron Preyner hediyeleri hâmil bulunuyordu. Bunlar: Gümüş saatler, altun kadehler ile dokuz bin altun eküden başka, Sadrâzama dokuz bin, İkinci vezire iki bin, diğer vezirlere biner, Budin valisine üç bin, divan tercümanına sekiz yüz eküden mürekkepti. Saray erkânından diğer ağalara da bir takım hediyeler verdi. Bu hediyelerin padişaha ait olanının kıymeti 45 bin ekü veyahut da otuz bin Macar altunu tutmaktaydı. Bu hediyelerin takdiminden iki ay sonra sulh muahedesinin temdidine ait vesikalar teati edildi. Hammer'in bildirdiğine göre, Sokullu Mehmed Paşa o sırada, Theis nehrinin öte tarafındaki yerler için başlıca dayanak noktası teşkil eden «Kallo» kalesinin yıkılması işini mevzuubahis etmedi. Halbuki evvelce her fırsatta bu kalenin yıkılmasını talep ederdi. Buna mukabil o sene içinde zaptedilmiş olan kalelerden Keke, Diveni, Somusku ve Funyad'ın Türklere aidiyetini kabul ettiler.

Ayni sene zarfında imparator Maksimilyen Budin valisi Mustafa paşaya bir elçi yollıyarak, sulh zamanında ele geçirilmiş olan yerlerin iadesini talep etti. Mustafa paşa bu talebi şu sözlerle cevaplandırdı: «Bunların zaptolunduğu haberi İstanbul'a kadar gitmiştir. Binaenaleyh padişahın hususî emri olmadıkça iade edemem. Bekes'e yapılan yardım ile bir iki kale değil, bütün Erdel padişahın elinden alınmağa çalışılıp dururken ne hakla o kalelerin reddi talep olunuyor. Hiçbir zaman görülmüş müdür ki atmaca mecbur olmadıkça avını pençesinden bıraksın?»

1575 senesi Avusturya hududunda hâdiselerin pek bol cereyan ettiği bir yıldı. Tecavüz yalnız bir taraftan gelmiyordu. Huduttaki karşılıklı tecavüzler arasında en ehemmiyetlisi 4 bin kişilik bir Türk akıncı kolunun Kulpa'ya kadar ilerlemesi, bir de Karniyol bölgesinde Ferhad Bey ile Avusturyalı Aschperghar arasında cereyan eden muharebedir. 22 eylûl 1575 te vukua gelen bu çarpışmada Avusturyalılar mağlûp ve perişan oldu. Kumandan Aschperghar yirmi iki yaşındaki oğlu ile esir düştü. Kendisinin başı kesilip oğlu da İstanbul'a gönderildi.

İstanbuldaki Avusturya elçisi muahedenin yenilenmesinde rol oynadı ama, anlaşmanın imzalanmasından 14 gün sonra bu hudut hâdisesinin muvafakiyet alâmetlerinin İstanbulda teşhirine de bilfiil şahit oldu.

1576 senesi içinde imparator İkinci Maksimilyen'in ölümü ile İkinci Rudolf'un hükümdar olması muahedenin yenilenmesi işinin yeniden mevzuu bahis edilmesi neticesini verdi. Zira muahedede, imzalayan hükümdarların haleflerine şâmil olacağına dair hususî bir madde olmadığı gibi, hükümdar değiştikçe muahedenin yenilenmesi de usul hâline gelmişti.

İmparator Rudolf 12 ekim 576 da tahta çıkınca muahedenin temdit muamelesine girişmeden önce, Bosna hududunda cereyan eden hâdiselerle, Hırvatistan tarafında vuku bulmuş olan bu neviden

Avusturya İmparatoru İkinci Rudolf

Üçüncü Murad'ın zevcesi Safiye (Baffa) Sultanın olması pek muhtemel bir resim (Tintoretto tarafından yapılmış olan bu resim Almanca «Die Frauen des Orients» adlı kitaptan alınmıştır)

Üçüncü Murad'a bir cariye takdimi (Almanca Ricaut'dan)

şeyler hakkında şikâyeti muhtevi bir mektup gönderdi.

1577 senesinin ilk günü Osmanlı - Avusturya sulh muahedesinin temdit muamelesi icra olundu. Bu, üç sene içinde üçüncü temdidi teşkil ediyordu. Birinci temdit İkinci Selim ile Maksimilyen arasında, ikincisi Maksimilyen ile Üçüncü Murad arasında, bu üçüncüsü ise Üçüncü Murad ile İkinci Rudolf arasında oluyordu.

Muahedenin yenilenme muamelesinden bir gün önce elçi Ungand'ın idaresindeki Avusturya heyeti padişah tarafından kabul olundu. Bu heyete Gaspar dö Herbersdorf gibi Arşidük Şarl'ın mabeyncisi olan şahsiyet de dahildi. Kabul sırasında imparatorun mektubunu ve hediyeleri de takdim ettiler. İmparator bu mektubunda Kuban, Gran, Fülek, Siget, Novigrad, Szolnak, Stuhlveysenburg sancak beylerinin huduttaki faaliyetlerinden şikâyet ediyordu. Elçi Ungand Avusturya hududunda iki kalenin iadesini temin edebilmek için çok uğraştı. Hattâ bunu Veziriâzam Sokullu ile Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşaya ellişer bin altunluk hediyeler takdim etmek suretiyle halletmek istedi. Fakat rüşvet mahiyetini taşıyan bu teklif münasebetiyle müsait bir hava ile değil nefretle karşılaştı.

Avusturya elçisi 22 Mayıs 1577 de Sadrâzam tarafından kabulü sırasında muahedenin imparator Rudolf tarafından imzalanmış nüshasını Sokullu'ya takdim etti. Bu arada yine imparatorun bir mektubu da veziriâzama sunuldu. İmparator Rudolf, alışılmış şeyleri tekrarlıyarak hudut tecavüzlerine dair şikâyetlerini bildirmekte, bu arada bir iki yerin de iadesini istemekteydi. Veziriâzam Sokullu, imparatorun şikâyetlerine mukabil Türklerin şikâyetlerini sıraladı. Ayrıca cami yapılmış bir yerin hıristiyanlara iadesinin asla mevzuubahis olamıyacağını ilâve etti.

Ferhad Beyin Aschperghar'a karşı kazandığı muvaffakiyeti hazmedemiyen ve bunun acısını çıkarmak is-

Üçüncü Murad zamanında Osmanlı Sarayı

(İlâve : 109)

★

Osmanlı imparatorluğu kudret ve haşmetini muhafaza etmekteyken, devlet nizâmının bozulmasına âmil olan bazı hatalar işlenmeğe başlandı. Bu, devleti yükselme devrinden gerilemeye götüren hastalığın alâmetlerinden başka bir şey değildi. Devletin bünyesine hastalık mikropları Kanuni'nin son zamanında girmeye başlamıştı. Üçüncü Murad devrinde ise, bu, iyiden iyiye fazlalaşmış ve şüpheye mahal bırakmıyacak derecede hastalık açığa çıkmış bulunuyordu. Osmanlı imparatorluğunun yükselme ve ilerlemesini durduran sebepler arasında, devlet idaresinde rüşvet ve iltimasa yer verilmesinin, mühim makam sahipleri arasında şahsî nüfûz ve ihtiras mücadelesinin eksik olmamasının ve nihayet kanunlara riayetsizliğin pek büyük yeri vardı. Devletin en yüksek makamlarında görülen bu hastalık derece derece diğer makam sahiplerinde de göze çarpmaktaydı.

Böyle usulsüzlüklerin devlet bünyesine girmesinde sarayın da hissesi mevcuttu. Bilhassa saltanatı devrinde hastalığın açıkça tezahürüne şahit olduğumuz Üçüncü Murad, bazı zaafları yüzünden usulsüzlüklerin vukuuna, hattâ artmasına sebep olmuştur. Padişahın zaaflarından istifadeye kalkışan bir takım insanlar mevki kapmak, servet edinmek, nüfûz tesis eylemek gibi gayelerle işlerin biraz daha karışıp bozulmasına âmil olmuşlardır. Üçüncü Murad zamanında saray kadınları, erkek ve kadın muhasipler arasında usulsüz hareketlere bizzat tevessül eyliyenler vardır. Onun için mevzuubahis hastalığın tesiri sür'atli ve şümullü olmuştur. Bu hususta evvelâ Sultan Murad'ın kabahatli görülmesi iktiza etmektedir. Zira, devrinin müverrihlerinin de beyan ettiği veçhile Sultan Murad hediye nâmı altında rüşvet kabul etmiştir. Padişahın para hırsından istifade eden İsfendiyar Oğullarından Şemsi Ahmed Paşa bir gün huzurdan büyük bir neş'e ile çıkmış, sebebini sordukları zaman:

«— Bugün Kızıl Ahmedlü intikamını Âl-i Osmandan aldım. Anlar bizim ocağımıza su koydukları gibi ben dahi an-

→

ların ocağın söndürecek bir mukaddime tertip ettim; irtişaya dadandırdım ve hattâ kırk bin altın bir büyücek lokma idi, yutturdum. Bundan sonra bunlar irtişa almaktan fariğ olmazlar ve irtişa ile devleti sebat bulmaz» cevabını vermişti.

Osmanlı sarayının işlerin sakat gitmesindeki rolü yalnızca musahip Şemsi Ahmed Paşa'nın bu hareketi ile kalsaydı pek büyük sayılmazdı. Lakin iş bununla bitmedi. Rüşvet yaygın bir âdet hâlini aldı. Sinan Paşa ilk sadareti hariç diğerlerini hep rüşvet yoluyle elde etmişti. Onun için, sadrazamlığa geçmek istiyen bir şahsın epeyce serveti olması iktiza ettiğini söylemek cesaretini gösterecektir.

Üçüncü Murad'ın esas büyük kusuru kadınlara fazla zaaf göstermesinde toplanıyordu. Bu hâli, kadınların nüfûz tesis etmelerine, devlet işlerine karışmalarına sebep olmuştur. İşte, saray kadınlarından bir kısmı Sultan Murad'ın kadın düşkünlüğünden, bazıları da paraya alâka duymasından faydalanarak nüfûz tesis etmişler ve bazı devlet işlerine bile karışmışlardır. Böylece, Osmanlı tarihinde «kadınlar saltanatı» denebilecek bir devrin fi'ilen kapısını açmışlardır. Nüfûz tesis eden kadınlar: Valide Nûr-Bânu Sultan, Sultan Murad'ın hemşiresi İsmihan (Esmahan) Sultan, Haseki Safiye Sultan, haremin kilercisi yahudi Kira Kadın, harem kethüdası Canfeda kadın, musahibe Raziye Hatun gibi kimselerdi.

Üçüncü Murad'ın kadına karşı gösterdiği zaaftan ilk istifadeye kalkışan hemşiresi İsmihan Sultan olmuş, bunun için padişaha güzel cariyeler takdim etmişti. Daha sonra Safiye Sultanla geçinemiyen Valide Nûru-bânu Sultan da oğlunu bu hasekiden soğutmak gayesiyle aynı şeyi yapmıştır. Padişahın kadına düşkünlüğü ve bu işlerde Sultan Murad'ın annesi, hemşiresi ve karısının davranışlarını ele alan Müneccimbaşı durumu şöyle anlatmaktadır:

«Zevk-u sohbete mâil olup müddet-i saltanatlarında İstanbul'dan çıkmak vaki olmadı. Menkûhaları Mehmed Han validesi Safiye Hatun'dan maada kırk

→

→

nefer cāriyeleri var idi. Mecmuundan yüz otuz nefer evlâdları olmuştur... Müsârünileyh hazretleri serir-i saltanata cülûslarına dek menkûhaları Safiye Hatun'a münhasır idiler, ba'dehu hemşireleri Esmahan Sultan ki veziriâzam Mehmed Paşay-ı Tavil'in zevcesi idi, bir nice pericemâl cāriye ihda eyledi. Şehriyar hazretleri anlara takarrüb murâd buyurduklarında mümkin olmadı. Bu ahvâli vâlide-i muhteremeleri Nür-Bânu hazretleri de keşfettiler. Müşarünileyhanın Safiye Hatunla evvelden gayzı var idi; bu husus dahi müekkid olup anın yanında mukarreb olan cāriyeleri ve avretleri ahz-u darb-u tahvif ile şehriyar hazretlerinin recûliyetini akdettiklerini ikrar ettirdi ve akdi getürdüp halleyledi. Bundan sonra Şehriyar hazretlerine kudret gelüp Cevâri Cem'ine kemal mertebe sevkleri düştü. Söyle ki, etraf-ı memalikte bir cāriye-i hasna kalmadı ki alınup hidmet-i şeriflerine ihdâ olunmaya! Hattâ bikr cāriyelerde ihdâya seza kalmayıp giderek seyyidlerle dahi tenezzül olunmağa başladı. Vefatlarından sonra cāriyeleri saraydan ihraç ve umerâya ve çorbacılara tezviç olunmuştur. Şehriyar hazretlerinin müâşeret-i nisvân ve Cem'i mâle kemal mertebe inhimakinden gayri aybları yoğ idi».

Diğer kadınların bir grup teşkil etmesine mukabil Safiye Sultan daha ziyade kocası üzerindeki nüfûzu ile bunlara karşı koymaya çalışmıştır. Venedik'in «Bafa» ailesine mensup olup bu devletin Korfu valisinin kızı bulunan Safiye Sultan gerek kocası Sultan Murad, gerekse oğlu Üçüncü Mehmed zamanında devam ettirdiği nüfûzuna istinaden bir takım entrikalar çevirmiştir. Venediğe karşı manevî irtibatını kaybetmeyen Safiye Sultan, Osmanlı devletini Venediklilere karşı hasım hale getirmemeğe gayret ettiği gibi, Dalmaçyadaki bir hudut meselesinin de Venediklilerin memnun kalacağı şekilde halledilmesinde rol oynamıştır. Safiye Sultan'ın bir takım rüşvet işlerinde rol oynadığı da olmaktaydı. Böyle işlerde, baş mürtekip ve dalaloğlu Yahudi Kira Kadın bellibaşlı

→

→

gönüllü elemandı. Tac-' üt-tevarih sahibi Hoca Sadeddin Efendi de bazan bu mevzuda Safiye Sultan'la işbirliği ediyordu. Safiye Sultan'ın Üçüncü Mehmed zamanında irtişaya vasıta kıldığı adamlar arasında kapı ağası Gazanfer Ağa ile Darüssaâde ağası Osman Ağa da vardı.

Bir çok rüşvet işlerinde vasıtalık eden Yahudi Kira Kadın pek çok servet biriktirmişti. O da bazı kapıları para sayesinde kendisine açtırmakta, böyle zamanlarda bile servet ve nüfûzunu artırmağa çalışmakta idi.

Nüfûz sahibi kadınlardan Canfeda kadın, rüşvet işlerinde methaldar olmamakla beraber, nüfûzuna güvenerek sadece saray işlerinde değil hükümet işlerinde bile varlığını hissettirmekteydi. Esas vazifesi saraydaki cāriye ve gözdelere nezaret ve terbiye alan Canfeda kadının kardeşi olan Deli İbrahim Paşa, Diyarbakır valisi iken fazlaca zülmünden dolayı azledilince doğruca İstanbul'a gelmiş, gerek saraya takdîm ettiği hediyeler, gerekse Canfeda'nın uğraşmaları dolayısiyle bir iki ay sonra aynı memuriyete iade olunmuştu.

Sarayın bu bozuk durumu, kadınların, erkek ve kadın musahiplerin, kapı ağası, kızlar ağası gibi imselerin padişah üzerinde müessir olmaları sebebiyle idare bozulmuş, rüşvet ile iktidarsız kimseler iş başına geçmiş, devşirme kanununa aykırı hareketler ika olunmuş, timarlı sipahi ihmal edilmiş; askerin disiplini bozulmuş, sarayın davranışından cesaret alarak bazı eyaletlerde vali ve kadılar rüşvetle halkı ezmeğe başlamışlardır. Sultan Murad'ın yirmi bir senelik saltanatı devrinde bu durumda bulunan Osmanlı sarayı, Üçüncü Mehmed ve Birinci Ahmed zamanında da birtakım farklarla devlet işlerine müessir olma yönünden aynı manzarayı muhafaza etmiştir.

Bibliyografya : Hammer (M. Âtâ); Devlet-i Osmaniye tarihi c. 7. Selâniki; Tarih. Âli; Künh ül-ahbar. A. Galanti: Türkler ve Yahudiler, tarihi, siyasi tetkik. Mehmed Süreyya; Sicill-i Osmani. Solakzâde Mehmed Hemdemi; Tarih. Müneccimbaşı; Sahaif'ül-ahbar.

teyen İstirya, Karintiya ve Karniyol umumî valisi Arşidük Şarl, kumandanlardan Baron Jorj dö Kevenholler emrine on bin kişi, beş yüz kazmacı ve on sekiz büyük top vererek 1578 yazında Ferhad Bey üzerine sevketti. Kevenholler hudutta tecavüze geçtiği sırada, İstanbul'da da Archperghar'ın oğlu 30 bin altun fidye-i

necat mukabilinde serbest bırakılmıştı.

Ferhad Bey, Avusturya kumandanının kalabalık bir kuvvetle geldiğini görünce evvelâ geriye çekildi. Bu sebeple Kevenholler, Zezen ve Ostroviç kalelerini işgal eyledi. Civardaki Osmanlı kalelerinden Busen kalesi kumandanına teslim teklifinde bulunduysa da her türlü tehlikeyi göze alan Türk kumandanı teslim teklifini reddettikten başka düşmana bir hayli de telefat verdirdi. O arada Ferhad Bey düşmanına galebe edecek miktarda kuvvet toplamış olduğundan taarruza geçti ve Zezen ile Ostroviç kalelerini istirdat eyledi. Kevenholler, emrindeki kuvvetlerin yarıdan fazlasını bu arada kaybedip, tecavüzünü muvaffakiyetle süslemek yerine mağlûbiyet acısını derinden tadarak perişan vaziyette geriye döndü.

Sulh muahedesine rağmen Osmanlı - Avusturya hududunda harp halini andırır şekilde hâdiseler eksik olmuyordu. Avusturya tecavüzlerine Türkler misli ile mukabele ettikten başka, onların bir şey yapmadığı zamanda da bizim taraftan tecavüzler vuku buluyordu. Zezen ve Ostroviç'i kuvvet kullanarak alamayan Avusturyalılar, İstanbuldaki elçileri Sinzendorf vasıtasiyle bunların iadesini temine çalıştılar. Ayrıca 15 şubat 1579 da İstanbul'a hediyeler getirmiş olan Arşidük Ernest'in kançıları Ülrih Könisberg de bu hususta müracaatta bulunuduysa da hiçbir müsbet netice elde edemedi. Hudut hâdiselerinde üstünlük umumiyetle Türkler tarafında kalıyordu. Mevcut muahede gereğince vergi vermekte olan Avusturya'ya Osmanlı hükûmetinin yukardan bakmakta olduğu belli olmaktaydı. Hammer, meşhur tarihinin yedinci cildinin 35 inci sayfasında bunu itiraf e-

Üçüncü Sultan Murad zamanında sarayda bir eğlenceyi tasvir eden bu resim Almanca Ricaut'dan alınmıştır

Üçüncü Murad'ın Macarca tarihlerden alınmış bir resmi

dercesine şöyle demektedir : « Avusturyanın hasmane tavrına rağmen Osmanlı devleti bu hükûmete hiç olmazsa şeklen ve senelik hediye bahsinde emre bağlı ve vergi verir bir memleket muamelesi yapıyordu. Avusturyanın otuz bin duka-

Üçüncü Murad'ın diğer bir resmi

sı vergi defterinde Transilvanya'nın beş bin, Zanta için Venedik hükûmetinin verdiği üç bin, Ragüza'nın on iki bin, Buğdan'ın on beş bin, Eflak'ın yüz elli bin altın vergileri yanına yazıldı ».

Sokullu Mustafa Paşa gibi muktedir bir kimsenin Budin valisi bulunması, Avusturya tecavüzlerine zamanında ve süratle mukabeleyi mümkün kılıyordu. Fakat onun idamı üzerine baş defterdarlıktan Budin valiliğine tayin edilen Kara Üveys Paşa harp adamı olarak yetişmemişti. M. Tayyib Gökbilgin'in « Tarih dergisi » nin 3 - 4 üncü sayısındaki tetkikine göre ; Üveys Paşa Budin'e 1579 senesi ocak ayının sonlarına doğru geldi. Huduttaki kumandanlar mücadele arzusu duymakla beraber her iki devletin hükümdarları da anlaşma taraftarı idiler. Yeni Budin valisi harp adamı olmadığı cihetle davranış ve idare tarzı Sultan Murad ve imparator Rudolf'u icabında memnun edebilirdi. Nitekim Budin'e gelir gelmez Viyana'ya yazdığı mektuplarında sulhü desteklediğini ifade ederek dostça bir tavır takındı. Zâten, Avusturya hükûmeti 1579 senesi başlarında İstanbul hükûmetine müracaatla, vergilerini muntazaman gönderdikleri halde sık sık memleketlerine tecavüzler vuku bulduğunu, Türk kuvvetlerinin zaptedilmesi için gerekenlere emir verilmesi yolunda evvelce de yapmış olduğu şikâyetini bir defa daha tekrarladı. Bu arada Üveys Paşanın barışçı tavrının epeyce tesiri olmuş olmalı ki 36 numaralı Mühimme defterinin 93 üncü sayfasındaki hükümden öğrendiğimize göre ; « Onlar tarafından anlaşma hükümleri bozulmadıkça askerin zaptedilmesi » Budin beylerbeyine emrolundu. Fakat bir taraftan da Sigetvar sancak beyi Ali Beye gönderilen emirde, düşmandan esaslı bilgiler edinmek üzere huduttan içeriye casuslar salması istenmekteydi.

Kara Üveys Paşa, selefleri gibi asker olmayıp maliyecilikten yetişme bir kimse bulunuşunu Budin'e gelir gelmez göstermeye başladı. Eyaleti dahilinde yeni vergi tahriri yaptırdı. Bu tahrir neticesi, eyaletin vergi geliri daha geniş çapta tahsil edilebilir hâle geldi. Eski Budin beylerbeyleri Budin kalesindeki askerin ulûfesi için bile merkezden para istedikleri ve aldıkları halde, Üveys Paşa, bilâkis, Divan-ı humâyun'a senede 32 bin akçe göndermeye başladı.

Avusturyalılar, sınırlarındaki bir Osmanlı eyaletinin her türlü durumunu yakinen takip ediyorlardı. Müverrih Neşrî'nin bir hayli kötülediği Kara Üveys Paşanın Budin'de bir takım düzeltme hare-

ketlerine tevessül eylediğini ve bilhassa « her tarafta orduya, yavaş yavaş yabancı unsurların girmeye çalıştığı ve askeri disiplinle birlikte cemiyet nizamını da sarsmağa çalıştığı bu devirde, Budin'de bazı attar, bakkal gibi esnafın para kuvvetiyle yeniçeri ve bölükbaşı oldukları, fukaraya zulüm ve taaddi, eşrâf ve âyâna da türlü hakaretler yaptıklarını gören Üveys Paşanın, bunlarla mücadeleye giriştiğini, keyfiyeti Divana arzederek bu gibilerin yeniçerilikten ihracını, bölükbaşıların da tımara çıkarılmasını temin ettiğini » 36 numaralı Mühimme defterinin 250 ve 252 nci sayfalarındaki hükümlerden öğreniyoruz.

Budin beylerbeyi Kara Üveys Paşa, eyaletinin yalnızca dahilî işlerine dikkatini çevirmiş bir kimse değildi. Avusturyalıların huduttaki faaliyetlerini de takip ediyordu. Nitekim Avusturyalıların hududa yakın kalelere birçok süvari ve piyade askeri koyduğunu, bu arada Bozok ve Korpona kalelerini taştan yapmak için faaliyete giriştiğini İstanbul'a arzetti. İstanbul hükûmeti, önce, Osmanlı - Avusturya muahedesinde huduttaki inşaata men'e ait bir madde bulunmadığını beyanla, şimdilik bir şey yapılmamasını bildirdiği halde, daha sonra, Avusturyalıların Solnok sancağı dahilinde bir palanka yapmaya başlamaları üzerine, bunun Budin ve Tamışvar beylerbeylerinin kuvvetlerini birleştirerek yıkmalarına dair emir gönderdi.

Kara Üveys Paşa, eyaletinin işlerine tam vukuf peyda ettikten sonra, selefleri gibi, Avusturya makamlarına mektuplar yazdı M. Tayyib Gökbilgin'in yukarıda işaret eylediğimiz etüdünde derecedilmiş bir mektupta, Kara Üveys Paşa, İmparator Rudolf'a şöyle diyordu : « Devletlû Roma Çasarı, selâmdan ve kendimizi takdimden sonra, aziz ve kıymetli komşuluk sebebi ile, bize bildirilen ve komşuluğa taallûk eden bütün haberleri size arzetmek istiyoruz. Bizi sorarsanız, Allaha şükrolsun ki şimdilik vücudumuz sıhhatedir, her zaman ibâdet ve tâatte ve padişah-ı âlempenahın buyurultusuna tevfikan, sefalet ve mahrumiyetlerini gördüğümüz fakirlerin hakiki bir sulh ve emniyet içinde yaşamaları hususudur » diye söze başladıktan sonra «bunun tahakkuku yalnız bizim gayretimizle mümkün değildir. Mustafa Paşa zamanındaki dostluğun ve sulhün daha kuvvetlisini istiyoruz » sözlerini müteakip, Avusturya makamlarının birbirini tutmaz beyanlarına, anlaşma hilâfına hareketlerine işaretle « İmparatorun yüksek memurlarına yalan söz yakışmıyor... Tanrı şahittir ki, asilzâdeleriniz, ümeranız mütemadiyen ahde mugayir hareketlerde bulunuyorlar... bu gibi uygunsuzlukların malûmatınız ve arzunuz dahilinde cereyan ettiğine inanmıyoruz. »

Üveys Paşa'nın şikâyetine rağmen Avusturya tecavüzleri durmadı. Bunun için Üveys Paşa imparator Rudolf ile arşidük Ernest'e müteaddit mektuplar yazarak şikâyetleri tekrarladı. 1580 nisanının 7 sinde Avusturyalıların 5 bin kişi ile Hatvan'a yaptıkları tecavüz neticesi Türklerin bir hayli zayiata uğramaları üzerine, Üveys Paşanın ihmaline hamledilerek Budin beylerbeyliğinden azledildi. Yerine emirülâlem Ali (Kalaylıkoz Ali Paşa) Budin beylerbeyliğine tayin edildi (3 haziran 1580) .

Hatvan hâdisesinin üzerinden pek fazla zaman geçmeden Avusturyalıların buna benzer büyük çapta bir tecavüzüne daha şahit olundu. Solnok (Szolnok) sancak beyi Şehsüvar Bey Avusturyalılarla yaptığı bir çarpışmada mağlûp oldu. Kendisi yaralandı. Askerinden üç yüz şehit, dört yüz kişi de esir verdi (17 temmuz 1580) . O sırada sadaret kaymakamı bulunan Kıbrıs fatihi Lala Mustafa Paşa, şikâyetlerde bulunan Avusturya elçisi Sinzendorf'a, Kıbrıs fethi sırasında Bragadino'nun başına gelenleri hatırlamasını söyledikten sonra, elçilik tercümanına : « Bu elçi henüz Yedikule'yi görmemiş sanırım » dedi. Avusturyalıların hudutlardaki faaliyet şekli iki devletin münasebetlerini gerginleştirecek mahiyetteydi. Avusturya ümerasından Zrinyi György, Nadasdy Ferenc, Battyany rahat durmuyorlardı. Bunlar Pojega sancağı arazisini tahrip ediyorlardı. Kanuni zamanının meşhur beylerbeylerinden Ulama Paşanın oğlu olan Pojega sancak beyi İskender Bey bunlarla yaptığı bir çarpışmada maktul düştü. Avusturyalılar 249 Türkü öldürdüler.

Pojega sancak beyinin ölümü İstanbul'da Hatvan hâdisesinden daha fazla heyecan uyandırdı. Padişahın, Avustur-

Üçüncü Murad zamanındaki vezirîâzamlar

(İlâve : 110)

★

SOKULLU MEHMED PAŞA

Kanunî'nin son zamanında veziriâzam olup İkinci Selim'in saltanatı boyunca makamını muhafaza ve Üçüncü Murad'a da veziriâzamlık etmiş olan Sokullu Mehmed Paşa 104 numaralı ilâvede müstakilen anlatılmıştır.

AHMED PAŞA

Aslen Arnavut olan Ahmed Paşa, Kanunî Süleyman devrinin meşhur defterdarlarından İskender Çelebi'nin kölelerindendi. Veziriâzam Makbûl İbrahim Paşanın tesiriyle efendisi idam edilince Enderuna alınmıştı. Buradan Kapıcıbaşılık ile dış hizmete çıkmış, daha sonra Yeniçeri ağası ve nihayet Rumeli beylerbeyi olmuştur. Rumeli beylerbeyi iken, Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın kızı olan Ayşe Hanım Sultan ile evlenmiştir. Ahmed Paşa daha sonra vezirliğe yükselerek divan üyeleri arasında yer almış ve zamanla İkinci vezirliğe kadar ilerleme kaydetmiştir. Lâkin onun bu rütbesi, İkinci Selim zamanında padişahın damadı piyâle Paşanın veziriâzamlığa yaklaşabilmesi için bir derece tenzil edilmiştir. Piyâle Paşa 1571 de ikinci vezir olurken, Ahmed Paşa Üçüncü vezirliğe indirilmiştir. Ahmed Paşa'nın mağduriyeti bununla da kalmamış vaziyeti hakkında veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa ile münakaşası yüzünden azledilmiştir. Maamafih açıkta kalması pek uzun sürmemiş taraftarlarının ricası neticesinde yine Üçüncü vezirliğe getirilmiştir. Piyâle Paşa 1577 de ölünce tekrar İkinci vezir olmuştur.

Sokullu Mehmed Paşa'nın katli üzerine 13 ekim 1579 da sadrazam olan Ahmed Paşa bu makamda altı buçuk ay kalmıştır. Veziriâzamlığı kısa süren Ahmed Paşa kuvvetli bir şahsiyet ve icraat sahibi değildi. Sarayın hükûmet işlerine müdahalesi bunun sadareti zamanında açığa çıkmakla beraber, Peçevi'nin ifadesine nazaran kendisi dürüsttü.

SİNAN PAŞA (KOCA)

Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed zamanlarında beş defa sadaret makamını işgal etmiş olan Sinan Paşa aslen Arnavutlu. Debre veya Delvina'lıdır. Kendisi enderundan yetişmiştir. Taşra hizmetine sancakbeyliği ile çıkmış Malatya, Kastamonu, Gazze ve Nablus'ta sancakbeyliği etmiş, beylerbeyliğine yükselince Erzurum, Halep ve Mısır beylerbeylikleriinde bulunmuştur. 1565 te Mısır beylerbeyi iken Yemen serdarlığına tayin edilmiş, Yemen'de isyanın bastırılması ve hattâ sınırların genişletilmesi bakımından hizmetlerde bulunmuş, Yemen serdarlığı onun şöhretinin tecessüsüne imkân vermiştir. İkinci defa Mısır beylerbeyi iken 1571 de Kubbe vezirliğiyle Divan-ı hümâyuna girmiştir. Tunus fethine giden kuvvetlerin kara ordusu kısmına kumanda eden Sinan Paşa buradan muvaffakiyetle dönünce şöhreti biraz daha fazlalaşmıştı. Mısır beylerbeyliği, Yemen ve Tunus serdarlıkları sırasında pek çok da servet edinmiş olan Sinan Paşa, daha fazla yükselmek fikrinden vazgeçmemiştir.

Sinan Paşa, en yüksek makamlara Üçüncü Murad zamanında erişmekle beraber, onun hayatının muvaffakiyetli safhası 1580 den önceki kısımdır. Zira 1580 de tayin edildiği İran serdarlığında başarı kazanamamış, başarısızlığını örtmek için yalan söylemeye bile tevessül eylemiştir. Yalanı meydana çıkınca hem serdarlıktan, hem de sadrazamlıktan azledilerek Malkara'da ikamete memur edilmiştir. Malkara'da dört sene kalan Sinan Paşa bilahara Şam valiliğine tayin edilmiş, böylece menkubiyetten kurtularak yeniden makam peşinden koşma imkânına kavuşmuştur.

Sinan Paşa ilk sadaretinden azlinden 6 sene 4 ay sonra ikinci defa sadrazamlığa getirilmiş, bu makamda ilk sadareti kadar kaldıktan sonra tekrar azledilmiştir. Üçüncü defa sadrazamlığı işgal etmekteyken saltanat değişikliği vuku bulmuştur. Üçüncü Mehmed zamanında da ilk defa sadrazam yapıldığı cihetle sadaret makamını işgal sayısı beşi bulmuştur. Beş defa da 7 sene 3 ay sadrazamlık etmiştir.

Sinan Paşa'nın hodbin, anut, intikamcı olduğunda hemen hemen bütün

→ kaynaklar ittifak etmektedir. Rakiplerinden Lala Mustafa Paşa'nın adamı olan müverrih Âli onun aleyhinde çok şeyler kaydeder. Yemen ve Tunus serdarlıklarında hizmeti geçmiş olmakla beraber, zamanındaki ahlâkî tereddide onun da hatırı sayılacak derecede hissesi mevcuttur. Zira, Sam valiliğini, İkinci ve Üçüncü veziriâzamlığını rüşvetle elde etmiştir. Kendisine rakip saydığı vezir Ferhad Paşa'nın idamında rol oynaması, garezkârlığına delil olduğu kadar, rüşvet işi gibi hayırlı olmayan faaliyetine de misâldir.

Beşinci sadrazamlığı sırasında 3 nisan 1596 da öldüğü zaman doksan yaşını aşkın bulunuyordu. Türbesi Divanyolu'nda Sedefcilerde Çorlulu Ali Paşa medresesi yakınındadır. 1586 tarihli vakfiyesinden babasının Ali adını taşıdığını öğrendiğimiz Sinan Paşa pek zengin bir kimse idi. İkinci defa sadaretten azledilince, vezir olmadan önceki vakıfları hazine nâmına zaptolunmuştur. Sinan Paşa'nın muhtelif şehir ve kasabalarda camileri vardır.

SİYAVÜŞ PAŞA

Hırvat veya Macar devşirmesi olan Siyavüş Paşa, Kanîjeli Siyavüş Paşa şeklinde de tanınır. Saraydan yetişmiştir. Saray hizmetleri arasında Hazine kethüdalığı, Büyük mirahurluk etmiş, daha sonra Yeniçeri ağalığına, onun arkasından da Rumeli beylerbeyliğine tayin edilmiş, 1580 yılında da Kubbe vezirliğine yükselmiştir. Lala Mustafa Paşa'nın vefatı üzerine İkinci vezirliğe kadar çıkan Siyavüş Paşa, Koca Sinan Paşa'nın İran serdarı sıfatiyle doğu Anadolu'da bulunduğu müddet zarfında İstanbul'da sadaret kaymakamlığı vazifesini deruhte eylemiştir. İkinci Selîm'in kızlarından Fatma Sultan'ın kocası olan Siyavüş Paşa, 1582 de Sinan Paşa'nın sadaretten azli üzerine birinci defa sadrazam olmuştur.

Siyavuş Paşa'nın bu ilk sadareti 1 sene 7 ay sürmüştür. Sadrazamlığı sırasında, Kafkasya'da fütûhatta bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın askerlerine verdiği terakkiyi kabul etmemiş, o sırada Osman Paşa ile birlikte İstanbul'a gelmiş olan askerleri bunu duyunca gerek Siyavüş Paşa'yı gerekse diğer vezirleri tahkir eylemişlerdir. Bunun üzerine padişah Kafkas harekâtında mühim hizmetleri görülen Özdemiroğlu Osman Paşa'yı tercih ile Siyavüş Paşa'yı sadaretten azledip çiftliğinde oturmasını emreylemiştir. →

Siyavüş Paşa bundan sonra iki defa daha sadarete getirilmiştir. İkinci sadaretinden azli, mağşuş akçe yüzünden Kapıkulu sipahîlerinin Divanı basması üzerine; üçüncüsünden de, maaş tevzii sırasında bir sipahi ayaklanması çıkması üzerine zamanındaki asker isyanlarına bakılarak şahsına uğursuzluk atfedilmek suretiyle vuku bulmuştur. Üç defada beş buçuk seneye yakın sadrazamlık etmiştir.

Siyavüş Paşa son sadaretinden azlinden sonra daha on sene yaşamıştır. Kendisinin rüşvet almadığı, tok gözlü olduğu söylenir. Edirne civarında Harmanlı'da cami, mektep ve hamamı vardır. Türbesi, Eyub'de Sokullu türbesinin karşısındadır.

ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA

İkinci Selîm ve Üçüncü Murad zamanında kendisini göstermiş kıymetli bir kumandan olan Özdemiroğlu Osman Paşa, aslen Mısır'da yerleşmiş bir Çerkes ailesine mensuptur. Babası Özdemir Paşa Osmanlı hizmetinde yetişmiş, Yemen ve Habeş fühuhatı ile tanınmıştır. Annesi Mısır'daki Abbasî halîfeleri soyundandır. Osman Paşa 1527 de dünyaya gelmiş, babasının çok faal bir kimse olması dolayısiyle hayli genç yaşta devlet işleriyle temas imkânını bulmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı tarihi» isimli eserinin 3. cildinin ikinci kısmında, mühimme kayıtlarına istinaden onun, yirmi yaşına gelmeden sancak beyliğine yükseldiğini, 1561 senesinde de Mısır emirhacılığına tayin edildiğini söylemektedir.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kendisini tanıtmaya başlaması, Habeş beylerbeyliğinde babasına halef olması üzerinedir. Özdemir Paşa 967 (1559/1560) de öldüğüne göre, Osman Paşa'nın Mısır emirhacılığının kısa sürdüğü ve Habeş beylerbeyliğine bu vazifeden geldiği anlaşılmaktadır.

Özdemiroğlu Osman Paşa yedi sene Habeş beylerbeyliğinde bulunduktan sonra azledilmiş, 1569 yılı başlarında da beylerbeylikle Yemen harekâtına memur olmuştur. Yemen isyanının bastırılmasında epeyce hizmetler ifa eden Osman Paşa, Serdar Koca Sinan Paşa ile geçinememiş, Yemen beylerbeyliğinden azli üzerine İstanbul'a gelmiştir. Özdemiroğlu'nun, Veziriâzam Sokullu Mehmed Pa- →

→

şa ile de arası iyi olmadığından, o aralık başına büyük belâlar gelmesi muhtemelken Lala Mustafa Paşa'nın padişah nezdindeki tavassutu sayesinde kurtulmuştur. Bu şöhret, Osman Paşa'nın fevkalâde gayretlerinin üzerine bina olunmuştur. Osman Paşa bir avuç denecek kadar az kuvvetle Şirvan ve Dağıstan'da muvaffakıyetler kazanmış, tehlikelere göğüs germiş ve hiç bir zaman ümidini kaybetmeden mücadelesine devam etmiştir.

İran harbinin ikinci senesi içinde, Özdemiroğlu'nun, senelerden beri dostu ve taraftarı olan Lala Mustafa Paşa ile arası açılmıştır. Gerek Lala Mustafa, gerekse ondan sonraki serdarlar zamanında vazifesine aynı sadakatla devam eden Osman Paşa 1583 yılında İstanbul'a gitmek üzere Dağıstan'dan ayrılmış. Kırım'ın Kefe limanına geldiği zaman İkinci Mehmed Giray'ın muhasara hareketine maruz kalmıştır. Onun için Şirvan ve Dağıstan kahramanı Özdemiroğlu Kırım'da da savaşmak zorunda kalmış, buradan da yüzünün akıyle hâdiselerin hallinde rol oynamıştır. 1584 yaz mevsiminde İstanbul'da padişah tarafından kabul edilen Osman Paşa, İran harplerindeki muvaffakıyetleri dolayısiyle Üçüncü Murad'ın fevkalâde iltifatına mazhar olmuştur.

1578 senesinde kendisine Vezâret pâyesi verilmiş olan Özdemiroğlu Osman Paşa İstanbul'a gelince İkinci vezirliğe yükseltilmiş, çok kısa bir müddet sonra da Siyavüş Paşa'nın yerine veziriâzam yapılmıştır (28 temmuz 1584). Aradan iki aydan biraz fazla zaman geçince, Kırım'daki isyanı tenkil için kendisine serdarlık tevcih edilmiş, Özdemiroğlu Kırım'a gitmeden isyan işi halledildiğinden serdarlığı doğudaki ordunun serdarlığına tahvil edilmiştir. Osman Paşa doğu ordusu serdarı sıfatiyle Azerbaycan'a yürümüş, Türk ordusu Tebriz'e girmiş, kış münasebetiyle Tebriz'den hareketten bir kaç gün sonra Osman Paşa ölmüştür (23/30 ekim 1585). Öldüğü sırada 60 yaşlarında olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kabri Diyarbakır'da kurşunlu cami civarındadır.

HADIM MESİH PAŞA

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine sadrazam tayin edilen Mesih Paşa, hadım sadrazamların dördüncüsüdür. Enderundan yetişmiş olan Mesih Paşa 1574 ekiminde Mısır beylerbeyi olmuş ve

→

→

orada beş sene kalmıştır. Valiliği sırasında Mısır'ı güzel idare etmiş ve anlaşıldığına nazaran buradaki idare tarzı onun terfiine âmil olmuştur. Mısır'dan kubbe vezirliğiyle İstanbul'a döndüğü zaman yerine kendisi gibi hadımlardan olan Harem-i hümâyun Hazinedarbaşısı Hasan Ağa gönderilmiştir.

Özdemiroğlu Osman Paşa serdar olarak ordu ile İran üzerine gittiği zaman Mesih Paşa ikinci vezir sıfatiyle İstanbul'da sadaret kaymakamlığında bulunmuştur. Özdemiroğlu'nun vefatı üzerine veziriâzamlık kendisine tevcih edilmiştir. Hammer, o sırada doksan yaşında bulunan Mesih Paşa'nın bunamaya yüz tutmuş olduğunu bildirmekte ise de, onun sadaretten ayrılışı meselesindeki davranışına bakılınca, böyle bir hükme varmakta isabet görülmemektedir.

Mesih Paşa'nın sadrazamlığı dört buçuk ay kadar sürmüş. Küçük Hasan Bey'in reisülküttaplığı meselesinden dolayı istifa etmiştir. Müverrih Peçevî'ye göre; Mesih Paşa, Hamza Bey'in yerine Küçük Hasan Bey'i reisülküttap yapmak istemiş, padişah Üçüncü Murad da buna muvaffakat etmemiş ve sadrazamın rica larına: «Sana lâzım olan bizim nasb ettiğimizi istihdamdır» diye cevap vermiş, bunun üzerine Mesih Paşa da, «Bana istikamette mü'in ve muavin olmayan şahsı kullanamam ve sözünün nüfuzu olmayan vezirlerden olmağı istemem» diyerek istifa eylemiştir. Profesör Cavid Baysun «Tarih dergisi»nin 3/4 sayısında Küçük Hasan Bey'e ait bir tetkikinde; Mesih Paşa'nın, bu şahsı, Peçevî'nin dediği şekilde yeniden tayine muvaffak olamadığı için değil, reisülküttaplıkta tutmak üzere padişah nezdindeki teşebbüsleri semeresiz kalınca bunu bir haysiyet meselesi addederek sadaretten ayrılmış olduğu neticesine varmaktadır. Maamafih Peçevî'nin anlattığı şekilde; Profesör Cavid Baysun'un çıkardığı netice de Mesih Paşa'nın izzeti nefis sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir.

Mesih Paşa kısa süren sadaretinden ayrıldıktan sonra 6 sene kadar daha yaşamış ve 1592 senesinde ölmüştür. Fatih semtinde Hırka-i Şerif taraflarında bir camii ve çeşmesi, Mısır'da bir medresesi vadır. Türbesi camiinin yanındadır.

FERHAD PAŞA

Üçüncü Murad zamanında bir, Üçüncü Mehmed zamanında bir defa olmak

→

→

üzere iki kere sadaret makamını işgal etmiş olan Ferhad Paşa aslen Arnavut tu. Kendisi enderundan yetişmiş ve Kapıcıbaşılıkla buradan çıkmıştır. Kanuni Süleyman Ferhad Ağaya karşı derin bir teveccüh göstermiştir. Meşhur padişah Sigetvar seferine çıktığı zaman Ferhad Ağa Başmirahur idi. Kanuni'nin nâşını Belgrad'dan itibaren İstanbul'a getiren hususi heyet arasında bulunan başmirlahur Ferhad Aga budur.

Ferhad Ağa, Üçüncü Murad'ın saltanatının ortalarında sür'atle yükselmeğe başladı. 1581 senesinde Yeniçeri ağası oldu. Fakat 1582 baharında cereyan eden sünnet düğününde, kapıkulu süvarilerinden bazı neferlerin bulundukları yere bir fahişe kadın getirerek eğlendikleri sırada bir bölük yeniçeri ile şehir subaşısının bunları baskına uğratması üzerine çıkan kavgada iki süvari ölünce Veziriâzam K. Sinan Paşa, Ferhad Ağayı yanına çağırarak tahkir ettikten sonra azleyledi.

Bu azil müteakip beş ay açıkta kalan Ferhad Ağa, K. Sinan Paşa'nın sadaretten düşmesini müteakip eski vazifesinden daha yüksek makama geçerek Rumeli beylerbeyi olmuştur. Böylece rütbesi paşalığa yükselen Ferhad'ın Rumeli beylerbeyliği üç ay kadar sürmüş, veziriâzam Kanijeli Siyavüş Paşa'nın tavsiyesi üzerine Dördüncü vezirlikle doğu ordusu serdarlığına tayin edilmiştir (1583).

Ferhad Paşa, İran serdarlığı sırasında, kendisinden önceki serdarların Gürcistan ve Şirvan'a yürümelerine mukabil, o Erivan'a yürümüş; bazı muvaffakiyetleri müteakip burada bir kale yaptırmıştır. Bu ilk serdarlığından sonra Özdemiroğlu Osman Paşa serdar olmuş, Osman Paşa ölünce ikinci defa İran serdarlığına getirilmiştir. 1590 Osmanlı - İran sulhü, Ferhad Paşa'nın ikinci serdarlığındaki muvaffakiyetlerini müteakip, sulh yolundaki çalışmalarıyle temin edilmiştir. Sulhün aktinde Ferhad Paşanın rolünü gözönünde bulunduran bazı tarihçiler 1590 İstanbul muahedesine «Ferhad Paşa sulhü» ismini bile vermişlerdir. İranlılarla sulhün imzalanması Ferhad Paşa'nın şöhretini biraz daha parlatmıştır. Bu sebeple, K. Sinan Paşa ikinci sadaretinden azledilince Ferhad Paşa'ya vezirlâzamlık tevcih edilmiştir (1 ağustos 1591).

Ferhad Paşa'nın ilk sadareti pek uzun sürmemiş, sekiz aylık veziriâzamlığı müteakip azlolunmuştur. Ferhad Paşa,

→

→

K. Sinan Paşa'nın üçüncü sadaretinden azlini müteakip ikinci defa sadrazam yapılmıştır. Lâkin bu defaki sadareti birincisinin ancak yarısı kadar sürmüş, Eflak voyvodası Mihal üzerine gitmişken İstanbul'da entrikalar çeviren K. Sinan Paşa'nın uğraşmaları neticesi sebepsiz yere azledilmiştir (7 temmuz 1595).

Ferhad Paşa azledilmekle de kalmamış, garazkârlığı müverrihlerin ifadeleriyle sabit olan K. Sinan Paşa, Ferhad Paşa'yı mahvetmek için akla gelmedik hilelere başvurmuş, kendisini, Eflak voyvodası Mihal ile gizliden ittifak etmiştir diye fitliyerek katline fetva almıştı. Naima'nın bildirdiğine göre K. Sinan Paşa'ya dostluğu, Ferhad Paşa'ya düşmanlığı olan müfti Bostanzâde bu fetvayı kolaylıkla vermiştir. Hakkında hazırlanan komployu Eflak yolunda haber alan Ferhad Paşa kendisini affetirebilmek için acele İstanbul'a dönmek istemiş, şehrin yakınındaki Litroz çiftliğinden Valide Sultan'a tavassut için hediye ve ricacılar göndermiştir. Fakat Sinan Paşa gibi azılı bir hasımdan başka Damad İbrahim Paşa da onun aleyhinde uğraştığından kurtaramamıştır. Litroz'a gelen adamlar kendisini âniden tevkif edip Yedikule'ye götürmüşler ve orada da boğarak öldürmüşlerdir (10 ekim 1595). Türbesi Eyub'dadır.

Kendilerine rakip gördükleri Ferhad Paşa'nın vücudunun ortadan kalkması için uğraşan K. Sinan Paşa ve İbrahim Paşaların fesadı sonunda vaktisiz öldürülen Ferhad Paşa iyi bir idareci ve muvaffak bir kumandandı. Müverrih Naima, Ferhad Paşa'nın nasıl öldürüldüğünü uzun uzadıya anlattıktan sonra tarihinin birinci cildinin 129 uncu sayfasında; onun kıymetine işareti müteakip, henüz hile ve hud'aya nüfuz etmemiş olan Sultan Üçüncü Mehmed'in safdil ve sade derunluğunun kurbanı olduğunu beyan etmektedir.

Bibliyografya : Hammer (H. Atâ; Devlet-i Osmaniye tarihi c. 7. Solakzâde Mehmed Hemdemî; Tarih. Selânikî; Tarih. Peçevî İbrahim; Tarih. Mehmed Süreyya; Sicill-i Osmani. Âlî; Künh ül-ahbar. Karaçelebi-zâde Abdülâziz; Ravzat'ül-ebrar. Hüseyin Ayvansarayî; Hadikat'ül-Cevami. Naima; Tarih c. 1. Atâyî; Şakayık zeyli. Osman-zâde Tâib; Hadikat'ül-vüzera. Müneccimbaşı; Sahaif'ül-ahbar. Kâtib Çelebi; Fezleke. Sâfi; Zübdet'üt-tevarih. Hasan Beyzâde; Tevarih-i âl-i Osman.

ya ümerasının tecavüzkâr hareketlerine dair şikâyetlerini ihtiva eden mektubu hususî bir elçi ile Viyanaya gönderildi. Şikâyet yalnızca bir taraftan gelmiyor, Avusturyalılar da şikâyette bulunuyorlardı. Budin valisi ile Arşidük Ernest arasında teati edilen mektuplar, karşılıklı ithamlarla doluydu.

Sinzendorf'un yerine 1581 de Avusturya elçisi sıfatiyle İstanbul'a gelen Preyner, Sadrazam Sinan Paşa ile mülâkatlarında, umumiyetle bu şikâyet meselcleri üzerinde görüşmelerde bulunuyordu.

İranlılarla harp devam ettiğinden Osmanlı devleti Avusturya tarafında sulhun devamını arzulamaktaydı. Bunun için müddeti biten muahede sekiz seneliğine bir defa daha yenilendi. Muahedenin her yenilenişinde veziriâzama verilmesi mutad olan altı bin altunu, Siyavüş Paşa kendisi için on bin altuna çıkardı. Muahedenin yenilenmesinden birkaç ay önce elçi Preyner attan düşerek öldü (19 ağustos 1584) ve Galata'da Saint-François kilisesine evvelce defnedilmiş olan Avusturya elçilerinden Albert de Wysse in yanına gömüldü.

Ne iki hükümdar arasında teati edilen mektuplar, ne de muahedenin yenilenmesi gibi şeyler Osmanlı - Avusturya hududunda tam mânasiyle sükûneti temin edememişti. Nitekim muahedenin yenilenmesinin üzerinden bir sene kadar zaman geçmeden Novigrad, Solnok, Fülek ve Zeçeni sancak beylerinin cevelânlarda bulundukları görüldü. Vesprem ve Kupan sancakları mıntakasında da Avusturyalılarla vuruşmalar oldu. Avusturya kuvvetleri Türklerden aldıkları esir ve bayrakları Graç valisi arşidük Ernest'e gönderdiler. Bu arada Türklerin dokuz bin kişi ile Karniyol bölgesine girdikleri görüldü. İmparator Rudolf hudut hâdiselerinin iki devleti bir harbe götürmemesi için Lihtenştayn ve Nikolsburg senyörü Hanri'yi İstanbul'a gönderdi. Hanri, altmış kişilik maiyetle 26 ekim 1584 te İstanbul'a geldi. O sırada ordu başında doğuya gitmekte olan Veziriâzam Osman Paşa Avusturya elçisini Üsküdar'da kabul etti. Avusturya kaynaklarına istinaden Hammer'in bildirdiğine göre, bu kabul sırasında Özdemiroğlu Osman Paşa, imparatorun şikâyet eylediği Neograd, Gran, Zeçeni, Siget sancak beylerinin azlini vadetti. Fakat o gittikten sonra sadaret kaymakamı Mesih Paşa bu vaadi yerine getirmek şurada dursun, Avusturyalıların esir etmiş oldukları Kupan beyinin serbest bırakılması için Avusturya heyetini tazyik eyledi.

Avusturya arşidükü Ernest

İran harplerinin hararetli bir safhaya dökülmesi ve İstanbul'daki Avusturya elçisinin uzun süren bir hastalığa yakalanması Avusturya hudut meselelerinin bir müddet için geri plânda kalmasına âmil oldu. Maamafih Osmanlı hükûmeti, Avusturya tarafını iyice ihmal etmiş de sayılmazdı. Siyavüş Paşa ikinci defa sadaret mührünü teslim aldığının ferdası günü Kanbur Çavuş nâmındaki bir divan çavuşunu, Kupan beyinin serbest bırakılmasını temin vazifesiyle Viyana'ya gönderdi. Kanbur Çavuş'un yanına Avusturya tecavüzlerinden şikâyette bulunmak üzere iki kişi daha katıldı.

Viyana'ya böyle bir heyet giderken bir Avusturya heyeti de Fülek, Zeçeni ve Siget sancakbeylerinin tecavüzlerinden şikâyet için İstanbul yolunu tutmuş bulunuyordu. 1586 sonbaharında Siget sancak beyi Hasan Bey Tuna ve Mur nehirleri arasındaki sahaya girerek vur-

günlarda bulundu. 1587 şubatında Avusturya kumandanlarından Nadasdy ansızın Kupan'a hücum edip, şehri kısmen yaktı ve altıyüz esir aldıktan sonra çekildi. Kupan sancak beyi Recep Bey de esirlere dahildi. Başka bir Avusturya grupu Budin ovasında giriştikleri bir hücumda müthiş bir hezimete uğradı. Mütecaviz askerlerin mühim kısmı ve yirmi bayrak Türklerin eline geçti. Esirler Budin'de teşhir edilirken, kadınlar: «Köpekler, Budin sizin haincesine ansızın hücum ettiğiniz Kupan değildir!» diye bağırıştılar. Bu arada imparatorun göndermiş olduğu Dalmaçyalı Yukoviç'e Budin valisi Sinan Paşa, iyi bir kabul göstermedi ve: «Nadasdy'yi niçin cezalandırmadınız? Senelik hediyeler niçin gönderilmedi?» diye söylendi. Sinan Paşa bu sözlerle de hırsını alamıyarak imparatorun adamını öldürdü. Avusturya esirleri İstanbul'a gönderilerek merkezi hükûmette de halka teşhir edildi.

Avusturyalıların, bu son hâdiseler karşısında sinecekleri yerde intikam hissiyle harekete geçtikleri görüldü. Avusturyanın meşhur kumandanlarından Zrinyi, György, Nadasdy Ferenc ve Battyany kuvvetlerini birleştirerek hücuma geçtiler. Külliyetli kuvvetlerle yapılan bu taarruz sırasında Siget, Pecs (Peçuy) ve Mohaç sancak beyleri Kanije ovasında mağlûbiyete uğradılar. Türklerin ölü miktarı iki bin kişiye yakındı. 1523 kişi esir düşmüş, 1100 at ve 19 bayrak galiplerin eline geçmişti. Recep Beyin yerine Kupan sancak beyliğine tayin edilmiş olan Hasan, eski Kaptan-ı deryalardan Müezzinzâde Ali Paşanın oğlu Mahmud, Siget sancak beyi Şehsüvar Beyin yeğeni Halil Beyler de esirlere dahildi (Ağustos 1587).

Bu mühim hâdiselerin cereyan ettiği sene içinde Pezen adındaki Avusturya mümessili yıllık hediyeyi hâmilen İstanbul'a geldi. Pezen'in takdim ettiği hediye 1568 denberi Avusturyalıların verdikleri hediyelerin on yedincisini teşkil ediyordu. Hediyelerin takdim edildiği zamanlarda olduğu gibi bu defa da siyasî havada yine bir yumuşama görüldü. Avusturya heyeti bu havadan faydalanarak Lehistan meselesini müzakere etmek istedi. Osmanlı hükûmeti, Lehistan krallığı meselesinde müzakere kapısı açılmasına bile rıza göstermedi. Bu arada Avusturyalıların son aldıkları esirlerin salıverilmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Kupan ve Funfkirchen (Peçuy) sancak beyleri için bir hayli fidye-i necat ödenerek hürriyetleri temin edildi.

Hediye takdimi ve esirlerin serbest bırakılmasının tevlit ettiği iyi hava Avusturyalıların yeni tecavüzleri yüzünden uzun müddet devam edemedi. Stuhlveisenburg (İstolni - Belgrad) sancak beyi Kara Ali Bey sancağı mıntakasında vergi tahsili işiyle meşgulken Mişel Sereni ve Zigismund Rakoçi'nin hücumuna maruz kaldı. Türkler iki bin maktul, 376 kişi esir verdiler (11 ekim 1588). Bu hâdiseden bir müddet sonra Avusturya kumandanlarından Turzo, Budin valisine müracaatle müsavi adette kuvvetlerle Tuna kapısında muharebe edilmesine müsaade istedi. Kumandanın bu dileği kabul edilerek Memiş Ağa kumandasındaki Türk birliği onların karşısına gönderildi. Bu çarpışmada Türkler galip geldi. Fakat Avusturya kumandanı peşinen mert görünüşünün zıddına bir harekette bulunarak, mücadeleden dönen Türklerin üzerine âniden yükleniverdi. Türkler böyle bir şey beklemediklerinden tedbir almaya fırsat bulamadılar, onun için de yarısı kılıçtan geçirildiler (14 mart 1589).

Son hâdiseler Türkleri kızdırdığı gibi, Avusturya hükûmetini de ahdine sadakat göstermez duruma düşürdü. Bunun için Arşidük Ernest özür dilemek üzere Budin valisi Ferhad Paşaya bir heyet yolladı. Budin'e bu gaye ile bir heyet gelirken, Avusturya idaresindeki Macarlar da sözde suçluları cezalandırmak için bir tahkik heyeti teşkil ettiler. Tabii Türkleri gazaba sevketmemek için birer gösterişten ibaret olan bu hareketlerden müsbet bir netice çıkamazdı.

Her iki taraf hudut kumandanlarının her fırsatta karşılıklı akınlarına ve her defasında suçu birbirlerinin üstüne atmalarına rağmen, sekiz seneliğine temdit edilen anlaşmalarla sulh devam ettiriliyordu. Osmanlı - Avusturya hududundaki bu akınlardan başka son zamanlarda Uskok (veya Uskuk) meselesi Osmanlı hükûmetini epeyce meşgul etti. Osmanlı-Venedik münasebetleri kısmında temas edildiği veçhile Dalmaçya sınırındaki Uskoklar sık sık Osmanlı arazisine gir-

mekte ve bir takım zararlar ika eylemekteydi. Hakikatte Avusturya imparatoru tarafından el altından himaye edilen Uskoklarla, Avusturyalılar da Venedikliler de başa çıkamaz gibi görünüyorlardı. Bundan dolayı Bosna beylerbeyi Hasan Paşa beş bin kişi ile Uskoklar üzerine yürüdü. Onları tedib ederken Avusturyalıları da ayırdetmiyerek geçtiği araziyi tahrib eyledi.

Gerek Uskok işi, gerekse sair hudut hâdiseleri iki devlet hükümdarının yekdiğerine şikâyetlerle dolu mektuplar yollamasına vesile teşkil etmiş bulunuyordu. Mektuplardaki şikâyetlere rağmen sulhun devam ettirilmek istendiği de sarahaten beyan edilmekteydi. Nitekim bu arzunun fiilî bir ifadesi olarak 29 kasım 1590 da sulh muahedesi sekiz seneliğine bir defa daha temdit edildi. Elli kişilik maiyetle İstanbul'a gelen elçi Herkeviç 30 bin altunluk yıllık vergiden başka, sulhun temdidi vesilesiyle padişaha bir takım hediyeler takdim etti. Bu hediyeler: gümüşten mamûl kâseler, kupalar, şeker sepetleri, tepsiler, sürahiler ile güzel işlemeli altı tane asma saat idi. Saatlerden üç tanesi fevkalâde emek sarfedilmiş birer sanat eseri idi. Bunlardan başka Veziriâzam Ferhad, vezir Cerrah Mehmed, vezir Siyavüş, vezir İbrahim Paşalarla Kaptan-ı deryaya ve Ciğalazâde Sinan Paşaya da hediyeler sunuldu. Sadrâzama verilen hediye üç bin, vezirlere verilen hediyeler de biner ekülüktü.

1593 Osmanlı - Avusturya Harbi

Hudut münazaalarına ve karşılıklı akın hareketlerine rağmen 1568 muahedesiyle tesis edilmiş olan Osmanlı - Avusturya sulhü sekizer senelik temditlerle 1593 senesine kadar devam etti. Osmanlı - İran harbi olmasaydı, bu sulh, hudut hâdiseleri yüzünden daha önce bozulabilirdi. Nitekim İranlılarla sulh aktedilip de doğuda orduları meşgul edecek bir şey kalmayınca Avusturya üzerinde daha fazla dikkatler toplandı. Mamafih Osmanlı hükûmeti Avusturya ile bir harbe girmeğe pek niyeti görünmüyordu. Fakat Avusturya hududundaki bir akın hareketinde Osmanlı kuvvetlerinin ağır zayiata maruz kalmaları sulhun bozulmasına yol açtı. 1593 te başlıyan harp, İran harbi gibi yıllarca devam etti. Üçüncü Murad zamanında iki sene, onu takiben tahta geçen Üçüncü Mehmed'in bütün saltanatı boyunca sürdükten başka Birinci Ahmed zamanında ancak sona erebildi. Harbin mühim safhaları Üçüncü Mehmed zamanına rastladığı ayrıca, Üçüncü Murad'dan sonra Osmanlı medeniyet ve teşkilâtı geniş çapta ele alınacağından harp vakalarının bölünmemesi için Avusturya harbinin Üçüncü Murad zamanına ait kısmı da Üçüncü Mehmed devri bölümünde anlatılacaktır. Burada sadece harbe yol açan akın hareketi incelenecektir.

Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşa, Osmanlı - Avusturya hududunun Hırvatistan bölümünde Harstoviç ve Gora kalelerini aldıktan sonra Kulpa ve Petrina ırmaklarının mansabında Petrina palankasını inşa etti. Ondan sonra bu mıntakanın en mühim mevkilerinden olan Una nehri kıyısındaki Bihaç kalesini aldı (Nisan 1592). Bu hareketleri müteakip Kulpa'nın Sava nehriyle birleşme sahasındaki Sisek (Siska, Şişka) i muhasara etti. Kale muhafızlarının kumandanı Mikaçi (Wikacyz) iyi bir müdafaada bulundu. Fakat bu adamın baş vurduğu bir hile Türklerin intikam hislerinin kabarmasına yol açtı. Muhasara sırasında Hasan Paşadan gelen elçileri nehre attırarak öldürdükten başka, kaleyi teslim edecekmiş gibi davranarak surlardan içeri aldığı Türk sipahilerini barut fıçılarına bağlayarak bunları ateşledi ve sipahilerin cayır cayır yanarak ölmelerine sebep oldu (Ağustos 1592). Mikaçi'nin bu hareketleri karşısında intikam almaya yemin eden Hasan Paşa ayni senenin sonbaharında, kendisini muharebeye dâvet etmiş olan Nadasdy ile vuruşarak bin esir, 12 top ve yedi bayrak aldı. Esirlerden üç yüz tanesini İstanbul'a gönderdi. Bunlar Avusturya sefaretinin önünden geçirilerek halka ve elçiye teşhir edildi (Ekim 1592).

Hammer'e göre, Türklerin bu muvaffakiyetleri hıristiyan âlemini telâşa düşürdü. Avusturya imparatoru İkinci Rudolf, «Türk Çanı» denilen âdeti ihdas eyledi. Bu âdete göre sabah, öğle ve akşamları günde üç defa çanlar çalınır, halk kiliselere dâvet edilir ve orada Türklere karşı Allahın yardımını temin

etmek üzere dua edilirdi. Tabii bu hareket, Türklere karşı umumî galeyan meydana getirmek ve intikam hislerini canlı tutmak için yapılan bir şeydi.

Müverrih Naima'nın meşhur tarihinin birinci cildinin 70 nci sayfasında kaydettiğine göre, Hasan Paşa daha Bihaç'ı almadan önce İstanbul'daki Avusturya elçisi Osmanlı hükûmetine müracaatla, Hasan Paşa'nın huduttan alınmasını, aksi halde sulhün bozulabileceğini bildirmiş, fakat Hasan Paşayı tutan Veziriâzam Siyavûş Paşa buna yanaşmamış, hattâ «sizin gailenizi defetmeğe yalnız ol kifayet eder» şeklinde cevap vermiştir.

Avusturya Elçisinin Sultana saat takdim edişi. (Almanca Ricaut'dan)

Veziriâzam tarafından tutulduğunu bilen Hasan Paşa ise, tecavüzlerine devam etmiştir. Yine ayni müverrihe göre; Hasan Paşa, düşmandan esirler ve bayraklar alarak İstanbul'a gönderdikten sonra Avusturyalıların geniş çapta hazırlıklarının farkına varmış ve onun için: «bundan sonra küffar-ı haksar cem'iyet-i bi-şummar ile üzerimize gelmek mukarrerdir, ana göre tedbir oluna» diye haber göndermiştir.

Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşanın kahramanlık ruhunu temsilen hudutta mütemadiyen cevelânlarda bulunmasına rağmen Osmanlı hükûmetinin ve bilhassa padişahın harbe taraftar olmadığında şüphe yoktur. Müverrih Âli'nin kaydına nazaran, padişah Üçüncü Murad, Hasan Paşanın muahede hilâfına tecavüzlerini tasvip etmemiş ve «bu iş bir fesada müncer olursa kendisi siyasetim pençesinden kurtulamaz» demiştir.

Bosna beylerbeyi Hasan Paşanın akınları tevali edince Avusturya hükûmeti İstanbul'daki elçisi vasıtasiyle, bundan böyle vergiyi gönderemiyeceğini Osmanlı hükûmetine bildirmiştir (Ekim 1592). Müverrih Selânikî'nin ifadesiyle «âsitane-i devlette mukim elçiye kıral mühriyle mektup gelip, mefhumunda, şimdiye deyin tarafımızdan devlet eşiğine giden hediye ile kuruş ümidin etmesinler. Nakz-ı ahde bais ne idüğün beylerbeylerinden ve beylerinden sorup bilsinler ve min baad her ne teklif ederlerse hazır ve âmâdeyüz, gaflet ve ihmalde sanmasınlar» demişlerdir.

Avusturyalıların vergiyi kesmeye cesaret bulmaları, hiç şüphesiz, bir hayli hazırlık yapmış olmalarına, ayni zamanda kuvvetlerine güvenmelerine delil sayılabilirdi. Son zamanlar Bosna beylerbeyi Hasan Paşa hakikaten tecavüzlerde bulunmuşsa da, mütecaviz taraf yalnızca Türkler değildi. Böyle şeyleri Avusturya hudut kumandanları da yapmaktaydı.

Avusturyalıların vergiyi kesecekleri bildirmelerinden üç ay kadar sonra Siyavüş Paşanın yerine Sinan Paşanın sadrâzam olması, hem vaziyet gerginleşmişken Bosna hududunun lâyıkı veçhile takviye edilmesine, hem de padişahın fikrinin sulhten harbe çelinmesine âmil olmuştur. Naima'ya göre: Son hâdiseleri müteakip Bosna beylerbeyi Hasan Paşa, kendi mıntakasında Avusturyalılara yalnızca Bosna askeri ile karşı koymanın mümkün olamıyacağını, bunun için Rumeli beylerbeyliği askeri ile takviyesini istemişti. Siyavüş Paşa zamanında Rumeli beylerbeyi Kirli Hasan paşa, Bosna beylerbeyine yardıma memur olmuştu. Koca Sinan Paşa sadarete geçince Kirli Hasan Paşayı Tamışvar beylerbeyliğine sevkederek Rumeli beylerbeyliğine kendi oğlu Mehmed Paşayı tayin etmişti.

Veziriâzamın Telli Hasan Paşa ile arası iyi olmadığından onun takviyesi için emir vermemişti. Halbuki Hasan Paşa takviye edileceğini ummaktaydı.

İki devletin arası gerginleşmek istidadı gösterdiği, Rumeli beylerbeyliği askeri de yardıma gelmemiş olduğu halde, Telli Hasan Paşa Bosna askeri ile Sisek kalesini kuşattı. Bunun üzerine Avusturya kumandanlarından Zrinyi külliyetli askerle harekete geçti. Hasan Paşa daha sonra Sisek önünden hareketle Kulpa nehri üzerine köprü kurdurup Hırvatistan tarafına geçti. İşte tam bu sırada Avusturya kuvvetleri karşısına çıktılar. Naima'ya göre; Hasan Paşanın 10 bin, Avusturyalıların 40 bin, Hammer.e göre Hasan Paşanın 25-30 bin kişilik kuvveti vardı. Yapılan muharebede Türk kuvvetleri mağlûp oldu. (20 haziran 1593) . Klis sancak beyi Sultanzâde Mehmed (Veziriâzam Ahmed Paşanın oğlu, annesi Veziriâzam Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Hanım Sultan) Bey şehit düştü. İzvornik ve Ösek sancaklarının askerleri bozuldu. O aralık bozulan asker köprüden geriye çekilmek isterken köprü yıkıldı ve birçok asker sularda can verdi. Köprünün yıkılması sırasında hudut gazilerinden Memi Bey de şehit düştü. Hasan Paşa da boğulanlara dahildi. Sultanzâde Mehmed Bey ile birlikte iki sancak beyi daha şehitlere dahildi. Türk zayiatı Naima'ya göre sekiz bin, Hammer'e nazaran on sekiz bin kişiydi.

İşte bu hâdise, Avusturya ile aranın bozulmasına vesile teşkil edip harbin sebebi addedildi. Veziriâzam Sinan Paşa, bunu, padişaha, harbin ilânı için kâfi bir sebep şeklinde kabul ettirdi.

Özbek Hanlığı

Osmanlı devletinin, Yavuz Selim'den itibaren büyük bir İslâm imparatorluğu halini alması üzerine, başı sıkışan islâm devletleri gözlerini Osmanlılara dikerek zaman zaman yardım istemektelerdi : Osmanlı padişahları böyle yardım taleplerini İspanya, Hindistan, Endonezya, Türkistan ve Volga havzası gibi hayli uzak yerlerdeki müslümanlardan aldılar. Yardım istenmeden önce müslüman hükümdarlar evvelâ elçiler göndererek dost ça münasebetler tesisine çalıştıkları gibi, bazan da böyle bir muameleye lüzum hissetmeden doğrudan doğruya yardım temini gayesiyle elçi gönderdikleri de oluyordu. Yardım talebi, hıristiyanlar karşısında maruz kaldıkları tehlike dolayısiyle vuku bulmaktaydı. Fakat Osmanlılar gibi bir Türk devleti olan Buhara - Semerkand çevresine hâkim bulunan Özbek hanları hıristiyan tehlikesinden ziyade Şi'î İranlıların tazyikine maruz kaldıklarından Osmanlılardan yardım istediler : Bu yardım talebi her iki devletin arasını bir hayli samimîleştirip münasebetlerini sıklaştırdı.

İşte, Üçüncü Murad zamanında siyasî münasebetin sıklaşmış olduğu Özbek hükümdarları ile Osmanlılar arasında ilk münasebetler Yavuz Selim zamanında başlamıştı. Özbeklerin Şeybanî sülâlesi Onaltıncı asrın başında teessüs etmişti. Sülâlenin müessisi olan Mehmed Seybanî (1500 - 1510) İran hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı Merv muharebesinde maktul düşmüştü. Şah İsmail bu galibiyetinden büyük bir gurur duymuş, Osmanlılara karşı takındığı tavırda Osmanlı padişahlarını da böyle bir âkıbete uğratacağını ima etmek istemişti.

Çaldıran zaferini kazanan Yavuz Selim Şi'î İran tehlikesini bertaraf ettikten sonra Özbek hanları ile temasa geçmiş, Feridun Bey münşeatındaki nâmelerden anladığımıza göre onlara farsça ve türkçe iki mektup göndermişti.

Böylece başlayan münasebetler Kanunî Süleyman zamanında daha fazla gelişmiş, Kanunî Süleyman ile Özbek hükümdarı Abdüllâtif Han (1540 - 1551) arasında elçi ile mektuplar teati edilmişti. Osmanlılar İranlılarla mücadele ederken Özbekler en tabiî müttefik sayılabilirdi. Onların teknik bakımdan takviyesi, İranlıları doğudan sıkıştırmaya yarıyacağından böyle bir yardım Osmanlıların lehine netice verecek demekti. İşte bunları hesaplıyan Osmanlı hükûmeti Abdüllâtif Han'a üç yüz yeniçeri ile top ve topçu yollamıştı. Abdüllâtif Han'dan sonraki Özbek hükümdarlarından Barak (Nevruz Ahmed Bahadır) Hana da asker ve top yardımı yapılmış, o da bu yardımı aldığını bildirmişti. Özbek hükümdarı bilhassa bu yardımın tekrarlanmasını istemişse de İranlılarla 1555 Amasya sulhünün imzalanması, böyle bir yardımdan

vazgeçilmesine âmil olmuştur. Osmanlı - Özbek yakınlaşması Özbeklerin kuvvetle neceğini hesaplayan Hindistan'daki Gurkanlı devleti hükümdarı Ekber Şah'ın telâşını mucip olmuş, bu yüzden İranlılarla birlik olacağını Özbeklere bildirmişse de, bu tehdit makamındaki müracaatından hiçbir netice istihsal edememiştir.

Kazan ve Astrahan hanlıklarının Rusların eline geçmesi, Türkistan için, kuzey batıdan bir Rus tehlikesinin belirdiğini ifade etmekteydi. İranlılarla aralarının iyi olmadığı zamanlarda kuzey yolundan istifadeye çalışan Harzem ve Buharalı hacıların Rusların eline esir düşmesi bu tehlikeyi elle tutulur hâle getirmekteydi. Nitekim Harzem (Harezm) hükümdarı Hacı Mehmed Han padişaha bir mektup yazarak vaziyetten şikâyet etmişti. 1568 yılı başında padişah, Kefe beyine ve Kırım hanına gönderdiği yazıda ; Semerkand'den, Buhara'dan ve son olarak da Harezm hükümdarı Hacı Mehmed Han'dan aldığı mektuplar üzerine, Türkistanlı hacıların ve tüccarların yol emniyetini sağlamak üzere Astrahan'ı zaptetmeğe karar verdiğini bildirmişti. Bu duruma göre, Osmanlıların 1569 Ejderhan seferine karar verişlerinde bu müracaatlarında tesir ve hissesi mevcuttu.

Üçüncü Murad zamanındaki Şeybanî hükümdarı İkinci Abdullah Han (1583 - 1598) zamanında Osmanlı - Özbek ittifakı her iki taraf için de faydalı olmuştu. Abdullah Han'ın İstanbul'a gelen elçisi Rusların Hazar sahilleri ve kuzey Kafkasyadaki faaliyetine dair de padişaha bilgi vermiş ve ittifak da Abdullah Han'ın isteği üzerine teessüs etmişti. Abdullah Han gerek Ruslara, gerekse İranlılara karşı müttefikan harekete geçmeyi teklif ediyordu.

Bu ittifakın da bir neticesi olarak 1588 yılında Astrahan'a ikinci bir sefer yapılması düşünüldüyse de, Kırım hanının böyle bir şeye yanaşmaması yüzünden Astrahan seferi tahakkuk etmedi. Maamafih ayni sene içinde Özbek hanlığına Osmanlılar tarafından top ve tüfek yardımı yapıldı.

Osmanlı - Özbek ittifakı Rusyaya karşı fiili tesirlerini gösterdiyse de, Ferhad paşanın Karabağ ve Gence'de muvaffakiyetler kazandığı sırada Abdullah

Buhara'da Emir sarayı

Sarayın içi (Ondokuzuncu asır'da yapılmış resimlerden)

Hanın da doğuda İran'ın Horasan eyaletine girmesi, Osmanlıların işine yaradı. Osmanlılar gibi sünnî olan Abdullah Han, İranlılara ait Herat şehrini alarak bir çok şi'î öldürdüğü gibi oğlu Abdulmümin Han da Meşhed ve civarını ele geçirdi. Abdullah Han ayrıca Nişabur, Sebzvar, Mahulat, Hıyabad, Hezar şehirlerini aldı. Hem doğu, hem de batıda kayıpla-

Buhara'da bir cami

ra uğrayan İranlılar, selâmeti, sulhü temininde aradılar. Böylece 1590 Osmanlı - İran sulhü aktedildi.

İkinci Abdullah Han'ın ölümü Özbek hanlığında saltanat mücadelesine yol açmış, bu yüzden çıkan mücadele bir kaç yıl devam etmiştir. Özbeklerin bu durumundan faydalanmak fırsatını kaçırmayan İran hükümdarı Şah Abbas ise, Horasan'ı istirdada muvaffak olmuştur. Abdullah Han'ın ölümünden sonra da Osmanlı devleti Buhara Hanlığına karşı alâka göstermekten geri kalmamış, nitekim bunların müracaatı üzerine top ve tüfek verilmesi hususunda 1599 senesinde Şirvan beylerbeyine emir gönderilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MURAD ZAMANINDA DAHİLİ DURUM

Üçüncü Murad zamanında Osmanlı devletinin idarî, malî ve askerî teşkilâtında bozukluklar meydana çıktı. Devlet teşkilâtının bozulmasına yol açacak hastalık âmilleri Kanunî Süleyman'ın son zamanında yavaş yavaş devlet bünyesine girmeğe başlamıştı. Üçüncü Murad zamanında ise, hastalık aşikâr şekilde belirdi. Bilhassa Sokullu Mehmed Paşanın ölümünden sonra hatâlı icraata yer verilmesi, devlet teşkilâtının bozulmasına ziyadesiyle tesir etti. Osmanlı imparatorluğu, sınırlar bakımından en geniş durumunu muhafaza ettiği halde, devletin iç bünyesini sarsıntı ve çöküntülere götürecek kötü tohumlar ekildi. Sakat icraat ile kötü tohumların etrafa saçılması yalnızca bu padişah devrinin eseri olmamakla beraber, Üçüncü Murad'ın şahsî durumunun, icraatının, zamanındaki bir kısım devlet adamlarının zihniyetleri ile faaliyet ve idare tarzlarının bu hususta ki mesuliyet dereceleri epeyce fazladır. Üçüncü Murad zamanında memleketin dahilî durum ve meselelerinin tetkiki, bu noktaların aydınlanmasına yol açacaktır.

Üçüncü Murad zamanında idarî, malî ve askerî sahada tezahür eden bozukluklar gerek birer hâdiseye bağlanarak, gerekse kısa tahliller halinde «Üçüncü Murad zamanında Osmanlı sarayı», «Kapıkulu süvarilerinin divanı basarak kelle istemeleri», «Mısırdan hediye gelen taht» başlıklı ilâvelerde gözden geçirilmiş olduğundan, burada ancak onları tamamlayıcı noktalara temas edilecektir.

İdarî sahada görülen bozukluk, makam sahiplerinin kanunlarla tespit edilmiş salâhiyetlerine müdahale ve ehil olmıyan kimselere gayri meşru şekilde vazife ve selâhiyet verilmesinden doğmaktaydı. Mühim mevki sahiplerine müdahale işi, padişahtan; valide ve haseki sultanlar gibi saray kadınlarından; kapı ağası, kızlar ağası, erkek ve kadın müsahipler gibi yine saraya mensup kimselerden; padişah ile hususiyet tesis eylemiş olan padişah hocalarından geliyordu. Böyle şahısların nüfus ve müdahaleleri yüzünden ehil olmayan kimseler mühim işlerin başına geçirilmekte, ayni zamanda bunların nüfuz ve müdahaleleri ile kanunsuz ve usulsüz işler görülmekte, bu hal de çeşitli sahalardaki bozukluğu daha da artırmaktaydı.

En başta padişahın lüzumsuz müdahaleleri yüzünden sadaret makamının kudret ve otoritesi kırılmış bulunmaktaydı. Üçüncü Murad devrine gelinceye kadar sadrazamlar arz günlerinde padişahın huzurunda yapılacak işlere dair izahat verip mütaleasını arzeder, hükümdar da kısaca muvafık veya hayır diye son sözü söyliyerek ona göre muamele yapılırdı. Hükûmet işleri esas sadrazam vasıtasiyle yürütüldüğünden, ancak fevkalâde hallerde «hatt-ı hümayun» ısdar edilirdi. Fakat sadaret makamının nüfuzuna halel gelince, hatt-ı hümayun ile iş görül-

meğe başlandı. Zira, padişah üzerinde müessir olan kimseler her hangi bir iş için sık sık hatt-ı humayun, yani padişahın kendi el yazısından ibaret emirler çıkarttırır olmuşlardı. Bu hal, Divan-ı humayundan vilâyetlere gönderilen tuğralı fermanlara itibar olunmama yolunu açmış bulunuyordu. Böylece veziriâzamın nüfuzuna darbe vurulmakla kalmamış, çeşitli işler üzerinde veziriâzamın kontrolünü müşküileştirmişti.

Üçüncü Murad devrinde geniş çapta revaç bulan usulsüzlüklerin en başında rüşvet ile iş görülmesi geliyordu. Bu çirkin şeye padişah bile âlet olduğundan yüksek makamlar âdeta para ile satılır hâle gelmişti. K. Sinan Paşa bir defasında mevki elde edebilmek için yüz bin altın rüşvet vermiş, Mısır valisi olan İbrahim Paşanın hediye nâmı altında takdim ettiği rüşvet ise milyonun üstüne çıkmıştı. Padişahın kendisi rüşvet kabul ettiğinden, başkalarının da rüşvet almasını tabiî görür olmuştu. Müverrih Selânikî'nin anlattığına göre; Sultan Murad bir gün oğlu şehzâde Mehmed'e iki kıt'a haraç defteri vererek:

«— Bunları hocan Azmi Efendi'ye götür, ihtiyacına sarfetsin.»

Demiş. Şehzâde Mehmed de defterleri alarak hocasının rahlesinin üzerine koymuş. Azmi Efendi defterleri görünce, bunların ne olduğunu sormuş, o da babasının söylediklerini anlatmış. Fakat Azmi Efendi:

«— Elhamdülillâh ne halimiz varsa vardır, bu makulelere rızamız yoktur, muberrayız» sözleriyle defterleri almamış. Şehzâde durumu Sultan Murad'a anlatınca:

«— Senin hocan almazsa, benim hocam alır»

Sözleriyle kendi hocası Sadeddin Efendi'yi ima etmiştir. Sultan Murad zamanında başlıyan bozukluk, yalnız bu padişahın zamanına münhasır kalmayıp uzun müddet devam edecek ve Onyedinci asır içinde çeşitli isyan ve ihtilâtlara sebebiyet verecektir. İş bu dereceye varmadan önce bile Üçüncü Mehmed «dünyada sözü doğru hak tanır bir adam bulamadım» diye şikâyet edecektir.

İdarî sahadaki bozukluk askerî ve malî sahalara da sirayet etmiş, kapıkulunun başkaldırarak ilk defa kelle istemesi gibi hâdiseler cereyan etmiştir. Kapıkulu ocağı bozulduğu gibi timarlı sipahi ve timar sistemi de bozulmuştur. Masraflar artmış ve düşük ayarlı para çıkarılmağa başlanmıştır. Tabiî bütün bu haller halkın iktisadî durumunun sarsılması, zulme maruz kalması gibi neticeler vermiştir. Zulme maruz kalan halk, ilerde fırsat kollayıcıların, tahrikçilerin, gayri memnunların arkasına takılarak isyancılara âlet olacaktır.

Dürzi reislerinden Ma'n-Oğlu'nun itaatsizliği

Üçüncü Murad zamanında dahilî hâdiseler meyanında Dürzi reislerinden Ma'n-oğlu'nun itaatsizlik hareketinden kısaca bahsetmek icap eder. Suriyenin daha ziyade Lübnan bölümünde yaşıyan Dürziler Yavuz Selim zamanında Osmanlı idaresine girmiş bulunuyorlardı. Suriye Osmanlı hâkimiyetine girdiği sırada Dürzileri idareleri altında tutan belli başlı üç aile mevcuttu. El Tanuh, Ma'n-oğulları ve Şihabiler'den ibaret bulunan bu üç aileden bilhassa son iki tanesi kuvvetli idi.

Yavuz Selim Suriye'ye yürüdüğü sırada Ma'n-oğulları'nın başında Fahreddin isminde bir reis bulunuyordu. Ma'n-oğlu Fahreddin 1516 Merc-i dabık muharebesinde Memlûk sultanı Kansu Gavri'nin maiyetinde iken harbin en şiddetli ânında firar etmiş ve Yavuz Selim Şam'a geldiği sırada kendisine sığınarak itaatini sunmuştu. Dürzi emirleri arasında arasında Ma'n-oğullarından Birinci Fahreddin olarak yer alan bu şahsı Yavuz Selim Cebel-i Lübnan'da bulunan diğer emirlere üstün tutmuştu.

Osmanlı hâkimiyeti yerli emirlere dokunmadığından Ma'n-oğulları da Dürziler üzerindeki nüfuzunu devam ettirmekteydi.

Fahreddin ölünce ailenin başına oğlu Korkmaz geçmişti (1544). İşte bu şahsın Üçüncü Murad zamanında devlete karşı itaatsiz bir tavır takındığı görüldü. Ma'n-oğlu'nun itaatsizliğe teşebbüsü üzerine Mısır valisi İbrahim Paşa Şam'a gelerek evvelâ nezdine davette bulundu. Fakat Ma'n-oğlu bu davete icabet etmedi. Bunun üzerine İbrahim Paşa Ma'n-oğlu'na

tâbi mahallere karşı harekâtta bulunurken Dürzilerden bir grup Şam'da kalmış olan Üveys Paşa ile oğlunun üzerine ansızın hücum ederek beş yüz kişiyi öldürdüler. Bu vaziyet karşısında daha ciddî davranmak ihtiyacını hisseden İbrahim Paşa Ma'n-oğlu'nun sığındığı dağlık mıntakayı sardı. Sıkıntı içinde uzun bir mücadeleye katlanmak zorunda olduğunu gören Ma'n-oğlu anlaşmak ihtiyacını hissetti. Halep valisi Ali Paşanın gönderdiği adamlara 320 tüfek, 20 torba ipek ve 50 bin altun verdiği gibi annesini de İbrahim Paşaya gönderdi. Mürtekip ve paraya doymaz bir adam olan İbrahim Paşa Ma'n-oğlu ile anlaşmak için bu miktar para ve saireyi az bulduğundan âsî dürzi reisine iki defa daha adam gönderdi. Ma'n-oğlu malî kudreti bitip tükenircesine İbrahim Paşanın isteklerini karşılamak zorunda kaldı. O aralık donanmadan bir filo da Sayda sahiline 4 bin kişi çıkarmıştı.

Gerek İbrahim Paşanın emrindeki askerler, gerek donanmadan çıkan kuvvetlerle âsilerden birkaç yüz kişi öldürüldü, üç bin kişi kadar esir alındı. İbrahim Paşa Ma'n-oğlu'nun malî kudretini de tüketmiş olduğundan böylece Dürzi isyanı söndürüldü.

Marmara - Karadeniz Kanalı teşebbüsü

Üçüncü Murad devrinin hayırlı teşebbüsleri arasında yer alan Marmara - Karadeniz kanalı işi, ilk defa Kanunî Süleyman zamanında düşünülmüştür. Müverrih Selânikî ve ona istinaden Hammer'in bildirdiğine göre, Sapanca gölü çevresi ve Sakarya vadisinden kerestelerin İzmit körfezine kolaylıkla nakli meselesi Kanunî Süleyman zamanında mevzuubahs olmuş, hattâ bu mevzu sadece sözde de kalmıyarak Mimar Sinan ve Girez (Kerez, Gurz) Nikola bu mıntakaya gönderilmişlerdi. Bunların idare veya talimatı dahilinde Sapanca gölünden İzmit körfezine kadar olan sahadan yirmi bin zirâ boyundaki yer tesviye edilmişse de, muharebeler dolayısiyle ameliyat tatil edilmiştir.

Böylece ilk defa Kanunî Süleyman zamanında ele alınan, fakat muharebeler yüzünden neticeye ulaştırılmayan Marmara - Karadeniz kanalı işi üzerinde Üçüncü Murad devrinde bir defa daha durulmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Divan-ı humâyun Mühimme defterlerinde bu mevzu ile alâkalı hükümleri toplıyarak 14 - 15 sayılı «Belleten» de neşretmiş olduğu cihetle, Marmara - Karadeniz kanalına dair epeyce bilgi edinmekteyiz.

Bu hükümlerden öğrendiğimize göre: 1591 yılında bir kanal açılmak suretiyle İzmit körfezi Sapanca gölüne bağlanmak Sakarya suyu da Sapanca gölüne akıtılmak istenmiştir. Bunun için İzmit sancak beyine, İzmit ve Sapanca kadılarına hükümler yazılarak, mimâr ve mühendislerin gönderildiği bildirilmiş ve işin süratle başarılması emrolunmuştur. Kanal kazılması için 30 bin amele toplanması kararlaştırılmış, hafriyata nezaret işi de Sokulluzâde Hasan Paşaya havale edilmiştir. Kanal güzergâhına raslıyacak köy, çiftlik ve mandraların başka yerlere nakli bile peşinen bu hükümlerde zikredilmiştir. Kanalda çalışacak amele ve ırgatların tedariki için Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş ve Erzurum beylerbeylerine emirler gönderilmiş, İstanbul'da Eyüp kadısına da lâğımcı taifesini buraya göndermesi bildirilmiştir.

Marmara - Karadeniz kanalı işi peşinen pek sıkı tutulduğu halde bilâhara bundan birdenbire vazgeçilmiştir. Kitabımızın 1261 inci sayfasında bahsettiğimiz Süveys ve Don - Volga kanalları derecesinde ehemmiyetli olmıyan, Don - Volga kanalı gibi haricî bir tehlikeye de maruz bulunmayan Marmara - Karadeniz kanalından niçin vazgeçildiğine dair mühimme Defterlerinde bir kayıt bulunmamaktadır. Selânikî ve Vâsıf tarihlerinde mevcut kısa izahattan öğrendiğimize nazaran: O sırada veziriâzam bulunan Koca Sinan Paşa kanal sahasını bizzat görmek istemiş, padişah bu arzuyu uygun bulduğundan Sinan Paşa devlet erkânından bazı kimseleri yanına alarak oraya gitmiş, üç gün ahali, mimar ve mühendisler ile mıntıkayı dolaşıp araziyi ölçtürmüş, dönüşünde de vaziyeti padişaha arzetmiştir. Fakat Sinan Paşa'nın dönüşünden sonra Sultan Murad: «terki ehemdir, din ve devlete lâzım olur mesalih değildir, fukarayı memleket

ve zuafay-ı raiyyet mihnet ve meşakkat çeküp enva-i şedaid-i zulm ile kâr-u kisbetmek lâzım değildir. Saltanat mühimmatının ehemmi donanma sefaini yaptırıp itmam ve tekmil etmektir; bu âne değin odun nice olageldi ise yine anın üzerine adl-ü dad eylemek vaciptir» diyerek bu işten vazgeçilmiştir.

Selânikî ve Vâsıf'ın ifadelerinden anlaşıldığına nazaran, kanalın açılmasını tavsiye eden şahıs Koca Sinan Paşa olduğu halde, onun aleyhinde bulunan bazı erkân padişaha bazı sözler söylemişler, işin ehemmiyetini pek kavrıyamıyan hükümdar, fakir halkın bundan zarar görüp ezileceği mülâhazasıyle teşebbüsten vazgeçirmiştir.

Üçüncü Murad'ın Ölümü

Osman padişahlarının onikincisi olan Sultan Üçüncü Murad 15/16 ocak 1595 gecesi vefat etti. Ölümünden bir kaç gün önce bir mide ağrısı hissetmiş, zamanının tarihcilerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, bu ağrıyı müteakıp ağır bir rahatsızlık da hissetmemişti. Ölümünden bir gün önce, Sinan Paşa tarafından deniz tarafında yaptırılmış köşke gitmiş, buradan denizi ve gemileri seyre dalmıştır. Bu arada huzurunda bulunan çalgıcı ve hânendelerden mutadı dışında hüzünlü bir şarkı istemiş, bu şarkının nağmeleriyle içlendiği sırada Mısır'dan gelen iki gemiden selâm maksadı ile atılan toplardan köşkün camları kırılmış, bu da Sultan Murad'a korku ve hüzün vermiştir. Zamanın müverrihlerine göre Sultan Murad: «Evvelce bütün donanmanın topları camları kıramaz iken şimdi bu kadırgaların top sesiyle düşüyorlar. Görüyorum ki benim kasr-ı hayatım harap olmuştur» demiş ve bu sözlerinin arkasından iki damla gözyaşı yanaklarından sakalına doğru yuvarlanmıştır. Sultan Murad'ın hayatı hakikaten bu sözleri söylediği günün ertesi gecesinde nihayete ermiştir.

Para ve kadına düşkünlük gösteren Üçüncü Murad zayıf iradeli, tesir altında kalabilen bir insandı. Azimkâr olmadığından takipci olamıyor ve re'sen kuvvetli direktif verme hasletine de sahip bulunmuyordu. Onun bu hâlinden saray

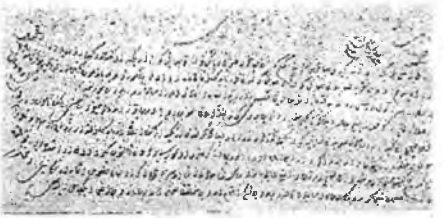

Sakarya - Sapanca - İzmit kanalının açılmasına dair yazılmış hükümlerden biri

Ondokuzuncu asırda İzmit

kadınları, musahip ve musahibeler istifade ederek devlet işlerine karışma fırsatını buluyorlardı.

İngiliz elçisi Barton, Türk sarayına girip çıkan Salamon Carmano adlı bir yahudinin müşahedelerine istinaden Üçüncü Murad'ı şöyle tarif etmektedir : «Sultan Murad orta boylu idi. O kadar şişmandı ki boynu yok gibi görünüyordu. Rengi pembe ve beyaz, çehresi şahâne, ablak, yakışıklı ve sevimli idi. Sakalı sarı, hemen hemen altın renginde ve uzundu. Göğsü üzerine düşüyor, yüzüne bir heybet veriyordu. Elbisesi mükellef ve muhteşemdi. Mücevher ve kıymetli taşlara pek düşkündür. Kavuğunu süsliyen sorguçlar üzerinde daima paha biçilemiyecek bir kaç tanesi bulunurdu. Neşeli ve şendi. Ya tabiatı dolayısiyle, yahut da Valide Sultan'ın tesiri yüzünden kan dökmekten nefret ediyordu.»

İngiliz elçisinin bildirdiği şekilde Üçüncü Murad hakikaten adam öldürmeyi tervic etmemiştir. Tahta yeni geçtiği zaman kanun icabı kıydığı kardeşleri ile, büyü yapmakla suçlandırılan bir kaç cariyenin idamından başka ve-

Sarayburnu ile Akırkapı arasındaki Sinan Paşa köşkü, hâlen temel harabesi mevcuttur. (Resim Juannin'den alınmıştır)

zir, vali ve kumandan gibi erkândan kimseyi öldürtmemiştir.

Yirmi sene onbeş gün süren saltanatı müddetince İstanbul'dan dışarı çıkmadığı gibi son zamanlarında saraydan bile çıkmaz olmuştur. İlk zamanlarda cuma namazlarına çıkarken bilahara onu da terkederek sarayda namaz kılmayı âdet edinmiştir.

Eğlenceye düşkün olmakla beraber, iyi bir kültür sahibiydi. Bilhassa edebî kültürü kuvvetliydi. Türkçe, farsça, arapça divanları vardır. Şiirlerinde «Murâdî» mahlasını kullanmıştır. Güzel şiir söyliyen Sultan Murad'ın nesih ve tâlik yazıları da güzeldi .Ayrıca tasavvufa da merak etmiş ve bu vadide «Fütûhat-ı siyâm» adında bir eser yazmıştır. Ayrıca «Esrarnâme» adındaki eseri Şemseddin Sivasî tarafından şerhedilmiştir.

Şu muhammes'i mutasavvıfane manzûmesinin matlaını teşkil eder :

Temâşândır cihan nakşi ve lâkin bî nişansın sen
Ayan iken hicâbı nûr zâtında nihansın sen
Zaman ile mekânın haliki bi în-ü ânsın sen
Mekân sende dolu yâ rab ve lakin bi mekânsın sen
Vücudunla cihan memlû ve lakin bî nişansın sen.

Tab'an merhametli olan Üçüncü Murad, kadınlarla fazla münasebetinden dolayı asabı hayli bozuk bir kimse olmuştu. Bundan dolayı bazan pek çabuk hiddete kapılır, sertliği merhametsizlik derecesine yükselirdi. Kendisinin hasis olup kadirşinas bulunmadığını kaydeden ve «Menakıb-ı Hünerveran» isimli eserini de bu padişah adına kalem alan Müverrih Gelibolulu Mustafa Ali Efendi sonra «lâkin bu kavlin sıhhati malûm ve

Üçüncü Murad (1574 - 1595) zamanındaki hükümdarlar

(İlâve : 111)

★

İngiltere : Birinci Elizabeth 1558 — →.

Fransa : Dokuzuncu Charles → — 1574, Üçüncü Henri 1574 — 1589, Dördüncü Henri 1589 — →.

Avusturya : İkinci Maksimilyan → — 1576, İkinci Rudolf 1576 — →.

Rusya : Döndüncü (Müthiş) İvan → — 1584, Fedor İvanoviç 1584 — →

Lehistan : İstvan Bathory (Zigismund'un kızı Anna'nın zevci, Erdel prensi) 1575 - 1586, Zigismund Vasa (İsveç prensi) 1587 — →.

İspanya : İkinci Filip →.

→

Portekiz : Sebastiyan → — 1578, Kardinal Henri 1578 - 1580, Birinci Filip (İspanya kıralı İkinci Filip) 1580 — →.

İsveç : Üçüncü Jan → — 1592, Zigismund (Lehistan kıralı) 1592 — →.

Papalar : Onüçüncü Greguvar → — 1585, Beşinci Sikst (Sikstus) 1585 - 1590, Ondördüncü Greguvar 1590 - 1591, Dokuzuncu İnosan 1591. Sekizinci Kleman 1592 — →.

İran : Şah Tahmasp → — 1576, İkinci İsmail 1576 - 1578, Mehmed Hüdabende. 1578 - 1587, Birinci Abbas 1587 — →.

Özbek hanları : İskender → — 1583, İkinci Abdullah 1583 — →.

ne kadar tetebbû ettik mukarrerliği malûm değildir» demektedir. Üçüncü Murad hakkındaki rivayetlerden biri de, sar'alı olduğu için vezirler tarafından sefere gitmesi hususunda yapılan tekliflere, hastalığının meydana çıkmasından çekindiği için muvafakat etmediğidir.

Üçüncü Murad'ın türbesi, Ayasofya cami'i hariminin güney-batısında ve İkinci Selimin'kine pek yakındır. Ser mimaran-ı hassa Davud Ağa tarafından ve altı köşeli üzeri kubbeli, dışı mermer olarak inşasına başlanmıştır. Sonraları yine mimarandan Dalgıç Ahmed Çavuş ile birlikte tamamlanmıştır. Bilhassa kapılarında ve sair yerlerindeki sedef işçiliği Dalgıç Ahmed Çavuş'undur. Türbenin bitişiğindeki küçük bina, Üçüncü Murad'ın tahta çıkamıyan şehzadeleri için yapılmıştır.

Üçüncü Murad zamanında Saray-ı Cedid-i âmireye (Topkapı sarayı) bir takım ilâvelerde bulunulmuş, bu arada, etrafını kuşatan surlar üzerine bazı köşkler yapılmıştır. Bunlardan Alay köşkü, halen Gülhane Parkı kapısının yanındaki köşede Adlî Tıb ile Defterdarlığın muhteşem kapısının karşısındaki burç üzerine inşa edilmişti (ilk Alay köşkü budur, şimdi mevcud olan İkinci Mahmud'un yaptırdığıdır). Diğer bir köşkte Koca Sinan Paşa tarafından sarayın Marmara denizi kıyısındaki surunun Ahırkapı'ya yakın olan kısmında Ser mimaran-ı hassa Davud Ağa'ya inşa ettirilerek Padişaha hediye edilen «Sinan Paşa köşkü» veya diğer ismiyle «İncili köşk» tü. Sahilde bir kale burcunun üstünde bulunan ve 1589 tarihinde tamamlanan bu eser tepesinde yaldızlı alemi, içersinde zarif İznik çinileri, halkârî ve yaldızlı nakışları ihtiva eder, uzaktan bile gözleri kamaştırırdı. Yine bu köşkün altına aynı zamanda bir de çeşme yapılmıştı. Bunlardan başka, üçüncü bir köşkte, padişahın arzusu üzerine ve masrafı Koca Sinan Paşaya ait olmak üzere saray surunun Sirkeci tarafında ve Yalı kapısı civarındaki kısmı üstüne inşa edilenidir. Yapılacağı yerde Kılıç Ali Paşanın bir müddet önce yenilediği Sultan Beyazid köşkü vardı, bu yıktırılarak 1592 de yine Ser mimaran-ı hassa Davud Ağa «Kasr-ı Ali» nin inşasına başladı. Cephesi denize nazır köşk müteaddit şahnişin, sofa, dehliz ve odayı havi idi. İznik çinileri ve kırmızı mermerle süslemeleri de dâhil olmak üzere köşk iki yıl kadar sonra ikmal edilmiştir. İnşası sırasında «Kasr-ı Âlî» olarak adlandırılan bu köşk sonradan «Sepetçiler Köşkü» diye şöhret kazanmıştır.

YÜKSELİŞTEN GERİLEME DEVRİ SONUNA KADAR

Osmanlı Devleti Teşkilâtı ve Müesseseleri ve İçtimaî Hayatı

I

Osmanlı Sarayı Teşkilâtı

Osmanlı Sarayı

Hükümdarlar için ikametgâh, aynı zamanda en yüksek devlet dairesi yerini tutan Osmanlı sarayı, devletin kuruluş ve gelişmesi ile mütenasiben teşekkül edip teşkilâtlanmıştır. İlk Osmanlı sarayı mütevazı şekilde Bursa'da kurulmuş, daha sonra Edirne'de Bursa sarayından hem bina hem de personel bakımından daha geniş bir saray teşkilâtı meydana gelmişti. Bursa ve Edirne sarayları hakkında birinci cildimizde kâfi derecede malûmat verilmiş olduğundan, burada İstanbul sarayı ele alınacaktır.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan saraylardan Yeni saray, hem binalarının ayakta durması, hem padişahların uzun müddet burada ikamet etmesi, hem de âdet ve an'aneler de dahil olduğu halde saray teşkilâtının burada son şeklini alması dolayısiyle, «Osmanlı sarayı» denilince akla bütün cepheleriyle Yeni saray gelmektedir.

Padişahların ikametgâhı olmasının yanında, en yüksek devlet dairesini meydana getiren kurulların bir kısmının da bu topluluğa dahil bulunması sebebiyle, yeni sarayın etraflıca incelenmesi, Osmanlı devlet teşkilâtının bir cephesinin izahını da vermiş olacaktır.

Yeni sarayın tetkikine geçilmeden

önce, fetihten sonra İstanbul'da kurulan ilk saray olan Eski Saray hakkında bir kaç satırlık bilgi verilmesi uygun düşecektir.

Fetihten sonra kurulan ilk İstanbul sarayı «Eski saray» dır. Fatih Mehmed tarafından yaptırılan bu binanın Eski saray adını alması yine sarayın yaptırılmasından sonradır. Resmî vesikalardaki adı «Saray-ı atik-i mâmure» olan bu saray, şehrin hemen hemen ortasında Bayezid semtinde şimdiki üniversite merkez binasının bulunduğu yerde idi. Sahası epeyce geniş olup Süleymaniye camii civarına kadar uzanmaktaydı. Fatih Mehmed daha sonra Yeni sarayı yaptırmış olduğundan, padişahlar Yeni sarayda oturmaya başlamışlardır. Burası ise vefat eden padişahların aileleriyle kızlarının ikametine tahsis edilmiştir.

TOPKAPI SARAYI

Osmanlı padişahlarının üç buçuk asır müddetle oturdukları Topkapı sarayı Fatih Mehmed tarafından yaptırılmış, bilahara bir takım ilâvelerle son şeklini almıştır. İstanbul'un en güzel yerinde Marmara, Boğaz ve Haliç'e nezareti olan sahada kurulmuş olan Topkapı sarayının ilk adı «Yeni saray», resmî vesikalarda ise «Saray-ı Cedid-i âmire» idi. Yeni sarayın deniz tarafındaki kapılarından birisi «Topkapı» adını taşımaktaydı. Aynı kısımda yapılan ahşap bir saray da bu isimle anılırken bilâhara «Topkapı sarayı» adı Yeni sarayın tamamına alem olmuştur.

Yeni sarayın inşasına 1465 yılından sonra başlanmış ve Fatih'in başlattığı inşaat 1478 de sona ermiştir. Sarayın en büyük kapısı olan Bâb-ı humâyun üzerindeki kitâbe ramazan 883 (Milâdî: Kasım/Aralık 1478) tarihini taşımaktadır.

Üçgen şeklinde bir sahayı kaplıyan Topkapı sarayının etrafı surla çevrilmiştir. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış olan saray surlarının irili ufaklı bir takım kapıları vardır. Saray sınırının bir kısmı demiryolunun inşası üzerine kaldırılmıştır. Saray surlarının dışarıya açılan kapılarından başka, saray sahası içinde de meydan ve binaları birbirinden ayıran kapılar görülür. Sarayın dışa açılan kapılarının ekserisi ile

Fatih zamanında G. Amyrutzes'e yaptırılan bu İstanbul plânının ortasında görülen Fatih Camii, aşağıdaki çift duvarlı binalar Eskisaray'dır

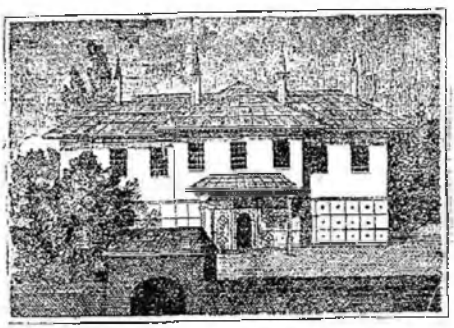

Eskisaray'a ait bir restore resim

içteki kapılar bugün de mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

Topkapı Sarayının Taksimatı

İç içe avlularla bu avlularda birtakım bina topluluklarından ibaret bulu-

an Topkapı sarayı, buradaki vazifeliler ve teşkilâtı bakımından üç kısma ayrılmaktaydı. Bunlar:

1 — Dış kısım : Bîrun.
2 — İç kısım : Enderun
3 — Harem.

Yekdiğerinden kapılarla ayrılmış dört avlu teşkil eden Topkapı sarayının, dıştan içe doğru avluları küçülmekte, buna mukabil küçülen avlularda daha fazla bina bulunmaktadır. Saraya Ayasofya tarafından en dış giriş yerini teşkil eden Bâb-ı hümâyun ile başlıyan birinci avlu (Birinci yer) ile ondan sonra gelen ikinci avlu (İkinci yer) Topkapı sarayının Bîrun denilen dış kısmını; daha içerde bulunan Üçüncü ve Dördüncü yerlerdeki binalar topluluğu ise, Enderun ve Haremi meydana getirmekteydi. Şimdi bunları ayrı ayrı tetkik edelim.

1 — BİRUN

Topkapı sarayının Bâb-ı hümâyun denilen birinci kapısı ile Bâb üs-saâde denilen Akağalar kapısı arasında kalan kısmıdır. Burası, Bâb-ı hümâyun ile Bâb üs-selâm denilen Ortakapı arasında kalan «Birinci yer», Ortakapı ile Akağalar kapısı arasında kalan «İkinci yer» den ibaret olmak üzere iki kısımdır.

Birinci yer: Topkapı sarayının saltanat kapısı olan Bâb-ı hümâyun ile Ortakapı arasında kalan üç yüz metre uzunluğundaki birinci avludan ibaret bulunan Birinci yer sarayın bugün en çok değişikliğe uğramış kısmıdır. Birinci avlunun etrafında evvelce birçok binalar bulunmaktaydı.

Bâb-ı hümâyun iç içe iki kapı ve bir kubbeden mürekkeptir. Bâb-ı hümâyundan girildikten sonra avlunun sağ ve sol tarafında ayrıca kapılar mevcuttu. Sağdaki kapıya «Çizme kapısı» denilirdi. Çizme kapısından çıkılıp ta yokuş aşağı inilince, bugün yerinde hastane binaları bulunan Cebehâne meydanına varılırdı. Soldaki kapı da yine bir yokuş aşağı iniş yolunun üzerinde bulunan «Darphane kapısı» idi.

Çizme kapısı ile Ortakapı arasında kalan kısımda duvar üzerinde bir su terazisi ve bunun yakınında da bir çeşme görülür. Siyaset Çeşmesi adını taşıyan bu çeşme önünde idamına hükme-

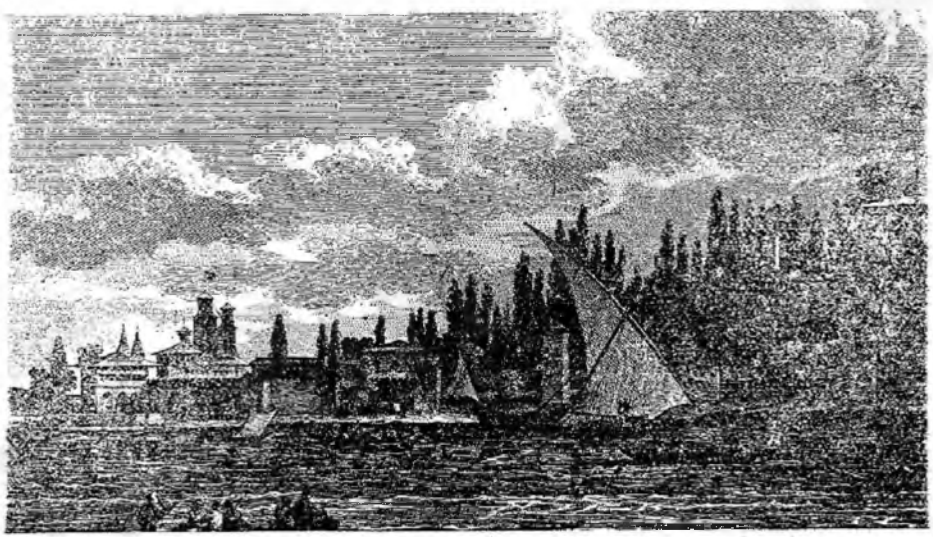

Onsekizinci yüzyıl sonlarında Topkapı Sarayının Galata tarafından görünüşü bina Bağdad Köşküdür. Sağda ve sahilde tek katlı küçük kubbeli bina Yalı

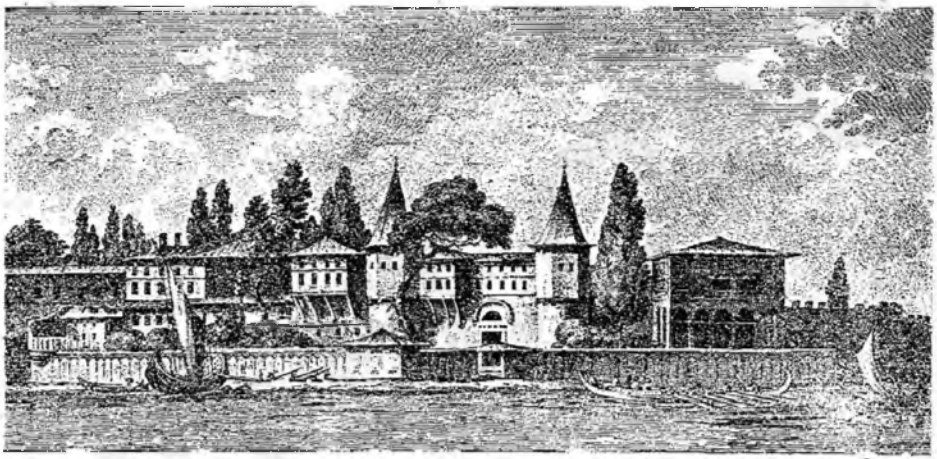

Topkapı Sarayına adını veren tam burundaki ahşap saray (Choiseul Gouffier'den)

dilen kimselerin başı vurulur, sonra cellâtlar idam âletlerinin kanını bu çeşmede yıkarlardı. Çeşmenin biraz ilerisinde Ortakapının önünde «Seng-i İbret» denilen ibret taşı mevcuttu. İdam edilen kimselerin başlarının teşhir edildiği bu taş Tanzimat-ı hayriyeden sonra kaldırılmıştır.

Bâb-ı hümâyundan Ortakapıya gidilirken sol tarafta görülen ilk bina olan Aya - İrini kilisesi silâh deposu halinde kullanılmaktaydı. İkinci Cihan har-

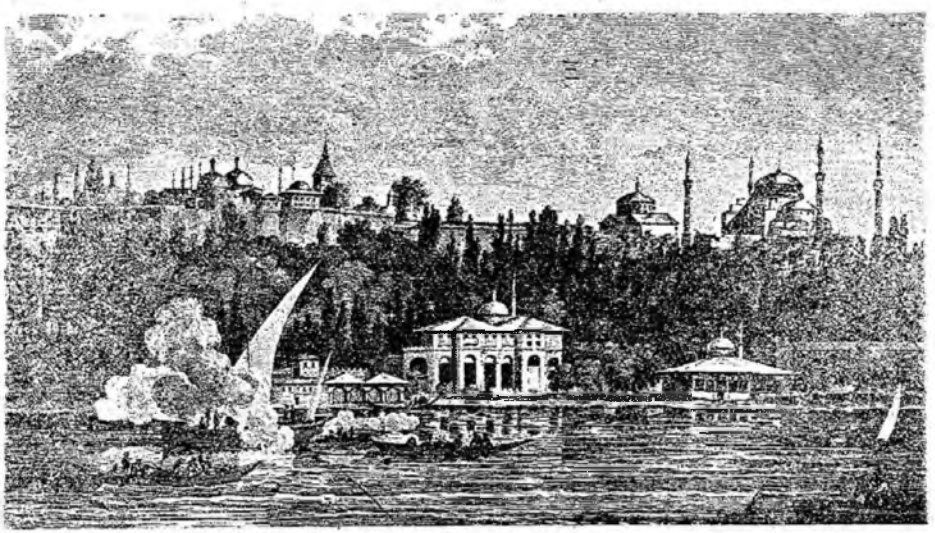

(Choiseule Gouffier'nin kitabından). (Yukarda resmin kesilmiş yerindeki kubbeli Köşkü ve onun sağındaki bina Sepetçiler Köşküdür ki, halen haraptır.)

bine kadar askeri müze halinde kullanılan Aya - İrini kilisesi ile sur arasında sarayın sakaları olan Sim Sakaları ile saray hasırcılarının koğuşları vardı. Hâlen mevcut olmayan bu koğuşların yanında şimdi Darphâne binası bulunmaktadır. Darphâne evvelce Bayezid ile Koska arasında iken 1716 da buraya nakledilmiştir. Darphânenin eski yerinde de bugün harap vaziyette bir parçası mevcut olan Simkeşhâne binası inşa olunmuştu.

Darphânenin yanından, bugün Arkeoloji müzelerinin bulunduğu saha ile Gülhane parkına inen yolun başlangıcına yakın yerinde Darphâne kapısı vardı. Darphâne kapısından Ortakapıya doğru gidilirken daha ziyade Ortakapıya yakın bir yerde «Deâvi kasrı» denen ahşap bir kasır mevcuttu. Kubbe vezirlerinden birisi her gün buraya gelir dâva sahiplerinin arzuhallerini toplar, kendilerini dinler, arzuhallerle birlikte dâvaların hulâsalarını divan günlerinde Divan-ı hümâyuna sunardı.

Bâb-ı hümâyundan itibaren batıya doğru uzanan surla çevrelenen ve bugünkü Gülhane parkını içine alarak denize kadar uzanan saha ile, deniz kenarındaki Bizans surlarını takiben Ahırkapı fenerine, Ahırkapı feneri yakınındaki Balıkhane kapısından tekrar Bâb-ı hümâyuna kadar uzanan yerler de Topkapı sarayı saha ve müştemilâtındandır. İkinci avlu, Enderun ve Harem, bu geniş sahanın ortasında kalır. Sarayın

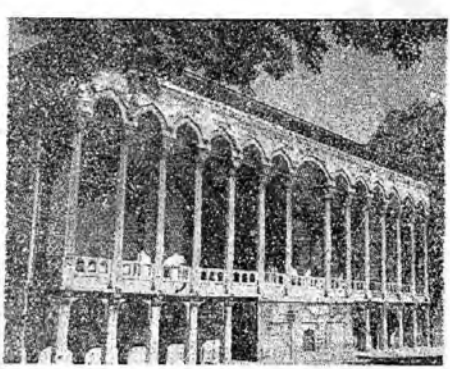

Fatih'in bu kısımda ilk yaptırdığı bina Çinili Köşk

en dikkate değer taraflarını teşkil eden İkinci yer, Enderun ve Harem kısımları bu sahadan muazzam bir duvarla ayrılmış olup, yegâne çıkış yerleri bir başta Ortakapı, diğer başta da Üçüncü kapı-

Bâb-ı hümâyun'dan itibaren batıya doğru sur boyu takip edilince «Soğukçeşme» kapısına gelinir. Gülhane parkına giriş yerini teşkil eden bu kapıya şimdi halk arasında Gülhane parkı kapısı, veyahut da sadece Park kapısı denilmektedir. Soğukçeşme kapısından girilip de sağa yokuşa doğru çıkılınca, bugün Arkeoloji müzelerini teşkil eden binalar grupuna rast gelinir. Fatih Sultan Mehmed'in 1472 de yaptırmış olduğu «Çinili Köşk» de buradadır. Çinili Köşk'ün karşısında bulunan Arkeoloji müzesinin yerinde eskiden Üçüncü Mehmed köşkü vardı.

Soğukçeşme kapısından girilip de sola doğru sur boyu takip edilince köşede «Alay Köşkü» ne rastlanır. Alay köşkünü Üçüncü Murad yaptırmıştır. Fakat bugünkü bina İkinci Mahmud devrine aittir. Padişahlar buradan çeşitli merasimde askeri ve sivil alayların geçişlerini seyrederlerdi. Alay köşkünün karşısında sur dışında şimdi Adlî Tıp dairesinin bulunduğu yerde eskiden sarayın terziler koğuşu vardı. Alay köşkünün batı istikametinde karşısında Bâb-ı Âli yani sadrazamlık dairesinin büyük kapısı vardır.

Alay köşkünden itibaren sur boyu takip edilince büyük kapılardan biri olan «Demir kapı» ya varılır. Alay köşkü ile Demir kapı arasında surun küçük koltuk kapılarından iki kapı mevcuttur. Demirkapı civarından itibaren deniz kenarındaki köşkler mıntıkasına gelinir. Deniz kenarındaki köşk ve civarındaki binalar ya yanmış veyahut da yıkılmıştır. Bugün ayakta duranlardan deniz kenarında «Sepetçiler köşkü» ne rastlanır. Sepetçiler köşkü yakınında evvelce saltanat kayıklarına mahsus kayıkhâne ve Hamlacılar ocağı vardı.

Sarayburnu yakınında sarayın önemli köşklerinden «Yalı köşkü» bulunmaktaydı. Padişahlar deniz gezintilerine buradan çıkar, sefere çıkan veya seferden dönen Kaptan-ı deryalar burada kabul olunurlardı. Yalı köşkünün civarında

Onyedi ve Onsekizinci asırlarda İmparatorluk halk kıyafetleri

"Zur Geschichte der costüme" adlı Almanca eserden aldığımız yukarıki grup resimlerde: Türk kadınlarının iç ve dış kıyafetleriyle maiyetleri, aşağı solda bir zeybek, bir Suriyeli ve bir hıristiyan kadını, sağdaki grupta da kuzey ve güneyli Arnavutlarla bir Bulgar tasvir edilmiştir. Bunlar asıllarına uygundur.

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu No. 28)

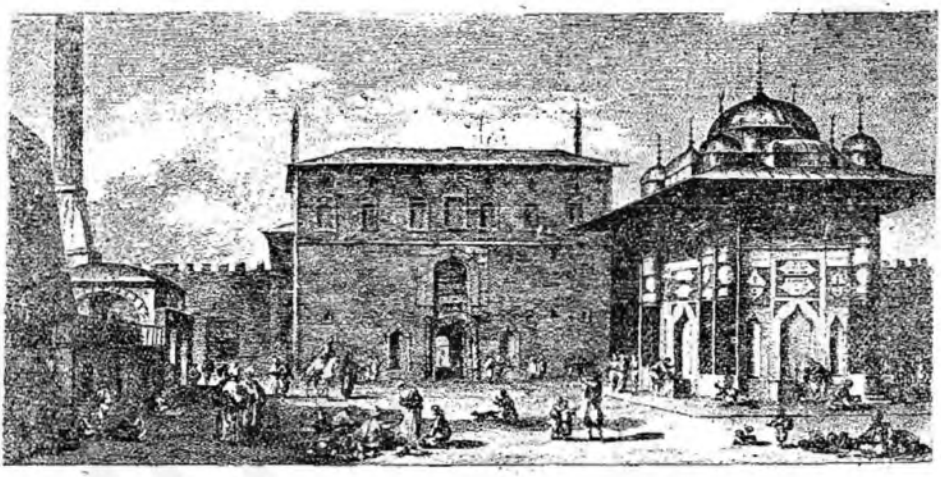

Bâb-ı hümâyûn (Birinci kapı). (Choiseule Gouffier'den)

Bostancıbaşı dairesi ve Bostancı hasekileri koğuşu mevcuttu.

Sarayburnunda deniz kenarında Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy'e nezareti bulunan Topkapı köşkü mevcuttu. Diğer köşklerden epeyce büyük olduğundan Topkapı sarayı şeklinde de anılan bu güzel ahşap bina bütün Yeni saraya adını vermiştir. İlk defa Üçüncü Ahmed tarafından yaptırılıp, bilâhara Birinci Mahmud tarafından genişletilen bu bina 1862 de bir yangın neticesi kül olmuştur.

Topkapı köşkünün arka tarafında Üçüncü Selim'in annesi için yaptırdığı ve içi pek süslü olan «Serdab köşkü» bulunmaktaydı. Serdab köşkünün arka tarafında yüksek kısımda Roma imparatorlarından İkinci Clodius zamanında Gotlar üzerine kazanılan zaferin hâtıra-

Birinci Yer (Melling'den)

sını tes'iden dikilmiş olan «Gotlar sütûnu» vardır. Bunun ilerisinde sarayın Harem kısmının Sarayburnu'na açılan kapısını teşkil eden «Üçüncü kapı» görülür.

Sarayın bir çiçek bahçesi olan «Hasbahçe» ile «Gülhane meydanı» Sarayburnu'nun arka ve üst tarafına rastlar. Hasbahçe'nin civarında ayrıca bir takım köşkler olup bunlar «Çayır köşkü» ve yine o civarda «İshakiye köşkü» denize yakın kısımda da «İncili köşk, Sinan Paşa kasrı» vardı. Değirmen kapısı ve saray değirmeni de bu taraftaydı. Gülhane meydanının denize yakın tarafında saray süprüntülerini toplayıp denize döken hademelerin ikametine mahsus «Mezbele keşan ocağı» denilen yer mevcuttu.

Bu köşkler sahasının Marmara'ya doğru ileri tarafında «Nişan taşları» ndan sonra « Gebehâne meydanı » na, oradan da Ahırkapı ve Balıkhane kapısı tarafından yukarı doğruçıkılmaya başlanınca saray surunun kara tarafındaki kapılarından olan «Otluk kapısı» na gelinir.

Topkapı sarayının bu dış avlusunu teşkil eden kısımda sarayın sebzesinden fırınına ve hattâ değirmenine kadar her türlü ihtiyacını temin edecek şeyler mevcuttu.

İkinci yer : Topkapı sarayının esas dikkate değer kısmı « İkinci yer » ile başlar. Dış avludan sonra İkinci avluyu teşkil eden bu bölüme, resmî adı «Bâb Üs-selâm» olan «Orta kapı» dan girilir. Ortakapı, bugün Topkapı sarayı müzesinin giriş kapısıdır. Ortakapının iki tarafında kurşun külâhlı birer kule, kulelerin altında da kapıcılara mahsus odalar vardır. Vezirlerden ve devlet erkânından gazaba uğrıyanların hapsedildikleri «Kapıarası» denilen yer burasıdır. Ortakapıdan ikinci avluya geçmek çok sıkı bir nizama tâbi idi. Vezirler Ortakapıya kadar atla gelirler, burada attan inerek ikinci avluya yaya dahil olurlardı. Buradan sadece padişahlar at üzerinde geçerlerdi.

Ortakapı ile Bâb üs-saâde arasında kalan ikinci avlu 160 metre uzunluğunda 130 metre genişliğindedir. Saray ıstılahında adı «İkinci yer» olan bu avluda Kapıkulu askerine ulûfe tevzi'i ve Bayram alayları gibi merasimler de yapıldığından « Alay meydanı » da denilir. Avlunun sağ tarafında «Matbah-ı âmire» denilen saray mutfakları vardır. İki sıra üzerine yirmi kubbe teşkil eden mutfakların bugünkü binası Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Mutfak binaları arasında yemek pişirme yerlerinden başka ahçıların, tablakârların ve memurlarının da koğuşları, ayrıca mescidleri mevcuttur. Saray mutfaklarında her gün dört - beş bin kişilik yemek pişirilirdi. Ulûfe tevzi günlerinde kapıkulu askerine verilen çorba, pilâv ve zerde de burada hazırlanırdı. Ramazanın onbeşinde kapıkuluna verilen baklava da yine bu mutfaklarda pişirilirdi.

Ortakapıdan sola doğru ilerlenince Hasahır kapısı ile Meyit kapısı denen iki kapı ve bir takım bina ve dairelere rastlanır. Meyit kapısı, saraydaki cenazelerin dışarıya çıkarıldığı kapı olduğu için bu isim verilmiştir. Bu iki kapı arasında Dar-üs-saâde ağası Hacı Beşir Ağanın yaptırmış olduğu cami ve hamam bulunur. Beşir Ağa camii ayakta ise de hamam yıkılmıştır. Bunların yan tarafında hasahır memur ve kâtiplerinin oturdukları, daha sonraları Yakalı baltacılar ve bahçıvanlar koğuşu olarak kullanılmış yer vardır. Bu binadan sonra Zülüflü baltacılar koğuşu ve onun yan gerisinde de Rahtı hazinesine gelinir. Zülüflü baltacılara tahsis edilen kısım koğuş, cami, hamam ve mektepten müteşekkil bir topluluk meydana getirir.

İkinci avludaki binaların en önemlilerinden birisi de « Kubbe altı » binasıdır. Avlunun sol tarafında bulunan Kubbe altı, Divan-ı hümâyun toplantılarının yapıldığı yerdir. Divan-ı humayun salonunun Ak ağalar kapısına bakan yan tarafında « İç hazine » diye anılan bina bulunur.

2 — ENDERUN

Ak hadımların muhafazasında bulunan ve bu bakımdan Akağalar kapısı denen Bâb-üs-saâde'den üçüncü avluya girilince Enderun başlar. Ak-ağalar kapısından sonraki üçüncü avlu, ikinci avludan daha küçüktür Buraya « Üçüncü yer » de denir.

Bâb-üs-saâde'nin ön kısmında mermer sütunlara müstenit geniş ve güzel bir

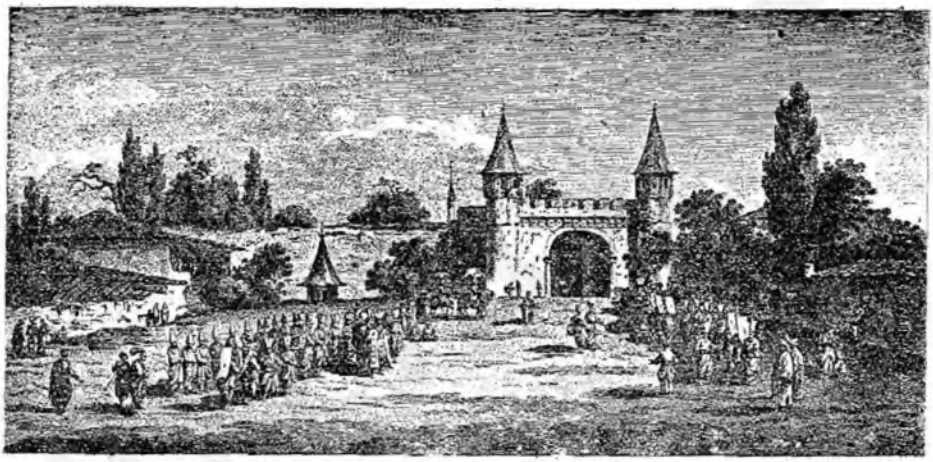

Bâb üs-selâm (İkinci kapı). (Choiseule Gouffier'den)

revak vardır. Padişahların cülûslarında taht buraya kurulur, yeni hükümdara biat merasimi burada yapılırdı. Bayramlaşmalar, bazen de Ayak divanı denilen fevkalâde divanlar ayni yerde cereyan ederdi. Beşinci Murad'a kadar padişahların cülûs merasimlerinin yapıldığı bu revakın Osmanlı tarihinde hususî bir yeri vardır.

Üçüncü avluya giriş istikametine göre Bâb-üs-saâde'nin sağ tarafında ak hadımların en büyük âmiri sayılan « Kapı ağası » veya « Bab-üs-saâde ağası » nın dairesi, solda da ak ağa yani beyaz hadımların koğuşu vardır. Bâb-üs-saâde'nin tam karşısında « Arzodası » mevcuttur. Yabancı devlet elçilerinin, sadaret değişikliği vukuunda vezir, şeyhülislâm, kazasker ve defterdarların, bir vazifeye yeni tayin edilen mühim devlet erkânının padişah tarafından kabul salonu olan Arzodası, etrafı fırdolayı geniş sa-

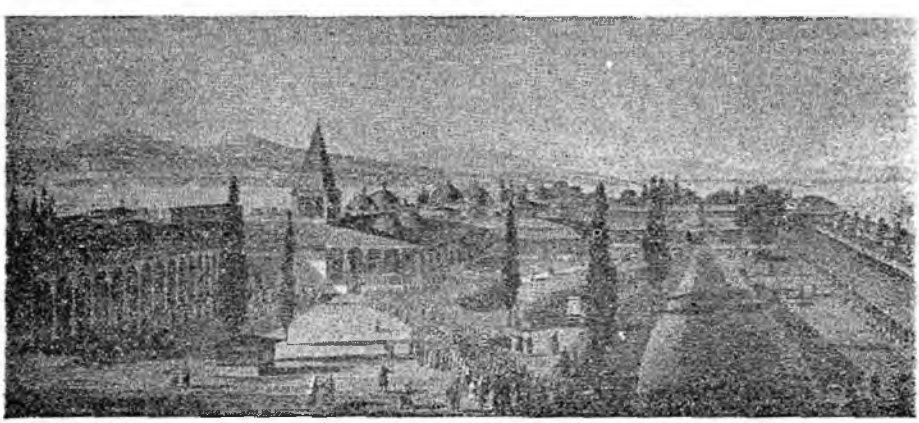

İkinci Yer. Sola doğru ortada kuleli ve önü kolonlu bina Kubbe altıdır. Sağda küçük kubbeleri olan uzun bina Matbah-ı âmire'dir (Mellingden)

çaklı revaklarla çevrili zarif bir binadır.

Arzodasının arka tarafında beyaz mermerden, üzeri kubbe ile örtülü güzel bir yapı olan Üçüncü Ahmed kütüphanesi bulunur. Arzodası gibi bu da başka binalarla bitişik tarafı bulunmayan müstakil yapı halindedir.

Üçüncü avlunun sağ köşesinde Enderun mektebi ve onun yanında Eczahane mevcuttur. Buradan itibaren avlunun sağ kenar uzantısında Seferli koğuşu, İkinci Selim hamamı, Hazine-i hümâyun vardır.

Üçüncü avlunun, Bâb-üs-saâde'nin karşısına düşen kenarında ise; Kiler-i hassa denilen Kiler koğuşu, Hazine kethüdalığı dairesi ve Hazine koğuşu, mukaddes emanetlerin hıfzedildiği Emanat-ı mübareke dairesi bulunur. Halen Topkapı sarayı müzesinin müdiriyet dairesi olarak kullanılan kiler koğuşu ile hazine koğuşu arasında üstü kapalı bir merdivenle aşağı kısma yâni « Dördüncü yer » e inilen bir yol vardır.

Üçüncü avlunun dördüncü kenarını teşkil eden kısımda, Emanat-ı mübareke dairesinin bitişiğinde ve onun devamı halinde « Hırka-i saâdet dairesi » ve ayni sahada Hasoda ve Enderun ağalarının mescidi görülür. Sarayın en büyük camii olan burası hâlen Topkapı sarayı kütüphanesi olarak kullanılmaktadır. Ağalar camii ile Hırka-i saâdet dairesi arasında Arzhâne ve « Hasoda » bulunmaktadır.

Kiler koğuşu ile hazine koğuşu arasındaki yoldan geçilerek sarayın « Dördüncü yer » ine girilince, zarif bir takım köşklerin bulunduğu sahaya gelinmiş olur. Kara Mustafa Paşa köşkü, Revan köşkü, Bağdad köşkü, Mecidiye köşkü bunlardandır. Bunlardan bilhassa Bağdad köşkü çinileri, oymaları, sedef ve bağa işlemeleri ile bir sanat şaheseridir. Dördüncü Murad tarafından Bağdad fethinin hâtırası olarak yaptırılmıştır. Yine ayni hükümdar tarafından yaptırılmış olan Revan köşkü, Bağdad köşkü üslûbunda olup ondan biraz daha küçüktür. Çok zarif bir bina olan Kara Mustafa Paşa köşküne « Safa köşkü » de denilir.

Kara Mustafa Paşa köşkünün ön tarafında meşhur Lâle bahçesi vardır. Hekimbaşı odası da Lâle bahçesi civarına isabet eder. Yine dördüncü yer'de « Sünnet odası » vardır. Sünnet odası, Hırka-i saadet dairesinin arkasında ve onunla ayni çatı altındadır. Sünnet odası ile Bağdad köşkü arasında « Sultan İbrahim kameriyesi » vardır. Dördüncü yer'den bir kapı ile Sarayburnu tarafına çıkılır. Sarayın büyük kapılarından olan bu kapıya « Üçüncü kapı » denilir.

3 — HAREM

Topkapı sarayının Harem kısmı muhtelif zamanlarda yapılmış binalar topluluğu halindedir. Yer yer muhteşem kısımlar olmakla beraber alçak tavanlı odalar, muhtelif zamanlarda inşa edilmiş kısımları birbirine ekliyen koridorlar, izbe ve karanlık avlular vardır. Harem, sarayın Gülhane parkına bakan batı tarafını kaplar.

Padişahın, padişahla alâkalı kadınların, kız ve erkek çocuklarının, bundan başka haremin nezaretine memur harem ağaları ile müsahiblerin oturma sahasıdır. Onun için Haremi, birisi asıl Harem, diğeri de asıl Harem ile Enderun arasında kalan harem ağaları ve müsahibler daireleri diye iki kısımda mütalea mümkündür.

Harem'in bir takım kapıları vardır. Bunlardan bir tanesi, saraydan çıkan kadınların bu kapı önünde arabaya binişlerinden dolayı « Araba kapısı » diye anılan kapıdır. Araba kapısı Kubbe altı'nın arka tarafında, zülüflü baltacılar koğuşunun önüne yakın yan tarafındadır. Sarayın karşıdan bakılınca dikkati çeken büyük kulesi, Kubbe altı ile bu kapı arasında kalan bir sahaya isabet eder. Araba kapısından girilince « Dolaplı kubbe » denilen yere gelinir. Buradan, büyük kulenin bulunduğu tarafa açılan bir kapı da mevcuttur.

Dolaplı kubbe'nin yan ve gerilerinde « Karaağalar camii » ve haremağalarının dairesi bulunur. Karaağalar camiinin yanında küçük cariyelere mahsus bir sibyan mektebi olan « Kalfa mektebi » vardır. Haremağaları dairesi, bir iç koridor üzerine iki taraflı sıralanmış bir binadır. Loş ve kasvetlidir. Harem ağalarının subayı olan Başkapı gulâmı dairesi bu binanın en süslü yeridir. Harem ağaları dairelerinin kubbe altı binasına bakan tarafında 6 - 7 metre genişliğinde 45

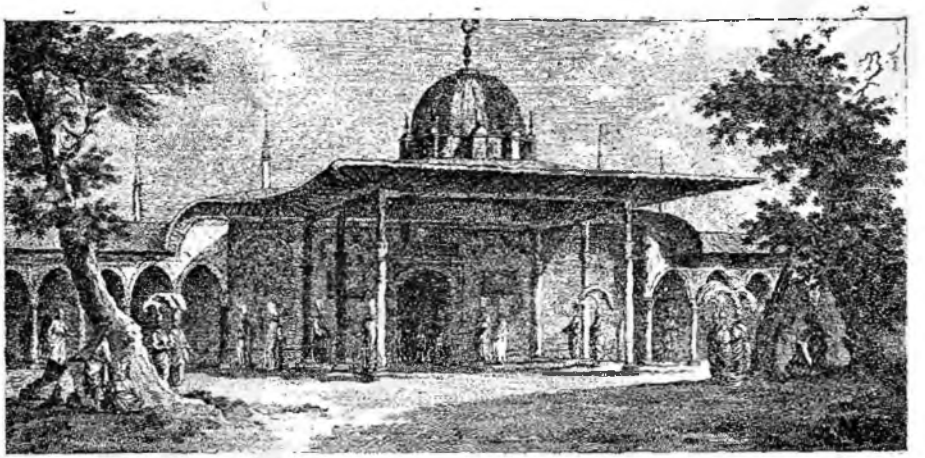

Üstte Bâb üs-saade (Choiseule Gouffier'den), yanda Arz odası, altta Üçüncü yer: Sağda kubbeli bina Üçüncü Ahmed kütüphanesi ve onun solunda Arz odası (Bartlett'ten)

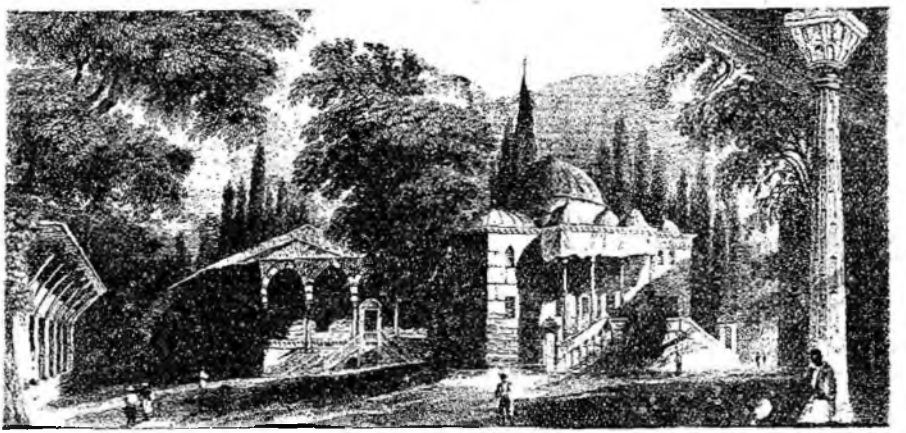

Harem ve giriş yerinin Kubbe altı arkasındaki kuleden görünüşü

metre kadar uzunlukta bir koridor vardır. Bu koridorun bir ucu nöbet yeri denen kısma kadar uzanır.

Koridorun nöbet yerine yakın kısmında Dar-üs-saâde ağası dairesi ile şehzâdeler mektebi ismiyle anılan yerler vardır. Dar-üs-saâde ağası dairesinin duvarları Onyedinci asır çinileriyle süslüdür. Şehzâdeler mektebi Onyedinci asır

Harem'in giriş yeri

çinilerinin güzel örnekleri ve tahta oymacılığın zarif nümuneleri ile bezenmiştir.

Nöbet yerinin methalinde Harem-i hümâyunun cümle kapısı görülür. Nöbetyeri ile iç hazine arasında loş ve kubbeli bir geçitten yürününce «Kuşhane kapısı» na gelinir. Kuşhane kapısı, Kuşhane meydanına açılır. Kuşhane meydanında iki daire mevcuttur. Bunlardan biri, padişahın nefsine mahsus yemeklerin pişirildiği mutfak, diğeri de eczanedir. Kuşhane meydanındaki bir kapı Ak ağalar camii yanından Üçüncü yer'e açılır. Kuşhane meydanı Harem-i humâyundan sayıldığı cihetle bu kapıdan sadece harem ağaları işler, icabında hareme celbolunan tabipler ile mabeyin erkânı ayni yerden girebilirlerdi.

Harem'in cümle kapısı civarından açılan kapı ve koridorlarla muhtelif istikametteki dairelere gidilebilir. Bunlardan birisi Cariyeler dairesine, birisi Valide taşlığına, bir diğeri de Altın yol denen kısma açılır. Cariyeler dairesine giden yol uzun bir aralık şeklindedir. Cariyeler dairesinin bitişiğinde Valide dairesi vardır. Cariyeler dairesinden valide dairesine bir kapıdan geçmek mümkündür.

Valide dairesinin esas giriş çıkış yeri Valide taşlığı tarafındadır. Valide taşlığı, zemini taş döşeli yedi sekiz yüz metre karelik bir avludur. Valide taşlığının üç tarafında duvar, bir tarafında da altı sütunlu bir revak vardır. Revakın altında biri büyük biri küçük iki çeşme görülür. Valide taşlığının sağ tarafı Altınyol, sol tarafı ise Valide dairesidir. Valide dairesinde, valide sultanların oturma, yemek, yatak odaları ve ayrıca da valide hamamı vardır. Valide sultan odalarının bir kısmının duvarlarında çirkin İtalyan çinileri görülür.

Valide taşlığına açılan kapılardan birisi de «Taht kapısı» dır. Taht kapısının yanında bir binek taşı vardır. Padişahlar Kılıç alayına giderlerken bu binek taşından ata binerler ve Kuşhane kapısından üçüncü avluya atla çıkarlardı. Taht kapısından «Ocaklı sofa» veya «Ocak sofası» denen yere girilir. Ocak sofasında yaldızlı tunçtan sarayın en güzel ocaklarından biri bulunur. Ocak so-

fasının bir tarafında da Şehzâdeler dairesi vardır.

Çeşme sofasının bir tarafındaki geçitten Üçüncü Muradın yatak odasına gidilir. Burası, sarayın en muhteşem yerlerinden biridir. Duvarları on altıncı asrın en güzel çinileri ile süslüdür, kapıları sedef, fildişi ve bağa kakmalıdır. Üçüncü Murad'ın yatak odasının bitişiğinde «Hünkâr sofası» mevcuttur. Buraya, Üçüncü Murad'ın yatak odasına açılan geçit yerinin diğer bir tarafında bulunan kapıdan girilir. Hünkâr sofasının başka bir kapısı daha vardır. Hünkâr sofası, haremin en büyük ve en süslü salonudur. Padişahların eğlendikleri yerdir. Hükümdarın oturması için sayebanlı bir taht mevcuttur.

Hünkâr sofasında bulunan bir kapıdan Üçüncü Ahmed'in yemek odasına geçilir. Yine bu bölümdeki odalardan biri olan Birinci Ahmed'in mütalea odası haremin güzel yerlerinden olup, bilhassa tertibatı bakımından dikkati çeker.

Haremin zikre değer yerleri arasında Birinci Abdülhamid'in yatak odası, Üçüncü Selim odası, Havuzlu taşlık (asma bahçe) ve Sultan Osman köşkü vardır.

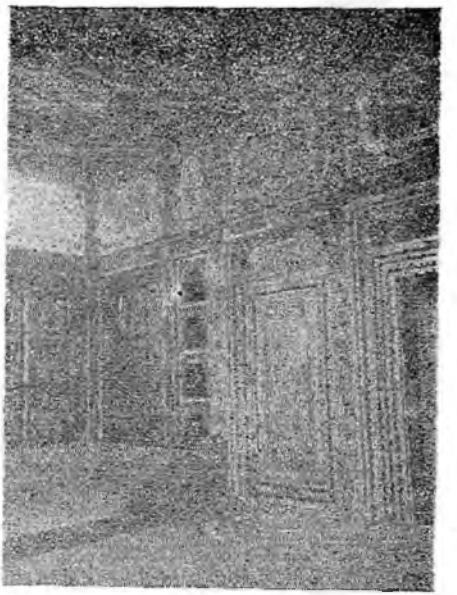

Haremde Aynalı salon

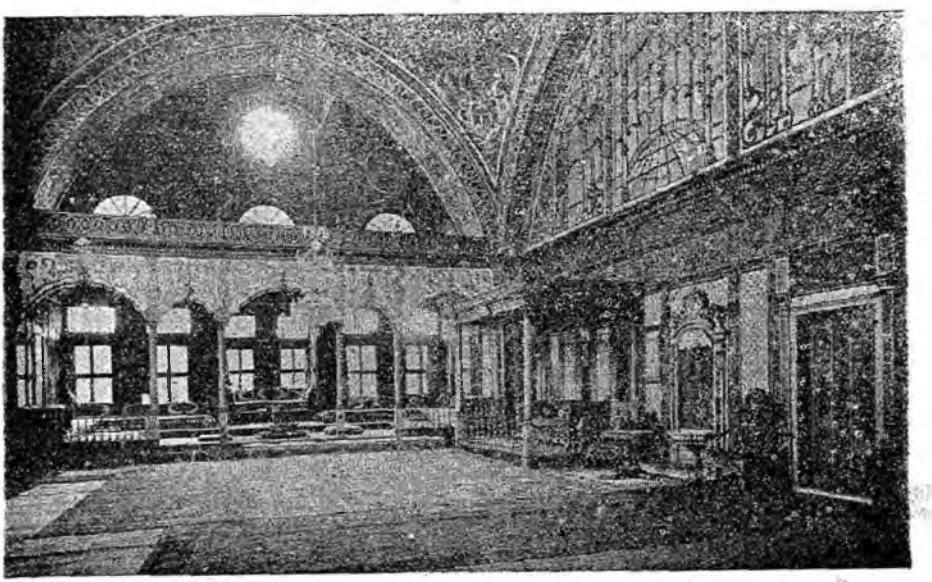

Hünkâr sofası

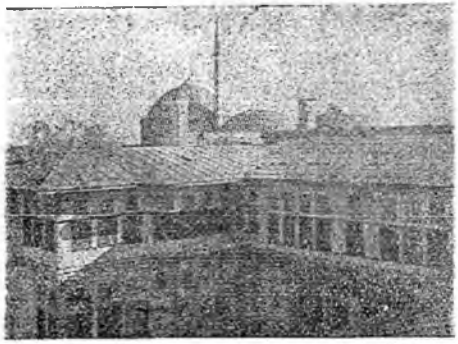

Haremde İkballer dairesi

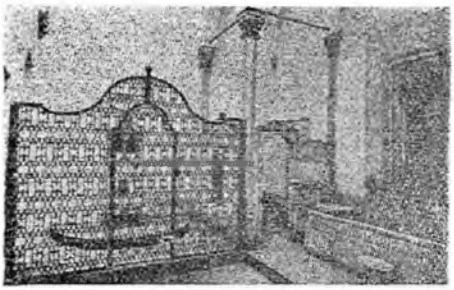

Haremde Padişah hamamı

Üçüncü Osman'ın köşkü haremin Gülhane parkı tarafındadır. Köşkün cephesi Sultan Osman taşlığına bakar, arkası ise Topkapı sarayı surunun Demirkapı tarafına bakan yüksek kısmın üzerine tesadüf eder.

Hünkâr sofrasına giden dar bir yolun ucunda Hünkâr hamamı vardır. Hamamda lüleleri altun yaldızlı dört kurna mevcuttur. Hünkâr kurnası yaldızlı tunçtan bir parmaklık içine alınmıştır.

Topkapı sarayının harem kısmı bir takım koridor ve dehlizlerle yekdiğerine bağlanan pek karışık bir manzume teşkil ettiğinden yazı ve tarifle anlaşılması pek güçtür.

TOPKAPI SARAYINDA OTURANLAR VE VAZİFELİLER

Topkapı sarayı sadece padişahların meskeni sayılan bir yer değildi. Padişah ve ana mesuliyeti bulunan kimseler burada ikamet ettikten başka, devlet teşkilâtında hizmet sahibi bazı şahıslar da buradan vazife görür, yabancı devlet mümessilleriyle temasların bir kısmı burada vuku bulur, siyasi ve idari mahiyetteki bazı merasimler de burada cereyan eylerdi. Bu bakımdan, Topkapı sarayında oturanlarla vazife sahiplerinin gözden geçirilmesi, Osmanlı devlet teşkilâtının bir kısmının tetkiki neticesini de vermiş olacaktır. Bunun dışındra, bilhassa, Osmanlı devletinin idaresinde en yüksek otorite olan hükümdarların nelere istinat ettiği de kolayca anlaşılacaktır.

Osmanlı padişahları Fatih Mehmed'den itibaren devşirmelere devlet idare ve inzibatında vazife vererek onlara istinada başlamışlardı. Fatih Sultan Mehmed'in Türk aristokrasisinin inkişafını önleyici hareketi ile başlıyan bu durum onsekizinci asrın başlarına kadar devam etmiştir. Yani, Osmanlı padişahları, Onbeşinci asrın ortalarından itibaren şahıslarına mahsus merkez ordusu ile devlet idaresi için, bir Türk aristokrasisinin, yani seçkin bir zümrenin yetişmesi yerine, devşirmelerden ibaret bir bende sınıfı yetiştirerek buna istinadı tercih etmişlerdi. Bu yüzden, hıristiyan asıllı çocuklara Türk ve müslüman terbiyesi verilmiş, padişaha bağlılık duygularının gelişmesi meselesi ön plânda tutulmuş, bu yolda bir terbiye sistemi ile yetişen kimseler, bir nevi hassa ordusu mahiyetini taşıyan Kapıkulu askeri sınıflarında, saray hizmetlerinde vazife almışlardır. Bilhassa saray hizmetlerinde bulunanlar kabiliyet ve liyakatlarına göre saray haricindeki devlet hizmetlerine de tâyin edilmişlerdir. Bu bakımdan, Topkapı sarayı, tahsil ve terbiye ile devlet hizmetine geçecekler için bir yetişme müessesesi vazifesini de görmüştür.

Netice olarak şuna ehemmiyetle işaret etmek gerekir ki, Onbeşinci asrın ortalarından başlıyarak Onsekizinci asrın başına kadar, Topkapı sarayı vazifelilerinden ulema sınıfı ile bir kısım divan ve mali işler ve kalem ricali hariç, diğer hizmet sahiplerinin hemen hemen tamamı devşirmeden gelme idi. Bu hal, Osmanlı sarayına devşirmeden iç oğlanı alınması usulünün 1675 te terkine kadar devam etti. Bu tarihten sonra, mahdut miktar-

da alınan esir çocukları hariç, hemen bütün saray hizmetleri tedricî surette Türk gençlerine verilmiştir. Binaenaleyh, Osmanlı sarayında oturanlar ve vazifeliler mütalea edilirken bu mühim noktanın hatırda tutulması gerekir.

Bu önemli hususları tebarüz ettirdikten sonra şimdi sarayın mensupları ve vazifelilerinin tetkikine geçelim. Topkapı sarayında oturanlarla vazifelilerin sarayın bölümlerine göre tetkiki uygun düşer. Zâten sarayın bölümleri, vazifelilerin durumları ile sıkı sıkıya ilgilidir. Buna göre :

1 — Bîrun halkı, 2 — Enderun halkı, 3 — Harem halkı.

diye bir ayırma yapmak lâzımdır.

BİRUN HALKI

Topkapı sarayının dış bölümünü teşkil eden Bîrun kısmı çok geniş olduğundan buradaki halk ve vazifeliler de çeşitlidir. Bunlar :

I — Ulemâ sınıfı, II — Emîrler sınıfı, III — Rikâb ağaları ile Müteferrika ve Baltacılar, IV — Müteferrik hizmet bölükleri, V — Bostancı ocağı, VI — Has ahır (Istabl-ı âmire) .

Altı kısımda tetkik edilebilen Bîrun halkından, Ulema sınıfı ile Bîrun'un erkân kısmını teşkil eden ve « Ağayân-ı bîrun » diye de anılan Rikâb veya Özengi ağaları gündüzleri bîrundaki dairelerinde çalışırlar akşamları evlerine giderlerdi. Bunların dışında kalanlar ise daha sıkı bir disipline tâbi olup sarayda çalışır ve yine orada yatıp kalkarlardı. Bîrun teşkilâtına ait tayinler sadrazam tarafından yapılırdı.

I — Ulemâ Sınıfı

Bunlar altı kısımda mütalea edilirler.

1 — Padişah hocası, 2 — Hekim başı, 3 — Cerrah başı, 4 — Kehhal başı, 5 — Müneccim başı, 6 — Hünkâr imamı.

Padişah hocası : Osmanlı padişahları, şehzâdelerin sancağa çıkma usulleri devam ettiği müddetçe çok iyi bir tahsil ile yetiştirilirlerdi. Şehzâdeler kafes hayatı yaşamaya başladıktan sonra tahsillerindeki eski intizam biraz gevşemekle beraber, yine de kendilerine tahsis edilen hocalardan sarayda ders görürlerdi. Şehzâdeler padişah olunca, ders gördükleri hocalarını hünkâr hocalığına tayin ederler ve onlara yüksek ilmiye rütbesi verirlerdi. Onyedinci asrın ikinci yarısından itibaren tahta geçen padişahlar ise, hükümdar oldukları zaman ulemâ arasından kendilerine bir hoca tayin ederlerdi.

Padişah hocaları içinde hükümdarın kendilerine besledikleri saygıdan faydalanarak devlet işlerine karışan ve kuvvetli bir nüfuz tesis eden kimseler çıkmıştır. Padişah hocalarından birkaç tanesi tesis ettikleri kuvvetli nüfuzla Osmanlı tarihinde bir hayli rol oynamıştır. 1703 te çıkan bir isyan neticesi padişah hocalarından Feyzullah Efendi'nin katlinden sonra, hünkâr hocalarının nüfuzları kırılmış, ehemmiyetleri azalmıştır.

Hekim başı : Ser etibbâ-ı hassa denilen hekimbaşılar, saraydaki doktorların âmiri olduğu gibi, imparatorluk dahilindeki bütün tabip, cerrah ve göz hekimlerine nezaret selâhiyetleri de vardı. Hastanelerin tabib ve cerrahlarının tayin ve azilleri hekimbaşının takriri üzerine olurdu. Hekimbaşılar zaman zaman İstanbul'daki müslim ve gayrimüslim tabip ve cerrahları teftiş ve imtihan eder, ruhsatnâmesi bulunmıyanların dükkânlarını kapattırırdı.

Hekimbaşılar 1836 tarihine kadar ilmiye sınıfından tıp ilmine vâkıf kimseler arasından seçilip tayin edilirlerdi. Bu tarihten sonra mülkiye sınıfından hekimbaşı tayin edilmeye başlanmıştır.

Cerrah başı : Saraydaki cerrah başılar şehzadelerin sünnetleri ve saraya alınacak hadım ağaların muayeneleri ile mükelleftirler. Hekimbaşıdan emir alan Cerrah başıların emrinde başka cerrahlar da vardı.

Kehhal başı : Göz hekimlerine kehhal denirdri. Ser kehhal diye anılan kimseler ise saraydaki göz hekimlerinin başı idi. Hekimbaşıdan emir alan baş kehhal göz hastalıklarına bakar, göze faydası olduğu için sürme hazırlardı.

Müneccim başı : Zâyice tertibi suretiyle eşref saat istihracına çalışan müneccimlere Osmanlı sarayında yer verilmişti. Müneccimbaşı padişahın cülûsu, doğumu, harp, ilânı, ordunun hareketi, sadrazamlara mühür verilmesi, sultan

düğünü, denize gemi indirilmesi gibi uğur ve eşref saati arzulanan hususlarda zâyiçe tertip ederlerdi. Müneccimbaşının vazifelerinden biri de takvim tertip etmekti. Müneccim başı marifetiyle takvim tertibi işi 1800 senesine kadar devam etti. Bu tarihten sonra takvim tertibinde rasat âletlerinden faydalanma usûl ittihaz olundu.

Hünkâr imamı : Bilgili, güzel sesli, biraz da musikiye vâkıf kimseler arasından seçilen hünkâr imamı, padişah namaz kılarken kendisine uyduğu şahıstı. Sarayda padişaha namaz kıldıran hünkâr imamı, hükümdarın gittiği camide bayram ve cuma namazlarını da kıldırırdı. Hünkâr imamları aşağı derecede de olsa kendilerine müderrislik verilirdi. Kazasker rütbesinde olan hünkâr imamları da vardır.

Hünkâr imamı bir tane iken on yedinci asrın ikinci yarısında ikinci imamlık, daha sonraları da üçüncü imamlık ihdas edilmiştir.

II — Eminler Sınıfı

Saray hizmetindeki eminler dört tanedir :

1 — Şehremini, 2 — Matbah-ı âmire emini, 3 — Darphâne emini, 4 — Arpa emini.

Şehremini : Eski ve yeni saraylarla, Galatasarayı ve İbrahim Paşa sarayının tamirat ve inşaat meseleleri, buradakilerin giyecek, yiyeceklerini temin, harem-i hümâyunun maaş ve masraf işleriyle şehremini meşgul olurdu. Bu bakımdan şehremininin, beledî işlere bakan belediye reisi vaziyetindeki kimselerle karıştırılmaması lâzımdır. Şehreminleri, sayılan bu vazifelerinin yanında sarayın vekilharcı durumunda idiler. Onun için vazifeleri hayli ehemmiyetli addedilirdi.

Şehremininin maiyetinde bir takım memur ve kâtipler vardı. Resmî binaların tamir ve inşa işleriyle şehremini meşgul olduğu cihetle, başmimar ile mimarlar onun emrinde idi. Fakat şehreminleri inşaat malzemesini temin, masraf ve yevmiyeleri tutmakla mükellef olduğu halde inşaatın diğer kısımlarına da bazan müdahale ettiklerinden mimar başı ile aralarında anlaşmazlıklar oluyordu. 1831 senesinde şehreminliği ile mimar başılığın birleştirilerek « Ebniye-i hassa müdürlüğü » nün ihdasiyle şehreminliği kaldırıldığından bu anlaşmazlık da kendiliğinden hallolunmuştur.

Matbah-ı âmire emini : Matbah-ı âmire denilen saray mutfaklarının umum levazım müdürü durumundaki vazifeli şahsa Matbah-ı âmire emini denirdi. Maiyetindeki memurlardan da faydalanarak saray mutfaklarında çalışanların işlerini kontrol, saray mutfaklarında sarfedilen tekmil zahire ile mutfak malzemesinin temini bunun vazifesi cümlesindendi. Koçu Bey risalesinde : « Kilâr-ı âmireye zahire tedarik eder, matbah harcını ol tutar » şeklinde vazifesi hulâsalandırılan matbah-ı âmire emini, gerek padişahın gerekse harem ve saray erkânının yemeklerinin pişmesini temin ederken, yapılan her türlü masrafın muntazaman defterini tuttururdu.

Saray mutfaklarında her gün dört beş bin kişiye yemek piştiğinden matbah-ı âmire emininin emrindeki memur ve kâtiplerle, yemekleri pişiren ahçı ve yamaklarının sayısı bir hayli idi. Onaltıncı asrın ikinci yarısında saray mutfaklarında altmış ahçı ile iki yüz hizmetkâr çalışmaktaydı. Padişahın şahsı için Kuşhâne denilen mutfakta hazırlanan yemeklerin malzeme ve pişirilmesini temin işi de matbah-ı âmire eminine aitti.

Saray mutfaklarında harcanan zahirenin bir kısmı, matbah-ı âmire için ayrılan tahsisatla temin edilir ; bir kısmı da Mısır, Eflâk, Boğdan ile Anadolu'daki bazı eyaletlerden müretteben gelirdi.

Darphane emini : Osmanlı devletinde para basılması işi darphâne emini tarafından yürütülürdü. İstanbul darphânesi evvelce Beyazıd ile Koska arasında iken sonraları sarayın bîrun kısmına nakledilmiştir.

Sultan Birinci Mahmud zamanına gelinceye kadar İstanbul dışında Gümüşhane, Diyarbakır, Rumelide Üsküp taraflarında Navoberda şehirlerinde de darphaneler vardı. Maamafih, İstanbul'un zaptından sonra paralar daha ziyade İstanbul darphânesinde basılmıştır.

İstanbul darphanesine Ergani, Keban, Gümüşhane ve Küre'den bakır, gümüş ve altun gelirdi. Bu madenlerden para basılması işini yürüten Darphâne emini bir

seneliğine tayin edilirdi. Bir yıllık müddet dolunca eskisinin tayini tekrarlandığı gibi, onun yerine bir başkası da tayin olunabilirdi. Darphanede kesilen muhtelif cins paranın ayarı, eminin emri altında çalışan ve sahib-i ayar denilen memur tarafından kontrol edilirdi. Darphâne eminleri maliyenin ikinci kalemi olan baş muhasebenin kontrolü altında idi. Darphâne eminliği memuriyeti 1835 senesine kadar devam etmiş, bu tarihte defterdarlık ile birleştirilerek « Darphâne-i âmire defterdarlığı » teşkil edilmiş, daha sonra buna daha başka şekiller de verilmiştir.

Arpa emini : Saray ahırlarındaki hayvanlara ot ve arpa ile hayvanlara malzeme temini arpa emininin vazifesi cümlesindendi. Hacegân-ı divân-ı humayun rütbesinde olan arpa emini bazı tarih ve vesikalarda « Emin-i Cev » şeklinde de zikredilmektedir.

Saray mutfaklarında olduğu gibi Has ahır (Istabl-ı âmire) ın sarfiyatının bir kısmı para ile tedarik edilmek, bir kısmı da mürettep mahallerden aynî olarak celbedilmek suretiyle karşılanırdı. 1660 senesinde Istabl-ı âmiredeki hayvanlar için giyecek ve malzeme parası olarak 16379 akçe verilmişti.

İstanbul'a gelen muvakkat elçi, murahhas, beylerbeyi, sancak beyi gibi misafirlerin hayvanlarının kuru ot ve arpaları da arpa emini tarafından temin olunurdu.

III — Rikâb Ağaları İle Müteferrika ve Baltacılar

Birun'un erkân kısmını teşkil eden bunlar üç sınıfa ayrılmaktaydı :

1 — Rikâb ağaları, 2 — Müteferrikalar, 3 — Baltacılar.

Padişahın atının yanında yürümeğe mezun olan, bu bakımdan kendilerine özengi ağaları da denen imtiyazlı ağalar şunlardı :

A — Yeniçeri ağası, B — Emîr-i âlem, C — Kapıcılar kethüdası, D — Kapıcı başılar, E — Çavuşbaşı, F — Çakırcı başı, G — Şahinci başı, H — Atmacacı başı, I — Emîr-i ahur, J — Çaşnigir başı, K — Altı bölük ağaları, L — Cebeci başı, M — Topçu başı, N — Top arabacı başı.

Rikâb ağalarından olan yeniçeri ağası, cebeci, topçu, top arabacı ve altı bölük ağaları askerî teşkilât kısmında zikredileceğinden burada diğerleri incelenecektir.

Emîr-i alem : Tabl-ı alem mehterleri denilen ve saltanat sancaklariyle mehterhane takımını ihtiva eden bölükler Emir-i alem'in nezaretinde bulunurdu. Baştaki (E) harfi terkedilmek suretiyle Mir alem şeklinde de söylenilen Emir-i alem rikâb ağalarının ehemmiyetlilerinden sayılırdı. Padişah sefere çıktığı zaman yedi alemden mürekkep saltanat sancakları bunun nezareti altında gider, Emir-i alem'in kendisi de « Ak alem » denilen beyaz sancağı taşırdı.

Vezir, beylerbeyi ve sancak beyliğine yeni yükselenlere padişah tarafından verilen sancak ve tuğ Emir-i alem vasıtasiyle verilirdi. Böyle kimselere sancak ve tuğ verilmesi hususi bir merasim icrasına vesile teşkil ederdi. Kendisine sancak ve tuğ verilen vezir, beylerbeyi ve sancak beyleri bunları alırken rütbesine göre Emir-i alem'e para, kürk ve attan ibaret muayyen bir aidat öderdi.

Elçilerin huzura kabulleri sırasında Emir-i alem de hazır bulunur ve elçinin mektubunu alarak yanındaki vezire verir, o da yanındakine nakledérek mektup padişaha ulaştırılırdı. Padişah elçiye bir mektup verince ayni hareket tersinden icra olunur ve en sonunda mektup Emir-i alemin elinden elçiye ulaşırdı. Emir-i alem terfi edince sancak beyi olurdu. Lâkin bu sıraya her zaman riayet edilmemiştir. Emir-i alemlik memuriyeti 1832 de lâğvedilerek vazifesi birinci mirahura verilmiştir.

Kapıcılar kethüdası : Ecnebi eserlerde, saray nâzırı şeklinde tarif edilen kapıcılar kethüdası Topkapı sarayının Bâb-ı hümâyun ve ortakapısını bekliyen bütün kapıcılarının âmiri idi. Kethüdây-ı Bevvâbîn diye de anılan Kapıcılar kethüdası Divan-ı hümâyunda bulunarak padişah ile sadrazam arasındaki sözlü ve yazılı görüşmelere vasıtalık ederdi. Divân-ı hümâyunda oturmayarak ayakta hizmet eden kapıcılar kethüdasının elinde çavuşbaşı'da olduğu gibi bir gümüş âsâ bulunurdu.

Kanunnâme-i Âl-i Osman'da kapıcı-

lar kethüdasının vazifesi şöyle târif edilmiştir :

« Çavuşbaşı ve reis-ül-küttab ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır. Divanda oturmazlar. Divâna her gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım geldikçe Çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası önlerine düşüp istikbal etsünler ve bazı mesalih için benden taşra haberi kapı ağası, kapıcılar kethüdasına söylesün ve ol dahi vüzerâma ve kazaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler » .

Bir veziriâzam azledildiği zaman mühr-ü hümâyunun ondan alınması, yenisine de verilmesi kapıcılar kethüdası vasıtasiyle olurdu. Bu usûl onyedinci asrın ikinci yarısına kadar devam etmiş, bundan sonra mühür bizzat padişah tarafından alınıp verilmiştir.

Padişahlar bayram ve cuma namazları için saraydan çıktıkları zaman hükümdara sunulan istidaları kapıcılar kethüdası alırdı.

Divan toplantılarını müteakip sadrâzamlar arza giderken kapıcılar kethüdası çavuşbaşı ile birlikte Bâb-üs-saâdeye kadar sadrâzama refakat ederdi. Divan günlerinde padişaha arzedilecek telhisi kapıcılar kethüdası götürürdü.

Kapıcılar ve kapıcıbaşılar : Topkapı sarayının Bâb-ı hümâyun ve Ortakapı gibi büyük kapılarında kapıcılar mevcuttu. Bunların, bulundukları kapıları beklemekten başka saraya ait birtakım vazifeleri de vardı. Kapıcılar, « Bevvâbân-ı bâb-ı hümâyun » yani Bâb-ı hümâyun kapıcıları, « Bevvebân-ı dergâh-ı âli » yani Ortakapı kapıcıları olmak üzere iki kısımdı. Ayni Ali risalesine göre birincisinin sayısı 417, ikincisinin de 1925 idi. Bunlar bir takım bölüklere ayrılmıştı. Her bölüğün birer bölük başısı ile kethüda ve kâtibi vardı. Dergâh-ı âli kapıcıları içinde « Pişkeşçi » ismi verilen kapıcı, diğerlerinin de âmiri olup « Pişkeşçi-i şehriyari » denilen bölüğün de bölük başısı idi. Pişkeşçi, elçilerin getirdiği pişkeşi Divân-ı hümâyuna getirerek teşhir ederdi. Pişkeşçiden sonra yine kapıcılardan olan ve padişahın kırmızı kadifeli altun matrasını taşıyan « matracı », padişahın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini getiren « İskemle ağası » gelmekteydi. Bunlar ayni zamanda birer bölüğün bölükbaşısı idi.

Bunlardan başka bayram gecelerinde ve seferde padişahın otağı etrafında meş'ale yakmakla vazifeli kapıcılar ile siyah hadımlara hizmet ve yardım eden kapıcılar mevcuttu. Ayrı bir bölük teşkil eden cellâtlar da kapıcılara dahildi.

Bâb-ı hümâyun ve Ortakapıdaki kapıcıların büyük subayına « Kapıcı başı » denirdi. Fatih zamanında kapıcı başı bir tane iken sonraları sayısı artmış, onaltıncı asrın ortalarında dörde çıkmış, zamanla daha da artarak onsekizinci asrın sonlarında yüz elliyi bulmuştur. Kapıcı başılar çoğalınca baştan dört tanesi derece itibariyle ötekilerden üstün addedilmiş, içlerinden en kıdemlisine de « Baş kapıcıbaşı » denilmiştir.

Yabancı devlet elçileri saraya gelince kapıcıbaşılardan iki tanesi elçiyi önce divana götürür, huzura kabul sırasında da elçinin kollarına girerek arz odasında padişahın karşısına çıkarırlardı.

Eyalet valisi olan vezirlere, beylerbeylerine yapılacak mühim tamimler bunlardan biri vasıtasiyle yapılırdı. Vezir, beylerbeyi gibi mühim erkândan birisi idam edileceği zaman idam fermanı kapıcı başıya verilir, o da bunun icabını yerine getirirdi.

Devşirme usulü kaldırılıncaya kadar kapıcıbaşılar Enderundan yetişirdi. Devşirme lâğvedildikten sonra ümeranın çocukları arasından tayin yapılırdı. Ondokuzuncu asrın ortalarına doğru saray memuriyetlerinin bir kısmı lâğvedildiği, bir kısmı da şekil değiştirdiği halde, rikâb-ı hümâyun kapıcı başılığı 1908 meşrutiyetine kadar devam etmiştir.

Çavuşlar ve Çavuşbaşı : Çavuşlar, Divan-ı hümâyunun mübaşirlik, ihzar işlerine bakan atlı bir sınıftı. Bunlar, yevmiyeli ve tımar ve zeametli olmak üzere iki kısımdı. Koçi Bey risalesinde kaydedildiğine nazaran, Divan-ı hümâyun çavuşları Enderundan değil, Bostancı ocağı ile diğer saray ocaklarından ayrılırlardı.

Divan günleri davacıları çağırarak mübaşirlik eden çavuşlar, bazan tahsilât ve saire gibi işlerle, gerekirse bir fermanın beylerbeyi ve alâkadarlara ulaştırılması için eyaletlere de gönderilirlerdi. Çavuşlara bir vezir veya nüfuzlu şahsiyetni katli vazifesi de verilebilirdi. On altı ve on yedinci asırlarda divan çavuş-

Soldan sağa: Kapıcılar kâhyası, Rikâp Solağı, Aşcıbaşı

larının vazife ile ecnebi memleketlere gönderildiği de görülmüştür.

Padişah şehirde bir yere gider veya alay yaparken çavuşlar önden gider ve hükümdara yol açarlardı. Divan çavuşlarının sayısı onaltıncı asır ortalarında üç yüz iken onyedinci asır sonlarında yedi yüze yaklaşmıştı.

Çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası ile birlikte divanda teşrifatçılık yapardı. Esas vazifesi divan teşrifatçılığı olduğu halde onsekizinci asırda ehemmiyetleri artmıştı.

Çavuşbaşı, maiyeti erkânı ile birlikte halkın istidalarını divana takdime delâlet eder, divanın tertip ve intizamını muhafazada vazifeli bulunurdu. Bundan başka bayram ve cülûslarda, sefirlerin huzura kabullerinde kapıcılar kethüdası ile birlikte teşrifatta bulunurdu.

Çavuşbaşına bağlı çavuşlar arasında vazifelerinin çeşidi bakımından değişik

Soldan sağa: Peyk, Zülüflü Baltacı, Bostancı
(Bu sayfadaki resimler Choiseule Gouffier'den alınmıştır)

rütbede memurlar vardı. Bunlar : Çavuslar kâtibi, çavuş baş kisedarı, çavuşlar bölük başıları, cebeci çavuşu, kılavuz çavuşu, duacı çavuşu gibi ünvanlar taşırlardı.

Çavuşbaşılık 1836 da kaldırılmış ve bunlara ait vazifeler, « Divan-ı deâvi nezareti » adı ile kurulup bilâhara adliye nezaretine çevrilen teşkilâta yeni bir şekil tahtında devredilmiştir.

Çakırcı, şahinci ve atmacacı başılar : Osmanlı padişahları ava karşı alâka duyduklarından bu iş için bir hizmetli sınıfına yer vermişlerdir. Çakırcı, şahinci ve atmacacı başılar padişah için av kuşları temin eden, bunlara bakan, avda padişahla beraber bulunan kimselerdi. Bunlara şikâr ağaları denirdi.

Çaşnigir başı : Çaşnigirler sofra hizmetine bakarlardı. Onların âmiri de çaşnigir başı idi. Çaşnigirlere « zevvâbin-i hassa » çaşnigir başıya da « ser zevvâbin-i hassa » da denirdi.

Çaşnigirlerin bir kısmı padişahın şahsı için pişen yemeklere nezaret eder, bir kısmı da pişen yemeklerin tevziine bakardı. Sadrâzam ile vezirlerin sofra hizmetini de çaşnigirler ile mehterler görürlerdi.

Çaşnigirliğe, kiler ve hazine hizmetindeki içoğlanlarından adam alınırdı. Sayıları kırk kadardı. Alay günlerinde padişah ata binerken çaşnigir başı padişahın koltuğuna girip ata bindirirdi.

Müteferrikalar : Hademe durumunda olan hizmetlilere müteferrika denirdi. Padişah müteferrikaları olduğu gibi vezirlerin ve başka erkânın da müteferrikaları vardı. Burada bahsedeceğimiz padişah müteferrikalarıdır.

Padişaha hizmet bir şeref sayıldığından müteferrikaların bir kısmı sultanzâde, vezir, beylerbeyi ve sair erkânın çocuklarından mürekkepti. Bunlar dışında hasoda, kiler, hazine koğuşları ile baltacıların kıdemlilerinden müteferrika tayin olunurdu.

Padişahlar sefere çıkınca Enderun hazinesinin muhafazası müteferrikalara aitti. Müteferrikalar, maaşlı ve gedikli yani zeamet ve tımarlı olmak üzere iki kısımdı. Gedikli müteferrikalar daha itibarlıydı. Müteferrikalar muayyen sayıda olmayıp sayıları kırk ile altı yüz arasında değişmiştir.

Baltacılar : Atâ Beyin « Enderun tarihi » nde kaydedildiğine nazaran, İkinci Murad sefere giderken dere, tepe ve ormanların temizlenmesi için Teberdar veya Baltacı denilen bir sınıf kullanmış, ondan sonra bunların istihdamına devam edilerek seferde yol açmak, yük kaldırıp indirmek, çadır kurmak gibi işlerde ve saray hizmetlerinde çalıştırılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra baltacıların bir kısmı Eski sarayda, zülüflü diye anılan kısmı da Yeni sarayda oturtulmuştur.

Eski saray baltacılarına « Teberderân-ı saray-ı atik » de denirdi. Bunlar, Eski sarayın ve burada oturanların muhafaza ve hizmetlerine bakarlardı. Vazifeleri itibariyle Dar-üs-saâde ağalığına bağlıydılar. Eski saray baltacılarının ekserisi gündüzleri Yeni sarayda hizmet eder, akşamları da eski sarayın Mercan kapısı tarafındaki kışlalarına dönerlerdi. Yeni sarayda çalışanların ekserisi kızlar ağasının ve maiyeti erkânının hizmetinde bulunurlardı. Eski saray baltacıları ocağı 1757 de lâğvedilmiş, fakat 1774 te yeniden ihdas olunmuştur. Eski saray baltacıları onyedinci asır sonlarında 813, onsekizinci asrın sonlarında ise 400 kadardı.

Yeni sarayda yatıp kalkan zülüflü baltacılar Eski saray baltacılarından farklı hizmetlerde bulunurlardı. Bunların giydikleri serpuşun iki tarafından iki örgü, zülüf veya perçem gibi yanaklarına doğru sarktığından kendilerine zülüflü baltacılar denmiştir. Zülüflü baltacılar sağ ve sollarını göremiyecek derecede kalkık yakalı bir dalama giyerlerdi. Onun içindir ki bazı eserlerde « yakalı baltacılar » tabirine de rastlanmaktadır.

Zülüflü baltacılar Bâb-üs-saâde dahilindeki hizmetlere bakarlar, vezirlerle kazaskerlerin oturdukları yerlerin açılıp kapanması, muhafazası ve temizliğini ifa ederlerdi. Harem-i hümâyunda çıkan yangınları söndürmek de bunların vazifesi cümlesindendi. Sadrâzam sancağ-ı şerif ile muharebeye giderse bunlardan otuz tanesini beraberinde götürür, onlar da liva-i saadet altında Kur'anı Kerim okurlardı. Kurban ve ramazan bayramlarında Bâb-üs-saâde önüne padişahın tahtını kurup kaldırmak vazifesi zülüflü baltacılara aitti. Padişah, şehzâde ve kadınlardan birisi ölürse cenaze harem-i hümâyundan bunlar tarafından naklo-

lunurdu. Zülüflü baltacıların miktarı yüz ile iki yüz arasındaydı.

IV — Müteferrik Hizmet Bölükleri

Topkapı sarayının birun halkı arasında yer alan müteferrik hizmet bölükleri ; peykler, şâtırlar, Rikâb solakları, *alem mehterleri, çadır mehterleri, sim* sakalar, matbah-ı âmire aşçıları, hassa kiler bölükleri, hassa çamaşırcıları, hassa terzileri, ehli hiref denilen sanatkârlardan müteşekkildi.

Peykler : Bir nevi postacılık hizmeti ifa eden peykler gayet sür'atli koşarlardı. Yaya bir sınıf olan peykler postacılıktan başka merasimde gösteriş için istihdam edilirler, bu sebeple saltanat alayının ön tarafında solakların önünde yürürlerdi. Küçük yaştan itibaren koşuculuğa alıştırılan ve çevikliklerine dikkat edilen peykler, süslü elbiseler giymekle beraber kıyafetleri koşmalarına mâni teşkil etmiyecek şekildeydi. Peyklerin hicaza giden hacı halifesinin avdetini padişaha tebşir etmek üzere müjdecilik vazifeleri de vardı. Sayıları zamanına göre 25 ile 150 arasında oynayan peyklerin büyük subayına peyk başı denirdi. Kışlaları Sultanahmed camii civarındaydı. Peykler, solak ve bostancı hasekileri ocağı ile birlikte 1828 de kaldırılmıştır.

Şâtırlar : Peykler gibi sür'atli koşan şâtırlar da merasim ve alaylarda padişahın rikâbında ve solakların önünde yürürlerdi. Peyklere benziyen ve onlar gibi daha ziyade merasimlerde gösteriş için istihdam edilen saray şatırları lüzumsuz görülerek birkaç defa kaldırılıp tekrar ihya olunmuştu. Şâtırların sayısı 10 ilâ 50 arasında değişmiştir. Subaylarına şâtır başı denilirdi.

Rikâb solakları : Solaklar esas itibariyle yeniçeri ocağına bağlı idi. Fakat solaklardan mahdut bir kısmı merasimlerde padişahın önünde giderek bir muhafız ve merasim kıtası teşkil ederlerdi. Padişah alay ile saraydan çıkınca dört solakbaşı, dört rikâb solağı ve altmış solak süslü elbiseleriyle atının iki tarafında yürürlerdi. Rikâb solakları solakbaşı-

Bir Mehter takımı (Arif Paşa Albümünden)

nın emri altındaydılar. Solaklardan dört tanesi yirmi dört saatten yirmi dört saate sarayda nöbet beklerdi. Rikâb solakları 1829 yılında peyklerle birlikte kaldırılmıştır.

Tabl-u alem mehterleri : Bunlar bayrak ve mehterhâne halinde iki sınıftı. Alem mehterleri yani sancaktarlar bir bölük, mızıka yani mehterhâne ise altı bölüktü. Sancaktarlar otuz ile kırk arasında, mehterhane de 62 veya 63 kişiden mürekkepti. Mehterhanenin birinci bölüğü, bir baş zurnacı, 16 zurnacı, 8 nakkare zenan denilen çifte nâracı, 16 davulcu, 7 zilci, 11 veya 12 nefir denilen borucu, 4 tane de kös denilen büyük davulcudan meydana gelmekteydi. Hükümdara ait bu mehterhâneden başka mehter takımları da vardı.

Padişah sefere çıkınca mehter takımı alemlerin arkasında dururdu. Konak yerine gelinince tablhâne çalardı. Ayrıca her ikindi vakti otağ-ı hümâyun önünde nevbet çalmak kanundu. Tabl-u alem mehterlerinin kışlası Topkapı sarayının Odun kapısı civarındaydı.

Çadır mehterleri : Mehterhân-ı hayme de denilen çadır mehterleri padişahın çadırlarını muhafaza, seferlerde nakil ve kurmakla vazifeliydi. Çadır mehterleri dört bölüğe ayrılmıştı. Kışlaları, Sultanahmed'de İbrahim Paşa sarayı yanındaydı. Çadır mehterlerinin âmirine hayme mehterbaşısı denirdi. 1826 da yeniçeri ocağı kaldırılırken Çadır mehterleri de kaldırılmıştır.

Sim sakalar : Divân-ı humayun sakaları olan sim sakaları 12 veya 35 kişilik bir bölük teşkil ederlerdi. Sim sakaları Bâb-üs-saâde ağasının nezareti altında bulunurdu. Bunlar divan'ın toplantı günlerinde divan üyelerine hizmet ederler ve buranın su, buzlu şerbet gibi ihtiyaçlarını temin ederlerdi.

Aşçı, helvacı, ekmekçi, kilerci, çamaşırcı ve terziler : Topkapı sarayının yiyecek ve giyecek işleriyle ilgili hizmet bölüklerinden olan bunlar da muntazam bir teşkilâta bağlanmıştı. Saray mutfağında yemek pişiren aşçılar usta, kalfa ve şakirdlerden ibaret kısımlara ayrılmıştı. Sayıları üç yüzden fazla tutulmaktaydı. Padişahın şahsına ait yemekler Kuşhane mutfağında zülüflü baltacılardan iki kişinin nezareti altında pişerdi. Padişaha hazırlanan yemek bir kişilik küçük tencerede pişirilirdi. Böyle küçük tencere ve sahanlara hâlâ da kuşhane denilir.

Saray mutfağına bağlı helvacılar ayrı bir bölük teşkil ederlerdi. Onsekizinci asrın ortalarında usta ve şakirtleriyle birlikte sayıları yüzü geçmekteydi. Ekmekçiler, kasaplar, sütçü, sebzeci, buzcu ve karcı, mumcu ve sakalar, kilerci başı yoluyle mutbah emrine bağlı idiler. Yedi bölük teşkil eden kilerciler 1757 de 219 kişi idi. Saraya ait çamaşırcıları yıkayan hassa çamaşırcıları, saraya ve padişaha ait elbise, kürk ve hil'atleri diken terziler ayrı iki sınıf teşkil ediyordu.

Sanatkârlar : Sanatkârların yapabileceği işleri gören saray sanatkârları usta, kalfa ve şakirdleriyle ayrı ayrı topluluklar meydana getirirlerdi. Ehl-i hiref diye anılan sanatkârlar kırk beş türlü sanat erbabından müteşekkildi. Bunlar, devşirme zamanında saraya verilen acemilerden yetiştirilirdi. Sonraları dışarıdan da alınarak yetiştirildiler. Bunlar : Yazıcı veya hattatlar, mücellidler, mürekkepçiler, külâh dikicileri, keçeciler, nakkaşlar, ipekçiler, kuyumcular, saatçiler, sorguççular, hakkâklar, sikke kazıcılar, altun işlemeciler, oymacılar, kılıççılar, kıncılar, zırhçılar, bıçakçılar, yaycılar, okçular, kazmacılar, kalyoncular, çilingirler, örtücüler, nalçacılar, zamkçılar, dülgerler, camcılar, çıkrıkçılar, çizmeciler, debbağlar, kadife dokuyucular, altun döğücüler, abacılar, samurcular, kandilciler, dülgerler gibi sanatkârlardı.

V — Bostancı Ocağı

Bostancı ocağı, Topkapı sarayı dahilindeki bahçelerle, saray dışındaki bahçe ve bostanlarda, aynı zamanda padişah ve saray hizmetindeki kayıklarda çalışan insanlardan meydana gelen geniş teşkilâtlı bir ocaktı. Geniş bir saha kaplıyan Topkapı sarayı sınırları içinde kalan bahçelerden başka, saray dışında da: Kadıköy bağı, Davudpaşa bahçesi, Beşiktaş bahçesi, İskender Çelebi bahçesi, Dolmabahçe, Kuru Çeşme, Arnavutköyü, Bebek, Mirgün, Kalender, Büyükdere, Beykoz'da Tokat, Paşabahçe, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Sa-

lacak, Haydarpaşa, Fenerbahçe, Florya, Halkalı, Topçular, Vidos, Alibey köyü, Kâğıthane, Karaağaç, Hasköy gibi bahçe ve bostanlardan mürekkepti.

Bostancılar, Topkapı sarayı ve bunun dışında dağınık yerlerde hizmet ettiklerinden iki kısma ayrılmışlardı. Birisi saraydaki hasbahçeye bakan «Hasbahçe» efradı; diğeri de «Hadâik-ı hassa» denilen saray dışındaki bahçe ve bostanlara bakan «Hassa bostanları« efradı idi. Saray bostancıları yirmi bölüktü. Her bölükte en az 19 en çok 49 kişi bulunurdu. Onaltıncı asrın sonlarında hasbahçe bostancılarının sayısı 641 kişi idi. Saray haricindeki bahçe ve bostanlarda bulunan efrad «usta» denilen başlarının nezareti altında olup, 15 ilâ yüz kişilik birer cemaat teşkil ederlerdi. Hasbahçe bostancılarının sayısı 641 olduğu sırada, Topkapı sarayı dışında kalan ustalara tâbi bostancıların sayısı ise 971 kişi idi. Maamafih bu rakamın her zaman aynı olmadığı, hadâik-i hassaların miktarı gibi buralarda hizmet eden bostancıların sayısının arttığı da görülmektedir.

Gerek hasbahçe, gerekse hassa bostancıları efradı maaşlı idi. Bunlar, devşirme usulü devam ederken Rumeli ve Anadolu'dan toplanan acemilerden alınırdı. Acemilerin ekserisi Türk çiftçilerinin yanına verilerek Türkçeyi ve müslümanlığı öğrendikten sonra buraya geldiği gibi, doğrudan doğruya devşirmeden seçilenler de vardı.

Bostancılar dokuz dereceli bir sınıf teşkil ederlerdi. Bir dereceden diğerine terfi edenlerin kıyafetleri de buna göre değişirdi. Bostancı ocağında hizmet ederek yetişen ve buradan çıkanlar hizmet derecelerine göre kapıcılığa, tersane ocağına, bostancı ustaları ise süvari bölüklerine çıkarlardı.

Hasbahçe ve hassa bostanlarında çiçek ve sebze yetiştirilir, gerek çiçeklerden gerekse sebzelerden gelir temin edilirdi. 1814 senesinde hasbahçe ve diğer bahçelerden 1.390,990 akçe mahsul parası alınmıştı.

Bahçe ve bostan işleriyle uğraşanlar dışında bir kısım bostancılar da Topkapı sarayının deniz tarafındaki köşklerinde de istihdam edilmişlerdir. Bostancılar arasındaki kayıkcı bölükleri padişah, Valide Sultan ve sultanların bindikleri kayıklarda kürek çekerlerdi. Hanedan efradının bindiği kayıklar saray burnu'ndaki kayıkhanede dururdu.

Bostancılarda küçük subay rütbesinde «Bostancı hasekileri» denen bir sınıf vardı. Onsekizinci asrın ikinci yarısında bostancı hasekilerinin miktarı üçyüz kişiyi bulmaktaydı. Bostancı hasekilerinin başına «Baş haseki» denirdi. Kireç imalathanelerinin mültezimi «Kireççi başı», İstanbul ve civar limanlardaki dalyanların mültezimi «Balık emini», İstanbul'daki şarap imâli ve satışıyla alâkadar olan «şarap eminî» de bostancıların haseki ağalarındandı.

Bostancıbaşı : Bostancı ocağının en büyük âmiri Bostancıbaşı idi. Bostancıbaşı, ocağın en büyük idarecisi olduktan başka İstanbul etrafının, Marmara, Haliç ve Karadeniz boğazı sahillerinin inzibat ve muhafazasına da bakardı. Sahillerdeki yalılar bostancıbaşı müsaade etmedikçe yaptırılamazdı. Saray erkânı arasında sadece bostancıbaşı sakal bırakabilirdi.

Padişah kayıkla gezinti yaparken, saray bahçelerinde dolaşırken Bostancıbaşı muhakkak yanında bulunurdu. Hükümdar ile bizzat karşı karşıya gelmesinden dolayı vezirler bile kendisinden çekinirlerdi. Saray dahilinde birisi idam edilecek olursa, bu iş Bostancıbaşıya havale olunurdu. Azlolunan sadrazam, vezir gibi büyük erkânın sürgüne gönderilmesini de bostancıbaşı yerine getirirdi. Bostancıbaşılar hiç bir zaman halkın karşısına çıkmazdı. Şayet bostancıbaşının büyük devlet erkânından birinin yanına gitmesi gerekirse gece giderdi.

Bostancıbaşıların bostancı ocağından gelmesi kanunduö Bostancıbaşıdan bir derece aşağısı bostancılar kethüdası, ondan aşağısı da başhaseki idi. Bostancıbaşılar adiyen terfi ederse kapıcıbaşılık ve sancak beyliği ile, parlak bir şekilde terfi ederse beylerbeylik hattâ vezirlikle saraydan çıkarlardı.

Bostancı ocağı subaylarından olan Hamlacı başı, padişahın kayık gezintilerinde en önde kürek çeker ve dümeni idare ederdi. Bunun derecesi baş hasekiden sonra gelirdi.

İkinci Mahmud «Asakir-i mansure» teşkilâtını kurduğu zaman bostancıları

«Asakir-i hassa» adı altında yeni bir nizama çevirtti.

Edirne bostancı ocağı: Osmanlıların eski merkezlerinden olan Edirne'de de İstanbul'daki gibi bir bostancı ocağı vardı. Padişahlar zaman zaman Edirne'ye gidip geldikleri için Edirne sarayı ehemmiyetini kaybetmemişti. Edirne bostancıları, İstanbul bostancılarına bağlı olmayıp müstakilen idare edilirlerdi. Edirne şehrinin inzibatı buradaki bostancılara aitti. Edirne bostancıları da İstanbul'dakiler gibi mahsul parasını her sene enderun hazinesine teslim ederlerdi. Buradaki bostancılar 1577 de 467, 1752 de ise 663 kişi idi. Edirne bostancı ocağı 1826 da kaldırılmıştır.

VI — ISTABL-I ÂMİRE

Istabl-ı âmire denilen Has ahır'ın âmir ve hizmetlilerinden mürekkep kimseler de bîrun halkına dahildi. Has ahır halkı saraya ait hayvanların bakım, muhafaza ve yetiştirilmesiyle meşgul olurdu. İstabl-ı âmire, Fatih Sultan Mehmed zamanında basitken daha sonra kadro ve teşkilâtı genişlemiştir.

Has ahır yalnızca yeni sarayda olmayıp saray dışında da bu teşkilâta bağlı yerler vardı. İstabl-ı âmirenin memurlarının çalıştığı daireler ile hayvanların bulunduğu yerler birbirinden ayrı mıntıkalarda idi. Bunların memur ve kâtiplerinin, yeni sarayda orta kapıdan girilince sol tarafta baltacılar ocağının arkasında, ayrıca Sarayburnu tarafında Gotlar sütunu civarında da daireleri vardı.

Has ahır teşkilâtının en büyük âmiri Emir-i ahur ağa idi. Bu kelimeden bozulup kısaltılarak İmrahur veya Murahur denilen emir-i ahur evvelce bir tane iken sonraları iki olmuş ve birinci mirahur bütün teşkilâtın başı addedilmiş, bu arada birinci mirahur ile ikinci mirahur arasında vazife taksimi de yapılmıştır. Evvelce söylendiği gibi, büyük mirahur rikâb veya özengi ağaları denen erkân arasında yer almaktaydı.

Has ahırın memur sınıfı onaltıncı asır ortalarında derece itibariyle şöyle sıralanmaktaydı: Birinci mirahur, ikinci mirahur, has kethüda, beygir kethüdası, has rahtvan, beygir rahtvanı, kürsidar ve odabaşı. Onyedinci asrın sonlarında ise: Birinci mirahur, ikinci mirahur, büyük ahur kethüdası, küçük ahur kethüdası, arpa ruznamçecisi, arpa kâtibi, saraçlar kâtibi, mirahur-ı evvel kethüdası, mirahur-ı evvel kâtibi, büyük rahtvan, küçük rahtvan, iskemleci-i ahur yâni kürsidar idi. Bu memuriyet dereceleri her zaman böyle kalmayıp değişikliğe uğradığı da olmuştu.

Birinci ve ikinci mirahurun maaşlarından başka arpalık denilen dirlikleri de vardı. Birinci mirahur terfi ederse sancak beyliği ile taşra hizmetine çıkardı. Onyedinci asırdan itibaren bazı mirahurların beylerbeylik, hattâ vezirlikle dışarı çıktıkları da görülmüştür.

Memur sınıfından başka hizmetlileri teşkil edenler, has ahır dahilinde çalışanlar, has ahır haricinde çalışanlar olmak üzere iki kısımdı. Dahilde çalışanlar:

1 — At oğlanları, 2 — Serahur veya Salâhurlar, 3 — Saraclar, 4 — Has ahır nalbandları, 5 — Katırcılar, 6 — Deveciler.

Has ahır haricindeki hizmetliler ise:

1 — Yund oğlanları, 2 — Korucular, 3 — Taycılar, 4 — Voynuklar.

At oğlanları: Saraya bağlı ahırlarda hizmet gören seyislerden ibaretti. Seyisler iki kısım olup bir kısmı büyük mirahura, diğer kısmı da küçük mirahura tabi idiler. Padişah sefere çıktığı zaman hükümdar ve maiyetindekilerin atlarını, çadırları, hazineyi ve sair ağırlıkları taşıyan beygirlere bakım ve timarı ile bu seyisler meşgul olurdu.

Serahurlar: Has ahırın birinci sınıf hademeleri olup hepsi de binici idi. Onsekizinci asrın sonlarında sayıları iki bine yakındı.

Saraclar: Has ahıra ait eğer ve koşum takımlarını yaparlardı. Yaptıkları takımlar incelik ve dayanıklığı ile meşhurdur. Sarac cemaatı âmirlerinden olan rahtvan ağası, padişah cuma selâmlığına çıktığı zaman bindiği «raht-ı humâyun» denilen mücevherli hayvan takımlarına nezaret ederdi.

Hasahır nalbandları: Has ahıra tâbi hayvanları nallamak ve bir kısım atları iğdiş etmekle vazifeli idiler.

Katırcı ve deveciler: Harbendeler de denen katırcılar saraya mahsus iki

bin kadar katıra bakardı. Bunların en büyük âmirine Harbende başı denilirdi. Has ahıra bağlı develere bakan devecilerin âmirine sarban başı denirdi.

Has ahır haricindeki hizmetlilerden yundciyan denilen yund oğlanları hassa davarlarını güder, ağıllarını yapar, otlarını biçer ve böylece kendilerine bırakılan hayvanlara bakardı. Korucular, has ahıra ait çayır ve koruları muhafaza ile vazifeliydiler. Has ahır için yetiştirilen taylara bakan bir sınıf vardı ki, bunlara Taycılar veya tay ağaları denirdi. Yundcu, korucu ve taycıların hizmet sahaları İstanbul dışında olup, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde devlete ait arazinin ıstabl-ı âmire için ayrılan kısımlarında idi.

Voynuklar: Voynuk teşkilâtı Birinci Murad zamanının meşhur şahsiyetlerinden Timurtaş Paşanın tavsiyesi üzerine kurulmuştu. Voynuklar, seferde ordunun ve ileri gelen devlet adamlarının atlarına bakar ve bir nevi seyislik hizmeti ifa ederler, sair zamanlarda da has ahır ve çayır hizmetinde çalışırlardı. Kendileri hıristiyan ve bilhassa Bulgarlardan mürekkepti. Voynuklar hassa ve amme voynukları olmak üzere iki kısımdı. Muharebeye gitmek için çağrılanlara «Sefer voynukları», Has ahır için çayır biçmek ve hayvanlara bakmak üzere çağrılanlara «Çayır voynukları» denirdi. Voynuklar Rumeli'de bilhassa Bulgaristan'da bulunurdu. Bir voynuk ölünce yerine oğlu, kardeşi veya akrabalarından birisi alınır, böyle bir kimsesi yoksa seçilen bir namzedle açık doldurulurdu.

Voynukların âmirleri Çeri başı, pirimkür ve Likatör denilen küçük subaylardı. Birincisi müslüman diğerleri hıristiyandı. Voynukları, kanunnamelerde Baştına denilen çiftliklerde kendilerine ayrılan yerleri ekip biçerler, bu hizmetlerine mukabil bir takım vergilerden muaf tutulurlardı. Çayır ve otlara bakmak üzere İstanbul'a gelen voynuklar, Enderun ve Bîrun erkânına tevzi olunarak çalıştırılırdı.

2 — ENDERUN HALKI

Topkapı sarayının Enderun kısmında hizmet edenlere Enderun halkı denilirdi. Burası, Bîrun kısmından daha fazla dikkati çeken bir yerdi. Zira, Divan-ı humâyun müzakereleri, elçi kabulleri, bayramlaşmalar, kapıkulu askerine ulûfe tevzi'i hep burada olurdu. Onun için Enderun halkı, Bîrun halkının ekserisinden daha esaslı şekilde yetiştirilirdi. Bu bahsin başında, «Topkapı sarayında oturanlar ve hizmet edenler» başlığı altındaki kısımda belirttiğimiz veçhile, devşirme teşkilâtının lağvına kadar Enderun hizmetlileri devşirme efraddan alınırdı.

Osmanlı sarayına devşirmeden iç oğlanı alınmasına, rivayete nazaran, Yıldırım Bayezid devrinde başlanmış ve bilahara buna ait kanun ve nizamlar teessüs etmişti. Yerleşen usule göre: Devşirmeler İstanbula getirilince Divan-ı humâyuna sevk olunur, padişah arz odasında iken bunları teker teker görür, kapıağası tarafından bunların bir kısmını Edirne sarayı, Galatasarayı, İbrahim Paşa sarayında terbiye görmek üzere ayırır, geri kalanlar acemi ocağında yetiştirilmek üzere yeniçeri ağasına gönderilirdi. Saray hizmetleri için bu çocukların güzel endamlı, güzel yüzlüleri, yüz ve alınlarındaki çizgilerden zekâ ve iyilik sezilenleri ayrılırdı. Hıristiyan devşirmelerden başka Bosna'daki müslüman boşnak çocuklarından da saray hizmetleri için çocuk seçilirdi. Bunlara Potur oğlanları denirdi.

Edirne, Galatasarayı ve İbrahim Paşa sarayına sevkedilen çocuklar tahsil ve terbiyeye tâbi tutulur, buralardan, bir nevi mezuniyet sayılan «Çıkma» larla kabiliyetliler Kapıkulu süvari bölüklerine gönderilir, en kabiliyetlileri de Yenisarayın büyük ve küçük odalarına yollanırdı.

Galatasarayı diğer saraylardan daha itibarlı olduğundan Yenisaray hizmetlerine ayrılanları daha çok olurdu. Buradan Büyük ve Küçük odalara, bazan da fevkalâdeden olarak Seferli, Kiler, Hazine ve Hasodaya iç oğlanı alınırdı. İbrahim Paşa sarayı iç oğlanlarının kabiliyetleri de Edirne ve Galatasarayı gibi yenisaray ve kapıkulu süvari bölükleri için bir mahreç teşkil ederdi.

Yenisarayın Enderun kısmına gelen iç oğlanları burada en küçük derecedeki

odalarda hizmete başlarlar ve zamanla terfi ederler, bulundukları işlerden daha yükseklerine nail olurlardı. Enderun kısmının hizmetleri derece ve hizmet itibariyle birbirinden farklı odalara ayrılırlardı. Bunlar, en aşağıdan başlıyarak şöyle idi:

1 — Büyük ve Küçük odalar, 2 — Doğancı odası, 3 — Seferli odası, 4 — Kiler odası, 5 — Hazine odası, 6 — Has oda.

Büyük ve küçük odalar: Galatasarayı, İbrahim Paşa sarayı ve Edirne sarayından gelen ehliyetli acemilerden teşekkül eden bu odaların efradı saray hizmetleri için yetişmeye devam ederlerdi. Büyük ve küçük odaların derecesi birbirine müsavi idi. Büyük oda Bâb üs - saâde'den içeri girinci sağ tarafta, Küçük oda da sol tarafta Kuşhane ile Has oda arasında idi.

Büyük ve Küçük odalara gelen ehliyetli acemilerin en yaşlısı ancak yeni büluğa ermiş çağdaydı. Bu çocuklar Büyük ve Küçük odalara gelince çeşitli hocalardan ders görür, Türk ve müslüman terbiyesini tamamlamak üzere din dersleri, Kur'anı Kerim okur. Türkçeden başka Arapça ve Farsça da öğrenirlerdi. Bunlardan başka güreş, atlama, okun yayını çekme gibi spor hareketleri, ata binmek, silâh kullanmak gibi askeri talimler yaparlardı. Dolama denilen cüppe giydiklerinden kendilerine «Dolamalı» da denirdi. Büyük ve Küçük oda efradından kıdemli bir içoğlanı terfi ederse Seferli koğuşuna geçerdi. Terfi edemiyenler ise muayyen zamanlarda yapılan çıkmalarda Kapıkulu suvarisinin Sipah ve Silâhdar bölüklerine gönderilirdi. Onaltıncı asrın sonlarında Büyük odanın mevcudu yüz, Küçük odanınki altmış kadardı. Büyük ve Küçük odalar 1675 te Edirne, Galatasarayı, İbrahim Paşa sarayları ile birlikte lağvedilmiştir.

Doğancı koğuşu: Hane-i Bâzyân da denilen Doğancı koğuşu efradı kırk kişilik bir cemaat teşkil ederdi. Kaftanlı denilen enderunluların aşağıdan beşinci kısmı itibar olunurlardı. Bunlardan terfi edenler Seferli koğuşuna gider, terfi edemiyenler de Kapıkulu süvarisine verilirdi. Enderunlu doğancılar sultan Dördüncü Mehmed tarafından kaldırılmıştır.

Seferli koğuşu: Bu koğuş evvelce mevcut değilken 1635 de Dördüncü Murad tarafından ihdas edilmiştir. Seferli koğuşu, Büyük ve Küçük odalardan gelen iç-oğlanlarının tahsillerini daha fazla ilerlettikleri yerdi. Seferli koğuşu efradının vazifesi evvelce Enderun halkının çamaşırlarını yıkamak iken, bilâhara teşkilâtı genişletilerek musikişinas, hanende, kemankeş, pehlivan, berber, hamamcı ve tellâklerin yetiştirildiği yer haline getirilmişti. Onun içindir ki, Seferli koğuşundan bir hayli şair ve musikişinas yetişmiştir. Seferli koğuşu efradının kıdemlilerinden birisi haftada iki defa padişahın sarığı ile abdest havlularını yıkamakla vazifeliydi. Buna «Başkullukçu» denirdi. Seferli koğuşu efradının sayısı 80 ile 150 arasında değişmiştir. Seferli koğuşu 1831 de lağvedilmiştir.

Kiler koğuşu: Bu koğuş Fatih Sultan Mehmed tarafından ihdas edilmişti. Koğuş halkı padişahın yemek ve sofra hizmeti ile ilgili işlere bakardı. Kiler koğuşunun âmirine «Kilercibaşı» veya resmi vesikalardaki adı ile «Serkilârî-i hassa» denirdi. Fatih kanunnamesindeki «Taâmı hûzûr-ı âlişana kilerci başı koya» cümlesinden de anlaşılacağı üzere, padişahın sofrasına yemeği kilercibaşı getirirdi. Sarayın reçel ve şerbetlerini de kilercibaşı hazırlattırırdı. Onun emrinde bulunan kiler koğuşu efradı hükümdarın, harem-i hümâyunun ekmek, et, tatlı, şerbet, yemiş gibi yiyecek ve içecek şeylerini hazırlayıp hıfzeder, saraydaki mescide ait mumları tedarik ederlerdi. Kiler koğuşunun kilercibaşı ve kiler kethüdasından sonra gelmek üzere çavuş makamında oniki kıdemli efradı mevcuttu. Bunlar; peşkirbaşı, mumbaşı; peşkir şagirdi, tutucubaşı, bülbülcübaşı, tepsicibaşı, yemişçi ve turşucu unvanları taşımakta olup, hepsinin de padişahın yemek ve sofra hizmetiyle ilgili vazifeleri vardı. Kiler koğuşu efradı onaltıncı asır sonu ile onyedinci asır başında 30 kişi iken bilâhara mevcutları 80 ile 144 arasında değişmiştir.

Hazine koğuşu: Kiler koğuşundan bir derece üstün olan Hazine koğuşu

Fatih Sultan Mehmed zamanında ihdas edilmişti. Buradaki iç-oğlanlarının sayısı altmıştan eksik olmazdı. Hazinelilerin âmirleri «Hazinedar başı» ve «Hazine kethüdası» idi. Enderunda bulunan iki hazineden biri olan dış hazinenin âmiri Hazinedar başı, iç hazineninki de Hazine kethüdası idi. Hazine kethüdası, saraya iş yapan kılıççı, sorguççu, nakkaş, kuyumcu, terzi, kürkçü gibi sanat ehline de karışırdı.

Hazine koğuşunun kıdemlilerinden en eskileri «Giyimbaşı» ve «Kürkçübaşı» idi. Giyimbaşı terfi ederse Hasoda'ya naklolunur, dışarı çıkarsa müteferrika olurdu. Hazinedar başı ak ağalardandı; terfi ederse Bâb üssaâde ağası olurdu.

Hazine koğuşu efradı enderunun iç ve dış hazinelerini muhafaza ile mükellefti. Enderun hazinesi kubbeli dört geniş salondan mürekkepti. Burada muhtelif çeşit paradan başka altun ve gümüş avani, cevahir, elmas gibi kıymetli taşlar; kürk, halı, şal ve kıymetli kumaşlar, mücevherli eğer takımları, kıymetli taşlarla süslü sair eşyalar hıfzedilir ve bunların muntazam defterleri tutulurdu. Hazinedar başının emrinde bulunan bu dış hazineye hil'at hazinesi de denirdi. Hazinedar başı hazarda ve seferde padişahtan ayrılmazdı. İç hazine her açılışından sonra kapanırken kapısının üzerine mühür basılırdı. Hazine kethüdasında bulunan mühür Yavuz Selim'in kırmızı akikten yapılmış olan meşhur mührü idi. Kapının açılışı merasimle olur, kapı açılmadan önce mühür muayene edilir, ondan sonra kilit açılırdı. Bu sırada Hazine ve Seferli koğuşu hademeleri kapının iki tarafına dizilirdi.

Dış yâni maliye hazinesinde darlık olunca iç hazineden istikraz yapılır, bilâhara bu alınan para iade olunurdu.

Has oda: Enderunun en yüksek dereceli koğuşu has oda idi. Has odalıların miktarı, âmirleriyle birlikte, umumiyetle kırk bir kişi idi. Has odayı Fatih Mehmed kurmuştu. Yavuz Selim devrinden itibaren bu koğuş efradının vazifesi muayyen bir şekil almıştı. Has odanın erkânı padişahın şahsı ile ilgili hizmetlere bakar, efrad ve Hırka-i şerif dairesinin süpürülmesi, oradaki mushaf ve kitapların tozlarının alınması, mübarek gecelerde öd ağacı yakmak ve gül suyu serpmek gibi işlerle birlikte mübarek emanetlerin (Emânât-ı mukaddese) muhafızlığını yapmaktı. Has odadaki münhaller umumiyetle hazine koğuşunun kıdemlilerinden olan giyimbaşı, peşkirbaşı, çamaşırcıbaşı alınmak suretiyle doldurulurdu. Bazan kiler koğuşu kıdemlilerinden alındığı da olurdu.

Has odanın subayları padişahın ayrı ayrı hizmetine bakardı. Bu erkânın miktarı umumiyetle on iki kişi gösterilir. Has odanın en büyük âmiri olan Hasodabaşından sonra gelmek üzere Silâhdar, Çuhadar, Rikâbdar, Tülbent ağası en önemlileri idi. Bunlardan başka Başçuhadar, Sır kâtibi, Berberbaşı, Kahvecibaşı, Sarıkçıbaşı, Tüfenkcibaşı gibi vazifeler mevcuttu. Sarıkcıbaşı, padişahın sarıklarını hazırlar, Tüfenkcibaşı nişan atışlarında ve avda hükümdara tüfenk verir, Sır kâtibi kâğıt ve hokka taşır, ayrıca padişah camiye giderken yolda hükümdara sunulan istidaları toplar, Berberbaşı padişahı traş eder, Anahtar ağası denilen ve has odalıların inzibatından mes'ul olan küçük subayın muavini vaziyetinde bulunan İbriktar da padişahın leğen ve ibriğini hazırlardı.

Has odanın erkânından ilk beş kişinin dereceleri hayli önemli idi. Bâb üs-saâde ağasından sonra bu beş kişi Enderun ağaları arasında yüksek dereceye sahipti. Onaltı ve onyedinci asırlarda derece sırasiyle Hasodabaşı, Silâhdar, Çuhadar, Rikâbdar ve Tülbend

Son devirlerde İç Hazinenin açılma merasimi

ağası gelirdi. Onsekizinci asırda ise Silâhdar daha fazla nüfuz kazanarak Hasodabaşını geride bıraktı. Hasoda erkânından ilk dördü padişaha hizzat maruzatta bulunabilirlerdi. Onun için bunlara «Arz ağaları» da denirdi.

Has odabaşı: Has odanın en büyük âmiriydi. Padişah nereye giderse has odabaşı da beraber bulunur, merasimlerde padişahın elbisesini giydirip çıkartırdı. Had odabaşılık 1681 de lağvedilmiş; İkinci Süleyman zamanında tekrar ihdas edilmişse de onsekizinci asırda silâhdar daha çok nüfuz kazanmıştır. Hasodabaşıların ekserisi ak hadımlardan gelmiştir.

Silâhdar: Merasim ve alaylarda padişahın kılıcını at üzerinde sağ omuzunda taşıyan silâhdar, sarayda da padişahın şahsına ait silâhları muhafaza ederdi. Silâhdarlar onsekizinci asırda ehemmiyet kazanmışlardı. Bu asırda, saraydaki bütün ağa ve iç-oğlanları bekâr olduğu halde evliliğine ve akşamları saraydan çıkmalarına müsaade edilen iki kişiden biri silâhdar, diğeri hazine kethüdası idi. Silâhdarlar terfi ederek saraydan çıkarsa yeniçeri ağası, beylerbeyi, bazen de doğrudan doğruya vezir olurdu.

Çuhadar: Has oda erkânı arasında üçüncü dereceyi işgal eden Çuhadar ağa merasimlerde ata binerek hükümdarın gerisinden gider ve onun yağmurluğunu taşırdı. Sair zamanlarda da padişahın kaftan ve kürklerine bakardı.

Rikâbdar: Padişah gezintiye çıktığı zaman ata binerken rikâbını yani özengisini tutardı. Fatih kanuunamesine göre has oda erkânının üçüncüsü iken bilâhara Çuhadardan sonra dördüncülüğe düşmüşlerdi. Onyedinci asrın ortalarına kadar padişahın çizme ve ayakkabılarına bakıp giydirmek de rikâbdarın vazifesi cümlesindendi.

Tülbend ağası: Tülbend gülâmı şeklinde de söylenen bu vazife sahibi, padişahın sarık ve çamaşırlarını muhafaza eder ve giydirirdi. Merasimlerde hükümdarı at üzerinde takip ederdi.

3 — HAREM HALKI

Topkapı sarayının padişahların bizzat ikamet ettikleri Harem kısmında bulunan kimseleri üçe ayırarak mütalaa etmek doğru olur.

I — Hizmet ve muhafaza ile vazifeli bulunanlar.

II — Padişah dairesine mensup kadınlar.

III — Padişahın annesi, kızları ve şehzadeler.

Harem, girilmesi memnu yer manâsına geldiği ve bu mânaya kıyasla kadınların ikametine tahsis edilen daireye alem olduğundan haremdeki yaşayış tarzına dair bilgilerimiz pek kıttır. Haremin tarihlere intikal eden tarafları, maaş ve memuriyet kayıtları sayesinde buradaki vazifelilerin teşkilâtı ile, harem âdet ve an'anelerine dair saray duvarları dışına çıkabilen resmî malûmattan ibarettir. Zâten, hizmet ve muhafaza işleriyle mükellef hadımlar ile muayyen bir bölümde yaşamaya mecbur edilmiş olan şehzadeler bir tarafa bırakılacak olursa, harem halkını kadınlar teşkil ettiğinden buraya dair fazla şey öğrenmemiz esasen mümkün değildir.

I — HİZMET VE MUHAFAZA İLE VAZİFELİ BULUNANLAR

Topkapı sarayının harem kısmının hizmet ve muhafazası ile mükellef olanlar hadımlardı. Saraydaki hadımlar, ak ve siyah hadımlar olmak üzere iki kısımdı. Harem-i humayunda hizmet edenler siyah hadımlar olup «harem ağaları» şeklinde anılırlardı. Ak ağalar, esas itibariyle Kiler, Hazine, Hasoda gibi Enderun odalarında bulunurlardı.

Vaktiyle Romalılar, Abbasiler ve Memlûkler de saraylarında siyah hadımlara yer vermişlerdi. Tarihte bol bol örneğine rastlanan bu usul Osmanlı sarayında da görülmekteydi.

Habeşî ve Sudanlı zencilerden ibaret bulunan siyah hadımlar umumiyetle Mısır valisi tarafından saraya takdim edilirdi. Siyah hadımların en büyük âmiri «Dar üs-saâde» ağası diye maruf «Kızlar ağası» idi. Dar üs - saâde ağası ayni zamanda enderun ve harem-i humâyun ağalarının en büyüğü idi.

Dar üs - saâde ağası bu makama kademe kademe terfi ederek yükselirdi. Siyah hadımların en kıdemlisi muhafız

Soldan sıra ile: Dar üs - saâde ağası, Bab üs - saâde ağası, Silâhdar ağa (iki baştakiler Choiseule Gauffier'den alınmıştır)

kapı oğlanlarına kethüda olarak saraya girer, daha sonra terfi edince baş kapı oğlanı olur, buradan da terfi edince sultan ve sultan-zâdelerin meskeni olan Eski saray ağalığına geçer, eski saray ağalığından da Dar üs - saâde ağalığına yükselirdi. Kanunî yol böyle olmakla beraber, Eski saray ağalığı yapmadan Dar üs - saâde ağası tayin edilenler de vardı.

Onaltıncı asır sonlarına kadar, ak hadımların en büyük âmiri olan kapı ağası, kızlar ağalığı da yapmakta iken, 1582 de Habeşî Mehmed Ağa Dar üs - saâde ağalığını ayırtarak siyah hadımlara verdirmeye muvaffak olmuştu. Fakat ondan sonra yine Dar üs - saâde ağalığı ilâve şeklinde kapı ağalarına verilmişse de bu durum pek uzun sürmemiş, 1594 te Dar üs-saâde ağalığı ayrı bir memuriyet haline getirilerek siyah hadımlara tahsis edilmiş, sonuna kadar da böyle gitmiştir.

Harem hizmetlerine bakan harem ağaları rütbelerine göre vazife görürlerdi. Harem-i humayunun masraflarına bakan hazinedar ağa, nöbetle padişahın yanında bulunan yedi, sekiz kadar musahib ağa, oda lalası, hazine vekili, baş kapı oğlanı siyah hadımların yüksek rütbelilerindendi.

Harem ağalarının en büyük âmiri olan Dar - üs - saâde ağası, ak ağaların dununda adeddilirdi. Lâkin Dar-üs - saâde ağası padişahla sık teması yüzünden manevî tesir ve nüfuzu hayli kuvvetliydi. Kuvvetli şahsiyet sahibi olmayan, çocuk yaşta tahta geçen padişahlar zamanında Dar üs - saâde ağaları kuvvetli bir nüfuz tesis etmiş, devlet idaresine müdahale, hattâ bazıları idareyi elinde bulunduracak derecede ileri gitmişti. Birinci Ahmed, Birinci Mustafa ve İkinci Osman zamanlarındaki Dar üs - saâde ağası Hacı Mustafa Ağa, İkinci Süleyman zamanındaki diğer bir Hacı Mustafa Ağa, Üçüncü Ahmed ile Birinci Mahmud zamanlarındaki Hacı Beşir Ağa nüfuzlu Dar üs - saâde ağalarındandı.

Harem-i humâyundaki siyah hadımların âmiri olan Dar üs - saâde ağaları 1587 tarihinden itibaren Haremeyn-i şerifeyn evkafına nezarete de başlamışlardı. Haremeyn-i şerifeyn denilen Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvere evkafının gelir ve giderleri Dar üs - saâde ağaları vasıtasiyle muntazaman tutulurdu. 1716 senesinde padişah ve hanedana mensup diğer şahıslara ait «Evkâf-ı salâtîyn» denilen vakıflara nezaret işi de Dar üs-saâde ağalarına tevcih edilince, bunların baktıkları vakıfların

Yabancı bir ressama göre bir gözdenin tuvaleti («Moeurs et usages des Turcs» adlı eserden)

Cumhuriyet devrindeki tamirden evvel Haremde gözdeler dairesi önündeki avlu

miktarı çoğalmış, bu hal 1834 te «Harcmeyn evkaf müdürlüğü» nün tesisine kadar devam etmiştir.

Sarayın Bab üs-saâde denilen kapısını muhafaza eden ve başka hizmetlere de bakan ak ağaların en büyük âmiri «Kapıağası» da denilen «Bâb üs - sâade» ağası idi. Bâb üs - saâde ağaları kanunen Dar üs - saâde ağalarının da üstünde olup yeni sarayın başnazırı ve zabıtçısı vaziyetindeydi. Sadrâzamlar nasıl saray dışında padişahın vekili durumunda iseler, kapıağaları da onaltıncı asır sonlarına kadar saray dahilinde padişahın vekili durumunda idiler. Lâkin onyedinci ve onsekizinci asırlarda Dar üs - saâde ağalarından bir çokları nüfuzları ile kapıağasını geride bıraktılar.

Erkân-ı havass-ı cüvanî denilen büyük ağalardan olan kapıağası sarayın temiz tutulmasına, tamire muhtaç yerlerinin tamirine bakar, padişah sefer için saraydan ayrılırsa kapıağası sarayda kalırdı. Kapıağası terfien dışarı çıkarsa sancak beyi veya beylerbeyi olurdu. İkinci Sultan Bayezid devrinden itibaren ak hadımlardan veziriâzamlar çıkmaya başlamıştır. Ak hadımlardan olup İkinci Selim, Üçüncü Murad, Üçüncü Mehmed zamanlarında kapıağalığı «Bâb üs - saâde ağalığı» eden Cafer Ağa kuvvetli nüfuz tesis etmesiyle meşhurdur.

II — PADİŞAH DAİRESİNE MENSUP KADINLAR

Padişah dairesine mensup kadınlar hükümdarların nikâhlı aileleriyle odalık denilen cariyelerden mürekkepti. Padişahın nikâhları aileleri ile cariyelerin yerleri birbirinden ayrıydı. Osmanlı padişahları Kanunî Süleyman'a gelinceye kadar hükümdar kızlarından aileler almışlardı. Bunların ekserisi Türktü. Fakat Kanunî devrinden itibaren saraydaki cariyelerden veya kendilerine takdim edilen güzel kızlardan zevce edinir oldular.

İstanbul gümrük emini vasıtasiyle satın alınan veyahut sultanlarla devlet ricali, Kırım hanı ve valilerin takdim ettikleri güzel kızlar sarayda iyi bir terbiyeye tâbi tutulup itina ile yetiştirilirdi. Saraya yeni gelen cariyelere evvelâ müslümanlık ve okuyup yazma öğretilir, bunun yanında biçki, dikiş, nakış ve musiki dersleri de verilirdi. Cariyelerin bu ilk devirlerine «acemilik» denirdi. Bilahara acemiler, cariye, şagird, usta ve gedikli namı altında beş derece meydana getirirlerdi. En yüksek dereceyi teşkil eden gedikliler padişa-

hın şahsî hizmetine bakan cariyelerdi. Bunlardan padişahın gönlünü çekene «has odalık» veya «ikbal» denirdi. İkballer arasında padişahın en fazla alâka duyduğu kadın «başikbal» olurdu. Padişahın hanımlarından birisinin ölümü veya istiskale uğrıyarak eski saraya nakli üzerine baş ikbal onun yerine geçer. yani «hünkâr hasekisi» olurdu. Şayet ikballerden birisi padişahtan gebe kalırsa münhal beklemeden hükümdarın zevceleri arasına geçirilirdi. Padişahların zevceleri «kadın» unvanı ile anılır, zevceliğe giriş sırasına göre derecelenirlerdi. Çocuk doğursun doğurmasın padişahın zevcelerine «kadın» veya «haseki» denirdi. Çocuk doğuran hasekiye «haseki sultan» denilir ve başına küçük bir altun taç konurdu. Padişahlar ölünce çocuk doğurmamış veya erkek çocuğu küçükken ölmüş olan hasekiler icabında devlet ricali ile evlendirilirdi.

Sarayda padişahın zevcesi veya hasekilerden, yahut da cariyelerden birisi bir çocuk dünyaya getirirse, doğum hâdisesi sadrıâzam, şeyhülislâm, vezirler, kaptanpaşa, sadaret kethüdası, defterdar, yeniçeri ağası, reisülküttab ve çavuşbaşıya hususî memurlarla bildirilirdi. Doğumun ertesi günü bu erkân padişahı tebrik için saraya gelirdi. Padişah çocuklarının doğumunda onyedinci asırdan itibaren beşik alayı denilen bir merasim yapılırdı.

III — PADİŞAHIN ANNESİ, KIZLARI VE ŞEHZADELER

Topkapı sarayının harem-i humâyun kısmında ikamet edenler arasında padişaha kan bağı ile bağlı bulunanlar Valide Sultan, hükümdarın kızları ve şehzadelerdi. Üçüncü Murad'a gelinceye kadar padişah anneleri sarayda pek rol sahibi değildi. Fakat Üçüncü Murad zamanından itibaren nüfuz kazandıkları görüldü. Onaltıncı asrın sonları ile onyedinci asrın ilk yarısında Valide Sultanların nüfuzu kuvvetle hissedildi.

Padişahların annelerine «Mehd - i ulya» veya «Valide Sultan» denilirdi. Üçüncü Murad annesine fazla itibar gösterdiğinden onu Valide Sultan diye unvanlandırmış, ondan sonra bu tâbir yerleşip kalmıştır. Valide Sultanlar oğullarına «arslanım» diye hitap ederlerdi. Sarayda cariyelerin idaresine memur kadınlar Valide Sultana karşı mes'uldü.

Bir Avrupa'lı ressama göre Şehzade ve annesi

Şehzadelerin kapatıldığı dairenin (kafes) demir parmaklıklı kapısı

Bir padişah ölünce annesi ve kızları Topkapı sarayından çıkarılıp Eskisaraya naklolunurdu. Yeni hükümdarın annesi hayatta ise, yeni valide sultan hususî bir merasimle Eskisaraydan Topkapı sarayına getirilirdi. Bu merasime «Valide alayı» denirdi. Valide sultanların da haseki ve haseki sultanlar gibi «paşmaklık» yani hasları vardı. Hattâ valide sultanlar onlardan farklı olarak ayrıca maaş da alırlardı.

Padişahların kızlarına «Sultan» denilirdi. Hükümdarların kızları ve hemşireleri devlet erkânından birisiyle ev-

lendirilirdi. Damadlığa umumiyetle vezir ve beylerbeyleri seçilirdi. Padişahların bazen vezirlerden birisine fazla tevecchünün delili olarak küçük yaştaki kızını ona nişanladığı da olurdu. Padişahın iradesiyle sultanlardan birisiyle evlenen paşa eski karısını mecburen terkederdi. Vezir ve beylerbeylerinden dul kalan sultanlar ikinci ve üçüncü defa izdivaç edebilirlerdi. Sultanlarla evli kimseler cariye istihdam edemezler ve kendiliklerinden sultanları boşıyamazlardı. Sultanların da haseki ve valide sultanlar gibi paşmaklık ismi verilen dirlikleri vardı. Sultanların kız çocuklarına «Hanım sultan», erkek çocuklarına «Bey» denilirdi.

Harem-i humâyunda ikamet edenler arasında şehzadeler de vardı. Şehzâdelerin sancağa, çıkma usulü kaldırılıncaya kadar, harem-i humâyundaki şehzadeler padişahın kendi oğullarından ibaretti. Bunlar sancağa çıkacak yaşa gelinceye kadar sarayda kalırlardı. Sancağa çıkma usulü lağvedilince şehzadeler meyanında padişahın oğullarından maada kardeş ve kardeş çocukları, onsekizinci asrın sonlarından itibaren amca çocukları bile mevcuttu. Babaları ölen şehzâdeler daha sıkı bir nezaret altına alınır ve bunlar harem-i humâyuna bitişik şimşirlik denilen mahalde ikamet ederlerdi. Şehzadelerin bu yaşayışına *kafes hayatı denirdi. Kafes* hayatı yaşıyan şehzâdelerin hizmetinde bulunan cariyelerden çocukları dünyaya gelirse, doğan çocuk derhal ifna edilirdi.

OSMANLILARDA SALTANAT USULÜ

Osmanlılarda saltanatın intikal şekline ait yazılı metin halinde bir kanun mevcut değildi. Fatih kanunnamesindeki kardeş katline dair madde istisna edilecek olursa, bu mühim meselede yazılı metin aranmadığı, sadece teamül ve an'aneye uyulduğu görülmektedir. Mamafih, saltanatın intikaline ait teamül, devletin kuruluş safhasındaki gibi kalmıyarak bir takım değişikliklere uğramış, bu değişiklikler de birdenbire tahakkuk edememiştir.

Osmanlılarda üç asır müddetle saltanat babadan oğula geçmiştir. Yeni bir hükümdarın başa geçirilmesinde beylerin ve nüfus sahibi erkânın rol sahibi olduğu görülmektedir. Osmanlıların kuruluş devrinde nüfuzlu bey ve kumandanların, babalarının sağlığında ehliyeti beliren ve bilhassa yaşça diğerlerinden büyük olan şehzâdenin hükümdarlığını gözetişlerine şahit olunmaktadır. Nitekim, Fetret devrini kapayan Çelebi Sultan Mehmed istisna edilecek olursa, Fatih Mehmed'e kadar, büyük şehzâdelerin, ümeranın tamamının veya ekserisinin peşinen müzaheretine nail oldukları tarihî bir gerçektir. Bununla beraber, saltanat dâvasına kalkan kimseler az veya çok birtaraftar kütlesi bulmuşlardır.

Osmanlılarda ilk teşkilât kurulduğu ve kanunlar yapılmaya başlandığı sırada saltanat usulünün yazılı bir metne bağlanmayış sebebini saltanatın ehil ellere geçmesi arzusunda aramalıdır. Bu arada «mülkün bölünmezliği» prensibine sımsıkı riayet edildiği cihetle, saltanat iddiasında bulunanların derhal ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Nüfuzlu bey ve kumandanlar bu prensipe hükümdar kadar bağlı kaldıklarından, devletin kurulup gelişmesinde olduğu gibi saltanatın intikal şekline ait teamülün yerleşmesinde de bunların rolünü nazarı itibara almak gerekir.

Kuruluş devri hükümdarları arasında birden fazla yetişkin şehzâdesi olanlardan bazılarının öleceklerini anladıkları sırada halefini tayin eder tarzda konuştukları görülmektedir. Kosova zaferini müteakip ağırca yaralanan Murad Hüdavendiğâr'ın oğlu Bayezid (Yıldırım)ı çadırına çağırtarak devlet idaresi hakkında nasihatta bulunması, Çelebi Mehmed'in de hastalığı ağırlaşınca Murad'a haber göndertmesi bunun delilidir. Her iki hükümdarın bizzat tasrih ettikleri halefleri de büyük oğullarıdır. Birinci Murad'dan büyüklüğü pek şüpheli olan Orhan Gazi'nin oğullarından İbrahim Bey bir tarafa bırakılacak olursa, babalarının ölümü halinde hep büyük şehzadeler tahta geçmişlerdir. Ancak Timur istilâsının tabiî bir neticesi olan fetret devrinin saltanat mücadelesi ile, Yavuz Selim'in kuvvete müracaat edip babasını tahttan indirerek padi-

şahlığı elde etmesi birer istisna teşkil eder.

Büyük oğulun hükümdar olması usulünün bir teamül halini alması şüphesiz kolay olmamış, nihayet bunun bir teamülden ileri gitmemesi yüzünden Kanuni'nin son zamanlarına kadar saltanat dâvasına kalkışanlar görülmüştür. Murad Hüdavendigâr zamanında oğlu Savcı Bey, Çelebi Sultan Mehmed zamanında kardeşi Mustafa Çelebi (düzmece Mustafa), İkinci Murad zamanında yine düzmece Mustafa ve ondan sonra da kardeşi Mustafa Çelebi (Küçük Mustafa Çelebi) saltanat iddiasında bulunmuşlardır. Saltanata ortak çıkanların ekserisinin kardeşlerden ibaret bulunması, Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesinde: «Her kimseye evlâdımdan saltanat müyesser ola, kardeşlerin nizâm-ı âlem için katletmek münasıptır» kaydının konmasına âmil olduğunda şüphe yoktur. Fatih, kardeş katlini kanunlaştırırken saltanatın babadan oğula geçiş tarzını değiştirmediği gibi, tahta geçecek oğulun büyüklük ve küçüklüğüne dair bir şey de zikretmemiştir. Binaanaleyh o zamana kadar mevcut teamüle dokunmamıştır.

Fatih Mehmed, icraatı arasında, padişahlar üzerinde müessir olan Türk asıllı bey ve kumandanların nüfuzlarını iyice kırdığından, bundan böyle Türk aristokrasisinin gelişmesi imkânları ortadan kalktığı gibi, saltanat umurunda da nüfuzunu hissettirecek seçkin bir Türk zümresinden bahsedilemez olmuştur. Bunun yerine devşirmelerin kuvvet kazandığı (birinci ciltte 351-353 ve 467 inci sayfalara bakılmalı) ve padişahlar üzerinde müessir oldukları görülmektedir.

Tahta namzed kimselerin mem'leket işleriyle bizzat temas ederek yetişmeleri için onyedinci asrın başına kadar şehzâdeler sancağa çıkarılmıştır. Fatih kanunnamesiyle kardeş katline cevaz verildiğinden, tahta geçenlerin ilk işleri erkek kardeşlerini öldürmek olmuştur. Bu yüzden sancağa sadece padişahın oğulları çıkmıştır. Maamafih kardeş katli meselesi kanunlaşmadan önce de padişahların kardeşleri uzun müddet hayatta kalamamışlardır. Murad Hüdavendigâr'ın, tahta geçtiği yıl içinde, kendisine muhalefet ettikleri tahmin edilen kardeşleri Halil ile İbrahim'i ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Binaenaleyh, Osmanlı padişahlarında ilk defa kardeş öldürme hâdisesini bu müphem mesele ile başlatmak mümkünse de, esas belirli ilk kardeş katli hâdisesi Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakub'u öldürtmesidir. Yakub'un öldürülmesinde hükümdara muhalefet hâdisesi mevcut olmadığından, Fatih kanunnamesi ile yerleşen kardeş katlinin ilk fiilî örneği Yıldırım Bayezid'in bu icraatında görülmektedir. Yıldırım Bayezid'in oğullarından Çelebi Mehmed'in kardeşlerini uzun mücadelelerle ortadan kaldırması, mülkün bölünmezliğini temin uğrunda cereyan eylediğinden makul görünmektedir. Hükümdarlığının üçüncü yılı içinde İkinci Murad da saltanat dâvasına kalkan kardeşi Mustafa Çelebi'yi öldürtmüştür. Fatih kanunnamesinin kardeş katli maddesini tatbike teşebbüs etmeyen İkinci Bayezid, kardeşi Cem'in muhalefeti ile karşılaşmış, ondan sonra gelenler ise bu maddeyi sıkı sıkıya tatbikten geri kalmamışlardır.

Kardeş katli meselesi kanunlaşmadan önce, saltanat dâvasında bulunmadıkça — Yakub Bey'in öldürülmesi hariç — kardeş, hattâ akrabaların hayatlarına dokunulmamış, fakat hükümdarlık *etmelerini engelleyici bazı tedbirlere* baş vurulmaktan da geri kalmamıştır. Çelebi Sultan Mehmed'in, ağabeysi Emir Süleyman'ın oğlu Orhan Beyin; İkinci Murad'ın da, kardeşleri Yusuf ve Mahmud Çelebilerin gözlerine mil çektirmesi bunun ifadesidir. Fakat hükümdara muhalefet vuku bulunca ister kardeş, ister evlâd olsun mutlaka ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Saltanat uğrunda muhalefete kalkışması dolayısiyle ilk öldürülen evlât Birinci Murad'ın oğlu Savcı Bey'dir. Kanunî'nin oğulları Mustafa ve Bayezid, Üçüncü Mehmed'in oğlu Mahmud da bu neviden sebeplerle hayatlarını kaybedenlerdendir. Muhalefet eden evlâdın çocukları olan erkek torunlar, Fatih kanunnamesinin tatbiki vesilesiyle kardeş çocukları olan erkek yeğenler de babaları ile birlikte öldürülmüşlerdir. Bütün bu cana kıymalar, mülkün bölünmezliğini garantiye bağla-

yabilmek için peşin alınan tedbirler cümlesindendir.

Kanuni'nin sağlığında şehzâdelerinden Selim ile Bayezid arasında cereyan eden veliahdlık mücadelesi, şehzâdelerin sancağa çıkma usullerinde değişiklik yapılması neticesini vermiştir. İkinci Selim yalnızca büyük oğlunu Manisa'ya sancağa çıkartarak, fi'iliyatta tahtın namzedi olan veliahdı böylece belli etmiş ve küçük şehzâdeler sarayda alıkonulmuştur. Büyük şehzâdeden gayrısının tahttan ümitlerini kesmeleri için, bir nev'i saltanat mücadelesini önleme tedbiri olan bu harekete rağmen, Birinci Ahmed'e kadar kardeş katli tam mânasiyle tatbik edilmiştir.

1603 yılında ondört yaşında iken hükümdar olan ve tahta geçtiği zaman yaşının küçüklüğü sebebiyle henüz evlâdı bulunmayan Birinci Ahmed, bir saltanat varisinin mevcut bulunmasını hesaba katarak, kardeşi Mustafa'yı öldürtmemiş, sancağa da çıkartmıyarak sarayda bir odada alıkoymuştur. İlk oğlu Osman dünyaya gelince kardeşi Mustafa'yı öldürtmek istemişse de, devlet erkânı, bu şehzâdenin aklındaki zâfiyet dolayısiyle saltanata rakib olamıyacağını teminle öldürülmesine mâni olmuşlardır. Birinci Ahmed 1617 de ölünce şehzâdelerinin küçüklüğü sebebiyle kardeşi Mustafa hükümdar ilân edilmiştir. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa saltanatın intikal şeklinde bir değişiklik vuku bulmuş, hanedanın hayatta bulunan en yaşlı mümessili tahta oturmuştur. Böylece müverrihlerin «amûd-ı nesebî» dedikleri saltanatın babadan oğula geçiş şekli yerine, ailenin en yaşlısını hedef tutan «ekberiyet» sistemine gidilmiştir.

Birinci Sultan Ahmed'in kardeşi Mustafa'yı hayatta bırakması böyle bir sistem değişikliğine yol açmışsa da, daha bir müddet kesin şekilde kardeş katlinin önüne geçilememiştir. Aklındaki zâfiyet dolayısiyle Mustafa tahttan indirilip Birinci Ahmed'in en büyük oğlu Osman padişah yapılınca, o da, amcasının akli durumunu nazarı itibara alarak kendisine saltanatta rakip saymayıp hayatına dokunmadığı gibi kardeşleri Mehmed, Murad, Süleyman, Kasım, Bayezid ve İbrahim'i de peşinen öldürtmemiştir. Fakat saltanatının üçüncü senesinin sonlarında kendisinden dört ay küçük olan en büyük kardeşi Mehmed'i öldürtmüş, diğerlerinin en büyüğü ile kendi arasında sekiz yaş fark bulunuşunu hesaba katarak onlara dokunmamıştır. Bu arada Mustafa'ya da bir şey yapılmadığından İkinci Osman'ın hal'i üzerine ikinci defa tahta geçirilmiştir. Böylece, Birinci Ahmed'in vefatı üzerine ilk defa bir kardeş, İkinci Osman'ın tahttan indirilmesiyle de ilk defa bir amca padişah olmuş ve netice itibariyle «ekberiyet» sistemi işlemiştir.

Birinci Ahmed'den itibaren saltanat usulünde değişikliğe gidilmesinde, ilk plânda vakıaların rol ve tesiri olmuş, iş başında bulunan padişahın küçüklüğü sebebiyle, saltanat usulü üzerinde devlet adamları ve bilhassa kapıkulu askerinin arzu ve iradesi müessir hâle gelmeye başlamıştır.

Birinci Mustafa'nın ikinci saltanatından hal'i üzerine oniki yaşının içindeyken padişah olan Dördüncü Murad yeniçerilerden çekinerek kardeşlerine dokunmamış, hattâ bu hususta onlara teminat vermek zorunda bile kalmıştır. Lâkin aradan uzun zaman geçip de otoritesi kuvvetlenince vaziyet değişmeye yüz tutmuş, İran seferlerindeki muvaffakıyetinden kuvvet alarak Süleyman ve Bayezid adındaki yetişkin iki kardeşini, bundan iki sene sonra da ana baba bir kardeşi Kasım'ı öldürtmüş, hayatta sadece ana baba bir ikinci kardeşi olan İbrahim'i bırakmıştır. Hayatının son demlerinde İbrahim'i de ortadan kaldırmak istemişse de Kösem Sultan padişahlıktan gayrı hanedanın yegâne erkek mümessili kalan bu şehzâdeyi güçlükle kurtarmıştır. Dördüncü Murad ölünce İbrahim padişah olmuş, böylece bir defa daha mecburiyetler karşısında ekberiyet sistemi işlemiştir.

Sultan İbrahim hal' edilince henüz yedi yaşında bir çocuk olan büyük oğlu Dördüncü Mehmed padişah ilân olunmuştur. Saltanatı kırk seneyi bulan Dördüncü Mehmed, Süleyman ve Ahmed isimlerindeki kardeşlerine dokunmamış, bu suretle hem şehzâdelerin hayatı daha müemmen hâle gelmiş, hem de bundan böyle ekberiyet sistemi mun-

tazam işlemiştir. Ondokuzuncu asır padişahlarından Abdülmecid kendisinden sonra büyük oğlu Murad'ın, Abdülaziz de oğlu Yusuf İzzeddin'in hükümdar olmasını arzulamışsa da, hanedanın en yaşlı mümessilinin tahta geçmesinden ibaret bulunan ekberiyet sistemi bozulamamıştır.

Netice itibariyle: Osmanlılarda saltanat usulünde Amûdi sisteminden ekberiyet sistemine geçiş, peşinen plânlı bir icraat mahsulü olmayıp mecburiyetlerin doğurduğu bir vakıadır. Bu sistem, Birinci Ahmed'den itibaren Dördüncü Mehmed'e kadar iyice yerleşinceye kadar sarayda hapsedilen şehzâdeler öldürülme endişesinden kurtulamamıştır. Daha sonra bu korku gittikçe hafifliyerek ortadan kalkar dereceye yaklaşmıştır.

Şehzâdelerin sarayda hapsedilmeleri, padişahları, saltanat rakipliğinden ibaret askerî gailelerden kurtarmışsa da, bu defa hükûmet merkezindeki kapıkulu askerinin baskısı ayrı bir huzursuzluk meselesi teşkil etmiştir. Bilhassa onyedinci asrın birinci yarısında hükümdarların icraatlarında olduğu gibi saltanat tebeddülü mesclelerinde de kapıkulu askeri tesir ve baskısını ziyadesiyle hissettirmiştir.

Fatih Mehmed'den başlıyarak onaltıncı asır sonuna kadar olan bir buçuk asırlık devre istisna edilecek olursa, padişahların tahta geçişlerinde yüksek devlet erkânının ve bilhassa sadrıâzamın biraz rolü olduğu hissediliyor. Tabii bu rolün, gerek sadrıâzam gerekse tahtın namzedinin şahsiyeti ile ilgili bulunduğu, ayrıca gözönünde tutulması gereken bir noktadır. Padişaha en yakın mevki sahibi ve hükûmet reisi olması bakımından sadrazamlar, padişahların hastalığından, ölümünden, hal'edilecekse buna ait hazırlıklardan, tahta geçirilecek namzede karşı sair erkân ve askerin duyduğu alâkadan haberdar oldukları cihetle, sadrazamların rollerinin bu zaviyeden ele alınması iktiza eder.

Bir Avrupalı ressama göre cülûs tebriki («Moeurs et usages des Turcs» adı eserden)

SALTANATLA İLGİLİ MERASİM VE ALÂMETLER

Osmanlı devletinin bir Türk-İslâm imparatorluğu olması dolayısiyle saltanatla ilgili merasim ve âlametlerin islâm ve Türk kaynağından gelmesi, bu damgayı taşıması kadar tabii bir şey olamaz. Bunun için saltanat şiarından olan merasimlerin, alâmetlerin ve resmî yazışma usullerinin örnek ve benzerleri Osmanlıların kuruluş devresinde mevcut veya daha önce yaşamış olan İslâm ve Türk devletlerinde de görülür. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu geniş ülkelere hükmetmiş uzun ömürlü bir devlet olduğu cihetle, gerek merasim, gerekse alâmet ve resmî terimler zamanın icapları sebebiyle bazı değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişiklik ve ilâveleri bilhassa merasimlerde görmek mümkündür. Zaten Osmanlılarda saltanatla ilgili merasimlerin mühim kısmı İstanbul'un zaptından sonra doğmuş ve geniş bir teşrifat kaidesine bağlanmıştır. Burada zikredeceğimiz merasimler tam mânasiyle İstanbul'un fethinden sonraki devreye aittir.

1 — Merasimler

Saltanatla ilgili merasimler şunlardı:

I — Cülûs merasimi, II — Kılıç Alayı, III — Bayram tebrik ve bayram alayı, IV — Ayak divanı.

Cülûs merasimi: Bir padişahın tahta yeni geçmesi münasebetiyle yapı-

Bir Avrupalı ressama göre Kılıç Alayı (Allom'dan)

lırdı. Saltanat değişikliği, bir hükümdarın ölümü veya hal edilmesi suretiyle vuku bulurdu. Bunlar dışında birer istisna şeklinde İkinci Murad kendi arzusu ile saltanattan çekilmiş, İkinci Bayezid de oğlu Selim'in kullandığı zor karşısında makamını ona bırakmaya mecbur kalmıştır.

Padişahlar İstanbul dahilindeyken *taht boşalırsa cülûs merasimi şöyle olurdu:* Hükümdarın ölüm veya hal'ini tahta geçecek şehzâdeye Dar üs - saâde ağası haber verir, sonra koltuğuna girerek şehzadeler dairesinden çıkarırdı. Hükümdar namzedi bir koltuğunda Dar üs - saâde ağası, diğerinde silâhdar ağa bulunduğu halde Hırka-i şerif dairesine götürülür, burada Sadrazam ile Şeyhülislâm ilk bîatı yapardı. Bunlar makamlarında bırakılırsa buna işaret olmak üzere kendilerine birer kürk giydirilirdi. Bîatı müteakip sadrazam ve şeyhülislâm Kubbealtı'na gelerek merasimin başlamasına intizar ederlerdi.

Esas merasim Bâb üs - saâde önünde cereyan eylerdi. Bâb üs - saâde denilen ak ağalar kapısı önüne taht kurulur, teşrifatçı tarafından tebrikâtta bulunacakların listesi hazırlanırdı. Taht kurulduktan sonra yeni padişah bir koltuğunda Dar üs - saâde ağası, diğerinde ilk zamanlarda Bâb üs - saâde ağası sonraları Silâhdar ağa bulunduğu halde etrafına selâm vererek merasim mahalline gelir ve tahta otururdu. Ondan sonra evvelâ Nakib - ül - eşrafın bîat ve duası ile bîat başlardı. Nakibüleşraftan sonra Rikâb-ı humâyun ağaları, onların arkasından da Kapıcıbaşı ağalar bîatta bulunurdu. Saray ağalarının bîatı tamam olunca Kubbealtı'nda bekleyen devlet erkânına haber gönderilirdi. Devlet erkânı meyanında ilk defa Şeyhülislâm kısa bir dua ile bîatta bulunur, onun arkasından Sadrazam, Vezirler, Kazaskerler, devlet erkânı ve Ocak ağaları bîat ederdi. Merasim bitince padişah hazır bulunanları selâmlar selefinin cenaze namazında bulunduktan sonra Enderuna çekilirdi.

Kılıç alayı: Padişahların tahta cülûslarını müteakip yapılan merasimlerden olan kılıç alayı, hıristiyan hükümdarların taç giyme merasimine karşılık tutulabilir. Saltanat şiarından olan ve başka islâm devletlerinde de rastlanan kılıç kuşanma merasiminin Osmanlılarda ne zaman başladığı tespit edilememekteyse de İstanbul'un fethinden önce mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra ise yerleşik bir merasim halini almıştır.

Padişahlar Eyub'da Hazreti Halid'in türbesini ziyaretle kılıç kuşanırlardı ki, bu âdet, Fatih Sultan Mehmed'e Ak Şemseddin tarafından Eyub'da kılıç kuşatılmasiyle başlamıştır. Kılıç kuşanma merasimleri cülûsu takip eden iki ilâ yedi gün zarfında icra edilirdi. Padişaha kılıç kuşatan şahıs muayyen olmayıp, bu işi ekseriyetle şeyhülislâm ve nakibüleşraf ifa ederdi. Takılan kılıçlar Hazreti Peygambere ait kılıç ile ashabdan Halid İbn-i Velid, Hazreti Ömer ve Osman Gazi, Yavuz Sultan Selim'in kılıçları idi.

Padişahların Eyub'da kılıç kuşanmak üzere Eyub'a gidiş ve dönüşü sırasında yapılan merasime «kılıç alayı» denirdi. Kılıç alayının icra edileceği gün devlet erkânı, saray ağaları, kapıkulu ocağı ağaları ve efradı sabahleyin erkenden kara yoluyle Eyub'a giderler, deniz yoluyle gelecek olan padişahı beklerlerdi. Padişah saltanat kayığı ile Eyub'da Bostan iskelesine çıkarken sadrâzam, şeyhülislâm ve diğer yüksek erkân tarafından karşılanır bir miktar istirahattan sonra öğle namazı kılınır ve yemek yenirdi. Yemekten sonra padişah, Hazreti Halid'in türbesini ziyaret eder, ziyaret için türbeye girdiğinde sadrazam, şeyhülislâm ve yeniçeri ağasını da oraya

davet ederdi. Bu sırada şeyhülislâm dua eder, onun arkasından padişah iki rekât namaz kılar, namazın arkasından şeyhülislâm dua yapar ve padişaha kılıcı kuşatırdı. Eyub'daki merasimden kara yolu ile dönülür, bu arada Fatih Sultan Mehmed'in türbesi ziyaret edilirdi. Bazan padişahın Eyub'a varılmadan önce Fatih türbesi ziyaret edilirdi. Eyub'a gidiş veya dönüşte padişahın, eski odalar önünde durarak kendisine sunulan şerbeti içmesi âdetti (46 numaralı ilâveye bakınız).

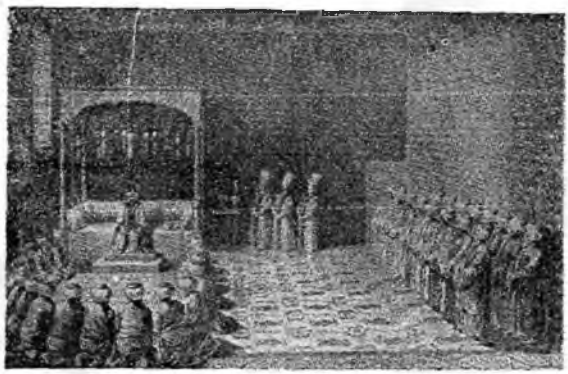

Bayram tebriki ve bayram alayı: Ramazan ve Kurban bayramlarında yapılan bu merasim, cülûs tebrikinden sonra en ehemmiyetli bir merasimdi. Buna «muâyede» denilirdi. Bayramla ilgili merasim arefe gününden başlardı. Arefe günü yapılan merasime «arefe divanı» denilirdi. Arefe merasimi, birisi sarayın ikinci avlusunda, diğeri de enderunda Hasoda dairesi önünde olmak üzere iki yerde aktedilirdi. İkinci avludaki merasimde, arefe günü öğle namazından sonra çavuşbaşı ile Divan-ı humâyun çavuşları merasim elbiseleri ile Kubbealtındaki Adil köşkü karşısında yüzleri buraya dönük şekilde saf teşkil ederlerdi. Mehterhane denilen saray bandosu da aynı tarzda vaziyet alır, ikindi ezanından sonra bir fatiha ile merasime başlanırdı. Buradaki merasimin esası mehterhanenin çalması, çavuşların orada bir alkış yapması ve sonunda da bir dua icrasından ibaretti. Enderundaki merasimde ise: Hasoda önüne, daha sonraları da Arz odası önüne kurulan tahtta padişah oturur birun erkânının tebriklerini kabul ederdi.

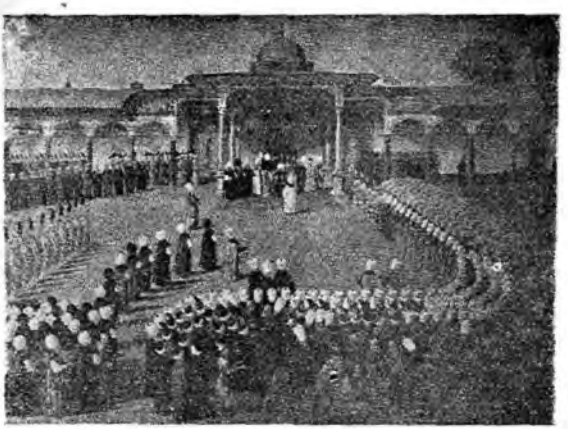

Yukardan birinci resim: Arzodası içinde bayramlaşma (D'Ohsson'dan), ikinci resim: Bab üs - saâde önünde bayramlaşma (Topkapı sarayındaki bir resimden), camiye gidiş (Juannin'den)

Bayram tebrikâtı için hazırlık gece yarısından başlardı. Gece yarısı Bâb-ı humâyun açılır, tebrik merasimine katılacaklar saraya gelmeye başlar, gelenler divan ve divan haricindeki yerde beklerlerdi. Bu arada iç hazinede saklanan altun işlemeli taht hazine kethüdası vasıtasiyle çıkarılıp Bâb üs-saâde önüne kurulurdu.

Bayram tebriki sabah namazı ile bayram namazı arasında icra edilir ve «muayede-i havas», «muâyede-i umum» olmak üzere iki kısımdan ibaret bulunurdu. Enderun ağalarının tebrikâtından ibaret bulunan muâyede-i havas hasoda'da olurdu. Padişah sabah namazını Hırka-i şerif dairesinde bazan da saray mescidinde kıldıktan sonra hasodaya gelir ve burada enderun ağalarının tebrikâtını kabul ederdi. Buradaki tebrik bitince padişah Bâb üs-saâdeye gelir, tahta otururken çavuşlar alkış yaparlar-

Soldaki resim: Sultan Ahmed camiinde bir bayram namazı (Juannin'den). Alttaki resim: aynı camide diğer bir bayram namazı (Allom'dan)

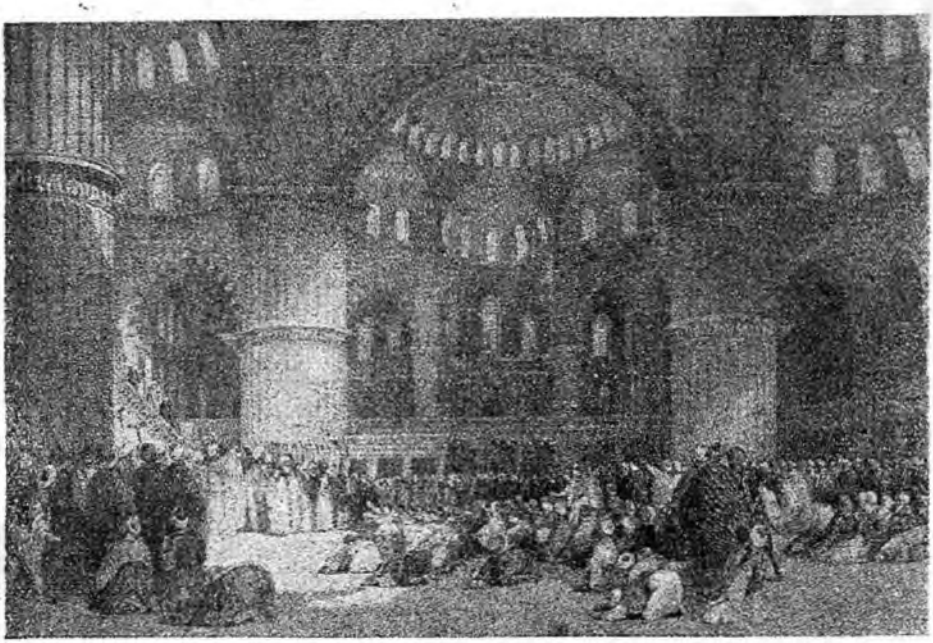

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Satır, Başsatır ağa, Sadrıâzam, Kapucular kethüdası ağa, Çavuşbaşı ağa.

Aşağıki resim, soldan: İç-oğlan çavuşu, Galata çavuşu, Tersane başçavuşu, Kapudanpaşa hazretleri, Paşa başçavuşu, Meruf Küçük Hüseyin Paşa çıplak çavuşu, Çıplak (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Başçuhadar, Ders vekili efendi, Şeyhülislâm hazretleri, Vekayi efendi.

Aşağıki resim, soldan: Kazasker başmuhzırı ağa, Mekke kadısı efendi, Rumeli kazasker hazretleri, Nakib ül-eşraf efendi hazretleri, İstanbul kadısı efendi (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

dı. İşte bundan sonra büyük muayede başlardı. Tebrikâtta şu sıra takip edilirdi:

I — Padişah hocası, Kırım hanzâdesi, Nakîbüleşraf, II — Özengi ağaları, Birun erkânı, III — Hükûmet erkânı, IV — İlmiye sınıfı, V — Mâzul sancak beyleri, Atlı bölük ağaları, VI — Kapıkulu ocağı ağaları.

Her sınıfın evvelâ en büyük rütbelisi tebrikâtta bulunur, sonra onu diğerleri takip ederdi. Tebrik esnasında sadrazâm etek öper, Şeyhülislâm el veya etek öper, Kapıkulu ocağı ağaları etek öper, bunun dışındakiler el öperdi. Padişah, Hocası, Kırım hanzâdesi, Nakîbüleşraf, Sadrâzam, Vezirler, Kaptanpaşa, Rumeli ve Anadolu beylerbeyleri, Kazaskerler, mazûl beylerbeyleri ve kazaskerler, şeyhülislâm, İstanbul kadısı ve İstanbul kadılığından mazûl şahsın tebriki sırasında ayağa kalkar, hükümdarın ayağa kalkıp oturuşunda çavuşlar alkış yaparlardı. Şeyhülislâm ve sadrazamın tebriki esnasında ayrıca bir iki adım ileriye yürüdü. Bunların dışındakilerin tebrikini otururak kabul ederdi.

Tebrikât bitince padişah içeri girip elbise değiştirir, ondan sonra murassa eyerli ata binerek bayram namazı için camiye giderdi. Padişahın camiye gidiş ve gelişi alayla olurdu; buna «bayram alayı» denirdi. Padişahlar bayram namazlarını umumiyetle Sultan Ahmed camiinde bazan da Ayasofya'da kılarlardı.

Bayram namazından saraya avdet edince hasoda kapısı önündeki sofaya kurulan tahta oturan padişah burada ikinci sınıf enderunluların tebrikâtını kabul eylerdi.

Bayram tebriki esnasında padişahın yüksek rütbeli erkâna ayağa kalkarak tebrik kabul ettiği sırada yapılan alkış, padişahın cülûs ve bayram tebriklerinde tahta oturup inmesi sırasında, cenge hazırlanmasında, ata binip inmesinde de icra edilirdi. Bunu ayrı bir merasim gibi kabul eden İsmail Hakkı Uzunçarşılı, alkışı yapan çavuşların hep bir ağızdan söyledikleri dua şeklindeki sözleri, «Osmanlı devletinin saray teşkilâtı» isimli eserinde mufassalan kaydetmektedir.

Ayak divanı: Cülûs, kılıç alayı ve bayram tebriki gibi bir merasim mahiyeti arzetmemekle beraber, padişahı ilgilendirmesi, çok defa sarayda aktedilmesi ve esas divan toplantılarından bambaşka mahiyet taşıması sebebiyle bu arada zikri uygun görülen ayak divanı, pek mühim ve müstacel veya fevkalâde ahval sebebiyle aktedilen icraata müteallik bir toplantı idi. Ayak divanında padişahlar hazır bulunur ve toplantıya riyaset ederlerdi. Padişahtan gayrısı ayakta durduğu için buna ayak divanı denmişti. Ayak divanı iki şekilde toplanırdı. Birisinde padişahlar mühim addettikleri ve acele hallini istedikleri bir şey için bizzat kendileri ayak divanı akteder, diğerinde de kendileri toplantı yapmaya mecbur olurdu. Ayak divanının esas ehemmiyetlisi ikinci şeklidir. Bunda isyan ve itaatsızlıklar yüzünden padişah ayak divanı akdine mecbur kaldığından bazan müessif şeyler de cereyan ederdi. Dördüncü Murad'ın kapıkulu askerinin isyanı dolayısiyle yaptığı ayak divanlarının birisinde Vezîrîâzam Hafız Ahmed Paşa padişahın gözü önünde yeniçeriler tarafından öldürülmüştü. Padişahların ayak divanı akdine mecbur kalışları umumiyetle Onyedinci asrın ilk yarısına rastlamaktadır. Dördüncü Mehmed'in saltanatının ortalarından sonra ayak divanı akdine dair tarihlerimizde bir kayıt görülmemektedir.

Sefer esnasında serdar-ı ekrem olan sadrazamlar da ordugâhta ayak divanı aktedebilirlerdi. Buna ordu erkânı ile ocak subayları katılırdı. Vaziyet serbest şekilde müzakere edilerek sür'atle karar istihsal olunurdu.

2 — Alâmetler

Saltanatla ilgili alâmetler şunlardı:

I — Padişahların mühürleri, II — Hükümdarların tuğraları, III — Saltanat sancakları, IV — Tuğlar.

Padişahların mühürleri: Saltanat ve hükûmet icraatının en mühim alâmetlerinden olan padişah mühürlerine «mühr-i hümâyun» denilirdi. Bir padişahın tahta geçince ilk işi yeni bir mühür kazdırmaktı. Mühr-i hümâyunda padişahın kendisinin ve babasının ismi

Kanunî'nin Veziriâzamlarındaki mührü

bulunurdu. Her padişahın biri zümrütten, üç tanesi altundan olmak üzere tuğralı dört mührü olurdu. Dörtgen şeklinde olan zümrüt mühür padişahın kendisinde durur, beyzi şekilde olan üç mühürden birisi veziriâzamda, biri hasodabaşında, üçüncüsü de harem hazinedarı olan kadında dururdu. Osmanlı tarihinde en çok bahsi geçen padişah mührü sadrazamda bulunan mühürdü. «Hâtem-i şerif», «Hâtem-i vekâlet» de denilen bu mührü veziriâzamlar küçük bir kese içinde koyunlarına koyarak muhafaza ederlerdi.

Hükûmet idaresi için padişahın vekili olan sadrazamın bu vazifeye tayini mühr-i hümâyunun kendisine verilmesi ile başlar, azledildiği zaman da ilk iş olarak mühr-i hümâyun kendisinden alınırdı.

Padişahların tuğraları : Padişahların hükümdarlık alâmetlerinden olan tuğra, padişahların imzalarına verilen hususî bir şekilden ibaretti. Tuğralar ahidnâme, nâme-i hümâyun, ferman, menşur, berat gibi şeylerin üstüne veya ortasına çekilirdi. Hükümdarın tuğrasını çekene «Tuğrâî», «Tevki'i» veya «Nişancı» denilirdi (Birinci ciltte 15 numaralı ilâveye müracaat).

Tuğranın kullanıldığı yerlerden biri de paralardı. Son zamanlarda ise arma olarak senetlerde, pullarda, bayraklarda, nüfus kâğıdı, damga resmi kâğıtları, binalar, cami, imaret, çeşme kitâbelerinde tuğra kullanılmıştır.

Saltanat sancakları : Bu mevzu için birinci cildimizin 309 uncu sayfasındaki 48 numaralı ilâveye bakılmalı.

Tuğlar : Bir rütbe ve tevcih alâmeti olan Tuğun padişaha ait olanları saltanatın da alâmetlerindendi (Birinci cilt 67 inci sayfada 14 numaralı ilâveye bakılmalı).

★

II

İdare ve Maliye Teşkilâtı

Osmanlı devleti merkeziyetci bir sisteme malikti. Osmanlıların ilk devirlerinden bahseden eserlerin ifadeleriyle hadisatın tetkikinden de anlaşılacağı üzere, başlangıçtan ve bilhassa ilk teşkilâtlanmanın vuku bulduğu Orhan Gazi devrinden itibaren merkeziyetciliğe giden bir yol tutulmuştu. Başta bulunan hükümdarlar, orduların baş kumandanı ve devletin en yüksek icraî şahsiyeti idi. Başkumandanlık bu icraî durumun bir veçhesini teşkil ediyordu. Neticede son söz hükümdara aitti.

İşte, Osmanlı idarî teşkilâtı bu esasa göre inkişaf kaydederek kurulmuştu. İmparatorluğun bütünü üzerinde hükûmet merkezinin geniş yetkisi vardı. Hükûmet reisi vaziyetinde bulunan veziriâzam ise, kanun ve nizamlara göre hükûmet reisliğinin gerektirdiği şeyleri padişahın vekili sıfatiyle yapardı. Bu bakımdan padişaha karşı mes'ul sayılması iktiza ederdi. Bir bakıma, veziriâzam idari mekanizmanın başı, padişah da devlet reisi şeklinde görünmekle beraber mühim şeylerde son karar padişahta olduğu cihetle, padişah da bir icra makamı idi. Mühim şeyler yüksek erkân tarafından müzakere edilip hükümdara arzolunur ve hükûmet icraatı hakkında yine hükümdara bilgi verilir. Binaenaleyh Osmanlı İdarî teşkilâtı incelenirken işe, evvelâ, bu müzakerelerin yapıldığı, mühim davaların halledildiği divandan başlamak lâzımdır.

I

DİVAN-I HÜMÂYUN

Divan toplantılarının yapıldığı bina, Topkapı sarayının ikinci avlusundaki kubbealtı denilen yerdi. Kubbealtı, Kanunî Süleyman zamanında inşa edilmiş-

ti. Daha önce, o civarda eski divanhane denilen başka bir divan yeri vardı.

Kitabımızın 321 inci sayfasındaki 49 numaralı ilâvede belirtildiği üzere, Osmanlılarda ilk devirlerinden beri divan toplantısı yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine ayni ilâvede anlatıldığı veçhile, evvelce divan toplantıları padişahın riyasetinde cereyan ederken Fatih Mehmed bunu değiştirmiş ve ondan sonra toplantılar veziriâzam riyasetinde yapılmıştır.

Kubbealtı binasında divan toplantılarının maksat ve çalışma şekline göre yerler ayrılmıştı. Üç kubbeden ibaret olan binanın birinci kubbesi altında divan heyeti toplanırdı. Bu kısımda veziriâzam ile diğer vezirlerin oturduğu kısmın üstünde «Kasr-ı adl» denilen kafes pencereli mahalden padişahlar divan müzakerelerini dinlerlerdi. İkinci kubbenin örttüğü kısımda divan-ı hümayun hoca, halife ve şakirdleri, onun yanındaki üçüncü kubbe altında da mühim defterler hıfzedilirdi. Bunun dışında iki kubbe arasındaki mahalde reisülküttab ile divan kâtipleri bulunurdu.

1 — Divan-ı hümâyun üyeleri

Fatih kanunnamesinin mer'iyeti üzerine veziriâzamın riyasetinde toplanan divanı hümâyunun üyeleri şunlardı: I — Kubbe vezirleri, II — Kazaskerler, III — Defterdarlar, IV — Nişancı veya tevkii

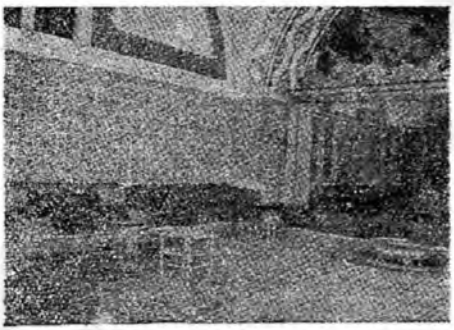

Kubbealtı salonu. Sol yukarı köşedeki pencere, padişahların müzakereleri dinledikleri yerdir.

Kubbe vezirleri: Osmanlılarda vezir en yüksek rütbe sahibiydi. Sadrıâzam da bir vezir olup, diğerlerinden vazife ve selâhiyet bakımından üstündü. Rütbe işareti olarak veziriâzam da diğer vezirler de üç tuğlu paşa idiler. Üç tuğ vezirliğin alâmeti olmakla beraber, bunlar da kıdemlerine göre derecelenirlerdi. Yâni fiiliyatta vezirler arasında da fark olup, bulundukları dereceden daha üste çıkabilmeleri için ya önlerindeki derecede münhal vuku bulması, veyahut da fevkalâdeden olarak birdenbire padişah tarafından veziriâzamlığa getirilmesi lâzımdı. Fakat tek tük istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, onaltıncı asrın sonlarına kadar veziriâzamlar ikinci vezirliğe yükselenlerden tayin edilmek suretiyle bu sıra bozulmamıştır.

Birinci Murad zamanında vezir Çandarlı Halil Hayreddin Paşa iş başında iken vezir sayısı birden fazlaya çıkmıştır. Onun için Halil Hayreddin Paşa Osmanlılarda ilk veziriâzam addedilir.

Birinci Murad zamanında vezir sayısı bir rakkamının üstüne çıkmakla beraber seneler geçtikçe mütemadiyen çoğalmış değildir. İstanbulun fethine kadar divanda üç vezir olduğu anlaşılmaktadır. Fatih zamanında üç ve nihayet dört vezir bulunmuştur. İkinci Bayezid zamanında üç ve bir aralık dört. Kanuni'nin saltanatının bir kısmında divanda üç vezir mevcutken daha sonra dört, saltantının sonlarında ise, beşe çıkmıştır. Kanuni Süleyman Sigetvar seferine giderken Sokullu Mehmed Paşa veziriâzam yâni birinci vezir, Pertev Paşa ikinci, Ferhad Paşa üçüncü, Ahmed Paşa dördüncü, Kızıl Ahmedli Mustafa Paşa da beşinci vezir bulunuyordu. İkinci Selim zamanında divandaki vezir sayısı yediye, 1603 te sekize, İkinci Osman zamanında da onbire kadar çıktı. Divandaki vezir sayısı yedinin üstüne yükseldiği sırada Kaptanpaşa, nişancı, defterdar gibi vazife sahipleri de vezir rütbesinde idiler .

Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında kubbe vezirlerinin sayısı azaltılmış, 1665 senesinde miktarı bire kadar inmiştir. 1731 senesinde kubbe vezirliğine son verilinceye kadar onyedinci asrın sonları ile Onsekizinci as-

rın başlarında, iki ilâ üç tane kubbe veziri bulunmuştur.

Kanunî Süleyman devrinden itibaren kubbe vezirlerinden bazı mühim eyaletlere valiler gönderilmiye başlandı. Bu eyaletlerin en başında Mısır vardı. Mısır'a gönderilen vezir rütbesindeki ilk vali Çoban Mustafa Paşadır. Çoban Mustafa Paşa Mısır valisi tayin edilmeden evvel divan'da ikinci vezir idi. Vezir valilerle idare edilen Mısır'dan başka daha sonraları Budin, Bağdad, Yemen'e de vezir valiler gönderilmiye başlandı. Böylece «kubbenişin» denilen kubbe vezirleri dışında, bir de eyaletlerde valilik eden, «hariç vezirleri» ortaya çıktı. Zamanla bunların sayısı daha da arttı. 1596 da yirmi üçe çıktı. Hariç vezirlerin sayısı artarken eyaletlerin mühim olmıyanlarına da vezir valiler gönderilmiş, bu hâl evvelce beylerbeyleri yani iki tuğlu paşaların idare ettikleri yerlerin, vezirlere yâni üç tuğlu paşalara, bir tuğlu sancak beylerinin idarelerindeki yerlerin de beylerbeyleriyle idaresine yol açmıştır. Enderun ve Birûn ricaline ve sair kimselere kolaylıkla vezirlik ve beylerbeylik tevcih edilirken, bir taraftan vezaret mevkii bir mesnet şeklinden çıkıp bir pâye şekline gelmiş, bir taraftan da lüzumu kadar tecrübe ve ehliyet sahibi olmıyan vezir pâyeliler yüzünden valilerin de kalitesi düşmüştür.

Sayılarının normal sayılacak raddede bulunduğu devirde kubbe vezirleri Divandaki çalışmalarından başka harplerde ordu kumandanlıklariyle vazifelendirilirlerdi.

Kazaskerler: Divan-ı hümâyunun üyesi olan kazasker iki tane olup biri Rumeli, diğeri Anadolu kazaskeri idi. Rumeli kazaskeri derece itibariyle ötekinden üstündü. Kazasker evvelce bir tane iken sonraları iki olmuştu. Taşköprülü zâde'nin meşhur «Şakayık ün-numaniye fi ulemâ id-devlet il-Osmaniyye» isimli eserinde kazaskerliğin 1481 tarihinde ikiye ayrıldığı kaydedilmekteyse de, Fatih kanunnamesinde hep kazaskerler tabiri geçtiği cihetle bunun daha önce olduğu anlaşılmaktadır.

Kazaskerler adliye teşkilâtının ve devrin hâkimleri olan kadıların başı idiler. Orhan Gazi zamanında şehir kadılıklarının en yükseği Bursa kadılığı idi. Âşıkpaşa-zâde ve Oruç Bey tarihlerinde kazaskerliğin 1360 da, Hoca Sadeddin'in Tac-üttevarih'inde de 1362 de ihdas edildiği bildirilmektedir.

Kubbealtı salonlarında elçilere bir ziyafet. Padişahlar penceresi cephede üç levha arasında görülmektedir (Juannin'den)

Yavuz Sultan Selim doğu Anadoluyu fethedince«Arap ve Acem Kazaskerliği» diye üçüncü bir kazaskerlik ihdas etmişse de yine aynı hükümdar zamanında doğu Anadolu, Suriye, Mısır'ın adlî işleri Anadolu kazaskerine devredilerek bu üçüncü kazaskerlik kaldırılmıştır.

Kazaskerlik makamı başlangıçta askerî sınıfa ait dâvâ ve şer'i işlerin görülmesi ihtiyacından doğmuşsa da bunlar yalnızca askerî hukuka ait işlere bakan makam sahipleri değildi. Kazaskerler, askerî hukuki meslelerden başka diğer hukukî muamelâtın da âmiri durumundaydılar. Rumeli ve Anadolu kazaskeri arasında derece farkı olmakla beraber, vazife bakımından ayniyet mevcuttu.

Rumeli kazaskerleri, adalar dahil Rumeli tarafındaki; Anadolu kazaskeri de Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır tarafındaki yüzelli akçelik kadılıklar ile kırkar akçelik müderrislikleri bizzat kendileri, bundan daha yukarı dereceli kadı ve müderrisleri de sadrâzamla görüşerek tayin ederlerdi.

Kazaskerler, Divan-ı hümâyundaki mesailerinden başka, haftanın salı ve çarşamba günleri dışında kalan günlerinde kendi konaklarında divan kurarak makamlarının icap ettirdiği işleri görürlerdi. Ayrıca haftanın cuma günlerinde sadrazamın riyasetinde toplanan «huzur mürafaası» na katılırlardı. Huzur mürafaası, bazı mühim davaların istinafı mahiyetini taşımaktaydı.

Defterdarlar: Divan'ı hümâyunun üyelerinden olan defterdarlar Osmanlı mali teşkilâtının âmiri idiler. Maliye teşkilâtı ayrıca yazılacağından defterdarlar için lüzumlu bilgi de orada verilecektir.

Nişancı: Divan-ı hümâyunun üyesi olan nişancıya, «Tuğrâî» veya «tevkîî» «muvakki» de denirdi. Nişancı, ahidnâme, berat veya menşur, yabancı hükümdarlara yazılan nâmeler, ilmiyeye ait tevcihat beratları ile fermanların başına padişahın imzası olan tuğrasını çeker; divanda şer'i ve hukukî kanunlar hakkında fikir ve mütalea beyan eyler; ayrıca da arazi tahriri işlerine nezaret ile buna ait kanunların tatbikini temin ederdi. Tapu defterlerinde tashih ve tadilâtı ancak nişancı yapabilirdi.

Osmanlılarda nişancılığın ne zaman ihdas edildiği belli olmamakla beraber, Orhan Gazi'den itibaren padişahların tuğralarının mevcudiyeti, tuğra çekmekle vazifeli bir memurun o zamanlardan itibaren istihdam edilmiş olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Fatih kanunnamesinde nişancının derecesine temas eden noktalar, bu memuriyetin hayli eski olduğunu zımnen anlatmaktadır.

Divan-ı hümâyunda nişancının şer'i ve hukukî kanun ve meseleler hakkında mütaleasına müracaat edildiği cihetle; bunların, devlet kanunlarını çok iyi bilmeleri ve eski kanunlarla yenilerini telif edip netice çıkaracak kudrette olmaları lâzımdı. Bu bâkımdan nişancılar onaltıncı asrın başlarına kadar ilmiye sınıfından ve kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Fatih kanunnamesinde nişancının dahil ve sahn-ı seman müderrislerinden tayin olunacağı gösterilmekte, reisülküttablıktan gelirse bunun sancak beyi rütbesinde, defterdardan nişancı tayin edilirse bunun beylerbeyi rütbesinde olacağı kaydedilmektedir. Nişancılar vezir rütbesinde de olabilirlerdi. Fatih kanunnamesinde, vezir ve beylerbeyi rütbesindeki bir nişancının defterdarlara tasddur edeceği yazılıdır. Nişancı vezir rütbesinde ise padişahın huzuruna arza girer, değilse giremezdi.

Milli tetebbular mecmuasında neşredilmiş olan Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnamesinde nişancının vazifesi şöyle anlatılmaktadır: «Tuğray-ı şerif hizmetiyle memurdur ve kendi hanelerinde (yâni dairelerinde) kanunu müteallik ahkâm yazılur, mümeyyizi tashih eyledikten sonra kendisi tuğralarını çeker ve defter (yâni tapu defteri) tashih edilmek lâzım gelse kendüye hitaben varid olan ferman-ı hümâyun mucibince defterhâneden getürdüp tashih eder kendi kalemiyle Tashih fermanı varid oldukta, kanun budur ki: ol zaman ferman-ı şerifin tuğrasını bizzat veziriâzam hazretleri çeker. Ferman kendüye geldikçe zahrının bir köşesine «defteri gele» deyü kalemiyle işaret edip defter eminine gönderir, ol saat defterhâne kisedarları defteri ve ol ferman-ı şerifi bile getirür. Pes bermucib-i ferman-ı humâ-

Divan-ı hümâyun müzakerelerine iştirak edenlerden bazıları. Soldan: Veziriâzam, Kaymakam, Reisülküttab ve Haceyândan biri (Juannin'den)

yun mahallini bulup tahrir ve tashih eyledikten sonra ferman-ı şerifi kendü hıfzeder ve kazasker efendilerden memhûr kise ile gelen cihat beratlarının tuğralarını çektikten sonra ehl-i cihatın (yâni tevcih yapılan şahıslar) esamisi defterine «sah» çekip (görülmüştür mânasına gelen işaret) ve yine kisesine koyup mühürleyip kendi kisedarı (evrak baş memuru) ile kâğıt eminine göndererir».

Nişancılar, onsekizinci asrın ortalarına kadar mevki ve derecelerini muhafaza etmişler, asrın sonlarına doğru ehemmiyetleri azalmaya başlamış ve tuğra çekme işi «tuğrakeş» denilen muavini tarafından ifa edilir olmuş; 1836 tarihinde nişancılık lağvedilerek bunun tuğra çekme vazifesi «tuğranüvis» denilen memura verilmiştir.

Reisülküttab: Divan-ı hümâyun üyesi olmamakla beraber divan kâtip ve kalemlerinin şefi bulunması bakımından reisülküttabın da bu arada tanıtılması uygun düşer Divan üyesi olmadıklarından «erkân-ı devlet» sayılmayıp onlardan dun mevkide «rical-i devlet» ten bulunmakla beraber divan muamelâtına vukufları dolayısiyle ehemmiyetleri büyüktü. Fatih kanunnamesinde reisülküttabın resmî derecesi elli akçalık müderrisin altında gösterilmiştir. Ayni kanunnamede «reisülküttab nişancı olsa sancak hükmü ile olur» cümlesiyle, reisülküttabın terfi ettiği zaman sancak beyi pâyesiyle nişancı olacağı belirtilmiştir.

Reisülküttab, Divan-ı humayunda veziriâzamın önünde durarak muamele görecek yazıları okurdu. Divanda mütalea serdetmek hakkı yoktu. Divan-ı hümâyun ehemmiyetini kaybederek orada görülen işler Paşakapısına intikal ettiği Onsekizinci asır zarfında reisülküttabların ehemmiyeti eskisine nisbetle artmıştı. Bu devrede dış temaslar çoğaldığından, reisülküttabların vazifelerine, ecnebi sefirlerle yapılan konuşma ve temas işleri de ilâve edildi. Hattâ bu tarafları daha ağır basmaya başladı.

Onsekizinci asırda haricî meselelerle de ilgilenen reisülküttab her gün Paşakapısında sadrazama arzedilecek tahrirat ve telhisleri hazırlar, bunları sadrâzam gördükten sonra padişaha yollardı. Askerî ve malî meselelerle sadrâzam kethüdasına ve defterhaneye taallûk eden evrak hariç diğerleri hep reisülküttabın nezaretinden geçerdi.

Haricî meselelerin de reisülküttaba havalesi dolayısiyle, ecnebi soydan ve muharrirler reisülküttabları devlet sekreteri ve hariciye nazırı şeklinde tavsif etmişlerdir.

İkinci Mahmud zamanında 1836 yılında reisülküttablık memuriyeti ve ona bağlı teşkilât kaldırılmış ve yerine «Umur-ı hariciye nezâreti» ismiyle dış işlerini tedvir eden hariciye vekâleti kurulmuştur.

2 — Divan-ı hümâyun toplantıları

Divan-ı hümâyun, kuruluş devrinden başlıyarak Onyedinci asrın sonlarına kadar ehemmiyetini muhafaza etmiş daha sonra toplantılar tahdit ve ihmal olunmuş ve burada görülen işler sadrazam dairesine intikal etmiştir. Divan-ı hümâyun, üyeleri bakımından, nisbeten zamanımızın icra vekilleri heyeti topluluğuna; görülen işler bakımından ise, bir cihetten meclislere, bir cihetten yüksek mahkemeye, diğer bir cihetten de bir kaç vekâletin bir kısım işlerini bünyesinde cemetmiş bir başvekâlete benzerdi.

Divan-ı hümâyun üç çeşit toplantı yapardı. Birisi muayyen günlerde yapılan alelâde divan toplantısı, ikincisi kapıkulu ocaklarına maaş verilmesi ve sefer kabulü münasebetiyle yapılan ve «galebe divanı» denilen toplantı, üçüncüsü de biraz yukarda izah edilen «Ayak divanı» idi.

Divan-ı hümâyunun mutad toplantılarda idarî, siyasî, askerî, malî, örfî, şer'î işler görüşülür, şikâyet ve dâvalar dinlenir ve bir karara bağlanırdı. Divan toplantılarında devletin en yüksek erkânı hazır bulunurdu. Esas üyeler: Veziriâzam, Kubbe vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu defterdarları ve Nişancı (Tevkii) idi. Fatih kanunnamesine göre divan üyeleri yalnız bunlar iken Onaltıncı asrın ikinci yarısında Kaptanpaşalara beylerbeyi rütbesi verildikten sonra onlar da divan üyeleri arasına karışmıştır. Onaltıncı asrın sonlarına doğru vezir rüt-

besine erişmişler arasından Kaptanpaşa tayin edilmeye başlanınca, vezir rütbesindeki Kaptanpaşalar divanda kubbe vezirlerinin tâbi oldukları kanun ve teşrikata tâbi tutulmuşlardır. Onaltıncı asrın ortalarında «şıkk-ı sâni defterdarı» namı ile üçüncü bir defterdarlık ihdas edilince, bu da divan üyeleri arasında yer almıştır.

Divanın esas üyesi olanlar burada kendilerine mahsus yerlere oturarak çalışırlar; reisülküttab ile çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası ayakta hizmet görürlerdi.

Divan üyelerinden olmadığı halde icabında zaman zaman toplantılara katılan vazifeliler de vardı. Bu cümleden olarak 1536 tarihinden itibaren, vazife ile İstanbul'da bulunan Rumeli beylerbeyine divan toplantısında bulunmak ve ondan sonra arz için padişahın huzuruna çıkmak müsaadesi verilmişti.

Fatih kanunnamesinde belirtildiği üzere Fatih Sultan Mehmed zamanında her gün divan toplantısı yapılır, dört gün de padişahın huzuruna arza girilirdi. Fakat bilahara toplantı dört güne indirilmiş, iki gün de arza girilmiştir. Divan toplantılarının hangi tarihte dört güne indirildiği tespit edilmekteyse de bunun Onaltıncı asrın ikinci yarısında vuku bulduğu anlaşılıyor. Toplantılar haftada dört güne indiği sırada cumartesi, pazar, pazartesi, salı günleri divan toplanırdı. Onyedinci asrın ikinci yarısında Avcı (Dördüncü) Sultan Mehmed'in saltanatının ortalarında divan toplantısının sayısında yeniden değişiklik yapılmış ve Onsekizinci asrın ilk yıllarına kadar bazan iki bazan dört gün toplanılmıştır. Üçüncü Ahmed zamanında evvelâ haftada iki gün toplanırken sonra bir güne inhisar eder olmuş, onun haleflerinden Birinci Mahmud ve Üçüncü Osman zamanında büsbütün terkedilmiş, Üçüncü Mustafa zamanında halkın şikâyetlerinin dinlenmesi için haftada bir defa salı günleri divan toplantısı yapılmış, 1768 tarihinden itibaren altı haftada bir divan toplanmıştır. Divan toplantılarının sayısı azaldığı ve nihayet büsbütün ihmal edildiği devirlerde burada görülen işler sadrazam divanına ve Paşakapısı denilen sadrâzamlık devresine intikal etmiştir.

Divan-ı hümâyun müzakereleri sabah namazından sonra başlar öğleye kadar devam ederdi. Bunun için divana

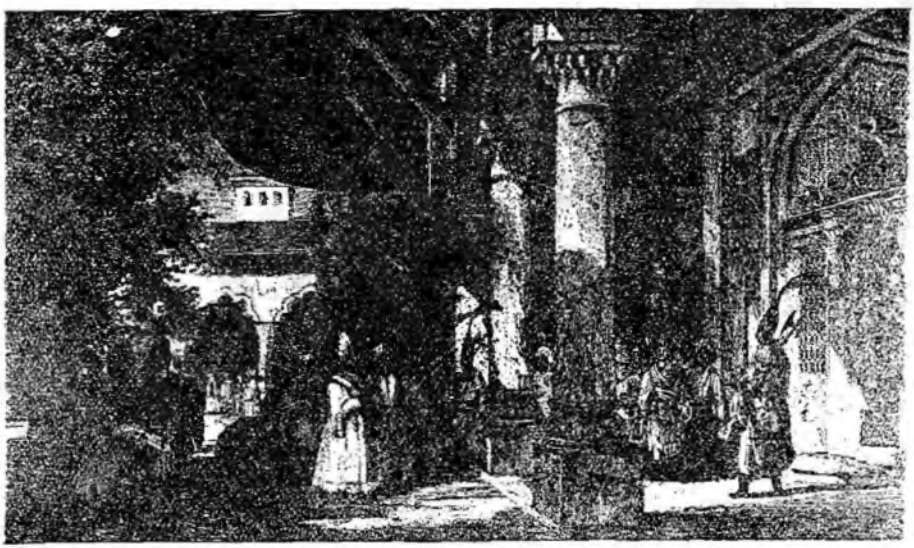

Kubbealtı toplantısına Veziriâzamın gelişi (Allom'dan)

gelecek erkân sabah namazını umumiyetle Ayasofya'da kılar, Bâb-ı hümâyundan saraya girecekleri sırada yeniçeri ağası ile süvari bölükleri ağaları ve bir miktar asker tarafından karşılanırdı. Sadrazamlar Orta kapıya kadar at üzerinde ilerler, burada attan inerek Kubbealtı'na kadar yaya yürürlerdi. Divan erkânının oturacağı yerler rütbeye göre tespit edilmiş bulunuyordu. Toplantılara riyaset eden veziriâzam, padişahın müzakereleri dinlediği Kasr-ı adl denilen pencerenin altında otururdu. Veziriâzamın sağ tarafında rütbe sırasiyle Kubbe vezirleri, sol tarafında Rumeli ve onun altında Anadolu Rumeli ve onun altında Anadolu kazaskeri otururdu. Veziriâzamın sağ ilerisindeki cenaha Nişancı, sol ilerisindeki cenaha da rütbe sırasına göre defterdarlar yerleşirdi. Kaptanpaşa divan üyeleri arasına karıştığı sırada en kıdemsiz vezirin alt yanında otururdu.

Divan müzakerelerine evvelâ önemli işlerden başlanırdı. Sefirlerin teklifleri ve verilecek cevaplar, devletlerle olan münasebetler, eyaletlerin ihtiyaçları, halkın dilek ve şikâyetleri, arazi dâvaları divanın müzakere mevzuları arasında yer alırdı. Umumî müzakereler dışında idarî ve örfî işler veziriâzamın, arazi işleri nışancının, şer'î ve hukukî işler kazaskerlerin, malî işler de defterdarların gördükleri mevzulardı. Divanda duruşması yapılan dâvalarda müddeî ve müddeialeyh kendi dâvalarını bizzat kendileri müdafaa ederlerdi. Dâvacı veya hasmı Türkçe bilmezse divan tercümanları şikâyet veya müdafaayı tercüme ederdi. Dâvacılar kapıcı ve çavuşlar tarafından sıraya dizilir, sırası gelen kimse kapıcılar hethüdası vasıtasiyle divana alınırdı. Dâvalar halledilip, varılan karar kendilerine tebliğ olunurdu.

Onyedinci asır içinde Osmanlı ülkelerinde bir seyahat yapmış olan Thévenat, Divan-ı hümâyunda görülen dâvaları hayranlık ifade ederek şöyle anlatmaktadır:

«Burada devletin mühim umuru halledilebilir. Mühim dâvalar hakkında kat'î olarak hüküm verirler, zira burada herkes hangi tabakadan ve hangi din ve milletten olursa olsun dinlenir ve fakir bir adam vezirden adalet talep edebildiği gibi dilekçesini de takdim edebilir; bunun üzerine vezir dilekçeyi okuttuktan sonra dâvanın adlî durumuna göre hüküm verir. Eğer dâva bir borç yüzünden ise, vezir haberdar olunca, borçlunun adalet huzuruna çıkarılması için çavuş gönderir ve alacaklı da en az iki şahit getirdikten sonra borçlu borcunu hemen orada vermeğe mecbur olur. Aksi takdirde hapse atılır ve borcunu verinceye kadar hapiste yatar. Eğer dâva bir katil dâvası ise ve müddeilerin kuvvetli şahitleri varsa katil ölüme mahkûm edilir ve hakkında verilen hüküm derhal infaz olunur. Hiçbir dâva hüküm giymeden dört beş günden fazla kalamaz ve bu müddet de ancak mesele çok güç olursa uzatılır. Başka yerlerde olduğu gibi haklarını müdafaa için bütün mallarını yemeğe mecbur kalmaz. Bir adaletsizlik vukuundan da korkmamalıdır; zira, bu divan salonunun yukarısında bir pencere vardır (Kasr-ı adl'i işaret ediyor), bu pencerenin içinde uzun, siyah perdelerle örtülü bir delik olup, padişah isterse buradan divanda yazılan ve söylenen her şeyi kendisi görünmeden dinler. Bu suretle hâkimler padişahın orada olup ol-

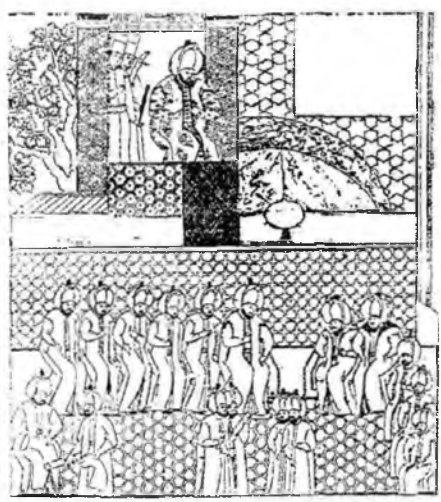

Kubbealtında Divan-ı humâyun'un toplantısı ve padişahın penceresinden müzakereyi takibi (Surnâme'den)

madıklarını bilmediklerinden her ihtimale karşı bir adaletsizlik yapmaktan çekinirler, zira bir adaletsizlik hayatlarına mal olur. Esasen divanda olup bitenler padişaha arzedilir.»

Divan müzakereleri bittikten sonra divanhaneye üç tane sofra kurulur burada yemek yenirdi. Sofralarda kimlerin bir arada oturacağı kanunla tespit edilmişti.

Divan müzakereleri sona erince divan erkânı padişahın huzuruna arza girerdi. Divan haftada dört gün toplanırken pazar ve salı, iki gün toplanırken salı günü arz günü idi.

Arz günlerinde padişah, sarayın üçüncü avlusunda Bâb üs-saâde'nin karşısındaki arz odasına gelir, divan erkânının arzı burada vuku bulurdu. Divan erkânı arza girmeden önce evvelâ yeniçeri ağası girer ve ocak hakkında maruzatta bulunurdu. Yeniçeri ağası arza girmeden önce veziriâzamla görüşüp anlaşırdı. Yeniçeri ağasından sonra kazaskerler arza girer, makamlarına ait maruzatta bulunur ve muamelâta ait telhis yani kısaltılmış yazılarını okurlardı. Kazaskerlerin arzodasından çıkışından sonra veziriâzam yanında vezirler, defterdarlar ve nışancı bulunduğu halde arza girerdi. Bu grupta önce defterdarlar maruzatta bulunur, arzı bitince dışarı çıkardı. Veziriâzam maruzata başlayınca vezirler onun sol tarafında biraz ilerisine sıralanarak beklerlerdi. Veziriâzam gizli bir şey arzedeceği zaman vezirler dışarıya çıkardı. Bu usul sonradan değiştirilerek vezirlerin arzından sonra veziriâzamın mahrem şeyleri söylemesi usulü konmuştur.

Divan-ı hümâyunun ihmaliyle burada görüşülen işler Paşakapısı denilen sadrazamlık dairesine intikal edince, arza girmek usulü ulûfe tevzii ve sefir kabulüne inhisar eder olmuştur. Bu devirde veziriâzamlar bir iş için padişahla şifahen görüşmek ihtiyacını hissedince bir arîza ile müsaade isterler, padişahlar da mülâkatın yerini, gün ve saatini bildirirlerdi.

3 — Divan-ı hümâyun kalemleri

Devletin en mühim işlerinin görüşülüp karara bağlandığı ve muamelâtının yürütüldüğü Divan-ı hümâyunun muhtelif harem daireleri vardı, bunlar:

I — Beylikci veya divan kalemi, II — Tahvil kalemi, III — Rüûs kalemi, IV — Âmedi kalemi.

Beylikçi veya divan kalemi : Bu kalemin şefi Beylikci idi. Beylikçi, Divan-ı hümâyun kalem ve kâtiplerinin en büyük şefi olan reisülküttabdan sonra gelirdi. Kendisine «Beylikçi-i divan-ı hümâyun» veya «Beylikçi efendi» denirdi. Divan kalemi, Divan-ı hümâyun müzakere ve kararlarını tutan ve «Mühimme» denilen divan müzakere ve kararlarını temize çekip hıfzeyleyen, emir, hüküm, fermanları yazıp hıfzeden bir daire idi. Ahidnâmeler, memleketin iç idaresine ait bütün nizam ve imtiyazlar, idari hususlara dair fermanlar, hatt-ı hümâyun ve nâme-i hümâyunlar hep burada yazılıp muhafaza olunurdu. Divan kaleminin reisi olan beylikçi memuriyet derecesi itibariyle reisülküttabdan sonra gelmesi itibariyle tahvil ve rüûs kalemlerinin de şefi sayılırdı. Her kalemin âmirine «kesedar» denildiği cihetle divan kaleminin başında divan kesedarı vardı. Bunun emrinde de kanuncu, ilâmcı ve mümeyyiz olarak üç âmir daha mevcuttu.

Pek ehemmiyetli bulunan ve mahrem olan yazıları reisülküttabın havalesi ile bizzat beylikçinin kendisi kaleme alırdı. Tahvil ve rüûs kalemlerinden gelen berat, ferman ve tahriratlar da yine beylikçinin elinden geçerdi.

Tahvil kalemi : Vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerinin beratları, bunların vazifelerini icralarına dair tevcih fermanları; mahlûl timar ve zeametlerin tevcihine dair tahvil tezkireleri bu kalemde hazırlanırdı. Vezir, beylerbeyi, sancak beylerinin tayin evrakı; mevleviyet, arpalık tevcih yazılarının hazırlanması ve kayıtlarının tutulması tahvil kaleminin vazifesi cümlesindendi. Bu dairenin amiri tahvil kesedarı idi.

Rüus kalemi : Vezir, beylerbeyi ve timar sahipleri hariç olmak üzere, bütün devlet hizmetlerine alınan ve imparatorluk dahilindeki evkaftan kendilerine bir vazife tahsis olunanların inha evrakı burada hazırlanır, vazife ve maaş durumlarına ait kayıtlar burada tutulurdu. Bu muameleler rüûs defteri denen

defterlere kaydolunurdu.

Amedî kalemi: Sadrıâzam tarafından padişaha yazılacak takrir ve telhisler, ecnebî devlet başvekillerine sadrâzam tarafından gönderilen mektup müsveddeleri, ecnebi devlet mümessilleri ile vuku bulan konuşma zabıtları, elçi, konsolos ve ecnebî tüccarları ile ilgili evrak bu kalemde hazırlanır ve hıfzolunurdu. Ecnebi devletler nezdinde dâimî elçi bulundurulmaya başlandıktan sonra Âmedî kaleminin ehemmiyeti daha da artmış, elçilerden gelen raporları incelemek, gereken cevapları yazmak, şifre çözmek gibi şeyler de vazifelerine eklenmişti. Âmedî kaleminin reisine Âmedî-i divan-ı hümâyun, yahut Âmedî, yahut Âmedci denirdi. Reisülküttabın bütün açık ve gizli muamelesi elinden geçtiği, bu yönden onun bir nevi hususî kalem müdürü gibi olduğundan ehemmiyetli bir mevkie sahipti.

Bu dört kalemden başka Divan-ı hümâyunun teşrifat işlerini idare eden bir kaç memur mevcuttu. Teşrifatçılık Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş, Üçüncü Ahmed zamanında da Divan-ı hümâyundan ayrılarak sadrâzamlık dairesine bağlanmıştır. Teşrifatçılık gibi sonradan ihdas edilen Divan-ı hümâyuna bağlı memuriyetlerden biri de vak'anüvisliktir. Vak'anüvislik yani resmî tarihciliğe tayin edilen ilk şahıs Mustafa Naima'dır. 1699 da vak'anüvis tayin edilen Naima hicrî 1000 (milâdî 1591/1592) tarihinden başlıyarak imparatorluğun 60 senelik tarihini yazmıştır.

Divan-ı hümâyundaki evrak ve defterler: Divan-ı hümâyunda devletin en mühim işleri görüşülüp karara bağlandığı ve mühim kayıtları tutulduğu cihetle, bunlara ait evrak ve defterler çok dikkatle tanzim edilirdi. Parça halindeki kâğıtlardan ibaret evrakın işi bitince tomar yapılarak atlas veya âdi kumaştan torbalara yerleştirilir hazine-i evrak yâni arşivde muhafaza edilirdi. Parça halindeki evraktan başka Divan-ı hümâyunda bir hayli de defter tutulurdu. En önemli defterler: Mühimme, Ahkâm, Tahsil, Name, Rüûs, Ahidnâme defterleri idi. 1649 senesinden itibaren şikâyetler mühimmeden ayrılarak bunlar için ayrı defter tutulmaya başlanmıştı. Mühimme defterleri divan kararlarını ihtiva ederdi. Divanda görüşülen şeyler hakkında zabıt tutmak âdet olmadığından müzakere mevzuu olan şey ve onun neticesi mühimme defterine geçirilirdi. Mühimme defterlerinin ne zaman tutulmaya başlandığı belli olmayıp, İstanbul Başvekâlet arşivindeki en eski Mühimme defteri Onaltıncı asrın ilk yarısına aittir. Ahkâm defterleri eyaletlere ait işler hakkında valilere, kadılara ve saireye hitaben yazılan hükümleri ihtiva ederdi.

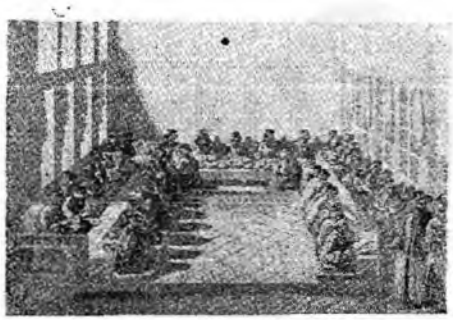

Divan-ı hümâyun kalemi (Juannin'den)

Divan-ı hümâyun muamelesiyle ilgili defterler «defterhâne» denilen hazinede hıfzedilirdi. Padişahın vezirâzamda duran mührü ile mühürlenen ve divanın toplantı günlerinde açılan üç hazineden biri defterhâne idi. Fatih kanunnamesinde defterhane için: «mühr-i şerifim vezir-i âzamda dursun, hazinem ve defterhânem mühürlenmek lâzım gelse ve açılmak lâzım gelse defterdarlarım emriyle huzurlarında açılıp kapansın» denmektedir. Tımar, zeamet, has, mirî veya mukataat, vakıf, mülk kayıtları, velhasıl araziye ait bütün muamele ve kayıtları ihtiva eden evrak ve defterler bu defterhânede idi.

II

VEZİRİÂZAMLAR VE PAŞAKAPISI

Osmanlı idarî teşkilâtı mevzuubahis olunca, peşinen hatırlanması gereken vazife sahibi hiç şüphesiz vezirâzamdır.

İdarede padişahın vekili olması dolayısiyle geniş selâhiyetlere sahip bulunan veziriâzam, devlet işleri divan-ı hümâyun yoluyle yürütüldüğü devirde bunun başı. Divan-ı hümâyunun ehemmiyetini kaybederek orada görülen işlerin veziriâzamların resmî dairesine intikalini müteakip da yine en yüksek makam sahibi olarak göze çarpar. Zamanımızın başvekillerine karşılık addedilen veziriâzamlar şimdiki başvekillerden daha da geniş selâhiyet sahibi idiler. Osmanlı devletinin kuruluş devrinde Çandarlı ailesinin veziriâzamlığı zamanında veziriâzamlar fazla nüfus sahibi olup padişahlar üzerinde de müessir olurlardı. Fatih Sultan Mehmed Çandarlı Halil Paşayı idam ettirdikten sonra veziriâzamların nüfusları kırılıp hükümdarlar üzerinde müessiriyetleri artık mevzuubahs olamaz oldu.

Osmanlılardaki ilk veziriâzam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa addedilir. İlk veziriâzamlar İlmiye sınıfından gelmişlerdir. Halil Hayreddin Paşanın idarî ve askerî işleri bir elde toplaması üzerine veziriâzamların vazifelerinin şekli de tavazzuh eylemiştir.

Veziriâzam tabiri vezir sayısının birden fazlaya yükselmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Büyük vezir, birinci vezir manasına kullanılan veziriâzam tâbiri onyedinci asrın ortalarına kadar halk tarafından da en çok kullanılan tâbir olmuş, sadaret mühürlerindeki yazı son zamana kadar veziriâzam ibaresini taşımakla beraber, ondan sonra veziriâzam tâbirinin yanında sadrıâzam kelimesi de yer almış, ondokuzuncu asırdan itibaren de sadrıâzam tâbiri veziriâzamı geri bırakıp onun yerine söylenir hâle gelmiştir. Kelimenin aslı «sadr-ı âzam» olmakla beraber, söyleniştе kolaylığa kaçılarak «sadrâzam» şekline bürünmüştür.

Osmanlı devlet idaresinde padişahtan sonra en büyük makam sahibi olan veziriâzamın mevki ve selâhiyeti Fatih Kanunnâmesinde şöyle tarif edilir: «Vüzera ve ümeranın veziriâzamlar başıdır, cümlenin ulusudur, cümle umurun vekili mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol veziriâzam nâzırdır ve oturmada ve durmada ve mertebede veziriâzam cümleden mukaddemdir».

Şimdiye kadar müteaddit defa belirtildiği üzere veziriâzamlığın işareti mühr-i hümâyun denilen padişahın mührü idi. Veziriâzamlığa tayin edilen şahsa mühr-i hümâyun teslim edilir, azledilenlerden de ilk iş olarak geriye alınırdı. Veziriâzam olabilmek için vezirliğe kadar yükselmek şarttı. Hatta umumiyetle, kubbe vezirlerinin en yüksek derecelisi olan ikinci vezirliğe yükselenlerden veziriâzam tayin edilirdi. Kanunî Süleyman'ın hasodabaşılıktan süratle yükselterek veziriâzamlığa getirdiği Makbul İbrahim Paşa bir tarafa bırakılacak olursa onaltıncı asır sonlarına kadar veziriâzamlar uzun tecrübeler geçirip kademe kademe yükselerek vezir rütbesine ulaşanlar arasından seçilmişti. Onyedinci asırdan itibaren zaman zaman bu usulün dışına çıkılarak yeniçeri ağalığından, mirahurluktan, kapıcılar kethüdalığından, sadaret kethudalığından, silahdarlıktan veziriâzam tayin edilenler olmuştur.

Padişahın mutlak vekili durumunda olan veziriâzamların selâhiyetleri pek geniş olup İmparatorluktaki İlmiye tevcihleri de dahil olmak üzere tayin, terfi, tevcih ve aziller veziriâzamın emri veya muvafakati ile olurdu. Yalnız İlmiye tayinlerini şeyhülislâm arzeder, veziriâzam da bu arz üzerine «mucibince tevcih olunmak buyruldu» ibaresini yazarak tayine muvafakat ederdi. Bunların dışında sadece enderuna karışmazdı. Sefer dışındaki zamanlarda vezir, kazasker ve şeyhülislâm hakkında yapılacak muamelede padişahın muvafakatini alırdı.

Veziriâzamlar, Divan-ı humâyun toplantılarında bitirilemiyen ve oraya götürülmesine lüzum olmayan işleri kendi saraylarında topladıkları divanda hallederlerdi. Veziriâzamların divanları ikindi namazından sonra toplandığından buna ikindi divanı denirdi. Divan-ı hümayun toplantılarının yapıldığı günlere rastlıyan ikindi divanlarından başka veziriâzamlar cuma ve çarşamba günleri de ayrı divan yaparlardı. Cuma günü yapılan divana «huzur murafaası» da denilirdi. Bunda Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de hazır bulunur ve hukukî ve şer'i işler görüşülürdü. Gerekirse mühim hukukî meseleler kazaskerlere havale olunurdu. Çarşamba divanlarında İstan-

bul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları bulunur, müracaat sahiplerinin şer'i ve hukukî işlerine bakılıp davalar görülürdü.

Sadrazamlar serdar sıfatiyle sefere memur oldukları zaman, hükûmet merkezinde sadaret makamına ait işleri tedvir etmek üzere vezirlerden biri sadaret kaymakamı tayin edilirdi. Buna resmi adı ile kaimmakam-i (kaymakam-ı) rikâbı hümâyun veya kaimmakam-ı âsitane-i saâdet denirdi. Sadrâzamlar devlet muamelâtına ait defterlerin bir kısmını ordu ile götürdüklerinden, sadaret kaymakamları divan-ı hümâyun ve kendi saraylarındaki ikindi divanı kararlarını ayrı defterlere yazdırırdı; bunlara «rikâb defterleri» ismi verilirdi. Sadaret kaimmakamları, veziriâzamların vekili olduklarından onun selâhiyetini haiz sayılırlarsa da vezirlik, beylerbeylik ve sancak beyliği ile orduya ait tevcihat veziriâzamın uhdesinde kalmakta devam ettiğinden, sadaret kaymakamının tevcihatı mahdut şeylere inhisar ederdi.

Divan-ı hümâyun toplantılarının muntazam devam ettiği devirde, buradan artan işlerin bir kısmı sadraâamların kendi saraylarında görüldüğünden, burada sadrazamların ayrıca kalem daireleri vardı. Bu dairede sadrazamın maiyyeti olan memurların en büyüğü «Kethüday-ı sadr-ı âlî» de denilen sadrâzam kethüdası idi. Sadrâzam kethüdasının merasim ve teşrifatta yeri olmamakla beraber, muamelât yönünden mevkileri mühimdi. Zira sadrâzama gelen bütün işler peşinen onun elinden geçerdi. Divan-ı hümâyun toplantıları ehemmiyetini kaybedip de orada görülen işler sadrâzamların dairesine intikal edince, veziriâzamın muavini olan kethüdaların ehemmiyeti arttı ve Onsekizinci asrın ilk yarısından itibaren hükûmet kadrosunda yer aldılar. Paşakapısı denilen sadrâzamlık dairesinden çıkan dahiliyeyi ilgilendiren bütün işler kethüda beyin elinden geçtiğinden bunlar dahilî işlerin mercii idi. İkinci Mahmud hükûmeti Batı örneğine göre tanzim ederken 1835 te sadrâzam kethüdalığı mülkiye nezaretine yani dahiliye vekâletine çevrilmiştir. Kethüdadan sonra sadrâzamların maiyet memurlarından en ehemmiyetlisi «Mektubi-i sadr-ı âlî» denilen sadrâzam mektupçusu idi. Hizmet bakımından sadrâzamın hususi kalem müdürü durumundaydı.

PAŞAKAPISI — BÂB-I ÂLÎ

Halkın resmî işlerinin hükûmdar sarayı ve sadrâzam sarayında görülmesi dolayısiyle buraları ifade için «kapı» sözü kullanılmış, kapının farsça karşılığı «der», arapça karşılığı «bâb» ile birleşik ifadeler ortaya konmuştur. Onyedinci asrın sonlarına doğru Divan-ı hümâyun ehemmiyetini kaybetmeye yüz tutup burada görülen işler sadrâzam sarayına intikale başlayınca sadrâzam sarayı üzerinde daha fazla dikkat toplanmıştır. Bu alâkanın neticesi olarak «Paşasarayı», «Paşakapısı», «Vezirkapısı», «Sadrâzam kapısı», «Bâb-ı âsafi» tâbirleriyle artık hükûmet dairesi yerini tutan sadrâzamlık dairesi ifade edilmiştir. Onsekizinci asırda bunlar arasında en çok kullanılan Paşakapısı» tâbirinin yanında asrın sonlarında «Saray-ı sadr-i âlî» ve «Divanhâne-i bâb-ı âlî» ve kısaca «Bâb-ı âlî» tâbirleri yer almış ve Ondokuzuncu asırda ise «Bâb-ı âlî» kelimesi ötekilerin yerini tutarak umumileşmiştir. Avrupalılar da Osmanlı hükûmetini ifade için onun karşılığı şeklinde «Sublime porte» tâbirini kullanmışlardır.

Bâbıâli kelimesinin Ondokuzuncu asırdaki mânası gözönünde bulundurularak kısaca ifade etmek gerekirse: hükûmet vazifesi gören en mühim devlet dairesi, yâni ilk Bâb-ı âlî, Divan-ı hümâyundur. Onsekizinci asırda sadrâzam-

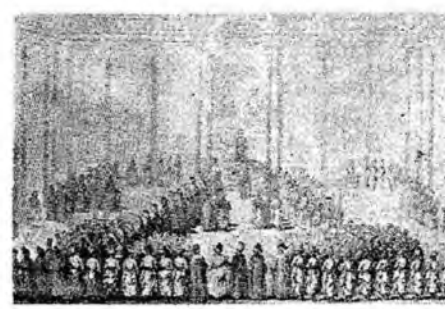

Sadrâzam divanında merasim (Juannin'den)

lık dairesi Divan-ı hümâyunun yerine kaim olunca, en mühim devlet dairesi olan hükûmet de sadrıâzamlık dairesine yerleşmiştir.

Paşakapısı ve nihayet Bâbı-âli'nin resmî binasına gelince: Devlet işlerinin Divan-ı hümâyunda görüldüğü devirde, sadrıâzamlara mahsus resmî bir daire mevcut değildi. Sadrıâzamlar ikinci divanlarını kendi saraylarında akteder, Divan-ı hümâyun toplantıları dışında yine bazı resmî işleri ayni yerde görürlerdi. Sadrıâzamlar değiştikçe, onların oturdukları binalar dolayısiyle, bu işlerin görüldüğü yerler de değişmiş olurdu. Divan-ı hümâyunun hükûmet vazifesini gördüğü devirde sadrıâzamlar için sâbit bir resmî daireye pek ihtiyaç hissedilmemekteydi. Lâkin, Paşakapısı, Divan-ı hümâyunun yerini almaya başlayınca sadrıâzamlar için devamlı resmî bir bina ihtiyacı da belirdi. Zira, Divan-ı hümâyunda bulunan kalem daireleri, defterler, kayıtlar Paşakapısına nakledilmişti. Reisülküttab ve onun emrindeki divan kalemleri, çavuşbaşı ile maiyeti, teşrifatçı ve daha bazı kimseler Paşakapısına nakledilip, sadrıâzamın kendi maiyet erkânından olan kethüda ve mektupçu ile birlikte «hademe-i bâb-ı âli» ismi ile kalabalık bir memur grupu haline gelince, bunların devamlı şekilde bir binaya yerleşmeleri icap ederdi. Eski Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden anlaşıldığına nazaran, Divan-ı hümâyunda görülen işlerin tamamen Paşakapısına devredildiği Onsekizinci asır başında artık sadrıâzamlar resmî bir sadrıâzamlık binasına kavuşmuş bulunuyorlardı. Fakat bu bina sadece resmî daire olmayıp bir tarafı da hususî ikametgâh vaziyetinde idi.

Osmanlı tarihinde sadrıâzamlar için ilk defa 1654 te Derviş Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında bir sadaret dairesi tahsis edilmiştir. O zamana kadar sadrıâzamlar umumiyetle Topkapı sarayına yakın yerlerde konak kiralar veya satın alır, bazan da yeni bir bina yaptırırlardı. Sadrıâzamlığa tayin edilenler arasında bazan derhal saray temin edemediklerinden her hangi bir yeri muvakkaten Paşakapısı yapanlar da olurdu. Sadrıâzamlar için resmî Paşakapısı olarak ayrılan bina Alayköşkünün karşısında Halil Paşa sarayı idi. Eski sadrıâzamlardan Halil Paşa'ya ait bu ilk resmî Paşakapısı binasının Şengül hamamı civarında olduğu anlaşılıyor. Halil Paşa sarayı Paşakapısı için resmî ilk bina olduğu gibi, bundan böyle Paşakapısının hep ayni mıntıkada yerleşmesine de yol açılmıştır. Üçüncü Ahmed'in meşhur sadrıâzamı Damad İbrahim Paşa sadrıâzam olduktan sonra, Paşakapısı olan Halil Paşa sarayına gitmeyerek, şimdiki Cağaloğlu hamamının alt tarafında olduğu anlaşılan Fatma Sultan sarayına yerleşmiş ve burayı Paşakapısı yapmıştı. Bu bina Paşakapısı memurlarını istiap etmediğinden onun yanında bulunan Abdurrahman Paşa sarayı da Paşakapısına ilâve edilmişti. Patrona Halil isyanından sonraki sadrıâzam Silâhdar Mehmed Paşa, Paşakapısının harem kısmında Fatma Sultanın oturmakta oluşunu gözönünde bulundurarak eski Paşakapısı binasını kendisine ikametgâh olarak seçmişti. Böylece, ilk defa sadaret dairesi ile veziriâzamın ikametgâhı birbirinden ayrılır gibi olmuşsa da, bu vaziyet devam etmemiş, bir veyahut da bir kaç sene sonra eski vaziyete dönülmüştür. Paşakapısına tahsis edilen binalar yangınlarla bir kaç defa yanmakla beraber şimdiki İstanbu vilâyet konağının bu'unduğu bloktan başka tarafa gitmemiştir. Tabiî, yangını müteakip yeni yapılıncaya kadar muvakkaten bu blokun uzağında çalışmaları istisna etmek lâzımdır. Alemdar vak'asından ve bilhassa yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Bâb-ı âli binası ayni zamanda sadrıâzamların ikametgâhı olmaktan çıkmağa başlamış, tanzimatı müteakip Bâb-ı âli'nin harem kısmı kaldırıldığından sadece resmî hükûmet dairesi halini almıştır.

Hükûmet işlerinin Divan-ı hümâyundan Paşakapısına intikalinden sonraki devletin devreyi, kabine sistemine meyleden bir istihale devri şeklinde yorumlamak mümkündür. Zira, sadrıâzamların Divan-ı hümâyun toplantıları ile ve şahsan gördüğü işlerin bir kısmında vazife taksimine gidildiği ve bazı memuriyetlerin buna göre yeni bir şekil aldığı görülmektedir. Bu cümleden olarak; sadaret kethüdasının dahiliye, reisülküttabın hariciyeyi ilgilendiren işle-

tin âmiri haline gelişleri zikredilebilir. Bundan başka sadrıâzamın riyasetindeki toplantılara katılan vazife sahipleri ile toplantıların şeklinin de eskisinden farklı cihetini belirtmek iktiza eder. Vak'ayı hayriyeye kadar, Bâb-ı âli'de devlet işleri iki istikamette yürütülmekte ve sadaret şûrası şeklindeki toplantılar da buna uymaktaydı. Harici siyaset işleri ile dahilî meseleler ve sair mühim hususlar sadrıâzamın riyasetinde Kaptanpaşa, Kethüda, Defterdar, Reisülküttab, bir Kazasker ve Şeyhülislâmın iştirak ettiği meclislerde görüşülürdü. Alelâde dâvalar ile hukukî meseleler ise, sadreyn denilen Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile İstanbul kadısının sadrıâzamın huzurundaki toplantılarda rü'yet edilirdi. Artık Bâb-ı âli'deki toplantılar bir teşkilâtın âmiri olanların toplantısı hâlini almıştır. Sadrıâzam icabında vücuduna ihtiyaç hissettiği kimseleri de toplantılara iştirak ettirirdi.

III

MALİYE TEŞKİLÂTI

1 — Malî teşkilâtın kuruluşu

Osmanlılarda teşkilâtlanmaya ait ilk esaslar ortaya konduğu sırada malî meseleler üzerinde durulduğundan da şüphe etmemek gerekir. Gerçi, en eski Osmanlı tarihlerinde ilk malî teşkilâtın nasıl ve hangi tarihte meydana getirildiğine dair bilgi mevcut değilse de, bu, malî meselelerle meşgul olunmadığı neticesini vermez. İlk hükümdarlar zamanında esas göze batan faaliyet, hıristiyanlara karşı mücadele ile memleket fethetmek olduğundan, ilk tarihlerde de esas itibariyle göze batan bu noktalardan bahsetmişlerdir. Halbuki en basit bir devlet teşkilâtında bile idareci, ordu ve paranın yer tuttuğu göz önüne getirilirse, malî meseleleri nizamlamadan bir devlet düzeni meydana getirilemiyeceği bedahatiyle karşılaşılır. Esasen idareci ve ordunun dayandığı temel unsurlardan birisi de paradır. Binaenaleyh müstakil bir devlette mutlaka bir takım malî nizamların yer alması iktiza eder.

Kitabımızın birinci cildinde ilk Osmanlı parasından bahsederken bunun

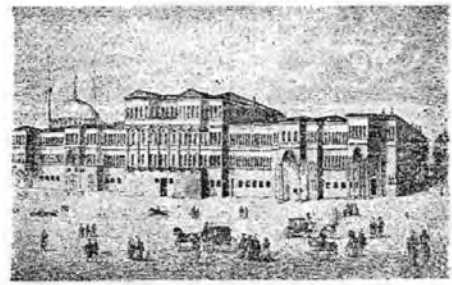

Paşakapısının Bab-ı âli adını aldığı sıralardaki bir resmi (Bir gravürden)

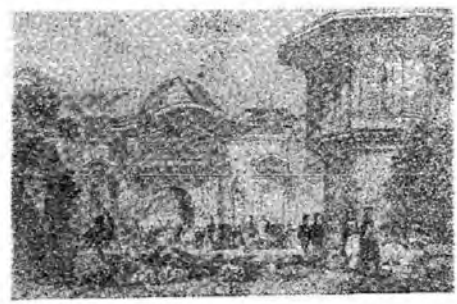

Bab-ı âli'nin Gülhane parkı methali tarafındaki kapısı. Sağdaki köşeli bina **Alay köşkü'dür (Allom'dan).**

istiklâl alâmetlerinden olduğuna da işaret etmiştik. Maliyenin en esaslı unsurunu meydana getiren paranın, fertlerin elinde bir tedavül vasıtası olduktan başka devlet hizmetlerinin ifası için emekleri karşılamak üzere de kullanılması, vergi toplama müessesesinin kurulmasına yol açtığı en basit sosyal ve malî gerçektir. İşte Osmanlılardaki malî teşkilâtlanmanın da böyle gerçekler muvacehesinde pek erkenden başladığına şüphe etmemelidir.

Osmanlılarda ilk malî teşkilât Çandarlı Kara Halil ve Kara Rüstem'in gayretleriyle kuruldu. Üniversite kitaplığı Halis Efendi kitapları arasında bulunan bir «Tevarih-i âl-i Osman» da bu noktalara işaret eden şu satırlar görülmektedir: «... Evvel zamanda padişahlar tama'kâr değillerdi; ellerine gireni yiğide yiğile verirler, giru hazine dermezlerdi. Hemankim Hayreddin Paşa kapıya gel-

di, padişahlar tama'kâr oldu. Padişah olana hazine gerektir dediler.. Cendereli Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem Osmanlılar yanına geldiler, türlü türlü hile ile âlemi doldurdular, ondan evvel defter hesabı bilmezlerdi; defter hisabını anlar telif ettiler, akçe yapıp hazine etmek onlardan kaldı».

Neşrî tarihinde, yeniçeriliğin ihdasına dair bilgi verilirken Kara Rüstem'in, harplerde alınan esirlerin beşte birinin şer'an hükümdara aidiyetini söylemesi üzerine, Gelibolu'dan beri tarafa geçirilen her esir için, evvelâ yirmi beş akça tahsil olunduğuna bilâhara bunun insan olarak alınıp yeniçeriliğin teşkil edildiğine dair mevcut kayıt, şer'î vergilerden birinin Murad Hüdavendigâr zamanında alınmaya başlanmasına ve dolayısiyle malî teşkilâtın kuruluşunda Kara Rüstem'in rolüne işaret addedilebilir.

Yine neşrî tarihinde, Osman Gazi zamanı anlatılırken: «zikr-i kanun-ı Osmanî» başlığı altındaki kısımda; Osman Gazinin, ilk defa pazar bacı (bir nevi pazar resmi veya kazanç vergisi addedilir) alınmasına vesile teşkil eden bir hâdiseden bahsedilmesi, daha tam bir devlet organizasyonu meydana gelmeden bile bazı malî meselelere el atıldığını gösterir.

Netice olarak şunu söyliyebiliriz ki, Osmanlılarda malî teşkilâtlanma çok erken başlamış zamanla devletin diğer müesseseleri ile birlikte gelişme kaydetmiştir.

Osmanlılarda ilk bütçeye gelince: Bunun da İstanbul'un fethinden hayli önce tanzim edildiğine inanmak icap ediyor. İlk Osmanlı bütçesinin 1653 te Tarhoncu Ahmed Paşa tarafından tanzim edildiğine dair şimdiye kadar yapılan tefsirler yanlış bir zehabın neticesidir. Osmanlı devletinin teşkilâtına ait kıymetli eserler kaleme almış olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı da «Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı» isimli eserinin 323 üncü sayfasında ayni kanaati izhar etmektedir.

Bütçe bir devletin yıllık gelir ve giderlerini gösteren hesap cetveli olduğuna göre; çeşitli vergiler toplıyan, bunlara ait geniş memur teşkilâtı bulunan, diğer şeylerini olduğu gibi bunu da muntazam kanun ve nizamlara bağlıyan bir devletin bütçe tanzim etmemesini düşünmek hata olur. Fatih kanunnamesinde: «Yılda bir kerre defterdarım rikâb-ı hümâyunuma irad ve masrafım okuyalar, hil'ati fahire giysinler» şeklinde geçen ifade yıllık bütçe yapıldığına en güzel delildir. Yine aynı kanunnamede malî hususlarla ilgili müteaddit hükümler mevcuttur. Halkondil zeylinde Onaltıncı asrın sonları ile onyedinci asrın başlarında müteaddit senelere ait yıllık gelirleri gösteren rakam ve malûmat vardır.

Osmanlıların yeni zaptettikleri yerlerde arazi tahriri yaptırdıkları, ayrıca padişahlar değiştikçe ve 30-40 senelik fasılalarla, tahrirlerin tekrarlandığı malûmdur. Bu arazi tahrirlerinin, toprakların mülkiyet çeşidinden başka halkın kazanç ve vergi gücünün hesaplanmasına yardım ettiği de ayni derece malûmdur. Bunları gayet muntazam yürüten bir devlet teşkilâtında yıllık bütçe yapılacağı da şüphesizdir. Arşivlerimizde arazi tahrirlerine ait bir çok vesika mevcuttur. Bu arada muhtelif vilâyet, sancak ve bazı halk topluluklarına ait arazi kanunnamelerinde mevcut geniş malî hükümler de Tarhoncu Ahmed Paşa lâyihasından çok önce bütçenin yapılmış olacağı kanaatını kuvvetlendirir.

2 — Malî teşkilâtın mes'ul âmirleri

Osmanlı malî teşkilâtında zaman zaman bazı tadilât yapılmışsa da, bu teşkilâtta yüksek mevki işgâl eden âmirler umumiyetle ayni vaziyette kalmışlardı. Bunlar:

I — Rumeli defterdarı, II — Anadolu defterdarı, III — Şıkk-ı sani defterdarı.

Bu üç âmirden sonra onların icra memuru vaziyetinde bulunanlar: Başbâkikulu, Cizye başbâkikulu, Veznedarbaşı vardı.

Osmanlı Maliye teşkilâtının en büyük âmiri Başdefterdar olan Rumeli defterdarı idi. Osmanlılarda defterdar tabirinin hangi tarihte kullanılmağa başlandığı malûm olmamakla beraber Fatih kanunnamesinde defterdarlardan bahsedilmesi, bu tâbirin Fatih devrinden önce de mevcudiyetine delildir.

Onyedinci ve Onsekizinci asırlarda İmparatorluk asker kıyafetleri

"Zur Geschichte der costüme" adlı Almanca eserden aldığımız grup resimlerden; yukarı soldakinde bir padişah ve diğerlerinde asker kıyafetleri tasvir edilmiştir. Bunlar asıllarına pek yakındır.

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu No. 27)

Defterdarlar, Divan-ı humâyun üyesi olup, padişaha maruzatta bulunabilirdi. Defterdar terfi ederse vezir olurdu. Fatih kanunnamesinde: «Müşavere-i umur-ı saltanatı veziriâzam sair vüzera ile defterdarlarım ile müşavere ederler. Anlardan gayrı kimesne vakıf olmaya» diye bir madde bulunması, defterdarın mevkiinin hususiyetini belirtir. Kanunnamenin bir çok yerlerinde defterdarlar ile mal defterdarlarının maaşları, teşrifattaki yerleri, vazife ve selâhiyetlerinden etraflıca bahsetmektedir. Kanunnamede defterdarların vazife ve selâhiyetleri şöyle tarif edilmiştir: «Ve baş defterdar cümle malımın nâzırı olup umûr-ı âlem ana mufavvazdır, anın emrinsiz olmaz bir akça ne dahil ne hariç olur, ve anın kadri Rumeli beylerbeylerim ile beraberdir ve cümle malım defterdarları malımın vekilleridir, kabz ve bastı anlara mufavvazdır ve cümle küttabın azil ve nasbı anlara mufavvazdır».

Rumeli defterdarı başdefterdar olmakla beraber, iş sahası bakımından Rumeli tarafındaki hazineye müteallik işler kendisine bağlanmıştı. Onsekizinci asırdan itibaren şıkk-ı evvel defterdarı diye de anılmış olan başdefterdar divan-ı hümayunda bulunduktan başka kendi evinde de mali işlere ait davaları dinlerdi.

Teşrifatta başdefterdardan sonra Anadolu defterdarı, andan sonra da şıkk-ı sâni defterdarı gelirdi. D'ohsson'un «Tableau général de l'Emprie Ottoman» isimli eserinin yedinci cildinin 26 ıncı sayfasında kaydedildiğine nazaran, Anadolu defterdarlığı İkinci Bayezid zamanında ihdas edilmiştir. Üçüncü defterdar olan şıkk-ı sâni defterdarlığının ihdası ise onaltıncı asrın ortalarına rastlamaktadır. Başdefterdara şıkk-ı evvel defterdarı denmeye başlandığı sırada, Anadolu defterdarına şıkk-ı sâni, onaltı ve onyedinci asırların şıkk-ı sânisi de şıkk-ı sâlis şeklinde anılmıştır.

Anadolu defterdarı, Anadolu tarafındaki malî işlere; şıkk-ı sâni de ilk iki defterdarlık mıntıkasından ayrılan bir kısım ile İstanbul'un malî işlerine bakardı.

Onaltıncı asrın sonlarında Asya tarafındaki mühim eyalet merkezlerinde de defterdarlıklar kuruldu. Bunlara, devlet merkezindekilerle karıştırılmamak için kenar defterdarlıkları denildi.

Devlet varidatının birinci tahsil memuru vaziyetinde olan «başbâkikulu» defterdarın icraatını yürüten memurların başında gelirdi. Bunun emrinde beş memur ve anlara bağlı olarak da altmış mübaşir vardı. İkinci derecede icra memuru olan cizye başbâkikulu, cizye borçlularını takip eder; veznedarları da tediyat ve tahsilâta nezaret ederdi.

3 — Maliye kalemleri

Osmanlı mali teşkilâtında defter ve hesapları tutan, muamelâtı yürüten kalem daireleri, zamanla beliren ihtiyaçlar karşısında, bilhassa onsekizinci asırda bazı ilâvelerle tadilâta uğramışsa da anahatları pek değişmemiştir. Onaltıncı asrın ortalarında hükûmet merkezindeki maliye kalemlerini şu dört grupta toplamamız mümkündür:

I — Hazine-i âmire dairesi kalemleri

II — Baş defterdarlığa bağlı kalemler,

III — Anadolu defterdarlığına bağlı kalemler

IV — Şıkk-ı sâni defterdarlığına bağlı daireler.

V — Ruznâme kalemi diye de isimlendirilecek olan hazine-i âmire kalemleri:

a) Ruznâmçe-i evvel ve ruznâmçe-i sâni kalemleri: Mukataat, mevkufat ve cizyeden hasıl olan gelirleri gündelik olarak kaydeden dairedir. Bu dairelerin başında kalem müdürü vaziyetinde olan ruznâmçe-i evvel ve ruznâmçe-i sâni'den ikincisine küçük ruznâmçeci de denilirdi.

b) Rumeli muhasebesi kalemi: İstanbul ile Rumeli'de bulunan padişah ve vezir evkafı hesaplarını ve bütün cizye defterlerini tetkik ve kaydeden dairedir.

c) Anadolu muhasebesi kalemi: Anadolu tarafında bulunan padişah ve vezir evkafı ve tevliyet hesaplarını tetkik ve kaydederdi.

d) Mukabele kalemi: Kapıkulu, matbah-ı âmire, hasahır ve sairenin maaşlarına ait defterleri tutardı.

II — Baş defterdarlığa bağlı kalemler şunlardı :

a) Birinci mukataa kalemi : Resmi adı ile mukataacı-i evvel şeklinde söylenen bu daire Tuna nehri kenarında bulunan bütün iskelelerle o civardaki tuzlaların muamelâtına bakardı.

b) İkinci mukataa kalemi : Rumeli tarafındaki mâdenlere ait işlere bakar ve Rumeli tarafındaki emîn, âmil ve sair hizmet sahiplerinin berat ve tezkirelerini hazırlardı.

c) Mevkufatçı : Baş defterdarlığa bağlı beyt-ül-mal, yâve, tımar vesaireden mevkuf tutulanların muamelesine bakardı. Sipahiye verilmiyerek mevkuf tutulan tımarların hazine namına zaptını mevkufatçı yapardı.

d) Varidatçı : Hazinenin mühim gelir nevilerinden olan mukataattan baş defterdarlığa bağlı mukataat hesaplarını tutan ve mukataat yoluyle hazineye teslim edilen malları kaydeden dairenin âmiri idi.

e) Kıla' tezkirecisi : Arabistan tarafında, Erzurum çevresinde ve Rumelide bulunan kalelerdeki efradın beratları ve maaşlarına ait hükümlerle ilgili muamele bunun vazifesi cümlesindendi.

f) Rumeli ahkâm tezkerecisi : Ahkâm-ı mîrî denilen hüküm ve tezkerelerden Rumeliye ait olanlar bu daireden çıkardı.

III — Anadolu defterdarlığına bağlı daireler :

a) Anadolu birinci mukataa kalemi : Anadolu, Bursa ve Mihaliç ve bunların civarındaki sahaların mukataalarına bakan dairedir.

b) Anadolu ikinci mukataacısı : Aydın, Menteşe, Teke, Hamid, Manavgat, Midilli, Bergama mukataalarına bakardı.

c) Anadolu üçüncü mukataacısı : Manisa, Balıkesir, Bolu, Erzurum, Karaman, Sivas ve Kefe mıntıkalarındaki mukataalara bakan daire idi.

d) Anadolu mevkufatçısı : Anadolu tarafındaki beyt-ül-mal, yâve ve tımardan mevkuf olanların muamelesine bakardı.

e) Anadolu ahkâm tezkirecisi: Anadolu eyaletindeki ahkâm-ı mîrîlere ve şikâyet muamelelerine bakardı.

IV — Şıkk-ı sânî defterdarlığına bağlı daireler :

a) Birinci mukataacı : İstanbul, Edirne, Selânik, Mora ve civarındaki mukataalara bakardı.

b) İkinci mukataacı : Nezareti kendi dairesine ayrılmış olan mukataalarla Kanuni Süleyman'ın veziriâzamlarından Makbûl İbrahim Paşanın haslarının bir kısmına bakardı.

c) Üçüncü mukataacı : Tırhala, Serez, İnebahtı, İşkodra, Berat, Gelibolu ve Çirmen mukataalarına bu mukataacının kalemi bakardı.

d) Ahkâm tezkirecisi : Şıkk-ı sânî defterdarlığına bağlı muamelelerdeki mîrî hükümler, şikâyetler, çeltikçi ve tuzcu beratları ile bu daire meşgul olurdu.

e) Kale tezkirecisi: Mora, İnebahtı, Modon, Koron ve bu civardaki diğer kalelerdeki efradın berat, maaş ve tezkireleri ile bu daire meşgul olurdu.

f) Tezkireci : Üç defterdardan beherinin birer tezkirecisi olup, bunlar defterdarlarının tezkirelerini yazar, ayrıca mîrî ahkâm için kullar defteri ismiyle ruznâme defteri tutarlardı.

4 — Devlet hazineleri

Osmanlılarda birisi dış, diğeri iç hazine olmak üzere iki hazine vardı. Taşra hazinesi de denilen dış hazine Kubbealtı binasının yanında, iç hazine ise sarayın enderun kısmındaydı. Osmanlı devletinin teşkilâtına dair geniş bilgiyi muhtevi eseri ile tanınan D'ohsson, dış hazinenin Bâb-ı hümayundan girilince sağ tarafta olduğunu, Kubbealtı yanındakinin hil'at hazinesi olduğunu söylerse de, onyedinci asır Osmanlı müverrihlerinin eserlerinden hazinenin yerini daha iyi öğrenmekteyiz. Onyedinci asırda yaşamış yabancı müverrihlerden Tavernier ise «Nouvelle relation de l'intérieur du sérail du Grand Seigneur» isimli eserinde, sabık iki hazine memurundan dinlediğini beyanla dış hazine hakkında mufassal malûmat vermektedir. Dış hazinenin Kubbealtı binası yanında olduğunu söyliyen Tavernier, dört odadan müteşekkil bulunan hazinenin birinci odasında kıymetli ve mücevherli silâhların; ikincisinde kıymetli kürk, altun ve gümüşle işlemeli kumaş ve giyim eşyasının; üçüncüsünde altun işlemeli taht örtüleri ile mücevherli eğer takımlarının ve

altun, gümüş kabların; dördüncü odada ise paranın bulunduğunu bildirmektedir.

Devletin esas maliye hazinesi dış hazine idi. Dış hazinenin fazla paraları iç hazineye konulurdu. Kanunî Süleyman zamanında dış ve iç hazineler iyice dolmuş olduğundan, Rüstem Paşanın veziriâzamlığı zamanında Yedikule'de bir hazine meydana getirilmişti. Yedikule hazinesi iç hazinenin bir şubesi addolunuyordu.

Dış hazine defterdarın mesuliyeti ve veziriâzamın nezâretinde bulunurdu. Hazine her açılışını müteakip veziriâzamdaki mühr-i hümâyunla mühürlenirdi. Hazinenin açılıp kapanması çok sıkı formalite ile yürütülürdü.

İç hazine, «hazine vekili» denen ak hadımın nezaretindeydi. Enderundaki bu iç hazineden başka «harem-i hümâyun hazinesi» veya «Ceb-i hümâyun hazinesi» denilen bir hazine daha mevcut olup bunun nazırı «Ser kâtibi» idi. Ceb-i hümâyun hazinesi, isminden de anlaşılacağı üzere padişahların cep harçlığını karşılamak için tesis edilmişti. Mısır eyaletinin geliri Harem-i hümâyun hazinesine girerdi.

Harpler dolayısiyle devletin iktisadî vaziyetinin bozulduğu onyedi ve onsekizinci asırlarda dış hazinede para kalmayınca iç hazineden borç para alınmış, çok defa bu borçlar iade edilmemiştir.

5 — Vergiler

Osmanlı devleti bir islâm hükûmeti olması bakımından, devlet müesseselerinin ekserisinde olduğu gibi vergi sisteminde de islâm hukukunun icaplarına uyan sahalar mevcuttu. Osmanlı devleti, tekâmülcü vasfını muhafaza ettiğinden, vergi sisteminde islâmî kökten gelen vergilerin yanında, zamanın şart ve ihtiyaçlarından doğan örfî vergilere yer verilmişti. Hattâ bu tekâmülcü vasıf, kökü şeriata dayanan vergilere bile tesir etmiş, bunların tâyin ve tahsilinde akıl ve mantığın rehberliğiyle devrin şart ve ihtiyaçları mümkün mertebe telif edilmeye çalışılmıştır. Binaenaleyh, bazı Avrupalı müelliflerin iddia ettiği veçhile Osmanlı devletinin idarî ve malî sistemi hiçbir zaman muayyen bir hukuk prensipinin değişmezlik çemberi içine sıkışıp kalmamıştır. Kısacası, Osmanlı malî sistemi şer'î esaslarla örfî esasların beraber yürütüldüğü, hattâ bunların yekdiğeriyle müvazene ve telif edildiği bir sistemdir.

Osmanlı teşkilâtında devlet müesseselerinin mühim bir kısmı ya doğrudan doğruya, veyahut da vasıtalı şekilde vergi işi ile ilgili bulunduğundan, vergi sisteminde kesin hatlarla ayrılmış tafsilâtlı bir tasnif yapmak hayli güçtür. Osmanlılardaki toprak sisteminin, idarî cephelerinin yanında vergi işi ile alâkası; aynı zamanda buna da bağlı olarak devlet memurlarının şekil ve mahiyeti, bazı müellifleri, vergileri tasnif ederken hatâya düşmelerine sebep olmuştur. Maaş işinin, meselenin ruhuna nüfuz etmeyen yabancıları şaşırtan tarafı, devlet hizmetinde bulunanların mühim bir kısmına, hazineden nakid akçe verilmesi yerine, reâyânın üzerinde bulunan vergilerden maaş tahsis edilmiş olmasıdır. Örfî ve şer'î vergilerin mühim bir kısmının devlet hazinesi namına toplanmıyarak, devlet hizmetlisi olanlara bir nevi maaş karşılığı şeklinde tahsisi teferruatlı ve uzun vadeli kanunlar yapılmasını icap ettirmişti. Tahsis edilen şey, kısaca, tımar dirliklerinden ibaretti. Mîrî topraklar olan tımar arazisini işliyen kimselerin mükellef bulundukları vergileri devlet hazinesi yerine, «sahib-i raiyyet» denen tımar sahiplerine ödemesi, Osmanlı devletin-

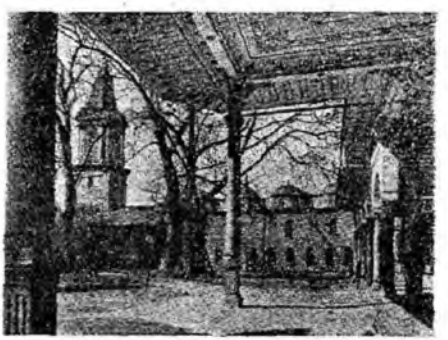

Bâb üs-saade'den Kubbealtı yanındaki Hazine'nin görünüşü (Bugün Topkapı Sarayı Müzesi silâhlar seksiyonu'dur).

deki vergilerin, mahiyetlerine göre olduğu gibi, toplayan makamlara göre de bir tasnife tâbi tutulması lüzumunu ortaya koymaktadır. Bu kısa girişi müteakip vergileri mahiyetleri bakımından tasnife tâbi tutarsak :

I — Şer'î vergiler, II — Örfî vergiler..

Diye iki ana kola ayırmamız icap eder. Toplayan makamlar gözönünde bulundurulunca da :

I — Devlet hazinesine ait vergiler,
II —Hazine dışında kalan vergiler

Şeklinde bir tasnife tâbi tutabiliriz. Vergilerin tanınması mahiyetlerinin açıklanması ile mümkün olacağı cihetle ilk tasnifin izahına girişeceğiz.

I — Şer'î vergiler : Tekâlif-i şer'iye şeklinde de söylenen bu bölümdeki vergilerin esasını öşür, haraç ve cizye, zekât teşkil etmekle beraber, bunların teferrüatı vaziyetindeki merciler sekseni bulmaktaydı. Teferrüat mahiyetindekilerin bir kısmı ya küçük bir zümreyi ilgilendirmiş, veyahut da pek uzun olmamıştır. Onun için biz burada en önemli ve tanınmışlarını zikredeceğiz.

Öşür : Onda bir esasına göre mahsul üzerinden alınan bir vergi olup ismi de buradan gelmektedir. Âşar veya öşür şeklinde söylenen bu verginin Osmanlılardaki tatbikatı, eski islâm devletlerindeki tatbikattan bazı farklar gösterir. İslâm hukukunda arazi öşrî, haraci ve mîrî diye üçe ayrılır ve vergiler de bu ayrılışa göre konur. Osmanlılar, Arap memleketleri hariç zaptettikleri diğer yerleri, ister öşrî, ister haraci vasfında olsun hep mîrî kabul ettiklerinden tatbikat da bu yolda cereyan etmiştir. Haraci arazi ve öşrî arazinin ikisinde de toprak sahiplerinin mülkiyetinde olup sahipleri her türlü tasarruf hakkına sahiptir. Mîrî arazi, adından da anlaşılacağı üzere hazinenin addedilir ve arazinin tasarrufu icâre yoluyle ve tapu ile kiraya verilmiş sayılır. Bunun için o araziyi işleten ve bir nevi müstecir gözüyle görülen kimse ister müslim ister gayri müslim olsun tapu bedeli olarak « haraç-ı mukaseme » telâkki edilen öşrünü öderdi.

İslâm hukukunda : Sulh yoluyla elde edilen memleketlerin gayri müslim halkının, sulh şartları gereğince arazi üzerindeki mülkiyet hakları kabul edilmişse, böyle yerler « haraci arazi » sayılır ve buralar halkı hem haraç-ı muvazzaf, hem de haraç-ı mukasemeyi öderdi. Vâris bırakmadan ölenlerin toprakları mîrî'ye alınırdı. Harp yoluyle alınan yerlerin halkı fetihten önce müslüman iseler yahut fetihten sonra müslüman olmuşlarsa veyahut da fethi müteakip arazinin beşte biri hazine için ayrılıp geri kalanı orayı fetheden gaziler arasında taksim edilmişse böyle yerlere « Öşrî arazi » denilirdi.

Haraç-ı muvazzaf, ziraate elverişli arazide, toprağın tahammülüne göre, dönüm gibi ölçüler üzerine, maktuan para olarak alınırdı. Haraç-ı muvazzafta vergi zimmete taallûk ettiğinden, toprak ekilmese bile ödenmesi lâzımdı. Haraç-ı mukaseme'de vergi hasılata taallûk etmekteydi. Mahsûl üzerinden alındığından, mükellefin ödediği miktar mahsulün iyi veya fena olmasına göre değişirdi.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan yerlerden Hicaz ve Basra eyaletleri öşrî arazi ; Sayda, Halep, Bağdat, Musul, Yemen, Bingazi ve Trablusgarb haraci araziden ; bunlar dışında kalan Anadolu ve Rumeli (tâbi beyliklerin sınırları içinde kalan saha hariç) toprakları arz-ı memleket ismi ile mîrî araziden ibaretti. Öşrün tatbikatı da buna göre olurdu.

Öşür, yukardaki izahattan anlaşılacağı üzere, ister haraç-ı muvazzaf, ister se haraç-ı mukaseme şeklinde olsun çiftçilikle uğraşanların vergisidir. Nisbeti beşte bir ile onda bir arasında değişir. Bunun gibi yine çiftçilerin verdikleri başka vergiler de vardı. Bunların bazıları :

Salariye: Tımar ve evkaf arazisinden ümera, vüzera ve sair büyükler için mahsul üzerinden tımar sahipleri ve memurlar tarafından alınırdı.

Çift bozan resmi : Çiftini bozup da başka işlerle uğraşanlardan alınan ceza mahiyetini haiz bir vergi idi. Tasarrufundaki toprağı sebepsiz olarak üç sene ekmiyenlerden bu toprak alınarak başkasına verilirdi.

Resm-i bennak (resm-i badihava, caka akçesi) : Bu da çift kazan resmi gibi cezai ve bilhassa halkı çiftçiliğe zorlayıcı mahiyette bir vergi olup, ekip bi-

çecek yeri bulunmıyan ve fakat iş görebilen kimselerden alınırdı.

Resm-i arûs : Tımar arazisinde yerleşmiş olup kocaya nazaran kızlarla kadınların erkeklerinden alınan süresiz bir vergidir.

Resm-i asiyab : Tımar arazisinde bulunan işleyen değirmenlerden alınan maktu bir vergi idi.

Bunlardan başka bahçe resmi, bostan resmi, bağ resmi, karcan resmi, pamuk resmi, ipek resmi, şarap (şıra) resmi adı altında bu sayılan mahsullerden aynî veya nakdî olarak alınan vergiler vardı.

Haraç : İslâm hukukunda gayri müslim tebaadan alınan bir vergidir. Haracı Ruûs ve harac-ı arazi diye ikiye ayrılır. Birincisi adam başına alınan şahsî bir vergi olup cizye de denilir. İkincisi öşür kısmında izah ettiğimiz veçhile harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukaseme adı altında topraktan ve mahsulden alınır.

Gayri müslimlere mahsus olan cizyeye baş vergisi de denilir. Bir hıristiyan islâmiyeti kabul edersc cizyeden kurtulurdu. Cizye mükellefleri bedence ve zihince sağlam, ödeme kabiliyeti olan reşid erkeklerdi. Kadınlardan, çocuklardan, ihtiyar erkeklerden, cizye alınmazdı.

Cizye, önceleri maktu ve alerrûus adı altında iki kısma ayrılmaktaydı. Sonra üç sınıfa ayrıldı. Böylece birinci sınıfa girenlerden 30 akçe, ikinci sınıfa girenden 20 akçe, üçüncü sınıfa girenlerden de 10 akçe alınıyordu. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşanın sadrazamlığı zamanında cizye işi bir defa daha ele alınmış, âlâ denen birinci sınıftakilerden dört şerîfî altın, evsad denilen ikinci sınıftan iki altın, edna denilen üçüncü sınıftakilerden bir altın alınmıştır. İkinci Mahmud zamanında bir defa daha ayarlanan cizye miktarı âlâ için 60, evsat için 30, ednâ bölüm için 15 kuruş olarak tespit edilmiştir.

İkinci Mahmud zamanında bir defa daha ayarlanan cizye miktarı âlâ için 60, evsat için 30, ednâ bölüm için 15 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Cizye hazine namına toplanırdı. Askerlik hizmetine katılmama karşılığı karakteristik şer'î bir vergi olan cizye 10 mayıs 1855 tarihinde kaldırılmıştır.

Zekât : Başka müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılar da, hali vakti yerinde olan müslüman tebaanın fukaraya verecekleri zekâtı bir vergi halinde kabul etmiştir.

İhtisap resmi : Şehir ve kasabalarda pazar ve panayır yerlerinde dükkân ve alış veriş esasına göre alınan, beledî mahiyet taşıyan bir vergi idi.

Ağnam resmi : Hayvanlardan alınan bu verginin bir hayli çeşidi vardı. Hayvanların tek ve çift tırnaklı oluşuna göre bir tasnif yapılarak vergi tarh edilmekteydi. Hayvanlara ait vergi ve resimlerin bir kısmı on altıncı asrın son yıllarında ihdas edilmişti. Çeşitleri : Adet-i ağnam resmi, ondalı ağnam resmi, geçit resmi veya toprak bastı parası, ağıl resmi, yaylak resmi, kışlak resmi, kasaphane resmi, dem resmi.

Yâve resmi : Kaçgun resmi de denilen bu resim, sahipsiz olarak başıboş gezen hayvanların tutulup satılmasından elde edilen para idi.

Madenler resmi : İşletilen madenlerden beşte bir yâni hums-ı şer'î olarak hazine namına alınan bir vergidir.

II — Örfî vergiler : Şer'î hukuk ve nizamlarda nümunelerine rastlanmıyan, beliren ihtiyaçlar müvacehesinde devletin kendi içtihadı ile ortaya koyduğu vergilerdir. Bu çeşit vergilerin en mühim hususiyeti kanunnamelerle teferrüatının tespit edilmemesi ; miktar ve nisbetlerinin ihtiyaçlara göre tepit edilmesi ve gerek miktar gerek tahsilinin fermanlarla yürütülmesidir. Örfî vergilerin bir kısmı da harç vaziyetindedir.

Örfî vergiler doğrudan doğruya devlet hazinesine giren vergilerdir. Onun için «tekâlifi divaniye» şeklinde anılırlar. Tekâlifi divaniyeye «avârız-ı divaniye» de denir.

Miktarları fermanla tayin edilen tekâlifi divaniye vergileri bu bakımdan kanunnamelerin şümulü dışında kalırlar. Bu vergiler hiçbir zaman şahıslara tahsis olunmaz, iltizama da verilmezdi. Devlet bunları şehir ve köy farkı gözetmeden bütün memleketten toplardı. Miktarlar her yıl ihtiyaca göre fermanla bildirildiğinden şahsa, emlâke veya servete göre değil, muayyen sayıda erkeklerden ibaret bir mükellefler grubuna salınırdı. Bu gruba «âvarız hânesi» denilirdi. Onbeş ve

onaltıncı asırlarda bir âvarız hânesinin kaç kişiden ibaret olduğunu bilmiyorsak da 1603 te bir vesikadan bunun dokuz erkek nüfus olduğunu öğreniyoruz. Her âvarız hânesine salınan vergi bunlar arasında müsavi bir taksime tutulmayıp âlâ, evsat ve ednâ diye üç dereceye ayrılarak bölünürdü.

Teklifi divaniye vergilerinin dört çeşit halinde mütalâası mümkündür. Bunlar : a) Avârız akçesi b) Nüzül bedel veya akçesi, c) Sürsat bedel veya akçesi d) Kürekçi bedeli idi.

Tekâlifi divaniyeden nüzül, sürsat ve kürekçi akçe veya bedelleri de avârız hânesine göre tarh ve tahsil olunurdu. Bu vergilerin gelirleri ordu için sarfedildiğinden devletin iktisadî krizler geçirdiği, orduların uzun muharebelerle meşgul oldukları devirlerde miktarları artmış ve bilhassa onyedinci asırdan itibaren tekâlifi divaniye mükellefler için kabarık bir yekûna baliğ olmuştur.

TARİHVEMED

III

Askerî Teşkilât

Osmanlı devletinin kuruluşu ilk günlerden itibaren askerî gayret ve faaliyetlerin bir neticesi olduğu cihetle, askerî nizama önem verilmiştir. Gerçi, her devirde ve her yerde yeni bir devlet bir mücadelenin eseri olarak meydana gelir. Bu mücadele de kısaca askerî faaliyet şeklinde isimlendirilir. Bir devletin meydana gelebilmesi için şüphesiz yalnızca askerî faaliyet ve teşkilâtla iş bitmiyeceğinden daha birçok âmillerin bir araya gelmesi lâzımdır. Fakat askerî nizam ve teşkilâtın mükemmelliği, inkişafa müsait durumu sayesindedir ki, diğer devlet müesseseleri, yani kısacası devletin kendisi gelişmek ve uzun yaşamak imkânına sahip olabilir.

Osman Bey zamanında Osmanlı beyliğinin kuruluşu, peşinen askerî teşkilâtın mükemmeliyeti sayesinde değil, o sırada mevcut diğer âmillere, Türk ırkının benliğindeki askerî ruh ve teşkilâtçılık ile Osman Gazi ve silâh arkadaşlarının rehberliğinin inzimamı sayesinde mümkün olmuştur. Fakat bir devlet için bunların mevcudiyeti kâfi gelmiyeceği cihetle ilk fırsatta askerî teşkilâtın kurulmasına çalışılmıştır. Onun içindir ki, birinci cildimizde izah edildiği veçhile ilk askerî teşkilât Orhan Gazi zamanında meydana getirilmiş, Birinci Murad zamanında buna yeni ilâveler yapılmış ve zamanla inkişaf ederek Fatih devrinde hemen hemen son şeklini almıştır.

Fatih Sultan Mehmed devrine kadar hemen hemen teşkilâtlanması tamamlanan Osmanlı ordusunun bünyesine göz gezdirilecek olursa : Devrin şartlarına göre teknik üstünlüğe, kahramanlık gösteren ve başarı kazananların muntazaman yükselmeleri imkânlarını, hıristiyan ülkelerinde gaza harpleri yapma ruh ve zihniyetinin canlı tutulmasına, ordu için hıristiyan asıllı kimselerden bile eleman kazanılmasına, harp edecek unsurlar kadar ikmal teşkilâtının mükemmeliyetine, sivil teşkilâtın orduya yardımcı hattâ onun tamamlayıcısı olmasına, devrin şart-

larına göre ordunun bir parçası vaziyetinde harp sanayiinin faal tutulmasına ve bilhassa memleketin belkemiğini teşkil eden Türk kasabalı ve köylüsünün toprâk sistemi ve idarî teşkilât yönünden askerliğe hazırlıklı tutulmasına çalışıldığı görülür. İşte, Osmanlı ordusunun bu hususiyetleri sayesindedir ki, üç kıta üzerinde geniş toprakların İmparatorluk sınırları içine sokulması mümkün olmuş, diğer devlet müesseseleri ile birlikte askerî teşkilât mükemmeliyetini muhafaza ettiği müddetçe devletin kudreti ve geniş topraklar üzerindeki salâbetli hâkimiyeti de devam etmiştir. Askerî teşkilâtın etraflı şekilde tetkiki bu noktaların kolaylıkla anlaşılmasını mümkün kılacaktır.

I — OSMANLI KARA ORDUSU

Osmanlı kara ordusu : 1 — Kapıkulu askeri, 2 — Eyalet askeri.

Olmak üzere ikiye ayrılır. Bu iki kısım asker miktar ve dolayısiyle muharebelerdeki tesirleri bakımından yekdiğerine denk olmayıp, asılları ve istihdam sahaları bakımından birbirinden farklıdır. Birincinin miktarı ikincinin miktarından çok az olduğu halde, Osmanlı ordusundan bahseden hemen her eserde birinciye ait çok daha fazla malûmata rastlanılır. Bunun sebebi, aşağıdaki tafsilâttan da anlaşılacağı üzere : birinci plânda zikrettiğimiz kapıkulu askerinin bir nevi hassa askeri oluşu, bu yüzden süslü elbiseleri ile merkez-i hükûmette ve merasimlerde yerli yabancı herkesin dikkatini üzerine çekişi, Osmanlı sarayı üzerindeki tesiri ve bir de hıristiyan asıllı kimselerden müteşekkil bulunan bu sınıfın gerek asıl gerekse yetişme tarzlarındaki enteresanlıktır.

1 — Kapıkulu askeri

Daimî ve maaşlı bir asker sınıfı olan kapıkulu askeri, evvelâ yaya ve atlı olmak üzere ikiye ayrılır. Kapıkulunun yaya kısmı, bunların ilk yetişme yerleri olan acemi ocağı bir tarafa bırakılmak suretiyle altı ocağa ayrılır. Bunlar : 1— Yeniçeri ocağı 2 — Topçu ocağı 3 — Top arabacıları ocağı 4 — Cebeci ocağı 5 — Humbaracı ocağı 6 — Lâğımcı ocağıdır. Altı bölük teşkil ettikleri için « altı bölük halkı » diye de anılan atlı kısmı ise : 1 — Sipahi bölüğü 2 — Silâhdar bölüğü 3 — Sağ ulûfeciler bölüğü 4 — Sol ulûfeciler bölüğü 5 — Sağ garipler bölüğü 6 — Sol garipler bölüğüdür.

Bu şekilde kısım ve sınıflara ayrılan kapıkulu askerinin ihdasına dair kitabımızın birinci cildinde Birinci Murad devri hadiseleri meyanında, ayrıca da 364 üncü sayfada bilgi verilmiş olduğundan bu tarafını bırakarak, evvelâ acemi ocağından başlamak suretiyle teşkilâta dair gereken malûmatı vermeye çalışacağız.

ACEMİ OCAĞI

Kapukulu ocaklarının kaynağı acemi ocağı idi. Yani burası, kapıkulu ocaklarındaki münhallere alınacak efrat için bir mahreç vazifesi görürdü. Birinci ciltimizin 365 inci sayfasında anlatıldığı veçhile acemi ocağına, Anadoludaki Türk ailelerinin yanına gönderilmiş devşirme çocukların kıdemlileri alınırdı. Bundan başka bir kısım devşirmeler de doğrudan doğruya acemi ocağına sevkedilirdi.

İlk acemi ocağı Gelibolu'da kurulmuştu. İstanbulun fethinden sonra hükûmet merkezinde de bir acemi ocağı kuruldu. Fatih zamanında meydana getirilmiş olan İstanbul acemi ocağı kışlası Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında ve Yeniçerilerin Eski Odalar adı verilen kışlaları yanında idi. Acemi odaları karşılıklı iki sıra teşkil etmekte bunlardan birisi «Kethüda» diğeri «Çavuş» dairesi diye anılmaktaydı. Kethüda tarafında ağa odası ile birlikte onaltı, Çavuş kısmında onbeş oda yani koğuş vardı.

Acemi ocağı efradına «Torba oğlanları» ve «Şâdiler» denirdi. Kumandanları «İstanbul ağası» idi. Orta diye anılan bölüklere ayrılmış olan acemi ocağı efradı otuz bir ortadan ibaret olup hepsi birden «Cemaat» ismiyle tanınmaktaydı. Bölük kumandanlarına Çorbacı veya Yayabaşı denirdi.

Üç ilâ sekiz sene Türk çiftçilerinin yanında hizmet ederek Türkçeyi, Türk âdet ve an'aneleriyle birlikte müslümanlığı öğrenen çocukların acemi ocağına kayıtları çok titiz itina ile icra edilir ve hiçbir hilenin karışmamasına çalışılırdı. Kanunlara titizce riayet Üçüncü Murad

zamanına kadar devam etmişti. Üçüncü Murad, oğlu Mehmed'i sünnet ettirdiği zaman düğünde gösterdikleri hünerlerin padişahın hoşuna gittiğini gören bazı hıristiyanlar müslüman olarak Cebeci ve topçu ocaklarına kaydolmak istemişlerdi. Üçüncü Murad bunları istedikleri yerlere verdirmemekle beraber birer akçe yevmiye ile acemi ocağına kaydedilmelerini emretmişti. Ocak nizam ve kanunlarına muhalif olan bu hareketten padişahı alıkoymak istiyenler olmuşsa da Üçüncü Murad emrini yerine getirmişti. Bu sırada Yeniçeri ağası bulunan Ferhad Ağa (1578 - 1590 Osmanlı - İran harbinin serdarlarından, veziriâzam Ferhad Paşa) « Ocağın bozulması benim zamanımda olmasın » diyerek vazifesinden istifa etmişti.

Acemi ocağı efradının küçükleri oda hizmetlerinde, büyükleri ise hükümdar ve hanedan mensuplarının yaptırdıkları cami, çeşme, medrese, saray, köprü gibi şeylerin inşaatında, vezirler ve Yeniçeri ağasının inşaatlarında; Üsküdar ile İstanbul arasında asker nakleden at gemilerinde, Mudanya ile İstanbul arasında işliyen buz kayıklarında çalışıp hizmet eder, saray mutfağının odununu bunlar taşırlardı. Ayrıca veziriâzam sarayında acemi ocağı efradından teberdar denilen baltacılar mevcuttu.

Acemi ocağı esas itibariyle Yeniçeri ocağının emri altındaydı. Fakat Yeniçeri ağasının işleri çok olduğundan burada uzun boylu meşgul olamazdı. Bu bakımdan ocağın idaresi, buranın inzibat ve idaresinden mes'ul olan İstanbul ağası tarafından yürütülürdü. Yeniçeri ağası ve sekbanbaşı sefere çıktığı zaman İstanbul ağası İstanbul şehrinin inzibat ve muhafazasından da mes'ul olurdu. İstanbul ağasından sonra Anadolu ağası, ondan sonra da Rumeli ağası gelirdi. Anadolu ve Rumeli ağalarının esas vazifeleri arasında devşirme çocukların Anadolu ve Rumeli'deki Türk aileleri yanına tevzi ve aileler yanında yetişenlerin ocağa getirilmeleri işi vardı.

Acemi ocağı efradının ceza işlerine « Meydan kethüdası » veya « Meydanbaşı » denilen subay bakardı. Meydan kethüdası ocak efradının ahvalini çok iyi tanıyan bir âmirdi. Kethüdadan sonra gelen büyük subay « Çavuş » tu. Çavuşu da « aşcıbaşı » ve « ariyet çavuşu » takip ederdi. Ocağın bu yüksek subaylarından sonra her bölüğün kumandanı olan Çorbacı yâni yayabaşılar gelirdi. Acemi ocağının birinci koğuşunun efradı kalabalık olduğundan dokuz bölüğe ayrılmıştı. Bu dokuz bölüğe birden kumanda eden bir « Baş bölükbaşı » mevcuttu. İkinci bölükten itibaren her bölüğün âmirine «yayabaşı» denir, en kıdemli yayabaşı da «Baş yayabaşı» diye anılırdı. Her bölükteki en kıdemli acemiye «Bölükbaşı» denilirdi.

Acemi ocağı efradının ekserisinin yevmiyeleri bir akçe idi. Ayrıca bir buçuk akçe alanlar da vardı. Bilâhara bunun miktarı artırılmış onsekizinci asrın ilk yarısında en yüksek ülûfe yedi buçuk akçeye kadar çıkmıştı. Yevmiyeleri bir akçe olan acemilere ayrıca beş akçe de pabuç parası verilirdi. Acemi ocağı efradının maaşları üç ayda bir ocak kışlası meydanında tevzi edilirdi.

Acemi ocağı efradının hususî bir kıyafeti mevcuttu. Acemiler başlarına sivri uçlu, koni şeklinde sarı keçe külâh giyerlerdi. Elbiseleri, sarı veya kırmızı gömlek, kaba Selânik çuhasından şalvar, dizlerini biraz geçmek ve yürüyüşlerine mâni olmasın diye uçları bükülüp bellerine sokulan dolama adlı üst elbisesinden ibaretti. Ayaklarına arkasız ve bağsız ayakkabı giyerlerdi. Kıdemlilerinin mavi çuhadan yağmurlukları, öbürlerinin mirahurî çuhadan kaputları vardı.

Torba oğlanı veya Şâdî diye de anılan İstanbul acemi ocağı acemileri Yeniçerilerde olduğu gibi evlenemezlerdi. Fakat onaltıncı asrın son yarısında bunların evlenmelerine müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

Acemi ocağının, bilfiil ocakta bulunan veya ocak haricinde hizmet eden efradının Yeniçeri ocağına kayıt ve kabullerine « Çıkma », « kapıya çıkma » veyahut da « bedergâh » olmak denirdi. Kaideye nazaran yedi sekiz senede bir çıkma olması lâzımdı. Fakat her zaman buna riayet edilmez, harpler yüzünden Yeniçeri ocağında münhal vuku bulunca, normal müddetten önce de çıkma yapılırdı. Kapıya çıkanların isimlerini havi muntazam listeler yapılır ve Yeniçeri ağası tarafından divana takdim edilirdi. Bu listeye «memhûr» denirdi.

İstanbul acemi ocağındaki efradın miktarı sabit kalmamış, zaman zaman değişmişti. Kanunî zamanına kadar acemiler üç bin kişi kadardı. Bu padişah zamanında dört bin olmuş, onaltıncı asrın sonlarında ise daha da artmış ve bostancılarla birlikte dokuz bini bulmuştu. Onyedinci asırda biraz daha çoğalmış, Birinci Ahmed devrinde oniki bine yükselmişse de bilâhare yeniden azalarak asrın sonlarında üçbini dahi bulmaz hâle gelmiştir. Onsekizinci asırda ise, bin sekiz yüz küsur ile ikibin üçyüz küsur arasında dolaşmıştır.

Acemi ocağına başlangıçta pençik oğlanları alınırken, bilâhara devşirme usulünün ihdasını müteakip devşirme yoluyle efrad alınmaya başlanmıştı. Devşirme Rumeli'den yapılır ve Arnavutluk, Yunanistan, Adalar, Bulgaristan'dan daha sonra da Sırbistan, Bosna - Hersek ve Macaristandaki Osmanlı arazisinde bulunan hıristiyan çocukları devşirilirdi. Anadoludaki Hıristiyan tebaa çocuklarından devşirme yapılmasına onbeşinci asrın son yılları veya onaltıncı asrın başlarında başlanmıştı. Onyedinci asra girilinceye kadar devşirme kanununa titizlikle riayet edilmiş, onyedinci asırda kapıkulu'nun diğer ocakları ile birlikte burası da bozulmuştu. Devşirme kanunu icaplarına riayet gevşeyince Türk ve diğer müslümanlardan da acemi ocağına efrad alınmaya başlanmıştır. Acemi ocağının hıristiyan asıllı efradı, Kırım hanı, Cezayir ve Tunus dayıları ve kaptan-ı deryanın ele geçirip padişaha sunduğu hıristiyan esirlerin saraya alınanlarının dışında kalanlarından ibaretti. Acemi ocağı için oğlan devşirilmesinin ne zaman ortadan kalktığı kesin şekilde belli olmamakla beraber, Köprülülerin sadaretinden itibaren bu usulün tedricen terk edildiği; ancak bundan sonra daha bir asır kadar müddetle sadece saray için ara sıra ve az miktarda devşirme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yeniçeri ocağına mahreç teşkil eden acemi ocağı 1826 yılında Yeniçeri ocağı kaldırıldığı zaman son bulmuştur.

I — YENİÇERİ OCAĞI

Kapıkulu ocakları içinde en ehemmiyetlisi Yeniçeri ocağı idi. Bunun için kapıkulu askeri denilince ilk akla gelen ocak Yeniçeri ocağıdır.

Yeniçerilerin asılları, şimdiye kadar müteaddit yerde temas edildiği veçhile hıristiyan asıllı kimselerden ibaretti. Kapıkulu ocağı, Birinci Murad zamanında kuruluşundan onaltıncı asra kadar gelişmesine devam ettiği cihetle, ocağa adam alınması da bu gelişmeye uygun şekilde bir takım safhalar arzetmektedir. Bu safhalar tetkik edildiği takdirde : Başlangıçta, harpte elde edilen esirlerin beşte birini teşkil eden pençik oğlanları kısa bir müddet talim ve terbiyeden sonra Yeniçeri ocağına alınmışlardı. Daha sonra bu esirler Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanına verilmiş, orada beş ilâ sekiz sene kaldıktan sonra Yeniçeri ocağına kayıtları yapılmıştı. Üçüncü ve en mütekâmil safhada ise Anadoluda Türk çiftçilerinin yanında Türkçeyi, Türk ve islâm âdetlerini öğrendikten sonra acemi ocağına gelme ve orada da yetiştikten sonra Yeniçeri ocağına kaydolma safhasıdır. Kanunun muntazaman tatbik edildiği iki buçuk asır zarfında, acemi ocağı efradı ile aslında bu ocağa kayıtlı olup bahçe ve bostanlarda hizmet eden bostancılardan ve bir de evlenmiş acemilerin çocukları olan kuloğullarından başka hiçbir yerden efrad alınmamıştır.

1 — Yeniçeri ocağının taksimatı

Yeniçeri ocağının taksimatı da ocağın tekâmül seyri ile sıkı sıkıya ilgilidir. İlerde izah edileceği veçhile, kuruluşundan tekâmülünü tamamlayışına kadar geçen müddet zarfında ocağın insan sayısı her zaman aynı olmamıştır. Onun için, ocağın taksimatı da bu sayıya uymuştur. Ocağın bozulma devrinde efrad sayısı çoğalmış, fakat taksimat aynı kalmıştır.

Yeniçeri ocağı, bölük makamında bir taksimat ifade eden «orta» lara ayrılmıştı. Ocağın tamamı yüz doksanaltı ortadan ibaretti. Bu yüz doksanaltı ortalık mevcut :

a) Yaya veya Cemaat ortaları, b) Sekban bölükleri, c) Ağa bölükleri.

Diye üç kısma ayrılmıştı. Bölük sayıları yekdiğerine müsavi olmayan bu kısımlar şöyleydi :

a) Yaya veya Cemaat ortaları : Yeniçeri teşkilâtının en eski ortaları bun-

lardır. Yaya veya Cemaat ortaları, Orhan Gazi zamanında kurulmuş olan «Yaya» askeri gözönünde bulundurularak teşkilâtlandırıldığından hem isim hem de bölüklerinin efrad mevcudu bakımından onlara benzetilmişti. Bu sebeple, başlangıçta yaya ortalarının her bölüğü yüz kişiden ibaretti. Bilâhara Yeniçeri mevcudu ile birlikte orta adedi de artınca vaziyet değişmiştir. Onbeşinci asrın son yarısından itibaren Cemaat ortalarının ekserisindeki insan sayısı yüzün üstüne çıkmıştır. Şurasını ehemmiyetle belirtmek icap eder ki, Yeniçeri ortalarındaki insan mevcudu onbeşinci asırdan sonra hiçbir zaman seyyanen muayyen sayıda olmamıştır.

Yeniçeri ocağının ilk ortaları olan yaya bölüklerine daha sonra cemaat ortaları adı verilince orta sayısı artarak yüz bire çıkmıştır.

Yüz bir ortadan ibaret bulunan Cemaat ortalarının baştan beş tanesi «Cemaat-i şütürban» denilen devecilerden mürekkepti. Bu muayyen deveci bölüklerinden başka deveci ortaları da vardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları I» isimli eserinde bir ulûfe defterine istinaden bunları 6, 8, 25, 29, 33, 39, 42, 43, 45, 47, 48, 57, 75, 78, 86, 87, 91, 95 ve 98 inci ortalar olarak göstermekte, merhum Cevad Paşa da «Tarih-i asakir-i Osmani» sinde 8, 33, 39, 40, 46, 56, 57, 86, 87, 91 ve 95 inci ortalar diye kaydetmektedir.

Cemaat ortaları arasında devecilerden kadar fazla olmamakla beraber daha bir kısım ortalar da çeşitli isimlerle anılırlardı. Bu cümleden olarak 14, 49, 66 ve 67 nci ortalara «haseki ortası» denmekte ve her biri bir solak başının kumandasında bulunmakta, 64 üncü orta Zağarcıbaşı'nın kumandasında yaya ve süvari zağarcıları meydana getirmekte; Yeniçeri ağası imamının ortası olması bakımından 28 inci ortaya «imam-ı hazret-i ağa» denilmekteydi. Yine bunlar gibi: Turnalıbaşı kumandasındaki 68 inci orta «turnacı», seksoncubaşı kumandasındaki 71 inci orta «Seksoncu», Zemberekçibaşının kumandasındaki 82 inci orta «Zemberekçi», Tüfekçibaşıların kumandasındaki 22 ve 92 inci ortalara «Tüfekçi» ortası denirdi.

b) Sekban bölükleri: En eski Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden anladığımıza göre Sekban teşkilâtının kuruluşu hayli eskidir. Zira, Birinci Murad zamanında sekbanların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar sekbanlar ayrı bir teşkilâttı. Fatih, atlı ve yaya sekbanları 1451 de Yeniçeri ocağına kattı. Böylece sekbanlar cemaat ortalarının altmış beşinci ortasını teşkil ettiler. Yeniçeriliğin sonuna kadar da hep cemaat ortalarının 65 inci ortası sayıldılar. Onun için bir bakıma sekbanları ayrı bir bölüm halinde kaydetmemek de mümkündür. Sekbanlar süvari ve piyade olmak üzere iki kısımdılar. Kırk ilâ yetmiş kişiden ibaret bulunan süvariler birinci kısmı, otuz dört bölüklük piyadeler de ikinci kısmı meydana getirmekteydi. Süvari sekbanların ekserisini ocak ağalarının oğulları teşkil ederdi.

Yeniçeri tipleri
(Yukarıki resim Juannin'den ve alttaki bir Macar tarihinden alınmıştır)

Karaman seferinde yeniçerilerin ita-

atsızlıklarına şahit olan Fatih Mehmed bu itaatsızlığı izale için, kendisine daha yakın olan sekbanları yeniçeri erin arasına kattığı zaman bundan böyle yeniçeri ağasının da sekbanbaşı'dan gelmesi kanun olmuştu. Bu usûl, kuvvetli bir ihtimalle İkinci Bayezid zamanında, ondan zayıf ihtimalle de Yavuz Selim devrinde sekban başılıktan gelen bir Yeniçeri ağasının Yeniçerileri ayaklanmaya sevketmesi sebebiyle bunlara karşı gösterilen itimad sarsılmış ve zâten bu münasebetle ağa bölükleri ihdas edildiğinden sekbanların imtiyazları kalkarak ikinci dereceye düşmüşlerdir.

Tarihlerimizde atlı yeniçeriler şeklinde zikredilen yeniçeriler, bu mahdut sayıdaki atlı sekban ve zağarcılardan ibaretti. Atlı sekbanlar diğerlerinden daha itibarlı idi. Sekbanların en büyük kumandanı sekbanbaşı olup ondan sonra sekbanlar kethüdası gelirdi.

C) Ağa bölükleri: Yukarda söylendiği üzere Ağa bölükleri kuvvetli ihtimalle İkinci Bayezid zamanında ihdas edilmiştir. Fatih Mehmed, sekbanları yeniçerilerin arasına katarak Cemaat ortalarının burunlarını kırmıştı. İkinci Bayezid de yeniçerilerin bir küstahlığı üzerine sekbanbaşılıktan gelen yeniçeri ağasını katlettirerek silâhtar veya emiriâlemi Yeniçeri ağası tayin etmişti. Böylece Yeniçeri ocağı dışından saray adamlarından birisi Yeniçeri ağası olmuş bulunuyordu. Ocak dışından gelen yeni ağaya maiyet lâzım olduğu cihetle bu ağanın altmış bir bölük teşkil etmesine müsaade olunmuştu.

Böylece Yeniçeri ocağının taksimatı son şeklini almış oluyor ve 196 ortalık ocak yekûnunun 101 ortasını Cemaat veya Yaya bölükleri, 34 ortasını sekban bölükleri, 61 ortasını da ağa bölükleri teşkil ediyordu.

Ağa bölüklerinden yirmibirinci bölüğe ekseriyetle «Paşa odası» denirdi. An'aneye göre Kanuni'nin meşhur veziriâzamı Makbûl İbrahim Paşa yeniçerilerin eski ve yeni odalarını tamir ettirmiş, bu inşaatı dolaşırken 21 inci ağa bölüğünün aşçısı veziriâzama bir tas şeker şerbeti ikram etmişti. Bundan pek hoşlanan İbrahim Paşa şerbeti içip aşçıya ihsanda bulunduktan sonra «bundan sonra bu oda benim odam olsun» demiş ve ölümüne kadar bu bölüğü himayesine almıştı.

Ağa bölüklerinin önemi Kanuni zamanında daha da artmıştı. Padişah kendisini birinci ağa bölüğüne yoldaş yapmıştı. Ayrıca eski adalarda bulunan 61 inci bölüğün odası önünden geçerken kendisine ikram edilen şerbeti içtikten sonra içini altunla doldurmuştur. Bunu müteakip oda önünden geçen her hükümdara şerbet sunulması âdet haline gelmişti.

2 — Yeniçerilerin kışlaları

İstanbul'un fethinden önce yeniçerilerin oda denilen kışlaları Edirne'de Sultan Selim camii civarında Kavak meydanında idi. İstanbul devlet merkezi olunca burada da yeniçeriler için kışlalar yapıldı. Yeniçeri kışlaları bunların orta denilen bölük teşkilâtları nazarı itibara alınarak bina edilmiş olduğundan, kışla kelimesi kullanılmamış ve bütün eserlere yeniçeri odaları diye geçmiştir.

İstanbul fethini müteakip ilk yeniçeri odaları Şehzade camii ile bunun karşısına yapılmıştı. Büyük ihtimalle bunların inşaatı devam etmekteyken Aksaray tarafında da ikinci bir inşaata başlanmıştır. İlk başlanan inşaat daha önce bittiği ve öteki ondan daha yeni duruma geçmiş olduğundan Şehzadebaşı'ndaki odalara «Eski odalar», Aksaray'dakine de «Yeni odalar» denmiştir. Eski odaların bir kısmının yerine Şehzade camii yapılınca yıkılan odalardaki efradın bir kısmı eski odaların Şehzade camiinin karşısında kalan bölümüne, bir kısmı da yeni odalara nakledildiler.

Yeni odalardaki Orta Cami'den gayrı bugün yeniçeri kışlaları ve onun müçtemilâtına ait hiçbir bina izi kalmamıştır. Eski odalar Şehzade camiinin karşısındaki akaretler ile onların arkasına ve yine Direklerarası'nın bulunduğu yer ile onun arkasına isabet etmekteydi. Yeni odalar ise, Aksaray'da Yusuf Paşa çeşmesinin karşısında Sofular'a doğru gidilirken sağdaki bostanın mukabiline isabet eden kısmın biraz ilerisindeydi. Bu mıntıkada hâlen de mevcut olan Orta Cami «Etmeydanı» da denilen yeni odalar sahasının işaretlerindendir.

Gerek yeni odalar gerekse eski oda-

larda her bölük için birkaç odadan müteşekkil daireler, mutfak, kiler, çamaşırhane ve çardaklar vardı. Orta odalarının mermer direklerle süslü kapılarının üstünde o ortanın nişan denilen hususi alâmeti mevcuttu. Âtıf Efendi kütüphanesinde 1734 numaraya kayıtlı kanunnâme'den öğrendiğimize göre, yeni odalarda 140 bölük için 368 ocaklı oda, 69 ocak, 130 çardak, 90 talimhâne, 20 köşk, 4 tekke, 158 ahır; eski odalarda ise 26 bölük için 47 ocaklı oda, 55 kerevet, 21 çardak, 1 tekke, 26 ahır mevcuttu.

Yeniçeri odalarının en mühim kısımları müteaddit yangınlarla yanmış ve yangın felâketlerini müteakip yeniden inşa ettirilmiştir. 1826 yılında yeniçeri ocağı kaldırılırken Yeni odalar yağlı paçavralarla tutuşturulup yakılmış, Eski odalar da birkaç gün sonra yıktırılmıştır.

Osmanlı tarihinde esas meşhur olan ve mühim hâdiselere sahne teşkil eden yeniçeri kışlası yeni odalar idi. Buradaki Orta cami de hayli meşhurdu. Zira yeniçeri ocağı ağaları bir şeyi görüşecekleri zaman bu camide toplanıp karara varırlardı.

Cami-i Miyâne şeklinde de zikredilen Orta camii Kanunî'nin meşhur veziriâzamlarından İbrahim Paşa'nın delâletiyle yaptırılmıştı. İlk inşa edildiği vakit bir mescit durumunda olan Orta cami Üçüncü Murad zamanında büyültülüp son şekline konulmuştu.

Yeni odalar kısmında kışla odalarından başka bir de 1578 de inşa edilen bir barut ve kumbara imalâthânesi vardı.

3 — Yeniçeri ocağının büyük subayları

Yeniçeri ocağının subaylarını rütbe ve selâhiyetlerine göre iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci kısma dahil olanlar orta ve bölüklere kumanda edenler, ikinci kısımdakiler de bu kumandanlara tabi subaylardı. Orta ve bölük kumandanları ayni seviyede addedilmediğinden teşrifatta bir kısmı diğerlerine tekaddüm etmekte idiler.

Yeniçeriocağının kumandanı olan yeniçeri ağası bir tarafa bırakıldığı takdirde, diğer büyük subayların her birinin

Bir yeniçeri (Ferriol'den)

Bir Avrupa gravürüne göre onaltıncı asır sonlarında ateşli silâhlarla mücehhez yeniçeriler.

bir orta veya bölüğün veyahutta muayyen vazife ile mükellef orta grupunun kumandanı oldukları görülür. Büyük subaylar birbirinden farklı derecede idiler. Bunların teşrifattaki sıralarını da gösteren dereceleri ocağın kuruluşunda kaldırılışına kadar ayni vaziyette devam etmemiş, ocağın tekâmül seyrine uyduğu gibi, ocak nizamlarının gevşediği devirde de muhtelif sebepler yüzünden bazı subayların dereceleri eskisine nisbetle yükselmiş, bazılarının da inmiştir.

Ocak teşkilâtının son şeklini almasından onyedinci asrın ikinci, yarısına kadar ocak ağalarının sıraları şöyleydi:

Yeniçeri ağası: Yeniçeri ve acemi ocağının baş kumandanı.

Sekbanbaşı: Sekban ortaları kumandanı.

Kul kethüdası: Birinci ağa bölüğü kumandanı.

Zağarcıbaşı: Altmış dördüncü ortayı teşkil eden, piyade ve süvari zağarcıların kumandanı.

Seksoncubaşı: Yetmiş birinci ortanın kumandanı.

Turnacıbaşı: Altmış sekizinci orta kumandanı.

Hasekiler: 14, 49, 66, 67 inci ortalar kumandanları.

Başçavuş: Ağa bölüklerinden beşinci bölük kumandanı ve ocak başçavuşu.

Başdeveci: Deveci ortalarının en kıdemlisi.

Deveciler: Deveci ortalarının diğer kumandanları.

Baş yayabaşı: Cemaat ortalarındaki en kıdemli yayabaşı.

Muhzır ağa: Ağa bölüklerinden odası muayyen olmıyan bölük kumandanı.

Kethüda yeri: Ağa bölüklerinden odası muayyen olmıyan bölük kumandanı.

Baş bölükbaşı: Ağa bölüklerinden bölükbaşıların en kıdemlisi.

Bu sırayı takip eden yeniçeri ocağı yüksek subayları başdeveciye kadar birinci, baş deveci dahil olduğu halde ondan aşağıdakiler ikinci derece itibar edilmekteydi. Lâkin On yedinci asrın sonlarına doğru muhzır ağa ehemmiyet kazanmaya başlamış ve on sekizinci asrın başlarında turnacıbaşının altındaki dereceye kadar yükselmiştir. Şimdi bunları ayrı ayrı tanıyalım.

Yeniçeri ağası: Yeniçeri ocağının en büyük kumandanı yeniçeri ağası idi. Yeniçeri ocağı ile birlikte acemi ocağı işlerinden de yeniçeri ağası mes'uldü. Nüfuz ve rütbe bakımından ele alındığı takdirde yeniçeri ağası tekmil kapıkulu askeri sınıfı içinde en itibarlı âmirdi. Zira yeniçeri ağasının emrine tâbi olmıyan altı bölük ağalarının arasında da yeniçeri ağası kadar itibarlısı mevcut değildi. Onun bu ehemmiyeti, yeniçerilerinin kapıkulu askerinin en kalabalık ev en önemli sınıfını teşkil etmesinden ileri geliyordu.

Fatih Mehmed'ten itibaren padişahlar kendilerine muti bir devşirme sınıfının devlet idaresinde rol sahibi olmalarını destekliyerek, kumandanlık ve idarede Türklerden seçkin bir zümrenin gelişmesini engellerken kapıkulu askerleri de eskisinden daha fazla ehemmiyet kazanmış, hatta saray üzerinde müessir bir vaziyet almıştı. Bu bakımdan, onların kumandanı olan yeniçeri ağası da emrindeki asker dolayısiyle elbette ehemmiyetli addedilecekti.

Ocağın kuruluşundan 1451 yılına kadar yeniçeri ağaları ocaktan tâyin edilirlerdi. Fatih Mehmed, tahta geçtiği zaman cülûs bahşişi istiyen yeniçerilerin bu arada yaptıkları küstahlığa içerlediğinden, bundan sonra yeniçeri ağalarının sekbanbaşılardan tayin edilmesi usulünü koydu. Bu usul, İkinci Bayezid zamanındaki yeniçeri ağası Bayezid ağanın katline, veyahut da Yavuz Selim zamanındaki yeniçeri ağalarından Balyemez Osman Ağanın idamına kadar devam etmiştir. Yeniçerileri ayaklanmaya tahrikleri yüzünden idam edilen bu ağalardan sonra yeniçeri ağalarına bir kaç istisna ile ocak mensuplarından değil saray ağalarından tayin yapılmıştır. Saraydan yapılan tayin de On yedinci asrın ortalarına kadar sürmüş, bilâhara bazan ocaktan, bazan da saraydan yeniçeri ağalığına getirilenler olmuştur.

Yeniçeri ağası ocağın en büyük âmiri olduğu cihetle, ocağa ait her türlü işlerin başı da o idi. Bu bakımdan ağanın riyaseti altında ocak işlerini görüşmek ve davaları dinlemek için bir divan toplanırdı. Buna «Ağa divanı» ismi verirlerdi.

Divan-ı hûmayun toplantıları sırasında yeniçeri ağası bir miktar yeniçeri

ile Kubbealtı önüne kadar gelir, fakat kendisi müzakerelere iştirak etmeyip dışarıda muayyen bir yerde beklerdi. Vezir rütbesindeki kimselerden de yeniçeri ağası tâyin edildiği devirde bu rütbeye sahip olan ve kendilerine Ağa-paşa denilen yeniçeri ağaları divan toplantılarına iştirak ederdi. Şayet padişah sarayda değilse yeniçeri ağası divan toplantısına gelmezdi. Divan-ı hûmayun toplantılarını müteakip, divan erkânı arza girmeden önce yeniçeri ağası arza girer ve ocak hakkında izahat verirdi. Ağalar arza girmeden önce veziriâzamla mutlaka görüşürlerdi.

Ağa bölüklerinin ihdasından sonra yeniçeri ağasının ehemmiyeti arttığı cihetle, bu devirde, «Ağa gedikliler» denilen maiyet halkı da ehemmiyet kazanmıştı.

Yeniçeri ağasının derecesi sancak beyi ayarında itibar olunurdu. Bu sebeple, onaltıncı asır sonlarına kadar terfi eden yeniçeri ağaları beylerbeyi veya kaptan-ı derya yapılırdı.

Yeniçeri ağaları padişah kulu sayıldıklarından 1593 tarihine kadar tayin ve azilleri bizzat hükümdar tarafından yapılırdı. Yine aynı sebepten ötürü padişah sefere çıkarsa o da beraber gider, sefere katılmazsa o da İstanbulda kalırdı. Koca Sinan Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında 1593 yılında ilk defa bir yeniçeri ağasının veziriâzam tarafından azil ve tayini yapıldı ve yine ayni tarihten başlamak üzere yeniçeri ağasının sadrazamla birlikte sefere iştiraki usûl haline geldi.

Yeniçeri ağaları İstanbul'un emniyet ve inzibatından da mes'ul oldukları cihetle, zaman zaman şehir içinde kol gezerlerdi.

Sekbanbaşı: Bazı tarihî eserlerde, Yavuz Selim zamanına kadar yeniçerilerin en büyük kumandanının sekbanbaşı olduğu yazılmışsa da bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Fatih kanunnamesinin iki yerinde yeniçeri ağasından bahsedilmesi, üstelik «ve ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür» diye sarih bir ifadenin bulunuşu, buna karşılık kanunnamede sekbanbaşı kelimesine hiç rastlanmaması, yeniçeri ağasının ocağın en büyük ağası oluşuna şüphe bırakmaz.

Yeniçeri Ağası (Ferriol'den)

Çorbacı veya bölük kumandanı (Ferriol'den)

Sekbanbaşı, esas itibariyle cemaat ortalarından kabul edilen altmış beşinci ortanın kumandanı idi. Yeniçeri ağaları sekbanbaşılardan tayin edildiği devrede bunların itibarları fazlaydı. Bilahara sekbanbaşıların ağalığa geçmeleri usulüne son verilince itibarları azalmakla beraber ağalıktaki maiyeti muhafaza etmelerine müsaade edilmişti. Onyedinci asırdan itibaren sekbanbaşılar ehemmiyetlerini daha fazla kaybetmişler ve âdeta vazifesiz bir memur durumuna gelmişlerdir.

Kul kethüdası: Yeniçeri ocağının üçüncü derecede büyük kumandanı olan kul kethüdası yeniçeri ağasının muavini durumundaydı. Ocak içinden derece derece yükselerek yetişir, ocağın iç işleriyle daimi şekilde alâkalı bulunurdu. Bunun için kuvvetli nüfuz sahibiydi. Padişahlar yeniçeri ağalarını derhal değiştirebildikleri halde, ocak subay ve efradı üzerindeki nüfuzunu hesaba katarak kul kethüdasını kolaylıkla değiştiremezlerdi. Kul kethüdasının yevmiyesi Kanunî zamanında 35 akçe iken onyedinci asırda 40 hattâ 45 akçeye çıkmıştı. Bundan başka İstanbul için kulluk tevcihî sırasında adam başına 85 akça alırdı. Kul kethüdası mazûl olursa kırk beş bin akçelik zeamet verilirdi.

Kethüda bey şeklinde de tanınan kul kethüdası terfi ederse sekbanbaşı olurdu. Lâkin sekbanbaşılar gözden düşünce ocak dahilinden yeniçeri ağası tayin edilirken sekbanbaşı atlanarak kethüda bey ağa yapılırdı.

İstanbul ve taşra şehirlerinde karakol subaylığı hizmeti görecek yeniçerileri seçerek tevcihatta bulunmak kethüda beyin selâhiyeti cümlesindendi. Kulluk tâbir edilen bu işe yaşlı ve tecrübeli yeniçeriler ayrılırdı.

Zağarcıbaşı: Derece itibariyle kul kethüdasından sonra gelen zağarcıbaşı cemaat ortalarından altmış dördüncü ortanın kumandanı idi. Bu orta efradı sekbanlar gibi atlı ve yayalardan mürekkep olup 1663 yılında atlı zagarcılar 35 yayalar 391 kişiydi. Zagarcıbaşının yevmiyesi onaltıncı asır sonlarında 23, onyedinci asır sonlarında 26 ve 29 akçe idi. Zagarcıbaşı tımara çıkarsa yıllık kırk bin akçelik zeamet verilirdi.

Zağarcıbaşının kumanda ettiği bölük efradı hükümdarın avlanmasına mahsus av köpekleri besler ve padişah ava çıkınca bunlar da beraber bulunurlardı. Padişahların avı bıraktıkları devirde bunların av işleri bir gösterişten ibaret kalmış, bilâhara bu av hizmetleri kapıkulu efradından alınarak bostancılara verilmiştir.

Seksoncubaşı: Samsoncu veya seksoncubaşı, cemaat ortalarından yetmiş birinci ortanın kumandanı idi. Seksoncubaşının kumanda ettiği bölük efradı asıl vatanı Saksonya olan büyük cinsten av köpeği beslerdi. Ocak an'anesine göre, Eflâk voyvodasının gönderdiği av köpekleri bu ortaya verilmiş ve orta efradı da köpeklerin bakım ve terbiyesi ile vazifeli kılınmıştı. Seksoncubaların köpeklerinden avdan başka harpte de istifade edilirdi. Onaltıncı asırda zagarcı ve seksoncuların besledikleri av hayvanları bostancılara devredilmiş olduğundan, padişah sefere giderken seksoncubaşı eski an'aneyi gözönünde bulundurarak bostancılardan muvakkaten seksoncubaşılarının yevmiyesi 28 akçe idi. Seksoncubaşının emrindeki ortanın mevcudu 1623 te 350, 1664 te ise 531 kişiydi.

Turnacıbaşı: Cemaat ortalarından altmış sekizinci orta kumandanı olan Turnacıbaşı derece itibariyle seksoncubaşıdan sonra gelirdi. Resmî vesikalarda ser turnaî şeklinde kaydedilen turnacıbaşılık Yıldırım Bayezid zamanında ihdas edilmişti. Fakat ocak an'anesine göre, turnacıbaşıya bağlı ortanın ihdası Fatih Mehmed zamanındadır. Turnacıbaşının emrindeki orta efradı balıkcıl, turna ve sair av kuşlarını yakalıyan tazıları beslerlerdi.

Turnacıbaşı terfi ederse seksoncubaşı olurdu. Turnacıbaşının yevmiyesi Onaltıncı asır ortalarında 23, Onyedinci asırda 27 akçe idi. Turnacıbaşı tımara çıkarsa yıllık 30 bin akçelik zeamet verilirdi. Turnacıbaşının emrindeki ortanın mevcudu 1623 te 280, 1664 te 468 kişi idi.

Hesekiler: Cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 inci ortaların kumandanlarına hasekiler denirdi. Bunlar itibarlı orta kumandanlarından olup kendilerine «ağalar» diye hitab edilirdi. Padişah camiye çıktığı zaman hasekilerin kıdem-

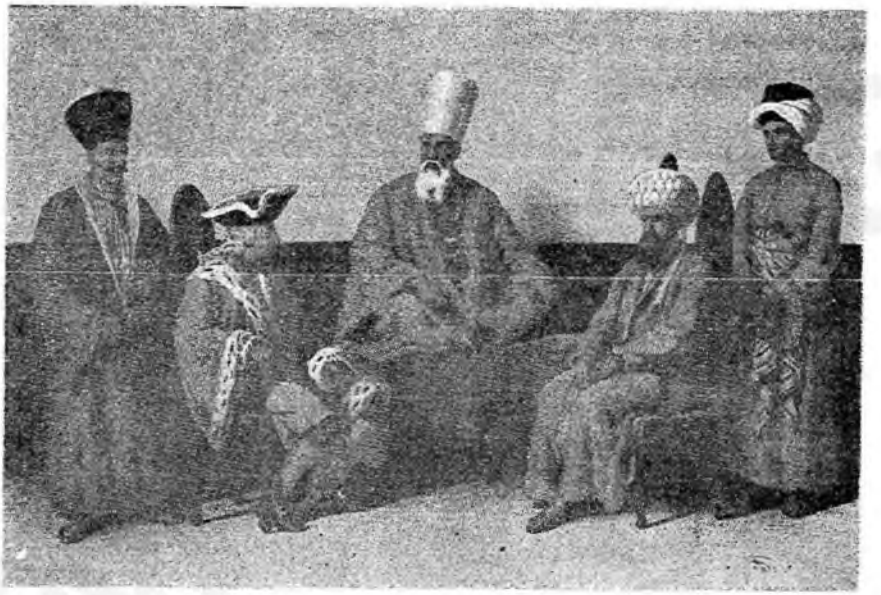

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Bab-ı âli tercümanı, Düvel-i ecnebiye elçisi, Reis ül-küttab efendi hazretleri, Buhara elçisi, İç ağası.

Aşağıki resim, soldan: Başçuhadar ağa, Defterdar efendi, Defter emini efendi, Nişancı efendi. Darphane emini efendi (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Bab-ı âlî alay başçavuşu, Çavuşbaşı ağa, Beğlikci efendi, Amedi efendi, Büyük tezkirecî efendi.

Aşağıki resim, soldan: Hademe, Rûus halifesi efendi, Kethüda kâtibi efendi, Vezir mektubcusu efendi, Reis kisedarı efendi, Çavuşbaşı kisedarı (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

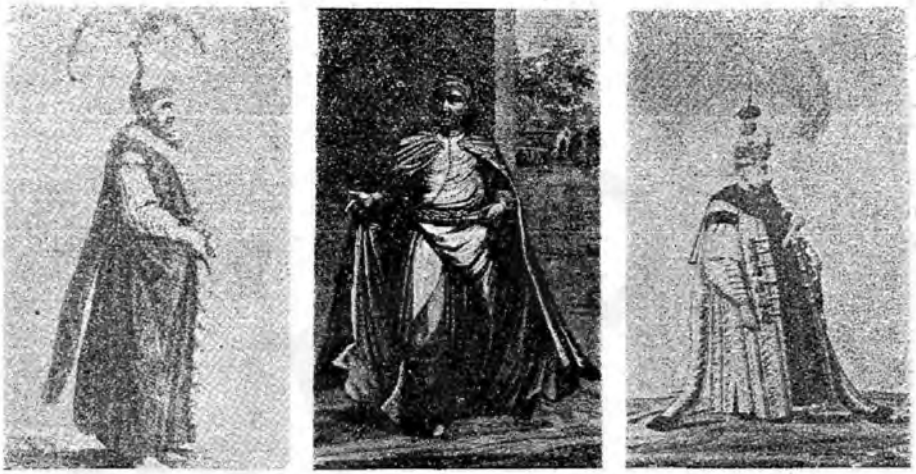

Soldan; Kul kethüdası, Haseki, Zağarcıbaşı

lilerinden iki tanesi sağda diğer ikisi de solda yürüdüklerinden bunlara «hünkâr hesekisi» ismi de verilirdi. Hasekilerin en kıdemlisine baş haseki denilirdi; bu terfi ederse turnacıbaşı olurdu. Kanunî Süleyman devrinde hasekilerin yirmi üçer akçe yevmiyeleri vardı. 1623 yılında haseki ortalarından ondördüncü ortanın 180, kırk dokuzuncu ortanın 286, altmış altıncı ortanın 305, altmış yedinci ortanın 247 kişilik efradı mevcuttu.

Başçavuş: Ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı, ayni zamanda bütün ocağın başçavuşu idi. 1451 den onaltıncı asır başına kadar ocak başçavuşu sekbanlar çavuşu idi. Sekbanbaşının gözden düşmesini müteakıp ocak başçavuşluğu da onlardan alınarak ağa bölüğünde ihdas edilen başçavuşa verilmiştir. Beşinci ağa bölüğü kendisine yeni verildiği sıralarda başçavuşun yevmiyesi on akçe iken bilâhare yayabaşıların derecesine, yânî 20 ilâ 21 akçeye çıkarılmıştır.

Yeniçeri ocağının kethüda beyden sonra en nüfuzlu şahsiyeti başçavuş idi. Ağa divanının akdi sırasında kethüda beyin yardımcısı olup, ketalıda bey bulunmazsa onun işlerini başçavuş yapardı. Yeniçeri ağasının verdiği emirler, başçavuş tarafından ocak halkına tebliğ edilirdi. Muharebe zamanında başçavuşun maiyetinde yüz otuz kadar küçük emir subayı bulunur, harekâta ait emirler bunlar vasıtasiyle ocak erkânına ulaştırılırdı.

Yeniçeri ocağı çavuşlarına, divanı hümâyun ve tersane çavuşlarından ayırdedilebilmeleri için «kul çavuşu» denirdi. Başçavuş azledilirse deveci ortası kumandanı, terfi ederse haseki olurdu. Timara çıktığı zaman onbeş bin akçelik dirlik verilirdi.

Muhzır ağa: Ağa bölüklerinden birinin kumandanı olup, kumanda ettiği bölük zaman zaman değişmekteydi. Ocak muhzırlığı ağa bölükleriyle birlikte ihdas olunmuştu.

Muhzır ağa hazarda ve seferde bölüğüyle birlikte veziriâzam kapısında ve onun maiyetinde bulunurdu. Divan-ı hümâyun ve sadrâzamların ikinci divanında ocak işlerini takip eder, diğer taraftan da sadrâzama muhafızlık yapardı. Veziriâzam İstanbul'da kol gezerken muhzır ağa da yanında bulunurdu. Muhzır ağanın maiyetinde, suçlu kimselerin tevkif ve hapis işlerini takip için «haberci» denilen efrad vardı. Muhzır ağa veziriâzamın muhafazasından mes'ul olduğu cihetle, muhafızlık hizmeti için muhzır ağanın emrinde altmış kişilik yeniçeri kuvveti bulunurdu. Sadrâzam sefere çıkınca muhzır ağa da beraber

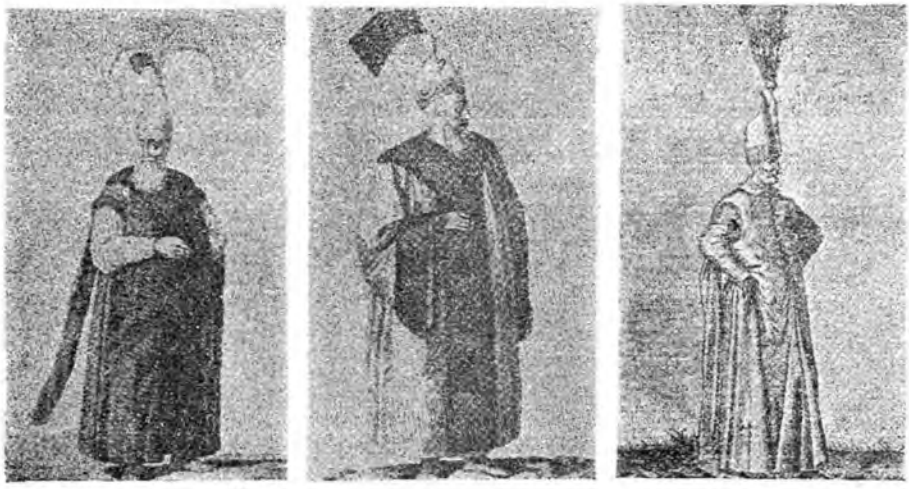

Soldan: Başçavuş, Muhzırağa, Bölükbaşı

gider ve İstanbul'daki işleri için bir bölükbaşıyı vekil bırakırdı.

Onaltıncı asrın sonuna kadar muhzır ağanın derecesi yayabaşının altında idi. Fakat Onyedinci asırda ehemmiyetleri arttığı cihetle terfi ettikleri zaman deveciliğe, hasekiliğe, hattâ usulsüz olarak turnacıbaşılığa kadar çıkarlardı. Buna mukabil ocak kanunu gereğince muhzırın terfi edince yayabaşı olması lâzımdı.

Yeniçeri ocağı kaldırılınca muhzır ağalık da kaldırılarak onun yerine inzibat işleri ile mükellef «tomruk ağalığı» ihdas edildi ve tomruk hizmeti ifa eden kimselere «kavas» namı verildi.

Kethüda yeri: Ağa bölüklerinin ihdasını müteakip kul kethüdasının sefere çıkması üzerine onun ocaktaki işlerini takiple vazifelendirilen bir Başbölükbaşıya kethüdayeri denmiş, bilâhara bu makam yerleşerek kalmıştır. Kethüda beyin muavini durumunda olan kethüdayeri, ağa bölüklerinden birinin kumandanı olmakla beraber odası yoktu, yâni bölüğü muayyen değildi.

Ağa bölüklerinin en kıdemli bölük başısı olan başbölükbaşı terfi ederse kethüdayeri olurdu. Kethüdayeri terfi ettiği takdirde muhzır ağa olması lâzımdı. Fakat bazan baş yayabaşı olur, hattâ iltimasla haseki veya deveci bile yapılırdı. Onaltıncı asır sonlarında kethüdayeri tımara çıkarsa onbin akçelik dirlik verilirdi. Lâkin sonraları kethüdayerine dirlik verme usulü kaldırılmıştır.

Başdeveci: Deveci ortaları kumandanlarının en kıdemlisine başdeveci denirdi. Cemaat ortalarından olan deveci ortalarının evvelce itibarları fazlaydı. Baş deveci terfi ederse hünkâr hasekisi veya acemi ocağının Rumeli ağası olurdu. Deveci ortası kumandanlarına Onaltıncı asır ortalarında tımara çıkarlarsa yirmisekiz bin akçelik zeamet verilirdi. Onyedinci asırda bunların yevmiyeleri 24 ilâ 28 akçe idi.

Deveci ortaları muharebelerde siper hizmeti görürler, sefere gidilir ve dönülürken yeniçeri ağasının develerini yükleyip ağırlıklarını naklederlerdi.

Baş yayabaşı: Cemaat ortaları kumandanlarının hepsine birden evvelce resmî adı ile «ser piyadegân-ı dergâh-ı âli» yâni dergâh-ı âli yayabaşıları denirdi. Fakat bilâhare sekban, zağarcı, seksoncu, turnacı ortaları kendi isimleriyle yâni, sekbanbaşı ve sekban ortaları, zağarcıbaşı ve zağarcı ortaları şeklinde anılmaya başlanınca, bunların dışında kalanlar da devecilerle beraber yayabaşı ortaları diye anıldı. Nitekim zağarcı, seksoncu ve turnacıların ortaya çıkmasından önce yayabaşılar terfi ederse

başyayabaşı, oradan da terfi ederse kul kethüdası olurdu. Lâkin, ağa bölüklerinin ihdasından sonra vaziyet daha da değişti. Yayabaşıların en kıdemlisi başyayabaşı olduktan sonra terfi'i halinde deveci, zamanla kıdem kazanarak başdeveci olabilir; veyahut da yirmi beş akçe ile kapıkulu süvari bölüğüne, çıkarılırdı.

Yayabaşılara mühim hizmetler gördürülürdü. Bu hizmetler arasında hazine bekçiliği, ocak beytülmalciliği, kale muhafızlığı, seferde ve ayrıca devlet merkezinde meydan çorbacılığı, harp esnasında sürsat usulü ile zahire veya bunlara karşılık resimlerin tahsili sayılabilir.

Başbölükbaşı : Cemaat ortaları kumandanlarına yayabaşı, yayabaşıların en kıdemlisine başyayabaşı denildiği gibi; ağa bölüklerinin ihdasından sonra da bunların kumandanlarına bölükbaşı, en kıdemlisine de başbölükbaşı denilmiştir.

Bölükbaşılar terfi ederlerse kethüdayeri olurlardı. Kanunî Süleyman devrinde ellisekiz adet ağa bölükbaşısının yevmiyesi dokuzar akçe idi. Zamanla bu miktar çoğalmış 1623 senesinde 10 ile 13 akçe durumuna gelmişti. Bölükbaşılar tımara çıkarlarsa önceleri sekiz bin akçelik, sonraları onbeş bin akçelik dirlik alırlardı.

4 — Hükümdar muhafızlığı ve teknik işlerle ilgili ortaların kumandanları

Yeniçeri ocağının birinci ve ikinci derecedeki subaylarını teşkil eden ve yukarda ayrı tetkik edilen yüksek subaylarından başka, mahdut sayıdaki orta kumandanını, başlarında bulundukları ortaların vazifelerine bakarak ayrı bir grup halinde toplamamız mümkündür. Bu mahdut sayıdaki ortaların bir kısmı padişaha muhafızlık etmeleri, bir kısmı da ihtisasa müteallik ve bu bakımdan teknik sayılacak işler görmeleri bakımından diğerlerinden ayrılmaktaydı. Muhafızlık hizmetinde bulunanlar solaklar, teknik sayılacak şeylerle meşgul olanlar ise talimhanecibaşı, avcıbaşı, zemberekçibaşı gibi orta subayları idi.

Solak ortaları ve solakbaşılar: Hükümdara muhafızlık etmekle vazifeli olan solak ortalarının ihdası Yıldırım Bayezid zamanına rastlamaktadır. Cemaat ortalarından olan solak ortaları 60, 61, 62, 63 üncü ortalardır. Bunların kumandanı olan yayabaşılara solakbaşı veya ser solak denilirdi. Solaklar yeniçerilerin boylu boslu, cesur, iyi ahlâklı, söz dinler ve kabili hitap olan, cesur ve tecrübelilerinden seçilirdi. Solak başının mutlaka solak ortalarından gelmesi lâzımdı. Başka bölük efradından terfi edenler solakbaşı yapılmaz, solak bölükleri kethüdalarının en kıdemlisi solakbaşılığa geçirilirdi.

Bunlara solak denmesinin sebebi; padişahın atının sağında giden iki solakbaşının, ok ve yaylarını kullanırken padişaha arkalarını dönmemek için ok ve yaylarını sol elleriyle atmalarından ileri gelmekteydi. Solak ortaları seferde ikişer bölük halinde hükümdarın sağ ve solunda giderlerdi. Muharebe meydanında dört solakbaşı ile dört kethüda ve dört odabaşı padişahın atının yularını tutar ve etrafında bulunur, dörtyüz okcu solak neferi de etrafı çevirirdi. Bu bakımdan, veziriâzam gibi yakın vazifeliler müstesna kimse hükümdarın yanına bırakılmazdı. Düşmanın fedaileri için bile padişahın yanına kadar gelebilmek imkânsız denecek derecede zordu. Solaklar sefere giderken en üste beyaz dört kollu kaftanlarını giyerler, dolamalarının eteklerini ve giydikleri kollardan dışarda kalan ikisini kuşaklarının içine sokarlardı. Bu kıyafette padişahın önünde yürürken ok ve yayları ellerinde kurulu bulunurdu. İkişer ikişer hükümdarın sağ ve solundan ilerliyen solakbaşılar neferler gibi yaya olmayıp sair yayabaşılar misillü atlı idiler.

Hazarda solaklardan seçilmiş on iki kişi padişahın gezinti ve camiye gidişlerinde kendisine muhafızlık ederdi. Bunlara rikâb-ı hümâyun solakları ismi verilirdi.

Solak efradının kıyafeti diğer yeniçerilerden belirli şekilde farklı idi. Bunların börklerinin etrafı sırma ve ipekle işlenmiş olup tepeleri de sivri idi. Külâhın ön kısmında bir sorguçluk yâni tüylük vardı. Solakbaşılar ise samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyerler, başlarındaki sorguca da balıkcıl tüyü ta-

karlardı. Ayaklarında da sarı çizme bulunurdu:

Kanuni Süleyman zamanında solakbaşıların yevmiyesi 23 akçe iken Onyedinci asırda 26 akçe, kethüdalarınınki de 20 akçe olmuştu. Solaklardan kapıkulu süvariliğine çıkanlara 15 akçe yevmiye, Onaltıncı asırda tımara çıkan solakbaşılara 15 bin akçelik dirlik verilirdi.

Solakbaşı (Ferriol'den)

Onaltı ve Onyedinci asırlarda Solaklar (Almanca bir kıyafet albümünden)

Yeniçeri ocağının iyice bozulduğu devirde rikâb solakları bile derme çatma adamlar vaziyetine düşmüştü. Ocak kaldırıldığı zaman 12 rikâb solağının sayısı otuza çıkarılarak, yeni teşkilâtta «rikâb-ı hümâyun kademesi» ismi ile yer almıştır.

Talimhanecibaşı : Ağa bölüklerinden 54 üncü ortanın kumandanına «ser muallim-i talimhane» yani talimhanecibaşı denilirdi. Hazarda harbe çok iyi hazırlanan kapıkulu askeri için ok ve tüfek talimi yapacak bir yerin elbette bulunması gerekirdi. İkinci Bayezid zamanında Etmeydanında yaptırılan beş talimhaneye nezaret işi 54 üncü ortaya verilmişti. Bunların vazifesi bilhassa yeniçeri efradına ok, kılıç kalkan talimi yaptırmaktı.

Talimhanecibaşı terfi ederse zenberekcibaşı olurdu. Kanuni devrinde talimhanecinin yevmiyesi 20 akçe idi.

Avcıbaşı : Yeniçerilere tüfek talimi yaptıran bir ortanın kumandanına avcıbaşı denirdi. Tüfek talimi yapılan yer Etmeydanı başında ok talimi yapılan ok meydanının civarındaydı. Tüfeğin taammümü ve okun yerini tutar hâle gelmesi üzerine tüfek talimi daha fazla ehemmiyet kazanmıştı. Bu orta efradı, yeniçeri ocağına yeni girenlerle diğer yeniçerilere bu talimi gösterirdi. Evvelce haftada üç gün, daha sonraları ise perşembe günleri olmak üzere haftada bir bir gün tüfek talimi icra olunurdu. Üç dört ayda bir yeniçeri ağası ve ocağın büyük ağalarından sekbanbaşı, kethüda bey, başçavuş, ortaçavuş merasim elbisesiyle talimhaneye gelir ve yapılan talimi takip ve teftiş ederdi. Bu sırada önce orta ve bölük kumandanları tüfek atışı ve talimi yapar, ondan sonra efradın tüfek atışına geçilirdi. Hedefe tam ve iyi isabet kaydedenlere mükâfatlar verilirdi. Tüfek atışlarında hedef olarak konulan şey testi idi.

Yeniçerilerin ok ve tüfek talimleri Onaltıncı asrın sonlarına kadar pek sıkı şekilde devam edip bilâhara gevşedi. Hattâ ok ve tüfekten anlamıyanlardan bunlara subay tayin edildi. Ocağın iyice

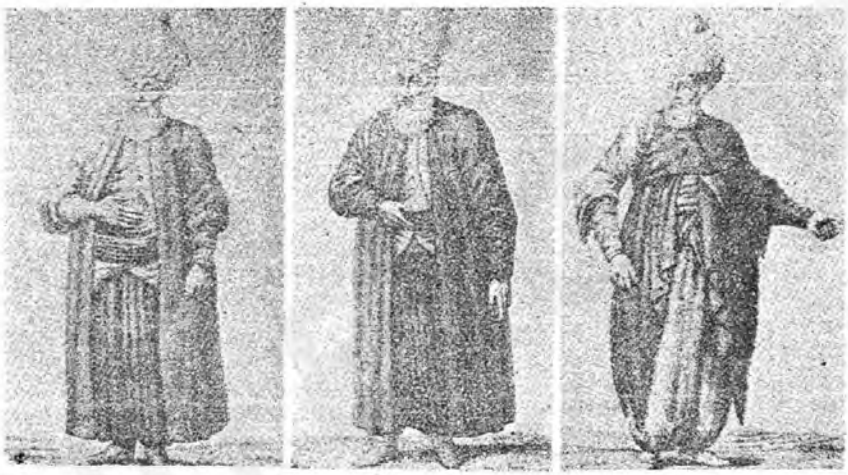

Soldan itibaren: **Vekilharç, Odabaşı, Bayraktar**

bozulduğu devirde talimler büsbütün terkedildi.

Tüfekcibaşı : Cemaat ortalarından muayyen olmıyan bir ortanın kumandanı idi. Onaltıncı asra girilirken yeniçeri ocağına da tüfek girmiş ve asrın ortalarında bir tüfekci ortası kurulmuştu. Tüfekcibaşıya «ser tüfenkci» veya «ser tüfengiran» da denilirdi.

Zenberekçibaşı : Cemaat ortalarından 82 inci ortanın kumandanına «ser zenberekçi» yâni zenberekçibaşı denirdi. Zenbûrek veya zenberek büyük ok veya deve ve katır sırtında taşınan küçük top idi. Yeniçeri teşkilâtının ilk zamanlarından itibaren bir zenberekçi ortası meydana getirilmişti. Zamanla tüfeğin esas silâh kabul edilmesiyle zenberekler ortadan kalkmış fakat isim devam etmiştir. Zenberekçibaşının yevmiyesi yirmi beş akçe idi, terfi edince haseki olurdu.

Bu anlatılan subaylardan başka bir de yeniçeri oçağında orta kumandanları ayarında addedilen ocak imamı vardır. Ağaimamı da denilen ocak imamı cemaat ortalarından gayrı muayyen bir ortanın da kumandanı sayılırdı.

Ocak imamının mutlaka cemaat ortalarından olması lâzımdı. Orta camide yeniçeri ağasına imamlık eden, ağa sefere gittiği zaman sefere katılan ocak imamı resmî merasimlerde başına yayabaşı keçesi yerine ulemaya mahsus örf giyerdi.

5 — Orta ve bölük kumandanları dışındaki yeniçeri Subayları

Yaya veya cemaat ortaları kumandanlarına «yayabaşı», sekban ve ağa bölükleri kumandanlarına «bölükbaşı» dendiği, bunlar için umumi bir isim olarak da «Çorbacı» tâbirinin kullanıldığından yukarılarda bahsetmiştik. Yeniçeri ocağının subayları yalnızca yukarda zikredilenlerden ibaret olmayıp, orta ve bölüğün inzibat ve idaresinden mes'ul olan kumandanın maiyetinde başka subaylar da vardı. Bunlar: odabaşı, vekilharç, Baytarlar ve başeski idi.

Odabaşı: Yayabaşı ve bölükbaşından sonra gelen bu subaylar daimi surette orta ve bölüğünde bulunurdu. Ağa bölükleri odabaşılarının en kıdemlisine başodabaşı denirdi.

Vekilharç : Derecesi odabaşıdan sonra gelen vekilharç bir nevi iaşe subayı idi. Haftada bir defa toplanan kumanya parası ile orta ve bölüğün iaşesini tedarik ederdi.

Bayraktar : Oda eskilerinden olan bu subay ortanın yarısı kırmızı, yarısı

sarı ve üzerinde zülfikâr resmi bulunan bayrağını taşırdı.

Başeski : Derecesi bayraktardan sonra gelen başeski orta ve bölük efradının en eskisi idi. İstanbul'da karakol hizmmeti gören baş karakullukçu baş eskiler arasından tayin edilirdi.

6 — Yeniçerilerin börk ve elbiseleri

Yeniçeriler başlarına beyaz keçeden yapılmış «börk» giyerlerdi. Yeniçerilerin kıyafetlerinin en orijinal tarafı yeniçeri keçesi ismi verilen bu beyaz börktü. Börkün başa geçirilen kısmından sonra uzayan devamı başın üstünden arkaya devrilerek omuzlara kadar uzanırdı. Bu kısma yatırma denirdi. Yatırma, enseyi kar, soğuk ve yağmurdan korumuş olurdu. Börkün en tepesinde ve yatırmanın arkaya devrilecek yerinde bir tel çember vardı. Bu çember börkün alından itibaren dik durmasına ve yatırmanın biçimli şekilde arkaya devrilmesine hizmet ederdi.

Börkün ön kısmında gümüşten veya parlak madenden yapılmış tüylük vardı. Bazı eserlerde yünlük şeklinde zikredilen bu kısma sonraları kaşıklık da de-

Yeniçerilere ait başlıklar: Soldan ilk sıra yukardan aşağı; üstte bök, altta humbaracı başlığı; ikinci sıra yukardan aşağı yeniçerilere ait diğer başlık ve miğferler; üçüncü sıra yukardan aşağı yeniçeri subaylarına ait başlıklar.

nilmişti. Yünlükleri yeniçeriler mali vaziyetlerine göre kıymetli taşlarla süslerlerdi. Kumandan ve subaylar ise başlarına taktıkları sorguçlarla geriye doğru uzanan tüylerin uclarını bu tüylük kısmına sokarlardı.

Yünlüksüz keçeyi acemi ocağı kethüdası ile başçavuşu ve aşçı başısı, yeniçeri ağasının bir yere gidişinde mevcudiyetinde bulunan gedikli mehterleri giyerdi.

Bir kısım yeniçeri börkleri üsküf şeklinde olup başa geçirilecek kısmında dört parmak enliliğinde sırma işleme mevcuttu. Bu çeşit börklerin yatırması yoktu. Üsküfü yayabaşılar ve solaklar, yatırmalı börkü de yeniçeriler giyerdi. Yayabaşılar süpürge şeklinde sorguç takarlardı. Ayrıca ucları yünlüğe geçirilmiş turna teli denilen tüy de arkadan bele doğru sarkardı. Yavuz Selim'in büyük subayların balıkcıl tüyü takmalarını emretmesinden sonra turna teli yayabaşılara inhisar eder olmuştu.

Yeniçeri ocağında deveci ağalarla, bölükbaşı, cemaat ortaları kethüdalarının giydikleri başlığa kuka denirdi. Kuka yayabaşı keçesi gibi olup üsküf ve sorgucu yoktu.

Yeniçerilerin üstlerine giydikleri elbisenin en fazla göze görüneni önü boydan boya açık ve topuklara kadar inen dolama idi. Bir nevi lata ve entariye benzetebileceğimiz dolamanın içi astarlı olup mîri mavi veya lâcivert çuhadan yapılmıştı. Dolamanın ucları yürüyüşe mâni olmaması için bele sarılan ipek veya iplik kuşağın arasına sokulurdu. Dolamanın üstüne «Barâni» denilen ve çuhadan yapılmış olan yağmurluk giyerlerdi. Yeniçerilerin çakşırları baldırlarını sıkıca sararlardı.

Her yeniçeriye yılda dört buçuk metrelik kadar çuha, bunlar için aynı miktarda astarlık bez ve sarık için tülbent, ayrıca gömleklik bez, bir de her nefere «yaka akçesi» adıyle dikiş bedelini karşılamak üzere verilirdi. Bölükbaşı ve yayabaşılara ise sobramani denilen yeşil kaputluk bez ve yüzelli akçe yaka akçesi verilmekteydi. Ocak ağalarına yazlık ve kışlık olmak üzere iki defa kumaş tevzi edilirdi. Yeniçeri ocağı subay ve efradının serpuş ve elbiseleri gibi çizmeleri de muayyen bir şekle bağlan-

mıştı. Ocaktaki subay sınıfı için çizmeler üç renk üzerine tertip edilmişti. Cemaat ortaları kumandanları, ağa bölükleri kumandanlarının büyüklerinden kethüda bey, muhzırbaşı, başçavuş sarı çizme; bunların dışındaki ağa bölükleri kumandanları kırmızı çizme; diğer küçük subaylar da siyah çizme giyerlerdi. Sarı çizmeliler daha itibarlı olanlardı.

7 — Yeniçerilerin iaşeleri

Yeniçerilerin iaşe tarzı zamanımızdaki asker iaşesine benzemezdi. Yani bugün olduğu gibi hükûmet tarafından askere kazan kaynatılmazdı. Ocak efradının yiyeceklerini temin işi kendilerine aitti. Yeniçeriler maaşlarından her hafta orta ve bölük vekilharçlarına onar akçe verirler, o da bu para ile bir haftalık iaşe temin ederdi. Zamanla rayiç değiştiği ve pahalılık olduğu için haftada iki defa kumanya temin etmek icap etmişti. Bazı zengin yeniçeriler arkadaşlarının yiyeceklerine sarfedilmek üzere para vakfettiği, ayrıca kandil yağları, odun ve ekmeğe sarfedilmek üzere para vakfedenler de bulunduğundan, bunlar işletilir ve hasılatından vakıf şartları gereğince faydalanılırdı.

Yeniçerilerin et nakli

Yeniçerilerin kazanla çorba nakli

Yeniçeri efradının yiyeceği etler Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar dışardaki kasaplardan temin edilirdi. Fakat bazan et bulunmaması veya pahalılık yüzünden sıkıntı çekildiği olurdu. Fatih Mehmed bu gibi halleri önlemek için yeniçerilere üç akçe üzerinden et verdirmek gayesiyle bir mezbaha açtırmış ve fiyat farkını karşılamak için yirmi dört bin altun vakfetmişti. Fiat farkları bu altunun nemasından ödenecek ve yeniçeriler de muayyen fiyatla et temin edecekti.

Kanunî devrine ulaşıldığı zaman Fatih'in et vakfının tesirleri, paranın iyi kullanılmaması yüzünden zail olmuş bulunduğundan, Kanunî Süleyman yeniçeri kışlalarından yeni odalar civarında Etmeydanını kurdurarak üç akçeden yukarı et farkının «zarar-ı lahm» yâni et zararı adı altında hükûmet tarafından ödenmesi usulünü vazetmişti. Etmeydanında sekiz tane kasap dükkânı ve aşçı-

ların namaz kılmaları için bir mescit yapılmıştı. Et tomruğu denilen kasap dükkânlarının her birine ikişer hıristiyan kasap ile dörder hizmetkâr tayin edilmişti.

Et ve yemeklik maddeleri bu şekilde temin edilen yeniçerilerin yemekleri her bölük ve ortanın kendi aşçıları tarafından pişirilirdi. Hazarda bu şekilde iaşe edilen yeniçerilerin seferdeki iaşeleri de buna yakın tarzdaydı. Sefere çıkılırken sefere gitmiyen koruculara mütekaidler hariç her bölük ve orta efradından ikişer altun kumanya parası alınırdı. Böylece seferde de yiyecekleri yine bedeli mukabilinde temin edilmiş olurdu; yalnız bu defa yiyeceklerle un veya ekmeklerin temini ordu iaşesine memur olanlar tarafından deruhte olunurdu.

Her yeniçeri orta ve bölüğünün içinde yemek pişirdikleri bakırdan yapılmış iki veya üç kazanı vardı. Kazanlar ocak efradı nazarında mukaddes addedilir bayrak ve nişanlardan daha çok kıymetli tutulurdu. Bunun için muharebelerde kazanın düşman eline geçmemesine çok dikkat edilirdi. Muharebede bir yeniçeri orta ve bölüğünün kazanı zayi olursa, o orta ve bölüğün bütün subayları azlolunurdu.

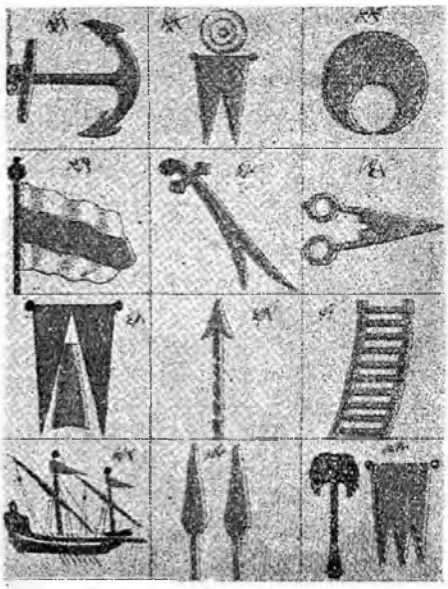

Yeniçeri Ortalarının bazılarına ait işaretler

Yeniçeriler ocak işleri için bir karar verecekleri zaman bu kazan etrafında toplanırlardı. Bir isyan vukuunda orta ve bölük kazanlarını meydana çıkarırlardı. Yeniçerilerin orta ve bölük kazanlarından başka bir de Hacı Bektaşı Veli'nin çorba pişirip ocağa hediye ettiğine inanılan ve «kazan-ı şerif» diye anılan kazan vardı.

8 — Yeniçerilerin evlenmeleri

Ocağın kuruluşundan Yavuz Selim zamanına gelinceye kadar orta ve bölük kumandanının altında kalan yeniçeri subayları ile neferler kat'iyyen evlenmez ve ihtiyarlamadan sakal koyveremezlerdi. Yavuz Selim'in veziriâzamlarından Yunus Paşa ikinci vezir iken bir gün padişaha müracaatla, yeniçeri ocağında bulunan ve ihtiyar bir nefer olan kardeşi için evlenmesine müsaade ricasında bulunmuş, fakat Yavuz Selim'den red cevabı almıştı. Lâkin bir müddet sonra bir yolunu bularak kardeşinin evlenmesi hususunda müsaade istihsaline muvaffak olmuştu. Böylece yeniçeri neferlerinin evlenmesine yol açılmış oluyordu.

Yeniçerilere evlenme kapısının böylece açılmasına rağmen, bunların evlenmeleri ihtiyarlıklarına, padişahın hususî müsaadesine bağlı bulunduğu, evlenenlerin de bölükbaşı ve yayabaşı olmak hakkını kaybetmeleri yüzünden Onaltıncı asır sonlarına kadar böylelerinin miktarı fazla değildi. Fakat asrın sonlarında diğer sahalarda olduğu gibi kapıkulu teşkilâtında da gevşeme başladığından evli yeniçerilerin sayısı artmıştı. Evlenen ve çocuğu olan yeniçeri maaş ile idare edemediğinden dışarda bir iş tutmak ihtiyacını hissetmekteydi. Ocak nizamlarının bozulması nisbetinde evlenenler ve dışarda esnaflık edenlerin sayısı çoğalmış ,Onyedinci asrın sonlarından itibaren evli ve dışarda çalışan yeniçeriler haftada bir gün odasına gelip subayına görünür olmuşlardır.

Yeniçerilerin evlenmesine müsaade edildikten sonra devlet bunlardan yetimkalan çocukların yetiştirilmesini de de-

ruhte etmeye başlamıştır. Yeniçerilerin yetim kalan çocuklarına «kuloğlu» denir ve büyüyünceye kadar devlet kendisine para ve tayın tahsis ederdi. Kuloğulları biraz büyüyünce Acemi ocağına kaydedilir, oradan da, babası gibi yeniçeri olurdu. Aynî Ali,'nin «Kavanin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezamin-i defter-i divân» isimli eserinde kaydettiğine göre; yetim maaşı alan kuloğullarının miktarı Onaltıncı asrın ilk yarısında 700, Onyedinci asrın başlarında 1655 idi.

9 — Yeniçerilerin bayrak ve nişanları

Yeniçerilerde, ocağa en yüksek kumanda mevkilerine ve nihayet orta ve bölüklere ait bayraklar mevcuttu. Ocağa ait en yüksek bayrak, «İmâm-ı âzam bayrağı» denilen bayraktı. Beyaz ipekten olan bu bayrağa sırma ile iki âyeti kerime işlenmişti. Ocağın sünniliğine işaret olan İmâm-ı azam bayrağı merasimlerde en önde giderdi. Bunu taşıyana «bayraktar» denilirdi. Ocağa ait ikinci bayrak yeniçeri ocağının büyük alay bayrağı idi. Abdulkadir Efendi'nin «Vakayi-i tarihiyye» si ile «Kavânin-i Osmanî ve rabıtaî asitâne» gibi mühim kaynaklarda bu bayrağın yarısının sarı yarısının kırmızı renkte olduğu kaydilmekte; Cevad Paşa merhum ise «Tarih-i askeri-i Osmani» isimli eserinde bu sarı-kırmızı bayrağın üzerinde bir de zülfikâr resmi bulunduğunu bildirmektedir. Kumanda makamına işaret sayılan bayrakların en başında yeniçeri ağasına ait Ağa sancağı, ayrıca bir de kethüda

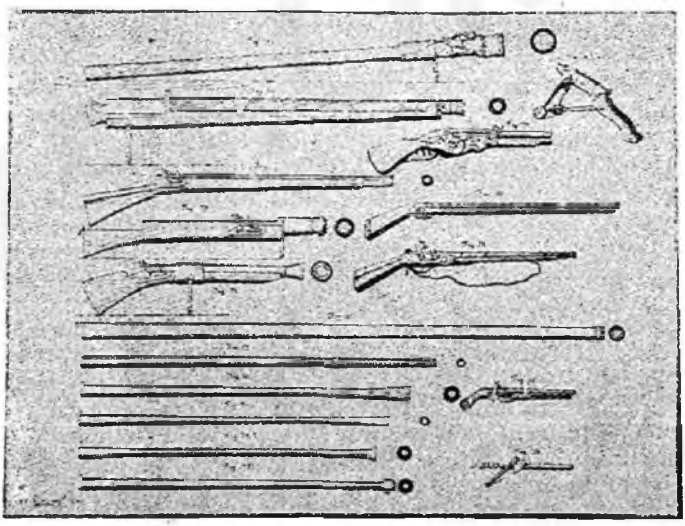

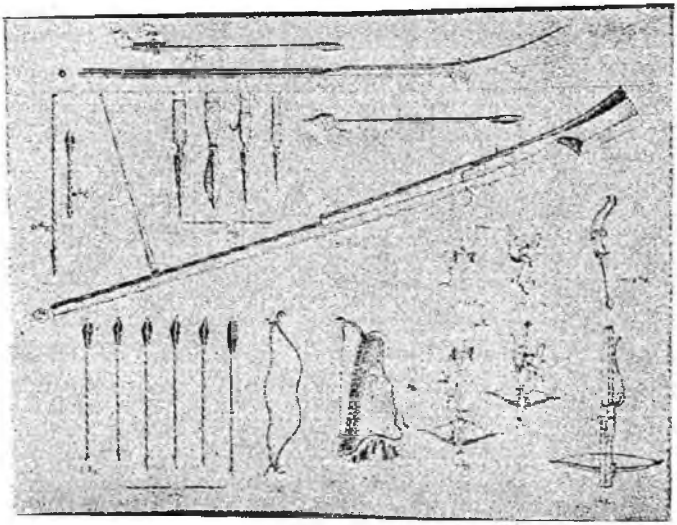

Yeniçerilerin muhtelif silâhları

bayrağı vardı. Bunlardan sonra orta ve bölüklere ait bayraklar gelmekteydi. Orta ve bölük bayrakları yarısı sarı yarısı kırmızı renkte çatal bayrak olup üzerinde ayrıca her orta ve bölüğün hususî nişanları mevcuttu.

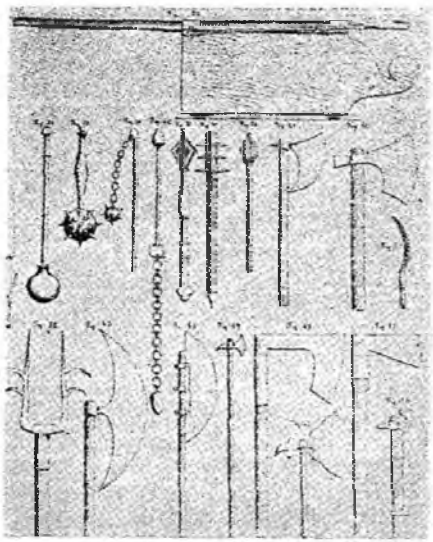

Yeniçeri silâhları

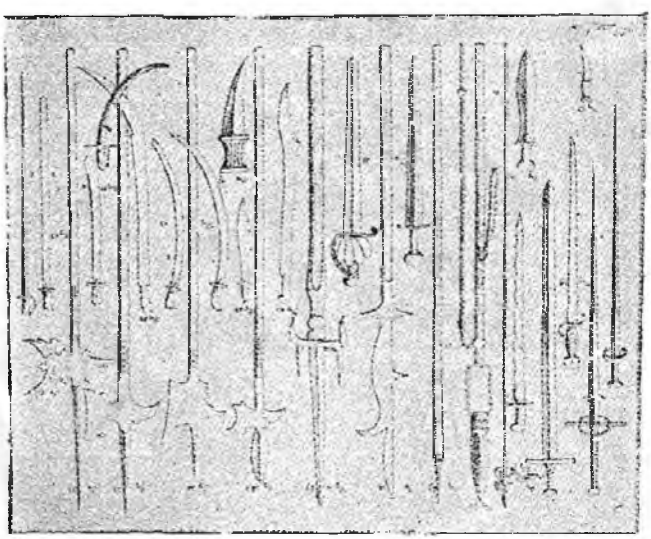

Yeniçeri ocağındaki nişanlar orta ve bölüğün işareti olan şeylerdi. Bu hususî işaretler orta ve bölüklerin bayraklarından başka yine orta ve bölüklerin kapıları üzerine, çadırlara, fenerlere işlenirdi. Bazı yeniçeri neferleri bu işaretleri dövme suretiyle kollarına da işletirlerdi. Yeniçerilerin mezar taşlarında da orta ve bölük nişanları görülürdü.

Orta ve bölük nişanlarının bir kısmında çeşitli şekilde top, ok, yay gibi silâhlara ait resimler bulunduğu gibi; bazılarında yine çeşitli şekil ve tarzda bayrak, flama, çadır, tuğ, bazılarında hayvan, çiçek, ağaç, her hangi bir eşya, geometrik şekiller, hilâl vesaire gibi şeyler vardı.

10 — Yeniçerilerin silâhları ve sefere hareketleri

Yeniçeriler piyade askeri olduklarından silâhları da buna göre idi. Tüfeğin taammümünden önce yeniçerilerin başlıca silâhları ok ve yay ile kılıç ve kalkan, hançer, başı topuzlu çomak, balta ve kürde denilen bir nevi kargı idi. Tüfek taammüm edip de ok ve yayın yerini tutar hâle gelince fitilli tüfeğin yanında diğer kesici silâhların kullanılmasına da devam edildi. Yeniçeri nizamlarının muntazam tatbik edildiği devirlerde bunlar silâhlarını pek ustaca kullanırlardı. Bilhassa ok atmaktaki maharetleri harika denecek derecedeydi. Muharebe esnasında zırh giyen yeniçeriler varsa da bunların miktarı pek azdı. Yeniçerilerin tüfekleri hükûmet tarafından verilirse de kendileri de hususî şekilde tüfek temin ederlerdi.

Yeniçeriler sefere giderken padişahın önünden yürürlerdi. Muharebe sa-

hasında padişahı muhafaza işini solak ortaları deruhte ederdi. İstanbuldan sefer için hareket edilirken yeniçerilerin eşya, erzak ve ağırlıklarının nakli için beygir ve katır satın alınırdı. Her on kişinin eşya ve erzakı için bir beygir temin edilirken bunun bedeli yeniçeri odalarının kasa veya sandıklarındaki «seyishâne parası» ndan ödenirdi. Yeniçeri odabaşıları tarafından beygir ve katırlar satın alınırken hayvan sahiplerine umumiyetle az para ödenir, bu yüzden de halkın gadre uğradığı olurdu. Seferden dönülünce katır ve beygirler satılarak parası oda sandığına konup işletilirdi. Üçüncü Mehmed Eğri seferine giderken seyishâne parasının hazineden ödenmesi usulünü koyduğu cihetle, halka hem kolaylık gösterilmiş, hem de gadre uğramaları önlenmiş oluyordu.

Sefere çıkılırken «korucu» ve «mütekaid» ler hariç bütün yeniçerilerin sefere iştiraki şarttı. Muharebede faal vazife alamıyacak derecede kıdemli hale gelmiş yeniçerilere «korucu» denir ve böyleleri İstanbul'daki yeniçeri odalarını muhafaza ile vazifeelendirilirdi. Kanuni'nin son seferi olan Sigetvar seferine çıkılırken İstanbul'da seksen korucu bırakılmışken bilâhara bunların miktarı hem yeniçeri sayısının artması, hem de ocak nizamlarının gevşemesi yüzünden çoğalmıştı. Meselâ 1623 yılında yeniçeri ocağının mevcudu 35.925 iken 3082 kişi korucu idi. Mütekaid yeniçeriler ise korucuların da yaşlı olan, gerek fiili gerek geri hizmet sahasında çalışamıyacak duruma gelip askerlikle alâkaları kesilen kimselerdi. Ayni zamanda oturak tâbir edilen tekaüdlere Acemi ocağına kayıt maaşı miktarında tekaüdiye ödenirdi. Sefere çıkılırken işte bu korucu ve tekaüdler hariç hiç bir neferin geri kalmasına müsaade edilmezdi. Ordu yoklaması yapıldığı zaman her hangi bir bölükbaşı ve yayabaşının bir yeniçeriye müsamaha göstererek seferden alakoyduğu meydana çıkarsa o bölükbaşı veya yayabaşı derhal idam olunurdu.

Osmanlı ordusu İstanbul'dan hareket ederken, gerek kapıkulu gerekse ordunun diğer efradının yoldaki ihtiyaçlarının karşılanması için ehl-i hiref denilen san'at erbabından adam toplanırdı. Orducu diye anılan bu san'at erbabı umumiyetle İstanbul, Bursa ve Edirne'den toplanır, hareketten önce bunların hizmetlerine karşılık, muayyen bir miktar ücret takdir edilir, bu ücret ise, sefere iştirak etmeyen esnaf ve san'at erbabı tarafından ödenirdi.

Silâh ve teknik personel bakımından mükemmel olan, üstelik yola çıkılmadan evvel bunlara ait gereken hazırlığı peşinen yapan Osmanlı ordusu işe işinde de ayni hassasiyeti gösterirdi. Nitekim bu cümleden olarak, sefere çıkılırken yeniçerilere bir miktar un ve peksimet verilirdi. Fakat asıl işe, pek muntazam işleyen menzil teşkilâtı sayesinde sıkıntısızca yürütülürdü. Askerin zahiresi sefer yolu üzerindeki menzillere depo edilirdi. Ordunun hareketinden önce kadılara fermanla yeniçeri yayabaşıları yollanarak menzillerde zahire bulundurmaları emrolunurdu. Ayrıca menzil emini tayin edilen kimseler de kendilerine verilen para ile zahire satın alıp menzillere depo ederlerdi. Bunlara ilâveten ordunun geçeceği güzergâhtaki köylüler menzillere inerek askere rayiç üzerinden erzak satmaya mecbur tutulurlardı.

11 — Yeniçerilerin inzibat ve muhafaza hizmetleri

Yeniçeriler, daimi şekilde harbe hazır olmak üzere yetiştirilen askerlerdi. Fakat harp olmadığı zamanlarda da bunlar birtakım hizmetler ifa ederlerdi. Yeniçerilerin bu neviden hizmetlerini:

a) İstanbul içinde, b) İstanbul dışında, diye ikiye ayırmak mümkündür. İstanbul içindeki hizmet ve vazifeleri arasında Divan-ı hümâyunda nöbetleşerek muhafızlık ettiklerini bilhassa zikretmek lâzımdır. İdarî teşkilât kısmında izah ettiğimiz veçhile, Divan-ı hümâyunun toplantı günlerinde sabahleyin erkenden bir miktar yeniçeri Bâb-ı hümâyun önünde dizilir, vezirlerin gelmesiyle kapı açılır sonra birinci avluya girilirdi. Divan-ı hümâyun muhafızlığından ibaret olan bu vazifeye katılan yeniçerilerin miktarı dört beşyüz kadardı. Divan-ı hümâyun muhafızlığı eden yeniçerilere bu münasebetle çorba verilirdi. Saray mutfağında hazırlanan çorba kâ-

selerle meydana dizilirdi. Yeniçeriler, bu kâseleri ve yanında bulunan fodlayı kapar ve saray mutfağından yeniçeri ağasının oturduğu yere kadar uzanan üstü kapalı kısımda oturarak çorbalarını içerlerdi. Yeniçerilerin çorbayı içmemeleri askerin memnuniyetsizliğine ve bir ayaklanma hazırlığına delil sayılırdı. Böyle zamanlarda asker mülâyemetle yatıştırılamazsa feci hâdiselerin cereyan ettiği de olurdu.

Yeniçerilerin İstanbul dahilindeki vazifelerinden biri de, yangın vukuunda bunun söndürülmesine çalışmaktı.

Yeniçeri ağasının vazifeleri arasında İstanbul'da inzibatın temini işi de olduğundan, ağanın kol gezişi sırasında yanında bir miktar yeniçeri bulunurdu. Ayrıca dört yayabaşı ile dört bölükbaşı da cuma gecleri hariç diğer geceler kol gezerler ve suç işiliyenleri yakalıyarak zabıta vazifesi görürlerdi.

İstanbul dahilindeki karakolların ve kale kapılarının açılıp kapanmaları da yeniçerilere aitti. herhangi bir semtin inzibatına bakan yâni zabıta hizmeti görenlere «kullukçu», kale kapılarında muhafızlık edenlere de «yasakçı» denirdi. Kullukçu ve yasakçı yeniçeriler üç aylık müddet için tâyin edilirlerdi.

Yeniçerilerin İstanbul dışındaki hizmetleri, zabıta ve muhafızlık hizmeti olmak üzere iki türlü idi. Yeniçerilerin İstanbuldan başka şehirlerde de zabıta hizmeti görmeleri Fatih devrinde başlamıştı. Taşra şehirlerinde zabıta işiyle mükellef olanlara yasakçı denirdi. Bir şehir halkı herhangi bir tehlike karşısında yasakçı tayinini arzularsa yasakcı gönderilirdi. Yasakcılar dokuz ay için yeniçeri kethüdası tarafından tâyin edilirdi.

Yeniçerilerin İstanbul dışındaki vazifelerinin esas mühimmi hudut kalelerindeki muhafızlık işiydi. Yeniçerilerin muhafız gönderildikleri yerler, sahillerdeki kalelerle kara hududundaki kale ve önemli merkezlerdi. Yeniçeri ortaları nöbetle ve üç sene müddetle kalelerde muhafızlık ederlerdi. Kale muhafızlığı edenler maaşlarından başka nafaka akçesi adı altında para ve erzak alırlardı.

Kalelerdeki muhafız yeniçerilerin miktarı sabit olmayıp, kalenin ehemmiyetine, o tarafta harp olup olmadığına göre azalıp çoğalırdı. Meselâ 1685 yılında otuz altı kalede 13.793 muhafız yeniçeri mevcut olup beş yüzden fazla yeniçeri bulunan mühim kaleler şunlardı: Kandiye'de 3.086, Hanya'da 1.735, Belgrad'da 2.358, Kamaniçe'de 2.005, Bağdad'da 2.202, Erzurum'da 1052, Van'da 541, Kefe'de 6.888, Limni'de 545 yeniçeri mevcuttu.

12— Yeniçerilere verilen cülûs bahşişi

Padişahlar tahta yeni çıktıkları zaman kapıkulu askerine bahşiş verirlerdi. Tarihlerde «cülûs bahşişi» diye zikredilen bu bahşiş verme usulünün, ehemmiyetle, ilk defa Fatih Mehmed tarafından tatbik edildiği kabul olunmaktadır. Kitabımızın 1289 uncu sayfasında bahsedildiği veçhile, Üçüncü Murad'ın cülûs bahşişi dağıtışından onbeş gün sonra bahşişi az bulan asker arasında mırıldanmalar çıkınca, Fatih Mehmed zamanındaki defterlere müracaat edilmek suretiyle sızlanmaların önüne geçilmesi, Fatih zamanında bu hususa dair birtakım esaslar ortaya konduğunu ve bu esasların da kanun kuvvetini haiz bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı devletinin teşkilâtına ait kıymetli tetkikleriyle nazarı dikkati celbeden tarihçilerimizden İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları I» isimli eserinin 377 inci sayfasında Osmanlılarda ilk cülûs bahşişinin Yıldırım Bayezid tarafından verildiğini yazmaktadır. En eski Osmanlı tarihlerinden Neşrî ve Âşıkpaşazade'de, onlardan mufassal olan İdris-i Bitlisî ve Kemalpaşa-zâde'nin eserlerinde Yıldırım Bayezid'in cülûs bahşişi verişine dair hiç bir kayıt yoktur. Esasen İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu meselede istinat ettiği eserlerden biri Fransız «Belin» in Ondokuzuncu asırda yazmış olduğu iktisadî bir tetkik eseri; diğeri de menkıbevî mahiyette bir kitap olan ve saydığımız eserlerden çok sonra kaleme alınmış bulunan Taşköprülü-zâde Mehmed Kemalüddin Efendi'nin «Tarih-i Sâf» ismiyle de anılan «Tuhfet-ül-ahbab» ıdır. Binaenaleyh bu meselede kuvvetli bir kaynak yerini tutamıyacak olan her iki kitabın ifadesini bir tarafa bırakarak, Yıl-

dırım Bayezid devrine ait yeni bir vesika bulununcaya kadar askere bahşiş verilmesi işinin, evvelâ Fatih zamanında başlamış olduğunu kabul etmek daha doğru olur.

Masrafların fazlalaşıp iktisadî sıkıntıların mevcut olduğu devirlerde kapıkulu askerine cülûs bahşişi verilmesi, hem malî sıkıntıların daha fazla artmasına, hem de bu yüzden askerin müessif hadiseler çıkarmalarına sebep oluyordu. Hele İkinci Selim'den itibaren bir kısım devlet ricali ile ulemaya da cülûs bahşişi verilmesi usul haline geldiği için bu iş devlete büyük bir yük teşkil ediyordu.

Cülûs bahşişinden başka bir de sefer bahşişi vardı. Padişahın ilk seferi münasebetiyle verilen bu bahşişin de ilk defa Fatih Mehmed zamanında ortaya çıktığı görülmektedir. «Tarih-i Ebülfeth» müellifi Dursun Bey, Fatih Mehmed'in Karaman seferinden dönüşü sırasında yeniçerilerin dayatmaları üzerine bahşiş vermeye mecbur kalışına dair mufassal bilgi vermektedir.

13 — Yeniçerilerin ulûfeleri

Kapıkulu askerinin maaşlarına «ulûfe» denirdi. Resmî defterlerde «mevâcib» diye de anılan bu maaşlar yeniçerilere ve diğer kapıkulu askerlerine üç ayda bir sadrâzamın huzuru ile verilirdi. Hicrî kamerî takvim kullanıldığından yeniçerilerin üçer aylık ulûfeleri arabî ayların üçer tanesinin yanyana getirilmesinden meydana gelen rumuzlarla isimlendirilirdi.. Muharrem, Safer, Rebiülevvel aylarının ilk harfleri olan «M, S, R» nin yanyana gelmesinden «Masar»; Rebiülahır, Cemaziyülevvel, Cemaziyülahır kelimelerinin ilk harfleri «R, C, C» nin yanyana gelmesinden «Recec»; Receb, Şaban aylarının ilk harfleri ile Ramazanın son harfinin birleşmesinden «Reşen», Şevval'in son harfi ile Zilkade, Zilhiccenin ilk harflerinin birleşmesinden meydana gelen «Lezez» rumuzları üçer aylık ulûfe devreleri için hususî birer tâbir teşkil ederdi. Yeniçeri ulûfelerinin muntazam ödendiği zamanlarda masar ulûfesi Muharremde, recec ulûfesi Cemaziyülevvelde, reşen ile lezez ise bir arada olarak Şaban ayı içinde veya bu ayın sonlarında verilirdi. Beraber verilen son iki ulûfeye «kısteyn mevâcibi» denirdi.

Her hangi bir münasebetle tanınan terakki yanı zamlar da ulûfe ile birlikte verilirdi. Onaltıncı asır sonlarına kadar ulûfe tevzi işi hayli basit geçerdi. Yeniçeri orta ve bölüklerinin maaşları meşin keselere konur, Divan toplantısını müteakip Divan-ı humâyun yanındaki hazine önünde her yeniçeri ortasının çorbacısı veya odabaşısı orta ve bölüğünün ulûfe torbasını ruznameci, veznedar ve yeniçeri kâtibi huzurunda teslim alırdı. Fakat Birinci Ahmed'in veziriâzamlarından Nasuh Paşanın sadareti zamanından itibaren ulûfe tevzii hayli gösterişli bir merasime bağlanmıştır. Buna göre: Divan-ı humâyun müzakereleri bittikten sonra sarı meşin torbalara konmuş olan ulûfe keseleri masanın üzerine

Yeniçeri erleri ve subayı

dizilirdi. Bu iş tamamlanınca veziriâzam maaşların tevziine müsaade alınması için padişaha bir telhis gönderir, padişahın müsaade derkenarı gelince muhzır ağaya haber yollanır, o da ocak mensuplarını bundan haberdar ederdi. O arada ruznameci, defterdarın yanında durarak ulûfe alacakları okur ve böylece tevziata başlanırdı. Tevziata geçilmeden yeniçeri kethüdası ve ocak ağaları gelip sadrazâmın eteğini öperler, onlar etek öperken vezirler ve diğer divan erkânı ayağa kalkardı. Tevziat devam ederken ocak ağaları veziriâzamın huzurunda el kavuş-

turup bekler, ulûfe tevzii bitince de etek öpüp çıkarlardı.

Ulûfenin tevziinden önce yeniçerilere çorba, pilâv ve zerde verilirdi. Saray mutfağında hazırlanan bu yemekler Bâb üs-saade önüne dizilirdi. Kubbealtı önünde duran başçavuş elbisesinin eteğiyle işaret verince ortakapı önünde duran yeniçeriler koşarak bu yemekleri alırlar ve saray avlusunda yerlerdi. Şayet asker küskün kalırsa, mutâd divan müzakereleri sonunda verilen çorbayı ulûfe tevzi merasiminde verilen çorba, pilâv ve zerdeyi yemezlerdi. Yeniçeriler yemeklerini yedikten sonra yine gelip Ortakapı önüne dizilirlerdi. O arada kubbealtı önünde duran ocak başçavuşu ellerini çaprazvari göğsünün üzerine koyar ve yüksek sesle yeniçeri gülbang'ını çekerdi. Bu gülbang şöyle idi:

«Allah Allah İllallah, baş üryan sîne püryan, kılıç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir olmaz hiç soran. Eyvallah eyvallah, kahrımız kılıncımız düşmana ziyan, kulluğumuz padişaha ayân, üçler yediler, kırklar, gülbang-i Muhammedî. nur-ı nebî, kerem-i Ali pirimiz, sultanımız Hacı Bektaşi Veli demine devrânına *hû diyelim hû.*»

Başçavuş, gülbang'ın sonundaki «hû»yu söylerken yeniçeriler de yüksek sesle hep bir ağızdan «hû!» derlerdi.

İşte gülbang'ın bitimini müteakip başçavuş sıra ile bölüklerin isimlerini okur. Başçavuşun yüksek sesle çağırmasına o bölüğün karakullukçusu «burada» diye cevap verirdi. Başçavuş «haydi» diye seslenince o bölüğün efradı koşarak gelir ve masa üzerinde kendilerine ait maaş keselerini kaparlardı. Ulûfe keselerini alan bölük efradı kışlalarının yolunu tutardı.

Orta ve bölüklerin ulûfeleri kışlaya getirilince sayılır. Sonra her yeniçeriye ulûfesi ayrı ayrı verilirdi. Bu arada orta sandığına borcu olanların ulûfelerinden bu borç tahsil olunurdu.

Divan-ı humâyun önünde yeniçeri maaşlarının dağıtımının ferdası günü sadrâzam kapıkulu süvarilerinin, topçu, cebeci, ve top arabacı ocaklarının maaşlarını da bizzat iş başında bulunarak Paşakapısında verdirir, böylece kapıkulunun ulûfesinin tevzii tamam olurdu. Ulûfe tevzi merasimi sırasında «Gabe divanı» denilen elçi kabulü de olabilirdi. Bunun içindir ki, bu merasime şahit olan müteaddit ecnebi devlet mümessili ulûfe tevziine dair bilgi bırakmıştır.

Kapıkulu askerinin maaşları bir hayli yekûn tutardı. Onaltıncı asır başlarında en yüksek yeniçeri yevmiyesi beş akçeyi geçmezken, cülûs zamları ile bu miktar artmış ve onyedinci asrın başlarında en yüksek yevmiye dokuz akçeyi yine ayni asrın ortalarında ise oniki akçeyi bulmuştu. Yeniçerilerden seçilen korucuların yevmiyesi ise onlardan daha fazlaydı. Kapıkulu süvarisininki zâten yeniçerilerden daha çoktu. Asker sını-

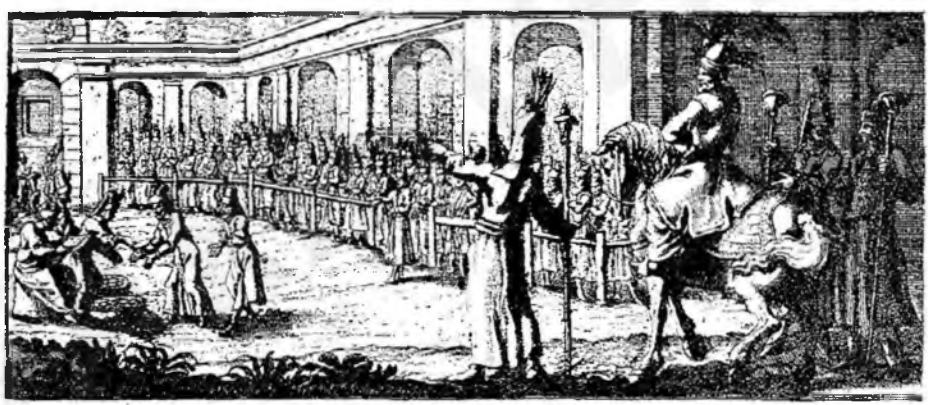

Yeniçerilerde ulûfe tevzii (Ricaut'dan)

fının yanına bir de saray hizmetlerinde çalışanlar eklenince muazzam yekûnlar tutuyordu. Ocak nizamları bozulup da kapıkulunun mikdarı artınca bunların maaşları altından kalkılamıyacak bir hal almıştı.

Dördüncü Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu risalelerle meşhur olan Koçi Bey, imparatorluk nizamlarının bozuluşunu incelerken bunların miktarlarının artışına da nazarı dikkati celbedip, maaş alan asker ve saray mensuplarına dair iki liste vermektedir. Birinci liste üçüncü Murad'ın cülûs senesindeki durumu, diğeri de Dördüncü Murad zamanındaki miktarı göstermektedir. Yarım asırlık müddet zarfında üç misline yaklaşan bu artışta en mühim hisse yeniçeri ocağına aittir.

Koçi Bey'in 1574 tarihine ait listesinde 32 çeşit hizmette 36.153 kişi, Dördüncü Murad devrine ait olan diğer listesinde ise 33 çeşit hizmette 92.206 kişi olduğu görülmektedir.

Koçi Bey bu rakamları verdikten sonra: «Bu denlü kula mevâcib mi yetişir Ve bu denlü mevacibe hazine mi vefa eder? Bu zikrolunan tavaif ulûfeye mutasarrıf olanlardır. Bunlardan maada kul değil iken kul namına olup, reaya ve berayaya küllî teaddi edenler ikiyüz bin miktarında eşhas olup...» şeklinde devam ederek kapı kulunun bozuluşuna ait izahatta bulunmaktadır.

II — CEBECİ OCAĞI

Zırh demek olan Cebe kelimesinden meydana getirilen cebeci tâbiri, zırhcı manasına alınmıyarak daha şümullü bir mâna ile bir sınıf askere isim addedilmiştir. Cebeciler, kapıkulu askerinin piyade kısmına ait olup ayrı bir ocak teşkil etmekteydi. Bunlar, yeniçerilerin ok, yay, kılıç, kalkan, zırh, tulga, tüfek, kurşun, harbe, kazma, kürek, barut gibi malzemelerini temin, muhafaza ve harp zamanında muharebe sahasının yakınına kadar nakletmekle vazifeliydiler. Yâni, top ve topçu levazımından gayrı silâhlarla siper malzemesinin muhafaza ve nakil işleri bunlara aitti. Cebeciler, yeniçerilere cephane ve silâh vermekle mükellef oldukları gibi, kale ve palangalarda bulunan muhafız kapıkulu efradına da aynı şeyleri yetiştirirlerdi. Muharebe sahasına girilmek üzereyken yeniçerilere dağıtılan silâh ve malzemeyi harpten sonra geriye toplar, İstanbula kadar getirir ve tamire muhtaç olanları da tamir ederlerdi. İstanbulda cebecilere ait «Cebehane» denilen silâh depoları olduğu gibi hudut kalelerinde de oralardaki muhafızlar için depoları, ayni zamanda cebeci nefer ve subayları mevcuttu.

Cebecilerin vazifeleri, sulh zamanında silâh ve malzemeyi temin, muhafaza ve tamir, harp zamanında bunları nakil ile askere tevzi şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Cebecibaşı cebehane için ne cins ve miktarda malzemeye ihtiyaç bulunduğunu Divan-ı humâyuna arzeder, bu arz üzerine hükûmet de icap eden yerlere mevzubahis silâh ve malzemeyi ısmarlayıp yaptırırdı. Malzemenin temini bakımından cebecilerin rolü, daha ziyade bu ocağın en büyük âmiri olan cebecibaşının ihtiyaçları arz şeklinde tecelli eder, bazen tüfek kundağı vesaire gibi şeyler ağacı temin edildikten sonra cebeci ocağındaki san'atkârlar tarafından yapılırdı. Muhafaza işi cebeci efradı tarafından bizzat deruhte edildiği cihetle, silâh, tulga, zırh gibi şeylerin madeni kısımlarının paslanmaması için yağlanır, bir kısım malzeme meşin veya bezden mamûl kılıflarına konur ve cebehaneye muntazaman yerleştirilirdi. Nakil işi ise, İstanbul'dan hareket edilirken bunlar katır ve develere yüklenmek suretiyle icra olunurdu. Harp malzemesi meyanında cebecilerin naklettikleri şeyler arasında silâhlardan başka keser, kerpeten, çivi, külünk, küskü, güğümler içinde neft, zeytin ve bezir yağı gibi şeyler de vardı. Cebeciler muharebe zamanında siperlere kadar sokularak yeniçerilere ok ve kurşun gibi şeyler yetiştirirlerdi. Bu sebeple vazifeleri ehemmiyetli olduğu derecede de güçtü.

Cebecilerin kışlaları Ayasofya Camii karşısında, yanan Adliye sarayı civarındaydı. Subay ve neferler için cebeci kışlasında odalar mevcuttu. Silâh ve malzemenin depo ve tamirhanesi de yine aynı mıntıkada bulunuyordu.

Cebeci ocağı efradı Acemi ocağından alınan efraddan terekküp ederdi. Devşirme kanununa riayet edildiği ve kapıkuluna ait nizamlar muntazam işlediği müd

detçe hep acemi ocağından adam alınır, ondan sonra cebeci olarak yetiştirilirdi. Fakat yeniçerilerin nizamları gevşeyince bunlarınki de ayni şekilde gevşemişti. Nitekim yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edildiği zaman cebeciler de evlendiklerinden bunların oğulları da babalarının ocağına intisab ediyordu. Bu sebeple gerek acemiler, gerek kuloğulları cebeci ocağına evvelâ şakird olarak alınıyor ve yetiştirilerek usta efrad haline geliyorlardı. Muharebe zamanında cebeci ocağında meydana gelen açıklar «Cebeci serdengeçtisi» nâmı ile yazılan namzedlerden doldurulup yetiştiriliyordu.

Cebeciler başlarına iki ucu omuzlarına doğru sarkan ve etrafı yeşil çuha ile kaplı «şebkülâh» denilen bir serpuş giyerler, merasimlerde bunun üzerine bir tüy dikerlerdi.

Cebeciler de diğer kapıkulu askerleri gibi ortalara ayrılmışlardı. Bunların en büyük subayı cebecibaşı idi. Cebeci ocağının idaresi kendilerine ait olan cebecibaşı ayrıca Ayasofya, Ahırkapı ve Hocapaşa mıntıkasının inzibatından da mes'uldü. Cebecibaşından sonra dört kethüda gelir ve bunların en büyüğüne baş kethüda denilirdi. Cebecibaşılar umumiyetle baş kethüdalardan tâyin edilirdi. Bazan cebehâne başçavuşunun cebecibaşı tayin edildiği ve hatta dışarıdan da cebecibaşı yapıldığı olurdu.

Koçi Beye göre, cebecilerin mevcudu 1574 yılında 625, Dördüncü Murad zamanında 5978, Sultan İbrahim zamanında da yedi sekiz bin kişiydi. Yâni bunların miktarının azalıp çoğalması yeniçerilerin miktarlarının azalıp çoğalmasını takip ederdi. Onyedinci asrı ikinci yarısından itibaren hudut kalelerine gönderilen cebecilerin miktarı da artmıştı. 1686 senesinde doğu ve batı hudut kalelerinde bulunan cebecilerin miktarı 3544, Ondokuzuncu asrın başlarında ise 1560 kişi idi.

Dergâh-ı âli veya kapıkulu cebecilerinden başka bir de eyalet askerleri arasında cebecilik vazifesi gören yerlikulu cebecileri vardı.

Kapıkulu askerleri meyanında yer alan cebeci ocağı 1826 da yeniçeri ocağı ile kaldırılmış, bunun yerine teşkil olunan Cebehane efradı yeni askeri nizam arasında başka bir şekle bağlanmıştır.

III — TOPÇU OCAĞI

Kapıkulu askerî teşkilâtında piyade kısmına dahil ocaklardan biri de topçu ocağıdır. Osmanlı ordusunda topun ilk defa Birinci Murad zamanındaki birinci Kosova muharebesinde kullanılmış olduğuna dair Neşrî tarihinde bir kayıt mevcuttur. Yıldırım Bayezid ve İkinci Murad devrinde de topun kullanılmış bulunduğu hakkında eski Osmanlı tarihinde kısa bilgiler vardır. Fakat bu eski tarihlerde topçu ocağının ilk defa ne zaman kurulmuş olduğuna dair hususî bir kayıt görülmemektedir.

Top ilk defa Birinci Murad devrinde kullanılmış olduğuna, yeniçeri teşkilâtı da yine ayni hükümdar zamanında meydana getirildiğine göre, topçu ocağının da muhtemelen Birinci Murad devrinde yeniçerilerden bir müddet sonra veyahut da takip eden hükümdar devrinde kurulmuş olması, topçuluğun gelişmesine uygun şekilde bu ocağın da gelişmiş bulunması iktiza eder. Yeniçeriliğin ihdası ile ilk defa topun kullanılmasının Birinci Murad devrine rastlayışına ait tarihî kayıtlar gözönünde tutularak, Osmanlı topçuluğunun, kapıkulu askerî teşkilâtı çerçevesi dahilinde başladığı ve yine bu teşkilât içinde gelişme kaydettiği düşünülebilir. Netice olarak şunu söyliyebiliriz ki: tarihini kat'i şekilde tespit edememekle beraber, topçu ocağı muhtemelen ondördüncü asrın sonlarında, şüpheye mahal kalmıyacak derecede kesinlikle de onbeşinci asrın başlarında kurulmuştur.

Topçu ocağının bünyesini tahlile girişmeden önce, topçuluğun Osmanlı ordusuna sağladığı üstünlüğe birkaç kelime ile işaret etmek yerinde olur.

Osmanlı topçuluğu Fatih Mehmed zamanından itibaren gelişme çağına girmiş, onaltıncı asırda en mükemmel seviyesine yükselmiştir. İstanbul muhasarası esnasında o devrin en büyük topları meydana getirilmişti. İstanbul ve Rodos gibi müstahkem mevkilerin fetihlerinde Türk topçuluğunun mühim hissesi mevcuttu. Yavuz Selim'in Çaldıran ve Merc-i dabık muharebelerinde

Eski askerî kıyafetler

Yukardakiler, soldan sağa: Yeniçeri neferi, Silâhlı yeniçeri.
Aşağıdakiler, soldan sağa: Muhafız yeniçeri, Kara levendi (Choiseul Gouffier'in bir buçuk asır evvel basılmış albümünden).

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Basfalakacı ağa, Salma başçuhadarı, Vezir başıkıbdili ağa, Kul-oğlu başçuhadarı, Başkılavuz ağa.

Aşağıki resim, soldan: Cellât, Cellâtbaşı, Subaşı ağa, Asesbaşı ağa, Bucukbaşı ağa (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

topçu kuvvetlerinin mevcudiyeti zaferin kazanılmasında rol oynamıştı. Kanuni Süleyman'ın Mohaç'ta kazandığı zaferde, Türk topçuluğunun Macar topçuluğundan üstünlüğünün pek bariz payı mevcuttu.

Onbeşinci asrın ortalarından itibaren bir buçuk asır müddetle, gerek müstahkem mevkilerin zaptında, gerekse meydan muharebelerinde kazanılan zaferlerde, topçu kuvvetleri üzerlerine düşen işi muvaffakiyet âmili haline getirecek derecede ehliyetle başarırken, Türk topçuluğu, o devir içinde seçkinlik arzediyordu.

Kapıkulu askerî sınıfına dahil topçu ocağına Acemi ocağından efrad alınırdı. Topçuluğun hususiyeti gözönünde bulundurularak buraya alınacak efradın gerekse atıcılık kısmında zamanla yetişirdi. Ocak efradından başarı gösteren ve hizmeti ile temayüz edenler ya kendi ortaları dahilinde terfi eder, ya süvari bölüklerine veyahut da tımara çıkarlardı.

Topçu ocağına ait kışlalar ile top dökümhanesi Galata surlarının dışında Cihangir tepesinin Galata ile denize bakan köşe kısmının altında idi. Zamanımızda Tophane diye anılan bu semtte dökümhane binasından kalan kısımlar mevcutsa da kışlalardan eser yoktur. Topçu kışlaları ile talim meydanı dökümhanenin karşısında şimdiki Nusretiye camii ve bu caminin yan taraflarından denize doğru uzanan kısımdaydı. Topçu ocağının İstanbul'daki dökümhanesi Fatih Sultan Mehmed tarafından

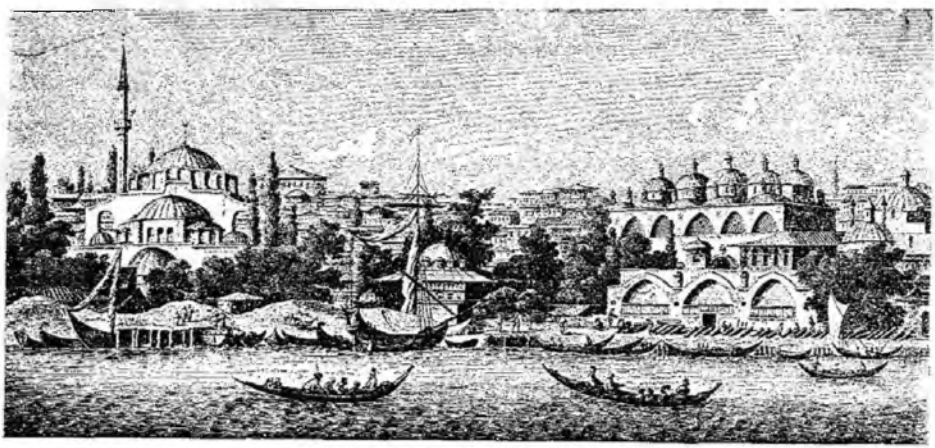

Eski top dökümhanesinden bir görünüş (Choiseule Gouffier'den)

seçme kimselerden olmasına dikkat edilirdi. Türk çiftçilerinin yanında türkçeyi öğrenerek Acemi ocağına gelmiş ve burada da bir yetişme devresi geçirmiş acemiler arasından bir seçme yapılırdı. Topçu ocağının en büyük âmiri olan topçubaşı Divan-ı hümayuna bir arz tezkeresi ile müracaat eder, top imali ve atış kısmında ne miktarda acemiye ihtiyaç bulunduğunu bildirirdi. Her iki kısım için alınan acemiler şakird olarak deftere kaydedilirdi. Topçu ocağına giren acemiler gerek dökümcülük,

Son asırlarda topçuların kışlası (Yukarıki resmin sağ sahilinde idi)

yaptırılmış, İkinci Bayezid bunu biraz daha büyültmüş, Kanunî Süleyman ise eskilerini yıktırarak devrin ihtiyacına cevap verecek bir dökümhane meydana getirmişti. Topçu kışlalarının gelişmiş hâli de Kanunî zamanına aitti. Bu kışlaların iki kapısı olup birisi denize bakan güney tarafında, diğeri de kuzey tarafındaydı.

Topçu subayı

Topçu dökümhanesinin en büyük âmiri "dökümcü başı" idi. Baş usta durumunda olan bu âmirin maiyetinde ikinci derecede selâhiyet sahibi bulunan muavini mevcuttu. Ayrıca dökümcü, haddad, tamirci, burgucu, kefçegir, yamacı, çıracı ve neccarlar gibi sanatkârlar vardı. Toplar demir, tunç ve bakırdan dökülür, madeni eritecek izabe fırınları çıralı çam kütükleriyle kızdırılır, kalıp için de kâğıthane balçığı kullanılırdı. İstanbul dökümhanesinin maden ihtiyacı Anadolu ve Rumeli tarafındaki maden ocaklarından getirilen madenlerden temin edilir ve burada top namlusundan başka top yuvarlağı yani gülle de dökülürdü..

Osmanlı ordusunun, top ve gülle ihtiyacı yalnızca İstanbul dökümhanesiyle karşılanmış değildir. Top namluları umumiyetle İstanbulda dökülmekle beraber ayrıca Belgrad, Semendre sancağında Rudnik veya diğer adiyle Baç mevkiinde, Arnavutluk'ta İskodra'da, Makedonya bölgesinde Praviştе'de ve doğuda Gülamber mevkiinde de top dökülmüştür. Maamafih buralarda daha ziyade gülle dökülmüş, ayrıca Bosna'da Banialuka sancağına tâbi Kamengrad'da, Sırbistan arazisinde Novaberda'da, Anadolu tarafında Bilecik, Van ve Kiğı'da da gülle dökülürdü. Ordu için hazırlanan gülleler umumiyetle İstanbul'a getirilir, Rumeli'de yapılanlardan bir kısmı Belgrad'da, Bilecik'te yapılanlardan bir kısmı da İzmit, Karamürsel, Edincik ve Yenişehir'de depo edilirdi.

Osmanlı ordusunda muhtelif çapta çeşitli isimlerle anılan toplar vardı. Onaltıncı asırdaki toplar şahî, zarbazen (zarbzen), miyâne, prankı, bacaluşka (becaluşka), şakloz, balyemez ve havan isimlerini taşımaktaydı.

Osmanlı ordusundaki toplar ilk zamanlarda katır ve develerle nakledilebilen hafif toplardı. Sonraları büyük toplar yapılınca bunların nakli için top arabacıları ocağı ihdas edilmiş ve büyük topların nakliyatı top arabaları ile yapılmıştır.

Topçu ocağının en büyük âmiri resmî vesikalarda «sertopî» diye geçen «topçular ağası» veya «topçubaşı» idi. Topçu ocağı efradı esas itibariyle biri dökümcüler, diğeri de topları kullanıp atanlar olmak üzere iki kısımdı. Dökücübaşı top dökenlerin en büyük âmiri, Topçubaşı ise onun da üstünde olmak üzere tekmil topcu ocağının en yüksek kumandanıydı. Onaltıncı asır ortalarında topçubaşının altmış, kethüda ile kâtibinin yirmi beşer, neferlerin ise altı ilâ sekizer akçe yevmiyeleri vardı. Topçular da yeniçeriler gibi orta ve bölüklere ayrılmış olup, bunların da her orta ve bölüğünün insan mevcudu yekdiğerine eşit değildi.

Topçu ocağının mevcudu onaltıncı asırdan sonra gittikçe artmışsa da, ocak mevcudu artarken eski mükemmeliyet pek devam etmemiştir. Eski tarihî eserlerde topçuların mevcuduna ait zengin bilgi bulunmadığı gibi mevcutlar da yek diğerini tutmamaktadır. Bu bakımdan tarihî eserler yerine kanunnamelerle mevacib defterlerindeki rakamları esas almak şüphesiz daha doğru olur. Âtıf Efendi kütüphanesinde 1734 numaraya kayıtlı olan onaltıncı asrın ilk yarısına ait bir kanunname de topçu mevcudu 1204 olarak gösterilmektedir. Kanunnameler kadar itimada şayan bir eser olan Koçi Bey risalesinde ise topçular 1574 yılında 1099 nefer, Dördüncü Murad zamanında 1452 nefer gösterilmekte, Sultan İbrahim zamanında da top ve kundaklarına bakan neferlerin iki

üç bin kişi olduğu kaydedilmektedir. Raşid tarihinin ikinci cildinin 21 inci sayfasında, İkinci Süleyman'ın cülûsu münasebetiyle cülûs bahşişine harcanan para zikredilirken mevacib defterlerine göre: tekaüdleriyle birlikte İstanbul'daki yeniçeriler 38131, serhad kalelerindeki yeniçeriler 32.263, İstanbul ve serhad kalelerindeki cebeciler 12.153 nefer dendikten sonra topçuların 5.084. top arabacılarının 676 nefer olduğu derçedilmiştir.

Kapıkulu veya dergâh-ı âli topçuları hudut ve sahillerdeki kalelerde de hizmet ederlerdi. Bunlar kale dizdarlarının yani kalelerin muhafız kumandanlarının emrinde olurlardı. Kalelerde kapıkulu topçularından başka timara dahip yerlikulu topçularının bulunduğunu ayrıca hatırlamak lâzımdır.

Onbeşinci asır ortalarından itibaren yükselmeye başlıyan Osmanlı topçuluğu onaltıncı asırda en mükemmel dereceye ulaşmış, fakat ondan sonra bir duraklama devrine girdiği cihetle, Onyedinci asırda Avrupa topçuluğu Osmanlı topçuluğunu geride bırakmaya başlamış, Onsekizinci asırda ise tam mânasiyle ileriye geçmiştir. Onun içindir ki Onsekizinci asrın ikinci yarısında topçulukta ıslahat yapılmaya teşebbüs edilmiştir. Topçulukta ıslahata, ilk teşebbüs hareketi Üçüncü Mustafa zamanında vukubulmuştur.

IV — TOP ARABACILARI OCAĞI

At, katır ve deve gibi hayvanların sırtlarında taşınamıyacak derecede büyük topların imaline başlandıktan sonra meydana getirildiği anlaşılan top arabacıları ocağının ne zaman kurulduğu belli değildir. Topçuluğun inkişaf ve muharebelerdeki kullanılış seyri gözönüne getirilince, büyük topların nakil işini deruhte eden bu sınıfın Fatih Mehmed zamanında ihdas edilmiş olmasına ihtimal vermek gerekmektedir.

Yaya bir sınıf olan top arabacıları ocağına kapıkulunun diğer kısımlarında olduğu gibi Acemi ocağından efrad alınırdı. Top arabacıları İstanbul'da yetişip oturmakla beraber, kapıkulu topçularının idaresinde ağır topların mevcut olduğu bazı mühim kalelerde de top arabacıları bulunurdu. Top arabacılarının bir kısmı arabaların imalât işlerinde çalışırdı. Top arabaları hayvanlarla çekildiğinden bunların idaresinde hayvanlar da vardı. Top arabacılarından pek az şekilde bahseden eser ve vesikalardaki mevcut bilgiye bakılırsa top arabacılarının imalâthanelerinin Tophane'de deniz kenarında, kışlalarının ise Şehremini'nde olduğu anlaşılmaktadır.

Top arabacıları sınıf ve meslekleri icabı topçularla birlikte sefere giderlerdi. Bozuk yollarda, yağmurlu havalarda ve bataklık sahalarda top nakli hayli mesele idi. Bu bakımdan top arabacılarının vazifeleri yerine göre pek fazla müşkilât arzederdi.

Top arabacıları ocağı da diğer kapıkulu sınıfları gibi bölüklere ayrılmışu. Yine diğer sınıflarda olduğu gibi bunların bölüklerindeki nefer sayısı da birbirine uymazdı. 1687 senesine ait mevacib defterinde top arabacıları 63 bölük gösterilmekte, en kalabalık bölük mevcudunun 52, en azının da bir nefer olduğu görülmektedir. Bu ocağın en büyük âmirine «Arabacı başı» denilmekteydi. Top arabacılarının miktarı pek kabarık değildi. Koçi Bey risalesinde: 1574 de 400, Dördüncü Murad zamanında ise 591 nefer oldukları kaydedilmiştir. 1687 yılına ait mevacib defterinde top arabacılarının mevcudu 622 gösterilmiştir.

Topçu ocağının tamamlayıcısı durumunda olan top arabacıları ocağı, topçu ocağının ıslahı sırasında ele alınarak ıslaha tâbi tutulmuş ve piyade ve süvari olmak üzere iki kısma ayrılarak yeni bir şekil verilmiştir.

V — HUMBARACI VE LÂĞIMCI OCAKLARI

Osmanlı ordusunda humbara yapan ve bunları harplerde düşmana karşı kullanan efrad vardı. Humbara, demir veya tunçtan dökülürdü; içi boş ve yuvarlak şekilde yapılarak içine patlayıcı madde doldurulup düşmana atılan bir harp vasıtası idi. Humbaralar top veya el ile atılırdı.

Osmanlı ordusunda humbaranın hangi tarihten itibaren kullanıldığı kesin şekilde bilinmiyorsa da, Onaltıncı a-

sır içinde humbaracı efradından bahseden vesikalar mevcuttur.

Humbaracılar ayrı bir ocak sayılmakla beraber diğer kapıkulu ocakları derecesinde müstakil ve derli toplu halde olmayıp miktarları da fazla değildi. Bunları üç kısma ayırmak mümkündür:

1 — Cebeci ocağına bağlı humbaracılar. Bunlar daha ziyade humbara imali ile meşgul olur ve humbara atmaları gerekince el ile atarlardı.

2 — Topçu ocağına mensup humbaracılar. Bunlar ulûfeli yâni maaşlı humbaracılardı.

3 — Kale muhafazasında bulunan humbaracılar. Bunlar humbaracı sınıfının en esaslı kısmını teşkil ederlerdi. Maaşlı olmayıp tımarlı idiler ve devlet merkezinde bulunmayıp kalelerde hizmet ederlerdi. Fakat en büyük âmirleri hükûmet merkezinde bulunan humbaracıbaşı idi.

Humbaracılar Onyedinci asrın sonlarında ehemmiyetlerini kaybetmişlerdi. Fakat Onsekizinci asrın ilk yarısında yeniden ele alınarak ıslahına çalışıldı. Bu ocağın ıslahına memur olan şahıs, aslen bir Fransız olan Humbaracı Ahmed Paşa idi. Türkiye'ye iltica ettikten sonra islâmiyeti kabul ile Kont Bonneval ismini Ahmed'e çeviren bu şahıs 1731 de humbaracı sınıfının ıslahına girişmiştir. Humbaracı Ahmed Paşa'nın başladığı ıslahat üzerine, tımarlı humbaracılardan başka bir de ehliyetli humbaracı yetiştirmek için ulûfeli humbaracı ocağı kurulmuştur.

Kapıkulunun piyade kısmına dahil sınıflardan birisi de lağımcı ocağı idi. Lağımcılar, kaleleri yıkmak için toprak altından lağım kazar ve kazılan kısmın icap eden yerine barut doldurup ateşler, böylece müstahkem kalelerin zaptında mühim rol oynarlardı. Lağım kazıp bunları patlatarak hisarları yıkıp berhava etmekle vazifeli olan lağımcıların orduda ilk defa hangi tarihte istihdam edildiklerini bilmiyoruz. İkinci Murad zamanında bazı kalelerin zaptında lağımcıların faaliyette bulunduklarına dair bazı kayıtlara rastlanmaktaysa da, bunların kapıkuluna mı bağlı oldukları, yoksa tımarlı askerlere mi dahil bulundukları zikredilmemiştir. İstanbul muhasarasında lağımcıların faliyet tarzlarına dair tafsilâtlı sayılacak derecede bilgiye sahip bulunmaktayız.

Osmanlı ordusunda istihdam edilen lağımcılar iki kısımdı. Bunlardan bir kısmı cebeci ocağına merbut olup cebecibaşının emri altındaydı. Diğer kısmının ise tımarları vardı. Tımarlı lağımcıların en büyük âmirine «lağımcıbaşı» denirdi, «lağımcılar kethüdası» ve «lağımcılar çavuşu» bu ocağın büyük, «alemdar» da küçük rütbeli subayı idi.

Osmanlı ordusundaki lağımcılık bir nevi mühendisliği gerektiren ihtisas işiydi. Onyedinci asrın ortalarına kadar lağımcıların ehliyet ve ihtisasları iyi bir şekilde devam edip ondan sonra bozuldu. Zira Onyedinci asrın ortalarından itibaren bu ocağa ehil olmayan adamlar alındığı gibi miktarları da azaldı. Lağımcı ocağı intizamını muhafaza ederken bazen, ihtiyaç karşısında dışarıdan da adam alınırdı. Fakat bunların bilgi ve ehliyetlerinin yerinde olmasına dikkat edilirdi. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, sefere gidilirken ücreti verilmek suretiyle dışardan alınan lağımcıların ekserisi hıristiyan Ermenilerden mürekkepti.

Onsekizinci asrın son yarısında bazı askeri sınıflarda ıslahat yapılmak istenirken lağımcılar da ele alınmıştır. Bilhassa Halil Hamid Paşa'nın sadareti zamanında muntazam talimler yaptırılmış bu sınıfa alâkayı çekebilmek için lâğımcılara mahsuldar topraklardan tımarlar verilmiştir.

VI — KAPIKULU SÜVARİLERİ

Kapıkulu askerinin piyade ve süvari olmak üzere ikiye ayrıldığını evvelce söylemiştik. Kapıkulu piyadelerinin en mühim kısmını yeniçeriler teşkil ettiğinden, yaya kapıkulu denince akla daha ziyade yeniçerilerin geldiği, hattâ cebeci, topçu, toparabacı ve lağımcı gibi diğer yayalar üzerinde pek durulmadan kapıkulu piyadesi namına yeniçerilerden bahsedildiği malûmdur. Halbuki kapıkulunun atlı kısmı için böyle bir tefrik yapılmıyarak «Kapıkulu süvarisi», «altı bölük halkı» veyahut da «bölük halkı» tâbiriyle atlı kapıkulunun tamamı kastedilir. Maamafih sonraları kısa-

ca «sipahi» kelimesiyle kapıkulu süvarilerinin tamamının kastedildiğine de şahit olunmaktadır. Osmanlı ordusunun en kalabalık bölümünü teşkil eden tımarlı sipahilerin, kapıkulu sipahileriyle karıştırılmaması lâzımdır. Nitekim bunlara «topraklı süvari», «tımarlı süvari» veyahut da «erbab-ı tımar» dendiğinin hatırlanması gerekir.

Altı bölükten ibaret olan kapıkulu süvarilerinin ilk iki bölüğü Birinci Murad zamanında Rumeli beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle teşkil edilmiştir. Diğer dört bölüğü meydana getiren «Ulûfeciyan-ı yemin» ve «Ulûfeciyan-ı yesar» yâni sağ Ulûfeciler ile sol ulûfecilerin ve «Gurabâ-i yemin» ve «Gurabâ-i yesar» yani sağ garibler ile sol gariblerin Onbeşinci asır ortalarına doğru teşkil edildikleri anlaşılıyor. Sonradan kurulan ve ilk iki bölüğe nisbetle daha aşağı derecede kabul edilen bu dört bölüğe «Bölûkât erbaa» da denilir.

1 — Süvari ocağına efrad alınması

Kapıkulu piyadesinin en önemli ve kalabalık kısmını teşkil eden yeniçeri ocağına acemi ocağından efrad alınırdı. Halbuki hükûmet üzerindeki nüfûzları ve harpteki ehemmiyetleri yeniçeriler kadar ileri olmayan kapıkulu süvarileri derece ve maaş bakımından yeniçerilerden daha yüksek oldukları cihetle, buraya efrad alınan yerler de, maaş ve dereceleri ile mütenasip sahalardı. Süvari ocağına mahreç teşkil eden yerler şunlardı:

a) Topkapı sarayı ve buraya bağlı müesseseler: Süvari ocağına mahreç olan en mühim saha Topkapı sarayı ile teşkilâtı bakımından Topkapı sarayına bağlı Galata sarayı, İbrahim Paşa sarayı ve Edirne sarayı idi. Saray teşkilâtı kısmında belirttiğimiz veçhile Edirne, Galata ve İbrahim Paşa sarayları iç-oğlanları kanunî müddetler sonundaki «çıkma» larla, cülûs dolayısiyle yapılan «büyük çıkma» larda, en kabiliyetlileri Topkapı sarayının büyük ve küçük odaları için ayrılıp diğerleri kapıkulu süvari bölüklerine verilirdi. Bunların verildikleri bölükler aşağı bölükler ad-

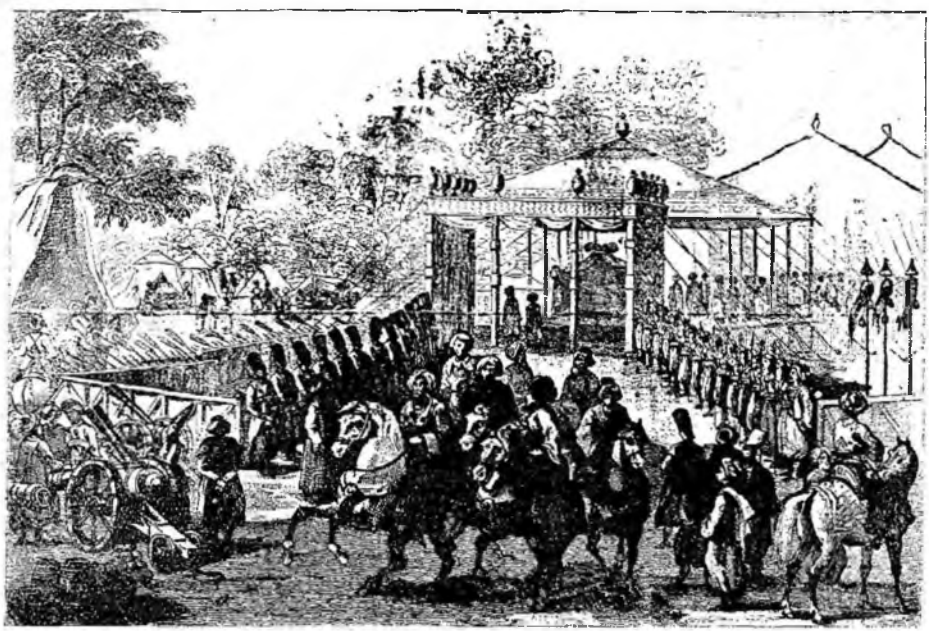

Davudpaşa ordugâhı (Juannin'den)

dedilen ulûfeci ve garibler kısmı idi. Bu saraylar iç oğlanları tahsilden başka ata binmek kılıç kullanmak ve cirit oynamak talimi yaptuklarından, süvarilik için gereken ehliyeti peşinen kazanmış hâlde olurlardı.

Süvari ocağına Topkapı sarayının enderun iç-oğlanları denilen büyük ve küçük odalar ile seferli, kiler ve hazine kısmından efrad alınırdı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları II» isimli eserinin 139 ncu sayfasında, Koçi Bey »Süvari bölüklerine oğlan verilmesini hazine odasından başlattırıyor» demekteyse de, meşhur risalenin Ali Kemali Aksüt neşrinde, Uzunçarşılı'nın söylediği şekilde sarih bir ayırmaya rastlanmamakta ve ancak iç-oğlanları diye umumi bir tâbire rastlanmaktadır. Nitekim mezkûr matbu risalenin 92 inci sayfasında, bu nokta şöyle anlatılmaktadır: «Silâhdar, kanun mucibince liyakatı olan iç-oğlanları ve bostancı kullarımızdan alınup, defterlerin mukabeleci tutar ve sipahi olanların isimleri kaydolmak için hatt-ı hümâyununuz mukabeleciye yazılur. Bir sipah fevt oldukta haberini mukabeleciye getürene, kanun-ı kadim mucibince yevmiye iki akçe terakki verilir. Fevt olanların ve münhallerin defterini mukabeleci, veziriâzam kulunuza mevacib çıktıkta verüp ol dahi rikâb-ı hümâyunumuza "şu kadar münhal sipahilik vardır, mevacibleri hazine-i âmireye kalmıştır" diyü arzeder.»

Koçi Bey'in bu ifadesinde de görüldüğü üzere, süvari bölüklerine alınanlar arasında bostancılar da vardı. Enderun-u hümâyun iç oğlanları ile bostancılardan süvari ocağına çıkanlar sipah ve silâhdar bölüklerine verilirlerdi.

b) Yeniçeri ocağı: Yeniçeri ocağı subay ve neferlerinin terfie hak kazananlarının bir kısmı süvari ocağına alınırdı. Yeniçeri ocağından gelenler muayyen bir bölüğe verilmeyip hizmet ve yevmiyelerinin miktarlarına göre, ya en mümtaz bölükler olan sipah ve silâhdar bölüklerine, veyahut da Ulûfecilere verilirdi. Bu hususiaki takdir hakkı yeniçeri ağasına aitti. Yeniçeri ocağından çıkma yapılacağı zaman, ne miktarda bölükbaşı ve yayabaşının ve yeniçeri neferinin bölüğe çıkacağı bildirilir, o da yeniçeri subay ve neferlerinden münasıp gördüklerini bir liste halinde Divan-ı hümâyuna arzederdi. Maamafih bazan yeniçeri ağasının inhasına lüzum kalmadan fevkalâde hizmetleri dolayısiyle süvari bölüklerine terfi ettirilen yenieriler de olurdu.

c) Topçu ve Cebeci ocakları: Bu ocaklar halkından da süvari ocağına verilenler olurdu. Fakat bu neviden kimselerin sayısı pek azdı.

Bütün bunlardan başka hariçten de fevkalâde hizmet edenlerin ulûfeci ve garibler bölüklerine alındıkları olurdu. Müverrih Âli'ye göre «ekâbir kulundan ve Mısır ve Şam ve Bağdad kullarından birer tarihle bölüğe geçenler» de vardı. Tabiî bu hal nizamların gevşediği zamana rastlıyordu. «Veledeş» denilen süvari oğullarının ocağa yazılmaları da bu gevşeme devrine rastlamaktaydı. Onyedi ve Onsekizinci asırlarda bazen ihtiyaç dolayısiyle, bir yerde, üç sene muvaffakıyetle hizmet etmişler arasından da süvari ocağına efrad alınmıştır.

2 — Süvari ocağının bölükleri

Daha yukarılarda da zikredildiği veçhile kapıkulu süvarileri altı bölükten mürekkepti. Bunun için «altı bölük yoldaşları» şeklinde de anılan süvarilerin ilk iki bölüğü olan sipah ve silâhdar mümtaz kısmı teşkil eder, ondan sonra gelen sağ ve sol ulûfeciler «Orta bölük», sağ ve sol garibler de «aşağı bölük» tarzında bir tefrike tâbi tutulabilirdi.

Süvari bölüklerini meydana getiren altı bölükten her biri yeniçerilerin orta ve bölüklerinden çok daha kalabalıktı. Fakat bu altı bölük de ayrıca kendi kadroları dahilinde bölük tabiri altında taksimata tâbi tutulurdu. Altı bölüğün herbirinin ayrı ayrı bayrağı mevcuttu. Koçi Bey risalesinde, her bölüğün alâmeti fârikası yerine geçen bayrakları şu ifade ile tanıtılmaktadır: «Baş ağa sipahi oğlanı ağasıdır, kırmızı bayrak derler. İkinci ağa silâhdar ağasıdır, sarı bayrak derler. Üçüncü ağa yeşil bayrak ağasıdır, ulûfeciyan-ı yemin derler. Dördüncü ağa ak bayrak ağasıdır, ulûfeciyan-ı yesar derler. Beşinci ağa kırmızı ile yeşil bayrak ağasıdır, gurabâ-ı yemin derler.

Altıncı ağa yeşil ile beyaz bayrak ağasıdır, gurabâ-i yesar derler. Her birinin neferi hangi bayrakda ise öylece bayrak götürür».

a) Sipah bölüğü : Süvari ocağının en itibarlı bölüğünü teşkil eden sipah bölüğüne, ilk zamanlarda nüfuzlu devlet adamları ile kumandanların çocukları alınırdı.

Sipah bölüğünün itibarlı durumu gerek harp gerekse sulh zamanında bunlara gördürülen vazifelerde belli olurdu. Muharebe zamanında çadırlarını padişahın otağının sağında kuran sipah bölüğü efradı, ordu merkezinin sağ tarafındaki saltanat bayrakları altında, bazan da hükümdarın arka tarafında bulunurdu. Padişahın otağının muhafazası için bir gece sipah, bir gece silâhdar bölüğü nöbet tutardı.

Sulh zamanında padişahın camiye çıkışlarında bir miktar sipah bölüğü efradı ikişer ikişer padişahın sağında, silâhdar bölüğü efradı da solunda yürürdü. Divan-ı hümâyunun toplantı günlerinde yüz nefer kadar sipah ve silâhdar bölüğü efradı, Topkapı sarayının ilk kapısını teşkil eden Bâb-ı hümâyun önüne kadar gelerek selâm resmini ifa ederlerdi. İstanbul'da merasimle ilgili bu işlerden başka, yine sulh zamanında sipah efradından bir kısmına cizye, ağnam resmi, mukataa gibi vergilerin tahsiline ait vazifeler de verilirdi.

Koçi Bey, süvari ocağının teşkilât ve bayraklarını anlatırken: «sipahi-i kırmızı bayrak üç yüz bölüktür; cümle neferi beş bin, altı bin olur» dediği halde, Dördüncü Murad zamanındaki kapıkulu askerleri ve saray hizmetlerinin miktarını sıraladığı cetvelde bunları 7000 kişi, 1574 senesindeki sayılarını da 2.210 nefer olarak kaydeder Koçu Bey risalesinin kapıkulu askerinin teşkilâtına müteallik (Ali Kemali Aksüt neşrinde 90-94 üncü sayfalar) kısmı Sultan İbrahim zamanına ait olduğu cihetle, kapıkulunun muhtelif sınıfları için zikrettiği rakamların, bir önceki padişah zamanından farklı oluşunu tabii karşılamak lâzımdır.

b) Silâhdar bölüğü : Fatih Sultan Mehmed zamanında silâhdar bölüğü «baş bölük» durumunda iken, bey-zâdeler ile

Kapıkulu süvarisi (Sipah)

Kapıkulu süvarileri savaşta
(Yukarıki resim Ferriol ve aşağıdaki Almanca bir kıyafet albümünden)

sipahi-zâdelerin çoğalarak kendilerine kırmızı bayrak verilmesi üzerine, silâhdar bölüğü ondan sonra addedilmeye başlanmıştır.

Silâhdar bölüğü seferlerde askerin geçeceği yolları açıp temizlemek, köprüleri tamir ve bataklıkları kurutmakla mükellef tutulurdu. Padişah sefere iştirak ediyorsa ordunun geçeceği yolun iki tarafına bir kaç milde bir «sancak tepesi» adı ile sun'î tepeler yaptırırlardı. Yol açılması için lüzumlu malzemeyi teşkil eden kazma kürek gibi şeyler Cebeciler tarafından nakil ve temin edilirdi. Silâhdar bölüğünün bundan başka tuğculuk, yedekcilik ve buçukculuk gibi itibarlı vazifeleri de vardı. Silâhdarlardan yirmi üç kişi padişaha ait tuğları nakleder ve başlarında «tuğcu başı» denilen bir subay bulunurdu. Yedekçi başı denilen subayın idaresinde padişahın yedek atlarını çeken 30 silâhdar neferinden ibaret topluluğa «yedekçiler», padişahın alayla camiye gidişinde hükümdarın fukaraya vereceği parayı dağıtanlara «buçukcu» denirdi.

Silâhdar bölüğünün mevcudu da sipah gibi kalabalıktı. Bu da kendi bünyesi içinde 265 bölüğe ayrılırdı.

c) Ulûfeciyân-ı yemin ve ulûfeciyân-i yesar bölükleri: Sağ ulûfeciler ve sol ulûfecilerden ibaret olan bu iki bölüğe orta bölükler de denilirdi. Miktarları sipah ve silâhdarlar kadar çok olmayan bu iki bölükten ulûfeciyân-ı yemin yüzyirmi bölüğe, ulûfeciyân-ı yesar da yüz bölüğe ayrılırdı. Yürüyüşlerde sağ ulûfeciler, hükümdarın sağında yürüyen sipah bölüğünün sağında, sol ulûfeciler de hükümdarın solunda yürüyen silâhdar bölüğünün solunda yürürler; konak yerlerinde de padişah sancağının sağ ve sol tarafında dururlardı. Hazineyi beklemek vazifesi de ulûfecilere aitti.

d) Gûrabâ-i yemin ve Gurabâ-i yesar bölükleri: Sağ ve sol gariblerden ibaret olan bu iki bölüğün derecesi hepsinin altında olduğundan «aşağı bölükler» de denilirdi. Guraba bölükleri efradı arasında Edirne, Galata, İbrahimpaşa sarayından gelme efrad olduğu gibi, Türk, Kürt ve Acem gençlerinden, müslümanlığı kabul edip muharebelerde fevkalâde başarı gösterenlerden de bir hayli insan vardı. Bazı kaynakların ifadesine nazaran guraba bölükleri en güç ve tehlikeli hizmetlerde istihdam olunurlardı. Sancağ-ı şerif'in, sancağ-ı şerif olmadığı devirde padişah sancaklarının muhafazası gariblere aitti.

Sağ ve sol garibler yüzer bölüğe ayrılırdı. Onaltıncı asrın sonlarına kadar mevcutları ulûfeci bölükleri derecesinde veya onlara pek yakın miktarda iken, Onyedi ve Onsekizinci asırda bütün süvariler gibi bunların da sayıları artmakla beraber umumiyetle ulûfecilerden daha az miktarda olmuşlardır.

3 — Kapıkulu Süvarilerinin hizmetleri

Kapıkulu süvarilerinin bir kısmı İstanbul'da, çoğu ise Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif vilâyetlerinde bulunurlardı. İstanbul'dakilerin ikamet yerleri Süleymaniye'de hastane civarındaki dokuz adet bekâr odası ile Sultan Ahmed hanı, Çemberlitaş karşısındaki elçi hanı ve Yenicami hanı idi. Kapıkulu süvarisinin İstanbul dışında kalanları ilk devirlerde Edirne, Bursa, Kütahya gibi yakın yerlerde ve bu şehirlerle İstanbul arasında kalan sahada otururlardı. Lâkin sonraları daha uzak şehirlere gitmeleri icap etti. Böylece Onyedi ve Onsekizinci asırlarda, saydığımız şehirlerden başka, Halep, Şam, Adana, Aksaray, Konya, Sıvas, Amasya, Ankara, Selânik, Belgrad, Mora, Bosna ve daha bazı mahallerde ikamet ediyorlardı.

Kapıkulu süvarilerinden İstanbul'a yakın yerlerde bulunanlar üç ayda bir

Kapıkulu süvarileri (Juannin'den)

hükûmet merkezine gelerek maaşlarını alır sonra yerlerine dönerlerdi. Bunlar maaş almak üzere İstanbul'a gelişlerinde bazı uygunsuz hareketlerde bulunduklarından sonraları topluca İstanbul'a gelmeleri usulü kaldırılıp memur ettikleri subay ve arkadaşları vasıtasiyle maaşlarını getirtmeleri usûl ittihaz edilmiştir. Merkeze hayli uzaktakilerin gelip geriye dönmeleri hem güç hem de masraflı olduğundan böyleleri ellerinde «ibtida» denilen tevcih kâğıtlarını subay veya arkadaşlarına bırakarak maaşlarını kırdırırlardı. İstanbul dışındaki kapıkulu süvarileri «Sipah kethüda yeri» denilen subaylarının idaresinde bulunurlardı.

Kapıkulu süvarilerinin hazardaki hizmetleri İstanbul veya İstanbul dışında bulunuşlarına göre değişiklik arzederdi. İstanbul dışındakilerin vazifesi daha ziyade bulundukları sahada kale muhafızlığı idi. İstanbul'dakilerden bir kısmının, daha yukarıda temas edildiği veçhile, padişahın camiye çıkışlarında ve Divan-ı humâyun toplantı günlerinde merasime ait vazifeleri vardı. Bir kısmına da maliyenin tahsilât işlerinde vazife verilirdi. Bu neviden hizmet seferde bile tatbik edilirdi. Onaltıncı asırda maliye kâtipliği, divan kâtipliği, ihtisap kâtipliği, ırgad kâtipliği, beytülmal-i amme ve hassa emin ve kâtipliği, avârız ve nüzûl kâtiplikleri ile bağ resmi, ağnam resmi, ağıl resmi, cizye gibi vergilerin tahsili işlerine süvariler memur olurlardı. Kanunî Süleyman, kapıkulu süvarilerinin eskilerinden üç yüz kişiyi bu çeşit işlerle vazifelendirirdi. Kanunî zamanında süvarilere yapılan malî tahsilât işleri ondan sonra da devamla 1591 e kadar muntazam işlemişti. Bu tarihten sonra süvariler cizye tahsilinde kullanılmış, fakat hem iyi kontrol edilmemesi, hem de tatbikatın sakat usûllerle yapılması yüzünden bir takım şikâyet ve suistimallere sebep olmuş, neticede Onyedinci asır ortalarından itibaren süvarilerin cizye tahsilinde istihdamından vazgeçilmiştir.

Harp zamanında İstanbul dışındaki süvarilerin toplanmaları için kadılara hükümler yazılır ve onların bulundukları yerlere çavuşlar salınarak hareketc geçmeleri bildirilirdi. Süvarilerin hep beraber ve toplu halde sefere katılmaları şarttı. Bunlar 1593 yılına kadar topluca hükümdarla birlikte, bu tarihten sonra ise veziriâzam ve serdar-ı ekremle beraber sefere iştirak ederlerdi.

Harpte padişah veya serdar-ı ekremin çadırını, hazineyi bekleme ve muhafaza işi bunlara aitti. Çarpışmalarda ordunun merkez bölümünde bulunurlar ve derin iki hat üzerine tertibat alırlardı. Süvariler çok olursa üç hat da teşkil ederlerdi. Bunlar hatlarına göre sıra ile hücuma geçerler ve düşman hatlarını zedeleyip yarıncaya kadar hücumlarını tekrarlarlardı. Seferde bazı kalelerde muhafızlık da yaptırılırdı.

4 — Kapıkulu süvarilerinin yevmiye ve subayları

Süvarilerin kapıkulu askerinin en itibarlı oluşları yevmiyelerinin yüksekliğiyle de tebarüz etmekteydi. Ocağa ilk girenlerin yevmiyeleri menşe', kıdem ve dahil oldukları bölüğe göre değişik miktarda olurdu. Topkapı sarayından çıkanlardan yevmiyeleri en aşağı ondokuz akçe kadar olanlar sipahi bölüğüne, Onyedi ve Onsekiz akçe ile çıkanlar silâhdar bölüğüne verilirdi. Edirne, Galata ve İbrahimpaşa sarayından ondört ilâ onaltı akçe ile çıkanlar sağ ve sol ulûfecilere verilirdi. Sipah ve silâhdar bölüklerine verilen saray çıkmaları arasında yirmi ilâ otuz akçe yevmiye ile kaydolunanlar vardı. Bunlar bölüklere kaydolunduktan sonra yevmiyeleri kıdem ve hizmet durumlarına göre daha da yükselirdi. Müverrih Âli'nin meşhur eserinin basılmamış nüshasında, altı bölük efradı arasında elli akçeden fazla yevmiye alan efrad bulunduğu bildirilmektedir.

Kapıkulu süvarilerinin subaylarına gelince: Bunların altı bölüğünün beherinin ağa unvanı ile anılan birer âmiri vardı. Her bölüğün ağası müstakil olup hepsine birden topluca «altı bölük ağaları» denirdi. Altı bölük ağaları teker teker «sipah ağası» veya «sipahi oğlanları ağası», «silâhdar ağası» veya «silâhdar başı» şeklinde anıldığı gibi bölük bayraklarının rengine göre «kırmızı bayrak ağası», «sarı bayrak ağası» şeklinde de anılırdı. Altı bölük ağaları, hüküm-

dara yakın olan «rikâb ağaları» ndan idiler. Altı bölük ağalarının en yüksek derecelisi sipah bölüğü ağası idi. Diğerleri bundan sonra gelirdi. Bölük ağalıklarında münhal vukubulunca, umumiyetle, bir aşağı bölük ağası daha yukarı dereceli bölük ağalığına geçirilirdi; fakat Onaltıncı asır sonlarından itibaren bu sıraya pek riayet edilmemiştir. Altı bölük ağalarının yük akçe ve daha yukarı miktarda yevmiyeleri olup ayrıca senede onaltı, onyedi bin akçe geliri olan arpalıkları vardı.

Sipah ve silâhdar ağaları terfi ile bölük dışına çıkarlarsa sancak beyi olurlardı. Orta ve aşağı bölük ağalarından fevkalâde hizmeti görülenler de bazen sancak beyi tayin edilirlerdi. Nizamların gevşeyip bozulduğu devirde bu usûle bağlı kalınmadığı, bazan kanun hilâfına ulûfeci ve garibler bölükleri ağalarının birdenbire beylerbeyliğine tayin edildikleri de vakidir.

5 — Kapıkulu Süvari Ocağının bozulması

Osmanlı devlet müesseselerinde bozulma başladığı sırada süvari ocağı da bunun dışında kalamamıştı. Bozukluk, mevcut kanunlara muntazaman riayet edilmemek şeklinde tezahür etmiş, kanunlara riayetsizlik ve sair müesseselerdeki zâfiyet, yüksek makam sahibi devlet erkânında görülen gevşeklik, ehliyetsizlik, yekdiğeriyle rekabet gibi kötü haller, ilkin bu askerin disiplinin bozulması, bir müddet sonra da çileden çıkması neticesini vermiştir.

Kanunların ihlâli suretiyle ocağın bozulmaya yüz tutması Onaltıncı asır sonlarında başlamıştır. Kanun hilâfına ilk defa ocağa asker alınması Özdemiroğlu Osman Paşa'nın sadareti sırasında vuku bulmuştur. Osman Paşa doğu harekâtı sırasında hizmeti görülen askerlerden bazılarını kapıkulu süvari ocağına kaydetmiş, onun bu hareketi, bundan sonra, kanunlarla tespit edilmiş şartlar dışında ocağa adam alınmasına yol açmıştır. Nizamlar gevşeyince, ulûfe ve kayıt defterleri ellerinde bulunan çavuşlar bölüklerdeki münhalleri para karşılığında ulema uşaklarına ve sanat erbabına satar hâle gelmişlerdir.

1651 yılına kadar süvari ocağına iki şekilde adam kaydedilmiştir. Birinci şekle göre; harp zamanında kalelerde muayyen müddet hizmet görenlerden kayıtlar yapılmış, ikinci şekilde de orduda yine bir müddet hizmet ifa edenlerden «serdengeçti» namı ile namzed kayıtları icra edilmiştir. Serdengeçti diye kaydedilenler üç sene için namzed kabul edilip bilâhara maaş defterine geçirilmişlerdir. Lâkin zikrolunan tarihten sonra, bu usûl de kaldırılıp hizmetine ve ehliyetine bakılmadan doğrudan doğruya adam alınmıştır.

İşte, ocağa gerek eski usûller dışında adam alınması, gerekse sair çeşitli sebepler yüzünden bunların disiplinleri gevşemiş ve Onyedinci asrın başlarından itibaren devlet adamlarını dinlemeyen, arzularını zorla tatbike çalışan ve nihayet isyanlar çıkaran bir kalabalık haline gelmişlerdir. Ekserisinin İstanbul dışında bulunmaları dolayısiyle maaş defterlerinde isimleri geçen şahısların mühim bir kısmının mevcudiyetlerini tespit imkânı olmamıştır. Sefere iştirak edenlerin sayısı maaş defterindekilerin miktarından daima eksik olmuş, bazı zamanlar sefere katılanlar defterlerdeki miktarın ondabirini ancak bulmuştur.

Süvari ocağı bozuldukça yeniçeriler gibi bunların sayısı da fazlalaşmıştır. İdris-i Bitlisî ve Âlî'ye göre; Fatih Sultan Mehmed zamanında sekiz bin, Selânikî'ye göre 1574 te 5.885, Koçi Bey'e göre, yine ayni tarihte 5,957 iken Onaltıncı asrın son yılları ile Onyedinci asrın ilk yarısında miktarları daha da artmıştır. Ayni Ali'nin «kavanin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezamin-i defter-i divan» ında kaydettiğine göre 1609 yılında kapıkulu süvarilerinin yekûnu 20.844 e yükselmiştir. Dördüncü Murad zamanında miktarları biraz indirilen. Köprülüler zamanında onbeş bin küsûr olan kapıkulu süvarileri Onyedinci asrın sonlarına kadar bu rakamın etrafında dolaşmış, Onsekizinci asır başında yine kabararak yirmi binin üstüne çıkmıştır. Nitekim 1713 senesinde 22.169 kişi oldukları görülmektedir.

Kapıkulu askerinin nizam ve disiplini bozuldukça serkeşlikleri çoğalmıştır. 1379 uncu sayfadaki 108 numaralı ilâve-

de izah edildiği veçhile, kapıkulu süvarileri 1588 de Divan-ı hümâyunu basarak. kelle istemişlerdir. Osmanlı tarihinde bu hâdise pek ehemmiyetli addedilir. Zira süvariler bu silâhlı isyan hareketleriyle yeniçerilere de pek kötü örnek olmuşlardır. Bundan sonra kapıkulu sipahilerinin daha başka isyanları da olmuştur. Sipahilerin pek fazla şımarıklıklar etmeleri Üçüncü Mehmed, Birinci Mustafa zamanları ile Dördüncü Murad ve Dördüncü Mehmed'in saltanatının başlarına rastlamaktadır. Sipahilere bu hareketleri karşısında en mühim darbeyi Dördüncü Murad ile Köprülü Mehmed Paşa vurmuştur. Bu darbelerden sonra kapıkulu süvarileri en itibarlı askerî sınıf olmaktan en aşağı dereceye düşmüşlerdir. Onsekizinci asırdan itibaren hiç bir suretle itibar ve kıymetleri kalmıyarak nizamsız ve metrûk bir halde bırakılmışlardır.

2 — Eyalet askeri

Osmanlı ordusunun büyük kısmını eyalet askerleri teşkil ederlerdi. Geniş ülkelerde fetihler yapılmasını sağlıyan kuvvetler ,esas itibariyle, daimi ve maaşlı kapıkulu askerleri dışında kalan kuvvetlerdi. Kısa ve toplu bir isimle eyalet askerleri diye zikredilen bu kuvvetlerin en mühim kısmı tımarlı veya topraklı sipahilerdi. Bunlardan başka yürük, yaya ve müsellemler, cerahor, canbaz, tatar akıncılar, deliler, azaplar, gönüllü ve beşliler vardı.

I — TIMARLI SİPAHİLER

Eyalet askerlerinin, dolayısiyle de Osmanlı ordusunun en mühim rüknü tımarlı sipahilerdi. Tımarlı sipahi, Osmanlı toprak idare sisteminin askerî vechesini, hattâ daha isabetli bir tâbirle askerî muhassalasını meydana getiriyordu. Hukukî, malî, idarî ve askeri cepheleriyle bir bütün teşkil eden Osmanlı toprak idaresinin burada yalnızca askerî tarafını ele almak diğer taraflarını ayrı bir başlık altında tetkik etmek daha uygun düşecektir.

Tımarlı sipahinin bünyesini iyi anlıyabilmek için, tımarlı veya topraklı süvari teşkilâtının «iktâ» sisteminden meydana geldiğini, işin askerî tarafının mücerret halde ele alınmasının mümkün olmadığını da unutmamak lâzımdır. Binaenaleyh mevzua girilirken, miri toprakları işleten ve fiilen üzerinde oturan köy halkına «raiyyet» veya «reâya», bir köyün tımar adı altında bir dirlik addolunan vergilerine sahip olan şahsa «sahib-i raiyyet», sahib-i raiyyet olan kimseye, nezaret ettiği arazide oturan köylünün burasını üç sene müddetle ekmemesi veya toprak sahibinin evlât bırakmadan ölümü takdirinde o toprağı bir tapu resmi mukabilinde satma yetkisi bulunması bakımından daha geniş ve bilhassa kanuni ve yerleşik bir tâbirle «sahib-i arz» dendiğinin hatırda tutulması lâzımdır. Yine bu sistemin tâbirlerinden olan ve sahib-i arz'ın reâyadan aldığı öşür ve resme delâlet eden «dirlik» kelimesinin de sistem dahilinde ki mânasiyle gözönünde tutulması icap eder. Tımar sistemine ait bu temel tâbirlerin yanında, sahib-i arz olan kimsenin harplerde yararlık göstermiş şahıslar olduğunun, onun hizmetlerine karşılık kendisine verilmiş olan tımarın hem geçim hem de hizmet vasıtası teşkil ettiğinin peşinen hatırlanması, Osmanlı tımar sisteminin bünyesindeki askerî ruh ve havayı izaha kâfidir. Osmanlı hükûmeti, yaptığı fütuhatta bu sistemi iyi bir şekilde tatbik suretiyle, hem askerî bir kaynağın yaşayıp kuvvet bulmasını, hem yeni fethedilen topraklara Türk nüfusunun kolaylıkla celbini, hem de zirarî ekonominin hareketli ve canlı tutulmasını temin etmiştir. Selçuklularda ve sair İslâm ve Türk devletlerinde de görülen tımar sistemini en mütekâmil hâle getiren Osmanlılardır. Osmanlılarda da bu sistemin en gelişmiş duruma ulaşması Onaltıncı asrın ortalarına rastlamaktadır.

Tımar sahibi — Tımarlı sipahi

Mirlikler gelir durumuna göre üçe ayrılmaktaydı. Bunlar: tımar, zeamet ve has idi. Yıllık geliri 20 000 akçeye kadar olan dirliğe tımar. 19 999 akçeden yukarı yani 20 000 akçeden başlıyarak 99 999 akçeye kadar çıkan dirliğe zeamet, 100 000 akçeden yukarı dirliğe has denmekteydi. Has, sancakbeylerinden başlıyarak padişahlara kadar yüksek erkâna mahsustu. Zeamet, yüksek ma-

aşlı hizmet sahiplerine, divan çavuşu, müteferrika ve divan kâtiplerinin bir kısmına, ayrıca muharebede fevkalâde yararlık gösterenlere verilirdi. Tımar ise, harbe süvari olarak iştirak edip yararlık gösterenlere tevcih olunurdu. Netice itibariyle tımar sahibinin kendisi tımarlı sipahi idi.

Tımar sahibi olan sipahi, kendisine verilmiş olan tımar sahasındaki köylerin öşür ve resimlerini bizzat veya bilvasıta tahsil eder, buna karşılık askerî hizmet ifa ederdi. Yâni devlet, tımar olarak ayırdığı topraklar üzerinde yaşıyan insanlardan hazine için öşür ve resimler tahsil etmez, bu öşür ve resimleri askerlik yapması mukabilinde tımar sahibine bırakmış olurdu.

Tımar sahibinin aldığı gelirin azlık veya çokluğu asker sayısıyla sımsıkı ilgiliydi. Tımarın ilk tevcihindeki asgarî miktar vilâyetine göre değişirdi. «İptida» denilen bu ilk tevcih miktarı Rumeli'de altı bin, Anadolu'da bin beş yüzden üç bin akçeye kadardı. İşte tımarın yıllık geliri bu miktar dahilindeyse tımar sahibi at ve silâhını temin ederek kendisi, bunun üstündeyse ayrıca Cebeli denilen süvari de temin etmek suretiyle harbe iştirak ederdi. Zeamet sahipleri de cebeli (cebelü) götürmekle mükellef ti. Zeamet sahipleri ilk beş bin akçeden sonra her beş bin akçe için, tımar sahipleri de her üçbin akçe için bir cebeli götürürlerdi. Cebelilerin yetiştirilmesi ve her türlü masrafları tımar ve zeamet sahibine aitti.

Tımar bir hizmet mukabili tevcih edilmiş olduğu cihetle, marezetsiz sefere gitmeyen sipahinin elinden tımarı alınır, muvaffakiyet âmili olacak hizmette bulunanların dirliklerine de zam yapılırdı. Tımar sahibi sipahi ölünce, oğlu varsa, tımarın bir kısmı bu çocuğa verilir, diğer kısmı da dağıtılırdı. Yeni tımar sahibi haline gelen çocuk yetişkinse bizzat sefere katılır, yetişkin değilse kendi yerine cebeli gönderirdi. Sipahinin oğluna verilen bu tımar hissesine «kılıç hakkı» denirdi. Şayet sipahinin erkek evlâdı yoksa o tımar münhal addedilir, bu takdirde o mıntıkanın en büyük tımar subayı olan «alaybeyi» nin inhası ile askerî sınıftan, başka bir şahsa tevcih edilirdi.

Tımarlı Sipahi defterleri

Osmanlı imparatorluğunun en mühim kuvvet kaynağını teşkil eden tımarlı sipahilere ait muamele gayet muntazam yürütülürdü. Bu iş için dikkatle tutulmuş kayıtlar mevcuttu. Tımarlı sipahi ile zeamet sahiplerine ait iki nüsha defter tutulurdu. Defterlerde gerek tımarlı sipahilerin gerekse zeamet sahiplerinin isim ve hüviyetleriyle tımarların yer ve miktarları kaydedilirdi. Defterlerin biri eyaletlerde, diğeri de merkezde bulunurdu. Eyaletlerdeki defterin tımarlı sipahilere ait olanını «tımar defterdarı», zeametlerinkini ile «tımar kethüdası» tutardı. Merkezdeki defter ise, hazinedeki «mucmel ve mufassal» defteri denilen arazi defteri idi. Bu deftere eyaletlerde tutulan defterlerin ihtiva ettiği malûmat aynen işlenirdi. Sefer sırasında eyaletlerin beylerbeyleri tımar ve zeamet kayıtlarını ihtiva eden defterin bir suretini yanına alır, gerektiği zaman defterden yoklama yapar, harp esnasında meydana gelen münhaller bu deftere göre doldurulurdu. Tımar ve zeamet tevcihatı nevruzdan nevruza icra edilirdi. Beylerbeyiler tımarlarda meydana gelen değişiklikleri mucip sebepleriyle birlikte mühürlü bir defterle merkeze bildirirdi.

Tımarlı Sipahi ile tımar ve zeametin miktarı

Tımar ve zeametin muntazam defterleri tutulduğundan devlet ne kadar tımarlı sipahi ve cebeli çıkaracağını bilirdi. Osmanlı ordusunun sayıca en büyük kısmını teşkil eden tımarlı sipahi ve cebeliler, tımar sisteminin muntazam işlediği devirlerde hakikaten pek mühim bir kuvvetti. Mustafa Nuri Paşa «Netayic-ül-vukuat» isimli eserinin üçüncü cildinin 94 üncü sayfasında, hicrî 1000 (milâdî 1591/1592) tarihine kadar Osmanlı devletinin atlı ve silâhlı olarak 80 ilâ 100 bin tımarlı sipahi ve cebeli çıkardığını söylemektedir. Aynı müellif mezkûr eserinin birinci cildinin 225 inci sayfasında Osmanlı imparatorluğunun eyaletlerini saymakta, tımar ve zeamet teşkilâtı olan vilâyetlerin tımar ve zeametleri ile tımarlı sipahilerinin miktarı-

na ait rakamlar vermektedir. Mustafa Nuri Paşa bu malûmatı Aynî Ali'nin «Kavanin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezamin defter-i divan» isimli risalesinden almış bulunmaktadır. Hicrî 101 (milâdî 1607/1608) tertip edilmiş olan bu risale tabedilirken 1100 (milâdî 1688/1689) senesine kadar olan vukuatın bir kısmı da ilâve edilmiştir. Netice itibariyle Aynî Ali'nin risalesi Onyedinci asrın birinci yarısındaki durumu aksettirmektedir. Koçi Bey de meşhur risalesinde, Sultan İbrahim zamanındaki tımar ve zeamet durumunu vilâyetlere göre vermektedir. Her ikisi arasında bazı farklar mevcutsa da ana noktalar birbirini tutmaktadır. Aşağıya yazdığımız cetvel her ikisinden de istifade edilmek suretiyle hazırlanmış olup tımarlı sipahi ve cebelilere ait rakamlarda daha ziyade Koçi Bey'e istinat olunmuştur.

Rumeli Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Sofya ve Manastır. Sancaklar: Köstendil, Mora, İşkodra, Tırhala, Yanya, Ohri, Duhakin, Silistre, Niğbolu, Vidin, Avlonya, Elbasan, Delvine, Üsküp, Selânik, Vize, Kırkkilise (Kırklareli), Çirmen, Alacahisar, Prizren, Vuçitrin, Bender, Akkerman. Beylerbeylik hassı: 1 100 000 akça. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 500.000 akça. Zeamet miktarı: 914. Tımar miktarı: 8360. Eyaletin yıllık hâsılı: 56 857 000 akçe Sipahi ve Cebelü yekûnu: 30 300.

Bosna Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Saraybosna. Sancaklar: Hersek, Klis, İzvornik, Pojega (Pozega), Racna, Kerka, Rahviçe. Beylerbeylik hassı: 650 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 170 000 ilâ 640 000 akçe. Zeamet ve tımar miktarı: 389. Eyaletin yıllık hâsılı: 12 200 000 akçe. Sipahi ve cebeli yekûnu: 3 000.

Tamışvar (Temeşvar) Beylerbeyliği; Beylerbeylik merkezi Temeşuar. Sancakları: Lipve (Lipova), Gyula (Göle), Morava, Yanova, Çanad. Beylerbeylik hassı: 806 795 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 190 000 ilâ 300 000 akçe. Eyaletin yıllık hasılı: 8 507 336. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 2 000.

Budin Beylerbeyliği; Beylerbeylik merkezi Budin. Sancakları: Kanije, Peçuy (Pecs), Üstuni Belgrad, Estergon (Esztergom), Vesprem, Hatvan, Serem, Şimontorina (Simontornya), Seksar, Eğri, Ösek (Ösiyek), Seçen, Mohaç, Kaban, Solnuk (Szolnuk), Fülek (Filek), Sigetvar, Novigrad, Semendre. Beylerbeylik hassı: 880 000 akçe. Sancakbeyleri hasları: 210 000 ilâ 740 000 akça. Sipahi ve cebeli yekûnu: 2722.

Kıbrıs Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Lefkoşa. Sancakları: İçel, Tarsus, Alâiye, Sis, Girne, Baf, Magosa (son üç sancak saliyâneli idi). Beylerbeylik hassı: 600 000 akçe. Sancakbeyleri hasları: 200 000 ilâ 240 000 akçe. Zeamet miktarı 38. Tımar miktarı: 1627. Sipahi ve cebeli yekûnu: 2238 (Aynî Ali risalesinde 4500).

Cezayir-i bahri sefid eyaleti; Bu eyalet Kaptanpaşalığa bağlıdır. Sancakları: Gelibolu, Ağrıboz, İnebahtı, Karlıeli, Midilli, Sığacık, Biga, Kocaeli, Rodos Mizistre, Sakız, Nakşe (Naksos), Mehdiye (son üç sancak saliyâneli idi). Kaptanpaşanın hassı: 885 000. Sancak beylerinin hasları: 210 000 ilâ 440 000 akçe, Zeamet miktarı: 126. Tımar miktarı: 1492, Sipahi ve Cebeli yekûnu: 4500 (sancak beyleri birer ikişer gemi ile donanma hizmetinde olup bu askerler de deniz seferlerine katılırlardı).

Anadolu Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Kütahya. Sancakları: Saruhan (Manisa), Aydın, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Karahisarısahib (Afyonkarahisar), Teke-ili, Çankırı, Hamid-ili, Sultanönü, Karesi (Balıkesir). Beylerbeylik hassı: 1 000 000 akçe. Sancak beylerinin hasları: 200 000 ilâ 600 000 akçe. Zeamet miktarı: 195. Tımar miktarı: 7166. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 17 000. Eyaletin yıllık hâsılı: 33 832 000 akçe.

Karaman Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Konya. (Sancakları: Niğde, Beyşehir, Kırşehir, Kayseri, Akşehir, Aksaray. Beylerbeylik hassı: 665 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 190 000 ilâ 350 000 akçe. Zeamet miktarı: 116. Tımar miktarı: 1504. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 4600. Eyaletin yıllık hâsılı: 8 005 500 akçe.

Dulkadır Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Maraş. Sancakları: Malatya, Ayıntab (Anteb), Samsad, (Sümeysad) Kars (Dulkadır Karsı). Beylerbeylik

hassı: 628 450 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 300 00 0ilâ 500 000 akçe. Zeamet miktarı: 29. Tımar miktarı: 2140. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 2582 (Ayni Ali risalesinde 5500).

Eyalet-i Rum (Rumiye-i sugra) Beylerbeyliği; beylerbeylik mekezi Sıvas. Sancakları: Amasya, Bozok, Divrik, Canik (Samsun), Çorum, Arabkir. Beylerbeylik hassı: 900 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 350 000 akçe. Zeamet miktarı: 29. Tımar miktarı: 3021. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 3 199 (Aynî Ali risalesinde 9 000).

Erzurum Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Erzurum. Sancakları: Şarki Karahisar (Şebinkarahisar), Kiği, Hınıs, Pasin-i ülya, İspir, Malazgirt, Tekman, Kuzucan, Tortum, Mıcıngert, Mamervan. Beylerbeylik hassı: 1 214 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 100 000 ilâ 320 000 akçe. Zeamet miktarı: 120. Tımar miktarı: 5159. Sipahi ve Cebeli miktarı: 3055 (Aynî Ali risalesinde 7800).

Kars Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Kars. Sancakları: Rahcivan, Zaroşat (Arpaçay), Keçivan, Kağızman maa Şuregil. Beylerbeylik hassı: 820 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 400 000 akçe. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1206.

Çıldır Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Çıldır. Sancakları: Oltu, Hartuş Ardanuç, Arhadan, Bezrek, Haçrek, Postho, Mahcil, Acara, Pumbek, Pertekrek, Levane, Nısfı levane, Şavşat (son dört sancak yurtluk ve ocaklıktır). Beylerbeylik hassı: 925 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ile 600 000 akçe. Zeamet miktarı: 97. Tımar miktarı: 559. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1 380 (Aynî Ali risalesinde 1 800).

Trabzon Beylerbeyliği; merkezi Trabzon. Sancakları: Batum. Haslarının miktarı: 600 000 akçe. Zeamet miktarı: 56. Tımar miktarı: 498. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1750.

Diyarbekir Beylerbeyliği! beylerbeylik merkezi Diyarbekir. Sancakları: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf (Hısn-ı keyfa), Siirt, Meyafarikin, Akçakale, Sincar, Habur, Çemişgezek, Eğil, Genç, Pertek, Çapakçur, Çermik, Hakût, Cezire (bu sancakların sekiz tanesi kürt beylerine yurtluk ve ocaklık verilmişti). Beylerbeylik hassı: 120 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 100 000 ilâ 500 000 akçe. Zeamet miktarı: 42. Tımar miktarı: 688. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 2 992 (birer zâim hükmünde olan Kürt beylerinin askeri ile birlikte eyaletin süvarisi 9 000 kişiyi bulurdu).

Urfa Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Urfa. Sancakları: Çamas (Cemase), Habur, Deyri Ruhbe, Beni Rebia, Suruç, Ane. Beylerbeylik hassı: 680 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 100 000 ilâ 280 000 akçe. Zeamet miktarı: 37. Tımar miktarı: 616. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1600.

Van Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Van. Sancakları: Adilecevaz, Erciş, Muş, Bargiri, Kârkâr, Kesani, Asiberd (Asyaberd), Ağakes, Ekrad-ı beni kutur, Kale-i Bayezid, Berda, Ovacık. Beylerbeylik hassı: 1 032 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 450 000 akçe. Zeamet miktarı: 199. Tımar miktarı: 916. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1380.

Musul Beylerbeyi; beylerbeylik merkezi Musul. Sancakları: Bacvanlı, Tekrit, Eski Musul, Horn ve Bane. Beylerbeylik hassı: 680 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 280 000 akçe. Zeamet ve tımarı: 274. Sipahi ve Cebeli yekûnu: Koçi Bey zuama ve erbab-ı tımarı 274 kılıç demekte, Aynî Ali ise bunu tımar ve zeamet sayısı olarak göstermektedir. Aynî Ali'nin ifadesi esas alınırsa sipahi ve cebelinin üç dört yüz civarında olması iktiza eder.

Haleb Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Haleb. Sancakları: Adana, Ekrad-ı Kilis, Birecik, Maarra, Aziz Balisi, Mümbiç, Türkman Haleb, Azaz. Beylerbeylik hassı: 817 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 500 000 akçe. Zeamet miktarı: 104. Tımar miktarı 799. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 2500.

Şam Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Şam. Sancakları: Küdüs-ü şerif, Gazze, Safed, Sayda maa Beyrut, Nablus, Acelûn (Aclun), Lecun, Buka, Akkâ, Tedmür, Kerek maa Şüveyk. Beylerbeylik hassı: 1 000 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 200 000 ilâ 360 000 akçe. Zeamet miktarı: 128. Tımar miktarı: 868. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 2600 (Koçi Bey 846 süvari göstermektedir).

Trablusşam Beylerbeyliği; beylerbeylik merkezi Trablusşam Sancakları: Hama, Humus, Selimiye, Cebeliye. Beylerbeylik hassı: 800 000 akçe. Sancakbeylerinin hasları: 210 000 ilâ 390 000 akçe. Zeamet miktarı: 63. Tımar miktarı: 571. Sipahi ve Cebeli yekûnu: 1263.

Bu vilâyetlerden başka Kırım'da Kefe, Rumeli'de Özi beylerbeyliklerinde de tımar ve zeamet arazisi var idiyse de birincinin sahasının pek küçük olması, diğerinin de yeni teşkil edilmiş bulunması bakımından her iki risalede de tafsilât mevcut değildir. Ayrıca Bağdad beylerbeyliğinin Onsekiz sancağının yedisinde tımar ve zeametinden bahseden Koçi Bey bu sancakların hangileri olduğunu ayırdetmediği gibi sipahi miktarına dair de bir şey söylememiştir. Aynî Ali'nin meskût geçmesine mukabil Şehrizor beylerbeyliğine bağlı sancakları sayan Koçi Bey bu vilâyet hakkında başka bir şey kaydetmemiştir. Esasen Şehrizor beylerbeyliği arazisinin durumu ve Koçi Bey'in tımar ve zeametinden bahsetmeyişi gözönüne alınırsa, burada yurtluk ve ocaklık toprakların ekseriyeti teşkil etmesi muhtemeldir. Bütün bu sayılan vilâyetler dışında kalan beylerbeylikler saliyâne olduğu cihetle tımar sisteminin de dışında kalmaktadır. Binaenaleyh, yukarda tımar sistemlerini tafsil ettiğimiz eyaletlerin Sipahi ve Cebeli miktarı toplanacak olursa bunun 92 042 veyahut da 107 287 tuttuğu görülür.

Tımarlı sipahilerin sefere çıkışları

Bir sefer vukuunda, harekete geçilmeden bir kaç ay önce seferin ne tarafa olacağı, veyahut da eyalet askerlerinin nerede toplanacağı beylerbeylerine bildirilirdi. Beylerbeyleri merkezden aldıkları emir üzerine sancak beylerine gereken talimatı gönderirler, onlar da tımarlı sipahilerin toplanmasını temin ederlerdi. Böylece her sancak mıntıkasındaki tımarlı sipahi sancakbeylerinin, sancak beyleri de beylerbeyinin emrinde bir araya gelmiş olurdu. Tımarlı sipahiler sefere çıkarken Cebelileri de yanlarına alırlardı. Sefer emri alınınca her sancaktaki sipahilerin onda birinin, hem memleket muhafazası hem de, sefere çıkan arkadaşlarının tımar mahallindeki işlerinin tesviyesi için yerlerinde kalması usulden olup, bunun dışında bütün sipahi ve Cebelilerin sefere katılması şarttı. Sefere çıkan sipahilerin «alaybeyi» ve «subaşı» gibi subayları da bulunurdu. Alaybeyi bin kişilik bir sipahi topluluğuna kumanda eder, alay beylerinin emrinde de üç dört subaşı bulunurdu. Subaşılar hazar zamanı bulundukları kasabanın inzibat işleriyle meşgul olurlardı.

Sipahilerin mutlak surette kaza veya sancak mıntıkasında oturmaları şarttı. Dirlikleri yakınında ikamet mecburiyetleri sebebiyle sefer emirleri kolaylıkla kendilerini bulur, onlar da yine sür'at ve kolaylıkla cebelilerini toplıyarak tayin olunan yere yetişirlerdi.

Sipahiler ordunun toplantı yerine vasıl olunca yoklama yapılırdı. Her sipahinin mıntıkası ve getireceği cebeli miktarı defterlerde kayıtlı bulunduğundan yoklama kolaylık ve intizamla cereyan ederdi. Bu yoklama münasebetiyle padişah veya seraskerin huzurunda bir resmi geçit yaparlardı.

Sefer münasebetiyle ordunun hudud mıntıkasında kışlaması icap ettiği zaman her sancağın sipahisi içlerinden beş ilâ on kişiyi seçerek «harçlıkçı» namı ile memleketlerine gönderirlerdi. Sefer zamanında bile tımarlı sipahilere maaş ve tayinat verilmediğinden harçlıkçılar tımar hasılatından harçlık getirirdi.

Beylerbeyi ve sancakbeyleri de tasarruf ettikleri hasların her beş bin akçesi için bir cebeli hazırlardı. Bunlar hazar ve seferde beylerbeyi ve sancak beyinin hizmet ve maiyet adamı yerine de geçerlerdi.

Tımarlı sipahilerin iyi cins atları vardı. Bunlar hem iyi koşan hem de uzun yolculuğa mütehammil Anadolu'nun eski tip hayvanları idi. Sipahilerin silâhları kılıç, kargı, ok, kalkan gibi şeylerdi. Bunların umumiyetle başlarında miğfer üstlerinde zırh da bulunurdu.

Muharebede yararlık gösteren sipahinin dirliğine zam yapılır, bahadırlığı fevkalâde dereceyi bulursa tımarı zeamete çevrilirdi.

Bir sipahi sefere çıkamıyacak dere-

cede ihtiyarlar ve yerini dolduracak bir oğlu da bulunmazsa, tımarının kılıç hakkı denen bir parçası ile tekaüt olunur, tımarın diğer kısmı da, vaziyete göre, ya başka bir sipahiye terakki olarak, ya yeni bir sipahiye tımar olarak verilirdi. Cebeliler de yararlık gösterince tımar tevcihi suretiyle sipahi olabildiklerinden Cebeli bulunmakta da müşkilât çekilmezdi. Tımarlı sipahi, gerek tımar sahasında iyi bir yaşayışa malik olduğu, gerekse şerefli ve parlak istikballi vazife ifa ettiğinden hükûmet indinde itibara malik bulunduğu cihetle, muhitinde de itibar görürdü. Bunun için, harplerde şehit düşen sipahinin yeri, tımar sisteminin taşıdığı cazip hususiyetler dolayısiyle kolaylıkla doldurulurdu.

Şehit düşen ve evinde ölen Sipahiler

Tımarlı sipahilere tatbik edilen sistem her cephesiyle muharebe gayret ve şevkini artırıcı hususiyeti haizdi. Harpte muvaffakiyet gösterenin tımarına ilâve yapılması veya tımarının zeamete çevrilmesi nasıl mühim bir teşvik âmili ise, sipahinin ölümü halinde aile efradının geçim kaynaklarının garantiye bağlanması da, ayni neviden bir vakıa idi. Muharebede ölen bir sipahinin aile afradına bırakılacak geçim vasıtası, evinde ölen bir sipahiye bırakılandan daha geniş çapta tutulmuştu. Onbin akçe ile yirmibin akçe arası dirliğe sahip bir sipahi muharebede ölürse, yetişkin iki oğlundan birine dörtbin diğerine üçbin akçelik tımar; muharebede değil de evinde ölürse iki oğlundan birine üçbin diğerine ikibin akçelik tımar verilirdi. Onbin akçelikten aşağı dirlik sahibi bir sipahi harpte ölürse iki oğlundan birine üçbin diğerine ikibin akçelik tımar, evinde rahat yatağında ölürse iki oğlunun ikisine de ikişer bin akçelik tımar verilirdi. Şayet harpte ölen sipahinin iki oğlu harbe gidecek derecede yetişkin değilse, silâh kullanacak yaşa gelinceye kadar üçbin akçelik tımara müştereken sahip olurlar ve kendi yerlerine de bir cebeli gönderirlerdi. Küçük yetim çocuk bir tane olursa buna ikibin akçelik tımar verilirdi. Küçük yetimi kalan sipahi harpte değil de evinde ölmüşse, bu defa tımar yerine ince hisar gediği verilip, ancak kılıç kullanacak derecede büyüdükten sonra tımar verilirdi.

Suç işleyen sipahiler

Tımar sisteminin iyi işlediği onaltıncı asır sonuna kadar topraklı sipahiler sıkı bir nizama tâbi bulunmaktaydı. Bunların nizamlara aykırı hareketleri derece derece ceza ile karşılanırdı. Bir sipahiye verilecek en büyük ceza sipahilikten azledilip tımarının elinden alınmasıydı. Bilâsebep sefere iştirak etmeyen sipahilere bu büyük ceza tatbik olunurdu. Şayet işlediği suç tımarının tam mânasiyle alınmasını icap ettirecek kadar büyük değilse, böyleleri muvakkaten tımardan mahrum bırakılırdı. Muvakkat mahrumiyet cezası alanlar yedi sene beylerbeyi kapısına devamla hizmette bulunur, ancak ondan sonra tımarına kavuşabilirdi.

Tımarlı sipahilerin bozulması

Osmanlı devletinin bütün müesseseleri gibi tımar sistemi de onaltıncı asır sonlarına kadar muntazam işlemiş, diğer sahalarda bozulma başlayınca sarsıntı buraya da intikal etmiştir. Tımarlı sipahiler bozulunca, kapıkulu askerleri gibi tımar sistemi de onaltıncı asır sonlarına kadar muntazam işlemiş, diğer sahalarda bozulma başlayınca sarsıntı buraya da intikal etmiştir. Tımarlı sipahiler bozulunca, kapıkulu askerleri gibi birdenbire padişah ve devlet adamları için korku ve buhran yaratan bir topluluk haline gelmemişlerse de, memleket bakımından netice ondan da ağır olmuştu. Zira, harplerde en büyük yükü üzerlerinde taşıyan tımarlı sipahilerin bozulması harplerdeki mağlûbiyetlerin en birinci sebebi haline gelmişti.

Osmanlı devletinin bu en mühim askerinin bozulmasında çeşitli sebepler aramak lâzımdır. Tımar sisteminin gevşemesine yol açan âmiller, elbette yalnızca askerî çerçeve dahilinde mütalâa edilemez. Onun için, sistemin bozuluşunu, devletin çeşitli organlarının iyi işlememesi meselesiyle ilgisini peşinen gözönünde bulundurduktan sonra, şöyle bir tasnife tâbi tutabiliriz :

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Kavaşbaşı ağa, Tatar, Vezir tatar ağası, Vezir iç-oğlan başçavuşu ağa.

Aşağıki resim, soldan: İç-oğlan çavuşları ağalar, Başmehter ağa, Borizenbaşı ağa, İç-oğlan başçavuşu ağa, Nakkarezenbaşı ağa, Mehterbaşı ağa, Zilzenbaşı ağa, Zurnazenbaşı ağa (Arif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu No. 35)

1 — Kanun ve nizamlara riayetsizlik: Bunun iki şekilde tecelli ettiği görülmektedir. Birincisi kanun ve nizamların tatbikatında ihmal gösterilmesi, ikincisi de kanunların zıddına hareket edilmesidir.

Tımar sistemiyle ilgili kanunlara riayetsizlik hâdiseleri Üçüncü Murad zamanında ayan beyan ortaya çıkmıştı.. Gerçi ondan önce de bazı şeyler olmuş, fakat ya kötü niyetle yapılmaması, veyahut da padişahların kuvvetli şahsiyeti sayesinde kusurlar kapanmıştı. Meselâ, Netayic-ül-vukuat'ın birinci cildinin 124 üncü sayfasında kaydedildiğine göre: Yavuz Sultan Selim'den bazı mukarripleri bir miktar arazi temlikini rica ettikleri zaman, padişah onlara: «tahta cülûsumuzun ilk zamanlarında gafletle Ali Paşa'ya, bazı köyleri mülk olarak vermiştim. Kılıç ehlinin (muhariplerin) muhassasatını, tahsis edilen mahalden başka yere tahvil ettiğinden dolayı hâlâ pişmanım» cevabını vermiş olması bu neviden bir misâl addedilebilir.

Tarihlerin bir çoğunda, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bir icraatı, tımar kanunlarının çiğnenmesine dair ilk hâdise şeklinde gösterilirse de, dikkatli bir tetkik sonunda, hastalığın Osman Paşa'dan daha önce bu sahaya da bulaşmış olduğu anlaşılır. Özdemiroğlu'nun mevzuubahis hâtalı icraatı şudur: Özdemiroğlu Osman Paşa, münhal tımar ve zeametleri sipahi-zâdeler yerine doğu seferlerinde yanında bulunan adamlarına tevcih etmiştir. Bu tevcihat dolayısiyle vilâyetler halkı şikâyete başlayınca: «benim adamlarım benimle beraber bunca seferlerde bulunmuş ve padişah dirliğine istihkak kesbetmiştir» cevabını vermiştir. Özdemiroğlu'nun bu türlü hareketi bir hizmeti karşılama gayesi gütmekteyse de kanunlara muhalifti. Çeşitli düzensizliklerin alıp yürüdüğü bir devirde ilerisi için bir kötü kapı açmak neticesini vermekteydi. Nitekim bu hususa işaret eden Koçi Bey şöyle demektedir: «Osman Paşa eyülerine vermiş iken, andan sonra gelenler kâr budur deyüp, eyü kötü demeyip, askerlikle münasebeti olmayan, aslında soyunda dirlik tasarruf etmeyen şehir oğlanı ve reâya kısmından bir alay gürûh ki, bir işe yaramaz, ol makule eşhas nimetlere kavuştu. Zeamet ve tımar murad edenler bir günde yüz bin akçe tımara istihkak kesbeder oldular. Ve mahlûller dahi eski kanun hilâfına İstanbul'dan verilmeğe başlanıp erkân ve vükelâ mahlûl olan tımarı kendi adamlarına verip, memleketteki tımar ve zeametin güzideleri şer'i şerif ve kanun hilâfına kimine paşmaklık kimine arpalık verilüp kimi havass-ı humâyuna ilhak edilüp, kimi vakıf yapılup, kimi bedeni sıhhatta olan kimselere tekaüdlük üzere verilüp, bilcümle zeamet ve tımar ekâbir me'keli oldu. Bu ihlâl ve değişiklikler devletin en şeci' en tüvâna ve şan-u şevkete sebep olan askerinin harabına bâis oldu».

Koçi Beyin açıkça ve biraz da sert bir eda ile belirttiği üzere kanunların ihmali ve hattâ zıddına hareket çok ağır neticeler vermiştir.

2 — Tımar tevcihinde rüşvetin rol oynaması: Evvelâ kötü niyetlerle yapılmadığı anlaşılan tımar kanunlarına riayetsizlik meselesine rüşvet işi karışınca, sistem temellerinden sarsılmıştır. Tımar tevcih eden beylerbeyi ve bu işle ilgili yüksek devlet erkânını, mevcut kanunları ihmal ve çiğniyerek kötü icraata sevkeden feci hastalığın mikrobu rüşvettir. Rüşvet keseleri cepleri şişirince tımarlar sipahi çocukları ve harplerde yararlık gösteren hakiki istihkak sahipleri yerine, askerlikle alâkası olmıyanlara verilmiştir. Netayic-ül-vukuat sahibi Mustafa Nuri Paşa, tımar tevcihinde rüşvetin rol oynamaya başlamasının evveliyatını Kanunî zamanına kadar geri götürmekte ve mezkûr eserinin birinci cildinin 123 üncü sayfasında: «Çaşnigir başılıktan beylerbeyliğe yükselen Hüsrev Paşa rüşvet ile tımar tevcih eylemek hatasını irtikâb eylemiştir» demektedir. Rüşvetin işe karışmasiyle zengin tımarlar fazla para verenlerin eline geçtiği, bunun yanında saray dilsizleri, cüce ve soytarılara bile tımar tevcih edildiğinden topraklı sipahi miktarı her gün biraz daha azalmıştır. Topraklı sipahilerin azalması ve mühim bir kuvvet unsuru halinden çıkmaya yönelmesi, yalnızca harplerde muvaffakiyetsizliğe uğranmasına değil, iktisadî hayat

ve memleket âsâyişinin sarsılmasına da sebep olmuştur.

Tımar sistemi ve onun askerî cephesini teşkil eden topraklı sipahi bozulurken, bir bakıma bu bozulmanın bir neticesi şeklinde, bir bakıma da ortaya çıkan yeni mesele ve ihtiyaçlar icabı bazı icraata şahit olunur. Bu icraat ve neticeler şöylece sıralanabilir:

a) Büyük tımar ve zeametler münhal olunca bunların mukataat-ı miriyeye alınması,

b) Muharip askerlere verilmesi gereken dirliklerin arpalık ve paşmaklık olarak saray adamlarına verilmesi,

c) Mukataat-ı miriye nâmı ile hazineye alınan bir kısım tımarların, sadrıâzam, vezir ve sair yüksek erkânın iltimasiyle vakıf ve tekaüdlere ve mülk olarak şuna buna tevcihi,

d) Tımarların sıralanmasında «sepet tımarı» diye bir ayırma yapılarak tımar tevcihinde suistimal kapısının açık tutulması.

Güya verimsiz topraklarda bulunan ve talibi olmayan tımarlar için kullanılan sepet tımarı tâbiri, aslında bu nam altındaki tımarlardan şuna buna kolaylıkla tevcihat yapılmasına yaramıştır.

e) Tımarlı sipahinin ehemmiyetini kaybetmesi üzerine «bedel-i tımar» denilen bir verginin ihdası.

Tımarlı sipahi eski ehemmiyetini kaybeder hâle geldiği sırada bunların ellerindeki arazinin geliri kendileri için fazla görülmüş, o arada hazinenin de ihtiyacı sebebiyle bedel-i tımar denilen vergi konmuştur. Elde bulunan tımarların yıllık gelirinin yarısı derecesinde bir paranın ödenmesini gerektiren bu vergi 1650 de ihdas edilince mevcut tımarlı sipahilerin hiç hoşuna gitmemiş, hattâ Girit harbine katılan tımarlı sipahiler bu yüzden isyan bile etmişlerdir.

Bu bahsi bitirirken şunu da belirtmek faydalı olacaktır. Tımar sistemi ve onunla beraber tımarlı sipahiler bozulmaktayken onyedinci asrın ortalarında yaya, müsellem ve yörükler gibi geri hizmet bölüklerinin kaldırılması ve onların gördükleri hizmetlerin tımarlı sipahilere yaptırılması bunlar için ayrı bir darbe teşkil ederek harp kabiliyetlerini daha fazla azaltmıştır.

II — GERİ HİZMET BİRLİKLERİ

Osmanlı devletinin kapıkulu askerî ile tımarlı süvarisinden başka askerî birlikleri de mevcuttu. Bunlar, kapıkulu askerî ve tımarlı sipahiler derecesinde uzun ömürlü bir teşkilât manzarası arzetmemekle beraber devrine göre mühim işler görmüşlerdir. Kapıkulu ve tımarlı süvarinin dışında kalan askerî kuvvetler zaman zaman bünyevî değişikliklere uğramışlardır. Bu neviden kuvvetleri hizmet şekil ve sahalarına göre «Geri hizmet birlikleri», «Öncü kuvvetleri» ve «Kale kuvvetleri» şeklindeki başlıklar altında tetkik etmemiz mümkündür. Böyle bir tasnifle gözden geçireceğimiz kuvvetler hudutlarda, kalelerde, bir kısım eyaletlerde bulundukları ve mahallî âmirlerden emir aldıkları cihetle, Osmanlı ordusundaki mevkileri bakımından eyalet askerleri bölümünde mütalea edilebilirler. Şimdi bunlardan geri hizmet birliklerini görelim:

Bahsimize konu teşkil eden uzun devirler için Osmanlı İmparatorluğunun geri hizmet birliklerini teşkil eden askerleri yayalar, müsellemler, yörükler, Cerahurlar, Canbazlar ve tatarlardı.

Yaya, müsellem ve yörükler: Birinci cildimizin askerî teşkilât bahsinde izah edildiği veçhile, yaya ve müsellemler, yeniçeri teşkilâtı kurulmadan önce Osmanlı devletinin ilk muntazam askerî teşkilâtı idiler. Kapıkulu askerî teşkilâtı geliştikten sonra bunlar geri hizmete ayrılmışlardır. Yaya ve müsellemlerin geri hizmete memur edilmeleri Onbeşinci asrın ortalarına rastlamaktadır. Muharip ve ileri hizmet kadrosunda bulundukları devirde müsellemlerin atlı diğerlerinin yaya oldukları malûmdur. Bunlar bu neviden hususiyetlerini hemen hemen geri hizmete alındıktan sonra da devam ettirmişlerdir.

Yaya ve müsellemler geri hizmete alınmalarından sonra Anadolu ve Rumeli'nin muayyen sancaklarında bulundurulmuşlardır. Rumeli'de yayaların yerini «yörükler» tutmuş, daha doğrusu Rumeli'de yayalar yörük ismiyle anılmıştır denirse hata edilmiş olmaz.

Rumeli'de yörüklerin bulundukları yerler Vize, Yanbolu, Tekirdağ, Afcabo-

lu, Selânik, Kocacık ve Naldöken; müsellemlerin bulundukları yerler ise, Kızılca, Çirmen, Vize'dir. Anadolu'da da yaya ve müsellemlerin bulundukları yerler Kütahya, Manisa, Aydın, Bursa, Kastamonu, Menteşe, Afyonkarahisar, Antalya, Çankırı, İsparta, Eskişehir ve Balıkesir sancaklarıdır.

Tımarlı sipahilerin tamamı için kullanılan ve harbe iştirak eden manâsına gelen«eşkinci» tâbiri, yaya, yörük ve müsellemlerin harbe katılanları hakkında da istimal edilmiştir. Yaya ve müsellemlerin 1590 senesine kadar *yirmi kişilik* topluluğu, daha sonra otuz kişilik toplulukları bir «ocak» addedilmiştir. Her ocaktan beş kişi eşkinci, yâni sefere gitmekle mükellef kılınmış, diğerleri onlara yamak addedilmiştir. Eşkinciler altı aylık devreler halinde hizmete gelirler, eşkinci olmıyanlar ise ona bir sefer için elli akçe verirlerdi. Bu sebeple yamaklara «sellici» de denirdi. Harp Anadolu tarafındaysa yayalar, Rumeli tarafındaysa yörükler sefere katılırlardı.

Yaya ve yörüklerin her ocağının kumandan ve idareci durumunda bir başı vardı. Yörüklerinkine «Yörükbeyi», yayalarınkine de «yayabeyi» denilirdi. Yaya ve Yörükler harp zamanında yol açmak, hendek ve siper kazmak, top, gülle, erzak nakletmek gibi vazifeler görürler, sulh zamanında da kale tamiri, maden istihsal işleri ve tersane hizmeti gibi şeyler yaparlardı. Atlı olan müsellemler ise yayalar gibi yol açma işlerinde ayrıca da köprü yapımı gibi inşaat işlerinde vazife deruhte ederlerdi.

Müsellemlerin Anadoludakileri müslümandı. Rumelidekilerin bir kısmı müslüman bir kısmı da hıristiyanlardan mürekkepti. Onaltıncı asır sonlarında yörük ocakları 1294, müsellem ocakları da 1019 du.

Yaya ve müsellem ocakları bir buçuk asır müddetle geri hizmetlerde kullanılmışlar, onaltıncı asrın sonlarında ise kaldırılmışlardır. Beşer kişilik gruplar halinde ziraat yaptıkları çiftlikleri tımar ve zeamet yapılarak zaim ve tımarlıları kaptanpaşa eyaletine bağlanmıştır.

Canbazlar ve tatarlar: Görünüşe nazaran, Osmanlıların ilk devirlerinde ihdas edildikleri anlaşılan canbazlar, asıl muharip kadroda yer almayıp muayyen zamanlarda muayyen hizmetler için kullanılan bir askerî mükellefiyet topluluğu idiler. Askerî işlerde kullanıldıklarından vergilere ait bazı muafiyetleri bulunduğu tahmin edilen canbazların seferdeki vazifeleri ordunun ve ileri gelen vezir vesair devlet erkânının atlarına bakmak, sair zamanlarda da has ahır ve çayır hizmetlerinde bulunmaktı. Canbazan şeklinde tanınan canbazlarla, hemen hemen bunların gördükleri işlerin aynını yapan sefer voynuklarının yekdiğeriyle karıştırılmaması lâzımdır. Canbazların müslüman, voynukların ise hıristiyan oldukları bu münasebetle hatırlanmalıdır.

Canbazlar Rumeli tarafında bulunurdu. Canbazlar gibi aynı işi gören tatarlar da yine Rumeli'de idiler. Canbazlar Vize ve Vidin tarafında, tatarlar da Yanbolu, Vize ve Vidin tarafında otururlardı. Canbazların on kişisi bir ocak meydana getirir, sıra ile birisi sefere gidip diğer dokuzu onun masrafını görürdü. Canbazlar otuzdokuz ocaktan mürekkepti. Gerek canbazlar gerekse tatarlar *yörükbeyine tâbi idiler*. Canbaz ve tatar teşkilâtı Onaltıncı asır sonlarında lağvedilerek çiftlikleri tımar ve zeamet arasına alınmıştır.

Cerahor: Cerahorların da canbazlar gibi Osmanlıların ilk devirlerinde ihdas edildikleri anlaşılmaktadır. Geri hizmetlerde istihdam edilen cerahor (veya cerahur) lar yol açmak, kale yapmak, bataklık kurutmak, ordunun geçeceği sahada orman açmak gibi amelelik işleri yaparlardı. Ücretli ve muvakkat bir zümre olan cerahorlar merkezden verilen emirle cerahor mıntıkalarından toplanırdı. Ağır hizmetlerde istihdam edildiklerinden bazen fırsat bulunca kaçanlar olurdu.

III — ÖNCÜ KUVVETLERİ

Osmanlı ordusunda öncü hizmeti ile mükellef kuvvetler «akıncı» ve «deli» lerdi.

Akıncılar: Hafif süvari kuvvetlerinden ibaret olan akıncılar, seri hareket ettikleri ve bilhassa akınlarla temayüz

ettiklerinden bu şekilde adlandırılmışlardır. Akıncıların en faal ve kuvvetli devrinde bunların rollerine işaret olmak üzere verdiğimiz 72 numaralı ilâvemizde (İkinci ciltte 700 üncü sayfa) belirtildiği veçhile akıncılar Türk oğlu Türktü. Akıncılık babadan oğula geçerdi. Maaşları olmıyan akıncıların bazı eski fedakâr yiğitleriyle çeribaşılarına tımar tahsis olunurdu. Bütün akıncıların isimleri hususiyetleriyle birlikte muntazaman defterlere kaydolunurdu. Bu defterlerde tımarı olanların tımarları da yazılırdı. Bu defterlerin bir nüshası hükûmet merkezinde defterhane hazinesinde, diğeri de şer'i mahkeme sicilleriyle birlikte vilâyetlerde hıfz olunurdu. Bir akıncı ölür, malûliyete uğrar veya akına çıkamıyacak derecede ihtiyarlarsa yerine oğulları geçerdi. Şayet o akıncının oğlu yoksa yakın akrabaları geçer, bu da olmazsa iyi binici Türk silâhşorların isteklilerinden - muteber kefil göstermek şartiyle - adam alınarak münhal doldurulurdu.

Rumeli'de düşman kudretinin sarsılması, yerine göre kırılıp ezilmesi suretiyle fetihlerin kolaylıkla icrasını mümkün kılan akıncılar, onaltıncı asır sonlarına kadar devlete büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Harikulâde cevvaliyet ve fedakârlıklariyle temayüz eden akıncılar Rumeli'de oturur ve faaliyette bulunurlardı. Maamafih bazen bir miktar akıncının Anadolu tarafındaki harplere iştirak ettirildiği de olurdu.

Rumeli'de icabında sulh zamanında da bir program tahtında akın yapmaktan geri kalmıyan akıncılar, harplerde esas ordunun önünde üç dört günlük mesafede ilerliyerek keşif hareketinde bulunur, ordunun geçeceği yol ve köprüleri emniyete alır, yakaladıkları esirlerden düşman hakkında malûmat toplar ve bunları geriye bildirirlerdi. Ordunun sefere çıkmasından daha önce bunlar harp vaziyetinden haberdar edilerek bir araya gelmeleri ve peşinen yapılacak işleri başarmaları temin edilirdi. Rumelinin muhtelif fakat muayyen bölgelerinde ocak ocak dağılmış olarak oturan akıncıların toplanmaları da sür'atli cereyan ederdi. Akıncı beyi merkezden emir alınca kendi akıncılarına haber salarak emrinde toplanmalarını sağlardı. Akıncı grupları kendi beylerinin lâkabı (soyadı) ile anılırdı. Turhanlı, Mihallı, Malkoçlu gibi... Meşhur akıncı beylerinin idaresindeki gruplardan Evrenosoğullarınınki Arnavutluk ve Dalmaçya tarafında; Mihaloğulları bir aralık Niğbolu, Plevne havalisi ve bilhassa Sofya ve Semendere taraflarında, daha sonra Macaristan tarafında; Turhanlı (Turahanoğulları) akıncıları Mora tarafında; Malkoçoğulları ise Silistre tarafında bulunmaktaydı. Akıncı gruplarının kumandanları olan bu soylardan gelen meşhur şahsiyetler arasında sancak beyliği edenler de vardır. Meselâ İkinci Bayezid devrinde Malkoçoğlu Bâli Beyin Silistre, Mihaloğlu Ali Beyin Semendre sancak beyliği ettikleri hatırlanabilir. Bunlar sancak beyi bulundukları sırada akıncı kumandanlığını da bırakmamışlar ve ikisini de beraber yürütmüşlerdir.

Soldaki; Eyalet askeri, sağdaki süvari (bir deli)

Yetmiş iki numaralı ilâvemizde kaydettiğimiz veçhile, akıncılar 1595 yılına kadar kuvvetli şekilde devam etmiş ve o sene içinde Eflâk'ta Vezirîâzam Koca

Sinan Paşa'nın mağlûbiyetini müteakip bir baskına uğrıyarak tüketilircesine şehid edilmeleri üzerine hemen hemen sönmüşlerdir. Bundan sonra akıncıların vazifesi kısmen Akkerman, Bucak ve Dobruca tatarlariyle Kırım kuvvetleri tarafından görülmüştür.

Deliler: Akıncılar gibi öncülük hizmeti ifa eden ve yine onlar gibi hafif süvari olan bir sınıf da «deli» lerdi. Bu ismin «delil» den geldiği söylenmek, hattâ resmi vesikalarda umumiyetle bu şekilde kaydedilmekle beraber, hakiki ismin halkın söylediği şekilde «deli» olması akla daha yakındır. Zira bunların gözlerini budaktan sakınmazcasına fevkalâde pervasızca düşmana saldırmalarından dolayı deli kelimesiyle isimlendirilmiş oldukları anlaşılıyor.

Deli askerî teşkilâtına Onaltıncı asrın başlarından itibaren rastlanmaktadır. Bu bakımdan Onbeşinci asrın sonlarında veyahut da daha büyük ihtimalle Onaltıncı asrın başlarında kurulmuş olan deliler evvelâ Rumeli'de meydana getirilmiştir. Bunların bir kısmı Türk, bir kısmı da islâmiyeti kabul etmiş sırp, Hırvat ve Boşnak asıllı kimselerden mürekkepti.

Deli teşkilâtına alınacaklarda fevkalâde cesaret ve atılganlık arandığı gibi iri yarı ve cüsseli olmasına da dikkat edilirdi. Ocaklarını halife Ömer'e nisbet eden deliler, «alna yazılı olan başa gelir» fikrini benimsediklerinden, hiç bir şeyden sakınmadan, daha doğrusu ölümü düşünmeden pervasızca düşmana saldırır bu halleriyle etrafa dehşet verdiklerinden umumiyetle muvaffak olurlardı.

Rumeli'de hudut mıntıkalarında ve hududa yakın yerlerde bulunan delilerin silâhları akıncılarınkinin ayniydi. Onlar gibi eğri pala, tekne kalkan, mızrak ve bozdoğan kullanırlardı. Mütehammil ve kuvvetli hayvanlara binen deliler düşman üzerinde ürperti yaratacak kıyafete sahipti.Başlarına sırtlan ve pars derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış başlık, ayaklarına kurt ve ayı derisinden yapılmış şalvar giyerlerdi. Gerek başlık, gerekse şalvarlarının yapıldıkları derilerin tüyleri üzerinde olup tüylü kısım dış tarafa gelirdi. Sırtlarına da yine ekseriyetle tüylü derilerden yapılmış elbiseler giyerlerdi.

Deli teşkilâtında elli altmış kişilik topluluğa bir bayrak denir, bir kaç bayraklık topluluk ise «delibaşı» denilen kumandanın emrinde bulunurdu. Deli ocağına efrad alınırken bir seçme yapıldıktan başka ocağın tam malı olmadan önce bir deneme ve yetiştirme devresine de tâbi tutulurdu. Ocağa intisab edecek genç evvelâ ağalardan birinin yanına verilirdi. Bu genç, ağanın yanında ocağın usul ve kaidelerini öğrenerek yetişir, bir takım denemeler sonunda liyakatini ispat edince ocağa kaydına tevessül olunurdu. Kayıt muamelesinden önce genç namzed hiç bir muharebeden geri dönmiyeceğine, din ve devlete sadakatla hizmet edeceğine dair söz verir, bunu müteakip yapılan dua ile merasim biterken başına deli kalpağı giydirilirdi. Böyle merasimle ocağa dahil olanların «ağa çırağı» adı altında kaydı icra olunurdu. Ocağa kaydedilmelerinden sonra şayet nizamlara riayet etmeyen ve en kötüsü muharebeden kaçan olursa başından deli külâhı alınıp keçe külâh giydirildikten sonra kovulurdu.

İlk defa Onaltıncı asrın başlarında mevcudiyetlerine şahit olduğumuz deliler başlangıçta Rumeli beylerbeyi ile Semendre ve Bosna sancakbeylerinin emirleri altında bulunmaktalardı. Fakat daha sonra başka beylerbeyleri de deli kuvveti meydana getirmişlerdir. Osmanlı tarihinde nam bırakmış en meşhur deli kuvvetleri Onaltıncı asrın ilk yarısı içinde Semendre sancak beyi Yahya Paşazâde Bâli Bey ve Bosna sancak beyi Gazi Hüsrev Beyin deli kuvvetleridir. Gazi Hüsrev Beyin emrinde sair kuvvetler dışında onbin kişilik deli kuvveti vardı. Deli teşkilâtı efradı maaşlı olup, maaşları beylerbeyiler tarafından verilirdi.

Osmanlı devlet nizamının çeşitli sahalarında başgösteren bozukluktan bunlar da uzak kalamamışlardır. Maamafih deli teşkilâtının bozulması, diğer askerî sınıflardan biraz daha geç olmuştur. Zira Onyedinci asır içinde de bunların mühim hizmetlerine şahit olunmaktadır.

Deliler evvelâ Rumeli'ye münhasır iken zamanla Anadolu'da da meydana getirilmiştir. Bunların nizamları bozulduğu zaman muhitlerine bir hayli zararlı olmuşlardır. Nitekim onsekizinci asır

sonlarında ve ondokuzuncu asırda İkinci Mahmud devrinde deli gruplarının Anadolu'da şekavette bulundukları görülmektedir. Deli teşkilâtı 1829 yılında İkinci Mahmud tarafından ortadan kaldırılmıştır.

IV — KALE KUVVETLERİ

Osmanlı devletinin sınırları genişledikçe askerî teşkilâtında da yeni ihtiyaçlar dolayısiyle gelişmeler vukubuldu. Bu gelişmeler, ya mevcut askerî nizamın yeni ihtiyaçlar muvacehesinde bazı kısımlarının tâdil edilmesi veyahut da o zamana kadar mevcut olmayan bir asker sınıfının ihdası şeklinde tecelli etti. İşte, fütuhatlarla sınırlar büyüdüğü ve stratejik değer taşıyan ve bu değerinden dolayı düşmanın sık sık hücum etmesi ihtimali bulunan kaleler ele geçirildikçe böyle kalelerin emniyetinin temini meselesi ortaya çıktı. Kale emniyeti, o yerin tahkimi ve içerisine asker konulması suretiyle temin edilebileceğinden, her iki şekil de tatbik edildi. Böylece kalelerin muhafazasiyle mükellef bir asker ocağının tanzimi gerekmiş oldu. Osmanlı hükûmeti kale muhafazası için, o zamana kadar mevcut askerlerin bazılarını bu gaye ile nizamlandırdığı gibi ayni iş için başka hususî teşkilât da kurdu. Neticede de kalelerde istihdam edilen kuvvetler meydana geldi. Bunlar; azablar, gönüllü ve beşli gibi teşkillerdi.

Azablar (Azap): Azab denilen askerlerin Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Esasen Osmanlılardan önce bile bu ad altında askerin mevcut olduğu görülmektedir ki, Aydın-oğullarının donanmasında bir sınıf bahriye askeri vaziyetinde bulunan azablar, buna misal olarak zikredilebilir. Osmanlılardaki azabların ilk devirlerden itibaren deniz ve kara azabı olarak ikiye ayrıldıkları anlaşılmaktaysa da, Osmanlı denizciliğinin kara askerinden daha sonra gelişme gösterdiği nazarı itibara alınırsa, azabların evvelâ karada daha sonraları da bir kısmının denizcilikte kullanıldıklarını kabul etmek yerinde olur.

Kara ordusundaki azablar hafif piyade neferlerinden mürekkep bir sınıftı. Aslen Türk ve ekserisi Anadolulu idi. Bunlar onaltıncı asrın başına kadar Osmanlı ordusunun ön kısmında bulunur ve düşmana ok yağdırırlardı. Ordunun harp nizamında ekserisi merkezde topçuların önünde, bir kısmı da sağ ve sol cenahların önünde yer alırdı. Düşmanın ilk hücumuna bunlar maruz kalır ,bu arada düşmanı ok atışlarıyle sarsmaya çalışırlardı. Onların yanlara açılmasiyle top ateşi düşman üzerine çevrilmiş olurdu.

Ön saflarda bulunarak önemli vazife ifa eden azabların mevcutları muayyen değildi. Muharebeye katılan kuvvetlerin umumi yekûnuna ve muharebe edilen yere göre mevcutları değişirdi. Meselâ Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile yaptığı Otlukbeli meydan muharebesinde Osmanlı ordusunda 40 bin azab (azeb) askeri vardı. Bu derece kabarık sayı teşkil etmemekle beraber İkinci Bayezid, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman zamanlarında muharebelerin bir kısmında da azab askerleri bulunmuştur. Tüfeğin taammüm ettiği onaltıncı asır ortalarına kadar muharebelerde hafif piyadeden mürekkep okçulara olan ihtiyaç dolayısiyle azab askerine yer verilmiştir.

Azablar ihtiyaca göre toplanırdı. Azab toplanmasına ait emir verilince sancak ve kaza mıntıkalarında her 20 veya 30 evden bir azab istenirdi. Bekâr ve güçlü kuvvetli gençlerden seçilen azabların ücret ve masrafları onu seçen yere aittî. Azabların maaşları olmadığından geldiği mıntıkanın halkı tarafından toplanan para bunların masraflarına karşılık tutulurdu. Azabların künyeleri için defter tutulur, bu defterlerden biri merkezde diğeri de vilâyetlerde şer'i mahkeme sicillerinde saklanırdı.

Muharebelerde ordunun önünde hafif piyadeyi teşkil eden azabların mühim bir kısmı onaltıncı asrın başından itibaren kalelerde muhafaza hizmetine ayrılmışlardır. Azabların kale muhafaza hizmetlerine ayrılmaları, umumiyetle, 1501 yılında Midilli adasına vukubulan tecavüz hâdisesiyle başlatılır. O sene içinde Fransız, Sicilya ve Aragon donanmalarına mensup deniz kuvvetleri

Midilli önüne geldikleri sırada adaya acele azab askeri sevketmiş ve kalenin muhafazasiyle vazifelendirilmişti. İşte bu hâdiseleden sonra kara azablarının ekserisi kalelere verilmiştir. Kale muhafızlığı orada uzun zaman kalmayı icap ettirdiğinden azablar böylece maaşlı asker arasına geçmişler ve kalelerdeki «yerli kulu» nun piyade kısmını teşkil etmişlerdir.

Azabların bir kısmı maaşla kalelerde hizmete ayrılırken orduda hafif piyade vazifesi görenleri birdenbire kaldırılmamış ve onaltıncı asrın ortalarına kadar mevcudiyetlerini korumuşlardır. Onaltıncı asrın ikinci yarısından itibaren azablar «kale azabları» ve «deniz azabları» diye iki esaslı bölüm teşkil etmişler ve her ikisi de İkinci Mahmud'un ıslahatına kadar devam eylemişlerdir.

Azablar kalelere verildikten sonra zamanla buna göre teşkilâtlanmışlardır. Kale azabları bulundukları kaledeki mevcutlarına göre oda veya bölük diye taksimata tâbi tutulmuşlardır. Onsekiz nefer ile bir odabaşıdan mürekkep azab topluluğu bir bölük addedilmiştir. Onaltıncı asırda 3 ilâ 5 akçe alan azab neferinin yevmiyesi zamanla ve paranın rayicine göre daha da yükselmiştir. Azablara kale muhafızlığından başka köprücülük ve lâğımcılık işleri de yaptırılmıştır.

Gönüllü ve Beşliler: Kalelerde ve hudut mıntıkasındaki kasaba ve şehirlerde muhafız olarak kullanılan asker sınıflarından birisi de gönüllü ve beşlilerdir. Gönüllüler bulundukları sahalarda yerli halktan müslümanlığı kabul etmiş kimselerden toplanırdı. Serhad mıntıkasındaki kale ve kasabaların muhafazası ile mükellef olmaları bakımından «serhad kulu» yerli halktan olmaları bakımından da «yerli kulu» addedilirdi. Gönüllüler yerli kulunun süvari kısmını teşkil ederlerdi. Gönüllüler maaşlı olup, maaşları o yerin maliyesi tarafından ödenirdi. Bunların «gönüllü ağası» nâmı ile ağaları kethüda, kâtip, alemdar ve çavuş unvanında subayları vardı.

Beşliler de serhad kulu süvarilerindendi. Bunlar önceleri serhad mıntıkasındaki köyler halkından beş evde bir mükellefiyet şeklinde toplanmış olduklarından kendilerine beşli (beşlü) denilmişti. Beşli ağası nami ile subayları vardı. Beşliler daha ziyade azab ve Farisan gibi esas muhafız kuvvetlere yardımcılık şeklinde vazife görürlerdi.

II — OSMANLI DENİZ ORDUSU

Osmanlıların denizlerle devamlı şekilde temasa gelmeleri ve kıyılarda mühim miktarda araziye sahip oluşları Orhan Gazi zamanından başlar. Türklerin Rumeli'ye geçişleri bu hükümdar devrinde cereyan ettiğine, bundan daha önce de Karesi beyliği ülkesi Osmanlı arazisine katılmış olduğuna göre, Osmanlıların bu arada Karesi beyliği deniz vasıtalarından da faydalanmış olmaları ihtimal dahilindedir. Karesi beyliği gibi Ege denizi kıyılarında arazisi, dolayısiyle deniz vasıtaları bulunan Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin ilhakı neticesinde Osmanlıların bunların gemi ve tersanelerinden hazırca istifade etmiş olmaları gerekir. Fakat şu noktayı peşinen hatırlamak icap eder ki, Türk beyliklerinin gemiciliği o devirde, Latin gemiciliği ile mukayeseye müsait bir seviyede değildi. Binaenaleyh Osmanlı Türkleri sahillere sahip olduktan ve bilhassa Rumeli'ye geçtikten sonra, bir işe yeni başlarcasına denizciliği ele almak durumunda bulunuyorlardı.

İşte denizciliğin bütün meseleleri ile bu şartlar altında karşı karşıya bulunan Osmanlılar, fetihlere devam ettiklerine göre, denizcilikte de fetihlerini destekliyecek bir kuvvete erişmeleri gerekirdi. Osmanlıların, şimdiye kadar gelip geçmiş bütün Türk devletleriyle mukayese edilemiyecek derecede denizciliğe alâka göstermeleri icap ediyordu. Zira Osmanlılar, gelip geçmiş birtakım Türk devletleri gibi ne bozkır mıntıkalarının, ne sadece karalardan ibaret sahaların, ne de kuytu kıyılara birazcık penceresi olan arazilerin devleti değildi. Dünyanın mühim su geçitlerinin yanıbaşında teşekkül ettikten sonra bu geçitten Avrupaya geçiyor ve geçtiği yerde de durmayıp hakimiyet sahasını mütemadiyen büyültmeye uğraşıyordu. Binaenaleyh, onun için, hem bu geçit yerinde kontro-

lü ele almak, hem karadaki ilerleyişini deniz cephelerinden korumak, hem de karadaki istilâ hızına muvazi bir deniz istilâ gücü meydana getirmek meseleleri mevzuubahisti. Ayrıca fetihler yaptığı toprakların kıyıları dünya deniz ticaretinin pek hareketli bulunduğu bir mıntıkaydı. Bu bakımdan denizler, Osmanlılar için, yalnız ülke müdafaası bakımından değil, ticarî yönden de ehemmiyet arzediyordu. Şimdiye kadar tarihteki misallerle görülmüştü ki; karadaki faaliyetini denizcilikle destekliyen ve nihayet denizlerde faal ve kuvvetli kalmasını başaran devletler cihanşümul olabilmişlerdi.

Öyle görünüyor ki: Osmanlı arazisi Anadolu ve Rumeli'de kademe kademe büyüdükçe Osmanlı devlet adamları bu hakikatları ceste ceste anlayıp takdir etmiş ve devletin denizcilikte de gelişme sağlamasını arzulamışlardır.

Fakat, Osmanlı devletinin hayatı dikkatli şekilde incelendiği zaman, denizcilikteki gelişme temposunun, ilk iki asır zarfında, kara kuvvetlerinin inkişaf temposuna uymadığı, onun daha gerisinden geldiği görülmektedir. Osmanlı denizciliği için, devletin kuruluşundan itibaren geçen hemen hemen bir asırlık müddetin «denizciliğe alışma devresi» şeklinde telâkkisi mümkündür. Bu devrenin sonlarındadır ki, Osmanlı ilerleyişi dolayısiyle menfaatları zedelenen devletlerden Venedik ve Cenevizliler karşılarında çarpışmak üzere bir Osmanlı deniz kuvveti bulmaya başlamışlardır. Osmanlıların denizlerde ilk kımıldanışları sayılacak bu hâdiseler kitabımızın birinci cildinin 163, 180 ve 244 üncü sayfalarında okunabilir.

Denizciliğe alışma devresi diye isimlendirebileceğimiz müddetten sonra Osmanlılar için artık denizlerdeki hasımlara karşı kuvvetini ayarlamak, yâni «hasımların seviyesine çıkmaya çalışmak» devresi başlamıştı. Hasımlar seviyesine çıkmak için normal gelişme çığrı üzerinde fevkalâde hamleler yapmak da icap etti. Bu neviden iki hamleden biri Fatih Mehmed, diğeri de İkinci Bayezid zamanında vuku buldu. Sultan Bayezid zamanındaki hamle ile Osmanlı donanması teknik ve personel bakımından, Akdenizdeki en mühim hasmı olan Venedikliler seviyesini buldu.

Osmanlı denizciliğinin gelişme seyri bakımından pek ehemmiyetli olan İkinci Bayezid devrinden itibaren artık üçüncü bir safha başlamış oluyordu. Bu safha «hasımlar seviyesinde olmak» la ifade edilebilirdi.

İş bu derekeye kadar geldikten sonra esas gayeye ancak hasımlardan üstün olmakla ulaşılabilirdi. Bu gaye de ancak Kanuni Süleyman devrinde Barbaros Hayreddin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı zamanından itibaren tahakkuk edebildi. Yani, «hasımlara üstünlük safhası» başlamış oldu. Bu safha maalesef pek uzun sürmedi; 1587 de Kılıç Ali Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlı donanması üstünlüğünü kaybetti.

İşte Osmanlı donanmasının gerek teknik, gerek personel bakımından gelişmesi ve teşkilâtını buna göre ayarlaması böyle safhalar geçirdi. Onyedinci asırdan itibaren zaman zaman geriliği telâfi için bazı tedbirlere tevessül edildiği de oldu. Şimdi bu teşkilâtı, gemiciliğin anası olan tersanelerden başlıyarak tetkik edelim.

OSMANLI TERSANELERİ

Gemiciliğin teşekkül ve gelişmesi hiç şüphesiz ilk plânda tersane ile ilgili bir mevzudur. Bir devletin harp ve ticaret filosu ancak iyi bir tersanesinin mevcudiyeti ile gelişebilir. İşte bu hakikatı Osmanlı gemiciliğinin gelişme seyri meyanında da takip etmemiz mümkündür. Zamanın ihtiyaçlarına azçok cevap verecek bir tersane kurulduktan sonradır ki, Osmanlı gemiciliğinden bahsetmek mümkün olmuştur. Devlet eliyle kurulan muntazam ilk Osmanlı tersanesi ise Gelibolu tersanesidir. Daha önce Karamürsel, Erdek körfezi kıyısında Edincik, ve İzmit'te gemi yapıldığı anlaşılıyorsa da bunların pek küçük çapta birer tersane yavrusu olabileceğinden şüphe etmemek gerekir.

Gelibolu tersanesi: Gelibolu tersanesinin Yıldırım Bayezid zamanında tesis edildiği anlaşılıyor. Eski kaynaklarda, Birinci Murad zamanında Gelibolu'da bir tersanenin mevcudiyetine işaret olacak hiçbir bilgi bulunmamakta-

dır. Buna mukabil Gelibolu tersanesini gözleriyle gördüğünü söyliyenler vardır. Yıldırım Bayezid zamanında Timur nezdine elçilikle giden Klavijo «Cumartesi günü Gelibolu'ya geldik... Türkler harp gemilerini burada muhafaza ediyorlar; Türklerin burada büyük bir tersaneleri ve havuzları vardır; biz buradan geçerken Türklerin kırk kadar gemisi orada duruyordu» demektedir. Denizciliğe ait eserleriyle tanınmış olan Fevzi Kurtoğlu «Gelibolu ve yöresi tarihi» ve «Türklerin deniz muharebeleri» isimli eserlerinde, muhtelif kaynaklara istinaden Gelibolu tersanesinin ilk kuruluşunu tafsil etmektedir. Mezkûr müellifin de belirttiği veçhile Gelibolu tersanesi Yıldırım Bayezid'in emriyle Saruca Paşa tarafından 1390 yılında inşasına girişilmek suretiyle meydana getirilmiştir. Gelibolu tersanesi hakkında Yıldırım Bayezid'den sonraki hükümdarlar devrine ait sadra şifa verecek bir bilgiye rastlanmamakta ise de, donanma hakkında yazılan şeylere bakarak, bu tersanenin tevsi veya takviye edildiğine ihtimal vermek gerekiyor.

İstanbul tersanesi: Osmanlı devletinin en büyük tersanesi olan İstanbul tersanesini kurduran padişah Yavuz Sultan Selim'dir. Gerçi Yavuz Selim'den önce İstanbul tersanesiz bir yer sayılmazdı. Fatih Mehmed zamanında Kadırga limanında gemi yaptırılmış, ayrıca Haliç'te Bizanslılardan kalma küçük bir tersaneden bu maksat için faydalanılmıştı. Lâkin bunlar maksada elverecek şeyler değildi. Osmanlı İmparatorluğunda deniz hâkimiyetine yol açacak tersane tesislerini Yavuz Selim kurdurdu. Yavuz'un buna ait faaliyeti ikinci cildimizin 778 ve 1033 üncü sayfalarında etraflıca anlatıldığından burada tekrarına elbette lüzum yoktur.

Osmanlı denizciliğinin altın çağı sayılacak devrede İstanbul tersanesinde devamlı sayılacak şekilde gemi inşa edilirdi. Bu en hareketli devirde bile tersane faaliyetinin az, veya çok olduğu zamanlar seçilebilirdi. Onaltıncı asır sonlarından itibaren ise gemi yapımı âdeta topluca beliren ihtiyaçlara bağlıy-

Eski Gelibolu'dan bir görünüş (Bartlett'ten)

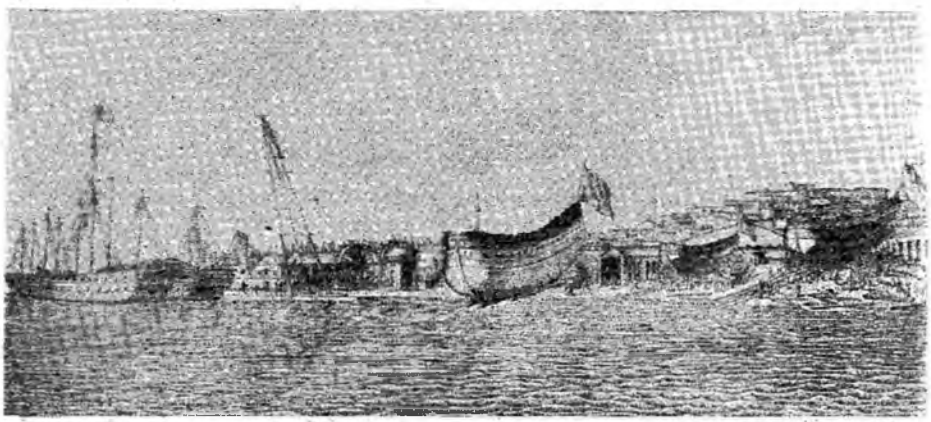

İki asır evvel İstanbul (Haliç) tersanesi (Mahmud Raif efendinin Tableau des nouveaux reglemens de L'Empire Ottomans adlı ve 1798 de basılan eserinden)

dı. Zira burada Venedik'te olduğu gibi aralıksız şekilde inşaata devam edilmezdi. Donanma meydana getirileceği, tamirler gerektiği zamanlarda gerek İstanbul'da gerekse adalarla civar sahillerde bu işe yarar ne kadar usta ve amele varsa toplanır ve işler bir hamlede bitirilirdi.

Osmanlı idarî ve askerî sisteminde bozulma vuku bulunca bundan tersane de müteessir olmuş, donanma efradının disiplinsizliği bir tarafa, tersanede devrin icaplarına uygun gemiler yerine eski tip inşaat devam etmişti. Bunun için Onsekizinci asrın ikinci yarısında tersanenin ıslahına teşebbüs edilmiştir. Tersane ıslahatında Avrupa tarzında fenne uygun gemiler yapılması derpiş edilmiş, Avrupa'dan mühendisler getirtildiği gibi, Türkiye'de mühendis yetiştiren okulların açılmasına da çalışılmıştır.

Süveyş tersanesi : Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki mühim tersanelerin birisi de Süveyş tersanesi idi. Kitabımızın ikinci cildinin 996 ve müteakip sayfalarında izah edildiği veçhile, Osmanlılardan önce Memlûkler de Süveyş'te gemi yapmaktaydı. Portekizlilerin Hind denizine kadar gelmeleri üzerine Memlûkler Süveyş tersanesinden faydalanarak bir donanma meydana getirdiler, bununla Portekiz tecavüzlerini önlemeye ve Hind denizi kıyılarındaki islâmların ticaret emniyetini temine gayret ettiler. Mısır Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra da bu sularda Portekizlilerle mücadele meselesi yine mevzubahisti. Hattâ bu mesele Memlûkler devrinden daha çok ehemmiyet arzediyordu. Zira Portekizliler Hind sularına eskisinden daha fazla kuvvet göndermişlerdi.

Portekizlilerin, Kızıldeniz ağzı da dahil olmak üzere Hind denizi kıyılarında hâkimiyet kurmaya çalışmaları, müslüman tüccar ve hacıları için tehlike yaratmaları sebebiyledir ki, Kanunî Süleyman zamanında, Süveyş merkez olmak üzere Mısır kaptanlığı ihdas edilmiş ve Süveyş'te gemiler yapılmıştır. Süveyş tersanesinde yapılan gemilerin kerestesi umumiyetle Anadoludan getirilmiş, lüzum hasıl oldukta İstanbul'dan da top ve saire gibi malzeme sevkedilmiştir.

Süveyş tersanesinde inşa edilen gemilerden meydana getirilen Osmanlı Kızıldeniz donanması ile Portekizlilere karşı üstünlük temin edilemediğinden, Akdeniz donanmasının Kızıldenize geçirilebilmesi meselesi düşünülmüş, bunun için de İkinci Selim devri hâdiseleri arasında temas edildiği veçhile, 1568 yılında Süveyş kanalının açılması kararlaşmışsa da bu güzel plân maalesef tahakkuk edememiştir. Osmanlı denizciliğinin altın devrinde Süveyş kanalının açılması gibi çok mühim plânların tahakkuk ettirilmesinin istenişine şahit olduğumuz halde, bundan kısa bir müddet sonra, yani Onaltıncı asrın sonlarından itibaren Süveyş donanmasının faaliyeti görülmez olmuştur.

Tuna kaptanlığı : Osmanlılar Tuna nehri etrafında hakimiyet kurmaya başlayınca, harpler münasebetiyle bu su

İki asır evvel Haliç tersanesi (Melling'den)

yolunun sağlıyacağı kolaylıktan istifadeyi gözetmişlerdi. Tuna'dan bu şekilde ilk faydalanan padişah Fatih Sultan Mehmed'dir. Zira 1456 yılındaki Belgrad muhasarası sırasında Tuna'dan gelen bir filonun kuşatmaya iştirak etmiş olduğu malûmdur. Ayni şeyi 1521 yılında Belgrad zaptedilirken Kanuni Süleyman da yaptırmıştır. Belgrad'ın fethinden kısa bir müddet sonra Macaristan da fethedilip Tuna etrafında Türk hâkimiyeti tam mânasiyle teessüs edince, burada devamlı şekilde filo bulundurulmak üzere Tuna kaptanlığı tesis edilmiştir.

Tuna kaptanlığının elinde bulunan gemiler denizlerde kullanılanlardan küçük çapta, ekserisi büyük kayık nevinden şeyler olduğundan inşaatı da kolaydı. Bunların bir kısmı Rusçuk'ta bir kısmı da Tuna kıyısındaki gemi ve kayık imal sahalarında meydana getirilmekteydi.

Tuna kaptanlığı iki mıntıkaya ayrılmış olup, biri Tuna'nın mansabından Vidin'e diğeri de Vidin'den Budin eyaletinin Avusturya sınırına kadar devam etmekteydi. Her iki Tuna kaptanının emrinden onar firkate ile bin kadar bahriye azabı mevcuttu. Karlofça muahedesiyle Macaristan elimizden çıkınca, Tuna kaptanlığı bire indirilmişti.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı" isimli eserinde, arşiv vesikalarına istinaden, Onsekizinci asırda Tuna donanmasında 19 kalite, 5 büyük 28 küçük firkate, 3 şayka ve 100 adet de üstü açık denilen nakliye kayığı bulunduğunu; Tuna gemilerinden aktarma, şalape ve kırlangıç denilen gemi nevilerinin Tuna'nın muhafazası için kullanıldığını; üstü açık nakliye kayıklarından on tanesinin Rusçuk'ta bulunduğunu kaydetmektedir.

Tuna donanması umumiyetle Rusçuk tersanesinde kışlardı. Fransız müellifi Comte de Marsigli "L'État militaire de l'Empire Ottoman" isimli eserinde, Tuna donanmasının Onsekizinci asırdaki durumuna ait etraflı bilgi vermektedir.

Bu tersaneler dışında gemi yapan daha bazı basit tezgâhlar da mevcuttu. Bu neviden tersanecikler meyanında Sinop, İzmit ve Birecik tersanelerini zikretmek mümkündür. Candar-oğullarından kalan Sinop, Bizanslılardan kalan İzmit tezgâhlarından başka, Fırat nehri kenarında Birecik kasabasında Onaltıncı asrın ikinci yarısında ufak bir tersane meydana getirilmiş olduğunu Başvekâlet arşivinde 3 numaralı mühimme defterinin 266 ncı sayfasındaki hükümden öğreniyoruz.

TERSANE HALKI

Tersane ve bahriye hizmetinde bulunan azab reisi, dümenci, yelkenci, kalafatcı, neccar, topçu ve vardiyanlara tersane halkı denirdi. Üç ayda bir hazineden maaş alan bu topluluğun mühim bir kısmı azablardan mürekkepti. Tersane halkı birtakım kısımlara ayrılmaktaydı.

Azablar : Eyalet askeri meyanındaki azablardan bahsederken bahriyede de azabların bulunduğunu kaydetmiştik. Bahriyenin azabları da diğer azablar gi-

Eski devirlerde Sinop şehri ve kalesi

Eski devirlerde Birecik ve kalesi

bi Türk aslından olup vilâyetlerden kefilli şekilde toplanırdı. Azablar, biri «azabân-ı tersane-i âmire» adiyle tersanede hizmet edenler, diğeri de «azabân-ı donanmây-ı humayun» adiyle donanmada hizmet edenler olmak üzere ikiye ayrılırdı. Donanma azabları muhtelif tip gemilerde daha ziyade okçuluk ve tüfenkendazlık ederler, tersane azabları ise tersanede, Kaptan paşa, Tersane emini, Tersane kethüdası ve Tersane ağasının gemilerinde muhafızlık, yelkencilik ve vardiyanlık ederlerdi.

Onaltıncı asrın ilk yarısında sekiz azab neferi bir bölük, ikinci yarısında ise onbir azab neferi bir bölük teşkil etmekteydi. 1543 senesinde 1830 neferlik tersane halkının 230 kişisi azab neferi iken, asrın ikinci yarısında tersane azabları 2600 e çıkmıştı. Onyedinci asırda bu miktar yarı yarıya azalmıştı. Azabların Haliç'te tersane yanında hâlen «Azapkapısı» diye anılan mevkide kışlaları vardı.

Kalafatçı ve kumbaracılar: Tersane halkının bir kısmı kalafatçılardan mürekkep olup, bunlar ayrı bir bölük teşkil ederlerdi. Kalafatçılar, Acemi oğlanları arasından ayrılıp ikişer akçe yevmiye ile tersaneye tâyin edilirlerdi. Zamanla kalafatçılık için dışardan da adam alınmıştır. Kalafatçıların miktarı azablardan daha azdı. Onyedinci asırda tersane ile paşa ve bey gemilerindekiler de dahil olmak üzere mevcutları altıyüz kadardı.

Kumbaracılar da tersane halkı meyanında ayrı bir bölük teşkil ederlerdi. Bunlar da evvelce kalafatçılar gibi Acemi oğlanlarından alınırdı. Sayıları onaltıncı asırda beş altı yüz kadarken Onyedinci asır ortalarında kırk elli nefere düşmüştü.

Tersane çavuşu
(Eski bir albümden)

TERSANE RİCALİ

Donanma ve tersanenin en büyük âmiri olan Kaptanpaşadan sonra gelmek üzere tersane ricali şunlardı: Tersane emini, Tersane kethüdası, Tersane ağası, Liman reisi, Tersane kâtibi, Tersane reisi, Tersane defter emini, Tersane defter kethüdası, Tersane ruznamçecisi, İcare, Mahzen-i çub, mahzen-i sürp kâtibleri, kalyonlar kâtibi.

Tersanenin en yüksek ricalinden olan tersane emini, tersaneye ait bütün gelir ve masraflara nezaret ederdi. Bunlar birinci sınıf hacegân rütbesinde olurlardı. Tersane kethüdası ise tersanenin inzibatından birinci derecede mes'ul bir âmir olup, kaptan paşadan sonra tersanenin en büyük âmiri tersane kethüdası idi.

Kaptanpaşa

Osmanlı donanmasının baş kumandanı durumunda olan en büyük âmirin resmi ünvanı Kaptan-ı derya idi. Kaptan-ı deryaların rütbesi evvelâ sancak beyi derecesinde olup bu vazifé Gelibolu sancak beylerine tevcih edilirdi. Kaptan-ı deryaların sancak beyi derecesinde oluşları Barbaros Hayreddin Paşa'ya kadar devam etmiş, Barbaros'dan itibaren bu makama beylerbeyi rütbesinde bulunan kimseler getirilmiştir. Beylerbeyi derecesinde olanlar ayni zamanda paşa rütbesinde bulundukları cihetle, bundan sonra kaptan-ı deryalar için «Kaptanpaşa» »tâbiri kullanılmaya

başlanmıştır. Kaptan-ı deryalar beylerbeyi derecesinde de kalmamışlar, daha sonra bunlara vezirlik de tevcih edilmiştir. Kendisine vezirlik tevcih edilen ilk Kaptan-ı derya Piyale Paşa'dır. İkinci Selim'in damadı olan Piyale Paşa'ya vezirlik tevcih edilince, o zamana kadar kaptan-ı deryalara vezirlik verilmesi âdet olmadığından Kaptan-ı deryalıktan ayrılmış ve kubbe vezirleri arasında yer almıştı. Maamafih, Piyâle Paşa divanda Üçüncü vezirken Kıbrıs fethinde donanmaya kumanda etmiştir.

Piyale Paşa ile kaptan-ı deryalar için vezirlik yolu açılmakla beraber Onyedinci asır başına kadar bu makama yine en çok beylerbeyi rütbesindekiler getirilmiş, Onyedinci asırdan itibaren ise, Kaptan-ı deryalar umumiyetle vezir rütbesinde olanlardan tayin edilmiştir.

Kaptan-ı deryalık bir meslekî ihtisas işi olduğu halde, maalesef bu mühim nokta her zaman nazarı dikkate alınmamıştır. Daha önce de vaki olmakla beraber denizcilikten yetişmiyenlerden *kaptan-ı derya yapılışına Onyedinci* asırdan itibaren daha fazla rastlanmaktadır. Denizcilikle hiç ilgisi olmıyanlardan kaptan-ı derya tayin edildiği gibi, Kaptanpaşadan sonra donanmanın en büyük kumandanı olan «kapudâne-i hümâyun» denilen amiralden, Kaptanpaşa eyaletine bağlı sancak beylerinden, tersane reisinden ve tersane kethüdasından Kaptan-ı derya tayin edildiği de olurdu.

Vezir rütbesindeki kaptan-ı deryalar Divan-ı hümâyun müzakerelerine katılırdı. Divan-ı hümâyuna gelen bahrî meselelere ait davalar Kaptanpaşaya havale olunur, ayrıca Kaptanpaşalar tersanedeki dairesinde de davâ dinlerlerdi. Bahriyeye ait büyük ve küçük tayinler Kaptanpaşaya aitti. Fakat mühim şeyleri bir telhis ile sadrazama arzetmekle mükellefti. Kaptanpaşalar İstanbul'da bulundukları zaman her hafta cuma namazından sonra Paşakapısına gelerek sadrazamla, sadrazam seferde bulunduğu takdirde sadaret kethüdası ile görüşerek donanma işleri hakkında bilgi verirdi.

Kaptanpaşaların Onyedinci asırda sekiz yüz seksen sekiz bin beş yüz akçelik hasları vardı. Ayrıca Kaptanpaşa eyaletindeki adalardan otuz üç küçük adayı iltizama verir ve buradan yetmiş beş bin kuruş hasılat alırlardı. Timar teşkilâtının muntazam işlediği devirde Kaptanpaşalar hasları nisbetinde sefere cebeli götürürlerdi ki, bu cebeli askerin miktarı bin kişiyi bulurdu.

Kaptanpaşaların tersanede oturdukları daireye «divanhâne» denilirdi. Divanhâne, Paşakapısı ve emsalinde görüldüğü gibi, hem resmî daire hem de Kaptan-ı deryanın evi idi. Padişahlar tersaneye geldikleri zaman burada oturup istirahat ederlerdi.

Donanmanın en büyük âmirine tanınan Kaptan-ı derya unvanı 1867 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren kaptan-ı deryalık yerine «Bahriye nazırlığı» ikame edilmiştir.

Kaptanpaşa eyaleti

İdaresi Kaptanpaşaya ait olan eyalete Kaptanpaşa eyaleti denmekteydi. Osmanlı donanmasının başkumandanı olan kimseler, Kaptanpaşa eyaletinin mevcudiyeti bakımından, sair işleri yanında eyalet beylerbeyliği de ifa eder durumdaydılar. Cezayir hükümdarı Barbaros Hayreddin'in Osmanlı hizmetine girerek Kaptan-ı deryalığı kabul etmesi üzerine, idaresi Kaptan-ı deryalara bağlı sancaklara Cezayir toprakları da eklenmiş oluyordu. İşte bundan sonra kaptanpaşa eyaleti yerine «Cezayir eyaleti» tâbiri çıkmış, fakat Kaptanpaşa eyaleti tabiri de terkedilmemiştir. Kanunî Süleyman'ın son yıllarında veyahut da daha kesin bir ihtimalle İkinci Selim zamanında Cezayir ülkesi idarî bakımdan asıl Cezayir ve Cezayir-i garb diye ikiye ayrılarak, Cezayiri garb kısmı kaptan-ı deryalara bağlı addedilince «Kaptanpaşa eyaleti» tâbiri yine galip gelmiştir.

Kaptanpaşa eyaletinin merkezi Gelibolu idi. Onaltıncı asır ortalarına doğru kaptan-ı deryalar İstanbul'da oturmakla beraber Gelibolu'nun idarî durumu değişmemişti. Nitekim eserini Onyedinci asrın ortalarında yazmış olan Kâtib Çelebi, Gelibolu'nun Kaptanpaşa eyaletinin paşa sancağı olduğunu bildirmektedir.

Kaptanpaşa eyaletinin merkez dahil onbir sancağı timar ve zeametli, üç ta-

nesi de salyâneli idi. Kâtib Çelebi, «Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar» isimli eserinde bu sancaklar hakkında şu izahı yapmaktadır:

Gelibolu: paşa sancağıdır. Kaptanpaşa hassı 885 bin akçe, defter kethüdası zeameti 88390 akçe, tımar defterdarı zeameti 62077 akçedir. Gelibolu sancağında 14 zeamet, 32 tımar vardır.

Ağriboz: 440 bin akçelik hassı, 12 zeamet, 188 tımarı olup, sancak beyi bir gemi ile deryaya çıkar.

İnebahtı: 300 bin akçelik hassı, 13 zeamet, 287 tımarı olup, beyi bir gemi ile donanmaya katılır.

Midilli: 240 bin akçelik hassı, 4 zeamet, 83 tımarı olup, beyi bir gemi ile donanmaya katılır.

Sığacık (İzmir): 300 bin akçelik hassı, 32 zeamet, 230 tımarı vardır. Hassı tersane kethüdasına tahsis edilmiştir.

Kocaeli: 236 bin akçelik hassı, 25 zeamet, 187 tımarı olup, beyi bir gemi ile donanmaya katılır.

Karlıeli: 264.400 akçelik hassı, 11 zeamet, 119 tımarı olup, beyi bir gemi ile donanmaya katılır.

Rodos: 277 bin akçelik hassı, 5 zeamet ,71 tımarı olup, beyi bir gemi ile deryaya çıkar, dört gemide miriden verilir.

Biga: 213 bin akçelik hassı, 6 zeamet, 146 tımarı olup, beyi bir gemi ile donanmaya katılır.

Mezistre: Mora'nın güneyinde Manya burnu yakınında olan bu sancağın 219 bin akçelik hassı, 16 zeamet, 91 tımarı olup, beyi bir gemi ve bir yedeği ile sefere katılır.

Salyâneli, yani yıllıklı sancaklar Sakız, Nakşe (Naksos) ve Mehdiye idi. Herbiri birer gemi ile donanmaya iltihak eden bu sancakların Kaptanpaşa eyaletine katılması, birincisi 1617 yılında, ikincisi 1618-1619 yıllarında iki defa kaptan-ı deryalığa getirilmiş olan Çelebi Ali Paşa zamanındadır. Bunlardan başka Kıbrıs beylerbeyliğinin salyâneli sancaklarından Lefkoşe, Baf ve Girne sancak beyleri de deniz seferlerine birer gemi ile iştirak ederlerdi. Ayrıca Teke ve Menteşe sancak beyleri kâh kara, kâh deniz seferlerine katılırdı.

Kaptanpaşa eyaletine bağlı sancakların has ve zeametinin cebelileri ile tımarlı sipahilerinin yekûnu 4500 neferi bulurdu. Bunlara 1890 azab neferi ilâve edilince yekûn altı bini geçerdi. Ayrıca Kefe, Trablus garb, Tunus ve Cezayir eyaletlerinin askerleri de katılınca donanma askerinin miktarı on bini bulurdu. Şayet yapılacak deniz seferi için daha fazla askere ihtiyaç hasıl olursa Antalya, Menteşe, Magosa, Anapoli, Kavala, Selânik sancaklarının tımarlı sipahileri de donanmaya alınırdı.

Kaptanpaşa eyaletine bağlı sancakların zeamet ve tımar tevcihatı, mensuhat efradına ait muameleler derya kalemi tarafından tutulurdu. Tersane defterhanesinde görülen bu muamele *sadrıâzama da arzolur, oradaki defterlere* de işlenirdi. Yaya ve müsellem teşkilâtı kaldırıldıktan sonra bunlara ait *çiftlikler «mensuhat»* adı ile derya kalemine bağlanmış ve bundan sonra kaptanpaşa eyaletine tâbi tımar ve zeametlerle birlikte idare edilmiştir. İşte bu çiftliklerin öşrüne ve rüsumuna tasarruf edenlere mensuhat efradı denilirdi.

DONANMANIN YÜKSEK RÜTBELİ SUBAYLARI

Osmanlı donanmasındaki yüksek rütbeli subay, yâni kumandanların derecelerinin, ilk devirlerde, kapıkulu askerinin subaylarında olduğu gibi kesin çizgilerle yekdiğerinden ayrılmadığı, ve yahut da bu noktalar için lüzumlu bilgiler devrin kaynaklarına aksetmediğinden zamanımıza iyi bir şekilde intikal etmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı donanmasında kalyonların birinci plâna geçmesine kadar miri gemileri kullanan kaptanlara «hassa reisi» veya «kaptan» sancakbeylerinin temin ettikleri gemilere «bey gemileri» dendiğini bunları kullananların da ayni şekilde kaptan diye anıldıklarını biliyorsak da, mühim erkân arasındaki derece farkından malûmatımız yoktur.

Onbeşinci asır sonlariyle onaltıncı asırda bir kısım kaptanlara «reis» dendiği görülmektedir. Kemal Reis, Piri Reis, Murad Reis, Turgud Reis, Salih Reis gibi şöhretli denizcilerin hep reis diye anıldıkları, bunların umumiyetle korsanlıktan gelmiş oldukları gözönüne geti-

rilirse, reis tâbirinin korsan gemiciliğinden gelmiş olabileceğine ihtimal verilebilir. Maamafih, reis tâbirinin korsanlıktan gelme gemi kaptanlarına alem olmadığını, Osmanlı donanmasında kullanılan bu unvanın azab reislerinden ayrılabilmesi için, gemi kaptanı olan reislere «hassa reisi» denildiğini ayrıca kaydetmek gerekir. Onaltıncı asrın ikinci yarısında bir harp gemisi idare edenlere reis, bir filoya kumanda edenlere kaptan denildiğine bakılırsa, bu devirden itibaren reis tâbirinin daha fazla vuzuh kesbetmiş olduğuna hükmedilebilir.

Osmanlı donanmasında kürekli gemilerin hâkim bulunduğu devirde hassa reisleri, yani kaptanlar, gemi azablarının bölük başılarından tâyin edilirdi. Gemi idare eden reisler bir rütbe işareti şeklinde gemilerine fener takarlardı.

1682 senesinden itibaren donanmada kalyonlar, yani yelkenli gemiler ön safa geçince, donanmanın yüksek rütbeli erkânının dereceleri de daha vâzıh şekilde ortaya çıktı. Bu devirde Kaptanpaşadan sonra gelen kumandanlar sırası ile Kapudâne, Patrone ve Riyâle idi.

Kapudâne: Kaptanpaşadan sonra en yüksek gemi kumandanına ait olan bu unvan 1682 den sonra taammüm etmiştir. Bindiği gemiye «kapudâne-i humayun» denilen bu kumandan şimdiki rütbelere göre Oramirale tekabül etmekteydi. Kapudânenin salyânesi dört bin beş yüz kuruş (Onaltıncı asır sonlarında bir kuruş 80 akçe, Onsekizinci asırda 120 akçe idi) tu. Umumiyetle beylerbeyi, bazen de sancak beyi derecesinde olan kapudânenin bindiği geminin bir kaptanı ile mülâzımı evvel ve mülâzımı sâni unvanını taşıyan iki muavini bulunurdu.

Patrone: Mirî gemilerin birinci kaptanı olan kapudâneden sonra gelen Patrone, derecesi itibariyle miri gemilerin ikinci kaptanı durumunda olup zamanımızdaki koramiral (visamiral) e karşılık gelirdi. Gemisine Patrone-i humâyun denilirdi. Onsekizinci asrın ikinci yarısında salyânesi 3500 kuruştu.

Riyâle: Şimdiki rütbelere göre tuğamiral (kontramiral) e karşılık gelen riyâlenin gemisine riyâle-i humâyun denilirdi. Onsekizinci asrın ikinci yarısında salyânesi üç bin kuruştu.

Rütbelerinin işareti olarak kapudâne

Soldan: Patrone, Miri kaptan, deniz subayı ve eri (Juannin'den)

yeşil renkte, patrone ile riyâle de mavi renkte âsa taşırlardı.

Bahriye nezareti teşkil edilerek bahriyenin tamamı ele alınınca bu rütbe isimlerinde de değişiklik olmuştur.

DONANMA İNŞASI VE GEMİ NEVİLERİ

Osmanlıların yükselme devrinde muntazam sayılacak bir tempo ile gemi inşa edilmiştir. Gemi inşaatında bazan hummalı faaliyet devreleri de görülmüştür. İnebahtı mağlûbiyetini (1571) müteakip girişilen inşaat böyle en hararetli bir hamle olarak göze çarpar. Donanma gemilerinin büyük kısmı İstanbul ve Gelibolu tersanelerinde yapılmakla beraber, Karadeniz, Marmara ve Akdeniz kıyılarındaki mahallî tezgâhlardan da istifade edilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı» isimli eserinin 446 ncı sayfasında, İnebahtı mağlûbiyetinden sonra yeni bir donanma meydana getirilirken İstanbul ve Gelibolu tersanesi dışında Varna, Burgaz, İğneada, Vize, Ahyolu, Süzebolu, Midye, Kefken, Silistre, Semendre, Samsun, Sinop, Biga, İzmit, Gemlik, Yalova, Rodos ve Antalya'da da gemi yapılmış olduğunu arşiv vesikalarına istinaden kaydetmektedir.

İmparatorluğun yükselme devrinde, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek bir sanayi mevcut olduğundan, ordunun diğer ihtiyaçları gibi, gemicilikle ilgili her şey imparatorluk sınırları dahilinde ve bilhassa Anadolu ve Rumeli vilâyetleri sahasından temin edilirdi. Gemilere lâzım olan şeyler, yelken, kürek, halat,

lenger (gemi demiri, çapa) zift, katran vesaireden ibaretti. Karadeniz, Marmara ve Akdeniz kıyısındaki tezgâhlarda gemi yapılırken kereste, sair malzeme ve hattâ usta ve amelesi o iskeleye civar yerlerden, İstanbul ve Gelibolu tersanesi için ise memleketin muhtelif köşelerinden temin olunurdu. Umumiyetle her çeşit malzeme onu istihsal veya imal eden yerlere ısmarlanırdı. Meselâ: Kendir bezi Kastamonu ve Samsun bölgesinden; kendir İzmir, Menemen, Mihaliç, Selânik, İnebolu, Misivri, Bartın, Aydın ve Tire'den; katran ve zift Biga, Bayramiç, Tuzla, Kazdağı, Ağriboz, Kastamonu, Avlonya ve Midilli'den; tente bezi Çanakkale civarı ve Manisa, Aydın, Ağriboz, Atina, İstife, İzmir ve Mısır'dan; kalyonlar için yelken bezi Seddülbahir ve Kumkale'den; gemi halatı ve üstübü Gümülcine, Tire ve Mısır'dan; yine üstübü Berkofça, Ilıca, Niş, Selânik, İstrumca, Florin, Kratova, Manastır, Köstendil, Filibe, Demirhisar, Üsküp ve Ezine bölgelerinden temin olunurdu. Gemilerin kürekleri ocaklık olarak Kocaeli, Bursa, Golas'da, Edirne'de İkinci Murad'ın vakıf köylerinde; gemi lengerleri de Bulgaristan'da Samako imalâthanelerinde yaptırılır, yine ayni yerden her yıl tersane için 790 kantar ham demir gelirdi. Ayrıca Mihrimah Sultan evkafı köylerinden de her sene 192 kantar ham demir getirtilmekteydi.

Gemi inşaatında en yüksek dereceyi bulan Onaltıncı asrın ikinci yarısındaki seviye kolay elde edilmemişti. Bu, Yıldırım Bayezid devrinden başlıyan gemi inşaiyeciliğinin tabii tekâmülünün neticesiydi. Tabii devletin kuruluş devrindeki gemiler küçük tipte şeylerdi. Bunlar Venedik ve Ceneviz gemilerine nisbetle daha ufak ve dolayısiyle daha zayıftı. İkinci Bayezid zamanında gemi personel ve kumandanlarında olduğu gibi gemilerin cesamet ve teçhizlerinde de büyük bir ilerleyiş vâki olmuştu. Kanuni ve İkinci Selim zamanında gemi inşaatındaki gelişme yine devam etti. Fakat Kılıç Ali Paşa'nın ölümünden sonra büyük deniz kumandanı yetişmediği gibi gemi inşaatında da gevşeme başladı. Onyedinci asırdan itibaren Türk gemiciliğinde bariz bir gerileme vuku buldu. Harplerde uğranılan muvaffakiyetsizlikler üzerine gemi tiplerinde değişiklik yapılmak ihtiyacı hissedildi. Bu asırda Avrupalılar yelkenli gemi tiplerine ehemmiyet verirken Osmanlı donanması eskisi gibi daha ziyade kürekli gemilerden mürekkepti. Yelkenli gemiler birkaç defa tecrübe edilmişse de, bu tip gemiciliğin bütün şartları yerine getirilmediği, yelkenli gemilerin üstünlüğüne tam inanılmadığı için yine eski tarzdan vazgeçilmemişti. Fakat nihayet büyük tipteki yelkenli gemilerin büyük rolüne kat'i kanaat getirildikten sonradır ki, donanmanın esası bu tip gemilerden kurulmaya girişilmiştir. Yelkenli gemiler olan kalyonların donanmanın esasını teşkil etmesi 1682 yılından başlamaktadır.

Osmanlı donanmasında muhtelif devirlerde kullanılan gemilerini, 1 - Kürekle yürüyen gemiler, 2 — Yelkenle yürüyen gemiler, diye iki gruba ayırarak tetkik etmek lâzımdır. Hem kürekle hem yelkenle yürüyen gemiler de esas itibariyle yelkenli kısmına dahildir.

1 — Kürekle yürüyen gemiler.

Osmanlı donanmasında muhtelif büyüklükte kürekle işleyen gemi mevcuttu. Bunlara umumi bir isim olarak «çektiri» denir ve oturak denilen kürekçilerin oturduğu bank adedine göre sınıflanırdı. En küçüğü «karamürsel», en büyüğü «baştarde» olan kürekli gemilerin efrad ve teçhizatı da cesametine göre değişirdi. Küreklilerin küçüklerinden önemli bir kısmı nehir filolarında çalışırdı. Nehir filolarından en mühimmi Tuna'da bulunurdu. Bu nehirde bulunan gemi nevileri: Uçurma, Aktarma, Üstüaçık, Çamlıca, Şayka, İşkampavye (İşkampoye) gibi nevilerdi. İmparatorluğun diğer nehirlerinde işleyen gemileri arasında Celiyye, Çete kayığı, Kütük, Şahtur isimleriyle anılanlar vardı. Nehir gemileri umumiyetle «İnce donanma» diye anılan küçük çaptaki vasıtalardan ibaret olmakla beraber, gerektiği takdirde Tuna nehrine orta büyüklükteki gemilerden firkateler ve büyük tip gemilerden kaliteler de girerdi.

İnce donanmanın denizde işleyen ge-

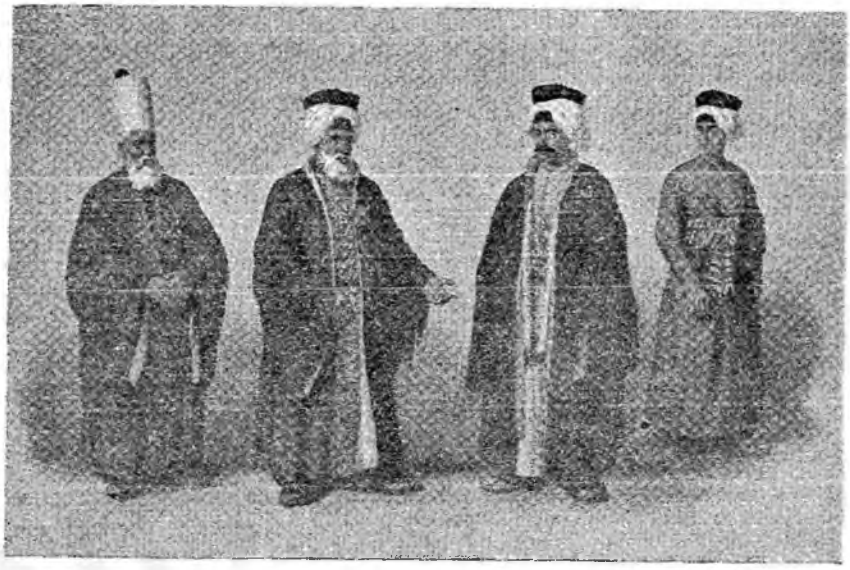

Eski resmî kıyafetler

Yukarıki resim, soldan: Selâm ağası, Sakallı ağası, Kaftan ağası, Çamaşır ağası.

Aşağıki resim, soldan: Teşrifatçı *efendi*, Devlet kethüdası beyefendi, Teşrifat halifesi efendi, Mansıb alacak hacegân'a hil'at *giydirilmesi*, Hil'at giymiş hacegân (Ârif Paşa'nın bir asır evvel Paris'te basılmış «Mecmuai tesaviri Osmaniyye» adlı eserinden).

şitleri meyanında Karamürsel, Brolik, Kancabaş, Çekel ve, Kırlangıç, bir de büyük nevilere yakın cesamette olan Firkate mevcuttu.

Çektiri sınıfının en küçük gemisi olan Karamürsel İstanbul ile Marmara sahilleri arasında işlerdi. Müteaddit nevileri bulunan karamürseller hem kürek hem yelkenle hareket ederlerdi. Donanmada yakın mesafeler için kullanılan bir gemi çeşidi at kayığı vardı. Bunlar Üsküdar ile Kabataş ve Çardak ile Gelibolu arasında tımarlı sipahi ve hayvan nakli için kullanılırdı. İnce donanmadan olup firkateden küçük vaziyette bir gemi tipi olan kırlangıçlar muhabere ve karakol hizmetlerinde kullanılırdı; subay ve nefer olarak yüz kadar mürettebatı mevcuttu.

Donanmanın esas önemli gemileri firkateden başlardı. Kâtib Çelebi de «Tuhfet-ül kibar fi esfarül bihar» isimli eserinin sonunda gemi çeşitleri hakkında malûmat verirken firkateden başlamıştır: Mezkûr müellif firkatenin on ilâ onyedi oturaklı olduğunu, her küreği ikişer üçer adamın çektiğini kaydetmektedir. Muharebede firkateler seksener levend alır ve subay, gedikli ve hizmetli olmak üzere ayrıca firkatede yetmiş kişi bulunurdu.

Firkateden biraz daha büyük gemi pergende (brigantin, pergandi) olup, bunların 18 veya 19 oturağı mevcuttu. Bundan daha büyüğü ise «Kalite» adıyle anılırdı. Kalite (Kalyota, galyot) 19 ilâ 24 oturaklı olurdu. Kalitelerde harpte 220 kadar cenkci bulunurdu. Pergende ve kalite bilhassa takip hizmetinde kullanıldıklarından baş taraflarında topları vardı.

Kürekli gemilerin oturak sayısına göre tasnifine devam edilirse: yirmi beş oturaklılara Kadırga, 26 oturaktan 36 oturağa kadar olanına Baştarde denirdi. Yirmi altı oturaklı geminin yüksek ve geniş nevine mavna denir, iki katlı olup üstü kalyon ve altı mavna olursa bu çeşidine güze (göke) ismi verilirdi. İkinci Bayezid zamanında yaptırılıp sonraları pek kullanılmayan gökeler için Kâtib Çelebi: «selefde bir deha yapılmıştı» diyerek bunların kullanılmayışlarına işaret etmiştir. Kâtib Çelebi'nin «Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar» isimli eserinin sonundaki gemi nevilerine ait izahat arasında ismi bulunmayan «Girab» Umman denizi ve Basra körfezinde kullanılan bir gemi tipiydi. Kadırga tarzında olan girabın başı uzun, sivri ve keskindi; kürekleri mazgal deliklerinden geçirilmiş olup güverte altından kürek çekilirdi. Küpeşteleri gayet yüksek olduğundan içerisindeki muharipleri düşmanın ok ve kurşunlarından korurdu. Hindistan sahillerinde kullanılan bir cins ticaret gemisine de girab adı verilirdi.

Kürekli gemilerin en büyükleri olması ve harplerde donanmanın asıl gücünü teşkil etmeleri bakımından mavna, kadırga ve baştardeleri biraz tafsil edelim:

Mavna: Az yukarda söylediğimiz gibi 26 oturaklı olan mavnanın her küreğini yedişer kişi çekerdi. Boyu altmışbeş zirâ (44 metre) olurdu. Kâtib Çele-

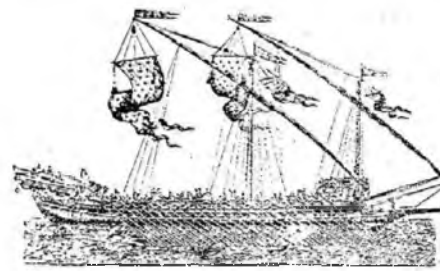

Onaltıncı asırda bir Türk kadırgası

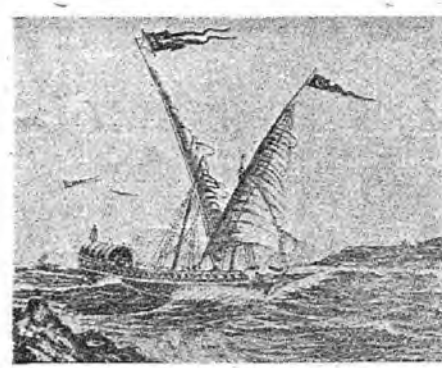

Yelkenli bir Türk kadırgası hareket halinde

bi, mavnanın cesametini tarif ederken yirmi karış kıç yüksekliği, oniki buçuk karış baş yüksekliği olur, yedi buçuk karış da kuşak bağlanur demektedir. Mavnanın manga denilen iki küreği arasında üçer neferden yüzelli cenkci ve üstad topçu bulunurdu. Topları yirmi dört tane idi. Mürettebatı meyanında bir reis kaptan, dört dümenci, bir odabaşı emrinde kırk nefer âlâtcı, her bir küreğinde yedişer adamdan 364 kürekci mevcut olup 30 nefer topcu ile birlikte yekûnu 600 nefer ederdi.

Kadırga: Donanmanın en önemli gemi tipi olan kadırgaya ecnebi donanmalarında gobi ve galer ismi verilmekteydi. Kâtib Çelebi kadırganın cesametini anlatırken: «bir kadırganın iki bodoslamasının arasının elli altı zira uzunluğunda, anbar ağzının yirmi karış enliliğinde, kıç tarafının onsekiz karış, baş tarafının onbir karış yüksekliğinde» olduğunu bildirmektedir. Her kadırgada harita ve pusula kullanmasını bilen bir kaptan, bir odabaşının emrinde biri odabaşı olarak trinkete kullanan yirmi alâtçı, iki usta dümenci, bir usta yelkenci ve onun maiyetinde gömi denilen iki vardiyan iki kürek yapıcı iki kalafatcı iki dülger bulunurdu. Böylece her kadırganın gedikleri yani değişmez sayıdaki gemicisi otuz beş kişiydi. Her kürekte dörder kişiden 196 kürekci, 100 nefer cenkci ile bütün kadırga halkı 330 kişiyi bulurdu. Onsekizinci asır başlarında kalyonların taammümüne kadar kadırgalar Osmanlı donanmasının en önemli gemi sınıfı olmakta devam edip, Üçüncü Ahmed zamanından itibaren sayıları gittikçe azalarak Birinci Abdülhamid devrinde ortadan kalktı.

Baştarde: Yirmialtı ilâ otuzaltı oturaklı iki çeşit baştarde mevcut olup, birincisinin boyu 57 zira (bir zira-ı mimarî 75,8 santimetre) tutmaktaydı. Esas dikkati üzerine çeken baştarde ise Kaptanpaşa baştardesi idi. Otuzaltı oturaklı kaptanpaşa baştardesinin boyu evvelce 70 arşın, Kâtib Çelebi'nin yaşadığı Onyedinci asrın ortalarında ise 72 arşındı. Küreklerini mavnada olduğu gibi yedişer kişi çekerdi. Manga denilen iki kürek arasında üçer cenkci bulunurdu. Yetmiş iki küreğini çeken 500 kürekçi, 216 cenkci, topçu ve sair gemicileriyle beraber bir baştardede 800 kişi bulunurdu. Denizcilikte usta bir reis geminin sevkü idaresini deruhte ederdi.

Kaptanpaşa baştardesinin kıç üzerinde üç feneri vardı. Vezir rütbesindeki bir kimse donanmaya serdar tayin edilirse Kaptan-ı derya ile birlikte ayni gemiye binerdi. Kâtib Çelebi'nin kaydettiğine göre vezir serdarların bindikleri baştarde yeşil boyalı olup, bayrağı da gemi gibi yeşil renkteydi; direk başında alemi bulunan bu geminin reisi vardiyan başından tâyin edilirdi. Böyle hususiyetler taşıyan baştardeye hünkâr baştardesi ismi verilmekteydi.

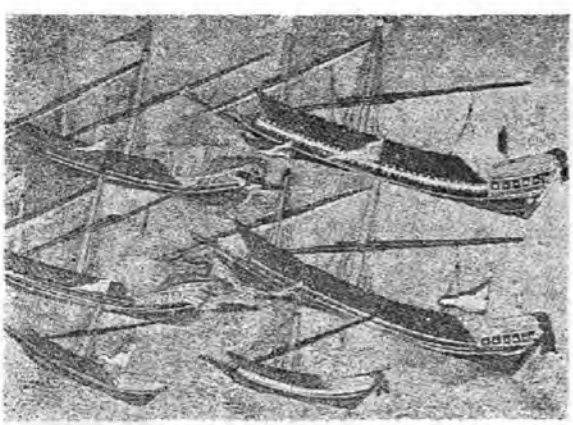

Onyedinci asır başlarında Türk kadırgaları (Sultan İkinci Osman'a ait bir Şehnâmeden. Aslı Topkapı Sarayı kütüphanesindedir)

Kâtib Çelebi denizciliğe ait meşhur eserinde gemi tiplerini tanıttıktan sonra donanmanın mürettebat ve cenkçi mevcudu hakkında şöyle demektedir: «Mutad üzere kırk tane kadırga, altı mavna, bir baştarde ile bir donanmanın askeri 16400 nefer olur. Bunların 10500 ü kürekci, 5300 ü cenkci askerdir. Yirmi adet bey gemilerinde dahi yüzer nefer cenkci olursa yekûnu yedi bin kadar

cenkci eder, mangalar arasına daha fazla cenkci konursa donanmadaki cenkci sayısı da ona göre artar.»

2 — Yelkenle yürüyen gemiler

Osmanlı donanmasında kullanılan yelkenli gemiler iki ve üç direkli olarak ikiye ayrılmaktaydı. İki direkliler Şalope, Brik, Uskuna üç direkliler de Kalyon, Firkateyn ve Korvet idi. Onsekizinci asrın başlarına kadar Osmanlı donanmasının esası kürekli gemilerden mürekkepti. Fakat yelkenliler de hiç yok değildi. Zaman zaman az miktarda yelkenlilere rastlandığı da olurdu. Nitekim Onbeş, Onaltı ve Onyedinci asırda göze çarpan yelkenliler meyanında Ateş gemisi, Ağripar, Barça ve nihayet Kalyonu zikretmek mümkündür. Bunların dışındaki çeşitler Onsekiz ve Ondokuzuncu asırlara aittir.

Bu başlangıç ve hatırlatmadan sonra yelkenleri ayrı ayrı tanıtmaya geçerken, yelkenli gemilerin vasıflarına ait kısımlarda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı» isimli eserinin 465-479 ncu sayfalarında arşiv vesikalarından nakledilmiş bilgiye istinat ettiğimizi zikretmek faydalı olacaktır.

Evvelâ, kalyon devri diye isimlendirilen yekenle yürüyen gemi devrine girilmeden önce kullanılan gemileri kısaca tanıtalım: Bunlardan ateş gemisi; düşman donanmasını atelemek için kullanılan bir gemi idi. Ateş gemisinin içine kolaylıkla tutuşup yanacak şeyler doldurulur, düşman donanması arasına sokulunca gemi ateşlenir, gemideki bir kaç kişi kendilerini denize atarak arkaya iple bağlı kayığa geçerdi.

Ağripar (veya agribar) büyük tip gemilere dahildi. Onbeşinci asır sonlarında bir ağriparda 13 şayka topu, 6 baş topu, 4 büyük zarbazen ve 16 tane de pranki topu bulunurdu.

Barça: Hem nakliye hem harp gemisi olan barçaların altı düzdü. İki veya üç direkli olan barçanın Onbeşinci asır sonlarında 4 şayka topu, 12 baş topu, 12 zarbazen, 35 tane de prankı topu bulunmaktaydı.

Çektiri yâni kürekli donanma devrinde mevcut olan bu üç sınıf gemi kalyon yâni yelkenli donanma devrinde de kullanılmıştır.

Kalyon devrinin iki direkli gemileri:

Şalope: Yelkenlilerin en küçük sınıfını teşkil eden şalopenin boyu 27 zirâ olurdu. Ondokuzuncu asır başlarında bir şalopede daimi mürettebat olarak 19 kişi, taşralı efrad yâni cenkci olarak da 43 kişi bulunurdu. Şalopeler ambarsız gemilerden olup muharebe işlerinde kullanılırdı.

Brik: İki direkli bir yelkenli olup iki direği «kabasorta» denilen dört köşe yelkenli idi. Brik, o zamanın en hızlı giden gemisiydi. Lumbarlı olan küpeştelerinde top bulunurdu. Briklerde altı aylığına ücretle toplanan taşralı efrad diye anılanlar hariç geminin daimi ve maaşlı mürettebatı 9 reis ve vardiyan, 1 topçubaşı, 3 sudagabo (topçu efradı), 8 subay, 4 marangoz ve kalafatcı, 20 gabyar (yelkenci), 25 gönüllü ile birlikte 70 kişi idi.

Uskuna: 27 zirâ uzunluğunda iki direkli bir yelkenli idi. Bunun birinci direğinde briklerde olduğu gibi kabasorta denilen köşeli, ikinci direğinde şalapelerde olduğu gibi sübye denilen düz yelken vardı. Uskunaların 16 topu 90 mürettebatı mevcuttu.

Şehtiye: İki direkli yelkenlilere dahil bulunan şehtiyeler büyük ve küçük olmak üzere iki kısımdı. Büyükleri 29 ilâ 35 zirâ, Küçükleri de 23 ilâ 27 zirâ uzunluğunda olurdu. Mürettebat ve taşralı efrad ile birlikte gemideki insan mevcudu 200 kişiyi bulurdu.

Korvet: Yelkenlilerin büyük nevinden yâni üç direkli kısmındandı. Uzunluğu 33 ilâ 39 zirâ olurdu. Ücretli silâhendazlardan ibaret olan taşralı efrad hariç bir korvetin Ondokuzuncu asır başlarında 174 kişilik mürettebatı bulunurdu.

Kalyon: Büyük tip yâni üç direkli yelkenlilerden olan kalyonların iki ve üç ambarlıları mevcuttu. İki ambarlılarda altmış ilâ seksen, üç ambarlılarda seksen ilâ yüzon top bulunurdu. Boyları 43 ilâ 64 (bir zirâ 75,8 santimetre) zirâ kadardı. Osmanlılarda ilk kalyon İkinci Bayezid zamanında yapılmıştı. Çektiri vasfı da gözönünde bulundurularak meydana getirilmiş olan bu kal-

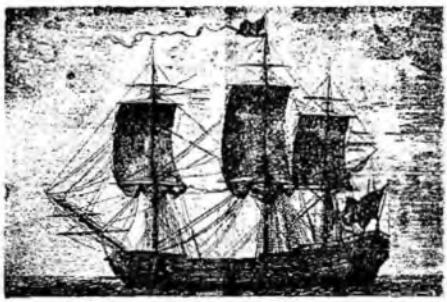

Onsekizinci asır sonunda bir Türk kalyonu

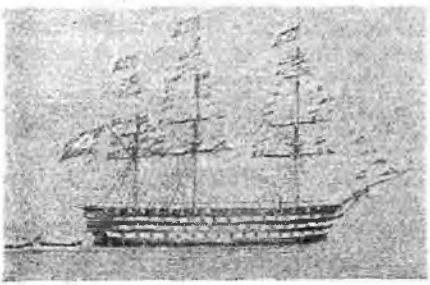

Üç anbarlılar (Ondokuzuncu asır ortalarında)

yona göke denmekteydi. Göke gibi kalyon sınıfından addedilen diğer gemiler Barça, Burtan, Kuraka. Karavele, Firkateyn, Kapak ve Üç-ambarlı idi.

Kanunî Süleyman zamanında Venediklilerin karakaları *nevinden* kalyon yapılmıştı; 1500 ilâ 2000 ton hacminde olan bu gemileri rüzgârsız havalarda sevketmek imkânı bulunamayınca kalyon miktarı azaltılıp hem kürek hem rüzgârla yürüyen çektirilere ehemmiyet verilmişti. Girit seferleri sırasında kalyona yine ehemmiyet verilerek bu sınıftan gemiler imal edilmiş, fakat Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa'nın sadareti zamanında kalyondan tekrar vazgeçilmiştir. Nihayet Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın gayretiyle yeniden kalyona *ehemmiyet verilmiş ve* bundan sonra Osmanlı donanmasında kalyonculuk yerleşme yoluna girmiştir.

Firkateyn: Üç direkli yelkenlilerden olan firkateynlerin uzunlukları 45 ilâ 55 zirâ arasında değişirdi. Hem güverte hem de ambarlarında top bulunurdu. Toplarının sayısı 30 ilâ 70 arasındaydı.

Kapak: Kalyon sınıfından olan kapak (veya kaypak) lar iki ambarlı gemilerdi. Büyük ve küçük olmak üzere iki nev'i bulunan kapakların küçüklerinde 60 ilâ 80 top ve mürettebat ve cenkcilerle birlikte 600 ilâ ,00 kişilik efrad; büyüklerinde 80 ilâ 110 top ile cenkci ve mürettebat olarak 800 ilâ 1000 kişilik efrad bulunurdu.

Üç ambarlı: Kalyon sınıfının en büyük gemisi olan üç ambarlılar 1682 den itibaren yapılmaya başlanmıştı. Boyları 59 ilâ 64 zirâ olurdu. Bunların hem güverte hem de ambarlarında top bulunurdu. Ambarlarındaki toplar 110 ilâ 120 kadar olup mürettebatı da 800 ilâ 1000 kişiydi.

DONANMA HİZMETİNDEKİ BAHRİYELİLER

Osmanlı donanmasında hizmet eden bahriye efradı iş ve hizmetlerinin şekline göre çeşitli isimlerle anılan topluluklar meydana getirirlerdi. Bu hizmetliler Azablar, Levendler, Kürekçiler, Aylakçılar, Kalyoncular, Gabyarlar ve Sudagabolar gibi isimlerle anılan bir nevi

askeri sınıf meydana getirirlerdi. Bunlardan azablar hariç diğerleri hep gemilerde hizmet eden efraddan ibaretti. Tersanenin tetkiki sırasında izah edildiği veçhile, azablar, iki kısım olup bir kısmı tersanede diğer kısmı da donanmada bulunurdu. Tersane hizmetlileri anlatılırken donanma azablarından da bahsedildiğinden, burada onları tekrara elbette lüzum yoktur. Bu bakımdan şimdi diğerlerini tanıtmaya çalışacağız.

Levendler: Osmanlı donanmasında muhafaza hizmetleri de ifa eden muharip ve maaşlı bir sınıfa Onaltıncı asrın ortalarında Onsekizinci asır sonlarına kadar levend denmekteydi. Levend tâbiri donanmaya korsan gemiciliği yoluyle girmiştir. Onbeş ve Onaltıncı asırlarda Türk korsan gemilerinde çalışan güçlü kuvvetli efrada levend denir, hattâ bu yüzden korsan gemileri «levend gemileri» tâbiriyle de anılırdı. Korsan gemileri ve onlardaki levendler donanma hizmetine girmeye başlayınca, levend kelimesi de donanmanın bir kısım efradının ismi olarak yerleşmiştir.

Levendler sahil köy ve kasabalarındaki Türklerden, biraz da sahillerdeki Rumlardan toplananlar «levend-i Rumi» diye anılırlardı. Levendlerin, bahriyeye kaydolurken bir tüfek, bir kılıç veya bir mızrakları bulunması kâfi idi.

Donanma askerinin düzen ve disiplininin bozulduğu devirde bir kısım levendler bazı paşaların maiyetlerine girmişler, bir kısmı da Anadolu'ya geçerek çapulculuğa başlamışlardı. Nihayet bu hâlin önlenmesi ve levendlerin topluca bir arada bulundurulması gayesiyle İstanbul'da Levend Çiftliği denilen mahalde bunlara bir kışla yaptırılmıştır.

Kürekçiler: Osmanlı donanmasında kürek çeken efrada «kürekçi» ismi verilirdi. Kürekçiler iki kısım olup, bir kısmı esirlerden, diğerleri de devletin topladığı kimselerden mürekkepti. Esirlerden ibaret kürekçilere «forsa» denirdi. Onbeş ve Onaltıncı asırlarda bütün Akdeniz devletleri de gemilerinde forsa kullanılırdı. Forsalara her gemide vardiyanlar nezaret eder ve bunların kaçmamaları için birer ayaklarından zincirle alabandalara bağlanırdı. Bununla da iktifa edilmiyerek, emniyeti temin ve geminin hareketinin sabote edilmemesi gayesiyle, forsaların aralarına Türk kürekçiler oturtulurdu.

Forsalar dışında kalan kürekçiler, devletin kendi tebaası arasından, yirmi hânede bir hâne hesabiyle halktan toplanırdı. Kürekçi toplanılan mıntıkada yirmi haneden birisinden kürekçi alınınca diğer ondokuz hane bu kürekçinin altı aylık iaşesini temin edecek para vermekle mükelef tutulurdu.

Aylakcılar: Yelkenli gemi teşkilâtının kabulünden sonra, donanmanın sefere çıkacağı zamanlarda altı ay için toplanan ücretli bir sınıf askerdi. Bunların ücretlerinin yarısı peşin, yarısı da hizmet müddetlerinin bir parçasını doldurduktan sonra ödenirdi. Onsekizinci asrın başlarında her kalyonda 150 ilâ 200 aylakcı bulunurken asrın sonlarında miktarları her kalyon için ellinin altına düşmüştür.

Kalyoncu

Levend'ler

Kalyoncular : Yelkenli gemilerde istihdam edilen kalyoncular, her sene donanmanın denize çıkmasından önce muayyen yerlerden toplanırlardı. Bunlara «taşralı neferad» da denilirdi. Donanmada iken ücret alan kalyoncular sefer bitince memleketlerine döner, böylece ücretleri de sona ererdi. Kalyoncuların toplandıkları sahalar; Çekmece kazalarından başlıyarak Edirne'ye kadar uzanan mıntıka, Çanakkale bölgesi ile Batı Anadolu kıyıları ve bu kıyılara yakın adalar idi. Kalyoncular muvakkat hizmet gayesiyle toplandıkları ve bu toplanmada da disipline esas teşkil edici sıkı şartlar aranmadığından umumiyetle disiplinden mahrum, kabadayı, serkeş ve taşkınlık çıkarıcı idiler. Kalyoncuların herkesin gözünü yıldıran bu taşkınlık ve disiplinsizliklerini önlemek gayesiyle Cezayirli Gazi Hasan Paşa Kaptan-ı deryalığı zamanında Kasımpaşa'da bunlar için bir kışla yaptırıp hepsini burada toplıyarak zaptı raptını temin etmişti. O sırada Galata ile Beyoğlu'nun muhtelif yerlerinde kalyoncular için kulluklar yani karakollar tesis edilmiştir. Nitekim Beyoğlu'nda hâlâ «Kalyoncu kulluğu» adını taşıyan bir semt vardır.

Kalyoncular, İkinci Mahmud'un ıslahatı sırasında 1827 yılında kaldırılarak yerlerine «tersane tüfenkci neferatı» ikame edilmiştir.

Gabyarlar : Yelkenli gemilerde yelkenleri açmaya ve toplamaya memur sınıfa Gabyar denirdi. 1774 Osmanlı - Rus harbine kadar donanmada gabyar sınıfı yoktu. Bu tarihten önce yelkenlerin açılıp toplanması işini «rüesay-ı sütûn» veya «rüesay-ı rubu'lu» denilen reisler ifa ederlerdi. Onsekizinci asrın sonlarında Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı zamanında bu reislerin nezareti altında gabyar ve marinar (marnel) sınıfı ihdas olunmuştur.

Gabyar ve marnellerin arasında Rum ve Ermeniler de vardı. Fakat 1827 de yapılan tersane nizam ve kanunlariyle Rumlardan gabyar alınması usulü kaldırılarak onların yerleri Trablusşam, Beyrut, Akkâ, Gazze, Sayda taraflarından

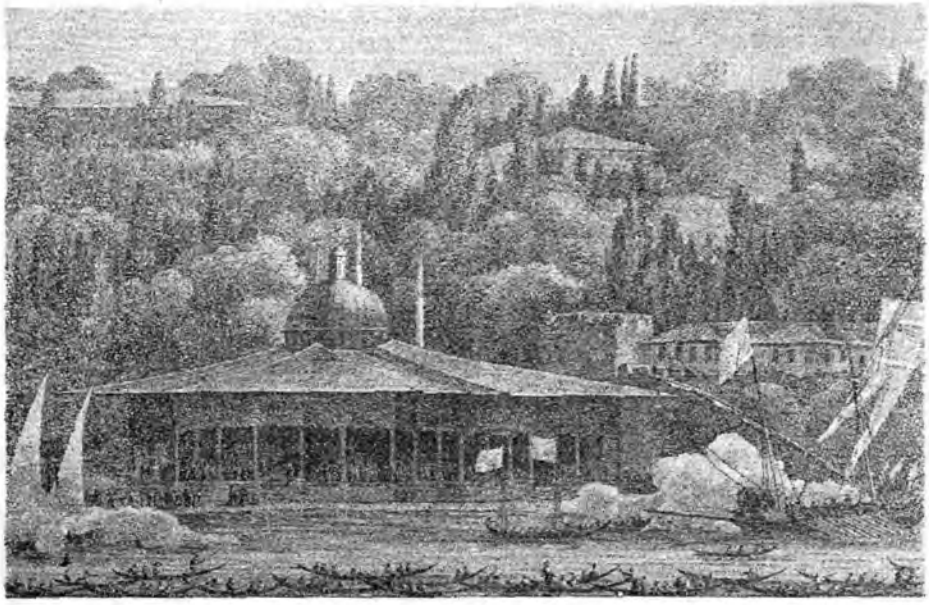

Yalı Köşkünde Kaptanpaşa'nın sefere uğurlanma merasimi (Choiseule Gouffier'den)

denizciliğe vakıf kimseler toplanmak suretiyle doldurulmuştur.

Sudagabolar: Gemilerde topçubaşının nezareti altında topları kullanan neferata Onsekizinci asrın ikinci yarısından itibaren sudagabo veya sudegabu denilirdi. Zikredilen devirden itibaren resmî vesikalarda ve bazı vak'anüvis tarihlerinde göze çarpan bu tâbir daha önce mevcut değildi. Nitekim Onsekizinci asrın ikinci yarısına kadar gemilerde topları kullanan neferata saatçi ve topçu denmekteydi.

Bu sayılan sınıflardan başka gemilerde sanat erbabının göreceği işleri yapan ve sayıları geminin cesametine göre bir kaç kişiden ibaret bulunan nakkaş, marangoz, demirci, halatçı, gibi sanatkârlar da vardı.

DONANMANIN DENİZE AÇILMASI

Osmanlı donanması her sene ilk baharda denize açılırdı. Donanmanın denize açılışı sırasında birtakım merasim icra olunurdu. Donanmanın denize açılması merasimi diye isimlendirilmesi mümkün olan bu törenin Onaltıncı asrın sonlarında son şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Donanmanın her yıl ilk baharda denize çıkması 1502 senesinden itibaren âdet haline gelmiş ve bu âdet Ondokuzuncu asrın ortalarına kadar devam eylemiştir. Donanmanın kuvvetli olduğu Onaltıncı asırda, denize açılma merasimi, ekseriyetle deniz seferlerinin başlangıcını gösteren birer hâdise olması, ayni zamanda gerek asker gerekse halkın maneviyat ve gururuna hitab eden tarafının bulunması bakımından değer taşımaktaydı. Fakat daha sonraları merasimler bu hususiyetini kaybettiği gibi üstelik bir sürü teşrifat kaidelerine boğulmuş, ayrıca müneccimlerin uğurlu gün seçmeleri gibi ilim dışı hareketler bu merasimlere pek bol şekilde girmiştir. Zâten Onyedinci asır başlarından itibaren donanmanın denize açılışında sahilleri ecnebilerin ve korsanların taarruzlarından koruma gayesi gözetilmekteydi. Tabiî bu maksatla donanma esas itibariyle Akdenize açılırdı. Onyedinci asrın ortalarına doğru sahillerin Kazak hücumlarından korunması için Karadeniz'e de bir filo gönderilmesi âdet olmuştu. Rusya'nın büyümesinden sonra Karadeniz'e daha büyük kuvvetler çıkarılmıştır.

Donanmanın denize çıkması ilkbahar iptidasında cereyan ettiği cihetle, gemilerin kış içerisinde techizine çalışılırdı. Vakit yaklaşınca tersane emini Bâb-ı âli'ye gelir ve sadrazâmdan gemilerin denize açılmasına müsaade alınmasını şifahen arzederdi. Bunun üzerine sadrazam vaziyeti bir telhis ile padişaha yazar, padişah da beklenen müsaadeyi verirdi. Bu arada müneccimbaşıdan uğurlu bir gün seçmesi için zâviçe tertip etmesi de istenirdi.

Bu yazışma ile müsaade istihsalini müteakıp merasimle ilgili şeylerin tatbikine geçilirdi. Evvelâ vezirler, şeyhülislâm, kazaskerler, nişancı ve defterdarlar ve yeniçeri ağası sabah namazını müteakıp tersaneye gelirlerdi. Kaptanpaşa bu topluluğu iskelede karşılayıp tersanedeki odasına götürürdü. Daha sonra sadrazam gelir ve ayni şekilde karşılanırdı. Davetli heyet topluca bir aradayken vezirâzam, tersane emini ve tersane kethüdasından donanmanın her şeyinin tamam olup olmadığını sorar, onlardan muvafık cevap alındıktan sonra topluca Kaptanpaşa baştardesine gidilirdi. Bunun üzerine baştarde harekete geçirilir ve yüksek erkândan mürekkep bu heyet Sirkeci iskelesine götürülürdü. Bu arada Kaptanpaşa ile vezirâzam sahil ve iskelelere yığılmış olan halkı selâmlardı.

Vezirâzam ile Kaptanpaşa Sirkeci'de kendi kayıklarına binerek Yalıköşkü'ne giderler ve orada bulunan padişah tarafından kabul olunurlardı. Padişahın kabulünden sonra vezirâzam, kaptanpaşa, yüksek devlet erkânı, ulema yine baştardeye biner ve baştarde Yalıköşkü önünden geçip toplar atarak padişahı selâmlar ve oradan Beşiktaş'a giderdi. Baştardenin gelişi sırasında donanma gemileri de Beşiktaş'ta Barbaros türbesi önünde toplanarak demirlerdi. Donanma Beşiktaş önünde en çok üç gün durabilirdi: Bu müddet zarfında müneccimbaşının tayin ettiği uğurlu gün ve saat gelince denize açılmak üzere harekete geçerdi.

Donanma icap eden veya usul haline gelen sahaları dolaştıktan sonra kışa doğru İstanbul'a dönerdi.

IV

Eyâlet Teşkilâtı ve Toprak İdare Sistemi

Osmanlı devletinin eyâlet teşkilâtı, mevzuun esası bakımından idarî teşkilât kısmında anlatılması icap eder görünürse de, eyalet teşkilâtının hususiyetlerinin iyi anlaşılabilmesi ve bilhassa eyaletlerin miktar ve bünyelerine ait tafsilâta girilebilmesi için ayrı başlık altında tetkiki daha uygun telâkki edilmiştir. Zâten idarî teşkilât yazılırken, eyaletlerden ayrıca bahsedileceği hesaplanacak yalnızca merkez idare ve teşkilâtı ele alınmış, eyaletlerin idaresinden bahsedilmemiştir.

I — BEYLERBEYİLER VE EYÂLETLER

Osmanlı devletinin idarî bünyesinde kuvvetli bir merkeziyetciliğin mevcudiyetine müteaddit defalar işaret edilmişti. Zâten ilk teşkilâtlanmanın vuku bulduğu Orhan Gazi devrinden itibaren merkeziyetciliğe giden bir yol tutulmuştu. Devletin teşkilâtının gelişmesi ve sınırların genişlemesi üzerine merkeziyetcilik daha da sıkılaştı. Bu bakımdan, Osmanlı eyâlet idaresinin bu ruhla karakterize edilmiş olduğu meselesi, mevzuun daha başındayken hatırda tutulması icap eden mühim bir noktadır. Onsekizinci asrın sonlarından itibaren bazı eyâletlerin merkezi hükûmetle irtibatlarında müşahede edilen gevşeme, merkeziyetçilikte sistem itibariyle bir değişikliğin değil, başka şart ve sebeplerin mahsulüdür.

BEYLERBEYLİKLERİN TEŞEKKÜLÜ

Osmanlılarda en büyük idarî bölüm eyâletlerin en yüksek mülkî ve askerî âmiri beylerbeyiler idi. Devletin ilk teşkilâtlanmasının vuku bulduğu Orhan Gazi devrinde bir tane beylerbeyi mevcut olup bu da ordu işlerinden mes'ul-

dü. Orhan Gazi'nin ordu kumandanı olan Süleyman Paşa beylerbeyi idi. Bu sırada memlekette hükümdardan sonra en fazla sözü geçen beylerbeyi idi. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra onun vazifesi Lala Şahin Paşa'ya verilmişti.

Beylerbeyliğin mevki ve selâhiyetleri Orhan Gazi zamanındaki gibi devam etmedi. Murad Hüdavendigâr devrinde Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın hükûmet reisliği ile ordu kumandanlığını bir elde birleştirmesi üzerine beylerbeyinin durumu biraz sarsıldı ise de, aradan pek fazla zaman geçmeden beylerbeyinin hakiki mevkii tavazzuh eder gibi oldu. O sırada Rumeli'deki fetihler sür'atle devam ettiği cihetle, beylerbeyi, Rumeli tarafının askerî kumandanı haline gelmeye başladı. Osmanlılarda askerî kumandan mülkî işlere de karıştığından, beylerbeyi, hem askerî hem mülkî âmir vaziyetine geçti. Bu vaziyetten Rumeli beylerbeyliği vazifesi doğdu. Osmanlı fetihleri yalnız Rumeli'de değil Anadolu'da da devam ettiğinden, onun arkasından bir de Anadolu beylerbeyliği teşekkül etti. Her iki beylerbeyliğin hangi tarihte kurulmuş olduklarını kesin şekilde tespit mümkün değilse de Yıldırım Bayezid devrinde Rumeli ve Anadolu beylerbeyi ünvanını taşıyan kimselerin mevcudiyetlerinden haberdarız.

İşte bu suretle hukukî statüleri tavazzuh eyleyen Rumeli ve Anadolu beylerbeyleri, evvelemirde Rumeli ve Anadolu taraflarının ordu kumandanı ve nihayet bu sıfatlarının yanında Rumeli ve Anadolu eyâletlerinin valisi vaziyetine geçmişlerdir. Zamanla Osmanlı ülkesi büyüyünce mülkî taksimatı ülkeye göre ayarlamak icap etmiş ve bu sebeple yeni beylerbeylikler ihdas edilmiştir. Fakat Rumeli ve Anadolu beylerbeylikleri, teşekküllerindeki eskilik dolayısiyle diğerlerinden daha mümtaz ve üstün dereceli addolunmuştur.

Rumeli ve Anadolu beylerbeyliklerinden sonra üçüncü bir beylerbeyliğin hangi tarihte ihdas edilmiş olduğu meselesine gelince: Bunun için sene halinde bir tarih tespiti mümkün olmadığı gibi, üçüncü ve nihayet dördüncü beylerbeyliklerin ihdaslarının ilk devirlerindeki mahiyetleri dahi bir hayli karışıktır. Bu karışıklığa sebep, birinci derecede, eski Osmanlı tarihlerinde eyalet teşkilâtını kesin çizgilerle belirtecek bilgiye rastlanmaması, ikinci derecede de «vali» tâbirinin tam yerinde kullanılmaması, veyahut da bu tâbirin devrine göre delâlet ettiği mânanın açıklanmamasından ileri gelmektedir.

Vali kelimesinin bir eyaletin idaresini deruhte eden en büyük âmir mânasında olduğu malûmdur. Beylerbeyinin de ayni mânada kullanıldığı, bilinen bir gerçektir. Valiyi beylerbeyinin tam karşılığı şeklinde aldığımız takdirde, eski Osmanlı tarihlerinin bir kısmının ifadesine nazaran, İstanbul'un fethinden önce bile, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin, yâni eyâletlerinin dışında bir veya iki tane daha eyâletin bulunması gerekir. Hattâ bunu Murad Hüdavendigâr zamanına kadar geriye götürmek icap eder. Zira en iyi Osmanlı tarihcilerinden biri olan Kemal Paşa-zâde'nin tarihinde (Şerafettin Turan neşri s. 27) yıldırım Bayezid'in Amasya'da valilik ettiğine dair şöyle bir ilâve mevcuttur: «mezkûr şehriyar-ı mağfur ol vilâyetün eyâletini ulu oğlu Sultan Bayezid'e vermişti.»

Buna mukabil tarihî hâdiselerin cereyan şekli takip edilmek suretiyle, Amasya ve çevresinin fethinin Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığı zamanına rastladığı düşünülürse, Kemal Paşa-zâde'nin bu noktada hatâya düştüğü meydana çıkar. Hatâ derecesi bu kadar bâriz olmamakla beraber bazı Osmanlı tarihlerinde, vali tâbirinin tam yerinde kullanılmamasına ait örneklere Yıldırım Bayezid ile Fatih Mehmed arasındaki devirde de rastlanmaktadır.

İcra edilen fetihler ve şehzâdelerin hükûmet merkezi dışındaki vazifeleri beraberce takip edilince, Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri dışında ilk valiliğin Fatih Mehmed zamanında, pek kuvvetli sayılamıyacak bir ihtimalde de İkinci Murad zamanda Amasya çevresinde ihdas edilmiş olduğu anlaşılıyor. İkinci Murad'ın şehzâdeliğinde Amasya'da valilik etmiş olduğundan bahseden eserler mevcutsa da, Osmanlı tarihlerinde onun mevkiinin sancak beyliğine uyduğunu gösteren ifadeler daha sarih ve kuvvetlidir.

Amasya çevresinde bir eyâletin te-

şekkülünde, burasının hükûmet merkezine, nisbeten de Anadolu beylerbeyliğinin merkezi Kütahya'ya uzaklığının, tâ Selçuklulardan beri kuvvetli ve kültürce gelişmiş bir Türk zümresinin bulunduğu bu şehire umumiyetle büyük zehzâdelerin gönderilmesinin tesiri olsa gerektir. İkinci Murad'ın, lalası Yörgüç Paşa'yı buranın idaresine memur etmiş olması (1427), üzerinde dikkatle durulacak bir hâdisedir. Zira, paşa rütbesinde bir kimsenin ilk defa bir sancağın idaresine memur edilişi bu hâdise ile görülmektedir. Lala Yörgüç Paşanın, Amasya'ya yollanırken lâlettayin bir sancak beyinden daha fazla selâhiyete sahip olduğu, buradaki icraatından anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bu vakıa, o bölgede bir eyalet teşkiline doğru gidişte mühim bir adım atıldığına delil sayılabilir.

Fatih Mehmed devrine gelindiği zaman valilik meselesi biraz daha aydınlığa kavuşmaktadır. Çünkü Fatih devri için vesikalar bollaştığı gibi, bu devirde şehzadelerin valilik ettiklerine dair ifadeler de kesinlik kazanmaktadır. Nitekim bütün tarihî eserler Fatih'in oğlu Bayezid'den «Amasya valisi» diye bahsederler. Kemal Paşa-zâde, Bayezid'in Amasya valiliğine tayinini şu sözlerle anlatmaktadır: «Şehzâde-i reşid ve tâcdâr-ı sa'is Sultan Bayezid'i Amasya'ya ki selâtîn-i azimü'şşan-ı âl-i Osmanun darül'lmülk-i kadimidür, gönderüp diyar-ı Rum'a şehriyar etti». Aynı müellif Fatih'in oğullarından Mustafa'nın Karaman valiliğine tâyini için de: «Mezkûr vilâyetün eyâletin ferzend-i sa'âdetmendi Sultan Mustafa'ya ki Saruhan ilinde valiydi, erzâni görüb himmet etti» demektedir (Şerafettin Turan neşri s: 277).

Fatih devrinde Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinden başka iki eyâletin daha mevcudiyetine dair en kuvvetli vesika Fatih kanunnamesidir. Zira bu kanunnamede mühim makam sahiplerine gönderilecek yazılarda kullanılacak elkab için, bir misal halinde Karaman beylerbeyliği zikredilmek suretiyle şöyle denmektedir: «Ve beylerbeylere böyle yazıla: kıdvetül-ümerail-kiram kebirül-küberail-fiham zül-kadri vel ihtiram sahibül-izzi vel-ihtişam elmuhtassu bimezidi inayet melikil-allâm Karaman beylerbeyisi dâme ikbalühû».

Amasya çevresinde eyâlet teşkil edilmiş olduğuna dair daha eski delillerin mevcudiyeti gözönüne getirilirse, Karaman eyaletinin Konya'nın zaptından sonra kurulduğu anlaşılır. Fatih'in sağlığında Bayezid'in bulunduğu Amasya ile Mustafa'nın ve onun ölümünden sonra Cem'in bulunduğu Karaman'da ayrı bir beylerbeyinin isminden bahsedilmez. Onun için her iki şehzâdenin de valilik ettiklerinden şüphe edilmemelidir. Buna mukabil Onbeş ve Onaltıncı asırda kaleme alınmış Osmanlı tarihlerinde Fatih ve İkinci Bayezid'in şehzâdelerinden bahsedilirken, bunlar için vali tâbiri kullanıldığı halde beylerbeyi tabirinin kullanılmaması nazarı dikkati celbedecek bir mahiyet arzeder. Bu durum karşısında, aslında sancak beyliği yapmakla mükellef olan şehzâdeler beylerbeyi selâhiyetiyle idareye memur edildikleri zaman mı kendilerine vali dendiği suali hatıra gelmektedir.

İkinci Bayezid'in şehzâdelerine de valilik selâhiyeti tanındığı anlaşılmaktadır. Zira bu hükümdarın şehzâdelerinden de ekseriyetle vali diye bahsedildiği görülür. Fakat İkinci Bayezid'in şehzâdelerinin ekserisinin vazife gördükleri yerlerin vilâyet olmadıkları malûmdur. Meselâ Selim (Yavuz) in bulunduğu Trabzon o sırada sancak merkezi idi.

Topkapı sarayı arşivinde E. 3924 numaraya kayıtlı bir vesikadan İkinci Bayezid'in oğullarından iki tanesine valilik selâhiyeti tanınmış olduğunu kesin şekilde öğrenmekteyiz. Kanuni Süleyman'ın oğullarından Bayezid'in, kardeşi Selim ile yaptığı veliahdlık mücadelesi sırasında babasına yazdığı bir mektuptan ibaret olan bu vesikada, mezkûr şehzâde, tarihten örnek göstererek, beylerbeylik pâyesi ile Amasya'ya tayini istemektedir. Mektup şöyledir: «Merhum Bayezid (Sultan İkinci Bayezid) zamanında üç beylerbeylik var idi. Anadolu, Karaman ve Sivas idi. Yine memleket böyle iken Sultan Ahmed Amasya'da beylerbeyi, Sultan Şehinşah Karaman'da beylerbeyi idi. İmdi şimdilik... eyyâm-ı sa'âdetinizde memleket çok. Nice beylerbeylikler vardır. Ne var? Bir kulunuza

beylerbeylik lâyık görseniz. Ben de oğlunuz ve kulunuz olam, bize de Amasya'yı beylerbeylik ile inayet idesiz.»

Yavuz Selim devrinde memleket birdenbire büyüyünce beylerbeyliklerin sayısı artmış, beylerbeylerin durumları da daha iyi tavazzuh eylemiştir. Bu arada nazarı dikkati celbeden hususlardan biri de, Yavuz devrinden itibaren şehzâdelere valilik selâhiyeti tanınmamasıdır.

BEYLERBEYİ VE SANCAKBEYLERİNİN MEVKİ VE SELÂHİYETİ

İdarî teşkilâtta memleket, aşağıdan yukarıya doğru köy, kaza, sancak ve beylerbeylik olmak üzere bir taksimata tâbi tutulmuştu. Beylerbeylik, eyalet veya vilâyet şeklinde isimlendirilen en büyük mülkî taksimatın âmiri beylerbeyiler idi. Ondan sonra gelen sancakların idareci ve âmiri de sancak beyleriydi. Sancakbeylerine tâbi kazaların inzibat ve askerî idaresi timar subaşılarına, adlî ve hukukî işleri de kadılara aitti. Kazaların işçe, belediye ve adliye işleri de kadılar tarafından yürütülürdü. Kadıların selâhiyeti dahilinde olan şeylere beylerbeyiler müdahalede bulunmaz, sadece nezaretle iktifa ederlerdi. Kaza ve sancakların hükûmet merkezi ile muhaberesi mutlaka beylerbeylik kanaliyle olmaz, icabında sancak beyleri ve kadılara merkezden re'sen hükümler de gönderilirdi.

Eyaletlerin başında bulunan beylerbeylerin idarî selâhiyetlerinin yanında askerî vazife ve selâhiyetleri mühim yer tutmaktaydı. Fatih kanunnamesinde beylerbeyleriyle ilgili müteaddit madde mevcuddur. Bu maddeler yoluyle beylerbeylerinin mevki ve selâhiyetlerini tespit etmemiz mümkündür.

İmparatorluğun en büyük devlet erkânı olan Divan-ı humâyun üyelerinden sonra beylerbeyiler gelirdi. Fatih kanunnâmesinde bu nokta: «ve beylerbeyiler vüzeradan bir tabaka aşağıdadır ve taht kadılarına tasaddur ederler» cümlesiyle belirtilmiştir. Ayni kanunnâmede beylerbeylerinin teşrifattaki yerleri de şöyle açıklanmıştır: «ve sofa-i divân-ı âlîde oturmak beylerbeylerinin yoludur ve beylerbeyiler vüzera altına defterdarlar kadıaskerler altına otururr-

Bir eyâlet beylerbeyi ve maiyeti (Juannin'den)

lar. Sancak beyleri taşrada otururlar.»

İmparatorluk idaresinin düzgün işlediği Onaltıncı asır sonlarına kadar, beylerbeyi tayin edilecek kimselerin bir hayli idari ve askeri tecrübeden geçmesi ve kademe kademe yükselmesi gerekirdi. Onun için hakikaten ehliyet sahibi kimseler bu makamın sahibi olabilmekteydi. Fatih kanunnamesinde beylerbeyliğe tayin edilecekler için dört kanal gösterilerek bu hususta şunlar şart koşulmaktadır: «beylerbeylik dört kimsenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beşyüz bin, akçe kadıların ve dört yüzbin akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.»

İmparatorluğun idare ve teşkilâtında bozulma vuku bulunca bu sıralara dikkat edilmeden beylerbeyliğe tayinler yapılmış, rüşvet ve dalkavukluk yoluyle sancak beyi ve beylerbeyi olanlar, hem idarede başarısızlık göstermişler, hem de halka zulmetmişlerdir. İşlerin düzgün gittiği devirde beylerbeylerinin durumunu ele alan Koçi Bey meşhur risalesinde: «mukaddema beylik (sancak beyliği) ve beylerbeylik ve sair menasıb-ı padişâhî idare-i memalikte kârdide ve emektar, müstakim ve dindar kimselere tevcih olunup, mukabelede bir akçe ve bir habbe rüşvet ve caize alınmazdı. Ve cürmü günahı zâhir olmayınca bir ferd azlolunmazdı. Alelhusus sancak beyleri ve beylerbeyiler yirmişer ve otuzar yıl mansıblarında berkarar olurlardı. Ol cihetten devlet-i padişahide kuvvet ve kudretleri kemalinde olup, sefer-i humâyun vâki oldukça her biri yedişer, sekizer yüz, belki biner müretteb ve mükemmel merd-i cengâver-i mahsus cebelüler ile azm-i sefer-i zafer rehber edüp, uğur-u humâyunu padişahide nice erlikler ve merdanelikler ederlerdi».

Bütün beylerbeyiler ayni derecede olmayıp aralarında farklar mevcuttu. En yüksek dereceli beylerbeyi Rumeli beylerbeyi idi. Anadolu beylerbeyi ondan sonra gelirdi. Bu bakımdan, Anadolu beylerbeyi terfi ederse Rumeli beylerbeyi, Rumeli beylerbeyi terfi ederse Divan-ı humâyunda sonuncu vezir olurdu. Fatih kanunnamesinde Rumeli beylerbeyi Baş-defterdar ile ayni ayarda gösterilmiştir. Anadolu beylerbeyinden sonra gelen diğer beylerbeyleri ile onlara bağlı sancak beylerinin birbirlerinden farkları umumiyetle dirliklerinin miktarı ile belli olurdu. Bir beylerbeyi için kanuni terfi yolu Anadolu, ondan sonra Rumeli beylerbeyliğine yükselmek olduğu halde, bazan bu kademelere riayet edilmeden birdenbire vezirliğe yükseltilenler de görülürdü.

Beylerbeylerinin iki tuğu, sancak beylerinin bir tuğu vardı. İki tuğa sahip olanlar «Paşa» unvanını haiz bulunduklarından beylerbeyleri de «Paşa» unvanlariyle birlikte anılırlardı. Üç tuğlu paşa yani vezir rütbesinde ilk beylerbeyi 1522 tarihinde Mısır'a tayin edilmiştir. Mısır'a gönderilen bu zat o sırada İkinci vezir olan Çoban Mustafa Paşa'dır. Onaltıncı asrın sonlarına doğru Mısır gibi önemli bir iki vilâyete daha vezir rütbesinde beylerbeyi gönderilmiştir. Onyedinci asırda rütbeler ehillerine tevcih edilmemek şeklinde iptizale uğrayınca vilâyetlerin hemen ekserisine vezir valiler gönderilmeye başlanmış, bu hâlin tabiî bir neticesi olarak da sancakların çoğuna iki tuğlu paşalardan tayinler yapılmıştır. Vezir valiler çoğalırken bir kaç sancağın birleştirilmesiyle yeni vilâyetler de teşkil edildiğinden vilâyet adedi de artmıştır.

EYÂLET MERKEZİ

Eyâletin idaresini deruhte eden beylerbeyi, eski kanunname ve sair vesikalarda «paşa sancağı» diye isimlendirilen vilâyet merkezinde otururdu. Beylerbeylerinin hayli kalabalık maiyetleri vardı. Bu maiyet halkının mühim kısmı beylerbeyinin hizmet efradını meydana getirirdi. Eyâlet işlerini görmek üzere beylerbeyinin reisliği altında bir divan mevcuttu. Vilâyetin yazı işleri ve hükûmet merkezi ile muhaberesi bu divan tarafından yürütülürdü. Eyâletteki «divan efendisi» denilen memur yazı işlerinin şefiydi. Bir vilâyet dahilinde devlet hazinesini ilgilendiren vergiler hazine veya mal defterdarları tarafından tahsil olunurdu. Vilâyetin zeamet işleri o beylerbeyliğin «tımar kethüdası», tımar işleri de «tımar defterdarı» tarafından görülürdü.

Eyâlet divanlarına «paşa divanı» da

denirdi. Eyalet divanında tımar defterdarı tımar kethüdası gibi memurlardan başka kadı, subaşı ve paşanın tezkirecileri de bulunurdu. Eyâlet divanlarında halkın müracaatları incelenir, dâvalarına bakılırdı. Eyâlet divanında verilen karar müracaat sahibini tatmin etmezse, o şahsın merkezdeki Divan-ı hümâyuna müracaat hakkı da vardı. Burada verilen hükümler, mahallî şer'î mahkeme sicillerine kaydolunurdu. Bazan da ancak eyâletlerde ve yerinde kullanılabilecek dâvalar «mahallinde şer' ile hüküm buyruldu» kaydiyle Eyâlet divanlarına havale olunurdu.

Eyâletlerin idarî ve askerî her türlü umurundan mes'ul olan beylerbeyiler, Fatih kanunnamesinde de belirtildiği üzere tımar ve zeamet tevcihine de selâhiyetli idiler. Yalnız tevcihlerini merkeze arzetmekle de mükellef bulunuyorlardı. Evvelce de müteaddit defalar belirtildiği üzere, beylerbeyiler sefer vukuunda eyâleti dahilindeki tımarlı sipahi ve cebecileri toplayarak kendisine bağlı sancak beyleriyle birlikte sefere katılırdı. Beylerbeyi sefere çıkınca yerine vekil olarak «mütesellim» denilen bir memur bırakırdı.

EYÂLETLERİN ÇEŞİTLERİ

Osmanlı imparatorluğundaki eyâletler, toprak idare sistemlerine göre:

1 — Salyânesiz eyâletler, 2 — Salyâneli eyâletler olmak üzere esas itibariyle ikiye ayrılmıştı. Bunlardan başka bir de, fetihleri sırasında tanınan haklara göre, Yurtluk - Ocaklık sancaklar ve serbest mirimiranlıklar vardı. Fakat bunların miktarı ve kapladıkları saha önemli değildi.

Salyânesiz yâni yıllıksız eyâletler.

Bir eyâlet beylerbeyi'nin bölgesini teftişi

Bir eyâlet divânı (Allom'dan)

has, zeamet ve tımar teşkilâtı bulunan eyaletlerdi. Salyânesiz eyâlette tımarlı sipahi ve cebeli yetiştirilir, beylerbeyi ve sancak beylerinin maaşlarına karşılık tutulan paralar da o eyâletteki sancakbeyi ve beylerbeylerinin dirliklerinin hasılatından karşılanırdı. İmparatorluğun en önemli sahaları salyânesiz yâni yıllıksız eyâletlerden mürekkepti. Avrupa tarafında: Eflak, Boğdan, Erdel ve Kırımdan ibaret tâbi beylikler arazisi dışında kalan bütün Rumeli toprakları salyânesizdi. Asya tarafında ise: doğu Anadolu'daki Yurtluk - Ocaklık sancaklar ile serbest mirîmiranlıklar dışında kalan tekmil Anadolu toprakları ve Suriye arazisi salyânesiz eyâletlerden mürekkepti. Eyâlet olarak sayıldığı zaman Avrupa tarafında: Rumeli, Budin, Temeşvar, Bosna, Kefe eyâletleri; Asya tarafında; Anadolu, Karaman, Sıvas, Dulkadır, Erzurum, Van, Çıldır, (dört sancağı hariç) Diyarbakır (yirmi sancaktan sekizi hariç), Haleb, Trablusşam, Şam eyâletleri yıllıksızdı. Yıllıksız eyâletlerin öşür ve resimlerinin en büyük parçası tımarlı sipahi ve cebeli yetiştirilmek üzere tımar sahiplerine, bir de beylerbeyi ve sancak beylerinin haslarına ayrılır, ancak az bir kısmı havass-ı humâyun adı ile hazineye giderdi.

Yıllıksız eyâletleri mevzubahis etmişken, bazı Avrupa müelliflerinin yanlış hükümlerine temas etmek yerinde olur. Biraz yukarıdaki satırlarda belirtildiği üzere, yıllıksız eyâlet şekli, imparatorluğun kudretinin özünü teşkil eden en önemli yerlerinde tatbik edildiğinden, Osmanlı idare ve toprak sisteminin sembolü gibiydi. Bu bakımdan yıllıksız eyâletlerin idare şekline ait verilecek yanlış bir hüküm imparatorluk idare sisteminin esasına tevcih edilmiş addedilir.

Böyle yanlış hükme varan Avrupalılardan biri olan Heidborn «Droit public et administratif de l'Empire Ottoman» isimli eserinde: «Osmanlı vilâyetleri birer askerî şef olan valilerin dirlikleri mahiyetindedir. Bir köy bir sipahinin dirliği olduğu gibi, bütün bir sancak da bir beyin askerî ve idarî selâhiyetine tâbi ve vergilerini topladığı bir dirliğidir» demektedir. Mezkûr müellif Osmanlılardaki dirliği Ortazaman Avrupasındaki «fief»ler gibi telâkki ettiğinden, Osmanlı vilâyet idare usûlünü de feodal bir sistem olarak görmektedir.

Bu kanaatı ileri süren Heidborn ve onun görüşüne iştirak edenlerin yanıldıkları en mühim nokta, bir sancakbeyinin sancağın; bir valinin de eyâletin tamamının sahib-i raiyyeti olmadığıdır. Vali ve sancakbeyi sadece kendisine has olarak ayrılmış bir veya bir iki köydeki arazinin sahib-i raiyyeti olup burasını da voyvodasına bırakmıştır. Bu has, kendisine kaydı hayat şartiyle verilmiş olmayıp, bir hizmet karşılığı olarak verilmiştir. Yâni bu onun maaşının mukabilidir. Binaenaleyh, vali ve sancakbeyinin vilâyet ve sancaktaki hikmeti vücudu dirlikleri idare için değildir. O, sivil ve askerî idarenin şefidir. Onların vücudu ile aşayiş temin edilir, hükûmet merkezi ile irtibat yürütülür, kazalarda kadılar kanunlarla kendilerine verilen vazifelerin yanında adlî işleri de yapar. Binaenaleyh bu kısa açıklama dahi göstermektedir ki, Osmanlı eyâlet idare sistemi Ortazamanın feodal bir müessesesi değildir.

Yıllıklı eyâletlerde tımar sistemi mevcut değildi. Bu bakımdan tımarlı sipahi yetiştirilmediği gibi beylerbeyi ve sancakbeylerinin maaşlarını karşılamak üzere o eyâletlerde haslar da yoktu. Böyle eyâletlerin mahsulleri iltizama verilir, toplanan gelirlerin bir kısmı beylerbeyi ve sancak beylerinin ve bir de eyâletteki ücretli askerin maaşlarına sarfedilir, bir kısmı da devlet hazinesine yollanırdı. Halkının büyük çoğunluğu Arap ve Berberîlerden ibaret Osmanlı eyâletleri hep salyâneli yâni yıllıklı eyâletlerdendi. Bağdad, Basra, Lahsa, Yemen, Mısır, Habeş, Trablusgarb, Tunus, Cezayir-i garb yıllıklı eyâletlerdi. Kaptanpaşa eyâletinin bazı sancakları da yıllıklı idi.

İmparatorluk arazisinin yukarda sayılan eyâletlerinden başka bir de serbest mirîmiranlık ve Yurtluk - Ocaklık sancaklar vardı ki bunların toplamı orta büyüklükte bir eyâlet arazisi kadar yer kaplamaktaydı.

Serbest mirîmiranlık ve Yurtluk-Ocaklık yerler, daha Osmanlı imparatorluğu sınırları içine alınırken kendi arazilerine tasarruf hakkı tanınan beylerin bu-

lundukları sahalardı. Bunların hepsi de Doğu Anadolu'da bulunuyordu. Serbest mirîmiranların sözünün geçtiği yerler bir eyâlet büyüklüğünde olmayıp ancak birer sancak sahası kadardı. Fakat kendilerine yazılan fermanlarda «Cenab» tâbiri kullanılırdı. Mülkî taksimatta topluca bir eyâlet meydana getirmedikleri gibi, civardaki beylerbeyliğin sınırı dahilinde de addedilmezlerdi. Zâten serbest mirîmiranlık tâbiri de bu durumlarından dolayıydı. Bunlar devletin yüksek hâkimiyetini tanır, sahibi oldukları topraklar için her sene muayyen bir vergi verir ve gerekince de merkezden aldıkları emirle seferlere askerleriyle iştirak ederlerdi. Serbest mirîmiranlıklar Bitlis, İmadiye, Genç, Cizre, Mahmudiye, Hakâri, Eğil ve Palo gibi sancaklardan ibaretti.

Yurtluk - Ocaklık sahalara gelince; bunların hukukî statüleri serbest mirîmiranlıklara benzemekle beraber bir eyâletin sancağı durumunda idiler. Yavuz Selim zamanında Doğu Anadolu'nun fethi sırasında İdrisî Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın çalışmaları sayesinde Kürt beyleri Osmanlılar tarafına geçerek devlete sadakat göstermiş olduğundan bu şahısların tavassutiyle Kürt beylerine ait büyük, küçük bazı yerler sancak itibariyle yerli beylere bırakılmıştı. Harp zamanında bağlı bulunduğu eyâletin beylerbeyinin emrinde sefere katılırdı. Yurtluk - Ocaklık sancaklar evvelâ Diyarbekir eyâletinde kurulmuştu. Bunlar: Sokman, İtak, Tercil, Kulub, Mihranî, Pertek, Çapakçur ve Çermik'ti. Üçüncü Murad zamanında Çıldır eyâleti teşkil edilince buranın onüç sancağından dördü Yurtluk - Ocaklık itibar olunmuştu. Bunlardan başka Şehrizor eyâletinde de Yurtluk - Ocaklık sancaklar vardı.

Bunlardan başka bir de Diyarbekir, Van ve Şehrizor eyâletlerinde dört yüz kadar aşiret reisi, zeamet sahibi hükmünde itibar edilmişti. Bu aşiret reisleri bulundukları sahalardaki sancak beylerinin emrinde sefere katılırdı

EYÂLETLER VE SANCAKLARI

Osmanlı imparatorluğunun eyaletleri devletin sınırlarının genişlemesiyle mütenasiben artmıştır. İdarî ve askerî ihtiyaç ve mülâhazalarla bir veya iki eyâletin bir kısım sancaklarından yeni vilâyet ihdas edildiği de olmuştur. Askerî gayelerle vilâyet teşkili işine bilhassa hudut mıntıkalarında rastlanmaktadır.

Fetihler yoluyle en çok Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman zamanında eyâletler artmıştır. İkinci cildimizin 1140 ncı sayfasında belirtildiği üzere Kanunî Süleyman zamanındaki eyâletler şunlardı:

Anadolu'da: Anadolu, Karaman (merkez Konya), Eyalet-i Rum (merkez Sivas), Zülkadriye (Maraş), Diyarbakır, Van, Erzurum.

Suriye'de: Haleb, Şam.

Irakta: Bağdad, Basra.

Arabistan'da: Yemen.

Afrika'da: Mısır, Trablusgarb, Habeş, Cezayir (burası Ceyazir ve Cezayir-i garb diye ikiye ayrılmış ve Cezayir kısmı Kaptanpaşaya bağlı addedilmiştir.)

Avrupa'da: Rumeli, Budin, Tamşvar.

Kanunî Süleyman'dan sonra Kıbrıs ve Tunus gibi yeni fethedilen arazide kurulan eyâletler olduğu gibi, Kanunî zamanında imparatorluk sınırları içinde bulunan sahalarda da bazı eyâletler ihdas olunmuştur. Kafkasya'nın fethi sırasında küçük küçük birtakım beylerbeylikler ihdas edilmişse de bunlar uzun ömürlü olamamışlardır. Üçüncü Murad zamanında İran'dan alınan topraklarda kurulan ve ömürleri kısa süren beylerbeylikler şunlardır: Gence, Mihriban, Meraga, Sultaniye, Acara, Lori, Revan, Pelenkan, Tiflis, Şeki, Şemahı, Dinaver, Demirkapı (Derbend), Nihavend.

Koçi Bey meşhur risalesini Sultan İbrahim'e sunduğu sırada, eski ve yenileriyle birlikte Osmanlı eyâletleri şunlardı:

Avrupa'da: Rumeli, Bosna, Tamşvar (Temeşvar), Budin, Özü, Kefe.

Asya'da: Anadolu, Karaman, Eyalet-i Rum, Zülkadriye, Erzurum, Van, Diyarbekir, Kars, Çıldır, Trabzon, Urfa (Rakka), Haleb, Trablusşam, Şam, Bağdad, Musul, Şehrizor, Basra, Lahsa, Yemen, Kıbrıs.

Afrika'da: Mısır, Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Habeş.

Kıt'alara göre taksimat yaptığımız

cihetle. bir de yukarda saydıklarımıza Asya, Avrupa ve Afrika kıyılarında toprakları bulunan Kaptanpaşa eyâletini ilâve etmek icap eder.

Bundan önceki bahsi meydana getiden askeri teşkilât kısmında tımarlı sipahiler anlatılırken, bunların yetiştirildiği salyânesiz eyâletlerin tımar, zeametleri ve bu eyâletlerdeki sancaklar hakkında etraflı bilgi verildiği, Kaptanpaşa eyaleti de Osmanlı donanmasının incelendiği bölümde zikredildiği cihetle; burada tekrarına elbette lüzum yoktur. Şimdi salyaneli eyâletleri sıralamak suretiyle bu bahsi tamamlamış olacağız.

Şehrizor (Şehrizul): Eyâlet merkezi yâni paşa sancağı, Kal'a-i Gazi Keşan.

Sancakları: Sürücük, Erbil, Keşaf, Şehribazar, Cebeli hümreyn, Herarmürd ,Hezarmend), Tolcuran, Merkave, Accur, Cengûle, Yakberle, Belkas, Uşni, Tel ve Tavi, Sipehrenein, Ebruman, Davdan, Berend, Harir maa Rudin.

Bu eyâletin sancaklarından onüç tanesi Yurtluk - Ocaklık olup diğerlerinde tımar ve zeamet mevcuttu. Beylerbeyinin yıllık hassı bir milyon akçe idi.

Bağdad: Merkezi Bağdad şehri olan bu eyâletin beylerbeyinin salyânesi 1.400.000 akçe idi. Sancaklarının ekserisi salyâneli olmakla beraber bazılarında da ümera hasları ve tımar arazisi mevcuttu. Dokuz yüz seksen kılıçlık tımarlı sipahi çıkaran Bağdad beylerbeyliğinde diğer askerlerle birlikte asker yekûnu 7500 kişiyi bulmaktaydı.

Sancakları: Hille, Zengâbâd, Cevariz, Remahiye, Çengûle, Karadağ, Dertenk, Semavat, Beyat, Derne, Debalâ, Vasıt, Kerend, Demirkapı, Kazaniye, Geylân, Elsayih, İmadiye.

Basra: Beylerbeylik merkezi Basra şehri olan bu eyâletin salyânesi bir milyon akçe idi.

Lahsa: Bu eyâletin salyânesi 880 bin akçe idi. Lahsa eyâleti Arap kabilelerinin sık sık taarruzuna maruz kaldığından burasının korunması işiyle Bağdad valileri vazifelendirilmiştir.

Yemen: Bir aralık ikiye ayrılıp sonra yeniden birleştirilen bu eyaletin sancakları: Muha, Zübeyd (Zebid), San'a, Ta'az, Sahle, Kevkeban, Tavile, Ma'reb ve Aden idi.

Habeş: Salyânesi 1 milyon 180 bin akçe olan bu eyaletin sancakları Sevakin ve Musavva' idi. Bu mıntıkada inzibatın bozulduğu devirde Cidde eyaleti kurulmuş ve Habeş eyaleti oraya ilhak edilmiştir.

Mısır: En mühim eyâletlerden biri olan Mısır eyâletinin merkezi Kahire olup, beylerbeyinin 487 kise salyânesi vardı.

Sancaklar: Cerce, Ebrim, Elvahad, Menfulûd, Siyud, Behnesa (Behensa), Şarkiyye, Garbiyye, Menufiye, Mansuriye, Kalyubiye, Bahire, İskenderiye, Dimyad, Reşid.

Salyâneli eyâletlerden olan Trablusgarb, Tunus ve Cezayir'in idareleri sonuna kadar ayni şekilde devam etmemiş. Onyedinci asırda buralar idarelerindeki hususiyetleriyle diğer Osmanlı eyâletlerinden farklı bir manzara arzetmişlerdir.

II — TOPRAK İDARE SİSTEMİ

Osmanlılarda tatbik edilen toprak idare sistemi memleketin sadece ziraî ekonomisiyle değil askerî ve hukukî meseleleriyle de ilgiliydi. Onun içindir ki, bu çok cepheli mevzuun iyi anlaşılabilmesi, ancak etraflıca tetkikiyle mümkündür.

Osmanlılarda tatbik edilen toprak idaresi esas itibariyle islâmi şart ve kaidelere uygun olup, aslında yepyeni bir sistem değildir. Fakat Osmanlı devlet adamları, islâmî toprak idare sisteminin bölümleri arasında muayyen bir kısma fazlaca yer vermiş, bu kısmı imparatorluğun askerî gücünün ve ziraî ekonomisinin temeli halinde kullanmıştır. Şer'î hukukun kaidelerini sarsmadan, imparatorluk bünyesinde fazlaca yer verdiği kısımda, ihtiyaçlar müvacehesinde kendi nizamlarına uygun ayrı taksimatta yapmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toprak idaresi, gerek sistemin bütün ve bilhassa Anadolu ve Rumeli'de tatbik edilen kısmı, gerekse bu kısımda yapılan taksimatla, sair islâm devletlerininkinden farklı hususiyetler arzeder olmuştur. Osmanlı toprak idaresindeki hususiyet kelimesiyle «Osmanlı tımar sistemi» ni kasttettiğimizi peşinen belirt-

mek yerinde olur. Zira Osmanlılar, islâmi toprak idaresinde en çok bu şekle yer vermişlerdir.

Arazinin taksimatı

Tarihi eserlerin hemen ekserisinde Osmanlılardaki arazinin Öşrî arazi, haracî arazi ve mirî arazi diye üçe ayrıldığı görülür. Bu üç nevi arazinin, iktisadî ve sosyal yönden önemleri ile memlekette kapladıkları sahanın vüs'ati gözönüne alındığı takdirde böyle bir tasnifi isabetli bulmak gerekir. Nitekim biz de Osmanlı maliyesini incelerken, ilerde arazi hakkında etraflı bilgi vereceğimizi hesaplıyarak 1460 ncı sayfamızda böyle bir tasnife işareti faydalı bulmuştuk. Lâkin şimdi bu mevzuu geniş çapta ele alacağımızdan yapacağımız tasnif de toprak idare sisteminin bütün cephelerini içine alacaktır.

Arazi işi mevzubahs edilince, mülkiyet, tasarruf ve topraktan faydalanma şekil ve meseleleri ilk plânda hatırlanan şeyler olduğundan, elbette mevzuu peşinen bu cepheleriyle tatbik etmek gerekir. Onun içindir ki, Osmanlı toprak sistemini de, ister istemez, evvelâ hukukî çerçeve dahilinde ele almak icap eder.

İslâmi hukuk kaideleri dahilinde Osmanlı imparatorluğunda arazi beş kısma ayrılmaktaydı.

1 — Arazi-i memlûke, 2 — Arazi-i metruke, 3 — Arazi-i mevat, 4 — Arazi-i mevkufe, 5 — Arazi-i emiriyye.

Bu beş kısım da ayrıca kendi bünyesi dahilinde birtakım bölümlere ayrılır.

1 — Arazi-i memlûke (mülk arazi) : Mülkiyet suretiyle tasarruf olunan araziye denirdi. Bu çeşit arazinin malikleri, arazi memurunun iznine tâbi olmadan tasarruf haklarını tam mânasiyle kullanırlardı.

Arazi-i memlûke dört nevi idi:

a) Arazi-i öşriyye : Arz-ı sadaka da denilen bu nevi arazi sahiplerinin mülkü olup, hasılatından öşür alınırdı. Öşrî arazi vakıf edilse bile öşür sâkıt olmazdı.

Harp yoluyle alınan yerlerin halkı fetihten önce müslüman iseler, yahut fetihten sonra müslüman olmuşlarsa veyahut da fethi müteakıp arazinin beşte biri hazine için ayrılıp geri kalanı orayı fetheden gaziler arasında taksim edilmişse böyle yerler öşrî arazi addedilirdi.

Osmanlı imparatorluğu sınırları içindeki yerlerden Hicaz ve Basra eyâletleri öşri arazi idi.

b) Arazi-i haraciye : Bu çeşit arazi de mâliklerinin mülkü olan yerlerdi. Haraci araziye sahip bulunanlar harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukaseme adındaki vergileri verirlerdi. Harac-ı mukaseme'de vergi hasılatı taallûk etmekte, yâni yerin tahammülüne göre öşürden nısfa kadar, yâni onda birden yarıya kadar alınmaktaydı. Harac-ı muvazzaf'da vergi zimmete taallûk eylemekte ve senevî olarak maktuiyet esasına göre tayin edilmekteydi.

Osmanlı imparatorluğunun Haleb, Bağdad ve Musul eyâletleri arazilerinin mühim kısmı ve Yemen Bingazi, Trablusgarb ve Midilli, Taşoz, Girit gibi adalar arazi-i haraciyedendi.

Öşrî ve haraci arazinin sahipleri vâris bırakmadan ve vasiyyet etmeden ölürlerse mülkiyetlerindeki topraklar mirî arazi hükmünü iktisab ederdi.

c) Miri araziden ibaretken mesağı şer'iye binaen, yani hazinenin muzayekası dolayısiyle veya arazinin varidatı masraflarını korumıyacak halde bulunduğu takdirde, mülkiyet ve tasarrufu tamamen şahıslara temlik edilen arazi de bu nev'e dahildi.

d) Köy ve kasaba sınırları içinde bulunan arsalarla köy ve kasaba içinde olup eski hukuki tâbiri ile tetimme-i sükna itibar olunan, yâni sâkin bulunulan, daha açık ifadeyle oturulan yerin mütemmim yani tamamlayıcısı addedilen ve ev ve binalardan intifaı kendisine ait nihayet yarım dönümlük araziler.

2 — Arazi-i metruke: Bu türlü arazi ikiye ayrılır. Birisi, umumun intifa ve istifadesi için terkolunan yerlerdir. Umumi yollar, pazar, panayır, namazgâh, iskele, mesire yerleri, araba durdurmak ve hayvan biriktirmek için ayrılan yerler bu kabildendir. İkincisi: bir köy veya kasabanın, veya bir kaç köy veya kasabaların ahalisinin istifadesine tahsis olunan mer'a, yaylak, kışlaklar bu çeşide dahildir. Bu nevi ara-

zi-i metrukeden herkes istifade edemeyip ancak tahsisi yapılan köy ve kasabalar halkı faydalanırdı.

3 — Arazi-i mevat (Mektum arazi): Müslim ve gayri müslim hiç kimsenin mülkiyet ve tasarrufunda olmadığı ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde, köy ve kasabaların ev ve sair binalarının nihayet bulduğu yerden aşağı yukarı yarım saatlık mesafede bulunan taşlık, pırnallık ve kıraç araziye denirdi. Ziraata müsait yerler arazi-i mevat addedilmezdi. Ahalinin intifaı mevcutsa mevat sayılmaz, varsa zikredilen dereceden daha yakın da olsa mevat olurdu.

4 — Arazi-i mevkufe: Bu kısım arazi üç nevi idi:

a) Ferdlerin uhdesinde bulunan mirî arazinin yalnız öşür ve haracının ferağı ile mirî rüsumunun bir cihete tahsisi;

b) Menafi-î miriyye ile hukuku tasarrufiyeyi tahsis,

c) Yalnız hukuku tasarrufiyeyi tahsis.

Bir nevi vakıf olan bu tahsislerin birinci şeklinde yalnızca menafi-i miriye, ikincisinde hem menafi-i mirîye hem hukuku tasarrufiye, üçüncüsünde yalnızca hukuku tasarrufiye vakfedilmiş olurdu. Bu tahsisler tam bir vakıf addedilmemekle beraber, tahsisin devamlılığı bakımından vakıf sayılırdı. Asıl vakıf arazi, arazi-i memlûkeden olan bir yerin vakfın meşru usulleri dairesinde mülk edinilmekten menolunan arazi idi. Hukuki bakımdan vakfın tam tahakkuk edebilmesi için, vakfolunacak şeyin, vakfı yapanın mülkü olması şarttı.

4 — Arazi-i emiriyye: Arz-ı mirî şeklinde de söylenen bu çeşit arazi imparatorluğun en önemli sahasını kaplamaktaydı. Eski hukukî esaslara göre arazi-i emiriyye, «rekabe ve mülkiyeti canib-i beytülmale ait olarak efrada ihale ve tefriz edilen arazidir» diye tarif edilir. Rekabe kelimesinin lûgat mânası «boyun» ise de burada alâka, aidiyet ve daha ziyade müddetsiz murakabe mânasına kullanılmıştır. Bu duruma göre, arazi-i emiriyenin mülkiyeti ve onun yanında müddetsiz yâni ebedî murakabesi beytülmal yâni hazineye ait olmakta devam etmekte ve bu hali muhafaza suretiyle ferdlere ihale ve devir edilmiş olmaktadır. Bir benzetme yapacak olursak: O arazinin tasarrufunun icâre ve şartlı bir tapu ile kiraya verilmesidir diyebiliriz. Binaenaleyh mirî araziye bu şartlarla tasarruf eden ferdler de müstecir gözüyle görülebilir. Mirî arazinin ferdlere ihale ve devirinde din farkı aranmadığından müstecire benzettiğimiz kimseler de müslim veya gayri müslim olabilirdi.

Arazi-i emiriyyenin hangi cins topraklar olabileceği meselesine gelince; tarla, çayır, yaylak, kışlak, orman, koru ve emsali yerler ile bağ ve bahçe gibi ağaç dikilmiş sahalarla değirmen, mandıra, ağıl zeminleri de mirî arazidendi.

Öşrî arazi ile haracî arazi sahipleri varis bırakmadan ve toprağını herhangi bir kimseye vasiyyet etmeden ölürse böylelerinin arazileri mirî arazi hükmünü iktisab ederdi.

Arazi-i emiriyyenin tarihî istihalesi

Osmanlı imparatorluğundaki arazi taksim ve idaresinin islâmi esaslara dayandığını, imparatorluğun askerî iktisadî ve zirai bakımdan esas kuvvetini teşkil eden Anadolu ve Rumeli topraklarının da mirî arazi çeşidinden addedildiğini daha yukarılarda söylemiştik. Osmanlı devleti için hayatî bir mahiyet arzeden bu çeşit toprağın idare ve bölümlerinin iyi anlaşılabilmesi için tarihî istihalesine de bir göz atmak faydalı olacaktır.

İdare ve tevzi'i yönünden Osmanlılarda askerî bir mahiyet arzeden mirî arazinin esası «iktâ» sistemine dayanır. İslâmlarda ilk iktâı, Halife Hazreti Ömer yapmıştır. İslâm fütühatının başlangıcında fethedilen yerler Arap askerlerinin malı addedilmişti. Bu durum maliyeyi altüst edecek bir mahiyet arzetmekteydi. Halife Ömer, mevcut mahzuru gördüğünden, zaptedilen yerleri eski sahiplerinin ellerinde bırakarak vergilerini hazine namına tahsil ettirip askerin maaşına karşılık tuttu. Arap ordularının istilâsı dolayısiyle sahipsiz kalan toprakları da, vergilerini ödemek şartiyle şahıslara bıraktı. Böylece Halife Ömer ilk iktâı yapmış oldu.

İktâ usûlü meydana çıktıktan sonra bir nizama konulmaya çalışıldı. İslâmiyetin ilerliyebilmesi emeliyle iktâlar islâmiyet uğruna çalışanlara yapıldı. İlk devirlerde iktâ, temliki bir mahiyet taşımaktaydı. İkta sahibine, yâni kendisine iktâ suretiyle arazi verilen şahsa; «muktâ» denmekteydi. Onun içindir ki, bu devlete, arazinin kıymetine ve verim kabiliyetine, toprağın sulanma tarzına göre değişen bir vergi vermekle mükelleftiler. Onuncu asır İslâm ulemasından «Havarizmî» nin, bir iktâın rekabesinin iktâ sahibine ait olduğuna, öşrünü devlete ödemekle mükellef bulunduğuna, kendisinden sonra varislerine intikal edebileceğine dair kaydı gözönüne getirilirse, o devirdeki iktâın Selçuklu iktâı ile Osmânlı tımarlarından hayli farklı olduğu anlaşılır. Arap imparatorluğu devrindek iktâlarda, İslâmiyetin hayrına çalışanlar, bu çalışmalarına karşılık, vergilerini hazineye ödemek şartı ile kendilerine tahsis edilen araziye, mülkiyet ve tasarruf suretiyle de sahip olmuş oluyorlardı. Havarizmî ve Maverdî gibi İslâm uleması iktâı tarif ederken rekabe kelimesini mülkiyet ve tasarrufa delâlet eder şekilde kullanıyorlardı.

Abbasî imparatorluğu için Türkler chemmiyet kazandığı ve bilhassa askerlik hizmeti Araplardan Türklere geçtiği devirde iktâlar daha önceki devrin gayesini tahakkuk ettiremez oldu. Zira İslâm ordularının Araplardan teşekkül ettiği devirde Arap askerlerine yapılan iktâlar, bir bakıma, Araplığın geniş sahalara yayılmasına da epeyce âmil oluyordu. Abbasîler zamanında orduda Türkler mühim bir yer tutunca onlara da iktâlarda bulunmak icap eder hâle gelmişti. Halbuki böyle bir hareket Araplığın lehine neticeler hâsıl etmezdi.

İşte Onbirinci asırda çeşitli âmiller yanında bu gibi meselelerin de tesirleri olmalı ki, iktâlarda mülkiyet ve tasarrufun devri yerine, vezirlerin devrine doğru adım atıldı. Böylece, iktâ sahipleri araziye mülkiyet ve tasarruf yerine bir kiracı durumuna giriyordu.

İktâların böyle bir istihaleye doğru gidişi Büyük Selçukluların bir devlet kurarak hızla gelişmeleri devrine rastlamaktadır. İktâın Selçuklular devrinde geçirdiği en büyük istihale gayrı askerî mahiyetten askerî bir şekle bürünmesidir. Bu da, devletin kuruluşu ile birdenbire olmamış, fakat mevcut meseleler karşısında sür'atli sayılacak bir tempo takip etmiştir.

Selçuklu imparatorluğu geniş sahaları sınırları içine aldığı sırada, Orta Asya'da büyük bir nüfus kesafeti sebebiyle yer ve mer'a sıkıntısı çekilmekteydi. Bu kesafet ve sıkıntılar yüzünden bir takım nüfus hareketleri vuku buluyordu. İran, Irak ve Anadolu toprakları Selçuklu hâkimiyetine girdiğinden göçebe Türkler buralara doğru kütleler halinde ilerliyor ve akın ediyordu. Göçebe kütlelerinin hareketi Selçuklu devlet adamları için halli gereken mühim bir mesele idi. Zira onların gelişleriyle yerli halk sıkıntılı vaziyete düşebilirdi. Göçebe kütlelerinin yer değiştirmeleri meselesi iyi bir şekilde halledilmezse, iş, yerli halkın hoşnutsuzluğu çerçevesinden çıkar emniyet ve asâyiş dâvası, buna ilâveten iktisadî dâva haline gelebilirdi.

İşte, devlet bu meselelere bir çâre olmak üzere, göçebe akınlarını, halkı müslüman olmayan Anadolu topraklarına tevcih etti. Tabiî göçebe kütlelerine ilerleme istikameti vermek de kâfi bir şey değildi. Bunların müstakar hâle getirilmesi, yağma ve çapul hareketlerine meydan vermiyecek tedbirler ittihazı, bilhassa bu hareketli ve canlı kütlenin askerî varlığından istifade edilmesi gerekirdi. Bütün bunlara ilâveten, göçebe kütleleri arasında sivrilecek şahsiyetlerin devlete kafa tutan feodal beyler haline gelmelerini önlıyecek çarelerin de bulunması lâzımdı.

İşte bu hayati dâvaların halli için iktâ müessesesinden faydalanma işi ele alındı. Bunu da ele alan ünlü Selçuklu veziri Nizam-ül-Mülk idi. Neticede Selçukluların askerî iktâ sistemleri ortaya çıktı. Askerlere bir veya birden fazla köy iktâ edilmek suretiyle hareketli Türk zümresi toprağa bağlanmış oluyor, topraklar ekilip işlenirken hem iktisadî menfaatler sağlanmış, hem de toprağa bağlı bir askerî sınıf doğmuş oluyordu. Böylece büyük Türk devlet adamı Nizam-ül-Mülk, yerli zümrelerle mensubu olduğu Türk zümresinin hususiyet ve

müesseselerini çok iyi bilen bir şahsiyet sıfatiyle, bunları yeni şart ve zaruretler muvacehesinde yekdiğeriyle mezcetme işini Türk zümresini ve onun devletinin lehine halletmiş oluyordu.

Netice itibariyle; Nizam-ül-Mülk'ün tesis etmiş olduğu askerî iktâ sistemi Sultan Melikşah zamanında Selçuklu imparatorluğunun her tarafına yayıldı. Askerî iktâ rejimi zamanla Selçuklulardan kopan ve onların tesirlerine maruz diğer devletlere de geçti. Bunlar: Havarizmşahlar (Harzemşahlar), Atabeylikler ve Anadolu Selçukluları gibi devletlerdi. Bu sistem Musul Atabeyliği yoluyle Eyyûbî ve Memlûklere, Anadolu Selçuklularından da Osmanlılara geçti.

Selçuklu iktâı ile eski Türk askerî ve idarî an'aneleri yeni şartların icabına göre tanzim edilirken, neticeden hem ferdler hem de devlet memnun kalıyordu. Zira askerler iyi bir geçim kaynağına sahip şekilde toprağa bağlanırken devlet de maaşsız bir orduya kavuşmuş oluyordu. Zira, köle ve ücretlilerden müteşekkil merkez kuvvetleri hariç artık eski maaşlı ordu ortadan kalkmıştı. Ordunun büyük kısmını teşkil eden iktâ sahipleri kendi maişetlerini hazarda temin ettikleri gibi seferde de erzak, silâh, at ve çadırlarını temin ediyorlardı.

Büyük Selçukluların askerî iktâ sistemlerinin Anadolu Selçuklularında daha fazla tekâmül ettiğini görüyoruz. Büyük Selçuklulardan daha merkeziyetçi olan Anadolu Selçukluları, iktâ sisteminde merkeziyetciliğe pürüz teşkil eden tarafları kaldırmışlardır. Bu cümleden olarak askerî iktâlar daha küçük parçalara ayrılmıştır. Maamafih büyük devlet adamlarına verilen gayrı askerî büyük iktâlar Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da sonuna kadar devam etmiştir. Bu büyük iktâlar bazen vilâyet büyüklüğünü bile bulmaktaydı.

Anadolu Selçuklu iktâ sisteminin muntazam işleyişi 1243 Kösedağ savaşına kadar sürmüştür. Kösedağ mağlûbiyetinden sonra Anadolu Mogol istilâsına marûz kalırken, bir taraftan Selçuklu ordusu çöküyor ve memleketteki karışık vaziyetten iktâ sistemi de büyük zararlar görüyordu. Bir çok iktâ sahibinin maişet menbalarını kaybetmeleri yüzünden kargaşalıklar doğuyordu.

İşte Anadolu böyle idarî, askerî ve iktisadî sarsıntılar geçirmekteyken, bir takım Uç beyleri, İlhanlı hâkimiyetinin uzanmadığı batı Anadolu'da yeni beylikler kurmaya başlamışlardı. Bu beylikler Selçuklu iktâını kendi bünyelerine malederek yeni ele geçirdikleri memleketlere nakliyorlardı. Bu beyliklerden birisi de Osmanlılardı. Selçukluların askerî iktâı Osmanlılarda tımara inkılâb eyledi. İmparatorluğun kuvvet kaynağını teşkil eden bir sistem olarak karşımıza çıkan tımar rejimi Osmanlılarda en mütekâmil şekline ulaştı.

Mirî arazinin taksimatı

Arazi-i emiriyye veya arz-ı mirî yahut arz-ı memleket diye anılan topraklar bir çok kısımlara ayrılır. Bunların bir kısmı büyük parçalardan ibaret olup hususî isimler taşır, bir kısmı da daha küçük parçalardan teşekkül edip tımar kelimesi de beraber söylenir. Binaenaleyh bunlar tımarın çeşitlerinden başka bir şey değildir. Büyük parçaları teşkil edenleri şunlardır:

1 — Havass-ı humâyun : Fetihler sırasında yeni zaptolunan araziden devlet hissesi olarak ayrılan yerlerdi. Devlet hissesi haslar durumundaki bu yerlerin varidatı devlet hazinesine girerdi. Mukataa ve iltizam suretiyle idare olunurdu. Havass-i humâyunun bir kısmı padişah hassı olup geliri iç hazineye girerdi.

2 — Haslar : Yüksek devlet erkânını teşkil eden vezir, beylerbeyi, defterdar, nişancı, hazasker, sancak beyi ve emsali vazife sahiplerine tevcih edilirdi.

3 — Paşmaklık : Padişahların annesi, zevceleri, hemşireleri, kızlarına ayrılan topraklar.

4 — Malikâne arazi : Bu nevi arazi Sivas vilâyetinin muhtelif yerlerinde mevcuttu. «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» nın ikinci sayısındaki bir tetkik yazısında malikâne arazilerin hususiyetleri şöyle belirtilmektedir: «Bu nevi mülk ve vakıflar imparatorluk devrinin bütün ve serbest vakıflarından farklı olarak, sahiplerine toprağın yalnız mülkiyetine sahip olmaktan müte-

vellit mahdut haklar temin etmektedir. Bu gibi mülkler dahiline devlet, kendisine ait her türlü hukuk ve rüsumu toplamak için müdahale etmektedir.

Bundan başka, mirî topraklar ve rakabesi devlete ait toprakların «tahsis» ve «irsad» kabilinden vakf ve temliki rejiminden tamamen farklı olarak, burada toprakların mülkiyeti devletin değil hususî şahısların veya hukukî şahsiyetlerin elindedir. Bu suretle vakıf veya mülk olunan şey devlete ait rüsum ve haklar değil, belki toprağın rakabesinin mülkiyetidir.»

5 — Vakıf arazi : Bu nevi vakıf arazi, imparatorluk arazisinin umumi tasnifinde zikrettiğimiz arazi-i miriyeyi mevkufe kısmına dahil olmaktaydı. Hukukî mânada vakfın tahakkuk edebilmesi için vakfolunan şeyin vakfedenin mülkü olması şarttı. Bu bakımdan mirî araziye dahil olan yerlerden yapılan vakıflar «tahsis» ve «irsad» kabilinden vakıf addedilirdi. Binaenaleyh, mirî araziden bu neviden yapılan tahsisler hukukî mânasiyle vakıf olmayıp beytülmale ait bir şeyin, beytülmalce masraf olan bir cihete tahsisinden ibaretti ki, buna vakıf denmesi devamlılığından mütevellitti.

6 — Arpalık arazi : Yüksek rütbeli ilmiye ricali ile mühim saray adamlarına, vazifelerinde iken maaşlarına ilâveten vazifeden ayrıldıktan sonra da tekaüt ve mâzûliyet maaşı kabilinden gelir temin etmek üzere tahsis edilen arazi idi. Arpalık arazi tahsis edilirken; ordu ve saray erkânının hayvanlarına yem, hizmetkârlarına iaşe bedeli olması, ilmiye ricaline de, bunların vazifelerinden ayrılmalarından sonra, kendi mensuplarının iaşe ve sair ihtiyaçlarını temin endişesinden kurtularak vakitlerini ilim ve ibadete hasredebilmeleri hedefi gözetilmekteydi. Onaltıncı asırda Yeniçeri ağası Rikâb-ı humâyun ağaları, Bölük ağaları gibi ordu ve saray erkânı ile Padişah hocası, Şeyhülislâm ve Kazaskerler gibi ilmiye ricaline arpalık verilirdi. Onyedinci asırda vaziyet suiistimal edilerek Vezir, Beylerbeyi, Sancakbeylerine ve daha bazı kimselere arpalık tevcih edilmiştir. Onsekizinci asırda arpalık, sadece ilmiye sınıfına inhisar ettirilmiştir.

7 — Yurtluk ve Ocaklık yerler : Bir ülke veya mıntıkanın fethi sırasında, bazı ümeraya hizmetlerine karşılık, bazı yerli beylere de itaatlarına mukabil daimî olarak tahsis edilmiş arazidir. Yurtluk - Ocaklık arazi doğu Anadolu'da mevcuttu. Bu çeşit arazinin has ve tımardan farkı hizmet müddetiyle mukayyed olmaması evlâd ve akrabalarına da intikal etmesiydi. Yurtluk - Ocaklık arazi mirî arazi olduğundan satılamaz, bağışlanamaz ve vakfedilemezdi. Ancak o yerin şer'i ve örfî vergileri tahsis edilen şahsa aitti. Yurtluk - Ocaklık sahiplerinin bir dereceye kadar bazı kazaî hakları da mevcuttu. Bu çeşit arazi sahiplerinin evlâd ve akrabası kalmazsa, bu şahısların ölümleriyle sahibi olduğu yerler, hizmet mukabili tevcih edilen sair mirî arazi muamelesine tabi tutulurdu.

8 — Zeamet ve tımar : Hizmet mukabilinde tevcih edilen arazidir. Yıllık geliri en az 20 bin, en çok 99 999 akçe olan dirlik zeamettir. Ellibin akçeden Yukarı zeamete ağır zeamet, zeamet sahibine de zaim denirdi.

Zeamet def'aten tevcih edildiği gibi bir tımar sahibi de terfi suretiyle zaim olabilirdi. Bir zeamet münhal olunca tımarlara ayrılması caiz olmayıp yine zeamet halinde tevcih edilirdi.

Mirî arazinin en dikkate değer olanı tımardı. Küçük parçalardan ibaret bulunması bakımından, mirî arazinin en fazla sayıda olanı da tımardı.

Tımarın nevileri

Tevcih edilen vazifelere göre tımarı :

I — Sefere gitmesi şart olanlara mahsus tımarlar.

II — Sefere gitmesi şart olmıyanlara mahsus tımarlar.

olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Şimdi bunları ayrı ayrı gözden geçirelim.

I — Sefere gitmesi şart olanlara mahsus tımarlar :

A — İleri hizmetlilere mahsus tımarlar :

a) Tezkireli tımar : Tevcihi merkez tarafından yapılmış veya tanınmış olup Divan-ı humâyun tahvil kalemin-

de kaydı ve sipahinin elinde tezkiresi yâni beratı bulunan tımardı.

b) Tezkiresiz tımar: Vezir veya bir vilâyetin beylerbeyi tarafından tevcih olunan tımardı. Tezkiresiz tımarın iptidası tezkireli tımardan bir akçe eksik olurdu. Meselâ, Rumeli'de tezkireli tımarın iptidası 6000 akçe iken tezkiresizinki 5999 akçe idi. Tezkiresiz tımar icabında merkez tarafından başkasına tevcih edilebilirdi. Bu şekildeki tımarın sahibi harpte yararlık gösterince tımarının tezkireli olmasını rica ile bir akçe terakki isterdi.

c) Benevbet tımar: Bir kişiden fazla insana tahsis edilmiş tımar olup, bunun sahipleri nöbetle sefere giderlerdi. Buna münavebe tımar veya kârnevbet tımar da denirdi.

d) Hükûmet merkezinde bulunan Kumbaracı ve lâğımcı askerlerine mahsus tımarlar. Askeri teşkilât kısmında zikredildiği veçhile kumbaracı ve lâğımcıların hepsi tımarlı olmayıp bir kısmı ulûfeli idiler.

B — Geri hizmetlilere mahsus tımarlar:

a) Mülk eşkincili tımar: Bu çeşit tımara, sahip olanlar bizzat sefere gitmeyip yerlerine cebelü gönderirlerdi.

b) Müsellem ve kızılca müsellemlere tahsis edilen tımarlar.

c) Yaya, yörük ve cambazlar gibi geri hizmette kullanılanlara mahsus tımarlar. Yaya ve müsellem ocakları On altıncı asır sonunda kaldırıldıklarından bunlara ait yerler de zeamet ve tımara bağlanmıştır.

II — Sefere gitmesi şart olmayanlara mahsus tımarlar:

A — Kale, boğaz, derbendlerin muhafazasına memur olanlara mahsus tımarlar,

B — Şahinci, yuvacı, kayacı, okçu gibi muayyen hizmet sahiplerine ayrılan tımarlar,

C — Kale hizmetlerinde bulunan dizdar, kethüda ve hisareri denilen kale neferlerine tahsis edilen gedik tımarlar.

D — Makam-ı hizmette tımar: Bilhassa doğu Anadolu'daki Kürt bey-zâdelerine, devlete daha fazla bağlanmaları için hizmet şartı aranmadan tahsis edilen tımarlardır.

E — Devlet merkezinde vazifeli bulunan Divan-ı humâyun kâtibi, Müteferrika, Divan-ı humâyun Çavuşu gibi hizmet sahiplerine tahsis edilen tımarlar.

F — Hasahır hizmetine bakan voynukların âmiri ile çeribaşısına; yine basahır hizmetlilerinden yund ocaklarının âmirlerine ayrılan tımarlar.

G — Voynukların ziraat ettikleri baştinaların, kinez ve perimkürlerin âmirlerine tahsis edilen tımarlar.

Sahib-i arz ve köylü

Tımar sisteminin iyi anlaşılabilmesi, sahib-i arz ve köylünün bu sistem dahilindeki mevkilerinin tam mânasiyle tayinine bağlıdır. Zâten tımar sistemi o kadar ehemmiyetli bir mevzudur ki, Osmanlı devletinin iktisadî tarihinin, idarî teşkilâtının ve hukuk prensiplerinin hayli zengin malzemesini burada bulmamız mümkündür. Yâni tımar sisteminin incelenmesiyle işaret ettiğimiz noktaların aydınlanması da imkân dahiline girer.

Osmanlı toprak idare sistemi hakkında bilgi vermeye başlarken, Osmanlıların bu hususta islâmi hukuk kaidelerinden ayrılmamakla beraber bunları, zaman, zemin ve ihtiyaçlarla ahenkleştirdiklerini, şer'î esaslara örfî esasları telif eylediklerini kaydetmiştik. İşte, Osmanlı arazi sisteminin en nazik ve o nisbette karışık gibi görünen sahib-i arz ve reaya münasebetleri mevzuuna girerken bu mühim noktanın hatırlanması gerekir.

Osmanlı tımar sisteminde üç unsurun mevcut olduğu görülür. Bu unsurların birisi devlet, ikincisi sahib-i arz, üçüncüsü de köylüdür. Devlet, toprağın sahibidir; ayni zamanda idarî, kazaî ve sair kudretin mümessilidir. Sahib-i arz, tımar arazisine nezaret eden adamdır. Köylü de tımar arazisini işliyen kimselerdir. Köylü karşısında sahib-i arz bazı yönlerden devlet otoritesinin mümessil ve memuru gibidir. Bunun içindir ki tımar mevzuunu inceliyenler sahib-i arz ile köylüyü ele alarak bu mevzuda sadece iki unsur zikretmişlerdir. Gerek sahib-i arz, gerekse köylünün durumlarının tafsilen gözden geçirilmesiyle bu

unsurların mahiyetleri daha iyi anlaşılacaktır.

Mirî toprakları işleten ve fi'ilen bu topraklar üzerinde oturan köy halkına «reaya» veya «raiyyet» denirdi. Şehir ve kasaba halkı, köy toprağı ekseler de köyde oturmasalar raiyyet sayılmazlardı. Raiyyet addedilmek için köy toprağına yerleşmek icap ederdi. Raiyyet, işlediği toprağa sımsıkı bağlı da değildi. İstediği zaman, istediği yere gidip yerleşebilir. Fakat bu gibi hallerde sahib-i arza «çift boğan resmi» adı verilen bir tazminat ödemek zorundadır. Bu para, köylünün oradan ayrılışının cezai mahiyet taşıyan nakdî müeyyidesi değil, toprağın boş kalışından mütevellit devletin uğradığı zararın karşılığıdır. Nitekim, bu toprak başka birisi tarafından ekilmeye başlanınca tazminat da kalkar.

Biz köyün tımar adı altında bir dirlik addolunan vergilerine sahip olan kimse «sahib-i raiyyet» durumundaydı. Bu vaziyete göre; başta padişah olmak üzere, bütün has, zeamet ve tımar tasarruf eden şahıslar, bu tasarrufları cihetiyle sahib-i raiyyet durumundadır. Dirlik arazisinde oturan ve burasını işleyen kimseler evlâtsız öldüğü veya üç sene müddetle tarlayı ekmedikleri takdirde, sahib-i raiyyet bu araziyi «tapu resmi» mukabilinde başkasına satmak - bu satış toprağın mülkiyetine taallûk etmeyen sadece işleme ve ikamet hakkının devrinden ibarettir - hakkına sahip olduğu cihetle «sahib-i arz» vasfını da haizdi. Zâten tımar tasarruf eden kimseler esas itibariyle «sahib-i arz» diye anılmaktaydı.

Devlet hizmetinde çalışanların çoğunluğuna, hazineden nakid olarak maaş verecek yerde, reâyânın üzerindeki vergilerden maaş tahsis olunması esasına dayanan bu sistem, Avrupa müelliflerince umumiyetle Ortaçağ vasfında görülmektedir.

Has ve zeamet tasarruf edenler de sahib-i arz durumunda olmakla beraber, sayılarının çokluğu bakımından, sahib-i arz denilince akla tımar sahipleri yani sipahiler gelir. Onun içindir ki, sahib-i arz ile reâyâ münasebetleri mevzuubahs olunca sipahilerle köylünün karşılıklı durumları hatırlanır. Zâten köylü ile bizatihi karşı karşıya bulunan da tımarlı sipahidir.

Sahib-i arz ile köylü arasındaki münasebetler kanunlarla tespit edilmişti. Esasen sahib-i arzın tımara tasarruf işi de bir takım şartların yerine getirilmesiyle mümkündü. Bir dirlik sahib-i arza hizmet mukabili verildiğinden, onun dirliğini muhafaza edebilmesi hizmetini yapmasına bağlıydı. Sahib-i arz tımar arazisini hükûmet namına idare ederken, sadece bir nezaretçi ve bir vergi memuru durumunda değildi. Eyâlet askerleri bahsinde zikredildiği veçhile, sahib-i arzın tımarı idaresi, gerek kendisini gerekse cebelilerini askerliğe hazırlamasına bir vasıta teşkil ediyordu.

Köylü, tımar arazisinin işlenmesi meselesinde, karşısında onu kontrol eden şahıs olarak sahib-i arzı görüyordu. Sahib-i arzın, bazı sebepler tahtında tımar arazisini işleme hakkını başkasına verme selâhiyeti de bulunduğundan, köylü onun reâyâsı gibi görünüyordu. Fakat sahib-i arz bu üstünlüğüne bakarak köylüye haksız muamelede bulunmazdı. Köylünün dirlik sahibi tımarlı sipahiyi şikâyet hakkı mevcuttu. Böyle bir hâl vukuunda dirlik sahibi haksız çıkarsa ceza görürdü.

Reâyâ kendi sipahisini efendisi gibi görürdü; bunun için sipahi köye geldiği zaman üç gün hizmet etmek, hayvanına bakmak, sipahinin istediği yerde anbar yapmak, ve öşür halinde sipahinin hissesine düşen mahsulü pazar veya ambar yerine kadar götürmekle mükellefti. Reâyâ istihsal ettiği mahsulü sipahisinin izni olmadan başka yere gönderirse mahsülleri müsadere edilir, ayrıca ceza da görürdü. Sipahinin muvafakatı olmadan köylü tasarrufundaki yerleri başkasına ve mukataaya veremezdi. Reâyâ, sipahisinin muvafakati olmadan ahır, ambar ve bina yapamazdı. Bunlar sipahinin izni ile yapıldığı takdirde de tapu resmi ödenmesi kanun icabıydı. Zira bina yapılan yerler ekilemiyeceği için bu tapu resmi bedel-i öşür yerine geçerdi.

Reayâ üzerinde bulunduğu toprağı ekmekle mükellefti. Reâyâ kendi yerinin bir kısmını boş bırakıp başka sipahinin toprağını ekerse, kendi sipahisi ekmediği yerler için ondan iki öşür alır-

dı. Buna mukabil sipahi de kendi reâyâsı talipken tımarından başkasına yer veremezdi. Ayrıca reâyâ kendi sipahisinin yerini ektikten sonra başka sipahinin arazisini de ekerse kendi sipahisi bundan ceza mahiyetinde iki öşür ceza alamazdı. Sipahi tımar arazisinin yakınında veya tımarın bulunduğu köyde otururdu. Sipahi köy dışında oturuyorsa köye geldiği zaman köylünün gösterdiği yerde üç gün misafir edilirdi. Şayet sipahi köyde otururşa reâyâdan her biri üçer gün kendisini ve atını beslerdi.

Reâyânın ektiği toprak devletin malı idi. Fakat kendisi bu toprağı işleme hakkını alırken sahib-i arza bir tapu resmi öderdi. Bu resim, onun toprağa mülkiyetini değil, ekip biçme, orada oturma ve reâyâlık vazifelerini yerine getirme hak ve vazifelerini alıp yüklendiğine delildi. Şarta bağlı olduğu cihetle tapunun bu şekli bile muvakkat mahiyetliydi. Reâyâdan biri ölse ve küçük çocukları kalsa o çocuk yetişinceye kadar ölen şahsın yerleri başkasına verilip işletilirdi. Çocuklar büyüyünce babalarının yerlerini ekip biçmeye, devam ederlerdi; yalnız bu arada tapu resmi öderlerdi. Reâyâ öldüğü zaman hayatta çocuğu değil de babası kalsa ve babasının da başka yeri olmasa, sipahi de o yeri başkasının verdiği tapu resmi üzerine ölen şahsın babasına verirdi. Reâyâ hayatta iken oğulları kendi sipahisinin ekip biçilecek yerleri varken başkasının arazisine gidip çalışamazdı.

Sahib-i arzların idarî selâhiyetleri meselesi

Has, zeamet ve tımar tasarruf edenlerin hepsinin birden sahib-i arz durumunda olduklarını söylemiştik. Bu dirlik sahiplerinin selâhiyetleri arasında farklar mevcuttur. Gerek bu cihetten; gerekse dirliklerin sahiplerine temin ettiği menfaat bakımından tımar dirlikleri ikiye ayrılır.

1 — Serbest tımarlar: Has ve zeametler ile dizdar ve vakıf tımarları bu çeşide dahildir. Serbest tımara tasarruf edenlerin yukarda sayılan selâhiyetlerinden başka idarî ve bir miktar adlî selâhiyetleri de mevcuttu. Serbest tımar sahipleri dirliklerinin bulunduğu sahanın asayişini korumakla da vazifeliydiler. Bunun için «rüsûm-u serbesti» denilen ve en mühimmi «cürüm ve cinayet» resminden ibaret bir gelir temin ederlerdi. Fakat bu noktalar kadının kontrol ve hükmüne tabi bulunuyordu. Dirlik tevcihi yapılırken serbest tımar sahiplerine dirliklerinin «tevcih beratları» na tımarın «bilumum rüsûm-u şer'iye ve tekâlif-i örfiyeleri ile tevcih» edilmiş olduğu kaydedilirdi. Onun için reâyânın ödemekle mükellef bulundukları bütün resimleri kendileri alırlardı. Serbest tımar sahiplerinin asayişle ilgili bir miktar adlî selâhiyetleri olmakla beraber, bunların sahalarında yaşıyan reâyâ üzerindeki en mühim hakların kontrol ve tahakkuk ettirilmesi yine devlete aitti. Bu haklar:

a) Adlî selâhiyet; b) Cizyenin tahsili; c) İdam cezalarının icrası; d) Dirliği geri alabilme hakları gibi şeylerdi.

2 — Serbest olmıyan tımarlar: Sipahi tımarları bu çeşite dahildi. Sahib-i arz olan sipahinin âsâyişi temin ve muhafaza selâhiyeti yoktu. Osmanlı sipahi sahib-i raiyyetinin, Orta çağın feodal beylerinden en büyük farkı zaten buradadır. Malûm olduğu üzere Avrupa feodal beyinin en başta gelen vazifesi kendi mıntıkasında âsâyişi temin ve haklarını korumaktı. Osmanlı ülkesinde idarî taksimat çerçevesi dahilinde âsâyişin korunması vazifesi sancakbeyi veya subaşıya aitti. Gerçi sancakbeyi de vali de dirlik sahibi olmaları bakımından sahib-i arz durumunda idiler. Hâkim geniş idarî sahalarında bir kaç köy arazisinden ibaret olan bu dirliklerini voyvoda göndermek suretiyle idare ederlerdi. Padişah hasları da voyvoda ve mültezimler yoliyle idare olunmaktaydı. Bu bakımdan sancak arazisi Avrupa feodalitesi biçiminde sancak beyinin bir «fief» i olmadığı gibi, tımarlı sipahi de idarî ve inzibatî selâhiyetleri olmaması bakımından Avrupanın küçük feodal beyi ile mukayeseye müsait bir hal arzetmiyordu.

★

V

İlim ve Sanat Hayatı, İçtimaî Müesseseler

Osmanlılarda Ondört ve Onbeşinci asırlardaki ilim ve fikir hayatı ile imar faaliyetlerinden kitabımızın birinci ve ikinci ciltlerinde parça parça bilgi verilmişti. Birinci ciltte 94, 349, 375, 532, 592 nci sayfalarda, İkinci ciltte de 710 uncu sayfada mevcut bu mevzua ait bilgileri burada tekrarlamağa elbette lüzum yoktur. Lâkin, Osmanlılardaki ilim ve fikir hayatının gelişmesini bir sistem dahilinde belirtebilmek için Onaltı asra kadar olan devreye pek özlü bir şekilde göz atmak icap edecektir.

Ondördüncü asrın Osmanlılar için kuruluş mücadeleleri ile geçen bir asır olduğu malûmdur. Onbeşinci asrın ilk yıllarında vuku bulan Timur darbesi bu devreyi bir müddet daha uzatmıştır. Devletin kuruluşunu tamamlamıya çalıştığı bu gaye ile pek mücadeleli bir hayat yaşandığı devrede ilim ve fikir hayatının pek parlak olmıyacağı tabiî'dir. İlim ve fikir hayatının gelişmesi, hiç şüphesiz, devlet idaresinde istikrara, içtimaî ve kültürel müesseselerin kurulup gelişmesine, devlet müesseselerinin muntazam işlemesi yanında halk tabakalarında iktisadî refahın teessüsüne, ilim ve sanat adamlarının korunmasına ve bununla ilgili olarak fikir hürriyetine bağlıdır.

Osmanlıların kuruluş devrinde, bu saydığımız şartların ekserisi yeni tessüs ve inkişaf eder vaziyette olduğundan, memleketteki ilim ve san'at hayatı da buna uygun olarak yavaş yavaş belirtili bir hal almaya yönelmiştir. Ancak İstanbulun zaptından sonradır ki, zikredilen şartlarda sarih bir gelişme hasıl olmuş ve bu sayede de Osmanlılardaki ilim ve san'at durumundan geniş çapta bahsetmek imkânına kavuşulmuştur.

İstanbul gibi büyük bir şehir Osmanlı İmparatorluğuna merkez yapıldıktan sonra Osmanlı devletinin kuruluş devri kapanarak yükselme devrine girildiği malûmdur. Osmanlıların bu yükselişi, sadece harp kudreti halinde, yâni

mücerret bir istilâ şeklinde olmayıp ilim ve san'at tarafı da dahil bulunduğu halde bütün müessese ve cepheleriyle vuku bulmuştur.

İstanbul'u fetheden büyük hükümdar Fatih Sultan Mehmed ilme değer veren bir hükümdar olduğu için, bir taraftan orduların başında imparatorluk topraklarını genişletmiye çalışırken öte yandan da ilmin gelişmesini mümkün kılmak üzere emekler harcamıştır. Fatih'in bu yoldaki gayretlerinin en mühimmi, sadece, devrin en meşhur şahsiyetlerini İstanbul'a toplamıya çalışması değil, ilmin gelişmesini sağlıyacak yüksek tahsil müesseselerini kurmasıdır. Daha Orhan Gazi zamanından itibaren Türkiyede tahsil müesseseleri kurulmaya başlanmakla beraber, İstanbul'un fethinden önceki devrede ilim sahasında kıymet arzeden şahsiyetlerin, umumiyetle, tahsillerini memleket sınırları dışında yapmış oldukları nazarı dikkati celbeder. Nitekim Orhan Gazi'nin İznik'te kurduğu medresenin ilk başmüderrisi Davud-ı Kayseri tahsilini Mısır'da, Şemseddin Molla Fenari Karaman ve Mısır'da yapmış. Bursalı Kadı zâde-i Rumi kendi memleketinde okuduktan sonra tahsil ve ilmini Horasan ve Semerkand'da geliştirmiş, onun talebesi olan Ali Kuşcu da Semerkand ve Kirman'da tahsil edip yetişmiştir. Binaenaleyh Osmanlılarda ilmin gelişmesi ve «Kuruluş devri» nden çok daha fazla sayıda şahsiyetin yetişmesi, yerli tahsil müesseselerinin inkişafa kavuşmasından sonra hakiki bir değer kazanmıştır. Bunun için bu bahse girerken evvelâ tahsil veren müesseselerin durumlarının tetkiki lâzımdır.

I — MEDRESELER

Bir islâm devleti olan Osmanlı devletinin tahsil ve terbiye müesseseleri sair islâm memleketlerindekilerin bir devamından başka bir şey değildi. Orhan Gazi zamanından itibaren Osmanlı ülkesinde medreseler kurulmaya başlanınca başka memleketteki medreseler örnek alınmış bulunuyordu. Nitekim ilk devre Osmanlı medreseleri daha önce Amasya, Konya, Kayseri gibi Anadolu şehirlerinde mevcut olan tahsil faaliyetinin bir devamı mahiyetini taşıyordu.

İznik'ten sonra Bursa ve Edirne'de tesis edilmiş olan Osmanlı medreselerinin öğretim kadrosu yüksek kısımları, memleket içinde yetişenlerden başka, bilhassa memleket sınırları dışında ilmini ilerletmiş kimselerin istihdamı suretiyle dolduruluyordu.

Örnekleri sâir islâm memleketlerinden alınan Osmanlı medreseleri, esâs bakımından değişmemekle beraber, tekâmül arzeden bir takım tahavvüllere uğramıştır. Tekâmülün en açık örneğini teşkil eden tahavvüller Fatih Mehmed ve Kanunî Süleyman zamanında vuku bulmuştur. Fatih Mehmed «sahn-ı Seman» medreselerini, Kanuni Süleyman da «Süleymaniye» medreselerini kurdurmuştur.

İstanbul'daki medreselerin yalnız bunlar olduğu zannedilmemelidir. Fatih Mehmed zamanında Zeyrek, Ayasofya ve Eyüpte de medreseler meydana getirilmiş, ayrıca vezirleri de medrese kurmaları hususunda teşvik eylemiştir. Onun içindir ki bir çok vezirler zamanla bazısı İstanbul'da bazısı da memleketin muhtelif köşelerinde medreseler yaptırmışlardır.

MEDRESE DERECELERİ

Fatih'in kurdurduğu Sahn-ı seman medreselerine gelininceye kadar Osmanlı medreselerinin derece ve bütün teferruatını tespit eden bir nizamlama yapılmadığı anlaşılıyor. Hatta bu mevzuda daha kesin konuşmak icap ederse derece ve teferrüatın daha muntazam şekilde tespit ve nizamlanması Süleymaniye medreselerinin kurulmasından sonradır.

Fatih Sultan Mehmed medrese kurulması işini ilmiyeden yetişme Vezir Mahmud Paşaya havale ettiği zaman önce «Medaris-i semaniye» de denilen «sahn-ı seman» medreseleri meydana getirilmişti. Karşılıklı olarak dörderden sekiz medrese teşkil eden bu topluluktа 152 oda mevcuttu. Daha sonra bunlara mahrec olmak yâni talebe yetiştirmek üzere, bu medreselerin arkasında «tetimme» veya «musıla-i Sahn» adı ile anılan sekiz medrese daha yaptırıldı. Sahn-ı seman medreselerinin beherinde 19 oda bulunmasına mukabil tetimme medrese-

lerinin beheri sekiz odalı idi. Tetimmelerin yapılmasından sonra medrese derecelerinde daha iyi belirlilik hasıl oldu.

Sahn-ı seman medreseleri yüksek, onu talebe yetiştiren tetimme medreseleri de orta tahsile tekabül etmekteydi. Yüksek kısmı meydana getiren sahn-ı seman talebesi «Dânişmend», onlardan aşağı olan tetimme talebesine «suhte» denirdi. Gerek dânişmend, gerekse suhte «softa» ler medresede yatıp kalkarlardı. Zamanımızın tâbiriyle bunlar parasız yatılı talebe durumundaydı. Bir de talebe gibi mektepte yatıp kalkan «muîd» ler vardı. Bunlar müderrislerin verdiği dersleri talebeye tekrarlar, müzakere eder ve bilhassa suhteleri daha yukarı derece olan dânişmendliğe hazırlarlardı. Müderrisler zamanımızın profesörlerine karşılık addedildiğine göre muîdleri de şimdiki doçentler şeklinde telâkki etmek mümkündür.

Sahn-ı seman medreselerinde tefsir, hadis, fıkıh dersleri okunmaktaydı. Bu bakımdan ilâhiyat, hukuk ve edebiyat fakülteleri vaziyeti arzediyordu. Kanuni Süleyman ordunun mühendis, cerrah ve tabib ihtiyacını nazarı itibara alarak yaptırdığı medreseleri bu ilimlerin tedrisine tahsis eyledi. Böylece Osmanlı medreseleri hukuk, ilâhiyat ve edebiyat tedris eden sahn-ı seman, diğeri de riyaziye (matematik) ve tıb tedris eden Süleymaniye olmak üzere iki kola ayrıldı. Süleymaniye medreseleri de Fatih medreselerindeki gibi bir külliye teşkil etmekteydi. Bir tıb medresesi ve bir darüşşifa ile riyaziye tahsili için dört medrese ve bir darülhadis yüksek kısmı meydana getirmekte, ayrıca semâniye medreselerinde olduğu gibi bunlara mahrec teşkil edecek bir tetimme (musıla-ı süleymaniye) kısmı bulunmaktaydı.

Osmanlı medreseleri zamanla bir takım değişikliklere uğradı; «altmışlı» adı ile ayrı bir derece teşkil edildi. «Hâriç» «dâhil» ve «altmışlı» derecelerinin her biri «iptida» ve «hareket» adı ile ikiye bölündü. Süleymaniye medreselerinde mevcut dört dereceye bir de, önceleri «havâmis» sonraları «hâmise» denen derece ilâve edildi. Hamise diye anılan bu derece Süleymaniye ile musıla-ı Süleymaniye arasına konuldu. Böylece Cevdet Paşa'nın meşhur tarihinin birinci cildinin 108 ve müteakip sayfalarında zikrettiğine göre; Osmanlı medreseleri, son zamana kadar devam etmek üzere 12 dereceye ayrıldı: Bu on iki derece aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanıyordu: 1 — İptidâ-i hâriç, 2 — hareket-i hâriç, 3 — iptidâ-i dâhil 4 — hareket-i dahil, 5 — musıla-i sahn, 6 — sahn-ı seman, 7 — iptidâ-i altmışlı, 8 — hareket-i altmışlı, 9 — musıla-i sülcymaniye, 10 — havâmis-i süleymaniye, 11 — Süleymaniye, 12 — Darülhadis.

Bu sayılanlardan aşağı addedildiklerinden «kırklı», «miftah» ve «hâşiye-i tecrid» medreseleri dereceye dahil edilmiyordu. İstanbul medreselerinde görülen dereceler Edirne ve Bursa medreseleri için de câri idi. Eski merkezler olan bu iki şehrin müderrislerine «devriye müderrisleri» denirdi. Kadılıklara tâyinlerini istedikleri takdirde İstanbul müderrislerine nazaran daha küçük kadılıklara tâyin olunurlardı. Her medresenin daima bir müderrisi bulunurdu. Maamafih bazan bir medresenin müderrisliğinde ulâ, sâniye ve sâlise diye üç derecenin tesis edildiği ve her bir dereceyi bir müderrisin temsil ettiği de olurdu.

Medreselerin teşkilâtı Onaltıncı asrın sonlarına kadar muntazam yürütüldü. Fakat daha sonra, devletin sair müesseselerinde göze çarpan bozukluk buraya da sirayet etti. Medrese nizamlarının bozulma devrinde bu müesseseleri en fazla müteessir eden cihet, ehil olmayan kimselere müderrislik verilmesi ve müderrisler arasında da pâyelerin iltimaslarla dağıtılmasıydı. Bu yüzden müderrislik, ilim ve bilgi seviyesinin bir karşılığı değil «itibârî» bir mahiyet aldı. Müderris derecelerinin suistimali yüzünden, vilâyetlere vezir rütbesinde vali gönderilmesinde olduğu gibi yüksek dereceli müderrislerin sayısı çoğaldı. Bazan derecesi muayyen bir medresenin müderrisi, yerinde kalmakla beraber, daha yüksek dereceli bir medresenin müderrisliğine çıkarılmış sayılıyor ve böyle bir muamele «bil - itibar hareket-i misliye» tâbiri ile anılıyordu. İltimas suretiyle bir iki derece birden terfi ettirilen müderrislere, med-

rese ıstılahında «tafra» tâbir olunuyordu.

Her sene yapılan silsile halindeki terfilerde 8 müderris kaza tarikına nakledilir, yâni kadılıklara tayinleri yapılırdı. Bunların medreseden ayrılmaları üzerine de alt derecedekilerden 8 müderris üst dereceye geçirilirdi. Lâkin sahn-ı seman kısmı hep 8 müderrisli kaldığından musıla-i sahn'da toplanan müderrisler kolay kolay yükselmek imkânını bulamazlardı. En yüksek müderrislik derecesi olan Süleymaniye dârül-hadis müderrisliğine sahn-ı seman müderrislerinden tâlip çıkmazsa, buraya mahrec addedilen yerlerden sayılan Kudüs, Halep, Eyyûb, Selânik, Galata, Yenişehir - Fener, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit mevleviyetlerinin en muteberlerinden tâyin yapılırdı.

Fatih külliyesi

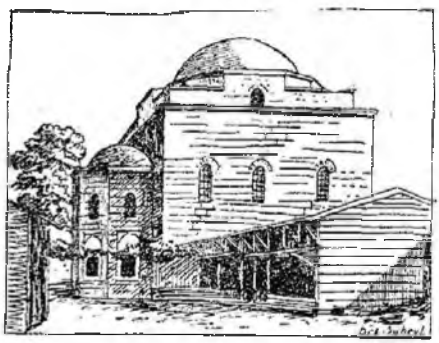

Fatih külliyesi Darüşşifası'nın yemekhanesi (Her iki resim de Dr. Prof. Süheyl Ünver'in Fatih adlı eserinden)

İkinci Bayezid medresesi

MEDRESE TALEBELERİ VE DERSLERİ

Medrese talebesi evvelâ ilk öğretime karşılık gelen «iptida-ı hariç» kısmına girip derslerini okumakla işe başlar, muvaffakiyet gösterdikten, yâni, bugünkü tabiriyle sınıflarını geçtikten sonra «hâriç» medresesi müderrisinin derslerine devam ederdi. Zamanımızın ortaokulları kabul edilebilecek olan «hâriç» medresesini bitirince, bunun ikinci kısmı vaziyetindeki musıla-i sahn medresesine devam ederdi. Zamanımızın lisesi derecesinde kabulü mümkün olan musıla-ı sahn'dan sonra asıl yüksek kısmı meydana getiren sahn-ı seman ve sahn-ı süleymaniye'ye dahil olurdu. Sahn-ı seman'a girerse hukuk, ilâhiyat ve edebiyat fakültelerine; sahn-ı süleymaniye'ye girerse riyaziye ve tıb fakültesine ayrılmış olurdu. İptida ve hâriç bölümlerinde hesap, hendese ve hey'et (kozmoğrafya) gösterildiği cihetle, burayı bitiren bir genç sahn-ı süleymaniyede okutulan fen bilgilerini kavrıyabilecek malûmatla mücehhez olurdu.

Yüksek kısmı teşkil eden sahn medreselerinin dânişmend diye anılan talebesi tahsilini ikmal ile icâzet alınca, yâni diplomaya sahip olunca «mülâzım» ismiyle deftere kaydolunur, münhal vukuunda en küçük müderrislik olan yirmi veya yirmi beş akçeli müderrisliklerden birine tayin olunurdu. Yeni tayin edilen müderrisin bundan sonraki yükselişi mesleğinde göstereceği kabiliyete bağlıydı.

Medreselerde okutulan dersler bu müesseselerin derecesine uyarak üç kısma ayrılırdı. İlk kısma tekabül eden bölümde cüz'iyât (ulûm-i cüz'iyye) sayılan hesap, hendese, hey'et (kozmoğrafya), hikmet (Onaltıncı asrın sonlarından itibaren, dinî inançlara aykırı görüldüğün-

den kaldırılmıştır), ve bir nevî münazara usûl ve dersi mahiyetini taşıyan ilm-i Cedel okutulurdu. Orta tahsile tekabül eden kısım, orta ve liseye muadil sayılabilecek şekilde ikiye ayrıldığından dersler de buna göre idi. Nitekim ortaokula muadil sayılabilecek bölümde hesap ve hendeseye yine yer verilir, ayrıca sarf (gramer), nahiv (sentaks), iştikak mantık, kelâm ve haşiye-i tecrid okutulurdu. Orta tahsilin ikinci kısmını teşkil eden tetimme medreselerinde yine mantık, kelâm ve belâgat mevcuttu. Fakat burada okunanlar bir önceki devreden daha mufassaldı. Okunan derslerin durumuna göre, Ortaokula karşılık sayılabilecek medreselere «miftah», liseye karşılık sayılabileceklere de «telvih» medreseleri denmekteydi. Yüksek kısımda okunan dersler tefsir, hadis ve fıkıhtı. Derece yükseldikce dersleri daha mufassal şekilde görme usûlü tatbik edildiğinden ilk medresede mantıktan «şemsîye» şerhini okuyan talebe, daha üstün dereceli medreseye geçince, yine ayni ilimden «metâli» şerhini takip eder; kelâmdan «tecrid» hâşiyesini okuyan talebe yukarısında «mevâkıf» şerhlerini görür, «miftâh» şerhlerinden sonra «mutavvel« şerhi gelirdi. Yüksek medreselerde en makbul eserler usûl-i fıkıhtan «telvih, Adud ve Menâr» şerhleri, fıkıhtan «Hidâye» şerhleri ile «Mülteka» ve Molla Hüsrev'in «Dürer ve Gurer» i. usûl-i hadisten İbn-ül-Emir, İbn-i Hacer'in eserleri ile tefsirden Zemahşerî ve Beyzavî'nin tefsirleri idi.

Dersler umumiyetle dersanede okutulurdu. Fakat talebe, çok olursa müderris dersini civar câmilerde de verirdi. Dersler, sabah ve ikindi namazlarından sonra olmak üzere günde iki defa yapılırdı. Ders verme şekli sadece takrîre dayanmaz, yüksek sınıflarda mubahase şeklinde de ders yapılırdı. Bu sebeple müderrislerin dersler için uzun uzun hazırlıkta bulunmaları icap ederdi. Medreselerde Cuma ve Salı günleri ders yapılmaz, bu günlerde talebe hususî işleri ve kitap istinsahı ile meşgul olurdu.

MÜLÂZİMET

Medreselerin yüksek kısmını teşkil eden «Sahn-ı Seman» ve «Sahn-ı Süleymaniye» den mezun olan bir kimse «mülâzım» adı ile kazasker defterine kaydolunur ve tayin sırasını beklerdi. Mülâzımın bu bekleme devresine «mülâzimet» ve «nevbet» müddeti denirdi. Tayini bekleyen mülâzım müderrisliği seçerse yirmi akçe ile istidâ-ı hâriç müderrisi, kadılığı seçerse yirmi beş akçelik müteaddit talip mevcut olduğu takdirde kadı olurdu. Medresedeki münhal için imtihan açılır ve o yere imtihanı kaza-

Süleymaniye medreseleri

Süleymaniye Tıp medresesi

Haseki Dârüşşifası

nan tayin olunurdu. Gerek kadılığa, gerekse müderrisliğe tâyin edilen kimsenin bundan sonraki yükselişi şahsi gayret ve iktidarına bağlıydı.

Mülâzemet usûlü evvelce iyi bir nizâma bağlı değildi. Mülâzemet işlerini nizâm altına alan Kanunî devrinin meşhur müftisi Ebussu'ûd Efendidir. Mülâzemetin 7 senede bir olacağı ve nöbet usûlü bu zat tarafından konulmuştur. Ebussu'ûd Efendinin koyduğu usûl son zamanlara kadar aynen devam etmemiş, bir takım değişikliklere mâruz kalmıştır.

Mülâzım olan bir şahıs kadılık ve müderrisliğe gitmiyerek askerî sınıfa intisab ederse kendisine 20 bin akçelik zeamet verilirdi.

Şeyhülislâm, padişah hocası, kazaskerler, İstanbul kadısı, şehzade hocaları ve taht kadılarının oğulları medresede okuyup mülâzım olurlarsa, böyleleri sair mülâzımlardan farklı bir muameleye tâbi tutulur ve bir imtiyaz halinde diğerlerinden daha üstün dereceli müderrisliğe tayin edilirdi.

Medreselerdeki öğretim işleri gibi mülâzemet meseleleri de zamanla bozuldu. Koçi Bey meşhur risalesinde bu noktaya şu satırlarla parmak basmaktadır: «Bin üç (1594/1595) tarihine gelinceye kadar sahn müridlerinin şimdiki müderrisler kadar vak'ü itibârı var idi. Ve danişmend olup, nice zaman medarisde iştigali ilm etmeyince mülâzım yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icazetsiz dânişmendin alamazdı. Tarik-i ilm fevkalhad pâk ve mazbut idi. Ol sebepten içlerinde cahil ve ecnebi olmayup her biri yolu ile gelmeğle eğer kuzat, eğer müderrisinden cümlesi ilm-ü dini mükemmel, ırz-ı vekar sahibi adamlar olup, müdersrisliği halinde ilm-ü şerife ve mansıbı halinde din ve devlete istikamet ile hizmet edüp ibadullaha nef'i mahz olurdu. Nihayetül'emr bin üç tarihinden beri bu intizam bozulup... kazaskerler dahi zaman-ı kabilde bivecih mazûl olmağla içlerinde tamahkâr ve haris olanlar zaman-ı mansıbı fırsat ve fırsatı ganimet bilüp, menasıbın ekserisin rüşvet ile naehle verir oldular. Ve mülâzemetler dahi yolu ile verilmeyüp satılmağa başlıyalı voyvoda ve subaşı kâtibleri ve avâm-ı na'sdan niceleri beş on bin akçe ile mülâzım olup, badehu zaman-ı kalilde müderris ve kadı olup, sahn-ı ilm cahiller ile dolup, eyü, kem belürsüz oldu».

İLMİYENİN YÜKSEK MAKAMLARI

Osmanlılarda ilmiyenin yüksek makamları müderirslik, kadılık, kazaskerlik ve müftülük idi. Birer öğretim üyesi olan müderrislerden bir önceki bahsi teşkil eden medreseler kısmında bahsedildiğinden şimdi diğerlerini görelim:

Kadılık: Divân ve huzur mahkemeleri hariç, imparatorluk dahilindeki bütün kaza işleri re'yinde müstakil kadılara havale edilmişti. Şer'î ve örfî hukuka ait bütün dâvalara kadılar bakardı. Kadılar yaptıkları vazife için evrak tanzimi suretiyle harc alırlardı. Bu harçların miktarı ilk defa Yıldırım Bayezid zamanında Veziriâzam Ali Paşa tarafından tespit edilmişti. Fatih kanunnamesinde harcların miktarı şöyle tespit edilmiştir: «kuzat bir sicilde 7 akçe ve hüccetten 32 akçe ve suret-i sicilden 12 akçe ve imzadan 12 akçe alalar ve kısmet-i emvalden binde yirmi akçe ve nikâhdan bikr ise 32 akçe ve seyyibe ise 15 akçe alalar».

Kadı, medreseden icazet alan kimselerden tayin olunurdu. Yüz elli akçeliğe kadar kadıların tayini kazaskerlik makamı tarafından, bundan yukarısı ise veziriâzam tarafından yapılırdı. Kadılığın en yüksek derecesi beş yüz akçelik taht kadıları idi. Bunlar Osmanlı devletinin eski ve yeni merkezleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları olup, buralara sahn-ı seman müderrislerinden tâyin yapılırdı. Taht kadılarından bir derece aşağı olarak üç yüz akçeden başlıyan mevleviyet kadılıkları gelmekteydi. Kudüs, Halep, Eyyüb, Selânik, Galata, Yenişehir-Feneri, İzmir, Sofya, Girit, Trabzon kadılıklarına mevleviyet kadılığı denmekteydi. Mevleviyet kadılığından sonra eyâlet kadılığı, ondan sonra da kaza kadılığı gelmekteydi. Kaza kadıları adli vazifelerinin yanında, kazanın en büyük âmiri sıfatiyle idarî vazife de deruhte ederlerdi. Kadılar medrese mezunu, ilim ve irfan sahibi olmaları bakımından muhitlerinde halk

tarafından mümtaz şahsiyetler olarak tanınırdı.

Kazaskerlik: Osmanlı adlî teşkilâtının en yüksek makamlarından biri olan kazaskerlik (kadıasker) Birinci Murad zamanında ihdas edilmişti. Osmanlılarda ilk kazasker Çandarlı Kara Halil Paşa'dır. Kazasker evvelce bir tane idi. Fakat sonraları Rumeli ve Anadolu kazaskeri diye iki kazasker mevcuttu. Kitabımızın 1445 inci sayfasında Divan-ı humâyun bahsinde temas ettiğimiz veçhile, kazaskerliğin Fatih Mehmed zamanında ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hammer ve d'Ohsson'un bildirdiğine göre; Manisa Çelebisi'nin itibarını kıskanan Karamanî Mehmed Paşa'nın tavsiyesi üzerine, Fatih Mehmed bu makamı ikiye çıkarmıştır; ve Muslihiddin Kestelânî ile Hacı Hasan-zâde bu makama tâyin edilmiş ilk şahsiyetlerdir.

Şeyhülislâmlık: Osmanlılarda ilmiye sınıfının en yüksek mevkii Şeyhülislâmlıktı. Şeyhülislâmlık, evvelâ «mesned-i fetvâ» veya «mansıb-ı iftâ» gibi isimlerle baş müftülük (müfti) şeklinde başlamış ve zamanla ehemmiyeti artmıştır. İlk devirlerde kazasker ve padişah hocalarına nisbetle ikinci derecede kalan müftüler bilhare onlardan yüksek addedilmiştir. İkinci Murad devrinden itibaren şeyhülislâmlara «müfti-i enâm» da denmiye başlanmıştır. Maamafih bu unvanın birdenbire yerleşmediği ve diğerini ortadan silmediği anlaşılmaktadır. Zira Fatih kanunnamesinde bile hem müfti-i-enâm, hem de şeyhülislâm kelimelerinin yeraldığına şahit olunmaktadır.

Fatih devrinden itibaren şeyhülislâmların kazaskerlere tekaddüme başladıkları anlaşılmaktadır. Zâten Fatih kanunnamesinde de buna delil sayılacak noktalar mevcuttur.

Zamanın en büyük âlimleri olan kimselerden tâyin edilen müfti-i-enâmlar, yalnız ilmî kudretleri ile değil ahlâki salâbetleriyle de temayüz etmekteydi. Onbeş ve Onaltıncı asır müfti-i-enâmları arasında bu yönleriyle tarihte iyi nam bırakmış kimseler mevcuttur. Zembilli Ali Cemalî Efendi, İbn-i Kemal ve Ebussu'ud Efendi bu hususiyetleri haiz müftilerin en meşhurlarıdır. Onaltıncı asrın ortalarına kadar müfti-i-enâmların bir kısmı padişahların bazı haksızlıklarına bile mâni olarak onların mutlakiyetlerini bazı yönlerde hafifletir gibi olmuşlardır.

Onyedinci asrın sonlarından itibaren şeyhülislâm tâbiri üstün gelerek diğer söylenmez olmuştur. Ondokuzuncu asırda şeyhülislâmlar kabineye girmişlerdir.

II — ONALTINCI ASIRDA İLİM HAYATI

Parça parça olmakla beraber Osmanlılardaki ilim ve sanat hayatına dair İkinci Murad, Fatih Mehmed ve ikinci Bayezid devri hâdiseleri sonunda (346, 592, 710 uncu sayfalara bakılmalı) derli toplu şekilde malûmat verilmiştir. Zikrettiğimiz kısımlar hemen hemen Onaltıncı asrın başına kadar olan devreyi içine aldığından burada sadece Onaltıncı asırdaki ilim ve san'at durumundan bahsedilecektir.

Bir kazasker (Juannin'den

Şeyhülislâm (solda) ve İstanbul kadısı

İlim ve san'at faaliyeti, devlet teşkilât ve müesseseleri derecesinde uzun süreli değişmezlik manzarası arzetmemesi, bunun, daha ziyade şahısların yaşama ve faaliyetleriyle ilgili olması bakımından, bir kaç asırlık bir devrin ilim ve san'at hayatının üç beş sayfanın içine sıkıştırılması elbette mümkün olmaz. Esasen böyle bir hareket kitabımızın kronolojik yapısına da uygun düşmez. Bu sebeple şimdilik sadece onaltıncı asırdaki durumu burada kaydetmeyi, müteakip asırlardaki ilim ve san'at hareketlerini de ilerde lüzum hasıl olan kısımlarda zikretmeyi uygun gördük.

İstanbul fatihi Sultan Mehmed'in zengin kültürlü bir şahsiyet olması, ilim adamlarını koruması, İstanbul'u bir ilim merkezi haline getirmek üzere gayretler sarfetmesi, bu cümleden olarak Fatih külliyesini kurdurması, ilim adamlarını İstanbul'da toplamaya gayret etmesi, bu hususta din farkı gözetmiyecek derecede açık fikirlilik göstermesi, Osmanlılarda ilmin gelişme seyrinde bir hamle teşkil etmişti. Fatih'in oğlu İkinci Bayezid'in de âlim ve şairleri koruması, eser sahiplerini taltif ve teşviki ilmin gelişme seyrinin devamını sağlamıştı. Yalnız, Fatih devrinde beliren serbest düşünce çığrı bu hükümdar devrinde devam edememişti. Hatib-zâde ve Molla İzari gibi mutaassıp şahsiyetlerin tesirinde kalarak Molla Lûtfü gibi bir kıymetin idamına rıza göstermesi bunun en açık delili idi. İkinci Bayezid'in oğlu yavuz Selim çok sert tabiatlı bir hükümdar olduğu halde, âlimlere kıymet vermiş ve onların sözlerini dinlemişti. Osmanlı imparatorluğunun kudret ve haşmetinin şahikasına ulaştığı Kanunî Süleyman devrinde ilim ve san'atın inkişafı devam etmiş, Kanunî'den sonra imparatorluğun iç bünyesinde bozulma emareleri ve san'at faaliyeti de bundan müteessir olmakla beraber, bozulmanın, devlet bünyesinin çeşitli sahalarına yaptığı tesir kadar, zaman bakımından sür'atli olmamıştır.

1 — DİNÎ, HUKUKÎ VE İÇTİMAÎ SAHADA ESER YAZANLAR

İkinci Bayezid devrinde yavuz Selim ve hatta Kanuni Süleyman zamanına intikal eden âlimlerin en meşhurları Zembilli Ali Cemali Efendi (?-1525) ile İbn-i Kemal (1468/1469-16 nisan 1534) idi. 78 ve 81 numaralı ilâvelerimizde tanıtılan bu âlimlerin şöhret yaptıkları saha dinî ilimler ve islâm hukuku sahasıydı. Yine ayni sahalarda şöhret yapan ve kıymetli eserler veren Kanunî devri âlimleri Celâl-zâde Mustafa (Bey) Çelebi, Taşköprülü-zâde Ahmed İsamüddin Efendi, Kınalı-zâde Ali Efendi ve Ebussu'ud Efendidir.

Celâl-zâde Mustafa Çelebi: Kadı Celâl adında bir âlimin oğlu olan Mustafa Çelebi babasının isminden dolayı Celâl-zâde diye maruftur. Tosya'da dünyaya gelen Mustafa Çelebi bir miktar memleketinde okuduktan sonra İstanbul'a gelmiş, sahn-ı seman medresesine girmiş, burayı bitirince müderris olmuş, yazı ve ifadesinin güzelliğinden dolayı Veziriâzam Pirî Paşanın tezkireciliğine tayin edilmiş ve daha yavuz Selim zamanındayken Divân-ı humâyun kâtibliğinde kabiliyetlerini göstermişti. Kanunî Süleyman zamanında Pirî Paşadan sonraki meşhur Veziriâzam Makbul İbrahim Paşaya tezkireci olmuş, bu vazifede gösterdiği muvaffakiyet üzerine reisülküttablığa getirilmiştir. Reisülküttablıkta on sene çalışan Celâl-zâde 1535 te nişancılığa tayin edilmiştir.

Celâl-zâde Mustafa Çelebi, ilk tayini üzerine 23 sene nişancılık etmiş, Veziriâzam Rüstem Paşanın istiskaline tahammül gösteremiyerek tekaütlüğünü istemiş, müteferrikabaşılık ve tam maaşla tekaüd olan bu kıymetli şahsiyet sekiz senelik tekaüdlük hayatını müteakip İkinci defa getirilmiş olduğu nişancılıkta bir sene bulunduktan sonra 1567 de vefat etmiş ve Eyyub'da kendi yaptırdığı camiin haziresine defnedilmiştir.

Celâl-zâde Mustafa Çelebi bir ilim adamı olarak ifade ettiği kıymetinin yanında devlete hizmetleriyle de değer taşıyan bir kimsedir. Nitekim, kendisi uzun müddet bulunduğu nişancılıkta gösterdiği yüksek ehliyet dolayısiyle «koca nişancı» diye tanınır. Nişancılığı sırasında Osmanlı kanunnâmelerine yeni maddeler eklenmesi işinde yüksek kudretini göstermiş, bunun için ona «müfti-i kanun» diyenler de olmuştur. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, İkinci Baye-

zid ve Yavuz Selim devrinin meşhur münşeancısı Tâci-zâde Câfer Çelebi (?-1515) nin Osmanlı divanına koyduğu yazı tarzını daha mükemmel şekle sokmuş ve bu tarz kendisinden sonra da asırlarca devam etmiştir.

Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin eserlerinin mühimleri ahlâkıyat ve tarihe aittir. Ahlâkıyata ait eseri «Mevahib-ül-hallâk fi Meratib-ül-ahlâh» veya «Enisüs-selâtin» ismini taşımaktadır. Tarihî eserleri «Tabakat-ül-Memâlik fi derecat-ül-Mesâlik», «Selimnâme» isimli telifleriyle «Mearic-ün-nübüvve» isimli tercüme peygamberler tarihidir.

Taşköprülü-zâde Ahmed İsamüddin Efendi: Kısaca «Taşköprülü-zâde» diye maruf olan bu kıymetli âlimin baba ve büyük babası da birer âlim idi. Kendisi 1495 te Bursa'da dünyaya gelmekle beraber babasının memleketinin Taşköprü olması bakımından «Taşköprülü-zâde» diye tanınır.

Ahmed İsamüddin Efendi'nin babası Muslihiddin Mustafa, Yavuz Sultan Selim'e hocalık etmiş, Onun babası Hayreddin Halil de Kastamonu ve Sinop hükümdarı Candar-oğlu İsmail Bey tarafından yüksek maaşla Taşköprü'deki «Muzafferiye Medresesi» müderrisliğine tayin edilmişti. Candar-oğulları beyliğini ortadan kaldıran Fatih Sultan Mehmed, Hayreddin Halil Efendi'nin yüksek ilmi kudretini duyduğundan onu sahn-ı seman müderrisliğine getirmek istemiş, fakat kendisi Fatih'in dâvetine icabet etmediği cihetle Muzafferiye medresesi müderrisliğinden azledilmişti.

İşte böyle aileden gelme ilmî bir mirasa sahip bulunan Ahmed İsamüddin Efendi ilmî çalışmalariyle baba ve büyük babasına lâyık bir evlâd olduğunu isbat etmiş bir kimsedir. Hayatı boyunca okuyan ve öğrendiklerini eser halinde gelecek nesle nakle çalışan, sahn müderrisliği sıralarında yüksek bilgisinden talebesini faydalandıran Ahmed İsamüddin Efendi 1553 te gözlerini kaybettiğinden hayatının son yedi senesini karanlık içersinde geçirmiştir.

Ahmed İsamüddin Efendi pek çeşitli sahalarda eser vermiş bir ilim adamıdır. Bu sahalar: biyografya, kelâm, mantık, meâni, tefsir, hadis, metafizik ve gramer mevzularını içine almaktadır. Taşköprülü-zâde ne yazık ki eserlerinin mühim bir kısmını türkçe değil de arapça yazmıştır. Taşköprülü-zâde'nin eserlerinin en mühimleri oğlu ve daha başka kimseler tarafından türkçeye çevrilmiştir.

Taşköprülü-zâde'nin en mühim eserlerinden biri altıyüz kadar âlim ve şeyhin tercüme-i hallerini ihtiva eden «Şakayık-ı numaniyye» dir. Ondört, onbeş ve kısmen de onaltıncı asırda yaşamış şahsiyetlerin biyografilerini anlatan bu arapça yazılmış eseri Edirne'li Mecdi Efendi «Hadayık-ul-hakayık fi tekmiletiş-şakayık» ismi ile türkçeye çevirmiştir. Taşköprülü-zâde'nin bu eseri onun ölümünden sonra zeyller yazılmak suretiyle büyütülmüştür. Nitekim Nev'i-zâde Atayî (1582-1635) Şakayık tercümesine 1634 senesine kadar, Şeyhî Mehmed Efendi (vefatı 1732) de 1634 den 1717 ye kadar, onun oğlu ise 1717 den 1729 senesine gelen zeyller yazmışlardır.

Taşköprülü-zâde'nin mühim eserlerinden biri de yine arapça yazmış olduğu «Miftah-us-saâde ve Misbah-us seyâde» ismiyle çeşitli ilimlerin mevzularını tanıtan bir kitaptır. Bu eser, meşhur âlimin oğlu Mehmed Kemalüddin Efendi tarafından «Mevzuat-ül-ulûm» adı ile türkçeye çevrilmiştir. Taşköprülü-zâde'nin tercüme-i hal vadisindeki eserlerinden biri de «Nevâdir-ül ahbar fi Menakıb-ül-ahyar» adını taşımakta olup hekim, hey'etşinas, müctehid, veli ve sahabelerin hayatlarından bahsetmektedir.

Kınalı-zâde Ali Efendi: Dinî ve ahlâki mevzularda eser vermiş bir kimse olan Kınalı-zâde Ali Efendi 1510 senesinde İsparta'da dünyaya gelmiş ve Anadolu kazaskeri iken 1581 yılında vefat eylemiştir. Sahn-ı seman ve sahn-ı Süleymaniye medreselerinde müderrislik etmiş ve Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulunmuş olan Ali Efendi en meşhur eseri «Ahlâk-ı Alâi» sini 1563-1565 yılları arasında Şam kadısı iken yazmıştır. Türkçe ilk ahlâk kitabı addedilen bu kıymetli eser İmparatorluk devrinin son zamanlarında bile mekteplerde okutulmuştur. Kâtib Çelebi ile Nev'i-zâde Atâî' nin pek methettiği Ali Efendi'nin başka eserleri de vardır.

Ebussu'ûd Efendi: Kanuni Süleyman

devrinin meşhur simalarından biri olan ve yirmi dokuz sene müddetle şeyhülislâmlık makamını işgal eden Ebussu'ûd Efendi, vakfiyesine göre İskilip'te, onun tercüme-i halinden bahseden eserlere nazaran İstanbul civarında Müderris köyünde veya Sultan Selim civarında babası namına yapılan bir tekkede dünyaya gelmiştir (30 ocak 1490).

Tefsir ve fıkıh sahasında cidden büyük bir şöhret yapmış olan Ebussu'ûd Efendi, gençliğinde Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi ve İbn-i Kemal gibi kıymetli şahsiyetlerden ders görmüştür. Medreseden icâzet alınca (1516) Çankırı medresesi müderrisliğine tayin edilen Ebussu'ûd Efendi, bu vazifeyi kabul etmemiş, bir müddet sonra 30 akçe ile İnegöl İshak Paşa medresesine müderris olmuştur. Bundan sonra muhtelif medreselerde müderrislik eden, 1528 de sahn-ı seman müderrisliğine getirilen Ebussu'ûd Efendi burada ki beş yıllık hizmetini müteakip Bursa kadısı , onun arkasından İstanbul kadısı, 1537 de Rumeli kazaskeri olmuş. 1545 senesinde de Şeyhülislâmlığa getirilmiştir.

Daha kadılığı zamanında ilmî kudretini göstermeye başlıyan Ebussu'ûd Efendi, bilhassa kazaskerliği ve şeyhülislâmlığı devrinde bir devlet adamı sıfatiyle de memleket için faydalı ve hayırlı işler görmüştür. Vazifesi icabı, kendisine havale edilen binlerce meseleyi fetvalariyle halle çalışan Ebussu'ûd Efendi'nin amme nizamını ihlâl ve şeriata muhalefet vukuunda şiddetle hareket ettiği olmuştur. Buna misal olarak Oğlan şeyh diye tarihe malolan İsmail Mâşûki, Şeyh Muhyiddin Karamani, Şeyh Hamza Balî gibi kimselerin idamları için fetva verişi zikredilebilir.

Ebussu'ûd Efendi'nin fıkıh sahasında devlet nizamını esas tuttuğuna, bunun için dar zihniyetli kimselerle mücadele ettiğine dair de bir takım misaller zikredilebilir. Bu meşhur bilgin şeyhülislâmın, zamanının en nüfuzlu adamlarından biri olduğu halde, siyasî işlere karışmaktan ve nüfuzunu suiistimal etmekten çekindiği söylenirse de, bu husus, bir dereceye kadar, münakaşaya müsait bir mahiyet arzetmektedir. Zira, muhtemelen Şehzade Mustafa'nın, kat'i şekilde malûm olduğuna göre de Şehzade Bayezid'in katline dair fetva vermiş olması, onun, mevkii icabı, siyasî idamlara karıştırılmış olduğuna delildir.

Ebussu'ûd Efendi zamanının mühim bir kısmını okuyup yazmakla geçirdiğinden kıymetli eserler de kaleme almıştır. Eserlerinin meşhurları «İrşad-ül akl-üsselim ilâ mezaya-el-kur'an-il-kerim» adındaki çok kıymetli tefsiri, «Fetavây-ı Ebussu'ûd» adlı fetva mecmuası ve «Kaside-i mimiyye» isimli telifidir. Ayrıca bir çok eserleri şerhetmiş ve zeyller yazmıştır. Şiir sahasında da kalem oynatan Ebussu'ûd Efendi'nin türkçe şiirleri pek kuvvetli şeyler değildir. Fakat Kanuni Süleyman'ın ölümü üzerine yazdığı mersiye, onu Arap edebiyatına maledecek derecede güzeldir.

1574 senesinde vefat etmiş olan bu âlimin kabri Eyyub'da çarşı içindeki haziredeдir. İskilip'te babasının kabrinin yanında bir câmi ve mektep ile yine o civarda bir köprü, İskilip'in Bağözü köyünde bir mektep ve mescid, İstanbul'da çeşme ve hamam yaptırmıştır. Ebussu'ûd Efendi'nin soyu devam etmektedir.

Bu sayılan âlimlerden başka, onaltıncı asır içinde dinî ve hukukî sahada eser veren kimseler mevcutsa da, hayat ve eserlerinden bahsettiğimiz şahsiyetler derecesinde kuvvetli değillerdir. Yukarda sayılanlara nisbetle ikinci derecede kalanların içinde en dikkate değer olanları şunlardır: Fevrî Ahmed Efendi, Afyonkarahisar'lı Ahterî Muslihiddin Mustafa Efendi, Akhisar'lı Nevalî Nasuh Efendi, Van'lı Mehmed Efendi, Dukakinzâde Osman Bey, Ahi-zâde Halimî, Altıparmak Mehmed Efendi, Bergamalı İbrahim Efendi, Firuz Bey-oğlu Mehmed Bey gibi kimselerdir.

Müderris ve kadılıklarda bulunan ve Medine-i Münevvere kadısı iken 1592 de ölen Van'lı Mehmed Efendi «Sıhâh-i Cevheri» isimli lugâtı türkçeye çeviren zat olarak meşhurdur. «Vankulu» ile tanınmış olan bu lugât İbrahim Müteferrika'nın bastığı ilk kitaptır. Vanlı Mehmed Efendi, İmam Gazali'nin «Kimyay-ı saadet» isimli eserini de türkçeye çevirmiştir. Vanlı Mehmed Efendi gibi lugât sahasında uğraşanlar meyanında Ahterî Muslihiddin Mustafa ve Fevrî Ahmed Efendiler de vardır. Ahterî lugâtı ilim adamlarının müracaat

ettikleri bir eserdir. Gerek bu lugât sahip ve mütercimleri, gerekse diğerleri daha başka sahalarda da eser vermişlerdir. Ekserisi arapça eserlerden tercümeler yapmışlar, hâşiye ve şerhler yapmışlar, tefsir, fıkıh, hadis ve kelâm sahasında telif ve tercümeler meydana getirmişlerdir.

2 — TARİHLE İLGİLİ ESERLER VE MÜVERRİHLERİ

Osmanlılardaki en eski tarihî eserler ve bunları yazanlar hakkında birinci cildimizin 599, ikinci cildimizin 712'inci sayfalarında bilgi verilmiş ve Osmanlılarda tarihçiliğin, esas itibariyle, İkinci Bayezid devrinde mecrasını bulmuş olduğuna da o arada işaret edilmişti. Onaltıncı asra girildikten sonra tarihî eser meydana getirenlerin sayısı çoğalmıştır. Bunlar arasında sadece bir kaç yıllık hadiseleri, bir hükümdar devrini veya muayyen bir seferi yazanlar olduğu gibi, Osmanlıların kuruluşundan başlayarak yaşadıkları zamana kadar devreyi yazanlar, hattâ Hazreti Peygamberden başlıyarak İslâm tarihinden bahsedenler vardır. Dinî, hukukî veya edebî eserler yanında tarihe yer veren kimseler de mevcuttur. Tarihî mahsüllerin bollaştığı Onaltıncı asırda eser vermiş bütün şahsiyetlerin, bir umumî tarih kitabı içinde zikri elbette mümkün değildir. Onun için burada en değerlileri ele alınacaktır.

Onaltıncı asırda yaşamış tarihçilerin en önemlileri İbn-i Kemal, Âlî, Hoca Sadeddin, Selânikî Mustafa, Celâl-zâde Mustafa Çelebidir. Bunlardan başka Lûtfi Paşa, Ebül Fazl Mehmed Efendi, Mustafa Cenabî, Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi, Nişancı Mehmed Çelebi gibi kimseler de muayyen bakımlardan dikkate değer eserler meydana getirmişlerdir. Eseri tarihî mahiyet taşıması itibariyle münşeat sahibi Feridun Bey'i de bu arada zikretmek gerekir.

Tarihleri ve şahsiyetleri ehemmiyeti olanlardan İbn-i Kemal (Kemal Paşazâde) den 712 ve 809 uncu sayfalarda, Celâl-zâde Mustafa Çelebi'den de biraz yukarıda dinî eser meydana getirenler meyanında bahsedildiği cihetle burada diğerleri üzerinde duracağız.

Hoca Sadeddin Efendi: Yavuz Sultan Selim'in nedimi Hasan Can'ın oğlu olan Hoca Sadeddin 1536 da dünyaya gelmiştir. Kuvvetli bir tahsil gören Sadeddin Efendi, şehzadeliğinde Üçüncü Murad'a hoca olmuş ve bu hükümdarın saltanatı devrinde kuvvetli bir nüfûz tesis eylemiş, Üçüncü Mehmed'in Eğri seferinde bulunarak zaferin kazanılmasında müessir olmuştur. Ömrünün son yıllarında şeyhülislâm olan Hoca Sadeddin Efendi yirmi ay kadar bu makamda bulunmuş ve 1599 da vefat eylemiştir.

Müteaddit ilmî eseri olan Hoca Sadeddin Efendi'nin esas şöhretini temin eden kitabı «Hoca Tarihi» diye de maruf olan «Tac-üt-tevarih» idir. Osmanlı saltanatının başlangıcından Yavuz Selim devrinin sonuna kadar geçen zamanı ihtiva eden bu eserin dili pek ağdalıdır. Tac-üt-tevarih 1862 ve 1863 yıllarında iki büyük cilt halinde basılmıştır.

Âlî: Asıl ismi Mustafa olup 1541 yılında Gelibolu'da doğmuştur. Kendisi Gelibolu'lu Âlî diye de tanınır. Babasının adı Ahmed'dir. Medrese tahsilini bitirdiği zaman şehzade Selim'in divan kâtibliğine tâyin edilmiş, bu tâyin, Âlî'nin hayatının bu neviden memuriyetlerle geçmesinde hayli müessir olmuştur. Bir müddet sonra şehzadenin maiyetinden ayrılan Âlî, devrin mühim şahsiyetlerinden Lala Mustafa Paşa'ya intisab ile ona divan kâtibliği etmiştir. Bu neviden vazifelerde senelerce kalan Âlî, Lala Mustafa Paşa ile birlikte 1570 Kıbrıs fethinde ve 1578 Osmanlı-İran muharebesinde bulunmuş, daha sonra Haleb Erzurum, Bağdad ve Sivas vilâyetlerin-

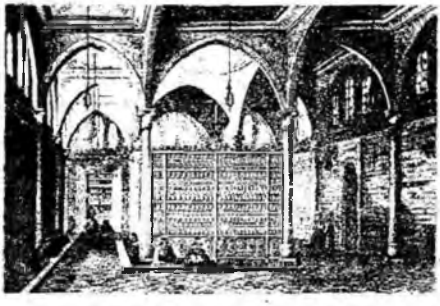

Onsekizinci asırda bir kütüphanenin içi (Juannin'den)

de defterdarlık etmiştir. 1592 yılında yeniçeri ocağı başkâtibliğine tâyin edilmişse de bir müddet sonra bu vazifeden azlolunmuştur. Mazûliyeti pek uzun sürmeyen Âli'ye yeniçeri ocağında ikinci defa vazife verilmiştir. Daha sonra Amasya ve Kayseri'de sancak beyliği etmiştir. Son memuriyeti Cidde sancak beyliği olan Âli, 1599 da son bu memuriyet sahasında vefat eylemiştir.

Pek genç yaşlarından itibaren hayatı mütemadiyen hareketli memuriyetlerde geçmesine rağmen, Âli hemen hemen ömrü boyunca okumuş, öğrendiklerini, gördüklerini, ayni zamanda hissettiği şeyleri kaleme almıştır. Kitaplardan öğrendikleri ile bizzat şahidi olduğu şeylerin kaleme alınmasından tarihî eserleri; kültür ve his süzgecinden geçerek kâğıt üzerine intikal eden yazılarından da edebî eserleri doğmuştur. Âli'nin eserlerinin miktarı bir hayli olup, sayısı irili ufaklı elli bir taneyi bulmaktadır. Eserleri içinde en mühimmi «Künhü'l - ahbar» adındaki tarihidir. Eser dört bölüm üzerine tertiplenmiş olup ilk üç bölümü islâm tarihini meydana getirmekte, hattâ az miktarda olmasına rağmen yer yer Avrupa milletlerinden de bahsettiği cihetle bir umumî tarih manzarası arzetmektedir. Dördüncü bölüm Osmanlı tarihi olup, kuruluştan 1598 senesine kadar gelmektedir. Bu eserin Fatih devrine kadar olan kısmı 1277 ve 1285 yıllarında basılmıştır.

Âli'nin yarı basılmış Künhü'l - ahbarından sonra tam olarak basılanı «Menakıb-ı Hünerveran» ıdır. Hattatlara dair olan bu esere İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) in bir mukaddemesiyle 1926 da Tarih-i Osmani Encümeni tarafından tab edilmiştir. Menakıb-ı Hünerveran'a konan mukaddimede Âli'nin hayatı ve eserlerine dair etraflı bilgi verilmiştir.

Âli'nin diğer eserleri basılmamıştır. Bunlardan mühimleri: Kanuni'nin Sigetvar seferi ve onunla ilgili hadiseleri anlatan «Heft meclis»i; şehzade Selim ile Bayezid arasındaki mücadeleden bahseden «Nadir-ül-meharib»; Onaltıncı asırdaki yaşama tarzı ile muaşeret usullerini anlatan «Mevâ'idü'n-nefâ'is fî kavâ'idi'l-mecâlis»; Lala Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşaların Kafkas seferinden bahseden «Nusretnâme ve Fırsatnâme»; Arapça İşrak-üt-tevarih isimli eserin tercümesi olan «Zübdet-üt-tevarih»; bunlardan başka «Fetihnâme-i Rodos»; «Menakıb-ı Halil Paşa»; «Mirkat-ül-Cihad»; «Fusûl-ı hall-ü akd ve usûl-i harc-ü nakd»; «Tarih-ul-metâli», «Mir'at-ül-avâlim» ismindeki eserleri zikre değer. Âli'nin bir hayli de kuvvetli şiirleri mevcut olup, meşhur müellif iki tane de divan sahibidir.

Selânikî Mustafa: Selânik'te dünyaya geldiği cihetle Selânikî (Selânikli) Mustafa diye anılan bu müellifin doğum tarihi belli değildir. Selânikî Mustafa Efendi tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş, bir kaç Vezirin maiyetinde çalışmış, bazı seferlere katılarak mühim vak'alara bizzat şahit olmuştur. 1600 senesi civarında vefat eden Selânikî Mustafa'nın tarihi 1563 ile 1599 seneleri arasındaki vukuatı ihtiva eden bir Osmanlı tarihidir. Eser, müellifin yaşadığı ve şahidi olduğu devri ihtiva etmesi bakımından mühimdir. Selânikî tarihinin 1592 yılına kadar olan kısmı basılmıştır.

Meşhur İdrisi Bitlisi'nin oğlu olan Ebülfazl Mehmed Efendi, babasının farsça «Heşt Bihişt» ine bir zeyl yazmıştır. 1574 yılında vefat eden Ebül Fazl Mehmed Efendi'nin bir de hilkatten Kanuni Süleyman'ın cülûsuna kadar gelen umumi tarihi vardır.

Muhtelif müderrislik ve kadılıklarda bulunmuş ve Üçüncü Murad devrinde ölmüş olan Mustafa Cenabî'nin «Tarih-i bilâd-ı Megarib», «Risale-i fi bina-i Ayasofya ve kal'a-i Kostantaniyye», «İlm -üz-zâhir fi ahval-ül evâil vel evâhir» isimli tarihi eserleri olup, en mühimmi Cenâbî tarihi şeklinde tanınan iki büyük ciltlik arapça umumi tarihidir.

Divan kâtibliği ile devlet hizmetine giren daha sonra defterdarlıklarda bulunan, nihayet nişancılığa kadar yükselen 979 (M: 1571/1572) yılında vefat eyliyen Ramazan-zâde Nişancı Mehmed Çelebi'nin eseri «Nişancı Mehmed Paşa tarihi» adiyle basılmıştır. Bu eser hilkatten İkinci Selim'in saltanatının ilk yıllarına kadar gelir. Kanuni Süleyman ve İkinci Selim devrinde yaşamış olan Zaim Mehmed Beyin, efendisi Sokullu Mehmed Paşaya takdim ettiği «Cami üt-tevarih»

isimli eseri de kısmen Osmanlı tarihini ihtiva etmektedir.

Onaltıncı asrın sonları ile onyedinci asrın başlarında yaşamış olan bir tarih yazıcısı da Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi'dir. «Vekayi-i tarihiyye» isimli eserinde onaltıncı asrın sonu ile onyedinci asrın başlarına ait vak'alar anlatılmıştır.

Onaltıncı asırda bir de manzum tarihlerden ibaret şehnâmeler vardır. Şehnâmecilerin bir kısmı resmen bu işe tâyin edilmiş kimselerdi. Osmanlılarda ilk resmî şehnâmeciyi Fatih Sultan Mehmed tâyin etmiştir. Eski tercüme-i hal kitaplarına göre ilk şehnâmeci «Şehdî» dir. Manzum bir Osmanlı tarihi yazmıya memur edilmiş olan Şehdî'nin Yavuz Selim devrinde öldüğü söylenir. Onbin veya dört bin beyitlik olduğu söylenen Şehdî şehnâmesine İstanbul kütüphanelerinde rastlanamamıştır.

Kanunî Süleyman'ın şehnâmeciliğe tâyin ettiği Fettullah Arif Çelebi'nin babası Şiraz'lı Kâtib Derviş, annesi de Şeyh İbrahim Gülşenî'nin kızıdır. 1561 de ölmüş olan Fethullah Arif Çelebi'nin, Hadım Süleyman Paşa'nın Hind seferine ait iki bin beyitlik bir manzumesi mevcuttur. Ayrıca altmış bin, hattâ yüz bin beyitlik olduğundan bahsedilen şehnâmesine İstanbul kütüphanelerinde rastlanamamıştır. Arif Çelebi'den sonraki şehnâmeci Şirvanlı Eflâtun, ondan sonraki de Seyyid Lokman'dır. Seyyid Hüseyin adında birinin oğlu olan Seyyid Lokman'ın en meşhur eseri «Hünernâme» sidir; gerek bu kitabı gerekse «Kıyafet-ül-insaniye fi şemail-i Osmaniyye» isimli eseri resimli ve tezhiblidir. Ayrıca «Şehinşâhnâme», «Zafernâme» ve «Moğolnâme» adlı eserleri vardır.

Üçüncü Mehmed zamanına kadar gelen vak'aları manzum olarak kaleme alan Seyyid Lokman'dan sonraki şehnâmeci Talikî-zâde Mehmed Çelebi'dir. Şehnâmeciliğe tâyin edilmeden önce Özdemiroğlu Osman Paşa ve Ferhad Paşaların Kafkas ve İran harekâtına iştirak etmiş olan Mehmed Çelebi, eserlerinde bu harekâta ait vak'aları dile getirmiştir. Eserleri resimli ve tezhipli olup «Revaniyye», «Tebriziyye» ve «Şehnâme-i humâyûn» adlarını taşımaktadır.

Onaltıncı asırda manzum tarih yazanlardan birisi de «Asafî» diye marûf Dal Mehmed Çelebi'dir. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya'daki muharebelerinden bahseden «Şecaatnâme» adlı eseri tezhipli ve minyatürlüdür.

Resmî şehnâmecilik onyedinci asırda da bir müddet devam etmiştir. Bu asırdaki en mühim şehnameciler asıl adı Hasan olan «Hükmî», «Gani-zâde Nadirî» ve «İbrahim Mülhemi» dir.

3 — COĞRAFÎ ESERLER

Onaltıncı asırda birtakım coğrafi eserler de yazılmıştır. Bunların arasında kıymetli malûmatı ihtiva edenler olduğu gibi, basit tarzda bilgi verenler ve çeşitli malûmatla yüklü kitaplarında coğrafî mevzulara dokunanları da mevcuttur. Maamafih, bu asır içinde sayıları pek fazla olmayan bir iki kişinin coğrafya ve bilhassa haritacılık sahasında çok dikkate değer eser verdikleri görülmektedir.

Onaltıncı asırda coğrafyaya ait en kıymetli eseri meydana getiren şahsiyet Pirî Reis'tir. Kendisi bir denizci olduğundan, kitabı da deniz coğrafyacılığına dairdir. İkinci Bayezid devrinin meşhur denizcilerinden Kemal Reis'in yeğeni olan Pirî Reis'in hangi tarihte doğduğunu bilmiyorsak da 1500 yılında Modon önünde cereyan eden deniz harbinde bir gemiye kumanda ettiği malûmumuzdur. O sırada tahminen 25-30 yaşlarında bulunduğunu kabul etsek 1470-1475 senelerinde doğması iktiza eder. Amca veya dayısı olan Kemal Reis'le birlikte birçok deniz seferine iştirak eden ve Akdenizi çok iyi öğrenen Pirî Reis daha sonraları Kızıldeniz donanması kumandanlığına tâyin edilmiştir. Fakat, ikinci cildimizin 1004 üncü sayfasında anlatıldığı veçhile, Maskat kuşatmasından sonra, haklılık veya haksızlığına dair kat'i bir şey söylenmesi imkânı olmayan bir hâdise üzerine 1553 te Basra'da idam edilmiştir.

Pirî Reis'in en mühim eseri «Kitab-ı Bahriye» sidir. Bu eseri 1521 yılında yazmış, 932 (Milâdî: 1525/1526) yılında da ilâvelerle genişletmiş ve vezirîâzam İbrahim Paşa vasıtasiyle Kanunî Süleyman'a takdim eylemiştir. Kitab-ı Bahri-

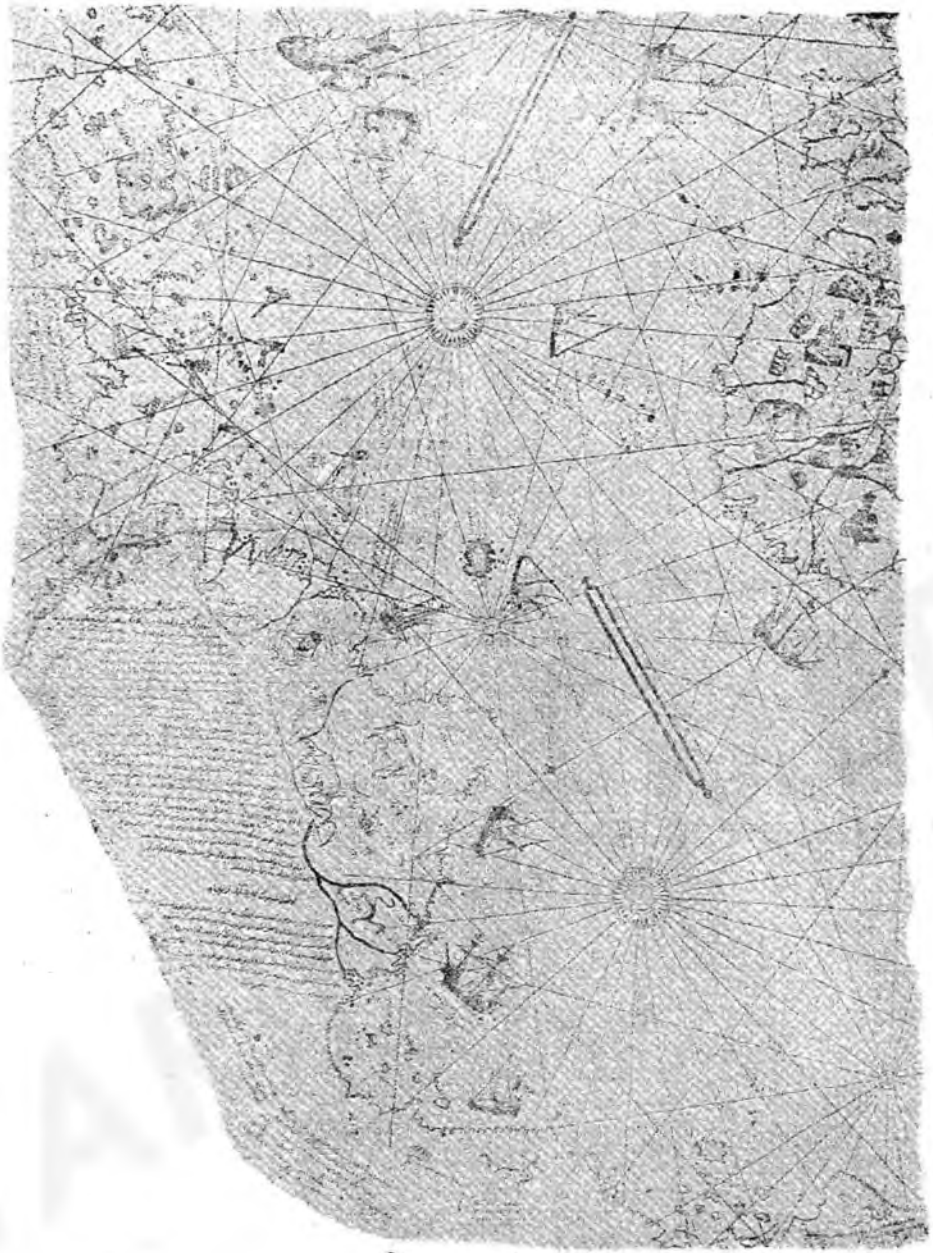

Piri Reis'in renkli olarak deri üzerine yaptığı Atlas Okyanusu ile Amerika kıyılarına ait dünya haritası (Aslı Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir)

ye tetkik edilirse, Piri Reis'in o devirdeki coğrafî eserlerden edindiği bilgilerle kendi müşahedelerini iyi bir şekilde telif eylemiş olduğu, bu kıymetli şahsiyetin araştırıcı bir zihniyete sahip bulunduğu hemen anlaşılır. Kitab-ı Bahriye bir deniz coğrafyasıdır. Limanlar, önemli mevkiler, tehlikeli kayalar, fırtınalar, med ve cezir, pusula kullanma vesaire hakkında o devire göre kıymetli malûmat mevcuttur. Müteaddit defa dünyanın yuvarlaklığına işaret eden Piri Reis bu kitabında Amerika'nın keşfinden de bahsetmektedir. Kitab-ı Bahriye, Türk Tarih Kurumu tarafından 1935 te faksimile olarak tab ve neşredilmiştir. Avrupalılar da bu eser üzerinde bir hayli durmuşlar ve esere dair bir takım tetkik yazıları neşretmişlerdir.

Piri Reis, sadece nazariyatta kalan bir coğrafyacı değil ayni zamanda bir kartograftır da. Zira coğrafyayı harita ile birlikte mütalea etmiş ve birtakım haritalar yapmıştır. Onun en son olarak 1929 da ele geçen dünya haritası hakkında Abdülhak Adnan Adıvar «Osmanlı Türklerinde ilim» adlı eserinde esaslı bilgi vermektedir. Piri Reis'in bu haritası 1513 senesinde yapılmıştır. Mezkûr haritanın, Christophe Colomb'un 1489 tarihli kaybolmuş haritasının bir kopyası olduğu iddia edilmektedir. Haritanın kenarındaki notlar arasında bulunan t«mezbur hartide bu kenarlar ve cezireler kim vardır. Kolonbun hartisinden yazılmıştır» cümlesi de bu iddiayı teyid eder mahiyettedir.

Onaltıncı asrın ikinci deniz coğrafyacısı da Piri Reis gibi bir denizci olan ve ikinci cildimizin 1007 nci sayfasında onun Süveyş kaptanlığından bahsettiğimiz Seydi Ali Reis'tir.

Seydi Ali Reis coğrafyadan başka astronomi ve riyaziye de öğrenmiştir. Eserleri: «Muhît», «Mir'at-ül-memâlik», «Mir'at-ı kâinat» ve bir de Ali Kuşcu'-

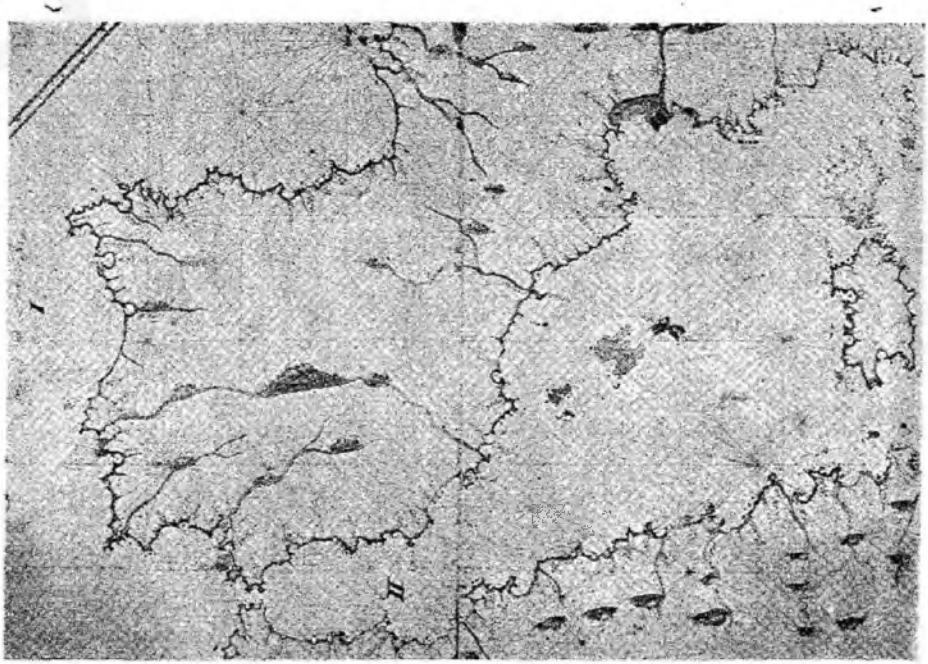

Ali Macar Reis'in haritalarından: Batı Akdeniz ve İspanya
(Aslı Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir)

nun «Fethiye» sinin «Hulâsat-ül-hey'e» isimli tercümesidir. Mir'at-ül-memalik yarı hikâye yarı edebî bir dille yazılmış coğrafî bir seyahatname mahiyetindedir. Mir'at-ı kâinat'ta astronomi ile ilgili mevzular ele alınmıştır. Yine astronomiye ait bir eser olan «hulâsat-ül-hey'e» sadece bir tercüme mahiyetini taşımayıp Seydi Ali Reis'in birtakım ilâvelerini de ihtiva etmektedir.

Seydi Ali Reis'in asıl mühim eseri «Muhit» tir. Deniz coğrafyası ve astronomi mevzularını işlemiş olan müellif bu kıymetli eserini 1554 te Hindistan'da Ahmedâbad'da yazmıştır. Eser, sadece muhtelif kitaplardan edinilen bilgilerin nakliyle değil, şahsî tecrübe ve müşahedelerin topluluğiyle meydana getirilmiştir. Seydi Ali Reis, istifade ettiği eser ve şahısları zikretmek suretiyle fikir namusuna hürmet eden temiz karakterli bir kimse olduğunu da isbat etmiştir.

Eserleri kıymetli olan bu iki denizciden başka coğrafî eser yazan veya tercüme eden başkaları da vardır. Bunlarda coğrafî bilgiler müstakil vaziyette olmayıp umumiyetle kozmografya ile karışıktır. Bu neviden kitap yazanlar meyanında Sultan Selim Camii muvakkıtı Mustafa bin Ali, Mahmud bin Ali Sipahi-zâde, Mehmed bin Ömer, Bayezid bin Âşık, Mehmed bin Mustafa gibi kimseler vardır.

Adnan Adıvar'ın «Osmanlı Türklerinde İlim» adlı eserinde Batı kaynaklarına istinaden; 1559 yılında Tunus'lu Hacı Mehmed adlı biri tarafından yapılmış bir küre-i musattaha haritasından bahsedilmektedir.

Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde Ali Macar Reis tarafından yapılmış haritalar mevcuttur. Ali Macar Reis'in şahsiyetine dair esaslı ve etraflı bilgiye sahip olmadığımız cihetle; Abdülhak Adnan Adıvar «Osmanlı Türklerinde ilim» adlı eserinde bu haritalar arasında bulunan bir küre-i musattahanın projeksiyon tipini gözönünde bulundurarak bunun onaltıncı asırda yaşamış bir kimseye ait olamıyacağını beyan eylemektedir.

4 — MATEMATİK VE ASTRONOMİ

Tıb ve riyaziye (matematik) tahsili için Süleymaniye medresesinin açılmış olmasına rağmen, onaltıncı asırda müsbet ilimler sahasında büyük ve mühim eserler meydana getiren yüksek değerli şahsiyetlere pek rastlıyamıyoruz. Gerçi bu asırda matematik ve astronomi, tıb, hattâ kimyaya dair eser veren kimseler bulunmakla beraber, bunların kitapları dünya ilim tarihinde hususiyet arzeden şeyler sayılamaz.

Onbeşinci asrın sonları ile onaltıncı asrın başlarında yetişmiş ilim adamları «İkinci Bayezid devrinde ilim ve kültür» başlığı altında ikinci cildimizin 710 uncu sayfada gözden geçirilmişti. Onun için burada İkinci Bayezid'den sonraki devrin şahsiyetleri ele alınacaktır.

Eserlerini Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman devirlerinde vermiş olan onaltıncı asır matematikcilerinden biri kısaca Matrakcı Nasuh diye anılan «Nasuh-ül-Silâhi-ul-Matraki» dir. Matrakçı Nasuh «Cemal-ül-kitab ve kemal-ülhisab» ve «Umdet-ül-hisab» isimli riyazi eserlerini Yavuz Sultan Selim'e takdim etmiştir. Matrakçı Nasuh'un matematikten başka şeylerle uğraştığı da anlaşılmaktadır. Nitekim ayni müellifin «Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakeyn» isimli bir eseri mevcut olup bunda İstanbul'dan Irak'a kadar tesadüf edilen şehir ve kasabalar anlatılmakta ve kitapta şehirlerin bir kısmının resimli plânları bulunmaktadır.

Yavuz Selim ve Kanuni devirlerinde yaşamış matematikciler arasında Yusuf bin Kemal ve Hacı Atmaca lâkabı ile anılan Hacı Muhyiddin bin Mehmed isimleri de göze çarpar. Yusuf bin Kemal eserinde cebirden de bahsetmiştir. Hacı Atmaca'nın «Mecmuat-ül-kavaid fi beyan-ı müntehab-il-fevaid» isimli bir türkçe hesap kitabı mevcuttur.

Onaltıncı asırda riyaziye ile uğraşan şahsiyetler meyanında Garsüddin Ahmed, bunun talebesi Derviş Mehmed bin Lütfi, Cezayirli Ali bin Veli, Hızır Halife adlarında kimseler de mevcuttur. Bunlardan Derviş Mehmed bin Lütfi, hocası Garsüddin Ahmed'in arapça yazmış olduğu eseri türkçeye çevirerek «Tezkiret-ül-küttab fi ilmil-hisab» adını verip Vezirîâzam Sokullu'ya takdim etmiştir. Aslen Cezayirli olmakla beraber

İstanbul'da yerleşen Ali bin Veli'nin «Tuhfet-ül-a'dad li zevilrüşd ve'l sedad» isimli bir eseri mevcuttur. Ali bin Veli'nin bu kitabını incelemiş olan Salih Zeki merhum «Asâr-ı bâkiye» isimli eserinde: «müellif silsile-i adediyeye bir yerine sıfırdan başlamış olsaydı, Napier'den 24 sene evvel logaritmayı keşfetmiş olacaktı» demektedir.

Teberdar yani baltacı unvanı ile birlikte anılan riyaziyecilerden Hızır Halife'nin eseri «Cezire-i erkam» adını taşımaktadır. Onaltıncı asrın riyaziyecilerini sayarken, yukarda coğrafi eser yazanlar meyanında eserlerini kaydettiğimiz Seydi Ali Reis'i de riyaziye ve heyetciler arasında hatırlamak lâzımdır.

Bir önceki asırda olduğu gibi Onaltıncı asır riyaziyecilerinin ekserisinin hey'et yâni astronomi ile de meşgul oldukları görülmektedir. Maamafih astronomiye daha fazla yer verenler de vardır. Böyleleri meyanında Mustafa Zeki, Abdullah bin Perviz, Hafız Mehmed bin Ali, Takiyüddin Mehmed isimleri sayılabilir. Bu hey'etcilerden Mustafa Zeki, Gıyasüddin Çemşid'in «Sullem-üs-sema» isimli eserini; Abdullah bin perviz, Ali Kuşcu'nun «Risale fi'l hey'e» adlı eserini «Mirkat-us-sema» adı ile türkçeye çevirmiş; Hafız Mehmed bin Ali de «Es-seb'uş-şeddad» adlı bir eser yazmıştır.

Onaltıncı asır hey'etcileri arasında en dikkate değer şahsiyet Takiyüddin Mehmed,dir. Takiyüddin Mehmed 1521 yılında Mısır'da doğmuş, medrese tahsili gördükten sonra İstanbul'a gelmiştir. Bu zat «Risâle reyhanet-ür-ruh fi resmi saat-i ala müstevi-ül-sutuh» isimli eserinde künyesini Takiyüddin Mehmed bin Ahmed bin Maruf bin Emir Nasıreddin Mengüberti bin Emir Hartekin Esedüddin diye zikrettiğine göre, kendisinin Mısır'da yerleşmiş bir Türk emir ailesine mensup bulunması muhtemeldir.

Takiyüddin Mehmed'in matematik ve astronomi sahasında da ihtisası vardı. Müneccimbaşı Mustafa Çelebi ölümünden sonra müneccimbaşılığa tayin edildi. İşte bundan sonradır ki, Takiyüddin Mehmed'in adı Türk tarihine faydalı bir müessesenin kuruluşuna önayak olan adam olarak geçti.

Takiyüddin Mehmed, zamanın meşhur ve nüfuzlu şahsiyetlerinden padişahın hocası Sadeddin Efendiye, bir lâyiha takdim ederek, devrin rasadlarına esas teşkil eden Uluğ Beg «zic» inin yeni rasadlara göre düzeltilmesi gerektiğini, zira o zic'e göre yapılan hesaplar neticesinin her zaman doğru çıkmadığını bildirdi. Bunun üzerine, bilgili ve uyanık bir kimse olan Hoca Sadeddin Efendi, İstanbul'da Tophane bayırı üstünde bir rasadhane kurulması için padişah Üçüncü Murad'dan müsaade istihsal eyledi. Neticede zikredilen sahada bir rasadhane inşasına girişilerek, inşaata nezaret ve müdiriyet Takiyüddin Mehmed'e tevdi edildi. Birtakım rasad aletleriyle techiz edilen rasadhaneye bazı yerlerde bulunan rasadla ilgili kitapların devri hususunda da emirler yazıldı (1578).

Müsbet ilimler sahasında gelişmeye vesile teşkil edecek bu müessese ne yazık ki fazla yaşamadı. Hoca Sadeddin ile arası iyi olmayan şeyhülislâm Kadı-zâde Ahmed Şemseddin Efendi padişaha bir ariza takdim ederek, gökleri rasad etmenin meş'um ve her nerede buna teşebbüs edildi ise, orada devletin mahv ve harap olduğunu bildirmesi üzerine, rasadhanenin yıkılması için padişahın emri çıktı. Böylece Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşaya verilen emirle rasadhanenin kule ve binaları derhal yıktırıldı (22 ocak 1580). Rasadhanenin yıkılmasiyle metrûk kalan rasad kuyusu da Dördüncü Murad zamanında doldurulmuştur. Rasadhanenin bu şekilde yıkılışında mevki sahipleri arasındaki geçimsizlik meselesinden ziyade, devrin yüksek makam sahiplerinin ve ilim adamı olarak tanınanların ekserisinde bâtıl fikirlerin hâkim olduğunu, bu yüzden müsbet ilimlerin değerini taktir ile icaplarını yerine getirme işinin böylelerinden beklenemiyeceğini kabul etmek gerekir.

Takiyüddin Mehmed sadece rasadhane tesisine önayak olmakla kalmamış, astronomi ve matematiğe ait bir takım eserler de yazmıştır. O devirdeki rasad âlet ve usullerine dair tarif ve izahları ihtiva eden «Alât-ür-rasâdiyeli zîc-i şehinşahiye» adlı eserinde kendi icadı olan bir bengâm-ı rasadî yâni bir astronomik saatten de bahseder. Corci Zeydan'ın «Medeniyet-i İslâmiye tarihi» nde (Türkçe tercümesinin III. cild 384 say-

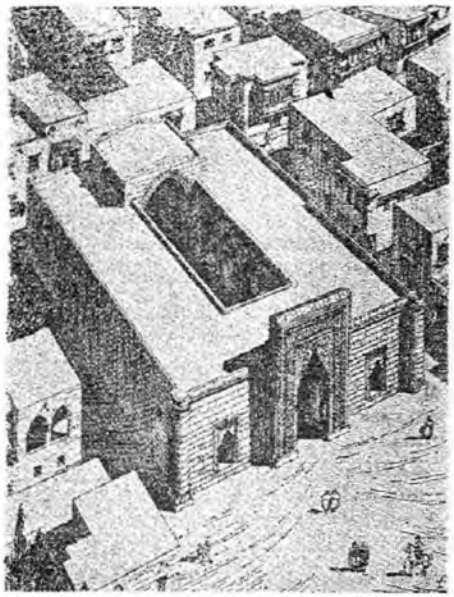

Amasya Darüşşifası (A. Gabriel'den)

fası) yine bu şahsın, yıldızların yerlerini tayine yarar bir âlet icad etmiş olduğundan da bahsedilir.

Takiyüddin Mehmed'in rasad neticelerini ihtiva eden «Südret-ül-müntehael-efkâr fi melekût-il-felek-üd-devvar» adlı eserinden başka astronomi ve matematik mevzuları ihtiva eden başka eserleri de mevcuttur.

5 — TIB VE TIBBİ ESERLER

Onaltıncı asrın ikinci yarısından sonra İstanbul'da tıbbi müesseselerin sayısının arttığı görülmektedir. Üçüncü Murad'ın annesi Nûrubânu Sultan'ın Üsküdar Toptaşı'ndaki darüşşifası ile Sultan Birinci Ahmed'in yaptırdığı darüşşifa bunun en açık delilidir. Lâkin, Süleymaniye medresesinin bir kısmında tıb tahsili yapılmasına ve darüşşifaların sayısının da artmasına rağmen, tıb sahasında belirli bir ilerleme müşahede edilememekte, hatta onaltıncı asrın ikinci yarısındaki dikkate değer hekimlerin sayısının Fatih ve İkinci Bayezid devirlerinden daha az olduğu görülmektedir.

Onaltıncı asrın, Osmanlı tıbbı bakımından aleyhte kaydedilecek bir tarafı vardır ki, O da, Anadolu'daki eski tıbbi müesseselerin ihmale maruz kalması, hatta bir kısmının harabeye yüz tutması üzerine medreseye çevrilmesidir. Meselâ, Sabuncu-oğlu Şerefeddin gibi kıymetli bir kimsenin başhekimlik etmiş olduğu Amasya darüşşifasında, onaltıncı asırdan itibaren, onun gibi, devri içinde sivrilen bir kimseye artık rastlanamıyacaktır.

Onaltıncı asırdaki en mühim hekimler Ahi Ahmed Çelebi, Kaysunî-zâde Bedreddin Mehmed Çelebi, Şinanüddin Yusuf, İlyas bin İsa, Atufî Hayreddin, Cerrah İbrahim, Derviş Nidai, Perviz Abdullah, Davud bin Ömer-ül Antaki gibi kimselerdir.

İkinci Bayezid devri hekimleri meyanında da ismini kaydettiğimiz Ahi

Meşhur hekim Sabuncu-oğlu Şerefeddin Ali'nin kanser tedavisi (Hekimin yazdığı kitabül cerrahiye-i ilhaniye'den)

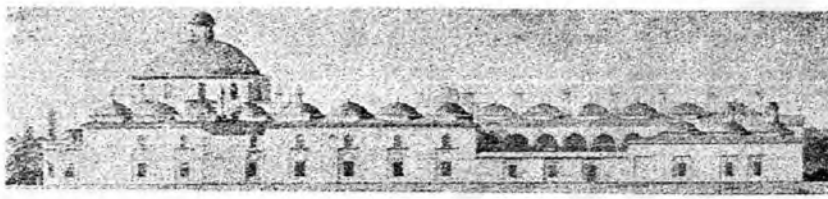

Edirne'de İkinci Bayezid Darüşşifası (Y. Mimar Sedat Çetintaş'tan)

Ahmed Çelebi, İbn-ün-Nefis'in kısaca «Muciz»diye de anılan «Muciz fi'l-tıbb» isimli eserini tercümesiyle meşhurdur. Kendisi eser sahibi olan Ahi Çelebi, ayrıca başkalarının da tıbba ait eser meydana getirmesine yol açmış bir şahsiyettir. Bu cümleden olarak: Musa Calinus-ül-İsrailî isimli bir hekime bir kitap yazdırmış olması zikredilebilir. Ahi Çelebi'nin emriyle yazılan ve ilaçların sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve rutubet dereceleri ile kullanılış miktarlarını anlatan bu kitap Üniversite kütüphanesi yazmalar kısmı 352 numaradadır.

Diğer hekimlerden İlyas bin İsa'nın «Müfredat» adlı, Atufî Hayreddin'in «Hıfz-ül-ebdan» adlı telifleri; Cerrah İbrahim'in yunanca aslından çevirdiği «Alâim-i Cerrahin» adlı tercümesi vardır. Riyaziye ve Edebiyatta da şöhret yapmış olan Perviz Abdullah'ın «Teshil» adlı tıbbi eseri mevcuttur. İkinci Selim zamanında hekimbaşılık etmiş olan Derviş Nidaî'nin «Menafi-ün-nâs» isimli altmış bab üzerine tertip edilmiş biri nesir biri manzum iki eseri vardır. Firengi ve tedavisinden de bahsedilmiş olan bu kitab Nuruosmaniye kütüphanesi 3556 numaradadır.

Onaltıncı asır hekimlerinden Davud bin Ömer-ül-Antakî 1541 ve 1599 seneleri arasında Suriye ve Mısır'da yaşamıştır. Tezkire-i Antakî diye de söylenen «Tezkiret-ül-elbâb» isimli eseriyle meşhurdur. İkinci mühim eseri «Ennüzhet-ül mübhice fi teşhis-ül ezhan» adını taşımaktadır.

Bu asrın tıbbi eserleri zikredilirken dinî ve tarihi eserleriyle meşhur olan Ebül Fazl Mehmed Efendi'nin tıbba ait «Kanun-ül-ilâc ve şifa-ül-emraz li küllil mizac» tercümesi de kayde değer.

Osmanlılarda tıbbın onaltıncı asırdaki durumunu hulâsa eden bu bahsi kapatırken, bu asrın sonlarında Osmanlı müesseselerinde görülen bozukluğun tıb sahasına intikal etmiş olduğuna da bilvesile belirtmek gerekir. Zira Ahmed Refik'in «Onuncu asrı hicride İstanbul hayatı» isimli eserinin 50 ve 89 uncu sayfalarında mevcut iki hüküm suretinden öğrendiğimize göre: Üçüncü Murad,

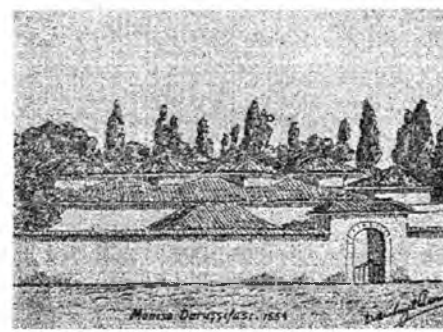

Prof. Dr. S. Ünver'e göre Manisa Darüşşifası

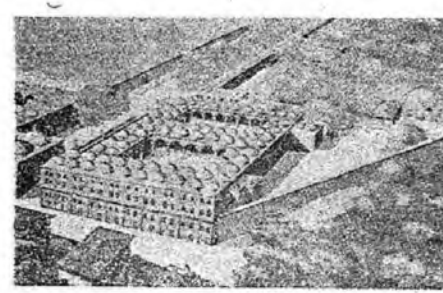

Süleymaniye Darüşşifasının umumî görünüşü (Mimar A. Saim Ülgen'den)

medreselerde derslerine çalışmayan talebe için bazı şiddetli tedbirler almak üzere tahkikat icrasını: bilgisiz ve ruhsatsız hekimlerin halkın sıhhata zarar verici ilâçlar vermeleri sebebiyle hekimlerin imtihana tâbi tutulmaları ve imtihanda başarı sağlıyanlara ruhsat verilmesini emretmiştir.

III — YÜKSELME DEVRİNDE SAN'AT, MİMARLIK VE İÇTİMAÎ MÜESSESELER

Osmanlı devletinin yükselme devrinde san'at hayatı hakiki bir gelişmeye sahip oldu. Gelişip yükselen san'at kolları Türk cemiyetinin medenî çehresini en iyi aksettiren aynalardan biri olduğu cihetle, şüphesiz kısaca gözden geçirilmesi icap eder.

Osmanlı devletinin yükselme devrinde edebî sahada hakiki bir gelişme vuku bulmuş, Osmanlı-Türk edebiyatı kendi klâsik mecrasını tesis eylemişti. Onbeş ve onaltıncı asırları içine alan yükselme devrinde edebî mahsülleri pek bollaşmış ve bu mahsülleri meydana getiren şahsiyetler arasında, Türk edebiyatının zirvelerine doğru tırmanan ve tesirlerini asırlar ötesine ulaştırabilen kimseler yetişmiştir.

1 — EDEBİYAT

Osmanlı-Türk edebiyatında zamanımızın her türlü san'at nev'inin kullanılmadığı malûmdur. Gerçi edebiyatın iki büyük ana kolunu meydana getiren şiir ve nesir tarzının ikisi de ele alınmışsa da, bu iki ana kolun zamanımızdaki kullanılan çeşitli bölümlerine inilmemiştir. Nesir kısmında esas itibariyle risale, şuara tezkiresi, mektup, tercüme-i hal vesaire gibi bir birine benzeyen çeşitler üzerinde durulmuştur. Halbuki şiir sahasında nesre nazaran biraz daha fazla çeşitlilik göze çarpmaktadır. Edebî hüviyete sahip kimse denilince, esas itibariyle şiirle uğraşan şahsiyetler akla geldiği, böyleleri daha kıymetli addedildiği için şiir tarzı nesre nazaran daha çok inkişaf kaydetmiştir. Roman, hikâye, tiyatro, fıkra gibi neviler malûm olmadığı veya kullanılmadığından, nesir şiire nisbetle ikinci derecede kalmıştır. Onun içindir ki; Tanzimata kadar Osmanlı-Türk edebiyatı mevzubahis olunca, akla ilk plânda şiir gelir. Zâten Türkçeye giren arapça ve farisî kelimeler en ziyade şiir yoliyle girmiştir. Nesir sahasında kalem oynatan ve eser meydana getirenlerin bir kısmı şair olduğu gibi, bir kısmı da dinî, hukukî ve tarihî sahada eser yazanlardandır. Böyleleri, edebî taraflarından daha çok ilmî taraflariyle; hem şiir hem nesir yazanlar da daha ziyade şairlikleriyle şöhret yapmışlardır.

Osmanlı-Türk edebiyatının en güzel ve kuvvetli mahsulleri arûz vezninde meydana getirilmiştir. Malûm olduğu üzere arûz vezni türkün kendi vezni değildir. İslâmiyetten önce Türklerin kullandıkları vezin, hece vezni idi. Arûz, Türk edebiyatına İran ile temas neticesinde girdi. Onlar da bunu Araplardan almışlar ve işliyerek kendi dillerinin bünyesine uydurmaya çalışmışlardır. Bu vezin Arap ve Fars dillerine uygun geldiği halde, Türkçenin bünyesine pek uymuyordu. Onun için arûzu türkçeye tatbike çalışan şairlerin, farsçada olduğu gibi, bir ahenk temini için, uzun müddet büyük zorluklar çektikleri muhakkaktır. Onun içindir ki; ondört hatta onbeşinci asır Türk şairlerinin bile bu zorluklardan acı acı şikâyet ettikleri ve türkçeyi «arûz kalıplarına uymayan acâib, sert bir dil» olarak tavsiften çekinmedikleri görülmektedir. Arûz kalıplarının Türkçeye tamamiyle uyduruluşu onbeşinci asırdan başlıyarak onaltıncı asırda iyice tahakkuk etmiştir. Böyle olduğu halde, Fuzûli gibi büyük bir şair bile, başardığı işin zorluğunu tekrardan kendini alamamıştır. Arûzun türkçeye tatbikinde sağlanan başarı nisbetinde Türk diline arapça ve farsça kelime ve terkipler girmiştir.

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden daha önce Türk şairleri arûzla eserler vermeye başlamakla beraber, bu veznin türkçeye ustalıkla intibak ettirilmesi yolundaki çalışmalar asırlarca devam etmiştir. Fakat, gerek bu intibak ettirmeye çalışma devresinde, gerekse muvaffakiyetin sağlandığı devrede türklerin eski vezni olan hece vezni ile şiirler yazılmaktan da geri kalınmamıştır. Lâkin heceyi kullananlar, halka hitab eden ve

onların içinden çıkan şairlerdir. Türk halkı arapça ve farsça kelimelerle örülmüş şiirlerden bir şey anlamadığından, halka hitab eden halk şairlerinin şiirleri esas itibariyle yabancı kelime ve terkipler ihtiva etmeyen şiirler olarak kalmıştır. Yabancı terkipleri kullananlar san'at yapmak ve beğenilmek gayesiyle hareket ettiklerinden, bunlardan yüksek ve olgun kimseler yetişmiş, fakat ötekilerden onlarla kıyaslanacak derecede kimseler çıkmamıştır.

İşte bu hâller dolayısiyle Türk edebiyatı, biri halka hitab eden «halk edebiyatı», diğeri de okumuş yüksek tabakaya hitab eden «divan edebiyatı» diye iki kola ayrılmıştır. Halk şairleri, eski türk edebî an'anelerini devam ettirdiklerinden, meydana getirdikleri şiirlerin ekserisi saz çalınarak söylenmeğe de müsait idi. Onun içindir ki halk edebiyatı, bir bakıma «âşık edebiyatı» diye de anılır. Halk şairi, bir taraftan şiir söylediği, bir taraftan da bunu sazı ile terennüm eylediğinden kendilerine «saz şairi» de denilmekteydi.

Onaltıncı ve onyedinci asırlarda şehir ve kasabalardaki orta sınıf halk, nisbeten, divan edebiyatından da zevk alır hale geldiklerinden, halk şairleri arasında arûzu benimsiyerek güzel şiirler yazanlar ortaya çıkmaya başladı. Böylece onaltıncı asrın sonlarında arûz vezni Türk edebiyatında hem hâkim, hem de yaygın duruma gelmiş oldu.

Osmanlı devletinin ilk devirlerinde edebî şahsiyetlerin yetişme ve edebiyatın gelişmesinde, bir cereyan halinde, dinî his ve fikirlerin bir hayli tesiri olmuştur. Onüçüncü asırda Anadolunun siyasi ve iktisadi vaziyeti, bilhassa, Moğol istilâsının Anadoluda meydana getirdiği maddi ve manevî buhran, tasavvuf cereyanına yol açmış, tabii bu cereyanın akisleri edebiyatta görülmüştür. Osmanlıların teşekkülü sırasında Anadolu Türk edebiyatında Tasavvuf cereyanının en mühim şahsiyeti «Ahmed yesevî» idi. Gerçi Anadolu'da tasavvufun asıl büyük mümessili «Mevlâna Celâleddin-i Rumî» ise de, onun eseri farsça idi. Halbuki Türk mutasavvıfları etraflarında geniş bir kütle toplamak arzu ve ihtiyacındadır. Onun için de, bu cereyana tâbi şeyh ve şairler halkın anlıyacağı Türkçeye müracaat mecburiyetini duyuyorlardı. Sofiyâne fikirleri, halkın diline uyarak, halk içinde kalarak en iyi terennüm eden «Yunus Emre» dir. Yunus'un edası, dili, şekli millî bir karakter taşıdığından tesirleri kuvvetli ve uzun ömürlü oldu.

Tasavvuf cereyanının yarı başında yine onüçüncü asırda, aşkı ve şarabı terennüm eden ve bedîî gaye güden lâdini bir cereyan da inkişaf imkânını buldu. Bu nev'in ilk ve önemli mümessili «Hoca Dehhanî» idi.

Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'de kademe kademe ilerlemeye çalıştıkları ondördüncü asırda, Anadolu'da Selçuklular ve beylikler devrinin mühim beldelerini teşkil eden şehirlerde, her iki cereyana tâbi şairler vardı. Bunlar daha ziyade mesnevi tarzında şiir yazıyorlardı. Maksadımız bir edebiyat tarihi yazmak olmadığından, tabii burada bütün edebî şahsiyetleri kaydetmemiz mümkün değildir. Fakat devirleri içinde sivrilen ve tesirlerini uzun müddet devam ettirenleri zikretmeden geçmek de olmıyacaktır. Sofiyâne lirizmi çok kuvvetli bir şair olan «Nesîmî» işte böyle bir şahsiyettir. Hurufîliği yüzünden 807 (miladi: 1404-1405) de Halep'te derisi yüzülerek öldürülen Nesîmî, onbeş ve onaltıncı asırlarda bile Anadolu'da yetişmiş hurufî şairlere örnek ve müessir olmuştur. Nesîmî'nin tesirleri Azeri edebiyatında da görülür.

Tesir ve kudretleri Nesîmî derecesinde olmamakla beraber ondördüncü asrın diğer mühim şairleri «Şeyh-oğlu Mustafa» ve «Ahmedî» dir. Kıymetli bir divan sahibi olan Ahmedî «İskendernâme» isimli eseriyle, türkçe ilk manzum Osmanlı vekayinamecisi şair de addedilebilir.

Ondördüncü asırda artık Osmanlı padişah ve devlet adamları da şairleri himayeye başlamışlardır. Bu himaye de onların inkişaflarında hayli müessir olmuştur.

Onbeşinci asırda Anadolu'da Türk edebiyatı daha düzgün bir gelişmeye mazhar olmuştur. Bursa ve Edirne'de Osman-oğulları şairleri himaye ettiği gibi Konya'da Karamanoğulları, Kastamonu'da da Candaroğulları bu neviden himayeden geri kalmamışlardır. Bütün bu

hareketler, onaltıncı asırda Türk edebiyatının vardığı tekâmül merhalesinde faydalı olmuş şeylerdir.

Onbeşinci asrın en muvaffak şairleri; Şeyhî, Ahmed Paşa ve Necati'dir. Germiyan ve Osmanlı saraylarına intisab ederek hükümdar ve ümeraya kasideler yazan Şeyhî'nin en mühim eserleri «Husrev-ü Şirin» ve «Harnâme» dir. Hicrî 832 (M: 1428/1429) den sonra ölen Şeyhî'nin Husrev-ü Şirin hikâyesi kendisinden sonra gelen bir çok şairler tarafından da ele alınmış, fakat onların hiç biri Şeyhî'nin eseri kadar şöhret yapamamıştır.

Lâtîfî tezkiresine göre Bursa'lı diğer bazı tezkirelere göre Edirneli olduğu kaydedilen Ahmed Paşa gazel ve kaside tarzında pek muvaffak olmuş bir kimsedir. Hicrî 902 (M: 1496/1497) tarihine doğru öldüğü söylenen Ahmed Paşa, Necati, hatta Bâkî gibi kimselere müessir olmuş bir şahsiyettir. Onbeşinci asrın Ahmed Paşadan başka mühim şairi Necati'dir. Bazı edebiyat tarihcilerine göre; şairlik ve lisan bakımından Ahmed Paşadan üstün görülen Necati 1508 tarihinde ölmüştür. Meşhur İdris-i Bitlisî «Heşt Behişt» isimli eserinde Necati'yi «Husrev-ü Rum» diye tavsîf eder.

Necati derecesinde olmamakla beraber onbeşinci asrın diğer mühim şairi «Mesihî» dir. Divanından başka, aşk ve şarabı terennüm eden «Şehrengiz» adlı bir eseri vardır. 1512 de ölmüş olan Mesihî'den başka Ruşen', Halilî, Humanî, Mihrî Hatun, Safayî, Enverî, Uzun Firdevsî, Adnî, mahlası ile şiirler yazan Veziriâzam Mahmud Paşa gibi şairler vardır. Enverî'nin «Düstûrnâme» si ile Uzun Firdevsî'nin «Kutubnâme» si tarihi mevzuları işleyen eserlerdir.

Onbeşinci asrın nesir sahasındaki üstadı Sinan Paşa'dır. İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Beyin oğlu olan Sinan Paşa (1437-1486) nın «Tazarruat» ve «Tezkiret-ül-evliya» isimli eserleri vardır. Tazarruat, onbeşinci asır nesrinin en muvaffak nümunesidir.

Divan edebiyatı inkişaf kaydederken halkın anlıyacağı tarzda şiir yazan kimseler de mevcuttu. Onbeşinci asırda halk edebiyatının en kuvvetli şairleri Hacı Bayram Veli ile Eşref-oğlu Rumi'dir. Hacı Bayram Veli «Bayramiye tarikatı» nın kurucusu, onun damadı olan Eşref-oğlu Rumî de «Kadiriye» tarikatının «Eşrefiye» şubesinin müessisidir.

Onbeşinci asırda Türkçeye Arap ve Fars kelimelerinin pek bol şekilde girmesi sebebiyle, asrın sonlarında buna karşı bir aksülamel meydana geldi. Arûz vezni ile fakat içinde yabancı kelime ve terkipler bulunmamak üzere saf halk dili ile ve halk dilindeki tâbir, mecaz, darbımeseller kullanılmak suretiyle şiir yazmayı hedef tutan bu cereyana «Türki-i basit» dendi. Türki-i basit cereyanının onbeşinci asırdaki mümessili Aydınlı Visalî'dir. Türki-i basit cereyanı onaltıncı asırda da devam etmiş ve daha kuvvetli mümessiller yetişmiştir. Şiirin sâde bir türkçe ile yazılmasını müdafaa eden bu mümessiller Edirne'li Nazmi ile Tatavla'lı Mahremî'dir.

Onaltıncı asırda hem edebi muhit genişlemiş, hem de bir önceki asırdan daha büyük üstadlar yetişmiştir. Onaltıncı asrın en değerli şahsiyetleri, ayni zamanda bütün Türk edebiyatı içinde mümtaz mevkii olan kimselerdir. Bu asırda, imparatorluğun sınırları son derece genişlemiş olduğundan, yalnız Anadolu ve Rumeli'de konuşulan Batı Türkçesi ile değil Azeri lehçesinde şaheserler yaratan bazı şairler bile Osmanlı sınırları içinde yetişmiştir.

Asırlardan beri büyük İran şairlerini taklide çalışan şairlerimiz, artık bu asırda ahenk ve eda bakımından İran örneklerinden aşağı kalmıyan eserler meydana getirmişlerdir. Böylece İranlılardan biraz geç olmakla beraber Türk edebiyatında da klâsisizm teşekkül etmiştir.

Yüksek tabakaya hitab eden divan şairleri Fars (İran) örneklerini daima gözönünde bulundurdukları ve arûz veznini Türkçeye arap ve farisi kelimelerin yardımı ile tatbike çalıştıklarından, bu asırda arûz kalıplarına uymakta daha büyük muvaffakiyet temin edilmiştir ama, bu muvaffakiyet nisbetinde de edebî dilde yabancı kelimeler artmıştır.

Onaltıncı asır, şair sayısı bakımından çok zengindir. Bâkî ve Fuzulî gibi büyük san'atkârlar; Zatî, Rahmi, Hayali ve Yahya gibi kudretli şairlerden başka daha bir çok kimseler yetişmiştir. Bu asırda bazı şairlerin eserlerinde İran

şairlerinden Camî'nin manevî nüfuzu hissedilmekle beraber, böyle bir nüfuzun dışında kalan ve şiirlerinde türkçe darbımeseller ve tâbirler kullanan Ulvî, Güvahî gibi şairler; gazel ve kasidelerine mahallî renkler katan Derunî, Agehî, Aşkî ve Yetim gibi şahıslar ayrıca zikre değer kimselerdir.

İkinci cildimizin 898 inci sayfası ile üçüncü cildimizin 1198 inci sayfasında Fuzulî ve Bâkî müstakil ilâveler halinde verilmiş olduğundan, bu iki büyük san'atkâr hakkında yeniden tafsilâta girişmeğe lüzum yoktur.

Bâkî yetişmeden önce, asrın başlarında kaside ve gazel tarzının üstadı addedilen Zâtî, cidden kıymetli bir şairdir. 1471 de Balıkesir'de dünyaya gelmiş olan Zâtî, İkinci Bayezid, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman devrini idrak etmiş bir kimsedir. Olgunluk çağı esas itibariyle Kanunî Süleyman devrine rastlıyan bu şair 1546 yılında ölmüştür. Biraz serseri tabiatlı ve şeklen çirkin olan Zâtî, son zamanlarını sefaletle ve Bayezid camii civarındaki dükkânında falcılıkla geçirmiştir. Devrin genç şairleri onun dükkânına devam ederlerdi. Bâkî de bu gençlerden biridir.

Muasırları tarafından üstad ve münekkid kabul edilen Zâtî, yalnız eserleriyle değil, tenkidleriyle, teşvikleriyle de zamanındaki şairler üzerinde tesirler yaratmıştır. Zâtî, Necatî ile Bâkî arasında bir merhale addedilir. Kaside ve gazellerinden başka mesnevileri de vardır. Bilhassa «Şem'ü pervane» isimli eseri meşhurdur.

Onaltıncı asrın meşhur şairlerinden biri olan Hayâlî'nin esas adı Mehmed'dir. Hiç evlenmediğinden yaşadığı devirde «Bekâr Memi» diye lâkablandırılmıştır. Rumeli'de Vardar Yenice'sinde doğan ve genç yaşta İstanbul'a gelen Hayâlî gazel ve kasideler yazmıştır. İskender Çelebi ve Veziriâzam İbrahim Paşa gibi mühim şahsiyetler tarafından himaye edilen Hayâlî, bir aralık sıkıntılı günler geçirmişse de en sonunda sancak beyliğine tayin edilmiştir. 1557 de Edirne'de ölen Hayâlî'nin hayli kuvvetli şiirleri vardır. Onun «O mâhiler ki derya içredir, deryayı bilmezler» mısraı bugün bile darbımesel halinde söylenmektedir. Hayâlî'nin divanı Ali Nihad Tarlan tarafından neşredilmiştir.

Hayâlî'nin yaşadığı devrin şairleri meyanında Kara Fazlı, Hayretî, İshak Çelebi, Yahya Bey gibi kimseler de vardır. Fakat Hayâlî'nin şairlik tarafı bunlardan, hattâ Zâtî'den üstündür. Hayretî ve İshak Çelebi, Hayâlî gibi Rumeli'li olduklarından şiirlerinde bazı mahallî renkler seçilir. Yine bu devirde yetişenlerden Bursalı Rahmî, zarif gazelleriyle Safevî saraylarına kadar uzanan bir şöhret temin etmişti.

Veziriâzam Frenk (Makbul) İbrahim Paşa'nın Atmeydanı'ndaki sarayının önüne diktirdiği heykeller için «Dünya kilisesine iki İbrahim geldi; biri putları kırdı, öteki de put dikti» tarzında mısralar ihtiva eden bir şiir yazdığı için bu veziriâzamın emriyle idam edilen Figanî de, bu asrın ilk yarısının şairlerindendir. Figanî tarzında şiir yazan Makalî ve Ulvî de kasidelerinde muvaffak olmuş kimselerdir. Asrın ikinci yarısında ise Emrî (ölümü 1575), Abdurrahman Ubeydî (ölümü 1573), Müezzin Hudâyî (ölümü (1583) ve Nev'î gazel tarzında da muvaffak olmuşlardır.

Taşköprülü-zâde'nin «Şakayık-ı numaniye» sine zeyl yazan Atayî'nin babası olan Yahya Nev'î Efendi Malkara'da dünyaya gelmiştir. Bir kaç şehzadeye hocalık etmiş olan Nev'î'nin ilmî şöhretinin yanında şairliği de vardır. «Netâiyc-ül-fünûn ve mehâsin-ül-mütûn» isimli ilmî eserinden başka muvaffak olmuş gazelleri mevcuttur. Üçüncü Murad'ın emriyle yazdığı «Füsus-ül Hikem» şerhi meşhurdur. Nev'î Efendi 1007 (Milâdi: 1598-1599) yılında ölmüştür.

Yaşadığı devirde büyük şöhret temin edememekle beraber «Terkibi bend» isimli eserine sonradan nazireler yapılınca ehemmiyet kazanan Ruhî de epeyce kuvvetli şairlerdendir. Asıl adı Osman olan Ruhi'nin babasının Bağdad'a gelip yerleşen Rumeli'li bir gönüllü olduğu söylenir. Bir aralık İstanbul'a gelen, fakat burada pek uzun yıllar kalmayan Ruhi Konya, Hicaz ve Şam'da dolaşmış ve son bulunduğu Şam'da 1605 te ölmüştür.

Fevrî, Bursalı Cenanî, Selikî muhammes ve müseddesleriyle tanınır. Deli Birader diye tanınan Gazalî'nin mizahî şiirleri dikkati çeker, Bursalı Nihalî es-

naf güzelleri hakkında yazdığı gazeller ve bunun gibi mahallî mevzuları işlemekle tanınır. Kalkandelen'li Mu'idî ve Fakirî mesnevî tarzı üzerinde çalışmış, Azerî İbrahim Çelebi de yine bu iki şair gibi daha ziyade mesnevî sahasını tercih eylemiştir. Fakat Onaltıncı asırda mesnevi tarzında daha fazla muvaffak olmuş şairler Taşlıcalı Yahya Bey, Hakanî, Kara Fazlı ve Lâmiî Celebi'dir.

Kanunî'nin oğlu şehzade Mustafa'nın ölümü vesilesiyle yazdığı mersiyesi ile meşhur olan Taşlıcalı Yahya Bey (ölümü 1582), aslen devşirme çocuklardandır. Yeniçerilikte yayabaşılığa kadar yükselmiş, sonra meslek değiştirerek evkaf mütevellisi olmuştur. Mesnevilerinde fars nümunelerinden iktibas yerine kendi ilhamına tâbi olmasiyle nazarı dikkati celbeden Yahya Bey'in şiddetli hicviyeleri de vardır. Divanından başka «Şah-u Geda», «Gencine-i raz», «Kitâb-ı usûl», «Gülşen-i envar» ve «Yusuf ve Züleyha» isimli eserleri vardır.

Asıl adı Mehmed olan Hakanî (ölümü 1606) divanından ziyade «Hilye-i Hakanî» isimli eseriyle meşhurdur. Hazreti peygamberlerin şeklü şemailinden, vasıf ve faziletlerinden bahseden bu eseriyle Hakanî bir iki asır şöhretini muhafaza etmiştir.

Şair Zâtî'nin talebesi olan Kara Fazlı (ölümü 1563), meşhur İran şairi Ömer Hayyâm tarzında rübaileriyle meşhurdur. Eserleri içinde «Gül-ü Bülbül» ve «Huma vü Humayun» isimli mesnevileri meşhurdur.

Hem mesnevî hem de nesir halindeki eserleriyle meşhur olan Lâmi'î Çelebi'nin asıl adı Mahmud'dur. Lâmi'nin (ölümü 1531) manzum eserleri «Şehrengiz-i Bursa», «Vamık-u Azra», «Ferhadnâme», «Guy-u Çevgân», «Divan-i Eş'ar» dır. Mensur eserleri ise: «Şeref-ül - insan», «İbretnüma», «Münazara-i bahar-u şita» adlarını taşımaktadır. Ayrıca Molla Cami'nin «Nefahat-ül-üns» ve «Şevahid-ün nübüvve» isimli eserlerini Türkçeye çevirmiştir. Lâmi Çelebi'nin «Nefahat ül-üns» tercümesinde kullandığı dil teliflerine nazaran daha sadedir.

Onaltıncı asır şairleri arasında Edirneli Valehi (ölümü 1586), Akşehirli Makalî (ölümü 1584), hem bir âlim hem de şair olan Neylî Mehmed Efendi ve Hubba Ayşe Hanım (ölümü 1589) zikri gereken şahsiyetlerdendir. Hubba Ayşe Hanım üç bin beyitlik «Hurşid ve Cemşid» adlı mesnevisiyle meşhurdur.

Onaltıncı asırda edebiyatta yeni bir sahada eser verilmeye başlandı. Bu saha tezkirecilikti. İptidaî mahiyette bir nevi edebiyat tarihi demek olan Türkçe tezkireler Anadolu Türkleri tarafından ilk defa bu asırda yazılmıştır.

Şairlerin hayat, hâtıra ve eserleri hakkında bilgi veren tezkire yazarları: Sehi Bey, Kastamonu'lu Lâtifî, Âşık Çelebi ve Kınalî-zâde Hasan Çelebi'dir.

Şairlerin hayatından bahsedildiği cihetle «şuara tezkiresi» diye anılan bu nevi eserlerin bazılarında yalnızca şairlerin hayatları kaydedilmiş, bazılarında da ayrıca eserlerinin edebî değerleri hakkında mütalâalar serdedilmiştir. Onaltıncı asırda kaleme alınan şuara tezkireleri arasında en sade ifadelisi Sehi Bey (ölümü 1587) tezkiresidir. Eserin adı «Heşt Behişt» olmakla beraber daha ziyade yazarının adı ile anılan bu eser matbudur. Lâtifi tezkiresi Sehi Beyinkine nisbetle daha mufassal, Âşık Çelebininki ise bundan da geniştir. Lâtifi tezkiresi basılmış, fakat Âşık Çelebininki basılmamıştır. «Ahlâk-ı alâ-î» isimli eserin müellifi Ali Çelebi'nin oğlu olan Hasan Çelebi'nin tezkiresi «Kınalı-zâde tezkiresi» diye tanınır. Bağdad'lı Ahdî'nin yazmış olduğu tezkiranin adı «Gülşen-i şuara» ise de kitap daha ziyade «Ahdî tezkiresi» diye tanınır. Hasan Çelebi (ölümü 1603) ve Ahdî'nin tezkireleri basılmamıştır. Her ikisinde de bir hayli ağdalı dil kullanılmıştır.

2 — MUSİKİ

Türklerin hayatında çok eski zamanlardan beri musikinin ehemmiyetli bir yer işgal ettiğini gösteren deliller mevcuttur. İlk Osmanlı hükümdarı olan Osman Gazi'ye Selçuklu hükümdarı tarafından beylik alâmeti olarak tabl-ü alem gönderildiğine dair eski Osmanlı tarihlerinde mevcut malûmat, bu mevzuun rol ve ehemmiyetini ifade bakımından hususi bir değer taşımaktadır.

Üçüncü cildimizde 1424 üncü sayfada temas ettiğimiz veçhile, Osmanlı sa-

rayında tabl-u alem mehterleri denilen bayrak ve mızıka takımı mevcuttu. Âşıkpaşa-zâde, Rüstem Paşa, Dursun Bey ve Âli tarihlerinde kaydedildiği üzere: Osman Gazi'den beri mevcut âdet gereğince, padişahlar, sefere çıkarken mehterhâne nevbet vurur ve padişahlar Selçuklu Sultanına hürmeten ayağa kalkardı. Âli tarihinin matbu kısmının beşinci cildinin 30 ncu sayfasında bildirildiğine göre, Fatih Sultan Mehmed ikiyüz sene önce ölmüş bir hükümdara ayağa kalkmanın lüzumsuzluğuna işaretle, nevbet sırasında ayağa kalkma usulüne son vermişti. Osmanlı sarayında yerleşmiş âdet gereğince, mehter takımı her gün, padişah seferde ise çadırının önünde, değilse saraydaki muayyen yerinde ikindi vakti çalınır ve sonunda okunan dua ile nevbet biterdi.

Padişahın sefere çıkışında, sarayda muayyen saatlerde çalınan nevbetlerden başka mehter takımının faaliyet gösterdiği zamanlar da vardı. Ordunun düşmana yaklaşması üzerine ve muharebeye başlanırken de nevbet vurulurdu. Bu hususta bilhassa Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin «Tabakat-ül memalik fi derecat-ül mesalik» inde sarih tafsilâta rastlamaktayız. Devlet adamlarından birine vezirlik, beylerbeylik, sancak beyliği verildiği zaman o kimseye hazineden verilen sancağın merasimle mehterhane çalarak konağına kadar götürülmesi de âdetti.

Bütün bunlar göstermektedir ki; Osmanlı sarayında, askerî teşkilâtında ve yüksek askerî - mülkî şahsiyetleri muhitinde musiki ile ilgili bir hava mevcuttu. Bu hava, musikinin sadece resmi merasimlere münhasır kalmasına değil, bil'akis ayrıca bir güzel san'at olarak inkişafına yol göstermekteydi.

İnsanlığın tarihî tekâmülü göstermektedir ki; güzel sanatlar, bir cemiyetin iktisadî refaha kavuşması, hükümdar, devlet adamı ve zenginlerin san'atkârları koruma derecesiyle mütenasip bir gelişme seyri takip etmiştir. Bu seyri Osmanlı devletinde de takip etmemiz mümkündür. Timur darbesini mütekip devlet kendisini toparlıyarak siyasî birliği yeniden tesis ettikten ve bilhassa İkinci Murad devrine ulaşıldıktan sonra güzel sanatlar sahasındaki gelişme belirli bir hal almıştır. İkinci Murad'ın san'atkârları ve ilim adamlarını koruması, bu gelişmenin mühim âmillerindendir. Ondan sonraki hükümdarlar da daha esaslı şekilde ayni hususiyete sahip oldukları ve bilhassa İstanbul'un fethini mütekip hayli kalabalık efradlı bir saray hayatının başlaması, bunlara ilâveten memleket sınırlarının genişliyerek eski kültür merkezlerinin İstanbul'dan idare edilmesi ve bu arada devletin zenginliğinin artması sebebiyle edebiyat, yazı, süsleme ve mimaride olduğu gibi musikide de gelişme vukubuldu.

Türk musikisinin gelişmesi, yukarda temas ettiğimiz askerî mahiyetteki tabl-u âlem mehter takımından ziyade, şüphesiz daha çeşitli ve serbest mevzuları seçip terennüm edebilen musiki san'atkârları yoliyle olacaktı. Osmanlı padişahları ecdaddan yadigâr kalan bir gelenekle musiki havasını daima yanıbaşlarında bulduklarına göre, elbette saraylarında hakikî musiki san'atkârlarına da yer vereceklerdi. Osmanlı sarayında hususi musiki fasıllarının hangi tarihten itibaren tertip edildiğini tespit mümkün değilse de, İkinci Murad devrinde musikiye ait eserler kaleme alınmış olması, bunun bir hayli eski olduğunu göstermektedir. İkinci Murad'a takdim edilen eserlerden biri, Hızır bin Abdullah adlı bir Türk san'atkârı tarafından yazılmış olup adı «Edvâr-ı musiki» dir. Müellif, eserinin mukaddemesinde bunu yazış sebebini şöyle anlatmaktadır:

«Böyle rivayet eder bu edvârın müellifi Hızır bin Abdullah ki, günlerde bir gün ben kemineye padişah hazretleri şöyle işaret etti kim:

Bu ilm-i musiki begayet lâtif ve şerif bir ilimdir. Ve hem senin dahi bu ilimde hayli sây-ü güşişin vardır. Nola, bu babda bir kitap perdaht etsen, tâ kim, bu ilmin vâsılları ve tâlibleri anı teferrüc edüp seni hayır ile analar». padişahın eser yazması hakkındaki teklifine bu şekilde işaret eden Hızır bin Abdullah yazısının bundan aşağıdaki satırlarında, kendisine teklif yapıldığı sırada huzurda Hacı Ali, Sinan, Hüseyin, Ali, Eymen ve Muhammed adlarındaki üstadların bulunduğu ve bunların kendi-

sinden daha ehliyetli olduklarını kaydetmektedir.

Hızır bin Abdullah'ınki gibi müstakilen musikiden bahsetmemekle beraber yine İkinci Murad zamanında yazılan kitaplardan «Muradnâme» de de musikiye dair bahis vardır. Bu eserin musikiye ait kısmı «Edvar-ül-makamat» adlı bir risale halinde Topkapısarayı kütüphanesinde 3459/11 numaraya kayıtlıdır. Bu risalenin son tarafında sekizlinin yirmi dörde taksimine dair Türk musikisinin teknik kısmı ile ilgili malûmat da mevcuttur.

İkinci Murad'ın musahibi meşhur Amasyalı Ahmed oğlu Şükrullah, Urmiyeli bir Türk olan Safiyüddin bin Abdülmümin'in arapça yazmış olduğu «Kitab-ül-edvâr» isimli kitabı ile daha bazı islâm ülemasının eserlerini türkçeye çevirmiştir.

Meraga'lı bir Türk olan ve bir aralık Timur'un dördüncü oğlu Şahruh'a musahiplik eden ve bu vazifedeyken «Câmi-ül-elhân» isimli kitabını Şahruh'a takdim eyleyen Hoca Kemalettin Abdulkadir 1423 te Bursa'ya gelerek «Makasıd-ül-elhan» adlı eserini Sultan Murad'a takdim etmiştir. Meraga'lı Hoca Abdulkadir'in musikiye ait bu iki eserinden başka «Şerh-i kitab-ül-edvâr» ve «Risale-i fevaid-i aşere» isimli iki eseri daha mevcuttur. Bu zatın oğlu olan Abdülaziz de «Nekavet-ül-edvâr» adlı musikiye ait farsça eserini Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmiştir. Fatih'in oğlu İkinci Bayezid'e de musiki eseri takdim edenler olmuştur. Bunlar meyanında Lâdik (Denizli) li İsrafil-zâde Abdülmecid oğlu Mehmed Çelebi'nin «Fethiyye». Usta Şemsi nâmı ile anılan Aydın'lı Şemseddin Nahifi'nin eserleri sayılabilir. Ayrıca Tire'li Kadı-zâde'nin musiki kitabı ile Ahi-zâde'nin «Risale-i musiki fi edvar» isimli eserlerini yükselme devri musiki mahsulleri arasında zikretmek gerekir.

Onbeş ve Onaltıncı asırlarda musikiye dair bu kadar eser yazılmış olmasına rağmen henüz nota yoktu. Dursun Bey'in «Tarih-i Ebül-feth» inde o zaman mevcut olan sazların isimleri sıralandıktan sonra uşşak, şehnaz, neva ve muhayyer makamında şarkıların söylenildiğinden bahsetmesi musiki tekniği bakımından ehemmiyetli bir noktadır. Demekki bu makamların mevcudiyetinden meslekten olmıyanlar bile haberdardı. Musiki tekniğine ait bazı esaslar teşekkül ettiğine ve bir hayli çeşitli musiki aleti kullanıldığına göre, bestelenen şarkılar, öyle anlaşılıyor ki, sıkı bir çalışma neticesi âlet yardımı ile ve kulaktan öğretilmekteydi. Nitekim notanın olmaması yüzünden bir hayli bestekârın mevcudiyetine rağmen onbeş ve onaltıncı asırdan zamanımıza beste intikal edememiştir. Seksen yıl kadar yaşayıp 1724 te ölmüş olan bestekâr Mustafa Itri Efendi'nin bini aşkın sayıda bestesinden zamanımıza ancak yirmi kadarının intikal edebilmiş olduğu düşünülürse, notasızlık yüzünden bestelerin ömürlerinin ne derece kısalacağını tahayyül kolaylaşır. Tabii bu asırlar bestekârlarının eserlerinin kısa ömürlü oluşlarında, şarkıların saray muhitine inhisar ederek geniş halk tabakalarına yayılamayışının büyük rolü vardır.

Yukarda isimlerini zikrettiğimiz eserlerin mündericatını tetkik neticesinde, Onbeş ve Onaltıncı asırda Osmanlı memleketlerinde mevcut musiki âletlerinin isimlerini öğrenmekteyiz. Bunlara göre Onbeşinci asırda ud, kanun, ney, kemençe, çöğür, nakkare, daire (tef), zil, zurna, kopuz, nefir, bulgari veya bağlama, davul ve kös, iklıgil, mizmar, nüzhe, pişe, rebab, şeştar, tanbur ve berbat isimleriyle anılan musiki aletleri mevcuttu. Bu âletlerden nefir boynuzdan yapılmış boru, mizmar ve pişe neye benziyen ağaç veya kamıştan yapılmış şeylerdi. Çenk, kanuna benziyen sapı eğri bir sazdı. İkîlgil, kemençe nevinden olup üç kirişli bir sazdı. Şeştar altı telli, kopuz üç telli bir sazdı. Türklerin en eski musiki âletlerinden olan kopuz Anadolu ve Rumeli'de, hudut mıntıklarında çok çalınmaktaydı. Çöğür büyük gövdeli beş kirişli ve yirmialtı perdeli bir musiki âleti olup bilhassa yeniçeriler tarafından fazlaca kullanılırdı. Çeşte de tellerinin sayısı bakımından Çöğüre benzerse de gövdesi daha küçük ve yuvarlak karınlı bir sazdı.

Sehi Bey tezkiresinden ve bir de Zeyl alâ fasl-il-ahiyyet-il-fityan isimli eserden, Onbeşinci asırda ve Onaltıncı

asrın başlarında yaşamış saz çalan musikişinaslar ile hanendelere ait bazı isimler öğrenmekteyiz. Bu cümleden olarak, bestekâr veya saz çalanlar meyanında: Kastamonu'lu Kadı Şemsi, yine Kastamonu'lu başka bir Şemsi, tanburi Muslihiddin, İstanbullu Meşrebî Kalender, Mudurnu'lu tanburî Zarî ve ayni zamanda bir riyaziyeci olan Muslihiddin Mehmed. Kopuz çalmakta pek mâhir olan Sagari, İkinci Bayezid'in oğlu Şehzâde Mahmud'un adamlarından Andelibi ve bunların muasırı Pur Bey gibi kimseler o devrin saz üstadlarıydı. Hanendelikte şöhret yapanlar meyanında ise Edirneli Ali ile Senayi vardı. Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdiği zaman oradan usta, nakkaş, çinici gibi kimseleri İstanbul'a getirirken musiki âleti çalanlardan da dört kişi nakletmişti.

Onaltıncı asrın ikinci yarısında en usta musikişinas olarak tanınanlar Tokatlı Derviş Ömer Gülşenî ile Nihanî lakabı ile maruf Durak Çelebi idi. Onyedinci asrın ortalarına doğru ölen Ömer Gülşenî bir asır kadar üstad addedilmiş bir kimseydi. Şehzadeli'ği sırasında İkinci Selim'e intisab etmiş olan Nihanî, kardeşi Kaya Bey ile birlikte saz çalardı. Bunun bir de «saznâme» diye eseri vardı. İkinci Selim şehzâdeliği devrinden beri muhitinde şair ve musikişinas bulundurdu. İçkiye düşkün olan bu hükümdar saz meclisleri de yaptırırdı. Selim'in oğlu Üçüncü Murad, saz heyetine «Bimârım, ey ecel, bu gece bekle; cânım al» şarkısını söylettiği gün içlenerek gözlerinden yaşlar dökülmüş, ve bu hâdiseyi takip eden günün ertesi gecesinde hayata veda etmiştir.

3 — YAZI VE HATTATLAR

Uzun asırlar boyunca İslâm milletleri, günah telâkkisinin tesiriyle, Avrupalılar tarzında resim ve heykel yapmadıklarından san'at kabiliyetlerini başka sahalarda göstermeğe yönelmişlerdir. Güzel yazı yazma san'atı bu sahalardan birisidir.

İslâm milletleri içinde en güzel yazı yazan, daha doğrusu Arab yazısını bir «güzel san'at vasıtası» haline getiren Türklerdir. İslâmiyeti müdafaa ve geniş ülkeler üzerinde hâkimiyet tesis etmek için ustalıkla kılıç kullanan eller, ayni ustalıkla kalemi de kullanmıştır. Türkün san'at kabiliyetini başka sahalarda olduğu gibi güzel yazı sahasında da pek açık şekilde görmek mümkündür. Eski yazıyı bir san'at vasıtası haline getirecek şekilde olgunlaştıran Türkler ve bilhassa Osmanlı devri Türkleridir. Arap yazısı Türkler sayesinde güzelleşmiştir denirse mubalağa yapılmış değil, hakikatin kendisi ifade edilmiş olur.

Yazının güzelleşmesi ve mimarî eserlerde, levhalarda nefis bir süsleme vasıtası halinde kıymetli örneklerin meydana getirilmesi birdenbire vuku bulmamış, her şeyde olduğu gibi bir tekâmül seyri takip eylemiştir.

Eski Arab yazısının tekâmülüne, bu yazının güzelleşmesinde hizmeti görülen üstadlara dair şimdiye kadar pek çok eser yazılmıştır. Arab yazısının en eski ve asli şeklinin «Küfî» denilen, köşeli ve inhinasız dik yazı olduğu zannedilmekteydi. Fakat 1870 den sonra, papirus üzerine Arab yazısı ile yazılmış metinlerin ele geçmesi, bu yazılarda yuvarlak kısımların mevcudiyetine şahit olunması üzerine eski kanaatlar sarsılmıştır. Maamafih, buna rağmen kûfî tip başlangıç kabul edilerek bir tarafa bırakıldığı taktirde eski yazıdaki tiplerin: Sülüs, Nesih, Muhakkak, Reyhanî, tevkiî ve rik'a diye altı ana kola ayrıldığı görülür. Bunlar şekil bakımından kısaca şöyle tanılır.

1 — Sülüs: dört hissesi düz, iki hissesi yuvarlak.

2 — Nesih: sülüse tâbidir.

3 — Muhakkak: bir buçuk hissesi düz, geri kalanı yuvarlak.

4 — Reyhanî: muhakkaka tâbidir.

5 — Tevkiî: yarısı düz, yarısı yuvarlak.

6 — Rik'a: ekseri harfleri bitişiktir.

Bir yazı tipi mutlak surette muayyen bir sahada kullanılmamakla beraber her hangi bir tipin bazı sahada daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Nitekim Osmanlılardaki durumu ele alan Müstakim-zâde Sadeddin «Tuhfet-ülhattatîn» adlı eserinde: muhakkakın: hatt-i tarihler, şiir ve kasidelerde, reyhanînin: mushaf, enam ve dua kitap-

larında, nesihin; tefsir ve hadis kitaplarında, tevkiinin; vali ve sancak beyleri, kadı vesaire gibi yüksek memurlara yazılan ferman ve beratlarda, rik'anın; mektup ve tahriratta, sülüsün de yazı taliminde kullanıldığını yazar.

Osmanlı devrinden önce de yazıdan, tezyini hususlar için istifadeye çalışılmıştır. Bu gaye ile camilerde, türbelerde, kapılarda, çini ve vazolarda bir takım yazılar yazılmıştır. Anadolu Selçukluları devrinde bu gaye ile meydana getirilen yazının pek güzel olmadığı görülür. Selçuklu devri eserlerinde esas kıymet, yazının kendisinde değil, onun bulunduğu ağaç veya taşın oymacılığında, çini ve vazonun imâlindedir. Ondördüncü asırda Anadolu'da yazı bir önceki asra nazaran ince ve sanatlı hâle gelmeğe başlamıştır.

Yazının inceliş zarafet kazanması, sadece mimarî eserlerin muhtelif kısımlarında süsleme vasıtası şeklinde kullanılmasiyle tezahür etmemiş, ayni zamanda kitap ve tahrirata intikal eden kısımlarda da güzelleşme vuku bulmuştur. Böylece güzel yazı yazan ve «hattat» denilen bir san'atkârlar zümresi meydana gelmiştir. Her hangi bir san'at kolunda yetişen kudretli bir san'atkâr, san'atında çığır açarak, tesirlerini nasıl kendisinden sonraki nesle naklederse, yazıda da böyle olmuştur. Osmanlılarda bu şekilde kudret gösteren şahsiyet Amasyalı Şeyh Hamdullah'tır. Şeyh Hamdullah ile Türk zevkini müstakilen ifade eden bir yazı mektebi teessüs etmiştir.

Şeyh Hamdullah'dan önce de bir takım hattatlar yetişerek güzel yazılar yazmışlar ve yazının gelişmesinde rol oynamışlardır. Fakat bunlar, daha ziyade, Arab ve İran tarzını devam ettirmek suretiyle eserlerine kendi san'at zevklerinin inceliklerini katabilen kimseler addedilirler. Osmanlıların ilk devirlerinde Bursa, Edirne ve sair mühim şehirlerinde yazılmış kitabelerde İlhâniler devrinin tesirleri göze çarpmaktadır. Maamafih, Osmanlı san'atkârlarının elinde Bursa'dan Edirne'ye, Edirne'den İstanbul'a geçildikçe yazının kazandığı tekâmül açıkça seçilir. Onbeşinci asrın ikinci yarısında ise, artık güzellik ve zarafetin pek belirli bir hâl almış olduğu göze çarpar.

Şeyh Hamdullah'a gelinceye kadar Osmanlı memleketlerinde, umumi olmamakla beraber, Yakut Müsta'simî mektebinin Abdullah Sayrafî kolu yürümüştür. Hamdullah'dan önce bu mektebi yürüterek güzel eserler meydana getirenler, onun hocası Maraşlı Hayreddin (ölümü 1469) ve Edirne'li Yahyay-ı Sofî'dir. Yahyay-ı Sofî (ölümü 1477), meşhur yazı üstadlarından olan Edirneli kazasker Muhyiddin ile Ahmed Karahisarî'nin hocasıdır. Yahyay-ı Soffî, İstanbul'da Fatih cami'inin şadırvanları dışında pencere üzerindeki fatihayı ve güney tarafta birinci pencere üzerindeki yazıları yazmıştır. Fatih cami'inin inşa tarihini gösteren kitabeyi ise bunun oğlu Alî (Alî bin Yahya) yazmıştır.

Sülüs ve nesih yazıda son zamanlara kadar devam eden kaideyi koyarak, yazıda Türk san'at zevkinin tezahürünü sağlayan Şeyh Hamdullah, Amasyalı Şeyh Mustafa'nın oğludur. 1436 da dünyaya gelen Hamdullah Maraşlı Hayreddin'den sülüs ve nesih yazısını öğrenmiştir. Yazısının güzelliği sayesinde Amasya valisi şehzâde Bayezid (İkinci Bayezid) e intisap ile şehzâdenin oğullarına yazı dersi vermiş, bilahara da şehzâdenin musahibi olmuştur. Bayezid padişah olunca Hamdullah'ı da Amasya'dan İstanbul'a getirtmiş, böylece bu değerli adamın kabiliyetlerini daha fazla inkişaf ettirmesine âmil olmuştur.

Şeyh Hamdullah evvelâ, sistemi ile kendisinden önceki devre hâkim olan Yakut Musta'sımı (ölümü 1299) usulü ile sülüs ve nesih yazılar yazmış, fakat bilâhara yazıya kendi zevkinden bir şeyler katmak suretiyle maruf kaidesini ihdas eylemiştir.

İstanbul'daki Sultan Bayezid Cami'inin mihrabı üzerinde ve kubbesi kenarındaki yazılar Şeyh Hamdullah'ındır. Kıymetli şeyhin «aklâm-ı sitte» veya «şeş kalem» diye anılan sülüs, muhakkak, reyhani, nesih, tevkii ve rik'adan ibaret altı türlü yazı örneği ihtiva eden bir meşk mecmuası Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi kütüphanesinde 2084 numaradadır.

Şeyh Hamdullah (ölümü 1520) ın açtığı çığır, talebeleri tarafından bir

mektep halinde takip ve devam ettirilmiştir. Birer üstad haline gelen bu talebeler sayesinde, Hamdullah'ın tarzı etrafa dal budak salmıştır. Bu tarzın yayılmasında en mühim rolü oynıyan şahsiyet talebelerinden Amasyalı Abdullah Çelebi'dir. Hattatlardan bahseden eski kitaplardan «üstadan-ı seb'a» yâni yedi üstadlar diye anılan bu şahsiyetler: Şeyh Hamdullah, oğlu Mustafa Dede (ölümü 1538), damadı Şükrullah, halazâdeleri Celâl-oğlu Muhyiddin ve Cemalüddin, Ahmed Karahisarî (ölümü 1555) ve Abdullah Çelebi'dir. Bu yedi üstad arasında şüphesiz en meşhurları Şeyh Hamdullah ile Ahmed Karahisarî'dir.

Hattat Şeyh Hamdullah'ın bir sülüs ve nesih kıt'ası (Topkapı Sarayı Müzesinden)

Ahmed Karahisarî, Yahya Sofi ve ayrıca Kırmanlı Esedullah'dan ders görmüş ve «Celî» yazıda hakiki bir üstad olduğunu göstermiştir. Karahisarî'nin çok güzel örnekler meydana getirdiği iki yazı tipi «muhakak» ve «reyhanî» dir. Bu iki tipte Türk hattının şaheserleri Ahmed Karahisarî'nin elinden çıkmıştır.

Şeyh Hamdullah mektebinin teessüsü ile ondan önce mevcut olan Yakut Musta'sımî mektebi birdenbire terkedilmemiştir. Bu mektebin yedi üstadı ise: Yakut Musta'sımî, Ergun Kâmil, Abdullah Sayrafî, Yahyay-ı Sofî, Mubarekşah-ı Sühufî, Mubarekşah Kutub ve Şeyh Ahmed Suhraverdî'dir. Yakut Musta'sımî mektebinin Ergun Kâmil kolunun Onaltıncı asrın ikinci yarısındaki son mümessili Köse Muhyiddin'dir. Şeyh Hamdullah mektebinin asrın ikinci yarısındaki mümesilleri ise Tatar kâtib diye anılan Kırımî Abdullah (ölümü 1590), Hamdullah'ın torunu ve Mustafa Dede'nin oğlu Derviş Mehmed Çelebi (ölümü 1592), Gelibolu'lu kâtib Hüsam ve Ahmed Karahisarî'nin oğulluğu Hasan Çelebi bin Karahisarî'dir. Hamdullah öldükten sonra hattatlar onun yolundan ayrılmamışlarsa da meşk ve icazet vermede Dede Çelebi kolu, Karahisarî kolu gibi kollar teessüs etmiştir.

Şeyh Hamdullah mektebinden başka Onaltıncı asırda ikinci bir mektep daha teessüs etmiştir. Bu mektebi daha ziyade tâlik yazı yazan Azerbaycanlı hattatlar kurmuşlardır.

Müstakim-zâde'nin «Tuhfet-ül-hattatin» inde kaydettiğine göre; tâlik yazının müessisi Tebrizli Sultan Ali (ölümü 1513) dir. İşte bu zâtın talebelerinden olan Meşhed'li Abdulvahid, Kanunî Süleyman'ın himayesine mazhar olmuş ve İstanbul'a gelerek Osmanlı hükûmet merkezinde tâlik yazının taammümüne âmil olmuştur. Sultan Ali mektebi müntesiplerinden Mir Seyyid Hüseyin, Tebrizli Hacı Mehmed, Harezmli Abdurrahim Enisî ve bunun talebesi Molla Ali Sultan da padişahın himayesini görenlerden ve tâlik yazı üzerinde çalışanlardandır. Heşt Behişt adlı tarihi ile meşhur olan İdrisî Bitlisî de kuvvetli bir yazı üstadı olup, bilhassa divanî yazıda dikkati çeken bir kimsedir. Divanî yazıyı asıl güzel ve işlek hâle koyan meşhur riyaziyeci Matrakçı Nasuh'dur. Divani yazı, Türk zevkine uydurularak güzel ve okunması kolay hâle getirilince Divan-ı humâyun yazılarında, berat ve fermanlarda kullanılmıştır.

Tâlik yazı Onaltıncı asrın ikinci yarısında rağbet görmeye başladığı sırada «siyakat» yazıya da ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Böylece siyakat yazı da gelişmiş ve Hüsam-ı Rûmî, Oğlan Memî,

Selisi Ahmed Çelebi, Beyni-zâde Mehmed Çelebi ve Sünbül Çelebi gibi güzel siyakat yazan kimseler yetişmiştir.

4 — RESİM VE NAKIŞ

Ondokuzuncu asra gelinceye kadar, Osmanlılarda ve sair islâm memleketlerinde Avrupalıların anladığı mânada, san'atkârın arzu edeceği mevzuda tablolar meydana getirmek şeklinde bir resim sanatı yoktu. Fakat bunun mânası resim hiç yok, demek de değildir. Resim, esas itibariyle dekorasyona vasıta kılınmakta idi. Cami ve sair binalarda deforatif mahiyette resim yapılırken insan mevzuu ele alınmamakta, çiçek ve hendesî şekiller işlenmekte, bu yapılırken resim ile nakış işi birbirini tamamlamaktaydı. İnsan dahil olmak üzere kitaplara resim yapanlar da mevcut olmakla beraber, bunlar esas itibariyle minyatür zevk ve tekniğinin hudutları içinde kalmaktaydı.

İşte kısaca bu vasıfları taşıyan Osmanlı resim ve nakış sanatının onbeş ve onaltıncı asırdaki durumuna göz gezdirilecek olursa, bu sanat kolunun, en çok tatbik sahası bulduğu mimarî eserlerin çoğalması nisbetinde geliştiği görülür.

Osmanlılarda resim, nakış ve buna bağlı san'at kollarının, birdenbire ortaya çıkmadığı, ilk örnek ve tesirlerin Selçuklulardan geldiği anlaşılmaktadır. Anadolu'da Selçuklulardan kalma cami, hastane, kervansaraylardaki taş kabartmalardan ibaret süslere bakarak, Selçuklularda dekoratif yönden resim ile uğraşan san'atkârların bulunduğu, hem de bunların epeyce serbest zihniyette kimseler oldukları neticesini çıkarmamız mümkündür. Binaenaleyh, resim ve nakış işleriyle meşgul en eski Osmanlı san'atkârlarının ilk örnekleri Selçuklu eserlerinden almış olmaları iktiza eder. Bununla beraber, resim ve nakışla meşgul en eski Osmanlı san'atkârlarının hayatlarına dair kısa malûmat veren menakıbnâmelerle Sehi Bey ve Lâtifî tezkirelerinde yazılı olan şeylere bakılacak olursa, Osmanlılara tesir eden resim ve nakış san'atının kaynağını Türkistan'a kadar uzatmak icap etmektedir. Zira bu neviden eserlerde; Bursa'daki yeşil caminin nakışlarını yapmış olan Bursa'lı Ali bin İlyas'ın küçük yaşta Semerkand'a gitmiş olduğu, nakış sanatını orada öğrendiği ve memleketine dönüşünde yeşil cami denilen Çelebi Mehmed camiinin nakışlarını yaptığı yazılıdır.

Osmanlı devletinin gelişip büyümesi ve bunun yanında imar hareketlerinin artması üzerine resim ve nakış yapan san'atkârların da yetişişine şahit olunmaktadır. Bu neviden san'atkârların ortaya çıkmaya başladığı asır, onbeşinci asırdır. Resim mevzuu ile doğrudan doğruya veya dolayısiyle ilgili san'atkârlar nakkaş, musavvir, tarrah, ressam ve katta' gibi isimlerle anılırdı. Nakkaş boya ile resim yapanlara, musavvir insan resmi ve tablo gibi şeyler yapanlara, tarrah tezyinat ve manzara resmi yapanlara, ressam çizgi ile boyasız resim yapanlara, katta da; çakı ile yazı resim yapıp bunları başka bir satha yapıştıranlara denirdi. Tabiî bunlar arasında en fazla tutulanı ve dolayısiyle en çok iş bulanı nakkaşlardı. Onbeşinci asrın en meşhur nakkaşları, yukarda ismi zikredilen Ali bin İlyas'dan başka İkinci Murad devrinde Bursalı Nakkaş Sâfi, Fatih devrinde Hoca Yusuf bin Hoca Ferruh (ölümü 1475); Fatih'in son zamanları ile İkinci Bayezid devrinde Hasan ve Fazlullah adlı kimselerdi.

Birinci cildimizde Fatih devri tetkik edilirken, Fatih Sultan Mehmed'in, Onsekizinci asrın sonlarına kadar gelip geçmiş padişahlar arasında, taassuptan en fazla sıyrılanı ve Batı'ya karşı yakınlık duyanı olduğuna işaret edilmişti. Fatih'in taassuptan sıyrılışının en güzel işareti, İtalya'dan getirttiği ressam Gentille Bellini'ye resmini yaptırmasıdır.

Fatih Sultan Mehmed zamanında Batı'dan İstanbul'a gelen ressam yalnızca Gentille Bellini de değildir. Ayrıca Veronalı Matteo Pasti ve Costanza Ferrara gibi şahsiyetler de vardır. Bunların yaptıkları resimlerden elde mevcut örnekler birinci cildimizin Fatih devri kısmında dercedilmiştir.

Fatih Mehmed devrinin resim bakımından dikkate değer şahsiyetlerinden biri Sinan Bey'dir. Fatih'in hassa musavviri yani saray ressamlarından olan Sinan Bey resim bilgisini İtalya'da edinmiştir. Mastori Pavli Daragoza adlı bir ressamın talebesi olan Sinan Bey'in yap-

mış olduğu Fatih resmine (501 nci sayfaya bakınız) dikkat edilecek olursa, çizgi bakımından sair minyatürcülerin eserlerine nazaran mevcut farkı ve bu yönden Batı tesirini sezmek mümkündür. Daha ziyade Nakkaş Sinan diye tanınan Sinan Bey kendi sahasında Şiblizâde Ahmed Çelebi'yi yetiştirmiştir. Mustakîm-zâde'nin menakıb-ı hünerveran'ında. Şibli-zâde'nin şibihnüvislikte yani portrecilikte usta olduğu kaydedilmektedir.

Fatih'in ölümünden sonra serbest düşünce tarzının revaç bulmadığı malûmdur. Onun için Osmanlı padişahlarının yakınında Fatih Mehmed zamanında olduğu gibi hıristiyan ilim ve san'at adamlarını göremiyoruz. Mamafih mimari ve teknik yönde ilerleme devam ettiğinden, Fatih'ten sonraki hükümdarların da teknik sahada şöhret yapmış Batı'lı şahsiyetlerden istifade arzularına şahit olunmaktadır. Bilhassa Batılı müdekkiklerin belirttiklerine göre, İtalyan rönesansının büyük otoritelerinden Michel Angelo (Mikel) Anj) İkinci Bayezid ve Yavuz Selim zamanlarında olmak üzere iki defa İstanbul'a davet edilmiş, fakat Mikel Anj bu davete icabet etmemiştir. 1918 yılında ölmüş olan Viyana imparatorluk kütüphanesi müdürü Karabaçek'in iyi bir tetkik mahsulü olan eserinde bildirdiğine göre; Mikel Anj'ın İstanbul'a davet sebebi, İstanbul ile Galata arasında Haliç üzerinde bir köprü kurdurmak içindir.

Kısa süren saltanatı sırasında üç büyük meydan muharebesi kazanmış olan Yavuz Sultan Selim, çok sert tabiatına rağmen ilim ve san'at adamlarına kıymet verirdi. İstanbul'a kıymetli şahsiyetleri toplamak için hususi bir itina gösteren Yavuz Selim'in Tebriz'i zaptettiği zaman İstanbul'a naklettiği şahsiyetler arasında resim ve nakış sahasında kabiliyetini göstermiş kimseler de vardı. Nitekim Tebriz'den getirdiği adamlar meyanında Şah Mehmed, Abdülgani ve Derviş Bey adlarındaki müsavvirler ile Şeyh Kâmil, Ali Bey, Alâüddin Mehmed, Mansur Bey, Semihan ve Abdülhalik isimli nakkaşlar mevcuttu.

Kanuni Süleyman zamanında imar hareketleri fevkalâde arttığından nakkaşlara da çok iş düşüyordu. Bunun için nakkaşların sayıları da artmaktaydı. Kanuni devrinin san'atkârlarından bahseden eserlerden öğrendiğimize göre 1525 yılında devlet hazinesinden maaş alan nakkaşların sayısı yirmi dokuz kişiydi. Bunların ayrıca oniki tane şakirdi mevcuttu.

Osmanlı minyatürlerinden bir örnek (Şekayık adlı eserden)

Topkapı sarayı kütüphanesinde mevcut Kanuni devrinde tutulmuş saray san'atkârlarının asıl ve yevmiyelerini gösteren defterdeki kayıtlardan öğrendiğimize göre, o sırada maaşlı nakkaşlardan bazıları İran idaresindeki Azerbaycan'dan gelmiş, bir kısmı da memleket dahilinde yetişmiştir.

Kanuni devrinde resim ve nakış yapan bir çok kimse arasında, üzerinde en fazla durulması icap eden şahsiyetlerden birisi başnakkaşlığa kadar yükselen Şahkulu'dur. İkinci Bayezid'in oğullarından şehzâde Ahmed'in yanında bulunmuş, Yavuz devrinde İstanbul'a gelerek yevmiyeli saray nakkaşları arasına karışmış olan Şahkulu başnakkaş iken

yüz akçe yevmiye almaktaydı. San'atında ilk örnekleri İran'dan olan, ve bazı eserlere göre Heratlı Behzad'ın talebesi olan Şahkulu İstanbul'da bir hayli talebe yetiştirmiştir. Onun mektebi İran usulünü takip ettiğinden «Cemaat-i Acem nakkaşları» diye anılmış, buna mukabil yine o devirde Türk zevkini temsil eden bir de «Cemaat-ı Rûm nakkaşları» mektebi teessüs etmiştir.

Onbeş ve Onaltıncı asrın ilim ve san'at adamlarının ekserisi bir kaç cepheli oldukları cihetle, ayni vaziyeti nakkaşlarda da görmekteyiz. Nitekim nakkaş Şahkulu'nun şairliğini Âşık Çelebi tezkiresinden, müzehhipliğini de menakıb-ı hünerveran'dan öğrenmekteyiz. Ayni vaziyet başkalarında da göze çarpmaktadır. Kanunî devrinin meşhur şahsiyetlerinden biri olan Şair Sai ayni zamanda iyi bir nakkaştı. Müneccim ve muvakkıt olarak göze çarpan Ahmed Nakşî de resim ve nakış sahasında da tanınmıştı. Bu devrin en kıymetli san'atkârlarından biri de şiirde Nigârî takma adını kullanan Haydar Çelebi idi. Prof. Dr. Süheyl Ünver «Ressam Nigârî - hayatı ve eserleri» isimli tetkikinde bu san'atkârın kıymetini belirtmeğe çalışmıştır. Hassa gemilerinde reislik de etmiş olan Nigârî resim ve minyatür sahasındaki çalışmaları arasında Barbaros Hayreddin ve İkinci Selim'in de resimlerini yapmıştır.

Onaltıncı asır musavvir ve nakkaşları arasında «Hünernâme» isimli meşhur eserin resimlerini yapan üstad Osman, kayın biraderi müsavvir Ali ve Hasan Kefeli, musavvir Kıncı Mahmud, musavvir ve müzehhip Mısırlı Hasan, bunun talebelerinden İbrahim ve Galatalı Mehmed, Topkapı sarayının kapısı ile divanhanesinin nakışlarını yapan Baba Nakkaş nâmı ile maruf Şeyh Mustafa zikredilmesi gereken şahsiyetlerdendir.

Musavvir ve nakkaş olarak bir çok san'atkâr yetiştiren Türkler, ciltcilik ve tezyini de bir güzel san'at haline getirmiş ve bu sahada da bir takım san'atkârlar yetiştirmişlerdir. Meşhur Türk ciltcilerinin yaptıkları ciltler hakikaten pek zarif birer san'at nümunesidir. Böyle güzel ve zarif ciltlerden İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlerden pek çok örnek mevcuttur.

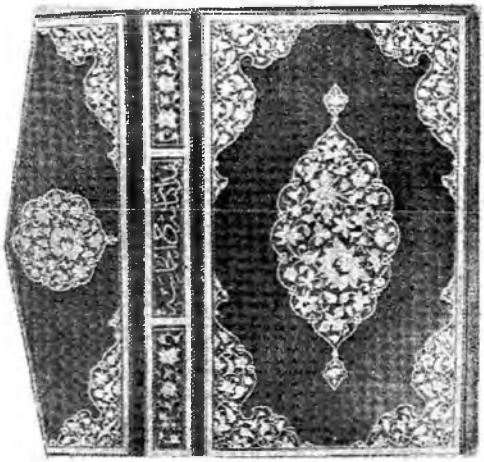

Osmanlı sanatlarından nefis bir cilt kapağı

Kitapların baş taraflarına, fasıl aralarına, sayfaların baş ve kenarları ile levhaların baş ve kenarlarına süsler yapmaktan ibaret olan tezhib san'atı, hemen hemen ciltcilikle beraber yürümüş ve onunla birlikte gelişme kaydetmiştir. Osmanlılarda müstakilen müzehhiblik yani tezhib san'atı ile uğraşan kimseler olduğu gibi, eser sahiplerinden veya cilt işleriyle meşgul olanlardan da müzehhibler vardı. İstanbul kütüphanelerinde zarif ciltlere örnek teşkil eden kitapların bir kısmı ayni zamanda güzel ve zarif tezhib sanatına da örnek teşkil ederler.

5 — MİMARÎ

Osmanlı mimarisi devletin büyüyüp yükselmesiyle mütenasip bir gelişme seyri takip etmiştir. Bu gelişmeye ait seyri, bugün için, cami gibi dinî eserlerle imaret, hastane, medrese, han, hamam gibi sosyal hizmetler için kurulmuş binalar vasıtasiyle takip edebiliyoruz. Sivil mimarî diye isimlendirebileceğimiz halkın ikametine mahsus ev ve konaklar ekseri şehir ve kasabalarda ahşap olarak, bir kısım şehir ve kasabalarda da kerpiç-ahşap karışığı vaziyetinde yapıldığından, ömürleri uzun asırlara ta-

hammül edemediği ve bilhassa sık sık çıkan yangınlar neticesi mahvolduğundan, bu çeşit mimarimizden pek eski örneklere rastlıyamıyoruz. Maamafih sosyal hizmetler ve dini gayelerle meydana getirilen eserler pek bol ve çeşitli olduğu, zaten bir milletin mimarisi daha ziyade bu tip eserlerle kendini gösterdiği cihetle, bizim de bunlar vasıtasiyle mimarimizin esası hakkında hükümler çıkarıp neticelere ulaşmamız mümkündür.

Osmanlı padişahları, devlet adamları, mühim mevki sahipleri ile zengin şahsiyetler, hayra ve sosyal hizmetlere taalluk eden eserler bina ettirmekte ziyadesiyle gayretli ve hayırhah davranmışlardır. Böyle kimseler daha ziyade hükûmet merkezinde bulunduklarından, en bol ve en güzel eserler de hükûmet merkezinde meydana getirilmiştir. Hükûmet merkezi dışında kalan şehir ve kasabalar da ehemmiyet derecesine göre, bu nevi binalardan hisselerini almışlarsa da, Osmanlı mimarisinin tekâmül seyri, esas itibariyle Bursa, Edirne ve İstanbul gibi merkezlerden takip edilebilir.

Osmanlı mimarisinin, peşinen, Anadolu Selçuklularının mimarisinden bazı izler taşıması gayet tabidir. Selçukluların son zamanında kurulan Karaman, Aydın, Menteşe ve Eşref-oğulları beylikleri mimarî bakımından, hemen hemen geniş mikyasta Selçukluların muakkibi durumunda kaldıkları halde, onlarla ayni devirde kurulmuş olan Osmanlılar, kısa zamanda Selçuklu tesirlerinden sıyrılıp, kendine has bir mimarî üslûbu meydana getirmişlerdir.

Anadolu Selçuklularında ve Beyliklerde camiler ekseriyetle pâyeli olarak yapılmaktaydı. Yâni caminin çatısı pâye veya sütunlar üzerine oturtulmakta idi. Malazgirt harbini müteakip meydana getirilen ilk örneklerde, sütûn ve pâyeler üzerine oturtulan çatı düz dam vaziyetindeydi. Fakat düz dam usûlü süratle gelişme kaydederek, onun yerini yan yana, ayni zamanda karşılıklı şekilde sıralanmış kubbelere terketmişti. Caminin büyüklüğü nisbetinde kubbe sayısı da artmaktaydı.

Selçuklu camilerinde umumiyetle, binanın giriş kısmının gösterişine ehemmiyet verilir, bunun için cephe, taş oymacılığının güzel örnekleri halinde süslenirdi. Selçuklu camilerinde cephe süsüne, sıra kubbeli ve tonozlu tiplerde olduğu gibi, düz damlılarda bile rastlanır. Halbuki Osmanlı mimarisinde daha başlangıçtan itibaren süs ve gösteriş yerine sadelik ve metanetin tercih edildiği görülür. Bu sadelik ve metanet arasında, binanın gerek dış gerekse iç ahengi de hesaba katılmıştır. Binanın bütünü itibariyle ahengin ulaştığı mükemmeliyet, Osmanlı mimarisinin tekâmül seyrinin en belirli işaretlerinden biridir.

Osmanlılar, Selçukluların çok kullandığı pâyeli küçük sıra kubbeler örneğinden mülhem olarak, umumiyetle «ulu cami tipi» denilen camiler de yapmışlarsa da, esas tekâmül seyri tek kubbeli ve tersine çevrilmiş (T) örnekli camiler üzerinden vuku bulmuştur. Osmanlıların tek kubbeliler için en eski örnekleri Bursa'da Alâeddin (1326 ?) camii, İznik'te Hacı Özbey (1333) ve Hacı Hamza mescitleri ile yine İznikte yeşil camidir. Tersine çevrilmiş (T) plânlı camiler için en eski örnek olarak da Tire'de Yahşi Bey (veya Yeşil imaret) camii (1333) ile Bursa'da Orhan camii (1339) gösterilir. Vezir Hayreddin Paşa tarafından mimar Hacı Musa'ya 1378 - 1391 de yaptırılan İznik'teki yeşil caminin yeşil çinileri ile minaresi pek güzeldir. Onbeş ve Onaltıncı asırda tersine çevrilmiş (T) örneğindeki camiler pek fazla revac bulduğundan memleketin bir çok köşelerinde bu tipte eserler meydana getirilmiştir. Bursa'da Hüdavendigâr, Yeşil cami (1419-1424), Yıldırım Bayezid, Muradiye (1426-1428); Edirne'de Gazi Mihal (1422) ve Muradiye; Üsküp'te İshak Bey veya Alaca Camii (1438); Amasya'da Bayezid Paşa (1414), Yörgüç Paşa (1428); Ankara'da Karacabey; Kastamonu'da Cândar-oğlu İsmail Bey (1451) camileridir. Bu sayılanlar içinde en güzeli ve bu nev'in en muhteşem eseri Çelebi Sultan Mehmed için mimar Hacı İvaz Paşa tarafından yapılan Bursa'daki Yeşil Camidir. Yine Hacı İvaz Paşa tarafından yapılmış olan Dimetoka'daki Çelebi Sultan Mehmed Cami'i (1420) plân itibariyle diğerlerinden farklı olup, ortada büyük köşelerde küçük kubbesi ile Osmanlı mimarisinin büyük

camileri için bir öncü manzarası arzeder. Dimetoka'daki bu cami örneğinde Anadolu ve Rumeli'nin başka şehirlerinde de camiler yapılmıştır.

Edirne'nin merkez olduğu devirde yapılan cami ve sair binaların plân ve işçiliği Bursa'nın merkez olduğu devirden daha olgundur. İlk padişahlar Edirne ve Bursa'nın imarında pek fark gözetmedikleri cihetle, Onbeşinci asrın ilk çeyreğine kadar geçen zaman içinde, aynı seviyedeki eserlere her iki şehirde de rastlanır. İstanbul'un fethinden sonra daha bol miktarda eser İstanbul'da yapılmış ve nihayet Onaltıncı asrın başlarından itibaren Osmanlı mimarisinin klâsik devri açılmıştır. Osmanlı mimarisinin hususi karakteri Bursa'daki Yeşil Cami ile belirli bir hal almış ve bu tarz klâsik devrin ilk örneğini teşkil eden Bayezid camiine kadar devam etmiştir. Bu iki başlangıcın arasında kalan müddet içerisinde çeşitli tip ve plânlarda inşa edilen eserler arasında ayrı hususiyetler taşıyan ve muhtelif yönden ehemmiyetleri bulunan binalar vardır. Sanat yönünden ehemmiyet arzeden, üç şerefeli minaresi bakımından İstanbul'daki selâtin camilerine örneklik eden Edirne'deki üç şerefeli cami'i (1432) bunlardan biridir.

Fetih'ten sonra İstanbul'un imar ve Türkleşmesine ehemmiyet veren Fatih Sultan Mehmed, imar işlerinde kendisi öncülük ettiği gibi vezir ve devlet adamlarını da eser vermeleri hususunda teşvik eylemiştir. Bu arada İstanbul dışında kalan memleket köşeleri de ihmal edilmediğinden, gerek hükûmet merkezinde, gerekse Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehirlerinde cami, medrese, imaret gibi bir hayli eser meydana getirilmiştir. Fatih devrinin, mimari tarihimiz bakımından en mühim eseri hiç şüphesiz büyük hükümdarın kendi adına yaptırttığı cami ve etrafındaki külliyedir. Mimar Sinan-ı Atik tarafından 1462-1470 yılları arasında yapılmış olan ilk Fatih cami'i, ortada 26 metrelik büyük bir kubbe ile mihrap tarafından bir yarım kubbe ve bu merkezî kısmın iki yanında da sütunlar ile ayrılmış alçak ve kubbeli üçer bölüm sıralanmıştı.

İkinci Bayezid zamanında mimarimizde daha esaslı gelişmeler oldu. Mimar Hayreddin tarafından 1500-1505 tarihlerinde yapılmış olan Bayezid cami'i ile klâsik devir açılmıştır. Bayezid cami'i, ilk Fatih camiinden daha gelişmiş bir örnektir. Bu yapıda ana mihveri teşkil eden kubbenin yan tarafında iki yarım kubbe ve daha yanlarda da asıl sahadan pâye ve sütûnlar ile ayrılmış kubbeli bölümler vardır. Abidevî mâna ve mahiyette olan bu güzel eserin ön tarafında revaklı ve muhteşem bir avlu mevcuttur. İstanbul'daki Bayezid cami'inin mimarı mimar Murad oğlu mimar Hayreddin'in ikinci mühim eseri Edirne'deki Bayezid cami'idir. İstanbul'daki gibi çeşitli hayır müesseseleriyle birlikte bir bütün teşkil eden bu eserin gerek binası gerekse tıb tarihi bakımından hastanesi hususiyeti haizdir.

Kısa süren saltanatı esnasında üç meydan muharebesi veren Yavuz Sultan Selim zamanında mühim eserler meydana getirmeğe vakit olmamıştır. Yavuz Selim zamanında başlanıp Kanunî devrinde bitirilen Sultan Selim cami'i ortadaki büyük kubbe ve yandaki küçük ve alçak kubbeleriyle plân bakımından ilk Fatih camiini hatırlatır.

Kanuni Süleyman zamanında mimar Sinan gibi bir üstadın yetişmesi ve bu büyük kıymetin, imparatorluğun mali imkânlariyle mütenasip eserler meydana getirmesi sayesinde, mimar Hayreddin ile başlamış olan Osmanlı klâsizmi en yüksek derecesine çıkmıştır.

Sinan'dan önceki mimarlarımızın bilinen eserleri üç beş taneyi geçmezken, 1273 üncü sayfamızdaki 101 numaralı ilâvemizde belirttiğimiz veçhile Sinan'ınkiler yüzün üstüne çıkmaktadır. Yarım asır müddetle mimarbaşılık eden Sinan, bu kadar bol sayıdaki eserleriyle klâsik devri tam mânasiyle temsil etmiştir. Klâsik devrin onun ölümünden sonra daha bir müddet devamı, yetiştirdiği talebeler sayesinde mümkün olmuştur.

Dâhi mimarın çok sayıdaki eserleri arasında üç tanesi tam mânasiyle abidevî mahiyet taşımaktadır. Bunlar; İstanbul'da Şehzâde ve Süleymaniye, Edirnede de Selimiye camileridir. Kanunî'nin oğlu Mehmed nâmına yapılan Şehzâde camiinde, ana kubbenin etrafındaki yarım kubbe sayısı dörde çıkarılmak, böy-

lece cami mimarisinin merkezî plânına daha fazla mükemmeliyet kazandırılmak suretiyle daha ileri bir adım atılmıştır. Bu caminin hususiyetlerinden birisi de kabartmalarla süslü çifte minaresinin arzettiği harikulâde güzelliktir.

Sinan'ın İstanbul'daki ikinci büyük eseri olan Süleymaniye cami'i hakikaten muhteşem bir mimarî âbidesidir. Şehzâde cami'inden daha büyük olan bu bina, ana hatları bakımından Bayezid cami'i tertibine uymaktadır. Fakat binanın umumi bünyesi ile, ortadaki ana kubbeye doğru etrafının muvazeneli bir ehram gibi ahenkle yükselişi, caminin tamamına bambaşka bir bedii heybet kazandırmaktadır. Geniş ve zengin bir manzumenin merkezini teşkil eden Süleymaniye cami'i, kurulduğu yer bakımından da, İstanbul âbidelerinde mekân mimarisine verilen ehemmiyet için en güzel bir misal teşkil eder. Mimar Sinan'ın eserleri arasında Tophane'deki Kılıç Ali Paşa cami'inde (1580) Süleymaniye örneği daha mütevazı ölçülerle ele alınmıştır.

Mimar Sinan, muhtelif tip ve plânda pek güzel eserler meydana getirmiş bir mimardır. Bir büyük iki yarım kubbe plânının âbidevî örneği Süleymaniye, bir büyük dört yarım kubbenin âbidevî örneği Şehzâde, altı pâyeli camilerin âbidevî örneği ise Edirne'de Sultan Selim (Selimiye) cami'idir. Dünya mimarî tarihinin en abidevî eserlerinden biri olan Selimiye, dört köşesindeki üçer şerefeli dört mimaresi ve bunların tam ortasında yükselen geniş ve çok yüksek kubbesiyle güzellik, ahenk, zarafet ve ihtişamın sembolüdür. Sinan, muhteşem Selimiye cami'inde kullandığı sekiz pâyeli örneği İstanbul'da da tatbik etmişse de bunlar daha mütevazi ölçülü şeylerdir. Azabkapı'daki Sokullu Mehmed Paşa cami'i bu tipin küçük bir örneğidir. Sinan'ın tek kubbeli ve altı pâyeli cami plânları arasında Şehzâde, Süleymaniye ve Selimiye gibi büyük âbidevî olanlar yoktur. Tek kubbelilerin en mühimleri Üsküdar iskelesindeki Mihrimah cami'i ile Edirnekapı'daki Mihrimah cami'idir. Edirnekapı Mihrimah cami'inin kubbe altlarına geniş ve pencereli kemerler yerleştirmek suretiyle dış görünüşe daha fazla güzellik kazandırmıştır.

Mimar Sinan'ın altı pâyeli cami plânı örneklerinden Kadırga'daki Sokullu Mehmed Paşa ve Üsküdar Toptaşındaki Eski Vâlide camileri mühimdir. Üçüncü Murad'ın annesi Nurubânu Sultan adına 1583 yapılmış olan Eski (Atik) vâlide cami'i daha güzel ve ehemmiyetlidir.

Mimar Sinan'ın ölümünden sonra onun yetiştirdiği kimseler Sinan mektebine devam etmişlerdir. Böylece Onyedinci asrın başlarına kadar klâsik tarzda büyük âbidevî eserler ortaya konabilmiştir. Sinan'dan sonraki mimarbaşı olan mimar Davud, Eminönü'ndeki Yeni caminin mimarıdır. 1588-1598 arasında mimarbaşılık eden mimar Davud, Sarayburnu sahilindeki İncili Köşk, Sepetçiler Köşkü, Koca Mustafa Paşa civarında Kızlarağası Mehmed Ağa cami'i ve Divanyolu'ndaki Sinan Paşa sebilinin de mimarıdır.

Üçüncü Mehmed'in annesi Safiye Sultan 1597 de mimar Davud'a Yeni caminin inşasına başlattırmış, fakat onun 1598 de ölümü üzerine yerine tayin edilen suyolu nazırı Dalgıç Ahmed Çavuş 1603 e kadar inşaata nezaret etmiştir. O sene Üçüncü Mehmed ölünce inşaat yarım kalmış, nihayet Dördüncü Mehmed devrinde mimar Mustafa Ağa'nın mimarbaşı olduğu sırada 1659 da inşaat yeniden ele alınarak, 1663 de bina ikmal edilmiştir. Klâsik devrin en güzel eserlerinden birisi de bu camidir.

Osmanlı mimarisinin klâsik devrinin muhteşem eserlerinin sonuncusu Sultan Ahmed cami'idir. Sultan Birinci Ahmed için 1609-1617 yılları arasında mimar Sadefkâr Mehmed Ağa tarafından yapılmış olan Sultanahmed cami'i, bir esas kubbeyi destekleyen dört yarım kubbe ile köşelerde dört küçük kubbeden ibaret bir tipin örneğidir. Altı minareli bu şaheser cami binanın umumî ahengi, iç ve dış güzelliği ile haşmetle zarafetin kucaklaştığı bir bedîadır.

Onyedinci asırda dış harpler ve iç isyanlar devlet adamlarını pek fazla meşgul ettiğinden, Onaltıncı asrın ikinci yarısında olduğu kadar bol sayıda cami yapılamamıştır. Onsekizinci asrın ortalarında Türk sanatında yabancı tesirlerin belirli izleri müşahede edilir olmuştur. Onsekizinci asrın mühim eser-

lerinden Üçüncü Mustafa'nın yaptırdığı Lâleli camî'inde (1759-1763) klâsik devrin bazı unsurları yaşamakla beraber, 1748-1755 yılları arasında yapılan Nuruosmaniye camî'inde yabancı tesirlerin hâkimiyeti müşahede edilir. Nuruosmaniye, Türk barok üslûbunun karakteristik bir mümessilidir.

6 — ÇİNİ, ALÇI ve OYMACILIK İŞLERİ

Osmanlılarda çiniciliğin gelişmesi, mimarinin gelişme ve bilhassa mimarî faaliyetinin çoğalması ile atbaşı beraber yürümüştür. Eskiden, çininin imal yeri olan «Kâş» şehrine nisbetle çiniye «kâşî» denilmiş, çin fağfurları ve porselenler ise «çini» diye adlandırılmıştı. Fakat bilâhara çini tâbiri, kâşî işlerine de teşmil edildiğinden bu isim umumîleşmiştir. Osmanlılar, çiniden kandil, vazo, tabak, testi, çanak gibi şeyler de yapmışlarsa da çiniyi daha ziyade binalarda süsleme malzemesi olarak kullandıkları ve en güzel eserler de bu sahada meydana getirildiğinden, Osmanlı çiniciliği denince, akla umumiyetle çininin bu türlüsü gelir.

Osmanlılar çinicilikte ilk örneği Selçuklu eserlerinden almışlardır. Selçuklu çiniciliğinin Anadolu'da bugün mevcut olan en eski nümunesi İkinci Kılıç Aslan (1156-1192) ın Konya'da yaptırdığı sarayın bir köşküne ait çinilerdir. Bundan daha sonraki tarihlere ait Sivas, Konya, Amasya, Tokat, Akşehir, Niksar gibi şehirlerde Selçuklulardan kalma eserlerde çini örneklerine rastlanır. Selçuklular ve onları takiben kurulan Anadolu beyliklerinde yapılan çinilerde siyah, mavi, firûze mavisi ve beyaz gibi mahdut renkler kullanılmıştır. Osmanlı çiniciliğinin ilk devrinde elde alınan renkler bakımından Selçuklu çiniciliğine olan yakınlığı farketmek güç değildir.

Osmanlılarda çiniyi ilk defa Çelebi Sultan Mehmed zamanında Bursa'da yapılan Yeşil cami ve Yeşil türbede görmekteyiz. Yeşil cami ve türbenin çinileri ilk Osmanlı çinileri olduğu halde, bunlar, gerek yapılış tekniği gerekse renklerdeki zenginlik bakımından Selçuklu çinilerinden üstündür. Yeşil türbe ve Yeşil camiden sonra çinili bir eser olarak İkinci Murad'ın Edirne'de Muradiye camiini görmekteyiz. Âşık Paşa-zâde tarihinin yazdığına göre Osmanlı memleketlerine çinicilik onun teşvikiyle girmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra yeni merkezi hükûmette yapılan ilk çinili eserler Mahmud Paşa türbesi (1463) ile çinili köşk (1472) tür. Bunlar düz renk üzerine altın yıldız yapılmış çiniler olup, bu nev'in son örnekleridir.

Onaltıncı asrın başından itibaren Osmanlı çiniciliğinin iyi bir tekâmül yoluna girdiği artık yalnız Selçuklu çiniciliğinin değil, Onbeşinci asır Osmanlı çiniciliğinin de üstüne çıkıldığı görülür. Fakat Osmanlı çiniciliğinin en güzel eserleri Onaltıncı asrın ikinci yarısında meydana getirilmiştir. Çiniciliğin bu derecede fazla ilerlemesinde inşaatın bolluğu bakımından çininin tatbik sahası bulması yüzündendir. Asrın ilk yarısında yapılan çinilerin tezyinatına çiçek motifi girmekle beraber daha ziyade arabeskler ve hendesî şekiller hâkimdir. Harici tesirlerin tamamen silinip atıldığı Onaltıncı asrın ikinci yarısı çinilerinde ise, renk ve işçilik çok üstün olup, bilhassa tezyinatta kuvvetli bir ibda kudreti göze çarpar. Motifler arasında çiçekler fazla yer alır. Bu devir san'atkârları lâle, karanfil, gül, sünbül, nilüfer, susam, tavşan kulağı, kadife çiçeği, zambak, peygamber çiçeği, servi, saksı, üzüm, bulut, kayık, kuş, insan ve türlü hayvanı mevzu olarak çini üzerine işlemiştir. Bu motifler müstakilen kullanıldığı gibi bir kaç çeşidi bir arada veya hendesî şekillerle birlikte de kullanılmıştır. Selçuklularda ve Osmanlıların ilk devrinde çini yazıların etrafı çiçek ve hendesî motiflerle süslenerek yazı güzelleştirilmeye çalışılmışsa da, Onaltıncı asrın ikinci yarısında buna ihtiyaç görülmeyerek, umumiyetle yazıya müstakil bir mevki kazandırılmıştır.

Osmanlı çiniciliğinin en olgun devrini teşkil eden Onaltıncı asrın ikinci yarısı çinilerinin güzel örneklerinin bulundukları yerler: İstanbul'da Süleymaniye (1560), Rüstem Paşa (1560), Sokullu Mehmed Paşa (1571), Piyâle Paşa (1573) camileri ile Topkapı sarayında Altınyol'da 1574 tarihli üç pano ve Ü-

çüncü Murad'ın yatak odası (1578), İkinci Selim türbesi (1576), Kılıç Ali Paşa (1580), Üsküdar'da Atik Vâlide (1583), Mehmed Ağa (1585), Mesih Mehmed Paşa (1586), Ramazan Efendi (1588), Topkapı dışında Takkeci (1591) camileri, Edirnede de Selimiye cami'i gibi eserlerdir.

Onaltıncı asrın son yılları ile Onyedinci asrın başlarından itibaren çinicilikte yavaş yavaş gerileme başlamıştır. Tezyinatı meydana getiren motiflerde ibda kudreti azaldığı gibi renklerin cana yakınlığı da bir miktar azalmıştır. Üstün devrin bâriz vasfını teşkil eden kırmızı renk soluklaşmış, yeşiller mavimsi bir hal almıştır. Bu devrin mühim örnekleri; Üçüncü Mehmed türbesi (1608), Topkapı sarayında Birinci Ahmed kütüphanesi, Sultan Ahmed cami'i (1616), Revan (1635) ve Bağdad (1639) köşkleri, Yenicami (1663), Turhan Sultan türbesi (1682) ve Üsküdar'da yeni Vâlide cami'i (1710) gibi eserlerdir.

Osmanlı çinilerinin imal yerine gelince: Uzun müddet Osmanlı çinilerinin İznik ve Kütahya'da yapıldığı malûmdur. İznik çiniciliği Kütahya çiniciliğinden çok daha eskidir. Bol ve güzel imalat yapıldığı devirde İznik çinicilerinin bir lonca halinde teşkilâtlanmış oldukları, bu sırada başta bulunan kâşici başının bir sipariş vukuunda ustalarını toplıyarak aralarında iş taksimi yaptığı, siparişlerin zamanında yetiştirilmesine çalıştığı, hattâ boya ve yakacak maddelerinin bile kâşici başı tarafından temin edildiği anlaşılmaktadır.

Harpler ve isyanlar yüzünden inşaat azalıp da çiniye olan talep de buna göre azalınca, çinicilerin işbirliği ve teşkilâtları da zayıflamıştır. Onyedinci asrın sonlarında mağlûbiyetler devrine girilince çinicilik ölmeye yüz tutmuş ve nihayet 1716 yılında İznik çini imalâtçıları faaliyetlerini tatil etmişlerdir.

Sanatsever devlet adamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Türk çiniciliğinin ölmesini önlemek için, İznik'ten çini imalâtçılarını getirterek İstanbul'da Tekfursarayı civarında bir çini imalâthanesi kurdurmuştur (1725). O sırada inşaata da hız verilmiş olduğundan Tekfursarayı ve Kütahya imalâthaneleri mamulâtı ihtiyacı karşılayamadığından eski

Onaltıncı asır ikinci yarısı çinilerinden bir parça

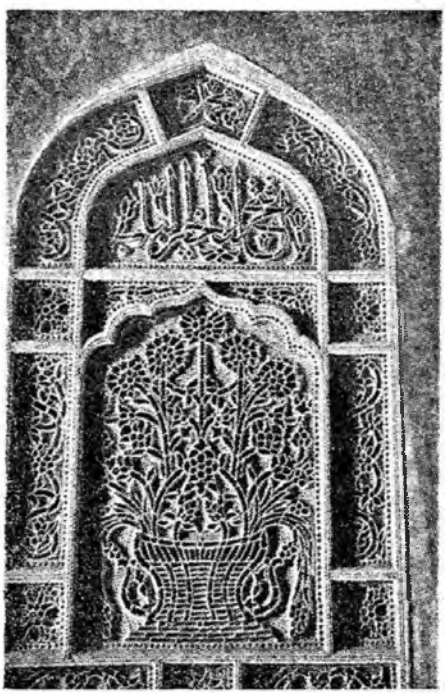

Osmanlı sanatlarından nefis bir alçı pencere (Yenicami - Valde camii)

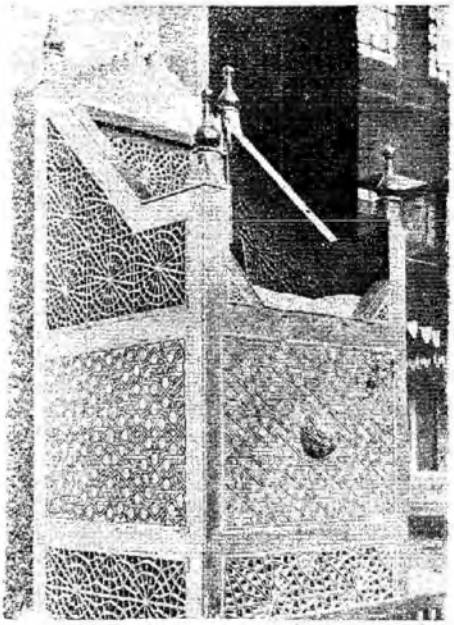

Nefis bir ağaç oyma kürsü (Rüstempaşa camii)

binaların bazılarından çiniler söküldüğü gibi Viyana'dan bile çini getirtilmiştir. Üçüncü Ahmed sebili (1728) ile Hekimioğlu Ali Paşa camiindeki (1734) çiniler Tekfursarayı imalâthanesinde yapılmış çinilerdendir.

Çini gibi mimarî eserlerin süslenmesinde kullanılan maddelerden biri de alçı idi. Alçı işleri camilerin pencere ve mihrapları ile türbelerde kullanılırdı. Anadolu Selçukluları, Karamanîoğulları ve diğer Anadolu beylikleri de cami ve türbelerinde alçı kullanmışlardı.

Osmanlılar alçıyı en çok camilerin tavana yakın pencerelerinde kullanmışlardır. Bu pencerelerde alçıya kafesvarî süslü şekiller vermiş ve bunların arasına renkli camlar yerleştirmişlerdir. Kapıların kenarları ile mihrapların yan ve üst taraflarında kullanılan alçılara binanın mimarî bünyesine uygun kabartma şekiller işlemişlerdir. Cami ve türbelerde Osmanlı alçı işçiliğine ait pek çok örnek mevcuttur. Bu arada, Bursadaki Yeşil cami ile Yeşil türbenin içindeki hücrelerin, İstanbul'da Şehzade ve Süleymaniye camilerindeki alçı işlerinin pek güzel olduğunu belirtmek lâzımdır.

Çini ve alçıdan daha geniş sahalı süsleme san'atlarından biri de oymacılık ve hakkâklıktı. Taş, ağaç ve maden üzerine olmak üzere oymacılığın her çeşidi mevcuttu. Türklerde taş ve ağaç oymacılığı ta Selçuklular devrinden beri çok ileri idi. Gerek Selçuklu, gerek beylikler, gerekse Osmanlılar devrinden kalma pek çok oymacılık eseri mevcuttur. Osmanlılar taş oymacılığına, cami dahil bütün binalarda, çeşmelerde ve mezar taşlarında yer vermişlerdir. Ağaç oymacılığı, mimarî eserlerden başka çeşitli eşyalarda da görülür.

Oyulan ağaç içine sedef, fildişi, kemik, bağa, tel vesairenin yerleştirilmesi

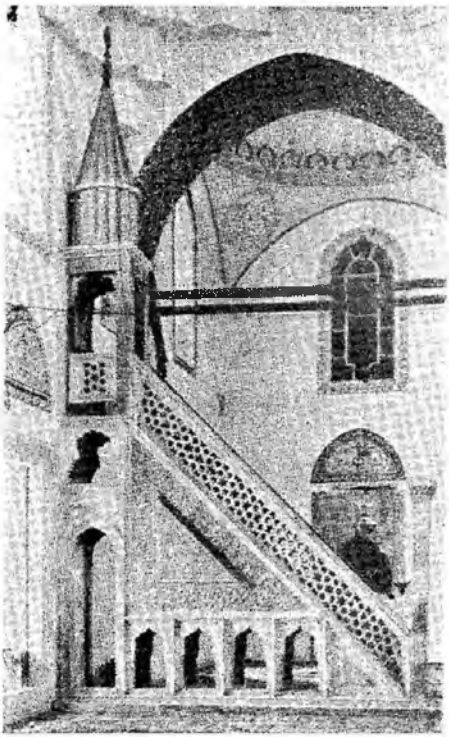

Osmanlı taş oymacılığı san'atı nefis eserlerinden biri (Konya'da İkinci Selim camii minberi)

san'atı olan kakmacılık da çok ileri idi. Hakkâklar ise akik, firüze, yeşim, necef gibi taşları işleyen ve ayrıca altın, gümüş, pirinç gibi madenlere hâk ve mühür işleri yapan san'atkârlardı. Halen müzelerimizde kakmacılık ve hakkâklığın çeşit ve derecelerini gösteren bir çok örnek eşyalar mevcuttur.

7 — İÇTİMAÎ MÜESSESELER

Osmanlılarda içtimaî müesseselerin teşkili işine pek erkenden başlanmış, bu müesseseler, devlet teşkilâtının gelişmesi ve sınırların büyümesi nisbetinde çoğalmıştır. Kuruluş devrinden itibaren teşekkül eden içtimaî müesseseler; camiler, imaretler, hastaneler, kervansaraylar, zaviyelerdi. Bilâhare yükselme devrinde bunların arasına kütüphaneler de karıştı. Umumun faydalanması gayesiyle meydana getirilen bu eserler birer «hayrat» tan ibaretti. İçtimaî müesselerin kurucuları «hayır işleme» gayesini gözetirlerdi. Şahıslar tarafından yaptırılan çeşme, sebil ve köprü gibi hayratında, umumun istifadesi için meydana getirilmiş olmaları bakımından içtimaî tarafları mevcuttu.

Zikrettiğimiz müesseselerin bir kısmı için, kurucuları tarafından, geliri olan vakıflar da tahsis edilirdi. Böylece o eserlerin muhafaza ve bekası temin edilmiş olurdu.

Camilerin, esas itibariyle, dinî vazifeler için meydana getirilen birer hayrat olduğu malûmdur. Bu dinî müesseselerde manevî gayelerle toplanılmakla beraber, müslüman cemaatın toplu bulunmasından faydalanılarak icabında memleket ve muhite ait işler de görüşülebilir. Binaenaleyh, bu yönden, camilerin içtimaî tarafı da vardır. Bazı camilerin kurucuları, caminin etrafında mektep, medrese ve imaret tesis ederek bunlara vakıflar da tahsis ettikleri cihetle; cami, böyle müesseselerin kurulması için mihver vazifesini de görmüştür.

İmaretler: Ecdadımızın şefkat ve yardım duygularının derecesini en iyi aksettiren yerler olan imaretler birinci derecede birer hayır müessesesi idi. İmaretlerde, muhtaç ve kimsesiz insanlarla medreselerde okuyan talebeye sıcak yemek ve fodla verilirdi.

İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurmuş olan Orhan Gazi, bununla beraber yaptırdığı imaretin açılış töreninde, an'aneye uyarak kendi eliyle muhtaçlara çorba dağıtmıştı. İznik'te bundan başka Çandarlı ailesi tarafından üç imaret daha kurulmuştu. Bursa'da ise; Orhan Gazi'den sonraki dört hükümdardan her biri birer imaret yaptırdığı gibi, vezir, beylerbeyi ve sair kimselerin yaptırdıklariyle birlikte imaret sayısı yirmi dördü bulmuştu. Daha sonra memleketin muhtelif köşelerinde de imaretler meydana getirilmiştir.

Yükselme devrinde imaretlerin sayısının daha da arttığı ve vakıflarının zenginleştiği görülmektedir. Zengin vakıflı imaretlerde sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa fakirlere, gelip geçen misafirlere ve medrese talebelerine yemek verilirdi. Memleketin muhtelif köşelerinde yüzlerce imaret kurulmuştu. Bunlar arasında en mühim ve meşhurları: İstanbul'da Fatih imareti; Edirne, İstanbul ve Amasya'da İkinci Bayezid imaretleri, İstanbul'da Sultan Selim, Sultan Süleyman ve Şehzâde imaretleri, Şam, Konya ve Karapınar'da yine Sultan Süleyman imaretleri, Üsküdar'da Mihrimah Sultan, Manisa'da Sultan Süleyman ve vâlidesinin imaretleri, Amasya'da Bayezid Paşa, Gebze'de Çoban Mustafa Paşa imareti, İstanbul'da Atik Ali Paşa ve Davud Paşa imaretleri, Havsa, Burgaz, Bosnasaray ve Payas'ta Sokullu Mehmed Paşanın kurdurduğu imaretler, Afyonkarahisar'da Gedik Ahmed Paşa imareti idi. Bu imaretlerin en zenginlerinden olan Fatih imaretinde, cami, medrese, hastane, kütüphanenin memur ve müstahdemleri, medresenin talebeleri, misafirler ve fukara halk olmak üzere bin kişiyi aşan bir topluluk günde iki defa yemek yerdi.

Hastaneler: Osmanlılarda ilk hastane Yıldırım Bayezid tarafından kurulmuştur. Bursa'da 1399 yılında yaptırılan bu hastanenin vakfiyesini 1400 senesinde o zamanın meşhur âlimi Bursa kadısı Molla Fenarî tertip etmiştir. Vakfiyeden öğrendiğimize göre; iki kapı arasında iki odadan başka binanın iç avlusunun iki tarafında sağlı sollu on oda-

dan ibaret bulunan bu hastanenin bir başkatibi; iki tabib, iki eczacı, hastalara ilâç veren iki şerbetçisi ile aşçı, ekmekçi ve hademeleri vardı. Yıldırım Bayezid hastaneyi kurduğu zaman Memlûk Sultanı Melik-i Zahir Berkuk'tan üstad bir tabib istemiş, o da Şemseddin Sagir adındaki hekimi yollamıştı.

Önemli sosyal müesseseler olan hastane mevzuu üzerinde Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler devrinde epeyce durulmuştu. İşlemeleri bilgili hekimlerin yetişmesine bağlı olan hastanelerin kurulup geliştirilmeleri elbette zamana mütevakkıftı. Bunun için Osmanlılar Anadolu'da ele geçirdikleri yerlerde mevcut hastaneleri vakıf şartlarını aynen kabul etmek suretiyle yaşatmaya çalıştılar. Bu hastaneler Amasya, Sıvas, Tokat, Konya, Kastamonu ve Çankırı şehirlerinde bulunuyordu.

Yıldırım Bayezid'in Bursa'daki Hastanesi istisna edilirse, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed' in meşhur Fatih külliyesine dahil hastanenin yapılışına kadar Anadolu ve Rumeli'de yeni bir Osmanlı hastanesine rastlamıyoruz. Yalnız 1441 ile 1451 seneleri arasında Edirne'de cüzzamlılara mahsus bir tecrithane yaptırılmışsa da, burası, mevcut hastaneler vasfını haiz değildi.

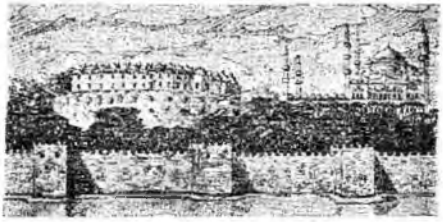

Birinci Ahmed Darüşşifâsı
(Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'den)

Osmanlılarda Hasta nakliye arabası
(Onaltıncı asır)

Fatih Sultan Mehmed'in külliyesine dahil olan darüşşifa yani hastane Yıldırım Bayezid hastanesinden daha mütekâmildi. Vakıflar dergisinin birinci nüshasında neşredilmiş olan Fatih vakfiyesinden öğrendiğimize göre; burası hastane ile hastalara yemek pişirecek imareti ihtiva etmek üzere iki kısımdı. Darüşşifanın müştemilâtı meyanında onbeş hasta odası, iki gusulhâne, iki hademe odası, bir muayene ve çırak odası, bir eczahâne ve bir mescit vardı. Hastanede bir kısım hastalar yatar bir kısmı da ayak tedavisi görerek ilâçlarını alırlardı. Hastanede din ve mezhep farkı aranmamak üzere iki tabib ve yardımcıları ile bir eczacı, bir göz hekimi ve bir cerrahın bulunması vakfın şartlarındandı. Tabiblerin her birine günde 20, göz hekimi ve cerraha 8, eczacıya 6 akçe yevmiye verilirdi. Hastanede hekim kadrosundan başka hasta bakıcıları, kâtip, vekilharç, ambar memuru, aşçı, kapıcı ve hastaların ilâçlarını muhafaza eden bir memur gibi vazifeliler de mevcuttu.

Yükselme devrinde kurulan hastanelerin ikincisi, Sultan İkinci Bayezid tarafından Edirne'de Tunca kenarında 1485 te yaptırılan hastanedir. Cami, medrese ve İmaret ile birlikte bir topluluk meydana getiren bu hastaneyi Evliya Çelebi pek methetmekte ve burasını bir tıb medresesi şeklinde tarif etmektedir. Medresesinde değerli talebelerin bulunduğunu, bunların tıb ilminden bir şubeyi seçerek değerli tıbbî eserler okuduklarını söyleyen Evliya Çelebi, hastanede fakir zengin herkesin tedavi gördüğünü, deliler için ayrı koğuşlar bulunduğunu, hasta ve deliler için haftada üç gün on hanende ve sazende marifetiyle musiki parçaları okunduğunu bildirmekteyse de hastanenin 898 (milâdi 1492/1493) tarihli vakfiyesinde bu hususlara dair kayıt yoktur. Sultan Bayezid hastanesinin birisi baş tabib olmak üzere üç tabibi, iki

cerrah, iki göz hekimi, bir kâtibi ve bir hayli de müstahdemi mevcuttu.

Bayezid hastanesi hakkında «Milli Mecmua» nın 69 numaralı nüshasında bir tetkik yazısı neşretmiş olan Rifat Osman, bu yazısında İkinci Bayezid zamanında Edirne'nin Kirişhane mahallesinde bir de cüzzam hastanesi kurulmuş olduğunu söylemektedir. Yavuz Selim zamanında İstanbul'da da bir cüzzam hastanesi kurulmuştur ki, 1514 te Üsküdar'da Karacaahmed'de bugün «Miskinler tekkesi» diye tanınan yerde tesis edilen bu müessese bir tecrithane mahiyetini haizdi. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarına kadar İstanbul'da cüzzamlı hastalar burada tecrite tâbi tutulurdu.

Kanunî Süleyman zamanında İstanbul'da hastane ve tedavi müesseselerinin sayısı daha da arttı. Kanunî devrinde kurulan üç hastaneden birisini padişahın kendisi, diğer iki tanesi de zevcesi Hürrem Sultan ile annesi Ayşe Hafsa Sultan tarafından kurulmuştur. Kanuni'nin sevgili zevcesi haseki Hurrem Sultan İstanbul'da Aksaray'da o zaman Avrat-pazarı bugün Haseki denilen semtte bir kubbeli bir cami ile şadırvan, caminin yanında imaret, medrese, mektep ve bir de darüşşifa yaptırmıştı. Medresenin tarihi 1539, şimdi belediyenin poliklinigi olan darüşşifa binasının tarihi ise 1550 dir. Padişahın annesi Hafsa Sultan'ın hastanesi bundan sonra yapılmış olup 1554 tarihini taşımaktadır.

Kanuni devrinde yapılan hastanelerin en mühimmi Süleymaniye külliyesine dahil olan hastanedir. Hicrî 963 (milâdî 1555/1556) de tamamlanmış olan Süleymaniye külliyesine dahil darüşşifanın ehemmiyeti tıb medresesi ile bir bütün teşkil etmesindeydi. 1557 tarihli Süleymaniye darüşşifası vakfiyesine göre, burada otuz akçe yevmiyeli bir başhekim, yirmi ve onar akçe yevmiyeli iki hekim ile altı ve üç akçe yevmiyeli iki cerrah ve yevmiyeleri bunlar kadar olan iki göz hekimi, bir eczacı, iki eczacı kalfası mevcuttu. Ayrıca hastaların ilaç ve şuruplarını yapan dört şerbetci, bir kâtip, bir vekilharç, bir kilerci, hasta ve delilere bakan dört kayyum, iki çamaşırcı, bir berber, bir tellâk vardı. Hastanenin ilâç masrafına karşılık olmak üzere her gün başhekimin emrine üç yüz akçe verilirdi.

Onaltıncı asrın sonları ile onyedinci asrın başlarında İstanbul'da iki darüşşifa daha yapılmıştır ki, bunlardan biri üçüncü Murad'ın annesi Nurubânu Sultan'ın Üsküdar Toptaşı'ndaki darüşşifası (1583) ile Sultan Birinci Ahmed'in muhteşem camiinin (1609-1616) yanındaki mektep, medrese, imaret ve tabhane topluluğuna dahil olan darüşşifadır. İstanbul dışında yapılan hastaneler meyanında da üçüncü Murad'ın Manisa'daki darüşşifasını zikretmek gerekir. Üçüncü Murad, veliahdlığı sırasında Manisa'da yaptırmış olduğu cami ve medresenin yanına padişahlığı sırasında imaret ve darüşşifa ilâve ettirmiştir.

Kervansaray ve hanlar: İçtimaî müesseseler meyanında han ve kervansarayları da zikretmek lâzımdır. Zira, yol üzerindeki durak yerleri ile şehir ve ka-

Eski Osmanlı hanlarından birinin avlusu (Bartlett'ten)

sabalarda yapılan kervansaray ve hanların kuruluşunda, yolculara yardım ve faydalı olma fikri hâkimdi. Zamanımızın otellerine benzetilmesi mümkün olan hanlarda ayrı ayrı odalar mevcuttu. Kervansaraylarda ise odalar yoktu. Kervansarayların orta kısmında bir avlu bulunur, bu avlunun etrafını çeviren üstü kapalı sahada kerevetler bulunurdu. Yolcular, hanlarda mevcut ayrı odalarda, kervansaraylarda da iç avluya bakan mıntıkada oturup kalkarlardı. Buralara uğrıyan yolcular hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar üç gün para vermeden yeyip içerler ve yatıp kalkarlardı.

Dar vadi ve tehlikeli sahalarda bulunan han ve kervansaraylara inen yolcuların taarruzdan korunması gayesiyle «derbendci» adı altında bekciler istihdam olunurdu. Vergilerden muaf olan derbendciler silâhlı kimseler olup, bulundukları mıntıkada kervan ve yolcuları taarruzdan korumakla mükelleftiler.

Kütüphaneler: Bir memlekette ilim ve kültürün yükselmesinin mektep ve kitaplara bağlı olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Bu basit hakikati takdir eden ecdadımızdan bazı kimseler, kitaplara lâyık olduğu ehemmiyeti vererek kütüphane tesisine çalışmışlardır. Yalnız şurasını, tarihi bir gerçek olarak esefle kaydetmek icap eder ki; kitap ve bilhassa kütüphane mevzuu üzerinde duranlar, memleketin genişliği nisbetinde çok olmamıştır. Kitapların elle yazıldığı, herkesin kolaylıkla kitap temin edemediği devirde kütüphanelerin bambaşka ehemmiyet arzedeceği malûmdur. Böyle bir devirde ancak pek zengin kimselerin bol sayıda kitap toplıyabileceklerinde şüphe yoktur.

İşte bu bakımdan, Osmanlılarda da kütüphaneler, padişah vezir ve devlet adamı gibi hem kudret hem de servet sahibi kimseler tarafından, yahut da bütün maddî varlık ve zevkini kitaba bağlayanlar tarafından meydana getirilebilmiştir.

Eski kütüphanelerin mevcudiyet ve teşekkül tarzları incelenecek olursa, bunların üç şekil arzettikleri görülür. Birincisi mektep ve medreselere bağlı kütüphaneler, ikincisi umumî kütüphaneler, üçüncüsü şahıs kütüphaneleridir. Üçüncü grupta bulunanlar çok defa, ya sahipleri hayattayken, veyahutta ölümlerini müteakip, vakıf veya vasiyet yoliyle medrese veya umumî kitaplıklara intikal etmiştir.

Osmanlılarda medreselerin tetümmesi halinde ilk kütüphane Fatih Sultan Mehmed tarafından tesis olunmuştur. Fatih Mehmed, meşhur külliyesini yaptırırken, buradaki sahn ve tetümme medreseleri talebesinin istifadesi için bir de kütüphane kurdurmuştur. Bu kütüphaneye bir de hafız-ı kütüp tayin edilmişti. Fatih vakfiyesine göre; kütüphanedeki kitaplara bakacak ve müderrislerle medrese talebesine emaneten verilecek kitapların listesini tutacak olan hafız-ı kütübe günde altı akçe yevmiye verilecekti.

Fatihin tesis ettiği bu kütüphaneden sonra, zamanla başka hükümdar ve devlet adamları da buna benzer kütüphaneler kurdular. Tabii bu tip şeyler daha ziyade İstanbulda tesis ediliyordu. İstanbul dışındakiler, eskiden mühim kültür merkezi olan yerlerle önemli şehirlerdi. Maamafih böyle hususiyetler göstermeyen yerlerde de kütüphane kurulduğu oluyordu. Meselâ, Çoban Mustafa Paşanın Gebze'de tesis ettiği kütüphane bunun bir örneğidir. Gebze'de cami, medrese ve imaret yaptırmış olan Mustafa Paşa, bu topluluğa bir de kütüphane katmıştı.Vakfiyesi tesis edilidiği sırada Gebze Çoban Mustafa Paşa kütüphanesinde muhtelif mevzulardan bahseden yüz altmış beş kitap vardı.

Osmanlılarda ilk umumî kütüphaneler, hem medrese talebesinin, hem de dışardaki kimselerin istifadesi gayesile meydana getirilmişti. Bu tipin ilk örneğini Bursa'da Umur Bey, ikincisini de Fatih Sultan Mehmed vermiştir. Fatih Mehmed'in Eyyub camii içinde kurduğu küçük kütüphane, hem medrese talebesinin hem de medrese dışındaki kitap meraklılarının istifadesine açıktı. Bursa'daki kütüphaneyi kuran, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid devrinin meşhur kumandan ve devlet adamlarından olan Timurtaş Paşanın oğullarından Umur Bey idi. Pek yaşlı olarak 1461 de ölen Umur Bey Bursa'daki camiine kitap vakfetmek suretiyle böyle bir kütüpha-

nenin tesisini sağlamış oluyordu. Hicri 831 (miladi 1427/1428) yazılmış "Enfesü'l-Cevahir" isimli Bursa Ulucami kütüphanesinde mevcut bir kitabın baş tarafında Umur Bey'in vakfettiği kitapların listesi bulunduğuna göre, Umur Beyin kütüphanesinin İkinci Murad zamanında kurulmuş olması gerekmektedir.

Bunlardan başka onbeşinci asırda umumi mahiyetteki kütüphaneler, Kudbüddin Çelebi ismindeki zatın 1458 de kitaplarını vakfetmesi üzerine daha sonra da İstanbul'un ilk kadısı Hızır Beyin oğlu Bursa müftüsü Ahmed Paşa ve meşhur devlet adamlarından Gedik Ahmed Paşanın kitap vakıfları neticesinde meydana gelmişti. Gedik Ahmed Paşanın kütüphanesi cami, imaret ve medresesinin bulunduğu Afyonkarahisar'da idi.

Onaltıncı asırda umumun istifadesine arzedilen kütüphanelerin sayısı biraz daha arttı. Cami ve türbelere kitap vakfı suretiyle meydana gelen bu kütüphaneler: Tophanede Kılıç Ali Paşa camiinde ve Eyyub'da Sokullu türbesinde Esmahan (İsmihan) Sultan, Fatih Camiinde Zembilli Ali Cemali Efendi'nin oğlu Fuzayl Efendi, yine Eyyub Cami'inde Hoca Sadeddin Efendi'nin vakfettiği kitaplarla kurulmuştur. Bunlardan başka cami, medrese, imaret ve kütüphane bina ettirmek suretiyle meydana gelen kütüphaneler meyanında ise; Üçüncü Murad'ın annesi Nûrubânu Sultan'ın Üsküdar Toptaşı'nda, Hadım Hafız Ahmed Paşanın 1595 te Fatih'te Karaman semtinde inşa ettirdikleri cami ve medrese topluluğuna dahil kütüphaneleri görmekteyiz.

Umumi ve medrese kütüphanelerinin teşekkülünde zengin şahıs kitaplıklarının kaynaklık ettiğine bu vesile ile işaret gerekir. Osmanlı tarihinde böyle zengin kütüphaneleri bulunan şahsiyetler vardır. Bu meyanda Molla Fenari'nin on bin, Amasyalı Müeyyet-zâde Abdurrahman'ın yedi bin, vezirâzam Rüstem Paşanın beş bin ciltlik kütüphanelerinin bulunduğuna, Şehzade Korkud'un zengin kitaplarının bir yerden diğer yere giderken deve kafası ile nakledilecek kadar çok olduğuna işaret etmek tarihi bir gerçeğin ifadesi olur.

★

Duraklama Devri (1579 - 1699)

Ekseri tarihcilere göre, Osmanlı devletinin hayatı bir takım safhalara ayrılır ki «Duraklama Devri» bu safhalardan birisidir.

Devletlerin hayatı bakımından duraklamayı, belirli hatlarla ve kesin bir ifade ile tâyin etmek şüphesiz pek güç bir meseledir. Duraklama terimini ileri gitmeme ve olduğu yerde kalma şeklinde anlamamız icap ettiğine göre; bu kelimeyi devletlerin hayatına tatbik ettiğimiz zaman, mânasına biraz elâstikiyet payı vermemiz icap edecektir. Zira devlet, çok cepheli bir sosyal organizma olduğuna göre, bir yönde duraklama görülürken diğer bir yönde az veya çok bir ilerleme, daha başka bir yönde de gerileyip çökme bulunabilir. Binaenaleyh, devlet hayatı bakımından duraklamayı kabataslak mânada ve devlet hayatının arzettiği vasıfların ekseriyetinin temayül tarzına göre düşünmek gerekecektir.

Osmanlı devletinin hayat safhalariyle ilgili duraklama, daha ziyade siyasî sınırlar, askeri sanayi, zirai ekonomi, ilim ve san'at bir miktar da askeri kudret sahasında müşahede olunabilir.

Osmanlı devleti yükselmeden duraklama devrine girdiğine göre, bu devlet için, yükselmek devrinin sonundaki durumun muhafazası mevzuubahis olabilir.

Duraklama evvelâ siyasî sınırlar yönünden ele alınırsa, hakikaten yükselme devrinin sonundaki sınırların muhafaza edilişine şahit olunur. Zaten duraklama devrinin en fazla göze çarpan tarafı siyasî sınırlardır. Gerçi bu devirde sınırlarda yeni genişlemelere şahit olunursa da, bunlar uzun sürmemiş, bir müddet sonra eski sınırlar civarında durulmuştur.

Harp sanayi'i bakımından yükselme devri sonlarındaki durumun devam ettirildiğinde şüphe yoktur. Zira yüz ilâ iki yüz binlik ordular teknik yönden sıkıntıya düşülmeksizin teçhiz edilmiştir.

Orduya gelince; teşkilât bakımından ordu yükselme devrinden farklı değildir. Fakat sevk-ü idare ve disiplin bakımından da yükselme devrinin tıpkısı değildir. Bu cihette pek belirli bir çöküş vardır. Bilhassa kapıkulu askeri devletin başına âdeta belâ kesilmiştir. Bu sınıf askerin teşkilâtının bozulmasiyle mütenasiben talim terbiyesi ve manevi cevheri tam mânasiyle iflâs etmiştir. Timarlı sipahilerin nefer kısmına bozukluk pek sirayet etmiyerek yükselme devrindeki durumu muhafaza ettiği, manevi cevheri de değişikliğe uğramadığı cihetle harplerde esas yükü bunlar çekmiştir. Zaten ordu zaviyesinden yükselme devrinin havasını az çok muhafaza eden kısım timarlı sipahilerdir.

İlim ve san'at bakımından yükselme devrinin sonundaki durum bir dereceye kadar muhafaza edilebilmiştir. Yani ilim ve san'at sahasında yükselme devrinin seviyesinde durulmuş ve daha ileri gidilmemiştir. İlimde bilinen şeylerin tekrarı ile uğraşılmış, san'atta umumiyetle eskilerin taklidine gidilmiş, bu da yükselme devrinin ilim ve san'at müktesebatını tamamen içine alacak dereceyi bile bulmamış, bazı san'at kollarında çöküş bile vâki olmuştur.

Duraklama devrinde, yükselme devrinin devam ve muhafaza ettirilemiyen en mühim tarafı, idarecilik şuur ve prensipleri ile idare ve adalet ahlâkıdır. Zâten Osmanlı İmparatorluğunu yükselmeden duraklamaya ve dolayısiyle gerilemeye götüren en elle tutulur âmil bu noktalarla ilim ve fikir sahasında ilerleme yolunu açamamaktır.

Bunlara ilâve edilmesi gereken başka bir nokta da, Avrupa devletlerinin durumudur. Onbeşinci asırda fikir ve san'at rönesansını yapan, bilahare bunlara bir de ilim rönesansını ilâve eden Avrupa; fikir, san'at ve ilimde ilerler, teşkilât ve müesseselerini düzeltir yânî muntazam bir yürüyüşle cemiyet halinde tekâmüle koşarken Osman-

ir hükümet ve cemiyeti onlar gibi bir şey yapamamıştır. Bu yüzden, onaltıncı asrın sonlarından itibaren, bilhassa onlar muvacehesinde, yükselme devrinin nihayete ermiş olduğu meydana çıkmıştır.

Duraklama devrinin umumi tablosunu çizecek olursak; bunu «ferdi ihtirasların kaynaşma ve hâkimiyeti devri», «ihtiras ve düzensizlikleri önleme ve yükselme devrine özenme devri» diye ikiye ayırmamız mümkündür. Üçüncü Murad zamanından başlayıp yarım asır kadar devam eden birinci devirde devlet idaresinin umumi prensipleri, kaynaşan şahıs ihtiraslarının gerisinde kalmış, hattâ şahsi menfaat kavgalarının çokluğu yüzünden bu prensipler unutulurcasına görünmez olmuştur. Bu devirde pek çok devlet erkânı memlekete hizmet mefhumu yerine şahıslarına hizmet, şahsi menfaatlerini her şeyden üstün tutma zihniyetiyle hareket etmişlerdir. Bu gaye ve arzularına varmak için rüşvet, hile, entrika, iltimas ve cinayeti vasıta kılmışlardır. Kapıkulu askeri sınıfı da aynı düşünce ve zihniyetin esiri haline gelmiş, padişah ve devlet adamlarının zâfiyeti, disiplinsizliğin verdiği cesaretle hareket suretiyle arzularını üst makamlara kabul ettirmeye çalışmışlardır.

«Ferdi ihtirasların kaynaşma ve hakimiyeti devri» diye isimlendirdiğimiz devrede, kötü bir tesadüf eseri olarak zayıf şahsiyetli veya küçük yaşlı padişahlar isbaşına geçmiştir. Zaten devrin bu vasfa bürünmesinde padişahların şahsiyeti mühim rol oynamıştır.

Şahısların menfaat ve ihtirasları kaynaşırken rüşvet, iltimas, adaletsizlik ve haksızlıkların pek fazla artmasiyle birlikte Anadolu'da bir sürü isyanlar çıkmıştır. Celâli isyanları diye isimlendirilen bu isyanların çıkışında, haksızlık ve nizamsızlıklara karşı baş kaldırma vak'alarına rastlanmakla beraber, isyancıların umumi hallerinde mevcut düzensizliklerden, bunlar neticesinde doğan fırsatlardan faydalanma zihniyetinin hâkimiyetine şahit olunur.

Duraklama devrinin bu birinci devresinde vaziyeti düzeltmeğe çalışan iki hükümdar görülür ki; bunlar İkinci Osman ve Dördüncü Murad'dır. Bunlardan birincisi fiili bir teşebbüse geçmeden hayatını kaybetmiş, ikincisi ise askerin, disiplini, iç isyanlar ve siyasi sınırlar davası üzerinde durarak düşüncelerini kanlı bir yoldan gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zâten duraklama devrinin birinci faslı, kuvvete müracaat ve kan akıtılmak suretiyle kapatılmıştır.

Duraklama devrinin ikinci kısmını teşkil eden «ihtiras ve düzensizlikleri önleme ve yükselme devrine özenme» devrinde, hem düzensizlikler önlenmek isterken, hem de askeri kuvvete müracaatla istilâ hareketlerine girişilirken, yükselme devrinin teşkilât ve nizamları ile o devrin maddi ve manevi havası örnek tutulmuş ve o seviyeye ulaşılmaya gayret edilmiştir.

Duraklama devrinin üzerinde durulması gereken taraflarından birisi de, başlangıç ve sona eriş tarihleridir. Birinci cildimizde «yükselme devri» başlığını taşıyan kısımda izah edildiği vechile Sokullu Mehmed Paşanın ölüm tarihi olan 1579 yılı yükselme devrinin sonudur. Duraklama devrinin sona erdiğinin ilk işareti İkinci Viyana kuşatmasının yapıldığı 1683 yılı olabilir. Fakat bunun neticelerinin yazılı bir vesika halinde tespitine imkân veren 1699 Karlofça muahedesinin tarihi ise, bu bakımdan daha kat'iyet ifade eden bir tarihtir.

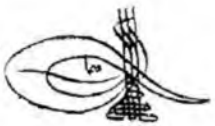

Üçüncü Mehmed'in tuğrası

ÜÇÜNCÜ MEHMED

★

Padişahın cülûsu ve ilk icraatı — Açılmış olan Avusturya seferinde uğranılan başarısızlıklar, muhtelif kale ve şehirlerin kaybı — Erdel, Eflak ve Boğdan beylerinin isyan hazırlıkları. İmparator Rudolfla gizli ittifakları — Türk akıncılarının Yergöğünde imhası — Padişahın bizzat sefere çıkışı, Eğri fethi ve Haçova meydan savaşı — Avusturya harplerinin devam etmesi — Kanijenin alınması — Tiryaki Hasan Paşa ve Kanije müdafaası — Padişahın ölümü.

★

ÜÇÜNCÜ MEHMED

Babası : Üçüncü Murad
Annesi : Safiye Sultan
Doğduğu tarih: 26 mayıs 1566
Padişah olduğu tarih: 27 ocak 1595
Ölümü: 22 aralık 1603
Bilinen zevceleri: Handan Sultan

Çocukları : Mahmud, Ahmed, Cihangir, Mustafa, Selim, Veziriâzam Kara Davud ve Sadaret Kaymakamı Mustafa Paşaların zevceleri olan iki kız.

★

Veziriâzamları : Koca Sinan Paşa (→ — 16 şubat 1595 azil), Ferhad Paşa (ikinci defa) (16 şubat 1595 - 7 temmuz 1595), Koca Sinan Paşa (dördüncü defa) (7 temmuz 1595 - 19 kasım 1595 azil), Lala Mehmed Paşa (19 kasım 1595 - 28 kasım 1595 ölüm), Koca Sinan Paşa (beşinci defa) (1 aralık 1595 - 3 nisan 1596 ölüm), Damad İbrahim Paşa (4 nisan 1596 - 27 ekim 1596 azil), Cağala-zâde Sinan Paşa (27 ekim 1596 - 5 aralık 1596 azil), Damad İbrahim Paşa (ikinci defa) (5 aralık 1596 - 3 kasım 1597 azil), Hadım Hasan Paşa (3 kasım 1597 - 9 nisan 1598 azil), Cerrah Mehmed Paşa (9 nisan 1597 - 6 ocak 1599 azil), Damad İbrahim Paşa (üçüncü defa) (6 ocak 1599 - 10 temmuz 1601 ölüm), Yemişçi Hasan Paşa (22 temmuz 1601 - 4 ekim 1603 azil), Yavuz (Malkoç) Ali Paşa (16 ekim 1603 — →).

Üçüncü Sultan Murad'ın ölümü, eskiden beri mevcut âdete uyularak, saltanatın yeni sahibi İstanbul'a gelinceye kadar etraftan saklandı. Bu defa gizliliğe o derece sıkı riayet edilmişti ki, peşinen sadaret kaymakamı ve vezirlerin bile bundan haberi olmamıştı. Padişahın ölümü vuku bulduğu sırada Veziriâzam Koca Sinan Paşanın ordu ile Belgrad'da kışlaması sebebiyle, onun yerine hükûmet merkezinde mes'ul mevkide sadaret kaymakamı bulunmaktaydı. Gizlilik plânını sımsıkı tatbike çalışanlar Safiye Sultan ile Bâb-üs-saâde ağası Gazanfer Ağa idi. Mevkileri icabı padişahın ölümüne herkesten önce vukuf peyda eden bu iki şahıs Bostancıbaşı Ferhad Ağayı gizlice Manisaya göndermişlerdi.

Bostancıbaşı Ferhad Ağanın, Safiye Sultan'ın büyük şehzade Mehmed'e saltanat müjdeliyen mektubu ile yola çıkısından iki gün sonra, işi anlıyan vezir İbrahim Paşa da Sofu Osman adında birisini onun arkasından göndermişti. Sadaret kaymakamı Ferhad Paşa ise, ancak bundan sonra vaziyeti öğrenmişti. Bunun üzerine, bir taraftan taziye ve tebrikini arzetmek için adamlarından birini Manisa istikametinde harekete geçirirken, öte yandan da ölüm hâdisesinin sezilmemesi yolunda gayret göstermekten geri kalmamıştı.

Osmanlı tarihinde sancağa çıkan son şehzâde olan Sultan Murad'ın büyük oğlu Mehmed annesinden gelen mektupla vaziyeti öğrenince İstanbul'a hareket için pek aceleci davranmadı. Bostancıbaşı Ferhad Ağa İstanbul ile Manisa arasındaki mesafeyi dört günde katetmiştir. Mehmed ise haberi aldığının sekizinci günü İstanbul'a vasıl oldu (27 ocak 1595). Manisa'dan hareket ettiği sırada yanına aldığı maiyetine da-

hil şahsiyetlerin en mühimleri lalası Mehmed Paşa ile emir-i ahuru Ahmed Ağa idi.

Mehmed de babası Üçüncü Murad gibi Manisa'dan İstanbul'a gelirken, yolun Mudanya'ya kadar olan kısmını karadan, ondan sonrasını da denizden katetmişti. Sarayburnu'nda karaya ayak bastıktan sonra evvelâ Sinan Paşa kasrına, ondan sonra harem-i humayuna girdi ve annesi ile görüştü. Bundan sonra Üçüncü Mehmed'e biat merasimi yapıldı. Yeni hükümdara biatını sunan ilk şahıs « Tac-üt-tevarih » müellifi Hoca Sadeddin Efendi idi. Böylece, Üçüncü Mehmed, İstanbul'a vasıl olduğu gün, yani 27 ocak 1595 tarihinde tahta cülûs etmiş oldu.

Bu işleri müteakip Üçüncü Murad'ın cenaze merasimi icra edildi. Cenaze namazı, sadaret kaymakamı Ferhad Paşanın tavassut ve padişaha arzı ile Hoca Sadeddin Efendi tarafından kıldırılacaktı. Fakat onun merasime bir iki dakika gecikmesinden faydalanan şeyhülislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi imameti deruhte eyledi. Cenaze namazında Üçüncü Mehmed de hazır bulundu.

Üçüncü Mehmed
(Avrupalı bir ressamındır. Aslı Topkapı sarayı müzesindedir)

Ondokuz şehzadenin öldürülmesi

Osmanlı padişahları arasında en çok çocuk sahibi hükümdar Üçüncü Muraddı. Bu hükümdarın 100, 102, 115 hattâ 130 çocuğu dünyaya geldiğine dair, bazısı rivayet şeklinde yazılara rastlanmakta olup, üzerinde en çok durulanı ve hakikat olarak kabul edileni 102 rakamıdır. Çocukların bir kısmı babalarının sağlığında ölmüşlerdi. Üçüncü Mehmed tahta çıktığı zaman 19 erkek, 21 kız kardeşi hayattaydı. İkinci Selim'in tahta geçtiği tarihten beri yalnızca büyük şehzâdeler sancağa çıktıklarından, Üçüncü Mehmed tahta cülûs ettiği zaman erkek kardeşlerinin hepsi de sarayda (ikinci ciltte 1139, bu ciltte 1287 nci sayfalara bakınız) bulunmaktaydı. Şehzâdelerin saltanat dâvasına kalkmaları, asker toplıyarak hükümdarın başına gaile çıkarmaları ihtimali yok denecek derecede zayıf olduğu halde, Üçüncü Mehmed «nizâm-ı âlem» meselesine uyarak erkek kardeşlerinin idamını emretmiştir. Böylece Osmanlı sarayında şehzâde katli facialarının en büyüğü cereyan eylemiştir. Selâniki Mustafa Efendi'nin kaydına göre; Sultan Murad'ın defnedilişinin ferdası günü sabahleyin erkenden vezirler, ulemâ ve sair devlet erkânı matem elbiseleri ile saraya gelmişlerdir. O arada servi ağacından ondokuz tane tabut ve sair cenaze levazımı hazır edilmiştir. Bunlar hazırlanırken saray dahilinde dilsiz ve cellâtlar ondokuz şehzâdeyi boğarak öldürmüşlerdir. Öldürülen şehzâdelerin dördü yetişkin olup diğerleri küçüktü. Bigünah şehzadeler annelerinin kucağından alınıp canlarına kıyılırken harem-i humayun vaveylâ ve gözyaşlarına gark olmuş, vaziyeti öğrenen İstanbul halkı da bu facianın üzüntü ve ıztırabını çekmiştir. Öldürülen şehzâdelerin en büyüğü olan Mustafa, babasının ölümünü duyunca, başına gelecek felâketi hesaplıyarak derin bir üzüntüye kapılmış ve:

Nâsiyemde kâtib-i kudret ne yazdı bilmedüm
Ah kim bu gülşen-i âlemde herkiz gülmedim

Beytini söyliyerek ıztırabını açıklayıp ölüm saatini beklemişti. Böylece 28 ocak 1595 günü şeyhülislâm efendi ondokuz şehzadenin namazlarını kıldırdı ve «nizâm-ı âlem» kurbanları babalarının yanına defnedildi. 1286 ıncı sayfada isimleri zikredilen şehzâdeler öldürüldüğü zaman Üçüncü Mehmed'in yaş sırasına göre hayatta Mahmud, Ahmed, Selim ve Mustafa adında dört oğlu mevcuttu.

Osmanlı tarihleri saray dahilinde cereyan eden hadiselere nüfûz imkânını bulamadıkları, kulaktan kulağa bir şeyler duysalar bile hayatlarından korktuklarından bunları eserlerine geçiremedikleri için, şehzâdelerin öldürülmeleri faciasının ne şekilde cereyan ettiğini bilmiyoruz. Hicrî 1000 tarihinden (milâdi 1591/1592) itibaren altmış yılın hadiselerini mufassalan yazmış olan Mustafa Nâima Efendi bile bu meseleyi «padişah-ı cihanpenâhın biraderleri olan ondokuz nefer şehzade-i bîgünah kemend-i cansitân ile şüheda zümresine ilhak» cümlesiyle geçiştiriyermekte, ancak bir kaç satır altında öldürülen şehzadelerden Mustafa, Bayezid, Osman ve Abdullah isimlerini taşıyanların yetişkin olduklarını zikrettikten sonra, en büyük şehzâde Mustafa'nın söylediği beyti nakledip bahsi kapamaktadır. Bu facianın cereyanı sırasında hayatta bulunan tarihçilerden Âli, Selânikî Mustafa ve Hasan Beyzâde gibi kimseler de fazla bir şey yazmamışlardır.

Yabancı tarihçilerden Hammer bu meseleden bahsederken ayrıca Üçüncü Murad'ın yetişkin oğullarından iki tanesinden gebe bulunan yedi cariyenin denize atıldığını (Devlet-i Osmaniye tarihi C. 7 S: 197) söyler. Yine yabancı tarihçilerden De la Croix ise «Abrégé cronologique de l'histoire Ottomane» isimli eserinde, denize atılarak öldürülen cariyelerin on tane olduğunu kaydeder. Osmanlı tarihçileri cariye öldürülmesinden bahsetmezler. Sadece Üçüncü Murad'ın kadınlarının, kızlarının Eski saraya gönderildiğini bildirirler.

Üçüncü Murad'ın kızlarının yetişkinleri evlendirilmişlerdir. Solak-zâde Mehmed Hemdemî, tarihinin 622 inci sayfasında: «kesretine binaen riayetleri olmayup niceleri çavuşân ve bazısı sipahiyâna tezvîç kılındı» demekte, kızların bir kısmının da 1006 (milâdî 1597/1598) yılında çıkan vebadan öldüklerini bildirmektedir. Üçüncü Mehmed'in bu arada yaptığı sarayla ilgili iyi iş, bazan devlet işlerine bile karışan hasekileri, kethüda kadınları, cariyeleri, maskara ve cüceleri saraydan uzaklaştırmasıdır. Maskara ve cücelerin ekserisi Mısır'a sürülmüştür.

Askere cülûs bahşişi verilmesi ve yeni tayinler

Üçüncü Mehmed'in cülûsu münasebetiyle tekrarlanan mühim âdetlerden biri askere cülûs bahşişi verilmesiydi. Bahşiş, cülûsun üçüncü günü verildi. O gün vezir, ulemâ ve sair devlet erkânı da mâtem elbiselerini çıkarmışlardı. Bu defa bahşiş olarak dağıtılmak üzere hazineden çıkarılan para Üçüncü Murad'ın dağıttığından 36 bin altun fazla tutuyordu. Yalnız yeniçerilere 660 bin altun dağıtılmıştı. Dağıtılan paranın tamamı 1.136.000 duka altunu tutmaktaydı.

Üçüncü Mehmed, cülûsunun sekizinci günü cuma namazı kılmak üzere selâmlık resmine çıktı. Üçüncü Murad, son iki seneden beri cuma selâmlıklarına çıkmıyacak kadar saraya kapanmış olduğu cihetle yeni hükümdarın bu hareketi asker ve halk üzerinde iyi tesir bıraktı.

Yeni hükümdar, cülûsunu takip eden günler zarfında devlet erkânı arasında bazı değişiklikler icrasiyle yeni tayinlerde bulundu. Evvelâ Lala Mehmed Paşa'ya vezaret tecvih eyledi. Kendisine saltanat müjdesini getirmiş olan Bostancıbaşı Ferhad Ağaya 20 bin altun ihsanda bulunduktan başka terfien başka vazife vermek istediyse de, mezkûr şahsın ricasına mebni yerinde bıraktı. Cülûsundan bir kaç gün önce hocası Nevâlî Efendi ölmüş bulunduğundan onun yerine, babası Sultan Murad'ın da hocası olan Sadeddin Efendi'yi padişah hocalığına getirdi. Mühim erkân arasında-

ki değişiklik meyanında, Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın yerine Halil Paşa'yı Kaptan-ı deryalığa tayin edişine bilhassa işaret eylemek gerekir.

Cülûsunun üzerinden bir hafta geçmeden bir paşa idam olundu ki, bu şahıs Üçüncü Murad zamanında Diyarbekir beylerbeyliğinden azledilerek Yedikule'ye hapsedilmiş olan İbrahim Paşa idi. Naima tarihinde bu adamdan divâne ve zâlim diye bahsedilmektedir. Azledilen şahısların en mühimleri meyanında yeniçeri ağası Yemişci Hasan Ağa vardı.

Ferhad Paşa'nın Veziriâzamlığa tayini

Üçüncü Murad'ın tahta çıkışının üzerinden bir aylık zaman geçmeden Koca Sinan Paşa veziriâzamlıktan azledilerek onun yerine Ferhad Paşa veziriâzamlığa tayin edildi. Saltanat tebeddülü vuku bulduğu sırada ordu ile Belgrad'da kışlamakta olan Koca Sinan Paşa kendisine rakip saydığı Ferhad Paşa'yı yeni padişahın gözünden düşürmek için faaliyete geçti ama, İstanbul'a ulaşamadan yolda iken azil emrini aldı. Koca Sinan Paşa'dan mühr-ü humâyun istirdat edilirken, kendisine Malkara'da oturması hususundaki padişah emri de beraberce tebliğ edildi. Görünüşe nazaran, Sinan Paşa'nın azlinin esas sebebi, Avusturya harbinin ve Eflak harekâtının iyi bir durum arzetmemesiydi. Yeni veziriâzam Ferhad Paşa Eflak üzerine yürüme emrini aldığına göre, evvelce İran cephesinde muvafakiyetler göstermiş olan bu kumandandan harp sahasında başarılar ümit edildiği belli oluyordu.

Koca Sinan Paşa ordunun kumandasını serdar kaymakamı Saturcu Mehmed Paşa'ya bırakarak İstanbul'a gitmek üzere harekete geçtiği zaman, şehrin pek yakınındaki Halkalı köyüne kadar gelmişti. Bu sırada kendisinden mühr-ü humayun alınmış olduğu cihetle, Macaristan harekâtı hakkında padişaha izahat vermek bahanesiyle İstanbul'a girmek istedi. Lâkin Bâb üs-saade ağası Gazanfer Ağa, padişaha ancak veziriâzamların arzda bulunabileceklerini bildirerek mazûl sadrazamın Malkara'ya gitmesini temin eyledi.

1593 - 1606 OSMANLI - AVUSTURYA HARBİ

Kanuni Süleyman'ın son seferi olan Sigetvar seferinin neticelerini tespit eden 1568 muahedesinden başlıyarak İkinci Selim ve Üçüncü Murad zamanındaki Osmanlı - Avusturya münasebetleri 1378 — 1394 üncü sayfalar arasında etraflı şekilde izah edilmişti. Bu kısımda anlatıldığı veçhile, ikinci devlet arasında sulhun mevcudiyetine rağmen hudut hâdiseleri eksik olmuyordu. Nihayet 1394 - 1396 ıncı sayfalar arasında anlattığımız bir hudut hâdisesi, sekizer senelik temditlerle idame ettirilen Avusturya sulhunun bozulmasına sebep teşkil etti.

Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşa'nın idaresinde cereyan eden hudut çarpışmasında Türkler yenilmiş ve ağır zayiata uğranılmıştı. Şimdiye kadar, sulh zamanında cereyan eden akın ve hudut hâdiselerinde zayiatın bu derecesi görülmemişse de, meselenin siyasî müzakerelerle pek âlâ kapatılması ve icabında Avusturyalılara başka taraftan gözdağı verilmesi mümkündü. Fakat ihtiyar Veziriâzam Koca Sinan Paşa'nın ihtirası, böyle bir yolun tutulmasına mâni teşkil etti.

Naima, Peçevî, Selânikî Mustafa ve Solak-zâde gibi tarihcilerin ittifakla belirttiklerine göre, Sinan Paşa pek muhteris bir kimseydi. Zâten; o zamana kadar, Sinan Paşa'nın şöhret ve mevki hırsına misal teşkil edecek birtakım hâdiseler cereyan etmişti. Bu ihtiyar veziriâzamın şöhret hırsını kamçılayan şey, kendisine rakip gördüğü Ferhad Paşa'nın İran muharebelerinde kazandığı muvaffakiyetti. Koca Sinan Paşa yeni bir başarı ile onun şöhretini gölgelemek ve geride bırakmak arzusundaydı. Böyle bir şöhret de ancak harp sahalarında

kazanılacak muvaffakiyetle temin edilebilirdi. Koca Sinan Paşa için, yeni bir harp ihdası hususunda Telli Hasan Paşa hâdisesinden daha iyi bir fırsat olamazdı.

Bu sebeple, Telli Hasan Paşa'nın mağlûbiyeti haberi İstanbul'a ulaşınca, Veziriâzam Koca Sinan Paşa Avusturya-ya harp ilânı için var kuvvetini sarfetti. Halbuki devlet yeni bir harbe girecek vaziyette değildi. İran harbi yeni bitmişti. Bu harp neticesinde Osmanlı sınırı Hazar denizine kadar genişlemekle beraber, oniki senelik mücadele esnasında ordu hayli yıpranmıştı. Koca Sinan Paşa, bu yıpranmayı kaale almak ve İranlılardan zaptedilen topraklarda kuvvetle yerleşmenin imkânlarını hazırlamak yerine, devleti yeni bir maceraya sürükledi. Bazı tarihcilerin ifadelerinden sezildiğine nazaran, bu harbe sürüklenilirken, Telli Hasan Paşa vak'asının bir gurur meselesi addedildiği, mağlûbiyetin hazmedilemediği, millette intikam hislerinin galeyana geldiği, Koca Sinan Paşa'nın da bu havadan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihlerinin ve bu arada bilhassa Peçevî'nin ifadesinden anlaşıldığına nazaran, harp ilânı meselesi, padişahın da hazır bulunduğu bir meclis-te müzakere edildi. Müverrih Peçevî'nin, o günkü mecliste hazır bulunan şahsiyetlerden Derviş Hasan Paşa'dan sonradan dinlemiş olduğunu beyanla kaydettiğine nazaran, şeyhülislâm Bostan - zâde Mehmed Efendi ile Hoca Sadeddin Efendi harp ilânına muhalefet etmişlerse de Koca Sinan Paşa'nın fikrinin galip gelmesine mâni olamamışlardır. Peçevî, Naima ve Kâtib Çelebi'nin kaydettiğine nazaran, Koca Sinan Paşa, harp aleyhdarları için: «gazâya mâni olanların küfür işlemekte olduklarına» dair fetvalar bile almıştır. Binaenaleyh, memleketin içinde bulunduğu şartlarla düşmanın durumunu iyice tartmadan harbe sebep olmak meselesinde sair devlet adamlarının da mes'uliyet hisleri mevcuttur. Bilhassa son sözü söyliyecek olan padişahın mes'uliyetinin başkalarından daha fazla olması gerekir.

Veziriâzamın Serdar tayin edilmesi

Veziriâzam Koca Sinan Paşa padişahı harp açılması hususunda ikna suretiyle gereken kararı alınca ilk iş olarak İstanbul'daki Avusturya elçisi hapsedildi (4 temmuz 1593). Bu işler o kadar sür'atle cereyan etti ki, Bosna beylerbeyinin uğradığı bozgun haberinin İstanbul'a ulaşmasını takip eden bir kaç gün içinde harp kararı alınıp gitmişti. İstanbul'da bu işler olurken baron Poppel de Lobkowitz adında bir Avusturya elçisi Avusturyalıların 1568 muahedesi gereğince vermeleri icap eden haracı kâmilen yola çıkmıştı. Fakat bu elçi Komarn'a geldiği sırada Türklerin harp kararını öğrendiğinden geriye dönmüştür.

Sür'atle harp kararı alınmasını temin eden Koca Sinan Paşa, Veziriâzam bulunduğu cihetle, gayet tabi'i şekilde ordunun serdarlığını da üzerine aldı. Kadınlara düşkün olan ve saltanatı boyunca İstanbul'dan dışarı çıkmayan Sultan Murad, bu hâli ile ordunun başına geçecek ve sefer yapacak bir şahsiyet değildi. Oniki yıllık İran harpleri sırasında da böyle bir şey arzulamamıştı. Binaenaleyh, orduyu idare etmek işi, hâliyle veziriâzama teveccüh eyliyordu. Zaten onun da istediği bu idi.

Veziriâzamın harekete geçmesi

Koca Sinan Paşa, bir an önce Avusturya üzerine yürümek istedi. Yaz mevsiminin yarısına gelinmiş ve sefer mevsiminin yarı yarıya geçmiş olmasını kaale almadı. Eski sadrazamlardan Ferhad Paşa sadaret kaymakamlığına tayin edildi. Sinan Paşa da temmuz ortalarında «Rüstem Çelebi Çayırı» ndaki çadırlı ordugâha geçti. Tabii bu işler olurken bir kısım beylerbeyleri ile Kırım hanına askerlerini hazırlıyarak orduya iltihak etmeleri hususunda gerekli emirler yazılmıştı.

Serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşa 28 veya 29 temmuz günü Rüstem Çelebi Çayırındaki ordugâhından hareket etti. Bu sırada yanındaki asker oniki bin yeniçeri ile dört seferli bölükten ibaretti. Hammer'in kaydına nazaran (cilt 7 sayfa 179), bu sırada Avusturya elçisinin aile efradı İstanbul'da Boğaziçi'nde ikamete mecbur edilmiş, kendisi de ordunun

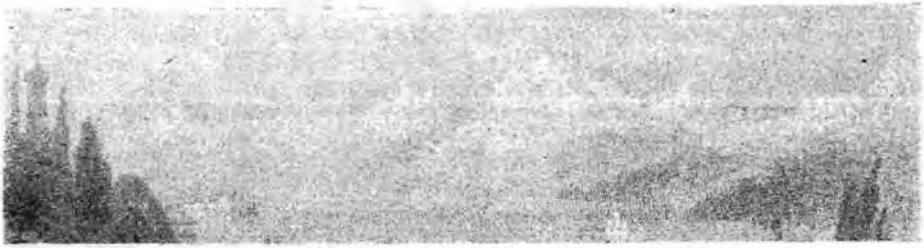

İstanbul ve Edirne ufuklarını ulvi bir haşmetle süsliyen Selâtin camileri (Edirne Alttakidir. Resimler, yukarıdan aşağı sıra ile: Juannin, Bartlett, Mery ve Juannin'den alınmıştır)

arkasında yola çıkarılmıştır. Elçi, Belgrad geçildikten sonra yolda ölmüştür.

Koca Sinan Paşa Belgrad'a doğru yoluna devam ederken, âdeta bir imar hareketine çıkmış gibi birtakım icraatta bulundu. Bu cümleden olarak Uzuncaova'dan geçerken burada iki çifte han, bir cami, bir imaret ve hamam yapılması için kendi kesesinden otuz bin kuruş verdi. Buradan daha ilerde de bir köy, bir palanga ve bir han tesis edilmesi hususunda emirler verdi.

Koca Sinan Paşa 4 eylülde Belgrad'a vardı. Burada on gün kadar tevakkuftan sonra yine yoluna devamla 27 eylülde Drava nehri üzerindeki Eszeg (Essek, Osek) köprüsünü geçti. Eszeg sahrasında konakladığı sırada Avusturyalıların Raab (Türk kaynaklarında Yanık veya Yanık-kale diye zikredilir) önlerinde yirmi bin kişilik kuvvet toplamış olduklarına dair haberler alındığından, toplanan harp meclisinde Raab'ın güney tarafında bulunan Veszprem ve Palota üzerine yürünmesine karar verildi.

Veszprem ve Palota kalelerinin alınması

Koca Sinan Paşa Eszeg (Türk kaynaklarında Osek) sahrasına vardığı zaman emrindeki kuvvetler biraz fazlalaşmakla beraber, henüz büyük bir muharebe verecek miktarda asker bir araya gelmemişti. Veziriâzam, düşmanın Raab civarında bir miktar kuvvet topladığını duyunca, yapılacak işler için bazı emirler vermekle beraber, görünüşe nazaran serdarın iyi tertiplenmiş bir harp plânı yoktu.

Eszeg sahrasından harekete geçilirken Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa Budin'den 6 adet balyemez ve 2 adet kalanborna topu ile sair mühimmat alıp İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg) a nakle memur edildi. Budin muhafızı Hasan Paşa'ya da eyâlet askeriyle hazır olması hususunda emir gönderildi. Mohaç sahrasına varıldığı zaman Anadolu askeri yoklama olundu.

Koca Sinan Paşa, emrindeki kuvvetlerle İstolni-Belgrad ovasına vardığı zaman Budin'den nakli emredilen mühimmat da oraya gelmiş bulunuyordu. Burada kalındığı iki gün zarfında Koca Sinan Paşa askere resmi geçit yaptırdı. Sonra da Veszprem'e doğru ilerlendi. Budin muhafız Hasan Paşa Veszprem'e karşı hücuma geçti. Şehir halkı üç günlük muhasaraya ancak tahammül edebildi ve vire ile teslim oldu (6 ekim 1593). Osmanlı tarihlerinde «Besprem» şeklinde kaydedilen bu şehir alınınca şehrin kilisesi camiye tahvil edilerek cuma namazı kılındı. Ayni zamanda Budin'e bağlı bir sancak haline getirilerek bir sancak beyi tayin edildi. Veszprem'in alınışından sekiz gün sonra Palota da alındı. Burası küçük bir yer olduğundan idare bakımından ayrı bir sancak addedilmeyerek Veszprem'e bağlandı. Bu iki muvaffakıyetin hemen akabinde bir Türk birliği ağır bir hezimete uğradı. Sipah ağası Hurrem Ağa bölük halkından kalabalık bir grupla Yakova dağına gitmişti. Düşman epeyce yakın yerdeydi. Anlaşıldığına nazaran iyi bir emniyet tedbiri alınmamıştı. Bunu farketmiş olması lâzım gelen düşman sabahleyin erkenden Türk birliği üzerine hücum etti. Asker namaz kılmaktaydı. Hurrem Ağa seccade üzerinde şehit ve maiyetinde bulunan bölük halkının ekserisi öldürüldü.

İstolni Belgrad bozgunu ve birçok kalelerin düşmesi

Palota kalesinin zaptından sonra Veziriâzam Koca Sinan Paşa, Raab'da toplanmış olan Avusturya kuvvetlerinin İstolni-Belgrad'a yürüyeceklerini öğrendi. Hattâ Avusturyalıların bir taburu Tata sahrasına yürümüştü. Bu vaziyet karşısında büyük kuvvetlerle düşman plânının önlenmesi icap ederken böyle bir yol tutulmadı. Toplanan harp meclisinde mevsimin ilerlediği, çarpışmak üzere Tata'ya yüründüğü takdirde işin uzayacağı, halbuki yakında kış soğuklarının bastıracağı ileri sürülerek, harekâta gelecek baharda devam edilmesi kararlaştırıldı. Tehlikenin elle tutulacak kadar belirli olmasına rağmen, serdarı hemence kışlağa çekilmeğe sevkeden âmil, belki de askerin iyi harp etmiyeceğinden ve muhtemelen itaatsızlığa kalkacağından şüphelenmesidir.

Bu kararı müteakip askerin kışlama sahalarına taksimine teşebbüs edildi. Koca Sinan Paşa evvelâ Veszprem ve Palota'nın zaptı münasebetiyle kapıkulu askerinin piyade ve süvarisine, ikramiye mahiyetinde terakkiler dağıttırdı. Ondan sonra Budin önüne gelindi. Burada, askerin kışlama yerlerine taksimi fiilen başladı. Kapıkulu askerlerinden zagarcı ve turnacı bölükleri yeniçeri kethüdası ile birlikte Budin muhafazasında; Cebeci, topçu ve top arabacılar, Peşte'de kalacaktı. Kapıkulunun esas kalabalık kısmını teşkil eden yeniçeriler Segedin'e gitti. Bu taksimden sonra serdarın başka tarafa asker göndermediğini, Budin önlerinde kalmakta devam ettiğini gören kapıkulu süvarileri Paşa'nın çadırının iplerini keserek onu Belgrad'a dönmeğe mecbur ettiler. Neticede Serdar Koca Sinan Paşa 10 ocak 1594 (17 rebiülahır 1002) de Belgrad'a geldi.

Avusturyalılar, daha Veszprem ve Palota'nın düştüğü günlerde Türk başkumandanının plânsız ve müstereddit davrandığını sezmiş olacaklar ki, İstolni-Belgrad üzerine yürüme plânlarında değişiklik yapmadılar. Hattâ taarruza geçmek için hazırlıklarını daha da ilerlettiler. Koca Sinan Paşa'nın askerin bir kısmını etrafa dağıtması, sonunda kendisinin de Belgrad'a çekilmesi, Avusturyalılar için iyi bir fırsattı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Avusturyalılar faaliyetlerini sıkılaştırdılar. Neticede Türk hududu yakınında ve Tuna nehri kenarında bulunan Komorn'da Nadasdy, Palffy, Zrinyi ve Hardek isimlerinde kumandanlar idaresinde bir Avusturya ordusu toplanarak İstolni-Belgrad üzerine yürüdü. Bu vaziyet karşısında, Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu olan Budin beylerbeyi Hasan Paşa yirmi binden fazla bir kuvvetle İstolni-Belgrad'ın imdadına koştu. Hasan Paşa şehir önüne gelince (3 kasım 1593) iki ateş arasında kalmak istemeyen Avusturyalılar bir miktar geriye çekilerek o civarda bulunan bir dağın eteğini tuttular ve orada muharebe düzeni almaya koyuldular. Avusturyalılar bir miktar geri çekilmesinden cesaretlenen bazı tecrübesiz kimseler Hasan Paşa'yı muharebeye

Palota ve Veszprem'in Osmanlı ordusu tarafından muhasarası (Macarca, A. Magyar Nemzet Törtenete adlı eserden)

teşvik ettiler. Hasan Paşa ise, hudut boylarının tecrübeli şahsiyetlerinin, bütün kuvvetlerle çarpışma yerine tâciz hareketlerinde bulunmanın daha doğru olacağına dair tavsiyelerine aldırmadı. Neticede emrindeki kuvvetlerin tamamı ile Avusturyalıların karşısına çıkıverdi. Avusturya askeri çok iyi silâhlanmıştı. Naima'ya göre (c: 1 s: 87) Avusturya askerinin sırç denilen bir kısmının hem süvarileri hem de atları zırhlı idi.

İki taraf arasında cereyan eden çarpışmada, Türk askeri dalga dalga gelen Avusturya hücumuna mukavemet edemedi. Asker kaçışmaya başladığı zaman Hasan Paşa bunu önlemek ve onları gayrete getirmek için:

— Bre gaziler, gayret vaktidir! diye bağırdı ise de kimseye söz dinletemedi. Muharebe yerinden kaçanlar Budin yolunu tutarken Hasan Paşa maiyetindeki adamları ile düşman ortasına düştü. Üzerine üşüşen Avusturya askerleriyle zorlu bir çarpışma cereyan etti. Hasan Paşa zırhlı olmasına rağmen kılıç darbeleri altında yaralandı ve atından düştü. Hisar ağası Ahmed Ağanın yetiştirdiği ata binerek ölmek veya esir düşmekten kurtuldu. Hasan Paşa muharebe sahasından sıyrılıp çekilirken orada kalanlar vuruşa vuruşa şehit düştüler. Bu muharebede Türklerin verdiği şehit miktarı altı bin kişiydi. Kırk dört adet top ile bütün ağırlıklar düşmanın eline geçti.

Hasan Paşa yaralı vaziyette Budin'e gelince ilk iş olarak, muharebe durumunu Belgrad'da bulunan serdara arz ile kendisinden yardım istedi.

Hammer, İstolni-Belgrad muharebesi münasebetiyle; Avusturyalıların bu muvaffakıyetten lâyık olduğu derecede istifade edemediklerini, o sırada Avusturyalılar tarafından Gran şehri muhasara edilmiş olsaydı, burasının düşmesinin muhakkak olduğunu, fakat onların böyle bir harekâta tevessül eylememiş oldukları mütaleasını serdetmektedir.

Hammer'in bu şekildeki mütalasına karşılık Avusturyalıların, Koca Sinan Paşa'nın Belgrad'a çekilmiş olmasından ve İstolni-Belgrad'da kazandıkları muvaffakıyetten azami derecede istifadeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zira Avusturyalılar, bundan sonra da boş durmamışlar ve Kasım ayını mütemadi şekilde harekât icra etmekle doldurmuşlardır.

Hammer'in temas etmemesine mukabil, bu sırada Avusturyalıların muvaffakıyetlerini kolaylaştıran en mühim âmil, Osmanlı askerinin istekle muharebe etmemesi ve bilhassa hudut kalelerindeki muhafızların korkak davranması, bir kısmının ise, bozguncuların âleti haline gelip, kendilerinden beklenen vazifeyi yapmadıktan başka çapul hareketlerine girişecek derecede düşüklük göstermesidir. Nitekim Peçevî, Selaniki ve Naima gibi Osmanlı müverrihlerinin eserlerinde, bu noktaya acı ifadelerle temas eden pasajlar mevcuttur. Hudut kalelerinde bozgunculuk çıkaran muhafızların bir kısmının Türk asıllı olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Naima tarihinin birinci cildinin 89 ncu sayfasında: «dokuz pâre kal'anın ehl-i fesat askeri ve gayretsiz martalozları bilcümle Vaç'ta karar idüp gasp ve sirkat misillü fesada başladılar» cümlesiyle martalozlara işareti buna delildir.

Düşmanın işini kolaylaştıran bu vaziyet dolayısiyle bir kısım kaleler çabucak elden çıktı. Avusturya kumandanlarından Christophe Teuffenbach kuvvetlerini Palffy'nin askeri ile birleştirerek Fülek üzerine yüklendiği zaman şehri almak için pek fazla zahmet çekmedi. Muhafızlar bir miktar dayandılarsa da bilâhare vire şartı ile kaleyi teslim ettiler. Fakat Avusturyalılar şehre girince vireye riayet etmiyerek, kaleyi kendilerine terkeden insanları elbiselerine varıncaya kadar soydular. Bu arada iki üç yüz kadar kimse Fülek'te kaldı. İşte o mıntıkada soygun ve bozgunculuk hareketi orada kalanlara Fülek halkının iltihakiyle başlıyarak etrafa sirayet etti. Bozgunculuk bir tarafa bırakılsa bile, gayretsizlik yalnızca Fülek ve çevresindeki kalelerin muhafızlarına da şâmil değildi. Belgrad'a kışlamaya giden ordunun bir kısım birliklerinde bile bu hâl mevcuttu. Nitekim, Naimâ'nın işareti veçhile, Fülek'e imdat kuvveti olarak gönderilen Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa bir günde alınacak mesafeyi gayet yavaş şekilde ilerliyerek beş günde katetmek suretiyle bunun ayrı bir misalini vermişti.

Fülek kalesini muhasara edenlerden Palffy

Neticede Fülek'ten sonra Szecsen (Seçen), Szabadna, Divin, Somosko, Devany, Dregely, Hajatsby (Hayasku), Bujak kaleleri Avusturyalıların eline düştü. Aralık ayı içinde de Arşidük Mathias tarafından Neograd zaptedildi. Avusturya eline düşen kalelerden kaçabilen mahdut sayıdaki askerler Waitzen (Vaç, Vac) civarında toplandılar.

Bir sürü kalenin çabucak elden gitmesi üzerine, sair kalelerin asker ve kumandanlarının da onlar gibi yapmaması için etrafa gözdağı verilmesi yoluna gidildi. Bu sebeple, kalelerini fazla dayanmadan düşmana terkeden veya kaleyi terkederken top ve sair malzemeyi tahrip etmeden çekilen kimseler, hapis ve idam edildi. Bu yüzden öldürülenlere Neograd beyi Karaferye'li Mehmed Bey de dahildi. Ne acıdır ki, artık Osmanlı idaresi, vaktiyle büyük fedakârlıklar sarfiyle zaptedilmiş olan yerleri şimdi tedhiş yoliyle elde tutmaya çalıştığına dair ilk örnekleri vermekteydi.

Koca Sinan Paşa'nın İstanbul'dan yardım istemesi

Serdar Koca Sinan Paşa Belgrad'a gelince, Veszprem ve Palota'nın zaptına dair bir zafernâme hazırlatarak Ridvan Ağa adında bir ulakla İstanbul'a gönderdi. Serdarın böyle zafernâme yollaması biraz garip kaçıyordu. Zira bunların zaptının üzerinden bir ay kadar zaman geçmeden İstolni-Belgrad bozgunu vuku bulmuş ve bunu da on adet kalenin kaybı takip etmişti. Bundan sonra serdarın zafernâmesinin garabeti biraz daha fazla sırıttı. Zira ayni şahsiyet bir müddet sonra İstanbul'dan yardım talebinde bulundu. Koca Sinan Paşa'nın bu hali ve bilhassa harbin açılmasına sebep oluşu Osmanlı vak'anüvislerinin kalemi için bile bir tenkit mevzuu teşkil etmişti. Nitekim Naimâ bu münasebetle: «Küffâr-ı bed nâm asker-i islâmın evvel baharda azmı ve rezmini muhakkak bilüp memleketlerine karib kaleleri bezl-i makdur ile alıp, muhasara ve cenklerden hâli olmayıncak Sinan Paşa bu kâr-ı müşkile iştigal ile nâr-ı muharebeyi iş'al ettiğine nâdim oldu. Emma bir iş başarmadan feragat muhaldür deyü ahval-i der-i devlete defaat ile arz idüp hazine ve asker lüzumunu ilâm etmişti» demekte, daha sonra Koca Sinan Paşa'nın sefere çıkışından mütevellit pişmanlığına tekrardan işaretle, padişahtan yardım temin edebilmek için kendi arizalarından başka asker ve halktan bi-

Neograd'ı alan Arşidük Mathias

Gran (Estergon)ı muhasara eden İmparator İkinci Rudolf'un kardeşlerinden Arşidük Maksimilyen

le istimdatnâmeler toplıyarak İstanbul'a yolladığını bildirmektedir.

Koca Sinan Paşa'nın yardım talebi padişah tarafından cevapsız bırakılmadı. Yeniçeri ağası veziriâzamın maiyetinde sefere memur edildi (1471 nci sayfaya bakınız), ayrıca Kırım hanına sadrıâzamın imdadına yetişmesi emredildi. Yeniçeri ağalarının sadrazamın maiyetinde sefere çıkışları ilk defa bu suretle başlamış oldu. Hükûmet merkezinin inzibatından da mes'ul olan yeniçeri ağası İstanbul'dan ayrılırken bu vazifesini kendisine vekâleten sekbanbaşıya devretti, yeniçeri ağası muharebe sahasına doğru yollanırken cebeci başı da bin kişi ile ona refakat etmekteydi.

Avusturyalıların Gran (Estergon) ve Hatvan'ı muhasara etmeleri

1594 senesi baharında Türklerden önce Avusturyalılar faaliyete geçti. Geçen yılın Kasım ayında kazanmış oldukları muvaffakıyetler, onlara müteârrız duruma geçme cesaretini vermiş bulunuyordu. Bu bakımdan Mayıs ayı başında iki Avusturya ordusunun iki önemli beldeyi kuşatmaya başladıkları görüldü. Bu beldeler Gran (Usturgon, Estergon) ve Hatwan (Hatvan) idi. Gran'ı kuşatan kuvvetlerin başında imparator İkinci Rudolf'un kardeşlerinden arşidük Maksimilyen, Hatvan'ı kuşatan kuvvetlerin başında da Avusturya'nın İstirya ordusu kumandanı Teuffenbach vardı.

Bu muhasaralar üzerine Budin valisi Sokullu-zâde Hasan Paşa ile Serdar Koca Sinan Paşa'nın oğlu Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa Hatvan'ın imdadına koştular. Her iki paşanın kuvvetleri Avusturyalılara taarruz ederek onları biraz hırpaladı ise de Avusturya kumandanı ilk nazarda çekilmeyi düşünmedi. Hattâ çarpışmalar sırasında Hasan Paşa düşmanı toplar önüne çekmek için sahte ric'at manevrası yaptığı sırada bunu hakikî bir çekilme zannederek Mehmed Paşa kaçmağa başlayınca asker bozguna uğradı. O arada bir huruç hareketi ile kaleden çıkan Hatvan müdafi'i Sarı Ali oğlu Aslan Bey muhasara ordusunu hırpalayıp tekrar kaleye çekildi. Bu çarpışmalar cereyan ederken Serdar Koca Sinan emrindeki kuvvetlerin hareket halinde bulunduğunu düşman haber aldı. Bir hayli yıpranmalarına rağmen kaleleri almaya muvaffak olamayan Avusturyalılar Mayısın son günlerinde Hatvan önünden çekildiler.

Hatvan önündeki çarpışmalarda Türkler dört bin şehit verdi. Avusturyalıların zayiatı bundan aşağı değildi. Hatvan muhasarasının kaldırılmasında esas rol Hasan Paşa'nındı. Kalenin müdafi'i de iyi dayanmıştı. Fakat Koca Sinan Paşa padişaha bu başarıyı oğlunun kazandığını bildirdi. Bu hile müverrih Naima'nın tarihinde şöyle anlatılmaktadır: «vaki-i hal der-i devlete arzolunup ekser bahadırlık Hasan Paşa'nın iken veziriâzamın Mehmed Paşa namındaki oğlunun oldu. Ve eyâletine zamimeten vezaret ile murassa kılıç ve samur hil'at gönderildi».

Gran önündeki muharebeler Hatvan'dakinden daha şiddetli oldu. Avusturyalılar kale bedenlerini pek sıkı şekilde dövdüler. Naima'nın bildirdiğine göre Avusturyalılar günde bin sekiz yüz top mermisi savuruyorlardı. Silâh kuveti ile alamadıkları Gran'ı türlü hilelerle almaya çalıştılar. Müdafilere vire ile teslim teklifinde bulunduktan başka,

kule dahilinde bozgunculuk çıkarmak için Bosna ve Semendre tarafından gelen iki bin serahur'un eline bayraklar vererek bunların Gran'ın içine alınmalarını sağladılar. Fakat türlü çeşit hilenin hiç birisi müdafilerin azim ve metanetini sarsamadı.

Gran müdafileri cesaretle dayanırken onlara mümkün mertebe yardım yapılmaya çalışıldığını da bu arada belirtmek gerekir. Naima, dört kadırga ve bir çok şayka ile üç defa imdat gönderildiğini, Tunadaki Osmanlı gemilerinin Avusturya gemilerini Gran'a yaklaştırmadıklarını, hattâ bu arada Türk kadırgalarının Ciğerdelen (Parkany) i de tehlikeden kurtardıklarını yazar.

Nihayet Mayısın ortalarında, Serdar Koca Sinan Paşa tarafından gönderilen Temeşvar ve Bosna valileri Budin'e geldiler. Fakat bunlar serdara itimatsızlıklarından dolayı işi yavaştan alarak sür'atle Gran üzerine yürümediler. Maamafih onların Budin'e gelişlerinin düşman tarafından duyulması maneviyat kırıcı oldu. Zaten epeyce yıpranmış olduklarından her iki beylerbeyinin muharebeye girmelerine mahal kalmadan muhasarayı çözdüler. Bu arada düşmanın çekildiğini gören Gran müdafileri kaleden çıkarak üzerlerine yüklendiler. Düşmandan bin kişi öldürdükleri gibi bir o kadar da esir aldılar.

Osmanlı kaynakları Hatvan ve Gran muhasaralarının iki ay sürdüğünü söylerler. Halbuki Hammer bu kısmı iki satır halinde geçirterek muhasaraların yirmi beş gün devam etmiş olduğunu yazar.

Serdar Koca Sinan Paşa'nın harekete geçmesi

Kış mevsimini Belgrad'da geçiren serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşa sefer mevsimi yaklaşınca Avusturya sınırına hareket zamanının geldiğine bir işaret olmak üzere Belgrad'ın «Hünkâr tepesi» ne çadırını kurdurttu (6 nisan 1594). Vaktiyle Kanuni Sultan Süleyman'ın otağını kurdurmuş olduğu ve o zamandan beri Hünkâr tepesi diye anılan bu yere serdarın çadırı çıkarılınca, cepheye hareket için lüzumlu hazırlıkların ikmaline tevessül olundu. Koca Sinan Paşa bundan tam bir ay sonra Belgrad'dan hareket etti. Sirem sahrasına girildikten sonra askere zahire ve mevacibleri verildi. Bu sırada Anadolu'dan yeni gelen Sivas valisi Mehmed, Rakka valisi Ali, Bosna valiliğine yeni tayin edilmiş olan Mihaliçli Ahmed, Maraş valisi Mehmed Paşalar orduya iltihak ettiler. Mayısın ilk haftası içinde vukubulan bu iltihaklarla serdarın emrindeki asker miktarı artınca, toplanan harp meclisinde Tata ve Raab kalelerinin zaptına karar verildi. Bunun için kuzeye doğru Budin istikametinde ilerlenmeye başlandı. Ordu Budin'e doğru ilerlemekteyken İstanbul'dan gelen yeniçeri ağası Lala Mehmed Ağa (bilâhara veziriâzamlığa kadar yükselecektir) beraberinde getirdiği bir miktar askerle birlikte serdara iltihak eyledi. Macaristan arazisinden geçilirken o bölgedeki vali ve sair kumandanlar da orduya katıldılar.

Tata ve Raab kalelerinin zaptı

Hududun epeyce uzağındayken Osmanlı ordusu harp yürüyüşü nizamına geçti. Bu arada kumandanlar arasında vazife taksimi yapıldı. Budin'den sonra kuzey batıya doğru ilerliyen ordu Grandan itibaren Tuna boyunu takip ederek Tata önüne geldi. Tuna'nın pek yakınında ve bu nehre karışan küçük bir suyun kenarında bulunan Tata (Dotis) şehrini koruyacak kuvvetlerin başında imparatorun kardeşi arşidük Mathias vardı. Fakat burası üç günden fazla dayanamadı. Vire şartı ile, yâni mahsurların sağ salim çekilip gitmelerine müsaade suretiyle teslim oldu. Koca Sinan Paşa'nın, Selâniki tarihine dercedilmiş bulunan fetihnâme suretlerindeki tarihe göre, Tata muhasarası 13 temmuz 1594 te başlamış ve dördüncü gün şehir Türklerin eline geçmiştir. Tata'dan sonra onun yakınında bulunan Saint - Marton kalesi de zaptedilmiştir.

Tata ve Saint - Marton kalelerinin zaptından sonra Raab'ın fethine tevessül edildi. Halbuki Tata ile Raab arasında mühim beldelerden biri olan Komarn (Komaran, Komron) vardı. İhtimal, ondan daha büyük ve daha müs-

tahkem olan Raab'ın fethiyle Komarn'ın kolaylıkla elde edileceği hesaplandığından, burası daha sonraya bırakıldı.

Tuna'nın kollarından Leitha ve Raab sularının birleştikleri bu şehre Macarlar Győr, Türkler de Yanık demekteydi. Kâtib Çelebi'nin «Fezleke» sindeki izaha göre: Kanuni Süleyman Viyana seferine giderken şehir halkı itaatlarını arzetmek üzere gelmediğinden, hünkârın emri ile ihtar topu atılınca şehrin varoşu yanmış, bundan sonra Türkler bu şehre «Yanık» demeye başlamışlardır.

Tuna kenarındaki mühim şehirlerden olan Raab pek müstahkemdi. Osmanlı müverrihlerinin hemen hepsi de Raab'ın etrafını çeviren surların kalınlık ve yüksekliği, onun önünde bulunan hendeğin vaziyeti, istihkâmlarının metanetinden uzun uzun bahsederler.

Selânikî tarihine sureti dercedilmiş olan, Koca Sinan Paşa'nın fetihnâmesinden öğrendiğimize göre Raab muhasarası 7 ağustosta başlamış ve şehir 27 eylûlde teslim olmuştur. Bu fetihnâmede, Arşidük Mathias kumandasında Alman, Macar, İspanyol, Leh, İtalyan, Moskof vesair milletlerden müteşekkil yüz binlik bir ordunun Tuna'nın karşı yakasında beklemesi sebebiyle şehrin o tarafının kuşatılamadığı kaydedilmiştir. Fetihnâmenin yazılış tarzında, düşman askerinin çeşit ve sayısı için mubalağa havası sezilmekle beraber, Raab muhasarasının uzun sürmesi sebepleri meyanında yalnızca şehrin istihkâmlarının kudretli oluşunun değil, kuşatılamıyan kısımdan mahsurların yardım almış bulunmasının da zikri gerekir.

Raab'ın muhasarası başladıktan bir kaç gün sonra Kırım hanı Gazi Giray 40 bin kişilik bir kuvvetle gelerek orduya iltihak eylemiştir. Naima, Peçevi, Selânikî Mustafa, Kâtib Çelebi ve Solak-zâde gibi Osmanlı müverrihleri Kırım hanının merasimle karşılandığını, Gazi Giray'ın sadrıâzamın çadırında ağırlanması sırasında kendisine altun leğen ve ibrik, kıymetli eyer takımı vurulmuş bir at, murassa bir kılıç, murassa bir topuz ve beş bin duka hediye edilmiş olduğunu yazarlar.

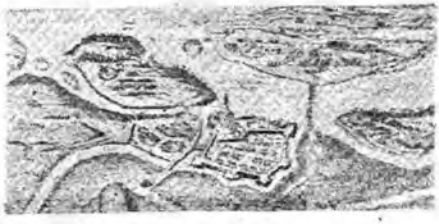

Yanık-kale (Gülvar, Győr, Raab) nin onaltıncı asır sonundaki vaziyeti

Osmanlı askerinin bir hayli uğraşmaları sonunda Raab kalesi teslim alındığı zaman pek çok malzeme ele geçirildi. Hammer tarihinin zeyl kısmındaki (c: 7 s: 282) nota göre; Türklerin eline geçen harp malzemesi, 290 top, 200 kantar barut, 200 kantar kurşun, 20 bin zirâ uzunluğunda lâğım fitili ve muhtelif eb'adda 8300 top güllesidir. Halbuki bizim tarihlerimiz bunları daha fazla göstermekte, harp malzemesinden başka ganimetler meyanında fıçılarla para keseleri, üç bin çadır, 10 tanesi büyük olmak üzere bir çok gemi bulunduğu bildirilmektedir.

Raab'ın fethinden önce serdar Koca Sinan Paşa Kırım hanını Papa kalesinin fethine göndermişti. Balaton gölünün kuzey doğu ucu ile Raab suyu arasında kalan sahada bulunan Papa kalesi Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatıldığı sırada Raab (Yanık) kalesi düşmüştü. Bunun için, Papa kalesi muhafızları Türk kuvvetlerine karşı koyamıyacaklarını anladıklarından, yapılan teslim teklifini kabul etmişler ve kaleyi Osmanlılara terketmişlerdir.

Bu yerler zaptedilince hemen idarî teşkilât kurulmaya tevessül olunmuştur. Raab ve Papa birer sancak merkezi itibar edilmiştir. Raab'a chemmiyetine binaen 6300 muhafız asker ve lüzumu kadar top ve mühimmat bırakılmıştır. Raab sancakbeyliğine Osman Paşa, Papa sancakbeyliğine de Segedin sancak beyi İdris Bey tayin edilmiştir.

Raab fethinden sonra bu bölgede kuşatılan diğer bir kale Komarn (Komaran) dır. Tuna kenarında ve Raab ile Gran arasındaki sahada bulunan Komarn muhasarası 16 ekim 1594 te başlamış ve bir hafta kadar sürdükten sonra muhasara kaldırılmıştır. Gelibolu'lu Âli ile Hasan Bey-zâde ve ondan naklen Solak-

zâde tarihlerinde kaydedildiğine göre: Komarn muhafızı evvelce Yanık kalesi fethedildiği takdirde kendisinin de teslim olacağını bildirmiş. Sokullu-zâde Hasan Paşa bu şartlarla kaleyi teslim alacağı sırada, fetih şerefini oğluna maletmek isteyen Serdar Koca Sinan Paşa oğlu Mehmed Paşa vasıtasiyle Komarn'a ateş açtırmış, onlar da Türklerin vire şartına riayet etmiyecekleri zehabına kapılarak teslim olmayı red ile mukavemete devam eylemişlerdir. Mezkûr tarihcilerin bu ifadesine mukabil Peçevî ve Kâtib Çelebi böyle bir şeyi kabul etmemektedir. Binaenaleyh, Komarn'ın alınmamasının hakiki sebebinin, soğukların erken bastırması, Kırım hanının kış bastırmadan memleketine gitmek için harekete geçmesi üzerine diğer askerlerin de avdet için sızlanmaları ve nihayet Komarn muhafızlarının da sıkı bir müdafaada bulunmaları olduğu anlaşılmaktadır.

Serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşa 22 ekimde Komarn muhasarasını kaldırdığı gün ordu kışlağa çekilmek üzere avdete başlamıştır. Budin'e gelindiği zaman Koca Sinan Paşa Sivas, Diyarbekir, Rakka, Halep ve Şam askerlerini memleketlerine göndermiş, diğerlerini de muhtelif kışlaklara dağıttıktan sonra kendisi Belgrad'a çekilmiştir.

Erdel, Eflak ve Boğdan isyanları

Koca Sinan Paşa'nın sebep olduğu 1593 Avusturya harbinin, Osmanlı devleti için bir gaile teşkil ettiği, zamanla daha iyi belli oldu. Bunun en açık misallerinden biri, Avusturya harbi sayesinde Erdel, Eflak ve Boğdan'ın isyana cesaret ve imkân bulması, aynı zamanda Avusturya ile ittifak eylemesidir.

Eflâk ve Boğdan voyvodalarının isyanına tesir eden âmiller arasında, az miktarda dahilî idarenin hissesine işaret edilebilirse de onlara asıl cesaret veren şey, dışardan gördükleri teşvik ve Koca Sinan Paşa'nın sebep olduğu harptir. Dış tesir, Avusturya hükûmeti ve Papalık makamından gelmiş, Koca Sinan Paşa'nın, büyük bir ordunun başında olduğu halde, ordusunun azametiyle mütenasip işler başaramaması, Erdel'in de Eflak, Boğdan voyvodalarının da dış teşviklere âlet olmalarına yol açmıştır.

Papaların şimdiye kadar, müteaddit defalar Türkler aleyhine ittifaklar kurmaya çalıştıkları malûmdur. Üçüncü, Murad'ın son zamanlarına rastlıyan bu devirde ise; Türkler aleyhine ittifak tesisine çalışan Papa Sekizinci Clément'dir. Bu adam papalık makamına oturduğu 1592 tarihinden itibaren Türkler aleyhine bir hıristiyan ittifakı kurma işini ehemmiyetle ele almıştır. O sırada Avusturyalıların, karada en kuvvetli hıristiyan devleti bulunuşları ve Türk tehdidine bizatihi muhatap olmaları dolayısiyle, Papa Sekizinci Clément evvelâ İmparator İkinci Rudolf'a müracaat etmiş ve onu kendisine müzahir bulmuştur. Clément, sadece hıristiyan devletlere müracaatı da kâfi görmiyerek, Osmanlı memleketlerindeki hıristiyanları

Komarn (Komaran, Komarom) muhasarasında Osmanlı nehir donanmasının faaliyetini gösteren bir resim

ayaklandırma işine bile dikkatini çevirmiştir. Bu gaye ile doğuya, misyonerler ve gizli vazife almış kimseler yollamıştır. Bu cümleden bir hareket olarak 1592 de Boğdan'a katolik misyonerler yollanmış, 1594 te de «Cumuleo» adında bir papazı Moskova'ya göndermiştir. Bu papaz Venedik üzerinden Arnavutluğa, oradan da Erdel'e gitmiş, burada Erdel kıralı Bathory Zsigmond (Batori Zigismund) ile iki gizli mülâkatta bulunmuş, oradan Boğdan ve Eflak'a geçerek voyvodalarla görüşmüş ve papanın gizli mektuplarını tevdi edip, Osmanlı hükûmeti aleyhine faaliyete geçmeleri hususunda teşviklerde bulunmuştur.

Osmanlı devletine tâbi hıristiyan beylikler içinde, papa ve bilhassa Avusturya İmparatorunun telkinlerine ilk kulak kabartan Erdel krallığıdır. Bunun, Eflak ve Boğdan'dan daha önce Avusturya teşviklerine âlet olmasının en mühim sebebi, coğrafî mevkii bakımından Avurturyaya yakınlığı ve idari selâhiyet ve serbestiyetinin Eflak ve Boğdan' dan biraz daha farklılığı dolayısiyle, Avusturyanın bunlarla daha erken ve daha fazla meşgul olmasıdır. Bununla beraber şu noktayı chemmiyetle belirtmek icap eder ki; Erdel kıralı Avusturya teşviklerine birdenbire kapılmamış, önceleri, Osmanlı devletine isyan edip etmeme hususunda epeyce tereddüt etmiştir. Erdel kıralı Bathory Zsigmond'u tereddüde sevkeden sebepler meyanında, Avusturyalılarla ittifak ettiği takdirde, Osmanlı kudretinin Avusturyayı ezmeye kifayet edip etmiyeceği davasının yanında, Erdel'de Osmanlılara taraftar bir topluluğun bulunmasıydı. Binaenaleyh, önce bu topluluğun ikna edilmesi veya ses çıkarmıyacak hale sokulması icap ederdi. Aynı dâva Eflak ve Buğdan için de mevzubahisti.

Osmanlı devletinin, 1592 senesinden itibaren iki yıllık diplomatik meselelerine göz gezdirilince, Avusturyalıların ve papanın Erdel, Eflak ve Boğdan'ı tahriklerinden ve bu beyliklerin bir hıristiyan ittifakına girmek üzere bulunduklarından habersiz olunduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh, Veziriâzam Koca Sinan Paşa'nın, devleti harbe sürüklerken etrafında olup biten şeylerden habersizliği bakımından, mes'uliyet derecesi biraz daha ağırlaşmaktadır.

Osmanlı hükûmetinin, kıral Batori Zigismund'un bir dönekllik yapabileceğinden, hükûmet nezdinde bazı teklifler ileri sürmesi üzerine vaziyetten şüphelendiği ve bu sebeple tâbi ile metbû arasında bir konuşma zemininin açıldığı anlaşılıyor. Zira Hammer (C: 7. s: 184); bu sırada kıral Zigismund ile Osmanlı hükûmeti arasında müzakerelerden bahsetmekte ve: «Zigismund Batori, devlet-i Osmaniye ile mi, yoksa Avusturya ile mi ittifak edeceğinde daima müteredditi kalarak Jorj Ravasdi ve Jan Buldog vasıtasiyle İstanbul'da müzakerata girişmek suretiyle vakit kazanmağa çalıştı. Transilvanya (Erdel) nın muavenetini kaybedeceğinden korkmakta bulunan Koca Sinan Paşa da, muhtedi Mehmed (Greguvar Veresmarti) ile kablelihtida Pol Marhazi adı ile gördüğümüz Lipa (Lipve, Lipava) sancak beyini Zigismund Batori'ye gönderdi» demektedir.

Erdel kıralı Zigismund'un adamları ile yapılan konuşmalarda kurnazca davranışlar, bu konuşmalara müessir olacak şekilde mahallinde bazı tedbirler ittihazı yerine, tehdit yolunun tercih edildiği görülmektedir. Gerçi bu tehditler padişah, sadrıâzam ve Temeşvar beylerbeyi tarafından Erdel kıralı ve meclisine hitaben yazılan mektuplar Zigismund'u karşı tarafa iltihak işinde tereddüde sevketmişse de, bu tereddüt devresi pek uzun sürmemiştir. Nihayet Zigismund, 1593 senesinde ve harbin çıkmasından sonra «mukaddes ittifak» a dahil olmuştur.

Avusturya imparatoru İkinci Rudolf'un mütemadî teşvik ve tazyiklerine maruz kalan Bathory Zsigmond, mukaddes ittifaka girerken, memleketindeki Osmanlılara sadakat taraftarlarını evvelâ ikna yoluyle kendi fikrine çevirmeye çalışmış, buna muvaffak olamayınca öldürme cihetini tervic eylemiştir. Türk taraftarı partiyi yokedebilmek için şefleri ve ileri gelenleri öldürmekle bunu halledebilmiştir. Öldürdüğü kimseler arasında, Erdel beyliği için müddei bulunan amcası Bathory Boldizsar ile kendi kardeşleri de vardır.

Bu şeflerin Kolojvar'da idamından

Erdel voyvodası Bathory Zsigmond

az sonra Eflak voyvodası Mihal (Mihai Viteazul) ve Boğdan voyvodası Aron ile, kendini metbû tanıtan ve daha bazı ağır şartlar ihtiva eden Osmanlılar aleyhine bir anlaşma yapmıştır.

Bathory Zsigmond, Eflak ve Boğdan voyvadaları ile yapmış olduğu anlaşmalara istinaden onların herbirine bir miktar yardımcı asker gönderdi. İş bu derekeye vardıktan sonra, Geczy adındaki bir kumandanın idaresinde, Banat'taki Osmanlı kalelerine taarruz için bir ordu sevketti (1594). Muvaffak olamıyan bu ilk askerî tecrübeyi müteakip imparator Rudolf ile münasebetini daha da sıkılaştırdı. Bu arada yaptığı ikinci bir anlaşmaya göre; Rudolf kendisini müstakil bir prens olarak tanıyor ve yeğeni Maria Christerna ile izdivacını kabul ediyordu. Anlaşmanın saltanat işleri ile ilgili kısmına nazaran, Erdel krallığı «hatt-ı amudî üzere» Zsigmond'un erkek evlâdına intikal edecek, şayet erkek evlâdı olmazsa Erdel (Transilvanya) tâcı Avusturya imparatoruna geçecekti. Osmanlılarla yapılacak mücadelede eğer Osmanlı ordusu Transilvanya'da hâkim duruma geçerse, Zsigmond ve bütün taraftarlarına, İmparator Rudolf tarafından Avusturya'da münasip bir yer gösterilecekti.

Boğdan ve Eflak'ın durumuna gelince: Bu memleketlerin başında bulunan voyvodalar papa sekizinci Clement ile Avusturya İmparatorunun teşvik ve vaadlerine kapılmakla beraber, bunların voyvodalık makamına geçiş şekilleri, dış tesirlere kapılmalarını kolaylaştırır bir hava taşımaktaydı.

Son zamanlarda her iki memleket üzerinde Osmanlı hükûmetinin nüfuzu pek fazla artmıştı. Voyvodalar kolaylıkla değiştiriliyor ve kim İstanbul'a daha fazla para göndermeyi vadederse o voyvoda oluyordu. Voyvodalık makamına geçen şahıs ise, vadettiği parayı temin edebilmek için halkı soyuyor, cebir ve zulme kadar işi ileri götürüyordu. Naimâ, Peçevî, Kâtib Çelebi'nin, Eflak ve Boğdan'daki Türk alacaklarına dair yazdıkları şeylere bakılırsa; buralarda ticarette Türklerin mühim rol sahibi oldukları, tüccar nâmına işgören, icabında ona muameleccilik eden veyahut da bizzat ticarette eli olan buralardaki muhafız yeniçerilerinin, malı ucuza almak veya alacağını çabucak tahsil etmek için halka zulmettiği anlaşılmaktadır. Bi-

İmparator İkinci Rudolf'un yeğeni Maria Christerna

naenaleyh. Eflak ve Boğdan'da Türkler aleyhine isyan bayrağını kaldıracak bir kimsenin arkasından halkın gitmesine âmil olacak iktisadî bir sebep de mevcuttu.

Eflak ve Boğdan'da umumi durum böyleyken az çok kuvvetli sayılacak şahsiyetler voyvodalık makamına geçti. Bunlar; 1591 de Boğdan voyvodası olan Aron Tiranul (Zâlim Aron) ile 1593 te Eflak voyvodası olan Mihai Viteazül (Kahraman Mihai) idi.

İslâm Ansiklopedisinin «Boğdan» maddesinde kaydedildiğine göre; Aron'un voyvodalığa geçmesi ona bir milyon altına mal olmuştu. Tabii bu parayı yeni vergiler ihdas etmek, icabında cebir kullanmak suretiyle tahsil etmesi lâzımdı. Onun voyvoda oluşundan bir sene öncesinden beri papalık Türkler aleyhine bir ittifak tesisi için uğraşıyordu. 1593 senesinde bu yoldaki faaliyet daha da artmıştı. İşte vaziyet böyleyken voyvoda Aron Osmanlılara sırtını çevirerek İmparator İkinci Rudolf ve Erdel beyi Zigismund ile ittifaka karar verdi.

Bir asır evvelki Yaş şehri (Boğdan'da)

Bir asır evvelki Bükreş şehri (Eflak'ta)

Bu gaye ile her ikisine de birer murahhas gönderdi. Papa sekizinci Clement'in himayesinde teşekkül eden «mukaddes bağlılık» a dahil olur olmaz açıktan açığa isyan etti. Bunun isyanı «zâlim» unvanına uygun şekilde tezahür eyledi. 13 kasım 1594 te Yaş şehrinde Türk ve Rum alacaklılar kılıçtan geçirilmek suretiyle düşmanlık başladı. Zâlim Aron Yaş'ta adam öldürtürken Eflak voyvodası Mihai de Bükreş ve Yergöğü (Giurgiu) de ayni şeyi yapıyordu.

Silâhsız insanları birdenbire öldürmekle işe koyulan Aron, yaptığı anlaşmaya göre; bütün kuvvetiyle İmparatorun tarafında yer almayı taahhüt ediyordu. Şayet Türklere karşı muvaffak olunamazsa imparator da ona Erdel kıralına tanıdığı şekilde bir melce hakkı tanıyordu.

Mukaddes ittifaka katılan üçüncü beylik olan Eflak'ın iç durumu ve İstanbul ile münasebeti de Boğdan'ınki gibiydi. Burada da merkeze daha fazla para göndermeyi taahhüt eden voyvoda olur, bu da para toplamak için halkı sıkıştırırdı. Naima'nın anlattığı bir hâdiseye bakılırsa: Eflâk voyvodasının hıristiyan ittifakına katılışında Koca Sinan Paşa'nın hatalı hareketinin de bir miktar rolü olmuştu. Bu hâdiseye göre: Eflak voyvodaları sefer için top arabası ve beygir verirlerdi. Avusturyaya son sefer açılınca da iki üç yüz beygir göndermişti. Koca Sinan Paşa Belgrad'da kışlarken Eflak'a adam yollayıp yeniden para ve beygir istemiştir. Voyvoda bu emri de istenen şeyleri göndermek suretiyle yerine getirmiştir. Fakat Koca Sinan Paşa bunların biraz gecikmiş olmasına kızarak voyvodanın adamının idamını emretmiş, o sırada oğlu Mehmed Paşa'nın şefaatiyle adam idamdan kurtarılmış, lâkin, hem voyvodanın emredilen şeyler dışında gönderdiği hediyeyi reddetmiş, hem de «öyle memalik bir iki mühmel kâfir elinde olmak ne lâzım! İnşallahu tealâ evvel baharda seferimiz Eflak üzerinedir» diyerek adamları hapsetmiştir. Bununla da gazabı geçmiyen Koca Sinan Paşa Belgrad'a dönüşünde adamları öldürtüp Eflak'a sıkı emirler yazmıştır.

İşte, Koca Sinan Paşa'nın bu sert

hareketinin dolmuş bardağı taşırdığından şüphe etmemek lâzımdır.

Avusturya imparatorunun teşkilâtlandırmaya çalıştığı mukaddes ittifaka girdikten sekiz gün sonra isyan hareketine tevessül eyleyen Eflak voyvodası Mihai, Bükreş'te toplanmış olan Türk ve Rum alacaklıları kat'liamla işe başladı. Ayni gün hiç bir şeyden haberi olmayan Bükreş garnizonundaki askerleri öldürttü. O gün Bükreş'te öldürülenler iki bin kişiyi buluyordu. Alman tarihçisi Hammer'in: «Gerçi kendisine — vakıa haksız olmıyarak — gayyur unvanı verilmişse de asıl istihkakı hain ve vahşidir» dediği voyvoda Mihai (Mihal) bununla da kalmadı. Bükreş'teki gibi caniyane bir plânla Yerköyü (Yergöğü, Giurgiu) deki dört bin Türk erkek kadın ayıredilmeden öldürüldü.

Boğdan'da isyan hareketi başgösterince voyvoda Aron azledilerek yerine, Naîmâ'nın «Boğdan Bey-zâdesi denmekle mâruf bir taze oğlan... İslâma geldiği dahi söylenürdü» şeklinde tavsif ettiği, Peçevî tarihinde ise ismi «Rıdvan» diye zikredilen şahıs gönderildi. Fakat, voyvoda Aron, sadaret kaymakamı Ferhad Paşa'nın yolladığı bu genç adamı Boğdan'a sokmadı.

Böylece, evvelâ basit telâkki edilen hareketin ciddî bir isyan olduğu anlaşıldı. Kendisini tedip için Maraş beylerbeyliğinden mazûl Mustafa Paşa'nın emrine, bir miktar askerle, iki bin yeniçeri verilerek Boğdan'a sevkedildi. Emrindeki askerin azlığına rağmen kendisine güvenen Mustafa Paşa, o sırada Macaristan seferinden dönmekte olan Kırım hanından yardım istemeğe lüzum görmeden Boğdan'lılarla çarpışmak istedi. Rusçuk'a geldiği zaman Tuna nehri donmuştu. Topları Yerköyü yakasına geçirmek üzereyken düşmanın baskınına maruz kaldı. Kendisi ile beraber askerin mühim kısmı şehit, bir parçası da esir edildi.

Bu muvaffakiyet üzerine cesareti artan Eflak voyvodası Mihai Viteazul Türklerin bulunduğu yerlere tecavüze girişti. Eflak ordusunun başına geçirilen Macar asıllı general Albert Kiraly 1 ocak 1595 günü İbrail'e taarruz etti. Kale kumandanı Karaçavuş Mehmed Bey onaltı günlük müdafaadan sonra, askerle ahalinin hayatlarına dokunulmamak şartiyle teslime razı oldu. Fakat ahalinin kaleden çıkışı sırasında anlaşmaya riayet etmeyen Eflak askerinden bir kısmı tecavüze girişmiş, Mehmed Beyin bunu protestosu üzerine Macar generali mütecavizlerden birkaç kişiyi idam ettirmiştir. Eflaklılar yine ocak ayı içinde Tuna'yı aşarak Dobruca'ya dahil olmuşlar ve Silistre'yi yakmaya çalışmışlardır. Fakat Silistre sancak beyi Mustafa Bey Eflak kuvvetleri üzerine hücum etmiş ve dörtbin kişi öldürerek düşmanı Silistre önünden çekilmeğe mecbur bırakmıştır.

Ferhad Paşa'nın veziriâzam ve serdar tâyin edilmesi

1595 ocak ayında Üçüncü Sultan Murad ölmüş ve oğlu Üçüncü Mehmed padişah olmuştu. Yeni hükümdar, tahta çıktığı zaman devlet erkânı arasında bazı değişiklikler yaptı. Bu değişiklik meyanında en mühimmi sadaretin Ferhad Paşa'ya tevcihi (16 şubat 1595) idi. Üçüncü Mehmed tahta cülûs ettiği sırada veziriâzam Koca Sinan Paşa ordu ile Belgrad'da bulunuyordu. Koca Sinan Paşa, Üçüncü Mehmed'in tahta cülûsunu

Meşhur Eflâk voyvodası Mihal (Mihai)

duyunca, İstanbul'da sadaret kaymakamı bulunan hasmı Ferhad Paşa'yı yeni hükümdarın gözünden düşürmek için, bir an önce hükûmet merkezine ulaşmak istemişti. Fakat İstanbul'a girmeye vakıt ve imkân bulamadan, hasmının kendi yerine geçtiğini öğrendi. Ferhad Paşa ondan erken davranmış ve sadarete geçmeğe muvaffak olmuştu.

Son iki senelik siyasi meseleler ve askerî harekât gözönüne getirilince; Üçüncü Mehmed'in, Koca Sinan Paşa'yı sadaretten uzaklaştırmasına hak vermek gerekirdi. Zira bitip tükenmek bilmeyen ihtirası yüzünden devleti lüzumsuz yere harbe sokmuş olan Koca Sinan Paşa, serdar sıfatiyle orduyu idare ederken de mühim bir şey yapamamış, hattâ harbin ilk yazında İstanbul'dan yardım istemiş, ikinci defa Belgrad kışlağına çekilirken Erdel, Eflak ve Boğdan beyliklerinin isyanlarıyle harp sahasının genişlediği görülmüştü. Bu vaziyet karşısına cevval ve başarılı bir serdarın geçmesi lâzımdı.

Ferhad Paşa'ya karşı Sipahi ayaklanması

Sadrıâzam Ferhad Paşa baharda çıkacağı seferin hazırlıklariyle meşgulken bir sipahi ayaklanmasına maruz kaldı (22 nisan 1595). Ferhad Paşa, İran harpleri sırasında kul-oğullarına Gence muhafazasında üç sene bulunmak şartiyle sipahilik vadetmişti. İşte kendilerine böyle bölüğe kayıt yani kapıkulu sipahiliği vadedilenler bilâhare İstanbul'a gelmişlerdi. Ferhad Paşa'ya karşı ayaklanıp patırtı çıkartanlar bunlardı.

Ferhad Paşa, bir gün divan toplantısından çıkıp sarayına giderken, önüne geçip, «artık deftere geçirilmelerini» istemişlerdir. Müverrih Naima'nın on bin kişi olarak kaydettiği bu kul-oğullarına Ferhad Paşa: «sizin vezaifiniz Gence ve Tebriz hazînesinden verilmek ferman olunmuştur; niçin emre imtisal etmeyüp fitneengiz olursuz? Ulûlemre itaat etmeyenler kendüler kâfir ve avretlerin boş olduğun bilmezmisüz?» dedikten sonra daha bazı sert sözler söylemiştir. Bu muameleye daha fazla içerliyen kul-oğulları kapıkulu sipahilerinin arasına karışarak onlardan kendilerine taraftar edinmeye çalışmışlar ve sabık veziriâzam Koca Sinan Paşa taraftarları ile işbirliği ederek, ertesi divan toplantısını müteakip dağıtılan ulûfeyi almamışlardır. Ferhad Paşa'nın başı kesilmedikçe ulûfe almayız diye ayak direyen, bu arada ulûfelerini almak isteyenleri taşlayan ve kendilerine gönderilen nasihatcılara karşı da ayni muameleyi yapan isyancılar nihayet padişahın emriyle yeniçeri ve bostancılar tarafından dağıtılmışlardır.

Patırtı çıkartan asker böylece dağıtılıp sindirilince, Ferhad Paşa isyanın Koca Sinan Paşa'nın tahrikiyle meydana gelmiş olduğunu arz ile sabık sadrıâzamın gözlerine mil çekilmesi hususunda padişahtan bir irade istihsal eylemiştir. Fakat, böyle bir hareketin çok fena neticeler doğurabileceği ve icabında gelecek zamanlara da bir âdet halinde sirayet edebileceğine dair, kendi taraftarlarının mütaleası üzerine padişahın iradesini geriye aldırmıştır. Neticede Koca Sinan Paşa'nın Malkaraya ve onun taraftarlarından Cığala-zâde Sinan Paşa'nın Karahisar'a, Siyavüş Paşa'nın da Konya'ya sürülmesine dair padişahın iradesi çıktı.

Avusturya gibi büyük bir devletle harp devam eder ve Türkiye aleyhine hazırlanan ittifaka Eflak, Boğdan ve Erdel beyleri isyan ederek girer, imparatorluğun Avrupa topraklarında çok nazik meseleler cereyan ederken mühim devlet erkânının, şahsî menfaatlarının âleti halinde birbiriyle uğraşmaları, padişahın da bunlar karşısında beceriksizce davranışı hüzünle seyredilecek bir manzaradır. Bu arada birbirine düşen yüksek mevki mevki sahibi erkân ve vezirlerin hepsinin de devşirme asıllı bulunuşu calibi dikkat bir noktadır.

Veziriâzam Ferhad Paşa, harp sahaları içinde Eflak mıntıkasını daha önemli görmekteydi. İsyanların bastırılmasını müteakip büyük kuvvetlerle Avusturya üzerine yürünmesinde isabet mülahaza ediliyordu. Bunun için evvelâ Eflak üzerine yürümeye karar verdi. Şahsına müteveccih sipahi patırtısının bastırılmasının üzerinden bir hafta bile geçmeden Davudpaşa çayırına çadırını kurdurdu (27 nisan 1595). Ferhad Paşa cepheye giderken İkinci vezir Damad

İbrahim Paşa sadaret kaymakamlığına tayin olundu. Yeniçeri ağası yemişçi Hasan Paşa İstanbul'da kalıyor, sefere memur edilen onbin yeniçeri askeri zağarcı başının kumandasına tevdi edilmiş bulunuyordu. Bu arada on tane kadırgaya yüklenen top ve sair mühimmat da Karadeniz ve Tuna üzerinden Rusçuk'a gitmek üzere yola çıkarılmaktaydı. Yanında bulunandan daha fazla sayıda asker Rumeli'den iltihak edecek ve arkadan gönderilecekti.

Eflaklıların işlemekte oldukları feci cinayetleri biran önce önliyebilmek için acele eden Ferhad Paşa Davudpaşa karargâhında fazla vakit geçirmeyerek 1 mayısta harekete geçti.

Ferhad Paşanın Edirne'ye varışından iki gün sonra Eflak ve Boğdan tarihi için pek ehemmiyet arzeden bir karara varılmış bulunuyordu. Bu karar gereğince, her iki memleketin de imtiyazlı beylik vaziyetine nihayet veriliyor ve arazileri ilhak ile iki valilik haline getiriyordu. Bu kararın tatbiki cümlesinden olarak da eski Şirvan valisi Câfer Paşa Boğdan valiliğine, eski yeniçeri ağası ve Anadolu beylerbeyi Satırcı Mehmed Paşa Eflak valiliğine, Yenişehirli Mehmed Bey her iki memleketin defterdarlığına tayin edilmekteydi. Valiler kendilerine verilen emre göre oniki bin asker toplıyacaktı.

Eflak ve Boğdan'ın bünye ve tarihi gelişmesinde değişikliğe yol açacak olan bu karar ne yazık ki tam mânasiyle kâğıt üzerinde kaldı ve asla tatbik edilemedi.

Ferhad Paşanın azli ve Koca Sinan Paşanın sadrâzamlığa tayini

Ferhad Paşa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra aleyhtarları derhal faaliyete geçmişti. Bunların arasında en faal şekilde çalışanı sadaret kaymakamı Damad İbrahim Paşa idi. Görünüşe nazaran, onun aleyhindeki kampanyayı Koca Sinan Paşa idare etmekte, bilhassa bu gaye ile sarfettiği paralar tesirini göstermekteydi. Ferhad Paşa yolda giderken padişaha arizalar göndererek kuvvet istemekte, yanındaki asker ve cephane ile mühim bir iş görülemiyeceğini belirtmekteydi. Lâkin İbrahim Paşa

Sultan Üçüncü Mehmed
(Kapıdağlı serisinden)

türlü entrikalarla kuvvet yollama işini savsalamakta ve üstelik her fırsatta Ferhad Paşayı padişah nezdinde kötülemekteydi.

Bu tezvirler ve birbirinin ayağının altına karpuz kabuğu koymalar gösteriyordu ki: memleket en nazik günlerini yaşadığı sırada bile vezirler kendi menfaatlarını düşünüyor, hudutlardaki harplerde ve Eflak ve Boğdan'daki isyan sahalarında binlerce kişinin öldürülmesi karşısında kılları bile kıpırdamıyordu. Onları alâkalandıran şey; para, mevki ve şöhretten ibaret şahsi şeylerdi.

Vezirler böyle küçültücü hırsların peşinde koşarken, hükümdarlık makamında da maalesef kuvvetli bir şahsiyet mevcut değildi. Kendini saray zevklerine kaptırmış, bu yüzden saltanatı boyunca İstanbul'dan dışarı çıkmamış olan Üçüncü Murad'dan sonra Osmanlı tahtını işgal eden oğlu Üçüncü Mehmed, pek kolaylıkla tesir altında kalan bir şahsiyet olduğunu daha ilk günlerde belli etmişti. Tahta geçtiği zaman küçük

değildi. Yirmi dokuz yaş, olgunluk çağının kapısına yaklaşıldığını ifade edecek bir yaştı. Adaşı olan İkinci Mehmed 21 yaşında İstanbul'u fethetmiş ve o sırada Çandarlı Halil Paşa gibi bir büyük vezirin karşısında fikir ve irade kudretinin sembolü halinde bir kale mehabetiyle dikilmişti. Adaşının şahsiyet bakımından bu derece kudretli olmasına mukabil Üçüncü Mehmed bir çocuk kadar safdil kalıyordu.

Ferhad Paşaya mühr-ü humayunu teslim edişinin üzerinden fazla zaman geçmemişti. Zaten onu sadrâzam tayin ederken de tam manasiyle kendi görüş ve iradesiyle hareket etmiş değildi. Koca Sinan Paşa sadaretten azledilirken, onun muharebe cephelerinde mühim bir başarı elde edememiş olmasından ziyade Ferhad Paşa ve daha bazı kimselerin Koca Sinan Paşa aleyhine kendisine söyledikleri sözler müessir olmuştu. Daha fena şartlarla ayni komedi ters taraftan yeniden oynanıyordu. Ferhad Paşanın başarısızlığını, kötülüğünü ifade edecek yeni bir hadise cereyan etmiş değildi. Henüz bir harp de yapmamıştı. Rusçuk'a ulaşmış, orada karşıya geçmek için köprü kurdurmakla meşguldü. Fakat birdenbire azline dair padişah emrinin gelişine şahit oldu. Ferhad Paşanın azli için, şahsi düşmanlarının kendisini padişaha çekiştirmeleri kâfi gelmişti.

Malkara'dan İstanbul'a getirilerek kendisine mühr-ü humayun teslim edilen (7 temmuz 1595) ve böylece dördüncü defa sadrazam olan Koca Sinan Paşa, bu defa hasmının azlini temin etmiş olmakla da yetinmemekteydi. Ona göre, bir kaç ay önce gözlerine mil çekilmesi hususunda padişahtan bir irade istihsal etmiş olan bu adam ortadan kalkmalıydı. Zira o sağ kalırsa azil ve tayinler ters taraftan bir daha tekrarlanabilirdi. Bu sebeple, Ferhad Paşa kuyruklu bir yalanla ihanet suçuyla itham olundu. Bu itham Naima'nın dilinde: «sadr-ı vezarette karar ettikte selefi Ferhad Paşanın izalesi tedarikine başladı; Mihal ile gizli müttefik ve asker-i islâmı idam hususunda yekdil ve müttehiddir deyu isnad» şeklinde anlatılır.

Entrikasında bu derece muvaffak olan Koca Sinan Paşa, şeyhülislâm Bostan-zâde ile işbirliği etmek suretiyle Ferhad Paşanın idamı için bir de fetva kopardı. Bunun üzerine, hükmün infazı için kapucular kethüdası yola çıkarıldı. O arada Ferhad Paşanın adamları da boş durmuyorlardı. Fakat bu defa İstanbul'da olup biten şeyleri sür'atle kendisine ulaştırmaktan başka bir şey yapamadılar.

Ferhad Paşa bu haberi alınca canı başına sıçradı. Kapıcılar kethüdası gelmeden ve ona görünmeden İstanbul'a yetişebilirse belki kendisini affettirebilirdi. Acele İstanbul'dan istendiğini söyliyerek mühr-ü humayunu ve ordunun kumandasını Satırcı Mehmed Paşaya bırakarak Rusçuk'tan ayrılıp son sür'atle hükûmet merkezinin yolunu tuttu. Kapıcılar kethüdası Rusçuk'a gelince Ferhad Paşanın iki gün önce İstanbul'a hareket etmiş olduğunu öğrendi. Koca Sinan Paşa, kapıcılar kethüdasının yola çıkışı sırasında İstanbul'a gelen Şam askerini Rumeli'ye sevkederken: «Ferhad Paşanın katline fetva verilmiştir, kendisine rastladığınızda malı sizin başı benimdir» diye ayrıca tenbihatta bulunmuştu. Naimâ'nın rivayet şeklinde kaydettiğine nazaran Şam askeri yolda Ferhad Paşanın hazinesine rastlamış onu yağma etmiş, o sırada yüksekce bir yerde bulunan Ferhad Paşa kendisine doğru yaklaşanların önüne bir kaç kese altun fırlatmış, onlar etrafa saçılan altunları kapışırken Ferhad Paşa fırsattan istifade bir kaç adamı ve en kıymetli eşyasiyle İstıranca dağlarına kaçmış, oradan Bakırköy yakınındaki «Litroz» çiftliğine gelerek saklanmıştır. Buradan bütün mücevherlerini vâlide Safiye Sultana göndererek affına dair bir «hatt-ı emân» almıştır. O sırada baş düşmanı Koca Sinan Paşa cepheye gitmiş olduğu halde meydana çıkmaktan korkarak Litroz'da saklı bulunmaya devam etmiştir. Üç ay kadar böyle gizlenerek yaşıyan Ferhad Paşa en nihayet sadaret kaymakamı Damad İbrahim Paşanın bir hilesine kurban gitmiştir. O sırada «Alaman-oğlu» nâmı ile mâruf Salamon adlı bir yahudi Ferhad Paşadan murassa bir hançer için alıp İbrahim Paşaya getirmiş, bu vasıta ile Ferhad Paşanın yerini öğrenen İbrahim Paşa, sabık veziriâzama, cürmü affedilmiştir, gizlenmesine lüzum yoktur, istediği yerde istedi-

gi şekilde yaşıyabilir tarzında bir berat göndermiştir. Bunun üzerine gizlenmekten vazgeçen Ferhad Paşa dostlarının ziyaretini bile kabule başlamıştır. Onun iyice meydana çıkmasını sağlıyan İbrahim Paşa ise, bir gün ansızın bostancıbaşıya Litroz çiftliğini bastırarak Ferhad Paşayı yakalatıp Yedikule zindanına attırmıştır. Arkasından ikinci defa idamına ferman istihsal eyliyerek, çavuşbaşı Çoban Süleyman Ağayı Yedikule'ye gönderip kendisini boğdurmuştur. (10 ekim 1595).

Böylece Sinan ve İbrahim Paşaların işbirliği sayesinde, bu iki vezir bir kasımdan kurtulmuş oluyorlardı. Fakat devlet de askerî kabiliyetce Koca Sinan Paşadan biraz daha üstün kabiliyette bir şahsı kaybetmiş bulunuyordu.

Veziriâzam Koca Sinan Paşa'nın Eflak Cephesine gitmesi

Malkara'daki menfaasından sadarete davetinin ferdası günü olan 8 temmuzda İstanbul'a gelerek fiilen işlere vaziyet eden Koca Sinan Paşa, böylece dördüncü defadır ki sedaret makamını işgal etmiş oluyordu. Sinan Paşa bu defa kendisini makamında daha fazla emniyette hissedebilirdi. Zira, dördüncü sadaretinin ilk günlerinde en büyük rakip ve hasmı olan Ferhad Paşa'nın idamı için bir fetva alınıştı. Fetvayı veren şeyhülislâm Bostan-zâde gibi mühim mevki işgal eden daha başka taraftarları da mevcuttu. Sadaret kaymakamı Damad İbrahim Paşa, kazasker Baki Efendi, vezir Cerrah Mehmed Paşa ve Cigala-zâde Sinan Paşa onun grupuna dahil olup, kendisine sadaretin temini hususunda mühim rol oynamışlardı. Binaenaleyh, memleket menfaatlarından ziyade kendi çıkarını düşünen Sinan Paşa için, köprübaşı sayılan mühim mevkilere kendi adamlarını yerleştirmek için İstanbul'da oyalanmasına lüzum yoktu. Bu sebeple, sadrazamlık makamına oturuşunun haftasına cepheye gitmek üzere Davudpaşa karargâhına çadırını kurdurmuş iki gün sonra da harekete geçmiştir (18 temmuz 1595 - 11 zilkade 1003). Sadaret kaymakamlığı makamında değişiklik yapılmamış, İbrahim Paşa yine ayni vazife ile İstanbul'da kalmıştır.

Koca Sinan Paşa Edirne'den sonra Çalık-kavak (veya Çalı-kavak) boğazından geçmiş, Şumnu ve Hezargrad üzerinden ilerliyerek Ağustosun ilk haftası içinde Rusçuk'taki ordu karargâhına ulaşmıştır. Bu arada İstanbul'dan yedi adet kadırga ile gönderilen mühimmat da gelmiş olduğundan, Ferhad Paşa'nın başlatıp onun ayrılmasından sonra inşaatı bitirilen köprüden karşıya Yerköyü'ne geçilmiştir (23 ağustos 1595). Tuna aşılınca düşman toprağına girilmiş olduğunu gözönünde bulunduran Serdar Koca Sinan Paşa, yolun buradan ötesini muharebe yürüyüşü ile katetmek istemiştir. Onun için Rumeli beylerbeyi Hasan Paşayı eyâleti askeri ile Çarhacılık vazifesiyle önden, göndermiş, Satırcı Mehmed Paşa'yı sağ kola memur etmiş, Selânik ve Niğbolu sancak beylerini de köprünün muhafazasına bırakmıştır.

Kalugeran muharebesi

Yerköyü'nden itibaren muharebe tertibatı alarak ilerliyen Koca Sinan Paşa'nın niyeti doğruca Bükreş'e yürümekti. Fakat ağaçlık ve bataklıklarla kaplı bir yer olan Kalugeran boğazında düşman kuvvetleriyle karşılaştı. Böylece, Bükreş'e dört mil mesafede olan Kalugeran (Çalugareni) mevki'inde düşmanla çarpışması icap etti.

Naima'nın kaydına göre; Türk kuvvetleri Kalugeran boğazında iken ilerde bulunan at-oğlanları yâni seyisler karşıdan kalabalık şekilde düşman alaylarının geldiğini görünce korkarak telâşa kapılmışlardı. Bu arada Koca Sinan Paşa'nın, at-oğlanlarının kapıldığı telâşın muharip asker sınıfına da sirayet ede-

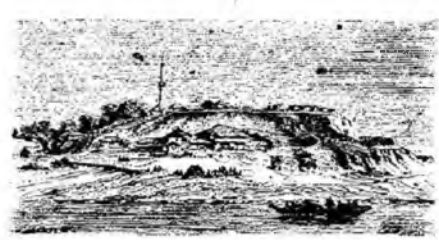

Osmanlı ordusunun Eflak savaşlarındaki üssü Rusçuk

bileceğini hesaplıyarak mevki'in müsaadesizliğine rağmen muharebeyi kabul ihtiyacını hissettiği tahmin olunabilir. Türkleri, böyle ağaçlık ve bataklık bir sahada muharebeyi kabul zorunda bırakmak keyfiyetini, düşmanın harekât plânının muvaffakiyetine bir delil saymak da mümkündü.

Koca Sinan Paşa, düşmanın ilerlediğini görünce bataklığın bazı yerlerine acele tahta döşetti. Yeniçerileri meşelik bir sahaya sokup, bir tepeye de on topluk bir batarya yerleştirdi; kendisi de Kalugeran köprüsü civarında bataklık bir sahada mevki aldı (24 ağustos 1595).

Orduların mevki ve hareket durumundan anlaşıldığına göre; Kalugeran muharebesi, voyvoda Mihai (Mihal) nin kumandasında bulunan Eflaklıların hücumu ile başladı. Çarpışmaların ilk safhasında Türk kuvvetleri üstünlük göstererek Eflaklılardan oniki top zaptedildi. Bu sırada telefata uğramakta olduğunu gören düşman bir az geri çekilirken Türk kuvvetleri de ona göre bir miktar ilerledi. Türk kuvvetlerinin mühim bir kısmı Kalugeran köprüsünden karşıya geçtiği zaman çarpışmalar daha çok şiddet kesbetti. Neticede Türklerden bir hayli insan, daha müsait araziden hücum eden düşmanın karşısında bataklığa saplanarak öldü. Hüseyin Paşa, Şam beylerbeyi Ayas Paşa-zâde Mustafa Paşa, Sivas beylerbeyi Haydar Paşa bataklıkta ölenlere dahildi. Satıcı Mehmed Paşa kaçarken yaralanmıştı. Serdar Koca Sinan Paşa da kaçarken bataklığa saplanmıştı, fakat Deli Hasan namında bir nefer sayesinde ölümden kurtuldu. Müverrih Naima'nın ifadesiyle: «küffarın bu hücumunda kendü dahi kaçup bir batağa düştü, ve atından ayrılup batağın bir yerinden çıkup bir yerine düştü, kâh oturup kâh dururken Hasan nam bir Rumeli bahadırı irişüp arkasına alup bataktan çıkardı. Mezbûr Deli Hasan «Batakcı» ismiyle iştihar bulup sonra Koca Sinan Paşa'ya delibaşı olmuştu».

O gün akşama kadar devam eden muharebede Türk kuvvetleri bataklıklara saplanan, hattâ biraz da kaçan askeri ile tehlikeli durumlar geçirmişse de, henüz muharebenin kat'i neticesi alınmamıştı. Ortalık kararıp gece oluuca Kalugeran köprüsünün bir tarafında Türkler, öteki tarafında biraz ileride Bükreş boğazının önünde Eflaklılar ordugâh kurmuşlardı. Akşamın ilk saatlerinde Eflak ordugâhında bir kısım asker ateşler yakıp hora tepmiş, bilâhara bunlar da uykuya yatarak gecenin derin sessizliği ortalığa hâkim olmuştu. İşte bu sessizlik arasında Türk ordugâhından müthiş infilâk gümbürtüleri etrafa yayıldı. Eflâklılar Türklerin baskınına uğradığını zannederek birbirine girip kaçışmağa başladılar. O arada Türk ordugâhında da kargaşalık oldu; fakat iş çabucak anlaşıldığından infilâklerin arkasını gülbank sesleri takip etti. Eflaklıları böyle birbirine katıp kaçırtan şey, bir yeniçeri neferinin yaptığı kaza idi. Yeniçerinin toplar üzerinde bulunan fitili kazaen ateş almış, ilk patlamadan çıkan alev yakınında bulunan barut mahfazalarına sirayet ettiğinden, arka arkaya gümbürtüler olmuştu.

Koca Sinan Paşa'nın Bükreş ve Tergovişte'yi dolaşması

Bu infilak Koca Sinan Paşa'nın hiç beklemediği ve inanamıyacağı bir netice vermişti. Sabah olup ortalık aydınlandığı zaman Eflaklıların tamamen çekilip gittikleri duyuldu. Koca Sinan Paşa evvelâ buna inanmadı. Düşmanın bir hilesine hamlederek etrafa akıncı kolları gönderip iki gün orada bekledi. Akıncıların yakaladığı esirlerin ifadesinden voyvoda Mihal'in Bükreş'i yakıp yıktıktan sonra Tergovişte üzerinden Erdel sınırına gittiği öğrenildi.

Bunun üzerine Koca Sinan Paşa Bükreş'e yürüdü ve büyük bir gösterişle şehre girdi. Bükreş'in bir kaç kilisesini camiye tahvil ettirdi ve bunların en büyüğünde 1 eylûl 1595 günü cuma namazını kıldı. Ayni gün topladığı bir harp meclisinde Bükreş ve Tergovişte'de birer kale inşasına karar verdirdi. Şehrin varoşunda eski bir kale yeri olan «Aleksandra voyvoda manastırı» nın bulunduğu saha bu maksat için muvafık görüldü. Vakit kaybedilmeden derhal çalışmalara başlandı. Bazı yerler tamir edildi. Oniki günlük bir faaliyet sonunda ahşap bir kale meydana getirildi. Bükreş'e bir miktar top ve cephane ile,

daha önceden Eflak valisi tayin edilmiş olan Satırcı Mehmed Paşa'nın emrine bin yeniçeri ve bin kul-oğlu neferi bırakıldı.

Koca Sinan Paşa, Bükreş'ten Tergovişte (Târgovişte) ye teveccüh etti. Bükreş'in 90 kilometre kadar kuzey-batısında bulunan Tergovişte'ye de harpsiz girildi (18 eylûl 1595). Âsi voyvoda Mihal Bükreş gibi burayı da tahrip ve tahliye etmişti. Serdar Koca Sinan Paşa, voyvodaların eski merkezi olan bu şehri de tahkim etmek istedi. Bir aylık çalışma ile Tergovişte'de de ahşap bir kale yapıldı. Ali Paşa kalenin muhafızlığına tayin edildi, Amasya sancak beyi olan Koçu Bey de onun maiyetine verildi. Hammer'e göre (c: 7 s: 203); Tergovişte muhafızlığına bırakılan askerin miktarı 3500 kişi idi.

Her iki şehirde de top mermisine ve ateşe tahammül edemiyecek ahşap kaleler yapan ve içerisine kifayetsiz kuvvetler bırakan Koca Sinan Paşa 17 ekim (12 safer 1004) de Tergovişte'den ayrıldı. Bir konaklık mesafe ancak katetmiş olduğu sırada, voyvoda Mihal'in Tergovişte'yi kuşattığı görüldü. Eflak voyvodasının ilk işi yeni yapılan ahşap kaleyi şiddetli bir top ateşine tutmak olmuştu. Ordunun bulunduğu mevkiden top sesleri iyice duyuluyordu. Tergovişte muhafazasına bırakılan Ali Paşa serdardan yardım istemekteydi. Serdar Koca Sinan Paşa ise, düşmandan uzakta olmadığı halde, geriye dönme teşebbüsünde bulunmadı ve Rumeli askerlerinden beş altı bin kişilik imdat göndermekle iktifa etti. Bunlar ordugâhtan ayrıldıktan biraz sonra, orman içine gizlenmiş üç yüz ulahın hücumuna maruz kaldılar. Ne kadar garip ve utanılacak hâdisedir ki, bu kadar sayıda kuvvet üç yüz Eflaklının karşısında mağlup ve perişan oldu. Bunun üzerine askerin maneviyatı sarsıldı. Naimâ'nın (c: 1 s: 136) dili ile: «askere dehşet müstevli oldu». Maneviyatı bozulanların, daha açıkcası korkuya kapılanların en başında, muhtemelen Serdar Koca Sinan Paşa'nın bizzat kendisi vardı. Ordunun iyi idare edilmediği muhakkaktı. Tedbirsizlikler ve işlenen hatalar yüzünden Türk askeri kütleler halinde erimekteydi. Bu erime de, büyük bir devletle yapılan muharebeler neticesinde değil, metbu'una isyan eden bir beyin karşısında vuku buluyordu. Şimdiye kadar büyük zaferler kazanmış bir ordunun mensupları için bu durum hakikaten üzüntü verici ve gururları incitici bir haldi.

Tergovişte muhafızlarının akibetlerine gelince, bu cidden tüyler ürpertici bir şeydi. Eflak voyvodası Mihal'e karşı üç gün mukavemet eden muhafızlar, ahşap kalenin tahribi ile düşmanın eline esir düşmüşlerdi. İşte vahşi ruhlu voyvoda hunharca cinayetini bu zavallılara karşı tatbik ile muhafızların kumandanları olan Ali Paşa ile Koçu Bey şişe geçirildi. Bu ıstırap kâfi gelmiyormuş gibi hafif yanan ateşte kızartılarak öldürüldü. 3500 kişilik asker topluluğu da kazıklara oturtuldu. Osmanlı tarihlerinde «Kazıklı voyvoda» diye anılan Eflak'ın Fatih Mehmed zamanındaki voyvodası Üçüncü Wlad (Vlad Tepeş) biçiminde (İkinci ciltte 1152 inci sayfaya bakınız) hunharlık gösteren bir voyvodaya daha rastlanmış oluyordu.

Akıncı ocağının sönmesine sebep olan facia

Serdar Koca Sinan Paşa Tergovişte dönüşü Bükreş'ten geçerken burada onbeş gün kalınacağını bildirdi. Lâkin maneviyatı bozulmuş olan asker bir an önce Eflak'ı terketmek istiyordu. Onun için ilân edilen istirahat günleri dolmadan harekete geçildi. Koca Sinan Paşa Bükreş'ten ayrılırken bir ay kadar önce yaptırdığı ahşap kaleyi yaktırıp tahrip eyledi, buranın muhafazasına memur eylemiş olduğu iki bin kişilik kuvveti de yanına aldı. Eflak'ı terketmek üzere Bükreş'ten Yerköyü'ne doğru yapılan bu çekilişin intizamsız cereyan ettiği muhakkaktı. Toplar ve mühimmat arabalara yüklenmişti. Asker büyük bir kalabalık halinde Yerköyü'ne doğru ilerliyordu. Bu şekilde Yerköyü'ne gelindiği zaman serdarın emriyle üç oturak yapıldı, yâni istirahat için üç gün orada kalındı. Bu müddet zarfında, daha önceden Eflak'ın içerlerine dalmış olan akıncı kolları da dönerek Yerköyü'ne gelmiş olduklarından insan ve malzeme kalabalığı daha da artmış vaziyetteydi. A-

kıncılar binlerce arabalık ganimet ve bol miktarda esir getirmişlerdi.

Eflak harekâtı boyunca birtakım hataları görülen Serdar Koca Sinan Paşa, esas büyük hatayı Yerköyü köprüsünden geçileceği sırada işledi. Akıncıların getirmiş olduğu ganimet ve esirlerden hums-u şer'i yâni beşte bir hazine hissesi alınmasını emretti. Köprü üzerine ganimeti gözden geçirip hazine hissesini tahsil edecek memurlar koydu. Bu vaziyet hem köprüden geçiş zamanının uzamasına, hem malzemenin köprü önüne ve üstüne yığılmasına, hem de düzensizliğe sebep oldu.

Yerköyü köprüsünden böyle bir geçiş yapılırken Eflak voyvodası Mihal (Mihail) in yaklaştığı haber alındı. Koca Sinan Paşa bunu duyunca geceleyin kendisi hemence karşıya geçti. Hazine vergisinin tahsilinden vazgeçildiğini bildirerek geçişin sür'atle icrasını emretti. Lâkin askerin geçişi tamamlanmadan Eflak voyvodası Mihal Yerköyü'ne ulaşarak derhal hücuma geçti (27 ekim 1595). Mihal'in hücumu başladığı sırada daha akıncıların büyük ekseriyeti Tuna'nın karşı yakasına geçmemişti. İşte büyük facia bu arada cereyan etti. Akıncıların pek mühim kısmı ve daha bir miktar asker voyvoda Mihal'in darbeleri altında mahvolup gitti. Bu facia müverrih Naimâ'nın kalemiyle (Tarih-i Naima c: 1 s: 137) şöyle anlatılmaktadır:

«Küffar askerin sürüp yakına geldiği malûm oldukta, ol maldan geçülüp, Sinan Paşa gece ile geçüp cümle askere izin verildi. Sabah olunca yeniçeri, toplar ve cephanenin bir miktarı ile geçüp, henüz sair ağırlık yerinde dökülüp kaldı. Endişeden ortalık rûz-u harş gibi birbirinden gâfil ve mütehayyir iken sabahleyin küffar alayları zâhir olup gelüp Yerköyü sahrasına tabur kurdular.

Yerköy'den bir görünüş

Ve ağırlıklara hücum edüp yağma ve garete başladılar ve bir güruhu piyade alaylar ile hınzir misali Tuna yalısından yürüyüp bayırdan top tüfenk atarak köprüyü ortadan kestiler. Üzerinde olan asker ve ağırlık Tuna'ya dökülüp, bazıları köprü üzerinde meded Allah! diyerek Tuna akıntısı ile gidüp feryad-u figan cihana zelzele verdi. Bu vak'ada suyun öte canibinde kalıp beri tarafa geçemeyen ehl-i islâma küffar amansızca kılıç koyup bir kişiye âman vermeyüp kanların sel revan gibi akıttı. Nice bin nüfus ortalıkta zâyi ve telef olup akıncı taifesinin ekseri karşı yakada bulunmağla, hiç bir fert halâs olmayup, ol zamanda akıncının kökü kesilüp münkariz oldu. Ve top ve cebehanenin ekserisi düşmana nasip oldu, Yerköyü varoşunu düşman yakup kal'asını döğmeğe başladılar. Bu mertebe musibet ve hasarat bir vakitte vâki ve böyle inhizam bir tarihte zuhur ettiği duyulmamıştır».

Eflak voyvodası Mihai, Türk akıncı ocağının (bu cildimizde 1508 inci sayfaya bakınız) sönmesine yol açan bu muvaffakiyetini, Yerköyü'nü zaptetmek suretiyle biraz daha büyülttü. Köprü önündeki Türk kuvvetlerinin imhası biter bitmez Yerköyü (Giurgiu) nü muhasara ile top ateşine tuttu. Üç günlük muhasarayı müteakip şehri alınca Türkleri tamamen kılıçtan geçirtti. Bu iş de bitince, âdeta alay ediyormuşcasına, karşıya Türkler tarafına bir miktar top ateşi açtırdı. Daha sonra Yerköyü'nü yakıp yıktı ve nihayet burada ele geçirdiği kırk topu da yanına alarak Yerköyü'nden uzaklaştı. Âsi voyvoda Mihal'in böyle birdenbire Yerköyü önünden uzaklaşması sebebini, Kırım hanı Gazi Giray'ın Boğdan arazisine girdiğini öğrenmiş olmasına bağlamak mümkündür.

Bu vesile ile bir noktaya işaret etmek gerekir: Naimâ tarihinin birinci cildinin 138 inci sayfasında kaydedildiği veçhile; Serdar Koca Sinan Paşa mağlubiyete uğradığı, akıncılar mahvolduğu sırada İstanbul'a Kırım hanından nâme ve ağalar gelmişti. Kırım hanı Gazi Giray'ın bu nâmesinde: Kırım han-zâdelerinden birine Eflak beyliği verildiği taktirde, âsi voyvoda Mihal ile islâmiyetten tekrar hıristiyanlığa dönmüş bulunan Rıdvan'ın yakalanarak hükûmete

teslim edileceği bildirilmekte idi.

Hanın teklifi, Osmanlı hükûmeti tarafından gayet tabii olarak kabul edilmedi. Devlete bağlılığı ile Osmanlı hükûmeti üzerinde iyi tesir uyandırmış olan Gazi Giray gibi bir şahsiyetin bile, Osmanlı hükûmetinin sıkıntılı vaziyetinden istifade ile, Kırım hanlarının idare sahalarını genişletmek hedefini gözetmiş olması, nazarı dikkati celbedecek bir hâdisedir.

Avusturyalıların Estergon'u (Gran) zaptetmesi

Koca Sinan Paşanın Eflak'ta meşgul olduğu 1595 yazında Macaristan sınırında da bir takım hâdiseler cereyan etmekteydi. Bu hâdiselerin en ehemmiyetlisi Avusturyalıların Estergon'u zaptıdır.

Avusturyalıların Estergon'a tecavüzleri vuku bulduğu sırada Vezirîâzam Koca Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa, birtakım beylerbeyi ve sancak beyleri de emrine verilmek suretiyle Macaristan hududunun muhafazasına memur edilmiş bulunuyordu.

Osmanlı tarihlerinde «Estergon» ve «Usturgun» şeklinde kaydedilen, Almanların «Gran», Macarların «Esztergom» dedikleri bu şehir, Budin'in kuzey batısında ve Tuna nehrinin sağ kenarındadır. Şehrin almanca adını taşıyan Gran suyu burada Tuna'ya karışır.

Tuna üzerinde önemli bir mevki olan Estergon'u Avusturyalılar 1594 yazında da kuşatmışlar, fakat bilahare muhasarayı kaldırmak zorunda kalmışlardı. Şimdi ise, bir sene öncekinden daha fazla kuvvetlerle gelmişlerdi. Naîmâ, Peçevî, Topçular kâtibi Abdulkadir Efen-

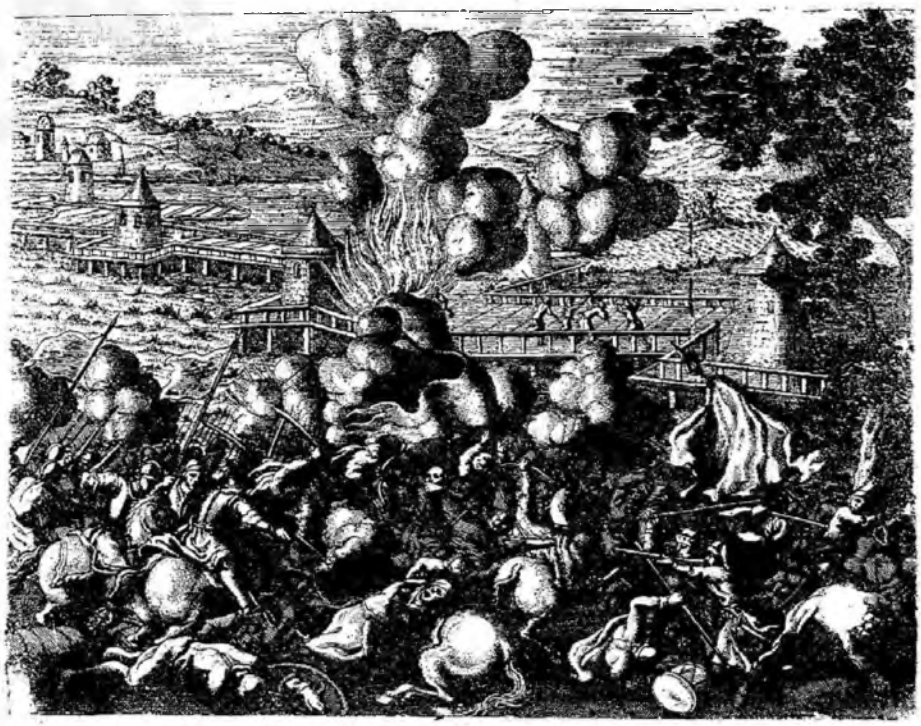

Yerköy'deki köprü başında akıncılarımızın imhasile neticelenen baskın (Ricaut'dan)

di ve Âli'nin tarihlerinde Avusturya kuvvetinin 70 bin kişi olduğu belirtilmektedir. Hammer rakam vermemekle beraber, Prens Mansfeld'in kumandasında Almanya'nın, Macaristan'ın, Bohemya'nın, İtalya'nın ve Belçika'nın en maruf asilzadeleri toplanmıştı diyerek, en meşhur şahsiyetlerin isimlerini saymak suretiyle, Avusturya ordusunun kalabalık durumunu zımnen ifade etmiş bulunmaktadır. Osmanlı tarihlerinin ekserisi, Prens Mansfeld'in emrindeki orduya karşı çıkan Türk kuvvetlerini umumiyetle onbin kişi olarak kabul ederler.

Estergon'un muhasara ve Avusturyalılar tarafından zaptı ehemmiyetli bir hâdise olduğu halde, o devirde hayatta bulunan Osmanlı tarihçilerinden Peçuy'lu İbrahim (Peçevî) Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi ve Gelibolu'lu Âli'nin eserlerinde bile, Estergon muhasarasının başlama ve bitme tarihleri arasında ya mubayenet vardır, veyahut da gün tarihi zikredilmemiştir. Meselâ, Estergon'un teslim müzakerelerinde bizzat bulunmuş olan Peçevî bile gün tarihini kaydetmemiştir. Müdekkik bir vak'anüvis olan ve bu senelere ait hâdiseleri yazılmış eserlerden istifade suretiyle eserine geçirmiş bulunan Mustafa Naima ise; muhasaranın başlamasını 1003 zilkade evahiri (1595 ağustos başları), şehrin teslimini de 1004 safer evaili (1595 ekiminin birinci haftasının son günleri) şeklinde kaydeder. Böylece, kalenin teslim tarihinde Hammer'in kabul ettiğinden bir ay farklı bir tarih verir.

Estergon (Gran) u muhasara eden Avusturya kuvvetleri kumandanı Prens Mansfeld

Hâdiselerin cereyanı sırasında hayatta olan Osmanlı müverrihleri ile Batılı tarihçilerin verdikleri bilgiler birbirleriyle karşılaştırıldığı takdirde: Avusturyalıların, Temmuzun ilk günlerinde Estergon önüne geldikleri, onların gelişleriyle şehrin üzerinde düşman tazyikinin göze çarptığı, esas ve tam manasiyle şiddetli muhasara muharebelerinin ise, Ağustosun 4 ünde başlıyarak şehrin düşüş tarihi olan 2 eylûl veya ekimin ilk haftasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Prens Mansfeld'in emrindeki büyük Avusturya ordusu Estergon önlerine geldiği zaman, Macaristan serdarı Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa düşmanın Budin üzerine yürüyeceğini zannederek orada kalmıştı. O sırada Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa (Lala Mehmed Paşa diye de marûf olan bu şahsiyet Bosnalı ve Şahin-oğlu ailesindendir), Budin beylerbeyi Sofu Sinan Paşa, Temeşvar (Tamşvar) beylerbeyi Mihaliç'li Ahmed Paşa, Halep beylerbeyi Mahmud Paşa, Sigetvar beylerbeyi Tiryaki Hasan Paşa, Yanık (Raab) beylerbeyi Osman Paşa (bütün kaynaklar Sigetvar ve Yanık beylerbeyinden bahsetmekte oldukları cihetle, bu iki şehirin, kısa bir müddet için beylerbeylik merkezi addedildiği anlaşılıyor) gibi kimseler mevcuttu. Osmanlı tarihcilerinin sarih bir şekilde bildirmemelerine rağmen, vaziyetten anlaşıldığına göre; Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa, ya maiyetindeki kumandanların ikazı üzerine, veyahut da Estergon'dan gelen yardım talepleri karşısında Budin'den kalkıp Estergon'a teveccüh etmiş görünüyor. Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın, emrindeki kuvvetleri kifayetsiz bulduğu için birdenbire Estergon'un imdadına koşmakta gevşek davranması ihtimali de mevcuttur. Başvekâlet arşivinde 73 nu-

maralı Mühimme defterinin 86 ve müteakip sayfalarında mevcut 1003 zilkade (Temmuz 1595) tarihli hükümler bu bakımdan nazarı dikkati celbedecek bir mahiyet taşımaktadır. Zira mezkûr hükümlerin Budin, Tamışvar, Bosna vesair beylerbeylerine yazılmış olanlarında; Estergon'a yardım göndermeleri; İstanbul, Galata, Üsküdar ve hâslar kadılarına yazılanlarda da: İstanbul'da hanlarda bulunan dirliğe mutasarrıf herkesin defter edilerek sevkolunması, firariler varsa, idamları cihetine gidilmesi bildirilmektedir. Asker kaçakları meselesine işaret etmiş olması bakımından da üzerine ayrıca parmak basılması icap eden bu hükümlerle, Osmanlı tarihçilerinin, bir sürü beylerbeyi ismi sıralamalarına rağmen Koca Sinan Paşa-zâde'nin emrindeki kuvvetlerin on bin kişi olduğuna dair verdikleri rakam arasında bir münasebet kurmak da mümkündür. Mamafih, eski Osmanlı tarihcilerinin bu mevzuda kifayetsiz bilgi vermeleri yü-

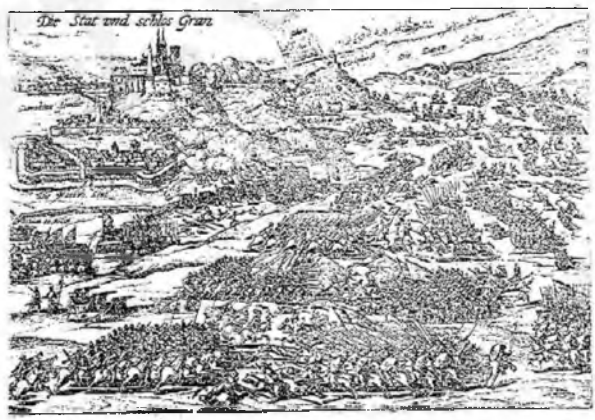

Bu iki resimde, Estergon'un Avusturyalılar tarafından geri alınmak üzere muhasarası, ve mahsurlara yardıma gelen Osmanlı ordusunun düşmanla muharebesi görülmektedir

(Resimler Macarca A Magyar Nemzet Története adlı tarihten alınmıştır)

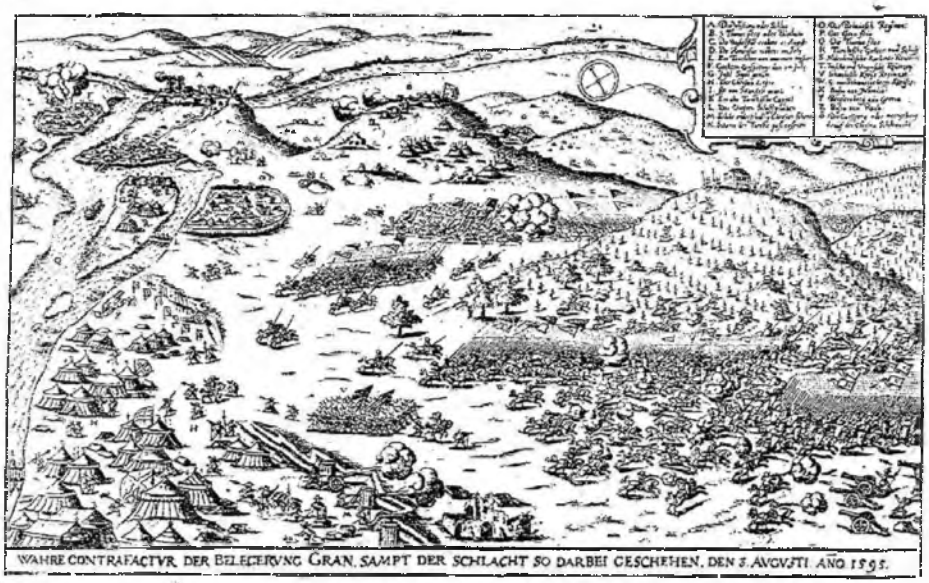

zünden, çeşitli ihtimal ve mütalâalar serdetmemiz mümkünse de, hata veya noksanlıkların esas itibariyle, mes'ul mevkide bulunan Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya teveccüh edeceğinde şüphe yoktur. Meselâ, Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa emrindeki kuvvetler, ekseri Osmanlı tarihcilerinin kaydettiği şekilde hakikaten 10 bin kişiden ibaret idiyse, bununla, kendisinden yedi misli fazla bir kuvvetin üzerine yürünmesi, şüphesiz açık bir hatadır. Bu kadar az kuvvet, ya tâciz hareketi için, veyahut da imkân ve şartların müsaadesi muvacehesinde, arkadan daha fazla kuvvet gelinceye kadar kaledeki muhafızları artırmak üzere kullanılabilirdi.

Estergon muharebesinin cereyan şekline gelince: Koca Sinan Paşa-zâde emrindeki kuvvetlerle Estergon önlerine geldiği (4 ağustos) günden itibaren dört gün üst üste çarpışmalar olmuş ve serdarın idaresizliği yüzünden başarısızlığa uğranılmıştır. Peçevî ve Naimâ'nın kaydettiğine göre; korkak bir adam olan Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa, çarpışmaların dördüncü günü, cesaretlenmek için içki içmiş ve bu yüzden sarhoş olmuştur. Vaziyet hayli nezaket arzederken Mehmed Paşa atının üzerinde kusmağa başlamış ve böyle kendisini kaybetmiş durumdayken, askere, «hemen yürüsünler» yâni hücum etsinler diye emir vermiş. Serdarın emrini, çavuşlar Yanık beylerbeyi Osman Paşa'ya bildirdiklerinde o: «bu sefihin sözünü işitmekten ölmek yeğdir» diyerek, siperdeki düşman üzerine hücuma geçmiş ve vuruşarak ölmüştür. Buna rağmen düşmanın Tuna kenarındaki bir tabyası hücumla alınmış ve bunun üzerine çarpışmalar şiddet kesbetmiştir. Muharebe şiddetini muhafaza ederken serdar birdenbire çekilip Budin yolunu tutmuştur. Naimâ'nın kaleminde bu nokta şöyle anlatılmaktadır: «asker meydanda birbirine karışmağa karib olup, top ve tüfenk atılırken serdar asker sındı (yâni korktu) sanıp yanındakilerle yüz döndürüp, Budin'e doğru teveccüh etmekle sairleri dahi firar ve Budin yolunu ihtiyar eylediler».

Serdar Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa ile birlikte askerin büyük kısmının kaçışından Sigetvar beylerbeyi Tiryaki Hasan Paşa ve Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa ilk anlarda haberdar olmamışlardı. Tiryaki Hasan Paşa vaziyeti öğrenip de serdarın karargâhına geldiği zaman, kurulu bırakılmış çadırlarda hiçbir ferde rastlamadı. Eşya ve ağırlıklar olduğu gibi duruyordu. Bu vaziyet karşısında, kendi emrindeki askere eşyaların kıymetlilerini toplattı. Naimâ, Peçevî ve sair müverrihlerin Sultan Süleyman yadigârı olduğunu ittifakla belirttikleri büyük varadin topu ile bir kısım top ve eşyları derhal arabalara yükletip Budin'e sevketti.

Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın birdenbire çekilip gidişini düşman evvelâ Türklerin bir hilesine atfetmişti. Bir hayli saatler geçtikten sonra vaziyeti anlayınca sahipsiz şekilde boş bırakılan Osmanlı çadır ve sair eşyaları Avusturyalılar tarafından zaptedildi. Avusturya kumandanı kaçan Türk kuvvetlerinin arkasından takipçi gönderemedi. Estergon'da sapasağlam Türk kuvvetlerinin mevcut oluşu düşmanın böyle bir teşebbüsüne mâni teşkil etmekteydi. Esasen Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın kaçtığı günün gecesinde Estergon kalesine bin dört yüz kişilik bir Türk kuvveti girmişti. Âli (basılmamış kısım sayfa 441), Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi (Esat Efendi kütüphanesi nüshası sayfa 7), Naîma (C: 1, S: 134) ve Peçevî'nin ifadelerine nazaran; Sokullu ailesinden olan Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa ve Kızıl Ahmedlilerden Şemsi Paşa'nın oğlu Bolu sancakbeyi Mahmud Paşa'nın emrindeki askerlerden mürekkep olan bu 1400 kişilik Türk kuvveti, Koca Sinan Paşa-zâde'nin kaçmasından sonra etraflarının düşman askeri ile çevrildiğini gördükleri için kaleye dahil olmuşlardır. Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa'nın akrabasından olan Estergon muhafızı Kara Ali Bey, Koca Sinan Paşa-zâde Budin'e doğru çekilip gittiği zaman bir tepenin gerisinde bulunan Anadolu beylerbeyinin bundan haberdar olmadığını farkederek bir kaç kahramanla beraber kaleden çıkıp onun yanına gitmiş ve vaziyeti izah ederek bir an önce çekilip gitmelerini söylemiştir. Fakat Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa, bu arada etrafının düşmanla çevrildiğini görmüş ve oradan

uzaklaşmanın müşkilâtını gözönünde bulundurarak çaresiz kaleye dahil olmuştur. Mehmed Paşa kaleye girdiği sırada bile Kara Ali Bey, kalede mahsur olan yeniçeri ve kul-oğlu bir müddet sonra sıkışınca kaleyi teslim etmek isterler, bu takdirde teslim suçu size ait olur, onun için düşman ganimet toplamakla meşgulken ikiyüz bahadırla derhal buradan uzaklaşın demişse de Mehmed Paşa bunu kabul etmemiştir.

İşte asıl bundan sonra Estergon muhasarası tam mânasiyle şiddet kesbetmiştir. Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa ile Bolu sancak beyi Şemsi Paşa-zâde Mahmud Paşa'nın Sigetvar'a dahil olmalarını müteakip, muhasara muharebelerini idare eden Avusturya kumandanlarından Palffy Miklos (Palfi Mikloş) ve Nadasdy (Nadaşdi) Estergon kumandan ve sancak beyi Kara Ali Beyi müzakereye davet etmişlerdir. Kara Ali Bey'in yolladığı adamlara Avusturyalılar teslim teklifinde bulununca, o, askerlik vazife ve şerefine yaraşır bir cevapla: teslim yerine ölümü tercih edeceğini, bu arada kaleyi de tahrip eyliyeceğini bildirmiştir.

Kara Ali Bey'in Avusturya teklifini reddinden sonra düşman bütün dehşeti ile Estergon'a yüklenmiş ve kale her gün bin beşyüz ilâ bin sekizyüz gülle atılarak dövülmüştür. Estergon'da su sıkıntısı başgösterdiği sırada Kara Ali Bey vurularak ölmüş, onun yerine kumandayı Anadolu beylerbeyi almıştır. Bu hal ile Mehmed Paşa bir müddet daha dayanmışsa da bilhassa su sıkıntısı dayanılmıyacak hâl almıştı. Muhasara edilenler arasında bizzat bulunmuş olan müverrih Peçevi'nin kalemiyle: «sahrınç etrafında şiddet-i hararetten mermerleri yalayan ve bir katre su diyü can virüp can alan elsiz ve ayaksız» yaralıların inlemeleri tahammül edilmez dereceyi bulmuştur.

Bu kadar uzun müddet dayanmaya rağmen Koca Sinan Paşa-zâde'den bir yardım gelmediğini gören Mehmed Paşa, kaledeki yeniçeri ve kul-oğullarının da tazyiki üzerine düşmanla müzakereye yanaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Peçevi'nin anlattığına göre, teslim olunmasını isteyen yeniçeriler, Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa'yı ve Kara Ali Beyin şehadetinden sonra Estergon beyliği tevcih edilen Seyyid Beyi sıkıştırmışlar, hattâ bunları birkaç yerinden yaralamışlardı. O günlerde Avusturyalılar esir etmiş oldukları Koban (Kopany) Beyi Abdullah Beyi getirerek istihkâmlar üzerine dikmişlerdir. Bu hareketleriyle, Türklerin hem maneviyatlarını iyice sarsmak, hem de o mıntıkada Türk topçusunun ateşine mâni olmak istemekte idiler.

Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa Estergon'u teslim zorunda kaldığı zaman, teslim ve vire şartlarını görüşmek üzere Şemsi Paşa-zâde Mahmud Paşa'yı Nadasdy ve Palffy Miklos'a gönderdi. Mehmed Paşa'nın kâtibi Ahmed Çelebi ile müverrih Peçuy'lu (Peçli, Peçevi) İbrahim Efendi de müzakere heyetine dahildi. Nihayet kadın ve çocuklar dahil olmak üzere bütün kale sâkinlerinin Avusturya gemileri ile Vişegrad'a nakli kararlaştı. Böylece, son ferdleriyle birlikte kumandan Mehmed Paşa da yaralı vaziyette kaleyi terkederken, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1543 seferinde fethedilmiş olan Estergon kalesi elden çıkmış oluyordu. Naimâ'ya göre 1004 safer başlarında (1595 ekim), Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi'ye göre, safer sonlarında (1595 ekiminin son ve kasımının ilk günleri) vuku bulan bu teslimden itibaren Estergon on sene Avusturya elinde kalacaktır.

Türkler Estergon'u tahliye edip de Avusturyalılar kaleye dahil olunca şehir galiplerin tahribinden masun kalamadı. Bu noktaya işaret eden Hammer, tarihinin yedinci cildinin 206 ncı sayfasında: «Türkler, istilâ müddetleri zarfında, antikalara, hattâ şehrin tablolarına hürmet göstermişlerdi; onların el dokundurmaksızın muhafaza ettikleri kale galibin kaba barbarlığından kurtulamadı» demektedir.

Vişegrad kalesinin düşmesi

Vişegrad'a kadar Avusturyalılar tarafından nakledilen Estergon müdafileri oradan 40-50 gemi ile Budin'e hareket ettikleri zaman burasının da Avusturyalılar tarafından muhasara edildiği görüldü. Vişegrad (Wissegrad) şiddetle sıkıştırılmaktayken, Budin'in eski yeni-

çeri ağası olan Osman Ağa adında birinin hıyaneti üzerine kale düştü (8 eylül 1595). Bu hainin, Türklerin barut depolarının yerlerini gizliden haber vermesi üzerine, kuvvetli bir Avusturya müfrezesi âni ve cür'etli bir hareketle barutları zaptetti. Türklere hıyanet eden Osman Ağa, Vişegrad'ın düşmesini sağlayınca hıristiyanlığa dönmek suretiyle eski dinine avdet etmiş oldu.

1595 senesi yazında Avusturya sınırının diğer sahalarında cereyan eden çarpışmalara da kısaca temas eden Hammer; Vişegrad'ın düşmesini müteakip Vaç (Waitzen) kalesinin, buranın sancak beyi olan muhtedi Mehmed Bey tarafından yakıldığını; yine ayni mevsim içinde Hırvatistan hududundaki Klis kalesinin Lankoviç tarafından zaptedildiğini, fakat Türklerin Klis'i hemence istirdat eylemiş olduklarını; Türkler elindeki Baboça (Babofça, Baboçka, Babocsa) kalesinin Zerini tarafından, Avusturya elindeki Petrina kalesinin Hadım Ahmed Paşa tarafından zaptedildiğini; Kostaniça karabasının Hırvatistan hududu kumandanı Sigismund dö Heberştayn tarafından, Solnuk (Szolnok) un Macarlar tarafından, Lipve'nin Türkler tarafından sıkıştırılıp ele geçirilemediğini kaydeder.

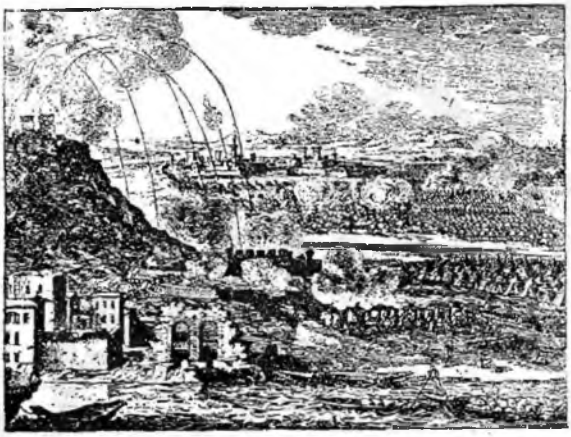

Vişegrad'ın Avusturyalılar tarafından muhasarası

Lala Mehmed Paşa'nın Sadrıâzamlığa tayini

1595 yılı sefer mevsimini teşkil eden yaz boyunca ve sonbaharın ilk ayları zarfında, cephenin hemen her tarafından İstanbul'a fena haberler gelmekte devam etti. Gerek Eflak cephesinde, gerekse Macaristan hududunda mağlûbiyetler birbirini takip etmiş; bir takım şehirler elden çıkmış ve bu arada pek çok Türk kanı akıtılmıştı. Bu kadar sık mağlûbiyetlerde serdarların idaresizliğinin bir rolü olması lâzımdı. Nitekim o devrin tarihcileri, mağlûbiyetlerin sebebini serdarların korkaklık ve idaresizliğine atfetmektedirler. Meselâ: müverrih İbrahim Peçevî, Koca Sinan Paşa ve oğlu hakkında hayli şiddetli bir lisan kullanarak, muvaffakiyetsizliklerin mes'uliyetini serdarlara yükler. Peçevî'den çok yumuşak ve mutedil bir dil kullanan Naima bile: «Canib-i Eflak'ta Sinan Paşa'nın su-i tedbiriyle asakir-i islâmın inhizamı ve oğlunun korkaklığı sebebiyle, Estergon'da küffarın zafer bulduğu, ve kendünün can atup Budin'e kapanup bir işe kaadir olamadığı haberleri gelüp ehl-i islâm ve erkân-ı devletin ciğerleri büryan oldu» diyerek İstanbul'daki teessüre de işaret eder.

Şimdiye kadar hudutlardan zafer haberleri almaya alışmış olan İstanbul halkı üzerinde bu mağlubiyetler hakikaten acı tesirler husule getirmişti. Halk gibi bütün saray mensupları da umumi teessüre iştirâk etmekteydi. Şeyhülislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi 1 eylül 1595 günü padişahın kendisini kabulü sırasında, cephelerdeki durum konuşulurken fırsattan istifade ederek, Ali Çelebi'nin kaleme aldığı bir şiiri hükümdara sundu. Umumi teessürü belirten bu şiir padişah üzerinde hayli müessir oldu.

İşte İstanbul'daki hava böyleyken, Eflak'da üst üste başarısızlıklara maruz

kalmış olan Veziriâzam Koca Sinan Paşa hükûmet merkezine dönmekteydi. Küçük Çekmece'ye geldiği sırada sadaretten azli ile Malkara'ya nefyi hakkındaki hatt-ı hümâyun kapıcılar kethüdası tarafından kendisine tebliğ olundu. Koca Sinan Paşa İstanbul'a dahil olamadan Malkara'nın yolunu tuttu.

Üçüncü Mehmed, mühr-ü hümâyunu Lala Mehmed Paşa'ya tevcih etti (19 kasım 1595). Ferhad Paşa'nın idamına sebep olan ikinci vezir İbrahim Paşa bu defa da, pek fazla beklediği sadaret makamına nail olamadı. Manisa'lı ve zeamet sahibi bir Türkün oğlu olan Mehmed Paşa, Üçüncü Mehmed'in şehzadeliğinde kendisine lalalık ettiğinden «Lala Mehmed Paşa» diye tanınır. Lala Mehmed Paşa, Yavuz Selim'in son ve Kanunî Süleyman'ın ilk sadrazamı olan Pîrî Mehmed Paşa'dan sonra Türk asıllı ilk sadrazâmdır. Yânî Pîrî Mehmed Paşa'dan sonra 72 sene müddetle sadaret makamını fasılasız şekilde ırkan Türk olmayan kimseler işgal etmişlerdir. Ne yazık ki bu Türk asıllı şahsiyet veziriâzam sıfatiyle milletine hizmet imkânını bulamadan ecel yakasına yapışmıştır. Lala Mehmed Paşa veziriâzamlığa tayininin onuncu günü şîr pençeden ölmüştür.

Lala Mehmed Paşa ölünce ikinci vezir İbrahim Paşa yine sadrıâzam yapılmamış, taraftarlarının padişah nezdinde, devlet idaresinde tecrübeli ve umurdide olduğu şeklindeki telkinatı üzerine Koca Sinan Paşa tekrardan veziriâzamlığa getirilmiştir. Koca Sinan Paşa beşinci defa sadrıâzamlığa tayin edilirken onun doksanlık bir ihtiyar oluşu hesaba bile katılmamıştır.

Veziriâzam Koca Sinan Paşa'nın ölümü

Koca Sinan Paşa'nın beşinci sadareti aynı zamanda onun son sadareti oldu. Doksan yaşını aşkın bulunan Sinan Paşa 3 nisan 1595 tarihinde öldü.

Koca Sinan Paşa, son sadareti sırasında birdenbire İkinci Vezir Damad İbrahim Paşa'nın aleyhtarı kesiliverdi. Halbuki dördüncü sadaretine, Ferhad Paşanın idamında birinci derecede rol oynayan Damad İbrahim Paşa'nın kendisine taraftarlığı sayesinde havuşmuştu. Mevki, şöhret ve hattâ paraya düşkünlüğü ile nazarı dikkati celbeden Koca Sinan Paşa, bundan önceki sadaretinde cephelerde uğradığı muvaffakiyetsizlikler ve fazla yaşlılığı dolayısiyle Damad İbrahim Paşa'yı kendisine artık rakip görmeye başlamıştı. Eflak hâdiseleri üzerine, eskisi gibi, Koca Sinan Paşa'nın lehinde konuşmadığı anlaşılan Damad İbrahim Paşa ise, son zamanlarda sadrıâzamlık makamına fazlaca göz dikmişti. Koca Sinan Paşa tabiatiyle bunun farkındaydı. Onun için, Lala Mehmed Paşa'nın vefatını müteakip mühr-ü hümâyûn tekrardan kendisine verilince, mevkiinden aldığı kuvvetle Damad İbrahim Paşa'yı küçük düşürmeye ve bu yol ile kendi kusurlarını kapatmaya çalıştı. Bu cümleden bir hareket olarak, bir divan toplantısında: «kaymakamlığınızda her tarafa ehliyetsiz kumandanlar gönderdiniz ve bu suretle harbin kötü neticeler vermesine sebep oldunuz» diye Damad İbrahim Paşa'yı açıkça itham etmiştir. Başka bir gün de padişahın huzurunda: «Bana ihtiyar, düşkün demişler, İbrahim de böyle zan ediyorsa saray meydanına gelsin güreşelim, mızrakla vuruşalım!» dedikten sonra Damad İbrahim Paşa'nın kemerinden tutarak padişahın huzurundan çıkarmıştır.

Osmanlı tarihinde örneğine pek bolca rastlanan, millet ve memleket menfaatları yerine kendi çıkarını düşünen muhteris ve zayıf ahlâklı devşirme vezirler meyanında, Koca Sinan Paşa ismi en önde zikredilmesi gerekenlerden biridir. Onun zamanında hayatta olan Osmanlı tarihçileri hep aleyhinde kalem kullanırlar. Alman tarihçisi Hammer bile: «beş defa sadarete geçmiş olan bu sert Arnavut, yalnız hıristiyanlar için değil, bütün medeniyet için vahşiyâne bir kine sahip olup, ulema ve şairlerin başlarına bir âfet idi» demektedir. Koca Sinan Paşa'nın kusurlarını en fazla sayıp döken Osmanlı müverrihi olan Gelibolu'lu Âli, şairlerin onun aleyhinde söylediği şiirleri toplamak suretiyle, Koca Sinan Paşa'nın halk üzerinde bıraktığı tesiri aksettirmek istemiştir. Müverrih Selânikî'nin «Emin Bey» adında bir şairden naklettiği şu şiir, zamanında o-

na karşı duyulan nefreti açıkça göstermektedir.

Vâsıl-ı berzah Sinan Pâşây-ı hod rey-i anîd
Sâl-i ömrü zulm ile yetmişti doksan yâşına
Nasb-ı nefs itmişdi kesr-i ırzına her bî-kesün
Kasd iderdi bir fakirün ekmeğine âşına
Kalb-i sathinde oyoğ idi hiç terahumdan eser
Bakmaz idi kimsenin gözden akan kan yâşına
Her kese «toprak başına!» der idi, tarih dedüm
Nola öldü ise ol bed-âhd «toprak başına»

Koca Sinan Paşa hayatı boyunca büyük servet biriktirmiş bir veziriâzamdı. Kanuni'nin veziriâzamlarından Rüstem Paşa'da (ikinci ciltte 1107 inci sayfaya bakınız) olduğu gibi, bunun ölümünde de terekesinde tespit edilen menkul servet göz kamaştırıcı idi. Bunlar: 20 çekmece dolusu zebercet, 15 tane inci tespih, 30 roza elması, 20 miskal altun tozu, 20 ibrik, bir satranç takımı, elmaslarla süslü 7 safra örtüsü, 16 murassa siper, 16 murassa eğer, 34 altun üzengi, kıymetli taşlarla süslü 32 kalkan, 140 murassa miğfer, 120 murassa kemer, 16 murassa bilecek, murassa sahanlar, 600 samur kürk, 600 vaşak kürk, 30 siyah tilki kürkü, sırmalı ve ipekli 1075 parça kumaş, 900 muhtelif kürk, 61 ölçek inci, 2 elmas gerdanlık, murassa 2 gâşiye, 30 inci işlemeli eğer, 600 bin duka altunu, 2 milyon 900 bin akçe ve ayrıca kılıçlar, hançerler, gümüş kaplar, misk, amber, öd ve sandal ağaçları, 1000 parça yün, çuha, pamuklu elbise gibi şeylerdi.

ÜÇÜNCÜ MEHMED'İN EĞRİ SEFERİ

Üçüncü Mehmed'in saltanatının ilk yılının yaz mevsiminde, Avusturya ve Eflak cephesindeki harp harekâtının Türkler aleyhine fazlaca gelişme kaydetmesi teessürü mucip olmuştu. Koca Sinan Paşa'nın hata ve beceriksizlikleri yüzünden Eflak elden çıkmış gibiydi. Ayrıca, akıncı kuvvetleri mahvolmuş, imtiyazlı Eflak beyliği dışında kalan Osmanlı şehirlerinden Yerköyü, Rusçuk, Akkerman, İbrail, Kili, İsmail ve Silistre şehirleri Eflaklıların ya işgaline veyahut da hücum ve tahribine maruz kalmıştı. Avusturya cephesinde ise Koca Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'nın korkaklığı ve harp sahasından kaçması yüzünden Estergon (Esztergom) gibi mühim bir kale ve daha bazı yerler elden çıkmıştı. Ordunun başında kuvvetli bir kumandan yoktu. Asker ve memleket bunun zarar ve ıztırabını çekmekteydi. Koca Sinan Paşa ve oğlu Mehmed Paşa gibi kimselerin işledikleri hatalar ordu ve memleketin bünyesinde yaralar açmaktaydı. Devleti bu harbe sokmaya uğraşırken, yüksekten konuşarak, Avusturya imparatorunu zincire vurakak İstanbul'a getireceğini söyleyen Koca Sinan Paşa, bilhassa son altı ay içinde, hükûmet merkezine üst üste mağlubiyet haberlerinin gelmesine sebep olan adam durumundaydı. Mağlûbiyetler, nihayet, bir devşirmeden ibaret olan Koca Sinan Paşa'nın ruhunda belki de bir üzüntü yaratmıyordu. Fakat bunun esas acısını çeken, akan kanı, elden çıkan toprakları ve incinen gururu ile Türk milletinin kendisiydi.

Harbin mes'ulü Koca Sinan Paşa beşinci ve son sadrıâzamlığı sırasında, bir iyi iş olarak padişah Üçüncü Mehmed'i sefere çıkmağa teşvik etti. Koca Sinan Paşa'nın İran harpleri sırasındaki durumu (1340 ve 1341 inci sayfalara bakınız) ve bilhassa Avusturya harbine âmil oluşundan itibaren son hareket ve icraatı gözönüne getirilince, onun, padişahı harbe teşvikte memleket menfaatı yerine kendi çıkarını düşünmüş olabileceği şüphesi zihinlerde uyanmaktadır. Zira, mevkiini tahkim için her vasıtaya başvuracak karakterde olduğu anlaşılan bu adamın, arkasında bir sadaret kaymakamı bırakarak kendisi cepheye gittiği takdirde, mevkiinin bu kaymakam tarafından kapılmasını peşinen önlemek hedefini gözetmesi mümkündür. Esasen, Koca Sinan Paşa'nın padişahı sefere teşvik ederken ileri sürdüğü sebepler böyle bir ihtimali varit kılacak

mahiyet taşımaktadır. Osmanlı tarihlerinin ittifakla kaydettiklerine göre, Koca Sinan Paşa padişaha: «serdarlar veziriâzamdan olduğu takdirde, İstanbul'da kalan sadaret kethüdalarının veziriâzamı azlettirebilmek için asker ve mühimmat göndermediklerini; serdarların vezirden olması takdirinde de, şeref payı veziriâzamın olur diye ondan yardım istemediklerini ve böylelerinin sadrıâzam olabilmek için ellerindeki kuvvetlerle göze görünecek şeyler yapmıya çalıştıklarını» söylemiş, bu hallere mâni olabilmek üzere hükümdarın sefere çıkması lüzumu üzerinde durmuştur.

Koca Sinan Paşa'nın teşviklerine padişah hocası Sadeddin Efendi de iştirak eylemiştir.

O sırada padişahın annesi Venedikli Safiye Sultan oğlunun sefere çıkmaması için epeyce uğraşmışsa da, Üçüncü Mehmed'e söz geçirememiştir. Padişahın sefere çıkmasına tesir eden âmiller arasında, hudut boylarındaki kötü durum ve veziriâzamla padişah hocasının teşviklerinden başka yeniçerilerin ayak diretmesi de vardı. Zira yeniçeriler sadrıâzama: «padişahımız gençtir, bizimle sefere neden çıkmaz? Sultan Süleyman pîrdi ve hem de nikris illetine müptelâ idi; öyle olduğu halde araba ile sefere çıktı» diye bağırmışlardı.

Netice itibariyle; Üçüncü Mehmed'in sefere çıkmaya karar vermesiyle, otuz seneden beri terkedilmiş olan padişahların sefer an'anesi yeniden ele alınmış oldu.

Padişahın İstanbul'dan hareketi

Üçüncü Mehmed sefere çıkmaya karar verince, derhal hazırlıklara girişildi. Hazineden yüzelli bin altun çıkarılıp zahire temin etmesi için Vezir Cerrah Mehmed Paşa'ya verildi ve mevsimin kış olmasına bakılmıyarak 1596 martı başlarında Belgrad'a gönderildi. Sabık Karaman beylerbeyi olan Baş defterdar Hacı İbrahim Paşa Belgrad'da zahire nezaretine memur edildi. Gerek Başdefterdar gerekse Şıkk-ı sâni defterdarına emirler yazılarak köprüler, tombazlar ve nehir gemileri hazırlamaları bildirildi. Nişancı Hamza Paşa mühimmat müfettişi umumiliğine, Başmirahur Tırnakçı

Sultan Üçüncü Mehmed
(Macarca Tolnai Vilaglörtenelme adlı tarihten)

Hasan Ağa hayvan tedarikine memur olundu.

Bu hazırlıklar yapılırken Veziriâzam Koca Sinan Paşa öldüğünden mühr-ü humâyun İkinci vezir Damad İbrahim Paşa'ya verildi. Böylece, padişahı sefere teşvik etmiş olan Koca Sinan Paşa'ya hükümdarla birlikte sefere çıkmak nasip olmadı. Padişahın enistesi bulunan yeni veziriâzam Damad İbrahim Paşa sefer seraskeri sıfatiyle hazırlıklara devam etti.

Üçüncü Sultan Mehmed 21 haziran 1596 (24 şevval 1004) da İstanbul'dan hareket etti. Padişahın alayla sefere çıkışı Osmanlı haşmetinin tezahürüne de vesile teşkil eyledi. Bu alayın en önünde humbaracılar, piyade tüfenkciler, atlı mızraklılar, çavuşlar yeniçeriler yürüyordu. Ondan sonra seyisler yedekte on at götürmekteydi. Atların eğer ve dizginleri murassa idi. Bunları takiben atlarına binmiş paşalar, padişahın av takımını meydana getiren yüz yeniçeri gelmekteydi. Sırmalı ve klâbdanlı elbiseler giymiş olan şikâr efradı ikişer i-

kişer yürümekte ve her biri bir av köpeğini de beraberinde götürmekteydi. Av takımının arkasından solaklar gelmekte, padişah Üçüncü Mehmed de bunların arasında bulunmaktaydı. Hükümdarın sırtında beyaz kadifeden bir üst elbisesi mevcuttu. Kavuğu birçok elmaslar ve iki sorguç ile süslenmişti. Saltanat sancakları da padişahın yakınındaydı. Müverrih Selâniki (basılmamış nüsha varak 330) hükümdar ve sancakları şöyle anlatmaktadır: «Hükümdar ak şîb libaslar giyip çifte sorguç takınıp ve hassa silâhdarı, rikâbdar, mir-i alem ağa münferiden alem-i islâm önünde yürüyüp ak sancak ve iki kırmızı sancak ve bir yeşil sancak ve iki alaca yeşil ve kızıllı sancak ve bir sarı alaca ve kırmızı sancak ki cümle yedi beden alemli sancaklardı».

O devrin Osmanlı tarihcilerinin bildirdiklerine göre: Üçüncü Mehmed'in Eğri seferi sırasında evvelki seferlere nisbetle daha çok mühimmat taşınmış ve daha çok para sarfiyatı yapılmıştır. Mühimmat işine temas eden Abdulkadir Efendi «Vekayi-i tarihiyye» isimli eserinin 15 inci varakında: Cebehanenin üçbin Cebeci ile naklolunduğunu; Cebehanenin esas itibariyle sandıklarda taşındığını, çuvallarda sarılı dört bin tüfenk, bin yeniçeri harbesi bulunduğunu; ok, yay, cebe ve cevşen ve kolçak'ın diğer senelere nisbetle dört misli fazla olduğunu; siper levazımatının hesapsızlığını bildirmekte, ayrıca da üç bin kantar siyah barut, üç yüz kantar pamuk ipliği, bir çok keser, testere, burgu, çekiç, bıçkı, küskü, balta, çeşitli neviden çivi, güğümlerle neftyağı, zeytin yağı, bezir yağı bulunduğunu ve bu kadar malzemenin sekiz yüz katar deve tarafından taşındığını ilâve eylemektedir. Para işine temas eden Selâniki ise: Üçüncü Mehmed'in sefere çıkarken hazineden 550 deve yükü altın ve gümüş para çıkarttırdığını, hükümet merkezi İstanbul'da da Vâlide Sultanın nezareti altında olmak üzere 400 yük duka ve 100 yük kuruş bıraktığını kaydetmektedir.

Üçüncü Mehmed İstanbul'dan hareketinin onuncu günü Edirne'ye vardı. Oradan da Filibe-Sofya-Niş üzerinden Belgrad'a ulaşıldı (9 ağustos) ve padişahın çadırı Hünkâr-tepesi denilen mevkie kuruldu. Belgrad'a yaklaşılırken yolda evvelâ Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa, ondan sonra Cerrah Mehmed Paşa, en sonunda da Veziriâzam Damad İbrahim Paşa padişahı karşıladı. Belgrad'a muvasalat edilince padişah, Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'yı, Estergon önünden kaçtığı için; zahire tedarikine memur olanlardan şıkk-ı sâni defterdarını da suistimal yaptığı söylendiğinden azil ve hapsettirerek mallarını müsadere ettirdi. Fakat bunlar pek kısa bir müddet sonra affolundukları cihetle sadece mallarını kaybetmekle kaldılar. Şıkk-ı sâni defterdarı sefere iştirak etti, vezareti bile iade olunan Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa ise Belgrad muhafazasında kalı.

Slankamen harp meclisinin kararı

Belgrad'da onbir gün tevakkuf eden Üçüncü Mehmed, onikinci gün buradan hareketle Sava köprüsünü geçip Sirem arazisine dahil oldu. Tuna ile Tisza (Theis) nın birleşme noktası civarında bulunan Slankamen yakınına gelindiğinde bir harp meclisi toplandı. Slankamen meclisinde, ordunun Eğri mi yoksa Komarom (Komorn, Komorno) kalesi üzerine mi tevecchühü meselesi görüşüldü. Ciğala-zâde Sinan Paşa Komarom'un zaptını, daha büyük bir ekseriyet ise Eğri'nin fethini ileri sürdüler. Eğri'nin zaptını istiyenler, burasının Komarom'dan daha namdar ve ehemmiyetli bir yer olduğunu, Erdel ve Avusturya sınırlarının köşesinde bulunması bakımından hususiyet arzettiğini ve nihayet madenlerinin mevcudiyeti cihetiyle maddeten de kıymet ifade ettiğini beyan etiklerinden, bu tez üstün gelerek Eğri'nin fethine karar verildi.

Slankamen harp meclisinin kararından sonra Eğri istikametinde bir yol tutuldu. Harp meclisinin kararından bir kaç gün önce inşaasına başlanmış olan Petervaradin köprüsü o sırada bitirilmiş olduğundan buradan geçilerek kuzey istikametinde ilerlendi ve beşinci menzilde Segedin civarına varıldı.

Segedin ovasında konaklandığı sırada Rumeli beylerbeyi Sokullu-zâde Hasan Paşa Rumeli askeri ile orduya ilti-

hak etti. Askeri gayet iyi silâhlandırılmış olan Hasan Paşa'nın kapı halkı altunla müzeyyen zırhlar giymişti. Naimâ bu vesile ile: «şevket ve şânı sair vüzeraya galip göründü; ol vezir-i namdarın vusulünden asker-i islâma taze kuvvet hasıl oldu» demektedir. Askerinin mükemmeliyeti her bakımdan nazarı dikkati celbeden Hasan Paşa; Vidin sahilinden gemilere yüklediği topların da Tuna ve Tisza yoluyle Segedin'e kadar naklini temin etmişti.

Hatvan kalesinin düşmesi

Üçüncü Mehmed ordu ile Segedin civarındayken, Hatvan muhafızlarının imdat istedikleri görüldü. Vaç (Waitzen) ile Eğri arasında kalan sahanın hemen hemen ortasına yakın yerde bulunan Hatvan kalesi Avusturyalılar tarafından kuşatılmıştı. Hatvan'dan gelen habercileri, acele yetişilmediği, takdirde kalenin düşeceğini ve muhafızlarının Avusturya kılıçlarının altında can vereceklerini bildiriyordu.

Bunun üzerine padişah, Üçüncü vezir Cığala-zâde Sinan Paşa'yı bir miktar askerle Hatvan'ın imdadına gönderdi. Lâkin Cığala-zâde'nin yavaş hareketi yüzünden onun yetişmesinden önce kale düştü. Kendilerinden çok fazla kuvvetler karşısında daha fazla dayanamıyacaklarını anlıyan Hatvan muhafızları, vire ile yani canların dokunulmamak şartiyle kaleyi teslime razı olmuşlardı. Kanuni Süleyman zamanında fethedilmiş (İkinci ciltte 1030 uncu sayfaya bakınız.) olan Hatvan'a Avusturyalılar girince teslim şartına riayet etmediler. Muhafızların hepsini, kadınları ve sabi durumundaki çocuklar da dahil olmak üzere şehir sakinlerini kılıçtan geçirdiler. Türklerin bir çoğu derileri yüzülmek ve

Bir Padişahın sefere çıkış merasimi (Ricaut'dan)

azaları kırılmak suretiyle çok feci bir şekilde öldürüldüler. Avusturyalılar ayrıca Hatvan kalesini yerle bir olacak şekilde yıktılar.

Hatvan'ın elden çıkması ve sâkinlerinin öldürülmesi Ciğala-zâde'nin yavaşlık ve ihmali yüzünden vuku bulduğu halde, kendisi bu kabahatinden dolayı muâheze dahi olunmadı. Peçevî ve Naimâ, Ciğala-zâde'ye hiçbir şey yapılmaması karşısında fazlaca hayret izhar ederler.

Eğri'nin muhasara ve zaptı

Padişah Üçüncü Mehmed emrindeki ordu ile 21 eylûl 1596 (28 muharrem 1005) günü Eğri ovasına vasıl oldu. İki gün çadırların kurulması, askerin tertibi ve daha bazı hazırlıklarla geçti. Türklerin Eğri ovasına gelmeleri üzerine, civardaki köy ve çiftliklerin halkı bulundukları yerleri terkederek kaleye çekildiler.

Türk ordusunun Eğri'nin müdafilerine nazaran hayli kalabalık olmasına karşılık buranın da kalesi pek muhkemdi. Buranın metaneti üzerinde uzun uzun duran müverrih Naimâ, kalenin kat kat burçları, her tarafını gözetlemeye mahsus dolma palankaları bulunduğunu, bir dağ üzerine oturtulmuş asıl hisarının muhkem kesme taşların kireçle örülmesinden meydana getirildiğini, bu kısmın top kâr etmeyecek derecede kuvvetli olduğunu, kalenin doğu tarafında mevcut bir dağın müdafaayı kolaylaştırdığını, dış kalenin önüne kazılmış hendeğin ve şehrin varoş kısmında mevcut taş ve kireçle yapılmış istihkâmların kaleye hakikaten metanet verdiğini bildirmektedir.

İşte, Üçüncü Mehmed'in emrindeki ordu, Kanunî Süleyman zamanında da kırk gün kuşatıldığı halde (ikinci ciltte 1050 inci sayfaya bakınız) alınamayan böyle muhkem bir kale önüne gelmişti.

Eğri kalesi Avusturya kumandanı Tieffenbach'a tâbi Macar Nyari Pal ve Çek Kerska ile bir Alman subayı tarafından müdafaa edilmekteydi. İslâm Ansiklopedisinin «Eğri» maddesinde Macar kaynaklarına istinaden bu kumandanların emrinde 1500 Avusturyalı ve Vallon ile 1000 Macar bulunduğu söylenmekte ise de, şehrin teslimini müteakip öldürülen muhafızların miktarını Hammer 4500, Osmanlı tarihleri de yine bu kadar veya beş bine yakın gösterdiklerine nazaran, müdafilerin 5000 kişiden az olmaması îktiza etmektedir.

Osmanlı hükümdarı Eğri önüne gelince müdafilere teslim teklifinde bulundu. Kumandana hitaben şöyle bir tebliğ gönderdi: «Eğri içinde olan beğler ve ahali bilmiş olunuz ki: şevketle azimetim Eğri fethinedir; imdi evvelâ Allahı Tealâ'nın emr-i şerifi ile sizi dinimize davet ederiz, eğer müslüman olursanız size zararım dokunmayıp haliniz üzere emval ve emlâkinizi kemakân sarf edüp âsude olun. Ve eğer dine gelmezseniz kalcyi bırakup çıkup memleketlerinize gidesiz; yoksa bu davetin birini kabul etmeyip cenge mübaşeret ve bana ve askerime karşı top ve tüfenk ve kumbara atarsanız sonra Allah ve Resulullah hakkı içün sizi katliam edüp birinizi sağ komam, bilmiş olasız!».

Padişahın emrini götüren adamı kale kumandanı hapsedince Eğri'nin muhasarasına başlandı. Osmanlı ordusu, her biri bir vezirin kumandasında beş gruba ayrılarak muhasarada muayyen sahaların sıkıştırılmasiyle vazifelendirildi. Veziriâzam Damad İbrahim Paşa, Avusturyalıların müdafaa ettiği kısma, ilicalar tarafından topların yerleştirdi ve tahkimat yaptırarak mevzi aldı. Ciğala-zâde Sinan Paşa şehrin büyük kale ve kilisesinin karşısında; Hadım Câfer Paşa ve Rumeli beylerbeyi vezir Sokullu-zâde Hasan Paşa da bağlar mıntıkasında mevki aldılar. Bir gün sonra Anadolu beylerbeyi Lala Mehmed Paşa da askeri ile gelerek muhasara harplerine katıldığından, Eğri muhasarasında altıncı bir cephe daha açılmış oldu.

Eğri muhasarası çok şiddetli cereyan etti. Meşhur ve muhkem kale toplarla dövülerek gedikler açılmağa çalışıldı. Bir taraftan da lâğım faaliyetiyle surların tahribine gayret edildi. Bu müthiş tazyik karşısında 4 ekimde Eğri'nin dış kalesi zaptedildi. Ondan sonra, daha kuvvetli olan iç kaleye yüklenilmesi biraz daha kolaylaştı. Türk toplarının tahrip kudretine daha fazla tahammülün mümkün olmadığını, iç kalenin düşmesinin

Eğri'nin Osmanlı ordusu tarafından muhasarası

(Macarca A Magyar Története'den)

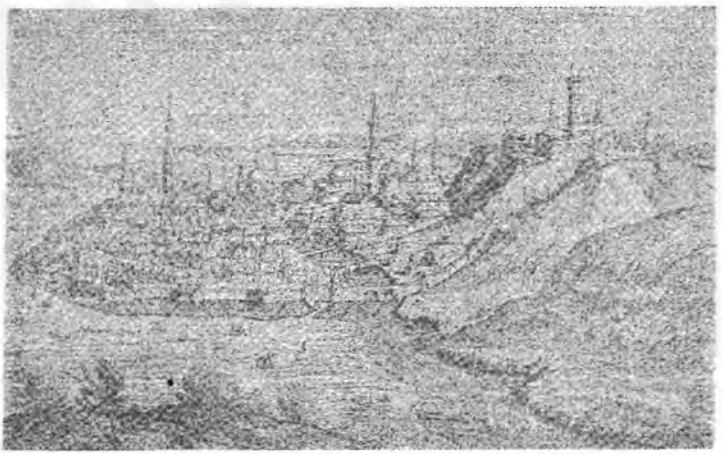

Eğri'nin Türklere geçtikten sonraki manzarası

(Macarca Tolnai Vilagtörténelme'den)

de yakın olduğunu anlayan Vallon ve yabancı askerler, mukavemete taraftar Macarları teslime zorladıklarından, nihayet kale kumandanı Türklere on kişilik bir heyet yolladı. Kreska ile Beseney'in idaresindeki heyet müzakere için Türk ordugâhına gelince Solnok (Szolnok) sancak beyi Bektaş bey kaleye rehin gönderildi. Yapılan müzakere neticesi, müdafilerin çekilip gitmelerine müsaade olunması şartiyle Eğri teslim edildi. Böylece 12 ekim 1596 da Türk askeri iç kaleye girerek Eğri'nin tam sahibi oldu. Üçüncü Sultan Mehmed camiye çevrilen büyük kilisede 18 ekimde ilk cuma namazını kıldı. Teslim müzakeresinin yapıldığı gün müzakere heyetine dahil olanlardan iki kişi islâmiyeti kabul ettiklerinden, bunlar hil'at giydirilerek taltif edildiler.

Eğri'nin fethinin ferdası günü müessif bir hâdise cereyan etti. Bu hâdise teslim olan Eğri muhafızlarının mukavele ahkâmına aykırı şekilde öldürülmeleridir. Bütün Osmanlı tarihlerinin Hatvan müdafilerine reva görülen muameleye mukabele diye izah ettikleri bu katliam için Naimâ: «derunların yanmış serdar askeri ve tatar leşkeri bunların Hatvan sekenesine ettikleri gadre inti-

kamen kılıç üşürüp» sözleriyle cümlesinin öldürüldüğünü kaydeylemekte; Peçevi de: «Eğri'den çıkanları yeniçeriler kırdılar, zabitlerin men'i faide vermedi» demektedir.

Eğri'nin fethinden sonra kalesi tamir ettirilmiş ve muhafazasına Sofu Sinan Paşa memur olunarak emrine bazı sancak beyleri bırakılmıştır. Böylece Eğri yeni bir beylerbeylik merkezi halinde Osmanlı eyaletleri arasında yer almıştır. Sofu Sinan Paşa'nın beylerbeyi tayininden önce burayı muhafaza hizmetini kısa bir müddet Anadolu beylerbeyi Lala Mehmed Paşa deruhte eylemiştir.

HAÇOVA MEYDAN MUHAREBESİ

Osmanlı ordusu Eğri'nin muhasarasına teşebbüs ettiği sırada Avusturyalılar Türklerin harekâtını civardan dikkatle takip eylemekteydi. Muhasara devam etmekteyken Arşidük Maksimilyen ve Erdel kıralı Bathory Zsigmond, Avusturya kumandanlarından Tieffenbach ile birleşip Eğri'nin imdadına koşmak kararını vermişlerdi. Fakat bu kararlarını tatbike imkân bulamamışlardır.

Avusturya ordusu iyice hazırlıklı ve hayli kuvvetli olduğundan, Eğri'nin düşmesine rağmen o mıntıkadan ayrılmamakta idi. Avusturyalılar, Kanuni Süleyman devrindeki gibi büyük Osmanlı kuvvetleri karşısına çıkmama ve esas ordu çekildikten sonra yıpratma harpleri yapma tabiyesini bırakmış görünüyorlardı. Böyle davranışlarının sebebi, muhakkak ki, artık Osmanlıları Kanuni devrindeki kadar kuvvetli görmemelerindendi. Avrupa'da topçuluğun inkişafı, herhalde, kendilerine, eskisine nisbetle biraz daha fazla emniyet telkin etmekteydi.

Hadım Cafer Paşanın mağlubiyeti

Sultan Üçüncü Mehmed Eğri'de bulunduğu günlerde Arşidük Maksimilyen ve Bathory Zsigmond'un kumandasında kuvvetli bir Avusturya ve Macar ordusunun yaklaştığı haber alındı. Naimâ'ya göre bu ordu Eğri'ye üç menzil mesafede Tokay (Tokai) civarında olup Haçova'ya girmek üzereydi.

Bu haber alınınca şeci kumandanlardan Dördüncü Vezir Hadım Cafer Paşa 15 bin kadar askerle derhal yola çıkarıldı. Cafer Paşa düşmanı görebilecek bir mevkie geldiği zaman onlar Keresztesmezö (Keresztes-Mezoe) (Haçova) civarındaydı. Osmanlı kumandanı, düşmanın kat kat üstün kuvvetlere sahip olduğunu müşahede eyleyince, umumî karargâha yolladığı adamlar vasıtasiyle, bu kadarcık kuvvetle hasma hücumun, askeri bile bile kırdırmak olacağını izahla «benim vücudum gittiğine gam değil! din-i mübin uğruna feda olsun. Fakat namus-u saltanata nakise terettüp eyler» dediyse de, devlet erkânı onun cesaretsizliğine vererek düşmana hücumunda ısrar ettiler. Bu arada, Eğri'nin fethinden bir gün önce yeniçeri ağalığından Rumeli beylerbeyliğine terfi ettirilen Veli Paşa'yı eyâleti askeri ve 30 top ile Cafer Paşa'ya yardımcı yolladılar.

Cafer Paşa, Haçova sahrasının bir tarafına toplarını tâbiye etmeye uğraşırken düşman alayları ovaya girmeye başladı. Avusturya askerinin muazzam kalabalığı karşısında Osmanlı askerinin çoğu muhakkak bir ölüme mahkûm olmamak için geriye dönerek esas kuvvetlere iltihaka koştu. Naimâ'ya göre (C: 1 S: 154) Cafer Paşa'nın yanında ancak 3 bin kişi kaldı. Buna rağmen, Hadım Cafer Paşa, cesaret ve emre sadakatin bir sembolü halinde düşmanla vuruşmaya başladı. Avusturyalılarınkine nisbetle bir avuç kalan askeriyle kahramanca döğüşürken en yakın maiyet erkânının ekserisi bile şehit düştü. Buna rağmen, o, vuruşmak istediği halde yanındakilerin ısrarı karşısında akşam üstü muharebe meydanını terketti (22 ekim 1596). Cafer Paşa'nın çekilmesiyle 30 top ve sair eşya düşmanın eline geçti.

Bu vak'adan mes'uliyet Cafer Paşada değil, hiç şüphesiz körükörüne taarruz emri veren veziriâzam ve sair devlet erkânındadır. Osmanlı tarihlerinin müphem ifadelerine rağmen, Cafer Paşa'nın yanından geriye döndüğü ve mu-

harebeye iştirak etmediği anlaşılan Veli Paşa'nın o gün Rumeli beylerbeyliğinden azledildiği görülmektedir. Onun azliyle vazife, onbir gün önceki sahibi Sokullu-zâde Hasan Paşa'ya vezaret rütbesine ilâveten yine tevdi edilmiştir.

Eğri harp meclisinin kararı

Osmanlı ordusunun Eğri önündeki karargâhında 23 ekim günü, Otağ-ı hümâyûnda Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'nın riyaseti altında bir harp meclisi toplandı. Bu mecliste, o ana kadar düşman hakkında edinilen bilgiler muvacehesinde yapılacak işler görüşülecekti. Düşmanın durumuna dair en yeni bilgi Hadım Cafer Paşa'nın yaptığı çarpışma neticesinde edinilmiş olmakla beraber, Avusturya kuvvetleri Cafer Paşa'nın tahmin ettiğinden daha kalabalıktı. Avusturyalıların Osmanlı ordugâhına baskın yapacaklarına dair söylentiler mevcuttu. Pek yakın bir mesafede büyük bir düşman ordusu mevcut olduğuna göre; varılacak karar hakikaten ehemmiyet arzediyordu.

Hayli masraf ve zahmetlerle büyük bir Osmanlı ordusu uzun mesafeler katederek Avusturya hududuna kadar gelmişti. Üstelik padişah da ordunun başında bulunuyordu. Buna da ilâveten, Osmanlı ordusunun hududa kadar hükümdarla birlikte gelişinin esas sebebi, iki yıllık muvaffakiyetsizlik devresini kapamaktı. Binaenaleyh, Osmanlı harp meclisinde alınması gereken kararın, pek yakında bulunan düşmanla çarpışma kararından başka bir şey olmaması iktiza ederdi.

Vakıa ve icaplar böyle olduğu halde, Osmanlı harp meclisinde, devlet erkânının mühim bir kısmı, Eğri fethinde uğranılan zayiatı ve mevsimin ilerlemiş bulunmasını ileri sürerek, düşmanla temas edilmeden geri çekilmek fikrini ileri sürdüler. Bunlara karşı, kuvvetli bir mantık silsilesi dahilinde, düşmanla derhal çarpışılması fikrini müdafaa eden Hoca-i sultanî meşhur «Tac-üt-tevarih» yazarı Sadeddin Efendi, bu müdafaasiyle, yalnızca kalem ve irfan sahibi bir kimse değil, ileriyi gören ve metin bir devlet adamı vasfına malikiyetini de isbat etmiş oldu. Hoca Sadeddin Efendi, geri çekilmeyi ileri sürenlere karşı: «üzerimize gelen düşmanla cümlemiz şehit oluncaya kadar vuruşmamız vaciptir. Şayet biz düşmanın üzerine gitmezsek, bundan cesaret bulan düşman bizim üzerimize gelir, bizi takip ile mahvetmeye çalışır. Bu Devlet-i aliyyede hiç bir padişahın sebepsiz yere düşmandan çekinip çekildiği görülmemiştir» dedi. Bu arada, düşmana ordunun bir kısmı ile Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın gönderilmesini ileri sürenlere karşı da: bunun paşalar vasıtasiyle başarılacak bir iş olmadığını, başta padişah olduğu halde ordunun tamamının harbe katılmasiyle ancak başarılacağını bildirdi.

Böylece, Hoca Sadeddin Efendi'nin kuvvetli ve mantıkî müdafaalariyle meclis, düşmana karşı ilerlenerek çarpışılması kararını verdi.

Devlet erkânı üzerinde bu derece müessir olan Hoca Sadeddin Efendi'nin harp kararından sonra ikinci bir isabetli görüşüne daha rastlandı. Veziriâzam Damad İbrahim Paşa, Anadolu beylerbeyi Lala Mehmed Paşayı Eğri'nin muhafazasına memur etmişti. Hoca Sadeddin Efendi, düşman askerinin çokluğunu düşünerek, Osmanlı ordusunun her hangi bir vesileyle azalmaması için, harp sahasında padişahın bir tarafının boş bırakılmaması mülâhazasiyle bu kuvvetlerin de esas orduya iltihakla muharebede yer almasını temin etti.

Ordunun Haçova'ya hareketi

Otağ-ı hümâyûnda alınan harp kararını müteakip veziriâzam ile birlikte padişahın huzuruna giren Hoca Sadeddin Efendi, mecliste olduğu gibi huzurda da gayet güzel şekilde durumu izah eyledi. Böylece Sadeddin Efendi'nin gayreti sayesinde, savaşta padişahın bulunması bir emri vâki haline gelmiş oldu.

Düşmana karşı ilerlenip harbedilmesi meselesinin karar safhası tamam olunca, karar gününün ferdası sabahleyin erkenden Osmanlı ordusu Eğri'den hareket etti. İkindiye doğru Haçova'nın kenarına vasıl olunarak ordugâh kuruldu.

Üçüncü Sultan Mehmed'in acaip arzusu

Ordunun konakladığı yerde gurubu müteakip Mehmed'in acaip, hatta acaip olmaktan ziyade neticesi bakımından tehlikeli bir arzusuna şahit olundu. Padişah bu arzusunu bir tezkere ile veziriâzam Damad İbrahim Paşaya bildiriyordu. Damad İbrahim Paşa akşam namazını bitirdiği sırada bu tezkereyi aldı. Üçüncü Mehmed, harp sahnelerinde celâdet gösteren ecdadının yüksek şanına yakışmıyacak bir hissin esiri halinde tezkeresinde şöyle diyordu: «Sen ki lalamsın, bunda muharebe için serdar idüp, ben buradan İstanbul'a revane olsam, olmaz mı?»

Veziriâzam bu sözleri okuyunca, Naimâ'nın tabiriyle «Can başına sıçrayıp mütehayyir oldu». Ve derhal reis efendiye, bu istimzaca menfi cevap yazdırmaya başladı. Veziriâzamın yazısı bitmemişti ki, bir adam gelerek padişahın kendisini istediğini bildirdiği cihetle reis efendi ile birlikte padişahın çadırına gitti.

Osmanlı müverrihlerinin hiç biri, padişahın çadırında, istimzaç olunan mevzu üzerinde bir şeyler konuşulup konuşulmadığı hususunda sükût etmekte; sadece, veziriâzamın, padişahın çadırı önünde kapı ağası Gazanfer ağaya rastlıyarak onunla kısa bir konuşmayı müteakip ikisi beraber çadıra girdiklerini söylemektedirler.

Bu vaziyete göre; ya veziriâzamın bazı şeyler söylemesi neticesi, veyahut da hadiselerin sür'atle inkişafı karşısında padişahın bizzat kendisi bu acayip arzusundan vazgeçmiş olmasıdır.

Veziriâzam, padişahın çadırındayken, Kırım askerinin başında bulunan Fetih Giray'ın, bir gün önce verilen emir üzerine faaliyete geçerek yakalatmış olduğu 60 esir getirilerek çadırın önüne dizilmiştir. Bu esirler sorguya çekilerek düşmanın miktar ve niyetleri hakkında bilgi edinilmiş, sonra, edinilen bilgiye dair düşmana bir şey sızmaması için esirler idam olunmuştur.

Haçova muharebesinin tarihi

Doğrudan doğruya veya dolayısiyle Haçova meydan muharebesinden bahseden umumi tarihlerle biyoğrafik eserlerde, bu muharebenin cereyan tarihine dair gün farkı ile değişik rakamlara rastlanmaktadır. İşin enteresan ve o nisbette de basit tarafı, bazı eserlerdeki gün farkının, hicri tarihin milâdiye yanlış çevrilmesinden ileri gelmesindendir. Meselenin bu tarafı bir yana bırakılırsa, müellifleri esas yanıltan şeyin, eski Osmanlı müverrihlerinin kayıt ve ifadelerinin karışık ve kifayetsizliğinin sebep olduğu görülmektedir.

Haçova muharebesi ve o devir hadiselerini tafsilâtlı şekilde ele alan Peçevî ve Selâniki, Haçova muharebesinin 5 rebiülevvelde yapıldığını; Kâtib Çelebi, Naimâ, Hasan Bey-zâde ve Solak-zâde ise muharebenin iki gün sürdüğünü beyan ile bunlardan ilk ikisi muharebenin tarihi için 4 ve 5 rebiülevvel tarihlerini kaydederler. 1005 senesine ait bu ay ve gün tarihleri milâdiye çevrilirse 26 ve 27 ekim 1596 tarihiyle karşılaşılır. Haçova muharebesini tafsilâtlı sayılacak şekilde anlatanlardan Hasan Bey-zâde ve ondan pek çok istifade etmiş olan Solak-zâde'de ay ve gün tarihleri yoktur.

Kâtib Çelebi ve Naimâ'nın gün tarihinin yanında bir de gün ismi söylemiş olmaları karışıklık yaratan amillerdendir. Zira bunlarda 4 rebiülevvel cuma, 5 rebiülevvel cumartesi kaydına rastlanır. Halbuki 4 rebiülevvel cumaya değil cumartesine, 5 rebiülevvel de tabii pazara rastlar. Bu vaziyete göre; gün ismi esas tutulursa, yani muharebenin cuma ve cumartesi günleri yapıldığı kabul edilirse 25 ve 26 ekim, gün ismi bir tarafa bırakılarak günün tarihi esas alınırsa o zaman 26 ve 27 tarihlerinin zikredilmesi icap eder. Hemen hemen ekseri müelliflerin günün tarihini esas almalarına mukabil İsmail Hami Danişmend günün adını ön plânda tuttuğundan «Osmanlı Tarihi Kronolojisi» isimli eserinde Haçova muharebesini 25 ve 26 ekimde gösterir.

Hicri tarihi milâdiye çevirirken zamanımız müelliflerinin bazılarının hataya düşmelerine Hammer'in sebep olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Hammer 5 rebiülevveli 26 ekime karşılık tutarken yanlışlık yapmıştır. Maamafih Batı kay-

naklarının ekserisi Haçova muharebesini 25 ve 26 ekim olarak gösterirler. Hammer 25 ekim üzerinde hiç durmamakla beraber kat'i neticenin 26 ekimde alındığını zikreder.

İsimlerini zikrettiğimiz Osmanlı tarihlerinin hepsinde, Cafer Paşanın düşmanla çarpışmasının, Eğri harp meclisinin toplanmasından önce vuku bulduğunu belirten ifadelerde sarahat mevcuttur. Onun içindir ki, Cafer Paşanın çarpışmasının 20 ile 23 ekim tarihleri arasında vukuu muhakkaktır. Binaenaleyh bu çarpışmanın, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı tarihi»nin üçüncü cildinin birinci kısmında gösterdiği şekilde 27 ekimde olması imkânsızdır. Esasen harbin ikinci kısmının izahına taalluk eden karşı sayfada 26 ekim tarihinin mevcudiyeti bunun bir mürettip hatası olabileceğini hatıra getirmektedir. Maamafih Uzunçarşılı da 5 rebiülevveli 26 ekim göstermekle hataya düşmüştür.

İki tarafın kuvvetlerinin miktarı

Osmanlılar için büyük bir zafer, Avusturyalılar için ağır bir mağlubiyet mevzuu olan Haçova meydan muharebesinde çarpışan iki taraf ordularının miktarına dair verilen rakamlar birbirini tutmaz. Her iki taraf kaynaklarında da, umumiyetle, kendi kuvvetini az, düşmanı fazla gösterme gayreti sezilir. Osmanlı kaynakları Avusturya ordusu için 100 bin ile 300 bin arasında rakam verir. Buna mukabil Batı kaynakları arasında Avusturya ordusunu 60 binc kadar indirenler de görülür. Avusturya ordusu için 300 bin rakamının çok mubalağalı olduğunda şüphe yoktur. Bu rakamı veren Osmanlı tarihlerinin ifadelerindeki mubalağayı kolayca sezmek bile mümkündür. Hatta Naimâ'da ayni sayfa içinde (C:1, S: 52) hem 100 bin hem 300 bin rakamının zikri gibi tezadlara dahi rastlanır. Harpte bizzat bulunmuş olan Peçevî, Osmanlı ordusunun 50 bin kapıkulu, 60 bin eyâlet askeri ve tatar atlısı ile 110 bin kişi kadar tuttuğunu, Avusturya ordusunun da 4 ilâ 5 yüzer kişilik 200 alay, yani 100 - 120 bin kişiyi bulduğunu kaydeder. Son tetkikler neticesinde; her iki taraf kuvvetlerinin de 100 bin civarında olduğu ve bundan noksan olamıyacağı kabul edilmektedir. Bu vaziyete göre muharebe, denk kuvvetler arasında cereyan eylemiş demektir.

Muharebenin cereyan tarzı

Osmanlı ordusu Haçova'ya varışının üzerinden geçen geceyi müteakip sabahleyin erkenden muharebe tertibatı alındı. Üçüncü Sultan Mehmed yanında kapıkulundan gureba bölükleri olduğu halde yavaş yavaş ilerliyerek top erişmiyecek bir yerde durdu. O arada bir kısım kumandanlar, arazi vaziyetini gözönünde bulundurarak padişahın biraz daha ilerde mevki almasını temin ettiler.

Padişahın etrafında usul gereğince altı bölük halkı bulunuyordu. Hemen ön tarafında yeniçeriler, geri tarafında da müteferrikalar vardı. Hükümdarın sağında vezirler, solunda kazaskerler ile hocası Sadeddin Efendi yer almıştı. Sağ kolda, Rumeli askeriyle Rumeli beylerbeyi Sokullu-zâde Hasan Paşa, Tamşvar ve Bosna beylerbeyleri, sol kolda Lala Mehmed Paşa idaresinde Anadolu askeriyle Karaman, Halep, Sivas ve Maraş beylerbeyleri bulunuyordu. Talia denen öncü kumandanlığı Ciğalazâde Sinan Paşa'ya tevdi edilmişti. Diyarbekir beylerbeyi Murad (Kuyucu) Paşa da onun emrindeydi. Kırım kuvvetlerinin idaresini deruhte eden Fetih Giray da Ciğala-zâde'nin yanındaki öncülere dahildi. Toplar birbirine zincirlerle bağlanarak kuvvetli bir müdafaa hattı meydana getirilmişti. Gerideki ağırlıkların muhafazası müteferrika ağası Yunus beye bırakılmıştı.

Avusturya kuvvetleri Arşidük Maksimilyen'in idaresinde olup, âsi Erdel kıralı Zigismund Batori (Bathory Zsigmond) de Erdel kuvvetleriyle onun yanındaydı. Osmanlı tarihlerinin altı yedi kırala ait askerlerin bulunduğunu söyledikleri Avusturya ordusunda Alman, Avusturyalı, İtalyan, Macar, Çek ve Leh askerleri mevcuttu. Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Avusturya toplarının menzilleri Türklerinkinden daha uzundu. Binaenaleyh bu nokta onlar için bir üstünlük cihetı sayılabilirdi. Naimâ: «küffar-ı haksarın uzak

sürer uzun topları olmağla, asker-i islâmı sademat-ı ile kendülere yaklaştırmayıp» cümlesiyle, düşman toplarının menzil uzunluğuna ve dolayısiyle tesir kuvvetlerine işaret etmektedir.

Gerek Batı gerekse Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre; Osmanlı ordusu harp tertibi alırken ve bu gaye ile arazinin bataklık yerlerinin geçitlerinden ileriye doğru geçerken Avusturyalılar kayda değer bir hareket göstermemişlerdir. Onların bu hareketsizliği, Haçova'ya daha önce gelmiş ve kendileri için uygun mevzileri tutmuş olmalariyle izah edilebilir.

İki gün süren Haçova meydan muharebesinin birinci gününde çarpışmaların hangi saatlerde başladığı mevcut kaynaklarda belirtilmemiştir. Zaten ilk gün için, düşman topçusunun ateşi ile Türkler tarafına yaklaşan bir miktar düşman kuvvetine karşı yapılan çarpışmadan gayrı başka bir hareketten bahsedilmez. Bu duruma göre düşman, muhtemelen öğleden itibaren topçu ateşine başlayarak Türkleri baskı altında tutmaya çalışmıştır. Bu arada uzun menzilli düşman toplarının mermilerinden biri padişahın üzerinden geçerek arka tarafa düşmüş ve düştüğü yerde de biraz sekmiştir. Bunun üzerine padişah daha geriye müteferrika ağası Yunus Ağa'nın çadırının bulunduğu kısma alınmıştır. Padişahın geriye alınışı sırasında alayların mevki ve nizamlarında değişiklik yapılmamıştır. Ayni gün piyade ve süvariden mürekkep bir kaç bin kişilik bir düşman kuvveti bir bataklık geçidinden geçerek şiddetli tüfenk ateşiyle Türklere hücum etmiştir. Bunlara karşı Ciğala-zâde'nin emrindeki öncü kuvvetler çıkmış, çarpışma neticesinde bunları yüzgeri ettirdiği sırada Fetih Giray'ın emrindeki tatar süvarileri tarafından çevrilmiştir. Naimâ'nın ifadesine nazaran düşmanın çevrilebilen askeri ya öldürülmüş veyahut da esir edilmiştir. Solakzâde bugüne ait çarpışmanın neticesi hakkında «ol gün düşmandan hayli piyade kılıncdan geçüp ve tabıllar ve başlar ve diller alınup» cümlesiyle Türklerin üstünlüğüne işaret etmektedir.

Muharebenin ikinci günü sabahleyin erkenden Türk ordusu savaşa hazır vaziyet aldı ve bataklık geçitlerinden geçip, bir gün öncekine nisbetle düşmana daha fazla yaklaştı. Türkler bataklık geçitlerinden öteye geçerken Avusturyalılar buraları tıkamak için bir faaliyet göstermedi. Bataklıktan öteye geçiş öğleye kadar tamamlanmış, bir tarafta sadece padişah ile ordu ağırlığı kalmıştı.

Bu iş bitip de bütün birlikler yerliyerini alınca, Ciğala-zâde Sinan Paşa emrindeki öncü kuvvetleri düşmanı bulunduğu mevziden çıkarmak için bazı hareketler yapmışsa da, kuvvetli bir ihtimalle ikindi zamanına kadar, düşman, Türkleri fazla yaklaştırmamak için top ve tüfek ateşi açmakla iktifa eylemiş ve ileri bir hareket görülmemiştir. Fakat ikindiden itibaren Avusturyalılar tarafında muazzam bir hareket belirmiş ve düşman alayları dalga dalga ilerlemeye başlamıştır. Önce piyadeleri mevzilerinden çıkıp ileri atılırken onları ikinci bir dalga halinde süvarileri takip eylemiştir. Piyadeler hücuma geçtikleri sırada sıkı bir yaylım ateşine giriştiklerinden, Türk askerleri bu ateşe dayanamamış ve piyadelerin arkasından hızla süvarilerin ilerlemesi mevcut tazyiki daha da artırarak dayanılmaz hale getirmiştir. Naimâ bu müthiş tazyiki «hınzır misali bir yürüyüş yürüdüler ki Rüstem-i Zal olsa hâil olmak tasavvur olunmazdı» şeklinde tasvir etmektedir.

Avusturya hücumunun tazyikini ilk anlarda Osmanlı sağ cenahı hissetti. Fakat onun hemen arkasından sol cenah da aynı sıkıntıya maruz kaldı. Avusturyalılar birdenbire ilerleyince tatar askerinin içine daldıklarından, bunlar ilerliyen düşmanın gerisinde kalmıştı. Sağ cenahtan merkeze doğru birdenbire tehlikeli bir durum belirince bu kol kumandanı Sokullu-zâde Hasan Paşa'ya imdada yetişmesi için çavuş gönderildi. Fakat Hasan Paşa, gayretine rağmen, düşman tüfenk endazlarının şiddetli ateşleri karşısında firar edenleri durdurmak imkânını bulamadı. Evvelâ sağ kolda görülen firar hareketi biraz sonra diğer kolda da görülmeğe başladı. Firarın esas âmili, düşman ateşine tahammülsüzlük olmakla beraber, Naimâ'ya göre; padişahın firar etmiş olabileceğini düşünerek kaçanlar da vardı.

Sokullu-zâde Hasan Paşa bataklık geçitlerini tıkamağa muktedir olamayın-

Üçüncü Mehmed'i Eğri savaş meydanında gösteren tablo.

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu No. 26)

ca buralardan geçen düşman askeri Osmanlı ordugâhına kadar dahil olup yağmaya başladı. Harpte bizzat hazır olan müverrih Peçevî'nin anlattığına göre : «küffar orduya dahil olup henüz asker-i islâm münhezim olmazdan mukaddem garet ve yağmaya koyuldular. Hattâ bir iki bayrak ile bir nice kâfir hazine-i âmireye hücum edip muhafazasında olan sipahi ve yeniçeri dağıldılar. Küffar hazine sandıkları üzerine çıkıp haçlı bayrakların diktiler ve raksa başladılar».

Düşman askeri, otağ-ı hümâyunun uzağında olmayan hazine sandıklarına bayrak dikecek kadar otağ-ı hümâyûna yaklaşınca padişah Üçüncü Mehmed'in hayret ve endişesi iyice artmıştı. O sırada yanında bulunan hocası Sadeddin Efendi'ye:

«— Efendi, şimden sonra gâre ve ted-

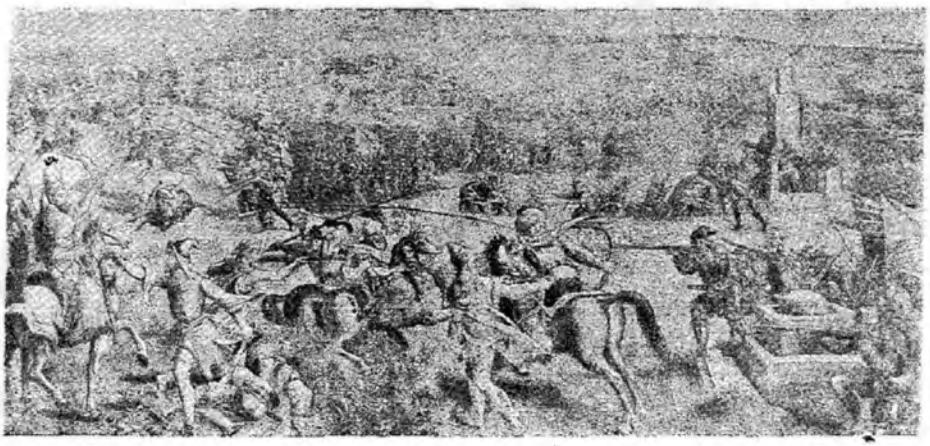

Haçova meydan muharebesinden bir safha

Zaferden sonra Sultan Üçüncü Mehmed'in önünden esirlerin geçişini tasvir eden bu tablo Askerî müzededir. Ressamı Gloya Bovski'dir.

bir nedir?»

Diye sorarak, bu telâşını ortaya koyunca, metanetini muhafaza eden Hoca Sadeddin Efendi:

«— Padişahım, lâzım olan yerinizde sâbit ve berkarar olmaktır; cengin hâli budur; ecdad-ı izâmınız zamanında olan tabur muharebeleri ekser böyle vâki olmuştur. Mucizât-ı Muhamediye ile inşallah-u tealâ fırsat ve nusret ehl-i islâmındır. Hatır-ı şerifinizi hoş tutun».

Sözleriyle padişahın mevkiini muhafazasını temin eylemiştir. Sultan Mehmed, Hazreti peygamberin hırka-i şerifini giyinmiş vaziyette livay-ı saadet dibinde seccade üzerinde otururak hocasının telkinleriyle sükûnete kavuşmaya uğraşırken, vaziyet padişah için de hakikaten çok ciddi idi. Müverrih Naimâ bu tehlikeli dakikaları meşhur tarihinin birinci cildinin 162 inci sayfasında şöyle anlatır: «iki binden ziyade düşman ileri sürüp padişahın seccadesine bir ok menzili kadar mahalde cenk edüp, ordu içinde tüfenkten feragat olunup müslüman ve kâfir birbirine kılıç ile girüşüp yaka yakaya cenk eder oldular. Vüzera ve erkân-ı devlet padişahı ihata edüp durdular. Bazı düşman neferleri otağ-ı hümâyûn iplerine el urdukta enderun ağaları bir yerden kılıç üşürüp katleylediler».

Muharebe bu derece aleyhde inkişaf ederken harp tali'i beklenmedik şekilde Türklerin lehine döndü. Buna da düşman askerinin yağmaya dalması sebep oldu. Arşidük Maksimilyen'in menetmek istemesine rağmen Avusturya askeri Osmanlı çadırlarına dalarak yağma ile uğraşırken mücadeleyi unutur gibi olmuştu. Bu sırada Osmanlı karargâhındaki at-oğlanı yâni seyis, aşçı, deveci, katırcı ve karakullukçu denilen hademe grupu, yağmaya dalan düşman askerlerine karşı çadır kazması, balta, odun yarması, lobut ve odunlarla hücum ederek önlerine geleni teplemeye koyuldular ve:

— Kâfir kaçtı!

Diye bağırmağa başladılar. Bu ses bir anda etrafa sirayet ederek her taraftan ayni şekilde sesler yükselince, şaşkın vaziyette olanlar kendine geldiği gibi kaçanlar da geriye döndü ve şiddetle düşmanın üzerine yüklendi. O aralık Öncü kumandanı Ciğala-zâde Sinan Paşa gizlendiği pusudan çıkarak piştar süvarileriyle düşmanın arkasından hücuma geçti. İlk hamlede, Osmanlı sağ cenahını bozmuş olan kısım bataklıklara sürülerek mahvedildi. Türk ve tatar atlıları, darmadağın vaziyete gelen Avusturya askerlerini kılıçtan geçirdi. Böylece gruba yakın başlıyan Türk hucumu sonunda 50 bin düşman askeri öldürülüp 97 top, bir çok cephane ve 10 bin duka altını ele geçirildi.

Osmanlı tarihlerinin bir kısmı bu harbe katılan düşman ordusunun sayısında olduğu gibi öldürülen düşman askeri için de mubalağa ederler. Meselâ Müneccimbaşı 150 bin kişi öldürülmüş 500 top elde edilmiş, Naimâ 100 bin kadar, Kara Çelebi-zâde Abdülâziz Efendi «Ravzat-ül-ebrar» ının 482 inci sayfasında Haçova muharebelerine 300 bin düşman askeri iştirak etmiş bunu 120 bini öldürülmüş derse de, son tetkiklerde Avusturyalıların zayiatının 50 bin kişi olduğu kabul edilmektedir.

Osmanlıların kazandıkları sonuncu büyük meydan muharebesi olan Haçova harbinde düşman zayiatı hakikaten çok ağırdı. Evvelce temin edilen zaferlerle mukayese edilince bile, Haçova'da öldürülen düşman askeri fazla tutuyordu. Osmanlı müverrihlerinin ekserisi bu noktaya işaret etmekten kendilerini alamazlar. Meselâ Naimâ: «kısa zamanda bu kadar nüfus telef edilmesi görülmüş şey değüldür deyu müşahede edenler itiraf ettiler. Ve bilcümle bu gazay-ı ekleri Mohaç ve Çaldıran muharebelerinden ziyade idüğün isbat kıldılar. Zira bu gazada kırılan küffar Mohaç ve Çaldıran maktullerinin zı'fı (iki misli) kadar idüğüne şüphe yoktur dediler» demektedir.

Zaferin kazanılmasında esas rol kimindi?

Haçova meydan muharebesinde zaferin kazanılmasında esas rol sahibinin kim olduğu meselesinde şimdiye kadar kat'i bir neticeye varılmış değildir. Sarih bir netice elde edilmemesinin sebebi, bu meselede Osmanlı müverrihlerinin taraf tutar şekilde kalem oynatmış olmaları ve bu yüzden birbirini tutmaz bil-

gi vermeleri, ve mütalea beyan etmeleridir.

Muharebenin plânlanma ve icra şekline, padişahın faaliyetine dair hiç bir tarihte tek bir kelime mevcut olmamakla beraber, bu vazifenin Veziriâzam Damad İbrahim Paşa tarafından yürütüldüğünde şüphe yoktur. Padişahın ordudaki mevcudiyeti, fiiliyatta, başkumandanlığın icaplarının onun tarafından bizzat yürütülerek hükümdar - başkumandan otoritesinin temsil edilmesinden ziyade, bir hükümdar olarak birlik ve beraberliğin manevî sembolü durumundadır. Böyle olmakla beraber onun ordudaki mevcudiyetinden büyük bir maddi kuvvet doğmaktadır. Manevî hislerin bağlarından meydana gelen maddi kudreti ayakta tutmakta kat'i rolü oynayan şahsiyet, muharebenin kritik anında padişahın yerinden ayrılmamasını temin eden Hoca Sadeddin Efendi'dir.

Muharebenin kazanılmasında, padişahın mevki'ini muhafazası ve yağmaya dalan düşmana karargâh efradının malûm şekilde mukabelesi büyük tesir icra etmekle beraber, kumandanların ve tehlikeli vaziyete rağmen sebatta devam eyleyen askerin mühim kısmının mücadelesi, elbette ondan aşağı kalmayan tesirler icra eylemiştir. Muharebede hazır bulunan ve vazifeleri itibariyle büyük mes'uliyet yüklenen kumandanlar; sol kol kumandanı Lala Mehmed, sağ kol kumandanı Sokullu-zâde Hasan, öncü kumandanı Ciğala-zâde Sinan ve Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'dır. Harp harekâtı anlatılırken, Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın bataklık gediklerini kapamak için uğraşmalarından bütün tarihler hemen hemen birbirini tutar bilgilerle bahsederlerse de, Lala Mehmed Paşa'nın durumuna dair bir şey söylemezler. Fakat Damad İbrahim Paşa ve Ciğala-zâde Sinan Paşa için vaziyet böyle değildir. Selânikî tarihinin yazma kısmında, muharebenin sıkışık zamanında Veziriâzam Damad İbrahim Paşanın padişahı kaçırma tedbirleri ittihaz etmek istediği, buna mukabil öncü kumandanı Ciğala-zâde Sinan Paşa'mn her türlü merasim icabatını bir tarafa bırakarak veziriâzama «Bre zâlim!» diye bağırarak, Hoca Sadeddin gibi sonuna kadar sebat tavsiye eylediği, böylece Damad İbrahim Paşa'nın niyetini önlediği yazılıdır. Naimâ'da ise: Sinan Paşa'nın bizzat kendisinin, padişaha müracaatla zaferin kazanılmasında şahsî rolüne işa-

Ciğala-zâde Sinan Paşa
(Topkapı sarayındaki bir albümden)

Ciğala-zâde'nin diğer bir resmi
(Zamanının gravürlerinden)

ret edip veziriâzamlığı istemesi münasebetiyle: «maahaza ibtida çarhadan (öncü) firar eden kendüsü idi deyü nakledenler» satırı okunmaktadır.

Halbuki, muharebenin cereyan şekli ve bilhassa nazik vaziyetin belirmesiyle düşmanın ezilmesinin gayet kısa zamana sığması gözönüne getirilirse, her iki müverrihin iddialarının da doğru olmaması iktiza etmektedir. Zira, öncü kumandanı Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın, son anlarda pusudan çıkarak düşmana yüklendiğinde ve onun emrindeki birliklerin yirmi bin kişi öldürdüğünde bütün kaynaklar müttefiktir; binaenaleyh, Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın öncüden kaçmadığı bu şekilde itiraf edilmiş olmaktadır. İlerde ve pusuda bulunan bir kumandanın en tehlikeli dakikalarda gerideki ordugâha gelmesi ve oradan da yine kendi yerine yetişmesi imkânsızdır. Binaenaleyh. Selâniki'nin söylediği şekilde, onun, veziriâzama bağırması ve bahsettiği niyetlerini icradan önlemiş olması da doğru olamaz.

Muharebede tehlikeli anlar geçirilmesine rağmen bütün mühim kumandanların yerlerini muhafaza ettiklerinde, cesaretlerini kaybetmediklerinde asla şüphe yoktur. Zira, karargâh çadırına kadar yaklaşan düşmanı âzami iki saat kadar zaman zarfında tam mânasiyle ezmek başka türlü mümkün olamazdı. Binaenaleyh, Haçova muharebesinin kazanılmasında, esas rolün bir şahıs veya kumandanın değil, muharebe meydanını terkeden ordunun dörtte biri miktarındaki asker hariç, diğer asker ve kumandanların tümüne şamil olması iktiza eder.

Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın Veziriâzam olması

Haçova meydan muharebesinde düşmanın ezilmesini müteakip Üçüncü vezir Ciğala-zâde Sinan Paşa padişahın huzuruna çıkarak:

«— Bu yüz aklığına ben sebep oldum, bu fethe kulunuz sebep olmuştur».

Diyerek sadaretin kendisine tevcihini ima eyledi. O sırada huzurda bulunan Hoca Sadeddin Efendi ve kuvvetli nüfuzu ile dikkati çeken kapıağası Gazanfer Ağa'nın iltiması üzerine Sultan Mehmed kendisini sadrıâzam yaptığını bildirdi. Ciğala-zâde Sinan Paşa padişahın elini öpüp yanından ayrıldıktan sonra, sadrıâzam oldum diye tebrik kabul etmeye başladı. Ciğala-zâde'den daha sonra huzura giren Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'ya Sultan Mehmed azline dair bir şey söylemediği gibi bunu ima edecek bir harekette dahi bulunmadı. Ciğala-zâde'ye sadrıâzamlık tevcihinden haberi olmadığından harpte yararlıkları görülenlere in'am ve ihsan işleriyle meşgul oldu. Ayrıca muharebe sahasından kaçanları geri çevirmek üzere etrafa ulaklar gönderdi. Sabah olunca da vezir Cerrah Mehmed Paşa ve Cafer Paşa'yı yanına alarak muharebe meydanını dolaşmağa gitti.

Böylece, Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın padişahın çadırına girdiği saatten itibaren Osmanlı tarihinde garip bir hâdise cereyana başlamış, yani, sadaret makamını iki kişi işgal eder vaziyet hasıl olmuş oluyordu. Bir çocuk gibi kolaylıkla tesir altında kalan Üçüncü Mehmed'in şahsiyetinin zayıflığı yüzünden meydana gelen bu garabet, nihayet, kapıcılar kethüdasının gidip mühr-ü hümâyûnu Damad İbrahim Paşa'dan alıp Ciğala-zâde'ye teslim etmesiyle son bulmuştur. Damad İbrahim Paşa harp meydanını dolaşmaktan dönerken kapıcılar kethüdasının talebiyle karşılaşmış ve ancak o zaman olup biten şeyleri öğrenmiştir. Ciğala-zâde lehinde kalem kullanmayan müverrih Naimâ, bu münasebetle: «fi nefsülemr fetih ve nusret İbrahim Paşa yüzünden olmuşken Ciğala-zâde bir kuru iddia ile haiz-i sadaret oldu» demektedir.

Ciğala-zâde'nin çok sert ve zararlı icraatı

Ciğala-zâde Sinan Paşa mühr-ü hümâyûnu da ele geçirerek sadaret makamının tam mânasiyle hâkimi vaziyetine geçince ilk iş olarak orduda bir yoklama yaptırdı. Üç gün süren yoklama sonunda timar ve zeametlilerden ve ulûfeli askerden 30 bin kişinin ismini firari defterine kaydettirdi. Bunların dirlik ve ulûfelerini kesmekle kalmıyarak idamlarını emretti. Bu şiddetli emri bütün vilâyetlere tamim eyledi. Muharebenin

akabinde dönüp gelenleri bile idam ettirdi. Zamanın tarihcilerinin içleri yana yana anlattıkları veçhile, bu arada bir hayli bigünah ve güzide kimseler de canından oldu. Firari damgası yiyen kimsenin hakiki durumunu tespite yanaşmadan derhal boynunu vurdurdu.

Orduda eski disiplini temin gayesini gözettiğini söyleyen Ciğala-zâde'nin bu korkunç derecede sert icraatı memlekete pek pahalıya mal oldu. Firari defterine isimleri kaydolanlar canlarını kurtarmak için Anadolu'ya geçtiler. Orada gayrı meşru yollardan karınlarını doyurabilmeğe çalıştıktan başka biraraya gelerek «Celâli isyancıları» nı meydana getirdiler. Ciğala-zâde'nin hesapsız ve o nisbette sert icraatı yüzünden Anadolu senelerce kan revan içinde kalıp onbinlerce Türkün hayatı söndü.

Ciğala-zâde'nin kırk gün süren sadrâzamlığı sırasında ikinci büyük hatası, Kırım hanı Gazi Giray'ı harbe bizzat gelmediği bahanesiyle azlederek yerine kardeşi Fetih Giray'ı han tayin etmesidir. Fetih Giray'ın «O benim büyüğüm ve ağabeyimdir» diyerek hanlığı kabul etmek istememesine rağmen, sadrıâzamın onu dinlememesi, iki kardeşin arasına nifak girmesine ve nihayet Fetih Giray'ın katline sebep olmuştur.

O devir hâdiselerinin bizzat içinde yaşıyan müverrih Peçevî'nin Ciğala-zâde Sinan Paşa için: «müşarünileyhin vezareti cemi âleme bir belâ ve musibet oldu, nice yıllar def' olmadı» şeklindeki sözleri tam mânasiyle haklı ve yerinde bir hükümdür.

Padişahın İstanbul'a avdeti

Sadrıâzam Ciğala (Cağala)-zâde Sinan Paşa'nın ordu yoklamasının hitamını müteakip, Üçüncü Mehmed başka bir harekâta tevessül eylemeden İstanbul'a gitmek üzere Haçova'dan harekete geçti ve 2 kasım 1596 günü ilk konak yeri olarak Eğri'ye geldi. Harpte ele geçirilen topların bir kısmı Solnok (Szolnok) kalesine yerleştirildi; mühim bir miktarı da beylerbeyi ve sancak beylerinin emirlerine verildi. Bu arada Tırnakçı Hasan Ağa yeniçeri ağalığına tayin edildi.

Eğri'de beş gün kalan Üçüncü Mehmed Solnok - Segedin - Varadin yoluyle Belgrad'a geldi. Burada iki günden fazla vakit geçirmeyen padişah yine yoluna devamla Sofya - Filibe - Edirne üzerinden ilerliyerek Davudpaşa çiftliğine muvasalatında annesi ve İstanbuldaki devlet erkânı tarafından karşılanıp zaferi tebrik edildi. Üçüncü Mehmed 2 aralık 1596 günü sarayına dahil oldu.

Üçüncü Mehmed Belgrad'a geldiği zaman, Ciğala-zâde'nin tensibi ile Dördüncü vezirliğe yükseltilen Sokullu-zâde Hasan Paşa serdar olarak Belgrad'da bırakıldı. Edirne yakınında Harmanlık (veya Çermenlik) mevkiine geldiği sırada Valide Sultan'dan gelen mektup üzerine Üçüncü Mehmed, Ciğala-zâde'yi azlederek onun yerine ikinci defa Damad İbrahim Paşa'yı sadrıâzam yapmıştı. Bundan bir müddet sonra Sokullu-zâde Hasan Paşa, Ciğala-zâde'nin tayin ettiği bir kimse olması nazarı itibara alınarak serdarlıktan alınıp Vidin muhafızlığına gönderildi ve yerine ondan daha az tecrübeli bir şahsiyet olan Satırcı Mehmed Paşa serdarlığa tayin edildi.

Üçüncü Mehmed'in esaslı tedbirler almadan hemence İstanbul'a dönmesi bir hata idi. Şayet Belgrad'da kışlayarak ertesi baharda harekâta devam etseydi Haçova zaferinin meyvalarını kısa zamanda olgun şekilde toplıyabilirdi. Müverrih Selânikî'nin kaydettiğine nazaran; padişah daha İstanbul'a varmadan önce, serhad beylerbeyleri ve Sokullu-zâde Hasan Paşa kendisine arzlar göndererek, serhadde kışladığı, hiç olmazsa İstanbul yerine Edirne'de kışı geçirdiği takdirde düşmanın sulh yapacağı bildirilmişti. Fakat, tâ başlangıçta asker ve devlet erkânının tesiriyle sefere çıkmış olan Üçüncü Mehmed, ne bunları kendi kendine düşünüp hesapladı, ne de kendisine bu mevzuda sunulan arzları takdir etti. Bir an önce İstanbul'a ulaşmakta ıstical gösterdikten başka serdarlığa kudretli bir şahsiyet de göndermedi. Onun için Haçova harbinden lâyıkıyle istifade edilmedi. Düşman da bunu kısa zamanda sezmiş olmalı ki mücadeleyi devam ettirmek üzere yine sıkıca hazırlıklara girişti.

Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın serdarlıktan azlini müteakip, onun yerine serdar tayin edilen Satırcı Mehmed Paşa, Tuna yahsı muhafızlığından Beşinci vezirliğe yeni terfi ettirilmiş bir kimseydi. Serdarlık mıntıkasına hareket etmeden önce kendisine onbin duka harçlık, maiyetindeki asker için de bin yük akçe verildi. Lüzumlu hazırlıkların tamamlanmasından sonra altı bölük halkı ve onbin yeniçeri ile 9 haziran 1597 de İstanbul'dan hareketle 13 ağustosta Belgrad'a vasıl oldu. Anadolu, Rumeli, Karaman, Sivas, Diyarbekir, Maraş ve Rakka beylerbeylerine eyâletleri askerleriyle yeni serdarın emrinde toplanmaları için emir verilmiş, Kırım hanına da ayni mealde bir mektup yollanmıştı.

Satırcı Mehmed Paşa Belgrad'da yirmi gün kaldı. Bu arada Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa kendisine iltihak eyledi. Belgrad'dan hareketle Budin'e doğru ilerlerken yolda sıra ile Budin muhafazasında bulunan Bosna beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa, Diyarbakır beylerbeyi Murad Paşa, Rumeli beylerbeyi Veli Paşa, Budin Beylerbeyi Mihaliçli Ahmed Paşa ayrı ayrı günlerde serdara iltihak ettiler. Satırcı Mehmed Paşa Budin civarında Gölbaşı mevkiinde konakladığı sırada Arşidük Maksimilyen idaresinde 40-50 bin kişilik bir Avusturya kuvvetinin Yanık (Raab, Györ) kaleyi kuşatmağa başladığı haberi geldi. Bunun üzerine, Yanıkkale'yi kurtarmak isteyen serdar, bazı tertibat alarak Budin civarındaki karagâhından harekete geçti. O arada Sivas ve Rakka valileri de geldiklerinden serdarın emrindeki asker biraz daha fazlalaştı. Düşman ise, Osmanlı serdarının ordu ile geldiğini duyunca Yanık muhasarasını kaldırarak Komarom'un batısında Tuna kolları arasında bulunan Büyük Schütt adasına çekildi. Yanık istikâmetinde harekete geçilmişken, hemen hemen o yol üzerinde ve Komorom'un güney doğusunda bulunan Tata (Dotis, Totis) üzerine yüründü. Tata kalesi 1594 temmuzunda fethedilmiş fakat sonra yine Avusturya eline düşmüştü. Tata müdafileri bir kaç günlük mukavemetten sonra daha fazla dayanamıyacaklarını anladıklarından bir gece kaleden firar ettiler. Böylece Tata ikinci defa Türk idaresine girmiş oldu (12 ekim 1597). Tata'nın zaptından bir hafta sonra Karaman beylerbeyi Nuh Paşa'da geldiği cihetle, Satırcı Mehmed Paşa'nın emrine girmek üzere emir almış olan beylerbeylerinin iltihakları tamamlanmış oldu.

Ordunun Vaç önlerine gelmesi

Serdar Satırcı Mehmed Paşa Tata kalesi önündeyken Budin halkından istidalar geldi. Bunlar istidalarında, Esztergom'un Avusturyalılar tarafından zaptından beri Budin'in bir hudut şehri haline geldiğini, daima tehdide maruz bulunduğunu söylüyor, bunun önlenebilmesi için Esztergom (Gran) un zaptını istiyorlardı. Serdar, Budin halkının dileğini makul görmekle beraber Esztergom'un çok kuvvetli bir kale oluşunu nazarı itibara alarak Budin halkının da muharebe hizmetine koşması şartiyle bu işi yapabileceğini bildirdi. Budin halkı serdarın isteğini müsbet karşıladığından Estergom'a gidilmek üzere bazı hazırlıklara girişildi. Lâkin o arada birdenbire kar yağması ve Tamşvar kalesinin de Erdel kıralı tarafından kuşatıldığı haberinin gelmesi üzerine, uzun sürecek Esztergom muhasarasından vazgeçildi.

Serdar Satırcı Mehmed Paşa, Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa, Rakka beylerbeyi Ali Paşa ve Adana beyi Mehmed Paşaları eyâletleri askerleriyle Tamşvar valisi Tiryaki Hasan Paşa'nın yardımına gönderdi. O sırada bir Avusturya ordusunun Estergom'dan Vaç önüne geldiği duyulduğundan, Satırcı Mehmed Paşa'nın kendisi de emrindeki kuvvetlerin büyük kısmı ile Vaç (Waitzen) a hareket ederek 1 kasım 1597 de bu şehir önüne vasıl oldu.

Tuna nehrinin batıdan doğru gelip güney istikametine kıvrılarak dirsek yaptığı mıntıkada bulunan Vaç şehri Budin'in kuzey tarafta en yakın kapısı sayılabilirdi. Avusturyalılar burada kuvvetle yerleştiği takdirde Budin daha fazla tehdide maruz kalacaktı.

Elli bin kişi kadar olduğu söylenen düşman kuvvetleri Tuna'nın bir kıyısı ile o civarda bulunan dar bir boğazın ağzına yerleşmiş ve önlerine hendek kazmıştı. Gerideki dağın yamaçlarına koyduğu kuvvetler de yine bulundukları yerlerde çukurlar açarak tahkimat meydana getirmişti. Bu vaziyette düşmana cepheden taarruz fazla zayiat verilmesini mucip olacak, arkasına isabet eden dağın dolaşılması da fazla zaman alacaktı. Serdar karşı karşıya muharebe edilmesi şıkkını tercih ile ona göre vaziyet aldı. Anadolu, Sivas, Karaman ve Bosna beylerbeylerinin askerlerini sağ tarafa, Rumeli ve Budin beylerbeylerinin askerlerini sol tarafa alıp kendisi kapıkulu ile merkezde kaldı. Diyarbakır beylerbeyi Murad (Kuyucu) ve Sigetvar beylerbeyi Deli Nasuh Paşaları çarhacılığa memur etti.

Muharebe. Türk öncülerinin taarruza geçmeleriyle başladı. Düşman hem tabyalara girmiş, hem de arazinin yüksek ve hâkim yerine yerleşmiş olduğundan Türk taarruzları istenen neticeyi veremiyor ve taarruz eden asker de düşmana nisbetle daha fazla zayiat veriyordu. Bu şartlar altında bir hafta müddetle muharebeye devam edildi. Bazı tabyaların zaptedilmesine rağmen Avusturyalıları bulundukları mevkiden tamamen söküp atmak mümkün olmadı. Muharebenin daha fazla uzayabileceği anlaşılıyordu. Onun için mevsimin de ilerlemiş bulunmasını nazarı itibara alan Serdar Satırcı Mehmed Paşa ordusuna ricat emri verdi.

Vaç önünden doğruca Budapeşte'ye gelen serdar orada da fazla kalmıyarak kışlağa çekilmek üzere Belgrad yolunu tuttu. Belgrad'a doğru ilerlerken Tamşvar'ın imdadına yeni kuvvetler yolladı ama bunlar oraya varmadan Erdel kıralı memleketine çekildi. Naimâ'nın ifadesine (C: 1 S: 182) göre; 1597 yazında Satırcı Mehmed Paşanın emrinde harekâta iştirak etmiş olan kuvvetlerden yeniçeriler hariç, diğeri, o senenin kışını Budin, Peçuy, Ösek, Backa ve Belgrad'da geçirmişlerdir.

İlk sulh teşebbüsü

Vaç (Waitzen) muharebesinden sonra ve muhtemelen Serdarın Belgrad'a gitmesinden önce Avusturya ve Osmanlı memurları arasında sulh için bir konuşma vuku buldu. Gerek Osmanlı gerekse Batı kaynaklarında sulh konuşmasının ay ve gün olarak tarihi açıkça belirtilmemiştir. Zaten her iki tarafın eserlerinde de buna dair fazla bir şey bulmak mümkün değildir. Peçevi ve Naimâ buna, sarih bir ifade ile sulh teşebbüsü demekle beraber, Hammer: «yeniçerilerin bir tuğyanı serdarı düşmanla bir mütareke müzakeresine mecbur eyledi» cümlesiyle, bunu Türklerden gelmiş bir mütareke teşebbüsü gibi göstermektedir. Osmanlı tarihlerinde o sırada bir yeniçeri ayaklanmasından bahsedilmemektedir. Naimâ aynen: «Bu esnada Koca Murad (Kuyucu) Paşa ve Budin Kadısı Halil Efendi ve Murad Paşa damadı Kadı-zâde Ali Paşa kâfir ile haberleşüp sulh ve salah söyleşmeğe, Vaç sahrasına varup kâfirden dahi bir kaç şaykalar geldiler; lâkin küffarın burnu havada olmağla netice vermedi» şeklinde meseleyi anlattığı cihetle: teşebbüsün Türklerden geldiğinde şüphe yoktur.

Hadım Hasan Paşa'nın Sadareti

Serdar Satırcı Mehmed Paşa idaresindeki Osmanlı Ordusu Waitzen önlerinde Avusturyalılarla çarpışırken İstanbul'da sadaret makamında değişiklik yapıldı. Damad İbrahim Paşa azledilerek Hadım Hasan Paşa veziriâzamlığa getirildi. Naimâ, Peçevi ve Selânikî Mustafa gibi Osmanlı tarihcilerinin izah tarzına nazaran, Damad İbrahim Paşanın sadaretten azil sebebi, onun, Kırım hanı Fetih Giray'ın öldürülmesine sebep olması yüzünden padişahın kendisinden soğuması, buna ilâveten de Damad İbrahim Paşa'nın Valide Sultan'a kâfi miktarda rüşvet vermemesidir.

Avusturya harbi senelerden beri uzayıp giderken Osmanlı devlet erkânının mühim kısmının yine şahsî menfaatlar peşinde koşması, üzerinde ibretle durulacak bir meseledir. İşlerin böyle bo[illegible] gitmesinde padişahın şahsiyetce hırıstiyan halkı [illegible] şüphesiz mühim Avusturya imparator kolaylıkla tesir müteaddit yerde âbid[illegible]ehmed annesi-

Yanıkkale muhasara kumandanı Avusturyalı Schwarzenberg

nin karşısında şahsiyetini büsbütün kaybeder gibi olmaktadır. Annesinden aldığı mektup üzerine Cığala-zâde'yi sadrâzamlıktan azledişi hâdisesine bakılınca, Valide Sultan sanki oğlu üzerinde veto hakkına sahip!» miş gibi görünmektedir. Valide Sultan, ya Cığala-zâde hâdisesinde görüldüğü şekilde bilfiil, veyahut da müteaddit misaller zikredilebileceği veçhile bilvasıta mühim işlere müdahalelerde bulunmaktadır. Damad İbrahim Paşa'nın azlini müteakip Hadım Hasan Paşa'nın sadrâzam yapılması bu çeşit misallerden biridir. Gerçi Osmanlı tarihleri, Damad İbrahim Paşanın azli ve yeni bir sadrâzam tayini meselesinde, padişah ile şeyhülislâm Bostan-zâde arasında cereyan eden bir konuşmayı naklederek bu konuşmada, İbrahim Paşa'nın Fetih Giray'ın ölümüne sebep olmuş bulunduğuna işaret ederler. Fakat Damad İbrahim Paşa'yı azleden padişahın, Şeyhülislâmın işaretine rağmen İkinci vezir Cerrah Mehmed Paşa'yı atlıyarak Hadım Hasan Paşa'yı Vezirîâzam yapmasında (3 kasım 1597) Valide Sultan'ın menfaata müstenit kuvvetli tesirini aramak lâzımdır. Zâten bu cihet, Osmanlı tarihcilerinin sayfaları arasında da açık veya kapalı şekilde göze çarpmaktadır. Meselâ Naimâ tarihinin birinci cildinin 185 inci sayfasında bu mevzuda şu satırlara rastlanmaktadır: «Hasan Paşa beher hafta başında Valide Sultan hazretlerine mebaliği azîme ve hedayay-ı vâfire hizmet etmek şartiyle nail-i rütbe-i sadaret olmuştu. Ol sebepten zaman-ı sadaretinde cümle menasıbı akçe ile satup, hadden ziyade rüşvet alup âlemi birbirine kattı. Menasıb taliplerine sizden aldığım mebaliği kime teslim ederim bilürmüsünüz? Beni Valide Sultan kısta kesmişdür».

Bir kaç [illegible] daha fazla da- [illegible] vetle ye. fazla teh

Avus
Ya

Devlet memuriyetlerini para ile satarken bu derece boşboğazlık eden Hadım Hasan Paşa, 8 nisan 1598 de sadaretten azil ve Yedikule'ye hapsine kadar, halkı soymakta devam etti. Valide Sultan ise, zararlı müdahale ve rüşvet alışlarına bundan sonra da devamdan vazgeçmedi.

Yanık - kale'nin Avusturyalılar tarafından zaptı

Avusturya harbinin 1598 senesi harekâtının ilk hâdisesi, Türklerin Yanık - kale veya Yanık kalesi diye andıkları Raab'ın Avusturyalılar tarafından zaptıdır. Raab'ın birdenbire elden gidiveriş şekli, Osmanlı ordusunda disiplin bozukluğuna ve bunun bir neticesi olarak vazifesinin dikkatli ifa edilmemesine misal teşkil etmesi bakımından esef vericidir.

Raab suyunun Tuna'ya karıştığı yerde bulunan Yanıkkale (Raab) nin kuvvetli surları mevcuttu. Hemen civarı düşman toprağı olduğundan, Raab muhafızlarının zahiresi yakından temin edilemez ve bir hayli uzakta kalan Peçuy (Pécs) dan öküz arabaları ile nakledilirdi. Avusturya kumandanlarından Palffy ve Schwarzenberg işte bu vaziyetten ve bilhassa muhafız askerin içkiye düşkünlüklerinden faydalanmak isteyerek, pek kurnazca bir plân hazırlamışlardır.

Kumandanlarının sefih bir adam olması dolayısiyle iki bin cebeci ve iki bin kul-oğlundan mürekkep Yanık muhafızlarının çoğu içkiye düşkün hale gelmişlerdir. Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Avusturyalılar öteden beri muhafızların bu durumlarından faydalanmayı gözetmişlerdir. Zira Naimâ (C: 1 S: 188) bir münasebetle: «küffar tarafından bir habbe zahire gelmez iken bunları iğfal ve ızlâl için gemiler ve girbalar ile yük yük hamr gelürdü» demektedir. Muhafızlar böyle içkiye düşkünlük ettikçe vazifelerini fazlasiyle ihmale başlamışlardır. Bu arada disiplin de iyice gevşemiş olduğundan muhafızların bir çoğu Peçuy, Koban ve İstolni Belgrad'da evlenmişler ve bazıları kaledeki vazifelerini bile bırakmışlardır.

İşte kale muhafızlarının bu durumlarından faydalanmak isteyen Palffy ve Schwarzenberg pek ustalıklı bir hile hazırladılar. Çok iyi Türkçe bilen bir kaç Hüsar atlısını bir gece sabaha karşı ileri sürüp diğer askerlerini pusuya yatırdılar. Türk kıyafetlerine girdikleri de anlaşılan hüsar atlıları, Türk muhafızların sarhoşlukları sebebiyle hendek üzerinden kaldırılmasını unuttukları mütehar-rik köprüden rahatça geçerek kapıya yanaşıp:

«— Nöbetçi!» diye seslendiler, o sırada uyanan (!) nöbetçi «Kimlersiz?» diye sorunca onlar:

«— Peçuy'dan zahire getürdük yolda düşman ulaştı, arabalar ile kaçarak güçlükle kurtulduk. şimdi ardımızdan gelip basarlar, kapıyı açup zahireyi içeri alın!»

Cevabını verdiler. Nöbetçi ile atlılar arasında bu konuşma cereyan ederken, Avusturyalılar evvelceden hazırlamış oldukları «ağaç topu» denilen aleti kapıya yanaştırdılar. Nöbetçi «Varayım, kapıcıya haber vereyim» diyerek gittiği sırada bunu ateşlediler. Topun ateşlenmesiyle kapı parça parça olduğundan Avusturyalılar derhal Yanık-kalenin içine dahil oldular. Muhafızların bir çoğunun sarhoş olmasına rağmen kale dahilinde müthiş bir boğuşma başladı. Düşman çokluk olduğundan muhafızların hepsi döğüşe döğüşe öldüler. Yanık kumandanı iki elinde birer kılıç olduğu halde ölünceye kadar vuruştu. Şehit düşünce Avusturyalılar başını keserek bir mızrağın ucuna geçirilip Macar burcunun üzerine diktiler. Burçlardan birindeki barut mahzenine sığınan 300 Türk en sonunda kurtuluş çaresi kalmadığını görünce mahzeni ateşliyerek kendileriyle birlikte sayıları kadar düşman askerinin ölmesini sağladılar. Askerin disiplininin bozulmasına sebep olan yeniçeri ağası sarhoş vaziyette yakalanarak kumandan Palffy'nin huzuruna getirildiği zaman bu adamın üzerinden yirmi bin kadar duka altunu çıkmıştı. Naimâ'nın kaydına göre; Palffy: «bu altunu niye saklardın, kal'a muhafazasına sarfetseydin, olmaz mıydı?» diyerek yeniçeri ağasını idam ettirmiş ve «kale muhafazasında ihmal gösterenlerin hali budur!» diye bağırtırarak kesik başı ordusuna teşhir etmiştir. 29 mart 1598 de vuku bulan bu hâdiseden ancak beş altı muhafız asker kurtularak Budin'e kaçabilmişlerdir.

Üç buçuk sene Türk idaresinde kalan Raab kalesinin zaptına gerek Avusturya imparatoru İkinci Rudolf gerekse hıristiyan halkı fevkalâde sevinmiştir. Avusturya imparatoru bu münasebetle müteaddit yerde âbide şeklinde sütun-

lar diktirmiştir. «Maria - Enzersdorf» da o günden kalan bir sütûnun üzerinde: «Allaha şükredin. Raab tekrar hıristiyanların eline geçti» cümlesi okunmaktadır. Alman tarihcisi Hammer bu münasebetle, tarihinde (C: 7 S: 229) efsanevî rivayetlere bile yer vermektedir.

Yanık-kale'nin sukutu İstanbul'da duyulunca, hayret ve teessüre sebep olmuştu. Fakat devlet merkezinde, işleri geniş çapta düzene sokarak ordunun başına geçip bunları telâfi etme iktidarını gösterecek kudretli bir şahıs yoktu. Onun için iş, daha ziyade teessür çerçevesi dahilinde kalmakta ve hâlâ Satırcı Mehmed Paşa gibi zayıf bir şahsiyetin serdarlıkta istihdamına devam edilmekteydi. Adam seçememekte en fazla kudretsizliği, şüphesiz, padişahın bizzat kendisi göstermekteydi. İhtar mahiyetini haiz müteaddit hâdise cereyan ettiği halde, hükümdar ve yüksek erkânın etraflarındaki hava değişmiyordu. Yanık-kale hâdisesinin ihtiva ettiği ihtar bunların en yenisiydi. Selâniki tarihinin basılmamış kısmının 400 üncü sayfasında kaydedildiğine göre, Yanıkkale'nin düşüşünün padişaha aksettiriliş tarzı çifte ihtar mahiyetini taşıyordu. Yanıkkale'nin düşüşü bir yeniçeri ile İstanbul'a bildirilmişti. Bu nefer İstanbul'a geldiği sırada Üçüncü Mehmed kayıkla Eyub'a gitmiş olduğundan yeniçeriyi de oraya göndermişlerdi. Padişah kayıktan çıkıp atına bineceği sırada karşısına çıkan yeniçeri: «Serhadden gelirim, Yanıkkale'yi kâfir alıp zapteyledi. tedarik zamanıdır, kande gidersiz?» demişti.

Satırcı Mehmed Paşa'nın Varat üzerine hareketi

1598 senesi baharında sefer mevsimi yaklaşmaktayken İstanbul'da devlet erkânı, bu senenin yazında, ordunun Erdel'e mi yoksa Avusturya üzerine mi hareket etmesi lâzım geldiğini müzakere eyledi. Erdel tarafında Lipve, Yanve, Çanad ve Varat şehirlerinin Erdel kıralı tarafından zaptedilmiş olduğu, şayet bu tarafa yürünmezse Temişvar'ın da elden gideceği mülâhazasiyle, seferin Erdel'e yapılması karar altına alınıp, Serdar Satırcı Mehmed Paşa'ya buna göre talimat gönderildi. Serdara bu yolda emir verilirken, orduya iltihak etmesi hususunda Kırım hanına da mektup yollandı.

Satırcı Mehmed Paşa İstanbul'dan talimat alınca 18 nisanda Belgrad'da Hünkâr tepesine çadırını kurdurdu. İstanbul'dan kapıkulu askeri ve sefer masrafını karşılayacak para gelince 18 haziran 1598 perşembe günü Belgrad'dan hareket etti. Taş-burun denilen mevkie gelinince, Tuna üzerinde Onsekiz günde bin sekizyüz elli zira, uzunluğunda bir köprü inşa edilerek, serdarın maiyetindeki askerler buradan geçti. Serdar, Sokullu Mehmed Paşa'nın evkafından olan Beçkerek şehrine gelince, Kırım hanının iltihakına kadar elli beş gün burada bekledi. Beçkerek'te beklemekteyken, o senenin kışını Rumeli'nin muhtelif mıntıkalarında geçirmiş olan beylerbeyileri kısım kısım gelerek serdara iltihak eyledi. Satırcı Mehmed Paşa Erdel'deki Varat (Gross-Wardein) üzerine yürümek üzere hazırlanırken Avusturya sınırı da sükûnet içinde değildi. Beçkerek'te Kırım hanının gelişine intizar edilirken, Avusturyalılar tarafından Tata kalesinin zapt ve Palota'nın da muhasara edildiğini öğrenen serdar Semendre askerini o tarafa gönderdi.

Kırım hanı Gazi Giray kırk elli bin kişilik kuvvetle gelince serdar tarafından merasimle karşılandı. Bilahare Kırım hanı, ordu erkânı ve serdar ümerası ile yapılan müzakere sonunda evvela Varad kalesinin alınmasına ondan sonra kıral Bathory Zsigmond üzerine yürünmesine karar verildi.

Ordu Varat (Macarcası Nagy-Varad, Almancası Gross-Wardein) a ilerlerken Maroş (Maros) nehri kenarındaki Çanad (Csanad) kalesine bir kaç top atılınca muhafızlar kaçtığından şehir zaptedildi. İki gün sonra yine aynı nehir kenarındaki Arad (O - Arad) kalesi alındı (10 eylûl 1598). Maroş suyunun geçilmesinden (13 eylûl) iki gün önce Erzurum beylerbeyi, bir hafta kadar sonra da Van beylerbeyi eyâletleri askeriyle gelerek serdara iltihak ettiler.

Satırcı Mehmed Paşa'nın emrindeki ordu Varat önüne geldikten iki gün sonra şehrin muhasarasına geçildi (1 ekim 1598). Osmanlı tarihcilerinin ve bilhassa seferde bizzat bulunan Peçevi'nin an-

lattığına göre Varat kalesi çok muhkem ve büyüktü. Şehir muhasarası için hareket edilmediğinden toplar getirilmemişti. Orduda üç tane top mevcuttu. Buna rağmen Serdarın hatalı kararı ile kalenin muhasarasına geçildi. Bu arada Serdarın ikinci bir hatası da ordu muhasara ile meşgulken Kırım hanının Erdel arazisine akın yapmak arzusuna izin vermiyerek tatar askerini hareketsizliğe sevketmesi oldu. Varat kuşatılmaktayken yağmur ve fırtınalar başladı. Üç topla kuvvetli bir kaleyi kuşatan Türk ordusu düşmandan daha çok tabiatla mücadele etmek zorunda kaldı. Devamlı şekilde yağan yağmurdan etraf çamur deryası olmuş. değil muharebe etmek. çadırdan çadıra geçmek bir mesele hahayet Serdar Varat muhasarasını kaldırarak Budin'e ilerlemeğe karar verdi. Varat muhasarası kaldırıldığı (3 kasım 1598) zaman hava düzelmiş değildi; üstelik bir de soğuklar artmıştı. Çamur deryası içinde ilerlemek mümkün olamıyor. arabalar çekilemiyordu. Kötü hava şartları ve malzemesizlik yüzünden. Tamşvar valisi İsmail Paşa kendisine verilen emri yerine getirememiş ve nehirler üzerine köprü kuramamıştı. Bunun için nehirler bin müşkilâtla sallarla geçiliyordu. Malzemeyi nakletmek de o derece zorluk çekilmekteydi ki, Naimânın (C: 1 S: 202) söylediğine göre: «Koca Murad Paşa bu seferde Diyarbekir beylerbeyisi idi ve Halep beylerbeyisi Mahmud Paşa ve Sofu Sinan Paşa her

Onaltıncı asırda Varat şehri ve kalesi

line gelmişti. Gerek yağmurun her tarafı cıvık bir balçık deryası haline getirmesi, gerekse rüzgâr yüzünden çadırları yerlerinde tutturmak imkânsızlaşmıştı. Üç top ile ve bu müşkül şartlar altında kale elbette zaptedilemezdi. Zaten surları çok kuvvetli olan Varat kalesinde, iki seneden beri Macarların yerine kaim olan bir kaç bin Avusturya askeri şehrin müdafaa sistemini daha da kuvvetlendirmişti. Bu hal ile kalenin zaptının mümkün olmadığını anlıyan Serdar nihayet Eğri'den on adet top getirtilmesini emretti. Fakat ortalığın çamur olması ve arabaları çekecek hayvan bulunamaması yüzünden toplar getirtilemedi. Bu arada Vesprim, Tata ve Palota kalelerinin Avusturyalılar tarafından zaptedildiği, Budin'in de muhasaraya maruz kaldığı haberi ordugâha ulaştı. Nibiri birer boyunduruğa girip top çektiler». Bu zahmetlerin üzerine bir de zahire sıkıntısı bindi. Açlıktan düşüp ölenler ve çamurlara karışanlar vardı. Peçevî, Naimâ. Selâniki ve Hasan Beyzâde gibi müverrihlerin ifadesine nazaran asker canından bezgin hâle gelmişti. Nihayet yeniçeriler seslerini yükselterek Belgrad'a dönülmesini istediler. O arada Szolnok konağında ordu kilârını yağma ettiler. Serdar Satırcı Mehmed Paşa'nın çadırını başına yıkıp kendisini yaraladılar. Bu vaziyet karşısında Serdar Budin'e gitmekten vazgeçerek ordunun yürüyüş istikametini Belgrad istikametine çevirdi. Segedin'e varıldığında ordu kışlaklara dağıtılmaya başlandı. Bir sene önceki gibi asker yine dağılıp memleketine gitmeden Rumeli'nin muhtelif yerlerinde kışlamış oluyor-

du. Bu defa mühim bir hâdise olarak, Kırım hanı da askeri ile birlikte Kırım'a gitmiyor ve kışı Segedin sancağında geçiriyordu.

İşte böyle hesapsız bir işe teşebbüs etmiş olan Satırcı Mehmed Paşa, en nihayet Avusturya istilâ ve muhasarasına maruz kalan yerleri kendi mukadderatları ile başbaşa bırakarak kışlamak üzere Belgrad'a çekiliyordu (8 aralık 1598).

Avusturyalıların Budin'i muhasara etmeleri

1598 senesi yaz mevsiminde Osmanlı ordusunun durumunu dikkatle takip eden Avusturyalılar, kendi ordularının harekâtını buna göre ayarlamışlardır. Satırcı Mehmed Paşa'nın Erdel üzerine yürüdüğünü ve Varat kalesini kuşattığını görünce, derhal Macaristan hududundaki kalelere yüklenmişler Veszprem, Palota ve Tata kalelerini aldıktan sonra Budin'i muhasaraya teşebbüs etmişlerdir.

Avusturyalıların, Budin'i kuşatırken, Türk ordusunun, Varat muhasarasını bırakıp sür'atle Budin'e yetişemiyeceğini hesapladıklarından şüphe edilmemelidir. Bir bakımdan, büyük bir hamle neticesi Budin'i almayı umdukları tahmin edilebilir. Maamafih, Budin'in muhasarası Varat üzerindeki tazyiki azaltacağı cihetle, burası alınmasa bile Avusturya kumandanının Osmanlı serdarı ile kıyaslanamıyacak derecede muvaffak bir harekât planı tatbik ettiği müşahede olunmaktadır.

Veszprem, Palota ve Tata kalelerini aldıktan sonra Budin'e yüklenen Avusturya ordusunun 80 bin kişiyi bulduğu görülmektedir. Bu muhasarayı, Arşidük Maksimilyen'in emrindeki 5 bin süvari ve 12 bin tüfenkendaz ile Arşidük Matyas'ın emrindeki 60 bini mütecaviz piyade ve süvarinin birleşmesinden meydana gelen ve 40 topu bulunan muazzam kuvvet yapmıştır.

Budin muhasarası, hemen hemen Satırcı Mehmed Paşa'nın Varat muhasarası ile ayni günlerde başladı. Muhasaranın ilk safhasında en kanlı muharebeler Budin'in varoşunda cereyan etti. Avusturyalılar nehirden gemilerle insan, erzak ve cephane naklettiklerinden ikmal teşkilâtları iyi işlemekte ve endişesiz şekilde savaşmaktaydı. Yedi gün süren Varoş muharebelerinde Türkler hayli zayiat verdi. Maraş beylerbeyi Sinan Paşa, evvelce Papa sancak beyi iken İstolni Belgrad muhafazasından Budin'in imdadına koşan Semender Paşa şehitlere: Bosna beylerbeyi Tiryaki Hasan Paşa ile Semendre sancak beyi Mehmed Bey yaralılara dahildi.

Osmanlı askeri Varoş muharebelerinde yorgun ve bitkin düşünce kaleye çekildi. Böylece asıl kale muhasarası başladı ve düşman Budin'i 40 top ile şiddetle dövmeye koyuldu. Vaziyet hayli nazikti. Onun için Serdar ve Kırım hanına ayrı ayrı mektuplar yazılıp yardımlar istendi; sür'atle yetişilmediği takdirde Budin'in elden gidebileceği belirtildi. Bunun üzerine evvelâ Kırım hanının adamlarından Şahbaz Mirza'nın emrinde yedi bin tatar askeri gönderildi. Onun arkasından Eğri beylerbeyi Bektaş Paşa Eğri'deki yerli kulunu yanına alarak Budin'e yürüdü. Fakat bunlar 80 bin kişilik Avusturya ordusu karşısında vaziyeti düzeltmeye yetecek derecede değildi. Onun için acele yardıma koşulmasına dair talepler yine devam ediyordu. Bu defa Kırım kuvvetlerinden 20 bin kişi daha yollandı, onu da son defa olarak Kalgay Selâmet Giray emrindeki bir kaç bin tatar atlısı daha takip etti. Neçare ki yağmurların eksik olmaması yüzünden yardım kuvvetleri sür'atle ilerleyip tam zamanında imdada yetişemiyordu.

Budin muhafazasına memur olan Maraş beylerbeyi Sinan Paşa şehit olunca bu vazife Budin beylerbeyi Mihaliçli Ahmed Paşaya, Budin beylerbeyliği de orada mevcut olan Tamşvar beylerbeyi Süleyman Paşaya verilmişti. Budin'de çarpışan bütün kuvvetlerin kumandanı durumunda olan Mihaliçli Ahmed, Budin ve Peşte'yi müştereken müdafaa edemiyeceğini ifade ile Peşte ahalisini Budin'e almak ve daha küçük sahada muharebe vermek istedi. Onun, Peşte'nin kaybına rıza gösteren bu düşüncesinin tatbikine Szolnok sancak beyi Kulaksız Osman Bey mâni oldu. Fevkalâde gayret ve yararlıklar gösteren Kulaksız Osman Bey, hemen hemen muharebenin en ağır yükünü omuzlarına a-

larak durup dinlenmeden vuruştu. Hatta vakit vakit kaleden çıkışlar yaparak düşmana bir hayli zayiata da uğrattı.

Avusturyalılar muazzam bir kuvvetle kaleyi kuşattıkları, toplarla mütemadiyen şehri döğüp lâğım faaliyetlerinden geri kalmadıkları halde Budin'e giremediler. Kırk günlük bir muhasaradan sonra mücadeleye son verip çekilmek ihtiyacını hissettiler. Buradan giderken Budin'in varoşunda cami, mescid ve sair ne gibi bina varsa hepsini tahrip ettiler.

Eflak voyvodası Mihai'nin hilesi ve Niğbolu'yu muhasarası

1598 senesinde Varat ve Budin önündeki muharebelerden başka üçüncü bir cephe halinde Niğbolu önünde de çarpışma vuku buldu. Osmanlılar için buradaki savaş da müsait cereyan etmedi. Tuna voyvodası Mihai Viteazul'un bir hilesine maruz kalındı.

Bosna beylerbeyi iken Tuna muhafızlığına tayin edilen Hafız Ahmed Paşa 1598 ekiminde, Adana beyi Ramazanoğlu Mehmed Paşa ve bir kaç sancak beyi ile Silistre ve Rusçuk taraflarına gitmek üzere Niğbolu'da bulunmaktayken Eflak voyvodasını kabule hazırlanmıştı.

Voyvoda Mihai, Serdar Satırcı Mehmed Paşanın büyük bir ordu ile Erdel üzerine yürüdüğünü görünce sıkışık vaziyete düşeceğini anlamış, bunun için affını rica ile itaatını arzetmek istemişti. Bu niyetini bir elçi ile Hafız Ahmed Paşaya bildirince müsait cevap almıştı. İşte, Tuna yalısı muhafızının voyvoda Mihai'yi merasimle kabule hazır vaziyete gelişi bundandı. Halbuki Eflak voyvodası, Satırcı Mehmed Paşanın kale muhasarasına daldığını, bu hal ile, değil kendisi, Erdel için bile tehlikeli olamıyacağını anlayınca, niyetini değiştirmiş ve bir hile tertibiyle Osmanlı kuvvetlerini ezmeyi tasarlamıştı.

Voyvodanın hilesinden haberi olmayan Hafız Ahmed Paşa Niğbolu önüne çadır kurarak Mihai'yi beklemekteyken, üzerleri kırmızı çuha örtülü arabaların geldiği görülmüş, bunların ne olduğu sorulunca, «hediye arabalarıdır» cevabı ve-

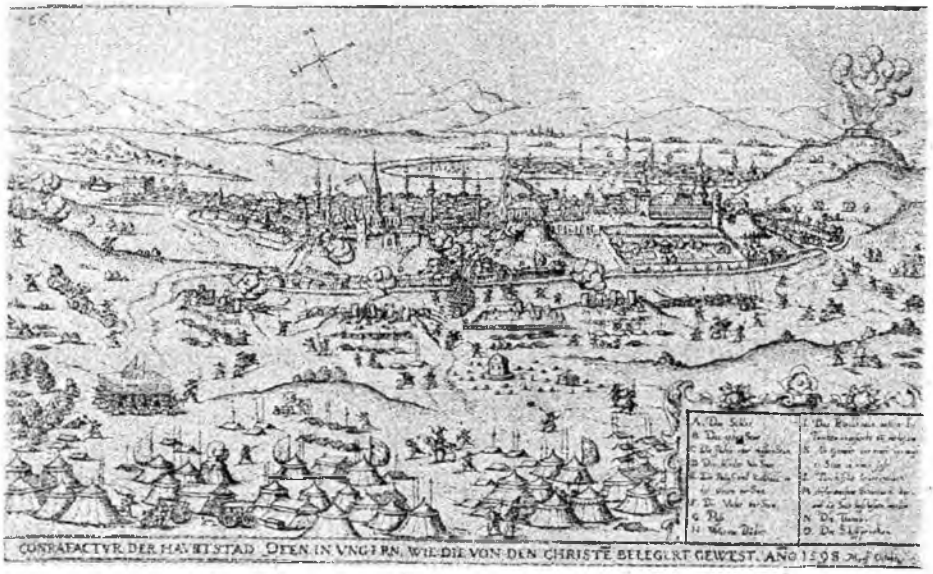

Budin'in 1598 de Avusturyalılar tarafından muhasarası

rilmişti. Arabalar yaklaşmaktayken birdenbire yirmi bin Eflak askeri çıkarak Türklere hücuma geçmişti. Yanında ancak üç bin kadar adamı olan Hafız Ahmed Paşa merasim için geldiğinden maiyetindeki askerin eksersi silâhlanmamış vaziyetteydi. Hediye getirdiği söylenen arabaların top naklettiği, o sırada top ateşinin başlamasiyle meydana çıkmıştı. Bu müthiş baskına ve pek kıt imkânlara rağmen mücadeleye atılan Türklerin hemen hemen hepsi denecek kadarı şehit düşmüş, Hafız Ahmed Paşa bin müşkilâtla Tırnova'ya kaçmıştı.

Eflak voyvodası bu hareketi müteakip Niğbolu'yu yirmi gün kadar muhasara etmiş, ancak Hafız Ahmed Paşanın kuvvet toplıyarak Niğbolu'ya ilerlediğini duyunca, muhasarayı kaldırıp Bükreş tarafına çekilmişti. Voyvoda Mihai'nin askerleri bu baskın sırasında, Hafız Ahmed Paşanın, sarığı dahil olmak üzere elbiselerini ele geçirmişler, voyvoda da bunları bir kadına giydirip «Paşayı tuttum! gelip görün» ve «Onun bundan farkı yoktur» gibi sözlerle kadını asker arasında dolaştırmıştır.

Hafız Ahmed Paşa, Eflak voyvodasının çekilmesinden sonra Niğbolu'ya gelerek, kalesinin muhasarada zarar görüp yıkılan yerlerini tamir etmiş, ondan sonra kışlamak üzere Razgrad'a çekilmiştir. Orada iken İstanbul'a çağrılmış ve Dördüncü vezir Mahmud Paşa Tuna muhafızlığıyle onun yerine gönderilmiştir.

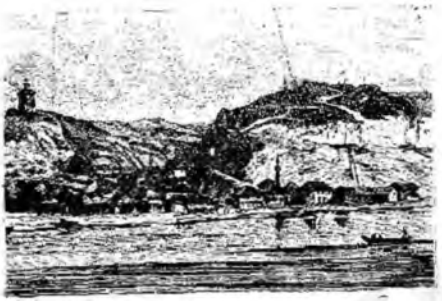

Eski Niğbolu'dan görünüş

Eski Razgrad'dan görünüş

Hoca Sadeddin'in Satırcı Mehmed Paşa'ya mektubu

Satırcı Mehmed Paşanın yanlış hareketi yüzünden binlerce Türkün ölmesi, üç kalenin elden çıkması, Budin'in muhasaraya maruz kalması ve ayrıca ordu efradının pek çok eziyet çekmesi ruhlarda derin yaralar açmıştı. Bu acıyı duyanlardan ve serdarın hatasını iyi ölçebilenlerden birisi de şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi idi. Bu meşhur şahsiyet, Satırcı Mehmed Paşa ile dost bulunmasına rağmen ona bir mektup yazmaktan kendini alamadı. Serdarın Belgrad'a çekilişi sırasında yazılmış olan bu mektupta, Sadeddin Efendi, işlenen hataların nelerden ibaret bulunduğunu bir bir saymakta ve ayrıca halkın duyduğu üzüntü ile milletin uğradığı zararları da teşrih etmektedir.

İşlerin çok bozuk gittiği bir devirde bile, işlenen hataları ve milletin ızdırabını gören devlet adamlarının mevcudiyetini belirtmesi bakımından, Sadeddin Efendi'nin mektubu hayli ehemmiyet taşır. Hoca Sadeddin Efendi, satırlarının arasında tarizler de bulunan bu uzun mektubunun sonunu şöyle bağlamaktadır (Naimâ C: 1, s: 208): «Peygamberimiz bile istişareye kıymet verir ve onun ümmetinde sünneti câri iken, bunun terk olunup bir hevaşi ve hüddam sözü ile hareket edilmesi havas ve avam arasında doğru görülmemiştir. Siz fakirlikten yetişmiş ağalarsınız. Hazine sahibi olduğunuz söyleniyor. Hevaşiye aldanmak ekâbire düşer mi? Bir kaleyi ki, kıral bir tarihte kırk beş gün döğüp almaya kaadir olamayıp geriye dönmüş ve o tarihten beri tahkimine ihtimam olunmuşken, üç top ile zaptetmek istemek ve o bahane ile daha mühim dev-

let ve padişah hizmetinden geri kalmak akla sığar mı? Budin'i bu şekle koymak reva mı idi? Bu kadar Ümmet-i Muhammedin diyarına ve İslâm ve devlete zaaf eriştirenin cevabını kim verir?».

Damad İbrahim Paşa'nın üçüncü sadareti ve orduya serdarlığı

Satırcı Mehmed Paşanın Belgrad kışlağına muvasalatından bir ay kadar sonra İstanbul'da sadaret makamında değişiklik yapıldı. Nikris hastalığına müptelâ olan Cerrah Mehmed Paşa yatağından çıkamadığından Divan-ı hümâyûna gidememekte, bunun için nişancıyı konağına getirterek devlet işlerini onun vasıtasiyle gördürmekteydi. Bu vaziyet karşısında: «Bu devlet-i aliyyede bedel ile vezaret mümkin ve münasip değildir, vekâlet ile sadaret olmaz!» şeklinde şikâyetvari sözler söylenmeye başlanınca kendisi azledildi (6 ocak 1599). Şahsi ihtirasların kaynaştığı, rüşvet ve iltimasların pek bol olduğu bu devirde müstakim adam bulmak da hayli güçtü. Onun için, mazisi parlak olmamakla beraber mühr-ü humayun üçüncü defa Damad İbrahim Paşaya verildi.

Sadrazam değişikliklerinde umumiyetle görüldüğü üzere, mühr-ü humayunu Damad İbrahim Paşanın teslim almasiyle, bu defa da yüksek devlet memuriyetlerinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu cümleden olarak: Kaptan-ı derya Halil Paşa sadaret kaymakamlığına, Cigala-zâde Sinan Paşa ikinci defa Kaptan-ı deryalığa getirildi. İlk plândaki bu tayinlerden sonra da Burhan Efendi sefer defterdarlığına, Haçova zafernamesini kaleme almış olan Lâm Ali Çelebi defterdarlığa, defterdar kaymakamı Okçu-zâde nişancılığa, Mehdi Çelebi reisülküttablığa, Varat muhasarası sırasında Satırcı Mehmed Paşanın kâtibi olan müverrih Hasan Bey-zâde sadrâzamın tezkireciliğine tayin edildi.

Bu tayinlerin yapıldığı aylar zarfında en mühim değişikliklerden biri de Veziriâzam Damad İbrahim Paşaya serdarlığın tevcihi idi. Naimâ tarihinin birinci cildinin 214 üncü sayfasındaki «İbrahim Paşa dört ay der-i devlette mukim olduktan sonra Engerus-u menhus üzerine serdar olup gitmeğe memur oldu» cümlesinden anlaşıldığı üzere, bu vazife ona dört ay sonra verilmişti. Damad İbrahim Paşa yola çıkarken fazla bir hazırlık yapmak ihtiyacını hissetmedi. Zira ordu efradı o senenin kışını Rumeli'de geçirmekteydi. 23 mayıs 1599 (27 şevval 1007) günü merasimle İstanbul'dan hareket ettiği sırada yanında en mühim kuvvet olarak yeniçeri ağası Tırnakcı Hasan Ağanın emrindeki yeniçeri ve altı bölük halkından mürekkep kapıkulu askeri vardı.

Satırcı Mehmed Paşa'nın idamı

Damad İbrahim Paşa veziriâzam olunca Satırcı Mehmed Paşanın düşmanı kesildi. Lâkin, bir kaç sene önce Ferhad Paşayı mahvetmeye uğraşırken nasıl peşinen hissiyatını gizlediyse, bu defa da böyle yaptı. İstanbul'dan hareket edinceye kadar geçen dört ay zarfında, açıkca onun aleyhinde bir hareketi görülmediği gibi, yolun Filibe'ye kadar olan kısmında da yine pek bir şeyi sezilmedi. 1598 yazındaki muvaffakiyetsizliğe, hakikaten Satırcı Mehmed Paşa âmil olmak ve Hoca Sadeddin Efendi'nin mektubunda işaret edildiği üzere; hükûmet mahfilince de suçlandırılmakla beraber, bu suçlandırmada Damad İbrahim Paşanın hüviyeti ortalarda görünmez gibiydi. Fakat, mevcut havadan istifade suretiyle Satırcı'nın aleyhinde çalışanların en başında Damad İbrahim Paşa'nın bizzat kendisi vardı. Sabık Serdarın idamına en son müessir olan şey de yine Damad İbrahim Paşa'nın fikir ve mütaleası idi.

Damad İbrahim Paşa Filibe'ye vardığı zaman, Kırım hanı Gazi Giray'ın adamı Abdülâziz Ağa ile karşılaştı. Hasan Bey-zâde tarihinde kaydedildiğine göre; bu adam, Satırcı Mehmed Paşa'nın, Silistre eyâletini Kırım hanına arpalık olarak vermiş bulunduğunu bildiriyor ve veziriâzamdan bu tevcihin teyidini istiyordu. Damad İbrahim Paşa bunu öğrenince, bu tevcih tanındığı takdirde Kırım hanının Tuna kıyılarına yerleşeceğini derhal İstanbul'a arzetti. Bir karışıklığa meydan vermemek için de Satırcı'nın kararını tasvip eder göründü.

Ayrıca, Satırcı'nın Kırım hanı ile kaçmasını önlemek gayesiyle ona iltifatkâr mektuplar yazdı.

İstanbul'a giden adam vasıtasiyle Satırcı'nın idamı için ferman istihsal olundu. Damad İbrahim Paşa vaziyetten haberdar değilmiş gibi davranarak yeniçeri Ağası Tırnakcı Hasan Ağayı önden Belgrad'a gönderdi. Yeniçeri ağası 6 temmuzda Belgrad civarındaki Hisarlık mevkiine gelince Satırcı Mehmed Paşa ağaya bir ziyafet çekti. Ziyafet esnasında yeniçeri ağası koynundan padişahın fermanını çıkardı. Başarısız kumandan Satırcı Mehmed Paşa'nın kadere boyun eğmekten gayri yapacak bir şeyi yoktu. Nihayet yayabaşılar idam işini icra eylediler.

Sadrıâzam Damad İbrahim Paşa idam fermanının infazını içten gayet memnuniyetle karşıladığı halde, dıştan üzüntü ve hayret ifade etti. İdam haberini aldığı zaman, «benim haberim olmadan bu iş nasıl yapılır?» diye söylenerek, etrafındakilere, bundan habersizliğine dair câlî yeminler etti. Damad İbrahim Paşa hileli hareketine devamla, sipahiler ağası Alaca Mehmed Ağaya defterdar Ekmekci-zâde'nin hapsini emretti. Alaca Mehmed bu emri yerine getirince, Damad İbrahim Paşa, gûya bundan habersiz görünerek sipahiler ağasını yanına çağırıp müthiş azarladı. Ekmekci-zâde, serdar kethüdasının adamı olduğundan, bu emri tatbik eden sipahiler ağası ondan çekiniyor ve sadrıâzama «kethüda beni perişan eder» diyordu. Damad İbrahim Paşa, sipahiler ağasına, kethüdadan korkmamasını, kendi emrini tatbik etmesini hususî şekilde bildiriyordu. Bu çirkin komediler devam ederken Ekmekci-zâde, sadrıâzama bir hayli rüşvetler yedirerek hapisten kurtulduğu gibi memuriyetini bile muhafaza eyledi.

Satırcı Mehmed Paşa'nın muvaffakiyetsizlikle dolu olan iki senelik serdarlığının arkasından, o kötü devreyi kapatmak üzere yola çıkmış bulunan Veziriâzam Damad İbrahim Paşa, daha işin başlangıcında böyle çeşitli hileler çeviriyordu. Satırcı'nın idamı ve Ekmekci-zâde hâdisesini Peçevî ve Hasan Bey-zâde'ye istinaden nakleden Naimâ, sözlerinin sonunu «bu makule evza-ı garibe-si çok ve hile ve hud'asına nihayet yok bir vezir idi» cümlesiyle belirtmektedir.

Damad İbrahim Paşa'nın Uyvar'a kadar yürüyüşü

Veziriâzam Serdar İbrahim Paşa Belgrad'da fazla kalmıyarak muvasalatının ondördüncü günü buradan hareket etti (24 temmuz 1599). Ağustosun 19 unda Mohaç sahrasına varınca Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ve Rakka beylerbeyi Ali Paşa kendisine iltihak eyledi. Buradan Budin'e uzanan yol üzerinde de daha bazı iltihaklar vukubuldu. Satırcı Mehmed Paşa'nın idamına içerleyen Kırım hanının sadrıâzamın maiyetine katılmıyacağından şüphelenildiğinden Mihaliçli Ahmed Paşa, Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa ve Silâhdar ağası Gazi Giray'a gönderildi. Bunlar tâzimkâr ifade ve hareketlerle Kırım hanını sefere davet ettiler. Bu vaziyet karşısında, sefere katılmadığı takdirde fena ihtilâtların doğabileceğinden çekinen Gazi Giray 1598/1599 kışını geçirdiği Segedin civarındaki Sonbur'dan hareket geçti.

Damad İbrahim Paşa Mohaç sahrasından sonraki menzillerinden Tuna kenarındaki Gölbaşı mevkiine vardığı zaman Kırım hanından bir mektup aldı. Gazi Giray bu mektubunda, Avusturyalıların sulh için kendisine adam ve haber göndermiş olduklarını bildiriyordu. Bizim kaynakların, ilk sulh teşebbüsünü bu şekilde kaydetmelerine mukabil Hammer, «Devlet-i Osmaniye tarihi» isimli eserinin yedinci cildinin 235 inci sayfasında, bu teşebbüsün Türklerden geldiğini, Damad İbrahim Paşa'nın Avusturya imparatoruna 24 haziran 1599 tarihli bir mektup yazarak harbin çıkmasından ve verdiği neticelerden Koca Sinan Paşa'nın mes'ul olduğunu, Osmanlı hükûmetinin, İstanbul'daki Avusturya elçisini tahliyesinin bir hüsnüniyet eseri bulunduğunu zikrettiğinden bahsetmektedir.

Kırım hanı, Tuna kenarına kadar gelince veziriâzam kayıkla nehri geçerek Gazi Giray'ı ziyaret etti. Fakat Kırım hanı bu ziyareti iade eylemedi. Çekingenlikte devam eylediği cihetle Kırım askeri Tuna'nın sol kıyısından, ve-

ziriâzam da sağ kıyısından ilerliyerek 18 eylûlde Budin güneyindeki Gürz-İlyas tepesine vasıl oldu. Bir sene önce şiddetli bir muhasara görmüş olan Budin halkı sadrâzamın ordu ile gelişinden pek memnun olup, müverrih Peçevî'nin ifadesiyle «tâze can buldu».

Serdar Damad İbrahim Paşa Budin'de uzun müddet oturmıyarak karşıya Peşte tarafına geçti. O sırada düşmanın Gran (Esztergom, Usturgon) ın karşı tarafında, Türklerin Ciğerdelen dedikleri Parkany'de olduğu haber alındığından Tuna'nın sol kıyısı takip edilerek ilerlenmeğe başlandı (30 eylûl). Armutlu denilen mevkide konaklandığı sırada Vaç (Waitzen) ta bulunan Avusturyalılar kaleyi yakarak çekilip gittiler.

Osmanlı ordusu Vaç civarına ulaşınca, Avusturyalıların sulh müzakeresi açılmasına dair bir teklifleriyle karşılaşıldı. Osmanlı karargâhına gelen Avusturya memuru, bu maksat için, Osmanlı ordusunun üç günlüğüne hareketini tehirini ve müzakereye katılarak memurların tayinini istiyordu. Teklif müsait telâkki edildiğinden, Murad Paşa (Kuyucu), Kırım hanı namına, onun adamlarından Ahmed Ağa ve ayrıca Mehmed kethüda'dan mürekkep heyet müzakerelerde bulunmak üzere Avusturya karargâhına gittiler. Lâkin bu görüşmelerde anlaşmaya varılamadığından Osmanlı heyeti geriye döndü.

Sulh müzakeresi için Osmanlı ordusunun hareketini durdurması Avusturyalıların işine yaradı. Zira Avusturyalılar bu iki üç günlük duraklamadan faydalanarak tedbirlerini daha fazla sıklaştırdılar. Osmanlı ordusu yürüyüşüne devam ederken Neograd kalesi muhafızları ordunun ilerleyişini top ateşi ile engellemek istedilerse de buna muvaffak olamadılar. Türkler de buranın fethi için ne asker ne de zaman ayırmayıp yollarına devam ettiler. Bu arada güzergâh-

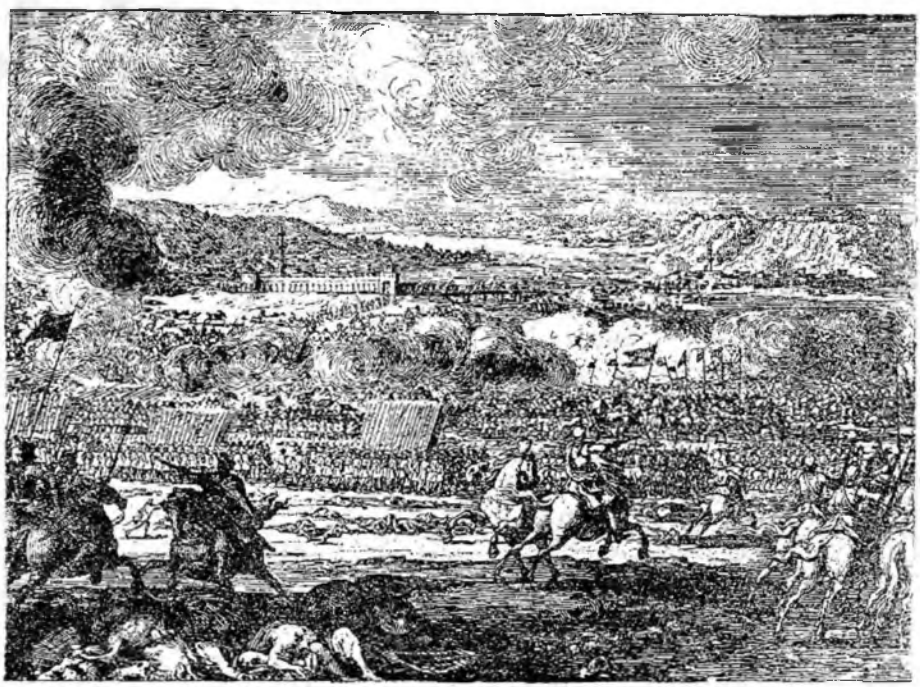

Parkany (Ciğerdelen) ve önünde toplanan düşman kuvvetleri

taki askeri mevkilerden Visegrad karşısındaki Yeni Palanka zaptedildi.

Osmanlı ordusu Gran'a yaklaşırken Parkany (Ciğerdelen) de bulunan düşman ordusu, Gran'dan Parkany'ye geçilen köprüyü yıkmış, bir taraftan da tekrar sulh müzakeresi için teşebbüste bulunmuştu. Naimâ ve Hasan Bey-zâde gibi Osmanlı müverrihlerinin düşman hilesi addettikleri bu yeni teklife karşı da Damad İbrahim Paşa kulaklarını tıkamadı. Bir önceki müracaat sırasında göndermiş olduğu heyeti bir defa daha Avusturya karargâhına yolladı. Avusturyalılar, Estergom'a bedel Eğri'nin verilmesini istediklerinden anlaşılamadı. Murad Paşa'nın idaresindeki Osmanlı heyeti geri dönerken rehineler de mütekabilen iade edildiler. Bunun üzerine Parkany'de kalmayı doğru bulmayan Avusturya ordusu Komarom (Komran, Komorn) a çekildi.

Avusturyalıların muayyen bir yerde kalmak istemedikleri ve nihayet bir meydan muharebesine yanaşmadıkları belli olmaktaydı. Müzakere teşebbüsleri ve Osmanlı ordusu ilerledikçe geriye çekilişleri bunun ifadesiydi. Avusturya müracaatlarını müsait karşıladığına göre, Vezirîâzam Damad İbrahim Paşa'nın da inatcı şekilde büyük iddia sahibi olmadığı anlaşılıyordu. Maamafih Osmanlı serdarı, bu kadar mesafe katederek geldikten sonra Avusturya üzerine tazyik icra eylemekten geri kalmadı. Son sulh teklifinin bir neticeye ulaşmaması üzerine Kırım süvarilerini akına memur etti. Tatar atlılarının bir kaç gün süren akını neticesinde düşman toprağında yapılan hasar ve alınan esir pek fazla değildi. Kırım süvarileri akına çıktıkları zaman ordunun esas büyük kısmı Parkany'den kuzey batı istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Peçevî'ye göre 16 ekimde Uyvar önüne muvasalat olundu. Akından dönen süvariler de burada orduya katıldılar. Osmanlı ordusu. Almanların Neuhausel dedikleri Uyvar (Ujvar) önünde iki gün kalıp, sefer mevsiminin artık iyice geçmekte olduğu nazarı itibara alınarak geriye dönüldü. Fülek ve Hatvan yolunu takip eden ordu 26 ekimde Peşte'ye muvasalat eyledi.

1599 sefer mevsimi zarfında ordunun uzun yollar katederek Uyvar önüne gelmesi dışında mühim bir şey olmamıştı. Ordu Rumeli'de kışladığı takdirde gelecek baharda, yorgunluk çekilmeden ve zaman kaybedilmeden derhal işe girişilebilirdi. Bunun için, Damad İbrahim Paşa Kırım hanının Macaristan'da kışlamasını istediyse de o kabul etmedi. Kırım hanı Gazi Giray veziriâzama itimad edemiyor, bu yüzden de ona yüz vermiyordu. Müverrih Naimâ'nın diliyle: «Han ile serdarın arası şeker âb idi. İbrahim Paşa ne denlu tevazu etti ise han aldırış etmeyip asla güler yüz göstermedi ve bir kere otağına gelmedi; ekseriya at sırtında mülâkat olup görüşürler idi».

Kırım hanının memleketine gitmesi ordunun Rumeli'de kışlama plânında epeyce değişiklik yapılmasını gerektirdi. Damad İbrahim Paşa 26 kasım 1599 da Belgrad'a vardıktan sonra Anadolu askerini de memleketlerine gönderdi. Rumeli askerini ise kışlaklara taksim etti. Yeniçeri ağası Tırnakçı Hasan Ağa da kapıkulunun mühim kısmı ile İstanbul'a gitti.

Damad İbrahim Paşa, bu sefer esnasında bir çarpışma yapmamakla beraber seferi faydalı bir neticeye ulaştırmaya çalıştı. Seferin devamı boyunca ordunun intizamı fevkalâde idi. Reaya'nın getirdiği buğday vesaire gibi maddelerin bir habbesinin bile parasız alınmasına mâni oldu. Bu yönden pek titiz ve düzenli hareket edildiğinden hem reaya memnun kaldı, hem de ordu hiç erzak sıkıntısı çekmedi. Askerin haksızlığına hiç rastlanmadı ve bu mevzuda hiç bir şikâyet de görülmedi.

Damad İbrahim Paşa'nın bu davranışı bilhassa hıristiyan tebaa üzerinde hayli geniş çapta tesir icra eylemekten geri kalmadı. Damad İbrahim Paşa, hıristiyanları hoş tutmaya çalışırken, riya derecesinde ileri gittiği de oldu. Meselâ Pojega hıristiyanları şehirdeki kadıyı öldürmüşlerdi. Bu vaziyet karşısında mesullerin ortaya konup cezalandırılması icap ederken o, kadı'nın öldürülüşünün kendi emriyle ve kanun dairesinde vuku bulduğuna dair Pojega halkına mektup gönderdi. Bu şekildeki hareketine itiraz edenlere «vakitsiz bir şiddet

ile reayayı düşman kucağına mı düşürelim?» cevabını verdi.

Damad İbrahim Paşa'nın inzibat ve asayişi temin yolundaki uğraşmalarının bir sonucu olarak Drava nehri boyundaki heiduk (haydut) ların imhası da imkân dahiline girdi. Köyden köye gitmeyi imkânsızlaştıracak derecede bu bölgeyi haraca kesmiş olan haydutların imhası pek memnuniyetle karşılandı. Damad İbrahim Paşa bu işi hıristiyan milis kuvvetleriyle başardı.

Asayişin temini, askerin intizam dahilinde hareketi, hıristiyanların yüzüne gülünerek iyi muamelenin yanıbaşında taltif ve ihsanların da yer alması üzerine Sırbistan ve hattâ Macaristan'da hıristiyan halk eskisi gibi Osmanlı idaresine bağlandı.

Eflak voyvodasının itaatını arzetmesi

Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'nın Uyvar seferinden dönüşü sırasında göze çarpan mühim bir hâdise de, Eflak voyvodası Mihai'nin itaatını arzetmesidir. Mihai bunu veziriâzama elçi göndermek suretiyle bildirmiştir. Eflak elçisi, Belgrad'a dönmekte olan Osmanlı ordusuna 18 kasım 1599 (29 rebiülahır 1008) da mülâki olmuştur. Hâdise epeyce ehemmiyetli olduğu halde Osmanlı müverrihleri bunun üzerinde fazla durmamışlardır. Meselâ Naimâ, tarihinin birinci cildinin 225 inci sayfasında, bunu; «Mihal lâinin Erdel'e istilâsı haberi şayi oldu; rebiülahırın yirmi dokuzunda Sonbur'a varıldıkta, mesfur Mihal tarafından mektup ile adam gelüp vilâyet-i Erdel-i zapt ettiğin ve itaatta sabit kadem olduğun ilâm etti» cümlesiyle kısaca geçiştirmektedir.

Mihai'nin itaatını arzedişinin hakiki sebebini, o sırada, Osmanlılar tarafından ezileceğini düşünmesinde değil, Türklerle anlaşmasının kendisine daha fazla menfaat temin edeceğini hesaplamış olmasında aramak lâzımdır. Zira, Niğbolu'da baskına uğratılan Hafız Ahmed Paşa'nın yerine Tuna muhafızlığına tayin edilen vezir Mahmud Paşa Eflak arazisine asker sevketmiş ise de, bu ehemmiyetli bir şey değildi. Halbuki, Osmanlılar Mihai'nin Erdel'e hâkimiyetini tanırlarsa, bu onun için mazhariyetlerin en büyüğü olacaktı. Avusturyalılar, Mihai'nin Erdel'e sahip çıkmasını arzulamadıkları cihetle, harbin uzun sürüşünden bunalan Osmanlıların bu hallerinden istifadeyi düşünmüş olması da muhtemeldi.

Papa kalesi muhafızlarının müracaatı

Dört sene müddetle Türklerin elinde kalmış olan Papa kalesini Avusturyalılar 1598 ağustosu sonlarında istirdat ettikleri zaman, içerisine muhafız olarak Alman ve Macarlardan başka üç bin kişi kadar Fransız ve Ulah koymuşlardı. Alman ve Macarlarla geçinemiyen Fransızlar kale dahilinde onlarla mücadele bile etmişler ve hattâ Macarların bir çoğunu öldürmüşlerdi.

İşte Damad İbrahim Paşa'nın Belgrad'da kışladığı devrede vuku bulan bu hâdiseleri müteakip Fransız muhafızlar, Belgrad muhafazasında bulunan Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ve İstolni Belgrad muhafazasında kalan Bosna beylerbeyi Derviş Paşa'ya adamlar göndererek, alacakları olan 60 bin duka kendilerine ödendiği takdirde kaleyi Türklere teslim edeceklerini bildirmişlerdir.

İbrahim Paşa'nın Drava boyunda imha ettiği Heiduk'lardan tipler

Derviş Paşa bir taraftan kethüdası Abdi Ağa ile İstolni Belgrad sancak beyini bir miktar askerle muhafızların yardımına gönderirken öte yandan da vaziyetten Belgrad'daki sadrıâzamı haberdar etmiştir. Hâdise İstanbul'a kadar aksetmiş ve muhafızların istedikleri 60 bin dukadan onbinin peşinen, gerisinin de taksitlerle ödenmesi kabul olunmuştur.

Papa kalesi hâdisesinin bundan sonraki kısmı için, Kâtib Çelebi'nin «Fezleke» sinde verilen bilgi Hasan Bey-zâde ve Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi'nin eserlerindeki malûmata uymamaktadır. Kâtib Çelebi'ye göre: Avusturyalılar durumdan haberdar olunca Papa kalesinin etrafını askerle çevirmişler, Fransız muhafızlar bunlara karşı koyarak bir ay çarpışmışlar, nihayet başa çıkamıyacaklarını anlayınca bir gece kaleden çıkıp altı mil mesafedeki İstolni Belgrad toprağına can atmaya çalışmışlardır. Fakat Avusturya ve Macar askeri bunları takip etmiş kaleden çıkan iki bin kişinin büyük kısmı öldürülmüş, bunlardan ancak beş altı yüz kişi sağ salim Türklere iltihak eyliyebilmiştir. Hasan Bey-zâde ve Abdulkâdir Efendi ise: Bosna beylerbeyi Derviş Paşa'nın Papa kalesi önüne kadar gitmiş olduğunu ve 60 bin dukaya ait anlaşmanın imzasını müteakip kaleyi Türklere teslim ettiklerini, bu teslim üzerine kaleden çıkan iki bin Fransızın İstolni Belgrad'a geldiklerini kaydetmekte, mezkûr Frenklerin çok sadık bir tebaa durumu iktisab eylediklerini, Kanije harbinde ilk defa bunların kaleye girdiklerini, hattâ bundan yirmi sene sonraki İkinci Osman'ın Hotin seferinde bile bunlardan bir kaç yüz kişinin hazır bulunmuş olduğunu ilâve ederler.

KANİJE FETHİ VE MÜDAFAASI

Avusturya harbinin bundan sonraki kısmında Kanije kalesinin zaptının ve bilahara şanlı müdafaasının ehemmiyeti büyüktür. Kanije'nin gerek zaptı, gerekse müdafaası harbin neticesi üzerine bir hayli tesir icra eylemiştir. Bu kale etrafında yapılan muharebelerin ehemmiyeti ile neticeye tesiri, elbette vukuatın tetkiki sonunda daha iyi anlaşılacaktır.

1599/1600 kışını Belgrad'da geçiren Veziriâzam ve Serdar Damad İbrahim Paşa 1008 zilhiccesinde (13 haziran - 12 temmuz 1600) sahraya çıktı. Sahrada kaldığı müddet zarfında sefer hazırlığiyle meşgul oldu. Bu arada yeniçeri ağası Tırnakçı Hasan Ağa da İstanbul'dan yeniçeri, topçu ve cebeci efradı ile gelerek serdara mülâki oldu. Kırım hanına da sefere katılması için mektup yazılmışsa da o, bir akrabasının emrinde bir kaç bin tatar süvarisi göndermekle iktifa eyledi.

Damad İbrahim Paşa, Kırım'dan bir miktar süvarisinin gelmekte olduğunu öğrendikten sonra Ağustos başlarında Belgrad'dan hareket etti. Sava köprüsünü geçip «Zemon» sahrasına dahil olurken Damad İbrahim Paşa'nın niyeti Esztergom (Gran) üzerine yürümekti. Onun için gemilerle Budin'e erzak sevkolundu. Esztergom fethi için yoluna devam eden Damad İbrahim Paşa, Belgrad'dan itibaren yedinci menzilde Eszeg (Ösek, Osek) e vasıl oldu. Buradaki köprüden Drava'nın karşı yakasına geçmek için ordu Ösek'te üç gün kaldı.

Ordu Ösek'te iken, Budin beylerbeyliğinden mazûl olup Peçuy (Pécs) da oturan Tiryaki Hasan Paşa veziriâzama mülâki oldu. Tiryaki Hasan Paşa buraya gelirken bir düşman birliği Ösek köprüsünü kesmek istemişti. Tecrübeli kumandan gayet ustaca hareketlerle bunları ezip Drava nehrine döktüğü için Damad İbrahim Paşa tarafından iltifatla karşılandı.

Ösek'ten hareket edilmeden önce Damad İbrahim Paşa, düşman hakkında bilgisine müracaat ettiği Tiryaki Hasan Paşa ile Esztergom'a yapılacak sefer hakkında da görüştü. Tiryaki Hasan Paşa, Kanije'de bulunan düşman kuvvetlerinin umumiyetle pek cür'etkârane hareket ettiklerini, Ordunun Esztergom'a teveccühünden sonra köprüleri tahribe çalışacaklarını; binaenaleyh, düşman elinde böyle bir kale bırakılarak Eszter-

gom'a ilerlenince, ordunun yan tarafının açık ve tehlikede bırakılmış olacağını, bu bakımdan Esztergom yerine Kanije fethinin daha faydalı netice vereceğini beyan etti. O civardaki Babofca (Babocsa) kalesi de alınarak içine asker konulduğu takdirde Budin yolunun emniyet altına gireceğini söyledi. Tiryaki Hasan Paşa'nın müdafaa ettiği fikir, o arada aktedilen harp meclisinde de beğenildiğinden, sefer kararı Esztergom'dan Kanije'ye çevrildi.

Ösek köprüsü geçildikten sonra ordu kuzey yerine batı istikametine yöneldi. O arada Diyarbakır beylerbeyi Murad Paşa ve Mehmed Kethüda bir miktar askerle Babofca ve Şikloş kalelerinin fethine gönderildi. Ordudan ayrılarak önden giden bu kuvvetler Babofca'yı kuşattı. Yapılan çarpışmalar sırasında Sigetvar sancak beyi Deli Nasuh Bey'de şehitlere karıştı. Neticede Babofca müdafileri Türklerle başa çıkamıyacaklarını anladıklarından vire ile kaleyi teslim ettiler (5 eylûl 1600.) Böylece ilk defa 1532, sonra 1566 (ikinci ciltte 854 ve 1181 inci sayfalara bakınız) yılında zaptedilip bilahare elden çıkmış bulunan Babocsa üçüncü defa Türklerin hâkimiyetine girmiş oldu. Şikloş da bu arada ayni şekilde elde edildi.

Kanije'nin muhasara ve zaptı

Babocsa'nın zaptından sonra aktedilen harp meclisinde, Kanije muhasarası esnasında Budin muhafazasının nasıl temin edileceği meselesi görüşüldü. Neticede Tiryaki Hasan Paşa'nın Budin muhafızlığına gönderilmesi kararlaştırıldığından, kendisine Budin beylerbeyliği tevcih edilerek yola çıkarıldı. Geçen sonbaharda Budin beylerbeyi Süleyman Paşa maiyetiyle bir gezinti sırasında Avusturyalıların baskınına maruz kalıp esir düştüğünden beri Budin'e yeni bir vali tayin edilmemişti. O vakıttan beri Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa esas vazifesine ilâveten Budin muhafazasını da deruhte etmekteydi. Tiryaki Hasan Paşa vali sıfatiyle bu mühim şehrin muhafazasında bizzat mes'uliyet deruhte edince, Lala Mehmed Paşa kendi eyâleti askerini ve kale muhasarasında işe yarıyacak olan beş adet balyemez topunu alarak Budin'den ayrıldı. Orduya iltihak üzere gelirken yolu üzerindeki İstolni Belgrad'a uğrayarak, bir müddet önce Papa kalesinden gelmiş olan Fransızları da yanına aldı. Bolondvar ve Lak palankalarını zaptettikten sonra Kanije'de orduya mülâki oldu.

Damad İbrahim Paşa emrindeki ordu 10 eylûlde Kanije önüne ulaştı. İlk iki gün metrislerin hazırlanması ve topların mevzilere yerleştirilmesiyle geçtiğinden esas muhasara 12 eylûlde başladı. Türklerin Kanije, Macarların Nagy - Kanisza, Almanların Gross - Kanissa dedikleri bu şehrin etrafı pek sulak ve bataklıktı. Şehrin bu durumunu ele alan Naimâ «Varoşu toprak dolma metin ve müstahkem bir kale olup, iki canibi birer ok atımı nehre varınca, sazlık ve batak, ve nehr-i mezhur Balatı (Balaton) gölünden çıkıp Drava'ya akar idi. Etraf ve eknafı ormanlı, dağlarına metris ile yakin varmak ne kabil ve ne lağım ile atmak mümkün. Ne denlu top ursak gömülür kalur» demektedir. Yine ayni müellif, muhasara esnasında kale dibine varabilmek için bataklığa bir araba genişliğinde hasır döşendiğini, bunun ancak bir gün dayandığını, ertesi gün yenisinin yapıldığını kaydetmektedir.

Bir çok eziyetlere katlanılmak suretiyle muharasaya devam edilirken Kanije kalesinde müthiş bir infilak duyuldu. İki saat müddetle etraf toz ve duman içinde kaldı. Dumanların çekilmesinden sonra kalenin iki büyük kulesinden birinin uçmuş olduğu görüldü. İnfilak, kaledeki Türk esirlerin barut deposunu ateşlemelerinden meydana gelmişti. Esirlerin zindanı barut mahzeninin üzerine isabet ettiğinden kadın ve çocuklar da dahil olduğu halde 170 Türk esiri infilakla birlikte mahvolmuştu. Bu infilakı müteakip bir kaç gün kaleden top atılmayıp sadece tüfenk atılmıştır.

Avusturya imparatoru, Budin'e hücum ettirmek üzere asker hazırlatmışken, Kanije'nin muhasaraya maruz kalması, kale muhafızlarının da yardım istemesi üzerine Kanije'nin imdadına koşulmasını emretti. Bu maksat için ayrılan 40 bin süvari ve piyadeden müteşekkil bir kuvvet 7 ekimde Kanije önünde göründü. Yüz tanc topu bulunan Avusturya kuvveti Lorraine hanedanından

Mercoeur dükası Philippe Emmanuel isminde bir Fransız asilzâdesinin emrindeydi.

Bunlar Kanije önüne gelince derhal mevzie girdiler. Evvelâ bulundukları yerde tahkimat icrasiyle tutunup, ondan sonra kaleye barut ve cephane ulaştırmaya çalıştılar. Veziriâzam Damad İbrahim Paşa bu vaziyet karşısında askerinin bir kısmını muhasaradan çekerek bunlara teveccüh eyledi. Çarpışmaların ilk anlarından itibaren Avusturyalıların top ve tüfenk ateşlerinin kesafeti belli oldu. Avusturya tüfenkdazlarının ateşleri karşısında yeniçeriler âdeta hiç çarpışmadan geriye doğru kaçtılar. İki hafta kadar devam eden çarpışmalar boyunca yeniçerilerin korkaklıkları zâil olmadı. Hele bir gün kütle halinde birdenbire kaçıverince Osmanlı ordusunun merkez kesiminde tüfenk sesleri kesiliverdi. Bereket versin ki havanın pusluluğu yüzünden düşman bunun pek farkına varmıyarak Türklerin harp hilesine atfetti. Yeniçerilerin korkaklıkları büyük bir felâkete yol açacak derecede berbattı. Naimâ'nın (C: 1 S: 240) ifadesiyle: «Serdar-ı namdar orduda bulunan müteferrika ve sair asker ile süvar olup yeniçeri zümresini önüne katup küffara karşu çıkmıştı. Küffar-ı hakisar yeniçeri alayına hücum ettikte, koyun sürüsü kurttan ürker gibi ürküp orduya firar ederken, serdarın önünden gürûh gürûh geçtiler. Serdar-ı ekrem bunlara: Behey yoldaşlar niçin böyle edersiz! diye cenge teşvik eyledi. lâkin bu sözleri fayda vermedi».

Yeniçerilerin korkaklık etmelerine mukabil eyâlet askerleri iyi çarpıştı. Yeniçeri tüfenkendazlarıyle bir iş görülemiyeceğini üst üste müşahede eyleyen Damad İbrahim Paşa tatar süvarilerini Avusturya ordusunun gerisini vurmaya memur etti. Tatar süvarileri düşman ordusunun zahire arabalarını hasara uğratırken timarlı sipahiler de yanlara doğru sarkmaya çalıştığından düşman kumandanı mühim bir tehlikeye maruz kalmadan çekilmek mecburiyetinde kaldı. Böylece 13/14 ekim gecesi Kanije önünde ayrıldı. Bu çarpışmalar esnasında Türkler üç bin şehit verdi.

Avusturya ordusunun çekilip gitmesinden sonra muhasara daha fazla şiddetlendirildi. Kaledeki muhafızlar mahzenin patlamasiyle barutsuz kalmış olduklarından uzun müddet mukavemet edecek gibi değillerdi. Bu hal ile, bir müddet sonra Kanije'nin düşmesi mukadderdi. Kendilerine imdada gelenler de mağluben çekilip gittiklerine göre ya biraz daha dayanıp mukadder ölüme boyun eğmek, veyahut da hayatlarını kurtaracak bir çareye başvurmaktan gayrı yapacak kalmamıştı. Zaten Türkler surlarda bir hayli gedikler açmışlardı. Bu arada umumî hücuma da hazırlanıyorlardı. Hal böyle iken, muhafızlar kaleyi teslim edeceklerini bildirdiler. Naimâ'nın ifadesiyle: «13 rebülahır (22 ekim) gecesi temamen yağmur yağmışken sabahadek yine cenk münkati olmayup, yarın yürüyüşdür (umumî hücum) deyü askere tenbih olunmuş ve yürüyüş yolları odun ve meşe ile yarıya kadar doldurulmuştu. Alesseher asker-i islâm yürüyüşe muntazır iken nagâh kal'a kapusu üzerine vire sancağı dikilüp emân sadası ayyuka çıktı».

Neticede Kanije muhafızları ile vire anlaşması imzalandı. Böyle 23 ekim 1600 günü Türk askeri Kanije'ye girdi ve kale burçlarında Türk bayrakları dalgalanmaya başladı. Vire şartına o kadar sıkı şekilde riayet edildi ki, hiç bir kimse en ufak şekilde incinmediği gibi, kaleyi terkedenler «tavuk ve kazları ile tekne ve beşiklerini» bile rahatça götürdüler. Kaleden çıkanların şahsî eşyalarını, gidecekleri yere kadar, veziriâzamın emriyle tahsis edilen ikiyüz deve taşıdı. Çıkanların şahsi eşyaları dışında kalan şeyler ganimete ayrıldı. Harp levazımı arasında 76 topa sahip olundu. Bunların 51 tanesi büyük, 25 tanesi küçük zarbzen topu idi.

Kanije'nin alınmasını müteakip müverrih Hasan Bey-zâde'nin kalemiyle fetihnameler yazılıp etrafa ulaklar ile gönderildi. Zafer haberini İstanbul'a defter Emini Abdi Efendi götürdü. Padişahın emriyle hükûmet merkezinde üç gün üç gece şenlikler yapıldı.

Kanije yeni bir eyâlet merkezi ittihaz olundu. Beylerbeyliğine Köstendil sancak beyi Alaca-İl'li Hasan Paşa tayin edildi. Szigetvar, Ösek (Eszeg), Sikloş (Şikloş), Peçuy (Pécs) sancakları

arpalık olarak bu yeni eyâlete bağlandı.

Bu işlerin bitirilmesinden sonra ordu geri döndü. Ösek'e varılınca veziriâzam orduyu kışlak mahallerine tevzi etti. Rumeli beylerbeyliği askerleri Frizrin'de, Anadolu askerleri de Banyaluka'da kışlayacaktı. Yeniçeri ağası her zaman olduğu gibi İstanbul'a gitti. Ve Veziriâzam Damad İbrahim Paşa bu kışı da Belgrad'da geçiriyordu.

Kanije önünde İbrahim Paşa

Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'nın ölümü

Veziriâzam Damad İbrahim Paşa 1601 senesi baharında Avusturya ile sulh imkânlarını araştırmak istedi. Bu gaye ile vezir Murad (Kuyucu) Paşa ile Mehmed Kethüda'yı Mayıs ayı başlarında yola çıkardı. Bunlar Esztergom'da Avusturya memurlariyle mülâkatta bulunacaklardı. Sulh imkânlarını araştıracak heyet yola çıkarken Semendre sancak beyi de yanlarına katıldı. Semendre beyi Ösek köprüsünün öte tarafında bir palanka inşasına memurdu.

Kanije muhasarasında barut deposunun infilâkı (Ricaut'dan)

Bunları gönderdikten bir müddet sonra Belgrad karşısındaki Zemon (Zemlin) sahrasına çadır kurdurdu (1 temmuz) ve Tırnakçı Hasan Ağanın yerine yeniçeri ağalığına tâyin edilmiş olan Gazanfer Ağanın damadı Ali Ağanın İstanbul'dan gelmesini beklemeye koyuldu. Bu sırada Tiryaki Hasan Paşa'yı Kanije beylerbeyliğine tâyin etmiş bulunuyordu.

Damad İbrahim Paşa otağa çıkışını takip eden bir kaç gün içinde hastalanmış ve hastalığı sür'atle fenaya doğru gitmişti. Ölüme doğru gittiğini sezen Damad İbrahim Paşa, amca-zâdesi Murtaza Paşa'yı çağırtmış, Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'ya da acele haber göndererek serdarlığı kendisine terkettiğini bildirmişti. Fakat Lala Mehmed Paşa Belgrad'a yetişmeden önce Damad İbrahim Paşa ruhunu teslim etti (10 temmuz 1601). Üçüncü Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ın kocası olan Damad İbrahim Paşa'nın cesedi İstanbul'a nakledilerek Şehzade cami'i avlusunda ha-

zırlanan türbeye defnedildi. Damad İbrahim Paşa öldüğü sırada Ösek ilerisindeki palanka'nın inşasını ikmal etmiş olan Murad Paşa'nın maiyetindeki heyetin sulh için daha ileriye gitmeleri işi de geri kaldı.

Yemişçi Hasan Paşa'nın sadaret ve serdarlığı

Damad İbrahim Paşa'nın ölüm haberi İstanbul'a ulaşınca padişah sadaret kaymakamlığında bulunan Yemişçi Hasan Paşa'yı veziriâzam yaptı ve serdar olarak ordunun başına geçmesini de emretti.

Yeni veziriâzam, Belgrad'a gidinceye kadar sefer mevsiminin geçeceğini ileri sürerek İstanbul'da kalmaya çalıştı. Ordunun idaresinin serdar kaymakamı Lala Mehmed Paşa tarafından deruhte olunmasını da bu münasebetle beyan eylemekteydi. Lâkin bu mevzuda şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin muhalefetiyle karşılaştı. Sunullah Efendi «serdarın acele gitmesi ehem ve elzemdir» diye padişah nezdinde tesir icra eylemesi üzerine İstanbul'da kalamadı. Fakat Sunullah Efendi'yi azlettirmeden de hükûmet merkezinden ayrılmadı.

Yemişçi Hasan Paşa, sadarete tayininden İstanbul'dan ayrılıncaya kadar geçen yirmi gün kadar zaman zarfında yüksek mevki işgal eden pek çok şahsın vazifelerinde değişiklikler yaptı. Kimisini tamamen azletti, kimisinin de yerlerini değiştirdi. Azil ve tebdile uğrattığı makam sahipleri arasında ilmiye ricali bilhassa başta geliyordu.

Yemişçi Hasan Paşa veziriâzamlığa geçirilince, selefi Damad İbrahim Paşa'dan dul kalmış olan Ayşe Sultana da talip oldu. Cepheye memnun gitmesi ve orada hevesle çalışması için ricası kabul edilerek Ayşe Sultan ile nişanlandı.

Yemişçi Hasan Paşa, Yedinci vezir Halil Paşa'yı sadaret kaymakamlığına bırakarak 9 ağustos 1601 (9 safer 1010) de Belgrad'a müteveccihen İstanbul'dan hareket etti. Kışa kalmadan orduya yetişebilmek için acele edip sür'atli yol aldığından, İstanbul'dan hareketinden yirmi gün sonra Belgrad'a ulaşıp Zemlin (Zemun, Zemon) deki otağa dahil oldu (6 eylûl 1601).

İstolni Belgrad'ın düşmesi

Kanije gibi mühim bir kalenin elden gitmesini hazmedemiyen ve bunun intikamını almak isteyen Avusturyalılar, Kanije'nin kaybını takip eden aylar zarfında mevsimin kış olmasına rağmen hazırlıklarını artırdılar. Bu cümleden bir hareket olarak 1601 baharında Arşidük Matyas (Mathias) in idaresinde Raab (Yanık-kale) civarında toplanan kumandanlar, önce İstolni Belgrad'ın zaptına karar verdi.

Lüzumlu hazırlıkların ikmalini müteakip Alman, Macar, Çek ve Lehlerden müteşekkil 40 ilâ 50 bin kişilik bir kuvvet ayni senenin yaz sonunda İstolni Belgrad üzerine yürüdü. Avusturya ordusunda, ekserisi büyük tipten 30 top mevcuttu. İstolni Belgrad kalesi Avusturya muhasarasına fazlaca tahammül edemiyerek dokuzuncu gün vire ile teslim oldu. İstolni Belgrad muhafızları, Avusturyalıların gelmekte olduklarını duyunca acele Belgrad'dan yardım istediler. Gönderilen imdat kuvvetleri Ösek'e vasıl olmak üzereyken kalenin düştüğü haberi alındı (Eylül ortaları).

Yeni veziriâzam ve Serdar Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'a vasıl olduğu zaman İstolni Belgrad muhasarası başlamış bulunuyordu. Müverrih Hasan Bey-zâde, daha ziyâde kendi nâmı ile maruf tarihinde, bu mesele münasebetiyle: İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine Lala Mehmed Paşa'nın serdarlığı ile iktifa edilip, Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin telkini ile Yemişçi Hasan Paşa'nın Belgrad'a gönderilmesi için vakit kaybedilmeseydi, İstolni Belgrad'ın kaybı şurada dursun, belki de Estergom bile tarafımızdan alınabilecekti demektedir. Hâdiselerin cereyan tarzına bakılınca, mezkûr müverrih bu mütaleasında haklı gibi görünüyor.

Tiryaki Hasan Paşa'nın Kanije müdafaası

Kanije fethini takip eden kış mevsiminin sonlarında (Naimâ C: 1 S: 254) Tiryaki Hasan Paşa Budin defterdarı Minkar Kuşu Mehmed Efendi'yi yerine vekil bırakıp Belgrad'a gitmiş, bu-

rada Vezîriâzam Damad İbrahim Paşadan Kanije'nin kendisine, Budin'in de Minkar Kuşu Mehmed Efendi'ye tevcihini yaptırıp Kanije'ye gelmiş, bir müddet sonra da Damad İbrahim Paşa'nın ölüm haberini almıştı.

Tiryaki Hasan Paşa Kanije beylerbeyi olunca, gayet uyanık davranarak, bir yandan düşman hakkında malûmat toplamaya çalışırken öte yandan da zahire tedariki için Sigetvar, Peçuy, Pojega sancaklarına adamlar gönderdi. Etrafa saldığı casuslar, düşmanın yalnız miktarı hakkında değil niyetlerine dair bile malûmat getirdi. Tiryaki Hasan Paşa, cesur bir asker olduğu kadar, zeki bir insan ve harp hilelerini pek ustaca kullanan bir kumandan olduğunu, daha düşman yolda iken, isbat etti.

İstolni Belgrad'ın 1601 de Avusturyalılar tarafından alınması ile neticelenen muhasarası (Macarca "A Magyar Nemzet Törtenete" adlı tarihten)

Kanije'nin zaptı niyetiyle harekete geçmiş olan Arşidük Ferdinand idaresindeki Avusturya ordusu, çeşitli milletlerden insanları ihtiva etmesi bakımından bir mütefikler ordusu manzarası arzetmekteydi. Kanije'yi muhasara eden Avusturya ordusunun miktarına dair muhtelif kaynakların verdiği rakamlar birbirini tutmamaktadır. Batı kaynaklarında haddinden fazla azaltma, Osmanlı kaynaklarında da çoğaltma gayreti sezilir. Batı kaynakları 30 ilâ 50 bin rakamı üzerinde dururlar. Osmanlı kaynakları umumiyetle 60 ilâ 80 bin kişiden bahsetmekle beraber bunun çok daha üstüne çıkanlar da vardır. Muhasara muharebeleri esnasında Avusturyalıların verdikleri zayiat göz önüne getirilince Kanije'yi kuşatan kuvvetlerin 50 binden aşağı olmadığı anlaşılmaktadır. Kanije'yi müdafaa eden Türk kuvvetlerinin ise, umumîyetle, dokuz bin kişiyi bulduğu söylenir. Avusturya ordusunun 42, Kanije'deki Türk müdafilerin de yüze yakın topları bulunduğu kabul edilir.

Arşidük Ferdinand'ın idaresindeki Avusturya ordusu 9 eylûl 1610 pazar günü Kanije önüne geldi. Ferdinand, ordunun tamamının buraya ulaşmasından dört gün önce Kanije önüne 5 bin kişilik bir birlik sevketmişti. Bunların gayesi keşif yapmak ve yakalıyacakları esirlerden malûmat toplamaktı. Bunların niyetini sezen Tiryaki Hasan Paşa, düşmanın, kalede top bulunmadığı zehabına kapılması için topçubaşıya sıkı emirler verip top attırmadığı gibi, piyade ve süvari hiç kimsenin kaleden çıkmamasını da temin eyledi. Avusturya keşif birliği kaleye doğru yaklaşınca içeriden sadece tüfenk atıldı. Öğleye kadar devam eden tüfenk düellosundan sonra Avusturya birliği çekilip giderek, vaziyeti Ferdinand'a anlattı. Avusturya kumandanı buna inanmadığından ertesi gün, daha mutemed bir adamının emrinde yeniden keşif birliği sevketti. Tiryaki Hasan Paşa buna da top attırmayıp yalnız tüfenk ateşi açtırdı. Böylece düşman Kanije'de top bulunmadığı neticesine vardı. İki gün üst üste gelen Avusturya keşif birlikleri esir de alamadıklarından, vaziyeti bu yoldan tahkik imkânını bulamamışlardı. Arşidük Ferdinand'ın aldanmasına yol açan sebeplerden birisi de, Kanije önüne gelerek Beç kapusu karşısına kondukları sırada, kaleye doğru bir araba kafilesinin geldiğini görmesi oldu. Avusturya kumandanı, Kanije'ye son zahireyi getiren bu kafileyi, muhafızları nakledecek arabalar sanmıştı. Hattâ bu tahminleri dolayısiyle, Türkler arabalara yetişmek üzere topluca kaleden çıkınca birdenbire üzerlerine yüklenir

hepsini kılıçtan geçiririz diye düşünmüşlerdi.

İşte bundan dolayı Avusturyalılar endişesizce ilerliyerek kaleye yaklaşıp top menziline girdiler. Daha muhasara başlarken hilesinde muvaffak olan Tiryaki Hasan Paşa birdenbire top ateşine başlattı. Neye uğradığını anlıyamıyan düşman bir hayli zayiat verdi. O sırada kaleden çıkan Kanije muhafızları düşmanla vuruşup onları Kanije suyunun Sigetvar tarafına attılar. Böylece ilk günden itibaren işin ciddiyetini kavrayan Avusturyalılar, metrise girip altı yerden kaleyi dövmeye başladılar. Kırk iki topu ile durmadan çalışan düşman günde 1000 taneden fazla gülle yağdırmakta devam etti.

Avusturyalılar hayli kuvvetli olup toplarının beş tanesi şahî denilen büyük çaplı toplardandı. Askeri kalabalık ve top sayısı da epeyce olduğu cihetle, Kanije müdafileri pek uzun sürecek bir muhasaraya dayanamıyabilirlerdi. Onun için Tiryaki Hasan Paşa vaziyeti serdara anlatıp yardım istemekten geri kalmadı. Bunu yaparken de müdafilerin maneviyatlarını kuvvetli tutmaya pek dikkat etti. Subaylarını toplıyarak, onlara: «gerçi barutumuz var, suya ihtiyaç yok, zahiremiz dahi kifayet edebilir, fakat biz, serdar Belgrad'dan ayrılmadan vaziyetimizi bildirelim» dedi. Bunun üzerine, odabaşılardan Ahmed ve Mehmed adında iki kişiyi ayırıp Karapençe adında bir kaç dil bilir kahramanın yanına kattı. Bunlar Kanije'nin gizli kapısından çıkıp düşmana görünmeden yola koyuldular ve dört gün zarfında Belgrad'a ulaştılar. Karapençe, Kanije beylerbeyinin mektubunu serdara sunarken durumu da anlattı. Serdar-ı Ekrem Yemişçi Hasan Paşa ise «biz de o tarafa varmak üzereyiz» diye cevap yazdı. Yanındaki iki odabaşı ile sür'atle geriye dönen Karapençe evvelâ muhasaranın pek sıkı olduğunu görerek odabaşıları Sigetvar'a gönderip, kendisi bir yolunu bulup içeriye girdi. Serdarın o tarafa geleceğini öğrenen müdafiler sevindiler.

Muhasara günleri birbiri üzerine eklendikçe kale bedenlerinde açılan yara ve gediklerin kapatılmasına uğraşılması yüzünden müdafaa işi güçleşiyordu. Naimâ'nın kaydına nazaran, muhasaranın ilk haftası zarfında kale kapıları kapatılmamış, içeriden top ateşine devam edilirken kalenin ön kısmında da cenk edilmişti. Düşman bu müddet zarfında tek bir esir almaya muvaffak olamamıştı. Fakat birinci haftadan sonra düşmanın tazyiki iyice arttığından müdafiler tamamen kale dahiline çekildi. Avusturya kuvvetleri hakikaten pek sıkı çalışıyordu. Bir sene önce Kanije'yi fethederken Türklerin yaptıkları gibi, kale önündeki bataklıktan surlara yaklaşmak için, çubuk ve sazlardan hasırlar örüp bunlarla bataklık üzerinde kendilerine sıçan yolu yaptılar. Çubuk ve hasırlardan mamul yol hendek önüne kadar ilerleyince buraya da bir köprü kurdular. Fakat düşmanın çetin emekler sarfiyle meydana getirdiği sıçan yolu ve köprü bir gece kaleden gönderilen fedailer tarafından tamamen yakıldı. Avusturyalılar gayretlerini eksiltmeyerek bataklığa odunlar doldurup ikinci bir sıçan yolu ve sur önündeki hendek üzerine de ikinci bir köprü kurdular. Birinci köprüyü yakan Türkler, bu defa daha enteresan bir harekette bulundular; çengeller takarak içeri aldılar. Köprünün kale dahiline çekilişi sırasında üzerinde bulunan bir miktar düşman neferi içi su dolu hendeğe dökülerek boğuldu. Bu hareket de düşmanın hayli hayretini mucip oldu.

Düşmanın ilk köprüsü yakıldığı zaman Tiryaki Hasan Paşa, Karapençe ile serdara ikinci bir mektup göndererek yardım talebini tekrarladı. Bu mektubunda: Kanije'nin ehemmiyeti üzerinde duran Tiryaki Hasan Paşa, vaziyetin nezaketine işaretten sonra, kale elden giderse bir daha alınmak muhaldir demekteydi. Serdar Yemişçi Hasan Paşa, Ösek civarında bulunduğu sırada bu mektubu alınca: İstolni Belgrad üzerine gittiğini, oradan dönüşte uğrıyacağını bildirdi.

Gizli yoldan kaleye dahil olan Karapençe, Kanije muhafızına mektubu verince, o, bu cevabı askere duyurmak istemedi. Emrinde harbeden insanların maneviyatlarını yüksek tutabilmek için serdarın ağzından, yakında geleceğini bildiren bir mektup uydurdu. Ertesi gün kumandanlarını toplıyarak bu uydurma mektubu okuttu. Böylece asker heyeca-

na gelerek canla başla çalışmaya devam etti.

Kanije surlarına yaklaşabilmek için türlü türlü tedbirlere başvuran Avusturyalılar, bu defa çamdan gemiler yapıp üzerlerine pelit tahtası çakıp, onun da üzerine tüfenk mermisi ve humbara işlememesi için gön kaplıyarak Kanije suyu (Berk suyu) na indirip içine yüzer adam koydular. Bunları suya indirdikleri gün düşman ordugâhında şenlikler de cereyan etmekteydi.

Ayni gün düşmandan iki esir yakalandı. Tiryaki Hasan Paşa bunları ayrı ayrı sorguya çektirerek düşmanın miktarı ve durumuna dair bilgi edindi. Avusturya ordugâhındaki şenliğin, İstolni Belgrad'ın zaptı vesilesiyle yapıldığını öğrendi. Esirlerin ifadelerinden, muhasara ordusundaki Macarlara, Avusturyalıların pek itimad edemediklerini, onun için ilk hatlara Macar askeri koymadıklarını anladı. Avusturya ordusundaki bu zihniyeti de gözönünde bulundurarak yakalanan iki esir üzerinde bir harp hilesi tatbik ettirdi. Esirlerin sorgusu bitince, bunların yüzüne karşı, idam edilmeleri için beşli ağası Kara Ömer Ağa'ya emir verdi. Kara Ömer Ağa huzurdan ayrılınca, esirleri, kaledeki beş yüz Macar cerahorun arasından geçirdi ve: «bunlar Macardır, her üç gecede bir nöbet ile bin fedai Macar kaleye yardıma gelir. Aslında ben de sizdenim; küçükden gelip paşa kulu olmuşum. Fakat aslımı unutmam. Kale düşerse o tarafa döneceğim» gibi sözler söyliyerek, kendisini onlardan gösterip esirleri buna inandırdı. Ayrıca kaledeki asker, cephane ve asker hakkında da kabarık rakamlar verdi. Ondan sonra, gûya, Tiryaki Hasan Paşa'nın haberi olmadan ölümden kurtardığı bu adamların eline iki beyaz ekmek verip, gizlilik şartlarına sıkıca riayet ediyormuşcasına davranarak kaleden dışarıya saldı. Bunlar Avusturya ordugâhına gelerek vaziyeti Arşidük Ferdinand'a anlatınca, Ferdinand hayret ve üzüntü duydu.

Tiryaki Hasan Paşa böyle fırsatlar kollıyarak düşmanın maneviyatını sarsmağa çalışırken düşman da bu hususta her türlü imkânını seferber etmiş bulunuyordu. O sırada maneviyat sarsabilmek için düşmanın eline mühim bir koz geçmişti. İstolni Belgrad'ı istirdat için giden Serdar Yemişci Hasan Paşa emrindeki ordu mağlûp olmuş ve çarpışmalar sırasında Budin beylerbeyi Minkarkuşu Mehmed Paşa ile Mehmed Kethüda da şehit düşmüştü. Kanije muhafızlarının gözlerini korkutup derhal teslim olmalarını sağlamak isteyen düşman kumandanı bu iki mühim şahsın başını Kanije surları karşısına diktirdi. Bir aralık top ateşini kestirerek: Bu başların Budin beylerbeyi ve kethüdasının başları olduğunu, inanmıyanların kaleden çıkıp başları tetkik edebileceğini, bunu yapacaklara hiçbir zararları dokunmıyacağını, Serdar Yemişci Hasan Paşa mağlûp olduğu için Arşidük Mathias emrindeki kuvvetlerin de Kanije önüne geleceğini, bu kadar kuvvete karşı koyamıyacağı için beyhude kan dökülmesine meydan verilmeden teslim olmalarını, ehl-i keyf bir adam olan kale muhafızı Tiryaki Hasan Paşa'nın sözünü dinlememelerini bildirdi.

Türk askeri için, karşıdaki manzara ve işitilen sözler hakikaten maneviyat sarsıcı idi. Bu vaziyet karşısında Tiryaki Hasan Paşa, karşıdaki başların Mehmed Paşa ve Mehmed Kethüda'nın başları olmadığına askerlerini inandırmaya çalıştı. Ayrıca, Kanije'yi fetheden Damad İbrahim Paşa'nın burayı Medine-i Münevvere'ye vakfetmiş olduğunu, mübarek makamlar vakfı bir yerin kâfir eline geçemiyeceğini; düşman muhasarasının, Hazreti Peygamberin doğum gününe rastladığını, böyle mübarek bir günde mahsur kalan Ümmet-i Muhammed'in yardımsız kalamıyacağını beyan ve daha bir çok sözlerle askerlerinin maneviyatını takviyeye çalıştı. Bir taraftan da karşıdaki başları askerlerinin gözleri önünden silmek istedi. Peçuy'lu Behram Çeribaşı'nın attığı top hedefine isabetle başları suya düşürdü. Böylece Minkar Kuşu Mehmed Paşa ve Mehmed Kethüda'nın başları ortadan kalkmış oldu.

Günler geçmekte ve düşman topları mütemadiyen çalışarak Kanije surlarında yıkıntılar meydana getirmeye çalışmakta, buna mukabil Türk askeri de canla başla mücadelesine devam eylemekteydi. Kumandan Tiryaki Hasan Paşa'nın tedbirleri sayesinde askerin ma-

neviyatı da kendisi gibi dimdik ayakta durmaktaydı. Bu bakımdan düşmanın son tehditleri de para etmemişti. Fakat Budin Paşası ile Kethüdasının başlarının gözler önünden silinişinden kısa bir müddet sonra beliren manzara, muhakkak ki ondan çok daha fazla maneviyat bozucu idi. Zira, İstolni Belgrad'da Serdar Yemişçi Hasan Paşayı muvaffakiyetsizliğe uğratan Arşidük Mathias emrindeki kuvvetlerle Kanije önüne gelmişti. Kanije'yi kuşatan kuvvetler böyle birdenbire kabarınca, ilk iş olarak müdafilerin maneviyatlarının bozulmasına çalışıldı. Düşman: «serdarınız mağlûp olarak çekilip gitti. Bir taraftan imdat almanız mümkün değildir. İki kuvvete karşı dayanmanız imkânsızdır. Size zararımız dokunmıyacaktır. Kaleyi boşaltarak çıkıp gidiniz» dedi. Türklerin buna cevabı: mücadeleye devam edileceğinin işareti halinde kale burçlarından kılıç göstermek oldu.

Türklerin bu şekilde davranışı üzerine, düşman ertesi gün için umumi hücuma karar verdi. Kale bedenine çıkana on köy, Tiryaki Hasan Paşayı yakalıyana kırk köy temlik edileceği vadolundu. Evvelce hazırlanmış müteharrik köprüler ve gemiler bu iş için icap eden yerlere taşındı veya suya salınarak hücum yürüyüşü için hazır vaziyete getirildi.

Düşmanın ertesi gün umumî hücuma kalkacağını öğrenen Tiryaki Hasan Paşa, bunu karşılamak üzere bir takım tedbirler aldı. Düşmanın gemi sevkedeceği kısmın karşısına isabet eden kale surunu acele yardırarak, gemileri ateş altında tutacak şekilde toplar yerleştirildi. Ondan sonra askerini etrafına toplıyarak onların kahramanlık duygularını körüklüyecek bir nutuk verdi, ve çarpışmalar sırasında yapılacak işlere dair talimatla beraber birtakım nasihatlerde bulundu.

Düşman da o gece hücum hazırlığını tamamladı. Zırhlı piyadeler zırhlarını giydi, surlara tırmanacak fedailer ge-

Arşidük Ferdinand'ın başarısızlığı ve yenilmesi ile neticelenen Kanije muhasarasında kalenin ve hücum eden düşmanın ve arazinin vaziyeti
(Macarca «A Magyar Nemzet Története» adlı tarihten alınan bu resmin aslı «Ortelius kroniği» ndedir)

milere doldu. Ertesi gün tanyeri ağarırken ilk atılan işaret topunu müteakip umumi hücum başladı. Fedailerle dolu gemiler kaleye yaklaşınca, Tiryaki Hasan Paşa'nın talimatı gereğince, hazırlanan gediğe yerleştirilen toplar ateşe başladı. Fedai dolu gemiler mahvolmakla beraber düşman hücumu gevşemedi. Uzun müddettenberi devam eden muhasarada Kanije surları bir hayli tahribe uğramıştı. Düşman fevkalâde kalabalık ve dalgalar halinde hücuma geçip inatçı şekilde ilerlemek isteyince Kanije muhafızlarında bir aralık ürküntülü bir hal belirdi. Vaziyeti sezen Tiryaki Hasan Paşa derhal zamanında işe müdahale ile, askerlerinin arasında dolaşıp, onların maneviyatlarını yükseltmek ve sebatkâr davranmalarını temin etmek için teşci edici sözler söyledi. Kumandanını seven ve sayan askerler de canla başla savaştı. Topçu ve tüfenkçiler düşmana durup dinlenmeden ateş yağdırdı. Böylece birbiri arkasına tazelenen düşman saldırıları bütün muhafızların fedakârca gayretleri sayesinde kırıldı. Düşman neferlerinden kale burçlarına kadar tırmananların bulunmasına rağmen, uğradıkları ağır zayiat neticesi umumî hücum muvaffakiyetsizlikle sona erdi. Osmanlı kaynaklarına göre düşmanın bu umumî hücumdaki zayiatı 18 bin ölü idi. Naimâ

Kanije müdafii Tiryaki Hasan Paşa

Hasan Bey-zâde ve Peçevî'nin, Papanın kardeşi diye kaydettikleri, aslında Papa Sekizinci Clement'in yeğeni olan «Aldobrandini» de yaralanıp ölenlerdendi.

Umumî hücumun Türk zaferiyle neticelenmesi üzerine bütün gaziler Tiryaki Hasan Paşa'nın elini öptüler; Paşa da onlara iltifat ve hayır dualarını bildirdi. O günkü muharebede elde edilen başarı hakikaten büyüktü. Bundan bü-

Onyedinci asır başlarında Kanije ve kalesinin umumî görünüşü

tün Kanije müdafileri haklı bir gurur duydu. Naîmâ'nın diliyle: «bu yürüyüşten (hücum) sonra gazilerin gözü açılıp gönülleri küşâde oldu. Ve mehabet-i küffar kalplerinden zail oldu. Her biri İskender gibi kaviyyülkalp oldular ve küffara tekrar yürüyüş ideler deyu reca etmeğe başladıla. Ve havf ve haşyet küffarın kalbine müstevli olup biavnillahitealâ minbaat yürüyüşe ikdam idemediler».

Avusturya ordusu umumi hücumda fazla zayiata uğramasına rağmen kaleyi fethetme niyetinde değişiklik yapmadı. Toplanan harp meclisinde Kanije'nin daha şiddetle dövülmesine karar verildiğinden top ateşi kesifleşti. Böylece her gün kaleye savrulan gülle sayısı iki binden aşağı düşmüyordu. Muhasara başlıyalı zaten bir hayli zaman geçmiş ve bombardımanlarla surlarda pek çok yıkıntı meydana getirilmişti. Bu defa bombardıman şiddetlenince yıkıntılar daha da arttı. Müdafiler gündüz yıkılan yerleri gece örüp tıkamaya çalışıyor, bazı delikleri döşeklerle örtüyorlardı. Surlar o kadar çok yıkılmıştı ki, bir çok yerler âdeta toprak tabya vaziyetine girmişti. Türklere hiç göz açtırmamak istiyen düşman gece bile ateşe devam eder olmuştu. Gece bombardımanları Türkler arasında zayiata sebep olmaktaydı

Muhasara uzayıp dışarıdan yardım gelmeyince nihayet kaledeki barut tükenmeye yüz tuttu. Barut sıkıntısı üzerinde görüşme yapan topçu ve cebeciler, kalede eskiden düşman zamanından kalma kibrit ve güherçile bulunduğunu anlıyarak bundan barut imaline karar verdiler. Böylece, evvelce barut imalinde çalışmış bir yeniçeri neferinin nezaretinde barut imaline başlandı.

Kanije'de barut imaline başlanmıktan bir kaç gün sonra, Tiryaki Hasan Paşa'nın iç-oğlanlarından Macar asıllı iki kilerci bir gece kaçarak düşman tarafına geçtiler. Kenan ve Handan adlarındaki bu iki iç-oğlanının kaçışı kale halkını büyük endişeye sevketti. Zira bunlar, gayet tabi'i olarak kalenin durumunu ve çekilen sıkıntıyı düşmana anlatacaktı.

O güne kadar, zekâ ve kurnazlığıyle birtakım sıkıntıları muvaffakiyetle atlatmış bulunan Tiryaki Hasan Paşa «Merak etmeyin onların hesabı görülür» diye teselli etti. Sonra dil alınmasını, yâni esir yakalanmasını emretti. Derhal faaliyete geçen gaziler bir kaç esir yakalayıp getirdiler. Tiryaki Hasan Paşa esirlerle ayrı ayrı görüştü. Onlara:

«— İki inan adam gönderdim, varıp kıralınızla buluştu mu?»

Diye sorduğunda; esirlerin hepsi de «gelen adamların kıral ile görüştüğünü» bunların, «kaledeki asker çok, fakat zahireleri azdır, hemen fırsat zamanıdır, vurun!» dediklerini naklettiler. Tiryaki Hasan Paşa, «Biz içeride gülbank çektiğimiz zaman ne miktar adam tahmin ederler?» sualini sorduğunda kimisinden 20 bin, kimisinden 30 bin cevabını aldı. Bundan sonra, daha önceki esirlere yaptığı gibi bunların da idam edilmeleri için emir verdi. Tiryaki Hasan Paşa'dan gerekli talimatı almış olan Kara Ömer Ağa, bunları «ben idam ederim» diyerek cellâttan alarak tenha bir yere götürüp:

«— Ben sizdenim, evvelki esirleri dahi ben kurtardım. Ol iki oğlanı Paşa kasden gönderdi ki, kalenin zebunluğunu söyleyeler de siz kışlayasınız diye. Olmaya ki kışlayalar; zira Sigetvar'da bulunan askerden adam geldi, Macar askeri ile dahi ittifak olundu. Anlar taşradan bunlar içerüden çıkıp, serdar dahi gelüp sizi perişan edeler. İçeride olan Macar askerinden nöbet ile üç gecede biner adam gelür gider. İmdi kırala benden selâm eyleyin, gafil olmasun, kalede bir yıllık zahire ve barut vardır, ana göre hareket etsin» dedi. Ve sonra ellerine birer beyaz ekmek verip kaleden salıverdi. Bunlar gidip vaziyeti Ferdinand'a anlattılar. Tabii bu haberler Ferdinand ordusu için maneviyat sarsıcı ve huzursuzluk mevzuu oldu.

Bu hileyi daha da takviye etmek isteyen Tiryaki Hasan Paşa bir kâtip çağırarak serdara hitaben bir mektup yazdırdı. Bu mektupta: «Bundan akdem size mektup gönderüp elhamdülillâhi teala askerimiz çok barutumuz ise bir miktar az idi. Kâfirden kalan kibrit ve güherçileden her gün iki kantar barut yapılıyor. Zahiremiz çok, üç ay kadar yeter. Nihayet Macar askeri ile ittifakımız vardır. Anlar ile haberleşüp, siz dahi ol vakitta gelmek için küçükten oğul yerine beslediğim Kenan ve Handan nam iki

oğlanı taşra gönderdim. Macar kavmile mahfice söyleşüp, kırala, kal'ada erzak ve barut olmadığını ve diledikleri yalanı söyleyüp, yine fırsat buldukta kaçıp gelin deyu ısmarladım. Oğlanlar dahi firar suretinde çıkıp mürted olduk deyu kâfirleri inandırsalar gerektir. İmdi siz hazır olup ol vakitte erişmeğe say' eyliyesiz». Mektup bitince mühürleyip bir atlas keseye koydu ve sonra üzerine muşamba ve meşin dikip bir aba kalçin içine yerleştirdi. Karapençe'yi çağırıp bu mektubu düşman ordugâhına bırakmasını söyledi. Karapençe kendisine verilen vazifeyi muvaffakiyetle başararak mektubu münasip bir yere bıraktı. Yere koyarken mahsus biraz da çamur bulaştırdı. Kendisi vaziyeti serdara bizzat anlatmak üzere doğruca Sigetvar'a gitti.

Ertesi gün aba kalçin içindeki mektubu bulan düşman neferleri doğruca Ferdinand'a götürdüler. «Gördünüz mü içeriden serdara mektup gidiyormuş, kimbilir ne oldu da düşürdüler» düşüncesiyle açıp mektubu okuyunca, Ferdinand'ın ilk işi kaleden kaçıp hıristiyanlığa dönen iki kişiyi çağırtıp sorguya çektirmek oldu. Bunların isimlerinin hakikaten Handan ve Kenan olduğunu, küçükten Tiryaki Hasan Paşa tarafından yetiştirildiklerini öğrenince, casusluklarına karar vererek idamlarını emretti. Handan ve Kenan'ın kesik başlarını kaleye karşı diktirdi. Kaledekiler kesik başları görünce derin bir memnunluk duydular. Tiryaki Hasan Paşa hilesinde muvaffak olduğu cihetle, düşman kalenin hakiki durumunu öğrenememiş ve üstelik bir şüpheye düşmüş bulunuyordu.

Tiryaki Hasan Paşa'nın bu kurnazlıklarına rağmen Kanije'nin durumu gittikçe fenalaşmaktaydı. Yardım için serdar tarafından bir hareket te görülmüyordu. Bu vaziyet karşısında, yine bir taraftan hileye müracaatla düşmanı ürkütüp kaçırmak yolunda çareler ararken, öte yandan da serdara adam yollayıp yardım istedi. Tiryaki Hasan Paşa'nın hilesi bir önceki tedbirin halkasını tamamlar gibiydi. Evvelâ, düşmanın nazarı dikkatini celbetmek üzere kaledc büyük şenlikler yaptırdı. Sonra Kanije defterdarı Şaban Efendi'yi yanına çağırarak serdara hitaben bir mektup yazdırdı. Bu mektupta şöyle denilmekteydi: «Sigetvar'a gelmişsiz, kudümünüz mubarek ola. Bize irsal olunan üçyüz elli yeniçeri, yüzbin altun, yüz kantar barut, seksen kantar kurşun ve yüz kantar peksimet perşembe gecesi gelip, düşman haberdar olmadan kal'aya dahil oldu. Lûtfetmişsiniz, lâkin, ihtiyacımız yoktu; zira, bir yıllık zahiremiz ve barutumuz vardır. Otuz bin kadar dilâver askerimiz müheyyadır. Nihayet ricamız budur ki: gelecek pazar günü bizim İskender kethüdaya onbeş bin kadar fedai yarar adam koşulup irsal buyrula. Onlar gelip erişeler ve kendiniz zahmete girmeyüp rahatta oturasız. Bu tarafta küffar askeri içinde Macar beyleri bizim kadimi dostumuzdur, kal'a muhasara olalı her gece bin nefer tüfenkendazları bize imdada gelürler, ve taşrada ne olursa bize bildirirler. Mezbur beylerin eli altında olan otuzbin Macar askeri bizden yana olup, şöyle ittifak eyledik ki: gerek pazar günü erkenden biz içerüden çıkarız, onlar taşradan, İskender Kethüda dahi Sigetvar'dan beru yürüyüp küffarı berbat ederiz».

Mektubun yazılması bitince altını mühürleyip bir atlas keseye koydurup üstünü muşambalattı ve Samosko Osman namındaki şahsa verdi. Bu dilâver yola çıkarken mektubu düşman karargâhı yakınına bırakmasını, oradan doğruca serdara giderek vaziyeti anlatıp acele yardım beklediğinin şifahen tebliğini tenbih eyledi. Düşman tarafından yakalandığı takdirde de mektup muhteviyatına göre ifade vermesini bildirdi.

Samosko Osman, düşmana yakalanmadan vazifesini başardı. Mektubu bulan düşman neferi kendisine bir kahraman süsü vererek mücadele neticesi bu mektubu ele geçirdiğini, mektubu alırken adamın kaçtığını söyledi.

Bu mektup üzerine Macarların hıyanetine inanan Arşidük Ferdinand Macar beylerini öldürmeye karar verdi. Mektubun tesirini anlamaya uğraşan Tiryaki Hasan Paşa ise, yine esir yakalattırarak sorguya çektirdi. Esirlerden Macar askerinin kaçtığını öğrendi.

Kanije müdafileri fevkalâde gayret gösterir, onların kumandanı olan Tiryaki Hasan Paşa hilelerinde iyi neticeler alırken, aslında Kanije kalesi çok müş-

kül günler yaşıyordu. Kanije'yi mutlaka almağı azmeden düşman ise, icabında kışı burada geçirmek üzere metrisler kazıp, askerini kış soğuklarından koruyacak zeminlikler hazırlamaktaydı. Tiryaki Hasan Paşa bunun farkında olmakla beraber azim ve cesaretinden bir şey kaybetmiyordu. Serdarın yardıma geleceğinden ümidini kesmiş değildi. Meşhur Karapençe, Kanije'den çıkışının dördüncü günü Serdar Yemişçi Hasan Paşa'nın karargâhına ulaşmış, kalenin çok acele yardıma ihtiyacı olduğunu bildirmişti. Serdar bu haberi alınca askere erzak ve para dağıtılmasını, hemen yarın Kanije'ye hareket olunacağına dair emir verince, bazı erkân, mevsimin artık geçtiğini, kış soğukları başlarken askerle bir yere gidilemiyeceğini beyan ettiler. Bu vaziyet karşında Yemişçi Hasan Paşa, Kanije'ye gitmek üzere yemin ettiğini, askerden kimse gelmese dahi kendi maiyetiyle gideceğini bildirince serdarın azmi karşısında itirazlar kesildi.

Kanije muhasarasının yetmiş beşinci günü soğuk bir poyraz rüzgârı çıkıp öğleye doğru yağmur başladı. Akşam yağmur kesilerek soğuğun şiddetinden sular dondu; ondan sonra kar yağmaya başlayıp üç gün devam etti. Hava böyle birdenbire şiddetli kışa çevirdiği sırada Avusturya ordugâhında, Naimâ (C. 1 S. 281) nın ifadesiyle: «serdarın Sigetvar'a geldiği haberi şayi olup, mektub-u mahut mefhumu karinesiyle küffara külli dehşet ve istilây-ı havf-ü haşyet» arız oldu.

Gerek bu korku, gerekse soğuklar yüzünden düşman ordusunda bir kısım askerler firara yüz tuttu. Arşidük Ferdinand firarileri çevirmeye uğraştıysa da muvaffak olamadı. Tiryaki Hasan Paşa o gün yakalattığı esirlerden, Avusturya ordusunun ağırlığını ve toplarını nakleden Macar efradının ekserisinin kaçtığını, bu yüzden topları çekecek öküz ve beygir kalmadığını öğrendi.

Üç gün devam eden kar yağışından sonra, suları daha fazla donduran şiddetli bir soğuğu müteakip hava açtığı için Tiryaki Hasan Paşa, Kara Ömer Ağanın emrine üç yüz kişi vererek kaleden dışarı gönderdi. Bunlar, donmuş olan Berk suyunun üzerinden yürüyerek geçtikleri sırada karşılarına çıkan bir şahıs: «beni kaleye götürün müslüman olmak istiyorum» dedi. Kara Ömer ağa yanına bir adam katarak kaleye gönderdi. İslâmiyeti kabul etmek üzere kendi ayağı ile gelen bu şahıs bir Ceneviz kaptanı olup, Avusturya ordusunda bin kişilik bir kuvvete kumanda etmekteydi.

Kendisine Peçuy sancağı vadedilen Ömer Ağa Berk suyunu geçtiği sırada Kanije'deki Türk askeri üç defa gülbank çekti, bunun arkasından bütün toplar ateşe başlayarak düşman üzerine gülle yağdırdı. Birkaç günden beri berbat vaziyette bulunan düşman, bu gülle yağmuru üzerine çadır ve metrislerinden çıkıp, Berk suyunun Sigetvar tarafına geçip şaşkın vaziyette oldukları yerde durdu. Onlar böyle çekilirken Ömer Ağa önüne gelen ilk metrisi basıp 900 kişi öldürdü ve 150 kişi de esir edip 12 top ele geçirdi. O sırada Tiryaki Hasan Paşa Ömer Ağanın arkasından 500 kişi daha yolladı. Bunlar metrislere geldiği zaman daha düşmanın mağlûbiyeti tebeyyün etmediğinden daha ziyade zaptedilen top ve cephaneyi kaleye taşımakla meşgul oldular. Avusturyalıların şaşkınlıkları gittikçe artmaktaydı. Tiryaki Hasan Paşa para keselerini yanına koyarak düşman başı getireceklere paralar vadetti. Biraz sonra kalede sadece altı yüz adam koyup geri kalan askerin hepsini dışarı çıkardı. Kendisi de atına binerek düşman metrislerine geldi. Düşmanın şaşkınlık ve perişanlığından istifade eden Türk askeri fevkalâde bir üstünlük göstererek vuruşmakta ve Türkler hücum ettikçe yerler düşman cesetleriyle dolmaktaydı. Bir aralık Arşidük Ferdinand etrafındaki askeri toplayarak hücuma kaldırdıysa da, kaledeki topların birdenbire o tarafa ateş açmaları üzerine bir kısmı top mermilerinin altında can verdi. Topçu ateşinin çoğaltttığı şaşkınlıktan istifade eden Türk askeri bu defa hücumu o tarafa tevcih etti. Etraf düşman ölüleriyle dolmuş, canını kurtaranlar gayrı muntazam şekilde etrafa kaçışmaya başlamıştı. Bu sırada Tiryaki Hasan Paşa askerini etrafına toplayıp, onlara, emirlerine sımsıkı riayet etmelerini, kendisi emretmeden düşman çadırlarına girmemelerini söyledi. Bu noktada

Haçova meydan muharebesini misal göstererek, kısa fakat pek kıymetli nasihatta bulundu.

Tiryaki Hasan Paşa'nın tenbihatından sonra düşman ordugâhını zaptetmek üzere hücum ettiklerinde, çadırların hemen hemen ekserisini bomboş buldular. Gayet isabetli atışlar yapan topçular düşmanın birdenbire perişanlığa sürüklenmesinde hayli müessir olmuştu. Topçular ateşe başladığı zaman güllelerden biri, Ferdinand'ın başı üzerinden geçip çadırını parçalamış, bu vaziyet karşısında derhal ordugâhı terkedip kaçınca, zaten kendilerinde maneviyat namına bir şey kalmıyan ve ne yapacağını şaşıran askerler de ondan daha beter vaziyette mevkilerini terketmişlerdi. Düşman ordusunun kumandanı Arşidük Ferdinand kaçarken karargâhındaki her şeyini olduğu gibi bırakmış, askerlerinin çoğu da hemen hemen ayni tarzda davranmıştı. Zaten karargâh ve metrisleri terkederken düşmanın kurtarmak istediği şey eşya vesaire değil sadece canı idi. Böyle olduğu halde pek çok insan canını bile kurtaramadı. O gün hayatını kaybeden düşman askerinin sayısı 30 bin kişiydi.

Avusturya askerleri düzensiz şekilde etrafa dağıldığı zaman Tiryaki Hasan Paşa, bunların derlenip toparlanmamaları için Muslu Bey ile Ömer Beyin emrine 3 bin kişi verip arkalarından gönderdi. Düşman iyice tarumar olmadan ganimet toplamaya dalmamalarını da tenbihten geri kalmadı.

18 kasım 1601 (22 cemaziyülevvel 1010) yatsı vakti düşman karargâhı tamamen zaptedilmiş, Kanije tehlikeden kurtulmakla kalmıyarak büyük bir zafer kazanılmıştı. Avusturyalıların verdiği zayiat büyük bir meydan muharebesinde uğranılacak muazzam zayiatla denk tutulacak derecede kabarık miktarlıydı. Elde edilen ganimet de, öldürülen düşman sayısı gibi muazzamdı. Türk askerinin intizam ve disiplini de bütün bunlarla ölçülü derecede idi. Zaferin kazanıldığı akşam yatsı vakti Tiryaki Hasan Paşa kaleye döndüğü zaman, artık Kanije önünde düşmandan eser kalmadığı halde, düşman çadır ve metrislerini zapteden askerler, Paşa'nın sözüne sımsıkı uyarak ganimete el sürmemişler ve kumandanın taksim etmesi için sabahı beklemişlerdi.

Kanije kahramanı Tirkayi Hasan Paşa zafer gününün ferdası sabahı kaleden çıkıp zaptedilen düşman ordugâhına geldi. Askerler kendisini sevinçle karşılayıp kumandanlar el öptü. O da cümlesine teşekkür ve dualarını bildirdi. Ondan sonra, olduğu gibi ele geçen Ferdinand'ın otağını görmek üzere ilerledi. Bu sahne ve otağın durumu Naimâ (C: 1, S: 285) da şöyle anlatılır: «Ferdinandos kıralın otağına doğru varup içerü girdi. Gördü ki: bir âli taht, etrafı trabzan, biri altun biri gümüş, parmaklıkların başları elvan cevahir ile murassa ve müzeyyen. Ve direkleri başına birer elmas konulmuş ki, her biri Rûm haracı değer idi. İki tarafından on ikişer kürsü konulmuş, kırmızı kadife örtüler ile saçakları inci ve sırma ile örülmüş, her biri zi-kıymet; ve taht önünde tahminen altı zira' uzunluğunda sımat trapezesi; ol dahi gûnagûn san'atla müzeyyen. Hasan Paşa anda iki rek'at namaz kılup hamd-ü senâ ve feth şükranesine dua idüp ağladı. Bu nusrat mücerred Hak Teâlâ'nın inâyeti ve Hazret-i Resûl-ü Ekrem'in mucizâtı eseridir deyüp, kılıncını çıkarıp tahtı ortadan kılıçladı ve geçüp üzerine âmirane oturdu, sair beğler ve ağalar ol kürsiler üzerine alâ- meratibihim oturdular. Hasan Paşa, cümlesine hitab idüp çok vaaz ve nasihat eyledi. Sabır ve sebatın lüzumunu ve ittifak-ı kalb ile serdara itaat ve inkıyad etmenin faydalarını bildirdi. Ve herkim bu gâzây-ı azîmede bulundu ise mağfurdur! dedi. Sonra:

— Otağa evvel gelen kimlerdir?

Deyü sual eyledi. Yedi nefer ilerü gelüp, üç yeniçeri dört serhadli kendülerin bildirdiler.

— Bu otakda cebehaneden gayrı her ne var ise sizindir, dedi».

Düşmandan ele geçen ganimetler hakikaten pek çok ve pek çeşitli idi. Bunların en önemlileri: 5 büyük şâhî topu, muhtelif çapta 42 top, 14 bin tüfenk ve bir bu kadar külünk ve kürek kıymetli sofra takımları, elliden fazla namusiyeli otağ, 10 bin çadır, çalgı takımları, bir sürü araba, fıçı, sandık vesaire gibi şeyler, erzak, barut vesaire..

Düşmanın arkasından takibe gönderilen Kara Ömer Bey'in emrindeki 3 bin kişi, etrafa dağılan düşman neferlerinden bir miktar esir aldığı gibi bazılarını da öldürdü. Müverrih Peçevî İbrahim Efendi, takip hareketini idare eden Kara Ömer Beyin ağzından bunu şöyle anlatır: «Küffarı takip ittiğimizde bazı mahallerde onar, onbeşer, dahi ziyade ve nâkıs kâfir bir yere cem'olup ve ateş yakup etrafında otururlardı. Bizi gördüklerinde henüz kudreti olanlar ayağa kalkup ve şapkasın çıkarup bize ta'zim iderler ve yine yerlerine çöküp otururlar; biz de kırmaktan usandık ve bir bölük böyle âciz ve zebûnu öldürmeği dahi mürüvvet addetmeyüp yanlarından geçer olduk ve ilerüde olan canlucaların kesmeğe iver ve ganaimlerin iğtinam itmeğe gider olduk».

Tiryaki Hasan Paşa'nın Karapençe ile gönderdiği haber üzerine Serdar Yemişçi Hasan Paşa, Kanije zaferinden bir kaç gün önce Sigetvar'a kadar gelmişti. Emrindeki orduyu Kanije'ye sevketmek istediği halde askerin karşı koyması ve otağını taşlaması üzerine niyetinden vazgeçmek zorunda kalarak Belgrad'a tevecciih eylemişti. Ordu ile birlikte Şikloş'a geldiği sırada Tiryaki Hasan Paşa'nın gönderdiği zafer müjdesi kendisine ulaşmıştı.

Serdar, bu müjdeyi alınca, askerin Belgrad'a doğru yoluna devamını emredip kendisi Şikloş'ta kalmış bulunuyordu. Birkaç gün sonra Şikloş'a gelen Tiryaki Hasan Paşa Serdar tarafından hararetle karşılandı. Mühim hizmeti görülen kumandanlardan Kara Ömer Beye Peçuy, Muslu Beye Köstendil sancakbeyliğine tayin emirleri yazıldı. Kanije müdafilerine beşer akçe terakki kaydedilip bazılarına dirlikler verildi. Vaziyet İstanbul'a bildirilince padişah, Kanije kahramanı Tiryaki Hasan Paşa'ya vezaret tevcih eylediği gibi ayrıca üç hil'at, murassa takımlı üç at ve bir murassa kılıç göndererek taltif eyledi. Hizmetini takdir yollu şu hatt-ı hümâyunu (Naimâ C: 1, S: 290) gönderdi:

«... Sen ki Kanije beylerbeyisi ihtiyar kulum ve müdebbir vezirim Hasan Paşasın. Bu sâl-i ferhunde falde... eylediğin hizmet südde-i ülyâya arz olunup sây-i bi diriğin meşkûr ve nâmın niknâman defteri silkinde mestur olmuştur. Berhüdar olasın, sana vezaret verdim ve seninle mahsur olan kullarıma ki muktezây-ı tertîb-i saltanat ile ma'nen oğullarımdır. Yüzleri ak ola. Melhuzdan ziyade çalışup can ve başlarını din uğruna ve bizim yolumuzda diriğ etmediler. Ve makdur-u beşer olan sây-i cemili yerine getürüp rah-ı hakda azîm çalışmışlar. Âb ve ateş arasında kâh garik, kâh harik olmaktan perhiz eylemeyüp, burc ve bedende tayin olundukları mahalden ayrılmamışlar. Bundan böyle dahi senin sözüne ram olup her ne hizmet teklif edersen edasına dikkat ve ihtimam üzere olalar. Sana itaat ve inkıyad üzere oldukları benim rızay-ı hümâyunuma sebeptir. Bu pendnâme-i tammemi Gazi kullarım mahzarında okuyup(bir âyet-i kerime) mânây-ı şerifini anlara bildiresin. Seninle muhasarada olan kullarıma verdiğin vergi cümle makbul-ü hümâyunum olmuştur. Cümlenizi Hakteâla hazretlerine ısmarladım».

Kanije müdafi'i Tiryaki Hasan Paşa, kazandığı parlak zaferden sonra işi gevşetmedi. İlk plânda düşmandan zaptedilen toplar kale dahiline alındı. Baharın gelmesiyle derhal kalenin tamirine girişildi. Bu iş için Peçuy, Şikloş, Bosna, Pojega ve Ösek'ten ikibinden ziyade adam toplandı. Asker ve amelenin beraberce çalışması sonunda Kanije kalesi muhkem bir hal aldı. Kale inşaatının ikmalini müteakip minareli bir mescid, bir beylerbeyi sarayı, bir cebehane ve bir hamam yapıldı.

Yemişçi Hasan Paşa'nın İstolni Belgrad muharebesi

Daha yukarılarda işaret edildiği vechile, Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'a geldiği sırada, Avusturyalıların İstolni Belgrad'ı muhasara ettikleri öğrenilmiş ve bunun için o tarafa imdat kuvveti yollanmıştı. Fakat imdat kuvvetleri Ösek'e varmak üzereyken İstolni Belgrad düşmüştü. İşte bu arada, ikinci fena bir haber olarak, da Serdar'a Kanije'nin muhasaraya maruz kaldığı bildirilmişti.

Yemişçi Hasan Paşa, Serdar sıfatiyle harekâtı idare etmek için Belgrad'a gelmiş olduğuna göre, elbette orada o-

turacak değildi. Bu sebeple Belgrad'da *fazla zaman kaybetmeden harekete geçti*. Ösek önünde, buradan öteye gidilecek yeri kararlaştırmak için bir meclis topladı. Mecliste, İstolni Belgrad'a mı, yoksa Kanije'ye mi gidilmesi lâzım geldiği meselesi münakaşa olundu. Her iki şehir önünde de birer Arşidük idaresinde Avusturya orduları vardı. İstolni Belgrad'ın çabucak düşmesine mukabil Kanije dayanmaktaydı. İşte, Kanije'nin bu durumunu da nazarı itibara alan devlet erkânının çoğu, «Kanije'ye gidersek Arşidük Mathias idaresindeki Avusturya ordusu da Kanije önüne gelir, böylece iki ateş arasında kalırız» mülâhazasiyle, evvelce İstolni Belgrad'a yürünmesi fikrinde bulundular. Serdar da bu fikre iştirak ettiği cihetle; o sırada yardım istemekte olan Tiryaki Hasan Paşa'ya, İstolni Belgrad'dan sonra Kanije'ye gelineceği cevabı yazıldı.

Serdar Yemişçi Hasan Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu, harekâtta bizzat hazır bulunan müverrih Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi'nin ifadesine nazaran, Ekim ayı ortalarında İstolni Belgrad önüne vasıl oldu. Ösek'ten sonra geçtiği menzillerden Cankurtaran'da, İstolni Belgrad'a imdat için önceden yollanmış olan kuvvetler ve Minkar Kuşu Mehmed Paşa idaresindeki Budin eyâleti askeri kendisine iltihak etmiş bulunuyordu. Budin beylerbeyi, kendi eyâlet merkezinden 12 top getirmişti. İstolni Belgrad önüne gelen Osmanlı ordusundaki top sadece bunlardan ibaretti.

İstolni Belgrad (Stuhweissenburg) a daha önceden gelen ve kaleyi zapteden Avusturyalılar arazinin en müsait yerine yerleşerek gerilerini bir boğaza dayamışlardı. Bununla da iktifa etmeyerek önlerine hendek ve siperler kazmışlardı. Biraz daha ilerilerinde bir su da bulunduğu cihetle arazinin durumu kendilerine ayrıca kuvvet kazandırır gibiydi.

İstolni Belgrad önünde cereyan eden muharebenin ilk günü top ve tüfenk düellosu halinde geçti. İkinci gün çarpışmalar hayli şiddetli cereyan etti. Hattâ Serdar Yemişçi Hasan Paşa esir düşme tehlikesi atlattı. Müverrih Hasan Bey-zâde'nin ifadesiyle: «ol gün yeniçeri firar edüp küffar bir mertebe yürüdüğüne serdarı bozup almağa karib olmuştu, *Haktealâ hıfzeyledi*». Bu çarpışmalar arasında Avusturyalıların dört alayı Osmanlı çarhacılarını mevkilerinden atıp uzaklaştırmış, bunu gören serdar, ilerliyen düşman alaylarını durdurmak için silâhdarları ileri sevketmişse de onlar da bir şey yapamamışlardı. Bereket versin ki bu sırada akşam olmuş ve karanlığın bastırmasını müteakip, etrafa açılıp yayılmış Osmanlı kuvvetleri derlenip toplarlanma imkânına kavuşmuştur. Harbin üçüncü ve son gününde de çarpışmalar pek şiddetliydi. Avusturyalılar top ve tüfenk ateşiyle Türklere göz açtırmadılar. Budin beylerbeyi Minkar Kuşu Mehmed Paşa ve Mehmed Kethüda bugün döğüşe döğüşe şehit düştüler. Tüfek kurşunlarından bayrakların delik deşik hale geldiğini söyliyen tarihlerimizin bir rakam vermemelerine rağmen, herhalde zayiatımız ağırca idi. Dördüncü günü, Osmanlı ordusu kışın yaklaştığını bahane ederek İstolni Belgrad önünden geriye döndü. Fakat, çarpışmalarda ağır basıp üstünlük gösteren Avusturyalılar da, oradan çekilen Osmanlı ordusuna karşı hiç bir faaliyette bulunmadı. İstolni Belgrad'dan ayrıldıktan sonra Lala Mehmed Paşa Rumeli beylerbeyliğine ilâveten Budin muhafızlığı ile de vazifelendirildiğinden, bu şehrin muhafazası için emrine dört bin yeniçeri verildi.

İstolni Belgrad'da muvaffakiyet kazanamıyan Serdar Yemişçi Hasan Paşa geriye dönerken Şikloş'ta Kanije muzafferiyetini haber aldı. Daha sonra da Tiryaki Hasan Paşa ile buluşup zaferini tebrikî müteakip Belgrad'a geldi ve kışı orada geçirdi. Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'da kışlarken, İstanbul'a giden yeniçeri ağası Ali Ağa'yı, nişanlısı Ayşe Sultan ile nikâhının kıyılması için vekil tayin etmiş olduğundan, 5 nisan 1602 de nikâhı kıyıldı.

İstolni Belgrad'ın istirdadı

Belgrad'da kışlayan Yemişçi Hasan Paşa'nın hazırlıklarını ikmalden sonra Haziranın dördüncü haftası içinde harekete geçmesiyle 1602 yılı harekâtı başlamış oldu. Yemişçi Hasan Paşa Belgraddan ayrılmadan önce, İstanbul'dan yeni-

çeri ağası geldiği gibi, Rumeli'de kışlayan askerlerin bir kısmı kendisine iltihak etmiş, bir kısmı da yolda iltihak etmek üzere faaliyete koyulmuştu.

Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'da kışlamaktayken 1602 senesinde yapılacak sefer için esaslı hazırlıklara girişilmişti. Geniş çapta hazırlıklara hakikaten ihtiyaç vardı. Senelerden beri devam eden Avusturya harbinden başka, son zamanlarda Anadolu Celâli isyancılariyle kasılıp kavrulmaktaydı. Anadolu'daki isyanla kıyaslanacak kadar olmamakla beraber 1601 senesinde Karadağ'da bir isyan hareketi görülmüştü. Başvekâlet arşivinde Fekete tasnifi 3039 numaralı vesikadan öğrendiğimize göre; Yemişçi Hasan Paşa bununla da meşgul olmuş ve Karadağ isyancılarının tedipleri için Bosna, Hersek ve İzvornik sancaklarından tımar ve zeamet sahiplerinin hareketlerini temin ve alâkalılara bunun halli ile ilgili ferman göndertmiştir. Aynı sene içinde Erdel ve Eflak'ta da mühim hadiseler cereyan etmekteydi. Bu bakımdan, hazırlıklar hayli geniş tutularak donanmaya bile teşmil edilmişti. Başvekâlet arşivi Ali Emirî tasnifi vesikaları kısmında Üçüncü Mehmed bölümündeki 250 numaralı vesikadan öğrendiğimize göre; Amasra'da 8, Bartın'da 7, Gerze'de 7 kadırga ile Sinop'ta 30 kadırga ve bir galyota inşası için mahallî kadılara, hassa reislerine ve eminlere hükümler gönderilmişti.

İşte, bir mevsim önceki Kanije zaferinden başka bu hazırlıkların da verdiği nefse itimad duygusu ile yola çıkan Serdar Yemişçi Hasan Paşa sür'atli sayılacak bir tempo ile ilerliyerek, Kâtib Çelebi'ye göre 12 temmuzda, Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi'ye göre, bu tarihten bir ay kadar sonra İstolni Belgrad'ın muhasarasına başladı.

İstolni Belgrad muhasarası 34 gün sürdü. Muhasara esnasında bilhassa Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'nın mühim gayretleri görüldü. Harekâtta hazır bulunan Abdulkadir Efendi'nin bildirdiğine nazaran Rebiülevvel ortalarında (Ağustosun son Eylûlün ilk günleri) kale vire ile fetholundu. Hammer (C: 8, S: 16), teslim müzakeresi cereyan ederken yeniçeriler ile Papa kalesinden gelmiş olan Fransızların kaleye girerek önüne geleni kılıçtan geçirdiğini, teslimden sonra da Serdar Yemişçi Hasan Paşa'nın kale kumandanı Kont İsolani ve sair subayları tevkif ile Belgrad'a sevkettiğini yazarsa da, Osmanlı kaynakları bil'akis kaleden çıkanların memleketlerine yollandığını kaydederler.

Yemişçi Hasan Paşa'nın Erdel üzerine hareketi

Yemişçi Hasan Paşa'nın İstolni Belgrad'ı istirdadından önce, Szekely Mozes adında bir Sekel asilzâdesinin sadrâzama müracaatı dolayısiyle, Erdel'de Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tessüsü için, fırsata benzer bir durum hasıl olmuştu.

Harbin başında İmparator ile ittifak eden, Haçova meydan muharebesinde imparator kuvvetleriyle birlikte ağır bir mağlûbiyete uğrayan Erdel voyvodası Bathory Zsigmond, 1593 de Erdel'den ayrılırken, yerine amca-zâdesi Bathory Andras'ı bırakmıştı. Lehistan'da yetişmiş olan Andras, Lehlilerin tesiriyle Osmanlılarla iyi geçinmeye meyletmiş, Osmanlı hükûmetine sâdık kalan yeni Boğdan voyvodası Jeremia Movila ile münasebet tesis etmiş, bunlara ilâveten de voyvodaların en azılısı olan Eflâk voyvodası Mihai Viteazul aleyhine faliyete koyulmuştu. Osmanlı hükûmetine karşı gösterdiği yakınlık bu kadarlıkla da kalmamış, hattâ yıllık vergiyi bile ödemişti. Verginin ödenmesi itaatın en güzel delili olduğundan Osmanlı hükûmeti de ona beylik alâmetlerini göndermişti.

Erdel, işi böyle hal yoluna girerken, Andras'ın müttefikler safından çıkmasına tahammül etmeyen Eflak voyvodası Mihai, o arada kuvvetine güvenerek her üç voyvodalığı bir bayrak altında toplama hevesine kapıldığından Erdel'e girip Andras'ı ortadan kaldırmış (1599), ertesi sene de Boğdan'ı işgal etmişti. Eflâk voyvodası Mihai Erdel'e girdiği zaman çok şiddetle hareket ettiğinden, Erdel halkı general «Basta» kumandasındaki bir orduyu Erdel'in imdadına çağırmıştı.

Erdel'e bir Avusturya ordusunun gir-

mesi, buraya hâkim olmaya çalışan Eflâk voyvodası ile düşmanlığı icap ettirdiğinden, imparator Rudolf bu mesele üzerinde hassasiyet göstermiş ve Türklere fazlaca zarar veren Mihai gibi bir adamın Avusturyalılara hasım vaziyetine geçmesini doğru bulmamıştır. Bunun için, imparator bizzat tavassut eder rol takınarak general Basta ile Mihai'nin barışmalarını sağlamıştır.

Mihai, general Basta ile barışırken Erdel'in başında yerli bir bey bulunmadığını nazarı itibara alan eski Erdel voyvodası Bathory Zsigmond Leh hükûmetinin yardımı ile eski mevkiini elde etmek istemiştir. Bu niyetle faaliyete koyulduğu sırada general Basta ve Eflâk voyvodası Mihai'nin müşterek kuvvetlerine kuzey Erdel'de Gorasla mevkiinde mağlûp olmuş (1601) ve kaçmak zorunda kalmıştı. Fakat Zsigmond'a karşı bu müşterek harekete rağmen general Basta'nın Mihai'ye dostça davranışı uzun sürmemiş, ayni sene içinde Basta bu defa Mihai'yi Erdel'de katlettirmiştir.

İşte Szekely Mozes'in Erdel'i Osmanlı himayesinde idare etmek üzere voyvoda olma teşebbüsü, Mihai'nin öldürülmesini takip eden günlere rastlamaktadır. Osmanlı tarihlerinde «Sikel Moziş» veya «Mozes» diye kaydedilen bu adam, Yemişci Hasan Paşa'nın kışlamakta olduğu Belgrad'a gelerek serdardan yardım istemiştir.

Daha Belgrad'da bulunduğu sırada Szekely Mozes'e yardım işini aklına koyan Yemişci Hasan Paşa'nın, İstolni Belgrad'ın istirdadını müteakip bu fikrini tahakkuk ettirmeye yeltendiği görülmektedir. Erdel'e gitmek üzere Budin'den Peşte'ye geçtiği (Abdulkadir Efendi'ye göre 5 rebiülahır-22 eylûl) sırada Esztergom (Gran) un karşısındaki Parkany (Ciğerdelen) de bir düşman ordusu mevcuttu. Bütün Osmanlı kaynaklarının ittifakla belirttiklerine göre; O sırada Budin beylerbeyi bulunan Kadı-zâde Ali Paşa ile Budin kadısı Habil Efendi, bu kadar yakın yerde toplu bir düşman kuvveti hazır dururken Serdarın Erdel'e gitmesinin doğru olmadığını söylediler. Hattâ, «siz bir iki menzil gidince küffar gelir bizi muhasara eder» dediler. Serdar Peşte'de iken, Parkany'deki düşmanın ara sıra attığı nöbet toplarının seslerinin duyulduğu, Serdarın bu seslere dikkati çekilince, düşmanın, kuvvetini çok göstermek için hile yaptığını, Ciğerdelen'de ancak altı yedibin kişilik kuvvet olabileceğini söylediği rivayet edilir. Böylece, Yemişci Hasan Paşa kendisine yapılan arzların hiç birine aldırış

Bathory Andras öldürüldükten sonra

General Georgius Basta

etmeden Erdel'e gitmekte ısrar etti. Naimâ'nın (C: 1, S: 300) ifadesiyle: «Ali Paşa, sultanım: bu gece benim casusum geldi, taburda seksen binden ziyade kâfir kırk top ile hazırdır, muradları Budin'i muhasara etmektir, deyu haber verdi. Bu takriri Habil Efendi tesdil etsün, hilâfı çıkarsa hakkımdan gelsün dedi. Yemişçi bir anûd-u kenûd Arnavut olmağla sözünden dönmeyüp, küffarın hilesi tevatürc ermiştir, bu cemiyeti Erdel'e gitmekten men' içindür. Ne muhasaraya ve ne muharebeye kudreti vardır». Budin beylerbeyi Ali Paşa'nın sözüne aldırmayan Yemişçi Hasan Paşa, düşmanın dikkatini başka taraflara çekmek üzere akın için müsaade isteyen Lala Mehmed Paşa'ya da müsaade etmedi. Ve nihayet beş büyük top ve yüz sahra topu ile yola çıktı. Dördüncü menzilde Szolnok'a vardı. Dört gün sonra da Theis üzerine kurulan köprüyü geçti. Tamşvar askerinin iltihakını müteakıp bundan sonra takip edilecek istikametin tayinine çalışılırken, Budin'in imdadına koşulması için feryadcılar geldiğinden geriye döndü.

Avusturyalılar'ın Peşteyi zapt ve Budin'i muhasara etmeleri

Serdar Yemişçi Hasan Paşa'nın Peşte'den uzaklaştığını haber alan Arşidük Mathias derhal emrindeki ordu ile Eski Budin önüne geldi. Türklerin Kız adası (veya Kızlar adası) dedikleri Csepel adasına tombaz gemileri ile köprü bağlayıp, oradan Peşte'ye geçti. Peşte'nin Tuna kenarı duvarsız olduğundan Csepel adasından sonra şehre girilmesi kolay oldu. Avusturyalılar Peşte'ye girerken burada bulunan mahdut sayıdaki asker bir iki şayka ile Budin'e geçtiğinden Peşte'de oturan insanlar esir vaziyete düştü. Avusturya kumandanı Peşte'yi almakla iktifa etmiyerek, Peşte'ye soktuğu beş bin kişi dışında kalan ordusunun büyük kısmı ile Budin'i kuşatmaya başladı.

Peşte'nin Avusturyalılar eline geçiş tarihi, Osmanlı kaynaklarında sarih şekilde belirtilmemiştir. Daha önceki hâdiseler için verilen tarihler takip edilince, bunun, Kâtib Çelebi ve Naimâ'ya göre Eylûlün ilk günlerinde, Abdulkadir Efendi'ye nazaran da Eylûlün son veya Ekimin ilk günlerinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. De la Croix'nın zikrettiği 7 ekim tarihi Abdulkadir Efendi'ninkine pek yakın addedilebilir.

Erdel yolunda iken Budin'in imdadına koşulması için haberciler gelince, Serdar Yemişçi Hasan Paşa Anadolu beylerbeyi Nuh Paşa'yı ikibin kişi ile önden gönderdi. Kendisi de geldiği yoldan dönerek dört gün zarfında Peşte önüne vasıl oldu.

Peşte önüne gelince vaziyeti çok ciddî buldu. Bu yüzden, Erdel'e gitme işinden pişmanlık duydu ama, ne çare ki iş işten geçmişti. Avusturyalılar Budin'den Peşte'ye geçilmesini sağlıyan köprü başlarını tutmuş olduklarından, Budin muhasarasını çözdürmek üzere o tarafa geçilmesi imkânsızdı. Bu vaziyet karşısında Peşte'nin muhasarasını emretti. Böylece Budin'i Avusturyalılar kuşatırken Peşte'yi de Türkler kuşatmış oluyordu. Serdarın ordusu gelirken Avusturyalılar Peşte'ye daha fazla kuvvet sokarak müdafilerin miktarını fazlalaştırmışlardı. Peşte köprüsü ayakta kaldıkça Avusturyalılar Türkleri daha rahat şekilde oyalıyabileceklerdi. Onun için, bu nokta üzerinde ehemmiyetle duran Serdar, top ateşiyle köprüleri yıktırdı.

Peşte'yi kuşatan Türk ordusunda pek çabuk kıtlık başgösterdi. On beş gün geçince bir kile buğday on ilâ yirmi altına, bir kile arpa onbeş altına çıktı; hattâ o da bulunmaz oldu. Kıtlık başlayınca ordunun erzakı Budin'deki stoklardan temin edilmek mecburiyetinde kalındı. Ahırlar ile Tuna arasındaki mahalli ve su kapısından nehre giden yolu muhafaza için bir sene önce yapılmış olan istihkâmların çok büyük faydası görüldü. Şayet bu istihkâmlar olmasaydı Türklerin Budin'den karşı tarafa emniyetle zahire taşımaları mümkün olmıyacaktı.

Budin'deki zahirenin, kabarık sayıdaki orduya uzun müddet yetmesi mümkün değildi. Böyle giderse erzak sıkıntısı Osmanlı ordusu için tehlikeli vaziyetler yaratabilirdi. Bu sebeple, Budin beylerbeyi Ali Paşa, Budin kadısı Habil Efendi ve Budin yeniçeri ağası ser-

dara gelerek: nasıl olsa Budin tarafına ordunun geçirilemiyeceğini. on gün daha ordunun Peşte önünde beklemesi takdirinde zahirenin biterek, Budin'dekilerin aç kalacağını söyliyerek Belgrad'a dönmesini rica ettiler.

Bu ricayı makul bulan serdar iki bin yeniçeri, topçu ve cebeci ile bin kadar da gönüllüyü Budin'e sokup, şehrin müdafaasını Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'ya bırakarak Belgrad'a döndü.

Lala Mehmed Paşa Budin müdafaasını eline alınca, evvelâ kumandan ve askerleri toplıyarak onların maneviyatlarını takviye edici nasihatlarda bulundu. Sonra müdafaa işini daha iyi şekle soktu. Avusturyalılar Budin'i şiddetle dövmekle beraber, müdafaanın muntazam işleyişi yüzünden, surları tahrip etmekten başka bir şey yapamıyorlardı. Lala Mehmed Paşa, bir defasında beş yüz kişiye hurûç yaptırıp düşman ordusunda zayiat meydana getirtti. Buna karşı düşman umumî hücum yaptıysa da zayiatla püskürtüldü. O sırada Dev Süleyman Paşa'nın icad ettiği, içi demir parçaları ve bombalarla dolu fıçılar düşman üzerine yuvarlanarak bir hayli zayiat meydana getirildi. Avusturya kuvvetleri surlarda büyük bir gedik açarak Budin için tehlikeli bir durum hasıl olduğu sırada piyade ve süvarilerden ibaret mühim bir kuvvet hurûç hareketi yapıp, düşmanı metrislerinde basarak hem zayiat verdirdi, hem de o gedik mıntıkasından geriye çekilmeleri temin olundu. Düşman saflarında yaratılan bu karışıklıktan istifade edilerek o büyük gedik örüldü. Bu büyük hurûç hareketine, yaşı sekseni geçmiş olmasına rağmen Budin kadısı Habil Efendi de iştirak etti ve kendi eliyle bir düşman neferini öldürdü.

Büyük gayretler sarfetmelerine rağmen Budin'e girmeğe muvaffak olamıyan Avusturyalılar, yağmurların başlaması ve soğukların bastırması üzerine muhasaraya daha fazla devam edemez oldular. Bunun için Arşidük Mathias Bu-

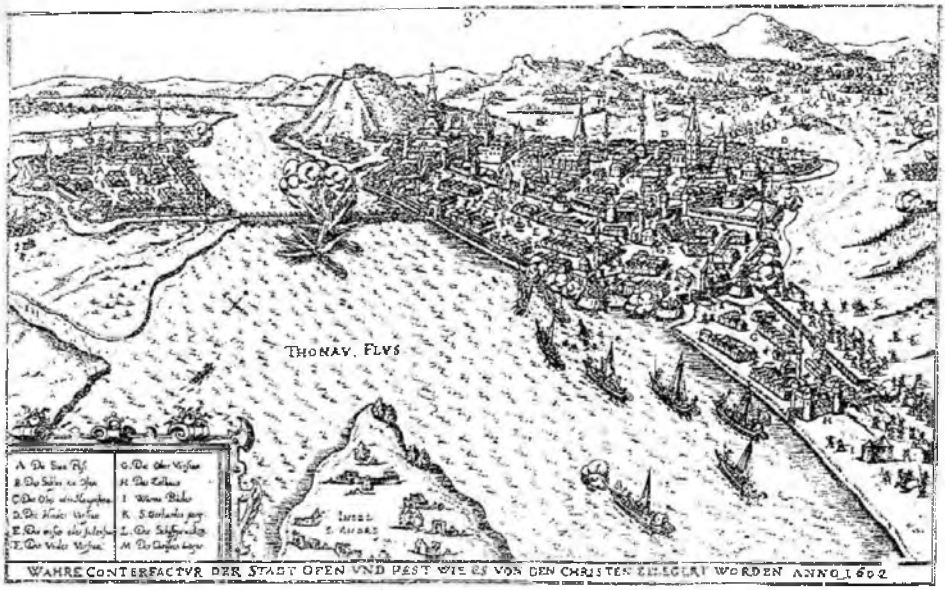

Budin ve Peşte'nin 1602 de Avusturyalılar tarafından nehirden ve karadan muhasarası.
(A Magyar Nemzet Törtenete adlı macarca kitaptan alınan bu resmin aslı Ortelius kroniğindedir)

din muhasarasını kaldırdı. Budin önünden çekilirken Peşte'yi tahliye etmediklerinden, Avusturya kuvvetleri burada kalmakta devam ettiler.

Budin müdafaasında gösterdiği muvaffakiyet dolayısiyle Lala Mehmed Paşa taltifen Üçüncü vezirliğe terfi ettirildi.

Kırım Hanı'nın Sadrazâmla buluşması

Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa kışlamak üzere Belgrad'a dönerken Zemlin (Zemun) sahasında Kırım hanı Gazi Giray ile karşılaştı. Kırım Hanının, sefer mevsiminin geçtiği bir zamanda veziriâzama mülâki oluşu, şüphesiz, hayli mânalı idi.

Osmanlı tarihlerinin ifadelerinden sarih şekilde anlaşıldığına göre; Gazi Giray, kardeşlerinin durumu ile, iki sefer mevsiminden beri cepheye bizzat gelmeyişini düşünerek, mevkiinin, yani hanlık tahtının tehlikeye düşebileceğini hesaplamıştı. Gazi Giray'ın kardeşlerinden Selâmet Giray ile Şahin Giray Anadolu'da Celâli Deli Hasan'ın yanına gitmişlerdi. Diğer bir kardeşi olan Mehmed Giray da yine Anadolu'da idi. İki mevsimden beri sefere bizzat katılmayan Gazi Giray, padişah buna kızar da, kendisine muhalif durumda olan kardeşlerinden birini Hanlığa tayin eder diye endişelenmişti. Sefer mevsimi geçtiği halde ordusu ile gelişi, böyle bir ihtimali önleme endişesinden ileri gelmekteydi.

Yemişçi Hasan Paşa Kırım Hanına hürmet ve itibar gösterdi. Veziriâzam ile Kırım Hanı beraberce Belgrad'a girdiler. Karşılıklı ziyafetlerden sonra her ikisi de kışlağa çekildiler. Gazi Giray o senenin kışını Peçuy'da geçirdi. Tatar askerleri kışlamak üzere Sigetvar, Koban, Mohaç ve Drava boyuna taksim edildi. Meşhur Osmanlı müverrihi Peçevi İbrahim Efendi de o kış Gazi Giray'ın yanında bulundu. Gazi Giray av, eğlenceler ve şiir yazmakla vakit doldurdu. Bu mevsim içerisinde Fuzuli'nin «Bengü Bâde» manzûmesine «Kahve ve Bâde» naziresini tertip etmiş olan Gazi Giray güzel şiirler yazan bir şairdi. Hamaset edebiyatımızda yeri olan Gazi Giray'ın şu aşağıda ki şiiri, o devrin sefer ruhunu aksettirmesi sebebiyle içtimaî tarih bakımından da değer taşımaktadır.

Râyete meyl ederiz kamet-i dilcû yerine
Tuğa bel bağlamışız kâkül-i hoşbû yerine
Heves-i tir-ü keman çıkmadı dilden asla
Nâvek-i gamze-i dildûz ile ebrû yerine
Severiz tigimizin zevk-u safasın herdem
Sîm tenlerle olan lezzet-i pehlû yerine
Gerden-i tûsen-i zibâde kotas-ı tülbend
Bağladı gönlümüzü zülf ile keysu yerine
Severiz esb-i hünermend-i saba reftarı
Bir peri-şekl sanem, bir gözü âhû yerine
Cönlümüz şahid-i zibây-ı cihâda verdik
Dilber-i mâh-ruh-u yâr-ı peri-rû yerine
Seferin cevri çok ümmid-i vefâ ile veli
Olduk âşiftesi bir şâh-ı ccfâcû yerine
Olmuşuz cân ile billah gazâye teşne
Kanını düşmen-i dinin içeriz sû yerine

Lala Mehmed Paşa'nın Serdarlığı

Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'da kışlamaktayken İstanbul'da sipahiler zorbalığa başlamış olduklarından, mevsimin müsadesizliğine rağmen derhal hükûmet merkezine yetişmek istedi. Bunun için ordunun serdarlığını Üçüncü vezir Lala Mehmed Paşa'ya bıraktı. Ordu defterdarı Ekmekci-zâde'yi zahire ve mühimmat tedarikine memur kıldıktan sonra bir bölük maiyet ile yola çıktı. Müverrih Hasan Bey-zâde de yanında idi. Sür'atli sayılacak bir tempo ile ilerliyerek 6/7 şubat 1603 (24/25 şaban 1011) gecesi İstanbul'a dahil oldu.

Yemişçi Hasan Paşa İstanbul'a vardığı sırada, Budin muhafazasında iken serdarlığa tayin edilmiş olan Lala Mehmed Paşa da Budin'den Belgrad'a gelmişti. Düşman ve cephe vaziyetine dair lüzumu kadar bilgiye sahip olan yeni serdar Lala Mehmed Paşa 1603 baharında bir miktar hazırlığı müteakip cepheye hareket etti. Ösek köprüsünü geçtikten sonra Bosna beylerbeyi Celâli Deli Hasan kendisine iltihak eyledi.

Anadolu'daki Celâli isyancılarının reislerinden olan Deli Hasan, affa nâil olunca, kendisine mevki bahsedilmek

suretiyle Anadolu'dan uzaklaştırılıp itaatı devamlı kılınmak için Bosna valiliği verilmişti. Deli Hasan, Piyade ve süvari onbin kişiyi bulan kuvvetiyle Çanakkale boğazından Rumeli'ye geçti. Bunun, Gelibolu'ya geçiş sırasında bile eşkiyalığına delil sayılacak hareketleri görülmüştü. Maiyetindeki asker umumiyetle Anadolu'daki isyana iştirak etmiş kimselerden mürekkep olduğundan silâh ve kıyafetce düzenli değildi. Peçevî (C: 2, S: 271) ve Naimâ (C: 1, S: 278) bu askeri pek acayip bulduklarından, hayret ifade eden sözlerle kıyafet ve silâhlarına dair tafsilat verirler.

Pek düzenli olmamakla beraber Deli Hasan'ın maiyetinde gelen askerle Serdarın kuvveti arktarken, Kırım Hanının memleketine dönme kararı vermesi üzerine mühim kuvvet kaybına uğranıldı. Serdar Lala Mehmed Paşa, akrabasından olan müverrih Peçevî'yi Gazi Giray'a göndererek sefere davet ettiyse de, o, biraz savsaklamayı müteakip serdarın arzusu hilâfına çekilip memleketine gitti. Naimâ ve Peçevî, Kırım Hanının memleketine gidişini, Yemişçi Hasan Paşanın Han'a bu yolda haber göndermiş olmasına atfederler. İslâm Ansiklopedisinde «Gazi Giray» maddesini yazan Halil İnalcık ise; kaynak göstermeden «hanın askerine az para verildiği için dönmüştür» der. Halbuki Osmanlı tarihlerinde bu yolda bir işaret yoktur. Son iki seneden beri işi hafiften alan Gazi Giray, muhtemelen, Celâli Deli Hasan'ın orduya iltihak etmiş bulunmasından çekinmiş olmalıdır. Selâmet, Şahin ve Mehmed Giray adlarındaki kardeşleri kendisine muhalefetle bu celâlilerle çalıştığına göre, Kırım Hanı bundan iğbirar duyup şüpheye düşebilir. Zâten Naimâ'da, Kırım hanının: «onlar (yani Celâliler) ile biz nice cem' oluruz?» dediğine dair bir kayıt da mevcuttur.

Serdar Lala Mehmed Paşa emrindeki orduya Celâli Deli Hasan'ın kuvvetleri iltihak eder, buna mukabil Kırım Hanı ayrılıp memleketine dönerken Avusturyalılar boş durmuyordu. O senenin kışında Peşte Avusturyalıların ellerinde kalmıştı. Burada kesin şekilde yerleşme, işgal kuvvetlerinin takviyesi ve Budin'in de zaptına bağlıydı. Onun için, Osmanlı kuvvetleri yetişmeden, Avusturyalıların Peşte önüne geldikleri görüldü.

Lala Mehmed Paşa Budin'in güneyindeki Erçin (Ercsi) civarında bulunan Hamza Bey palankasına geldiği sırada. Peçevî ve Kâtib Çelebi'nin 50 bin kişilik dediği bir düşman kuvveti, Tuna üzerindeki Csepel (Kızlar adası) adasına köprü kurup asker ve top yerleştirerek Türk gemilerinin Budin'e erzak naklet-melerine mâni almaya çalışmaktaydı. Türk ordusunun geldiğini görünce derhal şiddetli bir top ateşine girişerek Türkleri yaklaştırmamaya gayret ettiler. Top ateşinin kesafeti yüzünden Türk askeri ilerleme imkânı bulamıyarak çukurlar kazıp mevzie girmeğe mecbur kalınca, düşmana karşı nasıl bir müessir tedbir alınacağının müzakeresine lüzum hasıl oldu. Neticede, düşmanın köprü kurmuş olduğu adaya bu sahilden de bir köprü kurulmasına, bunun için de karşı yakada bir nokta tutulup tahkim edildikten sonra köprü inşaatının her iki sahilden de himaye edilmesine karar verildi. Adaya geçirilecek askerin nev'i, miktarı hattâ kimin idaresinde bu işin başarılacağı meselesi üzerinde bir hayli görüşme ve münakaşayı müteakip, en sonunda Bosna beylerbeyliğinden mazûl Derviş Paşa buna memur edildi. Ve gece kayıklarla dört beş bin süvari ve onbinden ziyade piyade geçirildi. Geçirilen piyadelerin ekserisi Anadolu Celâlilerindendi. Bunlar muntazam ordu nizamında harp etmeye alışkın olmadıkları gibi, ihtara rağmen siper de kazmadılar.

Sabahleyin adaya çıkarma yapıldığını gören bütün kuvvetiyle bunların üzerine yüklendi (14 temmuz 1603). Hücuma geçenler karşısında Türkler azınlıkta kalmıştı. Düşman hücuma başlayınca, adadakileri takviye etmek imkânı bulunamadığından, bunlar mukadderatlariyle başbaşa kaldılar. Akşama kadar devam eden vuruşmalar neticesinde Avusturyalılar kesin bir galibiyet temin etti. Adaya çıkan askerden ancak birkaç yüz kişi kurtulabildi. Şehit düşenlerin miktarı on bin kişiyi aşmakta olup bunun 6 bini Celâli idi. Harekâtı idare eden Derviş Paşa da vuruşa vuruşa şehit düştü.

Avusturyalılar bu muvaffakıyetten cesaret alarak karşı sahile de asker çıkardı. Karşı yakaya geçen asker ilk iş

olarak derin hendekler açarak bulunduğu mevkide yerleşmeğe gayret etmekteydi. Düşmanın beri yakada tutunması dört gün devam edebildi. Dördüncü gün serdarın emriyle hücuma geçen Celâli Deli Hasan Paşa sekiz bin kişi öldürerek beri tarafa geçenlerin tamamını itlâf etmiş oldu. Kendilerini bir gemiye atabilen bir kaç yüz kişi de geminin devrilmesiyle sulara garkoldu.

Avusturyalılara verdirilen bu zayiatı müteakip Serdar Lala Mehmed Paşa askeri Budin yakasına geçirdi. Bu sırada düşmanın ikinci bir çıkarma teşebbüsüne daha şahit olundu ama, Avusturyalılar bunda da muvaffakiyet temin edemedi. Avusturya çıkarması esnasında Budin'den huruç yapan Türk askeri o tarafa çıkanların ekserisini öldürdü. Temmuzun 26 sında Türkler Budin'e zahire nakledirken, Avusturyalılar bir defa daha Budin yakasına asker sevkettiler. Avusturyalıların bu defaki çıkarması, Almanların Alt-Ofen dedikleri Eski Budin mevkiine yapılmıştı. Şiddetli bir çarpışmayı müteakip Eski Budin çıkarması da muvaffakıyetsizliğe uğrayınca Avusturyalılar tamamen Peşte'ye çekildiler: ve o arada köprüleri de ortadan kaldırdılar.

Böylece, Lala Mehmed Paşa'nın Peşte'yi almak için yaptığı teşebbüs iyi bir neticeye ulaşmamış ve 1603 yazındaki harekât da Peşte etrafındaki çarpışmalara münhasır kalmıştı. Nihayet kışın yaklaştığını nazarı itibara alan serdar Budin'deki kuvvetleri takviye ettikten ve buranın muhafazasını Rumeli beylerbeyi Murad Paşa'ya, Ösek muhafazasını da Bosna beylerbeyi Celâli Hasan Paşaya tevdi eyledikten sonra Belgrad'da kışlamak üzere 21 eylûl 1603 de Budin'den ayrıldı.

Harbin bundan sonraki safhası

Serdar Lala Mehmed Paşa'nın Belgrad'a çekilmesinden bir müddet sonra Üçüncü Mehmed öldü. Fakat padişahın ölümü ile Avusturya harbi sona ermedi, 1604 ve 1605 senesi yaz mevsimlerinde hayli önemli çarpışmalar vukubuldu. Bu çarpışmalar ile sulh muahedesinin akdi Birinci Ahmed zamanında cereyan ettiği cihetle; hem padişahlara göre takip ettiğimiz kronolojik sıranın bozulmaması, hem de harekâta katılan önemli şahsiyetlerin daha iyi tefrik edilebilmesi için harbin bundan sonraki safhası Birinci Ahmed devri hâdiseleri meyanında gözden geçirilecektir.

CELÂLİ İSYANLARI

Üçüncü Mehmed'in pek uzun olmayan saltanatı hayli hâdiseli geçmiştir. Bu hükümdarın devrini boydan boya kaplıyan Avusturya harbinden sonra devleti meşgul eden ikinci mesele Anadolu'daki Celâli isyanlarıdır. Bu isyanların çıkmasına tesir eden âmillerden bir kısmının izlerini Üçüncü Mehmed'den önceki devirde bulmak mümkünse de sebeplerin bazıları da bu hükümdar zamanında ortaya çıkmıştır. Celâli isyanları, mahallî bir itaatsızlık dâvası olmaktan çıkıp, içtimaî dert ve dâvalar yığını haline geldiğinden bastırılması kolay olmamış, bu yüzden bir veya bir kaç tanesi bastırılırken, ya ayni yıl içinde veyahut da üç beş sene sonra yenileri patlak vermiştir. Böylece, Üçüncü Mehmed zamanında beliren isyanlar bir kaç hükümdar devrinin en bellibaşlı hâdisesi olmuştur.

İsyanların sebepleri

Celâli isyanlarının mahiyetinin iyi anlaşılabilmesi, hiç şüphesiz, bu isyanların çıkmasına tesir eden sebeplerin tetkiki ve isyana tekaddüm eden yıllarda memleketin umumi dertlerinin gözler önüne serilmesiyle mümkün olacaktır. İsyana tesir eden sebepleri şu dört grupta toplamak mümkündür:

1 — İktisadî sebepler,

2 — Kapıkulu askerinin şımarıklığı ve halkı tazyiki,

3 — Devlet idaresindeki hata ve aksaklıklar,

4 — Uzun süren harplerin açtığı yaralar.

Bunları kısaca ayrı ayrı şekilde gözden geçirelim:

1 — İktisadî sebepler : Celâli isyanlarının çıkmasına tesir eden âmillerin en

mühimmi olan iktisadî meseleleri az veya çok derecede diğer sebeplerin içinde de müşahede etmek mümkündür.

Onaltıncı asrın sonlarına doğru masraflar gittikçe fazlalaşmakta ve hazinenin açıkları yıldan yıla daha çok artmaktaydı. Kanuni Süleyman'ın ölümünden iki sene kadar önce 1564 yılında hazinenin geliri 183 milyon, gideri 189 milyon 600 bin akçe idi. 1592 yılında gelir 293 milyon 400 bin akçeye, gider de 360 milyon akçeye çıkmıştı. 1597 yılında ise gelir 300 milyon, gider de 900 milyon akçeye yükselmişti. Kanuni'den sonraki devirde gelir rakamında görülen fazlalık para kıymetinin düşmesi, vergilerin ise gittikçe fazlalaşmasından ileri gelmekteydi. Üçüncü Murad'ın son zamanlarına kadar bütçe açığı pek büyük değilken, Üçüncü Mehmed devrinde masraflar gelirlerin üç mislini bulmuştu. Evvelce açıklar iç hazineden yapılan yardımlarla kapatılmaya çalışılırken, artık bu açık iç hazine yardımı ile kapanamaz hale gelmişti. Bu yüzden para ayarının bozulmasına yol açılmış, daha sonra kıymetli madenden mamûl saray eşyasından para kesilmesi icap ettikten başka bir taraftan da vergiler ağırlaştırılmıştı. Üçüncü Murad zamanında para ayarı bozulunca, bu hâdise, 1379 uncu sayfada anlatılan asker isyanının sebepleri arasında yer almıştı. Üçüncü Mehmed zamanında akçe ayarında yapılan değişiklik ise, eski memnuniyetsizliklerin üzerine ilâve mahiyetini taşıdığından tesir ve şümûl sahası daha geniş olmuştur. M. Belin'in «Türkiye İktisadî tarihi hakkında tetkikler» isimli eserinin (M. Ziya tercümesi) 115 inci sayfasında belirtildiğine göre; Yemişçi Hasan Paşa'nın sadareti zamanında, evvelkilerden daha düşük ayarda sikke basılmıştır. Evvelce kuruşun karşılığı kırk akçe iken, bizzat hükûmet tarafından seksen akçe olarak tespit edilmiştir. Tabiî, iktisadî mecburiyetler karşısında başvurulmuş olan bu yüzde yüz değişikliğin memleket bünyesindeki sarsıntısı o nisbette geniş ve aynı zamanda uzun vadeli olacaktır. Gerçi yine bu hükümdar zamanında akçe ayarının düzeltilmesi yolunda bazı gayretler sarfedilmiş ise de bir türlü tam muvaffakıyet temin edilememiştir. Meselâ, Üçüncü Mehmed'den önce bir dirhem gümüşten 8 akçe kesilirken bunun cülûsunda 12 akçe kesilmiş, gerek bundan gerekse diğer sebeplerden doğan sarsıntı bir türlü giderilemiyerek bir altın florî 220 akçeye yükselmiştir.

Harplerin devamlı oluşu masrafları o kadar çoğaltmıştır ki, devlet en küçük inşaat için dahi para sıkıntısı hissetmiştir. Meselâ Başvekâlet arşivinde «Fekete» tasnifi vesikalar arasında 2314 numaralı vesikadan; 1597 yılında yapılmakta olan Sultan Murad türbesi için paraya ihtiyaç duyulduğunu ve bu yüzden İstanbul'da üç yılda bir kerre bakır akçe kesilmesine karar verildiğini öğreniyoruz. Tabiî böyle bir kararın ne büyük bir iktisadi sarsıntı meydana getirebileceği kolaylıkla tasavvur olunabilir. Zaten, daha öncekilerle bu yeni icraatın sakatlığı kısa zamanda anlaşılmış ve yeni tedbirlerle telâfisine gayret edilmiştir. Zira arşivlerimizde bu neviden tedbirlerle ilgili bazı vesikalar göze çarpmaktadır. Nitekim Başvekâlet arşivinde Ali Emirî tasnifi vesikalarının Üçüncü Mehmed bölümünde 257 ve 258 numaralı vesikalarda, 1008 (Milâdi 1589/1600) yılında bir dirhem gümüşün 9.5 akçeye karşılık tutulmak üzere akçe kesilmesi için Tokat mukataa müfettişine emir gönderilmiş olduğuna; Fekete tasnifi vesikalardan 3043 numaraya kayıtlı 1010 (Milâdi: 1601/1602) tarihli bir hükümden de, bundan sonra eski ve züyuf akçe ile muamele olunmıyarak yeni akçenin tedavüle çıkarıldığının tebliğine şahit olunmaktadır.

Para kıymetinin düşmesi, uzun süren harpler sebebiyle müstahsil sınıfından bir çok kimselerin topraklarından uzakta kalması yüzünden gıda maddeleri ve eşya fiyatları yükselmişti. Bu iktisadî sıkıntıların dürüst tedbirlerle düzeltilmesi beklenirken, yüksek makam sahiplerinin pek çoğunun külliyetli rüşvetler alışından doğan maddî ıstırap kademe kademe aşağılara inerek en sonunda çiftçi ve esnafın sırtına yüklenmekteydi. Çiftçilerden ödiyemiyeceği kadar ağır şeyler istenince onlar arasında çiftini çubuğunu bırakanlar görülüyordu. Osmanlı tarihlerinde «çift bozan reaya» diye isimlendirilen bu gibi kimselerin topraklarını bırakmalarında, tabiî başka

türlü âmiller de rol oynamaktaydı. Meseleler iktisadî ve içtimaî birer vakıa halini alınca, memleket menfaatına olan hükûmet kararlarının bir kısmı da normal işlememekte idi. Arşivlerimizde bu neviden vakıalara misal teşkil edecek bazı vesikalar mevcuttur. Meselâ, Başvekâlet arşivinde 74 numaralı Mühimme defterinde 29 haziran 1596 (3 zilhicce 1004) tarihli bir hükümden; Midilli'nin Sığır limanına yakın bir köydeki hıristiyan tebaanın o tarafa gelen düşman gemilerine, padişahın emrine muhalif olarak daima yiyecek verdikleri, buna mukabil cizye, avârız ve koyun hakkı gibi rüsûmun hiç birini ödemedikleri, bunların tahsili için gelen çavuş ve kapıcıları kovdukları öğrenilmektedir. Yine aynı defterdeki 172 numaralı hükümden de, hükûmet emri hilâfına, İzmir limanından Avrupa limanlarına siyah üzüm, sabun, zeytin yağı ve pamuk satışı yapıldığı anlaşılmaktadır. Celâlilerin faaliyet sahalarının dışında kalan, onun için kontrolleri daha kolay olan bu yerlerde, fazla menfaat için hükûmet emri dışında böyle şeyler olunca, geçim dâvasının kritik şartlar arzettiği Anadolu içinde elbette hükûmet icraatı daha fazla zedelenecekti. Zira uzun harpler yüzünden çift ve çubuğundan uzun müddet uzakta kalan ve ailesi geçim sıkıntısına maruz kalan insanların ekserisi Anadolu'da idi. Muhtelif sebeplerle çiftini çubuğunu bırakan, yani çift bozan reaya şekline giren insanların en büyük kısmı da Anadolu'da idi. Topraklarının, Rumeli'den ve kıyı bölgelerinden daha az verimli olması sebebiyle, valilerin rüşvetle ilgili zulmünü ve vergi memurunun sıkıntısını daha fazla hissedeni de iç ve doğu Anadolu halkı idi.

2 — Kapıkulu askerinin şımarıklığı ve halkı tazyiki: Evvelce muhtelif vesilelerle ifade edildiği veçhile; İstanbul'un fethinden beri devşirme devlet erkânına ve kapıkulu askerine fazla ehemmiyet verilmişti. Devşirme erkân en yüksek mevkilere çıkar, ikbalin zevkini tadar, pek büyük ekseriyeti gayri meşru yollarla temin ettikleri servetin sefasını sürerken, hakiki Türkler ezilmekte ve yüksek mevkilere pek az kimse çıkabilmekteydi. Devşirme erkânının durumu böyleyken asker sınıfı arasında da en itibarlısı ve iktisaden rahat olanı kapıkulu askeriydi.

Devşirme erkânın ve kapıkulu askerinin bu durumu Türk halkı ve timarlı sipahilerin nazarı dikkatini celbedip hasedini mucip olmaktaydı. Para ayarının bozulması ve iktisadî krizlerden kapıkulu halkı değil esas itibariyle timar erbabı müteessir olmaktaydı. Para ayarının bozulması, gerçi kapıkulu efradının menfaatlarına da uygun düşmemekteydi. Fakat bunlar, cülûs bahşişi, in'am, terakki adı altında bir takım para almakta ve para kıymetinin düşüklüğünden mütevellit kayıpları az çok telâfi olunmaktaydı. Böyle olduğu halde hükûmete karşı homurdanmakta, hattâ zor kullanarak istediklerini tahakkuk ettirme yolunu bulmakta idiler.

Kapıkulu efradının seslerini çıkardığı, sözlerini yürüttükleri devirde, bunların zıddına timarlı sipahiler ihmal olunmaktaydı. Kapıkulu halkının malî durumlarının kendilerinden iyi oluşu ve hükûmet indindeki itibarları dolayısiyle, timar erbabı onların bu vaziyetlerine imrenip kıskançlıkla bakmaktaydı. Devlet nizamlarının bozulmadığı devirde bile, timar erbabının kapıkuluna karşı kıskançlığına, hattâ daha açıkçası cephe alır tarzda davranışına şahit olunmuştu. İkinci cildimizin 1120 ve 1128 inci sayfalarında işaret edildiği veçhile; Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid, Anadolu halkının ve bilhassa çift bozan reayanın bu hissiyatını sezerek, etrafına asker toplamak hususunda bundan faydalanmıştı. Halbuki Üçüncü Murad'ın son zamanlarından beri vaziyet timarlı sipahilerin aleyhine daha da bozulmuş ve çift bozan reayanın miktarı bir hayli artmıştı.

Kapıkulu askerinin en mühim sınıfını teşkil eden yeniçerilerin bir kısmı kalelerde muhafızlık, bazı yerlerde de yasakçılık ederlerdi. Kapıkulu süvarilerinin çoğu İstanbul dışında ve muhtelif şehirlerde bulunurdu. Süvarilerin de muhafızlık hizmetleri vardı. Gerek yeniçeriler, gerekse kapıkulu süvarileri muhafızlık ettikleri ve yasakçı bulundukları yerlerde halka karşı şımarık davranmakta, bu hareketleri çok defa küstahlıktan çıkıp zulüm derecesini bulmaktaydı. 1591 senesinden itibaren ka-

pıkulu süvarileri cizye tahsili işlerinde de istihdama başlanıldığından, zâten nizamları gevşemiş olan bu askere bir de para suistimali kapısı açılmıştı.

Bu arada üzerinde durulması gereken noktalardan birisi de, zeamet sahiplerinin asıl meselesidir. Osmanlı idare teşkilâtı bozulup da timar ve zeametlerin tevcihinde rüşvet ve iltimas rol oynamaya başlayınca, Türk asıllı kimselerin bu cihetten de mağdur vaziyete düştükleri görülmüştür. Zira Üçüncü Murad devrinden beri devşirmelere pek çok zeamet tevcih edildiğine şahit olunmaktadır. Yüksek mevkiler işgal eden devşirmelerin bir de, mühim mikyasta zaim vaziyetine geçmesi, Türklerin yalnızca millî izzeti nefislerinin incinmesiyle kalmamış, ayrıca en mühim iktisadî ikbal kapılarının kapanmaya yüz tutması, onların hükûmete karşı sevgi ve itimadlarının sarsılmasında müessir rol oynamıştır.

Bu mühim noktayı ele alan bazı tarihcilerin; «*Anadolu isyanları* iktidardaki devşirmelere karşı Anadolu Türklüğünün bir aksülamelidir», «bu bir isyan değil, ihtilâldir» şeklindeki mütalealarına, bir dereceye kadar hak vermek gerekir.

3 — Devlet idaresindeki hata ve aksaklıklar: Gerek teşkilât bahsinde, gerekse diğer kısımlarda müteaddit yerlerde belirtildiği üzere, Kanunî Süleyman'ın son zamanlarından itibaren Osmanlı devlet idaresinde bozulma alâmetleri belirmiş, Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra bu alâmetler tam mânasıyle ortaya çıkmıştı. Dürüst, işinin ehli, geniş bilgi sahibi ve bilhassa memleketsever devlet erkânı bulmak pek güçleşmişti. Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed zamanındaki mühim devlet erkânının tamamı denecek kadar mühim ekseriyetinde, memleket menfaatı fikri yerine şahsî menfaat hırsının hâkim olduğu görülmekteydi. Rüşvet ve iltimas diz boyu idi. Daha çok devşirmelerde göze çarpan bu ahlâk düşüklüğüne Türk asıllı erkândan âlet olanlar da vardı. Para ve rüşvet en mühim kapıları bile açan bir anahtar halini almıştı. Rüşvet vererek vezir ve sadrâzam olan kimseler, kendilerinin verdikleri rüşvetin daha fazlasını bir iki derece küçük makam sahiplerinden toplamakta, bu vaziyet aşağı doğru inmekte ve asıl sıkıntıyı halk sınıfı çekmekteydi.

Rüşvet ve iltimas gibi, murdar bir mikrobun yanında, devşirme vezirlerin mevki hırsları memleketin içtimaî bünyesini kemirmekteydi. Hükûmet mekanizmasının ekseri şahsiyetleri bu hastalıklarla malûlken, padişahlar da vaziyete hâkim olacak, sağlam ve cezrî icraatla aksaklıkları önliyecek kudrette kimseler değildi. Şahsiyetce zayıf olan iki padişah da, vezirleri gibi birer dönmeden başka bir şey olmayan annelerinin âleti halinde bulunuyorlardı.

Şahsî ihtirasların, rüşvet ve iltimasın hâkim olduğu devirde sadaret makamına kudretli şahsiyetlerin geçmesi beklenemiyeceği gibi, böylelerinden düzgün ve değerli icraat da beklenemezdi. Bu tip adamların çok büyük hatalar işlemesi her zaman mümkündü. Nitekim Koca Sinan Paşa'nın, devleti 1593 Avusturya harbine sokması, Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın da *Haçova harbinden* kaçanlara tatbik ettiği muameleden doğan hatalar o kadar büyük ve derin oldu ki, yıllarca kan döküldüğü halde bu hataları düzeltmek imkânı bulunamadı.

4 — Uzun süren harplerin açtığı yaralar: Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed zamanındaki harplerin çok uzun sürmesi memleketin iktisadî, içtimaî ve idarî bünyesinde bir hayli sarsıntılar meydana getirmişti. 1578-1590 İran harbinde *yeni topraklar* ele geçirildiğinden bu sarsıntılar hem pek fazla olmamış, hem de birdenbire ortaya çıkmamıştı. Halbuki Avusturya harbi öyle değildi. Şimdiye kadar zafer kazanmaya ve neticede ganimet elde etmeye alışkın olan asker, bunlara nail olamadıktan başka mağlûbiyetlerin acısını da tadmaya başlamıştı. Bu vaziyet, hem millî gururun zedelenmesine, hem de maddî menfaat temin edemeyen askerin isteksiz harbetmesine sebep oluyordu. Disiplini bozulmuş olan kapıkulu askerinin istekle muharebe etmemesi şurada dursun, müteaddit defalar harp sahasından kaçtığı görülüyordu. Buna rağmen maaşlı kapıkulu'nun miktarı muazzam rakamlarla ifade edilecek kadar fazlaydı. Bu yüzden muharebelerin yükü eskisinden daha fazla şekilde timarlı sipahilerin üzerine

yüklenmekteydi. Uzun süren harpler sebebiyle, timar erbabı çift ve çubuğundan ayrı düşerek ailesi efradı sıkıntı çekerken, iyi harbetmeyen kapıkulu sınıfı maaşını almakta devam etmekte, hattâ zaman zaman in'am ve terakkilere de konmaktaydı. Bu hal, Anadolu halkının hükûmet ve kapıkulu sınıfına karşı iğbirarına sebep olmaktaydı.

Karayazıcı isyanı

Yukarda sayılan sebeplerden dolayı, Üçüncü Murad'ın saltanatının son yıllarından beri Anadolu'da bir takım şekavet ve itiatsızlık hareketleri görülmeye başlamıştı. Beş on kişilik şaki grupu halinde olan bu toplulukların, zamanla hem adetleri arttı, hem de gruplardaki adamlar kalabalıklaşmaya yöneldi. Şakilere yeniden iltihak edenler olduğu gibi, bu grupların yekdiğeriyle birleşenleri de oluyordu. Haçova meydan muharebesinden kaçanlar hakkında, Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın aldığı feci karar böyle kimselerin miktarını birdenbire çoğaltıverdi. Dirlikleri elinden alınan ve bir de ölüme mahkûm edilen sipahiler Anadolu'ya geçtikleri zaman geçim ve yaşamanın yolunu şakilere katılmakta buldular. Böylece devlete karşı itaatsızlıkta bulunan ve soygunlar yapan büyük kütleler meydana geldi.

Tabiî bu hal, mahiyet ve neticesi bakımından, devleti endişeye düşürecek nevinden bir isyan hareketinden başka bir şey değildi.

İşte bu nevîden hareketin en büyük elebaşısı «Karayazıcı» diye anılan kimsedir. Duraklama devrindeki ilk büyük «Celâli», yâni hükûmetin emirlerine ve padişahın fermanlarına karşı gelen âsî bu karayazıcı addedilir.

Karayazıcı'nın isyan etmeden önceki durumuna dair esaslı bilgiye sahip değilsek de onun aslen Türk olduğu muhakkaktır. Hüseyin Hüsameddin'in «Amasya tarihi» nin üçüncü cildinin 348 inci sayfasında, Karayazıcı'nın, «Urfa dahilinde sâkin Kılıçlı aşireti efradından Ali adında birinin oğlu» olduğu bildirilmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nde «Karayazıcı» maddesini kaleme alan müellif, bu meşhur isyancının tarihî şahsiyeti hakkında: onun evvelâ bir beyin kapısında sekban veya bölükbaşılık yaptığı, daha sonraları altı bölük zümresine katıldığı ve bu sıfatla Şam veyahut başka bir kaleye muhafız tayin edildiği; Celâli karışıklıkları başlayınca oradan Malatya tarafına geldiği; Celâlilere karşı her tarafta teşkil olunan milis kuvvetlerinden bir veya birkaç bölüğe ağa tayin olunduğu, muhtemelen bir sancak beyinin sefere gitmesinden faydalanarak sancağın idaresini eline geçirmiş olduğu neticesine varmaktadır.

Tarihlerimizin hemen umumiyetle belirttiklerine göre Karayazıcı'nın kat'i şekilde isyan hareketine tevessülü 1007 (Milâdî: 1598/1599) senesindedir. İlk isyan sahasının da Urfa mıntıkası olduğu anlaşılmaktadır. Karayazıcı, âsi vaziyetine geçtiği zaman Anadolu'da şekavette bulunan bir sürü celâli efrad ve reisinin onun yanına, yani Urfa tarafına hareket ettikleri müşahede edilmektedir. Karayazıcı, hükûmetin emrine itaat etmiyerek zorla halkı soymağa başladığı sırada, zâten maiyetinde epeyce adamı olduğundan, etraftan da bir sürü kimsenin gelmesiyle kuvveti artıvermiştir. Karayazıcı namı ile tarihe geçmiş olan Abdülhalim, Celâlilerin reisi durumuna geçince, vaziyet hayli korkunç bir manzara arzeder olmuştur. Karayazıcı'nın idaresinde toplanan eşkiya ve reislerin bazılarının isimlerini, o devrin hadiselerini ele almış olan eserlerden öğrenmekteyiz. Mühim kısmı Anadolu Türklerinden bazıları da altıbölük halkından olan bu şahsiyetler: Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan Ağa, Amasyalı Deli Zülfikâr, Malatyalı Karakaş Ahmed, Ankaralı Kalender-oğlu Mehmed, Tekeli Mehmed, Tokatlı Ağalardan Pirî, Sıvaslı Kara Sait, Hüseyin oğlu İshak, Adanalı Sevündük, Kalın-dudak Mahmud, Köprülü Sarı Şaban, Bağdatlı Uzun Halil, Yıldızlı İbrahim, Kızır Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Kâfir Murad gibi şahsiyetlerdir.

Karayazıcı'nın isyanının başlangıcına ve bilhassa bundan bir kaç sene öncesine ait hâdiseler pek aydınlık olmayıp epeyce karışıktır. Selânikî tarihinin basılmamış kısmında (Nuruosmaniye kütüphanesi nüshası s: 333) mevcut bir ifadeden, Karayazıcı'nın, 1595 yılında Karaman'da çıkmış olan «sûhte isyanı» nı

bastırmağa memur edilmiş olduğu mânası çıkıyor. O arada sabık Habeş beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın da eşkıya ve sûhte teftişine memur edildiği görülüyor. Karaman'da, eşkıyaların ve sûhte denilen medrese talebesinin isyanını bastırmağa memur olan bu Anadolu müfettişinin arkasından da İstanbul'a şikâyetler yağmıştır. Amasya eşrafından Budak Beyin oğlu olan Anadolu müfettişi Hüseyin Paşa'nın da Karayazıcı zihniyetinde bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Hüseyin Paşa Karaman mıntıkasında itaatsizliğe başladığı sırada, Karayazıcı Urfa tarafına gitmiş olduğun göre, bunlar daha başlangıçta birbiriyle anlaşmış olabilirler.

Hüseyin Paşa'ya karşı, İstanbul hükûmeti tarafından, Karaman müteselliimi, yani beylerbeyi vekili Mehmed Çavuş musallat edilmişse de, müteselliim Aksaray civarında mağlûp olup Konya'ya kaçmıştır. Hüseyin Paşa bu galibiyeti temin ettiği sırada Karayazıcı Urfa tarafına hâkim vaziyettedir.

Gerek Hüseyin Paşa gerekse Karayazıcı'nın peşinen halkı bizar ve tedirgin eden tarafları soygunları idi. Bundan da asıl müteessir olanlar zenginlerdi. soygunları ekseriyetle cebrî salmalar şeklinde tecelli ediyordu. Karayazıcı'dan önceki küçük Celâlî grupları esas itibariyle köylerde soygunlar yapmaktaydı. Halbuki bunlar kendilerini daha kuvvetli görerek tasallutlarını kasaba ve şehirlere kadar uzatmışlardı. Tabiî kasaba ve şehir zengini köy zenginlerinden daha fazla paralı ve daha çok tesir sahibiydi. O devirde zenginlerin ekseriyetini mâzûl kadılar, müderrisler, köylerde yerleşmiş olan kapıkulları ve nihayet muhitin eşrafı teşkil etmekteydi. Kapıkulu aslından olan zenginler, kendilerine timar ve zeamet tevcihi suretiyle Anadolu'ya gelmiş bulunduklarından Anadolu'nun yerlisi değillerdi. Mâzûl kadı ve müderrisler de umumiyetle yerli değillerdi. Bunlar âsîlerin tasallutuna mârûz kalınca, çoğu İstanbul'a kaçtılar. Böylece hükûmeti tazyik altında bırakmakta idiler.

Bu vaziyet karşısında işin ehemmiyetini anlıyan hükûmet, Avusturya harbi ile meşgul bulunmasına rağmen, Anadolu'ya ilgi göstermek ve ordu sevketmek mecburiyetinde kaldı. Koca Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa Anadolu Celâlilerini tenkil ile vazifelendirildi.

Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın Anadolu Serdarlığı

Anadolu'daki isyanı bastırmaya memur edilen Koca Sinan Paşa'nın oğlu Üçüncü Vezir Mehmed Paşa 31 temmuz 1599 da Üsküdar'dan hareket etti. Avusturya sınırındaki muharebelerde kuvvetli bir kumandan olmadığı meydana çıkmış bulunan Mehmed Paşa'nın Anadolu'da başarı kazanması yeknazarda beklenemezdi. Mehmed Paşa'nın emrindeki kuvvetlerin ekserisi, Karayazıcı'nınki gibi, levend ve sekbanlardan meydana getirilmişti. Anadolu halkından terekküb eden bu askerin, kendileri gibi Anadolu'lu olan Karayazıcı'nın kuvvetlerine karşı, hıristiyan Avrupa askeriyle yaptıkları muharebe biçiminde çarpışmaları umulamazdı. O arada Maraş beylerbeyliği dahilindeki tımarlı sipahiler ile Halep ve Şam beylerbeyliği askerlerinin Mehmed Paşa'ya iltihakları emredilmişti.

Mehmed Paşa evvelâ Hüseyin Paşa'nın üzerine Konya'ya doğru yürüdü. Fakat o, Mehmed Paşa'nın geldiğini duyunca bütün kuvvetleriyle birlikte Urfa'ya giderek Karayazıcı ile birleşti. Hüseyin Paşa ile Karayazıcı'nın birleşik kuvvetleri Urfa'nın dış hisarını mahallî hükûmet kuvvetlerinden kolaylıkla zaptettiler. İç hisarı sıkıştırdıkları sırada Mehmed Paşa yetişerek dış kaleyi sardı. Buna rağmen Karayazıcı, Urfa iç kalesini zapta ve vaziyetini emniyetli bir şekle sokmaya muvaffak oldu. Mehmed Paşa Urfa'yı epeyce sıkıştırdıysa da, muhtemelen bir yaz zarfında bir şey elde edemeyerek kışlamak üzere Diyarbekir'e çekildi. Ertesi baharda, yani 1600 senesi ilk baharında Urfa'yı yeniden kuşattı. Mehmed Paşa'nın emrindeki kuvvetler içinde Halep ve Şam taraflarından toplanmış bedevî asıl ve tabiatlı askerler Anadolu'nun levend ruhuna yabancı olduklarından daha sıkı çalıştılar. Muhasara uzayınca mahsurların mühimmatı kalmadığından kurşun yerine kuruşları eriterek kullandılar. Neticede Karayazıcı, kendisine bir sancak beyliği verilmek ve Hüseyin Paşa'yı serdara teslim etmek

şartiyle mukavemetten vazgeçti. Hüseyin Paşa Urfa kalesinden aşağıya iple sarkıtılmak suretiyle teslim edildi. Serdar, teslim aldığı Hüseyin Paşa'yı İstanbul'a yolladı. Müverrih Selâniki ve Naimâ'nın verdiği izahata göre; Divanda, Hüseyin Paşa'nın eli ayağı kırıldı, ensesinin derisi yüzülerek içine yanar bir mum dikildi ve bu haliyle bir beygire bindirilerek ibret olsun diye şehirde dolaştırıldı. Ondan sonra da Odun-kapısında Çengele vurulmak suretiyle öldürüldü.

Karayazıcı mukavemetten vazgeçince kendisine, bazı eserlere göre Amasya, bazılarına göre de Ayıntab sancağının tevcih edildiği bildirilmekteyse de, İslâm Ansiklopedisinde «Karayazıcı» maddesini yazan müellif, kaynak göstermeden kesin bir dil ile, önce Ayıntab, onun arkasından Amasya sancağının verildiğini yazmaktadır. O devir tarihcilerinin değişik ve kifayetsiz izahları sebebiyle; Karayazıcı'nın mukavemetten vazgeçiş tarihinde olduğu gibi, kendisine tevcih edilen ilk sancağın hangisi olduğu meselesi de karışıkcadır. Maamafih hâdiselerin cereyan tarzına bakarak bir neticeye varmak gerekirse; kendisine sancak verildiği yaz mevsimi içinde Karayazıcı ile Mehmed Paşa'nın ikinci muharebesinin Amasya'ya giderken vuku bulduğu gözönüne getirilince, ilk tevcih edilen sancağın Amasya olabileceği hatıra gelir. Esasen, ayni mevsim içinde hem mukavemetten vazgeçme, hem de birbiri arkasından iki sancağa tayin edilme, fazla zaman alabileceği cihetle; Karayazıcı'nın mukavemetten vazgeçişi 1600 yazında vuku bulduysa doğruca Amasya'ya, şayet Mehmed Paşa'nın Diyarbekir'de kışlaması, Hammer'in kabul ettiği şekilde, Karayazıcı'nın mukavemetten vazgeçişini müteakipse, o takdirde önce Ayıntab sonra Amasya'nın verilmiş olabileceği akla daha yakın gelmektedir.

Naimâ ve Selâniki'ye göre Mehmed Paşa'nın Karayazıcı ile bir defa daha çarpışmasının sebebi; onun, sancak beyliğine tayin edilmesine rağmen eski huyunda devamı yüzündendir. Yapılan muharebede iki taraf da ağır zayiat vermiş ve Karayazıcı Sıvas tarafına kaçmıştır. Bu hâdiseden sonra Mehmed Paşa'nın yine kışlamak üzere Diyarbekir'e gittiği görülmektedir.

Ertesi baharda Mehmed Paşa'nın Karayazıcı ile vuruşması kat'î gibi idi. Fakat o sene Avusturya seferine giden Sıvas beylerbeyi Mahmud Paşa, İstanbuldan geçerken, Karayazıcı lehinde şehadette bulunarak, «Mehmed Paşa'nın zulmünden dolayı vuruşmaya mecbur kalmıştır, kendisinden istifadeye çalışılması yerinde olur» şeklinde konuşunca, yeniden affedilmiş ve bu defa Çorum sancağı tevcih edilmiştir.

Karayazıcı lehinde şehadette bulunan Mahmud Paşa Avusturya seferine gönderilmemiş, o sırada İçel'de çıkmış olan «Sûhte» isyanını bastırmak üzere İstanbul'dan Anadolu'ya sevkedilmiştir. Çorum sancak beyi Karayazıcı da onun maiyetine verimliştir. Hasan Bey-zâde tarihinde kaydedildiğine göre; bu sırada Çorum kadısı bulunan Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin biraderinin oğlu olan Çelebi Kadı, amcası adına, Karayazıcı'dan 30 bin altun almış ve bu altunların tesiriyle, Karayazıcı'nın esasında kimseye bir zarar vermediğini, asıl zâlimin vezir Mehmed Paşa olduğunu yazmış, bu yüzden Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa Anadolu serdarlığından azledilmiştir.

Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın Serdarlığı

Mahmud Paşa'nın maiyetinde softa (sûhte) isyanını bastırmağa memur edilen Karayazıcı'nın bu vazife ile İçel'e gidip gitmediğine dair tarihlerimizde bir kayıt mevcut değildir. İhtimal bu vazife ile yola çıkmış, fakat maiyetindeki levend erleri eski huylarından vazgeçmeyerek etrafa sarkıntılıkta bulunmuş, Karayazıcı da ağır salmalarına devam etmiş olabilir. Nitekim, kendisinin bir defa daha tedibine karar verildiği, bu gaye ile 1601 senesi yazında Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın Anadolu serdarlığına tayin edildiği görülmektedir.

Sokullu-zâde Hasan Paşa Bağdad valisi bulunduğu sırada, kendisine celâli isyancılarını tedib için emir gönderildiği zaman, Halep eyaletinden mâzûl altıncı vezir Hacı İbrahim Paşa da Sokullu-zâde'nin emrine verilmiştir. Serdar

Sokullu-zâde'nin gelmesini beklemeden Karayazıcı ile Kayseri civarında muharebeye tutuşan Hacı İbrahim Paşa mağlûp olmuş ve güçlükle Kayseri kalesine girerek kurtulmuştur. Kaleye dahil olamayan askerin ekserisi isyancılar tarafından öldürülmüştür. Kâtib Çelebi ve Naimâ bu muharebede Karayazıcı'nın yirmi bin askeri bulunduğu ve muvaffakiyetini müteakip, kendisine taraftar olacak kimselerin bütün vergilerden muaf tuttuğuna dair etrafa hükümler gönderdiğini bildirirler.

O devirde yaşamış Osmanlı tarihcilerinin belirttiklerine göre; daha Amasya sancağının tevcihinden önce, Karayazıcı, kendisine "Halim Şah" unvanını vererek etrafına fermanlar göndermeye kalkışmıştır. Kâtib Çelebi'nin "Fezleke" sinin 143 üncü sayfasında, Naimâ tarihinin birinci cildinin 246 ncı sayfasında örneği verilen Eylûl 1600 tarihli şu hüküm onun bu hususta hayli cesaretle konuştuğunu göstermektedir.

"Kayseriye sakinlerinden işbu hâmil-i hükm-i şerif Mehmed nam kimesne, Osmaniyan tarafından biinayetillâh-i teâlâ münhezim olan serdar Hacı İbrahim Paşa muharebesinde bu canibe kemal-i ihlâsla itaat etmekle cemii tekâlif ve rüsumdan mutlak muaf eyledim. Ve eline bu hükm-i humâyunu verdim ve buyurdum ki: dest-i Osmaniyan bu taraflardan bilkülliye munkati ve saltanat bilâniza bana mukarrer ve mukadder oldukta, tarafımdan tâyin olunan emr ve hüküm mucibince mezburı muaf ve müsellem tutup rüsûm ve tekâliften bir nesne teklif etmiyeler; her kim bu hükme itaat etmezse cezası verilür ve bu hükm-i şerifi elinde ipka edip mazmûn-u humâyunu ile amel eyliyeler: şöyle bileler, harrer fi evasıt-ı rebiülevvel sene tis'a ve elf".

Hacı İbrahim Paşa'nın mağlûbiyetini müteakip Serdar Sokullu-zâde Hasan Paşa hemence Celâliler üzerine yürümedi. İhtimal, daha geniş çapta hazırlanmak ve pek yaklaşan kış mevsimini atlattıktan sonra esaslı bir muharebe vermek istemekteydi. Zira, Naimâ'nın (C: 1, S: 293) kaydına nazaran, İbrahim Paşa'nın mağlûbiyeti haberi kendisine ulaştırıldığı zaman Sokullu-zâde Diyarbekir'de bulunuyordu.

Karayazıcı'ya gelince; o, Kayseri önündeki başarısından sonra, kardeşi Deli Hasan ile birlikte kışı Niğde sancağı ve havalisinde geçirdi. Tabii bu sırada halka epeyce zulümlerde bulundu. Başvekâlet arşivi Fekete tasnifi kısmında 2769 numaraya kayıtlı bir vesikadan öğrendiğimize göre; Niğde sancak beyi 13 ekim 1600 (4 rebiülâhir 1009) tarihli arzında, âsilerin zulüm ve soygunundan acı acı şikâyet etmekteydi.

Sokullu-zâde Hasan Paşa ile Celâlî reisi Karayazıcı arasındaki muharebe Elbistan yakınında Sepetli mevkiinde cereyan etti (12 ağustos 1601 - 12 safer 1010). Görünüşe nazaran serdarın ordusunda Halep, Şam, Rakka ve Diyarbekir taraflarının Kürt ve Arap asıllı aşiret halkından epeyce asker vardı. Bu çarpışmada Karayazıcı müthiş bir mağlûbiyete uğradı. Otuzbin kişilik olan ordusunun 20 bin kişisi muharebe meydanında telef oldu. Bunun üzerine yanında kalan kuvvetleriyle Canik (Samsun) taraflarına kaçtı. Hasan Paşa da âsiyi takiple Tokat'a geldi.

Hasan Paşa, meşhur Celâlî reisi Karayazıcı'yı mağlûben Samsun tarafına kaçırdığı sırada, Anadolu'nun her tarafında tam bir sükûn mevcut değildi. Karayazıcı kadar büyük olmamakla beraber, kuvvetleri yüzlerce kişiyi bulan bazı eşkiya reisleri, bulundukları mıntıkada soygunlar icra ediyorlardı. Başvekâlet arşivi Fekete tasnifi kısmındaki 3047, 3146, 3168 numaralı vesikalardan öğrendiğimize göre; Aksaray kadısı o civardaki Celâlilerin tecavüzlerinden, Ermenak kadısı Pîrî, Sarı Yakup ve Kara Sinan adlı eşkiya reislerinin 700 kişilik tüfekli kuvvetleriyle İçel ve Lârende mıntıkasındaki köy ve kasabaları yağma ettiklerinden, Anadolu beylerbeyliği kaymakamı da Kütahya civarında eşkiyaların bir sürü facia işlediklerinden bahisle İstanbul'a arizalar gönderiyorlardı. Binaenaleyh, Karayazıcı Elbistan civarında 20 bin kişi zayiat vermekle Anadolu'daki Celâliler yok edilecek şekilde ezilmiş olmuyorlardı. Daha yukarıda izah ettiğimiz sebepler dolayısiyle, Anadolu'nun bozulan düzeni birçok eşkiyanın türemesine, bir eşkiya reisinin zayi ettiği kuvvetlerin yerinin kısa zamanda yeni iltihaklarla dolmasına mü-

sait bulunuyordu. Onun içindir ki, Karayazıcı Samsun taraflarına gidince, kendisine yeni iltihaklar vuku bulmaya başladı. Fakat bu yaman Celâlî reisi, Hasan Paşa'dan intikamını almaya fırsat bulamadan 1602 senesinin ilk ayları içinde Canik dağlarında öldü. Naimâ'nın (C: 1, S: 295) "kethüdası olan Şahverdi'den menkuldür ki" kaydiyle bildirdiğine göre; hükûmet tarafından bulunup da ateşte yakılmasın diye Kara Yazıcı'nın cesedini adamları parçalara ayırmışlar ve her bir parçayı bir yere gömmüşler.

Karayazıcı ölünce Celâlî reisliğine onun kardeşi Deli Hasan geçti. Bu arada Şahverdi, Yularkıstı ve Tavil gibi eşkiya reisleri Deli Hasan'a iltihak etmekle beraber, bilâhare bir kısım eşkiyalar Anadolu'nun dört bir tarafına yayıldılar. Bu yüzden Karayazıcı'nın ölümü Anadolu'nun huzura kavuşmasına değil huzursuzluğun daha yaygın vaziyete inkılâbına yol açtı. Maamafih, Karayazıcının ölümünü takip eden ilk aylar zarfında Anadolu'da en büyük âsi kalabalığı Deli Hasan'ın etrafında bulunuyordu.

Sokullu-zâde Hasan Paşa Tokat'a geldiği zaman maiyetindeki askerin büyük kısmı süvarilerden mürekkepti. Esas kuvvetleri piyade olan ve dağlara sığınan eşkiya ile muvaffakiyetli bir harp yapabilmesi için Hasan Paşa'nın da piyade tüfenkendazlara ihtiyacı vardı. Bu durumu İstanbul'a yazan Sokullu-zâde kâfi miktarda tüfenkendaz toplanıncaya kadar Tokat'ta kalmak ihtiyacını hissetti.

Âsiler ise her fırsattan faydalanmayı ön plânda tutarak, bu müddet içerisinde Hasan Paşa'nın Diyarbekir'den gelen ağırlığını yağmaladılar. Sonra da Tokat önüne gelerek Hasan Paşayı sıkıştırdılar. Hasan Paşa o sırada kâfi derecede kuvvet toplıyamamış olduğundan Tokat kalesine sığındı. Eşkiya da şehri ele geçirip, Hasan Paşa'nın "Cennet bâğı" dediği bahçeyi tahrip ve talan eyledikten sonra kaleyi kuşattı. Tokat kalesinin kuşatılması bir ay sürdü. Bu arada kaleden çıkan birisi Hasan Paşa'nın her sabah gelip oturduğu tahta perde ile çevrili yeri eşkiyalara haber verdi. Neticede, müverrih Naimâ'nın dili ile: «eşkiyadan bazı habisler ol mahalli nişana alup tüfenk ile Hasan Paşayı urup şehit ettikde (Nisan 1602) Deli Hasan'ın meramı suhuletle hasıl olmağın, leşker-i menhusin kaldırıp Anadolu vilâyetlerini garete azimet edüp göçtü gitti".

Celâlî tenkiline memur edilen diğer serdarlar

Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın ölümünden sonra Celâlî soygunları yine şiddetle devam etti. Sokullu-zâde'nin yağmalanan ağırlığı eşkiyaların kuvvet bulmasında, iktisadî yardım malzemesi yerine geçmişti. Bu sayede artırdığı kuvvetlerini yanına alan Deli Hasan, Anadolu eyâletine teveccüh ettiği sırada, eşkiyanın tedibi için Diyarbekir beylerbeyi vezir Hüsrev Paşa serdar tâyin edilmiş bulunuyordu. Hüsrev Paşa bu işle vazifelendirildiği zaman Halep, Şam ve Maraş eyâletleri kuvvetlerinin de ona iltihakları bildirilmişti. Fakat bu eyâlet kuvvetlerinden hiç biri gelmediğinden Hüsrev Paşa Sıvas'tan ileriye geçemedi. Bunu fırsat bilen Celâliler ise Anadolu muhafazasında bulunan Hafız Ahmed Paşayı Kütahya kalesinde muhasara ettiler.

1602 senesi, Celâliler yüzünden, Anadolu için sıkıntılarla dolu bir sene olarak biterken 1603 ün ilk ayı içinde Celâlî serdarlığına Güzelce Mahmud Paşa tâyin edildi. Fakat 20 gün sonra onun sadaret kaymakamlığına tâyin edilmesiyle, Celâlî serdarlığı Cerrah Mehmed Paşa'ya tevdi edildi (25 şubat 1603). Bu da Güzelce Mahmud Paşa gibi çabucak değiştirilerek Ciğala-zâde Sinan Paşa Celâlileri tenkil etmek üzere serdar oldu (9 mart 1603). Başvekâlet arşivi Ali Emirî tasnifi vesikaların Üçüncü Mehmed kısmında bulunan 15 numaralı bir fermandan öğrendiğimize göre; Ciğala-zâde serdar tâyin edildiği zaman Anadolu tarafındaki birkaç beylerbeyinden başka, Özü beylerbeyinin de Celâlî tenkili için Konya mıntıkasında bulunan Ciğala-zâde'ye iltihakı emredilmişti. Anadolu beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa ile Revan beylerbeyi Seyyid Mehmed Paşa da Ciğala-zâde'nin emrine girecekler dahildi.

Celâlilerin tedibi için bir taraftan

böyle asker toplanmaya çalışılırken bir taraftan da Hüsrev Paşa'nın serdarlığından beri Karayazıcı'nın kethüdası Mustafa ile kardeşi Deli Hasan bir takım vaadlerle elde edilmeye uğraşılıyordu. Nihayet Afyon Karahisar'da kışladığı sırada kethüdası Şahverdi'yi İstanbul'a yollayan Deli Hasan, gerek kethüdası gerekse başka aracılar vasıtasiyle kendisini affettirdi. Bunun üzerine kendisi Bosna beylerbeyliğine tâyin edildi (Mart 1603). Avusturya harpleri kısmında anlatıldığı veçhile 10 bin kişilik kuvvetiyle Rumeli'ye geçen Deli Hasan bir beylerbeyi sıfatiyle Peşte muhasarasında bulundu.

Deli Hasan'ın yola gelmesine ve bir hayli insanı da beraberinde Rumeli'ye götürmesine rağmen Anadolu'daki Celâliler bitip tükenmiş değildi. Onun için, Ciğala-zâde'den sonra da, Anadolu'daki Celâlileri tenkil ile vazifeli serdarlar gönderilmeye devam edildi. Bu cümleden olarak 1603 yılında Anadolu beylerbeyi Nuh Paşa serdarlıkla vazifelendirildi. Nuh Paşa, Karakaş ve Tavil Bölükbaşı gibi Celâli reislerini tepeliyecekti. Fakat, Naimâ'nın anlattığına göre (C: 1, S: 333); Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın Nuh Paşa'ya düşmanlığı olduğundan Anadolu serdarlığından azlolunarak bu vazife, vezir rütbesine terfi ettirilen Halep beylerbeyi Nasuh Paşa'ya verildi. Serdarların bir kısmının, daha vazifesi başına gitmeden azledilmesi veya herhangi bir sebeple değiştirilmesi de Celâli isyanlarının uzun sürmesine tesir eden âmiller arasındaydı.

İSTANBUL'DA SİPAHİ İSYANI

Senelerdenberi devam eden Avusturya harbinin üzerine bir de Celâli isyanlarının eklenmesi, İstanbul'da da ağır ve huzursuz bir hava yaratmıştı. Gerçi saray ve yüksek makamlarda bulunan devşirmelerin ekserisi buna aldırmıyor, nüfuz mücadelesine ve servet yığma yarışına devam ediyordu ama, asker sınıfı bu kârsız mücadeleden asla memnun değildi. Bu vaziyet karşısında nihayet, 1603 senesi başında kapıkulu sipahilerinin seslerini yükselttikleri görüldü .

Askerin, devlet erkânını tedbirsizlikle ithamı karşısında ilk çare olarak bazı makam sahipleri arasında derhal değişiklik yapıldı. Bu cümleden olarak: Saatcı Hasan Paşa sadaret kaymakamlığından azledilip, onbeş yirmi gün önce Anadolu serdarlığiyle vazifelendirilmiş olan ve henüz İstanbul'dan ayrılmamış bulunan Güzelce Mahmud Paşa kaymakamlığa, yeniçeri ağası Ali Ağa'nın azliyle bostancıbaşı yeniçeri ağalığına getirildi. Saatcı Hasan Paşa hemence Yedikule'ye gönderildi (3 ocak 1603). Ayrıca iki gün sonra da Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin yerine Sunullah Efendi, Anadolu kazaskeri Esad Efendi'nin yerine İstanbul kadısı Ebulmeyamin Mustafa Efendi, ondan boşalan yere de Mısır'dan mâzûl Abdulvahab Efendi getirildi.

Fakat, devlet erkânı arasında yapılan bu değişiklik askeri tatmin etmemişti. Onun için 6 ocak 1603 günü sipah taifesinin ayaklanarak padişahtan «ayak divanı» istedikleri görüldü. Bunun üzerine saray avlusuna taht kuruldu. Şeyhülislâm, sadaret kaymakamı, kazaskerler, ulemâ ve sair erkândan otuz kişinin daha padişahın tahtını iki tarafında dizildikleri bu ayak divanında, sipah taifesinin mümessili olarak Poyraz Osman, Hüseyin Halife ve Kâtib Cezmi istek ve şikâyetlerini bildirdiler. Bunlar, müverrih Naimâ'nın ifadesiyle (C: 1, S: 307) şöyle konuştular: «Padişahım, asker-i islâm seferde iken Celâli hanümanları söndürmekte ve bunlara tanınan rütbelerle memleketin şerefi payimal olmakta. Halen Erzurum eyâleti Köse Sefer Paşa'nın sekbanları ve levendleri elinde, Sivas eyâleti Alaca Atlu demekle mâruf Ahmed Paşa zorbaları hükmünde, Karaman eyâleti Deli Hasan, ve Merzifon, Kastamonu ve Çankırı sancakları Tavil ve Kara Sait zaptında olup bunun gibi Celâliler dünyayı tuttu. Beş altı kerre serdar tâyin olundu fakat bir maslahat görülmedi. Vükelây-ı devletin ihmali ve mahrem-i

esrar-ı saltanat olanların iğfali bu acaip duruma sebep olmağla, kanun ve şeriat icabı her birinin cezası derkârdır».

O arada, vazifesini ihmal ile suçlandırılanlardan, üç gün önce sadaret kaymakamlığından azledilmiş bulunan Saatcı Hasan Paşa Yedikule'den getirildi. Kendi havasınca ve hatalı şekilde iş gördüğüne dair ithamlar karşısında «her maddeyi pâye-i serir-i âlâya arz ettiğine» dair telhisler ibraz etmesi üzerine, hem ithamların yükünden hem de başına bir iş gelmekten kurtuldu. Bunun gibi temize çıkamıyanlardan dördüncü vezir Tırnakcı Hasan Paşa «meydan-ı intikamda boynu urulmağa çökerilmiş iken» yeniçerilerin şefaatiyle affolundu.

İki vezirin bu şekilde hayatlarını kurtarmalarını müteakip, Naimâ'ya göre; sipah taifesinin, Hadım Hüsrev Paşa'nın serdarlığına sebep olduklarına dair ithamları üzerine Kapu-ağası Gazanfer Ağa ile Darüssaade ağası Osman Ağa'nın boyunları vuruldu. Ondan sonra ayak divanı nihayet bularak padişah Üçüncü Mehmed harem dairesine çekildi.

Bir Macar devşirmesi olan Kapı-ağası Gazanfer Ağa ile Darüssaade ağası zenci Osman Ağa'nın idamı, saray muhitinde hakikaten mühim bir temizlik hareketi demekti. Zira bunlar, sahip oldukları büyük nüfuzlarından faydalanarak senelerden beri Osmanlı sarayında birçok entrikalar çevirmekte idiler. Devlet adamlarının azil ve tâyinlerinde, bir çok rüşvet işlerinde eli olan bu iki saray adamı bilhassa valide Safiye Sultan'ın entrika âleti durumundaydılar. Şüphesiz, onların bu halleri bir çok kimseler ve askerî erkân tarafından bilinmekteydi. Naimâ ve diğer müverrihlerin tafsilât vermemelerine rağmen, ayak divanı sırasında, bunların entrikacılıklarından şikâyet edilip haklarında atılıp tutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın İstanbul'a gelmesi

İstanbul'da sipahi ayaklanması vuku bulduğu sırada Sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'da kışlamaktaydı. Sipah taifesinin ilk sızıltılarını müteakip sadrâzamın İstanbul'daki taraftarları bir mektup yazarak vaziyeti anlattıkları gibi derhal İstanbul'a yetişmesinin de menfaatı icabı olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Yemişçi Hasan Paşa mevsimin kış olmasına bakmadan derhal yola çıktı. Berienk denilen yere vasıl olduğu sırada İstanbul'dan gelen ikinci mektupla Gazanfer Ağa ile Osman Ağa'nın öldürüldüklerini öğrendi. Niş'e vardığı sırada da Valide Safiye Sultan'ın mektubunu aldı. O da sadrâzamı İstanbul'a davet ediyordu. Yemişçi Hasan Paşa, maiyetinde bulunan müverrih Hasan Bey-zâde'ye Valide Sultan'a cevap yazdırdıktan sonra yürüyüşünü daha fazla hızlandırdı. Filibe'ye geldiği sırada kapı kethüdası Yemenli Hüseyin Ağa ile Süleymaniye mütevellisi Sarı Ali Ağa'ya mülâki oldu. Bunlar sadrâzama; o gece Büyük Çekmece'de konaklamasını, padişahın o gece için Silivri kapısının açık bırakılmasını emrettiğini, ertesi güne kalırsa, zorbaların, yolunu keserek, hem kendisini hem de adamlarını öldüreceklerini, onun için İstanbul'a mutlaka geceleyin girmesi lâzım geldiğini bildirdiler. Bu sözler karşısında vaziyetin vehametini anlıyan Yemişçi Hasan Paşa, Şabanın 25 (7 şubat) inci gecesi sûrdan içeri girerek doğruca Atmeydanı'ndaki sarayına (İbrahim Paşa Sarayı) dahil olarak, bir telhis ile vusûlünü padişaha arzetti.

Sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın Atmeydanı'ndaki saraya dahil olduğunu anlıyan sadaret kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa geceleyin sadrâzamın sarayına gelerek kendisi ile görüştü. Onun arkasından da kazaskerler gelerek sadrâzamla konuştular. Bunlar giderken Yemişçi Hasan Paşa: «şeyhülislâma varup bizden isal-i dua ve selâm edüp diyesiz ki; bu mahalle nüzûl eylemeden yoldan doğru saadetlhanelerine varup mülâkat edecek idik, geç vakıt olmağla huzurlarına mâni olmayalım deyu sabaha tehir olundu, yarın ne vakit müsaade olursa istilâm ve bu cânibe ilâm edesiz» diye şeyhülislâma haber götürmeleri hususunda tenbihatta bulundu.

Yemişçi Hasan Paşa'nın Yeniçerileri Sipahilere karşı kullanması

Sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa ertesi sabah şeyhülislâmı boş yere bekle-

di; mülâkata davet eylediği şahsın ne kendisi geldi ne de bir haber gönderdi. Zira o gün sabahleyin şeyhülislâm, sipah zümresinin, Avusturya hududundaki son muvaffakıyetsizliklerin müsebbibi olarak sadrıâzamı suçlandırmaları üzerine, onun idamına fetva vermişti. Sadrıâzam hakkındaki idam fetvasını alan Güzelce Mahmud Paşa ise, fetvanın meşruiyetine dair kazaskerlere ayrı bir kâğıda derkenar yazdırmış, daha sonra bir telhise bağlıyarak padişaha sunmuştu.

Sadaret kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa, geceleyin sadrıâzama dost, görünüp, gündüz onun aleyhinde çalışırken Yemişçi Hasan Paşa vaziyetten haberdar olmuş, bunun üzerine derhal Mahmud Paşa aleyhine bir telhis yazdırarak padişaha göndermişti. Müverrih Hasan Bey-zâde'nin kaleme aldığı bu tezkerede; Güzelce Mahmud Paşa'nın büyük bir fesat hazırladığı, bunun için etrafa 30 bin flori dağıttığı, hemen harekete geçilerek Mahmud Paşa'nın hakkından gelinmediği takdirde vaziyetin fena olacağı kaydedilmekteydi. Hasan Paşa bu tezkeresinde bilhassa, sadaret kaymakamının sipahilere dayanmasına mukabil yeniçerilerin de kendi elinde olduğuna işaret etmekteydi.

Anlaşıldığına göre, sadaret kaymakamı ve sadrıâzamın telhisleri pek az zaman farkı ile padişahın eline geçmişti. Üçüncü Mehmed, sadrıâzamın isteklerini daha uygun görmüş olmalı ki, Güzelce Mahmud Paşa'nın telhisini reddetti. Ve kapıcılar kethüdası Kasım Ağayı huzuruna çağırarak, bu gece Mahmud Paşa'nın hakkından gelmesini ve kendisine sunulan telhis, fetva ve kazaskerlerin imza kâğıtlarını veziriâzama vermesini emretti. Kasım Ağa önce fetva ve telhisi Yemişçi Hasan Paşa'ya ulaştırdı. Yalnız bu arada kendi hocası olan Anadolu kazaskeri Ebülmeyamin Mustafa Efendi'nin imzalı kâğıdını saklıyarak sadrıâzama vermedi.

Güzelce Mahmud Paşa, Padişahın Yemişçi Hasan Paşa tarafını iltizam ettiğini öğrenince telhis ve fetva yoluyle yapamadığı işi; her dakika harekete hazır olan sipahiler vasıtasiyle yapmak istedi. Hasan Paşa, asker tarafından öldürüldüğü takdirde bir olup bitti şeklinde maksat hasıl olacaktı. Zorbalar ayaklandırarak sadrıâzamın sarayına sevketti. Vakit akşama yakındı. Zorba sipah zümresi Atmeydanı'ndaki sarayın önüne gelince, muhkem olan saray kapılarının kapatılmış olduğunu gördüler. Vaktin geç olmasını nazarı itibara alarak sadrıâzamın öldürülmesi işini ertesi sabaha bıraktılar.

Yemişçi Hasan Paşa vaziyetin vehamet ve nezaket arzettiğini görmüş ve sür'atle mukabil tedbirler almadığı takdirde sipahilerin elinde can vereceğini anlamıştı. Bunun için geceleyin yanına iki hizmetkâr alarak tebdili kıyafetle asrayın kule kapısından çıkıp Ağa-kapısına, yani yeniçeri ağasının dairesine gitmişti. Müverrih Hasan Bey-zâde'nin ifadesine nazaran, saraydan ayrılırken, Hasan Bey-zâde'ye, bir müddet sonra kalem kâğıt alıp Yemenli Hüseyin Ağa ve Sarı Ali Ağa ile buluşup Ağa-kapısına gelmesini tenbih eylemiş, o da sadrıâzamın emrince hareket suretiyle Ağa kapısında Hasan Paşa'ya mülâki olmuş-

Üçüncü Mehmed'i sarayda maiyeti ile gösteren bu resmi de Avrupalı ressamlar yapmıştır

tur. Müverrih Hasan Bey-zâde, yeniçeri ağası dairesinde sadrıâzamla buluşmasını şöyle anlatmaktadır: «Ağa-kapısına vardım, gördüm ki Hasan Paşa sadr-ı meclisde câlis ve yeniçeri ağası etbaı ile makam-ı hizmetinde kaim».

Bu duruma göre; Yemişci Hasan Paşa oraya gider gitmez çabucak yeniçeri ağası ile anlaşmış ve yapılacak işlerin esasını plânlamıştı. Nitekim Hasan Bey-zâde gelince ona derhal bir telhis kaleme aldırdı. Bu yazıda: Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin eşkiyaya yardımcı olduğunu, evvelce birader-zâdesi vasıtasiyle Karayazıcı'dan 30 bin kuruş rüşvet alıp Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'yı serdarlıktan azlettirdiğini, Gazanfer Ağa ile Osman Ağanın idamlarına yol açan hadisede de parmağı olduğunu, şimdi de kendisinin katli için fitneler çevirdiği, daha da pek çok fitneler için hazırlıklı bulunduğu, yeniçeriler tarafından vücudu ortadan kaldırılmak istenen bu şahsın azli ile Rodos'a nefyinin lüzumlu olduğu şeklinde satırlar yer almaktaydı. Hasan Paşa, Sunullah Efendi'nin azlini istedikten sonra şeyhülislâmlığa Anadolu kazaskeri Mevlâna Mustafa Efendi'nin tayini için inhada bulunduğunu bildirmekteydi.

Yemişci Hasan Paşa padişaha bu telhisi gönderirken vaziyetini daha sağlama bağlıyabilmek için vezirlere, ulemâ ve meşayihe, cebeci, topçu, tersane halkı ve ehl-i hiref ağalarına buyruldular yazdırdı. Naimâ'ya göre (C: 1, S: 313); bu buyruldularda: «her kim ki padişaha itaat üzeredir, âlât-ı harbi ile Süleymaniye hareminde hazır ve emre muntazır bulunalar» denmekteydi.

Sadrıâzamın telhisi sabah olmadan önce padişahın eline ulaşmış, kendilerine buyruldu yazılan asker sınıfları ise güneş doğarken Süleymaniye avlusuna toplanmış bulunuyordu. Yeniçeriler de ağa kapısının önüne dizilmişlerdi. O sırada yeniçeri ağası Ferhad Ağa merdiven başına çıkarak askere karşı şu hatt-ı hümâyunu okudu:

«Siz ki yeniçeri kullarımsız, berhüdar olasız, nimetim sizlere helâl ola. Aba-i kiram ve ecdad-ı izamım zamanından bu ânâ gelinceyedek sizden hıyanet ve habaset ve hilâf-ı rıza hareket sâdır olmayıp, daima rızay-ı şerifimi gözleyip veziriâzama mûin olup zorba eşkiyasının haklarından gelinmesine imdat ve ikdam eyliyesiz. Benim dua-i hayrım ve hüsn-ü teveccühüm sizinledir».

Yemişci Hasan Paşa'nın Ağa-kapısına gelmesi ve nihayet onun tarafını tutan padişahın bu hatt-ı hümâyunu ile Osmanlı tarihinde enteresan bir hâdise cereyan etmekte ve ilk defa bir asker sınıfı diğer bir sınıfın aleyhine kışkırtılıp bilfiil kullanılmak istenilmekteydi. Padişahın yeniçerilere, haklarından gelmelerini söylediği «zorba eşkiyası» zahiren, onların sakladıkları adamlar olmakla beraber bir bakıma da sipahilerin bizzat kendileriydi.

Yeniçeriler Süleymaniye avlusunda toplandıkları sırada elde edilmiş vaziyette olduklarından, asker namına konuşan birisi şeyhülislâmın azlini, sadaret kaymakamının idamını, zorbaları teslim etmedikleri takdirde sipahilerin de haklarından gelinmesini istedi.

Yeniçerilerin Süleymaniye'de toplanmasına mukabil sipahiler de Atmeyda'nında Aslanhane önünde mevki almışlardı (8 şubat 1603 — 26 şaban 1011). O sırada veziriâzam tarafından gönderilmiş bulunan birkaç yeniçeri subayı zorbaları sipahilerden istedi. Fakat sipahilerden birisi, padişah bütün sipah taifesinden vazgeçemez mülâhazasiyle istenen adamları vermiyeceklerini bildirdi. Tabii yeniçeri subayları Süleymaniye'ye dönerek sipahilerin bu cevabını sadrıâzama bildirdiler. O sırada saraydan gelen çavuşlar Anadolu kazaskeri Ebulmeyamin Mustafa Efendi'nin şeyhülislâmlığının tasdikine dair evrakı veziriâzama sundular. İstanbul'a girdiği dakikadan beri vaziyeti gayet ustalıkla idare eden Yemişci Hasan Paşa, bu sabah da bütün vezir ve ulemânın kendi tarafını tuttuğunu göstermek düşüncesiyle hepsini Süleymaniye'ye dâvet etmişti. Vezirlerden Cîğala-zâde Sinan Paşa davete icabet etmediği halde kendisini zorla getirtmişti. Binaenaleyh, bu topluluk sayesinde arzularını etrafındakilere sür'atle kabul ettirebilir ve vakit kaybetmeden çabuk iş görebilirdi. Nitekim sipahilerden red cevabı gelince, derhal yeni şeyhülislâma: «defter olunan zorba eşkiyasını teslimden imtina ve inat üzre içtima edüp, itaat-ı emr-i padişeh etme-

yen zümre-i sipah hakkında ne buyurursuz? şer'an ne lâzım gelir» sualini sormuş, şeyhülislâm da: «emr-i sultan-ı islâma itaat etmemekle cümlesi bağı olur, katl' ile cem'iyetleri tefrik olunmak lâzım gelir» diye cevap vermişti.

Şeyhülislâmın fetvası üzerine sipahilere tekrar adam yollanıp zorbalar istenmiş ve fetvadan da haberdar edilmişlerdir. Eski cevaplarında ısrar ettikleri haberi gelince Yemişci Hasan Paşa İstanbul'un sur kapılarını kapattırdı ve kendisi Ağa-kapısında kalıp yeniçerileri sipahiler üzerine sevketti. Bu sırada sabık şeyhülislâm Sunullah Efendi ile Güzelce Mahmud Paşa'nın konaklarına gönderilen adamlar, kaçıp saklanmış olan bu şahısları bulamadılar.

Atmeydanı'nda toplanmış bulunan sipahiler, kendilerinden çok kalabalık olan yeniçeri, cebeci, topçu ve ehl-i hiref halkının üzerlerine geldiğini görünce etrafa dağılıverdiler. Bu arada darphane civarındaki Kurşunlu hanı basan yeniçeri ağası Ferhad Ağa burada bir miktar sipahi öldürdü. Yeniçeriler bütün gün ve gece etrafta sipahi aradılar.

O geceyi de Ağa-kapısında geçiren Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa ferdası gün sabahleyin yine şeyhülislâm, kazaskerler, vezirler, ulemâyı oraya davet etti. Bunlarla beraber müsellâh vaziyette toplanmış olan yeniçerilerin önüne düşüp sarayın önüne kadar böylece geldi. Buradan itibaren şeyhülislâm ve kazaskerleri yanına alarak saraya girip padişahla görüştü. Topkapı sarayından çıkınca yine ayni alayla kendi sarayına kadar geldiği sırada yeniçeriler havaya tüfenkler atıp şenlikler yaparak kışlalarına gittiler.

O gün akşama doğru sipahi isyanının elebaşılarından Poyraz Osman ile Öküz Mehmed yakalanmıştı. Sadrıâzamın huzuruna getirdiklerinde Hasan Paşa bunları uzun uzun sorguya çekti. Sonra ayni şeylerin padişah tarafından da duyulmasını temin etmek üzere zorba reislerini saraya yolladı. Orada bilahara boyunları vuruldu. Yine sipahi hareketi reislerinden Kazzaz Ali ile Burnaz Mehmed bir kaç gün sonra yakalanarak öldürüldü. Ayak divanı günü padişaha sert ve acı sözler söylemiş olan Hüseyin Halife de ayni akıbete uğratıldı. Bu arada bütün aramalara rağmen elebaşılardan sipahiler kâtibi Cezmi ele geçirilememişti. Bilâhare bunun; hâdise günü kendisini bir tabuta koydurarak Üsküdar'a naklettirdiği, İstanbul'dan bu şekilde çıktıktan sonra bir kaç hizmetkârı ile atlanıp Anadolu yolu tutmuş olduğu, fakat yanındaki hizmetkârların parasına göz koyup yolda kendisini öldürdükleri öğrenildi.

Yemişçi Hasan Paşa'nın idamı

Sipahi ayaklanmasının yeniçeriler vasıtasiyle bastırılıp sipahilerden epeyce insan öldürülmesi, bu iki asker sınıfı arasına düşmanlık hislerinin girmesine yol açtı. Hattâ bir müddet için tenha yerlerde birbirine rastlıyan yeniçeri ve sipahiler arasında yekdiğerini öldürme vak'aları görüldü.

İki asker sınıfı arasına böyle bir his yerleşirken, bu işi başaran ve yeniçerilere güvenen Yemişci Hasan Paşa'nın ise huylarında hayli değişme oldu. Osmanlı müverrihlerinin hemen hepsinin belirttiğine nazaran, gururu müthiş arttı, haşin ve insafsız hâle gelip, âdeta kimseyi dinlemez oldu. Bu halinin bir neticesi olarak bir çok kimseleri sudan bahanelerle idam ettirdi. Bu cümleden olarak; eski yeniçeri ağalarından Ali Ağayı bir gece ansızın boğduruverdi. Ali Ağanın öldürülmesinden dolayı herkes hayrette iken, bundan bir gün sonra, Divan toplantısından çıkıldığı sırada, vezir Tırnakcı Hasan Paşa'yı Babüssaade sakfı altına çökertip boynunu vurdurdu. Öldürüldüğü sırada hiç bir suçu olmayan Tırnakcı Hasan Paşa'ya karşı veziriâzamın düşmanlığı evvelce Bağdad valiliğine tayin ettiği halde gitmemesinden ileri gelmekteydi. Yemişci'nin bu derece insafsızlığı karşısında devrin şairlerinden biri şu beyti söylemişti.

Acep olmaz bu rûz-u matem için
Kerbelâdan eğer denilse şedid
Ne Ali kaldı ne Hasan ne Hüseyin
Bir Yezit etti cümlesini şehid.

Yemişci Hasan Paşa'nın hışmı bu iki kişinin hayatının sönmesiyle kalmadı. Eski sadaret kaymakamlarından vezir Saatcı Hasan Paşa'yı da bazı bahanelerle öldürtmek istediyse de buna muvaffak

olamıyarak Trabzon'a uzaklaştırmakla iktifa eyledi.

Hak hukuk tanımadan cana kıyması ve herkese karşı sert davranması üzerine tabiatiyle en yakınları bile kendisinden soğudu, hattâ düşman kesildi. Sadrıâzamla arası açılanlar meyanında Şeyhülislâm Mustafa Efendi, Raziye Hatun-zâde Mustafa Paşa, Yeniçeri ağası Ferhad Ağa da vardı. Bu arada tüccar akçesi namı altında yeni bir vergi ihdas etmesi, halk üzerinde de kötü tesir bırakmasına vesile teşkil etti. Sipahi isyanının bastırılmasında kendisine sadakat göstererek en büyük destek yerine geçmiş olan Ferhad Ağa ile bozuşup, onun, yeniçeri ağalığından ayrılmaya mecbur kalışından sonra yerine geçen Kasım Ağa ile de çabucak hasım vaziyete geçiverdi. Yemişci Hasan Paşa'dan nefret edenler arasına Darüssaade ağası Abdürrezak Ağa da karıştı. Bunlar padişah ve Valide Sultan'ı Yemişci Hasan Paşa'dan soğutmaya çalıştılar. Bunu temin etmek üzere bilhassa padişah üzerinde işlemeye dikkat ettiler. Tabii padişahı kendi sözlerine inandırabilmek için Yemişci'nin her türlü tavır ve hareketini aleyhte yorumladılar; ayrıca kendiliklerinden onun hakkında mütalealar da serdettiler. Nihayet bir gün, «Yemişci yeniçeriler ile anlaşmıştır; hattâ mühür kendisinden istense bile onlara güvenerek geri vermiyeceği muhakkaktır» dediler. Bu arada Darüssaade ağasının icat ve idare ettiği bahanelerle sadrıâzamın padişahla görüşmesine engel oldular. Bu plânlar hazırlanırken, aslında her hangi bir şeye kolaylıkla inanan Üçüncü Mehmed sadrıâzamın aleyhdarlarının tesiri altında kalmakta gecikmedi. Vaziyet böyle iken yeniçeri ağası Kasım Ağa, padişahtan, sadrıâzamı imtihan makamında mührü humâyunu geri almasını istedi. Padişah bu tavsiyeye uyarak mührü istediği zaman Yemişci Hasan Paşa mühr-ü humâyunu vermemezlik etmedi ama, bu vesile ile yeniçerilerin kendi lehinde nümayiş yapmalarını, hattâ ağalarını hapsetmelerini temin etti. Lâkin Yemişci'nin bu şekildeki tedbiri mühr-ü humâyunun hemence kendisine iadesini teminden ziyade, Kasım Ağa'nın mütaleasının doğruluğunu isbata yaradı. Yeniçeri ağası Kasım Ağa bir gün sonra, yeniçeriler tarafından kapatılmış olduğu odadan kaçarak sadrıâzamlık dairesine geldi. Bunun üzerine kendisine vezaret tevcih edildi. O arada Yemişci Hasan Paşa'dan mühr-ü humâyunu isteyip alan kapıcıbaşılardan Türk Ahmed Ağa yeniçeri ağalığına tayin edildi.

Yemişci Hasan Paşa'dan mühr-ü hümâyunun alınmasından bir hafta kadar sonra yeniçeriler: «vezarette ne alakamız var, padişah kimi dilerse istihdam eylesin» diyerek Yemişci lehine faaliyette bulunmaktan vazgeçtiler. Bu hal, Yemişci Hasan Paşa aleyhindeki iddialara büsbütün hak verdirdiğinden kendisi yakalanarak Sütlüce veya Handan Ağa bahçesinde katledildi (16 ekim 1603).

Yemişci Hasan Paşa öldürülünce Mısır valisi Yavuz (Malkoç) Ali Paşa mühr-ü hümâyun kendisine teslim edilmek üzere Mısır'dan davet olundu. Yemişci Hasan Paşa'dan mühr-ü hümâyunun alınmasından Yavuz Ali Paşa'nın sadrıâzamlığına karar verilinceye kadar geçen 12 günlük müddet zarfında sadrıâzamlık makamı boş kaldı. Gerçi Naimâ tarihinin birinci cildinin 336 ıncı sayfasında bu kısa müddet için Cerrah Mehmed Paşa'nın sadrıâzam olduğunu ifade eder tarzda «sadr-ıâzam-ı cedid Cerrah Paşa» diye bir ibâreye rastlanmaktaysa da 340 ıncı sayfada ayni şahsın kaymakam olduğu tasrih edilmektedir. Zaten Cerrah Mehmed Paşa'nın hasta ve ihtiyar olması dolayısiyle kaymakamlığı da gayet kısa sürmüş ve bu vazife Kasım Paşa'ya devredilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MEHMED ZAMANINDA AVRUPA DEVLETLERİ İLE MÜNASEBET

Üçüncü Murad zamanında olduğu gibi Üçüncü Mehmed zamanında da Avrupa hükûmetlerine karşı faal bir politika takip edilemedi. Zaten devletin durumu da Avrupa devletleriyle sıkı şekilde alakalanılmasına müsait değildi.

Avusturya harbi bütün şiddetiyle devam etmekte, harp sahalarında başarıdan ziyade başarısızlıklarla karşılaşılmaktaydı. Avusturya harbi devam etmekteyken bir de Celâli isyanlariyle karşılaşılması daha fazla sıkıntı yaratmıştı. Bütün bunlara ilâveten hükûmet mekanizmasını elinde bulunduran kimseler arasında da, ileriyi görecek ve devletin siyasetini buna göre ayarlıyacak, harp dağdağaları arasında bile siyasî işlerin ehemmiyetini gözden uzak tutmıyacak kıratta kimse yoktu. Onun için Sokullu'nun ölümünden sonra yavaş yavaş başlıyan politik pasiflik Üçüncü Murad'ın son senelerinden itibaren gittikçe kesifleşmiştir. Bu sessizlik ve pasifliği Avusturya harbi ve Celâli isyanları daha da artmıştı. Onun içindir ki Üçüncü Mehmed zamanındaki münasebetler daha ziyade elçi kabullerine inhisar eder bir manzara arzeylemektedir.

Venedik

Osmanlı - Venedik münasebetleri Üçüncü Murad zamanından beri (Üçüncü ciltte 1366 ıncı sayfaya bakınız) dostane cereyan etmekteydi. 1593 ten beri devam eden Avusturya harbi sebebiyle Osmanlı hükûmeti herhangi bir ufak meseleyi büyülterek başka bir Avrupa devletine karşı hasmane tavır takınacak durumda değildi. Zâten Üçüncü Mehmed'in dokuz seneye yaklaşan saltanatı boyunca iki devletin sükûnet içinde geçen münasebetlerini gölgeleyip düşmanlığa çevirecek mühim bir hâdise de cereyan etmedi. Esasen, Osmanlı sarayında, Osmanlı siyasetinin Venediklilere dostça bir çehre göstermesini temin edecek büyük nüfuz sahibi bir şahıs da mevcuttu. Bu şahıs, Venedik asıllı Valide Safiye Sultan'dı.

Venedik hükûmeti, Osmanlı devletinin durumunu, en başta halletmeye mecbur bulunduğu meselelerin neler olduğunu ve nihayet, Safiye Sultan'ın kendilerine karşı müzaheretini bildiğinden, sâkin bir siyasi çehre altında ticarî menfaatlarını takibe devam ediyordu. Üçüncü Mehmed tahta geçtiği zaman Venediklilerin ilk düşündükleri şey bu oldu. Üçüncü Mehmed'in cülûsu bir çaşnigir vasıtasiyle (Hammer C: 7, S: 210) Venediklilere bildirildiği zaman, Venedik senatosu hem yeni padişahı tebrik, hem de ticarî menfaatların devam ettirilmesini temin vazifesiyle İstanbul'a Donado adında bir elçi gönderdi. Üçüncü Mehmed'in Haçova zaferini müteakip Venedik Doc'unun tebrik ve hediyelerini sunmak üzere hususî bir heyet İstanbul'a geldi. Divan-ı hümâyun nezdine Venedik'i temsil eden balyos Kapollo da ayrıca hükûmeti adına tebriklerini bildirmekten geri kalmadı. 1598 senesinde İstanbul'a gelen bir Venedik heyetinin yine ticarî meseleler üzerinde müzakereler yaptığı görülmektedir.

Floransa dukalığı

Tüccar bir devlet olan, geçim kaynakları arasında ticaretin mühim bir mevki'i bulunan Floransa dukalığının, ticaret filosundan başka korsan gemileri de mevcuttu. Floransa korsanları bazan Malta ve Papa gemileriyle de işbirliği yapar Osmanlı gemi ve sahillerine zararlar verirlerdi. Bu korsanlar yüzünden, Osmanlı hükûmeti Üçüncü Murad zamanından beri Floransalılara karşı pek yumuşak davranmıyordu. Üçüncü Mehmed zamanında Osmanlıların en fazla itimadsızlık gösterdikleri, hattâ sertçe davrandıkları devlet Floransa dukalığı oldu. Böyle bir muameleye sebep olan da Floransalıların bizzat kendisiydi. Ahidnâme ahkâmına riayet etmiyerek düşmanca cephe aldığından öteden beri şüp-

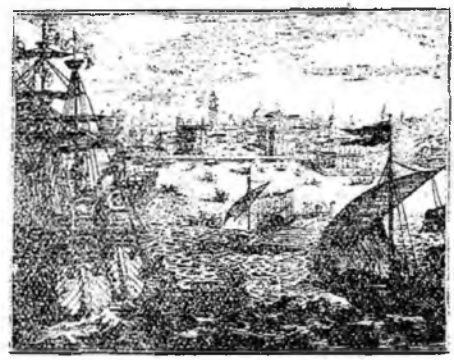

Onyedinci asırda Venedik
(Ricaut'dan)

Safiye Sultan

(İlâve : 112)

★

Padişah üzerinde tesis ettiği kuvvetli nüfuz sayesinde hükümdarın icraatına ve dolayısiyle devlet idaresine tesirlerde bulunan saray kadınlarının en tipik örneklerinden birisi de Safiye Sultan'dır. Kanunî Süleyman'ın zevcesi Hurrem Sultan ile başlıyan hükümdar ailesinden nüfuzlu kadınlar serisinde Safiye Sultan üçüncü halkayı teşkil etmektedir. İkisinin arasında İkinci Selim'in zevcesi Nurbânu Sultan bulunmaktadır. Hurrem Sultan'ın, Kanunî'nin bilhassa ihtiyarlık devrinde, sadece haseki sultan olarak nüfuzu hissedildiği halde, Nurbânu ve Safiye Sultanların hem zevce, hem de valide sultan olarak sözlerini geçirdikleri görülmektedir. Safiye Sultan'ın valide sultanlığı devrindeki nüfuzu bir önceki devresinden daha kuvvetlidir.

Safiye Sultan da, Hurrem ve Nurbanû Sultanlar gibi yabancı asıllıdır. Venedik'in Bafo (veya Bafa) ailesine mensuptur. Babasının vali bulunduğu Korfu'ya giderken Türk korsanları tarafından esir edilmiş ve Şehzade Murad'ın haremine alınmıştır. Şehzadeyi kendisine pek ziyade bağlıyan Safiye Sultan, Üçüncü Murad'ın padişahlığı zamanında bir gecede bir kaç cariye değiştirecek kadar kadın düşkünlüğünü ileri götürdüğü devrede bile, kocasının kendi şahsına karşı hususi muhabbetinin devamını sağlamıştı.

Üçüncü Murad'ın Safiye Sultana düşkünlüğünün kendi nüfuzlarını zedeliyeceğini hesaplıyan valide Nurbanû ile İsmihan Sultan, padişaha güzel cariyeler takdim etmek suretiyle Safiye Sultan'dan soğutmaya çalışmışlarsa da, onun padişah nezdindeki hususi mevkii'ni arzu ettikleri şekil ve derecede sarsamamışlardır. Müverrih Sagredo'nun kaydettiğine nazaran Safiye ve İsmihan Sultanların Üçüncü Murad'a takdim ettikleri cariyeler arasında bir Macar dilberi bir müddet için padişahın dikkatini kendi üzerine çekmişse de bu vaziyet uzun sürmemiştir. Binaenaleyh, Safiye Sultan'ın padişahı kendisine bağlarken güzelliğinden çok zekâsından kuvvet aldığı anlaşılmaktadır. Üçün-

→

cü Murad zamanında Safiye Sultan'ın kuvvet aldığı mühim noktalardan biri de büyük Şehzade Mehmed'in annesi oluşudur.

Safiye Sultan, bazan doğrudan doğruya, bazen de dolayısiyle, devlet idaresi ve hükûmet icraatı üzerinde müessir olmuş kadınlardandır. Onun bu tesirini muhtelif hadise ve meseleler yardımiyle açık şekilde tespit etmemiz mümkündür.

Safiye Sultan'ın tesir icra eylediği en dikkate değer noktalardan birisi, siyasî meseleler kategorisinde, Osmanlı-Venedik münasebetleridir. Üçüncü Murad, gerekse Üçüncü Mehmed zamanında, Venedikliler ile ilgili bir iş mevzuubahs olunca, onun şahsî nüfuzunu Venedik lehine kullandığı müşahede edilmektedir. Meselâ, 1577 yılında İstanbul'a gelen Venedik elçisi Jak Sarenzo ve İstanbul'daki balyos Giovanni Corer, Osmanlı-Venedik hududunun tespiti işinde Haseki Safiye Sultan ile Padişahın annesi Nurbânu Sultan ve sarayın harem kısmının kilercisi yahudi Kira Kadının yardımını görmüştü. Safiye Sultan'ın Venedik lehine en mühim şefaati 1584 yılında vuku bulmuştur. Trablusgarb valisi Ramazan Paşanın zevcesinin bindiği gemiye Venedik donanması kumandanı Emmo'nun yaptığı taarruz (bu ciltte 1367 inci sayfaya bakınız) Venedik hükûmetini bir harbin eşiğine kadar getirmişken, Safiye Sultan'ın himayesi, hem İstanbul'daki Venedik balyosunu ölümden, hem de Venedik hükûmetini harpten korudu. Safiye Sultan'ın, Üçüncü Murad zamanında Venedik lehine himaye ve şefaatı bir de Uskok'lar meselesinde tezahür eyledi.

Safiye Sultan'ın ilgilendiği devletlerden biri de İngiltere'dir. Bu ilgi esas itibariyle İngilizler tarafından yaratılmıştır. Safiye Sultanın padişah üzerindeki kuvvetli nüfuzunu anlıyan İngiliz temsilcileri bu durumundan istifadeyi göz önünde bulundurmuşlardır. İngilterenin Türkiyedeki ikinci elçisi olan Edward Barton İstanbul'da vazifesine başlamak üzere kraliçe Elizabeth'ten Üçüncü Murad'a mektup ve hediyeler getirdiği zaman Sa-

→

→

fiye Sultan'ı da ihmal etmemiş, kraliçenin mektubu ile birlikte yakut ve pırlanta ile yapılmış bir resmini, 3 altın yaldızlı tabak, 10 tane altın sırmalı elbise, gümüşlü ve yaldızlı cam eşya, bir sandık ve iki top kumaş getirmişti. Safiye Sultan ertesi sene kraliçe Elizabeth'e yolladığı mektupta, hediyelere teşekkürden sonra, kraliçenin tebaası ve memleketi hakkında bir dileği olursa saraydaki bütün nüfuzunu kullanacağını bildirmekteydi. Nitekim, Osmanlı hükümeti nezdinde itibarları yükseldi. Bunda, Safiye Sultan'ın Elizabeth'e verdiği sözün tesiri de mevcut olmalıydı. Safiye Sultan'ın İngiliz kraliçesi ile mektuplaşması Üçüncü Mehmed zamanında da devam etti.

Üçüncü Murad'ın son zamanları ile Üçüncü Mehmed'in saltanatı boyunca Avusturya harbi devam ettiği ve devlet bütün dikkatini bu mesele üzerine topladığından, Safiye Sultan'ın nüfuz ve tesirleri esas itibariyle dahili meselelerde tezahür eyledi. Safiye Sultan'ın, Valide Sultan olarak taşıdığı nüfuzun haşkalığı devrindekinden kuvvetli olduğunu söylersek yanlış olmaz. Zira, Üçüncü Mehmed zamanında pek çok şeyde onun tesir ve varlığını bizzat müşahede eylemek mümkündür.

Padişahların ölümü üzerine yenisinin tahta geçirilmesinde varlığı ilk hissedilecek şahsın veziriâzam olması icap ederken, Üçüncü Murad ölünce, ölüm haberinin Manisa'daki büyük şehzâde Mehmed'e duyurulması ile onun tahta davetinde ilk rolü valide Safiye Sultan oynamıştır. Onun, Üçüncü Mehmed zamanındaki nüfuzunu, böyle bir vakıanın kahramanı oluşunda değil, şüphesiz, kendisinin zeki ve kurnazlığına mukabil, oğlunun zayıf şahsiyetinde ve bilhassa Osmanlı saray ve devlet adamlarının o devirdeki tereddisinde aramalıdır.

Valide Safiye Sultan, oğlu Üçüncü Mehmed'in padişahlığı zamanında, âdeta gölge hükümdar gibi icraatta bulunmuştur. Ciğala-zâde Sinan Paşanın sadrâzamlıktan azli meselesinde görüldüğü üzere, Valide Sultan'ın arzusunun, padişahın icraatını sür'atle bozduğu da olmuştur. Safiye Sultan'ın sözünün tesir etmediği tek hadise, annesinin ısrar ve telkinlerine rağmen Üçüncü Mehmed'in Eğri seferine çıkışıdır. Bunun dışında hemen her meselede valide sultanın arzusu, icabında başkasının icraatını bozmak pahasına da olsa tahakkuk eyle-

→

→

miştir. Meselâ, Üçüncü Mehmed Eğri seferine giderken, Hoca Sadeddin Efendi, padişaha rica ile oğlu Esad Efendi'yi Edirne kadılığından İstanbul kadılığına tayin ettirmiş, fakat o sırada İstanbul kadısı Abdülhalim Efendi'yi tutan sadaret kaymakamı Hadım Hasan Paşanın Valide Sultan'a ricada bulunması üzerine Esad Efendi İstanbul'a sokulmamıştır. Vaziyeti padişaha arzettiklerinde, Üçüncü Mehmed «Mehd-i ulyây-ı saltanat sedef-i dürr-i hilâfet valde sultan hazretlerinin şefaatiyle olmuştur» diye, eski emrinde ısrar etmeyip, hocası Sadeddin Efendi'yi de kırmamak için Esad Efendi'ye bu defa kazaskerlik tevcih etmiştir.

Oğluna her dediğini yaptırması bakımından büyük bir kudret ve geniş imkânlar sahibi olan Safiye Sultan paraya da düşkündü. Halbuki oğlu tahta çıktığı zaman kendisine, gündelik üç bin akçe varidat tahsis etmişti. Her yıl yaz ve kış başında hediye olarak verdiği üçyüz altmış bin duka bunun dışında kalıyordu. Annesine karşı fazla zaafı olan Üçüncü Mehmed daha sonraları Safiye Sultan'a bir milyon akçelik paşmaklık vermiştir. Safiye Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ın kocası olan Damad İbrahim Paşa'nın para bakımından kayın validesine hoş görünmeye dikkat ettiğini belirtecek misaller mevcuttur. Maamafih, buna dikkat eden Damad İbrahim Paşa'nın İkinci sadareti sırasında valide sultan ve saray mensuplarının müdahalelerine meydan vermeme gayretleri de göze çarpar.

Safiye Sultan'a en fazla para takdim eden şahıs, herhalde Hadım Hasan Paşa idi. Osmanlı tarihinde «Mürteşi Hasan Paşa» diye de anılan bu ak hadım, sadrazamlığı sırasında rüşvet alırken, topladığı paraları valide sultana devrettiğini açıkça söylemekten geri kalmamıştı. Tabii bu boşboğazlığı onun hayatına mal olmaktan geri kalmadı. Valide Sultan'ı dile düşürdü diye sadrazamlıktan azil ve onun arkasından idam olundu.

Ferhad Paşa, Koca Sinan Paşa'nın entrikasiyle ikinci sadaretinden azil ve idamına ferman alındığı zaman (1610 uncu sayfaya bakınız), cellâdın elinden kurtulabilmek için Rusçuk'tan İstanbul'a koşmuş ve Bakırköy yakınındaki Litros çiftliğine saklanmıştı. Buradan bütün müdevvelerini Valide Sultan'a göndererek bir hatt-ı emân istihsaline muvaffak olmuştu. Bu sırada Valide Sultan'ın, Ferhad Paşa lehine şefaatında, Ferhad Pa-

→

→

şanın acıklı durumu kadar ona gönderdiği mücevherlerin de tesiri olsa gerektir.

Rüşvet ve iltimas gibi kirli işlerde Safiye Sultan'a vasıtalık eden şahıslar harem kilercisi yahudi Kira Kadın, Macar dönmelerinden kapıağası Gazanfer Ağa ile darüssaade ağası zenci Osman Ağa idi. Birincisinin 1600 de diğer ikisinin de 1603 de idam edilmeleri, Safiye Sultan'ı bu entrika aletlerinden mahrum bırakmıştır ama, Osmanlı sarayı da üç mürtekip ve entrikacıdan temizlenmiştir.

Üçüncü Murad'ın zevcesi, Üçüncü Mehmed'in de annesi olması bakımından bizim tarihler, Safiye Sultan aleyhine açıkça kalem kullanmaktan çekinmişler. onun rüşvet işleri ve entrikalariyle ilgili hadiseleri bile idareli şekilde kalem kullanarak anlatmaya çalışmışlardır. Halbuki ecnebiler böyle bir endişe duymadıklarından, Safiye Sultan'ın rüşvet, iltimas ve entrikalarını açıkça anlatmışlardır. Nitekim, İngiltere'nin Osmanlı hükümeti nezdindeki üçüncü elçisi olan «Lello»nun, Osmanlı hükümetinin o zamanki durumunu tesrih eden uzun muhtırasında Safiye Sultan'ın bu taraflını açıklıyan pek geniş malûmat mevcuttur. Elçi Lello, Kira kadının öldürülmesiyle neticelenen ayaklanma vuku bulduğu zaman isyancıların, «Valide Sultan'ın devlet işlerine karıştırılmasını», kapıağası ve darüssaade ağalarının öldürülmeleriyle neticelenen isyanda da «Valide Sultan'ın saraydan uzaklaştırılmasını» istediklerini kaydetmektedir. Yine ayni elçi, vezirâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın, Valide Sultan'ı devlete zarar verici faaliyetlerinden dolayı oğlu Üçüncü Mehmed'e şikâyet ettiğini, Valide Sultan saraydan uzaklaştırılmadığı takdirde bunun zararını göreceğini söylediğini, Padişahın ise →

→

bu sözleri annesine naklettiği için yine onun tesiriyle sadrazâmlıktan azil ve İstanbuldan uzaklaştırıldığını bildirmektedir.

Safiye Sultan'ın topladığı rüşvetlere mukabil teşebbüs ettiği hayırlı iş, Eminönü'ndeki «Yeni Cami»nin inşasına girişmesidir. Paraların biriktirilme şeklini gözönünde bulunduran halk o zaman bu esere «zulmiyye» adını vermişti. Bugün İstanbul'u süsleyen âbideler arasında önemli bir mevkii olan bu güzel eseri bitirmek Safiye Sultan'a nasip olmamıştır. Oğlu Üçüncü Mehmed'in ölümü üzerine Eskisaray'a nakledildiği ve saray entrikalarından elini eteğini çekmek zorunda kaldığı zaman camiin inşaatı devam etmişse de 1605 te ölünce pencere hizasına kadar gelmiş olan inşaat durmuştur. Cami inşaatı 56 sene duraklamadan sonra, 1661 de yeniden ele alınmış ve 1664 senesinde bitirilmiştir.

Bibliyografya : Hammer (M. Atâ): Devlet-i Osmaniye tarihi. 7 ve 8 inci ciltler. İslâm Ansiklopedisi: Üçüncü Mehmed, İbrahim Paşa, Yemişci Hasan Paşa, Sokullu-zâde Hasan Paşa, Cığala-zâde Sinan Paşa, Lâla Mehmed Paşa maddeleri. Naimâ; Tarih. İbrahim Peçevi; Tarih. Âli: Künh-ül-ahbar. Selâniki Mustafa; Tarih (basılmamış kısmı). Solak-zâde; Tarih. Hasan Bey-zâde; Tarih (Veliyüddin Efendi kütüphanesi no. 987). Kâtib Çelebi: Fezleke. Müneccimbaşı; Sahayif-ül ahbar tercümesi. Hüseyin Ayvansarayi; Hadikat-ül-cevami. Mustafa Sâfi: Zübdet-üttevarih (Veliyüddin Efendi kütüphanesi no: 2428). A. Sagredo; Histoire de l'Empire Ottoman. Hamit Dereli; Kiraliçe Elizabeth devrinde Türkler ve İngilizler. Orhan Burian; Bâb-ı-âli nezdinde üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası.

helenilen Floransalılar, evvelâ bu güpheyi silememişlerdi. Nitekim 27 aralık 1598 de Floransa elçisi Neri Kerardi bir ahidnâme hazırlanması için Osmanlı hükûmetiyle temas etmek istediyse de, buna muvaffak olamadı. Osmanlı hükûmeti, Floransalılarla bir ahidnâme imzasına yanaşmamakta haklıydı. Zira ayni sene içinde Floransalılara ait Raçyano dukasının emrindeki bir korsan filosu Sakız adasına hücum ve burayı muhasara etmişti. Floransa korsanlarının faaliyeti sırasında adadaki katoliklerin onlara yardımı görülmüş ve bu hâdise Üçüncü Mehmed'i pek kızdırmıştı. Bu arada padişah Sakız'daki bütün katolik kiliselerini camiye tahvil ettirmek istediyse de İstanbul'daki Fransız elçisi De Brève'in tavassut ve ricaları üzerine bu emrinin tatbikinden vazgeçildi.

Osmanlı hükûmeti Floransalıların korsanlıktan tamamen vazgeçmelerini istemekte, onlar ise, korsanlığı bırakmadan ticareti devam ettirme arzusu göstermekteydi. İki devletin anlaşamadığı esas nokta buradaydı. Onun için Floran-

sahilarla ticarî münasebetler sekteye uğrar gibi oldu. Ticaret kesilince de Floransalılar daha açık şekilde hasım bir tavır takındılar.

Akdenizde korsanlık yoluyle Türklere zarar vermeye çalışan yalnızca Floransalılar değildi. Papalık, Malta ve İspanyol gemilerinin de bu biçim faaliyette bulundukları görülüyordu. Nitekim 1602 senesinde İspanyol, Malta, Papalık ve Floransa gemilerinden müteşekkil 70 gemilik büyük bir filonun (Hammer C: 8, S: 15) geniş çapta hasarlar meydana getirmek niyetiyle faaliyete geçişine şahit olunmaktadır. Cezayir, Tunus, Yunanistan kıyıları ile İstanköy adasını vurmak için toplanan bu gemiler evvelâ Cezayir sularında göründü. Fakat bütün sahili silâh altında bulduklarından bir şey yapamadan geri çekildiler.

Birleşik korsan filosu harekete geçtiği sırada Kaptan-ı derya Ciğala-zâde Sinan Paşa da elli yelkenli gemiden müteşekkil bir Türk filosu ile bunları tarassut etmekteydi. Onlar Cezayir sahillerine ilerlerken Ciğala-zâde İtalya sahillerini vurdu.

Beraberce bir iş göremeyen hıristiyan korsan filosundan başka yine bu hükûmetlere ait küçük çapta başka filolar baskın hareketleri yapmaktaydı. Bu cümleden olarak, beş gemilik bir Malta filosu Mora'nın Lakayon sahiline çıkarma yaparak Neokastron şehrini kısa bir müddet için işgale muvaffak oldu. Yine bu sırada bir Floransa filosu İstanköy adasına baskında bulunarak hasar meydana getirdi.

Fransa

Fransa ile Kanunî Süleyman devrinden beri devam eden dostane münasebetler Üçüncü Mehmed zamanında da bozulmadı. 1589 yılındanberi İstanbul'da Fransız elçisi bulunan De Brève (François Savary) Üçüncü Mehmed'in saltanatı boyunca Fransa'yı temsilde devam etti. Fransız elçisi De Brève, Eğri seferi esnasında bir müddet padişah Üçüncü Mehmed'in refakatinde bulundu. İngiliz elçisi Edward Barton ve Fransız elçisi De Brève'e sefer sırasında padişaha refakat hakkı tanınması, Osmanlı hükûmetinin bu iki hükûmete karşı beslediği dostane duygulara işaretti. Haçova zaferinden sonra İstanbul'da padişahı tebrik eden ve hükûmeti adına hediyeler sunan elçiler arasında Fransız elçisi De Brève de vardı.

Bu sırada Fransa tahtında Dördüncü Henri bulunuyordu. Kıral olmadan önce protestan olan, kırallığa geçtikten sonra katolik mezhebine giren Dördüncü Henri 1598 de meşhur «Nant fermanı» nı neşrettirmek suretiyle protestanlara mezhep hürriyeti tanıdığı sene içerisinde İspanyolları mağlûp etti. Üç yıl sürmüş olan bu harbin ilk senesinde yani Üçüncü Mehmed Haçova muharebesini kazandığı zaman, İstanbul'daki elçisi vasıtasiyle, İspanyollara karşı Endülüs müslümanlarına imdat için Osmanlı donanmasının Fransa donanması ile birleşmesini teklif etti. Bu teklif islâmiyet lehine görünmekle beraber, istenen şeye Osmanlı hükûmeti resmen iştirak etmiş olsaydı, icabında, İspanyollarla muhasım vaziyete düşebilirdi. Osmanlı hükûmeti belki bu noktayı düşündüğü için, ondan çok daha fazla ihtimalle de, Avusturya harbi ile meşgul olduğundan dolayı, Üçüncü Mehmed zamanında Endülüs müslümanlarına yardım teşebbüsünde bulunmadı.

Fransız elçisi De Brève Fransızları hakikî bir dost şeklinde gösterme gayretlerinden geri durmadı. Türklerin eskiden beri Fransızlara karşı mevcut sempatisi ve Fransız elçisinin de Osmanlı hükûmeti üzerinde uyandırdığı iyi tesir dolayısiyle, Avusturya harbi gibi mühim bir iş ile meşgul olunmasına rağmen, Fransızların iç meselelerine alâka gösterildi. 1768-1784 yılları arasında İstanbulda Fransa'yı temsil etmiş olan elçi Saint - Priest'in «Memoires sur l'ambassade de France en Turquie» isimli eserinin 201 inci sayfasında kaydedildiğine göre, elçi De Brève 1597 senesinde Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki dostluk muahedesini yenilediktan başka; Dördüncü Henri'nin dahildeki düşmanlarına karşı padişahtan yardım vaadi almıştı.

Müverrih Selânikî'nin kaydettiğine göre, bir tercümana muhtaç olmıyacak derecede türkçeyi bilen ve zahmet çekmeden konuşan elçi De Brève, Fransızlarla Fransız bayrağı altında dolaşan

tüccar gemilerinden ahidnâmeye muhalif olarak, gümrüklerde alınan vergiler hakkında hükûmet nezdinde şikâyetlerde bulunmuş ve bunun neticesinde beylerbeyine ve iskele nâzır ve eminlerine 12 nisan 1598 tarihiyle emirler gönderilmiştir. Başvekâlet arşivinde Fekete tasnifinde 2396 numaraya, Ali Emîrî tasnifi Üçüncü Mehmed bölümünde 290 numaraya kayıtlı vesikalardan öğrendiğimize göre; Trablus'ta tevkif edilen Fransız gemilerinin serbest bırakılması bunlara hizmet teklif olunmaması, bedeli mukabilinde alınacak ve gümrük resimleri ödenecek olan pamuk ipliği, pamuk, zamk, kuru üzüm, mazı ve sahtiyan gibi maddelerin ihracına müsaade edilmesi hususunda ricada bulunmuş ve bunun neticesinde Foça ve Sakız kadılıklarına emirler gönderilmiştir.

Osmanlı hükûmeti nezdindeki teşebbüslerinde Fransa lehine böyle neticeler elde eden De Brève, Cezayir korsanlarına ait teşebbüsünde de yine lehde bir netice istihsal etmiştir. Naimâ tarihinin birinci cildinin 296 ıncı sayfasında kaydedildiğine göre; 1062 senesi ağustosunda Fransa kıralı padişaha bir mektup göndermiş, Cezayir korsanlarının Fransız gemilerine zarar vermelerinden şikâyet etmiş, bu şikâyetin daha önce yapıldığını da hatırlatmış ve Fransız gemi ve sahillerine tecavüzlerin önlenmesi ricasında bulunmuştur. Bu mektupla birlikte İstanbul'daki elçi, De Brève de teşebbüse geçmiş, neticede Cezayir beylerbeyine bir emir gönderilmiştir. Bu emirde; ahidnâmeye muhalif olarak hareket edenlerin cezalandırılması, ele geçirilen malların da kimlerde ise bulundurulup iade edilmesi bildirilmiştir.

Üçüncü Mehmed zamanında Osmanlı - Fransız münasebetleriyle ilgili en dikkate değer meselelerden birisi de, Fransızların Osmanlı memleketlerinde «Cezvit» teşkilâtı kurmaları idi.

Protestanlık çıkıp da zamanla milyonlarca insan protestanlığı kabul suretiyle katolik kilisesinden ayrılınca, katolikler de kendi mezheplerinde reform yaparak protestanlığın daha fazla yayılmasını önlemek ve yeni katolikler kazanmak istediler. Bu arzudan bir takım tarikat ve dinî cemiyetler doğdu ki, Fransisken, Cezvit (Jesuite), Kapüsen (Capucin) cemiyetleri bunlardandır. Müslümanları hıristiyan yapmak ve yeni katolikler kazanmak gayesiyle kurulmuş bulunan Cezvit cemiyetlerinin esas faaliyet göstermek istedikleri sahalar, halkı katolik olan memleketler dışında kalan yerlerdi. Osmanlı memleketleri bunlar için en cazip faaliyet sahası olabilirdi. Zira halkın bir kısmı müslüman, müslümanlar dışında kalanlar da umumiyetle hıristiyan ortodokstu.

Fransız hükûmeti, Osmanlıların gösterdikleri dostluktan faydalanarak Cezvitlere karşı müsait davranılmasını temin ettiler. Evvelâ, Cezvitlerin İstanbul'da Galata'da oturmaları için Osmanlı hükûmetinin müsaadesini aldılar. Dördüncü Henri zamanında da, İstanbul'daki Cezvitlerin Fransız elçisinin himayesi altında bulunması esası kabul edildi. Bu müsaadeden faydalanan Cezvitler yalnız İstanbul'da değil Selânik, Sakız, Naksos (Nakşe), İzmir ve Atina'da da yerleşip faaliyete koyuldular. Bulundukları yerlerde propogandaya girişerek yeni katolikler kazanmak için sıkı şekilde çalışmaya başladılar.

İşte Cezvit teşkilâtı böylece faaliyetine devam ederken Floransa korsanları Sakız adasına hücum edip de buradaki katolikler onlara yardımda bulununca, Divan-ı hümâyun tarafından Sakız katoliklerine karşı şiddetli tedbirler alınacağı zaman Fransız elçisi De Brève buna müdahale ile şiddet tedbirlerini bertaraf etmiştir. Cezvit teşkilâtiyle fi'ilen ilgilenen De Brève Osmanlı devleti aleyhine bir kitap yazmış olmasiyle de dikkati çeker. Bu eserinde, haçlı seferleri biçiminde bir harekât ile Osmanlı devletinin ortadan kaldırılması işini müdafaa eden bu adamın, hükûmeti gibi zahiren dost görünüp, perde arkasında aleyhte çalışan bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

İngiltere

Osmanlı - İngiliz münasebetlerinin ilk defa Üçüncü Murad zamanında başladığı, Üçüncü cildimizin 1373 üncü sayfasında izah edilmişti. İngiltere'nin İstanbul'daki ikinci elçisi olan Edward Barton, Üçüncü Murad'ın ölümünden iki sene önce yani 1593 de vazifeye baş-

lamış. Üçüncü Mehmed'in saltanatının üçüncü yılını teşkil eden 1597 de ölmüştü. Valide Safiye Sultan'a nüfûz eden, padişah Üçüncü Mehmed'e de hoş görünmesini başaran Edward Barton'un gayretleri neticesinde, Osmanlı hükûmeti nezdinde İngilizlerin perestijleri epeyce yükselmişti. Türk ahlâk ve an'anelerini iyi anladığı ve Osmanlı sarayının o zamanki durumunu esaslı şekilde kavradığı anlaşılan Barton, yüksek makamlara iyi görünmesini başarmakla beraber içki ve eğlenceye düşkün bir kimseydi. Üçüncü Mehmed'in refakatinde Eğri seferine iştirak ettiği sırada İstanbul'da kendisine vekâlet eden John Sanderson, «Onun çok şarap içtiğini ve fena yollara saptığını, Galata'daki İngiliz elçiliğinin kaatiller, sarhoşlar, fahişeler ve kumarbazlarla dolup taştığını, bir zamanlar elçilik binasında onyedi fahişenin barındığını, fakat en sonunda elçinin bunların hepsini boğarak yalnız kendi gözdesi ile yaşadığını» yazıyor.

Edward Barton'dan sonra onun kâtibi Lello elçi oldu. Elçiliğinin resmen tasdiki 1599 yılına kadar gecikti. Bunun sebebi, her elçi yenilenişinde padişaha takdim edilmesi âdet olan hediyenin İngiltere'den gönderilmesinin gecikmesi idi. Hediyeler geldikten sonra Lello 24 cylûl 1599 günü yapılan kabul sırasında bunları takdim etti. Profesör Hâmit Dereli «Kıraliçe Elizabeth devrinde Türkler ve İngilizler» adlı eserinde, Thomas Dallam seyahatnâmesinden iktibasen hediyelerin İngiltere'den yola çıkarılışından takdimin nasıl yapıldığına ve hediyelerin çeşit ve mahiyetlerine dair uzun izahat vermekte ve hediyelerin en kıymetli ve enteresanı olan org için şu izahatı vermektedir: «Bu alet elle veya saat gibi kurularak muayyen vakitlerde çalınıyor, musiki devam ederken kuşlar ötüşüyor, kanatlarını çırpıyor, tahtadan melekler gümüş borazanlarını ağızlarına götürüyordu.»

İngiliz elçisi Lello İngiltere'ye yazdığı mektuplarının birinde Üçüncü Mehmed tarafından kabulüne dair izahat vermekte ve İngiltere'ye karşı padişahın hissiyat ve davranışına dair şunları söylemektedir: «Nihayet Majeste kıraliçenin (Elizabeth) tebaasından olan tüccarların Büyük Seryörün (padişah demek istiyor) memleketindeki işlerinden bahsetmem üzerine kendisi cevap vererek Majeste Kıraliçenin dostluğundan dolayı duyduğu sevinci ifade ile şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da onun düşmanlarına karşı muzaffer olmasını temenni etti. Sözlerinin sonunda her dileğimin yerine getirileceğini söyliyerek çıkmama izin verdi».

Osmanlı hükûmeti nezdinde İngiltere'yi on yıl müddetle temsil etmiş olan elçi Lello, İstanbul'da bulunduğu sırada şahidi olduğu hâdiselere ve Osmanlı saray ve devlet adamlarının durumlarına dair bir muhtıra hazırlamıştır. O devirdeki tarihimize dair bazı enteresan müşahede ve mütaleaları ihtiva eden bu muhtıra merhum Orhan Burian tarafından «Babıâli nezdinde Üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası» adı altında aslı ve tercümesi ile birlikte neşredilmiştir.

Elçi Lello'nun, hükûmeti adına iyi çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira Feridun Bey münşeatının ikinci cildinin 381 inci sayfasında mevcut bir ahidnâme suretinden öğrendiğimize göre; İngilizlerle aralık 1601 tarihli bir ahidnâme imzalanmıştır. Fransız ve Venediklilere verilen ticarî müsaadelerle ayniyet arzeden bu ticarî ahidnâme gereğince İngilizler Türk limanlarında ticaret yapabilecekleri gibi, Felemenk tüccarları da İngiliz bayrağı altında bu haklardan faydalanacaktı.

Rusya

Bu cildimizde 1263 üncü sayfadaki «Don - Volga kanalı teşebbüsü» kısmında ve 1376 ncı sayfada izah edildiği üzere; Onaltıncı asrın ikinci yarısından sonra Rusya artık kuvvetli bir devlet olma yolunda adım adım ilerlemekte ve mütemadiyen genişlemeye çalışmaktaydı. Kendisini henüz Osmanlı İmparatorluğuyle başa çıkacak kudrette görmediğinden, esas itibariyle, mühim bir çatışmaya meydan vermeden genişleme plânını yürütmeye uğraşıyordu. Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed devirlerinde Osmanlıların uzun ve yıpratıcı harplerle meşgul olmaları Rusların çok işine yaramaktaydı. Bu sayede, endişeye kapıl-

madan, hem Asya'ya doğru genişlemeye gayret etmekte, hem de aldıkları yerlerde kuvvetle yerleşmenin çarelerini araştırmakta idiler. Meselâ bu cümleden bir hareket olarak, Volga üzerindeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek gayesiyle, vaktiyle Osmanlıların kanal kazdığı bölgede 1589 da Trazitzin, yani bugünkü Stalingrad şehrini kurmuş ve buraya Kazakları yerleştirmişlerdir.

Ruslar Hazar boyuna ve Kafkasya'ya doğru ilerlemek isterken Kazakları bir tecavüz vasıtası halinde kullanıyorlardı. Onaltıncı asrın sonlarından itibaren Osmanlı - Rus münasebetleri cümlesinden olarak, iki devlet arasında elçiler gidip geldikçe, birçok defalar, Türklerin, Kazak tecavüz ve soygunlarından, hududa yakın yerlerde yapılan kaleler işinden şikâyet ettikleri; Rusların da Kırım tatarlarının hücumlarından dert yandıkları görülmektedir. Osmanlı devleti, Rusların, Kazan ve Astrahan hanlıklarını ortadan kaldırışını da hazmedemediğinden, Osmanlı şikâyetleri arasında bunların da önemli bir yer tuttuğu müşahede edilir. Nitekim, Üçüncü Murad'ın son zamanlarında 1592 yılında İstanbul'a gelen Podjaciy adındaki Rus elçisinden; Terek nehri boyunda yapılan dört kalenin yıkılması, Kafkasya'da eşkiyalık hareketlerinde bulunan Kazakların tedibi, Rusların Kazan ve Astrahan'dan çekilmeleri istenmişti. Bu isteklere karşı Rus çarının cevabı eskilerinden farklı değildi. Oyalama hareketlerinde bulunup yumuşak görünmek suretiyle plânlarını tatbikten geri kalmıyor Ruslar, daha önce de söyledikleri gibi Terek boyundaki kalelerin yıkılacağını tekrarlıyor, Kazakları başıboş eşkiya addederek onların hareketlerinden mes'ul olmıyacağını bildiriyor, Kazan ve Astrahan hanlıkları için de buralardaki müslüman halkın dinlerine dokunmıyacağı vaadında bulunuyordu. Tabii bu cevap ve vaadlar birer oyalama hareketinden başka bir şey değildi.

Hammer'in kaydına göre (C: 7, S: 172); 1593 yılı baharında İstanbul'a gelen yeni bir Rus elçisi ile bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma, Kırım Tatarlarının Rusya'ya, Kazakların da Osmanlı toprağına hücum etmemeleri esasını ihtiva etmekteydi.

Üçüncü Mehmed tahta geçtiği zaman padişahın cülûsunu tebrike gelen elçiler arasında Rus elçisi de vardı. Hammer'in bildirdiğine (C: 7, S: 210) göre; Rus elçisi İstanbul'a geldiği sırada, yine padişahın cülûsunu tebrikle vazifeli elçilerden İran elçisi Zülfikâr da Osmanlı hükûmet merkezinde bulunuyordu. Rus elçisi, Gürcistan beylerinden Aleksandre ile Simon Han'ın aralarını bulmak vesilesiyle İran elçisi Zülfikâr ile birlikte Gürcistan'a gitmek istedi. Lâkin Osmanlı hükûmeti, Rusların Türkler aleyhine birleşebileceği düşüncesiyle buna müsaade etmedi. Osmanlı hükûmeti böyle bir tahminde bulunmakta, Gürcülerle birleşmeseler bile oralarda bir karışıklık çıkarmalarından endişelenmekte haklıydı. Zira, Rusların Kafkas sınırlarında rahat durmadıklarına dair bazı misaller mevcuttu. Başvekâlet arşivinde 74 numaralı Mühimme defterinde 106 sıra numaralı Ağustos 1596 tarihli hükümden öğrendiğimize göre; Kafkasya'da ve Çerkes vilâyetlerinde yavaş yavaş yerleşmek siyasetini güden, ilk defa Terek nehri boyunda, ondan sonra Şamhal ülkesinde Koyun-suyu denilen yerde birer ağaç kale inşa edip, bu faaliyetleri müteakip Dağıstan beyleri ve Aleksandre Han ile el altından birleşmeğe ve o bölgede tahrikât yapmaya çalışan Ruslara karşı; Şirvan beylerbeyinden müteyakkız bulunması ve Şirvan vilâyetindeki 12 kaleyi tahkim etmesi istenmektedir. Selâniki tarihinin basılmamış kısmının 171 inci sayfasında da bu hususa dair bir miktar malûmat mevcuttur. 1596 senesi yazından itibaren en az üç sene kadar Şirvan valiliğinde bulunmuş olan Yemişci Hasan Paşa, Hazar denizi kıyılarında tahkimat yapan ve bu arada kızılbaşlardan da yardım gören Ruslara hücum etmiş, onlara mühim miktarda zayiat verdirmiş ve hattâ esir ettiği kimseler arasında bulunan ileri gelen reislerini İstanbul'a göndermiştir. Şirvan valisi vezir Yemişci Hasan Paşa'nın bu icraatı 1598 senesi mayısının ortalarına rastlamaktadır.

Üçüncü Mehmed zamanında dahili vaziyet hiç te iyi değildi. Kanuni Süleyman'ın son zamanlarından itibaren devlet bünyesine girmeye başlıyan hastalık mikroplarının yaptığı tahribat, bu hükümdar devrinde tam mânasiyle meydana çıkmış, yani hastalık artık gözle görülür ve elle tutulur bir hal almıştı. Buna rağmen devşirme vezirlerin para ve mevki hırsları yine bitip tükenmediği, bozuklukları düzeltici çarelere başvurulmadığı, ayrıca harpler de devlet bünyesini sarsmakta devam ettiği için hastalık da ilerlemekte devam eylemiştir.

Üçüncü Mehmed devrinin dahili hadiselerinin en başında Celâli ve Sipahi isyanları gelir. Celâli isyanlarının sebeplerine ait verdiğimiz izahat, sadece Üçüncü Mehmed devrinin değil, ondan önceki devrin dahili meselelerinin de tahlili, bir aynası yerine geçecektir.

Üçüncü Mehmed devrinin nazarı dikkati celbeden taraflarından birisi, kadın nüfuzunun fevkalâde artmış olmasıdır. Bir çok defalar padişahın kudretinin üstüne çıkan kadın nüfuzunun esas temsilcisi valide Safiye Sultan'dır. Bir çok tayin ve azillerde rol oynayan Safiye Sultan, yalnızca memleketin dahili işlerine değil, harici siyasetine de tesir eden bir şahsiyet idi. İlâve halinde verdiğimiz «Safiye Sultan» başlıklı kısımda, Üçüncü Mehmed devrinin dahili ve harici bir takım meselelerin izahını bulmak mümkün olduğu cihetle, ayni şeylerin tekrarına elbette lüzum yoktur. Yalnız burada kadın nüfuzu ile ilgili başka bir hadise olan Kira kadın meselesinden bahsedilecektir.

Kira kadının öldürülmesi

İkinci Selim zamanından beri bazı yahudiler Osmanlı sarayına nüfûz etmişti. İkinci Selim devrinde nüfûz sahibi yahudilerin en kuvvetli mümessili Josef Nassi idi. Bu hükümdarın zevcesi Nurubânu Sultan'ın aslen yahudi olması, yahudi nüfûzunun Üçüncü Murad devrinde de devamına, onun istihdam ettiği bazı kimseler vasıtasiyle de Üçüncü Mehmed zamanına intikaline âmil olmuştur. Üçüncü Murad zamanında sarayın kilarcısı olan Kira (veya Kera) adlı yahudi kadın, o zamandan itibaren nüfûz tesis etmiş ve Üçüncü Mehmed'in saltanatı sırasında daha kudretli hale gelmişti. Kira kadın, valide Safiye Sultan'ın en mühim âletlerinden birisiydi. Valide Sultan rüşvetlerinin bir kısmını bu yahudi kadını vasıtasiyle temin etmekteydi. Bir irtişa ve entrika vasıtası halinde Safiye Sultan'a istinat eden Kira kadın muazzam servet biriktirmişti. Oğluna her istediğini kolaylıkla yaptıran Valide Sultan bu yahudi kadına haraç defteri bile verdirmişti. Bir mıntıkanın vergisini tahsile yarıyan bu defterler kanun mucibince mühim hizmet ifa eden sipahilere verilirdi. Kira kadın vergi defterlerini para mukabilinde satmakta ve böylece çifte kanunsuzluk işlemekteydi. İstanbul gümrüğünü iltizama alacak kadar servet biriktirmiş olan Kira Kadın, sipahilerin iddiasına nazaran, iltizam mukabilinde kalp ve mağşuş para sürülmesine âmil olacak kadar suistimali ileri götürmüştür.

Bu son halleri nihayet bardağı taşırmış ve sipahilerin başkaldırmasına sebep olmuştur. Müverrih Selânikî'nin bildirdiğine göre; 1008 yılı (1599) recec ulûfesi (Karaçelebi-zâde ile Naimâ'ya göre 1009 yılı) dağıtıldığı zaman sipahiler, ulûfe arasında kalp paraları görünce hemen ayaklanmışlar ve önce sadaret dairesine ilerleyip oradan da şeyhülislâm kapısına gitmişlerdir.Müverrih Selâniki'nin ifadesiyle, şeyhülislâm Sunullah Efendiye: «Bize verdikleri fasit-ü kâsit akçe ile aldığımız mekûlat helâl olur mu? Yahudiyye Kera Karı gümrükleri iltizam etmiştir ve bu kalp akçe cümle anındır, biz anı katlederiz» demişler ve bunun için fetva istemişlerdir. Şeyhülislâm ise: «Zimmiyenin katli şer'an caiz değildir, amma şehirden taşra sürülsün gitsin» cevabını vermiştir. Fakat askerler gazap halinde bulunduklarından ileri geri konuşmuşlar, şeyhülislâmın, «bir istida yazın ben padişah hazretlerine göndereyim» sözüyle de ikna olmamışlar, bunun üzerine doğruca sadaret kaymakamı Halil

Paşa'ya gitmişlerdir. Üçüncü Murad'ın kızlarından Fatma Sultan'ın kocası olan Halil Paşa nihayet vaziyeti padişaha arzetmiştir. İngiliz elçisi Lello muhtırasında kaydettiğine (Orhan Burian neşri S. 47) göre; sipahiler o sırada sarayın önüne kadar gelmişler ve «Yahudi kadının başını istedikleri gibi ayrıca da annesini devlet işlerine karıştırmamasını» dilemişlerdir. Padişah ve bilhassa Valide Sultan, Kira kadını korumanın imkânsızlığını görerek kendisini buldurmak üzere etrafa adamlar salmışlardır. Onu bulanlar bir semerli beygire bindirerek sadaret kaymakamına getirmişler, kadın, Halil Paşanın yanına gitmek üzere merdivenlerden çıkarken kendisini gören sipahiler derhal hançerliyerek öldürmüşlerdir. Bununla da hınçlarını alamadıklarından bacağına bir ip bağlıyarak Atmeydanına kadar sürükleyip bırakmışlar, ertesi gün de ayni şekilde Kira kadının oğullarını bulmuşlar, bu arada küçük oğlu islâmiyeti kabul ettiğinden kendisine dokunulmamış, büyüğü ise aynen annesinin akibetine uğramıştır.

Kira kadın ve oğlunun cesedi Atmeydanında bir kaç gün kalmış, nihayet kokusundan herkes mutazarrır hale gelince, Selâniki'nin kaydettiğine nazaran, cesetler sipahiler tarafından oraya yığılan odunlar üzerine konularak yakılmıştır. Fakat İngiliz elçisi Lello bu noktayı şöyle anlatmaktadır: «Ben cesetleri orada yerde yatar gördüm. Fakat kadını köpekler hemen hemen tamamen yemiş, el ve ayak tabanlarından başka bir tarafını bırakmamışlardı. Bir elini demek istiyorum; Çünkü öbürünü sipahilerden biri kesmiş ve kazasker, yani Anadolu baş kadısının kapısına mıhlamıştı. Bu adam mevkiine ancak bir kaç gün önce, yahudi kadının Valide Sultan nezdindeki itibarı sayesinde kayırılmıştı. Elin üstüne de şu kelimeler yazılı bir kâğıt mıhladılar: "ya mevlâna. (o sırada Anadolu kazaskeri Mevlâna Ahi-zâde Abdülhalîm Efendi idi) şimdiye kadar nice defa öptüğün eli bir defa daha öp!" Üstünü, velinimeti olan kimselerin elini öpmek bu memlekette âdettir. Yahudinin oğlunun cesedini köpekler yemediler. Buna çok şaşıldı. Şehir köpek doludur; etrafta dolaşır, fakat evlere hiç sokulmazlar; bunlara ancak hayrattan bakılır. Bu kadının ve oğlunun ölümüne yalnız hıristiyanlarla Türkler değil, kendi milleti yahudiler de çok sevindiler. Çünkü kadın çok fena ve kibirliydi. Valde Sultan'dan gördüğü teveccüh ve itibar sayesinde dilediğini ister olmuştu. Valde Sultan bu dedikoduları çıkaranlardan biri olduğuna kanaat getirdiği damadı Halil Paşadan intikam almayı aklına koymuştu. Oğlu yüce Türke (padişah) o derece tesir etti ki paşa azledildi; mevkii de yine Valde Sultan vasıtasiyle, Hafız Ahmed adında bir harem ağasına tevcih edildi».

Nadajlı meselesi

Üçüncü Mehmed zamanında, o devir Türkiyesinde fikir meselelerine karşı takınılan tavrı gösteren enteresan bir hadise cereyan etti. Bu hadise; Nadajlı Sarı Abdurrahman adlı bir müderrisin idamıdır. İkinci cildimizin 870 inci sayfasında anlattığımız «Kaabız meselesi»ne benzeyen bu hadisenin kahramanı olan ve Nadajlı nâmi ile tanınan Sarı Abdurrahman, o sırada, İstanbul'da Behram kethüda medresesinde hâriç payesiyle müderris bulunuyordu. Nadajlı'nın fikirleri Molla Kaabız'ınki gibi değildir. Kaabız, «Hazreti İsa Hazreti Muhammed'den efdaldir» davasında bulunmuştu. Tarihlerimize intikal edebilen mahdut bilgiye nazaran, Sarı Abdurrahman'ın ise materyalizme kaçan fikirler taşıdığı anlaşılmaktadır. Bir ilim ve fikir adamı olduğundan şüphe edilemiyecek olan Nadajlı 26 ekim 1602 (10 cemaziyülevvel 1011) günü Divan-ı hümayunda Anadolu ve Rumeli kazaskerleriyle münazaraya benzer bir muhakemeyi müteakip «mülhid ve zındık» töhmeti ile idamına hükmedilmiştir. Muhakemeden sonra sadaret kaymakamı Tırnakcı Hasan Paşa bu hükmün sebebini sorduğu zaman, Anadolu kazaskeri Hoca-zâde Esad Efendi ona şu mektubu (Nâima tarihi c:1, S: 326) yazmıştır:

«Benim sultanım; Nadajlı hususu sual buyrulmuş, böyle zındık görmedim: haşr-ü neşir ve Cennet ve cehennemi ve sevab-ü ikabı bikülliye inkâr edip "yeri ve göğü yaratan Allahın kudreti, bu yer ve gök gibisini yaratmağa yetmez mi? evet yeter; o, her şeyi bilen yara-

tıcıdır" — Naimâ'da tabiatiyle âyetlerin Arapça aslı kaydedilmiştir — nass-ı kerimine ne dersin? dedim, kadirdir lâkin vukua gelmez dedi. Bu kârhaneye zeval ihtimali yoktur dersin, "yerin ve göklerin başka bir arza ve başka göklere döneceği ve bir ve kahhar olan Allahın huzuruna çıkmak için, kabirlerinden kalktıkları gün" ve "Cenab-ı Hakkı, ona lâyık olan derecede takdis ve tesbih etmediler; kıyamet gününde bütün yer onun avucunun içinde ve gökler ise, toplanmış bir tomar gibi, sağ elinde olacaktır; Allah nakiselerden uzak ve müşriklerin ibadette şerik kıldıkları şeylerden yüksektir" nususuna ne dersin dedim, tevili ve tevcihi vardır, murad yine bu inşada olan ahvaldir dedi. "İnsanların pervaneler gibi dağıldığı, dağların pamuk gibi atıldığı gün" ne demektir? dedikte: dağlar gibi adamlar âlemde perişan olurlar demektir, dedi. Ve daha çok nusus-ı kaviyye ile şüphe-i rediyesin izâle ve kabûl-i Hakka imâle kasteyledik, mecal olmadı, bu mertebe zındıktır. Kusur aklında eğerçi şüphe yok feemma daire-i tekliften hâriç olacak kadar mecnun değil idi. Zu'numca hayli idare-i bahs eyledi. Mecnun te'vili nususa kaadir olmaz. Zındığın ise badelahz tövbesi makbul olmayup bilâ te'hir katli vâcip olmakla şer'i şerif mucibince katline hükmolundu; hazretiniz hazır olsanız kendi elinizle katli câiz idi. Kendi zu'mu fâsidince dünya belâsından halâs oldu: müslimîn dahi elinden ve din-i islâm dilinden halâs buldu».

Şehzâde Mahmud'un idamı

Tahta çıkarken 19 erkek kardeşini öldürtmek suretiyle, bu bakımdan Osmanlı tarihinde fena bir rekor kırmış olan Üçüncü Mehmed, hayatının sonlarına doğru elini evlât kanına bulaştırdı.

Üçüncü Mehmed ve Birinci Ahmed zamanında hayatta olan Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde, Şehzade Mahmud'un idamına ait yarım ilâ en çok bir sayfalık malûmat mevcuttur. Bu malûmata göre, şehzâde Mahmud, makûl bir sebep mevcut değilken, hemen hemen günahsız şekilde ölümün kucağına itilmiştir.

Peçevî, Kâtip Çelebi, Hasan Beyzâde ve Solak-zâde'nin eserlerinde, Şehzâde Mahmud'un bir şeyh ile mektuplaştığı, bu şeyhin yaptığı bir takım tahmin ve hesaplar neticenin de şehzâdenin yakında tahta cülûs edeceğini haber verdiği anlatılır. Mezkûr müellifler daha fazla tafsilât vermemekle beraber, şeyhin yaptığı şeyin; inançlarla ilgili indî bir hesaptan ileri gitmediği anlaşılmaktadır. Zaten Peçevî'nin bunu anlatırken, şehzâde'ye, yakında tahta geçeceğini yazmış olan şeyhin, padişah için de «fenâ irâs ider tılsımat» yapan bir kimse olduğunu kaydetmiş bulunması, işin mahiyetini biraz daha teşrihe yaramaktadır. Demek ki gayet kolaylıkla şahısların tesiri altında kalan hükümdar, indî fikir ve tahminlere, tılsım gibi müspet olmıyan şeylere de inanan bir kimsedir.

O sırada 16 yaşında bulunan Şehzâde Mahmud'un şeyhle muhaberesine ait kâğıtlar Darüssade ağası Abdülrezzak Ağa tarafından padişaha ulaştırılmış, 19 kardeşinin kanı ile lekelenen tahtına dört elle sarılmış olan Üçüncü Mehmed ise, derhal şehzâdenin ve kendisi ile ilgili kimselerin öldürülmesini emretmiştir. Bunun üzerine zavallı şehzâde bir kaç günlük hapsi müteakip öldürülmüş (7 haziran 1603), daha sonra da şehzâdenin annesi, şeyh ve şeyh ile şehzâdenin muhaberesinde vasıtalık eden kimseler denize atılmak suretiyle hayatlarına son verilmiştir.

Şehzâde Mahmud'un ateşli ve kendisinden epeyce şeyler ümit edilen bir genç olduğu anlaşılmaktadır. Müverrih Peçevî, Sadrazam Hafız Ahmed Paşa'nın padişah Birinci Ahmed'den, kendisinin de sadrazamdan dinlemiş olduğunu beyan suretiyle kaydettiğine göre: Celâli isyanları sırasında mağlûbiyet haberleri İstanbul'a ulaşıp ta Üçüncü Mehmed yemek ve içmekten kesildiği zaman Şehzâde Mahmud, babasına: «Padişahım beni gönder; askere serdar olayım, hepsinin hakkından geleyim» dermiş. Ondan iki yaş kadar küçük olan Şehzâde Ahmed ise ağabeysine: «böyle şeyler söylememesini, zira bu sözler karşısında padişahın huzursuzluk duyduğunu ihtar eder, fakat hamiyetinin fazlalığı dolayısiyle bu ihtarlar ona tesir etmezmiş».

Şehzâde Mahmud'un idamına dair en fazla malûmatı veren Peçevî bile, valide Safiye Sultan'ın bu mesele ile ilgisine dair bir şey kaydetmez. Halbuki İngiliz elçisi Lello'nun muhtırasında anlatıldığına göre, her işe karışan Safiye Sultan buna da karışmıştır. Lello, Osmanlı müelliflerinden daha fazla ve farklı bilgi verdiği ve yabancı bir müşahit olarak bir takım mülâhazalar da serdetmiş olduğu cihetle, onun bu meseleye dair yazdıklarının önemli kısmının aynen naklinde fayda mülâhaza edildi.

«Şehzâde, yani en büyük oğlu, onsekiz ondokuz yaşlarına gelmişti. Babasının, büyük annesi ihtiyar sultan tarafından tamamen sevk ve idare edildiğini, Valde Sultan'ın servet toplamaktan başka bir şey düşünmediğini gördükçe üzülüyor, şikâyet ediyordu. Bundan çok kere annesine de dert yanardı. Babasının karısı olan bu genç sultan, Valde Sultan tarafından sevilmezdi. O da keder duyuyor, fakat bu derde bir care bulamıyordu. Bir şeyh veya falcıya başvurmayı düşündü (bu milletin böyle şeylere itikadı çoktur). İstediği de: gelecek hükümdarın oğlu mu olacağını, şimdiki hükümdar kocasının ne kadar yaşayacağını öğrenmekti. Sorduklarına cevap yazıyla geldi. Fakat haberci hata ederek bunu, genç sultana vereceğine ihtiyar sultana verdi. O da açınca içindekilerin gelinine hitaben yazıldığını, altı ay geçmeden oğlunun hükümdar olacağını bildirdiğini gördü. Fakat bunun ne suretle babasının ölümüyle mi yoksa tahttan indirilmesiyle mi gerçekleşeceği söylenmiyordu. Valde sultan bu işte hemen bir hıyanet sezdi. Hükümdar oğlunu kışkırttı, o da şüpheye düştü (bunlar bir kere kıskançlığa kapıldılar mı yüreklerinde merhamet kalmaz), oğlunu çağırttı, bu mesele üzerine onu sorguya çekti. Halbuki annesinin yaptıklarından onun hiç haberi yoktu. Sorguya çekildiği sırada, itiraf ettirmek için yere yatırıp âdetleri üzere, ayaklarına karnına vurarak döğdüler. Hapse attılar, iki gün tuttuktan sonra tekrar döğdüler. Hapse attılar, her seferinde 200 sopa vurdular. Fakat kendisinden bir şey öğrenemediler. Bunun üzerine annesi çağırılıp sorguya çekildi. Oğlunun istikbalini öğrenmek için bir şeyhe başvurduğunu; fakat kocasının tahttan olmasını, bir zarar görmesini hatırından geçirmediğini, ona bağlılığının büyük olduğunu hararetle temin etti. Fakat bu sözler hükümdarı, hususiyle Valde Sultan'ı, hiç ikna etmedi. Vakit geçirilmeden o gece, bu işte alâkalı olduğu tahmin edilen otuz adamiyle beraber, diri diri çuvala konup denize atıldı. Bundar sonra hükümdar oğluna ne yapması lâzım geldiğini tâyin etmek üzere bir meclis topladı. Fakat bu meclise Yemişçi ile Şeyhülisâmı çağırdı. Ötekiler çağrılır ve mesele duyulursa askerlerin ayaklanıp kendini tahttan indirmelerinden şüpheliydi. Çünkü oğlunu pek seviyorlardı: çok yakışıklı, çok kabiliyetli bir gençti; babası ise, âdi ve korkak, çocuklar gibi annesi tarafından idare edilmeye razı diye hiç sevmiyorlardı. Bu mecliste şeyhülislâm, şahit ve isbat bulunmaksızın öldürülmesi câiz olmıyacağı fikrindeydi. Bununla beraber, ancak ölümüyle babasının huzur bulacağını görerek, babanın her an hayatından korkup endişe içinde yaşamasındansa oğlun canından edilmesine fetva verdi. Delikanlı alçakça boğuldu ve gizlice gömüldü. Fakat babasının ölümünden sonra, şimdiki hükümdar kardeşi, gömülü olduğu yere güzel bir türbe yahut mezar yaptırarak ona saygısını gösterdi».

Üçüncü Sultan Mehmed'in ölümü

Tahta geçtiği zaman Avusturya harbini devam eder bulan, saltanatı boyunca da bunun devamına şahit olan Üçüncü Mehmed, ayrıca Anadolu'da Celâli, İstanbul'da sipahi isyanlarına da şahit olmuş bulunuyordu. Yani devlet mütemadi şekilde mücadele ile meşguldü. Avusturya harbi ve isyanlarla uğraşmak yetişmiyormuş gibi son zamanlarda bir de doğuda İranlılarla çarpışmak mecburiyeti hasıl oldu. Yemişçi Hasan Paşa'nın idam edildiği günlerde, İran hududunda bazı hadiseler cereyan ettiğine dair ilk haberler İstanbul'a ulaştı. Bunun üstünden bir aylık zaman geçmeden, Trabzon'da bulunan Saatçı Hasan Paşa ile Revan ve Nahcivan beylerbeyi Şerif Paşa'dan alınan mektuplardan, İran hükümdarı Şah Abbas'ın 1590 İstanbul muahedesi (Ferhad Paşa sulhü) ni bozarak tecavüze geçip Tebriz'i zaptettiği (vak'a-

ların insicamının bozulmaması için yeni İran harbi Zitvatorok muahedesinin imzasından sonra anlatılacaktır) öğrenildi. Böylece Üçüncü Mehmed, harbin birisi devam ederken, mühim bir devletle başlıyan yeni muharebenin de memleketin menfaatleriyle mütenasip bir neticeye ulaştırılması mes'uliyetiyle karşılaşmış oldu.

İranlıların sulhü bozarak tecavüze giriştiklerine dair haberin İstanbul'a ulaşmasından onbeş yirmi gün kadar sonra padişah Üçüncü Mehmed'in hastalandığının dördüncü günü öldü (22 aralık 1603). Osmanlı müverrihleri padişahı ölüme götüren hastalığın ne olduğunu bildirmezler. İngiliz elçisi Lello ise hastalığın taun olduğunu söylemektedir.

Öldüğü sırada 38 yaşının içinde bulunan Üçüncü Mehmed'in saltanat müddeti 8 sene 10 ay 25 gün tutmaktadır. Kendisi sancağa çıkarılan şehzâdelerin sonuncusudur. İlk hocası olan Manisalı İbrahim Câfer Efendi'nin ölümünden sonra Haydar Efendi ve Pîr Mehmed Azmi Efendi'den ders görerek yetişmiş, tahta geçtiği zaman babasının hocası Sadeddin Efendi'yi padişah hocası olarak istihdama devam eylemiştir.

Babası Üçüncü Murad, Osmanlı padişahları arasında en çok çocuğa sahip bir hükümdar olarak nazarı dikkati celbetmekle beraber, büyük oğlu Mehmed için Haziran 1582 de fevkalâde bir sünnet düğünü icra ettirmiş olmasından, bu çocuğuna fazla düşkünlük gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Üçüncü Murad'ın, bu oğlunu eğlendirmek için Boğaz istihkâmlarından 200-300 pâre top attırdığına dair bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Bu vaziyete göre, oğlunun yetişmesine ihtimam gösterdiğinden de şüphe edilemez. Maamafih kendisinin bilhassa edebî kültürünün iyi olduğu görülmektedir. Bir çok Osmanlı padişahı gibi şair olan Üçüncü Mehmed «Adlî» mahlası ile şiirler yazardı.

Zamanındaki tarihçilerin belirttiğine göre; Üçüncü Mehmed, halim, vekarlı ve sakin tabiatlı idi. Hadiselerin tetkiki de Osmanlı müverrihlerinin bu hükümlerini teyid etmekle beraber, onun ondokuz kardeşi ile bir evlâdının canlarına kıyıp günahlarını yüklendiği de unutulmamalıdır. Hazreti Peygamberin ulu adının

Üçüncü Mehmed
(Le Theatre D'Honneur de Plusieurs Princes Anciens et Modernes isimli onyedinci yüzyıl başına ait bir eserden)

her söylenişinde ona hürmeten ayağa kalkacak ve beş vakit namazını hiç bir zaman ihmal etmiyecek kadar dindarlığı da kardeş ve evlât katilliği ile tam bir tezat teşkil etmektedir.

Şahsiyeti bakımından Üçüncü Mehmed'in üzerinde en çok durulması icap eden tarafı, muhakkak ki, onun çabuk tesir altında kalan ve müstereddit bir hükümdar oluşudur. Makbul olmıyan bu hususiyetlerini, icraatındaki bir çok hadisede bizzat müşahede eylemek mümkündür. Osmanlı tarihinde vezir ve saray kadınlarının tesiri altında kalan müteaddit hükümdar zikretmek mümkünse de, yaşının olgunluğuna rağmen, Üçüncü Mehmed derecesinde annesinin tesiri altında kalan ikinci bir padişah zikredilemez. Haris ve mürtekip bir kadın olan valide Safiye Sultan, icabında oğluna, verdiği emirleri bile geriye aldırmıştır.

Babası Üçüncü Murad gibi zevk-ü sefaya düşkün olmamakla beraber muktesit olmadığı da anlaşılmaktadır. Zira, hatt-ı humayunları arasında bir tanesi (Topkapı arşivi E. 7043) nde onun gözdelerine büyük masraflar yaptığının; hazine kethudası Osman Ağanın 1602 senesinde tuttuğu dört aylık bir masraf

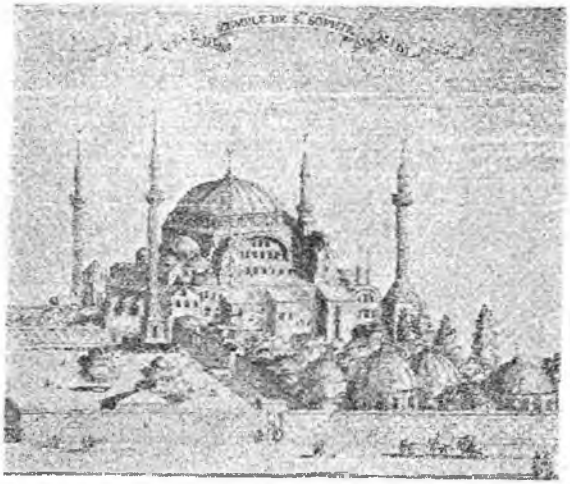

Ayasofya cami'inin ve etrafının onyedinci yüzyıl sonlarındaki halini gösteren bu resmin sağ tarafında görülen ağaçlar içindeki kubbeler soldan itibaren, Şehzadelere, Üçüncü Murad'a, İkinci Selim'e ve Üçüncü Mehmed'e ait türbelerdir. (Grelot'nun. Relation d'un voyage de Constantinople. adlı eserinden).

defteri de, Üçüncü Mehmed'in harcadığı paraların kabarıklığını ispat eden delillerdir. Eğri seferine çıkma işi hariç, annesinin fikir ve arzularına karşı devamlı şekilde uysallık gösteren Üçüncü Mehmed'in, valide Sultan'ın irtikâbından haberdar olmaması tasavvur edilemez. Onun büyük servetler biriktirmesine rağmen Mısır'da Menufiye'de Beni Nasr nahiyesinde geniş arazi temlik etmesi ve Nahcivan ve Halep'te paşmaklık haslar tesis eylemesi, tesirinde kalmış olduğu annesine karşı hissettiği bağlılığın derin ve devamlı olduğunu gösteren misallerdendir.

Osmanlı padişahlarının kazandıkları büyük meydan muharebelerinin sonuncusu olan Haçova meydan muharebesi, Üçüncü Mehmed'in huzuru ile kazanılmak dolayısile kendisine «Eğri fatihi» denmekle beraber Onun zamanında imparatorluğun inhitatı, babası devrindekinden daha fazla şiddetlenmiştir.

İlerde görüleceği veçhile Üçüncü Mehmed Ayasofya cami'i yanına defnedilmiştir. Türbesi sonradan oğlu Birinci Ahmed tarafından aynı cami yanında

Üçüncü Mehmed (1595 - 1603) zamanındaki hükümdarlar

(İlâve : 113)

★

Avusturya : İkinci Rudolf → — →.

Fransa : Dördüncü Henri → — →.

İngiltere : Birinci Elizabeth → —1603.

Rusya: Birinci Fedor (İvanoviç) → — 1598, Boris Godunov 1598 — →.

Lehistan : Üçüncü Zigismund (Vazâ) → — →.

İsveç : Zigismund 1592 - 1600, Dokuzuncu Şarl 1600 — →.

→

İspanya : İkinci Filip → — 1598, Üçüncü Filip 1598 — →.

Portekiz : Birinci Filip (İspanya kıralı İkinci Filip) → — 1598, İkinci Filip (İspanya kıralı Üçüncü Filip) 1598 — →.

Papalar : Sekizinci Kleman 1592 - 1605.

İran: Birinci Abbas → — →.

Özbek hanları : İkinci Abdullah (Seybâni ailesinden) → — 1598, Abdülmümin (Seybani ailesinden) 1598-1599, Baki Mehmed (Canbey ailesinden) 1599 — →.

bulunan İkinci Seliminkinin yakınına inşa ettirilmiştir. Halen Ayasofya Cami'i yanındaki türbeler avlusuna yanan adliye sarayı (şimdi parktır) tarafında cadde üzerinde bulunan kapıdan girilince, soldaki ilk türbe, Üçüncü Mehmed'inkidir. Mimarı Dalgıç Ahmed Ağa olan bu türbenin tamamlanış tarihi 1604 den sonraya gelmektedir.

Sekiz köşeli çifte kubbeli olan Üçüncü Mehmed türbesi de evvelce yapılmış olan İkinci Selim ve Üçüncü Murad'ınki gibi mermerle kaplıdır. İç kubbe mermerden sekiz sütuna yarım kemerlerle, dış kubbe ise ana duvarlara bindirilmiştir. Kubbelere, türbenin giriş kapısı solundaki helezonî merdivenle çıkılır. Bu iç ve dış kubbeler arasında iki metrelik bir boşluk vardır ve bu yer dış kubbe üzerine açılan dört pencere ile aydınlanır. Türbenin içini aydınlatan pencereler ise her cephede üç sıra halinde ve ikişer tanelidir. Türbenin, az evvel tarif ettiğimiz cadde tarafında bulunan uzunca bir kitâbesinden başka giriş kapısı üzerinde de, bir diğeri, şu bulunmaktadır:

Ruh-u pak-i hazret-i Sultan Mehemmed Han için
Farz-ı ayn oldu duası Şam-u seher her saliha
Daima firdevsi âlâda meşamı canına
İrişe gülizar-ı kutsiyetten muattar rayiha
Azmi firdevs ettiğine hakima tarihtir
Okuyun Sultan Mehmed için Fâtiha

Üçüncü Mehmed türbesinin içi yanındakilere nazaran daha sadedir. Burada, alt sıra pencerelerin yukarısında, bütün türbeye dolanan ayet yazılı çini panolardan başka duvarları süsliyen diğer düz, muhtelif renkli ve çiçekli çiniler de bulunur. Kubbede aynı merkezli iki daire içine çepçevre ayetler yazılmıştır. Kemerlerle, kubbe kasnağı arasında muhtelif daireler içinde ve yeşil zemin üzerine altınla yazılı isimler bulunur. Bir de giriş kapısının üstünde türbenin içine bakan parmaklıklı balkonu vardır.

Türbeye, sonradan Üçüncü Mehmed'in hasekisi ve Birinci Ahmed'in valdesi olan Handan Sultan da gömülmüştür. Bilâhare Birinci Ahmed'in şehzadeleri, hemşireleri ve Üçüncü Murad'ın kızları da buraya defnedilmiştir. Üçüncü Mehmed'in türbesi bu sonradan gelenler için bir çok tâdil ve ilâvelere uğrıyarak şekli aslisini biraz kaybetmiştir. Bu arada Barok stili saçak ve kapı da konarak dış görünüşünün klâsik karakteri kapatılmıştır.

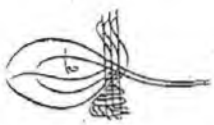

Birinci Ahmed'in tuğrası

BİRİNCİ AHMED

★

Birinci Ahmed'in cülusu — Avusturya harbinin devamı — Zitvatorok muahedesi — İranlılarla harp — Canbolat-oğlu isyanı — Kalender-oğlu isyanı — Donanmanın Akdenizdeki faaliyeti.

★

BİRİNCİ AHMED

Babası : Üçüncü Mehmed
Annesi : Handan Sultan
Doğduğu tarih : 18 nisan 1590
Padişah olduğu tarih : 21 aralık 1603
Ölümü : 22 kasım 1617

Bilinen zeveleri : Mahfiruz Sultan, Mahpeyker (Kösem) Sultan.

Çocukları : Bayezid, Süleyman, Kasım, Osman (padişah olmuştur), Murad (padişah olmuştur), İbrahim (padişah olmuştur), Mehmed, Selim, Hüseyin, Hanzâde (Bayram Paşa sonra Nakkaş Mustafa Paşa zevcesi), Zeynep, Ayşe Sultan (birbirini takiben Hafız Ahmed Paşa, Hasan Paşa, Canbolat-zâde Mustafa Paşa, Ahmed Paşa zevcesi), Atike Sultan (birbirini takiben Cafer Paşa, Koca Kenan Paşa, Doğancı Yusuf Paşa zevcesi), Übeyde Sultan (Musa Paşa zevcesi), Fatma Sultan (birbirini takiben Kara Mustafa Paşa, Kambur Mustafa Paşa, Kozbekçi Yusuf Paşa zevcesi), Gevherhan Sultan (birbirini takiben Öküz Mehmed Paşa, Recep Paşa, Siyavuş Paşa zevcesi).

★

Vezîriâzamları : Yavuz (Malkoç) Ali Paşa (— — 26 temmuz 1604 ölüm), Lala Mehmed Paşa (5 ağustos - 22 haziran 1606 ölüm), Derviş Paşa (22 haziran 1606 - 9 aralık 1606 idam), Kuyucu Murad Paşa (11 aralık 1606 - 5 ağustos 1611 ölüm), Nasuh Paşa, (22 ağustos 1611 - 17 ekim 1614 idam), Öküz Mehmed Paşa (17 ekim 1614 - 17 kasım 1616 azil), Halil Paşa (17 kasım 1616 —→).

Sadaret kaymakamıKasım Paşa 22 aralık 1603 günü sabah namazını kıldıktan sonra divan toplantısında bulunmak üzere Divan-ı humâyuna geldiği zaman divan üyeleri tamamdı. Lâkin vakit erken olduğundan henüz müracaat sahipleri istidalarını sunmaya başlamamıştı. O sırada kapıcılar kethüdası bab-ı saadete davet olundu. Biraz sonra atlas keseye konmuş bir yaz ile geriye dönen kapıcılar kethüdası bunu sadaret kaymakamına verdi. Kasım Paşa kendisine verilen şeye göz gezdirdiğinde okumakta müşkilât çekti; ayni zamanda hayret ve tereddüt içinde kaldı. Elindeki hatt-ı humayunun yazısı Üçüncü Mehmed'in yazısına benzemiyordu; noktaları yoktu, acemi bir elden çıkmış gibiydi. Hatt-ı humayunda babam sözü geçiyordu; halbuki Üçüncü Mehmed'in babası senelerce önce ölmüştü. Bunun için kapıcılar kethüdasına:

— Bu yazıyı sana kim verdi?

Diye sordu. O ise:

— Beni çağırmış olan kapı ağasından aldım.

Cevabını verdi ; Bunu müteakip reisülküttab Hasan Bey zâde'yi yanına çağırdı. Reisülküttab eline verilen kâğıdı yalnızca Kasım Paşa'nın işitebileceği şekilde okudu. Bu kâğıtta:

«Sen ki Kasım Paşasın, babam Allahın emriyle vefat eyledi ve ben taht-ı saltanata cülûs eyledim; şehri muhkem zapteyleyesin; bir fesat olursa senin başını keserim».

Sözleri yazılıydı. Kasım Paşa hayret

içindeydi. Zira Naimâ'nın (C. 1, S: 374) kaydına göre «Sultan Mehmed Han'ın inhiraf-ı mizacı taşrada kat'a mesmu olmamıştı»; yani padişahın hastalandığını harem dışında kimse bilmiyordu. Bu yüzden «bir hatt-ı şerif getirdiler, aslını bilemedik, yoksa niyet bizi imtihan mıdır? defi şüphe buyurasız» cümlelerini ihtiva eden bir tezkereyi dariissaade ağasına gönderdi. Bunun üzerine yalnızca Kasım Paşa'yı arzodasına davet ettiler. Sadaret kaymakamı hemence kalkıp gitti ve Üçüncü Sultan Mehmed'in hakikaten ölmüş olduğunu görüp divana döndü ve devlet erkânını oraya davet etti. Bu arada, cenaze levazımının temini mimar başıya ait vazifelerden olduğundan ona da lüzumlu haberi gönderdi.

Birinci Ahmed
(Avrupalı bir ressamındır. Aslı Topkapı sarayı müzesindedir)

Bu işleri müteakip bütün divan üyeleri ve sair mühim erkân ile birlikte kalkıp sarayın iç kısmına gitti. Devlet erkânı geldiği sırada kapının önüne taht kurulmuştu. Gelenler tahtın iki tarafına dizilip vaziyet aldılar. Biraz sonra sarayın harem kısmından, başına siyah şemle sarılmış bir çocuk çıkıp iki tarafına selâm vererek tahta doğru ilerledi ve üzerine çıkıp oturdu. Onüört yaşında olan bu çocuk yeni padişah Birinci Sultan Ahmed idi.

Çavuşların alkışı bitince evvelâ şeyhülislâm sonra vezirler ve sair erkân yeni hükümdarı tebrik ile biat eylediler. Biat bitince Sultan Ahmed hareme, devlet erkânı da Divan-ı hümâyun önüne avdet ederek cenazenin hazırlanmasını beklemeye koyuldular.

Üçüncü Sultan Mehmed'in ölümünden 35 gün önce sadrıâzam yapılmak üzere Mısır'dan davet edilmiş olan Yavuz (Malkoç) Ali Paşa henüz İstanbul'a gelmemişti. Onun için devlet işleri tamamen sadaret kaymakamı Kasım Paşa'nın elindeydi. Yeni sadrıâzam işlere vaziyet etmeden bir de saltanat değişikliği vuku bulmuştu. Kasım Paşa bundan istifadeyi düşündü. Cenaze hazırlanıncaya kadar Divan-ı hümâyun önünde beklerken, müverrih Naimâ'nın diliyle: «vezir-i âzam olmak sevdasına düşüp, müftiilenamı tenha huzur padişaha gönderüp hatem-i sadareti kendüye reca ettirmeğe tedbir, ve müşavere bahanesiyle buluşturmağa sa'i kesir edüp müsade-i padişah olmamağla buluşmak mümkün olmadı» ve böylece Kasım Paşa birdenbire sadaret makamının sahibi haline gelemedi.

Üçüncü Mehmed'in tabutu Bâbüs -sâade önüne çıkarıldığı zaman bütün vezirler ve erkân-ı devlet mâtem alâmeti olarak başlarına siyah sarıklar sarmışlardı. Merhum hükümdarın cenaze namazı şeyhülislâm Mustafa Efendi tarafından kaldırıldı. Cenaze Ayasofya avlusunda Üçüncü Murad'ın türbesinin yanında hazırlanan mezara defnedildi. Sonradan bunun üzerine bir türbe yapıldı. Cenazenin defnini müteakip Kasım Paşa sadrıâzamlığını temin niyetiyle padişahla görüşmeyi bir defa daha denediyse de yine muvaffak olamadı.

Birinci Ahmed padişah olduğu zaman kardeşi Mustafa'ya dokunmadı. Fatih kanunnamesinin kardeş katli maddesi Şehzâde Mustafa için tatbik edilmedi. Osmanlı tarihinde ilk defa kardeş katleden padişah Yıldırım Bayezid olmuş, Fatih ise bunu kanunlaştırmıştı. Fatih'in oğlu İkinci Bayezid'in bu maddeyi tatbike kalkışmadığı görülmekle beraber,

kardeşi Cem'in sür'atle saltanat dâvasına kalkması bu padişahı ziyadesiyle meşgul etmişti. İkinci Bayezid'den sonraki hükümdarlardan, tahta geçtikleri sırada kardeşi bulunmıyan Kanunî Süleyman ile İkinci Selim bir tarafa bırakılacak olursa, Yavuz Selim, Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed kardeş katli suretiyle yürekleri sızlatmışlardı. İşte Birinci Ahmed tahta geçtiği zaman bu yerleşmiş facia tekerrür ettirilmedi.

O sırada hayatta bulunan Osmanlı tarihcileri Şehzâde Mustafa'nın sağ bırakılışına dair herhangi bir sebep zikredip mütalea dermeyan etmezlerse de, mevcut duruma göre, bunun sebepleri şöyle sıralanabilir.

1 — Yeni padişah Birinci Ahmet henüz 14 yaşında olup, kendi oğlu yoktu. Mevcut kardeşi katledilir ve bir de evlâdı dünyaya gelmeden genç yaşında ölürse Osmanlı hanedanı sona erebilirdi.

2 — Kardeşi Mustafa aklen malûl olup kendisine saltanatta rakip çıkacak halde değildi.

3 — Sultan Ahmed henüz çok genç olup saltanatta rekabet ihtimallerini esaslı şekilde hesaplıyacak, bu hususta müstakilen ve sür'atli şekilde karar verecek yaşta değildi.

4 — Devlet adamlarının kudretleri sarayın harem kısmına nüfûz edemediğinden şehzâdeler hakkında tatbik edilecek muamele sadece padişahın şahsına bağlıydı. Padişahı kandırmak suretiyle ancak Valide Sultan ve nihayet harem ağaları entrika çevirebilirlerdi. Halbuki Birinci Ahmed'in annesi Handan Sultan, Kanunî'nin zevcesi Hurrem, İkinci Selim'in zevcesi Nûr-u Banu ve Üçüncü Mehmed'in annesi Safiye Sultanlar kadar kudretli ve entrikacı değildi. Bu bakımdan, oğlunu saltanatta tam mânasiyle rakipsiz bırakabilmek için, çeşitli tehlikeleri karşılama cesaretini göstererek üvey oğlu Mustafa'yı öldürtmek üzere entrika çeviremezdi. Esasen birinci maddede gösterdiğimiz sebep, bu hususta onu da düşünmeye sevkedebileceği gibi, ikinci maddedeki sebep bakımından da buna ihtiyaç yok gibiydi.

Şehzâde Mustafa'nın öldürülmeyiş sebebini, son devir tarihcileri umumiyetle bir ve ikinci madde halinde zikrettiğimiz noktalara bağlarlar. Bazı tarihciler ise, bu iki sebebe ilâveten, son cülûslarda, işlenen cinayetlerin halk vicdanındaki acı akislerinin hesaplanmış olabileceğini de tahmin ederler.

Meşhur Alman tarihcisi Hammer ise bu mevzuda şöyle der: «Kardeş öldürmek kanununun bu suretle takdire değer şekilde ihlâli padişahın mı, yahut, hocası Mustafa'nın mı iyi kalpliliğine atfolunmak lâzım geleceğini, yoksa Şehzâde Mustafa'nın, saltanata gayrı muktedir olduğuna hükmettiren heyeti sayesinde mi hayatını kurtardığı meşkûktür». Bu sözlerden sonra da, Sultan Ahmed'i böyle iyi bir karar almaya sevkedecek şahısların annesi ile Hocası Mustafa Efendi'nin olabileceğini tahmin eyler.

Sadrâzam Yavuz Ali Paşa'nın İstanbul'a gelmesi

Üçüncü Mehmed'in son zamanlarında kendisine sadaret tevcih edilmiş olan Yavuz (Malkoç) Ali Paşa, Birinci Ahmed'in cülûsundan bir hafta kadar sonra İstanbul'a ulaştı (29 aralık 1603). Padişah ile görüşmesinden sonra, vezirler, kazaskerler ve sair erkân veziriâzama tebriklerini bildirdiler.

Âdet gereğince verilmesi icap eden cülûs bahşisi işi veziriâzamın İstanbul'a gelmesine tâlik edilmişti. Yavuz Ali Paşa, bir sızıltıya meydan vermemek için ilk iş olarak bunun üzerinde durdu. Mısır'dan gelmekte olan veziriâzam bir milyon ikiyüz bin altın tutan Mısır hazinesinin iki yıllığını da beraberinde getiriyordu. Mısır hazinesininde de dahil olduğu ağırlıklar geriden gelmek üzere İzmit'te kalmış, Yavuz Ali Paşa Dil İskelesi üzerinden İstanbul'a gelmişti. Veziriâzam, cülûs bahşisine verilecek para için ağırlıkların gelmesini beklemedi. Bu maksatla hazine-i âmire açılıp 700 bin altın çıkarılarak askere dağıtıldı. Yavuz Ali Paşa bundan sonra Siyavuş Paşa sarayına yerleşti. Kasım Paşa İkinci, Kurt Paşa Üçüncü vezir olarak divana memur oldular.

4 ocak 1604 günü Sultan Ahmed alayla Eyyûb'a giderek kılıç kuşandı. Oradan dönüşünde cedlerinin türbelerini ziyaret etti.

Safiye Sultan'ın Eskisaray'a nakli

Üçüncü Murad zamanında Haseki Sultan, Üçüncü Mehmed zamanında Valide Sultan sıfatiyle uzun yıllar devletin mukadderatında söz sahibi olmuş bulunan Safiye Sultan 9 ocak 1604 günü bütün cariyeleri ile birlikte Yenisaray'dan Eskisaray'a nakledildi. Böylece, rüşvet ve entrikaları ile devletin inhitatında rol oynıyan Safiye Sultan'ın bu neviden hareketlerine kat'i şekilde set çekilmiş oldu.

Safiye Sultan'ın Eskisaray'a nakledildiği gün Kapı-Ağası Mustafa Ağa ile Darüssaade ağası Abdurrezzak Ağa azledildiler. Bunların yerine Gürcü Mehmed Ağa Kapı-ağalığına, Mustafa Ağa da Darüssaade ağalığına tayin olundular.

Padişahın sünnet olması

Ondört yaşında tahta geçmiş olan Birinci Ahmed o zamana kadar sünnet olmamıştı. Padişahlığının birinci ayı dolunca, bir cuma günü Süleymaniye camiinde cuma namazı kıldı ve o günün gecesinde (23 ocak 1604) Topkapı sarayında sünnet oldu. Bu münasebetle gerek İstanbul'da gerekse memleketin diğer yerlerinde şenlikler yapıldı.

Genç padişah sünnetinden kısa bir müddet sonra çiçek hastalığına yakalandı. Hastalık ağırca seyrettiğinden bir müddet hayatından endişe bile duyuldu. Bu yüzden o senenin Ramazan bayramı İstanbul halkı için üzüntü ve endişe dolu bir bayram halinde geçti.

Yavuz Ali Paşa'nın ilk icraatı

Eskiden mevcut usûl gereğince altı bölük halkının ihtiyarlarından 720 kişi vergi tahsili işinde kullanılırdı. Bunlardan biri, «emin», biri «kâtib» olmak üzere 360 grup meydana getirilir ve iki kişiden mürekkep bu gruplar kendilerine gösterilen mıntıkanın vergisini tahsil ederlerdi. Her grup bu hizmetine karşılık hazine başına on akçe «gulâmiye» alırdı.

İşte, vergi tahsilinde mevcut olan bu usûl son harpler yüzünden tatbik edilememiş ve bu iş vilâyet muhassıllarına bırakılmıştı. Muhassıllar müzayede suretiyle hazine tahsili yaptıklarından halka gadr olunmaya başlanmıştı. Yeni hükümdarın yeni sadrıâzamı olan Yavuz (Malkoç) Ali Paşa, vilâyet muhassıllıklarınca vergi defterlerinin müzayedeye konulmasını kaldırarak, vergilerin yine eskisi gibi altı bölük ihtiyarları tarafından toplanmasını, hazine başına on akçeden fazla gulâmiye alınmamasını emretti. Halkın gadre uğramasını önlemek gayesiyle ittihaz edilen bu tedbir münasebetiyle Anadolu ve Rumeli sipahilerinin ihtiyarları hükûmete başvurarak, kendilerinin de düşünülmesini, vergi tahsil işinin yalnızca altı bölük ihtiyarlarına maledilmiyerek sipahi ihtiyarlarından da istihdam olunmasını istediler. Bu vaziyet karşısında Yavuz Ali Paşa her iki asker sınıfını da gücendirmemek için bir tesviye yolu bularak sipahilere onbeşer akçe gulâmiye dağıttırıp esas hizmeti altı bölük ihtiyarlarına yaptırttı.

Tâyin ve aziller

Saltanat ve sadaret değişikliklerinde ekseriyetle göze çarpan tayin ve azillere bu defa da yer verildi. Yavuz Ali Paşanın sebep olduğu veya bizzat icra eylediği tayin ve aziller, sadaretin ilk günlerinde değil, aradan bir kaç ay geçtikten sonra cereyan eyledi. Yavuz Ali Paşanın sebep olduğu tayin ve azillerde de, daha önceki iki hükümdar devrinde görüldüğü şekilde, hasımları mühim mevkilerden uzaklaştırıp onlardan boşalan yerlere kendi adamlarını yerleştirme gayesi belli olmaktaydı.

Sadrâzam Yavuz Ali Paşa mevzuubahis tâyin ve azilleri 1604 baharında yaptırdı. Kendisinin Avusturya Cephesindeki orduya serdarlık etmesi kesinleşince, evvelâ İstanbul'da kendisine mühim bir rakip bırakmamaya çalıştı. Yavuz Ali Paşa için en mühim rakip Kasım Paşa idi. Üçüncü Mehmed'in cenazesi kalkmadan sadrâzamlığı elde etmenin yollarını araştıran Kasım Paşanın bu ihtirası Yavuz Ali Paşanın malûmu idi. Bu sebeple, Macaristan'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Kasım Paşanın hükûmet merkezinden u-

zaklaşmasını istiyordu. Onun için Bağdad valiliğine tayinini temin etti. Kasım Paşa, vezirâzamın kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalıştığını farkedince Peçevî (C: 2, S: 293) ve Hasan Bey-zâde'ye göre Mısır valiliğini (Naima Basra valiliğine talip olduğunu söyler) istedi. Fakat biraz önce oraya Hacı İbrahim Paşa tayin edilmiş olduğundan Bağdad'a tayini yapıldı.

Kasım Paşa Bağdad'a gitmek için acele ediyormuş gibi davranarak Anadolu yakasına geçti. Fakat ihtiyaçlarını temin etmek bahanesiyle Üsküdar'da çadır kurup beklemeye başladı. Burada sadrâzamın Macaristan'a hareketini beklerken sadrâzam da o gitmeden İstanbul'dan ayrılmamaya dikkat etti. Sadrâzam Ali Paşa bu arada onu padişaha kötü gösterebilmek için bir takım tezvirlerde bulunmaktan geri durmadı. Hatta Kasım Paşanın Anadolu'daki isyancılarla birleşeceğini bile söyledi. Kasım Paşa da hakkında söylenen şeylerin bir kısmının haklı olduğunu ifade edecek davranışlarda bulundu. Naimâ ve Hasan Bey-zâde'nin kaydına nazaran Yenişehir'e gidip salgınlar salmaya ve bulduğunu alıp satmaya başladı. Bu hâli padişah tarafından öğrenilince idamı için bostancıbaşı gönderildi. Fakat yollanan adam bu işi başaramadığından hileye başvuruldu. Peçevî ve Hasan Bey-zâde'ye göre; Kasım Paşa'ya sadaret kaymakamlığına tayin edildiğine dair bir hatt-ı humayun gönderilerek İstanbul'a gelmesi temin edildi. Sarayda padişah ile görüştükten sonra idam olundu (17 eylül 1604).

İngiliz elçisi «Lello» bu hadiseden bahsederken, Kasım Paşanın İstanbul'a davet ve öldürülmesi işini, Osmanlı kaynaklarından bambaşka şekilde şöyle anlatır: «Hükümdar, Ali Paşanın yerine payitahtta kalıp devleti idare etmeye kendisi kadar münasip kimse bulunmadığına karar verdiğini; onun için hemen dönüp bu vazifeyi üstüne almasını bildirdi. Paşa buna kolayca inandı. çünkü kendisi de aynı şeyi arzu ediyordu; hükümdarın yakınında bulunan bir çok ahbabından da hükümdara bunu telkin etmelerini istemişti. Huzura geldiği zaman hükümdar bahçede eğleniyordu. elinde vayıyla okları vardı. Kasım kendisine hürmetlerini arzettikten sonra, nasıl olup da hâlâ Bağdad'a gitmediğini ve orada bulunduğunu sordu. Kasım ne cevap verdiyse hükümdar hemen hükmünü vermiş olmalı ki, bahçede bir ağaça bağlanmasını emretti ve onu kendi eliyle vurup öldürdü».

Kasım Paşanın vücudu ortadan kalkınca Yavuz Ali Paşa için endişe mevzuu zâil olmuş demekti. Bu bakımdan artık mevkiinin elden gitmesinden korkmadan yola çıkabilirdi. Nitekim de öyle yaptı.

Sadrâzam Yavuz Ali Paşa, Kasım Paşa'nın ölümünden önce bâzı eyâletlere yeni valiler tâyin etmişti. Bu cümleden olarak: Raziye Hatun-zâde Mustafa Paşa Şam, Ferhad Paşa Halep, Nasuh Paşa Sıvas, Hacı İbrahim Paşa Mısır, Koca Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa Karaman valiliklerine getirildi. Bundan daha önce İstanbul kadısı Kafzâde Feyzullah Efendi'yi azil ve yerine Yahya Efendi'yi getirmekle tâyin ve azlin kapısını açmış olan sadrâzam sabık Yemen valisi Hasan Paşa ile Sofu Sinan Paşaya vezaret tevcihi ile divanda bulunmak üzere İstanbul'a çağırılmalarını temin etmişti. Bu arada Budin valisi Murad Paşaya da vezaret verilerek İstanbul'a celbolunmuştu. Yavuz Ali Paşanın sadrâzamlığının ilk ayları zarfında bir de Bosna valisi Hasan Paşanın yerinin değiştirilmesi vardır. Eski Celâli reislerinden olan Bosna valisi (Deli Hasan), Bosna yerine Tamşvar valiliğini istemişti. Bosnasaray halkı, bir şahsı öldürmesinden galeyana gelerek oranın mütesellimini öldürüp kendisinin konağını yaktılar. Bosna eyâletine bağlı yerlerden olan Banialuka'lılar da mütesellimi şehirden uzaklaştırmışlardı. Bu hâdiseler Bosna valisinin sert hareketleri yüzünden çıkmış olduğundan mesele Hasan Paşa'nın Tamşvar'a nakliyle kapatıldı.

Yavuz Ali Paşa'nın İstanbul'dan ayrılışı sırasında en son mühim tayin, sadaret kaymakamlığına Sofu Sinan Paşa'nın getirilmesi ile oldu. Osmanlı tarihleri sarih şekilde bir müddet zikretmemekle beraber Naimâ'nın (C: 1, S: 393) ifadesine bakılırsa, Sofu Sinan Paşa'nın, kaymakamlıkta bir iki günden fazla kalmadığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü Murad zamanında 1593 yılında başlıyan Avusturya harbi o zamandanberi devam etmekteydi. Harbin bu kadar uzun sürmesi sebebiyle son yıllarda, kış geldiği zaman asker terhis edilip memleketlerine gönderilmemekte ve ordu Rumeli'de kışlamaktaydı. Serdarlar da umumiyetle kışı Belgrad'da geçiriyordu. Üçüncü Mehmed zamanında Avusturya cephesindeki orduya son olarak Lala Mehmed Paşa serdar tayin edilmişti. Yemişçi Hasan Paşa'nın Belgrad'dan acele İstanbul'a gelişinden beri Avrupa toprağındaki Osmanlı ordusunun serdarı Lala Mehmed Paşa idi.

Yavuz Ali Paşa'nın serdarlığı

1604 baharının girmesiyle sefer tedarikinin görülmesi gerekmekteydi. Bu senenin yazında Osmanlı ordusu birbirinden uzak iki cephede çarpışacaktı. İran cephesine Ciğala-zâde Sinan Paşa serdar tayin edildi. Üçüncü Mehmed'in ölümü günü, Kaptan-ı derya vezir Ciğala-zâde Sinan Paşa da Akdenizden dönmüştü. İran serdarlığına tayin edilmekle deniz hizmetinden tekrar kara hizmetine dönmüş oluyordu.

İran ordusu serdarlığı böylece halledilirken Avusturya cephesi serdarlığına da Sadrıâzam Yavuz Ali Paşa tâyin edildi. Ali Paşa cepheye gitmeyi pek arzulamadığından, devlet erkânını toplıyarak, idarî işlerin muntazam yürütülebilmesi ve iki cephenin ihtiyaçlarının zamanında görülmesi ve lüzumlu tedbirlerin alınması için, kendisinin devlet merkezinde kalmasının münasip olup olmıyacağını görüştü. Toplantıda hazır bulunanların hepsi sadrıâzamın niyetinin ne olduğunu sezerek onun arzusuna uygun bir karara vardılar. Yalnız Padişahın hocası Mustafa Efendi, şeyhülislâm vasıtasiyle veyahut da bizzat kendisi hususi şekilde sadrıâzama, vücudunun Avusturya cephesindeki ordu için lüzumlu olduğunu, yani cepheye gitmesi gerektiğini söyledi. Tabiî sadrıâzama böyle diyen Mustafa Efendi padişahı da bu fikre hazırlamıştı. Nitekim sadrıâzam, toplantı neticesinde alınan kararı padişaha arzedince, ondan: «elbette senin canib-i küffara serdar olup asker ile gitmen lâzımdır; bu babda bahane eylemeyüp acele tedarik görüp çıkasın» cecabı ile karşılaştı. Padişahın bu kesin cevabı karşısında baharın ilk günlerinde hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmanın lüzumuna inandı ve nihayet 30 mayıs 1604 te hareket etti. İstanbul'dan sonra ilk konak addedilen Halkalı'da, askerin mühimmatına sarfedilmek üzere istediği paranın gelmesini beklemek bahanesiyle oyalanmaya başlayınca: «başın sana gerekse elbette yarın kalkıp gidersin» şeklinde bir hatt-ı hümâyunun gönderildiğine şahit oldu. Bunun üzerine hemen yola koyuldu.

Yavuz Ali Paşa İstanbul'dan ayrılırken Sofu Sinan Paşa'yı sadaret kaymakamlığına getirmişti. Fakat daha Halkalı'dan ayrılmadan Sofu Sinan Paşa'nın yerine Hafız Ahmed Paşa'nın kaymakam nasbedildiğini duydu. Tarihlerimizin belirttiklerine göre, Sofu Sinan Paşa bir iki gün zarfında mevkiinden edilişi karşısında pek müteessir olmamış ve vaziyeti tabi'î karşılamış, hattâ ertesi gün yeni sadaret kaymakamını bizzat tebrike gitmiştir. Padişahın hocası Mustafa Efendi'nin tavsiyesi üzerine sadaret kaymakamlığına getirilen Hafız Ahmed Paşa ise; sadrıâzam İstanbul'un pek yakınında olduğu için, kendisiyle görüşmek üzere padişahın müsaadesini istemiş, bu müsaadeyi talep ettiği telhise - Ali Paşa'nın arzusu hilâfına bu makama gelmiş olduğu cihetle - görüşme sırasında sadrıâzamın kendisine bir şey yapmaması için, padişahtan bir emir yazması ricasında bulunmuştur. Onun böyle bir ricada bulunmasına, Hoca Mustafa Efendi'nin: «Sadrıâzam gâzup ve mütehevvir bir adamdır, gitmesen ne lâzım gelir!» şeklinde konuşuması bir hayli tesir etmişti. Nihayet ertesi gün, padişahın, Ali Paşa'ya, kaymakam bir kazaya uğrayacak olursa başının kesileceği ihtarını havi bir yazı göndermiş olduğunu duyunca, Hafız Ahmed Paşa derhal yola çıktı. Yavuz Ali Paşa'yı Çatalca'da bulup kendisiyle görüştükten sonra geriye döndü.

Yavuz Ali Paşa'nın, gayet kısa bir müddet zarfında dördüncü defadır ki izzeti nefsi kırılmış oluyordu. Evvelâ cepheye gitmemek istemiş, olmamış, bu münasebetle bizzat padişahın tehdidine maruz kalmış; Sofu Sinan Paşa'yı sadaret kaymakamlığına tayin etmiş, yerinde tutulmamış ve en nihayetinde de Hafız Ahmed Paşa'ya bir şey yapmaması hususunda acı tehditle karşılaşmıştı. Anlaşıldığına göre, bu vaziyetler onun üzüntüden hastalanmasına yol açmıştı. Sofya'dan sonra hastalanan Ali Paşa günden güne fenalaşıp bir şey yiyemez olmuş, nihayet bu hal ile Belgrad'a ulaşmış, Lala Mehmed Paşa ile görüştükten sonra da ölmüştür (26 temmuz 1604).

Yavuz Ali Paşa'nın ölümünün İstanbul'da çeşitli söylentilere sebep olduğu anlaşılıyor. Zira İngiliz elçisi Lello'nun muhtırasında (Orhan Burian neşri S: 64) bu hususta şu satırlar okunmaktadır: «Kimi kendi eceliyle öldü, kimi hükümdarın kendisine teveccühü azaldı diye öldü diyorlar; kimi de ya hükümdar tarafından, yahut Ciğala-oğlu veya Kasım'ın dostları tarafından zehirletildi diyorlardı... Bu Ali pek kibirli, pek zalim bir adamdı».

Lala Mehmed Paşa'nın sadaret ve serdarlığı

Yavuz (Malkoç) Ali Paşa Belgrad'da ölünce mühr-ü humâyun, Kurt Paşa Mustafası namındaki bir kapıcı başı tarafından İstanbul'a getirildi. Padişah Birinci Ahmed o gün sadaret kaymakamı Hafız Ahmed Paşa'ya veziriâzamlık ve serdarlık teklifinde bulundu. 1598 yılında Tuna yalıları muhafızı iken Eflak voyvodası Mihai Viteazul'a mağlûp olmuş bulunan ve bu bakımdan Avusturya cephesi serdarlığının kolay birşey olmadığını bilen Hafız Ahmed Paşa teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine hocası Mustafa Efendi ile bu mevzuu görüşen padişahın, onun tavsiyesi ile Lala Mehmed Paşa'yı veziriâzam ve serdar tayin ederek 5 Ağustos 1604 günü mühr-ü humâyunu kapıcılar kethüdası Câfer Ağa ile yola çıkardı.

Veziriâzamlık ve serdarlığın Lala Mehmed Paşa'ya tevcihinde hakikaten isabetli davranılmıştı. Zira, o sırada bu mühim vazife için en ehil şahıs olarak Lala Mehmed Paşa vardı. Senelerden beri Avusturya cephesinde bulunan, bu arada bir takım muvaffakiyetler de temin etmiş olan Lala Mehmed Paşa bu cephenin durumunu en iyi bilen kumandandı. En son olarak serdar kaymakamlığına getirilmesi münasebetiyle ordunun tamamının idaresi hakkında da tecrübe sahibi olmuştu. Bu sebeple onun sadaret ve serdarlığı ordu tarafından iyi karşılanmıştır. Hattâ, bazı müelliflere göre, Lala Mehmed Paşa'nın tayininden düşman telâşa bile kapılmıştır. Naimâ da (C: 1 S: 399) bu noktaya: «Lala Mehmed Paşa'nın sayd ve saday-ı şehameti ol cevanibde velvele endaz olmağla» cümlesiyle işaret etmektedir.

Peşte'nin istirdadı

Lala Mehmed Paşa mühr-ü humâyunla birlikte serdarlığa nail olunca hazırlıklarını tamamlayıp, Esztergom'un zaptı niyetiyle Belgrad'dan hareket etti. Ösek köprüsü civarına geldiği sırada Bektaş Paşa'ya Budin eyâletini tevcih ile üçbin seçme askerle önden Budin tarafına gönderdi.

Lala Mehmed Paşa gibi becerikli bir kumandanın idaresinde, Rumeli'deki Osmanlı ordusunun tamamının ilerlemekte olduğunu duyan Peşte'deki Avusturya kuvvetleri, acele olarak Peşteyi tahliye edip çekildiler. Hattâ silâh ve malzemelerini dahi toparlayıp götüremediler. Serdar Lala Mehmed Paşa Budin'e gelince bir kaç gemi ile derhal karşıya geçerek Peşte'yi işgal etti. O arada çekilip giden düşmanın üç yerde lâğımlar kurdukları, bunların fitillerini bile ateşledikleri haber alındı. Lâğımlar acele bulunarak fitilin ateşi baruta yarım metre kadar yaklaştığı sırada söndürüldü (25 eylûl 1604). Böylece iki sene düşman işgalinde kalan Peşte kutarılmış oldu.

Lala Mehmed Paşa Peşte'de vakit geçirmiyerek Földvar ve Adony (Can - Kurtaran) kalelerine ilerleyip, hisarları tamir ile içlerine asker ve zahire koyduktan sonra Budin'e döndü. Avusturyalıların yıkmış oldukları Budin köprüsünü yeniden yaptırdı. Bu sırada Hatvan'-

daki Avusturya kuvvetleri de korkuya kapıldıklarından, bunlar da Peşte'dekiler gibi çekilip gitmişlerdi. Serdar derhal oraya da muhafızlar ve erzak sevkederek şehrin hisarlarının tamirini emretti.

Vaç kalesinin işgali

Lala Mehmed Paşa Budin'den kuzeye Vaç (Waitzen) şehrine doğru ilerledi. Türk kuvvetleri hem karadan hem de Tuna'dan gemilerle sevkedilmekteydi. Lala Mehmed Paşa idaresindeki kuvvetler 15 ekim 1604 günü Vaç'ı kuşattı. Kaledekiler bu günün gecesine, şehrin karşısındaki adada bulunan tabyaları ateşlediler. Türklerin dikkatleri oraya çevrildiği sırada gecenin karanlığından da istifade suretiyle gemilere binip Esztergom'a kaçtılar. Böylece Vaç şehri tekrar Türk idaresine geçmiş oldu.

Esztergom'un muhasarası

Vaç'ın istirdadından sonra Serdar Lala Mehmed Paşa Esztergom (Gran) üzerine yürüdü ve bu mühim kaleyi kuşattı (18 ekim 1604). Esztergom'da bulunan Avusturya kuvvetleri Peşte, Hatvan ve Vaç'takiler gibi yapmadılar. Buradakiler hem miktarca hayli fazla oldukları, hem de kalenin sağlamlığına güvendiklerinden mukavemet ettiler.

Esztergom (Estergon) muhasarası otuz bir gün sürdü; fakat şehir alınamadı. Sefer mevsimi geçmiş olduğundan yağmur ve soğuklar başlamıştı. Bu hal Estergon muhasarasının kaldırılmasında birinci derecede rol oynadı. Osmanlı tarihcilerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre düşman bu muhasara sırasında çok iyi çarpışmıştır. Zira, Naimâ (C: 1, S: 401): «Estergon'a muttasıl bir cesr çeküp toplar ile muhafaza eder ve mecruh kâfirler yerine dinç kâfir kor idi. Ve bazı gecelerde melâyin alelacele çıkıp metris bastıkca nice guzat şehit olup, askerin emr-i muhasarada füturu tezayüt bulmağla, yeniçeri, bundan sonra muzırdır deyu takazay-ı avdet ettiklerinde» cümleleriyle, hem düşmanın muharebe kudretini hem de muhasaranın kaldırılış sebebinin bir kısmını açıklamış ol-

Sultan Birinci Ahmed
(Kapıdağlı Serisinden)

maktadır. Esztergom muhasarasına Lala Mehmed Paşa emrindeki ordunun tamamı katılmamıştır. Zira, Peşte, Hatvan ve Vaç kalelerinin tamirine mühim miktarda asker ayrılmıştı.

Peçevî'nin anlattığına göre; muhasara sırasında yeniçeri ağası Nakkaş Hasan Paşa çok gevşek davranmış, muhasara boyunca bir defa bile metrislere çıkmamıştır. Bunun içindir ki muhasaranın sonunda yeniçeri ağalığından azledilmiştir. Yine ayni müverrihin bildirdiğine nazaran; Avusturyalılar Türkler için mühim bir kale olan Esztergom'u Eğri kalesi ile mubadele teklifinde bulunmuşlardır. Avusturyalıların gönderdikleri murahhaslarla bu mesele görüşülmüş ve hazırlanan proje müverrihin kendisi tarafından İstanbul'a götürülmüştür. Fakat şeyhülislâmın «bu ne gûna olmıyacak iştir. Bu sözü lisana ve kaleme getürmek değil, hatıra bile getürmek câiz değildir» diye muhalefetini bildirmesi üzerine kabul edilmedi. Zâten Lala Mehmed Paşa da bilahara bundan vazgeçmişti. Nitekim Peçevî İbra-

him İstanbul'dan avdet edince. o bir şey söylemeden serdarın kendisi «biz bu sözün hicabın çekeriz» demişti.

Serdar Lala Mehmed Paşa Esztergom muhasarasını kaldırdığı zaman Kırım Hanı'nın oğlu Kalgay Toktamış Giray ile Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'yı akına memur etti. Daha sonra kışlamak üzere Belgrad'a döndü (25 kasım 1604).

Serdar Lala Mehmed Paşa Belgradda iken İstanbul'a davet olunarak sür'atle gelmesi bildirildi. Bu daveti alınca yola çıkan serdar 9 ocak 1605 te İstanbul'a vasıl oldu. Padişahtan iltifat gören Lala Mehmed Paşa, mümkün olursa sulh akdi için de çalışmalarda bulunmasına dair talimat aldıktan sonra Belgrad'a avdet etti (14 temmuz 1605).

Istvan Bocskay

1604 senesinde Erdel'de Türkler lehine mühim bir hâdise cereyan etti. Bu hâdise, Erdel bey-zâdelerinden İstvan Bocskay (İştvan Boçkay) ın Türkler tarafına geçmesidir.

İstvan Bocskay'ın Türkler tarafına geçmesinin esas sebebi. Avusturyalıların Erdel halkına karşı tatbik ettiği zulümdür. İspanya'da yetişmiş koyu bir katolik olan İmparator Rudolf'un protestanlara karşı takındığı sert tavır bilhassa protestan Macar ve Sekellerin Avusturyalılardan yüz çevirmesine âmil oldu. Avusturya zülmü sadece protestanlara da münhasır değildi. Bizim tarihciler bile bu mesele ile ilgilenmiş ve Avusturyalıların şiddet hareketlerine dair misaller vermişlerdir. Meselâ Naimâ: Avusturya işgalinde bulunan macarlara ve Erdel halkına envai türlü eza ve cefa ettiklerini, kadın ve kızlarına taarruzda bulunduklarını, ümeradan olan Macarları bile hor gördüklerini. icabında yoldan geçerken şapkalarını kaldırıp yüzlerine tükürmek gibi hakaretler bile ettiklerini söyler.

Türklere iltica eden İstvan Bocskay protestan mezhebindeydi. Daha önce Erdel beyi Zsigmond Bathori'nin yanında bulunmuştu ve o sırada imparatora sadıktı. Fakat bilahare imparatorun, protestanlara karşı zulüm tatbik ettirmesi üzerine Macar ve Erdel halkı arasında Avusturya'ya karşı iğbirar uyanınca, böylelerinin arasına, İstvan Bocskay da katıldı. İmparator Rudolf, kumandanlarından «Barbiano» yu Erdel'in Bihar bölgesindeki kalelerine taarruz ettirince İstvan Bocskay topraksız asilzadeler ile köylüleri kendi tarafına kazandı. Taraftarları kabarık bir hâle gelince açıktan açığa Avusturya'ya muhasım vaziyete geçti; hattâ Tisa nehrinin iki tarafında Avusturyalılara ait bir kaç kaleyi de aldı. Bunun üzerine Avusturyalılar mukabil taarruza geçerek kendisini yenince İstvan Bocskay Türklere müracaat etti. Taraftarı olan erkân ile bu karara varan Bocskay, Lala Mehmed Paşa'ya bir mektup yazdı. Bu mektubunda (Naimâ C: 1 S: 404) şöyle demekteydi: «padişahın dostuna dost ve düşmanına düşman olup, kulluğunu kabul, vezir-i cenah himayetlerine dühul ile eski düşmanımız olup iktizay-ı zaruretle kaht-ı hükmünde olduğumuz Nemçe küffarına kılınc koyup padişah-ı islâma can ve baş ile hizmeti taahhüt ederiz. Hakikat-i halimize vukuftan sonra âsitane-i devlete arz eylemeniz rica olunur».

Serdar Lala Mehmed Paşa, bir taraftan bu müracaatı müsbet karşılıyarak onunla anlaşırken bir taraftan da durumu İstanbul'a bildirdi. O sırada İstanbul'a da çağrıldığı cihetle, hükûmet merkezine gidince kendisinin yaptığı anlaşmayı padişaha arzetti. Ayrıca Bocskay (Boçkay) ın Erdel kırallığına tayini hususunda da karara varıldı.

Lala Mehmed Paşa, Bocskay'dan talep vuku bulur bulmaz fiilen yardım kuvveti göndermişti. Zira, bir müddet önce Esztergom ile Eğri'nin mubadelesi mevzuunu görüşmek üzere İstanbul'a gönderilmiş olan müverrih Peçevi, bu hususta, meşhur tarihinin ikinci cildinin 300 üncü sayfasında: «İstanbul'dan döndüğüm zaman, serdarın Boçkay'a bir miktar tatar askeri ile Tamşvar eyâleti askerlerini imdada göndermiş olduğunu, onun da bu sayede Tisa nehrinin iki tarafından Nemçelilere ait bazı yerleri zaptetmiş bulunduğunu öğrendim» demektedir.

Lala Mehmed Paşa'nın yolladığı asker, son senelerde Erdel'e yapılan ilk yardım değildi. Daha önce de yardımı gerektiren hâdiseler cereyan etmişti. Zi-

ra, Avusturya harbinin başından beri Erdellilerin tamamı Avusturya efendiliğini tam mânasiyle benimsemiş değillerdi. Bilhassa son senelerde Avusturyaya karşı muhalefet hareketi artıp kuvvet bulmaktaydı. 1601 senesinde Avusturyalıları Erdel'den çıkarmak istiyenlerin başına Szekely Mozes geçmişti. Bir Sekel asılzâdesi olan bu adamın Avusturyalılara mağlûp olması üzerine 1601-1602 kışında sadrıâzam Yemişci Hasan Paşaya iltica edişine, daha önce kısaca işaret olunmuştu. Szekely Mozes'e yardım edilmiş ve onun taraftarlarını çoğaltması, mücadeleyi daha esaslı şekle sokabilmesi için devamlı alâka göstermişti. Szekely Mozes 1602 sonbaharında Erdel Belgradı (Gyulafehervar) civarında Avusturya kumandanı general Basta'ya mağlûp olduğu zaman taraftarlarından bir çoğu ve bu arada, ilerde Erdel beyi olarak göreceğimiz Bethlen Gabor da Türklere sığınmıştı. 1602/1603 kışını Belgrad'da Yemişci Hasan Paşa'nın yanında mülteci sıfatiyle geçiren Bethlen Gabor, Szekely Mozes'in Erdel beyi olarak tanınması için müzakerelere bile girişmişti. 1603 yazında Bethlen Gabor, Lala Mehmed Paşa tarafından Szekely Mozes'in yardımına gönderilmişti. Szekely Mozes, Eflak voyvodası Radul ile birlikte hareket eden general Basta'ya karşı koyamamış ve bu senenin temmuz ayında Brasso (Kronstadt) civarında cereyan eden muharebede maktul düşmüştü. Bu hâdise üzerine Bethlen Gabor bir takım Erdel asilzadeleriyle yine Türklere sığınmak zorunda kalmıştı.

İşte, 1604 senesinde İstvan Bocskay Avusturyalılara karşı isyan ile Türklere başvurduğu zaman, Erdel'in dahilî durumu ve buranın mühim şahsiyetlerinin Türklere karşı takındığı tavır bu merkezdeydi.

Macar tarihcisi Szekfü Gyula «Magyar Történet» isimli eserinin üçüncü cildinin 372 inci sayfasında; İstvan Bocskay'ın isyana kalktığı zaman kendisini Erdel prensi ilân ettiğini ve Türklerin ona değil, onun Türklere imdat eylediğini yazar. Fakat Türk kaynaklarının bu noktaya dair kaydettikleri şeyler Macar tarihcisine hak verdirmiyecek derecede sarihtir. Nitekim Naimâ ve Peçevî gibi Türk kaynakları; Bocskay'a yardım edilmesi ve bununla ilgili bir muahedenin yapılması hususunu gayet açık şekilde anlatırlar. Bocskay'a Türklerin yardım için ellerini uzatmaları üzerinedir ki ona taraftarlık eden Erdellilerin sayısının birdenbire arttığı görülmektedir.

Türk yardımı Bocskay için o derece müessir oldu ki, kendisine kırallık vadedilen bu adam 1605 yazında üst üste muvaffakiyetler kazandı. Ve vaktiyle Satırcı Mehmed Paşa'nın kuşatmış olduğu Varad kalesini muhasara edip aldı; içindeki Avusturya kuvvetlerini katletti. Bunun arkasından bir Avusturya birliğini bozduktan sonra Tokay, Kassa ve daha bazı kaleleri aldı. Bu arada serdara haber göndererek kendisine bir miktar daha yardım kuvveti tahsis edildiği takdirde muvaffakıyetlerinin daha büyük olacağını, ayni zamanda kendisine müzaherete hazır olan bazı Macar beylerinin iltihaklarının da tahakkuk edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Lala Mehmed Paşa, Kalgay Toktamış Giray emrindeki tatarlardan dört bin tatar atlısı ayırtıp Toktamış'ın hemşire-zâdesinin idaresine verdirip bir miktar da bölük halkı ile birlikte Budin valisi Bektaş Paşa'nın kumandasında ona yolladı.

Esztergom, Visegrad, Saint-Thomas kalelerinin zaptı

Lala Mehmed Paşa İstanbul'dan döndükten sonra Belgrad'da bir haftadan fazla kalmadı. Zâten sefer mevsiminin

Erdel'de Kassa şehrinin eski bir resmi

de tam zamanı olduğu için 20 temmuz 1605 de Zemlin (Zemun) karargâhına geçti. Sadrıâzam daha İstanbul'dayken Esztergom'un fethi kararlaşmıştı. Fakat, Naimâ'ya göre; Ösek önünde, Peçevî'ye nazaran Budin'e yakın Hamzabey sarayı mevkiinde Serdar Lala Mehmed Paşa bir harp meclisi aktederek, harekât yapılacak sahayı kararlaştırmak istedi. Bu meclisteki erkânın pek çoğu, Kanije tarafında şimdiye kadar hiç zaptedilmemiş araziye ilerlenerek akın hareketlerinde bulunulmasını istediler. Fakat ordu kadısı Vildan-zâde Mevlâna Ahmed Efendi, Esztergom'un zaptı lüzumunu güzel bir şekilde müdafaa ettiğinden, buranın muhasara ve zaptı işi kat'ilcşti. Bunun üzerine Bosna beylerbeyi önden gönderilerek Budin'den 25 top, otuz bin güllc ve on bin kantar barutu gemilere yüklemesi emredildi.

Lala Mehmed Paşa'nın emrindeki ordu 29 ağustosta Esztergom önüne geldi ve o gün hemence muhasaraya başlandı. Estergon kalesi «Comte de Dampierre» adında Avusturya hizmetine girmiş bir Fransız asilzadesi tarafından mudafaa edilmekteydi. Tuna üzerindeki bu

Esztergom müdafilerinden Kont de Dampierre

mühim belde kuşatılırken Lala Mehmed Paşa, buranın düşmesini kolaylaştıracak bir kaç yerin daha zaptına teşebbüs etti. Bunlar; Esztergom'un karşısında ve Tuna'nın sol sahilindeki Parkany (Ciğerdelen), Esztergom'un bir varoşu hükmünde olan Saint-Thomas (Tepedelen) ve Esztergom ile Vaç (Waitzen) arasında ve Tuna üzerinde bulunan Visegrad (Vişegrad, Vişgrad) idi. Esztergom kuşatılırken serdar, Budin beylerbeyi Boşnak Mustafa Paşa'yı Tepedelen'in, Bosna beylerbeyi Hadım Husrev Paşa'yı Visegrad'ın zaptına memur etti. Bir taraftan da Ciğerdelen'in zaptı için Tuna'nın karşı tarafına toplar nakledildi. Husrev Paşa'nın sıkıştırdığı Visegrad zaptedilince kaleden çıkan bine yakın Fransız askeri Osmanlı hizmetine girdi. Bu Fransızlar, Papa tarafından imparatora yardım için gönderilen yabancı askerlerdendi.

Visegrad zaptedilince Husrev Paşanın askerinin bir kısmı da Tepedelen'i sıkıştıran kuvvetlere ilâve edildi. 19 eylûl günü Visegrad'ın evvelâ varoşu, bir kaç saat sonra da iç kalesi zaptedildi. Sağ kalan müdafilerden dört bin kişi esir olundu. Parkany (Ciğerdelen) kalesi de ilk günlerde zaptedildiği cihetle Esztergom'a o taraftan imdat gelmesi de önlenmiş oldu.

Civardaki kalelerin zaptına çalışılırken tabi'i Estergom'un sıkıştırılmasına da devam edildi. Saint-Thomas kalesinin zaptından on gün sonra yani 29 eylûlde üst üste üç hücumu müteakip Esztergom'un varoşu zaptedildi. Boşnak Mustafa Paşa, Tepedelen'in zaptından sonra Esztergom'un Su-kulesi tarafını sıkıştırmağa memur edilmişti. Su-kulesinin zaptiyle iç kaleyi daha fazla tazyik etmek imkânı hasıl olmuştu. Nihayet bir gece kaleden El aman! el aman!

Diye sesler geldiği duyulunca Serdar Lala Mehmed Paşa, müverrih Peçevî İbrahim Efendi'yi vire şartlarını görüşmek üzere kaleye yolladı. Serdarın akrabası olan Peçevî, Esztergom müdafileri ile vire şartlarını konuşup karara bağladı. 4 ekim 1605 sabahı, yaralı ve sağlam 4500 Esztergom müdafii mal ve erzaklarını gemilere yükleyip çekilip gittiler. Müdafiler arasından bir miktar Fransız çıktı ki, bunlar da Visegrad'da-

ki Frenklerin yaptığı gibi Türk hizmetine girdiler.

İlk defa 1543 te zaptedilmiş olan Esztergom kalesi 1595 de elden çıkmıştı (ikinci ciltte 1023, üçüncü ciltte 1655 inci sayfalara bakınız). On senelik Avusturya işgalinden sonra Esztergom yeniden Türklerin eline geçince Serdar Lala Mehmed Paşa ilk iş olarak buradaki cami'i ve kalesini tamir ettirdi. Ayni şekilde o sırada alınan diğer yerlerin kalelerini tamire de adamlar tahsis eyledi. Bir taraftan da fethedilen şehirler için padişaha müjde götürmek üzere bir heyet teşkil etti. Bu heyete kendi akrabası müverrih Peçevi de dahildi.

İstefan (İstvan) Bocskay'ın Uyvar'ı muhasarası

Sadrıâzam ve Serdar-ı ekrem Lala Mehmed Paşa Esztergom'u kuşatmaktayken İstefan Bocskay, Türk kuvvetlerinin yardımı ile Uyvar'ı kuşatmak için serdarın müsaadesini rica etti. Mehmed Paşa müsaadede bulunurken Sirem, Semendre ve Alacahisar beyleri ile bin kadar tatar ve çerkese kumanda eden Tırhala sancak beyini Eğri beylerbeyi Sinan Paşa'nın emrine vererek Uyvar önüne gönderdi. Türk kuvvetleri yardıma geldiği sırada İstefan Bocskay da Macar beylerinden Homonnai Drugeth Balint (Türk kaynakları Homnay diye kaydeder) i kendi askerine serdar yapmıştı. O arada, Bektaş Paşa da Uyvar önüne geldi. Bunlar beraberce, Tuna'nın kollarından Neutra suyu kenarında bulunan Uyvar (Neuhausel) i kuşuatmaya başladılar. Bu sırada Esztergom'un fethi tamamlamış olduğundan bir kaç sancak beyinin kuvvetleri ve bin yeniçerilik bir Osmanlı kuvveti daha Bosna beylerbeyi Husrev Paşa'nın emrine verilerek ayni yere yollandı ve Husrev Paşa Uyvar muhasarasına katılan Türk kuvvetlerinin tamamına kumandan tayin edildi. Böylece Uyvar kalesi külliyetli miktardaki Türk kuvvetleri sayesinde zaptedildi.

Uyvar kalesi Türk kuvvetlerinin gayret ve ağır basması sayesinde zaptedildiği cihetle buraya bir Türk beylerbeyi tayin edilebilirdi. Lâkin Bocskay Uyvar'ın kendisine bırakılmasını rica ettiği, serdar da Bocskay'ı hoş tutup gücendirmemeyi gözettiğinden ricasını müsbet karşıladı. Bunun için Rumeli Beylerbeyi Tiryaki Hasan Paşa ve ordu kadısı Vildan-zâde Ahmed Efendi Uyvar'a gönderildi. Bunlar merasimle Uyvar'ı Bocskay'a teslim ederek hemen geri ordugâha döndüler.

Tiryaki Hasan Paşa Uyvar'dan dönünce Rumeli askerinin bir kısmı ile Vesprem ve Palota'nın fethine memur edildi. Kanije müdafaasıyle meşhur olan Tiryaki Hasan Paşa bu kaleleri zapte-

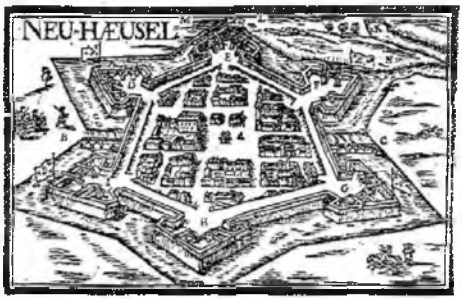

Uyvar'ın eski bir resmi

Erdel beyi İstefan Bocskay

derek Budin civarında orduya iltihak eyledi. Bu arada Budin beylerbeyi Boşnak Mustafa Paşa azledilerek onun yerine Silistre mutasarrıfı Kadı-zâde Ali Paşa Budin beylerbeyliğine tayin edildi.

Bocskay'a Erdel kıralığı tacı giydirilmesi

Uyvar'ın zaptı ve kendisine teslimin-den sonra Lala Mehmed Paşa, Seyyid Mehmed Efendi vasıtasiyle Bocskay'ı ordugâha davet etti. Naimâ'nın (C: 1; S: 405 ve 421) anlattığına göre; Seyyid Mehmed Efendi evvelce bir harpte esir olmuş ve Bocskay'ın hissesine düşmüştü. Bocskay'ın Türklere yanaşıp yardım istemesinde hayli müessir olan Seyyid Mehmed Efendi onun üzerinde hayli iyi tesir bırakmış bir kimseydi.

İstefan Bocskay serdarın Peşte'deki

İstefan Bocskay'a tarafımızdan Erdel kralığı verilince yaptırılıp gönderilen tac (Bir Macar tarihinden) ve altta: Lala Mehmed Paşa tarafından tac'ın giydirilmesi (Ricaut'dan)

karargâhına onbin Macar askeri ile geldi. Bocskay fevkalâde merasimle karşılandı. «Sayebanlar altında trepezeler ve sandalyeler kurulup» onların âdetleri gözönünde bulundurularak büyük ziyafetler tertip olundu. Daha sonra Bocskay, serdar-ı ekrem tarafından kabul edildi. O arada Osmanlı erkânı ve Macar beyzâdelerinin de hazır bulunduğu merasimde Istvan Bocskay sadrıâzamın önünde diz çöktü. Lala Mehmed Paşa da İstanbul'da üç bin altından yapılmış olan murassa tacı Bocskay'ın başına koydu, beline murassa bir kılıç kuşattı, padişah tarafından gönderilen tuğ ve sancak teslim edildi; Bocskay kalkıp serdar-ı ekremin elini öptü. Ve serdara:

«Hâlâ biz padişaha kul olduk. Akçe ile alınan kul ekseriya darb-u ta'nif kavfinden kerhen kulluk eder, ama biz abid-i ihsan olduğumuz cihetten ez-dil-ü -cân kemal-i itaat ve meserret ile kulluk ederiz» dedi (20 kasım 1605).

Böylece Istvan Bocskayın Erdel kıralı ilân edilmesiyle Erdel işi Türkler lehine halledilmiş oluyordu.

Birinci Ahmed tarafından Bocskay'a verilen ferman (Bir Macar tarihinden) ve altta: Lala Mehmed Paşa tarafından tac'ın giydirilmesini tasvir eden bir Türk ressamı tablosu.

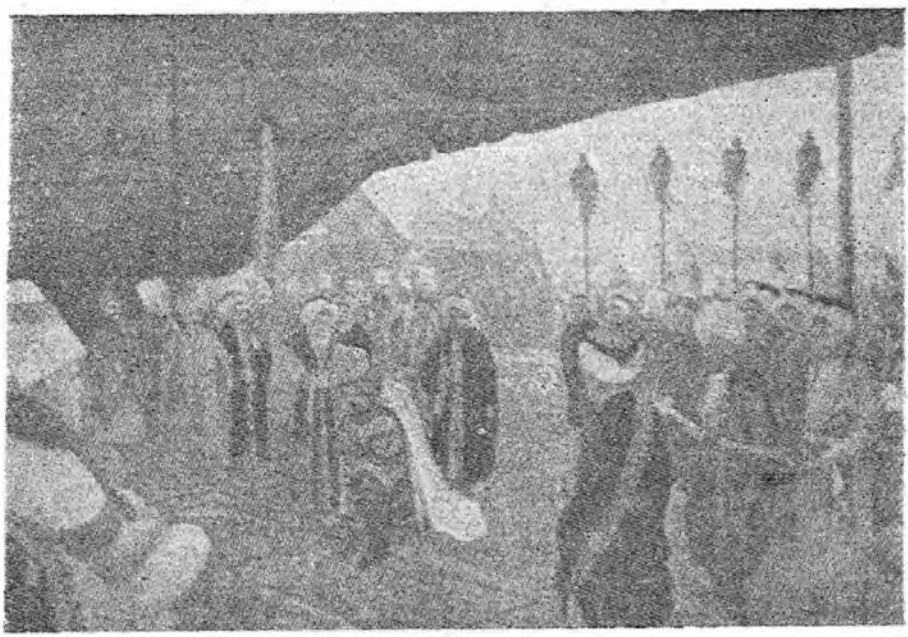

Istvan Bocskay Osmanlı himayesinde Erdel kıralı olunca mevkiini Avusturyalılara karşı tahkim için uğraşmaktan geri durmadı. İslâm Ansiklopedisinin «Erdel» maddesinde belirtildiği üzere, bu gaye ile Almanya'daki protestan prensler ile temas temin etmeğe ve siyasetinin ana hatlarını onlara izaha çalıştı. Son senelerdeki Avusturya zulmü Macar ve Erdel'lileri onlardan fazlasiyle soğutmuştu. Macarlar için Osmanlıların müsamahalı idaresi malûm olmıyan bir şey değildi. Son zulümler Türklerin kadrinin daha iyi anlaşılmasına sebep olmuştu. Nitekim 1606 senesi başlarında Bocskay'ın protestan Alman prensleri nezdine gönderdiği elçilerinden Bocatius bu hususta şöyle demektedir: «Habsburg zulmüne isyan eden Macar asilzâdelerinin büyük bir kısmında Türklere karşı itimad o derece kuvvetlidir ki, eğer Bocskay Türklerden ayrılarak Rudolf ile anlaşsa, bu hareketi muhakkak hayatına mal olur».

Istefan Bocskay kıral olduktan sonra, Naimâ'nın (C: 1, S: 423) ifadesiyle «Nemçe'ye külli zarar ve izal-i hasarat» etmekten geri kalmadı. Avusturyalılar ise; Türklerin son muvaffakıyetleri ve yeni Erdel kıralının hasarları karşısında hiç olmazsa Erdel tarafındaki cephenin tasfiyesinin uygun olacağını hesapladılar. Bunun için Bocskay ile 23 haziran 1606 da Viyana muahedesini imzalıyarak onu, «yukarı Macaristan ve Erdel prensi» olarak tanıdılar. Partium, Tokai (Tokay), Bereg, Ugocsa eyâletlerinin Erdel'e ilhakını kabul ettiler. Yalnız son üç eyâlet Bocskay'ın ölümü üzerine Avusturya'ya iade olunacaktı.

İstvan Bocskay Erdel tahtında bir sene kadar kalabildi. Tac giydiğinin ferdası yılında yani 1606 da öldü. Naimâ'ya (C: 1, S: 422) göre; Bocskay'ın ölümü, Avusturyalıların bir fırsat düşürerek zehirlemeleri neticesinde vuku bulmuştur.

Hırvatistan sınırına akın hareketi

Sadrıâzam Serdar Lala Mehmed Paşa Esztergom'un zaptından sonra hemşirezâdesi olan Kanije beylerbeyi Sarhoş İbrahim Paşa'yı Hırvatistan sınırına akına memur etti. İbrahim Paşa'nın emrine bir miktar Tatar ve Bocskay'ın Macar atlısı ile birlikte yirmi bin kişilik kuvvet verilmişti. 18 ekim 1605 günü harekete geçen İbrahim Paşa Hırvatistan sınırı ve Beç (Viyana) civarına garete memur edildiği (Peçevî, C: 2, S: 308) cihetle, doğruca Hırvatistan sınırına ilerlerdi. O tarafta toplu bulunan düşman kuvvetlerine üç defa hücum ile üçünde de yendi. Bundan sonra Viyana tarafına akıncılar gönderdi. Bu harekât neticesinde pek çok esir ve ganimet elde edildi.

Lala Mehmed Paşa'nın İstanbul'a gelmesi

Sadrıâzam Lala Mehmed Paşa kazandığı son muvaffakıyetlerden sonra kışlamak üzere Belgrad'a geldi. 1605 yazında Avusturya sınırında başarılı harpler yapılıp mühim kaleler istirdat olunurken doğu cephesinde işler tam bunun aksine cereyan eylemiş ve doğu serdarı Ciğala-zâde Sinan Paşa mağlûbiyetin arkasından Diyarbekir'de ölmüştü. Bu fena haber İstanbul'a ulaşınca, Belgradda kışlayan sadrıâzama bir hatt-ı hümâyun gönderilmişti. Derviş Paşa'nın tesiriyle hazırlanmış olan bu hatt-ı hümâyun, son muharebelerin muvaffak kumandanı için garip ve mânasızdı. Naimâ'ya (C: 1, S: 437) göre hatt-ı hümâyunda «ya İran ordusu serdarlığını deruhte etmek üzere İstanbul'a gelmesi, bu serdarlıktan imtina ettiği takdirde, ikinci vezirlikle Belgrad'da kalmak üzere mühr-ü hümâyunu göndermesi» yazılıydı.

Hatt-ı hümâyun gelmeden önce veziriâzamın kendisi İstanbul'a gelmek istediğini arzetmişti, ama onun maksadı bu değildi. Avusturya cephesinde muvaffakıyetler kazanıldığı ve Avusturyalılar sulhe temayül göstermekte oldukları cihetle, bu taraftaki işler tam kıvamındayken, Avusturya meselelerini çok iyi bilen Mehmed Paşa'nın aradan ayrılması elbette hiç de iyi bir şey değildi. Fakat Mehmed Paşa çaresiz kalkıp İstanbul'a gitti (16 mart 1606).

Lala Mehmed Paşa padişah tarafından fevkalâde iltifatla karşılandı. O da

bundan istifade ederek Avusturya cephesinin tasfiye edilebilmesi için yine o tarafa gitmesine müsaade edilmesi hususunda teşebbüslerde bulunduysa da, Derviş Paşa'nın tezvirleri galip geldiğinden Üsküdar'a çadırını kurdurmak zorunda kaldı. Bu hâdiseden duyduğu üzüntü yüzünden kendisine felç arız oldu ve kısa bir müddet sonra da öldü (21 haziran 1606).

Zitvatorok muahedesi

1593 senesinden beri devam eden Osmanlı-Avusturya harbi, 1606 da ancak sulhe bağlanabildi. Zitvatorok muahedesi akdedildi. Bu muahede, 1593 ten beri *resmen ve fiilen devam eden* uzun bir harbin sona erişini tespit eden bir vesika olması bakımından değil; daha ziyade, mahiyet ve ruhu yönünden pek ehemmiyetlidir. Onun için, muahedenin akdi ile ilgili çalışmalardan başlıyarak, muahede maddelerinin iyi bir şekilde kayıt ve tetkiki icap eder.

Zitvatorok muahedesine gelinceye kadar, Osmanlı devleti, sulh yaptığı devlete, istediklerini âdeta dikte ettirdi. Yani karşıdaki hükûmet Osmanlıların arzusuna boyun eğerdi. Tabii bu vaziyet Osmanlı devletinin kuvvet ve kudretinden doğan bir neticeydi. Onaltıncı asır Avrupasında en kudretli hıristiyan devleti olan Habsburg imparatorluğunun bile Osmanlılarla sulh aktederken esas dikkatleri, mümkün mertebe az şey kaybetme meselesi üzerinde toplanırdı. Sulhün akdi ile ilgili müzakereler umumiyetle kısa cereyan ederdi. Zira, müzakere mevzuu addedilmesi gereken şey, Osmanlı devletinin karşıdaki devletten talep ettiği nesneler mahiyetini taşırdı.

Zitvatorok muahedesinden önceki muahedelerin maddelerinden başka yazılanların umumi ifadesinde de Osmanlı kudreti açıkça belli olurdu. Muahede metninde, Osmanlı hükümdarının âmirane durumu yer alır, karşı devleti ve onun hükümdarını küçük görücü ifadeler açıkça seçilirdi. Karşı devlet için tanınan şeyler padişahın onlara karşı bir lûtfu olarak telâkki edilirdi. Nitekim Avusturya ile her sekiz senede bir temdit edilen muahedelerde bile «daima muzaffer olan padişah tarafından, daima mağlup olan Viyana bi-dinine lûtfen ihsan buyrulan» tarzındaki ifade mevcuttu. Yani o devrin en kudretli hıristiyan devletinin karşısında da padişah emredici ve ihsan eyledici mevkiinde idi.

İşte Zitvatorok muahedesinin, daha önceki muahedelerden farkı bu noktadadır. Osmanlı devletinin, karşıdaki devletle müsavat esası üzerine aktettiği ilk muahede budur. Alman tarihcisi Hammer, bu hususu, ayni zamanda, Osmanlıların Avrupa diplomasi usulünü kabulü şeklinde telâkki etmekte ve «Devleti Osmaniye Tarihi» isimli eserinin sekizinci cildinin 56 ıncı sayfasında şöyle demektedir: «Osmanlılar bu zamandadır ki birinci defa olarak Avrupa beynelmilel hukukunda ve diplomatik münasebetlerinde ittihaz olunan usulü kabul etmişlerdir». Bu cümlesinin arkasından da Avrupa diplomatik münasebetlerinde esas olan hukuku tarif babında şöyle der: «Bu hukuk, milletlerin kendi aralarında müsavi olmaları esasına müstenittir; yalnız bilcümle murahhasların bilâistisna ayni muamele görmelerini değil, tarafeynin ellerinde lâzım gelen vesaik-i ahdiyenin temamen birbirine mutabık olmasını da müstelzimdir; yine bu hukuk âkidlerden yalnız biri için icra edilmesi mecburi olacak ve galip tarafından mağluplar hakkında muhakkirane bir surette ve kendisiyle müsavi bulunduklarını tanımaksızın mütehakkimane vaz' olunacak her türlü şartları menederi».

Zitvatorok muahedesinin hususiyetlerinden birisi de muahedenin hazırlanma ve akdi şeklidir. Evvelce bir muahede yapılacağı zaman bir çavuş, bir çaşnigir veya müteferrika vazifelendirilir; bu şahıs âdeta Osmanlı hükûmetinin, padişahın arzularını karşı tarafa tebliğ ederdi. Halbuki bu defa hükûmet namına konuşup imza atmaya selâhiyetli yüksek *memurlardan müteşekkil bir heyet* seçilmişti. Türk heyeti, kendileri gibi hükûmetlerinin vekâletini haiz bir heyetle konuşmak üzere müzakere masasına oturuyordu. Osmanlı devletinin artık eskisi gibi üstünlük ifade eder durumda olmadığı, müsavat esasları dahilinde sulh masası başına oturduğu, müzakerelerin başlangıcından itibaren tebeyyün etmekteydi.

Onaltıncı asırda cereyan etmiş olan

muharebelerde sulh teklifi karşı taraftan gelirdi. Yani Osmanlı üstünlüğü, muharebe sonunda karşı devleti sulh ricasında bulunmaya mecbur bırakırdı. Halbuki bu defa harp arasında her iki taraf da sulh yoklamasında bulunmuştur. 1593-1606 Osmanlı-Avusturya harbinde ilk sulh teşebbüsü 1597 senesinde yapılmıştı. Hammer (C: 7, S: 226 ve C: 8, S: 57) Türklerin bu teşebbüslerinin ciddi değil câlî olduğunu söylemektedir.

Daha önce bir kaç satırla temas ettiğimiz veçhile, ilk mühim sulh teşebbüsü ise 1601 senesinde Veziriâzam Damad İbrahim Paşa'nın ölümünden kısa bir müddet önce vuku buldu. Türk kaynakları bu hususta pek fazla bilgi vermezlerse de Hammer, Avusturya arşiv vesikalarına istinat suretiyle hâdiseyi tafsil eder.

Sadrâzam Damad İbrahim Paşa sulh müzakerelerini açmak üzere Vezir Murad (Kuyucu) Paşa ile Mehmed kethüda'yı Estergon'a göndermek istediği zaman, imparatorun murahhaslarından bir mektup gelmişti. Bu mektupta bellibaşlı dört madde teklif ediyorlardı. Bunlar

1 — Sulhe mugayir olarak zaptolunan bütün arazinin iadesi; 2 — Muharebeden mütevellit her türlü zararın tazmini; 3 — Kanije'nin iadesi; 4 — Transilvanya üzerindeki hakkı himayeden feragat edilmesi.

Avusturyalıların bu teklifleri üzerine Murad Paşa İmparatorun murahhasları Fransuva Nadaşdi ile Doktor Pezen'e bir mektup (bu uzun mektubun tercüme bir sureti Hammer'in Devlet-i Osmaniye Tarihi'nin 8 inci cildinin 278 inci sayfasında mevcuttur) ile cevap verdi. Avusturya murahhasları müzakerelerin yapılacağı Estergon'a geldiyse de veziriâzamın ölümü yüzünden Osmanlı heyeti gidemedi. Damad İbrahim Paşa öldükten sonra sulh müzakeresine ait sözler tam mânasiyle unutulmadıysa da müsbet bri şey de yapılamadı. Zira bunu takip eden iki sene zarfında, Murad Paşa ile imparatorun murahhaslarının faydasız mektuplaşmalarından başka bir şey görülmedi.

Birinci Ahmed tahta geçtiği zaman, yeni hükümdarın cülûsunun tebriki için İstanbul'a bir elçi gönderilmesi lüzumuna (Hammer c: 8, s: 59) işaret edildi. Mektupla bildirilen bu talep, sulh müzakeresine zemin hazırlama arzusunun açıklanmasından başka bir şey değildi. O arada Osmanlılar tarafından müzakere mahallinin Budin olması teklif edildi. Türkler mektupla böyle bir teklif yaparken Avusturyalılar da Peşte'de buluşulup konuşulmasını bildiriyor, ayrıca da Eğri ve Kanije'nin iadesini istiyorlardı. Tabii bunlar uzaktan uzağa mektuplaşma hareketinden ileri gidemiyordu.

Murad Paşa ile Avusturya heyeti arasında böyle mektuplaşma cereyan ederken sulh müzakeresi için ikinci bir teşebbüs de Kırım hanı tarafından yapıldı. Hanın, Ahmed Ağa adındaki bir memuru Erdel'in bir şehrinde imparatorun komiserleri ve voyvoda Mihal'nin memurları ile buluştu; fakat bu da müsbet bir netice vermedi.

Lala Mehmed Paşa'nın 1605 yazındaki muvaffakiyetlerine kadar Avusturyalılar 1601 den beri sulh için pek hahişkâr görünmüyor. hattâ imparatorun murahhasları mektuplarında. Türkler bakımından pek yüksek kaçan teklifler bile ileri sürüyorlardı. Lâkin Estergon, Hatvan, Vesprem, Vaç gibi yerlerin istirdadından başka, bir de İstvan Bocskay ile anlaşma vuku bulunca vaziyet değişti. Daha Esztergom'un istirdadından ve muhasarasına girişilmesinden on onbeş gün kadar önce Arşidük Mathias, Baron de Mollard ve Comte Althan namına hareket eden tercüman ve kâtip Sezar Gallo (Caesar Gallus) Budin'e gelmiş ve Murad Paşa'nın memur eylediği Abdi Kethüda ve Budin kadısı ile görüşmeye başlamıştı. Sezar Gallo Budin'de iken Esztergom Türkler eline geçtiğinden Viyana'ya döndü. O sırada Arşidük Mathias telâşa düşerek sulh müzakeresi için kat'î mezuniyet istedi. Naimâ'ya (C: 1, S: 423) göre; sulhun akdine kat'î karar verilmezse daha bir çok yerlerin elden gideceğini imparatora bildirmişti.

Bunun üzerine imparator istenen mezuniyeti kat'i şekilde tekid eylediğinden Sezar Gallo 1605 ekimi sonunda tekrar Budin'e geldi. Hammer'e (C: 8, S: 79) göre; Arşidük Mathias, murahhas intihap eylediği Mollard ve Althan'a şu talimatı vermişti:

a) Serdara parlak vaadlar yapılarak senelik vergiden sarfınazar olunmasına çalışılması;

b) Sulhün, daima veya mümkün olduğu kadar uzun müddet için temin olunması;

c) Mümkün olursa Bocskay'ın muahedeye karıştırılmaması;

d) Transilvanya'nın (Erdel) Macaristan'a aidiyetinin ve Eflak'ın bitarafliğının temin olunması.

Sezar Gallo, sulh konuşmalarına hazırlık için 1606 nın Ocak ayında üçüncü defa Budin'e geldi. Daha sonra 15 haziranda beşinci defa Budin'e giden Sezar Gallo, Avusturyalıların Istvan Bocskay ile aktettikleri Viyana muahedesini Türk lere sundu. Ayni gün otuz iki gün devam edecek bir mütareke imzalandı. Artık sulhe hayli yaklaşılmış ve müzakerelerin esas ve şartlarının en önemli noktaları azçok tebellür etmiş gibiydi. 1606 senesi yaz mevsimi sulh müzakeresinin hazırlıklariyle geçtiğinden iki tarafın kuvvetleri arasında kayda değer bir çarpışma da olmadı. Zâten Sezar Gallo'nun bu gaye ile Budin'e gidiş gelişlerinin dışında Murad Paşa, Ali Paşa ve Habil Efendi ile Arşidük Mathias, Nadaşdi ve Althan arasında mütcaddit mektuplar teati edildi.

Nihayet iki tarafın murahhasları 20 ekimde sulh müzakeresi için Komarom (Komarn) da buluştular. Ertesi gün maiyetlerinde bin süvari ile bir ince donanmaya binerek küçük «Zitva» deresinin Tuna'ya karıştığı mahallin karşısınına ve nehrin sol sahiline çıktılar. Esztergom ile Komarom arasında ve Komarom'un yakınında bulunan bu yer Zitvatorok (Zsitvatorok, Jitvatorok) idi. 1593 ten beri devam eden harbe burada yapılan müzakerelerle 11 kasım 1606 da imzalanan muahede ile son verildi.

Müzakereye katılan Osmanlı heyeti: Budin beylerbeyi Kadı-zâde Ali Paşa, Budin kadısı Habil Efendi, Budin eşrafından Nasrullah-zâde Mustafa Efendi, Ali Paşa kethüdası Kadim Ahmed (Âdem) Efendi'den mürekkepti. Avusturya heyeti ise: Komaron valisi ve topcu kumandanı Baron de Mollard, topçu kumandan muavini Adolf Althan, Jorj Turczo, Nicola Istuanfi, Zigfrid de Collonitz, Fransuva Batyani ve Kristof Erdudi'den müteşekkildi.

Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasının vukuunu tespite yarıyan Zitvatorok muahedesi onyedi maddeden mürekkep olup, bugünkü dile tatbik ettiğimiz ifadesiyle aynen şöyleydi:

1 — Çasar elçileri pâdişah hazretlerinin merkezi olan İstanbul'a gidebilecek. Ötedenberi birbirine nâme gönderen iki taraf hükümdarı bundan böyle nâmelerinde oğulun babaya, babanın oğula yazdıkları gibi muhabbet üzere yazacaklar.

2 — Nâme-i humâyunlarda «Roma Çasarı» diye yazılıp, «kıral» diye hitap edilmiyecek.

3 — Barış teessüs edince padişah hazretlerine tâbi Tatar taifesi ve sair asker Roma Çasarı toprağına zararda bulunmıyacak.

4 — Her iki taraf, gerek denizden gerek karadan birbirinin ülkesine zarar vermiyecek; Macarlara ait topraklar da dokunulmıyacak. İspanya kıralı sulh murad ederse dahl olunmıyacak.

5 — İki taraf karşılıklı olarak çetecilik hareketine mani olacak. Buna rağmen çetecilik faaliyetine kalkışanlar olursa, yakalanıp mahkeme edilmek suretiyle cezalandırılacak.

6 — Sulh zamanında kalelere tecavüz, hile ile zaptetme olmıyacak. Herhangi bir şekilde böyle bir hareket vuku bulursa alınan yer iade edilecek. Erdel hâkimi Bocskay'a verilen yerler Viyana anlaşması gereğince onda kalacak.

7 — Sulhün akdi sırasında iki tarafın elinde bulunan esirlerden bedeli tespit edilenler bedelleri ödenmek suretiyle, tespit edilemiyenler bedellerinin tespit ve ödenmesiyle tebdil edilecek. Sulhten sonra esir yakalanmıyacak; yakalıyanlar olursa iki devlet de yakalayan kimseyi cezalandırıp esiri serbest bırakacak.

8 — Tamşvar, Eğri, Bosna ve Kanije serhadlerinde barışa zararlı bir hal görülürse buraların valilerine arz edilecek, valiler hakkı yerine getiremezse Budin valisi cümlesine başbuğ tanınıp ona baş vurulacak. Avusturyanın Yanık valisi, Tuna kaptanları ve Hırvat banları da ayni şekilde hareket edecek.

9 — Hudutta her iki tarafın elinde bulunan kaleler tamir edilecek, fakat

herhangi bir tarafayeniden kale palanka yapılmıyacak.

10 — Azametli padişah hazretlerine, bu muahede mucibince verilmesi kararlaştırılan iki yüzbin kuruş nakit ve hediyeler Avusturyanın büyük elçileri ile götürülecek. Pişkeş vasıl olunca padişah hükûmeti bellibaşlı bir sancak beyini elçilikle vazifelendirerek eskisinden daha ziyade hediye ile Avusturya hükümdarına yollıyacak.

11 — Muahede gereğince kararlaştırılan nakit ve hediyeleri Avusturyanın büyük elçileri İstanbul'a götürüp teslim edecek.

12 — İşbu 1015 recebi gurresinden milâd-ı İsanın 1606 tarihinden itibaren yirmi yıl müddetle şimdi giden pişkeşten sonra üç yıl müddetle bir şey gönderilmiyecek, üç seneden sonra pişkeşin miktar ve cinsi tayin olunmıyacak; ondan sonra gönderilen şey İstanbul'a vardıkta, padişah hükûmeti belli başlı adamlarından birini Roma çasarına lâyık hediye ile çasara yollıyacak. Bu vade içinde padişah veya imparator ve Macar kıralı ahirete intikal ederse evlâd-ı ensabı ve akrabası sulhü bozmayıp devam ettirecek.

13 — Vaç kalesi tamir ettirilip daha ziyade büyültülmiyecek.

14 — İstanbul'a gelen Avusturya elçilerinin ricaları reddedilmiyecek.

15 — Eğri'nin fethinden sonra Türklere itaat edip vergi veren karyeler Türklerde kalacak.

16 — Fülek, Neograd, Seçen karyelerinden Eğri, Hatvan, Budin ve Estergon'a itaat eden karyeler Türklere itaat ve vergi vermede devam edecekler.

17 — Estergon Avusturya işgaline düştüğü zaman bu kaleye itaat edip vergi verenler bundan sonra da vergilerini Osmanlılara verecek. Hudut boylarında bulunan karyeler eskiden hangi tarafa vergi vermekteyse yine ayni tarafa bağlı kalıp vergisini ödiyecek. Kanije fethinden sonra Türklere itaat eden karyelerdeki nizalı kısım Türklerin tayin e-

Zitvatorok muahedesinin en önemli hususiyeti, Osmanlı üstünlüğünün sona decekleri komisyonun mahallinde yapacağı tetkikle hallonulacak.

Muahedenin tahlili

erdiğini gösteren bir vesika olmasıdır. Muahedeye yeknazarda bakılınca Osmanlı devletinin arazi kazancı bile temin ettiği görülürse de, bu halin, muahedenin umumi havası ve bilhassa eski ile mukayesesi karşısında ehemmiyet arzetmediği derhal anlaşılır. Zitvatorok muahedesi ile Osmanlı devleti: Avusturya idaresindeki Macar topraklarına karşılık Avusturyadan aldığı yıllık 30 bin altundan vazgeçmiştir. Böylece yıllık 30 bin altun vergiden olduğu gibi, bu paraların alınmasına vesile teşkil eden Macar topraklarında hak iddia ekmekten de vazgeçmiş demektir. Muahede metninde zikredildiği üzere, Avusturyadan bir defaya mahsus olmak üzere 200 bin kuruş (o zamanın kuruşu duka altınının 2/3 ne müsavi kıymette idi) alınması da, Osmanlı üstünlüğünün artık devamlı olamıyacağının ayrı bir delilidir. Zitvatorok muahedesine kadar padişah ile ayni derecede addedilmeyen Avusturya hükümdarına bundan böyle, imparator manasına «Çasar» diye hitap edileceğinin kabulü; Avusturya hükümdarının padişah derecesinde tutuluşunun ve dolayısiyle Osmanlı hükümdarının kendisine denk bir hükümdarın varlığını kabul ile, unvan yönünden de onun karşısında üstünlük davasından vazgeçtiğini gösterir.

Muahedenin altıncı maddesi içine Bocskay'ın Viyana muahedesinin sokuşturulması, ilerde Avusturyanın Erdel üzerinde hak iddiasına kapı açması yönünden hiç de iyi olmamıştır. Naimâ (C: 1, S: 456) daki ifadeyle 6 ıncı madde aynen şöyledir: «Altıncı şart budur ki: Bu sulh içinde kal'a uğrulanmaya ve döğülmeye ve hile ile alınmaya ve bir tarik ile alınursa red oluna ve Boçkayı hâkime verilen kal'alar Beç'te bitürüldüğü üzre anda kala». Buradaki son cümle Viyana muahedesinin Osmanlılar tarafından kabul edildiği şeklinde tefsir olunmuştur.

1578-1590 seneleri arasında cereyan eden harp neticesinde İranlılar Osmanlılara geniş topraklar terketmek zorunda kalmıştı. Bu harbe nihayet veren 1590 Ferhad Paşa sulhü (İstanbul muahedesi) imzalandığı zaman, Safevi sülâlesinin en meşhur hükümdarlarından olan ve İranlıların «Büyük» unvanını verdikleri Şah Abbas tahta geçeli üç sene oluyordu.

Şah Abbas Osmanlılarla anlaşmak zorunda kaldığı sırada doğuda Özbek hanı tarafından da sıkıştırılmaktaydı. İki cephede muharebe etmek mecburiyetinden başka, askerî bakımdan mühim bir hamle yapmadan, elden giden toprakların hemence istirdat edemiyeceğini anladığından sulhe yanaşmıştı. İranlıları Osmanlılara geniş topraklar terkine mecbur bırakan en büyük âmil Osmanlı ordusunun teknik ve teşkilâtca üstünlüğü idi.

Şah Abbas, Osmanlılarla Ferhad Paşa sulhünü imzalıyarak geniş toprakların kaybına rıza göstermekle beraber buraları istirdat işini asla aklından çıkarmış değildi. Memleketinin o zamandaki durumunu, Osmanlı ordusunun üstünlük âmillerini iyice kavramış olduğundan, sulhü müteakip bütün dikkatini bu meseleye bir çare bulmaya hasretmiştir. O aralık İngilizlerin de ticaretlerini geliştirmek gayesiyle, İran'a karşı alâka göstermeleri, siyasi yönden Şah Abbas'ın işine yaramıştı.

Şah Abbas evvelâ bütün gayretini kuvvetli bir ordu meydana getirmeye hasretti. Osmanlılardaki yeniçerileri takliden bir sınıf asker teşkil etti. Ermeni ve Gürcüleri müslüman etmek suretiyle kurduğu bu asker sınıfına türkçe bir isim vererek «Tüfenkci» dedi. Devlet hazinesinden maaş alan bu iyi tensik edilmiş askerlerin harp âletleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere tüfenkti. Bu asker sınıfı ihdas edilip teşkilâtlandırılıncaya kadar İran ordusunda tüfenk az miktarda kullanılırdı. Tüfenklerin miktarı çoğaltılıp Avrupa ve Osmanlılardaki gibi iyi topçu kuvvetleri meydana getirildi. Ateşli silâhlara ehemmiyet veren Şah Abbas bir de «Şah-seven» adını verdiği bir hassa ordusu kurdu.

Şah Abbas ordusunu teşkilâtlandırıp kuvvetlendirirken İngilizler de doğuda ticaretlerine saha arıyorlardı. 1598 de İrana gelmiş olan Esseks kontunun adamlarından Antony Sherley adındaki İngiliz kısa zamanda Şah Abbas üzerinde iyi tesir uyandırmaya muvaffak oldu. Sherley bu tesirden faydalanarak Şaha iki teklifte bulundu. Bunun birincisi, hıristiyan kırallarının Türkiyeye karşı hazırlamakta oldukları ittifaka girmek; İkincisi de İngiltere ile ticari münasebetler tesis eylemek. Şah Abbas bunların ikisine de muvafakat gösterdi. Sherley 1600 da Avrupaya dönerken şahtan Papaya, Alman İmparatoruna, İngiliz kıraliçesine, Fransa ve Lehistan kıralları ile Venedik cumhurreisi ve Saksonya büyük dukasına yazılmış mektuplar getirdi. 31 aralık 1600 da ise «Doğu Hint memleketleri Londra kumpanyası» kıraliçe Elizabeth'ten fermanını aldı.

Şah Abbas'ın Avrupa devletleriyle alâkası yalnızca Antony Sherley vasıtasiyle yollanan mektuplara münhasır kalmadı. İrandan Avrupaya mühim sefaret heyetleri gönderildi. Dahilde ordunun ıslah ve tanzimi, hariçte ittifaklar tesisine uğraşılmasında gözetilen en mühim hedef, Osmanlılardan intikam almak işiyle ilgiliydi. Şah Abbas böyle hazırlıklar yaparken Avrupa zâten boşdurmuyordu. İki asırdan beri Türk kudreti karşısında mütemadiyen gerilemiş olan Avrupada zâten Türk düşmanlığı yerleşik bir hal almıştı. Türkiyenin doğusunda kendilerine bir müttefik bulmak onların da fevkalâde işine geliyordu. Onun için 1602 yılında İspanya ve Portekiz kıralı Filip ile Alman imparatorunun Osmanlılar aleyhine ittifak için gönderdiği hayetlerle kolaylıkla anlaştı.

Şah Abbas'ın Osmanlılara karşı Siyaseti

Ferhad Paşa sulhünün imzasını takip eden sekiz ilâ on senelik müddet zarfında Osmanlı devletine karşı düşmanlık ifade edecek bir harekette bulunmadı. Bu devrede,

takip edilen siyasete, sinsice dost görünme siyaseti denilebilir. Osmanlılara karşı hasım bir tavır takınmamakla beraber, kuvvet gösterisi yapmaktan da geri kalmamıştı. Meselâ Üçüncü Mehmed'in culûsunu tebrik için İstanbul'a gelen İran elçisi Zülfikâr, aynı zamanda Şah Abbas'ın Özbek hükümdarı Abdullah Han'a karşı kazandığı zaferi tebliğe (Hammer C: 1, S: 210) de memurdu. İran'ın Erdebil valisi olan Zülfikâr Han İstanbul'a 1596 yılının sonlarına doğru gelmişti. Üçüncü Mehmed Haçova zaferinden sonra İstanbul'a döndüğü gün Zülfikâr Han da bütün maiyeti erkânıyle birlikte Fatih camii civarındaki sarayının ön kısmında padişahı istikbal merasiminde bulunmuştu. İran elçisinin o günkü kıyafetinin seleflerinin kıyafetine benzemediğini kaydeden müellifler, Zülfikâr Han'ın ipekli ve çizgili bir kumaştan yapılmış elmas ve kuş tüyleriyle süslü, eski İran hükümdarlarının resmi merasimde giyindikleri serpuşa benzer bir serpuş giyinmiş olduğunu ve bu haliyle nazarı dikkati celbettiğini söylerler. Padişahın İstanbul'a muvasalatından bir müddet sonra sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından kabul edilen İran elçisi ile sadrazam arasında güzel ve dostane konuşma cereyan etmiştir. Bu konuşmada sadrazam elçiye:

— Şah Abbas da ceddi Şah Tahmasp gibi ilim muhibbi midir?

Diye sormuş, Zülfikâr'ın «evet» cevabını vermesi üzerine:

— Başlıca hangi ilim ile meşguldür?

Şeklindeki ikinci sualini tevcih etmiş, o da:

— Fıkıh,

Cevabını verince, Damad İbrahim Paşa:

— Filhakika devletlerin en sağlam temeli adalettir.

Demiş ve bu cümleleri müteakip konuşma, ilim ve medeniyet mevzuunda bir miktar daha devam etmiştir.

Aslen bir Türk aşireti halkından olan İran elçisi bir kaç gün sonra yine elli kişilik maiyetiyle birlikte padişah tarafından kabul olunmuştur. Bu kabul sırasında Sultan Üçüncü Mehmed, İstanbul'da rehin bulunan İran şehzâdesi Haydar Mirza'nın ölümünden duyduğu teessürü bildirdi. Ayrıca Eğri fethi ile Haçova zaferi kendisine tebliğ edildi.

1599 senesinde İstanbul'a Kara Han adında başka bir İran elçisi geldi. Şah Abbas bu elçiyi gönderdiği zaman, daha açık şekilde bir kuvvet gösterisi yapmak istercesine Kara Han'a talimat vermişti. İran elçisinin padişahı zayaretinin esas sebebi Özbeklere karşı kazanılan muvaffakiyetin tebliği idi.

Semerkand ve Buhara hükümdarı ikinci Abdullah Han'ın 1598 de ölümü üzerine yerine geçen Abdülmümin Han'ın da bir kaç aylık hükümdarlığı müteakip bir isyan neticesinde öldürülmesi üzerine çıkan karışıklıklardan istifade eden Şah Abbas Horasan'ı işgâl etmişti.

İşte, elçi Kara Han bu muvaffakiyeti Osmanlı padişahına bildirmekle vazifeliydi. Elçilik heyeti arasında, İstanbul'da vefat etmiş olan Şehzâde Haydar Mirza'nın babası Hamza Mirza'nın tayası «Gülter» adında bir kadın da vardı. Haydar Mirza'nın kızını görmek üzere gelmiş olan bu kadın Üçüncü Mehmed'in annesi Safiye Sultan'a da kıymettar hediyeler getirmişti. Gülter hanım sarayın harem kısmında iyi bir şekilde misafir edildi.

Elçi Kara Han, padişah tarafından kabul edildiği zaman, Şah Abbas'ın Özbeklerden zaptetmiş olduğu yirmi dört şehrin anahtarlarını altun ve gümüş tabaklar içinde padişaha takdim etti.

Şah Abbas'ın tecavüze hazırlanışı

Şah Abbas, onaltıncı asrın son seneleri kapanırken artık kakiki niyetlerini açığa vuracak zamanın geldiğine kanaat getirmişti. Yeni bir ordu kurmuş, ateşli silâhları çoğaltmış, Avrupa ile temasa geçerek kendisine müzahir devletler bulmuştu. Artık kuvvetine de güvenebilecek durumdaydı.

Şah Abbas'ı en nihayet harekete sevkeden asıl âmil, mühim Avrupa devleti hükümdarlarına gönderdiği mektupların neticelerinden ziyade, son senelerde, Osmanlıların Avusturya karşısında kaybettiği gerileme idi. Avusturya harbi Osmanlı ordusunu bir hayli yıpratmıştan başka, idarî bozukluklar, bir kısım serdarların ehliyetsizlikleri, yüksek devlet erkânı arasında mevcut olan bir-

birinin aleyhinde çalışma ve geçimsizlik hâdiseleri, Şah Abbas için iyi bir fırsattı.

Teşkilât bahsinde esaslı şekilde belirttiğimiz veçhile, Osmanlı idare ve teşkilâtındaki bozukluk sadece devlet merkezine münhasır olmayıp, kademe kademe aşağılara doğru inmekteydi. İşte bu neviden bir hadise Osmanlı-İran harbinin başlamasına vesile teşkil eyledi.

Harbin başlaması ve Tebriz'in düşmesi

1578-1590 fütûhatının kısa zamanda elden gitmesine yol açan bu defaki İran harbi, ne yazık ki,Tebriz müdafaasında bulunan Osmanlı askerinin kötü hareketinden çıktı. Disiplinleri bozuk olan Tebriz yeniçerileri ve oradaki diğer çeşit askerler, sanki oranın muhafaza ve inzibatına memur değillermiş gibi halka zulmetmeye ve mallarını soymaya başladılar. Önce halk tabakasına karşı tatbik ettikleri bu kötü hareketlerini o mıntıkanın ümerasına da teşmil eylediler. Müverrih Naimâ (C: 1, S: 341) nın; Allah korkusunu, padişah emrini zihinlerinden çıkararak soygun yaptıklarını belirttiği bu muhafız askerler nihayet Kürt beylerinden Gazi Beye de musallat oldular. Eskiden beri Türklere itaat eden Şah Kuli evlâdından Selmas hâkimi Gazi Bey bu vaziyet karşısında Osmanlıların itaatından çıktı. Şah Abbas'a mektup yazarak himayesini rica etti.

Bunun üzerine, Osmanlı padişahının gevşekliğini, devlet idaresindeki bozuklukları bilen, Avusturya harbi ve bilhassa Celâli isyanlarının tevlit ettiği zafiyeti göz önünde bulunduran Şah Abbas Gazi Beyin ilticasını, Osmanlılara karşı vaziyet almak için bir fırsat telâkki etti. Ve Gazi Beye taç, kılıç ve kemer gönderdi. Şah Abbas'ın Gazi Bey'e karşı alâkası bu kadarlıkla kalmadığı gibi, ayrıca işlenen hata da bu kadarlıkla bitmedi.

Şah Abbas'ın alâka ve himayesine mazhar olan Gazi Bey, Karnıyarık adındaki kalesine çekildi. Gazi Bey burada rahat bırakılmadı. Tebriz beylerbeyi Zencirkıran Ali Paşa kendi eyâleti askerlerinden başka Nahcıvan beylerbeyinden de kuvvet alarak Karnıyarık kalesini kuşattı. Gazi bey ise bir haftalık mukavemeti müteakip kurtuluş ümidi kalmadığını görünce surlardan atlıyarak kaçıp Şah Abbas'ın yanına gitti.

Halk tarafından «Lala Paşa» diye de anılan Tebriz Valisi Ali Paşa Karnıyarık'ın düşmesini müteakip, bir hafta kadar kale işleriyle meşgul oldu, sonra da Tebriz'e gitmek üzere yola koyuldu.

Bu işler olurken Şah Abbas, Kazvin'den sonra merkez edinmiş olduğu Isfahan'dan ayrılmış ve maiyetindeki bir kaç bin süvari ile Tebriz yolunu tutmuştu. Kendisi harekete geçerken Erdebil valisi Zülfikâr Han'a haber göndermiş bulunduğundan, o da yolda kendisine mülâki olmuştu.

Birdenbire harekete geçip kuzeye doğru sür'atle ilerleyen Safevî ordusu doğruca Tebriz önüne geldi. Şehir halkı yeniçeri zulmünden bıkmış olduğundan Şahın ordusunu heyecanla karşıladı. Tebriz'de mevcut asker derhal kaleye çekildi. (26 eylûl 1603). Bu arada elc geçenler derhal öldürüldü. O arada Osmanlılara kız vermiş kızılbaş kaynatalardan sünni damatlarını kendi elleriyle öldürenler bile görüldü.

Tebriz kalesine çekilen asker pek ehemmiyetli miktarda olmadığından, bunların, fazla zahmet çekilmeden alt edilebileceğini düşünen Şah Abbas, önce, Karnıyarık seferinden dönen Ali Paşa'yı karşılamak istedi. Zencirkıran Ali Paşa Sûfiyan'a gelirken onun da bu tarafa ilerlediğini duymuş, fakat askerlerinin maneviyâtını bozmamak için onlara duyurmamıştı. Sûfiyan'a geldiği sırada Şah ordusunun öncüsü olan Zülfikâr han birdenbire hücuma geçtiğinden Ali Paşa toplarını kullanmaya fırsat bulamadı. Zülfikâr Han âni hücumu ile şaşkınlığa yol açtığı sırada Şahın emrindeki kuvvetlerin tamamı muharebe vaziyeti aldı. Naimâ'ya (C: 1, S: 344) göre; Sûfiyan'da çarpışan İran kuvvetlerinin miktarı onbeşbin kişi idi. Osmanlı kuvvetleri ise, bizim tarihlere nazaran 1500 veya 2000, Batı kaynaklarına nazaran 5 bin kişiydi. 29 eylûl 1603 tarihinde cereyan eden Sûfiyan muharebesinde Osmanlı kuvvetleri çok iyi çarpışmasına rağmen sayılarının azlığı yüzünden mağlup oldu; askerlerin çok büyük kısmı şehit düştü; şehitlere Nahcivan beylerbeyi

Mahmud Paşa ve Ahıska beylerbeyi Halil Paşa'lar da dahildi. Fevkalâde şecaatla çarpışan Tebriz beylerbeyi Zencirkıran Ali Paşa da esir düştü. Şah Abbas bile Ali Paşa'nın kahramanca çarpışmasını takdir etti. Osmanlı asker ve kumandanlarının şecaatı sadece Ali Paşa'ya da münhasır değildi; Kaburgası kalın namında birisi o kadar gayretle muharebe etmişti ki bizzat kendisinin öldürdüğü İran askerinin sayısı altmışı (Naimâ C: 1, S: 346) bulmuştu.

Şah Abbas, Sûfaniyan'da bu muvaffakiyeti kazanınca derhal Tebriz'e dönüp kalesini kuşattı. İranlıların Tebriz muhasarası yirmi gün sürdü. Kaledeki müdafilerin miktarı az olmakla beraber muhasara epeyce uzayabilirdi. Bu işi bir an önce bitirmek isteyen İranlılar, bir taraftan kaleyi sıkıştırırken bir taraftan da müdafilerin maneviyatını bozmaya ve nihayet onları kandırmaya çalıştılar. Bu cümleden olarak; önce, padişahtan imdat gelmesinin imkânsız olduğunu, binaenaleyh kalenin eninde sonunda düşeceğini; o zaman kan dökülmesine sebep oldukları için hepsinin katledileceğini bildirdiler. Bu tehdidin para etmediğini görünce de teslim oldukları takdirde kendilerine bir şey yapılmıyacağını ifade ettiler. Bu vaziyet karşısında; sayıları az ve Sûfiyan hâdisesi dolayısiyle mânevîyatları bozuk olan müdafiler vire şartı ile teslime rıza gösterdiler (21 ekim 1603).

Osmanlı kaynaklarının acı şekilde tenkit ile belirttiklerine göre; Şah Abbas, vire şartına riayet etmedi. Teslimi müteakip erkekleri esir ve şehid, mallarını yağma ve talan, kadınlarını da fuhşa mecbur ettirdi. Bu faciaya uğramaktan yakasını sıyırmaya çalışan kadı Şeyhî Efendi bir gece kaçarak Van yolunu tuttuysa da, arkasından takibe çıkanlar yakalıyarak öldürdüler.

Azerbaycan'ın bazı kalelerinin elden gitmesi

Tebriz kalesinin düşüşünü takip eden günlerde Azerbaycan'ın bir kısım kalelesi çabucak elden gitti. Bu kalelerin sür'atle kaybında, evvelce buralarda hâkim olup Osmanlı istilâsı üzerine Şah tarafına geçen kimselerin hayatta oluşları ile Celâlî isyanları yüzünden doğudaki yerli ümeranın bazılarının Osmanlı idaresinden soğuyuşların da rolü vardı.

Tebriz'in düşmesini müteakip elden giden mühimce yerler: Ordubad, Culha, Alınca, Cüvanşîr, Selmas, Hoy, Maraga ve nihayet Nahcivan idi.

Aras kıyısındaki kasabalardan olan Ordubad, müverrih Naimâ'nın (C: 1, S: 349) bir şakî diye tarif ettiği Kasap Hacı adındaki şahıs tarafından zaptedildi. Evvelce buranın hâkimi olup, Osmanlı istilâsı üzerine Türklere itaat eden Kasap Hacı bu sırada İranlılara dönmüş ve Şahın harekete geçmesi üzerine etrafına topladığı adamlarla eski merkezine gelince halk sevinçle karşılamıştır. Şehrin bu şekilde itaatını müteakip kalesi de bir iki gün içinde düşmüştür.

Ordubad böyle kolaylıkla elden giderken onun batı tarafında ve yine Aras kenarında bulunan Culha (Culfa) ya da Çerağ Sultan adında birisi gönderilmişti. Halk kendisine müzaheret gösterdiğinden burası da elden gitti. Alınca ve Cüvanşîr kaleleri de bunlara benzer şekilde İran hâkimiyetine girdi.

Pek kısa zamanda İran hâkimiyetine düşen kalelerde fazla muhafız bulunmadığı gibi, şeci kumandanlar da yoktu. Bu mıntıkada en fazla asker Revan'da mevcuttu. Revan beylerbeyi Şerif Mehmed Paşa da iyi bir askerdi. Bu arada bir taraftan Revan'ın müdafaası için sür'atle tedbir alırken, bir yandan da Osmanlılara döneklik edenleri cezalandırmak fırsatını da arıyordu. Nitekim dönekleri cezalandırma babında, Ordubad'ı elde eden Kasap Hacı üzerine Hızır Paşa-zâde Mehmed Paşayı sevketmişti. Beş altı yüz süvarî ile birdenbire Ordubad önünde görünen Hızır Paşa-zâde yaptığı çarpışmada Kasap Hacı'yı öldürmeye ve başını Revan valisine getirmeye muvaffak oldu.

Bu arada Nahcivan'ın tahkimatının zayıf, surlarının alçak ve hattâ bazı yerlerde toprakla beraber olduğunu nazarı itibara alan Şerif Paşa, Nahcivan'ı tahliye ile (2 ekim) oradaki asker ve topları Revan'a aldı.

İranlıların Revan'ı muhasara etmeleri

Şah Abbas'ın Nahcivan ve Revan (Ercivan) a hücum edeceği anlaşılınca, bir taraftan Nahcivan'daki asker ve topların Revan'a nakli yapılırken öte yandan da Revan kalesinin tahkimine çalışıldı. Erivan şehrine bir fersah mesafede bulunan kalesi, Nahcivan'ınki kadar zayıf ve müdafaa edilemez durumda olmamakla beraber yapılması gereken işler vardı. Revan kalesi esas itibariyle üç istihkâmdan ibaretti. Bunlardan biri Aras'a karışan küçük Zengi (Sanga) çayı kenarındaki «Kal'a-i atik» yani Eski Kale idi. Yirmi sene önce Ferhad Paşa tarafından yaptırılmış olan bu eski kaleye üç ok atımlık mesafede bir de «Gözcü kulesi» denilen kısım vardı. Üçüncü kısım ise Nahcivan'ın tahliyesi üzerine acele olarak yapıldı. «Kal'a-i cedid» yani Yeni kale ismi verilen bu üçüncü kısmın bir kenarı Eski kaleye dayanmaktaydı. Beşer yüz zira' uzunluğunda üç surdan meydana gelen yeni kalenin inşasında o derece büyük gayret gösterildi ki, iki üç yüz kişi ile 20 gün zarfında inşaat bitirildi. Yeni kalenin yapılması fikrini veren ve inşaata nezaret eden şahıs İstanbul'dan gelmiş müteferrikalardan Hüseyin Ağa (Naimâ C: 1, S: 354) idi. İnşaat bitince askerin taksimatı yapılıp müdafaaya hazır vaziyete geçildi.

30 ekim 1603 (24 cemaziyülevvel 1012) de Revan valisine Şah'tan bir mektup geldi. Şah Abbas bu mektubunda: Kudretinin büyüklüğüne işaretle, Tebriz ve Nahcivan'a şür'atle zaptettiğini, bu muvaffakiyetlerinin iftihar edile-

İran Şâhı Abbas

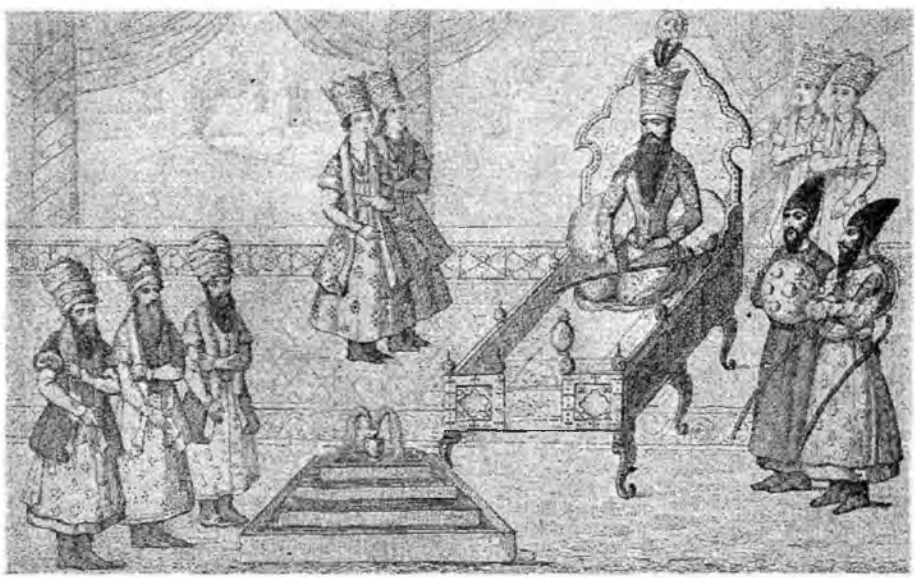

Bir İran Şâhı ve maiyyeti (M. Louis Dubeux'nün La Perse adlı eserinden)

cek kadar mühim olduğunu; Revan'ın zaptını da şimdiden olup bitmiş gibi kabul ettiğini; kışı Gence ve Karabağ'da geçireceğini söylemekte ve valiyi itaata davet eylemekteydi. Şah Abbas'ın o senenin kışını geçireceğini söylediği Gence ve Karabağ henüz Osmanlıların elindeydi.

Revan valisi Şerif Mehmed Paşa, Şahın tefahur ve tehdit dolu mektubunu doğruca İstanbul'a gönderdi. Ayrıca civar vilâyetlere mektuplar yazarak, *yardım gönderilmesi babında vaziyeti izah* eyledi. Öte yandan da Celâli isyancılarını tedible vazifeli serdar Nuh Paşa'dan yardım diledi. Nuh Paşa o sırada Sivas'ta (Naimâ C: 1, S: 355) bulunuyordu.

Şah Abbas'ın mektubu Revan'a geldiği günlerde İran kuvvetleri de Nahcivan önünde görünmüştü. Şah Abbas, Nahcivan'a önden Zülfikâr Han'ı göndermiş bulunuyordu. Zülfikâr Han Nahcivan'da kırk veya yüzelli kişilik küçük bir Osmanlı müfrezesi buldu. Nahcivan tahliye edildiği sırada bırakıldığı anlaşılan bu küçük müfreze şehir halkının Safevîleri iltizamı sebebiyle tabi'î hiç bir iş göremedi. Zülfikâr Han'dan üç gün sonra Nahcivan'a gelen Şah Abbas bu Türklere birçok eziyetler ettirdi. Oradan ayrılan Safevî ordusu Revan'a doğru ilerledi. İranlılar yolda rastladıkları Osmanlıları öldürdükleri gibi mıntıkanın sünnî halkına da zulümden geri kalmadılar.

Osmanlılara karşı mücadele bayrağını açmış olan Şah Abbas her türlü imkândan faydalanmaya bakıyordu. Meselâ, evvelce Erzincan ile Kemah civarında yol kesen Anadolu Celâlîlerin Serdar Mahmud isminde birisi sıkıştığı zaman İran'a iltica etmiş, Şah da kendisine bir sancak beyliği vermişti. İşte Revan önünde ilk defa görünen bu adam oldu. Başına topladığı dört beş yüz kişi ile Revan hisarları civarında göründüğü sırada (11 ekim 1603) kaleye hücuma değil, eski san'atını icra edercesine, o mıntıkadan Gence'ye giden bir kervana hücumu tercih etti. Kervan sahiplerini öldürerek malları yağma ettiği Revan kalesinde duyulunca Şerif Paşa, kendi kethüdası Osman ağayı acele bunun üzerine sevketti. Sür'atle vak'a mahalline yetişen Osman Ağa, Serdar Mahmud'un kuvvetlerini bozup kendisini de esir etti. Şerif Paşa, bunun ve esir edilen otuz adamının başlarını kestirip İstanbul'a yolladı. Şah Abbas, Serdar Mahmud'un başına gelenleri duyunca Nahcivan'dan esir alınan 40 sünnî Türkü idama kalktı. Serdar Mahmud'un ölümü ile Şah Abbas'ın Anadolu Celâlîlerini tahrike vasıta kılmaya çalıştığı bir adam ortadan kalkmış oldu.

Serdar Mahmud hâdisesinden bir kaç gün sonra asıl İran ordusu Revan önüne ulaştı. İlk gelenler 6 bin kişi olup, bunun da üç bin kadarı Gök dolak denilen aşiret halkından ve bir miktarı da Kürt beylerinden müteşekkildi. Bunların çoğu Osmanlı idaresinde kendilerine mevki ve vazife verilen şahıslardı. Aralarında esas dikkati çeken şunlardı : Kürt Gazi Bey ve kardeşi Seyfeddin, Osmanlılar tarafından kendisine emaret verilmiş Kürtlerden Mire Paşa-oğlu Şeyh Haydar, Nahcivan'ın Türkler tarafından fethi sırasında taltife mazhar olanlardan Alâaddin Bey, *Makû hâkimi Mustafa* Bey, Kürt beylerinden Zeynel Bey, Eleşkirt beyi Kılıç Bey, yine bir Osmanlı sancak beyi olan Ferruhsuz Bey. Bu kuvvetlerin başında bulunan Şah Abbas «Muhabbet tepesi» denilen yere çadırını kurdu (16 kasım 1603).

İran ordusu geldiği gün kale dışında kalan Revan'ın esas şehir kısmı işgale uğramış oldu. Zâten şehir kısmını müdafaa için asker ayrılmamıştı. İlk gün kaleden çıkan bir miktar asker İranlılarla *muharebeye tutuştu*. Fakat İran tarafı ağır bastığından bunlar tekrar kaleye çekildi. İranlılar takiple ilerlemek istediyse de kaleden atılan top ateşiyle karşılaştıklarından gerilemek zorunda kaldılar.

Revan muhasarası devam ederken Türk kuvvetleri arada kaleden çıkışlar yaparak İranlılara zayiat verdiriyordu. Meselâ, muhasaranın başlamasından tam bir ay sonra kaleden çıkan ikiyüz süvarilik Türk kuvveti Gök-Kümbet denilen mevkie ilerliyerek İranlılara bir hayli zayiat verdirdi. 21 aralık 1603 cuma günü Şah Abbas kaleye bir yürüyüş yaptırdığı sırada, kuruç yapan dört beş yüz kişilik Türk kuvveti İranlılardan ikiyüz kişi öldürdü. Türklerin zayiatı altı yedi

kişiyi (Naimâ C: 1, S: 362) ancak buluyordu.

Şah Abbas, muharebede her kumandanın yaptığı gibi zaman zaman birtakım hilelere de başvurdu. Meselâ bu cümleden bir hareket olarak: Revan valisi, yardım talep etmek üzere Erzurum ve Van valilerine mektup göndermişti. Van'a gitmekte olan şahıs Şuragil mevkiinde İranlılar tarafından yakalandı. Şah Abbas bu adamın yanına Molla Yahşi adındaki memurunu katarak Revan valisine yolladı. Ele geçen mektubun arkasına da: «ittihaz eylediğiniz tedbirleri Cenabu Hak mubarek etsin! Bu fâsit fikirden vazgeçiniz. Size yardım muhaldir. Memleketin bütün halkı bana muhalefetten vazgeçerek arz-ı mutavaat etmişlerdir. Mektubunuzun ele geçmesi de bunu teyid eder. Bundan sonra mektup da gönderemezsiniz; kaleyi teslimden başka selâmet yolu yoktur» diye yazdı. Revan valisi Şerif Mehmed Paşa ise, Şah'ın mektubunu sükûtla karşılıyarak geriye gönderdi. Kendisine pâye verdirmeye çalışan Yahşi, hakikatı tahrif ile; mektupta şahın mührü ve vezirlerin imzası bulunmadığından Şerif Paşa'nın cevapsız bıraktığını efendisine söyledi. Bunun üzerine, şahın veziri ve muhafız kuvvetleri kumandanı tarafından imzalanmış bir mektup yollandı. İkinci mektupta Şah Abbas, Şerif Paşa'ya derhal teslim olması tehdidinde bulunuyordu. Şerif Paşa ise, Şahın tehdidine asla aldırmıyarak şerefli ve cesur kumandanlara yakışan şu cevabı verdi: «Kalenin her taşına bizden bir baş gitmedikçe, kızılbaş başlarından da kaleler yapılmadıkça Revan'ın zaptı muhaldir». Peçevî'nin kaydettiğine göre, Şah Abbas bundan sonra kalenin daha fazla sıkıştırılmasına çalıştı.

İranlıların tecavüzlerine dair haberin İstanbul'a gelmesi

İstanbul'da, Şah Abbas'ın tecavüzlerine ait ilk haberler, Erzurum muhafazası için devlet merkezinden Trabzon'a nefyedilmiş olan Saatçı Hasan Paşa ile Nahcivan ve Revan beylerbeyi Şerif Paşa'dan gelen mektuplardan alındı. Bu mektuplarda Tebriz'in elden gittiği bildiriliyordu.

Osmanlı devleti, Avusturya harbinden kurtulmadan, Anadolu'daki Celâli isyanları söndürülemeden mühim bir harbe daha girmiş oluyordu. Halbuki tam bu sırada İstanbul'da buhranlı günler yaşanmaktaydı. Sadrıâzam Yemişçi Hasan Paşa idam edilmiş, onun yerine sadrıâzam tayin olunan Yavuz (Malkoç) Ali Paşa henüz Mısır'dan İstanbul'a gelmemişti. Meş'ul mevkide gevşek padişah Üçüncü Mehmed ile sadaret kaymakamlığında muhteris bir şahıs olan Kasım Paşa vardı.

Huduttan gelen haberler, acele karar alınıp, buna göre sür'atli tedbir ittihazını gerektiriyordu. Onun için, hükûmet reisi olan sadrıâzamın bulunmadığı bir toplantıda harb kararı alındı. Naimâ'nın (C: 1, S: 365) anlattığı veçhile: «Kasım Paşa çavuşbaşıyı gönderip müfti ve vüzera ve kazaskerleri davet ve akd-i meclis-i meşveret» eyledi. Divanda alınan karar padişaha sunulup, onun tasdikini müteakip: «Saatçı Hasan Paşa ol canibe serdar ve dilediği miktar asker ve mühimmat verilmek üzere sipehsalar nasb olundu. Ve imdada erişmeleri lâzım olan vilâyet ve etrafa evâmir-i âliye yazıldı».

İranlılar ile yeni bir harbe karar verilmesinden kısa bir müddet sonra Üçüncü Sultan Mehmed vefat ederek, on dört yaşında bir çocuk olan Birinci Ahmed padişah oldu.

Revan'ın düşmesi

Şah Abbas Revan muhasarasına şiddet verirken Şerif Paşa da ayni şiddet ve inatla dayandı. Muhasara başlıyalı aylar geçtiği halde hiç bir taraftan yardım alamadı. Nihayet İranlılar 28 mayıs 1604 de Revan kalesinin yeni yapılan kısmını zaptettiler. Yeni kale denilen istihkâmların düştüğü gün vuku bulan İran umumî hücumunda iki bin Osmanlı askeri şehid oldu. Sağ kalanlar eski kaleye çekildi. Bu arada İranlılar kalenin suyunu da kesmeye muvaffak oldular.

Uzun muhasara muharebeleri sırasında Osmanlı askeri azar azar erimiş, 28 mayıs hücumu da mühim bir miktarını silip süpürmüştü. Harp zâten zahmetli geçiyordu; bir de susuzluk derdi

de başlıyacağı sırada, hem ağır zahmetlere katlanamama, hem de İran propogandasına kapılma yüzünden askerlerin yarısının (Naimâ C: 1, S: 385) Safevîlere iltihak ettikleri görüldü. Bunun üzerine Şerif Paşa vire ile, yâni canlarına dokunulmamak ve sağ salim çekilip gitmelerine müsaade edilmek suretiyle Revan'ı teslim etti (8 haziran 1604). Altı ay 23 gün süren kahramanca bir müdafaayı müteakip Revan teslim olurken muhasaranın başlangıcında beş altı bin kişiyi bulan kuvvetten Şerif Paşa'nın yanında sadece beş yüz asker kalmıştı. Revan'ın düşmesinde İranlıların, Tebriz kalesinde elde ettikleri Osmanlı toplarını buraya naklederek surları tahripte kullanmalarının hayli rolü olmuştur.

Revan'ın teslimini müteakip Şah Abbas, Şerif Paşa ile Nahcivan kadısı Cerrah-zâde'yi huzuruna getirtti. Kabulden önce şahın çadırının önünde bir hayli bekletilen Şerif Paşa ve kadı nihayet içeri alındılar. Şah Abbas divanının bir köşesinde basit bir kaliça üzerine oturmuştu. Sağ tarafında (Hammer C: 8, S: 47), evvelce Osmanlılarla müttefik olan Gürcistan Prensi Levend-oğlu Aleksandre (Lewan-oğlu Alexandré), sol tarafında yine Gürcistan prenslerinden olup evvelâ İstanbul'da Yedikule'de hapsedilmiş bulunan Simon'un oğlu vardı. Simon'un oğlunun alt tarafında ise Osmanlı - İran harbinin müsebbibi Kürt Gazi Bey bulunuyordu. Şerif Paşa, Aleksandre'nın alt tarafına oturtuldu. Bu arada Şah Abbas, Revan muharebesine dair nutuk çekercesine uzun bir konuşma yaptı. Sonra kadıya dönerek:

— Sen aklı başında bir kimse olduğun halde bize itaat edip de, sevaba nail olma fırsatını niçin kaçırdın?

Diye sordu. Kadının buna cevabı:

— Sadakat erbabından olan kimselerin, efendilerinin uğruna mal ve canlarını feda etmeleri vazifeleri iktizasından olduğu cihetle, hattı hareketimden dolayı itab olunmayı beklemezdim.

Oldu. Şah Abbas, merdce ve cesurca konuşan Revan kadısının sözlerini iyi bir hükümdara yakışır şekilde takdirle karşıladı. Bunlara iyi davranan İran hükümdarı, daha önce esir edilmiş olan ulemayı; «sizler, kızılbaş taifesinden birinin katli yetmiş kâfirin katline bedeldir diye fetva verdiniz» diye işkence ile öldürülmelerini emretmişti.

İran istilâsının genişlemesi

Şah Abbas Revan'ı aldıktan sonra istilâ hareketine son vermedi; müsait fırsat devam etmekteyken istilâsını genişletmeye baktı. Zira, henüz İran istilâsını önliyecek bir Osmanlı ordusu ortalarda görünmüyordu. Kaleler kendi mahdut kuvvetiyle karşı koymaya çalışıyor; bölge halkı çok defa İranlılara taraftarlık ettiği; veyahut da en basit tarafından İranlılar yaklaşır yaklaşmaz Osmanlılara sıkı yardımda bulunmadığı için, İran istilâsı kolaylıkla gelişiyordu.

İranlıların ileri hareketleri Kars çevresinden Şirvan'a kadar uzandı. İran kuvvetlerinin, Şirvan'ın merkezi vaziyetindeki önemli şehri Şamahı'ya girişlerinden kısa bir müddet önce Şirvan valisi Alaca Atlı Hasan Paşa ölmüştü. Onun ölümü, Şirvan valiliğinde kendisinin selefi olan Ciğala-zâde'nin oğlu Mahmud Paşa'nın ikinci defa aynı vazifeye tayini dolayısiyle, onun tarafından zehirlenmesine hamledilmişti. İranlılar Şirvan mıntıkasında istilâlarını genişletirlerken bazı yerlerde feci hareketlerde de bulunmuşlardır. Meselâ Şeyh köyünün ahalisini katliam etmişler, çocukları da toplıyarak harmanlarda üzerlerinden düğen yürütmek suretiyle tüyler ürperten bir işkence ile öldürmüşlerdir.

Şah Abbas, Tebriz çevresinde ilk harekete geçtiği zaman, eskiden Revan ve Şüregel (Şuragil) hâkimi olan «Babırlu» oymağından Kara-Han'ı Arpaçay boylarına göndererek (Kars tarihi C: 1, S: 530) buraların halkını Osmanlılardan Safevîlere çevirmekle vazifelendirmişti. Kars kumandanı Osman Bey bu adamı mağlûben kaçırtmıştı. Fakat Revan'ın düşmesini müteakip buradaki ahaliden 400 ev halkının serbestce Kars'a gitmelerine müsaade edilmiş olması Kars halkının mâneviyatını sarstı. Zâten Revan'ın düşmesi ve uzun süren muhasara müddetince buraya yardım gönderilmemesi de, bu bölgede maneviyatın sarsılmasına azçok tesir etmişti. İşte, vaziyet böyleyken Şah Abbas, Emir Gûne'yi Akçakale (Ağca-kale) ve Kars'ın muhasarasına memur etti. Emir Gûne evvelâ Kars ya-

kınında ve bu şehrin güney doğusunda bulunan Akçakale'yi hücumla zaptetti ve şehrin Ermeni halkını tamamen İsfahan'a nakletti. O sırada Kars kumandanı Osman Bey'in dil almaya gönderdiği alaybeyi Kenan, Emir Güne'nin eline düştü. Emir Güne bu adamı Tebriz topçubaşısının döktüğü bir topun içine koydurarak havaya attırdı. Şah Abbas, Emir Güne'yi o sırada Revan valiliğine tayin edip Kars üzerine bizzat kendisi yürüdü. 1604 haziranı sonlarında Kars önüne geldi. 1579 senesinde Lala Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan Kars kalesi hayli muhkemdi. İyi ve disiplinli şekilde müdafaa edildiği takdirde uzun müddet dayanabilirdi. Lâkin, maneviyat bozukluğu ve başsızlık Karsın mukadderatının tayininde ziyadesiyle müessir oldu. Şah Abbas, Kars'ı müdafaaya çalışan askerlere: «fazla kan dökülmesine sebep olurlarsa, kale düştüğü zaman hepsini kılıçtan geçireceği» haberini gönderdi. Bu tehdit tesirini göstermekte gecikmedi; zâten azlık olan Kars müdafileri teslim oldular. Bunun üzerine Şahın emriyle Kars'ta müthiş tahribat yapıldı. Bütün kale kapıları ile büyük beylik yapılar, hattâ selâtin camii bozulup yıkıldı. Böylece 1579 da meydana getirilmiş olan eserlerin çoğu yıkılmış veya tahrip edilmiş oldu. Bu kadar tahribata rağmen Şah Abbas Kars'ta pek uzun kalmadı. Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın Erzurum'a yaklaştığını duyan İranlılar Kars'ı tahliye ile çekildiler. Fakat iki aylık İran işgalinin Kars'ta açtığı yaranın kapatılması kolay olmadı.

Kars kalesi Şah Abbas tarafından muhasara ve zaptedildiği sırada başka bir İran kuvveti Ahıska üzerine yürümüştü. İranlılar, Karakaş Paşa tarafından kahramanca müdafaa edilen Ahıskaya giremedi. Haziran ayı içinde, bu civarda bir kalenin Ermenileri Erzurum beylerbeyi Sefer Paşa'ya haber göndererek, kadınlarının İranlılar tarafından bir hana doldurularak taarruz edildiğini bildirdiler. Sefer Paşa derhal oraya kuvvet sevkederek müteaarız İranlıları öldürüp başlarını İstanbul'a gönderdi.

Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın serdarlığı

Biraz yukarda zikredildiği üzere, İranlıların sulhu bozarak tecavüze geçtiklerine dair haber İstanbul'a ulaşınca, sadaret kaymakamı Kasım Paşa'nın riyasetinde yapılan divan toplantısında Saatci Hasan Paşa'nın serdarlığına karar verilip, buna göre gerekli emir yazılmıştı. Lâkin Osmanlı tarihlerinde, Saatci Hasan Paşa'nın, doğu serdarı sıfatiyle faaliyetine dair malûmata rastlanmamakta, sadece hicrî 1012 sonlarında kendi vadesiyle ölmüş olduğu kaydedilmektedir. Esasen Saatcı Hasan Paşa'nın serdarlığına dair kararın alınmasından kısa bir müddet sonra padişah Üçüncü Mehmed öldüğü, Birinci Ahmed'in cülûsundan bir hafta sonra yeni sadrıâzam Yavuz (Malkoç) Ali Paşa İstanbul'a geldiği, gerek saltanat değişikliği, gerekse Yavuz Ali Paşa'nın işlere vaziyet etmesi üzerine bir takım tayin ve aziller yapıldığından, Saatcı Hasan Paşa'nın da ölümü üzerine İran cephesi serdarlığı işi yeniden ele alındı.

Daha ziyade hocasının tavsiyeleri ile hareket eden genç hükümdar Sultan Ahmed, 2 şubat 1604 de Sadrıâzam Yavuz Ali Paşa'yı Avusturya cephesi serdarlığına, 5 şubatta da Kaptan-ı derya vezir Ciğala-zâde Sinan Paşa'yı da İran cephesi serdarlığına tayin ettiğini bildirdi. Avusturya harbi bölümünde izah ettiğimiz veçhile Yavuz Ali Paşa cepheye gitmemek için bir takım tertipler düşünmesine mukabil Ciğala-zâde 16 mayıs 1604 (16 zilhicce 1012) de Üsküdar'a geçti.

Haçova zaferini müteakip sadrıâzam, sonra Şam valisi, ondan sonra da Kaptan-ı derya olan Ciğala-zâde Sinan Paşa doğu serdarlığına tayin edildiği zaman üzerinden Kaptan-ı deryalık alınmamıştı. Ciğala-zâde Üsküdar'da bir ay kaldıktan sonra 15 haziran 1604 de harekete geçti. Yolu üzerinde rastladığı Celâlî gruplarını da tedip ile Erzurum'a yaklaştığı sırada, meşhur Celâlî reislerinden Deli Hasan ile beraber çalışmış eşkiya reislerinden Karakaş Ahmed maiyetindeki adamlarıyle itaatını arzettiğinden kendisine Çıldır beylerbeyliğini tevcih eyledi. Ciğala-zâde'nin bu hareketi, daha başka celâlilerin de itaatını bildirmelerine sebep oldu.

Ciğala-zâde Erzuruma geldiği zaman kendisini üç dört bin askerle Erzu-

rum valisi Köse Sefer Paşa karşılamıştı. Burada kaldığı müddet zarfında Van valisi Ahmed Paşa da üç dört bin kişiyle gelip serdara mülâki oldu. Böylece emrindeki askerin miktarı kabarmakta devam eden Ciğala-zâde 8 kasım 1604 de Kars'a geldi. Serdar, bu sırada Karakaş Ahmed'i ordunun çarhacılığına tayin etmiş olduğundan, Kars'ta on gün müddetle onun dönüşünü bekledi. Ciğala-zâde Kars'tayken Şah Abbas'ın Revan ile Akçakale arasında korku içinde dolaştığı öğrenildi. Bu haberi müteakip Erzurum beylerbeyi Köse Sefer Paşa, bir miktar askerle önden Şah üzerine yürümesine müsaade edilmesi ricasında bulundu. Sür'atle ilerlediği takdirde Şah'ı esir edebileceğini (Naima C: 1, S: 395) dahi söyleyen Sefer Paşa'ya serdar istediği müsaadeyi vermedi. Karakaş Ahmed'in dönüşünü müteakip Ciğala-zâde, Şahın arkasına düştü ama, yetişip yakalaması mümkün olmadı. Şah Abbas ise; Osmanlı askerinin ilerlemesi üzerine Akçakale ile Revan arasındaki sahadan doğruca Tebriz'e gidip orada karar eyledi.

Ciğala-zâde Sinan Paşa bu sırada oğlunun vali bulunduğu Şirvan'a gitmek istedi. Lâkin serdarın bu niyeti karşısında askerin ileri gelenleri huzuruna girip:

«— Deryaya sefer etsen anamı görmeğe gidersün, karaya sefer etsen oğluna gidersün! Şah durmayıp kaçarken bizim arkasından gitmemiz beyhudedür. Tebriz muhasarasından da bir şey çıkmaz; kış yaklaşmıştır, biz canib-i Rum'da kışlamak isteriz»

Dediler. Ciğala-zâde Sinan Paşa bu vaziyet karşısında yumuşak davranarak:

«— Şah bizim oklanmış şikârımızdır; onu bu kış ele geçirmek bizim edna kârımızdır; Rum'a gitmekten Gence ve Karabağ ki, nimeti firavandır, kışlak etmek evlâdır».

Sözleriyle, kışlamak için Karabağ'ın Anadolu'dan güzel yerleri bulunduğunu bildirdiyse de onları ikna edemedi. Nihayet askerler serdarın çadırını başına yıkınca Ciğala-zâde Sinan Paşa Şirvan tarafında kışlamaktan vazgeçti. O sırada Erzurum beylerbeyi Sefer Paşa, Sıvas beylerbeyi Ahmed Paşa ve Alaca atlı Hasan Paşa, Şah üzerine akın yapmak için müsaade istedilerse de Ciğala-zâde Sinan Paşa bunları akına bırakmadı.

Van'ın İranlılar tarafından muhasarası

Gördüğü sıkı mukavemet üzerine Şirvan'a gitmekten vazgeçen Ciğala-zâde Sinan Paşa askeri terhis ile kendisi yanında kalan az miktardaki asker ile kışı Van'da geçirmek istedi. Onun bu niyeti karşısında tecrübe sahibi ihtiyarlar, bir serdarın hudut üzerinde kışlamasının doğru olamıyacağını; böyle bir teşebbüsün tehlike yaratacağını; bu sebeple, kışı Halep veya Diyarbekir'de geçirmesinin doğru olacağını söylediler. Lâkin inatçı Ciğala-zâde Sinan Paşa tecrübe sahibi kimselerin tavsiyelerine aldırış etmiyerek Van'a gitti ve Ahmed Paşa'yı oranın beylerbeyliğine tayin etti. Ahmed Paşa ise o günlerde hastalanıp serdarın tabibinin tedavisine rağmen hastalıktan kurtulamıyarak öldü; onun ölümü üzerine de buranın valiliğini Zencirkıran Ali Paşa'ya tevcih etti.

Osmanlı serdarının durumundan haberdar olan Şah Abbas, derhal faaliyete geçerek Van'ı kuşatmak istedi. Bu gaye ile evvelâ ümerasından Allahverdi Han'ı gönderdi, arkasından da acele kendisi geldi. Şah Abbas Van önüne vasıl olunca Ciğala-zâde Sinan Paşa yanında bulunan Kürt askerinin başına kumandan olarak Raziye Hatun-zâde Mustafa Paşa'yı geçirdi. Mustafa Paşa bunlarla Şaha karşı koymayı tecrübe ettiyse de, ilk tecrübeyi müteakip kale dahiline çekilmek mecburiyetinde kaldı.

Ciğala-zâde hatasını anladı ama iş işten geçmişti. Şimdi içine düştüğü muhataralı vaziyetten kendi şahsını kurtarmanın çaresine bakmaya çalışmaktaydı. Bu gaye ile, evvelce İstanbul'da defterdarlık ve beylerbeylik pâyesiyle tekaüd olmuş olan Şems Paşa'yı vezaret pâyesiyle kendi yerine vekil bırakıp, bir gece düşmana görünmeden Van gölünde bir gemiye binip Adilcevaz'a çıktı. Orada durmayıp Adilcevaz beyi Emir Şah Beyden beygirler alarak sür'atle Erzurum yolunu tuttu. İran şahı ise, bir müddet sonra serdarın Erzurum'a gitmiş olduğunu öğrendi. Van muhasarasının kendisine beklediği neticeyi vermiye-

ceğini anlayınca kırk günden beri devam eden muhasarayı kaldırdı. Tebriz'e dönerken henüz Osmanlıların elinde bulunan Makû kalesini kuşattıysa da alamadı.

Urmiye gölü civarındaki muharebede Osmanlı ordusunun bozulması

1603 - 1612 Osmanlı - İran harbinin en önemli muharebesi 1605 senesinde Urmiye gölünün kuzey tarafında göl sahiline yakın bir yerde cereyan etti. Kışı Erzurum'da geçirmiş olan Ciğala-zâde Sinan Paşa o arada, Şirvan valisi bulunan oğlu Mahmud Paşa'yı Diyarbekir valiliğine tayin etmiş, onun yerine de Hüseyin Paşa oğlu Ahmed Paşa'yı göndermişti.

Bir sene önce müsbet hiç bir iş görememiş olan Ciğala-zâde, 1605 yazında bir hayli kuvvet toplamıştı. Şahın, Tebriz civarında önemli sayıda bir kuvvetin başında bulunduğunu öğrenince o tarafa doğru harekete geçti. Osmanlı serdarı 5 eylülde Urmiye gölünün kuzey batı kıyısı yakınındaki Selmas'a vardığı sırada Şah Abbas da biraz daha kuzeyde Hoy'da idi. Ayni gün iki tarafın ileriye gönderdiği öncüler birbiriyle karşılaştı, biraz çarpışmayı müteakıp İran öncüleri geriye çekildi. Üç gün sonra Osmanlı kuvvetleri Hemle denilen mahalle ulaşıp, müteakiben Şeşter (veya Şebester)i geride bırakıp Urmiye gölünün kenarına kondu. Osmanlı ordusu buraya geldiği zaman Şah Abbas'ın ordusu da Osmanlıların karşısında bulunuyordu.

Urmiye gölü civarındaki muharebe, iki ordunun birbirini karşıdan karşıya görüşünün ferdası günü, yâni 9 eylûl 1605 (25 rebülahır 1014) de cereyan etti. Şah Abbas, Urmiye gölü civarına geldiği zaman kuvvetlerini birbirinden aralıklı üç kısma ayırmıştı. Osmanlı ordusu bunların birisini görüp, düşman ordusunun esas büyük kısmı zannetmesi ve bunları ezmek için Köse Sefer Paşa'nın aceleci davranması, Osmanlı ordusu, için mağlûbiyete yol açan bir âmil oldu.

Osmanlı tarihlerinin kaydına nazaran; Erzurum valisi Köse Sefer Paşa meşverete lüzum görmeden ve esaslı bir tedbir almadan Sıvas valisi Raziye-zâde Mustafa Paşa, Tekeli Paşa, Ahmed Paşa ve biraderini, Haydar Paşa-zâde Ali Paşalar da dahil olduğu halde onaltı beylerbeyi ve yirmiden fazla sancak beyini kendine uydurup; serdarın acele etmemesine dair ihtarına aldırmıyarak düşmana hücum etti. Şah ordusunun gruplarından biri ile Sefer Paşa'nın muharebesi öğleye kadar devam etti. Bu grup hücum eden hasma mukavemet edemiyeceğini görünce biraz geriliyerek Zülfikâr Han emrindeki ikinci grupla birleşti. Böylece üstün Osmanlı kuvvetleri karşısında ezilmeden kurtuldu ama, iki grupun birleşmesinden sonra da bunlar ikindiye kadar ancak dayanabildiler. Ve nihayet muharebe sahasını terk ile ricata başladılar. Bunun üzerine Sefer Paşa geri çekilip kaçan grupu takibe koyuldu. Takip, muharebe sahasının bir hayli uzağına kadar ve sür'atli bir yürüyüşle yapıldı. Sefer Paşa takiple meşgulken Şah Abbas bir tepe üzerine çıkarak Osmanlı karargâhının askerce tenhalığını müşahede ile kendi maiyetindeki gruptan bir alayı bu tarafa sevketti. Şahın alayı hücuma geçtiği zaman serdarın etrafında bulunan yeniçeri, silâhdar ve sair bir miktar asker bunları tüfenk ateşine tutarak geriye püskürttü. Osmanlı karargâhına hücum eden alay Şah'ın yanına döndüğü zaman Sefer Paşa da fazlaca yorgun şekilde takipten dönmekteydi. Şah bunları görünce maiyetindeki dinç askerle derhal hücuma geçti. Osmanlı askerinin yorgunluğu ve karışık hâli şahın çok işine yaradı ve zafer kazanmasına âmil oldu. Tekeli Paşa, Celâli Karakaş Paşa ve Kaçar Mehmed Paşa maiyetleriyle serdara iltihaka muvaffak oldular. Diğer paşalar ise ya şehid ya esir düştüler. Esirler arasında yaralı vaziyette Köse Sefer Paşa da vardı. Müverrih Naimâ'nın (C: 1, S: 427) kaydına nazaran; Şah Abbas, Sefer Paşa'ya: «bana muti ol, mezhebimi kabul et, bir yarar yiğitsin, sana mevki vereyim» diye itaat ve hizmet teklifinde bulunduysa da Sefer Paşa hakaretle reddettiği cihetle idamını emretti.

Ortalık karardığı zaman şehid ve esirler dışında kalan bir hayli kuvvet karargâha geldiler. Bunların çoğu Kürt, aşiret halkı ve celâli grupundan kimselerdi. Kürt beyleri vaktin geç olmasına

bakmayarak serdar ile görüşmek istediler. Fakat, maiyet erkânından bazı kimseler serdarın yorgun olduğunu, şimdi huzurunun bozulmamasını söylediler. Bu sözler karşısında bazıları, serdar firar etmiş diyerek (Naimâ C: 1, S: 428), bazıları onların gidişinden korkuya düşerek ordugâhı terkettiler. Böylece ordugâhı terkeden kürtlerden sonra panik havası hemen hemen ordunun tamamına yakın derecede büyük kısmına sirayet etti. Kürtler çadırlarını söküp ayrılırken Celâli Karakaş Paşa da hayli yekûn tutan taraftarlariyle ordugâhtan ayrılıp Van yolunu tutmuştu.

Ertesi gün sabahleyin Ciğala-zâde ordugâhta kalan askeri etrafına toplayıp bunlara bir düzen vermek istedi. O sırada İranlılar Osmanlı ordugâhında olup bitenlerden haberdar olmadıklarından muharebeye hazır bulunmak için mevkilerinden biraz ileriye çıktılar. Bu arada Van beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa: «Ne durursunuz? kızılbaş geldi, topları aldı sedası geliyor» diye ortalığı velveleye vererek eyaleti askeri ile orayı terketti. Onu gören başkaları da aynı şekilde davrandı. Böylece, bazı tarihciler tarafından yüzbine yakın tahmin edilen Osmanlı ordusundan, serdarın yanında iki bin kişilik kapıkulu askerinden başka kimse kalmadı. Bu vaziyet karşısında, Naimâ (C: 1, S: 428) nın diliyle: «piyadeleri develere bindürüp cümle hazine ve ordu ve toplar yerinde kalup min baad ol mahalde durmak münasip olmamağın onlar dahi Van tarafına müteveccih oldular».

Ciğala-zâde'nin Canbolad-oğlu'nu idam ettirmesi

Celâli Karakaş Paşa ordugâhı terkedip Van'a gidince meşhur Celâli reislerinden olup kendisine Halep valiliği verilmiş olan ve orduya iltihak etmek üzere gelen Canbolat-oğlu Hüseyin Paşa ile karşılaştı. Harp sahasından dönenler, ona, serdarın bozguna uğrayıp kaçtığını bildirdiler. Canbolat-oğlu bu haber üzerine ricata teşebbüs ettiyse de serdarın kaçmasının doğru olmadığını bilâhara öğrenince derhal geriye dönüp Van'a geldi. Hattâ, gayri muntazam şekilde muharebe sahasından dönen askere civarın Kürt eşkiyasının zarar vermemesi için boğazları tutup gelen askeri yanında toplıyarak bunların düzene girmelerine âmil olmak istedi.

Serdar Ciğala-zâde Van'a geldiği zaman Canbolat-oğlu Hüseyin Paşa, dağılan askerin bir kısmını toplamadaki hizmetine mukabil takdir ve taltif beklerken, umduğunun tam tersi bir vaziyetle karşılaştı. Ciğala-zâde Sinan Paşa, orduya iltihakta gecikmiş olan Canbolat-oğlu'nu hizmete gelmediği töhmetiyle derhal idam ettirdi.

Doğu serdarlığında beceriksizlik örneği veren Ciğala-zâde'nin bu hareketi büyük bir hata idi. Zira, Canbolat-oğlu'nun öldürülmesi üzerine 30 bin kişiyi bulan adamları derhal Van'ı terkederek Halep'e gittiler ve onun kardeşleri olan Ali ve Hızır Beylerin etrafında toplanarak Celâliliğe şiddetle devam ettiler. Böylece Ciğala-zâde Sinan Paşa, Haçova harbini müteakip işlediği büyük hataya bir ikincisini daha eklemiş oldu. Her iki hatası da Anadolu'da pek çok insanın kanının akması gibi feci, Anadolu Türklüğü için iç sızlatıcı neticeler verdi.

Ciğala-zâde, 2 aralık 1605 te Diyarbekir'e geldi. Son mağlûbiyet ve askerin firarının yarattığı üzüntü ve kahırdan dolayı, bazılarına göre de zehir içmek suretiyle kısa bir müddet sonra öldü.

Nasuh ve Lala Mehmed Paşaların Serdar tayin edilmeleri

Doğu serdarı Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın Urmiye gölü civarındaki mağlûbiyet ve müteakiben Diyarbekir'de ölümüne dair haber İstanbul'a ulaşınca, o sırada Belgrad'da bulunan Veziriâzam Lala Mehmed Paşa İstanbul'a çağrıldı. Veziriâzam bu maksatla yazılan hatt-ı humayunda:

«Gerektir ki bu canibe gelüp şark seferine varasın, eğer imtina edersen vezaret-i sâniye ile Belgrad'da oturup hatem-i sadareti bu canibe gönderesin» denilmekteydi. Avusturya cephesinin muvaffak kumandanı Lala Mehmed Paşa bu acayip olduğu derecede mânasız ve sert emri alınca, İstanbul'a gitmek üzere

13 ocak 1606 da Belgrad'dan hareket ile Mart ortalarında hükûmet merkezine vasıl oldu.

Şimdiye kadar kumandanlıkta ehliyetini isbat etmiş bulunan Lala Mehmed Paşa, gerçi doğuda da başarı kazanabilir ve Ciğala-zâde'nin hataları biçiminde hata işlemezdi. Lâkin henüz Avusturya cephesinde sulh temin edilmemişti. Senelerden beri o tarafta çalışan Lala Mehmed Paşa cephenin bütün hususiyetlerine vakıftı. Ayrıca son muvaffakiyetlerini müteakip sulh zemini de hazırlamıştı. Binaenaleyh, Avusturya cephesi tasfiye edilmeden Lala Mehmed Paşa'nın İran cephesine tayin edilmesi büyük bir hata idi.

Lala Mehmed Paşa İstanbul'a gelince bu hakikatı padişah ve sair erkâna anlatmaya çalıştı. O aralık, bir kısım erkân, veziriâzamın merkezde kalması, her iki cepheye de vezirlerden serdarlar gönderilmesi fikrini müdafaa etmekte, bazıları da doğudaki mağlûbiyetin sebebini serdarın mühr-ü humayuna sahip olmamasına atfetmekteydi. Böyle düşünenlere karşı, Naimâ (C: 1, S: 441) nın ifadesiyle: «Eğer Ciğala-zâde'nin inhizamı sahib-i hatem olmadığına hamlolunursa, bu mülâhaza bi mânadır. Geçmiş senelerde nice vüzera-i manend Mustafa Paşa ve Ferhad Paşa sahib-i mühr değiller iken yine nice fütühat-ı celile ve gazavat-ı cemile vücuda getirmişlerdir. Ciğala-zâde'nin inhizamı kendünün tamaı ve su-î tedbirindendir. Hususa vacibül istimal olan Kürt taifeleri kendüden nefret etmekle, onlar dahi imdat ve ittihad etmeyüp yan verdiler» diyenler vardı. Bu mütalea dolayısiyle, nihayet doğu cephesine Nasuh Paşa'nın batı cephesine de Murad Paşa'nın serdar tayin edilmesine karar verildi.

Nasuh Paşa doğu serdarlığına getirilirken, kendisinin Kürt beylerinden Mir Şeref'in damadı oluşu gözönüne alınarak, kütlerle kolay anlaşıp onları itaatta tutacağı düşünüldü. Bağdad valiliği ve doğu ordusu serdarlığına dair hatt-ı humâyunun yazılmasiyle Nasuh Paşa'nın serdarlığı kat'ileşti. Ayni zamanda Rumeli beylerbeyi Murad Paşa'nın da Avusturya cephesi serdarlığına dair hatt-ı humâyun sâdır olduğu cihetle, Veziriâzam Lala Mehmed Paşa merkezde kalacaktı.

İyi bir asker ve idare adamı olan Lala Mehmed Paşa'nın Avusturya cephesinden uzak kalması pahasına doğu serdarlığı meselesi halledilmiş gibi görünürken, Osmanlı müverrihlerinin müttefikan garezkâr ve fitnekâr diye tavsif ettikleri Derviş Paşa'nın, bu noktada padişahın fikrini çelmesi üzerine, Nasuh Paşa'nın serdarlığı çabucak suya düştü.

Bastancıbaşı iken padişahın gözüne giren Derviş, Ciğala-zâde'nin yerine Kaptan-ı derya olmuş, şimdi de sadaret makamına göz dikmişti. Lala Mehmed Paşa'yı gözden düşürmek için padişah üzerinde mütemadiyen telkinatta bulunan Derviş Paşa bu hususta bir hayli ileri adımlar atmıştı ama, Lala Mehmed Paşa İstanbul'da kaldığı takdirde kolay kolay sadrıâzamlığı elde edemezdi. Bunun için, padişah nezdindeki telkinlerine devam etti. Neticede veziriâzam Lala Mehmed Paşa'nın doğu serdarlığına, dair hatt-ı hümayun çıktı.

Lala Mehmed Paşa mühim hizmetlerine mukabil kendisine reva görülen bu muameleden çok üzüldü. Padişahı fikrinden vazgeçirmek için çok uğraştıysa da Derviş Paşa'nın tesiri altında kalan padişah fikrini değiştirip emrini geri almadı. Nasuh Paşa'nın: «İran serhaddine beraber gideriz ve uğur-u humâyunda nice hizmetler ederiz. İnşallahu teâlâ bir mertebe mahzuz olasız ki Engerus seferlerini unutasız» diye verdiği teselliler Lala Mehmed Paşa'yı sükûnete kavuşturmadı. Sultan Ahmed'in sıkı emri karşısında çaresiz çadırının Üsküdar'a kurulmasını emretti.

O sırada yine Derviş Paşa'nın tesiriyle, Lala Mehmed Paşa'nın çok itimad ettiği adamı alan Kapıcıbaşı Mustafa Ağa Kastamonu sancak beyliğine tayin edildi. Bu tayin münasebetiyle kaleme aldığı telhisinde: «seferde zahire tedarikine yardımcıdır. Onun hizmetini görecek bir adam yoktur. Onu bu kulunuzdan ayırmak kolumuzu kanadımızı kırmaktır; af buyrulup yanımızda bırakılması rica olunur» sözleriyle, Mustafa Ağa'nın kendisine bırakılmasını istediyse de, padişahın bu telhisin üzerine: «ihsan ettiğimiz sancağımızı beğenmez mi?» cümlesini yazarak iade etmesi veziriâzamın ü-

züntüsünü bir kat daha arttırdı. Nihayet mağdur veziriâzama felç isabet etti. Buna rağmen, bir an önce otağına geçmesi için üst üste emirler yazıldı. Derviş Paşa, İran seferine gitmemek için sadrıâzamın temaruz ettiğini söylediğinden padişahın en son emrinde: «taallül ve temaruzu bırakup otağa çıkasın» diye yazılmış olduğu görüldü. Mehmed Paşa ise; «en mutemed kulunuz kimse irsal buyurunuz ki gelsin de halimi görsün» diye ricada bulununca, yollanan Kapıağası, Mehmed Paşa'nın meflûç halini gördü ve vaziyeti padişaha arzetmesi üzerine veziriâzama takazadan vazgeçildi. Bundan bir iki gün sonra da Lala Mehmed Paşa öldü (21 haziran 1606).

Deli Ferhad Paşa'nın serdar tayin edilmesi

Lala Mehmed Paşa'nın ölümüyle İran cephesi serdarsız kaldı. Lala Mehmed Paşa'nın ölümüne sebep olan Derviş Paşa pek arzuladığı makamı elde etmekle beraber, kendisi İran cephesine serdar olmadı. Padişahın da hazır bulunduğu bir toplantıda doğu cephesi serdarlığı işi görüşüldü. Padişah, vakıt geciktiği için yeni bir serdar gönderilmesinin lüzumsuzluğunu ileri sürerken şeyhülislâm bunun aksini müdafaa etti. Hattâ, tayin edilecek serdarın harekât yapması mümkün olmazsa Halep'te kışlamasını ve baharda oradan hududa ilerlemesinin doğru olacağını arzetti. Şeyhülislâmın bu hususta padişahın her söylediğini cerhedercesine konuşması azli neticesini verdi.

Veziriâzam Derviş Paşa nihayet Deli Ferhad Paşa'nın tayinini çıkarttırdı ve onu 21 haziran 1606 da Üsküdar'a geçirttirdi. Ferhad Paşa'nın yanına (Naimâ C: 1, S: 448) altı bölük halkı, cebeciler ile birlikte 10 bin yeniçeri katıldı. Karaman ve Sivas beylerbeyleri de kendisine yolda iltihak edeceklerdi.

Bostancıbaşılıktan yetişmiş, mütehevvir ve çılgınca hareketleri ile göze batan Ferhad Paşa maiyetindeki askerle Konya'ya kadar gidebildi. Yolda asker kendisine itaatsizlik edip çadırını taşlarken serdar da onlara katılıp kendi çadırını taşladı. Söz ve hareketleri patavatsızlık derecesinden çıkıp delilik derecesine varan bu adam Konya'da iken serdarlıktan azledildi.

Kuyucu Murad Paşa'nın Serdarlığı

Tam sefer mevsimi olan yaz ortasında Deli Ferhad Paşa azledildikten sonra onun yerine kimse tayin edilmedi. Böylece 1606 senesinde İran hududuna bir serdarın idaresinde ordu sevkedilemedi. Bu vaziyet sadece 1606 senesi yazına da münhasır kalmadı. Hattâ 1610 senesine kadar, Nasuh ve Lala Mehmed Paşaların tayininde olduğu gibi ismen bile serdar tayinine şahit olunmadı. İran hükümdarı, Ferhad Paşa sulhü ile kaybedilmiş olan İran topraklarını istirdattan sonra Osmanlı arazisinden parça koparmaya uğraşmıyordu. Bu sırada Anadolu'da Celâli isyanları o kadar geniş sahaya yayılmış, Anadolu'nun intizam ve disiplini o derece bozulmuştu ki, bu işler düzeltilmeden İran'a büyük bir ordu sevki de hakikaten müşküldü. Onun için Cağala-zâde (Ciğala-zâde) Sinan Paşa'nın ölümünden sonra, hükûmet, bir kaç sene müddetle esas dikkatini Celâliler üzerine çevirdi. Celâlilerle uğraşılırken de İran harbi, âdeta unutulurcasına geri plâna bırakıldı. Celâliler karşısında esaslı muvafakıyetler kazanıldığı zaman İran harbi hatırlandı. Bu neviden hareket ilk defa Ciğala-zâde'nin ölümünden üç sene sonra vuku buldu:

Celâli tenkili ile uğraşan Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, azılı Celâlilerden Kalender-oğlu'nu Göksun yaylasında Alacaçayır mevkiinde, onu takiben de Tavil Ahmed'in kardeşini Şebinkarahisar ve Bayburd tarafında bozguna uğratmış, bu muvaffakiyetlerini de bir yazı ile padişaha bildirmişti. Kendisi ise, Bayburd'dan batı istikametinde ilerlemek üzere harekete geçmişti. Yolda bir konakta 17 ekim 1608 de padişahtan bir hatt-ı hümâyun aldı. Veziriâzamın Celâlilere karşı kazandığı muvaffakiyetten pek memnun olmuş bulunan ve memnuniyetini iki hil'at ve bir murassa kılıç göndermekle de fiilen gösteren Sultan Ahmed bu emrinde (Naimâ C: 2, S: 45) şöyle diyordu: «Rumeli beylerbeyliğini

istediğin kimseye verip mal defterdarım Ahmed Paşa'yı Asitane-i saadetime gönderesin ve sen asker-i islâm ile varup, Erzurum'da kışlayıp baharda Acem üzerine yürüyesin».

Padişahın emrinde açıkca görüldüğü veçhile, veziriâzam İran üzerine yürümekle vazifelendirilmektedir. Fakat Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, Anadolu Celâlileri tam mânasiyle eziimeden İran cephesine gitmeye taraftar değildi. Bunun için padişaha yazdığı arizada, kendisine geç iltihak etmesi dolayısiyle kızmakta olduğu Rumeli beylerbeyi ve defterdar Ekmekci-zâde Ahmed Paşa'nın, yanında bulunmamasiyle bulunmamasının müsavi olduğunu ifadeden sonra; «bu kulunuz için Erzurum'da kışlayasız deyu buyurmuşsuz: vilâyet-i Anadolu tamam celâliden masun mu oldu ki ben bu tarafta kışlayıp kızılbaş muharebesine gideyuz? Celâli bekayası yine cemiyet iderlerse Asitâne-i saadette vüzera kullarımız def'ine kaadir midirler? Bu hususta saadetlû padişah hazretleri ne buyururlar ise anınla amel olunur. Rûz-u kasım dahi yaklaştı, arpanın kilesi beş filoriye, peksimetin okkası bir kuruşa çıktı».

Padişaha bu yazıyı yazmakla beraber, cevap gelinceye kadar, alınan emre imtisalen tuğları kaldırtıp Erzurum'a gidileceğine işaret olmak üzere, o istikamete doğru diktirdi. Bu vaziyet karşısında, asker: «kıtlık ve sıkıntı mevcutken Erzurum'da kışlamak nasıl mümkün olur? padişahımız bu diyarın ahvalini bilmez, yanındakilerin sözlerine inanır; onlar ve sadrıâzamın avdetinde nüfuzları kalmıyacak olan kaymakamlar sadrıâzamın İstanbul'a geldiğini istemezler. İki sene sefer ile bu kadar muzafferiyet kazandıktan sonra artık İstanbul'a dönmek isteriz» dediler; ayni zamanda tuğları yeni dikildikleri yerden kaldırıp İstanbul istikametine eski yerlerine koydular. Ayrıca ordu kadısını zahire fiyatlarının bir listesini yapmaya mecbur bıraktılar ve bu listeyi padişahın hatt-ı hümâyununu getirmiş olan kapıcılar kethüdasına vererek sadrıâzamın telhisi ile birlikte İstanbul'a götürülmesini temin ettiler.

Kuyucu Murad Paşa bu telhisin İstanbul'a yollanmasını müteakip bazı yeni tayinler yaptı. Bu cümleden olarak; Tekeli Mehmed Paşa'yı Van beylerbeyliğine, Türkçe-bilmez Hüseyin'i Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) sancağına tayin. Karaman eyâletini yine Zülfikar Paşa'ya tevdi ile Diyarbekir beylerbeyi Nasuh Paşa'yı vilâyetine, Defterdar ve Rumeli beylerbeyi Ahmed Paşa'yı da Rumeli askeri ile İstanbul'a gönderdi. Kendisi de bulunduğu yerden hareketle Ekimin son haftası içinde Tokad'a vasıl oldu. Burada da padişahtan şöyle bir hatt-ı hümâyun aldı. Bunda «bu hatt-ı şerifimi aldığın yerde kışla!» denilmekteydi.

Naimâ'nın (C: 2, S: 47) kaydına nazaran; Kuyucu Murad Paşa'dan hoşlanmıyan, bunun için İstanbul'a gelmesini istemeyen Şeyhülislâm Mehmed Efendi, Sadaret kaymakamı Mustafa Paşa, Kaptan-ı derya Hafız Ahmed Paşa gibi kimseler Darüssaade ağası Mustafa Ağayı da kendilerine bendetmek suretiyle padişaha; Anadolu'da artık Celâli kalmadığını, bunun için veziriâzamın İran hududuna gitmesi lâzım geldiğini söylemişlerdi.

Kuyucu Murad Paşa İstanbul'daki kethüdasından, kendisini ilgilendiren hareketlere dair gizlice haber almaktaydı. Bu bakımdan son hatt-ı hümâyunun yazılmasına kimlerin sebep olduğunu da öğrenmişti.

Padişahın son emri üzerine şu arizayı yazdı: «Erzurum'da kışlayıp Şah üzerine gidesin diye buyrulmuş. Emir padişahımındır. Bu kulunuz doksan yaşında bir pîr-i faniyim. Ümidim budur ki: gaza yolunda şehit olam. Ben kulun Şah üzerine gittikte henüz Anadolu'da faaliyette bulunan Celâli bakiyeleri fırsat gözetirler; bahusus İçel'de Mustafa Çavuş, Aydın ve Saruhan'da Yusuf Paşa ve gayriler cem'iyet edüp memalik-i mahruseye el uzatırlar ise İstanbul'dan yine serdar mı çıkarırsız? Bizi kendi halimize bırakın. İş sahibi işini bilir. Etrafınızdakilerin sözlerine uymayın. Evvelâ kendi vilâyetimizde olan düşmanı bertaraf edelim, ondan sonra diyar-ı Acem'e gidelim».

Hatt-ı hümâyunu getirenleri bu cevap ile gönderdikten sonra kendisi de İstanbul yolunu tuttu ve 18 aralık 1608 de Üsküdar'a vasıl oldu. Böylece, padi-

şahın iki defa yazılı emrine rağmen 1609 yazında harekât icra etmek üzere Kuyucu Murad Paşa'nın İran serdarlığı fiilen tahakkuk etmedi. Buna rağmen Murad Paşa 1609 baharında İran seferine çıkılacağını ilân ile Çadırını Üsküdar'a kurdurttu; kendisi de 15 haziran 1609 da Üsküdar'a geçti. Lâkin buradan daha ileri de gitmedi. Celâli isyanları başlığı altındaki kısımda etraflıca izah edileceği veçhile; padişahı ikna suretiyle, İran seferinden önce Anadolu'yu Celâlilerden temizlemek için uğraştı. Aydın ve Saruhan taraflarında faaliyette bulunan Celâli Yusuf Paşa ile Silifke taraflarına hâkim olan Celâli Muslu Çavuş'u bir takım vaad ve tedbirlerle kandırıp vücutlarını ortadan kaldırdı. Sadrıâzamın bu işleri başarmak üzere Üsküdar'da kalışı beş ay sürdü. Kasım ayının sonlarına doğru Üsküdar'dan İstanbul'a döndü. Böylece 1609 yaz mevsimi de İran'a karşı hiç bir şey yapılmadan geçip bitti.

Kuyucu Murad Paşa'nın üç sene devam eden faaliyeti sırasında Anadolu'da muazzam sayıda insan öldürülmüş ve Celâliler ezilmişti. Bu sebeple artık İran'a yürünebileceği mülâhazasiyle bazı hazırlıklar yapılıp vaziyet vilâyetlere duyuruldu. Sadrıâzam Kuyucu Murad Paşa 29 nisan 1610 (5 safer 1019) da Üsküdar'a geçti. Harbin başlangıcından ve nihayet Cigala-zâde Sinan Paşa'nın Urmiye Gölü civarındaki mağlûbiyetinden bu tarafa, yalnız Azerbaycan değil Şirvan, Karabağ ve civarı bile elden çıkmış ve buralar 1606 yılında artık İran hâkimiyeti altına girmiş bulunuyordu. Bu arada Gürcistan'da da Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş gibiydi. Binaenaleyh 24 mayıs 1610 da Üsküdar'dan hareket eden Kuyucu Murad Paşa halledilmesi çok güç bir mesele karşısında bulunuyordu. İranlılarla ya uzun müddet uğraşılıp kaybedilen yerler geri alınacak, veyahut da başka türlü bir tesviye yolu aranacaktı.

Sadrıâzamın başında bulunduğu ordunun askeri, Rumeli beylerbeyliği ve atlı ve piyade kapıkulundan başka esas itibariyle Anadolu tarafının efradından mürekkepti. Yâni Anadolu, Karaman, Sıvas, Halep, Şam, Çıldır, Erzurum, Kars, Van eyâletleri ile Kürt beyleri askerleri vardı.

Kuyucu Murad Paşa Üsküdar'dan hareketle İran'a doğru ilerlerken Şah Abbas'ı tehdit suretiyle İran fütuhatının iadesini temin etmek istedi. Bu maksatla, Hayrüddin Çavuş adında bir elçiyi eline verdiği mektubuyla birlikte şaha yolladı. Muktedir bir hükümdar olan Şah Abbas, Osmanlı sadrıâzamının tehdidine pek aldırmadı. Nitekim sadrıâzama, yumuşaklıkla sertliği bir araya cemeden bir mektup yolladı. Bu mektubunda: İkinci Şah İsmail zamanında akdi bozdunuz diyorsunuz. O saltanatta çok kalmadı ki ahdi bozacak bir hal zuhur etsin. Sizin serhadlerdeki hâkimlerinizin tüccarlarımıza tecavüzü vuku bulduğu zaman vaziyet saadetli padişaha arzedilmişti. Bu yüzden nihayet muharebe çıktı. Devletiniz tarafından tatar askeri de celbedilmişti. O arada Şirvan üzerine yürüyen İslâm Giray ve Gazi Giray bozulup esir edilmişlerdi. Yine gelirlerse cezalarını bulurlar. Âl-i Osman padişahlarının kuvveti, askerinin çokluğu malûmumuzdur. Lâkin bizim de gazilerimiz onların çokluğundan endişe etmezler. Merhum Sultan Süleyman hazretlerinin merhum dedem Şah Tahmasp'a verdiği ahidnâme gereğince hudutlar tespit edilirse ben padişahın bir kuluyum. Bir kimse düşmanlığına kavi olmazsa dostluğuna da itimad edilmez. Bizim de dostluğumuz müşahede edilir.

Bunları söyleyen Şah Abbas mektubunun sonunu: «Rızanız yoksa rey perde-i takdirde olan zuhura gele, vesselam» diye bitiriyordu. Kuyucu Murad Paşa esas itibariyle 1555 Amasya muahedesi esaslarına göre sulh yapmak isteyen Şah Abbas'a ikinci bir mektup daha yazdı ve Hayrüddin Çavuş'u şahın mektubunu getiren Şemseddin'in yanına katarak yolladı. Kuyucu Murad Paşa (Naimâ C: 2, S: 85) mektubunda: «Tatar askeriyle mubahat olunur demişsiniz; Tatar, padişahın sair kulları gibidir; hanları esir oldu ise mukaddemden ola gelen budur ki bir def'ada mağlûp olan bir def'ada galip olur. Eğer sizin taraftan esir olanlar tadad olunsa bu sizin için baas-ı hacabettir. Saadetlû padişahın hutbesi okunduğu memleketler iade olunursa, ben dahi padişahın bir amelmanda kuluyum, sözüm geçer ümidindeyim; mabeyninize girerek, sulh ve

salaha say edüp kemafiyülevvel kat'ı sınır tayin-i sugur olunduktan sonra dönüp giderim. Ve illâ, padişahın dünya sarayında Abbas namına hâkim olduğuna rızay-ı humayunu yoktur. Asker-i islâm nice yıllar bu tarafta kışlayıp ve rey perde-i takdirde mukadder olan sûret-pezir oluncaya kadar söz ederler. Bilinaenayetullah-ı tealâ intikam alınmak muhakkaktır» demekteydi.

Sadrıâzam Erzurum önüne vasıl olduğu sırada Hayrüddin Çavuş Şah Abbas'ın yanından döndü (16 eylûl 1610). İran hükümdarı Osmanlı sadrıâzamını cevapsız bırakmamıştı. Şah Abbas, o zamanki mevcut ahvale göre bir tesviye sureti teklif etmekteydi. Kuyucu Murad Paşa ise bu defa da, daha önceki mektubunda bahsettiği şekilde, padişah nâmına hutbe okunmuş olan yerleri tamamen tahliye etmesini istedi.

Sadrıâzam Kuyucu Murad Paşa bir taraftan Şah ile böyle mektuplaşırken bir taraftan da, pek hızlı olmamak üzere ileri hareketine devam ediyordu. İran toprağına girildiği sırada Şahtan gelen bir elçi, hükümdarının, Osmanlılardan zaptedilen topraklar için bir nevi tazminat olmak üzere her yıl iki yüz yük ipek göndermek şartiyle sulhe hazır olduğunu bildirdi. Kuyucu Murad Paşa bu İran elçisini İstanbul'a gönderip kendisi Tebriz'e doğru ilerlemekte devam etti. Nihayet 11 kasım 1610 da Tebriz yakınındaki Acıçay mevkiinde İran kuvvetleriyle karşılaştı. Kuyucu Murad Paşa buraya geldiği zaman Şah Abbas da o civardaki Surhâb tepesindeki karargâhındaydı. İki taraf da birbirini gördüğü halde ne Murad Paşa, ne de Şah Abbas muharebeye cesaret edemedi. Osmanlı ordusunda mühimmat bol olmadığı gibi erzak sıkıntısı da mevcuttu. Onun için hiç bir çarpışma olmadı ve Kuyucu Murad Paşa ordu ile Diyarbekir'e geldi.

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa Tebriz'e doğru ilerlediği sırada Diyarbekir beylerbeyi Nasuh Paşa padişaha bir mektup yazarak, kırk bin altun takdim etmek ve orduyu kesesinden beslemek şartiyle sadrıâzamlıkla serdarlığın kendisine tevcihini rica etmişti. Sultan Ahmed ise, Nasuh Paşa'dan gelen mektubu sadrıâzam'a göndermişti. Kuyucu Murad Paşa padişahın bir hatt-ı ile Nasuh Paşa'nın mektubunu alınca onu kendi yanına çağırarak:

— Bu yazı kimindir?

Diye sordu. Nasuh Paşa hiç tereddüt etmeden:

— Benimdir.

Cevabını verdi. Bunun üzerine sadrıâzam:

— Vaad ettiğiniz kırk bin altun ile levazımı veriniz!.

Dedi. Nasuh Paşa yine tereddüt ve korku eseri göstermeden müsait cevap vererek sadrıâzamın isteğini yerine getirdi. Celâli harekâtı esnasında pek çok cana kıymakla nazarı dikkati celbeden, suçu bundan çok hafif olduğu halde Defterdar Ahmed Paşa'yı öldürmek için uğraşışını gözönünde bulunduran kimseler hayretlerini gizliyemediler. Kuyucu Murad Paşa ise, hayretlerini açıklıyan bu adamlara: «Bu herif şeci', namdar ve bahadır, vücudu devlete gerekli adamdır. Bunu idam ve ifna etmek Devlet-i Âliyye'ye hizmet değildir. Mesned-i sadarete lâyık adamları öldürmek bize yakışmaz» cevabını verdi.

Kuyucu Murad Paşa 1610/1611 kışını Diyarbekir'de geçirdi. Sefer mevsimini addedilen yazın gelmesiyle çadırını şehir haricine kurdurup yakında hareket edeceğini İran hükümdarına duyurdu. Çarpışmaktan ziyade sulhü temin arzusunda olduğu anlaşılan sadrıâzam, hududun hayli yakınında bulunduğu halde, askeri harekât için müsait mevsime de girilmesine rağmen harekete geçmedi. O sırada Şah Abbas'ın sulhu temin hususunda geçen sene yaptığı tekliflerinin sonuncusunu yine tekrarladığı görüldü. Kuyucu Murad Paşa ise hareket hazırlığı ile meşgulken 5 ağustos 1611 de öldü.

Nasuh Paşa'nın Serdarlığı ve Osmanlı-İran sulhü

Sadrıâzam Kuyucu Murad Paşa ölünce yeniçeri ağası Sipahi-zâde Mehmed Ağa bir meclis-i meşveret toplıyarak, İstanbul'dan yeni bir serdar tayin olununcaya kadar muvakkat bir serdar seçmek istedi. Bu mecliste Diyarbekir beylerbeyi Vezir Nasuh Paşa'nın muvak-

kat serdarlığına karar verilerek vaziyet İstanbul'a arzedildi. Padişah da Nasuh Paşa'nın serdarlık ve sadrıâzamlığını uygun bulmuş olduğundan mühr-ü humâyunun ona gönderilmesini tensip (22 ağustos 1611) ile vaziyet Diyarbekir'e bildirildi.

Diyarbekir karargâhında bulunan Nasuh Paşa'nın sadrıâzam ve serdar tayin edildiğini öğrenen İran şahı sulh hakkındaki teklifini yine tekrarladı. Şah Abbas'ın teklifi bu defa kabul edildiğinden İran hükümdarı taahhüt ettiği ipeği peşinen tahsil edebilmek için memleketinin muhtelif yerlerine mültezimler çıkardı. Serdar Nasuh Paşa ise sulh takarrür ettiği cihetle askerlere memleketlerine dönmeleri için müsaadede bulundu. Kendisi sulhü imzalayacak olan İran heyeti gelinceye kadar kapıkulu askeri ve maiyeti halkı ile Diyarbekir'de kaldı. İran hükümdarının vermek istediği ipeğin tahsili bir senelik zamanı gerektirdiğinden Nasuh Paşa da bu kadar müddetle Diyarbekir'de oturdu.

Nihayet ikiyüz yük ipeği de yanlarına alan İran heyeti Diyarbekir'e gelince, Nasuh Paşa bunları da beraberine alıp hükümet merkezinin yolunu tuttu. Ve 27 eylûl 1612 de İstanbul'a vasıl oldu. Sulh akdetmek üzere İstanbul'a gelen bu heyet, Şah'ın kazaskeri makamında olan «Kadıhan» adındaki şahsın reisliğinde Isfahan ve Kazvin kadılarından mürekkepti.

İran heyeti ile yapılan müzakereler sonunda muahedenin esasları hazırlandı. Bu defa muahedenin hazırlanma ve yazılması işine, mutad olduğu üzere reisülküttab veya nışancı değil, Hoca Sadeddin Efendi-zâde şeyhülislâm Mehmed Efendi memur edilmişti. Böyle yapılışının sebebi, muhtemelen, en önemli noktası da, bir sene önce tespit edilmiş olan muahede şartları arasında dinî hususların da mevcut bulunmasındandır. 1603 senesinden beri devam eden harp haline nihayet vermekte olan bu muahede 20 kasım 1612 de imza edildi. Muahedenin şartları şöyleydi:

1 — İran hükûmeti her sene Osmanlılara ikiyüz yük ipek verecektir.

2 — Sultan Selim zamanındaki sınır iki devlet arasında sınır kabul edilecektir.

3 — Bağdad eyaletine tâbi olan Sincar oğlu Mubarek'in elindeki topraklar yine Bağdad eyâletine bağlı bulunacaktır.

4 — Şehrizor eyâletini ve Kürdistanın bir kısmını elde etmiş olan Halo Han'dan buralar istirdat olunurken İranlılar ona yardım etmiyecektir.

5 — İran hacıları, bundan sonra, pek emniyetli olmıyan Bağdad - Basra yoluyle değil Halep - Şam yoluyle Hacca gideceklerdir.

6 — Osmanlılara sadakat gösteren Şamhal ve sair Dağıstan hâkimlerinin kendilerine ve memleketlerine İranlılar tarafından zarar ve ziyan verilmiyecek; Rusların Terek sahillinde inşa etmiş oldukları kalenin yıktırılması hakkında padişahın emrinin icrasına İranlılar mani olmıyacaktır.

7 — İslâmın sünnî büyükleri hakkında İranda hakarette bulunulmıyacak. İranlıların aldıkları yerlerdeki sünniler tazyikle şiîliğe zorlanmıyarak; kendi rızası ile bu tarafa geçmek isteyen sünnilere İranlılar müsaadekâr davranacaktır.

İstanbul'da aktedilen ve Nasuh Paşa sulhü diye de anılması mümkün olan bu muahede neticesinde 1578 - 1590 fütuhatı elden gitmekteydi. Gerçi muahede maddeleri arasında görüldüğü üzere; Dağıstan Şamhalı ve sair Dağıstan hâkimleri Osmanlılara bağlı kalacaktı. Fakat Şirvan arazisi elden gittiği cihetle, Kafkas dağlarının güney kısmında Dağıstan toprağı ile imparatorluğun arazi irtibatı kesilmiş oluyordu. Onun için Dağıstan'ın Osmanlılara bağlılığı nazarî kalmaktan ileri gidememiş, Gürcistan'ın esas büyük kısmında olduğu gibi burada da fiiliyatta İran nüfuzu hâkim rol oynamıştır.

CELÂLİ İSYANLARI

Birinci Ahmed zamanında Osmanlı hükümetini en fazla işgal eden meselelerin başında Anadolu'daki Celâli isyanları gelmekteydi. Üçüncü Mehmed za-

manından iki tane mühim harp devredilmişti. Bunlar; Avusturya ve İran gibi iki büyük devlete karşı yapılıyordu. Üçüncü Mehmed'in son yıllarında, devleti, Avusturya'ya karşı sulh yoklamasında bulunmaya sevkeden âmiller arasında Anadolu isyanlarının da hissesi vardı. Bu vaziyet Avusturya sulh muahedesine de muhakkak ki tesir etti. Maamafih, Anadolu isyanlarının esas büyük tesiri İran harbi üzerine vuku buldu. Bundan önceki bahiste işaret edildiği veçhile, isyanlar yüzünden İran cephesi bir kaç sene müddetle tam mânasiyle ihmal edildi.

Üçüncü Mehmed devrinin en mühim Celâlisi Karayazıcı ile onun kardeşi Deli Hasan'dı. Bu padişah zamanında Anadolu'daki isyancılara karşı geniş çapta mücadeleye girişilmiş, bazıları harplerle öldürülmüş, bazılarına da mevki verilmek suretiyle isyan sahasından uzaklaştırılmıştı. Böylece, nisbî bir yarı sükûn devresi tesis edilmişse de isyancıların kökü kazınmış değildi. İsyancıların ortadan kaldırılması için, esas itibariyle şiddete başvurulmakta, şiddet yoluyle başa çıkılması imkânı bulunamayınca da âsi reislerine sancak beyliği veya beylerbeylik verilmek suretiyle tâviz yoluna gidilmekteydi. Bu hareketlerle birdenbire isyanların sonu alınamazdı. Zira, Üçüncü Mehmed devrindeki isyanlar münasebetiyle zikrettiğimiz isyan sebeplerinin ortadan kaldırılması lâzımdı. Bunların tamamı ise, birdenbire tahakkuk ettirilebilecek şeyler değildi. İsyan doğuran hastalığın mikropları cemiyetin bünyesine bir hayli işlemişti. Onun için, isyanlar Birinci Ahmed devrinde de, daha sonra da devam etti. Bundan da yalnız hudut boylarındaki muharebelerde başarı temin edilemiyerek imparatorluk sınırlarının küçülmesine boyun eğilmekle kalınmadı; esas büyük zararı Anadolu Türklüğü ve Anadolu'nun şehir, köy ve kasabaları çekti. Bir taraftan onbinlerce Türkün kanı akarken bir taraftan da Anadolu harabolup fakirleşmekte devam etti.

Mühim Celâli reisleri

Birinci Ahmed devrindeki celâli reislerinin bir kısmı daha önceki devirden intikal etme, bazıları da Celâliliğe yeni başlıyanlardan mürekkep bulunmaktaydı. En mühim Celâliler: Tavil Ahmed, Kalender-oğlu Mehmed, Kara Sait, Saçlı, Canbolat-oğlu Ali Paşa, Meymun, Ağaçtan Pirî, Muslu Çavuş, Yusuf Paşa idi. Bunlardan başka bir kaç bin kişilik maiyeti olan bir hayli Celâli reisi mevcuttu.

Tavil Ahmed

Birinci Ahmed devrinde ilk vuruşulan Celâli «Tavil» diye anılan «Uzun Ahmed» dir. (Naimâ tarihinde, Zitvatorok muahedesinden önceki devre için bu eşkiyadan sadece «Tavil» diye bahsedilmekte; Hammer ise, «Tavil Halil» şeklinde kaydetmektedir. Fakat, Zitvatorak muahedesinden sonraki Celâli tenkilî kısmında Tavil Ahmed-oğlu Mehmed şeklinde bir ifadeye raslanması bakımından, peşinen adı zikredilmeyen şahsın Tavil Ahmed olduğu anlaşılmaktadır.) Celâlilerle esas mücadele safhası Zitvatorok muahedesinin aktinden sonra açılmıştır. Fakat Tavil Ahmed'in tenkili için harekete geçilmesi daha öncedir.

Tavil'in tenkili vazifesi evvelâ Davud Paşa'ya verilmek istenmiş, lâkin onun acz izhar etmesi üzerine, sabık Halep beylerbeyi Nasuh Paşa bu iş için serdar tayin edilmiştir. O sırada kendisine Anadolu beylerbeyliği tevcih edilen Geçdehan (Gezdehan) Ali Paşa'ya da askeri ile birlikte Nasuh Paşa'nın emrine girmesi tebliğ olunmuştur.

Nasuh Paşa'nın emrindeki hükûmet kuvvetleriyle Tavil Ahmed'in karşılaşması Bolvadin köprüsü önünde vuku bulmuştur (1 kasım 1605). Köprünün bir başında Nasuh Paşa, öteki tarafında da sekiz bin kişilik kuvveti olan Celâli Tavil durmuştur. Nasuh Paşa, Celâlilerin köprüden geçerek hücuma kalkacaklarını tahmin etmediğinden buna göre tertibat almakla meşgulken, Celâliler birdenbire köprüden geçerek hükûmet kuvvetleri üzerine yüklenmişlerdir.

Bu âni ve cür'etli hücum karşısında Nasuh Paşa'nın askeri bozulmuş bir kısmı harp sahasında can verirken esir düşenlerin çoğu da Tavil'in gözü önünde öldürülmüştür. Muharebeyi kazanan Tavil, Bolvadin'e girerek kasabayı yakıp

tahrip etmiş, halkından bir çok insan öldürmüş, tahrip ve yağması sadece Bolvadin'e münhasır kalmıyarak o civarı hep aynı akıbete uğratmıştır.

Askerinin birdenbire mağlûbiyetine şahit olan Nasuh Paşa bu bâdireden öyle bir kaçış kaçmıştır ki, atının başını Seydişehir'e vardıktan sonra ancak çekmiştir. Oradan Kütahya'ya geldiği zaman mağlûbiyet suçunu Geçdehan Ali Paşa'ya yükleyip adamcağızı orada idam ettirmiştir. Kâtib Çelebi, «Fezleke» sinde: Geçdehan Ali Paşayı sert ve acı konuşan, haksız idamlar yapan bir adam şeklinde tarif ederek, bu idamın isabetli olduğunu ima eder tarzda ifade kullanır.

Sultan Ahmed'in Bursa'ya gitmesi

Tavil Ahmed'e mağlûp olan Nasuh Paşa Kütahya'da beklemiyerek sür'atle İstanbul yolunu tuttu. Üsküdar'a ulaşınca bir kayığa binerek doğruca Sarayburnu'na çıkan serdar, padişahtan mülâkat ricasında bulundu. Eşkiya zulmü altında inleyen Anadolu'nun durumunu etraflı şekilde anlatınca: Naimâ'nın (C: 1, S: 433) diliyle: «Anadolu'da Celâliler tuğyanı atebe-i ülyada vükelâ ihmalindendir, deyu fazl perdazlık edince; padişah bizzat Anadolu seferine gitmeğe bir ihtiyar talebkâr oldu». Padişahın bu arzuyu göstermesi üzerine müfti, hoca-i sultanî ve sair erkânın da oraya davetiyle yapılan müzakere ve münakaşayı müteakıp ,Sultan Ahmed'in Bursa'ya kadar gitmesi karar altına alındı.

Bunun üzerine, Bursa muhafazasında bulunan Nakkaş Hasan Paşa'ya Bursa sarayını hazırlaması için emir gönderildi. Bu arada padişahın annesinin ölümü vuku buldu. Sultan Ahmed'in Bursa'ya gitmesini doğru bulmayan erkân, onun annesinin ölümü münasebetiyle bu fikirden vazgeçeceğini umdularsa da tahminleri doğru çıkmadı.

Sultan Ahmed kışın şiddetine aldırmıyarak, annesinin ölümünün yedinci günü bir kadırgaya binerek Mudanya üzerinden Bursa'ya gitti (Aralık 1605). Padişah Bursa'ya gidince mecburen divan erkânı da oraya gitmişti. Tabiî derhal divan toplantısı yapılarak Celâlilere karşı yapılacak işler görüşüldü. Bu arada padişahın hocası, Bursa'ya hareket edilmeden önce Üveys Paşa-oğlu Mehmed Paşa'nın kendisine mektup gönderdiğini; bu mektubunda yirmi bin kadar asker toplamış olduğunu ve kendisine serdarlık tevcih edildiği takdirde Celâlileri temizleyeceğini kaydetmiş olduğunu bildirdi. Padişahın hocasının bu sözleri üzerine Üveys Paşa-oğlu Mehmed Paşaya vezaret pâyesi tevcih ve seraskerlik beratı gönderildi. Fakat bundan müsbet hiç bir netice çıkmadı. Naimâ'nın (C: 1, S: 434) anlattığına göre: «varan emr-i şerife hiç cevap vermeyüp ne atebeye geldi ve ne Celâli üzerine gitti. Heman meskeni olan Güzel-hisar'da oturup iyş-u işrete meşgul oldu. Hoca Efendi huzur-u padişahide hacil kalıp ve böyle sözlere aldandığına nadim olup bir dahi padişahı sözüne itimad ettirmeğe imkân kalmadı».

Padişahın Bursa'ya gitmesinden Celâlileri tenkil hususunda hiç bir müsbet netice alınmadı. Zâten kendisi de Bursa'da on gün kadar kalıp İstanbul'a döndü. Bu arada müsbet sayılacak bir hâdise olarak, evvelce Yemişçi Hasan Paşa tarafından defterden silinmiş olan dört beş bin sipahinin tekrar hizmete alınması zikredilebilir. Bu sipahiler aralarından seçtikleri dokuz kişiyi padişaha göndererek af dileyince padişah bunların tekrar deftere kayıtlarını emretti. Affı müteakıp sipahilerin bir kısmı Davud Paşa'yı bir kısmı da Nasuh Paşa'yı takviyeye gönderildi. Padişahın avdetinden bir kaç gün sonra, daha önce bazı Celâliler için tatbik edildiği şekilde Tavil'e karşı da tâviz yolu tercih edilerek kendisine beylerbeylik beratı gönderildi. Fakat bunu kabul ile eşkiyalıktan vazgeçtiğine dair hiç bir haber çıkmadı. Daha sonra Tavil Ahmed'den bir mektup alan sadaret kaymakamı Sofu Sinan Paşa, bu kuvvetli âsiyi yola getirebilmek için Anadolu, Sivas ve Halep eyaletlerinin tevcihi teklifinde bulundu. Tavil Ahmed'in mektubunun tesiri altında kalarak, onun istediği yerleri, yani bir hükümdarlık arazisi tutacak kadar geniş sahayı bir âsi reisine tevcih teklifi gibi tedbirsizliği padişahca hoş karşılanmıyarak derhal azledildi ve Hızır Paşa sadaret kaymakamlığına getirildi.

Tavil Ahmed-oğlu Mehmed ile muharebe

Bolvadin hâdisesinden bir sene sonra Nasuh Paşa Celâlilerle ikinci bir muharebe daha yaptı. O sırada Nasuh Paşa Bağdad valiliğine tayin edilmişti. Yeni vazifesine başlamak üzere o tarafa geldiği zamanı Tavil Ahmed-oğlu Mehmed'in sahte bir fermanla Bağdad valiliğini ele geçirmiş olduğunu gördü. Tabii bu eşkiya reisini tedip için derhal faaliyete geçti. Bu maksatla asker toplamaya uğraşırken civardaki Kürt beylerine de müracaat etti. Kürt beylerinden bazıları Nasuh Paşa'yı oyalayıp asker vermedi. O da daha fazla beklemenin, Celâli reisinin kuvvetlerini arttırmasına sebep olabileceğini anladığı cihetle, toplıyabildiği kadar askerle Bağdad üzerine yürüdü (4 aralık 1606). Nasuh Paşa'nın yanında Basra valiliğinden mazûl Piyâle Paşa, Cezire hâkimi ve Rakka beylerbeyi olan Kürt Mîr Şeref ve Şehrizor beylerbeyi Veli Paşa vardı.

Tavil Ahmed-oğlu Mehmed, Nasuh Paşa'nın Bağdad'a yürüdüğünü görünce kaleden dışarı çıktı. Maiyetinde bir hayli asker olduğu ve urbandan Emir Ahmed ile de gizliden anlaştıktan başka, Nasuh Paşa'nın sekbanlarına el altından otuzbin altun gönderdiğinden kendisine güveniyordu. Nitekim Bağdad önünde cereyan eden muharebede Nasuh Paşa mağlûp oldu. Nasuh Paşa'nın kendisi iki yerinden yaralandığı gibi Şehrizor beylerbeyi Veli Paşa da şehid düştü.

Nasuh Paşa'nın, mağlûbiyetini müteakıp kışı geçirmek üzere Mir Şeref'in ocaklığı olan Cezireye gelişinden kısa müddet sonra, Tavil-oğlu Bağdad'da hançerlenerek öldürülmüştü.

Canbolad-oğlu

Birinci Ahmed zamanında devlete isyan eden Celâlilerden en mühimmi Canbolad-oğlu Ali Paşa'dır. Bu âsi reisinin faaliyeti yalnız etrafına topladığı kuvvetlerin çokluğu bakımından değil, isyan hareketini, istikbâlini ilân ve devlet teşkilâtı kurmaya teşebbüs şekline sokacak derecede ileri götürmesi bakımından ehemmiyet arzeder.

Kâtib Çelebi ve ondan naklen Naima'nın (C: 2, S: 5) kaydına nazaran: Canbolad-oğlu Ali Beyin mensup bulunduğu Kürt Canbolad aşireti beyzâdelerine evvelce Kilis sancağı ocaklık olarak verilmişti. Başvekâlet arşivinde 4 numaralı Mühimme defterinin 4 üncü sayfasında; 12 numaralı Mühimme defterinin 27 ve 59 uncu sayfalarında Canbolad aileriyle ilgili hükümlerden anlaşıldığına göre; bu ailenin Kilis civarına yerleşmeleri, buraların Osmanlı idaresine girişini takip eden yıllara rastlamakta ve hemen hemen o zamandan beri Kilis sancak beyliği bu aile ferdlerinin elinde bulunmakta idi.

Birinci Ahmed
(Macarca, A Magyar Nemzet Története adlı tarih kitabından)

Devlete karşı isyan eden Ali Bey (Paşa) in ağabeysi veya amcası olan Hüseyin Bey, daha önce aşireti halkı ile bazı seferlerde hazır bulunmuş ve devlete hizmet etmişti: Ciğala-zâde Sinan Paşa İran'a yürüyen ordunun serdarı bulunduğu sırada, Nasuh Paşa'nın üzerinden Halep beylerbeyliğini alarak ayni yeri Canbolad-oğlu Hüseyin Bey (Pa-

şa) e vermişti. Nasuh Paşa ise, ocaklık olarak bir yere sahip olanlara beylerbeylik tevcihi işinin gayrı kanuni olduğunu gözönünde bulundurarak üç ay müddetle Canbolad-oğlu Hüseyin Paşa'nın mütesellimini Halep'e sokmamıştı. Ciğala-zâde'ye gelince; bir taraftan vaziyeti İstanbul'a yazarken bir taraftan da, eyâletin idaresini Canbolad-oğlu'na teslim ile kendi yanına gelmesi için emir yazmıştı. Nihayet, Nasuh Paşa'ya, İstanbul'dan serdarlara tanınan selâhiyetin genişliği katırlatılınca Nasuh Paşa Halep'i Canbolad-oğlu Hüseyin Paşa'ya teslim ile İstanbul'a gitmişti. Böylece Canbolad-oğlu Hüseyin Paşa, Ciğala-zâde'nin yanlış icraatiyle usûl ve kanun hilâfına Halep valisi haline gelmiş bulunuyordu.

Canbolad-oğlu'na Halep valiliğini verirken kanunları çiğniyen Ciğala-zâde, bilahara onu kendisine iltihaka davet etmiş, Hüseyin Paşa da eyâleti askerini alarak İran'a gitmek üzere yola çıkmıştı. İran harbi kısmında zikrettiğimiz veçhile, Hüseyin Paşa'nın geç kalmasına kızan Ciğala-zâde bu şahsı Van'da idam ettirmişti.

İşte, Canbolad-oğlu ailesinin Celâliler arasına karışmasının bu hâdise üzerine vuku bulduğu görülmektedir ki; onlara hem yüksek makam vermek, hem de haksız yere idam ettirmek suretiyle isyanlarına sebep olmak bakımından birinci derecede suçlu Ciğala-zâde'dir. Amcası Hüseyin'in idamı üzerine, Halep'te onun vekili olarak bulunan Ali derhal etrafına 20 bin kişilik kuvvet toplıyarak devlete isyan bayrağını kaldırmıştır. O sırada daha Avusturyalılar ile sulh imzalanmamış bulunduğundan, Canbolad-oğlu Ali'ye Halep beylerbeyliği tevcih edilmek suretiyle yumuşatılmak ve oyalanmak istenmiştir. Fakat onun, bu tevcihlere rağmen isyandan vazgeçmediği ve asıl kanlı hareketlere bundan sonra sebep olduğu görülmektedir.

Canbolad-oğlu'nun kurduğu askeri teşkilât

Canbolad-oğlu Ali, kendisine beylerbeylik tevcihini müteakıp bir de rütbe itibariyle büyüyünce, Trablusşam hâkimi Seyf-oğlu Yusuf'un üzerine yürüdü. Seyf-oğlu'nu mağlûp edip şehre girdikten ve bir çok mal edindikten sonra bu adamla barıştı. Ondan sonra Şam'a ilerliyerek şehri muhasara, o civarı yağma ve tahrip ettikten sonra Halep'e dönerek, isyanını ayrıca ilân etti. Canbolad-oğlu Ali Paşa askerini iyi bir düzene sokmak üzere teşkilâtlandırdı. Bu işi yaparken Osmanlı askeri teşkilâtını örnek aldı. Naimâ'nın (C: 2, S: 7 ve 8) kaydettiği veçhile: Atlı ve yaya olmak üzere iki sınıf sekban vücuda getirdi. Yaya sekbanları yeniçeriler biçiminde yüz altmış iki bölüğe taksim ederek her bölüğün başına birer çorbacı yani bölük kumandanı tayin etti. Maaşlı asker olarak nizamladığı bu yaya sekbanlara başlangıçta üçer akçe, bilahara terakki yoluyle sekizer akçaya kadar yevmiyelerini yükseltti. Üç ayda bir pastal, koyun akçası, barut, fitil ve kurşun gibi mühimmat tevzi ettirdi. Bu para ve malzemeler mîriden, yani tesis etmiş olduğu hazineden verilmekteydi. Canbolad-oğlu'nun bu teşkilâta dahil piyade tüfenk endazlarının miktarı 16 bin 700 kişi tutmaktaydı. Atlı sınıfında da Osmanlı sipah teşkilâtını örnek tutarak altı bölük meydana getirmişti. Atlı sekbanların yekûnu ise 18 bin kişiydi. Atlı ve yaya sekbanlar muntazaman defterlere kaydedilmiş olup, defterler Halep'te hıfzedilmekteydi.

Hammer'in (C: 8, S: 87) bildirdiğine göre; Canbolad-oğlu, sadece askerî teşkilât meydana getirmekle de kalmamış namına hutbe okutup para bastırmış, Toskana hükümdarı olan Arşidük Ferdinand ile 2 ekim 1607 tarihinde bir muahede akdetmiş, diğer Avrupa devletleriyle de ittifak için münasebetler kurmaya çalışmıştır.

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlilere karşı faaliyeti

Canbolad-oğlu Ali Paşa gemi azıya aldığı ve hükümdarlığını ilân ederek devlet için endişe verici hale geldiği sırada Zitvatorok muahedesi akdedilmiş, böylece Celâlilerle daha esaslı şekilde uğraşılmak imkânı hasıl olmuştu. O arada, Celâlileri tenkil faaliyetiyle Osmanlı tarihinde iz bırakacak olan Ku-

yucu Murad Paşa da sadaret makamına getirilmiş bulunuyordu.

Veziriâzam Murad Paşa Celâlileri tenkil ile vazifelendirildiği zaman Tiryaki Hasan Paşa'yı Rumeli, Maryol Hüseyin Paşa'yı Anadolu beylerbeyliğine; Çakırcı-başı Halil'i yeniçeri ağası, Baki Paşa'yı defterdarlığa tayin edip, Bursa muhafazasında bulunan Mustafa Paşa'yı sadaret kaymakamlığına tayin etti. Ve sonra Halep'e gitmek üzere 2 temmuz 1607 (7 rebiülevvel 1016) da Üsküdar'dan hareket etti.

Veziriâzam Murad Paşa Halep'e ilerlemek istediği sırada Anadolu'da faaliyette bulunan Celâli yalnızca Canbolad-oğlu'ndan ibaret değildi. Daha bir takım şâkiler mevcut olup, en korkuncu da Kalender-oğlu idi. Saruhan taraflarına hâkim bulunan Kalender-oğlu, Halep'e giden veziriâzam için tehlike yaratabilirdi. Bunu hesaba katan veziriâzam, peşinen Kalender-oğlu'na yumuşak davranıp onu yolu üzerinde bir tehlike olmaktan muvakkaten çıkarmak istedi. Onun için kendisine Ankara sancak beyliği beratını yolladı. Bu tayinden memnun kalan Kalender-oğlu Ankara yolunu serbest bırakırken Murad Paşa da

Kuyucu Murad Paşa
(Ressamlarımıza göre)

Kuyucu Murad Paşanın Celâli'leri temizlemesi (Ricaut'dan)

yoluna devamla Konya'ya vardı. Veziriâzamın kütle halinde âsi öldürme ve öldürdüğü kimseleri kuyulara doldurma hareketi Konya'ya vusulünden itibaren başladı. Veziriâzam Murad Paşa eskiden bir beylerbeyi sıfatiyle Hamza Mirza aleyhine vuku bulan Tebriz muharebesine iştirak ettiği sırada bir kuyuya düşmüş, bu münasebetle kendisini «Kuyucu» diye anmlar görülmeye başlamıştı. Fakat ona «Kuyucu» denmesinin asıl sebebi, Anadolu'da öldürttüğü kimselerin cesetlerini kuyu biçiminde çukurlar açtırıp bunların içine attırmasından ve esir alınan âsileri bu çukurların yanında idam ettirerek vücutlarını onların içine doldurtmasındandır.

Sarac-zâde Ahmed

Veziriâzam Murad Paşa'nın, âsi cesetlerini kuyulara doldurma hareketi Konya'ya gitmesiyle başladı. Konya'da bir miktar Celâli öldürdü. Aralarında bunların reisleri de vardı. Bu arada ortadan kaldırılan Celâli reislerinin en mühimmi «Sarac-zâde Ahmed» idi. Naimâ'nın (C: 2 S: 9) anlattığına göre; Sarac-zâde Ahmed nâmındaki âsi, daha önce Konya naibi Molla Halil'i hançerle katletmiş, Karaman beylerbeyi Deli Ahmed Paşa'yı sarayı ile yakmış ve ayrıca bin kişi öldürmüştü. Sarac-zâde Ahmed yakalandığı zaman Konya'nın ileri gelenleri, bu adam bizi mütegallibelerden kurtarmıştır, memleketi belalı kimselerden koruyabilecek şahıs da ancak odur diyerek affını rica etmeleri üzerine, Sarac-zâde'yi af ile huzuruna getirtmişti. Sarac-zâde gelince veziriâzam:

— Ahmed Bey, seni Konya'da alıkoymak isterim, ben Canbolad-oğlu'ndan intikam alıp geri dönünceye kadar sen şehri güzelce muhafaza et! Lâkin imdat lâzım olunca nekadar asker toplıyabilirsin?

Dedi. Sarac-zâde ise hiç tereddüt göstermeden ve bir emniyetsizlik hissetmeden:

— Otuzbin kişi!

Cevabını verdi. Veziriâzam kendisine teşekkür ile huzurundan ayrılmasına müsaade ettikten sonra, âsinin affı hususunda ricada bulunmuş olanlara hitaben:

— Böyle derhal otuzbin kişi toplamaya muktedir bir adamı zinde şekilde arkamda bırakıp gittikten sonra, o gelip Konya hisarını zaptederek içerine kuvvetle yerleşirse hal nice olur?..

Dedi ve bu sözlerinden sonra onu da öldürterek kuyulara doldurulanların arasına ithal ettirdi.

Muslu Çavuş ve Cemşid

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa Halep'e doğru yoluna devam ederken, Canbolad-oğlu ve Kalender-oğlu derecesinde büyük kuvvetlere sahip bulunmayan Saraç-zâde ayarındaki kimseleri ortadan kaldırmaya da ehemmiyet verdi. Bunun için, Lârende (Karaman) ye vardığı zaman Muslu Çavuş üzerine bir miktar kuvvet sevketti. Dağlık Silifke mıntıkasında barınan Muslu Çavuş'un adamlarının bir kısmı öldürülebildi ama kendisi yakalanamadı. Ereğli'ye ulaşıldığı sırada da, Adana civarında tutunan Cemşid adındaki Celâliye karşı bir fırka kuvvet sevkedildi. Giden kuvvetler Cemşid'i bozguna uğrattılar. Celâli reisi bu arada öldü, adamlarından esir düşenlerin sadrıâzamın emriyle boyunları vuruldu.

Oruç ovası muharebesi

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın kendi üzerine geldiğini haber alan Canbolad-oğlu Ali Paşa da bir hayli hazırlıklar yapmıştı. Nitekim sadrıâzam, Canbolad-oğlu'nun yirmibin piyade ve yirmibin suvari ile (Naimâ C: 2, S: 14) Bağras boğazını tutarak hendekler kazıp siperlere yerleştiğini öğrenmekte gecikmedi. Onun için doğruca Bağras boğazına yürümiyerek Belen geçidine yöneldi. Buradan Amanos dağlarını aşarak (21 ekim 1607) ovaya indiği sırada Maraş beylerbeyi Deli Zülfikar Paşa Dulkadır eyâleti askeri ile kendisine iltihak eyledi. Sadrıâzamın emrindeki kuvvetler Belen geçidini aşarak ovaya ulaştığı kısımda üç gün istirahatı müteakip tekrar harekete geçti. Bu arada Canbolad-oğlu da veziriâzamın geldiği yeni istikamete doğru ilerlemişti. Nihayet iki taraf kuvvetleri Oruç ovasında yekdiğeriyle karşılaştı (24 ekim 1607).

Veziriâzam Murad Paşa Anadolu as-

kerini sağ tarafa, meşhur Kanije müdafii Tiryaki Hasan Paşa'nın idaresinde olan Rumeli askerini sol tarafa koyup kendisi merkezde kaldı. Kırk bin kişilik kuvvetle kumanda eden Canbolad-oğlu da buna göre tertibat alarak, ordusunun sol kolunu kethüdasının emrine verip sağ kolun kumandasını bizzat kendisi deruhte eyledi. Dürzi emiri Ma'n-oğlu Fahreddin de Dürzi ve Küleybi kuvvetlerinin başında olduğu halde Canbolad-oğlu ordusuna iltihak etmiş bulunuyordu.

İki taraf karşılıklı olarak muharebe vaziyeti aldığı sırada, Naimâ'nın « bir rivayete göre» şeklindeki kaydına nazaran; Canbolad-oğlu vezirâzamdan sulh talebinde bulundu. Fakat Murad Paşa böyle bir şeye yanaşmadı. Buna rağmen sulhden ümidini kesmiyen Canbolad-oğlu, askerinin önüne, çıkarak sulh arzusunu bu hareketi ile izhar etmek istediyse de, bu defa askerleri onu çekerek kendi safları arasına aldılar.

Oruç ovası muharebesi pek şiddetli oldu. *Bilhassa Tiryaki Hasan Paşa'nın* emrindeki Rumeli askeri ile yeniçeriler pek müthiş muharebe ettiler. Canbolad-oğlu da pek büyük gayret sarfettiyse de hezimetten kurtulamadı. O gün muharebe meydanında vuruşarak ölen ve esir düşerek başı kesilen Celâlilerin miktarı 26 bin gibi korkunç bir rakamı gösteriyordu. Hükûmet tarafını tuttuğu için, gayet tabiî ve yerinde bir hareket şeklinde telâkki ettiği anlaşılan Naimâ, esirlerin idamını; «yirmi neferden mütecaviz cellâdlar zarb-ı rikabdan dinlenmeyip gürûh gürûh getirilen eşkiyanın kellelerini kat' ederlerdi» diye anlatmaktadır.

Oruç ovası muharebesinin mağlubu Canbolad-oğlu Ali Paşa doğruca memleketi olan Kilis'e kaçtı, fakat orada tutunamıyarak Halep'e geldi. Halep'te de bir geceden fazla kalamıyarak gizlice kaçtı. Halep kalesinde müdafaaya teşebbüs eden Canbolad-oğlu kuvvetlerinin artıkları kendilerine eman verilerek teslim oldukları halde (13 kasım 1607), ele geçer geçmez serdarın emriyle idam edildiler. Böylece Halep'te de idam yoliyle binden ziyade insanın canına kıyılmış oldu.

Oruç ovası muharebesinde Canbolad-oğlu'nun yanında mevki alan Dürzi emîri Fahreddin harbin kaybedilmekte olduğunu görünce bütün askeri ile birlikte güney istikametinde kaçarak kalelerinden birine kapandı.

Halep'e girildikten sonra sadrâzam, Dişlek Hüseyin Paşa'yı buranın valiliğine tayin etti, Tiryaki Hasan Paşa kubbe vezirliğinde bulunmak üzere İstanbul'a gönderildiğinden ondan boşalan Rumeli beylerbeyliği Maryol Hüseyin Paşa'ya verildi.

Canbolad-oğlu'nun affedilmesi ve ölümü

Halep'ten kaçan Canbolad-oğlu Ali Paşa, yanındaki beş altı kişilik candan adamı ve kendisini kurtarabilen bir miktar atlı sekbanı ile İstanbul'a gitmek üzere yola koyuldu. Maksadı, padişahın merhametine sığınarak kendisini affettirmekti. Eskişehir yakınına geldiği zaman ihtiyar bir adam olan amcası Haydar'ı ileri gönderdi. O sırada Bursa civarını tahrip ve yağma ile meşgul bulunan Kalender-oğlu, kendisinin de padişahtan af talebinde bulunacağını bildirerek Canbolad-oğlu'nu yanına çağırdı. Buna inanan Canbolad-oğlu da sekbanları ile birlikte onun yanına gitti. Bu defa Kalender-oğlu hakiki niyetini açıklıyarak, ben senin intikamını alırım deyip beraber çalışmayı teklif etti. Muazzam miktardaki kuvvetlerini yeni kaybetmiş olan Canbolad-oğlu ise, mağlûbiyetin tesirinden kurtulamadığından Kalender-oğlu'nun fikrine uymadı. Nihayet Kalender-oğlu'nun, kendisini mahfuz tuttuğu binanın duvarını delerek bir kaç yakın adamı ile kaçmaya muvaffak oldu. Kendisi bu şekilde uzaklaşınca tabi'i sekbanlar Kalender-oğlu'nun yanın da kalıp onun kuvvetlerine karıştı.

Canbolad-oğlu'nun başından böyle bir macera geçerken amcası Haydar ile kethüdası Hüseyin İzmit'te Vezir Davud Paşa'ya mülâki olup, vaziyeti anlatarak onun vasıtasiyle İstanbul'a gelip padişahın huzuruna çıkarak affı temin etmişlerdi. Padişahın affını müteakip Haydar İstanbul'da alıkonulup kethüdası Hüseyin af fermanını hamilen İzmit'e dönmüştü.

O sırada Canbolad-oğlu Ali Paşa İzmit'e geldiğinden kendisine tahsis edilen bir kadırga ile İstanbul'a gelerek 18 ocak 1608 de padişah tarafından kabul olundu. Hattâ bir hafta kadar müddetle saraya ait köşklerden birinde misafir edildi. Bu sırada küçük bir çocuk olan Canbolad-oğlu'nun kardeşinin oğlu Mustafa sarayda alıkonarak harem-i humayun hizmetine alındı. Bu çocuk ilerde Dördüncü Murad'ın mukarribleri arasında göze çarpacak ve Rumeli beylerbeyliğine kadar yükselecektir.

Canbolad-oğlu Ali Paşa affını müteakip Tamşvar beylerbeyliğine gönderildi. Bir sene kadar orada bulunan Canbolad-oğlu bilâhare halka zulme başlayınca, askerler kendisini öldürmeye teşebbüs ettiler; bunun üzerine, Avusturya hududunun muhafazası vazifesiyle Belgrad'da bulunan Kadı-zâde Ali Paşanın yanına kaçtı. Kadı-zâde, Canbolad-oğlu'nu Belgrad kalesinde hafzeyledi. Bilâhare Kalender-oğlu'nu tenkil ettikten sonra İstanbul'a dönen Murad Paşanın emriyle orada idam edildi. Böylece Anadolu Celâlilerinden Deli Hasan ve Canbolad-oğlu aflarını müteakip tayin edildikleri Tamşvar'dan hemen hemen aynı şartlar altında uzaklaşıp, yine aynı şartlar altında Belgrad'da can vermişlerdir.

Kuyucu Murad Paşanın Halep'te Kışlaması

Canbolad-oğlu'nun bozguna uğratılıp bunun etrafındaki kuvvetlerin tasfiye edilmesiyle Anadolu'daki Celâlilik sona ermediği cihetle, Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa Halep'te kışlamak istedi. Halep'e girdikten bir müddet sonra Anadolu, Rumeli ve Karaman timarlı sipahilerinin memleketlerine gitmelerine ruhsat verip, diğerlerini de kışlaklara taksim etti. Sipahilere Şam'ı, silâhdarlara Trabluşam'ı, sağ gariplere Antep'i, sol gariplere Birecik'i kışlak olarak gösterip, yeniçerileri Halep'te kendi yanında alıkoydu.

Tavil Ahmed-oğlu Mustafa

Tavil Ahmed-oğlu Mehmed'in ölümünden sonra yerine kardeşi Mustafa geçmişti. Bunun maiyetinde bir hayli sekbanı bulunduğu cihetle Bağdad'a hâkim vaziyetteydi. Halep'te kışlayan veziriâzam, Cığala-zâde Sinan Paşanın oğlu Mahmud Paşa'yı bu Celâlilinin tenkiline memur etti. Ulûfeci bölüklerini yanına verip, Urbandan Eburiş-oğlu Mir Ahmed ile Kürt Mir Şeref Paşayı ve sair hudut ümerasını maiyetine almasını emretti.

Mahmud Paşa, emrine tahsis edilen kuvvetlerin başına geçtikten sonra Bağdad üzerine yürüyüp şehri kuşattı (19 ocak 1608). Tavil Ahmed-oğlu Mustafa, muhasara kuvvetlerine karşı dayanamıyacağını anlayınca, serbestçe çekilip gitmek şartiyle Bağdad'ı teslim etti. Bağdad'ı teslim ederken sekbanları ile bir gemiye binip oradan uzaklaşmak isteyen Mustafa'nın bindiği gemi içine dolanların ağırlığına tahammül edemiyerek yan yatıp sulara gömüldüğünden, Mustafa'nın sekbanlarının ekserisi boğuldu. Mustafabeş on kişiden ibaret adamı ile sahile çıkabildi. Bunlar geminin batışını Osmanlıların bir suikastına hamlettiklerinden intikam için tüfek atışına başladıklayınca, karşıdan da mukabele gördüler. Bu yüzden boğulmaktan kurtulanların ekserisi de tüfenk kurşunu ile öldüler; yalnız âsi reisi Mustafa sağ olarak oradan uzaklaştı.

Kalender-oğlu

Biraz yukarıda zikredildiği üzere, Birinci Ahmed devrindeki celâliler arasında Canbolad-oğlu gibi büyük kuvvetlere sahip olan ikinci celâli Kalender-oğlu'dur. Asıl adını, Peçevi'nin «piri», Kâtib Çelebi ve Naimâ'nın «Mehmed» diye kaydettiği Kalender-oğlu, Ankaranın Murtazaâbat kazasına bağlı Yassıviran köyü halkındandır.

Bir meslek telâkki edecek şekilde eşkıyalığa erken başladığı anlaşılan Kalender-oğlu 1592 yılında seksen kişilik maiyeti ile şekâvette bulunuyordu. Bir aralık affa uğrayınca bazı beylerbeyin maiyetinde çavuşluk, bazı beylerin yanında kethüda ve mütesellimlik yapmıştı. Cığala-zâde Sinan Paşa doğu ordusu serdarı bulunduğu sırada bir gaflet eseri olarak bu adama sancak beyliği tevcih etmişti. Fakat tayin edildiği sancağa bil-

fiil sahip olamayınca küsmüş ve yeniden ilk mesleğine dönüp celâlîliğe başlamıştı (1604). İşte bundan sonradır ki Kalender-oğlu'nun kuvveti her geçen yılda biraz daha artıp kendisi ciddi bir tehlike mevzuu haline geldi.

Kalender-oğlu'nun dikkate değer tarafı; biraz hâdiselerin sevki ile, biraz da fırsatlardan zamanında istifadeyi başararak ikinci derecedeki bazı celâlî reislerini adamlarıyle birlikte etrafında toplamasıdır. Bu grupta, yani ona iltihak edenler meyanında Tavil'in kardeşi Meymun, Kınalı-oğlu, Kara Sait, Ağaçtan Pirî gibi celâliler mevcuttur.

Kalender-oğlu'nun kuvvetini gösterdiği ilk faaliyet sahası Manisa havalisidir. 1605 senesi Mayısında Manisa tarafında soygunculuğa giriştiği sırada, müteaddit defa önüne çıkan beyleri yendiği için, hem nüfuzu hem de kuvveti artmıştı. Bilhassa Anadolu beylerbeyini mağlup ettikten sonra, âdeta o bölge Kalender-oğlu'nun nüfuzu altına girer gibi olmuştu.

Kalender-oğlu'nun Ankara'yı muhasarası

Manisa bölgesinde kuvvet kesbeden ve Bursa civarına kadar nüfuzu hissedilen Kalender-oğlu, üzerine mühim kuvvetler sevkedilerek tenkili gereken Celâlilerdendi. Fakat Kuyucu Murad Paşa Celâlileri tenkil maksadiyle İstanbul'dan hareket ettiği zaman, Canbolad-oğlu'nu daha önemli gördüğü için doğruca onun üzerine yürümüştü. Bu sırada, Kalender-oğlu'nun ordunun geri tarafında bir tehlike teşkil etmemesi için kendisine güler yüz göstererek Ankara sancak beyliğini tevcih etmişti.

İşte bu tevcih üzerinedir ki Kalender-oğlu Ankara'ya doğru yola koyuldu. Geçtiği sahada rastladığı kervanları soyup hayvanları sürüp götürerek Ankara'ya yaklaştı. Bu arada kendisinin gelişini haber vermek üzere dörtyüz Celâliyi önden gönderdi. Ankara'nın idaresini teslim alması için tahsis ettiği mütesellimi de bu dört yüz kişi ile beraberdi.

Mütesellim, elinde Kalender-oğlu'nun sancak beyliği beratı olduğu halde Ankara'ya gelince, şehir halkı kapıları kapatıp bunları içeriye almadılar. O sırada Vildan-zâde Mevlâna Ahmed Efendi Ankara kadısı bulunuyordu. Avusturya seferleri sırasında ordu kadısı olan ve Esztergom muhasarası esnasında kendi fikrini esaslı şekilde müdafaası ile de dikkatleri çekmiş olan Vildan-zâde, Ankara hisarını itmam ve Celâlî'lere karşı muhafazasına ihtimam vazifesiyle buraya gönderilmişti. Kendisi, mensubu bulunduğu ilmiye sınıfındaki ehliyeti kadar idarî sahada da maharet sahibi aynı zamanda cesur bir kimseydi.

Kalender-oğlu, şehre kabul edilmediğini görünce, kadı Vildan-zâde'yi ordugâhına davet etti. Azılı bir âsinin davetine icabet, büyük tehlikeleri bile bile göze almaktan farksız olduğu halde, Vildan-zâde bir kaç süvari ile Ankara hisarından dışarı çıkmak cesaretini gösterdi. O sırada Kalender-oğlu da bir kaç süvari ile ileri çıkmıştı. Nihayet her ikisi de at üzerinde oldukları halde karşı karşıya geldiler. Bu mülâkatta (Naimâ C: 2, S: 11) Kalender-oğlu:

«— Padişah bu memleketi bana ve ve adamlarına verdiği halde, siz beni şehre girmekten niçin reddettiniz ve mü-

Celâliler ve savaşlarından bir görünüş.

tesellimimin yüzüne kapıları kapadınız?»

Sualini sorunca, surlardan dışarı çıkmakta gösterdiği cesareti yine devam ettiren Vildan-zâde:

«--- Gerçi sancak size tevcih olunmuştur. Lâkin siz buraya sancakbeyleri gibi gelmediniz. Delili budur ki; evvelâ müslümanların tarlaları içine kondunuz; civardaki memleketlerden getirdiğiniz hayvanları müslümanların ekinleri içine bıraktınız. Celâliden gözleri korkmuş fukara sizden ürktü; onun için hisar kapısını kapadılar, şehre girdiğiniz vakit de katil, gasp, tazip ve tahrip edersiniz diye vehme düştüler. Padişahımızın emrinde yazıldığı veçhile sadrıâzamın ordusuna iltihak arzusunda iseniz sefer levazımı her ne ise defter edip bir mutemed adamınızı bizim yanımıza bırakınız. Siz de halka dehşet vermemek üzere bir merhale öteye gidiniz» dedi.

Vildan-zâde'nin teklifini kabul eden Kalender-oğlu mutemed bir adamının yanına otuz kişi vererek Ankara'ya gönderdi. Bu adam ve arkadaşları bir kaç gün sonra halkı bizar etmeye başladı ve gün geçtikçe eziyetini artırdı. Halk az kaldı bunu öldürecekti. Fakat Vildan-zâde kan dökülmesini önlemek üzere adamı iç-kaleye hapsetti; diğer otuz kişinin herbirini de şehir halkından otuz şahsa taksim etti. Bilâhare bunların hepsi de Vildan-zâde'nin işareti gereğince taksim edildikleri şahıslar tarafından öldürüldü, reisleri de iç-kaledeki mahbesinde idam olundu.

Vildan-zâde Ahmet Efendi bu işleri yaparken sadrıâzama tafsilâtlı bir mektup yazarak vaziyeti anlatmış, sadrıâzam da Vildan-zâde'ye cevap göndermişti. Sadrıâzamın mektubunda, eşkıyayı tenkil için bir fırka asker tahsis edilmiş olduğu bildirilmekteydi. Ne yazık ki sadrıâzamın mektubu Kalender-oğlu'nun eline geçti. Böylece, meşhur âsi reisi hem adamlarının başına geleni, hem de üzerine asker geleceğini öğrendiği cihetle derhal Ankara'yı kuşattı. Şimdiye kadar vaziyeti ustalıkla idare etmiş olan Vildan-zâde ayni mahareti Ankara'nın müdafaasında da gösterdi. Kalede mevcut kuvvetler arasında iyi bir vazife taksimi yaparak sıkı şekilde müdafaa muharebesi verdi. Uygun gördüğü zamanlarda da kaleden çıkışlar yaparak muhasaracı âsilere zayiat verdirdi. Şehrin müdafaasını deruhte ettiği müddet zarfında tam sekiz defa huruç, yâni kaleden çıkış hareketinde bulundu.

Vildan-zâde, Ankara'yı müdafaada devam ederken, sadrıâzam tarafından Ankara'nın imdadına gönderilmiş bulunan Kastamonu sancak beyi Tekeli Mehmed Paşa'nın yaklaştığını duyan âsiler bir menzil geriye çekildiler. Maiyetinde bir bölük kapıkulu ile yedi sekiz sancağın tımarlı sipahileri ve 40 top bulunan Tekeli Mehmed Paşa önce Kalender-oğlu ile biraz çarpıştı sonra Ankara kalesine girdi.

Kalender-oğlu'nun Bursa'yı yakması

Kalender-oğlu, Ankara önünden çekilerek Bursa tarafına doğru ilerledi. Bursa civarında Kınalı-oğlu namındaki *âsi reisi bin kişilik maiyeti ile kendisine* iltihak etti. Evvelce bir sancak beyi iken eşkıyalığa başlamış olan Kınalı-oğlu'nun iltihakı ile meşhur Celâlinin kuvvetleri biraz daha arttı. Daha yukarda anlattığımız veçhile; Kalender-oğlu Bursa civarındayken, Sadrıâzamın önünden kurtulup kaçan Canbolad-oğlu Eskişehir civarına geldiği sırada onu yanına davet etmiş, bu vesile ile onun sekbanları da Kalender-oğlu'nun yanında kalmıştı. Bu suretle kuvvetleri artarken sadrıâzamın Halep'te kışladığını öğrenince, kendisini iyice serbest hissederek Bursa üzerine yürüyüp şehri yaktı (Aralık 1607). Ayrıca o civarda mühim miktarda soygunlar yaptı.

Dalgıç Ahmed Paşa'nın Kalender-oğlu ile muharebesi

Bursa'nın yakılıp civarının yağma ve tahribe uğratılması İstanbul'da heyecan yarattığından, karadan Nakkaş Hasan Paşa Bursa tarafına sevkedildi. Azılı âsi reisine karşı ayrıca bir tedbir almak üzere Vezir Yusuf Paşa da bir miktar kuvvetle Üsküdar'da oturtuldu. İstanbul'da bu hareketler olurken uzun müddet bir yerde kalmıyan Kalender -

oğlu Bursa önünden kalkıp Kirmasti (M. Kemalpaşa) yi basıp tahrip etti. Müteakiben de Mihaliç'i ayni akıbete uğrattı.

Kalender-oğlu Ulubad gölü civarına geldiği sırada Nakkaş Hasan Paşa da Bursa üzerinden Ulubad kasabası civarına ulaştı. Burada iki taraf kuvvetleri esaslı bir muharebe vermeksizin bir müddet bekledi. Mevsim kış olduğu ve soğuklar da şiddetli geçtiğinden Nakkaş Hasan Paşa'nın emrindeki hükümet kuvvetleri arasında bir miktar telefat da vuku buldu. Bu sırada sabık Tamşvar beylerbeyi olup arpalık hükmüyle Silistre sancağına mutasarrıf bulunan Mimar Dalgıç Ahmed Paşa, Nakkaş Hasan Paşa'yı takviye etmek üzere Gelibolu üzerinden Anadolu'ya geçti; yanında Silitre askeri ile Dobruca gönüllüleri vardı.

Kalender-oğlu, Dalgıç Ahmed Paşanın geldiğini duyunca kendisini karşılamak üzere batıya doğru yürüyüp Gönen ovasında onunla karşılaştı. Burada yapılan muharebede Dalgıç Ahmed Paşa'nın emrindeki kuvvetler bozuldu; kendisi de çarpışma sırasında aldığı ağır yaralar neticesinde öldü. Mimar Davud Ağa'dan sonra mimarbaşı olan ve Yenicami'nin ilk inşaatında bulunup bilahara beylerbeyi tayin edilen Dalgıç Ahmed Paşa, bu muharebede, vücudunda sağlam yer kalmıyacak derecede fazla yaralandığı halde son takatini bitirinceye kadar çarpışmaya devam etmiştir.

Kalender-oğlu, bu muharebeyi müteakip evvelâ Mihaliç'e çekildi, bilahara orada durmıyarak Saruhan ve Aydın tarafına yürüyüp yağma ve katiller yaptı; oradan da Hamid-eli'ne ilerleyip ayni şeyleri tekrarladı. Karaman hududuna geldiği sırada Ağaçtan Pirî namındaki Celâli reisi bin kadar adamla gelip kendisine iltihak eyledi. Kalender-oğlu Ankara'yı kuşatırken Meymun ve Ağaçtan Piri adındaki Celâliler de yanında bulunmaktaydı. Ankara'dan sonra Bursa tarafına gidince Ağaçtan Pirî yeni kuvvetler toplamak gayesiyle ondan bir müddet için ayrılmıştı.

Kalender-oğlu'nun vurmak istediği ordu hazinesi

Kalender-oğlu'nun Bursa civarındaki faaliyeti İstanbul'da heyecan yarattığından, yapılan divan toplantısı neticesinde Vezir Davud Paşa İzmit'e, Hızır Paşa Üsküdar'a gönderildi. Sefere memur bütün dirlik sahiplerinin bizzat cenge gitmeleri, sefere memur olmıyan dirlik sahipleri ile hademe-i hassanın da takatlerine göre cebe göndermeleri (Naimâ C: 2, S: 33) hususunda padişahın emri çıktı. Lâkin kısa bir müddet sonra Kalender-oğlu Bursa civarından güneye doğru yöneldiği için bu emrin tatbikine lüzum hissedilmedi.

Bu aradaki divan müzakereleri esnasında, defterdar Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'ya mevcut vazifesine ilâveten Rumeli beylerbeyliği tevcih olunup baharda Rumeli askerini yanına alıp Sadrıâzam Murad Paşa'nın emrindeki ordu ihtiyacı için hazineyi götürmesi kararlaştırıldı. Bahar gelince, alınan karar gereğince Ekmekci-zâde, Rumeli askeri ve hazine ile İstanbul'dan yola çıktı. O sırada Karaman hududunda bulunan Kalender-oğlu ise, bundan haberdar olarak Halep'e götürülen hazineyi (Naimâ C: 2, S: 31) yolda vurup ele geçirmek istedi. Kalender-oğlu, hazinenin Konya yolundan geçirileceğini tahmin ederken, onun varlığını hesaba katan Ekmekci - zâde isabetli bir hareket olarak Ankara yolunu tercih etti.

Kışı Halep'te geçiren Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, Celâlilerin niyetlerinden haberdar olunca, ordunun tamamının toplanmasını beklemeden, yanındaki bir miktar asker ile yeniçeri ve sair kapıkulunu alarak 15 haziran 1608 de Halep'ten hareket etti. Maraş civarına geldiği sırada Kansu Bey Mısır askeri ile, Göksun yaylasına vardığı sırada da Seyf-oğlu Emir Yusuf'un oğlu Emir Hüseyin aşiret askerleri ile sadrıâzama iltihak eyledi.

Bu sırada Kalender-oğlu'nun etrafındaki Celâli kuvvetlerinin miktarı otuz bin kişiyi geçmekteydi. Anadolu'da mevcut âsi reislerinden bir çokları Kalender-oğlu'nun maiyetinde birleşmişlerdi. Bunların en mühimleri: Kara Sait, Göynüklü Halil, Kör Haydar, Genç Mehmed, Ağaçtan Pirî, Dağlar Delisi, Tanrı Bilmez, Baldırı Kısa, Kör Mahmud, Köse Ahmed, Gedüzlü Aktarması, Laz Hüseyin, Kâfir Murad, Şekloz Ahmed gibi kimselerdi. Kalender-oğlu'na tâbi bu

eşkıyalar bir meclis aktederek vaziyeti münakaşa ettiler. Sayılarının çokluğuna güvenen eşkıya reislerinin ekserisi veziriâzamın karşısına çıkılması fikrini müdafaa ettiler. Bunlar: «veziriâzamın üzerine gidelim; eğer fırsat bizim olur Kocayı (Veziriâzam Murad Paşa) bozarsak Üsküdar'dan berisi bizim olur» diyorlardı. Kara (Arap) Sait ise bu fikri beğenmiyerek, «üzerimize gelirse çarpışmıyalım, bir tarafa savuşup gidelim» diyordu. Neticede ekseriyetin fikri galip gelerek veziriâzamın karşısına çıkılmasına karar verildi.

Kalender-oğlu, hayli kalabalık kuvvete sahip olduğu halde, daha başka Celâlileri de kendi etrafında toplamak istiyordu. Bu niyetinin bir neticesi olarak olarak, İçel tarafındaki meşhur Celâli Muslu Çavuş'a bir mektup yazarak kendisine iltihaka davet etti. Veziriâzam Murad Paşa Canbolad-oğlu'nun üzerine giderken Muslu Çavuş'un tenkili için kuvvet sevketmiş, giden kuvvetler onu mağlûp etmekle beraber ele geçiremedikleri için, aradan geçen zaman zarfında bu âsi etrafına yine bir hayli adam toplamıştı. Kalender-oğlu'nun bu yaman âsiye yazdığı mektup, onun tasavvurlarını, hükûmete ne gözle baktığını, son zamanlardaki faaliyetini ve bilhassa zihniyetini belirtmesi bakımından pek enteresandır. Kalender-oğlu bu mektubunda (Naimâ C: 2, S: 29) hulâsaten şöyle demektedir: «Sergüzeştim âleme malûmdur. Fitneengiz ve ahdşiken Osmaniyân mütegallibe olmağla, gururları kemale erüp, âleme cevr-ü-cefâyı pîşe kılmağla, taatlerinden yüz çevirüp ızhâr-ı hulûsu terk eyledükten sonra, Mihaliç ve Aydın ve Saruhan illerini yağma ve talan eyleyüp ganaim-i bî şümar ile döndük. Cemiyetimiz yevm-fe-yevmen ziyade olup Konya şehrine geldiğimizde, Karaman beylerbeyisi Deli Zülfikar Paşa anda mevcud bulunup kal'aya kapandı; üzerine varılıp etraf ve eknaf yağma ve garet olundu. Badehu, Küçük Karaman'a nüzul eyledik.

Bu ana gelince (gelinceye kadar) Âl-i Osman tarafından minveçhin kat'ı ümit eylemeyüp serkeşlik olunmazdı; Canbolad-oğlu vak'asından sonra min - bâ'din Osmanlu tarafından kat'ı ümid edüp, can tende oldukça serfüru eylemek yoktur. Hak-Teâlâ muîn olursa, yanımızda olan bî-şumâr kârgüzâr dilâverler ile, ol koca fertûtu bertaraf eyleyüp Üsküdar'dan berisünü Osmanlu'ya feragat ettirmek vardır. Eğer fırsat Koca'nın olursa hod bizim ettiğimiz işler (işlerin) dillerde dâstân olduğu hemen bize kâfidir».

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, Kalender-oğlu'nun Muslu Çavuş ile anlaştığını duyunca, bunların birleşmelerini önlemek için Muslu Çavuş'a İçel sancakbeyliğini verdi. Muslu Çavuş, bir tuzağa düşmemek için bu tevcihi, sefere iştirak etmemek şartiyle kabullenebileceğini bildirdiğinden, veziriâzam, âsinin şüphesini izale gayesiyle müsaadekâr davrandı. Bunun arkasından da Karaman eyâletini tevcih vaadında bulundu.

Göksun boğazındaki muharebe

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Halep'ten az kuvvetlerle ayrıldığını duyan Kalender-oğlu ve arkadaşları, sadrıâzamı birdenbire bastırıp mahvetmeyi kararlaştırdılar. Sadrıâzam mağlûp olduğu takdirde, yalnızca İstanbul'dan gönderilen hazinenin değil Anadolu'nun bile kendi ellerine düşeceğini tahayyül ettiler. Bunun için sür'atle Karaman'dan Elbistan istikametinde ilerlemeye başladılar.

Kuyucu Murad Paşa, Kalender-oğlu'nun sür'atle kendi üzerine gelmekte olduğunu, ilk plânda Göksun derbendini tutmak istediklerini, etrafa saldığı casuslardan öğrenince; bu boğazı onlardan önce tutmak istedi. Ve Deli Pirî Ağayı bir miktar yeniçeri ile ileri gönderdi. Bunlar, aradaki dört günlük mesafeyi üç günde katederek, önü Göksun ovasına açılan boğazın ağzını tuttular. Arkalarından ordu da gelip yetiştikten sonra Kuyucu Murad Paşa mevcut kuvvetlerini arazinin vaziyetine göre iyi bir şekilde yerleştirdi. Kendi çadırını bir tepenin üstüne kurdurup, yeniçeri ve sair kapıkulunu tepenin etek kısmında acele kazdırdığı siperlere soktu; Kansu Bey emrindeki Mısır askeri ile Emir Hüseyin idaresindeki Suriye askerlerini tepenin sağ tarafındaki düzlüğe tâbiye edip, ordu ağırlığını da tepenin arkasına aldı.

Piyade ve süvari 20 bin kişi ile bu-

raya gelen Kalender-oğlu, düzlükte bulunan Mısır askerini görerek sadrıâzamın kuvvetlerini bundan ibaret zannettiğinden kolaylıkla galip geleceğini tahmin eyledi. Bunun için çarpışmak üzere kuvvetlerine muharebe tertibi aldırdı. Sağ kolu Kara Sait ve Ağaçtan Piri'nin idaresine verip sol kolun kumandasını kendisi deruhte eyledi. 7 ağustos 1608 tarihinde cereyan eden muharebe o kadar şiddetle cereyan etti ki, her iki taraf da kıyasıya vuruştu ve çarpışmaların nezaket arzettiği devrede sadrıâzam da çok fazla yaşlılığına rağmen bizzat çarpışmalara katıldı. Bir aralık yeniçerileri gizlendikleri siperlerinden dışarı çıkarıp hücuma geçirmesi ve topların da hep birden ateş açması âsileri iyice sarstı. O aralık âsiler arasında, Sadrıâzamın, Karaman beylerbeyi Zülfikar Paşa kumandasındaki askerle arkalarını çevirttirdiğine dair bir şayianın dolaşması, inhizamlarını kesinleştirdi.

Kalender-oğlu'nun İran'a kaçması

Göksun boğazı muharebesinin ferdası günü Halep beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı onbin kişilik süvari kuvvetinin başına geçiren Kuyucu Murad Paşa, Kalender-oğlu'nun takbine memur etti. Hüseyin Paşa, maiyetindeki Sıvas beylerbeyi Canikli Osman Paşa, Emir Hüseyin-oğlu Yusuf, Karakaş Ahmed Paşa, Bosna'dan mazûl Kefeli Mehmed Paşa olduğu halde Kalender-oğlu'nun kaçan askerlerini kovaladı. Arkasından takip edilmekle beraber kaçan kuvvetlerini bir araya toplıyabilen Kalender-oğlu Bayburd civarında tali'ini bir daha denemek istedi. Bu defa da mağlup olunca İran yolunu tuttu ve Şah Abbas'ın Revan valisi Emir Gûne'ye iltica etti. İranlılar bunları kızılbaş olmaları şartiyle kabul ettiklerinden iki bin kişiyi bulan bu adamlar İranlıların isteklerine uydular. İran makamları bunların İranda da hadise çıkarabileceklerinden çekindiğinden, memleketin muhtelif köşelerine yüz ilâ iki yüzer kişilik gruplar halinde dağıttılar.

Tavil'in kardeşi Meymun'un bozguna uğraması

Vezirâzam Kuyucu Murad Paşa, Kalender-oğlu'nun İran'a kaçmasını müteakip Sıvas - Kayseri üzerinden Ankara'nın Çubuk ovasına geldi. Burada iken Cigala-zâde Sinan Paşa oğlu Mahmud Paşa'nın, Tavil oğlu Mustafa'yı Bağdaddan defettiği haberini aldı.

Sadrıâzam Murad Paşa Çubuk ovasında uzun müddet oturmadı ve oradan kalkarak geri Sıvas'a gitti. Buradaki bir kaç günlük istirahatı esnasında Tavil Mahmud'un (Naimâ, bir yerde Ahmed, bir yerde de Mahmud diye kaydediyor. C: 1, S: 458 ve C: 2, S: 34) kardeşi Meymun'un, altı bin âsi ile Kırşehir taraflarında yağma ve hasarlar yaptıktan sonra Kalender-oğlu'na iltihak etmek üzere Tokat'a gitmiş olduğunu öğrendi.

Tavil'in kardeşi Meymun Tokat civarındayken, Kalender-oğlu'nun İran'a kaçtığını öğrendiğinden, onun arkasından İran'a gitmek üzere doğu istikametinde harekete geçmişti. Sadrıâzam Kuyucu Murad Paşa, âsinin niyet ve hareketinden haberdar olunca bir harp meclisi toplıyarak yapılacak işi görüştü. Âsinin takibine karar verildiğinden yanına iki bin yeniçeri ve bir miktar timarlı sipahi alarak yola çıktı. Ordunun ağırlığı ve askerlerin bir kısmı Defterdar Baki Paşa'nın nezaretinde Sıvas'ta kaldı.

Bir haftalık yiyecek dışında çadır bile almayan Murad Paşa altı gün yedi gece mütemadiyen yol aldı. Doksanlık bir ihtiyar olan Kuyucu Murad Paşa yolda verilen kısa molalar esnasında atından iner ve yere uzanarak hareketsiz kalırdı. Fazla yaşlılığı dolayısiyle böyle kımıldamadan yatışları sırasında onu öldü sanırlardı. Bu vaziyette ilerliyen Murad Paşa, yedinci gün sabahı Şebinkarahisar'a vasıl oldu. Şebinkarahisarlılar, Meymun'un bir gece evvel orada yattığını, halen Kara-Hasan Gediği'nde bulunduğunu bildirdiklerinden, Murad Paşa, Çerkes Piyâle Paşa'yı ikibin kişi ile ileri gönderdi. Arkasından kendisi de aynı yere gitti.

Âsiler eşyalarını hayvanlara yüklerken Kara-Hasan gediğine yetişen Çerkes Piyâle Paşa derhal hücuma geçti (4 ey-

lûl 1608). Meymun'un kuvvetler gafil avlandıklarından karışıklığa düşüp mağlûp oldular. Fakat Osmanlı askerinin yağmaya dalması üzerine bir aralık kendilerini toparlayıp yeniden çarpışmaya başladılarsa da arkadan serdarın yetişmesi üzerine ikinci defa yenildiler. Kuyucu Murad Paşa âsilerin kaçanlarını üç gün müddetle takip ettirdi. Böylece, mühim kısmı çarpışma neticesinde öldüler. Esir edilenlerin serdarın emriyle başları kesildi. Buna rağmen yakalarını kurtarabilenler Kalender-oğlu gibi İran'ın yolunu tuttular.

Azılı âsilerden Meymun'u da perişan eden Kuyucu Murad Paşa oradan kalkarak Bayburd civarına geldi. Bayburd yakınına gelişinden üç gün sonra Baki Paşa da ordunun esas büyük kısmı ile sadrıâzama iltihak etti.

Nasuh Paşa'nın Sadrıâzama iltihakı

Vezirîâzam Kuyucu Murad Paşa Bayburd civarındayken Diyarbekir valisi Nasuh Paşa askeri ile gelip orduya iltihak etti (26 eylûl 1608). Nasuh Paşa'nın yanındaki askerin durumu ile Murad Paşa'nın ona söylediği sözler, Celâlileri tenkil sırasında çok insafsız davranan Kuyucu'nun biraz sivrilen erkâna karşı tavrını da göstermesi bakımından tafsile değer bir ehemmiyet taşımaktadır.

Nasuh Paşa'nın askeri iyi giydirilmiş ve muntazam şekilde silâhlandırılmıştı. Fakat Murad Paşa'ya göre; orduya geç iltihak etmiş olması bakımından kabahati büyüktü. İkinci bir kusuru da yanındaki askerin mühim kısmının sekbanlardan ibaret oluşuydu. Askerinin intizamından gurur duyan Nasuh Paşa ordugâha tantana ile gelmişti. O ordugâha dahil olurken sadrıâzam bir sayeban altında iskemle üzerine oturmuştu. Nasuh Paşa'nın mehabetle ilerliyen askerleri meyanında kapı halkından kırmızı çuha giymiş bin süvari tüfenkdaz, sarı elbiseli beş yüz, siyah serpuşlu beş yüz sekbanile bin süvariden mürekkepti.

Vezir Nasuh Paşa sadrıâzamın bulunduğu yere beş yüz metre kadar yaklaşınca atından inip yürüdü. Murad Paşa ise iskemlesinden kalkıp dört adım attı. Nasuh Paşa sadrıâzamın önüne gelinde diz çöküp tâ ayağını öptü (Naimâ, C: 2, S: 37); Murad Paşa ise onun vezaret makamını siyaneten iltifat gösterip muhatabının alnından öpüp elinden tutarak otağına götürdü. Burada:

«— Hoş geldiniz oğul!

Deyince, Nasuh Paşa, yer öpüp:

«— Benim devletli sultanım, günahımız çoktur, harekette kusur edip geç geldik. Bu halimizi mazur görünüz».

Demesi üzerine Murad Paşa:

«— Elhamdülillah askeriniz mükemmel: bizim yanımızda kışlakta olandan gayri asker bulunmadığını işittiniz ve Diyarbekir ile Halep arasındaki mesafe uzak olmadığı halde gelmemekte muradınız bize ihanet ise, ihanet bize değil padişahadır. Ordu zayıf iken imdada gelmeyişiniz dolayısiyle hakkınızda fetva istense acaba nasıl bir fetva verirler?»

Nasuh Paşa, başı yere eğik olduğu halde bu sözlere hiç cevap vermedi. Sadrıâzam ise devamla:

«— Bu sekbanı toplamaktan maksadın nedir? Canbolad-oğlu ve Kalender-oğlu bir sürü sekban topladığı halde sonları malûmun. Anadolu'da bir fert sekbanın *mevcudiyetine padişahımızın rızası* yoktur. Bunları eyâletine vardığında derhal dağıt. Eğer muhalefet edersen, padişahımız sonsuz kudret sahibidir; sonra bir sancak beyini senin başını kesmeye gönderse ne yapabilirsin?»

Murad Paşa, Diyarbekir valisinin ihmal ile izah edilebilecek gecikmesi sebebiyle onun başını kesebilirdi. Fakat o, acı ve tehditamiz şekildeki nasihatiyle iktifa edip üstelik bir de hil'at giydirdi. Vezirîâzamı böyle davranmaya sevkeden sebep, padişahın, Nasuh Paşaya mutedilâne davranması hakkında emir göndermiş olmasıydı.

Nasuh Paşa'nın sadrıâzama iltihakından oniki gün sonra, Defterdar ve Rumeli beylerbeyi Ekmekci-zâde Ahmed Paşa Rumeli askeri ve hazine ile, yine onun gibi Ankara yolunu takip eden Karaman Valisi Zülfikar Paşa da eyâleti askeri ile ordugâha gelerek (8 ekim 1607) Murad Paşa'ya mülâki oldular.

Murad hanlılar ve Emir Şah'ın öldürülmesi

Anadolu'yu, eşkiyalardan başka halkı ezen mütegallibeden de temizlemeye azmetmiş görünen Murad Paşa, mütegallibe takımından üç kişiyi birer bahane ile ele geçirip öldürttü. Bunlar: Murad hanlılar nâmı ile tanınan üç kardeşti. Üç kardeşten Ali Paşa ismini taşıyanı Trabzon beylerbeyliğine kadar yükselmiş, Abdurrahman adındaki de sancak beyi olmuştu; üçüncüsünün adı da Mustafa Paşa idi. Kuyucu Murad Paşa'nın öldürdüğü bu neviden şahsiyetlerden bir diğeri de Emir Şah adındaki sancak beyidir. Beyşehir beyi iken o civarda çıkan softa isyanını bastırmakla sadrıâzamın nazarı dikkatini celbeden Emir Şah Bey bu gayretinden dolayı iltifata mazhar olmuştu. Fakat bir müddet sonra Beyşehir ve Seydişehir halkını ezmeye başlamış, adamları ırz ve namusa tasalluta kadar işi ileri götürmüştü. Emir Şah hakkında yapılan şikâyetler sadrıâzama kadar aksettirilmişse de, evvelki hizmetlerini gözönünde bulunduran Murad Paşa ona Alâiye sancağını tevcih etmişti. Kalender-oğlu ve Meymun'un tenkilinden sonra Çorum'a gelindiği sırada, Seydişehir ayanından Fil-zâde Abdurrahim Çelebi, Emir Şah'ın zulmüne dair mufassal şikâyette bulununca, bu şahsı da ortadan kaldırmaya karar verdi. Fil-zâde'nin şikâyetinden bir iki gün sonra sadrıâzamın kethüdası huzura gelerek, Emir Şah'ın sancağına gitmek için hazırlığını tamamladığını, ayrılmak üzere olan bu adam hakkında bir emri olup olmadığını sorunca sadrıâzam:

«— Boğ mel'unu, aman verme!»

Dedi. Sadrıâzamın bu emrini müteakip kethüda bey, Emir Şahı kendi çadırında yemeğe davet etti. Emir Şah, kethüdanın çadırında çorba içtiği sırada arkasından sessizce yaklaşan bir cellâd ansızın kemendi boğazına geçiriverdi. Cellâd var kuvvetiyle kemendi sıkınca (Naimâ C: 2, S: 42) adamcağızın içtiği çorbanın pirinçleri burnundan dışarı fırladı.

Murad Paşanın İstanbul'a dönmesi

İran harbi kısmında izah ettiğimiz veçhile; Diyarbekir valisi Nasuh Paşa gibi orduya geç iltihak eden Defterdar ve Rumeli beyleri Ekmekçi-zâde, sadrazamın bir şey yapmasından korktuğu için İstanbul'daki adamlarına mektuplar yazarak padişaha tesir ettirmiş ve kendisinin İstanbul'a çağrılması hususunda bir hatt-ı humâyun yazdırmıştı: Murad Paşanın eline 17 Ekim 1608 de geçen bu hatt-ı humâyunda; Ekmekçi-zâde'nin istanbul'a gönderilmesi, kendisinin de gelecek baharda İran'a sefer etmek üzere Erzurum'da kışlaması kaydedilmekteydi. Padişahın bu emrini müteakip Ekmekçi-zâde'yi Rumeli askeri ile İstanbul'a, Nasuh Paşayı eyâleti askeri ile Diyarbekir'e yollayıp, bazı tayinler de yaptıktan sonra Erzurum'a gideceğine işaret olmak üzere tuğları o tarafa doğru diktirince, İstanbul'a avdeti arzulayan askerin dayatması karşısında hükûmet merkezinin yolunu tutmaya mecbur kaldı. Esasen kendisi de Anadolu'yu celâlilerden tam manasiyle temizlemedikçe İran seferine gitmeye niyetli değildi. Erzurum'da kışlaması hakkında padişahtan ikinci bir defa emir geldikten sonra da fikrini değiştirmiyerek düşüncelerini mufassalan padişaha yazdı. Sultan Ahmed, veziriâzamın fikrini makul gördüğü için sesini çıkarmadı. Neticede Murad Paşa 18 aralık 1609 (9 ramazan 1017) günü İstanbul'a dahil oldu. Canbolad-oğlu ve Kalender-oğlu gibi büyükleri de dahil olduğu halde bir hayli Celâliyi tenkilde büyük muvaffakiyet göstermiş bulunan Kuyucu Murad Paşa, İstanbul'a bunlardan iğtinam edilmiş dört yüz bayrak getirmişti. Bayrakların her birinde Celî hat ile eşkiya reislerinin isimleri yazılıydı. Sultan Ahmed, Veziriâzam Kuyucu Murad Paşanın muvaffakiyetinden pek memnun kaldığından kendisine iki hil'at ve bir murassa sorguç ihsan eyledi.

Kuyucu Murad Paşayı kıskananlar, ondan herhangi bir şekilde zarar görmüş olanlar derhal aleyhinde tezvirata başladılar. Tezvirde bulunanlar arasında Canbolad-oğlu'nun enderuna alınmış oğulları da vardı. Bunlar, Murad Paşayı Canbolad-oğlu'nun ele geçirilen hazinesinin bir kısmını iç etmekle suçlandırıyorlardı. Para hesabı ile makam ve vazifesi icabı defterdar meşgul olduğu cihetle, ithamların mühim kısmı defterdar Baki Paşaya teveccüh ediyordu. Nite-

kim bu ithamlar üzerine padişah, sadrazamın haberi olmadan Baki Paşayı Yedikule'ye hapsettiriverdi. Murad Paşa, kıymetli mücevheratı padişaha bizzat takdim etmiş olduğunu, para hesabının ise defterdarın vermesi gerektiğini söylemiş olduğu cihetle, Ahmed Paşa yine defterdar yapılıp Baki Paşanın teftişine de memur edildi. Bu teftişte paranın muhasebesini verdiğinden 40 gün sonra Yedikule hapishanesinden çıktı.

Üsküdar karargâhından siyasî tertiplerle tenkil edilen Celâliler

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa 1609 baharında İran seferine gidileceğini etrafa yayarak Üsküdar'da otağa çıkma hazırlıklarına başlattı. Sadrıâzamın hakiki niyeti İran seferi değil, geriye kalan Celâlileri de ortadan kaldırmaktı. Fakat bu niyetini peşinen hiç kimseye açmadı. Karargâha çıkma hazırlıkları devam ederken mevcut Celâlilerden mühim iki tanesini tuzağa düşürmek için birtakım tertiplere başvurdu. Bu iki önemli Celâli Muslu Çavuş ve Yusuf Paşa idi.

Evvelce İçel sancağını verilen Muslu Çavuşa (Naimâ C: 2, S: 62) bir emir yazılarak, İran seferine hazırlanıp Karaman beylerbeyi Zülfikar Paşa'ya iltihak etmesi bildirildi. Bunun arkasından Zülfikar Paşa'ya gizliden bir mektup yazan Veziriâzam: Muslu Çavuşu ele geçirmenin müşkilâtına işaretten sonra, Karaman eyâletinin ona vadedilmiş olduğunu, kendisine itimad telkin ederek Konya'ya gelmesini temin eylemesini ve adamlarından ayrı düşürmeye dikkat ederek bir punduna getirip başını kesip İstanbul'a yollanmasını bildirdi. Bunu muvaffakiyetle başardığı takdirde kendisine vezaretle Anadolu beylerbeyliği, oğluna da Karaman eyâletini vadeylemekteydi.

Muslu Çavuş'u bu suretle ortadan kaldırmayı kuran Murad Paşa Yusuf Paşa'ya da bir mektup yazdı. Bu mektubunda: Bir çok adam toplamasına rağmen şimdiye kadar zulmünü işitmediğini, fakat ne de olsa adının Celâliye çıkmış olduğunu, yiğitliğini takdir ettiğini, bu sırada İranlılar üzerine sefer yapılacağını, kendisine muhakkak sefere katıl diyemiyeceğini, bulunduğu mıntıkada padişaha hizmete devam etmesini, ancak zât-ı şahaneye hürmetlerini sunmak üzere İstanbul'a gelmesini, sonra memleketine dönüp gitmesini bildiriyordu. Murad Paşa, bu münasebetle: «dünya ve ahret oğlum ol, sana inandırmak için yemin billah ederim ki padişahtan sana zarar olmaya» diyerek başkası namına kurnazca yeminde bulunuyor, şayet bu sözlerine kulak vermez de Celâlilik yolunu seçerse İran seferini bırakıp üzerine yürüyeceği tehdidini de ilâve ediyordu.

Yusuf Paşa mektubu alınca mühim erkânına okudu ve İstanbul'a gidip gitmeme meselesi müzakere edildi. Bazı kimseler sadrıâzamın söz ve yeminine inanılmasının câiz olmıyacağını, zira bunun kendisini yakalamak için bir tuzak olduğunu ileri sürdüler. Bir kısmı da aksi tezi müdafaa ile gitmesinin doğru olacağını, zira Zülfikar Paşa, Türkçe bilmez Hüseyin, Tekeli Mehmed Paşanın da birer celâli olduğunu, fakat şimdi sağ ve birer mevki sahibi bulunduklarını ifade ile, gitmesi şıkkını müdafaa ettiler. Bunun üzerine Yusuf Paşa sadrıâzama bir mektup yazarak yeminine itimaden Üsküdar karargâhına geleceğini bildirdi.

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, Üsküdar karargâhına çıktıktan bir kaç gün sonra, Üsküdar'da fazla zaman geçirmiyerek İran üzerine bir an önce harekete geçmesine dair padişahtan bir hatt-ı hümâyun aldı. Bu vaziyet karşısında derhal İstanbul tarafına geçerek padişahtan hususi bir mülâkat talep etti. Murad Paşa padişahın yanına gidince, Naimâ'nın (C: 2, S: 66) diliyle: «padişahım sırra müteallik bir sözüm vardır, rica ederim ki nedimlerden bir fert kalmıya ve vakıf olmıya, sonra gizli işimiz aşikâre olup maslahat yetmez; dedikte, padişah, halvet-i has edüp ve kimesneye dimezem diyü yemin eyledi. Murad Paşa eyitti: padişahım malûmun olsun ki bu seferin adını Kızılbaşa diyü tayin eyledik, ama değildir. Acemden kavi düşmanımız vardır». Sadrıâzam, bu kavi düşmanın Yusuf Paşa ve Muslu Çavuş gibi Celâliler olduğunu ifade ile, bunları kandırmak için yazdığı mektuplara da-

ir açıklamalarda bulundu. Murad Paşayı dinleyip başvurduğu tertipleri uygun bulan padişah, en sonunda «Hak Teâlâ işini rast getire» demek suretiyle, onun plânını tasvip etti.

Aradan bir ay zaman geçtikten sonra Yusuf Paşa Üsküdar'a geldi; Çadırı sadrıâzamın çadırının yanına kuruldu; kendisine fevkalâde itibar gösterilip hilatler giydirildi. Bir kaç gün sonra İstanbul'a geçip padişah tarafından kabul olundu ve yine Üsküdar karargâhına döndü. O sırada Zülfikar Paşa'dan alınan bir mektupta da Muslu Çavuş'un Karaman'a gelmek üzere olduğu bildiriliyordu.

Aradan bir aylık zaman geçince Yusuf Paşa mıntıkasına dönmek için sadrıâzamdan izin istemeye başladı. Murad Paşa ise bugün yarın diye oyalıyor, Muslu Çavuş'un ele geçmesini imkânsızlaştırır diye onun idamını emretmiyordu. Yusuf Paşa'yı şüpheye sevketmeden biraz daha tatlılıkla oyalıyabilmek için birgün ona arpalık olmak üzere Manisa muhassıllığı beratını verdi. Yusuf Paşa bununla sevinip oyalanırken, sadrıâzamın hakiki niyetini bilmeyen Anadolu'daki kadılar onun aleyhinde «Koca serdarın iki ayakları çukurda, böyle bir kavi düşmanı ele geçirmiş iken malına tamah ile yine muhassıllık ile gönderiyor. Allah belâsını versin; yazık kendi ahiretini yıktığından gayri memleketin dahi tahribine sebep oluyor. Padişahı haberdar etmek için bir arzuhal versek bu Kocanın fesadını bildirsek» diye söyleniyorlardı. Bu söylentilerden istifade etmek isteyen Murad Paşa'nın düşmanları vaziyeti padişaha anlattılar. Bunun üzerine, bir gün «Lala sen ihtiyar oldun, kızılbaş seferine gidemiyorsun, ihtiyarın ile kimi serdar idelim? Cevap gönderesin; yahut üç güne kalmayup gidesin» diye bir hatt-ı hümâyun geldiği görüldü. Murad Paşa hükümdarın yanına giderek icraatı hakkında onu ikna etti.

Böylece bir aylık zaman daha geçti. Cereyan eden muhabere neticesi Muslu Çavuş ile ahbablık tesis etmiş olan Zülfikar Paşa ona daha fazla itimad telkin edebilmek için davetine icabetle evvelâ Lârende (Karaman) ye, oradan Muslu Çavuş'un hâkim bulunduğu dağlık İçel bölgesine gitmiş, onun hükmettiği bir kaç kaleyi beraberce dolaşmıştı. Bu arkadaşlık dolayısiyle Zülfikar Paşa'ya iyice itimad eden Muslu Çavuş, bu defa onun davetine icabetle Konya'ya gelmişti. Beraberce yenmiş içilmişti. Bir gün Muslu Çavuş Meram bağlarında eğlenip içki içerken, çoktan beri fırsat gözetleyen Zülfikar'ın adamları birdenbire boynuna kemend atarak boğmuşlardı. Böylece vazifesini muvaffakıyetle başaran Zülfikar Paşa Muslu Çavuş'un başını gövdesinden ayırtarak kıymetli eşyası ile birlikte sadrıâzama yolladı. Muslu Çavuş'un başını getirenler beş gün içinde Üsküdar'a ulaşarak sadrıâzamla buluştular. Sadrıâzama, başı getirenlere, ertesi gün orduda teşhir edilinceye kadar kimseye bir şey söylememelerini tenbih etti. Ve sonra doğruca padişahın yanına giderek vaziyeti bildirdi. Sultan Ahmed bundan çok memnun oldu.

Ertesi gün Yusuf Paşa'yı kahvaltıya davet eden sadrıâzam, sofra hazırlandığı sırada, evvelce tenbih ettiği adamları tarafından mühim bir iş bahanesiyle kendisini çağırttırdı. Yusuf Paşa'nın yanından ayrılırken kethüdası ile birkaç ağayı kahvaltıda arkadaşlık etmeleri için onun yanına bıraktı. O arada mertebani bir tabak içinde paça getirilmişti. Yusuf Paşa buna uzandığı sırada yanındakilerden biri birdenbire ensesine yapıştı, bir diğeri ellerini tuttu, ötekiler de yere yıkarak başını kesiverdi. Yusuf Paşa da öldürülünce Muslu Çavuş'un başı da ortaya çıkarılıp ordugâhta iki gün teşhir edildi. Muslu Çavuş öldürülünce, yanında bulunan adamları nasıl sağ bırakılmamışsa Yusuf Paşa'nınkilere karşı da ayni muamele tatbik edildi. Bu Celâliler ve yanlarındaki en kıymetli adamları ortadan kalkınca faaliyet sahalarındaki sekbanlarının yakalanıp dağıtılması işten bile sayılmadı.

Başvekâlet arşivinde Ali Emiri tasnifi vesikaları kısmında Birinci Ahmed kartonunda mevcut 179 numaraya kayıtlı bir hatt-ı hümâyundan öğrendiğimize göre: Üveys Paşa-zâde Mehmed Paşa Aydın muhasılı iken onun kethüdası olan Yusuf (Paşa) etrafına üçbin kişilik kuvvet toplamıştı. Üveys Paşa-zâde Mehmed Paşa 1605 te öldüğü zaman Yusuf Beyin Celâlilere iltihakı önlenmek istendiğinden, vaziyet padişaha bir tak-

rir ile arzedilerek, Aydın muhassıllığının Yusuf Beye tevcihi temin edilmişti (12 şubat 1606). Böylece Aydın muhassıllığına konan Yusuf Paşa kendisine yapılan tevcih karşısında hükûmete bağlılık göstereceğine zamanla adamlarını daha da arttırmıştı. İşte şimdi öldürülen ve etrafındaki adamlarının kolaylıkla dağıtılması sağlanan Yusuf Paşa böyle bir şahsiyetti.

Kuyucu Murad Paşa, Yusuf Paşa'yı da öldürtünce doğruca huzura çıkıp: «Bu Üsküdar seferi olsun. Oturduğumuz yerde devletinde böyle iki kavi düşmanın hakkından gelinmek müyesser oldu ki, her birinin bir sefere tahammülü var idi» sözleriyle müjdeyi bizzat kendisi verdi. Bir gün önceki müjde münasebetiyle sadrıâzama «lâla» şeklindeki hitabı yerine «benim babacığım, bana eylediğin hizmetin mükâfatını sana Hak Teâlâ göstersin» diyen Sultan Ahmed, bugün de fevkalâde memnuniyet izhar etmişti.

Muslu Çavuş ve Yusuf Paşa'nın idamlarından sonra mallarının tespiti ile mîriye maledilmesi için Aydın ve İçel tarafına adamlar gönderildi. Bunların mallarının hesabını yapıp defterini hazırlıyan şahıs, o sırada Anadolu defterdarı bulunan müverrih Hasan Bey-zâde idi.

Kuyucu Murad Paşa'nın aldığı netice

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa üç senelik faaliyeti neticesinde Anadolu'daki Celâli isyanlarının sonunu almış oldu. Canbolad-oğlu, Kalender-oğlu gibi 20 bini aşan kuvvete sahip büyük Celâlileri olduğu gibi, dört beş bin, veyahut da daha az maiyetli eşkiyaları da temizledi. Bu arada yalnızca bilfiil Celâlilik yapanları değil, onlara yataklık edenleri ve hattâ uzaktan yakından alâkaları bulunanları da katlettirdi. Celâlilerle çarpışarak, onlara karşı kazandığı muvaffakıyetleriyle, ittihaz eylediği kurnazca hareketler neticesi bazı Celâli reislerini ele geçirip onları cezalandırmasiyle, devlete faydalı icraatta bulunduğu şüphesizdir. Fakat Celâli tenkilinde müthiş, insafsızcasına adam öldürmüş olması onun büyük günahını teşkil eder. Muharebelerdeki çarpışmalar esnasında iki taraftan da adam ölmesi gayet tabiidir. Fakat Kuyucu Murad Paşa'nın insanî addedilmiyecek tarafı, muharebede esir ettiği veya çeşitli şekillerde yakalattığı Celâlileri koyun boğazlar gibi başlarını uçurtup kuyulara doldurmasıdır. Naimâ tarihinin ikinci cildinin 43 üncü sayfasında nakledilen bir hâdise onun bu hususta ne kadar ileri gittiğini göstermektedir:

Murad Paşa bir gün yakalanan Celâlileri kazdırdığı çukurlar önünde idam ettirirken, bir sipahinin atının arkasında bir çocuk bulunduğunu görmüş. Çocuğu yanına getirterek:

— Sen nerelisin, Celâlilerin arasına nasıl düştün?

Diye sormuş. Karşısındaki küçük muhatabı da çocukluğunun bütün safiyetiyle; memleketini, kıtlık yüzünden babasının kendisini alıp onların arasına katıldığını, boğaz tokluğuna Celâlilerle beraber dolaştığını söylemiş. Bunun üzerine Murad Paşa çocuğa:

— Babanın san'atı neydi?

Sualini tevcih edince, çocuk:

— Şeşlar çalardı ve onunla geçinirdi.

Cevabını vermesi üzerine Murad Paşa acı bir tebessümle:

— Demek Celâlileri şevke getirirdi!

Demiş ve bu sözünün arkasından da Cellâda çocuğun boynunun vurulmasını emretmiştir. Sadrıâzamın emrine rağmen, bu masumu neden öldürelim diyen cellâd elini çocuğun kanına bulaştırmamıştır. Bunun üzerine yeniçerilere emir vermiş. Yeniçeriler de: «biz cellâd mıyız? Cellâdlar bile acıdı» diyerek dokunmamışlar, yeniçerilerden sonra emrettiği hassa hademeleri de günahsız çocukcağıza kıymamışlardır. Bunun üzerine doksanlık hunhar ihtiyar Murad Paşa sırtından kürkünü çıkarıp çocuğu çukurun kenarına götürmüş ve boynunu vurup bozağını sıkmak suretiyle masum yavrucağı öldürmüştür. Ondan sonra etrafında hazır olan kimselere: «Kalender-oğlu, Kara Said gibi eşkiyalar anasının karnından at ve mızrak ile doğmadılar. Hepsi de böyle çocuk idiler, sonra büyüyünce âlemi fesada verip bunca insanı öldürdüler. Bu çocuk ise bunlarla

gezip, bunların tabiatlarından birşeyler kapmıştır. Bilâhara terbiye için nekadar çalışılırsa çalışılsın bunun tabiatını değiştirmek mümkün olmaz. Bu da bir Celâli olup çıkar» demiştir. İhtimal onun bu zihniyetidir ki, kendisini fazlaca kan dökmeye sevketmiştir.

Bilhassa Celâlileri tenkil hareketlerini tafsilen anlatan müverrih Naimâ, umumiyetle Murad Paşa'nın lehinde kalem kullanmakta ve eserinin bir yerinde (C: 2, S: 40), Hoca Ahmed Yesevî'nin «İçi Musa gerek dışı firavun» vecizesini, Murad Paşa'ya tatbik ile, onun fazlaca adam öldürmesine rağmen Nakşibendi tarikatine mensubiyetine işaretle, iç âleminde Allaha müteveccih bulunduğunu kaydeylemektedir. Yine ayni müellif başka bir yerde de (C: 2, S: 73) Murad Paşa'nın maddi bakımdan dürüstlüğüne işaret babında; Avusturya cephesinde Diyarbekir beylerbeyi sıfatiyle hizmet ettiği sırada iki sene müddetle eyâletinden para gelmediği zaman şahsî parası olmadığından yeniçeri ocağından kırk akçe alarak geçindiğini; Veziriâzam İbrahim Paşa'nın onun ihtiyacını bildiği için ihsanda bulunduğunu; o sırada Defterdar Ekmekci-zâde Ahmed Paşa'nın, Murad Paşa'nın bir adamına «sizin paşanızdan dünya çoktan bezdi, bu paşalık züğürt kârı değildir» dediğini zikretmektedir.

Murad Paşa'nın paraya düşkün olmayışı, onun Celâli tenkilinde şahsen kuvvetli kalmasına sebep olmuştur.

Murad Paşa'nın kanlı şekildeki uğraşması sonunda, son onüç seneden beri pek geniş ve kuvvetli şekilde faaliyette bulunan Celâliliğin bir müddet için sona ermesi mümkün olmuştur. Mühim Celâliler ortadan kalkınca küçük eşkıya gruplarının temizlenmesi için de sancak beylerine emirler verilmiş ve eşkıyalık cürümlerinin teftişi için Mehmed Paşa müfettiş tayin edilerek Anadolu'ya gönderilmiştir.

Celâlilerin faaliyet yıllarında köylü halk kasaba ve şehirlere kaçmış, tarlalar ekilmez olmuş, bu yüzden iktisadî sıkıntılar doğmuş ve tabii ticaret de durmuştu. Murad Paşa'nın muvaffakiyetleri sonunda Anadolu, Irak ve Suriye âdeta devlete yeniden kazandırılır gibi olmuştur. Başvekâlet arşivinde 78 numaralı Mühimme defterinin 334, 631 ve 731 inci sayfalarında mevcut hükümlerden öğrendiğimize nazaran; köylünün yine yerlerine dönmesi, ticaret erbabına kolaylık gösterilmesini tavsiye yollu vilâyetlere fermanlar gönderilmişti.

Naimâ'ya (C: 2, S: 48' göre: Canbolad-oğlu, Kalender-oğlu, Tavil, Meymun ve Kara Sait gibi büyük eşkıyalardan 30 binden fazla, küçük eşkıya gruplarından 25 bin, diri olarak elde edilip idam edilenler meyanında 30 binden ziyade ki cem'an yekûn 85 ilâ 90 bin kişi öldüren Kuyucu Murad Paşa, bu kadar insanın canı pahasına Anadolu, Irak ve Suriye'de sükûnet ve asayişi temin edebilmiştir.

DENİZLERDEKİ HADİSELER

İkinci Selim'in saltanatının son senelerine tesadüf eden Tunus fethinden beri Osmanlı donanması büyük çapta bir harekât icra etmemiş, o tarihten bu tarafa donanmanın denizlerdeki faaliyeti, bir nevi karakol hizmeti ifa eder tarzda kıyıları dolaşma ile, ufak tefek bazı hâdiselere inhisar eylemiştir. Bu neviden hâdiselerin en mühimleri de Birinci Ahmed devrinde vuku bulmuştur. Birinci Ahmed zamanındaki olayı tetkike girişmeden, daha önce bahsedilmemiş olması bakımından, Üçüncü Murad ve Üçüncü Mehmed zamanlarında cereyan etmiş denizlerle ilgili hususları zikretmek de şüphesiz uygun düşecektir.

Evvelce de işaret edildiği veçhile yükselme devrinin son büyük Kaptan-ı deryası Kılıç Ali Paşa'dır. Kılıç Ali Paşa'nın ölümünü müteakip kısa bir müddet donanmanın başında bulunan Damad İbrahim Paşa'dan sonraki Kaptan-ı derya Uluc Hasan Paşa, bir aralık Kılıç Ali Paşa ile çalışmış denizcilerden olup, Hammer'e (C: 7, S: 141) göre aslen Venedikli idi. Çekirdekten yetiştiği ve mesleğinin ehli olduğu cihetle onun zamanında da donanmaya az çok ih-

timam gösterilmekte devam edildi.

Lâkin Uluc Hasan Paşa'nın 1591 temmuzunda vefatından sonra Kaptan-ı deryalığa umumiyetle denizcilikten anlamayan kimseler getirildiğinden donanmada bir çöküş başladı. Kılıç Ali Paşanın ölümünü takip eden onbeş yirmi senelik müddet zarfında onun yetişmelerinden olan bazı kimselerin vücutlarından azçok istifade edildiğinden, donanmadaki inhitat pek sezilmedi. Zaten, onaltıncı asrın son, onyedinci asrın ilk yılları zarfında, Osmanlı denizciliğindeki çöküntünün birdenbire ortaya çıkmasını gizliyen en büyük sebep, mühimce bir denizci devletle donanma harbi yapılmamış olmasıydı. Maamafih, Girit harpleri sırasında bu çöküntünün ne dereceyi bulmuş olduğu birdenbire meydana çıkıverecektir.

Yükselme devrinin son büyük Kaptan-ı deryası Kılıç Ali Paşa, birisi 1579 da, diğeri de 1584 te olmak üzere iki defa Karadeniz'e (1352 inci sayfaya bakınız) açılmıştı. 1581 yılında 51 parça kadırga ile Cezayir'e gidip dönmüş olan Kılıç Ali Paşa, 1585 senesinde de Dürzi isyanı münasebetiyle yine bir filo ile Lübnan kıyılarına kadar uzanmış, hattâ Mısır valisi İbrahim (Damad, Sadrıâzam) Paşa padişaha takdim etmek üzere getirdiği muhteşem hediyelerini Trablusşam limanında donanmaya yükleyerek İstanbul'a gelmişti.

Kılıç Ali Paşa'dan bir sonraki Kaptan-ı derya Uluc Hasan Paşa Cezayir beylerbeyi bulunduğu sırada büyük servet biriktirmişti. Hammer'in kaydına nazaran; Sultan Murad'ın cülûsunda Milân'lı bir yahudi dönmesi, Hasan Paşa'nın toplamış olduğu servetin haksız iktisabdan ileri geldiğini Sadrıâzam Sokullu Mehmed Paşa'ya haber vermişti. Sokullu ise, Hasan Paşa'nın servetinin bir kısmını teşkil eden ikiyüz bin dukayı hazine namına zaptetmiş, fakat onu azletmemişti. Dürüstlüğe kıymet verdiğinde şüphe bulunmayan Sokullu'nun, Hasan Paşa'yı yerinde bırakırken ehliyet meselesini hesaba katıp bu hususa değer tanımış olması muhtemeldir. İkiyüz bin dukasının zaptedilmesine rağmen onun, biriktirdiği servetin hayli çok olduğu, veyahut da yine servet toplamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1586 yılında Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa, Hasan Paşa'nın pek sevdiği bir genç kölesini alıp hadım edip bir harp gemisine kaptan yapmıştı. Bu köle, Hasan Paşa'nın servetinin yerini söylediğinden, vaziyet padişaha arzedilmiş, bu yüzden defterdar İbrahim Efendi Cezayir'e gönderilerek, söylenen yerde bulunan otuz bin duka müsadere olunmuştu. İşte serveti hakkında böyle çok söz edilen Hasan Paşa, hasisliği de elden bırakmadığından 1588 nisanında Kaptan-ı derya olunca, Venedik doçuna haber göndererek kız kardeşi için, Venedik'in Proküratı (procuratie) mevkiinde bir ev istemişti. Kaptan-ı deryalık makamına geçmek üzere Cezayir'den gelirken Sicilya kıyılarına yaklaşan Hasan Paşa Siraküz'ün kuzey tarafında bulunan Avgusta şehrine beş kadırga ile bir gece hücumu yapmış, ondan sonra rotasını İstanbul'a doğru çevirmişti. 20 eylûl 1588 de hükûmet merkezine geldiği zaman, padişahın kendisini kabulü sırasında üç yüz bin duka kıymetinde hediyeler, otuz genç köle ve kırktan ziyade cariye takdim eylemişti. Kaptan-ı deryaların ganimet malları ve bu neviden zengin hediyeler takdim edişlerine Hasan Paşa'dan sonra pek rastlanamıyacaktır. Gerçi Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde bulunan Trablusgarb, Tunus ve Cezayir beylerbeylikleri bölgesindeki gemiciler hıristiyan gemilerinden bir hayli mal elde etmekte iseler de, bunları korsanlık yoluyle topladıklarından kendilerine aitti. Esasen, Akdeniz'de harplerin durduğu devirde Osmanlı hükûmeti korsanlığı tervic etmediğinden, muhtelif Avrupa devletinin şikâyet ve müracaatı üzerine, korsanlığa mâni olunması yolunda Cezayir beylerbeylerine ve 1587 den itibaren başlıyan Paşalar devrinde de Cezayir'deki paşalarına muhtelif emirler gönderilmiştir. Fakat onaltıncı asrın sonlarından onyedinci asır ortalarına kadar Cezayir gemicileri hattâ halkının büyük kısmı korsanlığı bir geçim vasıtası şekline sokmuş olduklarından, hükûmetin emirlerine rağmen korsanlık durmamıştır.

Uluç Hasan Paşa'nın Kaptan-ı deryalığı zamanında Trablusgarb'da Yahya bin Yahya adında birisi, etrafına bir kaç bin kişilik kuvvet toplıyarak Cezayir

valisi İstankoy'lü Ahmed Paşa'yı öldürmüştü. Bu hâdise sebebiyle elli gemilik bir filo Câfer Paşa'nın emrine verilip Cezayir'e gönderilmiş, Câfer Paşa hâdise çıkaran şahsı öldürdükten sonra İstanbul'a dönmüştü (1590).

Hasan Paşa'nın ölümünden sonra Ciğala-zâde Sinan Paşa Kaptan-ı derya olmuştu. Kendisi denizcilikten yetişmemekle beraber, emektar kaptanlardan Frenk Câfer Paşa ve Arnavut Memi Paşa gibi kimseleri istihdâm ile sözlerine değer vermesi sayesinde Kaptan-ı deryalığı muvaffakiyetli addedilecek şekilde geçmiştir. Birinci kaptan-ı deryalığını teşkil eden bu müddet zarfında, yaz mevsimlerinde iki defa Akdenize açılmıştır. Ciğala-zâde birinci defa 1592 de, ikinci defa da 1594 te Akdeniz'e çıkmıştır. İkinci açılışında Veziriâzam Koca Sinan Paşa Yanık-kale'yi fethederken, o da Messina havalisini vurmuş ve bir kaç kalyon zaptederek döndüğünden, hakkında iyi bir tesir uyandırmıştı.

Ciğala-zâde'nin dört seneye yaklaşan kaptan-ı deryalığından sonra bu makama getirilen Damad Halil Paşa da bir yaz 110 parça kadırga ile Akdeniz'e açılmış, muhafaza hizmetinden başka gaye taşımıyan bu dolaşmasını müteakip mühim bir hâdise cereyan etmeden İstanbul'a dönmüştür.

Ciğala-zâde Sinan Paşa İkinci Kaptan-ı deryalığı esnasında her sene Akdeniz'e açılmıştır: Bunların ilkinde İnebahtı'ya kadar gitmiş; hicrî 1008 (M: 1599 - 1600) yılına rastlıyan ikinci seferinde Messina'ya gidip annesi ve kız kardeşini de beraberine İstanbul'a getirmiştir. 1012 (Milâdî: 1603 - 1604) yılındaki çıkışı Celâli isyanlarının en şiddetli devresine rastladığından Mısır'a kadar uzanarak Mısır hazinesinin emniyetle getirilmesini temin etmiştir. Bunların hepsi de birer karakol gezisi ve muhafaza hizmetinden ibarettir. Bu dolaşmalar sırasında donanmanın İstanbul'a sağlamca dönüşü âdeta bir muvaffakıyet addedilmiştir. Nitekim Kâtib Çelebi «Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül bihar» isimli deniz tarihinin 100 üncü sayfasında Sinan Paşa'nın hizmet şekli ile bu nokta hakkında şöyle demektedir: «İki defada cümle on sene kadar zaman kapudan oldu. Zamanında nice tasarruflar edüp baştardeye kürekcilerin eyisünü intihap ederdi. Ve her küreğe üçer forsa ve üçer Türk koyup gemi halkı emin olurlardı; ve Koca Hacı Reis ki Turgut Paşa'ya yetişmiş bir korsan pîr baştarde reisi olup, donanmayı çeker çevirir, paşa dahi onun kavliyle amel olurdu; hiç bir seferde yüze kir getirmedi».

Ciğala-zâde Sinan Paşa'dan sonraki kaptan-ı deryalardan Frenk Câfer Paşa da 1606 ve 1607 yıllarında Akdeniz'e açıldı. Bunların ilkinde İskenderiye'ye giderek, Celâli isyanları yüzünden karadan getirilemeyen Mısır hazinesini İstanbul'a getirdi.

Câfer Paşa'dan sonraki kaptan-ı derya Hafız Ahmed Paşa da 1608 senesi yazında Akdeniz'e açılmıştı. Kaptan-ı deryanın denize açılış sebebi, selefleri gibi muhafaza hizmeti ifa etmekten başka bir de denizden giden hacı kafilesinin emniyetini temin ve Mısır hazinesini nakletmekti. Hafız Ahmed Paşa, emrindeki filonun bir kısım gemilerini Rodos önüne bırakmış diğer kısmı ile İskenderiye'ye kadar uzanmıştı. Geriye Rodos önüne döndüğü zaman, Rodos'ta yatan gemilerin hıristiyan korsanlar tarafından gafil avlanıp, üç dört kalyon ve karamürsel'in elden gitmiş, diğer gemilerde de bir hayli hasar meydana getirilmiş olduğunu gördü. O sırada mevsimin ilerlemiş bulunması sebebiyle korsanlardan intikam almak için araştırma yapmaya zaman müsait olmadığından İstanbul'a döndüğünde kaptan-ı deryalıktan azledildi.

Karacehennem Cengi

Hafız Ahmed Paşa'nın azlinden sonra kaptan-ı derya tayin edilen Halil Paşa da, 1609 yazında, muhafaza hizmeti ifa etmek niyetiyle donanma ile İstanbul'dan hareket etti. Aslen Kayseri Ermenilerinden olan ve ilerde sadrıâzamlığa kadar yükselecek bulunan Halil Paşa Silivri önlerine geldiği sırada Cezayir kaptanlarından Ceneviz Câfer'in kalitesine rastladı. Bu gemide Sicilya hâkiminin oğlundan ibaret kıymetli bir emir mevcuttu. Kâtib Çelebi, «Tuhfet-ül kibar fi esfar-ül bihar» isimli eserinin 101 inci sayfasında bildirdiğine göre: İspanya kıralının akrabasından olan Sicilya

hâkimi kendi oğlunu kırala göndermek üzere envai çeşit hediye ile bir kalyona koyup yola çıkarmıştı. Cezayir korsanları bu kalyona rastlıyarak mücadele edip gemiyi zaptetmişler, gemide buldukları hediyeleri aralarında paylaştıktan sonra Sicilya hâkiminin genç oğlunu da padişaha yollamışlardı. Kaptan-ı derya Halil Paşa, Cezayir kaptanlarından Câfer ve yanındakilere hil'atler ihsan ettikten sonra esiri padişaha gönderdi. Bu esir padişahın huzuruna çıktığı zaman islâmiyeti kabul ettiğinden, yetiştirilmek üzere enderun-u hümâyuna alındı.

Halil Paşa, Sakız adasına vardığı zaman, dört büyük hıristiyan kalyonunun Mısır'dan gelecek tüccar gemilerini vurmak niyetiyle Kıbrıs sularında etrafı gözetlediklerini haber aldığından o tarafa teveccüh etti. Sakız'dan Kıbrıs'a doğru giderken iki Türk korsan gemisine rastlıyarak bunları zaptetti. Kâtib Çelebi ve Naimâ'nın ifadesiyle: «iki kıt'a levend firkatesi ahz olunup içinde olan Etrâk haramzadelerinin bazısına siyaset edüp bazısını küreğe kodular» dendiğine göre, demekki, etrafa zarar veren korsan Türk de olsa, icabında yakalanınca öldürülüyorlardı.

Halil Paşa'nın emrindeki donanma Kıbrıs'ın Baf limanı önüne vardığı zaman, zikrolunan kalyonların o tarafta bazı hasarlar ika eyledikten sonra denize açıldıklarını öğrendiğinden hemen arkalarından gitti. Bu kalyonlar Malta şövalyelerine aitti. Gerek Malta gerekse Floransalılar korsanlıktan vazgeçmemekte Türk gemilerine ve kıyılarına taarruzda bulunmakta idiler.

Türk donanması Malta kalyonlarını uzaktan görüp onlara yaklaşmak için süratini arttırdığı sırada gece bastırmıştı. Fakat Maltalılar fenerlerini söndürmediğinden gözden kaybedilmeyerek kendilerine yaklaşıldı. Malta gemilerinden dört tanesi çok büyüktü. Dört gemiden bir tanesi ise heybeti ile diğerlerinden ayrılmaktaydı. Osmanlı taribilerinde «Karacehennem» diye yadedilen bu büyük gemi, ertesi gün sabahleyin cereyan eden muharebenin asıl hedefini teşkil etti. Cezayir korsan reislerinden olup Sultan Ahmed tarafından Cezayir'den getirtilip kendisine Mora sancak beyliği verilmiş bulunan Murad Reis, düşman gemilerini evvelâ uzaktan topa tutup hasarlar meydana getirdikten sonra gemisini Karacehenneme yanaştırdı. Akşama kadar süren şiddetli çarpışma arasında Murad Reis yaralandı. On Malta gemisinden altısı zaptedildikten sonra Murad Reis Magosa'ya nakledildi. Seksen yaşını aşkın olan bu deniz kurdu orada vefat etti.

Zaptedilen Malta gemilerine Karacehennem de dahildi. Bu gemilerden ellisi şövalye rütbesini haiz beşyüz esir, yüzaltmış top, ikibin tüfenk ele geçirildi.

Bu muvaffakiyeti müteakip bir taraftan İstanbul'a haber gönderilirken bir taraftan da donanma Suriye kıyılarını dolaşıp döndü. İstanbul'a gidilmek üzere yola çıkıldıktan sonra düşmandan zaptedilen gemilerden biri Meis adası önlerinde battı. Kaptan-ı derya Halil Paşa, Karacahennem adı verilen gemi kaptanpaşa baştardesinin arkasına bağlı olduğu halde İstanbul limanına girdi. Divan günü esir ve pişkeşler takdim edildiği zaman kendisi de padişah tarafından kabul olunup vezaret pâyesi tevcihi suretiyle taltif edildi.

Halil Paşa 1610 ve 1611 senelerinde de denize açıldı. Bunların ilkinde kendisi Mora sahillerine kadar gitti; bu arada Rodos beyi Memi beyi İskenderiye tarafına, Süleyman Paşa'yı Messina, Malta sularına kadar (Naimâ C: 2, S: 88) gönderdi. Akdeniz'deki dolaşma sırasında bir kaç korsan gemisi batırılıp zaptedilen yedi sekiz parça gemi ile İstanbul'a dönüldü. 1611 senesindeki çıkışında da bir kaç gemi ve yüz esir ile İstanbul'a avdet etti. Böylece Halil Paşa'nın kaptan-ı deryalığı esnasında büyük küçük ele geçirdiği gemilerin miktarı elliyi bulmaktaydı.

Öküz Mehmed Paşa'nın Kaptan-ı deryalığı

Mısır valiliğinde bulunduğu sırada oradaki icraatiyle padişahı memnun bırakmış olan vezir Öküz Mehmed Paşa'nın, Naimâ'ya (C: 2, S: 92) göre; sadrâzamlığı mevzuubahisken, bu makama Nasuh Paşanın getirilmesi üzerine, bunun da hatırı hoş olsun diye kaptan-ı

derya tayin edilmiştir. Böylece, denizcilikle ilgisi bulunmayan kaptan-ı deryalar arasına bir yenisi daha eklenmiştir.

Öküz Mehmed Paşa, iki sene süren kaptan-ı deryalığı esnasında iki defa Akdeniz'e açıldı. Birincisinde otuz kadırga ile Suriye sahillerine doğru uzandı. Bu sırada Sayda ve Beyrut önlerine, Floransa ve Maltalılardan müteşekkil bazı korsan gemilerinin geldiği haber alınmış bulunuyordu; ayrıca Dürzi beylerinden Ma'n-oğlu Fahreddin de devlete evvelce ödediği mal ve parayı vermemeye teşebbüs etmiş vaziyetteydi. Kaptan-ı deryanın Suriye sahiline ilerlediğini duyunca adamlar göndererek özür dileyip malları verdi. Bunları alan kaptan-ı derya da İstanbul'a avdet etti.

Öküz Mehmed Paşa 1613 de ikinci defa Akdeniz'e açıldığı zaman evvelâ Rodos kıyılarına geldi. Buradan Mısır'a on parça gemi gönderdi. Bunlar Mısır'dan barut, şeker, zahire ve bazı levazım yükleyerek döndü ve Meis adası önlerinde donanmaya iltihak etti. Mısır'dan gelen malları Sakız adasına boşalttıran Öküz Mehmed Paşa Rodos beyi Sinan kaptanı o civarda korsan gemisi aramaya gönderdi. Sinan kaptanın ayrılışından sonra bir kaç düşman gemisinin dolaştığına dair bir haber aldığı cihetle Öküz Mehmed Paşa'nın kendisi o tarafa teveccüh etti. Bu sırada on tane Türk gemisi gaflet kelimesiyle ifade edilecek derecede sakince ilerlerken Susam adası civarında karşılarına birdenbire oniki İspanyol gemisi çıkıverdi. Türk gemilerinin yedi tanesinde forsalar, yani kürekcilikte istihdam edilen hıristiyan esirler, gerek Türk idarecilerin gafletinden istifade ederek, gerekse karşılarına çıkan hıristiyan gemilerinden cesaret bularak kürekleri bırakıp isyan vaziyetine geçerek karşı tarafa iltihak ettiler. On gemiden üçü epeyce geriden geldiğinden bunlar İspanyolların eline geçmekten kurtuldu. Ayaklanan forsalar sadece Memi Paşa-oğlu Ali Çelebi ile Perviz Beyin oğluna acıdıklarından yakındaki kumsala bıraktılar.

İspanyolların, gayet ucuz şekilde yedi Türk gemisine sahip oluşlarını (Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar S: 103) müteakip Öküz Memed Paşa donanmanın etrafa dağılan gemilerini toplıyarak İstanbul'a döndüğünde bu vazifeden azledilerek Halil Paşa ikinci defa kaptan-ı derya oldu.

Malta akını

On seneyi aşkın zamandan beri Malta ve Floransalılar korsan harbi şeklinde mücadeleyi devam ettirmekte, rastladıkları gemilere hücumdan başka kıyılara da baskın yapmakta idiler. Yunanistan kıyılarından Suriye önlerine kadar uzanan sahada faaliyette bulunan bu devletlere ait gemilerin hasarlarına bir cevap teşkil etmek üzere 1614 senesinde Türk donanması Malta'ya kadar uzandı.

Kaptan-ı derya Halil Paşa 13 mayıs 1614 (3 rebiülâhir 1023) günü kırk beş parça gemiyi Beşiktaş önüne çıkarıp sefere hazır vaziyete getirerek, bir kaç gün sonra İstanbul'dan hareket etti. Sakız limanına varıldığı sırada 27 adet düşman gemisinin İskiroz adası önlerinde bulunduğu istihbar edildi. Üzerlerine yürünmeye hazırlanılırken bunların kaçıp uzaklaştıkları duyulduğu için Halil Paşa yoluna devam etti. Sisam adası önüne gelindiği sırada Rodos beyi Memi Bey 20 kadar kadırga ile kaptan-ı deryaya mülâki oldu. Kaçan düşman gemilerinin izinden gidildiyse de bulup yakalamak mümkün olmadı. Mora kıyılarında Koron ve Modon limanlarına uğrandıktan sonra yine bu kıyılarda bir limanda gemiler yağlandı. Bu yağlama-

Malta gemileri ile savaş (Ricaut'dan)

dan sonra elli dokuz parça gemi (Naimâ C: 2, S: 115) Sicilya istikametinde denize açılıp 6 temmuz sabahı Malta adası kıyısına vasıl oldu.

İkinci cildimizin 987 ve müteakıp sayfalarında zikredildiği veçhile; Kanunî Süleyman zamanında Türk kuvvetleri müteaddit defalar Malta'ya akın etmişler, 1565 yılında da adanın zaptını hedef tutan bir harekâtta bulunmuşlardı. Halil Paşa'nın idaresinde cereyan eden şimdiki Malta harekâtı, 1565 yılındakine değil daha öncekilere benzemekte ve tam mânasiyle bir akın mahiyeti taşımaktaydı. Esasen, donanmanın şimdikinden daha kuvvetli bulunduğu Kanunî devrinde Turgut ve Piyâle Paşa'lar gibi meşhur denizcilerin idaresinde cereyan eden şiddetli muharebeler neticesinde zaptedilemiyen Malta'nın, 59 veya en çok 65 gemilik bir donanma ile fethi elbette imkânsızdı. Zâten Türk donanması İstanbul'dan fetih niyetiyle hareket etmediği gibi, yolda da böyle bir şeye karar verilmiş değildi.

Malta'ya varıldığı zaman gemilerde bulunan askerin her mangasından bir kişi karaya çıkarak sahilde yağma ve tahrip hareketine giriştiler. Maltalılar, sahilde birer mil mesafe ile birer burc inşa etmişlerdi. Türkler gelince burclarda ateşler yakarak birbirlerini haberdar ettiler ve mücadele için derhal gerekli tedbirlere tevessül eylediler. O gün akşama kadar sahil boyunda atlı ve piyade Maltalılarla şiddetli çarpışmalar oldu. Naimâ'nın (C: 2, S: 115) ifadesiyle: «Malta hisarına vasıl olmağın piyade ve süvar nice bin kâfir çıkup azîm cenk olduktan sonra bir nice yüz kâfir tâme-i şemşir ve nicesi esir olup, Malta beylerinden ikinci pâyede olan Gran Korc nam kâfir bir nice bey-zâdeler ile maktul oldu». O sırada harman zamanı olduğundan karaya çıkan askerler Maltalıların harman ve bahçelerini tahripten sonra gemilere döndüler. Bilâhara Malta kalesi önüne ilerliyen gemiler kaleyi biraz topa tutup çekildi. Kâtib Çelebi'nin «Tuhfet-ül-kibar fi esfar-ül-bihar» ında kaydedildiğine göre; bundan sonra donanma biraz yer değiştirip bir hisarın karşısında durdu ve bu hisarın yakınında bulunan bir manastıra girilmek istendi. Kaptan Memi Bey'in tavsiyesi geregince Halil Paşa donanmada kalıp, yeniçeri ve levendler karaya çıkarak manastıra doğru ilerlerken yakındaki hisardan toplar atılmaya başlandı. Bu yüzden karaya çıkan Türk askerleri gemilerine dönmek zorunda kaldılar.

Malta akını böylece sona erdi. Bu akın ile ilgili hareketin en çok iki gün kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira, Malta'dan ayrılan donanmanın 10 temmuzda Trablusgarb'a geldiğinde bütün kaynaklar ittifak ettiğine göre, Malta ile Trablusgarb arasındaki mesafenin üç günden daha az zamanda katedilebileceği düşünülemez.

Trablusgarb'da Sefer Dayı'nın asılması

Anadolu'daki Celâlî reisleri gibi Trablusgarb'da da Sefer Dayı adında bir levend etrafına adam toplıyarak valiye tahakküme başlamış ve bazı kimselerin mallarını gasbedip öldürmüştü. Kaptan-ı derya Halil Paşa Trablusgarb limanına gelince, tatlılık ve ustalıkla Sefer Dayı'yı dâvet edip gemiye gelmesini temin etmişti. Sefer Dayı gemiye gelince derhal kendisini zencire vurdurdu. Bunun üzerine taraftarları kaleye girerek kale kapılarını kapattılarsa da, yerli şeyhlerin tavassutu ile bunlar kapıları açmaya razı olduklarından Halil Paşa'nın bir harekât icrasına lüzum kalmadı. Halil Paşa karaya çıkarak kurduğu divanda Sefer Dayı'yı muhakeme ve teftiş ettirdi. Neticede gasbettiği mallar hazine namına zaptedilip kendisi de katil ve yağma suçuyle itham olunarak kale kapısına asıldı.

Trablusgarb'da bir âsi vaziyetine geçmeye namzet olan bir mütegallibeyi ortadan kaldıran Halil Paşa, 18 temmuzda Trablusgarb'dan harekete geçerek 21 temmuzda Mora'nın güney kıyısına vasıl oldu.

Manyotların tedibi

Mora'nın güneyinde Koron körfezinde bir köy ile etrafındaki dağlık araziye Manya (Ma'ina, Maina), ahalisine de Manyalı'lar mânasına Manyotlar (Mainottes) denmekteydi. Eski Ispartalıların ahfadı addedilen buradaki Rum-

lar vergiye bağlanmış vaziyette mevcudiyetlerini muhafaza etmekte idiler. Sık sık civarlarına musallat olan manyotlara karşı evvelce müteaddit defa asker sevkedilmişti. Şimdi de 1611 yılından beri isyan halindeydiler. Halil Paşa, Manya önüne geldiği sırada, Tırhala'yı arpalık olarak tasarruf eden Arslan Paşa da karadan Koron körfezine ilerlemişti. Böylece kara ve denizden müştereken sıkıştırılan manyotlar tedip edilerek, ödemedikleri bir kaç senelik vergileri de tahsil olundu.

Donanmanın İstanbul'a dönmesi

Manyotların tedibinden sonra Navarin'e giden donanmanın gemileri yağlanmak üzere kıyıya çekilmiş, bu arada İskenderiye beyi ile Dimyad beyi Memi Bey, Burak adası önüne karakola gönderilmişti. Bu vazife ile ada önüne giden gemicilerin bir kısmı karaya çıkma hatası işledikleri sırada bir kaç düşman gemisi basmış, cereyan eden çarpışmada Memi Bey şehit düşmüş, gemilerin ikisi de düşman eline geçmişti. Bu hâdiseden bir müddet sonra Mora kıyılarından harekete geçen Kaptan-ı derya Halil Paşa 17 kasım 1614 te İstanbul'a dahil oldu.

Kazakların Sinop baskını

Kaptan-ı derya Halil Paşa donanma ile Akdenizde iken, Ağustos (1614) ayı içinde Kazakların Sinop'a bir baskın hareketleri vuku buldu. Bu baskın hakkında kısa bilgi veren Osmanlı tarihleri, baskını yapan Kazakların, Özi Kazakları mı yoksa Don kazakları mı olduğuna dair sarih bir şey söylememekle beraber, 1616 senesinde İskender Paşa'nın Özi kazaklarına karşı mücadelesine bakarak, bu baskını yapanların da Özi kazakları olabileceği tahmin edilebilir.

Onaltıncı asrın sonlarındanberi, gerek Özi gerekse Don Kazaklarının Karadeniz kıyılarına tecavüz hareketlerine rastlanmakta, hattâ Özi kazaklarının Tuna mansabına kadar ilerledikleri bile görülmekteydi. Bu defa ise Kazaklar, Karadeniz'i bir baştan bir başa katedip Sinop'a kadar gelmişlerdi. Kâtib Çelebi ve Naimâ'ya göre; onlar bu derece cür'etkâr davranmaya sevkedenler «bilâd-ı 'slâmdan firar eden mürtedler» di.

Âni baskınları sırasında Sinop kalesine dahi girmeye muvaffak olan Kazaklar, önüne çıkan kimseleri öldürüp şehri de yaktılar. Bu hücumu duyan o civarın halkı derhal birleşerek Sinop'a yürüyünce, Kazaklar ellerine geçirebildikleri şeyleri yağmalayıp, kadınlarla çocukları esir edip kaçtılar.

Hâdiseyi müteakip Tuna ve Karadeniz kıyılarını muhafazaya memur Şaksaki İbrahim Paşa altmış şayka ile hareketc geçip, kazakların gireceği nehir ağzına gelerek yollarını kesmek üzere bekledi. Fakat Kazaklar vaziyeti haber alarak şaykalarını kızaklara yükleyip nehrin daha yukarısından suya indirmek istediler. Bu arada Tatarların hücumuna maruz kalarak bir kısmı karada telef oldular. Onlar Tatarlarla çarpışırken Şaksaki İbrahim Paşa da nehirden ilerlediğinden, şaykalarını suya indirebilenler de orada telef veya esir oldular. Böylece hem Sinop baskınının intikamı alınmış, hem de esirlerle talan edilen mallar kurtarılmış oldu.

Sinop hâdisesi İstanbul'a aksederek padişahın kulağına kadar gitmişti. Sultan Ahmed vaziyeti Sadrıâzam Nasuh Paşa'dan sormuş, o da bu hâdiseyi gizlemek istemişti. Fakat padişah müftiden bunun doğruluğunu öğrenince, sadrıâzamın meseleyi saklamasından dolayı kızıp kendisine karşı itimadı sarsılmıştı.

Bu hâdiseyi müteakip, Rumeli beylerbeyi Ahmed Paşa'ya bir emir gönderilerek, kazakların Boğdan'a girme yolu üzerinde Buğ (Aksu) nehrinin iki tara-

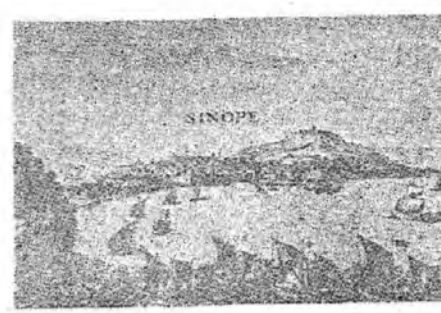

Eski Sinop'tan bir görünüş

fında birer kale inşası için lâzım olan keresteyi temin etmek üzere eyâleti askeri ile Boğdan'a gitmesini bildirmişti. Fakat ihmal yüzünden (Naimâ C: 2, S: 11) kaleler inşa olunamadığı gibi; ahşap kale inşaatında ihtisası bulunan Kanije beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa, başka tarafta üç kale inşa ettiği ve burada kale bina olunmasının muahede şartlarına uymıyacağını söylemesi üzerine Özi kalelerinin inşaatından vazgeçildi.

Ali Paşa'nın Akdeniz'e açılması

Halil Paşa'nın ikinci kaptan-ı deryalığını müteakip 1617 senesi ocak ayı içinde kaptan-ı derya olan Ali (Güzelce) Paşa 1618 yazında Akdeniz'e açıldı. Sakız adasına uğradıktan sonra Yunanistan kıyılarına teveccüh ettiği sırada 46 parça düşman gemisinin Kargacık adındaki ada önünde yattığını öğrenerek o tarafa teveccüh etti. Fakat bunlar Türk donanmasının geldiğini öğrendiklerinden kaçtılar. Ali Paşa arkalarından yetişmek istediyse de mümkün olmadı; bu gaye ile Kefalonya adasına kadar uzandı. Ali Paşa ertesi sene tekrar Akdeniz'e açıldığında 6 parça düşman gemisi zaptederek zengin pişkeşlerle İstanbul'a döndü

ERDEL HÂDİSELERİ

Zitvatorok muahedesinin aktinden iki sene kadar önce, Erdel bey-zâdelerinden Istvan Bocskay'ın Türkler tarafına geçmesiyle Erdel'de meydâna gelen değişiklikten, Sadrıâzam Lala Mehmed Paşa'nın Bocskay'a tac giydirişinden ve nihayet onun ölümünden 1712-1718 inci sayfalar arasında bahsedilmişti.

Rakoczi Zsigmond

Türkler ile anlaşıp tac giyen ve Avusturyalılarla aktettiği Viyana muahedesi ile, imparatoru, Erdel üzerinde hak iddia eylemekten vazgeçirmiş bulunan İstvan Bocskay'ın çocuğu yoktu. Bu sebeple ölürken, yerine Homonnai Balint'in geçirilmesini vasiyet etmişti. Fakat Erdellilerin ekseriyeti, Bocskay'ın kızkardeşinin damadı olan Homonnai'yi değil de Rakoczi Zsigmond'u seçti. İstvan Bocskay'in Erdel beyliğine namzed gösterdiği şahsı Osmanlı hükûmeti de peşinen uygun görmekle beraber, Erdel diyet meclisinin Rakoczi (Rakoçi) yi seçmesi, bunun da Osmanlılara itaat edeceğini ve Lipova ile Yanova kalelerini bütün mülhakatı ile padişaha teslim edeceğini bildirmesi üzerine beyliği tasdik edildi. Rakoczi'ye, tabıl ile alem ve onun beyliğinin tasdikine dair 22 şubat 1607 tarihini taşıyan yazı Darüssaade ağası Mustafa Ağa tarafından Erdel Belgrad'ı (Gyulafehévar) na götürüldü.

Bathory Gabor

Rakoczi Zsigmond'un beyliği iki sene kadar sürdü. Bu müddet zarfında, prenslik müddeilerinden Bathory Gabor haydutlara istinaden kendisine epeyce taraftar topladığından, Rakoczi onun lehine Erdel beyliğinden feragat mecburiyetini hissetti. Böylece, Osmanlı tarihlerinde «deli kıral» diye tavsif edilen Bathory Gabor Erdel beyi olmuş oldu.

Erdel diyet meclisi Bathory Gabor'un bey seçilmesi muamelesini ikmal ederken, bundan sonra Erdel beyi olarak göreceğimiz Bethlen Gabor ise, Vezirâzam Murad Paşa ve diğer vezirler nezdinde Bathory'nin lehinde ve onun beyliğinin tasdiki için çalışıyordu. 1602 senesinde Yemişci Hasan Paşa'ya ilticasından beri Türkler üzerinde iyi tesir bırakmış olan Bethlen'in de uğraşmaları sayesinde Osmanlı hükûmeti Bathory'nin beyliğini tasdik etti. Hattâ Bethlen, Bathory'nin tasdiknâmesi ile Erdel'in üç senelik vergisinin affedildiğine dair bir ahidnâmeyi beraberce Erdel'e getirdi.

Bathory Gabor, beyliğe yeni getirildiği sırada Osmanlı hükûmetinin arzusuna uygun şekilde dürüstce hareket etmişti. Bu neviden hareketine misal olarak, Mihai (Mihal) voyvodanın oğlu Nicolas Petraşcu'yu Eflak voyvodasına teslimi zikredilebilir. Avusturyanın meşhur kumandanlarından General Basta

tarafından idam olunan Eflak voyvodası Mihai'nin bu oğlu Avusturya sarayında hizmet almış ve onların fikirlerini iyice benimsemiş bir kimse idi. Boğdanlılardan bir kısmı, işte böyle bir adamı voyvoda seçmek istemişlerdi. Nicolas Petraşcu'nun Boğdan voyvodası yapılmak istenmesi Eflak'ta da bir takım karışıklıklara sebep olmuş, onun için Tamşvar beylerbeyi Macar-oğlu Ali Paşa Tuna yalılarının muhafazasına memur edilmişti. İşte Bathory Gabor'un Petraşcu'yu tutup Eflak voyvodasına göndermesi, Tamşvar beylerbeyinin de birtakım mücadeleler yapmasına lüzum bırakmadı (1609). Başvekâlet arşivi 78 numaralı Mühimme defterinin 222 inci sayfasında mevcut bir hükümden öğrendiğimize göre; aynı sene için de Budin beylerbeyi Kâdı-zâde Ali Paşa da Divan-ı hümâyun'a Bathory Gabor lehine yazılar yazmıştı.

Bathory Gabor'un Türklere ârızasız sadakat göstermesi ve bu sayede Erdel'de sükûnetin varlığı iki sene kadar sürdü. Bilâhara, gerek dış tesirler, gerekse Bathory'nin benliğinde mevcut bulunan zulmünü ortaya dökmesi üzerine. Erdel'deki sükûnet kaybolmaya yüz tuttu.

Bathory Gabor üzerinde tesir yapmaya çalışan devlet Avusturya idi. İstvan Bocskay ile İkinci Rudolf arasında imzalanan Viyana muahedesi gereğince, Bocskay'ın, yukarı Macaristan ve Erdel kıralı tanınmasiyle, Avusturya hükûmeti Erdel üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiş oluyordu. Fakat şimdi Avusturya hükûmeti, Viyana muahedesinin bu maddesini ilgaya çalışmakta ve bu niyetle Bathory Gabor'u önce ikna, sonra tazyik yoluyle kendi görüşüne uydurmaya uğraşmaktaydı.

Bu niyetle yapılan müzakereler neticesiz kalınca Avusturya hükûmeti Bathory'nin aleyhine döndü, onların tahrik ve kuvvetce desteklemesiyle Kassa şehri kumandanı Forgach Zsigmond büyücek bir kuvvetin başına geçerek Bathory'nin üzerine yürüdü. Viyanadaki kıralılık konseyi âzasından Khlesl ve Thurzo da Forgach ile beraberdi. Eflak voyvodası Radul da Forgach'ı bilfiil desteklediği için Osmanlı hükûmeti derhal faaliyete geçerek bir taraftan Bathory'ye yardım kuvveti sevkederken, öte taraftan da Erdel işine müdahale etmemeleri hususunda Eflak ve Boğdan voyvodalarına emirler (Mühimme defteri No: 79, S: 82) gönderdi. Forgach ise mağlûp olup önce Boğdan'a kaçtı, sonra da küçük bir grupla Kassa'ya döndü.

Bathory Gabor işte bundan sonra zalim tarafını göstermeye başladı. Bir intikam hareketine girişerek Erdel'deki

Rakoczi Zsigmond

Bathory Gabor

Sakson şehirlerini kuşattıktan başka, Eflak'a da akın ederek burasını kan ve ateş içinde bıraktı. Eflak voyvodası Radul Şerban Osmanlı hükûmeti nezdinde Bathory'den şikâyette bulunurken, o da, padişaha hizmet gayesiyle Eflak'a girdiğini söylüyordu. Ayrıca şiddet tedbirlerini arttırarak, diyet meclisindeki muhaliflerini tevkif ettirdi, memlekette de bazı kimseleri öldürttü. Bu yüzden, Eflak hududu yakınındaki Brasso şehrinde Bathory aleyhinde mühim bir kuvvet toplandı ama, Bathory bunları da yendi. İşte bundan sonradır ki, şimdiye kadar Bathory Gabor'u tutmakta olan Bethlen Gabor Erdel'i terkedip Türk topraklarına sığınarak onun aleyhinde faaliyete girişti. Bu arada artık Osmanlı hükûmeti de Bathory'yi tutmamaya başladı.

Forgach Zsigmond

Khlesl (Klezel)

Bethlen Gabor gibi bir kimsenin dahi aleyhine çalışışı ve artık Osmanlı hükûmetinin de kendisini tutmayışı karşısında Bathory Gabor siyasetinde yüz seksen derecelik bir değişiklik yaparak tam mânasiyle Avusturya'yı iltizama yöneldi. Viyana ile anlaşıp, Osmanlı hükûmeti senelik vergiden başka bir şey isterse reddetmeyi, hattâ Türk himayesinden kurtulmaya çalışmayı vadetti (1612).

Avusturya ile böyle anlaşan Bathory Gabor cesarete kapılarak İstanbul'dan bazı taleplerde bulunmaya kalktı. Balassy Ferenc ve Borsos Tamas adlarını taşıyan elçilerini İstanbul'a yollıyarak senelik verginin azaltılmasını; kırk bin altun borç para verilmesini, dört bin süvari ile birlikte Eflak ve Boğdan voyvodalarının, Tamşvar ve Eğri beylerbeyleriyle Gyula ve Szolnok sancak beylerinin emri altına verilmesini, Eflak ve Boğdan vergilerinin kendisine bırakılmasını (Tarih Dergisi No: 1, S: 21) istedi. Bunlara mukabil otuz bin Erdel askeri ile Erdel sınırını Bratislava (veya Pozsony) ya kadar uzatacağını söylüyordu.

Erdel'den kaçınca evvelâ Tamşvar, sonra Budin beylerbeyinin yanında kalan Bethlen, bu sırada daha açık ve faal şekilde Bathory Gabor'un aleyhinde çalışmaya koyuldu. Bethlen, daha sonra Tiryaki Hasan Paşa'nın kethüdası İskender Paşa, Avusturya elçisi olup ikinci defa Osmanlı devleti nezdinde hükûmetini temsile gelen Andrea Negroni ile birlikte İstanbul'a geldi (Kasım 1612). Sadrıâzam Nasuh Paşa ile görüşerek Bathory Gabor aleyhinde konuştu. O arada Bathory'nin Avusturya'ya karşı takındığı tavır da öğrenilmiş bulunduğundan kuvvete müracaat suretiyle Bathory Gabor'un Erdel beyliğinden ıskatı kararlaştırıldı.

Bethlen Gabor

Bathory Gabor'a karşı kuvvete müracaat etmek istenince kendisinin hazırlıksız yakalanabilmesi için şüphelendirilmemeye gayret edildi. Müverrih Peçevî'nin (C: 2, S: 350) ileri sürdüğü bir fikir neticesi olarak, Budin kalesinin bazı yerlerinin tamiri için fazlaca askere ihtiyaç vardır diye hudut beylerine emirler gönderilerek asker toplamaları bildirildi.

Böyle bir bahane ile asker toplanırken kendisine Kanije beylerbeyliği verilen İskender Paşa, 1613 yazında askeri Sirmiye (Sirem) arazisinde biriktirdikten sonra Tamşvar'a giderek Demirkapı'dan Erdel'e girdi. Bu arada Eflak üzerinden ikinci bir grup daha Erdel'e yürüyordu. Bu kuvvet, Ketenci Ömer Paşa'nın emrinde olup yanında Şahin Giray. Eflak ve Boğdan beyleri de vardı.

Erdel'e iki taraftan kuvvetlerin girdiğini gören Bathory Gabor evvelâ bazı vaadlarda bulunarak anlaşmak istedi. Fakat aldırılmadığını görünce en sonunda Varad kalesine sığındı. Yanında Bethlen Gabor da hazır bulunan İskender Paşa ise, doğruca Varad üzerine gitmeyerek, Bathory'yi ıskat ve Erdelliler arasındaki anlaşmazlıkları hal ile uğraştı. İskender Paşa, zâten Erdel'e girmek üzereyken, Bathory'nin ıskatı için Erdellilere bir beyanname göndermişti. Erdel'e dahil olunca da 18 ekim tarihli bir mektupla Erdel Diyet meclisini Kolozsvar'da toplanmaya davet etti. Bu mektubu müteakip 23 ekimde toplanan meclis Bathory Gabor'u ıskat ile Bethlen Gabor'u Erdel beyliğine seçti.

Bethlen Gabor Erdel Belgrad'ında beyliğe geçerken Bathory Gabor Varad kalesindeydi. İskender Paşa'nın Erdel'den çekilmesinden cesaretlenen Bathory Gabor, Bethlen'i takip etmek istedi. Lâkin bir geçitten geçerken tüfekle vurulmak suretiyle öldürüldü. Böylece rakibi de ortadan kalkmış olan Bethlen Erdel'in her tarafına hâkim vaziyete geçti.

Müverrih Naimâ (C: 2, S: 133) nın «sadakatle devlet-i aliyyeye hizmeti sebkat etmiş idi; daima devletin dostuna dost düşmanına düşman idi» sözleriyle tavsif ve hulûskârlığına işaret eylediği Bethlen Gabor, padişahtan bir ahidnâme rica ettiği cihetle, İskender Paşa ile bir mukavalenâme yaptı (17 temmuz 1614). Bu mukavelenâme:

1 — Erdel hâkiminin ölümü veya herhangi bir şekilde tedbili halinde, ferman-ı âli mucibince, Erdel hâkimi soyundan bir kimse, cümle Erdel beyleri ve üç millet âyânı tarafından seçilecek. Âyan ve reâyânın rızası hilâfına dışar-

Thurzo

Kardinal Forgaç (Forgach)

dan hâkim (yani Erdel beyi, kıral) nasbolunmıyacak.

2 — Erdel halkı itaat üzere oldukça civardaki beyler ve askerden hiç bir kimse Erdel toprağına tecavüz etmiyecek ve alınan esirler islâmiyeti kabul etmezlerse iade olunacak.

3 — Szolnok (Solnuk), Gyula, Yanve, Lipve (Lipova), Tamşvar dahilinde olup Zsigmond Bathory'nin isyanına kadar zikrolunan yerlere vergi vermiş olan köyler ve Szolnok'a bağlı dirsek varoşu yine o şehirlere vergi verecek.

4 — Erdel hâkimi, hududu dışında kalan yerlere müdahalede bulunmıyacak.

5 — Osmanlı tebaasından Erdel'e gitmiş reaya varsa geriye gönderilecek.

6 — Erdel tarafından taahhüt olunan vergi vakıt ve zamanında gönderilecek.

7 — Erdel beyliği, Eflak ve Boğdan ile dostluk üzere olup iyi komşuluk şartlarına riayet edecek.

8 — Osmanlı hududunda bir hizmetin ifası icap edecek olursa ve beyler bu hususta kendilerine bir haber gönderirse, sadakat gösterilerek bu hizmet ifa edilecek.

9 — Beç (Avusturya) tarafı ile Erdel hâkimleri eskidenberi ne veçhile muahede ve musaleha yapmışlarsa, sınırları ne şekilde tayin edilmiş ise yine o minval üzere kalacak.

10 — Macar ümerasından Erdel hâkimine tâbi olanlara mâni olunmıyacak.

İstefan Bocskay'in ölümünden sonra, ona tâbi olan Yukarı-Macaristan beylerinden bir kısmı aralarında ihtilâf çıktığından tekrar Avusturya'ya bağlanmışlardı. Mezhep itibariyle protestan olan bu beyleri sıkıştırarak tekrar katolikliğe döndürmeğe çalışan Avusturyalılara karşı bunları müdafaa ile din hürriyetlerini temin etmek isteyen Bethlen Gabor, Osmanlı kudret ve himayesiyle Avusturya'nın karşısına çıkmak istemiştir. Protestan beylerin tekrar Erdel'e bağlanmasiyle Bethlen Gabor'un hem kudreti artacak, hem de manevî itibarı yükselecekti. Bethlen, bu işi Osmanlı hükûmetiyle bir anlaşma yapmak suretiyle hal yoluna koymaya çalıştı. Neticede bu noktaların hallini sağlıyacak bir anlaşma yapıldı. Bethlen, İstanbul'a Balassi Zsigmund adını taşıyan bir elçi göndererek anlaşma yaptırdı. Gizlice hazırlanan bu anlaşmanın mühim maddeleri şöyleydi:

1 — Yukarı Macaristan asilzâde ve mühim şahsiyetleri Osmanlı hükûmetine sadakat gösterip, dostlarına dost düşmanlarına düşman olacaklardır. Bu şartlarla malikânelerine - muayyen vergileri arttırılmaksızın - tasarrufta bulunmalarını Osmanlı hükûmeti kendilerine temin edecektir.

2 — Eğer Lehistan kıralı ve Eflak Boğdan voyvodaları Erdel'den kale isterlerse Osmanlı hükûmeti buna muvafakat etmiyecektir.

3 — Eflak ve Boğdan voyvodaları isyan ederlerse Macarlar onlara yardım etmeyip bil'akis kendilerini İstanbul'a göndereceklerdir.

3 — Osmanlı esirleri bilâbedel iade olunacaktır.

4 — Eğer Macarlar Erdel voyvodasını prens tanırlarsa, eski usûle tevfikan kendilerine tuğ, alem, topuz ve hil'at gönderilecektir.

Metbuu olan hükûmet ile bu anlaşmaları yapan Bethlen Gabor 1629 yılında ölümüne kadar Erdel'in başında bulundu. Bethlen Gabor'un beyliği zamanı Erdel siyasetinde muayyen bir karakter ve istikrarın mevcut olduğu devirdir. Erdel Belgrad'ında yüksek bir mektep, büyük bir kütüphane ve bir matbaa tesis etmek suretiyle kültür hizmetleri de ifa eden Bethlen Gabor zamanı Erdel tarihinde bir «altın devri» diye tavsif olunur.

1541 senesinde Osmanlı himayesinde bir Erdel beyliğinin tesisinden bu tarafa - İstvan Bathory zamanındaki beş senelik nisbî sükûn devri müstesna - en müstakar devir Bethlen Gabor'un zamanı olmuştur. Evvelâ metbu devlet Osmanlılara karşı sık sık menfi bir tavır takınma ve gayri samimî davranma hareketine bunun zamanında rastlanmamaktadır. Tâbi ile metbu arasındaki münasebet itimad ve samimiyet kelimesi ile ifade edilebilir.

1617 senesinde yapılacak askerî harekât için Bethlen Gabor'a Özi beylerbeyi İskender Paşa'ya iltihak emri verilmiş, bu emri alınca 13 bin piyade ve 12 bin süvari ile gelmişse de Lehlilerle sulh yapılması sebebiyle mücadeleye bilfiil

iştirakine lüzum kalmadan geri dönmüştür.

Bethlen Gabor, beyliğinin, Birinci Ahmed'in ölümünden sonraki kısmında bilhassa Avusturya imparatorluğu ile yaptığı mücadelelerle nazarı dikkati celbeder. Bu arada üç defa harbe girmiş ve metbuundan da askerî yardım görmek suretiyle galip gelmiştir. Avusturyalılarla yaptığı mücadeleler neticesinde Erdel'e bir takım menfaatlar sağlamış olan Bethlen Gabor'un bu faaliyetlerinden ilerde bahsedilecektir.

AVUSTURYA İLE MÜNASEBETLER VE ZİTVATOROK MUAHEDESİNİN TÂDİLİ

Zitvatorok muahedesinin akdi üzerine Osmanlılarla Avusturyalılar arasındaki harp nihayete ermişti ama, iki devletin münasebetleri daha bir müddet tam bir berraklığa ulaşamadı. Zitvatorok muahedesinden sonra ilk pürüz, Erdel beyi Istvan Bocskay'ın ölümü üzerine tezahür eyledi. Erdel hâdiseleri başlığını taşıyan kısımda belirttiğimiz veçhile, Bocskay ölünce, Osmanlı hükmeti, onun vasiyet ettiği Homonnai Balint'e beylik menşuru ve alâmetlerini göndermişti. Hammer tarihinin sekizinci cildinin zeyl kısmına dercedilmiş bulunan Sadrıâzam Murad Paşa'nın Arşidük Mathias'a yazdığı mektuptan öğrendiğimize göre; Homonnai'ye beylik alâmetlerini götüren Osmanlı memuru Belgrad'a varmadan, Erdel halkının Rakoczi Zsigmond'u beyliğe seçmiş olduğunu öğrenmişti. Murad Paşa'nın mektubunda, bu hareketin hileye atfedildiğine dair bir cümle mevcut olmakla beraber, iş uzatılmamış - M. Tayyib Gökbilgin'in «Tarih dergisi»nin birinci numarasında mevcut bir tetkikinde de işaret edildiği üzere - Erdel beyliği beratında Homonna'inin ismi kazınmak suretiyle yerine Rakoczi'nin adı yazılmıştır. Erdel ile metbuu arasındaki mesele böylece halledilmekle beraber, Avusturya'nın bundan istifadeye çalıştığı görülmektedir. Avusturya hükûmeti, bu sırada beklenen elçisini ve hediyesini göndermemeye teşebbüs suretiyle suiniyetini izhar eylemiştir. Murad Paşanın 29 mart 1607 tarihli mektubunda bu noktaya şöyle temas edilmektedir: «şurası dahi malûm-u dostaneleri olsun ki; son ahidnamede gönderilmeleri münderic olan elçiler, hediye ile birlikte bir ay önce vasıl olmak lâzım gelirdi; sizden ve murahhaslarımızdan onların hareketlerini mutazammın mektuplar almış isek de tehirleri aksini isbat eder. Bu muamele, devlet büyük memurlarının mevkilerine muhaliftir... Ahidnâmemiz bütün cihana malûm olduktan sonra aksini iltizam ile kendinizi halk-ı âlem huzurunda mahcup etmek istemezseniz, olabilecek ahvali güzel düşününüz. Kendilerini bilmiyenlerin sözlerini dinlemeyiniz ve akîl ve basiretkâr adamların nasihatlerini reddetmeyiniz. İşlere her iki memleket ve fukara için en faydalı surette nizam verilmiş olmakla yeni karışıklıklar ihdasiyle halkın bedduasını celbetmekten ihtiraz ediniz. Binaanaleyh sefirlerin hediye ile birlikte irsaline himmetle her iki memleketin rahat ve emniyetini temin ediniz».

Avusturya imparatoru sadrıâzamın mektubunu cevapsız bırakmadı. İmparator cevabında; Türklerin bir takım cevelânlarından dem vurarak bazı kalelerin (Hammer C: 8, S: 106) iadesini ileri sürdüyse de, Osmanlı hükûmetinin aksülâmelinin şiddetine vukuf peyda edince, bir kaç kişiden mürekkep yeni bir murahhas heyeti teşkil ederek Uyvar'a gönderdi. Budin valisinin kethüdası Ahmed Beyin reisliğindeki Türk heyeti ile Avusturya murahhaslarının müzakereleri sonunda, Zitvatorok muahedesi mucibince verilmesi icap eden 200 bin kuruşun 150 binin kırk gün zarfında, mütebaki 50 binin de elçinin avdetini müteakip ödenmesi karara bağlandı (28 mart 1608). Ayni senenin 19 haziranında Türk ve Avusturyalı murahhaslar Esztergom'a civar köyler meselesini halletmek üzere bir defa daha toplandılar.

Zitvatorok muahedesi gereğince verilecek parayı İstanbul'a getiren Avusturya heyetine Eğri, Kanije ve Eszter-

gom kalelerinin iadesi talebinde bulunması hususunda da talimat verilmişti. Avusturya heyeti reisi bu talepte bulununca Reisülküttab:

«— İmparator Fülek, Raab, Komarom ve sair kaleleri teslime hazır mıdır?»

Sualini sordu. Bu şekilde konuşma karşısında şaşıran ve Osmanlı hükûmetinin sıkı davranışına şahit olan Avusturya heyeti, Zitvatorok muahedesinin Osmanlı hükûmetince tasdikli nüshasını alarak dönmekten başka bir şey yapamadı.

Herberştayn'ın riyasetindeki bu heyet 1609 senesi Ocağının birinde Budin'e geldiği sırada Türk arazisine yapılan bir akın hareketi sebebiyle Budin'de alıkonarak dokuz ay bekletildi. O sırada Avusturyalılar da mukabele-i-bilmisil olmak üzere Ahmed Kethüda'yı Prağ'da alıkoydular.

Avusturyalılar, Zitvatorok muahedesinin Türkçe tasdikli nüshasında esas imza edilen metne göre bazı farklar bulduklarından, yeni bir heyet teşkil edip yola çıkardıkları zaman Ahmed Kethüdanın da bunlarla birlikte İstanbul'a gitmesine müsaade eylediler. Avusturya heyetinde tercüman sıfatiyle bulunan Andrea Negroni, Türk kaynaklarına göre, mükemmel arapça ve farsca bilmekteydi. 1610 mayısında İstanbul'a vasıl olan bu heyet Sadrıâzam ve Padişah tarafından kabul edildikten sonra Zitvatorok muahedesinin esas metnine uygun tasdikli nüshasını alarak Avusturya'ya döndü.

Onyedinci Yüzyıl başlarında Fülek kalesinin durumu

Erdel üzerinden Osmanlı himayesinin kalkmasını arzulayan Avusturya hükûmeti, Negroni'yi ikinci defa İstanbul'a yolladı. Negroni İstanbul'a muvasalatının sekizinci günü sadaret kaymakamı ile görüşerek imparatorun mektubunu takdim etti. Ondan sonra, Zitvatorok muahedesi tatbikatına sözü getirerek, muahedenin dördüncü maddesine göre Erdel'in kendilerine terki gerektiğini söyledi. Negroni'nin mevzubahis ettiği madde Naimâ'ya (C: 1, S: 456) göre aynen şöyleydi: «Bu iki hâkimin deryada ve karada vilâyetlerine bir taraftan zarar olmıya, ve Macar nahiyelerinde bunlara tâbi karyelere bizim canibimizden dahl olunmaya, ve İspanya kıralı barışık murad ederse dahl olunmıya». Muahedeyi kendi çıkarlarına göre tefsir edişleri üzerine, sadaret kaymakamı gülüp başını sallıyarak:

«— Murahhaslarınız Zitvatorok'ta istemeğe cesaret edemedikleri bir şeyi sizin benden istemeniz büyük cür'ettir».

Dedi. Bu şekilde konuşmasından bir netice çıkaramıyan Avusturya elçisi, Erdel beyi Bathory Gabor'un bazı Leh'istan köylerini tahribi hakkında şikâyette bulunarak bu hareketi de muahedenin ihlâli şeklinde tefsir eyledi.

Negroni'nin sadaret kaymakamı ile görüşmesinden bir müddet sonra Sadrıâzam Nasuh Paşa İran seferinden döndüğü cihetle, o da sair devlet elçileri gibi kendisine arz-ı ihtirama gitti (3 kasım 1612). Bir kaç gün sonra Nasuh Paşa elçi Negroni'yi Divan-ı hümâyuna davet etti. Hammer'e (C: 8, S: 144) göre; Nasuh Paşa, Viyana kıralının afiyetini sorduğu zaman Negroni, Viyana kıralına değil, Almanya İmparatoruna hizmet ettiği şeklinde konuştu. Divan'da Zitvatorok muahedesinin tatbikatı hakkında görüşme yapıldıysa da bir karara varılmadı. O sırada Sultan Ahmed Edirne'de idi. Elçi Negroni'yi Edirne'ye çağırdı. Sadrıâzam Edirne'de Negroni ile görüşmesi sırasında, Erdel ile ilgili maddeyi evvelce padişaha haber vermeden muahedeye sokmuş olduklarını beyanla, selefi Kuyucu Murad Paşa için «mecnun», kadı Habil Efendi hakkında da «sarhoş» kelimelerini kullandı. Hattâ Murad Pa-

şa ile Budin valisi Ali Paşa'yı bu muahede dolayısiyle imparatordan rüşvet almış olmakla itham etti. Avusturya elçisi Negroni padişah tarafından kabul edildiği zaman, muahedenin Divan-ı hümâyunca gözden geçirilen nüshası ile iktifa olunacağı kendisine bildirildi. O günlerde Erdel beyi Bathory Gabor'dan gelen bir mektupta Avusturyalıların bazı Erdel kalelerine tecavüzde bulundukları anlatılıyordu. Bu mektup elçi Negroni'ye bizzat okundu.

Edirne'de yapılan görüşmelerde Zitvatorok muahedesinin ihtilâflı noktasına dair bir netice alınamadığından Negroni Avusturya'ya döndü. Giderken imparatora padişah ve sadrâzamdan mektuplar götürdü.

Zitvatorok muahedesinin tâdili

Devam eden ihtilâfın halli için, Osmanlı hükûmeti namına müzakerelerde bulunmak üzere Ali Bey ve Gaspar Gratyani Viyana'ya gönderildi (12 mayıs 1615). Osmanlı heyeti, kardinal Klezel ile müzakereye girişti. Hammer'e göre; imparator Türklerle muharebeye niyetli olmakla beraber, Avusturya'nın iki şehrinde yapılan toplantılarda imparatorun niyeti terviç edilmemiştir. Avusturyalıların üzerinde en fazla durdukları noktalardan biri, Zitvatorok muahedesinin onbeş ve onaltıncı maddeleriydi. Avusturyalılar, bu maddelerde ismi geçen ve Türklere vergi veren yerlerin kendilerine bağlanmasını istiyorlardı. Tabii Türk heyeti bu mesele üzerinde bir hayli durdu. Ayrıca hudutta yapılan palanka ve kaleler işi de mevzuubahis edildi. Neticede oniki madde daha ilâvesi suretiyle Zitvatorok muahedesi yeni bir şekle girdi.

Bu yeni anlaşma 28 haziran 1615 de Viyana'da imzalandı. Muahede 9 eylûl 1615 te padişah tarafından, 1 ocak 1616 da da imparator tarafından tasdik edildi. Muahedeyi hazırlayıp imza edenler; Osmanlı hükûmeti adına Budin valisi Ali Paşa'nın kethüdası müteferrika Ahmed Ağa ve Gaspar Gratyani, Avusturya adına da kardinal Klezel ve Forgaç, müşavere meclisi reisi Molar, kont Altayım, Macaristan hazine reisi Aponi, yüzbaşı Ladislas Peç idi. Muahede hulâsatan şu esasları ihtiva ediyordu:

1 — Bu sulhün müddeti yirmi senelikdir.

2 — Zitvatorok muahedesi maddeleri aynen mer'idir.

3 — Sınırda Esztergom mıntıkasında Osmanlılara vergi veren 158 münazalı köyden 60 parçası Türklere vergi verecektir.

4 — Zitvatorok muahedesinden sonra alınan esirler salıverilecek.

5 — Bu ahidnâmenin aktinden sonra yapılan kaleler yıkılacak.

6 — İki taraf da aralarında nifak çıkarmak istiyenlere itibar etmiyerek vaziyetten birbirini haberdar edecek,

7 — Osmanlı sınırları içinde bulunan hıristiyanlar kiliselerini tamir ile âyinlerini yapabilecek.

8 — Serhadlerdeki hâli köy sahalarını şenletmek için başka yerlerden nüfus nakline mâni olunmıyacak.

9 — Serhad beyleri ve eminlerden alınacak tezkereleri göstermek ve gümrük resmini ödemek şartiyle iki taraf tüccarları serbestce ticaret yapabilecek.

Ticarî mahiyet taşımakla beraber pek ehemmiyetli olan onuncu madde Naimâ'da (C: 2, S: 139) aynen şöyledir:

10 — Roma (Avusturya) imparatoru vilâyetlerinde ve Ostri ocağından olanların hükûmetlerine tüccar tâifesi meta' ve nakid ile Memalik-i Mahruseye gelmek istedikte imparator bayrağı altında ve ellerinde temessükâtı olmayınca icazet verilmeye, gelürler ise onların kapı kethüdaları ve konsolosları gerfet ideler. Ve imparatora ve zikrolunan ocağa tâbi tüccar taifesi, ve İspanya kıralına ve Flandre (Flandr) vilâyetine tâbi tüccar taifesi imparator bayrağı altında Memalik-i Mahruse'den gemi ile nakid ve meta' ile sağ ve salim varup geleler; alup sattıkları metadan yüzde üç gümrük vireler, kapu kethüdasına ve konsolosa yüzde iki akçe vireler ve mezburların maslahatların onlar göreler, ve mürd olan tüccar malına beytülmal emini dahl etmeyüp anlar gerfet eyliye. Ve bazirgânlar arasında bir dava olursa ol yerin kadıları dört bin akçeden ziyade davaların istima' etmeyüp Âsitane'de kazasker huzurunda dinlene.

11 — Bu sulh muahedesinden hudut

beyleri hemen haberdar edilerek şartlara riayetleri temin olunacak.

12 — Bundan sonra beylerbeyi, voyvoda ve subaşılar vergi ile ilgili işler için köyleri dolaşmıyacak, halkın kendisi verecekleri şeyleri getirip teslim edecek.

Bu muahedenin padişah tarafından tasdik olunan nüshasında İmparatorun tasdiknamesine göre bazı farklar bulan Avusturyalılar, vaziyeti görüşmek için yine bir müzakere kapısı açtılar. Bu maksatla 1616 da yapılan toplantıda münakaşaya değer gördükleri hususları hallettiler.

Pürüzler bu şekilde bertaraf edilmeye çalışılırken Herman Çernin ve Sezar Gallo'dan müteşekkil bir Avusturya elçilik heyeti İstanbul'a gitmek üzere yola çıktı. 1 haziran 1616 da Budin Paşa'sı bu heyete fevkalâde hüsnü kabul gösterdi. Heyet 28 haziranda İstanbul'a muvasalat eyledi. Herman Çernin'in, üzerinde haç şekli bulunan Avusturya bayrağını açarak şehre dahil olması o zaman hayli dedikoduyu mucip olmuştu. Bu yüzden elçinin huzura kabulü biraz gecikti. Herman Çernin 4 eylûl 1616 da padişah tarafından kabul edildiği zaman 50 bin altun florin kıymetinde gümüşten mamul bir eczane hediye eyledi.

LEHİSTAN İLE MÜNASEBETLER VE İMZALANAN MUAHEDE

İkinci Selim devrinden Üçüncü Murad'ın son zamanlarına kadar uzanan müddet zarfındaki Osmanlı - Leh münasebetleri, bu cildimizde 1302 - 1307 inci sayfalar arasında gözden geçirilmişti. Bu işaret ettiğimiz devrede, Lehistan üzerinde Osmanlı nüfuzu iyi bir şekilde hissedildi. Evvelâ, Henri de Valois, Osmanlı tesiriyle Lehistan kıralı seçildiği, ondan sonra da yine Osmanlı hükûmetinin gayret ve faaliyetiyle Erdel beyi Istvan Bathory Leh tahtına geçirildiği için, Lehistan ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki münasebetler, dostane kelimesinden daha ileri mânada sıkı idi. Istvan Bathory'nin ölümünden sonra ise, Lehistan'ın başına geçen İsveç prensi Zigismund Vasa'nın kıral seçilmesine, Osmanlı hükûmeti ses çıkarmamıştı. Zira, o zamanki şartlara göre Zigismund Vasa'nın Leh kıralı olması Osmanlıların işine geliyordu. Fakat, onun Leh tahtına yerleşmesinden bir müddet sonra Osmanlıların memnuniyetsizliğine ve nihayet şikâyetlerine yol açan bazı meseleler zuhur etti.

Zigismund Vasa'nın Osmanlıları memnun bırakmıyan ilk hareketlerinden biri, 1588 haziranında esir etmiş olduğu Avusturya imparatorunun oğlu Arşidük Maksimilyen'i serbest bırakması, ayrıca bir hâdise de Lehlilerin Kırım Tatarlarını bir mağlûbiyete uğratmış olmalarıydı. Kırım Tatarlarının mağlûbiyeti Osmanlı divanını galeyana sevketmişti. Fakat bu galeyanın üzerinden bir ay kadar zaman geçtiği sırada İstanbul'a bir Leh elçisinin gelmesi (12 nisan 1589) heyecanın yatışmasına sebep oldu.

Pol Ohanski adını taşıyan bu elçinin vazifesi, bir asrı bulan müddetten beri (Hammer 180 sene diyor. C: 7, S: 171) devam eden sulh halini tekidden ibaretti. Leh elçisi, sadrıâzam tarafından kabul edildiği zaman; Kanunî Süleyman ile Birinci Zigismund, İkinci Selim ile İkinci Zigismund ve nihayet Üçüncü Murad ile Istvan Bathory arasındaki dostluk ve iyi münasebetlere işaretle, şimdiki hükümdarının da ayni şeyi devam ettirmek arzusunda bulunduğunu belirttikten sonra, Lehistan'ın Osmanlı devletine vergi vermek için ne iktidarı ne de arzusu olmadığını ilâve etti. Leh sefirinin bu şekilde konuşması, hiç de hoş karşılanmadı ve sadrıâzamın infialini mucip oldu.

Bu sırada Osmanlı hükûmetinin üzerinde durduğu meselelerden bir tanesi de, Kazakların huduttaki tecavüzleriydi. Onun için, Leh heyeti dönerken, Kazak tecavüzlerinin menine dair padişahın Leh kıralına bir mektubunu götürdü. Leh elçilik heyetine tebliğ edilen hususlardan birisi de, Lehlilerden 200 bin duka kıymetinde kürkten ibaret vergi istenmiş olmasıydı. Şayet bu vergi verilmezse Kırım askerinin Rumeli beylerbeyliği askeri ile birleşerek bütün Lehistan'ı tahrip edecekleri ilâve olunuyordu. Os-

manlı hükûmetinin bu şekildeki davranışı karşısında İngiltere sefiri ile Boğdan voyvodası Boğdan'ın aracılığı üzerine, sadrâzam için oniki bin kuruş ve beş yüz samur kürk, ayrıca yüz balya samur ve yüz kat elbise verilmek şartiyle bir anlaşmaya varıldı (15 mayıs 1590).

1593 senesinde Osmanlı - Avusturya harbi başladıktan sonra Leh kıralı İstanbul'a sık sık elçi göndermek suretiyle, evvelce imzalanmış olan ahidnâme şartlarına uymakta devam etti. Yalnız, harbin başlaması ile isyan edip Avusturyalılarla işbirliği yapan Eflak, Boğdan beyliklerini Osmanlılar için kaybolmuş telâkki eden Leh kıralı Üçüncü Zigismund, bu iki beyliğin Osmanlılara verdiği vergiyi kendisi ödemek şartiyle, her iki ülkenin de kendisine tefvizini istediyse de (21 ekim 1597) Osmanlı devleti bu kurnazca düşünülmüş teklifi reddetti.

Lehlilerle yapılan muahede

Onyedinci asır başlarında, her iki tarafın da şikâyet ettiği bazı mevzular mevcut olmakla beraber, Osmanlı devleti ile Lehistan arasındaki münasebetler, düşmanlık şekline bürünmiyecek tarzda devam etti. Lehliler, Kırım tatarlarının Lehistan arazisine tecavüzlerinden; Türkler de Kazakların Osmanlı arazisine tecavüzleri ile Leh hükûmetinin Boğdan işlerine müdahalesinden şikâyet etmekte idi. Bu tecavüzler bazan iki tarafı da düşmanlığın kenarına kadar yaklaştırıyor, fakat şikâyet noktalarının telâfisi için yapılan anlaşmalarla hâdiseler kapatılmaya uğraşılıyordu. Bütün bu hallere rağmen, Lehistan Kırım hanlarına muayyen vergiyi ödemekte devam ediyordu.

Leh hükümeti ile 15 temmuz 1607 de İstanbul'da bir muahede yapıldı. Feridun Bey münşeatının ikinci cildinin 414-417 inci sayfaları arasında sureti dercedilmiş bulunan bu muahedenin Türkçe suretinin baş tarafında padişah, unvanlarını ve sahip olduğu ülkeleri uzun boylu saydıktan sonra: «elçisin gönderip, izhar-ı sadakat ve ihlas ve arz-ı muhabbet ve ihtisas eyleyüp, müşarünileyh elçi ile irsal eyledüğü nâmesinde yüce dergâhımızla kemakân barışıklık babında dostluk olmasını rica ve istida idüp» cümleleriyle, Leh kıralı sadakat arzeden bir ricacı durumunda gösterilmektedir. Muahedenin anahatları şöyledir:

1 — Üçüncü Mehmed zamanında verilen ahidnâmede zikrolunduğu üzere; Leh arazisine Kırım tatarları ve sair Osmanlı hudut ümerası, Osmanlı arazisine de Kazaklar taarruzda bulunmıyacak.

2 — Karışıklık sırasında alınan esirler karşılıklı olarak iade edilecek.

3 — Tüccarlar karşılıklı olarak karada ve denizde işliyebilecek ve rüsumlarını bulundukları yerlerde vereceklerdir.

4 — Leh kıralı Kırım hanına eski vergiyi vermekte devam edecektir.

5 — Kırım hanı sefere iştirak etmek üzere emir aldığı zaman Leh arazisinden geçmiyecek.

6 — Leh kıralı düşman hücumuna maruz kalıp Kırım hanından yardım talep edince, padişahtan ferman sâdır olduğu takdirde ona yardımda bulunup koruyacak.

7 — Boğdan ahalisi Lehistan'a, Leh ahalisi de Boğdan'a tecavüzde bulunmıyacak. Şayet tecavüz eden olursa yakalanacak ve yapılan zarar tazmin edilecek. Lehistan'dan Boğdan'a, Boğdan'dan Lehistan'a gümrük resmi vermek şartiyle tüccarlar gidip gelebilecek.

8 — Silistre ve Akkerman beyleri, iskele eminleri iki taraf tüccarlarından gayrısını Leh arazisine bırakmıyacak. İki taraftan gidip gelenlerin yanlarında esirler varsa bunlar ellerinden alınacak. İki taraf tüccarları kanunen ödemeye mecbur oldukları gümrük resmini ödedikten sonra diğer para ve mallarını bir taraftan diğer tarafa geçirebilecek. Yalnız Lehlilerin, ayarları düşük olan aslanlı kuruşları (ekü) Osmanlı ülkesine sokulmıyacak.

Lehlilerin Eflak, Boğdan işlerine müdahaleleri

Lehistan ile yapılan bu muahedenin dikkate değer ve önemli noktalarından biri Lehistan tarafından Kazakların, Osmanlı İmparatorluğu tarafından da Ta-

Üçüncü Mehmed ve Birinci Ahmed zamanındaki veziriâzamlar (İlâve : 114)

★

KOCA SİNAN PAŞA

Üçüncü Murad zamanından Üçüncü Mehmed zamanına devreden ve bundan başka iki defa daha sadarete getirilmek suretiyle beş defa sadrazamlık etmiş bulunan Koca Sinan Paşa 1388 inci sayfadaki 110 numaralı ilâvede verilmiştir.

LALA MEHMED PAŞA

Üçüncü Mehmed'in tayin ettiği sadrazamların üçüncüsü olan Lala Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşanın dördüncü sadaretinden azli üzerine bu makama getirilmiştir. Kendisi Manisalı olup zeamet sahibi bir türkün oğludur. Üçüncü Murad Manisa valisi iken onun maiyetinde divan çavuşluğunda bulunmuş, sonra kâtip sıfatiyle Mekke-i mükerreme evkafı idaresine girmiş, Şehzâde Mehmed Manisa valisi olunca da onun yanına verilmiştir. Şehzâdenin tayası ile evlenince, biraz da zevcesinin sayesinde Murad ile daha çok yakınlık temin ederek veliahdın defterlığında ve lalalığında bulunmuştur. Kendisine «Lala» unvanının verilmesi bundan ileri gelmektedir.

Üçüncü Mehmed tahta geçince lalasına vezaret tevcih etmiş, böylece Lala Mehmed Paşa sür'atli bir yükselişe nail olmuştur. Alman tarihcisi Hammer, «Devlet-i Osmaniye Tarihi» isimli eserinin yedinci cildinin 207 inci sayfasında onun için : «Devlet-i Osmaniyede bugüne kadar tadat olunan iki yüz sadrazam içinde hiç biri idarenin en dün derecedeki hizmetinden en büyük mansıba bunun kadar az bir zaman içinde vasıl olmamıştır. *On iki sene içinde çavusluktan sadrazam olmuştu* » demektedir.

Koca Sinan Paşa Eflak'ta ağır bir muvaffakiyetsizliğe uğradığı, onun oğlunun korkaklığı yüzünden de Eszterpom elden gittiği zaman, Üçüncü Mehmed Sinan Paşayı azlederek mühr-ü humayunu Mehmed Paşaya teslim etmiştir (19 kasım 1595). Lâkin, Lala Mehmed Paşanın sadrazamlığa gayet az sürmüştür. Bir defa Divan-ı humâyuna riyaset nasıb olan Lala Mehmed Paşa, şirpençeden yataga düşmüş ve mühr-ü hümâyunu teslim alışının onuncu günü ölmüştür. Kabri Vefa camii mezarlığındadır.

→

İBRAHİM PAŞA (DAMAD)

Üçüncü Murad'ın kızı Ayşe Sultan ile evlenmiş olması bakımından Damad İbrahim Paşa diye tanınır. Aslen Bosnalı olup Enderun-u humâyundan yetişmiştir. Üçüncü Murad'ın cülûsu sırasında rikâbdar bulunan İbrahim Ağa, cülûsdan sonra silâhdarlığa yükseltilmiş, 1580 tarihinde de yeniçeri ağası olmuştur. Bundan bir sene sonra Rumeli beylerbeyliğine tayin edilmiş olan İbrahim Paşa ertesi yıl Ayşe Sultan ile nişanlanınca vezaret pâyesi tevcih edilmiş, gerek rütbesinin yükselmesi, gerekse hanedan ile akrabalık bağı tesisi bakımından nüfuzu gittikçe kuvvetlenmeye başlamıştır. Mısır valisi mürteşi Hasan Paşanın Mısır'daki irtişa ve fesat hareketinin tevlit ettiği karışıklığı düzeltmek için valilikle Mısır'a gönderilmiştir. Bu vazife üzerinde bulunmaktayken Suriye'deki Dürzi isyanını da bastıran İbrahim Paşa, Mısır ve Suriye'de elde ettiği servet ve ganimeti dönüşte İstanbul'a getirmiştir. «Pişkeş-i azim» diye anılan bu servet arasında bulunan ve Mısır'da bir ustaya yaptırdığı taht, padişaha takdim ettiği hediyelerin en dikkate değeriydi.

Mısırdan dönüşünden sonra nüfuzu daha da artan İbrahim Paşanın, o devrin ekseri devlet adamlarında görülen, şahsî menfaatlar saikasiyle siyasî rakipleri ortadan kaldırma hissinin tesirinde kaldığı müşahede edilir. Onun bu neviden hareketinin ilk kurbanı defterdar Mahmud Efendidir. Üçüncü Mehmed zamanında ise, İran harplerindeki muvaffakiyetleriyle meşhur Ferhad Paşanın sadaretten azil ve katlinde rol oynaması mühim bir hadisedir. İbrahim Paşa bunları yaparken istinat ettiği en mühim şahıs valide Safiye Sultan'dı.

Ferhad Paşa gibi bir adamın idamını sağlaması, onun ihtirasına bir misâl olmakla beraber, bu hissiyatını bir müddet için maskelemeye uğraşmıştır. 4 nisan 1596 da sadrâzamlığa yükselince, hayatının daha önceki safhasına nisbetle daha makulleşmiştir. Üç defada dört sene süren sadrazamlığı sırasındaki icraatı, onun bu makamda nisbeten muvaffak bir devlet adamı hüviyeti taşıdığı hükmünü

→

→

vermemize sebep olmaktadır. Birinci ve üçüncü sadaretleri muvaffakiyetli geçmişse de, ikincisinde Sokullu-zâde Hasan Paşayı Belgrad'dan uzaklaştırması ve tecrübesiz bir kimse olan Satırcı Mehmed Paşayı serdar tayin etmesi, en isabetsiz hareketlerindendir. İlk sadareti esnasında Haçova zaferinin kazanılmasında sadrazam sıfatiyle onun mühim rolü olması iktiza eder.

İkinci sadareti sırasında, mürtesi Hasan Paşanın valide sultana takdim ettiği muazzam rüşvetler sayesinde sadaret makamına namzet hâle gelmesi, Satırcı Mehmed Paşanın cephedeki muvaffakiyetsizlikleri ve Kırım'da Fetih Giray'ın azlinden doğan karışıklıklar yüzünden İbrahim Paşa gözden düşmüştür. İngiliz elçisi Lello bu arada padişahın, İbrahim Paşanın boynunun vurulması için emir bile vermiş olduğunu, bu emri kayın validesi Safiye Sultan'ın geri aldırmış bulunduğunu söyler.

İbrahim Paşa üçüncü defa sadaret makamına getirilince, daha önceki gibi davranmıyarak serdarlık vazifesini de üzerine aldı. Ordunun başına geçmek üzere Belgrad'a giderken Satırcı Mehmed Paşanın idamı için ferman istihsal eyledi.

Damad İbrahim Paşa serdarlığının ilk yazında Uyvar'a kadar ilerledi; İkincisinde ise Kanije'yi zaptetti. Bu bakımdan kendisi «Kanije fatihi» diye de tanınır. Kanije'nin zaptından sonra buranın muhafazasına Tiryaki Hasan Paşayı memur edip Belgrad'a giden İbrahim Paşa, ilkbaharda çadıra çıktığı sırada hastalanarak ölmüştür (10 temmuz 1601).

İbrahim Paşanın hayat ve icraatı incelenince, onun kurnaz, hatta iki yüzlü bir adam olduğu görülür. Mevki'ini umumiyetle bu şekildeki davranışına borçlu olan İbrahim Paşa, Kanije fethi, Avusturya sulhuna zemin hazırlaması bakımından en sonunda muvaffakiyetli bir devlet adamı intibaı bırakarak hayata veda etmiştir.

CİĞALA-ZÂDE SİNAN PAŞA

Messina'da doğmuştur. Asıl adı Scipione'dir. Babası, Osmanlı tarihlerinde «Anapoli kapudanı» veya «Frenk kapudanı» diye anılan «Visconti di Cicala» dır. Annesi ise, Osmanlıların Novobrodo (Üsküp ile Priştine arasında) dizdarının kızı olup frenklere esir düşerek kaptan Cigala (Cicala) ile evlenmiştir. Kaptan

→

→

Cigala, oniki yaşındaki oğlu ile Messina'dan İspanya'ya giderken 18 mart 1561 de Türk levendleri tarafından esir edilmiş ve İstanbul'a getirilmiştir. Esirler divana sevkedildiği sırada genç Cigala, Kanuni Süleyman'ın nazarı dikkatini celbettiğinden sarayda alıkonarak kendisine Yusuf Sinan adı verilmiştir. Babası Cicala ise, bir müddet Beyoğlu'nda yaşamış, sonra İtalya'ya giderek 1564 te Messina'da ölmüştür.

Enderun'da terbiye görüp yetişen Ciğala-zâde kademe kademe yükselmeye başlamıştır. Evvelâ silâhdar sonra kapıcıbaşı olmuş, bunun arkasından yeniçeri ağalığına getirildiğinden (1575) *saraydan ayrılmıştır. Mihrimah Sultan'ın* birinin ölümünden sonra diğerini almak suretiyle iki hanımı ile evlenen Cigala (Cağala)-zâde Sinan Ağa, hanedan ile sihriyet tesis edince hem nüfuzu artmış, hem de daha sür'atli şekilde yükselmek imkânına kavuşmuştur. 1583 te Van beylerbeyi olarak gördüğünüz Ciğala-zâde Ferhad Paşa'nın İran serdarlığı sırasında Revan kalesini tamir ile muhafazasını deruhte eylemiştir. Van beylerbeyi iken bir aralık Diyarbekir beylerbeyliği de uhdesine verilmiştir. Bu arada vezir de olan Sinan Paşa Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine kısa bir müddet İran serdarlığında da bulunmuştur. Bağdad ve Erzurum valilikleri de etmiş olan Ciğala-zâde'nin İran harpleri sırasında bazı muvaffakiyetleri görülmekle beraber muvaffakiyetinin umumiliği asla iddia edilemez.

Ferhad Paşa sulhünün imzalanışının ferdası yılında birinci defa olarak kaptan-ı deryalığa getirilen Ciğala-zâde 1595 martına kadar bu vazifede kalmış, oradan da kubbe veziriliğine gelmiştir.

Ciğala-zâde Sinan Paşa Eğri seferinde padişahla birlikte bulundu. Haçova meydan muharebesinde öncü kumandanı olan Sinan Paşa, muharebenin kritik bir anında gizlendiği yerden çıkıp düşman üzerine yüklenmek suretiyle zaferin kazanılmasında bir hayli faydalı rol oynamıştır. Muharebede düşman ezildikten sonra padişahın huzuruna çıkarak:

— Bu yüz aklığına ben sebep oldum. bu fetho kulunuz sebep olmuştur.

Diyerek sadrâzamlığın kendisine tevcihini istemiş, padişah da onu sadrâzam yapmıştır. Ciğala-zâde'nin sadrâzamlığı kırk gün sürmüştür.

Sadaretten azlini müteakip bir müddet Akşehir'de oturtulmuş, daha sonra

→

→

Şam valiliğine tayin edilmiştir. 1598 de ikinci defa kaptan-ı deryalığa getirilen Sinan Paşa, İran harbi sırasında 1604 haziranında bu cepheye serdar tayin olunmuştur. İranlılara karşı uğradığı mağlûbiyeti müteakip Diyarbekir'e gelen Cığala-zâde orada kahrından, bir rivayete göre de zehir içmek suretiyle ölmüştür (1605).

Osmanlı müverrihleri onu umumiyetle sert ve mağrur bir adam olarak tanıtırlar. Sinan Paşa'nın İstanbul'da iki, Beşiktaş'ta bir mescid, bir medrese ve bir mektebi vardır. İstanbul'da hamam ve sarayının bulunduğu semt bugün Cağaloğlu diye anılmaktadır.

HADIM HASAN PAŞA

Valide Safiye Sultan'a verdiği rüşvetler sayesinde ve onun tesiriyle dördüncü vezirlikten birdenbire sadrıâzam yapılan Hasan Paşa, *Osmanlı tarihindeki* hadım vezirlerin beşincisidir. İngiliz elçisi Lello onun için: «bu adam makamını hakikaten Valide Sultan'dan satın almıştı» demektedir.

Milliyeti meçhul ak-hadımlardan olan Hasan Paşa enderunda hazinedarlık etmiş, 1580 senesinde de Mısır valisi tayin olunmuştur. Bir seneden biraz fazla vazife gördüğü Mısır'da irtikâp ve irtişası yüzünden karışıklar çıkmış, 1583 te bunları düzeltmek için İbrahim Paşa'nın Mısır'a gönderilmesi zarureti hasıl olmuştur. Şikâyet üzerine Mısır valiliğinden azledilince İstanbul'da hapsedilmiş, fakat Valide Sultan'a takdim ettiği rüşvet ve hediyelerle hapisten kurtulduktan başka *yeniden vazife de* almıştır. Şirvan ve Revan beylerbeyliklerinde bulunduktan sonra kubbe veziriliğine getirilen Hasan Paşa, Üçüncü Mehmed'in Eğri seferi sırasında İstanbul muhafazasında bulunmuştur.

Damad İbrahim Paşa'nın ikinci sadaretinden azli üzerine 1597 kasımında sadrıâzam olan Hadım Hasan Paşa 5 ay 6 gün bu makamda kalmıştır. Sadrıâzamken devlet memuriyetlerini yüksek para ile satar, aldığı paraları Valide Sultan'a verdiğini söylerdi. Valide Safiye Sultan, Hasan Paşa'dan aldığı paralardan hoşlanmakla beraber, kendisini dile düşürmesi sebebiyle, aynı zamanda Hoca Sadeddin Efendi ile yeniçeri ağası Tırnakcı Hasan ağanın tahrikleri üzerine aleyhine dönmüştür.

Bu mürtekibin sadaretten uzaklaştı-

→

→

rılması ve nihayet idamını temin eden şahıslar kapı ağası Gazanfer Ağa, Hoca Sadeddin Efendi ve Tırnakcı Hasan ağadır. Hadım Hasan Paşa, Mısır valiliğinden İstanbul'a döndüğü zaman kendisinin hapsine sebep olması bakımından Gazanfer Ağaya düşmandı. Onun için, sadrazamlığı elde edince Gazanfer Ağayı öldürmek istedi. O sırada şeyhülislâm Bostan-zâde ölmüştü. Hasan Paşa padişahın tensibine rağmen, sevmediği bir kimse olan Hoca Sadeddin Efendi'nin şeyhülislâmlığını önlemek için, üç defa kaleme aldığı teâmislerle, bu makama şair Bakî Efendi veya Karaçelebi-zâde'yi ileri sürüyordu. İşte bunun üzerine faaliyete geçen Hoca Sadeddin Efendi, Gazanfer Ağa ve Tırnakcı Hasan Ağa ile işbirliği etmek suretiyle, sadrıâzamın aldığı rüşvetlerin defterini padişaha götürdüler, aynı zamanda Valide Sultan'ı da aleyhinde tahrik ettiler. Neticede Hadım Hasan Paşa sarayından alınıp Yedikule'ye hapsolundu ve beş altı gün sonra katledilerek medresesi civarına defnedildi. Hadım Hasan Paşa'nın Cağaloğlu'nda mescit, medrese ve mektep, çeşme ve sebili vardır.

CERRAH MEHMED PAŞA

Aslen bir devşirme ise de milliyeti meçhuldür. Kendisi has-oda ağalarından iken Sehzâde Mehmed'i sünnet etmiş ve bu hususta gösterdiği maharet üzerine göze girerek yeniçeri ağalığı ile saraydan çıkmıştır. Zamanla yeni rütbeler elde ederek ikinci vezirliğe kadar yükselmiş, fakat Damad İbrahim Paşa'nın ikinci sadaretinden azli üzerine bunun sırası atlanarak *Hadım Hasan Paşa* veziriâzam yapılmıştır. Nihayet Hasan Paşa azledilince bu defa sadrıâzamlık Cerrah Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir. Müverrih Naimâ, bunun sadarete getirilişinin, sadrıâzamlığın tekrar İbrahim Paşa'ya gitmesini istemeyen Hoca Sadeddin Efendi'nin eseri olduğunu bildirmektedir. Peçevî İbrahim Efendi onun için «elinden bir iş gelmek ihtimali verilmezdi ancak Sultan tezevvüc etmekle mesleki vüzeraya münselik kılınmış idi» demektedir. İngiliz elçisi Lello da, pek az malûmat verdiği Cerrah Mehmed Paşa için: «Bu adam hükümdarın halasiyle evliydi» demek suretiyle, mevkiini bu evliliğe borçlu olduğunu zımnen anlatmış olmaktadır.

Azline sebep olarak, nikris hastalığına müptelâ oluşu, bu yüzden sarayından

→

→

çıkıp divan toplantılarına katılamayısı gösterilir.

Cerrah Mehmed Paşa'nın İstanbul'da hâlen onun nâmı ile Cerrahpaşa diye anılan semtte cami, mektep, medrese, sebil, çeşme ve çifte *hamamı* vardır. Türbesi de camiinin avlusundadır.

YEMİŞÇİ HASAN PAŞA

Doğum tarihi ve yeri kesin şekilde belli olmamakla beraber Osmanlı kaynakları onun Arnavutluk'ta dünyaya gelmiş bulunduğunu söylerler. İngiliz elçisi Lello ise: «Islav milletindendi»; Islavonyadan getirilme bir hıristiyan çocuğu olan Valide Sultan'la da akrabalığı yahut hısımlığı bulunduğu söylenirdi» derse de, Valide Sultan'ın Venedik asıllı olduğu kat'i şekilde malûmdur.

Saray hizmetlerinde bulunup orada yetişen Yemişçi Hasan Ağa zülüflü baltacılar ocağında iken çaşnigir başılığa, sonra kapıcılar kethüdalığına, onun arkasından da kapıcıbaşılığa getirilmiştir. Sadrıâzam ile birlikte sefere ilk iştirak eden Yeniçeri Ağası olan Lala Mehmed Ağa (bilâhara Paşa) nın azli üzerine yeniçeri ağası tayin edilmiştir.

Yeniçeri ağalığından sonra Yemişçi Hasan Paşa'yı 1596 yılı içinde Şirvan valisi olarak görmekteyiz. Şirvan'dan hangi tarihte ayrıldığı kesin şekilde malûm olmamakla beraber, burada bir kaç sene devamlı vazife gördüğü anlaşılmaktadır.

Damad İbrahim Paşa serdar iken o da İstanbul'da sadaret kaymakamı olarak bulunuyordu. İbrahim Paşa Belgrad'da ölünce mühr-ü hümâyun Yemişçi Hasan Paşa'ya tevdi edildiği gibi, İbrahim Paşa'nın nikâhlısı Ayşe Sultan da ona namzet kılındı.

Yemişçi Hasan Paşa sadrıâzam olunca, İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine serdar vekâletini deruhte etmeye başlamış olan Lala Mehmed Paşa'nın serdarlığı ile iktifa edilmesini ileri sürerek Macaristan'a gitmek istemedi. Fakat şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin telkini neticesinde padişahın verdiği kat'i emir üzerine Belgrad'a harekete mecbur kaldı.

Yemişçi Hasan Paşa 1602/1603 kışını Belgrad'da geçirmekteyken İstanbul'da bir sipahi ayaklanması vuku buldu. Sadrıâzam mevkiini tehlikede gördüğünden koşup İstanbul'a geldi. Önce kurnazlıkla kendi hayat ve mevkiini kurtar-

→

→

di, arkasından da yeniçerilere istinat suretiyle isyanı bastırdı.

Hasan Paşa bundan sonra haklı haksız dinlemeden muhaliflerinin canına kıymaya başladı. Tabii bu vaziyet karşısında hasımları kendi aralarında işbirliği yapmak ihtiyacını hissederek onun ortadan kaldırılması için faaliyete koyuldular. Nihayet padişah katlini uygun bulduğundan Sütlüce veya Hardan Ağa bahçesinde yakalanarak öldürüldü (16 ekim 1603). Yemişçi Hasan Paşa'nın kabri Üsküdar dadır.

YAVUZ ALİ PAŞA

Aslen Bosna'lı olup Malkoviç (veya Malkoçeviç) ailesine mensuptur. Bu sebeple kendisi Malkoç Ali Paşa diye de tanınır. Bosna yeniçeri ağası Salih Ağa'nın kardeşinin oğludur. Enderunda yetişmiştir. 1601 temmuzunda silâhdarlıktan Mısır valiliğine tayin edilmek suretiyle saraydan çıkmıştır. Silâhdarlıktan nasıl Mısır gibi mühim bir eyâlete vali tayin edilmek suretiyle mevkii birdenbire yükselmişse, iki seneden biraz fazla bir zaman sonra sadrıâzam tayin edilişi de aynı şekilde sür'atli bir yükseliş ifade etmektedir.

Yemişçi Hasan Paşa sadaretten azli ve katledilince divanda muktedir ve faal bir kimsenin bulunmaması sebebiyle, Vezirâzam yapılmak üzere Mısır valisi Yavuz Ali Paşa İstanbul'a davet edilmiştir. Yavuz Ali Paşa İstanbul'a gelmeden önce Üçüncü Mehmed vefat etmiş olduğu cihetle, kendisi Üçüncü Mehmed'in son, Birinci Ahmed'in de ilk sadrıâzamı durumunu ihraz etmiştir.

Sert ve hunhar tabiatlı olan Yavuz Ali Paşa'nın Mısır'dan gelişi sırasında yaptığı şeyler bu halinin açık bir ifadesidir. Bir fırka askerle Suriye ve Anadolu'dan geçerken bir çok idamlar yapmıştır. Bu tavrı sebeyile, o sırada isyan vaziyetinde olan Şam valisine tehdit yollu bir haber göndermesi onun derlenip toparlanması için kâfi gelmiştir.

Adana'ya vasıl olduğu sırada şehrin asayişinin bozukluğunu görünce, zorbalardan bazılarının da elerini kestirmiştir. Konya'da Piyale İbrahim ve Ali Paşa'lar tarafından istikbal olunmuştur. Akşehirden geçerken Gurgur adlı bir şaki itaatını bildirmiş ve bu gaye ile yeni sadrıâzamı ziyaret için yoluna çıkmıştır. Mezkûr şaki sadrıâzamın üzengisini ö-

→

→

perken verdiği bir işaretle hemence boynu vurulmuştur.

Yavuz Ali Paşa'nın İstanbul'a gelmesini müteakip kapıkulu askerine cülûs bahşişi verilmiş, padişah da Eyub türbesini ziyaretle kılıç kuşanmıştır.

Bu sırada hem Avusturya, hem de İran cephesinde harp devam etmekteydi. Yavuz Ali Paşa; Avusturya cephesinin Lala Mehmed Paşa, İran cephesinin de yeni tayin edilen Cığala-zâde Sinan Paşa tarafından idaresini arzuluyor, kendisi hepheye gitmek istemiyordu. Fakat padişahın kat'i emri üzerine Avusturya cephesine gitmeye mecbur kalmıştır.

Birinci Ahmed henüz pek genç olduğundan etrafının tesiriyle veziriâzamın otoritesini kıracak bazı hareketlerde bulunmuş, sert yaratılışlı Ali Paşa ise bunu hazmedemiyerek üzüntüsünden yolda hastalanmış ve Belgrad'a muvasalatından bir kaç gün sonra orada ölmüştür (26 temmuz 1604).

LALA MEHMED PAŞA

Aslen Bosnalı ve Şahin-oğlu ailesindendir. Bu sebeple kendisini «Bosnalı Mehmed Paşa» şeklinde zikreden müverrihler olduğu gibi; Sokullu ile akrabalığı bulunan bu devlet adamını aynen onun gibi «Tavil» diye kaydeden müverrihler de vardır.

Padişahın lalalığında bulunması bakımından en fazla söylenen ünvanı «Lala» dır. Kendisi harem-i hassadan yetişmiş, saraydan çıktıktan sonra evvelâ büyük mirâhûr, onun arkasından da yeniçeri ağası olmuştur. Lala Mehmed'in kendisini iyice tanıtmaya başlaması ve bazı muvaffakiyetlerin âmili olarak dikkati çekmesi, yeniçeri ağalığı devrine rastlar. Sadrıâzamların emrinde sefere katılan ilk yeniçeri ağası budur. Eskiden beri devam eden usûl gereğince, yeniçeri ağaları padişah ile birlikte sefere katılır, padişah hükûmet merkezinde ise, onlar da padişahın bulunduğu yerde kalırken, 1594 de Lala Mehmed Ağanın Sadrıâzam Koca Sinan Paşa maiyetine memur edilmesiyle, artık yeniçeri ağalarının sadrıâzamla birlikte sefere çıkmaları usûl haline gelmiştir. Bir aralık yeniçeri ağalığından azledilen Lala Mehmed, uzun müddet mazûl kalmıyarak Karaman beylerbeyliğine tayin edilmiş, onun arkasından da Anadolu beylerbeyliğine yükseltilmiştir.

Üçüncü Mehmed'in Eğri seferinde,

→

→

kalenin kuşatılmaya başlanışının ferdası gününde orduya iltihak ile Eğri muhasarasında altıncı cephenin açılmasına âmil olmuştur. Bunu takiben yine padişahla birlikte bulunmuş ve Haçova meydan muharebesinde Anadolu beylerbeyi sıfatıyle sol cenahta muharebe etmiştir. Daha sonra kendisini Satırcı Mehmed Paşa ve Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın serdarlıkları sırasında mütemadiyen Avusturya cephesinde görmekteyiz. İbrahim Paşa'nın serdarlığı ve ondan sonraki devrede Osmanlı ordusunun kazandığı muvafakiyetlerde Lala Mehmed Paşa'nın mühim rol ve hissesi mevcuttur. İbrahim Paşa'nın 1601 temmuzunda Belgrad'da ölümü üzerine Avusturya ordusunun serdarlığına getirilen Lala Mehmed Paşa, Yavuz (Malkoç) Ali Paşa'nın 26 temmuz 1604 'te Belgrad'da ölümü üzerine sadrıâzam tayin edildiğinden, bu defaki serdarlığı mühr-ü humâyunla takviye görmüştür. Yavuz Ali Paşa'dan sonra sadrıâzam tayin edilişi, Sultan Ahmed'in en isabetli kararlarından dır. Daha önce de bir takım muvaffakiyetlerin âmili olan Lala Mehmed Paşa, bu defa, Peşte, Esztergom, Parkany, St. Thomas, Vişegrad'ın istirdadını temin suretiyle Avusturya harbinin en başarılı kumandanı halinde temayüz eylemiştir. Onun son muvafakiyetleri üzerindedir ki, Avusturyalılar suhe yanaşmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Zitvatorok muahedesinde Lala Mehmed Paşa'nın kurtardığı yerler Türklerde kalmıştır. Erdellilerin yola gelmelerinde mühim hizmeti görülen Lala Mehmed Paşa, Istvan Bocskay'a taç giydirmek suretiyle Erdellilerin itaatını son hal şekline bağlamıştır.

Etrafındaki bazı kimselerin telkinlerine kapılan Sultan Ahmed, Lala Mehmed Paşa'yı birdenbire Avusturya cephesinden çekip İran cephesine göndermek istemekle, daha önceki isabetli hareketini bir hayli zedelemiştir. Lala Mehmed Paşa, İran cephesine gönderilmek üzere İstanbul'a çağrıldığı zaman, Avusturya tarafında sulhu temin etmeden İran'a gitmesinin mahzurlarını padişaha anlatmak istemişse de, sözlerini dinletememiştir. Bundan mütevellit duyduğu derin üzüntü yüzünden kendisine nüzul isabet etmiş, bu hâli karşısında bile temaruz göstermekte itham edildiğinden daha fazla dayanamadığından vefat etmiştir. Kâtib Çelebi ve daha bazı müverrihler, onun, sadrıâzam olmak

→

→

isteyen Derviş Paşa tarafından Portekizli bir tabip vasıtasıyla zehirletildiğini rivayet ederler. Lâlâ Mehmed Paşa öldüğü zaman, onun vefatının devlet için bir kayıp olduğunu söyliyenlere karşı padişahın «kulum çoktur, Mehmed Paşa öldüyse onun yerine başka kulum geçer» şeklinde cevap vermesi, Sultan Ahmed'in vefasızlığını gösteren delillerdendir. Padişahın vefasızlığı bu kadarla da kalmamış, ölümü üzerine mevcut parasına ordu ihtiyacına sarfedilmek üzere vaziyet ettirip, karısına ve çocuklarına geriye kalan mallarını bıraktırmışsa da, yerine geçen ve padişahı fitlemek suretiyle onun ölümüne sebep olan Derviş Paşa bu malları da müsadere etmiştir.

Çok iyi bir asker ve muktedir bir idare adamı olan, vekarı ve etrafına telkin ettiği sevgi ile nazarı dikkati celbeden Lâlâ Mehmed Paşa tarihte iyi nam bırakmış Osmanlı vezirlerindendir. Kabri Eyub'da Sokullu türbesinin dışındaki mezarlıktadır.

DERVİŞ PAŞA

Aslen Bosnalıdır. Bostancı ocağından yetişmiş, Bostancıbaşı olmuş ve bu vazifedeyken padişah Birinci Ahmed'in itimadını kazanmıştır. Yaşının gençliğine rağmen, bu itimad sayesinde 1605 senesinde vezirlikle kaptanpaşa olmuştur. Osmanlı kaynakları tarafından muhteris ve çok insafsız olarak gösterilen Derviş Paşa, Lâlâ Mehmed Paşa'yı mevkiinden edebilmek için, onun aleyhinde padişah nezdinde türlü yalanlar söylemiş ve bu sayede kıymetli devlet adamının nüzul isabetiyle ölümüne sebep olmuştur. Bir rivayete göre göre de Lâlâ Mehmed Paşa'yı zehirletmiştir.

Lâlâ Mehmed Paşa ölünce derhal onun yerine konmuş ve sadaretinin ilk gününden itibaren etrafının gözünü yıldırmak için elinden geleni yapmıştır. Riyaset ettiği ilk divan toplantısında çavuş başıya: «Divan halkı beni sair sadrıâzamlara kıyas etmesinler, bir işi ertesi güne bırakanın başını keserim» diyen Derviş Paşa, aynı gün öğleden sonra eski bir beylerbeyinin boynunu vurdurdu. İhtiyar bir kimse olan bu eski beylerbeyi sadrıâzamı tebrike gelmişti. Divandan çıkan Derviş Paşa bu adamı yanına çağırıp: «senin oğlundan şikâyetler var demiş»; o da, bir yerde beylerbeylik yapan oğlu için «sultanım, onun

→

→

hakkından gelmek benim elimde değildir» cevabını vermiştir. Sadrıâzam ise derhal, «ben şimdilik senin hakkından gelirim» deyip zavallı suçsuz ihtiyarı öldürtüvermiştir.

Peçevi ve Naimâ'nın uzun boylu anlattığına göre, insafa sığmıyan sertliğiyle bir çok kimselerin canını yakan Derviş Paşa'nın etrafında çabucak geniş bir hasım kütlesi toplanıvermiştir. Muhtırasında diğer şahıslardan daha fazla yer tahsis ettiği Derviş Paşa için İngiliz elçisi Lello «bu adam, bu mevkide gördüklerimin en becerikliisiydi» diye Osmanlı kaynaklarının zıddına bir neticeye vardıktan sonra, öldürülmesi hâdisesine dair de tafsilâta girişmektedir. Lello, sefer masraflarına sarfedilmek üzere hoca sınıfı ile yahudilerin ellerinden mallarını almak istediği için bunların kendisine düşman olduklarını, onların da, kendisini hükümdar yapmak için tertipler hazırladığına dair padişahı kandırıp aleyhinde ölüm kararına varmasını temin ettiklerini söyler. Padişahın onu öldürmeye niyetlenmesini müteakip hiç bir şeyden habersiz olarak saraya geldiği zaman oniki acemioğlanının derhal üzerine hücum ettiğini, Derviş Paşa'nın onlara hançeri ile karşı geldiğini, bu manzaraya şahit olan padişahın o sırada:

— Bir kâfiri haklamaya yetmiyor musunuz!

Diye bağırdığını, bunu duyan Derviş Paşa'nın ise:

— Ah duygusuz, vefasız çocuk! yaşamaya lâyık değilsin sen!

Diye haykırdığını, padişahın da:

— Gebertin köpeği!

Diye tekrar seslendiğini, öldürülünce cesedinin caddeye kadar sürüklenerek bir müddet orada bırakıldığını ilâve eder.

KUYUCU MURAD PAŞA

Celâli isyanlarını bastırmaktaki faaliyetiyle tarihte yer etmiş olan Murad Paşa aslen bir Hırvat devşirmesi olup enderun dışı saray hizmetlerinde bulunmuş, sonra hükümet işlerinde vazife almıştır. Birinci Ahmed'in sadrıâzamları arasında uzun müddet çeşitli devlet hizmetlerinde bulunarak kademe kademe yükselenlere Murad Paşa ile Lâlâ Mehmed Paşa gösterilebilir. Murad Paşa'nın tecrübe devresi Mehmed Paşa'nınkinden de uzundur.

→

→

Yaşlılığı dolayısiyle «Koca» diye de anılan Murad Paşa'nın tarihte yer etmiş asıl unvanı «Kuyucu» dur. Celâlileri tenkil sırasında öldürdüğü kimseleri derin çukurlara doldurduğu için ona böyle bir unvan takılmıştır.

Kuyucu Murad Paşa uzun yıllar sancakbeyliği ve bilhassa beylerbeylik etmiştir. 1554 senesinde Mısır valisi Mahmud Paşa'nın yanında kethüda olarak gördüğümüz Murad Paşa, 1567 de Mısır'da sancak beyi tayin edilmiş, 1571 de Koca Sinan Paşa'nın Yemen harekâtında bulunmuş ve iki sene kadar Yemen beylerbeyliği etmiştir. Yemen'deki vazifesinden sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinde sancak beyi sıfatiyle çalışan Murad Paşa Diyarbekir ve Karaman'da beylerbeylik etmiş. 1585 yılında İranlılara karşı yapılan çarpışmalar esnasında atı sürçüp bir çukura düşmüş ve İranlılar da kendisini esir almıştır.

Esaretten dönüşünde Kıbrıs beylerbeyliğine tayin edilmek suretiyle devlet hizmetine dönen Murad Paşa uzun yıllar Macaristan cephesinde çalışmıştır. Haçova meydan muharebesinde Diyarbekir beylerbeyi olarak Cığala-zâde'nin emrindeki öncü kuvvetler arasında bulunmuşmuştur. Damad İbrahim Paşa serdar iken Avusturyalılarla sulh imkânlarını araştırmak istediği zaman sulh konuşmaları için Murad Paşa'yı vazifelendirmişti. İbrahim Paşa'nın ölümü ile sulh teşebbüsü yarım kalmışsa da Lala Mehmed Paşa'nın serdarlığı zamanında sulh işi ciddi şekilde tazelenince yine Murad Paşa bu hususta vazife almıştır. Zitvatorok muahedesini imzalayan heyet arasında Murad Paşa mevcut değilse de, muahedenin imzalanmasına yol açan müzakerelerde onun mühim hissesi mevcuttur. Muahedenin imzalanmasından bir ay kadar sonra Derviş Paşa idam edildiği cihetle, seyhülislâm Sunullah Efendi'nin tavsiyesi üzerine mühr-ü hümayun kendisine gönderilmiştir.

Murad Paşa'nın sadrıâzamlığı sırasında Macaristan tarafından sulh tesis edilmiş olduğundan, o, bütün dikkatini Anadolu'daki Celâliler üzerine çevirmiştir. Celâlilerin ortadan kaldırmada başvurduğu esas tedbir şiddet ve kurnazlıktan ibarettir. Mütemadi uğraşmaları sonunda Celâli isyanlarına nihayet vermeye muvaffak olmuştur. Fakat onun esir ettiği kimseleri mutlaka öldürmesi ve bu suretle on binlerce insanın canına kıy-

→

→

mış olması Anadolu Türklüğü için affedilemiyecek taraftır.

Kuyucu Murad Paşa'nın türbesi, sebili ve medresesi İstanbul'da Bayezid'den Şehzâde başına inerken Vezneciler ve caddenin solundadır.

NASUH PAŞA

Hammer'in «Arnavutlukta Gümülcine hıristiyanlarından birinin oğlu» diye tezatlı bir ifade ile tanıttığı Nasuh Paşa'nın asıl hakkında Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgi karışıkca ve kayıtsızdır. Gümülcine'de doğmuş olup Drama menşeli bulunduğu, Arnavut aslından geldiği, hattâ rivayet şeklinde bir Rum papazının oğlu olduğu gibi değişik kayıtlar görülür. En fazla kabul edilen kayıt onun Arnavut asıllı olduğuna dairdir.

Devşirme olarak saraya giren Nasuh Paşa zülüflü baltacılar ocağından yetişmiştir. Sarayda ayrıca Divan-ı humâyun çavuşluğu ve müteferrikalık etmiş, bir aralık Zile voyvodalığında bulunduktan sonra yine saray hizmetleri meyanında kapıcılar kethüdası ve küçük mîrahur olarak vazife görmüştür.

Nasuh Paşa'nın şöhret tesisine âmil olan ilk mühim vazifesi Halep beylerbeyliğidir. Bu vazifedeyken İran serdarı Cığala-zâde Sinan Paşa onun eyâletini Canbolad-oğlu'na tevcih etmiş. Nasuh Paşa da bu usulsüz tevcihe itirazda bulunmuşsa da sözünü dinletememiştir. Daha sonra Diyarbekir beylerbeyliğinde gördüğümüz Nasuh Paşa bu arada Kürt Şeref Han'a damad olmuş, onun Şeref Han'a bu şekildeki yakınlığından, Celâli isyanları arasında kürtlerin hükûmete bağlılık göstermesi ve itaatte bulunması cihetinden istifadeye çalışılmıştır.

Kuyucu Murad Paşa Celâliler üzerine serdar tayin edildiği zaman, yanına gelmesi için Nasuh Paşa'yı yanına çağırmış, o bu davete hayli gecikerek içabet etmiş, bu yüzden herkes serdarın kendisini idam edeceğini zannederken, Murad Paşa ona bir şey yapmamıştır. O sırada padişah tarafından tutulup korunan Nasuh Paşa için serdar Kuyucu Murad Paşa'nın «bu herif bir seci' ve namdar ve bahadırdır; devlete gerekli adamdır, bunu idam ve ifna devleti aliyyeye hizmet değildir» demesi meşhurdur.

Kuyucu Murad Paşa'nın ölümü üzerine sadrıâzamlığa getirilen Nasuh Paşa padişahın onüç yaşındaki kızı Ayşe Sul-

→

→

tanla nişanlanınca kendisini daha kuvvetli hisseder olmuştur. 1612 senesindeki Osmanlı - İran sulhü bunun sadrıâzamlığı zamanında imzalanmıştır.

Nasuh Paşa cesur, becerikli, zeki ve natık bir kimse ise de hiddetli ve garezkârdı. Bu yüzden etrafını çabuk kırmaktaydı. İşlerinde müstakil hareket etmek arzusu ile bazı kimseleri de mevkile inden edince aleyhindeki cereyanın kuvvetlenmesine yol açtı. O arada Kazakları Sinop akınını padişahtan gizlemesi, Birinci Ahmed'in hâdisenin aslını başkasından öğrenmesi, hakkında padişahın itimadının sarsılmasına sebep olmuştur. İşte bu arada düşmanları, Nasuh Paşa'nın hükümdarlık tahtında gözü bulunduğuna dair dedikodu çıkarmaları padişaha daha fazla tesir etmiştir. Aleyhinde böyle bir hava mevcutken Nasuh Paşa'nın bir gün padişaha:

— Ya ben ne dersem amel edip hayırhahlığıma itimad ile dediğimi yaparsınız, veyahut da bana sadaret lâzım değil; mührü başka kulunuza verirsiniz; aksi takdirde kendimi zehirlerim!

Deyince, Sultan Ahmed gazaba gelmiş, evvelce bir hayli tuttuğu bu adama:

— Hay bre hain senin için Murad Paşa lalamı zehir verip öldürdü dedikleri gerçektir, demek şimdi!

Bu sert sözlere muhatap oluşunu takip eden ilk cuma günü hastalığını bahane ederek padişahın yanında camiye çıkmamıştı. Nasuh Paşa sarayındayken yanına yüz bostancı neferi alan bostancıbaşı, Ohrili Hüseyin Ağa hatırını sormak bahanesi ile içeri girip padişahtan aldığı emir gereğince onu boğmuştur (17 ekim 1614).

Böylece hayatı sona eren Nasuh Paşa'nın Diyarbekir valiliği sırasında bir çok kimsenin hayatına kıydığına, sadrıâzamlığı zamanında da devlet memuriyetlerinde sık ve son olarak nişancılığa yükselip bilahara idam ettirdiği Hızır Efendi'ye reva gördüğü acı netice karşısında teessüf edenlere: «Ben onu dünyanın cefasından kurtardım, cennete koydum; benden asla intikam almak istemiyecektir» dediği söylenir.

ÖKÜZ MEHMED PAŞA

Birinci Ahmed zamanında bir, İkinci Osman zamanında da bir defa olmak üzere iki kere sadaret makamını işgal etmiş olan Mehmed Paşa aslen Türktür.

→

İstanbul'un Karagümrük semtinde Kara Hüseyin veya Kara Hasan adındaki bir öküz nalbandının oğludur. Kendisine «Öküz Mehmed Paşa» denmesi de bundan kinayedir.

Aslen Türk olmasına rağmen bir yolunu bularak enderuna dahil olmuş ve orada yetişmiştir. Çeşitli saray hizmetlerinde bulunan Mehmed Ağa'nın son saray hizmeti silâhdarlıktır. 1607 nisanında vezirlikle Mısır valiliği verildiğinden deniz yoluyle İskenderiye'ye gitmiştir.

Mehmed Paşa'nın Mısır valiliği muvaffakiyetle geçti. Halkın ezilmesine sebep olan «Keşufiye» denilen parayı almadığı gibi, askerlerin aldıkları «külfe» ve «talbe» denilen vergileri de kaldırdı. Onun valiliğine kadar, Mısır'da sancak beyi durumunda olan kesşaflar yeni gelen vâlilere on bin, yirmi bin, en çok kırk bin altın vermek suretiyle mevkilerinde kalırlardı. Keşufiye denilen ve ödenmesi usul haline gelen bu parayı kaşifler, maltahsil memurlarından fazlasiyle alır ve üstünü kendilerine alıkoyarlardı. Tabiî bundan da neticede halk ezilirdi. Ayrıca kesşafların maiyetindeki askerler de kendileri için halktan külfe ve talbe adı altında vergi toplarlardı. Halkın daha fazla ezilmesine sebep olan bu vergiyi Mehmed Paşa kaldırınca Mısır'daki askerlerin bir kısmı isyan edip verginin ipkasını istemişlerdir. Bunlara ve işbirlikçilerine karşı şiddetli davranan Mehmed Paşa isyan eden askerin bir kısmını öldürtüp bir kısmını da sürgün ettirdiği için kendisine «Kulkıran» lakabı takılmıştır.

Mısır'da kaldığı dört buçuk sene zarfında parayı da ıslah edip hazine gelirini artıran Mehmed Paşa bir takım imar hareketlerinde de bulunmuştur.

Mehmed Paşa Mısır'dan İstanbul'a dönünce Birinci Ahmed'in kızı Gevherhan Sultan ile evlendiğinden (1612) hanedana damad olmuş ve ayni sene içinde Halil Paşa'nın yerine kapta-ı deryalığa getirilmiştir. Kaptan-ı deryalığı muvaffakiyetli geçmiyen Mehmed Paşa 1616 kasımında sadrıâzam tayin edilip bu makamda 25 ay kalmıştır. İkinci sadareti 1619 senesine rastlamakta olup bir seneye yakın sürmüştür.

Öküz Mehmed Paşa en son vazifesi olan Halep valiliği sırasında orada ölmüş ve Şeyh Bekir zaviyesindeki türbesine defnedilmiştir. Doğru, cömert, haksinas

→

tar tecavüzlerinin durdurulması olduğu halde, bu husus kâğıt üzerinde kalmıştır. Zira 1609 senesinde İstanbul'a gelen bir Leh elçisinin Tatar akınlarından şikâyet ettiği görülmektedir. Buna mukabil, Lehlilerin himaye ettiği Kazak akınları da sona ermiş değildir. Ayrıca Lehliler, Eflak ve Boğdan'ın iç işlerine karışmaktan da tam mânasiyle vazgeçmemişlerdir.

Lehlilerin, Eflak ve Boğdan işlerine müdahaleleri, 1593-1606 Osmanlı - Avusturya harbi esnasında, bu memleket voyvodalarının padişaha karşı cephe alışlarının yarattığı vaziyet üzerine vuku bulmuştu. Kısa bir zaman için olsa da, Romanya tarihinde ilk defa Eflak, Erdel ve Boğdan'ı bir hâkimiyet altında toplamış olan Eflak voyvodası Mihai 1601 de ölünce, Boğdan'da Yeremiya Movila (1595-1606) voyvoda olmuştu. Mihai'nin Boğdan'ı zaptından önce oranın voyvodası olan Yeremiya Movila, Mihai'nin Boğdan'ı ele geçirmesi üzerine Lehistan'a kaçmış, o ölünce de Lehlilerin yardımı ile eski mevkiini elde etmişti. Yeremiya Movila'yı oğlu Simeon Movila (1606 - 1608), onu da Kostantin Movila (1608 - 1611) takip eylemiştir.

Eflak'ta ise, Mihai'nin ölümünden sonra voyvoda olmak istiyenlerden Radu Şerban Türk düşmanlığı ile nazarı dikkati celbeden bir kimseydi. Voyvodalık mücadelesinde bir aralık muvaffakiyet temin ederek isteğine nail olduysa da, Türk ve Tatar kuvvetleri Eflak'a girip Radu Mihne'yi Bükreş'e yerleştirince Radu Şerban Lehistan'a kaçmıştı (1611). Radu Şerban ile Eflak'ta Osmanlı hâkimiyeti yeniden tazelenirken, Türk düşmanı bir adamın sağ kalmasını devlet elbette istemezdi. Zâten böyle bir kimseyi Lehlilerin himaye etmesi de hoş bir şey değildi. Onun için Lehlilerle olan dostane münasebetler zedelenmeye yüz tuttu. Bu arada Leh kıralına bir mektup yazılarak Radu Şerban'ın başı ile hazinelerinin gönderilmesi, aksi takdirde Kırım Tatarlarının Lehistan'ı vuracakları bildirildi.

Eflak'ta durum böyleyken Osmanlı hükûmetinin azlettiği Boğdan voyvodası Kostantin Movila da Lehistan'a kaçtı. Kostantin Movila Lehistan'a kaçarken idamına memur iki kapıcıbaşıyı da cebren beraberinde götürdüğünden Osmanlı hükûmeti buna mukabele olmak üzere, kapıcıbaşıların iadesine kadar İstanbul'daki Leh elçisi Samuel Targovski'yi hapsetti. Kostantin Movila' kayın pederinin bulunduğu Lehistan'a kaçarken, Boğdan prenslerinin Yaş şehrindeki saraylarının banisi olan İstefan Tomşa (Etyen Tomza) Boğdan voyvodalığına getirilmişti.

İstefan Tomşa voyvoda olduğu zaman da Boğdan'da sükûnet teessüs etmedi. Eski Boğdan voyvodalarından Yeremiya Movila'nın zevcesi olan ve Lehistan'da geniş arazisi bulunan Domine, Tomşa'ya karşı mücadeleye girişti.

→

ve cesur olarak tanınan ve bilhassa Mısır'daki icraatı ile iyi bir nam bırakan Öküz Mehmed Paşa mevlevî tarikatine mensuptu. Mısır'daki imar hareketlerinden başka Mekke ve Şam yollarında su temini ve kale inşaatı gibi yine imarla ilgili faaliyetleri de vardır. Doğduğu semt olan Karagümrük'te cami, çeşme ve mektep; Ulukışla'da cami, mektep, medrese, köprü ve çeşme; Sakız'da cami yaptırmıştır. Öküz Mehmed Paşa'nın ahfadı zamanımızda da devam etmektedir.

HALİL PAŞA

Birinci Ahmed'in son sadrıâzamı olan Halil Paşa, araya fasıla girmeden, Birinci Mustafa ve İkinci Osman zamanında da sadrıâzamlık etmiş olduğu cihetle bundan sonraki sadrıâzamlar ilâvesinde verilecektir.

→

Bibliyografya: Naimâ; Tarih, C. I ve II. Selânikî Mustafa; Tarih. Mehmed Süreyya; Sicill-i Osmanî. Peçevî İbrahim; Tarih. Osman-zâde Taib; Hadikat-ül vüzera. Kâtib Çelebi; Fezleke. Safî; Zübdet-üt - tevarih. Hasan Bey-zâde; Tevarih-i âl-i Osman. Solak-zâde; Tarih. Hammer (M. Atâ); Devlet-i Osmaniye tarihi C: VII ve VIII. Alî; Künh-ül-ahbar. Hüseyin Ayvansarayî; Hadikat-ül-cevami. Orhan Burian; Babıâli nezdinde üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası. Atayî; Sakayık zeyli. Kâtib Çelebi; Tuhfet-ül kibar fi esfar-ül bihar. İbrahim Hilmi Tanışık: İstanbul çeşmeleri.

Yeremiya Movila'nın dul zevcesi Domine'nin üç oğlu bir kızı vardı. Bu kız, Özi kazakları hatmanının oğlu Samuel Koreki (Korski) nin zevcesi idi. Domine, oğullarından Topal Kostantin'i voyvoda yapturmak için mücadeleye atılırken asıl kuvvetini damadı Kazak Koreki'den alıyordu. Nitekim 20 bin Rus, 20 bin de Leh kazağından müteşekkil (Naimâ C: 2, S: 149) 40 bin kişilik bir ordu ile Boğdan'a girdiği zaman Silistre mutasarrıfı Sarhoş İbrahim Paşa ile Bender ve Akkerman askerini bozmuş, Stefan Tomşa memleketten kaçmak zorunda kalmış ve Topal Kostantin voyvodalık makamına geçirilmişti.

İskender Paşa'nın Kazaklara karşı harekâtı

Boğdan'da bu hâdiseler cereyan ederken, imparatorluk sınırları dahilinde huzurun muhtel olduğu yer sadece burası değildi. Doğu sınırlarında da huzur bozulmuştu. Bir seneye yakın zamandan beri. Osmanlı devletini epeyce meşgul edecek olan yeni bir İran harbi başlamıştı. Sadrıâzam Öküz (Kara) Mehmed Paşa İran üzerine yürümek gayesiyle 22 mayıs 1615 te Üsküdar'dan hareket etmiş, fakat bir çarpışma yapılmadan ordu birlikleri 1615-1616 kışını Maraş, Malatya, Sivas ve Karaman'da geçirmişti. Öküz Mehmed Paşa İran seferi ile meşgulken, İstanbul'da evvelâ Gürcü Mehmed Paşa, onu takiben de vezir Ekmekci - zâde sadaret kaymakamlığında bulunmuştu.

İşte, Gürcü Mehmed, Paşa'nın sadaret kaymakamlığı sırasında Koreki (Korezky, Korski) nin Boğdan'a hücumu vukubulmuştu. Gürcü Mehmed Paşa, meseleyi Divan-ı hümâyunda müzakere ederek, Eğri beylerbeyliğinden mazûl olup o sırada İstanbul'da bulunan İskender Paşa'ya Bosna eyâletini tevcih ile Boğdan'a yürümeye memur etti.

İskender Paşa Bosna, Sirem, Semendre, Alacahisar, Velçitrin (Vucitrin) ve Silistre askerini alarak Boğdan'a yürüdü. Önüne çıkan kuvvetleri yenip Yeremia Movila (Jérémie Mogila) nın dul zevcesi Domine ile iki oğlunu ve damadı Koreki'yi esir edip (Nisan 1510), yakalayıp zincire vurduğu beş yüz Kazak

Sultan Birinci Ahmed
«Le Thèatre D'Honneur de Plusieurs Princes Anciens et Modernes» isimli on yedinci yüzyıl başına ait bir eserden

tüfenkendazı ile birlikte İstanbul'a yolladı. İskender Paşa'nın bu galibiyeti üzerine Istefan Tomşa yine voyvodalık makamına nail oldu.

Koreki mağlûp olduğu sırada esir düşenlere güzelliğiyle meşhur karısı da dahildi. Lâkin Tatarlar bu kadını alıkoyup saklıyarak bir müddet teslim etmediler. Nihayet 30 bin kuruş fidye-i necat verileceğinin ilânı üzerine kadın meydana çıkarıldığı zaman hamile olduğu görüldü. Biraz sonra ikiz olarak iki kız çocuğu dünyaya getiren bu kadın için Peçevî (C: 2, S: 347), halkın «yazık ki oğlan doğurmadı. Tatar neslinden bahadır ve yiğit olurlardı» diye gülüşüp alay ettiklerini kaydeder.

Osmanlı — Lehistan sulhü

İskender Paşa, Koreki'yi mağlûp ve esir etmekle beraber ertesi sene Kazaklar üzerine bir defa daha gönderildi. İskender Paşa böyle bir iş ile tavzif edilirken, Leh elçisine, İskender Paşa'nın Osmanlı hududunu ve Karadeniz kıyılarını iz'actan geri kalmayan kazaklar üzerine sevkedildiğine ve Lehistan'ın hedef tutulmadığına dair teminat verildi.

Bu tecavüzleri yapanlar, esas itiba-

Sultan Ahmed cami'i

riyle, Leh tebaası olan Özi kazakları ise de, aralarında Rus tebaası olanlar da mevcuttu. Nitekim Rus tebaası olan Azof kazakları Karadeniz'de bir kaç Türk gemisi zaptetmişti. Vaziyet böyleyken bir Rus elçisi İstanbul'a geldi. Samur kürklerden, dört doğan ve altmış adet büyük balıkdişinden ibaret hediyeler getiren (Hammer C: 8, S: 161) Rus elçisi (ağustos 1616), Tatarların hücumlarından şikâyet etmekteydi. Velhasıl, daha yukarlarda da söylendiği veçhile, elçilere verilen teminata ve hattâ imzalanan muahedelere rağmen, ne tatarların, ne de Kazakların akınları durmuş değildi. Binaenaleyh, İskender Paşa 1617 de ikinci defa Boğdan'a sevkedilirken mütecaviz durumunda olmayıp, Kazak tecavüzlerinin arkasını kesmekle vazifeli bir kimse durumundaydı.

Bosna beylerbeyi İskender Paşa, yanına Erdel kıralı ile Eflak ve Boğdan voyvodalarını da alarak, Boğdan'ın hudut mıntıkasında Dniestr nehri kenarında Budile adındaki palankaya kadar ilerledi. Osmanlı kuvvetlerinin hududa dayanması üzerine Kazakları himaye eden Leh kıralı da başkumandanı Stanislas Zülkiyevski'yi bunlara karşı çıkardı. Feridun Bey münşeatında «İstanislav Jilkovski», Naimâ ve Kâtib Çelebi de «İstanislas Selkoş» şeklinde kaydedilen Leh başkumandanı Osmanlı ordusunun karşısına geldi. İki taraf arasında muharebe olacağı sırada karşılıklı şekilde elçiler gidip geldi ve Dniestr nehri üzerindeki Bussa (veya Bosa) da bir muahede imzalandı (27 eylûl 1617). Bu muahedeye göre:

1 — Kazaklar, Dniestr nehrinden beri tarafa geçmiyecek ve Karadeniz'e inmiyecekler.

2 — Osmanlı hâkimiyetinde olan Eflak, Boğdan ve Erdel'e taarruz ve işlerine müdahalede bulunmıyacaklar.

3 — Buna mukabil Kırım askerleri de Lehistan arazisine akın etmiyecektir.

4 — Lehistan kırallığı Kırım hanlığına ötedenberi vermekte olduğu vergiyi ödemekte devam edecektir.

Bu muahede birisi Türkçe diğeri Lehçe olmak üzere iki nüsha yazıldı. Mezkûr nüshaların tasdikini müteakip İskender Paşa avdet eyledi.

SULTAN AHMED'İN ŞAHSİYETİ VE ÖLÜMÜ

Birinci Sultan Ahmed, çeşitli müşküllerin mevcut olduğu bir devirde padişahlık etti. Ondört yaşında tahta geçip, on dört sene saltanat süren Sultan Ahmed'in, padişahlığının ilk yıllarında, yaşı icabı, etrafının tesirinde kalması hemen hemen tabi'i idi. Bu sırada onu tesir altında bırakanların en başında hoca-i Sultanî Mustafa Efendi geliyordu. Maamafih, gençliğine rağmen, icraatında azimkârlık alâmetleri, etrafının sözlerine mukavemet hareketleri de göze çarpar. Derviş Paşa ve Nasuh Paşa'yı öldürtmesi, bunların idamları esnasında asabiyet ve hıncını açıkca belli etmesi, mizacının sertliğine delildir.

Naimâ tarihinde (C: 1, S: 447) anlatılan bir hâdise; Sultan Ahmed'in, daha saltanatının başlarındayken bile servet biriktirme arzusuna, bir bakıma da muktesitliğine misal diye zikredilebilir. Bu hâdiseye göre: Sultan Ahmed, 1606 yılında vezirler, sadaret kaymakamı, padişah hocası, kazaskerler ve şeyhülislâmın huzuru ile bir meclis-i meşveret toplıyarak İran harbi işini müzakere etmiştir. Bu müzakerede askere verilecek zahire için para meselesi de mevzuubahis olmuş ve hazinede para olmadığı anlaşılınca, şeyhülislâm Su'nullah Efendi, padişaha:

— Mısır hazinesinden bir miktar ih-

sarı buyrulsa olmaz mı?

Diye bir sual ortaya atınca:

— Mısır hazinesi bizim cep harçlığımızdır. Ondan nice verilir!

Sözleriyle müftinin ricasını önlemek istemiştir. Fakat buna rağmen ayni nokta üzerinde duran Su'nullah Efendi:

— Merhum Sultan Süleyman Han Hazretleri Sigetvar'a gittiklerinde saray-ı âmirede ne kadar altun ve gümüş avani var ise darphaneye verüp kestirdiler ve mühimmata sarfettiler.

Derken padişah onun sözünü keserek:

— Efendi sen benim sözümü anlamıyorsun. Zaman zamana uymaz. O! zamanın muktezası o! imiş, o! vaktin halini bu zamanda niçin irad edersin?

Demiş ve padişahlara ait olan Mısır hazinesinden para verilmesine razı olmamıştır.

Sultan Ahmed'in, devlet adamı seçmekte epeyce isabetli davrandığı görülmektedir. Lala Mehmed ve Kuyucu Murad Paşa'ları sadrıâzamlığa getirmesi, defterdar Ekmekci-zâde'yi bir müddet için koruması, bu tarafına misal diye gösterilebilir. Vezirlerinin muvaffakiyetleri esnasında onlara fevkalâde iltifat eden Birinci Ahmed'in göze batan hususiyetlerinden biri de vefasızlığıdır. Avrupa cephesinde devletin yüzünü güldürmüş olan Lala Mehmed Paşa'ya en sonunda reva gördüğü muamele, bu tarafının en açık misalidir.

O devirde ehliyetli bir defterdar olarak tanınan Ekmekci-zâde Ahmed Paşa'yı, bir müddet için koruyan Sultan Ahmed ,onu öldürmeye çalışan Sadrıâzam Kuyucu Murad Paşa'ya böyle bir

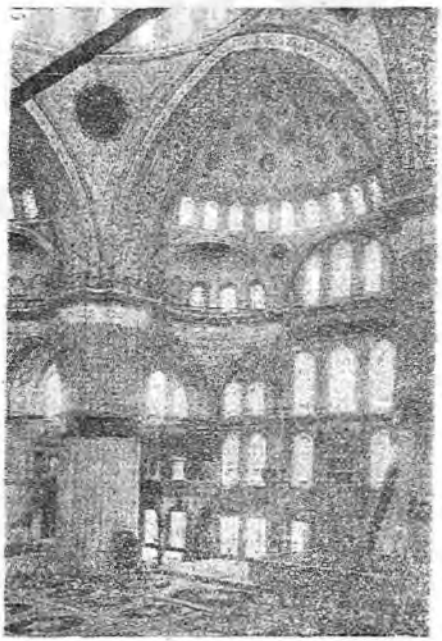

Cami'in içten görünüşü

Birinci Ahmed (1603 - 1617) zamanındaki hükümdarlar

(İlâve : 115)

★

Avusturya: İkinci Rudolf → — 1612, Mathias 1612 - 1619.

Lehistan: Üçüncü Zigismund (Vasa) → — →.

İsveç: Dokuzuncu Şarl → — 1611, Güstav Adolf 1611 — →.

Fransa: Dördüncü Henri → — 1610, Onüçüncü Louis 1610 — →.

İngiltere: Birinci Jak 1603 — →.

İspanya: Üçüncü Filip → — →.

Portekiz: İkinci Filip → — →.

Rusya: Boris Godunov → — 1605. →

İkinci Fedor 1605, Dimitri (sahte) 1605 - 1606. Dördüncü Vasili 1606 - 1610. Vladislav 1610 - 1613 (Leh kralı Zigismund'un oğludur. Tahta geçirilmisse de fiilen hakimiyet sürememiştir). Mihail Romanov 1613 — →.

Papalar: Sekizinci Kleman → — 1605, Onbirinci Leon 1605, Beşinci Pol 1605 — →.

İran: Birinci Abbas → — →.

Özbek hanlığı: Baki Mehmed → — 1605, Veli Mehmed 1605-1611, İmam Kulu-Bahadır Mehmed 1611 — →.

harekette bulunmaması için ricada bile bulunmuştur. Naimâ (C: 2, S: 74) bu rica sahnesini şöyle anlatmaktadır:

«Hünkâr serdarı davet etti. Murad Paşa dahi Üsküdar bağçesine varup, huzur-u hümâyunda yer öptü. Sultan Ahmed Han kerim-ül-nefs padişah idi.

— Hoş geldin, baba Lalam!

Dedi. Tekrar Murad Paşa yer öptü, badehu padişah:

— Benim baba lalacığım sen pirî fanisin, ayağ üzre durma, otur.

Dedi. Murad Paşa:

— Padişahım usul değildir, kul olan haddin bilmek gerektir.

Deyincek:

— Berhüdar ol, ama senden bir niyazım vardır.

Buyurdu. Paşa tekrar yer öpüp:

— Padişahlar kulundan rica etmek olur mu? Ferman sizindir, buyurun, deyincek:

— Ricam budur ki Ahmed Paşa'yı bana bağışlayasın, katlinden feragat idesin.

Dedikte, Murad Paşa niylesün nâçar:

— Emir padişahımındır, dedi.

— Yarın sana varsın, ama zinhar hata eriştirmiyesin, âsitanemde defterdar olsun».

Kendisinden küçük olan kardeşi Mustafa'ya dokunmamak suretiyle, Osmanlı tarihinde kardeş katli hâdiselerini önleyici ilk tedbire tevessül ve saltanatta «amudî sistem» yerine «ekberiyet sistemi» ne gidilmesine âmil olan Sultan Ahmed, bu bakımdan insaflı bir şahsiyet tesiri bırakırsa da, Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da onbinlerce insanı insafsızca öldürmesine ses çıkarmaması onun lehinde kaydedilecek bir not değildir.

Sultan Ahmed, ecdadının sefere gitme âdetini tatbik etmemekle beraber oldukça hareketli bir kimseydi. Bir defa Bursa, bir kaç defa Edirne ve bir defa da Gelibolu'ya gitmişti. Avı ve cirit oyununu severdi. Gelibolu seyahati sırasında bizzat kendisi de cirit oyununa iştirak etmişti. Dindar olup, hayır ve hasenatı severdi. İstanbul'da Mimar Mehmed Ağaya inşa ettirdiği Türk mimarisinin pırlantalarından olan meşhur camiinden başka hayratı da olup Kâbe ile Revza-i Mutahhara'yı da tamir ve tezyin ettirmiştir. Ölümünden bir sene önce inşaatı bitmiş olan muhteşem camiinde mevlüt okutturması, sarayda emanat-ı mubarekeyi teşhiri ve yine sarayda her cuma gecesi Kur'anı kerim hatmettirmesi, memlekette şarap içilmesini menetmesi, dinî fikir ve hissiyatının kuvvetliliğini gösteren hareketleridir.

Kuyucu Murad Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında, kendisine verilen emirle, Aynî Ali Efendi tarafından «Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i divan» isimli eser yazılmıştır. Devletin gelir ve giderlerini, askerî ve mülkî teşkilâtını gösteren bu eser, bünyesi itibariyle bir kanunname mahiyetini haizdir.

Bir çok selefi gibi şair olan bu padişah, Ahmed adı ve «Bahti» mahlası ile bazı şiirler yazmıştır.

Yirmi gün kadar süren bir hastalığı müteakip 21/22 kasım 1617 gecesi ölen Sultan Ahmed, o sırada 28 yaşında olup hayata pek genç yaşta veda eden padişahlardandır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDURRAHMAN ŞEREF: Özdemiroğlu Osman Paşa, Tarihi Osmani Encümeni mecmuası, sene 5.

ABDURRAHMAN ŞEREF: Sokullu Mehmed Paşanın evâil-i ahvâli ve ailesi hakkında bazı malumat, Tarihi Osmani Encümeni mecmuası, sene 5.

ABDÜLHAK ADNAN ADIVAR: Osmanlı Türklerinde ilim. İstanbul 1943.

ABDURRAHMAN HİBRİ: Defter-i ahbar, Üniversite kütüphanesi No: 2631.

ABDURRAHMAN PAŞA (TEVKİİ): Kanunnamei Âli Osman, Türk Hukuk Tarihi mecmuası, Ankara 1935.

ABDÜLKADİR EFENDİ (TOPÇULAR KÂTİBİ): Tarihi Âl-i Osman, Esat Efendi kütüphanesi No: 2151.

A. COUR: L'établissement des dynasties de chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la regence d'Alger (1509-1830), Paris 1904.

A. de CASTRIES: Les sources inédites de l'histoire du Maroc de 1530-1645, Paris 1905-1927.

AHMED REFİK: Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabatı, Tarihi Osmani mecmuası sene 6.

AHMED REFİK: Osmanlı devrinde Türkiye madenleri, İstanbul 1931.

AHMED REFİK: Hicrî onbirinci asırda İstanbul hayatı, İstanbul 1931.

AHMED REFİK: Onaltıncı asırda İstanbul hayatı, İstanbul 1935.

AHMED DEDE (MÜNECCİMBAŞI): Câmi.üd-düvel, Bayezid umumi kütüphanesi No: 5019 (Nedim tarafından «Sahaif.ül-Ahbar» adı ile tercümesi matbudur, İstanbul 1285).

AHMED RESMİ: Sefinetür-rüesa, İstanbul 1269.

A. DE LA JONQUIÈRE: Histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1897.

ÂLİ: Künh.ül-ahbar, (gayri matbu nüsha), Hamidiye kütüphanesi No: 914.

Âli: Menakıb-ı hünerveran, Türk Tarih Encümeni neşriyatı, İstanbul 1926.

ÂLİ: Nusretnâme, Nuruosmaniye kütüphanesi No: 4350.

ÂLİ: Tarih-i Üngürüs, Topkapı sarayı Revan köşkü kütüphanesi No: 1302.

ALİ KEMALİ AKSÜT: Koçu Bey risalesi, İstanbul 1938.

ARŞİV KILAVUZU: I ve II. ciltler, İstanbul 1938 ve 1940.

ASAFİ (DAL MEHMED): Kitab-ı şecaatname, Üniversite kütüphanesi No: 6043.

A. SPULER: Europaiche Diplomaten in Kostantinopel 1936.

ATÂ: Enderun Tarihi, İstanbul.

AYNİ ALİ EFENDİ: Kavanin-i Âl-i Osman der hulasa-i mezamin-i defter-i divan, İstanbul 1280.

AYVANSARAYİ (HAFIZ HÜSEYİN): Hadikat-ül Cevami, İstanbul 1281.

AKDES NİMET KURAT: Türk-İngiliz münasebetlerine kısa bir bakış, Ankara Dil ve Tarih-Coğ. fakültesi mecmuası, Ankara 1952.

AZİZ SAMİH: Şimali Afrikada Türkler, İstanbul 1934.

BORİS CHRISTOFF NEDKOFF (Çeviren. Şinasi Altundağ): Osmanlı imparatorluğunda cizye, Belleten Sayı: 32.

BROSSET: Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au dixneuvième siècle, Pétersbourg 1849-1858.

BURSALI TAHİR: Osmanlı müellifleri, İstanbul 1333-1342.

CAVİD BAYSUN: Reis-ül-küttab Küçük Hasan Bey, Tarih dergisi 3-4 İstanbul 1952.

CEMALEDDİN: Ayine-i zürefa, İstanbul.

CEMALEDDİN: Osmanlı tarih ve müverrihleri, İstanbul 1314.

CEVRİ ÇELEBİ: Tarih, İstanbul 1297.

CH. DE COECKELBERGHE DE DUTZELE: Histoire de l'Empire d'Autriche, Wienne 1847-1851.

E. LAVİSSE ve A. RAMBAUD: Histoire générale, Paris 1895.

EREMYA ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN: İstanbul tarihi, İstanbul 1952.

FERAİZİ-ZÂDE MEHMED SAİD: Gülşen-i maarif, İstanbul.

FERİDUN BEY: Münşeat-us-selâtin, İstanbul, 1274.

FAİK REŞAD: Eslâf, İstanbul 1312.

G. NORADOUNGHİAN: Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman, Paris 1897.

HALİL İNALCIK: Osmanlı - Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü, Belleten sayı: 46.

HASAN ÇELEBİ: Kınalızâde tezkiresi, Nuruosmaniye kütüphanesi no. 3716.

HACI ABDÜLGAFFAR: Ümdetüt-tevarih, İstantanbul 1342.

HAMİT DERELİ: Kraliçe Elizabeth devrinde Türkler ve İngilizler, İstanbul 1951.

HARİMİ ÇAVUŞ: Kitab-ı gencine-i fetih-i Gence, Üniversite kütüphanesi no. 2372.

Histoire des Roumains de Transilvanie et de Hongrie, Bucuresti 1940.

HARİMİ ÇAVUŞ: Zafernâme-i Hazret-i Sultan Murad Han, Üniversite kütüphanesi no. 2372.

HASAN BEY-ZÂDE: Tarih, Nuruosmaniye kütüphanesi no: 3106.

İBRAHİM BİLMİ TANIŞIK: İstanbul çeşmeleri, I ve II. ciltler, İstanbul 1943 ve 1945.

İSMAİL HAMİ DANİŞMEND: Osmanlı tarihi kronolojisi, C. 3, İstanbul 1950.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara 1948.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara 1945.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: Kapıkulu ocakları, Ankara 1943.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı tarihi, C: III ve III/2. Ankara 1951.

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ: Erdel, Eflâk, Boğdan maddeleri.

KARAÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ: Ravzatülebrar. Bulak 1248.

KÂTİB ÇELEBİ: Tuhfet-ül-kibar fi esfar -ül-bihar. İstanbul 1329.

KÂTİB ÇELEBİ: Düstur-ül-amel li ıslah'il halel, İstanbul 1280.

KİSBİ MUSTAFA: Tarih-i İbret-numayı-devlet, Millet kütüphanesi No. 484.

L. FEKETE: Osmanlı Türkleri ve Macarlar, Belleten sayı: 52.

MARSIGLI, CONTE DE (Nazmi tercümesi): Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitatı zamanına kadar askeri vaziyeti, Ankara 1934.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA: Osmanlı teşkilâtı ve kıyafet-i askeriyesi, İstanbul 1325.

MEHMED HALİFE (Silâhdar - Fındıklılı): Silâhdar tarihi, İstanbul 1928.

MEHMED ATÂ: Enderun tarihi. İstanbul 1291-1292.

MARQUIS DE NOAILLES: Henri Valois et la Pologne en 1572, Paris 1828.

MEHMED BİN MEHMED: Nuhbet-üt-tevarih vel-ahbar, İstanbul 1276.

MEHMED HAFİD (neşreden İsmet Parmaksızoğlu): Sefinet-ül-vüzera, İstanbul 1952.

M. BELİN (M. Ziya tercümesi): Türkiye iktisadî tarihi. İstanbul 1931.

MUSTAFA AKDAĞ: Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti, Belleten sayı: 51 ve 55.

MUSTAFA SAFİ: Zübdet-üt-tevarih. Veliyyüddin Efendi kütüphanesi no: 2428.

MUSTAFA SAKİB: Sefine-i mevleviye, İstanbul 1283.

M. TAYYİB GÖKBİLGİN: Kara Üveys Paşanın Budin Beylerbeyliği, Tarih dergisi 3-4, İstanbul 1952.

MOURADGEA d'OHSSON: Tableau Generale de l'Empire Ottoman, Paris 1788-1824.

M. TAYYİB GÖKBİLGİN: XVII. asır başlarında Erdel hâdiseleri ve Bethlen Gabor'un beyliğe intihabı. Tarih dergisi no: 1, İstanbul 1949.

MÜCELLÂ EFENDİ: Eğri seferi menzilname-si, Pertevniyal kütüphanesi no: 759.

MÜSTAKİM-ZÂDE SADEDDİN: Tuhfet-ül-hattatin, İstanbul 1928.

NAİMA: Tarih (Ravzat-ül Hüseyn fi hulâsati ahbar il-hafikıyn), İstanbul 1280.

NEV'İZÂDE ATÂİ: Zeyl-i sakayık, İstanbul 1268.

NAZMİ-ZÂDE MURTAZA: Gülşen-i Hulefa, İstanbul 1143.

N. İORGA: Histoire des Roumaines, Bucarest 1940.

ORHAN BURİAN: Babıâli nezdinde üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası. Ankara 1952.

OSMAN-ZÂDE TAİB: Hadikat-ül-vüzera, İstanbul 1271.

OSMAN NURİ PEREMECİ: Edirne tarihi. İstanbul 1940.

ÖMER L. BARKAN: Malikâne-divanî sistemi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası C: II. İstanbul 1939.

PEÇEVİ: Tarih, İstanbul 1283.

RAŞİD PAŞA: Tarih-i Yemen ve San'a, İstanbul 1291.

RAŞİD: Tarih-i Raşid. İstanbul 1282.

RİYAZİ: Suara tezkiresi, Nuruosmaniye kütüphanesi no: 3224.

RICUAT: Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman (Briot tarafından fransızcaya tercümesi), Paris 1670.

RIZA: Suara tezkeresi, İstanbul 1316.

SÜHEYL ÜNVER: Ressam Levni hayatı ve eserleri. İstanbul 1949.

RİFAT EFENDİ (Topal Ahmed): Devhat-ül-meşayih, İstanbul.

SAİNT-PRİEST: Memoires sur l'ambassade de France en Turquie. Paris 1877.

SAGREDO: Histoire de l'Empire Ottoman, Amsterdam 1742.

SARI ABDULLAH EFENDİ: Düstur-ülinşa' Üniversite kütüphanesi Türkçe yazmalar kısmı no: 3110.

S. TAKATS (çeviren Sadrettin Karatay): Macaristan Türk âleminden çizgiler. Ankara 1958.

SALABERRY: Histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1817.

SALİM: Suara tezkeresi, İstanbul 1310.

SELÂNİKİ: Tarih, Istanbul 1280.

SEYİD RIZA: Tezkeret-ül-şuara, İstanbul 1316.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMİ: Tarih, İstanbul 1297.

SEMAVİ EYİCE: İstanbulda Koca Mustafa Paşa Camii ve onun Osmanlı-Türk mimarisindeki yeri. Tarih Dergisi No: 8, İstanbul 1953.

SEFAİ: Sefai tezkeresi, Süleymaniye kütüphanesi, Esat Efendi kitapları No: 2549.

SUBHİ: Subhi tarihi. İstanbul 1219.

THEVENOT: Relation d'un voyage fait au Levant, Paris 1664.

VANEL: Abrégé nouveau de l'histoire generale des Turcs, Paris 1689.

VASIF AHMED: Vasıf tarihi, İstanbul 1219.

★ ★ ★

BU ÜÇÜNCÜ CİLDE AİT YALNIŞ — DOĞRU CETVELİ

SAYFA	SÜTUN	SATIR	YANLIŞ	DOĞRU
1197	1	38	memnuniyeti	memnuiyeti
1201	1	19	alınmuşlardır	alınmışlardı
1201	1	37	bir	bu
1201	1	42	kâmil	hâmil
1203	2	37	göstermekte	göstermekten
1206	2	43	zaman	zaman Rıdvan Paşa'yı
1225	1	2	çalışacaktır	çalışacaktı
1240	1	17	Inebahtı'nın	İnebahtı
1240	2	41	tarihine	tarihlerine
1243	2	14	noksanlıları	noksanlıkları
1244	1	9	lâkabı	lâkab
1257	1	7 (aş)	Ceyazir'e	Cezayir'e
1261	1	29	nüfus	nüfuz
1261	2	33	içi	iyi
1263	1	9	kabul	kabil
1273	1	44	mimarisi	minaresi
1281	2	resimaltı	Valvo'nın	Valois'nın
1292	1	46	Seyh-lü	Şeyh-ül
1293	2	22	Osmanlıların	Osmanlılara
1299	1	40	bulmuştu	bulmamıştı
1300	2	7	Elandr	Flandr
1301	2	45	dirsek cevirmekle	dirsek çevirmemekle
1302	1	39	devrin	devir
1305	1	30	kalmıyorlar	kalmıyalar
1305	1	26	22	28
1313	2	10	değil de	değilse de
1318	1	29	Lapa	Lala
1318	2	25	Alâeddin-i	Celâleddin-i
1321	2	30	Münhasırdır	münhasırdı.
1321	2	54	Otluk	Oltu
1323	1	18	ile	yine
1324	2	26	Balan	kalan
1324	2	45	yaknına	yakınına
1328	1	22	hazırlıklar	hazırlıklar yapıp
1343	1	48	Sinan'ın	Simon'un
1346	1	resimaltı	Şemahı'	Şamahı
1347	Birinci sütundaki 19 uncu satır 2 nci sütunda 32 ve 33 üncü satırlar arasınagirecek.			
1352	2	16	tatınakta	taşımakta
1376	1	3	sarayının	sarayının dikkatini
1376	1	52	1579	1578
1377	1	6	A. Spukr'in	A. Spuler'in
1388	2	47	ilk	iki
1405	1	8	yine	yeni
1410	1	22	Gebehâne	Cebehâne
1417	1	17	BİRUN HALKI	1 — BİRUN HALKI
1422	1	21.22	Zevvabin-i	zevvakin-i
1422	2	37	dalama	dolama
1424	2	13	çamaşırcıları	çamaşırları
1427	2	23	kısmın	kısmı
1427	2	25	ayırır	ayrılır
1434	2	3	nüfus	nüfuz
1435	2	35	kalmamıştır	kalınmamıştır
1436	2	40	padişahlıktan	padişahtan
1441	1	8	Atlı	Ailt:
1446	1	resimaltı	Hâceyândan	Hâcegândan
1448	2	25	devresine	dairesine

	SAYFA	SÜTUN	SATIR	YANLIŞ	DOĞRU
İSMAİ					
letinin n	1449	1	46	Thévenat	Thévenot
İSMAİ	1454	1	9	ikinci	ikindi
letinin s	1454	2	45	sonraki devletin devreyi	sonraki devreyi
İSMAİ	1455	1	21	almıştır	almıştı
cakları,	1456	1	13	Geibolu'dan	Gelibolu'dan
İSMAİ	1456	1	27	addedilir	addedilebilir
rihi, C:	1459	1	23	Ser kâtibi	Sır kâtibi
İSLÂ	1460	1	22	merciler	vergiler
dan ma	1460	2	52	caka akçesi	caba akçesi
KARA	1460	2	52	kazan	bozan
rar. Bu	1461	1	4	olup	olup da
KÂTİ	1461	1	4	nazaran	varan
-ül-bihar	1461	1	11	karcan	kovan
KÂTİ	1463	2	17	imkânlarını	imkânlarına
lel, İsta	1468	2	5	adalarda	odalarda
KİSB	1472	2		resimaltlarından alttaki üste, üstteki alta gelecek	
Millet k	1487	1	40	ait	dahil
L. FE	1499	2	45	Mirlikler	Dirlikler
Belleten	1501	1	3	101	1016
MARS	1501	2	3	Kaban	Koban
manlı İ	1502	2	2	120 000	1 200 000
inhitatı	1505	1	23	ettiğinden	ettiğimden
1934.	1506	2	52	Afcabolu	Ofcabolu
MAHI	1515	1	28	emrinden	emrinde
ve kıya	1521	1	49	güze	güge
MEHI	1521	1	52	deha	defa
Silâhda	1522	1	16	gobi	gali
MEHI	1523	1	21	yelkenleri	yelkenlileri
1231-129	1523	1	33	atelemek	ateşlemek
MARC	1523	2	23	şalapelerde	şalopelerde
Pologne	1524	2	3	Kuraka	Karaka
MEH	1524	2	33	00 kişilik	800 kişilik
vel-ahbı	1536	1	5	getiden	getiren
MEH	1537	1	24	tatbik	tetkik
sizoğlu)	1537	2	14	hasılatı	hasılata
M. B	1538	1	47	tefriz	tefviz
tisadi t	1538	1	48	vezirlerin	vergilerin
MUST	1543	1	13	boğan	bozan
kuruluş	1544	2	40	Hâkim	Lâkin
vaziyeti	1565	1	53	İhtiyacındadır	ihtiyacındaydılar
MUS	1567	2	33	Netâiye-ül-fünûn	netâyic-ül-fünûn
din Efe	1568	1	29	peygamberlerin	peygamberin
MUS	1568	1	41	Lâmi'nin	Lâmii'nin
bul 12	1568	1	50	Lâmi	Lâmii
M. T.	1588	1	29	sınıfların	sınırların
nm Bı	1613	2	44	üç oturak	üç gün oturak
tanbul	1620	1	26	Karabasının	kasabasının
MOU	1622	2	7	safra	sofra
de l'Ei	1634	2	37	gazay-ı ekleri	gazay-ı ekberi
M. T	1639	2	20	Halil	Habil
rında I	1640	2	1	sahip!» imiş	sahipmiş
liğe in	1641	1	8	vazifesinin	vazifenin
MÜC	1641	1	31	bir	bu
si, Per	1641	2	28	geçirilip	geçirip
MÜS	1653	2	20	mezhur	mezbur
tatin,	1678	2	42	Ağalardan	Ağaçtan
NAİ	1694	1	18	bulunmuş	bulunulmuş
ahbar	1699	2	5	neticenin de	neticesinde
	1724	1	10	C : 1	C : 7

★ ★ ★